ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ
(2022-2023)

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΑ ΔΕΚΑ ΧΡΟΝΙΑ (2013-2023)
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ, ΑΘΗΝΑ, 2023

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΑ ΔΕΚΑ ΧΡΟΝΙΑ (2013-2023) ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΧΟΡΗΓΙΑ
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΜΠΕΛΕΦΑΝΤΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΡΑΚΗΣ
Εκδίδεται από Επιστημονική Επιτροπή και διευθύνεται από τον Κοσμήτορα της Σχολής
Κοσμητεία Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
Παναγή Τσαλδάρη 1
69100 Κομοτηνή
τηλ. 2531039959 · e-mail: tispikou@admin.duth.gr
www.classic.duth.gr

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ
(2022-2023)

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΑ ΔΕΚΑ ΧΡΟΝΙΑ (2013-2023) ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ, ΑΘΗΝΑ, 2023

Επιστημονική Επετηρίδα
της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
Τόμος δεύτερος (2022-2023)

Αφιέρωμα στα δέκα χρόνια (2013-2023)
Λειτουργίας της Σχολής Κλασικών
και Ανθρωπιστικών Σπουδών

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών

Επιστημονικός Διευθυντής της Επετηρίδας
Καθηγητής Μανόλης Βαρβούνης
Κοσμήτορας της ΣΚΑΣ

Επιστημονική Επιτροπή
Καθηγητής Γεώργιος Τσιγάρας
Καθηγητής Γρηγόριος Παπαγιάννης
Καθηγητής Ηλίας Πετρόπουλος
Επίκουρος Καθηγητής Θανάσης Β. Κούγκουλος

Ακαδημαϊκό έτος 2022-2023

ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ
Καθηγητή ΜΑΝΟΛΗ ΒΑΡΒΟΥΝΗ

Εκδίδεται με τη χορηγία
της ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΜΠΕΛΕΦΑΝΤΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ
Μεγάλης Αρχόντισσας των Εκκλησιών
και Πρέσβειρας Αποδήμου Ελληνισμού του Πατριαρχείου
Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής, προσαρμογής
και οποιασδήποτε άλλης εκμετάλλευσης ή χρήσης
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης / Εκδόσεις Ηρόδοτος,
Αθήνα, 2023.
Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
All rights reserved.

ISSN 2944-9227

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο παρών δεύτερος τόμος της *Επιστημονικής Επετηρίδας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών* του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, που καλύπτει το ακαδημαϊκό έτος 2022 – 2023, είναι αφιερωμένος στα δέκα χρόνια από την ίδρυση και λειτουργία της Σχολής μας, η οποία ιδρύθηκε το 2013, σύμφωνα με το Π.Δ. 86 / 2013 (ΦΕΚ124 / 03-06-2013 τ. Α΄).

Όπως είναι γνωστό, τα Τμήματα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ., δηλαδή τα Τμήματα Ιστορίας και Εθνολογίας, Ελληνικής Φιλολογίας και Γλώσσας και Φιλολογίας Πολιτισμού Παρευξεινίων Χωρών, έχουν μια τριακονταετή ιστορία, και στην διαδρομή αυτή έχουν παγιώσει συγκεκριμένη ακαδημαϊκή φυσιογνωμία, παραλλήλως δε έχουν εγγραφεί στον ακαδημαϊκό χάρτη της χώρας μας, καταλαμβάνοντας θέσεις ευδιάκριτες και αξιολογικά σημαντικότατες. Τόσο τα επιμέρους Τμήματα, όσο και η Σχολή στο σύνολό της έχουν επιλέξει να υπηρετούν τη διεπιστημονικότητα και την πολυεπιστημονικότητα στις ερευνητικές προσεγγίσεις και στην εν γένει ακαδημαϊκή πρακτική τους, έχουν όμως σαφή και αυστηρά προσδιορισμένο επιστημονικό χαρακτήρα. Αυτό άλλωστε αντανακλάται και στα άριστα αποτελέσματα που είχαν η αξιολόγηση και η σχετικά πρόσφατη πιστοποίηση των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών των Τμημάτων της Σχολής, αλλά και η ενεργοποίηση του ξενόγλωσσου προγράμματος σπουδών από το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας.

Στο πλαίσιο αυτό, όπως σημειώθηκε και στον πρώτο τόμο, το μετά χείρας επιστημονικό περιοδικό συνομιλεί επιστημονικά με ανάλογα περιοδικά ομοειδών Σχολών σε πανεπιστήμια της ημεδαπής και της αλλοδαπής, ενώ με την πρόβλεψη της δημοσίευσης μελετών και στις κυριότερες ευρωπαϊκές γλώσσες απευθύνεται επίσης στο διεθνές επιστημονικό κοινό των ομοτέχνων μας, στα πλαίσια του απαραίτητου για το σύγχρονο ακαδημαϊκό τοπίο επιστημονικού κοσμοπολιτισμού, που εσχάτως προσδιορίζεται ως «διεθνοποίηση». Άλλωστε και η ίδρυση ξενόγλωσσων προγραμμάτων προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών σε Τμήματα της Σχολής μας, όπως παραπάνω αναφέρθηκε, οι διεθνείς ακαδημαϊκές και ερευνητικές συνεργασίες μας και η συγγραφή διατριβών σε ξένες γλώσσες στην ίδια κατεύθυνση συντείνουν.

Ο παρών τόμος περιλαμβάνει αφενός μεν εργασίες που υποβλήθηκαν για δημοσίευση, αφετέρου δε το πρώτο μέρος των εισηγήσεων που παρουσιάστηκαν στο Διαδικτυακό Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο με τίτλο «Επανεκτιμώντας τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-2022)» (Κομοτηνή, 21-23 Οκτωβρίου 2022), το οποίο διοργάνωσε η Σχολή και στο οποίο πήραν μέρος με ανακοινώσεις 68 σύνεδροι από την Ελλάδα, τη Βουλγαρία, τη Τουρκία, την Αγγλία, τη Γαλλία, τη Κύπρο και τη Γερμανία. Πρόκειται για τα κείμενα που

παραδόθηκαν ως τις 31 Δεκεμβρίου 2022, προθεσμία που τέθηκε από την εκδοτική επιτροπή του περιοδικού, ώστε να προλάβει να εκδοθεί έγκαιρα ο δεύτερος αυτός τόμος.

Τα υπόλοιπα κείμενα, που προέρχονται από επιστημονικές ανακοινώσεις στο ίδιο συνέδριο, θα δημοσιευθούν στον επόμενο τρίτο τόμο της *Επιστημονικής Επετηρίδας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών* του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, που καλύπτει το ακαδημαϊκό έτος 2023 – 2024 και είναι αφιερωμένος στα πενήντα χρόνια από την ίδρυση του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης και των πρώτων Σχολών του (1973 / 1974-2023 / 2024).

Επίσης, στον παρόντα δεύτερο τόμο έχουν προστεθεί δύο ακόμη τμήματα του περιοδικού: οι βιβλιοκρισίες, απαραίτητες σε κάθε επιστημονικό περιοδικό, και οι δημοσιεύσεις «Επαίνων», από τις τελετές αναγόρευσης Επίτιμων Διδακτόρων των Τμημάτων και Επίτιμων Καθηγητών της Σχολής, στο βαθμό που οι συντάκτες τους θα θέλουν να τις στείλουν στην *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών* για δημοσίευση, δεδομένου ότι οι τελετές αυτές αποτελούν μείζονος σημασίας επιστημονικά γεγονότα για τη Σχολή μας.

Να σημειωθεί ότι παρά της οδηγίες που στάθληκαν στους συγγραφείς ορισμένοι επέλεξαν δικά τους συστήματα παραπομπών και βιβλιογραφίας. Ο αναγνώστης πρέπει να έχει υπόψη του ότι κάθε συγγραφέας έχει την απόλυτη ευθύνη για την εμφάνιση, τη γλωσσική διατύπωση και το περιεχόμενο του κειμένου του.

Ο παρών τόμος δίνεται στο φως της δημοσίευσης με την ελπίδα αφενός μεν της συνέχισης της έκδοσης, στην οποία συνέβαλε καθοριστικά η οικονομική ενίσχυση της Μεγάλης Αρχόντισσας των Εκκλησιών κυρίας Αικατερίνης Μπελεφάντη-Σοφιανού, χωρίς την οποία η έκδοση δεν θα ήταν δυνατή, και αφετέρου με την προσδοκία να αποτελέσει βήμα επιστημονικού διαλόγου σχετικά με την ανάπτυξη των διεθνώς χειμαζόμενων κλασικών και ανθρωπιστικών σπουδών. Η σημασία των σπουδών αυτών μπορεί στις μέρες μας να υποβαθμίζεται, συνεχίζει όμως να αποτελεί ουσιαστικό τμήμα τόσο της ακαδημαϊκής ζωής, όσο και της κοινωνικής ομαλότητας, καθώς αποτρέπουν συστηματικά την ανθρωπότητα να διολισθήσει σε μια κατάσταση τεχνολογικά και επιχειρηματικά εξελιγμένης βαρβαρότητας.

Απέναντι στην απειλή αυτής της σύγχρονης εκβαρβάρωσης, οι ανθρωπιστικές και κλασικές σπουδές υψώνουν τείχος επιστημονικής και πνευματικής άμυνας. Γι' αυτό και υποβαθμίζονται από τις τρέχουσες «τάξεις πραγμάτων».

Καθηγητής ΜΑΝΟΛΗΣ ΓΕΡ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

ΕΛΠΙΔΑ Κ. ΒΟΓΛΗ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΑΙΜΟΝΙΟ: ΑΠΟ ΤΗ «ΝΕΟΓΛΩΣΣΑ» ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ ΣΤΟΝ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΤΙΚΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΑΛΟΓΟ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΟΥ ΧΑΡΙΛΑΟΥ ΤΡΙΚΟΥΠΗ[1]

Πως ορίζεται το ελληνικό δαιμόνιο που τόσο πολύ επευφημείται ως συντελεστής της "τολμηρής" Μεταπολίτευσης του 1862 και κυρίως της ύστατης προσπάθειας εκβιομηχάνισης πριν την πτώχευση του 1893; Ή μήπως είναι απλά σημαντική παράμετρος εθνικής "επιβίωσης" μετά από κάθε περιπέτεια αλυτρωτικής, οικονομικής ή άλλης αποτυχίας στα διακόσια χρόνια από το 1821; Σκιαγραφώντας σε πρώτο επίπεδο το ερευνητικό πεδίο του άρθρου που ακολουθεί, ο επίκαιρος χαρακτήρας των παραπάνων ερωτημάτων υποτάσσεται στο σημασιολογικό φορτίο και τις αθέατες όψεις των εξελίξεων που πράγματι μπορούν να απορροφούν οι έννοιες του καθημερινού λεξιλογίου από το κοινωνικό περιβάλλον της εποχής τους. Εξάλλου, εάν δεν τις διέσωζαν, το πιθανότερο είναι πως θα είχαν χαθεί. Και εάν δεν μας προέτρεπαν σε αποκωδικοποιήσεις των κοινωνικών σχέσεων και των επιτελέσεων των ταυτοτήτων που ενσωματώνουν, και πάλι θα χάνονταν τα κομμάτια που μπορούν να μας μεταφέρουν από το παρόν τους. Από την άλλη πλευρά είναι βέβαιο ότι και οι έννοιες εξελίσσουν το περιεχόμενό τους. Αυτό σημαίνει ότι στην περιοδολόγηση της νοηματοδότησής τους είναι πολύ πιθανό να αναδύονται οι *χρόνοι*, οι *καιροί* τους, με άλλα λόγια οι *ηλικίες* τους. Πράγματι οι μορφές του ελληνικού δαιμονίου στις διάφορες εποχές του παρουσιάζουν αλλαγές ή "ωριμάνσεις" σε συνάρτηση με τις επενέργειες όχι μόνο των εσωτερικών αλλά και των διεθνών συγκυριών.

Τη σαφέστερη εξήγηση προσφέρει ο Reinhart Koselleck. Οι έννοιες κατά κανόνα πραγματεύονται «"συγχρονικότητες" μέσα στις "μη-συγχρονικότητες", οι οποίες δεν μπορούν να υποβιβαστούν σε μια απλή σειρά γεγονότων της ιστορίας». Η πρώτη συνέπεια: αποδεικνύεται όλο και περισσότερο περίπλοκη η μελέ-

1. Η έρευνα και η συγγραφή αυτού του άρθρου διεξήχθησαν στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Ένα δαιμόνιο για κάθε εποχή: Κατασκευή και πρόσληψη του "ελληνικού δαιμονίου" στη Νεότερη Ελλάδα (2020-22)/A Demon to Trust: Refashioning the "Greek Genius" in Modern Times (2020-22)» που χρηματοδοτήθηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας & Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ). Διευθυντής του προγράμματος είναι ο Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Βασίλης Γούναρης.

τη τους από τη σκοπιά της κοινωνικής ιστορίας, η οποία οφείλει να τιθασεύει με τα εργαλεία της τις δομές της μέσης και μακράς διάρκειας και να τις συνδυάζει με αναγνώσεις οικονομικών θεωρημάτων, προκειμένου να αναδεικνύει τις αλλαγές που μπορεί να υφίσταται το ατομικό στοιχείο εντός του συλλογικού πεδίου δράσης. Το δεύτερο αποτέλεσμα: αφού είναι φυσικό «μια "κοινωνία" και οι "έννοιές" της [να] βρίσκονται σε σχέση έντασης μεταξύ τους», όσο περίεργο κι αν φαίνεται, στο πλαίσιο αυτής της σχέσης πρωταγωνιστούν οι επιδράσεις των πολιτικών και των οικονομικών λειτουργιών στις εμπειρίες των δρώντων προσώπων[2]. Με βάση αυτές τις σκέψεις σχεδιάζεται εδώ το θεωρητικό εφαλτήριο της ιστορικής προσέγγισης των υπό εξέταση εννοιών, οι οποίες τελικά μοιάζουν με κοινωνικά κύτταρα που, διεκδικώντας την αυτονομία και αυτενέργειά τους, ζωντανεύουν τη νεογλώσσα η οποία τις διέσωσε, όχι απλά με πρόθεση να καλύψει το χαμένο πρόσωπο της προφορικότητας του λόγου της εποχής της, αλλά πάνω από όλα για να μας πείσει σχετικά με τη συλλογική ευθύνη του έθνους σε ό,τι αφορά την κατάσταση στην οποία βρισκόταν (ή και βρίσκεται)[3]. Και εξηγώ τη σκέψη μου με μερικά παραδείγματα. Δεν είναι βέβαιο εάν το ελληνικό δαιμόνιο μεταβιβάζεται ως χάρισμα από το άτομο στο έθνος ή το αντίστροφο. Ούτε όμως είναι σαφές εάν περιορίζεται στο πεδίο της ατομικής ή συλλογικής οικονομικής δράσης. Αντίθετα συγκαταλέγεται στα υποτιθέμενα εθνικά γνωρίσματα του Έλληνα που επαναλαμβάνονταν στον δημόσιο διάλογο περί εθνικής ταυτότητας κάθε φορά που ήταν αναγκαίο –π.χ. σε απολογισμούς των προσπαθειών που είχαν καταβληθεί, αλλά αποφέροντας περιορισμένα αποτελέσματα[4].

Στο άρθρο αυτό λοιπόν εξετάζονται οι ποικίλες μορφές και αλλαγές του ελληνικού δαιμονίου κατά τη συμπόρευσή του ή (και) την αντιπαράθεσή του με την εθνική προκοπή στις τρεις περίπου δεκαετίες από την πολιτειακή μεταβολή του 1862 (τη Μεταπολίτευση, όπως αποτυπώθηκε στο παρόν της)[5] μέχρι το

---

2. Βλ. Reinhart Koselleck, «Ιστορία των εννοιών και κοινωνική ιστορία», στο *Ιστορία των εννοιών. Διαδρομές της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας*, μτφρ. Δομνα Β. Πασχαλιδου, Αθήνα 2006: ΕΜΝΕ –Μνήμων, σσ. 75, 77-78 και 93. Πρόκειται για κεφάλαιο της μελέτης του *Futures Past. On the Semantics of Historical Time* (New York: Columbia University Press 2004, σσ. 75-92) που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στη γερμανική γλώσσα το 1979.

3. Για αυτή τη δύναμη της νεογλώσσας, βλ. Jean-Paul Fitoussi, *Τι μας κρύβουν οι λέξεις; Πώς η νεογλώσσα επηρεάζει τις κοινωνίες μας*, μτφρ. Α. Δ. Παπαγιαννιδης, Αθήνα 2021: εκδ. Πόλις, σελ. 21.

4. Περιλαμβανόταν δηλαδή και το εθνικό δαιμόνιο στη «μεγάλη κληρονομιά» είτε ήταν «βιολογική» είτε «πολιτισμική». Σίγουρα όμως ήταν «αρκετή για να χρίσει περιούσιο έναν λαό –και αυτό ήταν θεμιτό, σύμφωνα με τα δεδομένα του 19ου αιώνα. Βλ. Γιωργος Β. Δερτιλης, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1750-2015*, Αθήνα 2018: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, σελ. 5.

5 Ο όρος χρησιμοποιήθηκε στον δημόσιο διάλογο και καταγράφηκε στον πολιτικό Τύπο σχεδόν από την ημέρα της έξωσης του Όθωνα, αν και στην ουσία ήταν η απόφαση του βασιλιά τον Μάιο του 1865 να ζητήσει την προσφυγή στις κάλπες που εγκαινιάζει επίσημα τη *μεταπολιτευτική* περίοδο.

τέλος της τρικουπικής εκσυγχρονιστικής πολιτικής. Αυτό επιχειρείται σε συνάρτηση με τους στόχους της εθνικής πολιτικής και τις κορυφώσεις της προσδοκίας της ελληνικής βιομηχανικής ανάπτυξης, αλλά και τη ματαίωσή τους σε μια εποχή γενικής διπλωματικής αδυναμίας, επίσης απουσίας κρατικής στήριξης της επιχειρηματικότητας, υψηλής φορολόγησης, εξωτερικού δανεισμού και διόγκωσης του εθνικού χρέους, καθώς και συχνών οικονομικών και πολιτικών σκανδάλων, η οποία ολοκληρώνεται με την εντατικοποίηση της μετανάστευσης Ελλήνων στο εξωτερικό.

Το αιώνιο «δαιμόνιο πνεύμα» των Ελλήνων: ως φιλοσοφικό δίλημμα

Το γεγονός ότι από τα μέσα του 19ου αιώνα το ελληνικό δαιμόνιο πρωταγωνιστούσε στις συζητήσεις μεταξύ επιστημόνων και διανοουμένων, δεν σχετίζεται με τη σημασία που συνήθως του αποδίδεται στο ευρύ φάσμα των προσδοκιών οικονομικού εκσυγχρονισμού και των αναζητήσεων αναπτυξιακών προοπτικών και επενδυτικών κεφαλαίων. Αντίθετα σε αυτό το στάδιο της εξέλιξής του ως έννοιας που συνδέεται άρρηκτα με την ελληνική ταυτότητα, φαίνεται πως "επιστρατεύτηκε" από λαογράφους, ιστορικούς ή φιλοσόφους και γενικότερα διανοούμενους και ευαισθητοποιημένους πολίτες που ενδιαφέρονταν για την επεξεργασία μιας εθνικής θεωρίας για την τεκμηρίωση της συνέχειας της ελληνικής ιστορίας, η οποία θα προσέφερε την πειστική και τεκμηριωμένη απάντηση στην "επίθεση" του Jacob Phillip Falmerayer. Δηλαδή τα συμπεράσματα που είχε ανακοινώσει ο Falmerayer σχετικά με την καταγωγή των Ελλήνων – και μάλιστα για πρώτη φορά ενώπιον της βαυαρικής Ακαδημίας Επιστημών στα μέσα της δεκαετίας του 1830 – θεωρήθηκαν από τους ίδιους ως επίθεση κυρίως σε ό,τι αφορά το δικαίωμά τους να παρουσιάζουν τον συλλογικό εαυτό τους στους άλλους με τον τρόπο που επιλέγουν. Σε αυτό το σημείο εγγράφεται το πρώτο παράδοξο. Ο Falmerayer «ήταν κι ο ίδιος ιδεολογικό προϊόν του φιλελληνισμού», αλλά επιτέθηκε πρώτα από όλα στον φιλελληνισμό, σαν να τον θεωρούσε «αδηφάγο» και «ασυγχώρητο» γιατί εκμεταλλευόταν τον ελληνικό πολιτισμό του 19ου αιώνα –ο οποίος εξαρχής ήταν «πολιτισμός υπό επιτήρηση». Και ακολουθεί το δεύτερο. Το όνομα του Falmerayer κατέστη «συνώνυμο του Σατανά» κι αυτό σε πρώτο χρόνο δεν ήταν «απλή μεταφορά» του λόγου. Με δεδομένη την καταλυτική επίδραση της θρησκείας στους αποδεκτούς κώδικες ερμηνείας των προσλαμβανόμενων μηνυμάτων στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας, τα κείμενα του Falmerayer έγιναν δεκτά ως ο κατεξοχήν «άπιστος λόγος»[6]. Συνε-

6. Σταθης Γουργουρης, *Έθνος-όνειρο. Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ. Αθανασιος Κατσικερος, Αθήνα 2007: Κριτική, σσ. 196-197 και 198-199.

πώς, η καταδίκη του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος σε θάνατο, στερώντας τους κληρονόμους του από τα επιτεύγματά του, επιτάχυνε τη διαδικασία του άμεσου εκχριστιανισμού του στις συνειδήσεις ακόμη και των πιο συντηρητικών φιλορθόδοξων Ελλήνων, αφού καθίστατο επιτακτική η ανάγκη αντιμετώπισης του εξωτερικού εχθρού, του ανθέλληνα που στην ουσία απειλούσε την πολύτιμη πολιτισμική συγγένεια Ελλήνων και Ευρωπαίων[7] και κατ' επέκταση τη διπλωματική πραγματικότητα εντός της οποίας το νεοσύστατο βασίλειο αναζητούσε προστάτες[8].

Σημαντικό δείγμα της επίδρασης του Falmerayer στη θεματολογία του εθνικού διαλόγου μπορεί να θεωρηθεί η βραβευμένη μελέτη του Νικόλαου Πολίτη σε διαγωνισμό που χρηματοδοτούσε ο Χιώτης έμπορος της Οδησσού Θεόδωρος Π. Ροδοκανάκης με πρόθεση να παρακινήσει τις έρευνες για την απόδειξη της ελληνικής συνέχειας. Και ο Πολίτης, πρωτοπόρος της ελληνικής λαογραφίας, διακρίθηκε πάνω από όλα για την επιτυχία του να εξηγήσει με πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό της καθημερινής ζωής, το οποίο συγκέντρωσε από τις ζωντανές κατά τόπους ελληνικές παραδόσεις, τις ποικίλες μορφές προσαρμογής των αρχαιοελληνικών μυθολογικών μορφών στο χριστιανικό πνεύμα του σύγχρονου έθνους –και με αυτόν τον τρόπο να συνδράμει το έργο των ιστορικών. Οι τελευταίοι ευφάνταστα θα αξιοποιούσαν τα πορίσματά του, προκειμένου, εφαρμόζοντας τα δικά τους αφηγηματικά εργαλεία, να τεκμηριώσουν την ενότητα του ελληνικού χρόνου και, συνεπώς, τη σημαντική θέση των νεότερων Ελλήνων μεταξύ των άλλων εθνών. Και αυτό ακριβώς επιτεύχθηκε, αφού η ιστορία ενός έθνους, όπως προσέθετε και ο Πολίτης, δεν απαρτίζεται μόνον από τα σημαντικά πολιτικά ή στρατιωτικά γεγονότα που επηρεάζουν κατά καιρούς την εξέλιξη του κράτους του: αλλά είναι ιστορία ανθρώπων και την εξέχουσα θέση σε αυτήν κατέχει αναπόδραστα το ευρύ φάσμα των στοιχείων, που μπορούν να αναδεικνύουν τον συλλογικό εθνικό εαυτό στη διαχρονική του πορεία, ακόμη κι αν πρόκειται για στοιχεία που μοιάζουν υποδεέστερα, επειδή αντλούνται από την καθημερινότητα των απλών ανθρώπων, και όχι αποκλειστικά από τη δράση των μεγάλων ανδρών –οι οποίοι, βέβαια, δεν λειτουργούν πάντα ως ενοποιητικοί κρίκοι ενός έθνους[9].

---

7. Έλλη Σκοπετεα, *Φαλμεράυερ: τεχνάσματα του αντιπάλου δέους*, Αθήνα 1997: Θεμέλιο, σσ. 15-16.

8. Γιωργος Βελουδης, *Ο Jacob Phillip Falmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα 1982: ΕΜΝΕ-Μνήμων, σσ. 38-42.

9. Νικολαος Γ. Πολιτης, *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων*, Αθήνα 1871, τ. 1: σσ. α΄-δ΄. Αξίζει να σημειωθεί πως αυτή η μελέτη του Πολίτη περιλήφθηκε ανάμεσα στα σπουδαιότερα κείμενα του 19ου αιώνα που πραγματεύονται ζητήματα εθνικής ταυτότητας και ιδεολογίας στο Ahmet Ersoy, Maciej Górny και Vangelis Kechriotis (επιμ.), *Modernism. Representations of National Culture*, τ. III/2: *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770–1945. Texts and Commentaries*, Βουδαπέστη 2010: Central European University Press, σσ. 3-8.

Λίγο πριν το τέλος του 19ου αιώνα το λήμμα ελληνικού λεξικού που αφιερωνόταν στους δαίμονες, εμπλούτιζε τους συμβολισμούς του αγαθού χαρακτήρα τους αντλώντας από την ερμηνεία του Ησίοδου τις χαρισματικές ιδιότητές τους αφενός να προστατεύουν τη δικαιοσύνη και αφετέρου να παρέχουν πλούτο στους ανθρώπους και τις κοινωνίες τους[10]. Επίσης η μυθολογία για παιδιά που εκδόθηκε ένα έτος μετά την πρώτη εκλογική νίκη του Χαρίλαου Τρικούπη, αναφερόταν στους καλούς ή κακούς δαίμονες, δίνοντας έμφαση στη διαφοροποίηση τους από τους κοινωνικούς δαίμονες[11]: εκείνους που συνήθιζαν να περιπλανώνται στις τοπικές κοινωνίες τους «διανέμοντας τα πνευματικά και υλικά δώρα των»[12].

Μερικούς μήνες πριν από την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην ελληνική επικράτεια, ο καθηγητής φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο Αθηνών, Περικλής Γρηγοριάδης, ολοκλήρωνε την εναρκτήρια ομιλία της σταδιοδρομίας του παροτρύνοντας τους ακροατές του να αισθάνονται τυχεροί ως μέλη του μοναδικού έθνους που «έτυχε τοσούτον αγαθού δαίμονος»: γιατί ήταν αδύνατο το τόσο σπουδαίο παρελθόν τους να μην τους οδηγήσει και σε «μέλλον μέγα»[13]. Ωστόσο, όπως παραδεχόταν λίγο αργότερα διακεκριμένος νομικός και διπλωμάτης, αρκετά συχνά οι έννοιες και οι όροι προδίδουν την αμηχανία εκείνου που τις επικαλείται, είτε γιατί δεν συνδράμουν στην επίλυση των προβλημάτων που παρουσιάζονται στην εποχή τους δισεπίλυτα, είτε γιατί δεν συνδυάζονται με τις λογικές ερμηνείες της επιστήμης. Σε κάθε περίπτωση όμως η χρήση τους είναι αναγκαία: τουλάχιστον γιατί έχουν τη δύναμη να ικανοποιούν τους ακροατές τους[14]. Ίσως μάλιστα αυτή είναι η σπουδαιότερη ικανότητά τους. Από αυτήν την άποψη η παρουσίαση του ελληνικού δαιμόνιου ως υπερφυσικής ιδιότητας, που ξεπερνούσε τις διαστάσεις και τους περιορισμούς του χρόνου αλλά και του χώρου, κατέληγε να μεταμορφώνεται σε δομικό στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, να αποκαθιστά όχι μόνο την ιστορική συνέχεια του έθνους και επίσης να προετοιμάζει τη γεωγραφική της ενοποίησης. Άλλωστε, ούτε η εθνική ταυτότητα γίνεται κατανοη-

---

10. Βλ. το λήμμα «δαίμων» στο Νικόλαος Πολίτης (επιμ.), *Λεξικόν εγκυκλοπαιδικόν*, Αθήνα 1892-93, τ. 3, σελ. 417. Βλ. Στο Ιδιο και το λήμμα «αγαθοδαίμων», τ. 1, σσ. 40-41.

11. Δημητριος Πανταζης, *Ελληνική μυθολογία*, Αθήνα 1879: σσ. 182-183.

12. Στο σημείο αυτό αναφέρομαι στον ορισμό που πρότεινε στη διάλεξή του ενώπιον της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας της Σμύρνης «Όμηρος», τον Δεκέμβριο του 1872, ο επιφανής φιλόσοφος και καθηγητής εκείνο το διάστημα στη Σμύρνη Rossi de Giustiniani. Βλ. τη μετάφραση της ομιλίας του από τη γαλλική γλώσσα με τίτλο «Το δαιμόνιο του Σωκράτη» στο περιοδικό της Εταιρείας, *Όμηρος* 2 (Φεβρουάριος 1873), σσ. 97-107. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1880 το βιβλίο του Giustiniani *Le Spiritualisme dans l'Historie* έλαβε το βραβείο Guérin Prize της Societe Scientifique d'Études Psychologiques του Παρισιού.

13. Περικλης Γρηγοριαδης, *Οι Έλληνες εν τη φιλοσοφία*, Αθήνα 1881, σελ. 17.

14. Ανδρεας Παπαδιαμαντοπουλος, «Περί των ορίων του ανθρωπίνου πνεύματος», *Παρνασσός* 8 (1884), σελ. 126-127.

τή, αν δεν έχει προηγηθεί η κατασκευή μιας "εδαφικής εθνικής ιδεολογίας"[15], ούτε τα εθνικά σύνορα είναι απλές γραμμές που σημειώνονται σε έναν χάρτη για να διαχωρίζουν τις επικράτειες διαφορετικών κρατών. Τα σύνορα ορίζουν και διαχωρίζουν ενότητες πολιτισμών, τρόπων σκέψης, νοοτροπιών και συμπεριφορών, ακόμη και ενδυματολογικών προτιμήσεων. Με άλλα λόγια περιγράφουν ενότητες πολιτισμού που αποκτούν το ιδιαίτερο νόημά τους σε συνάρτηση με τα κοινώς αποδεκτά γνωρίσματα της εθνικής συλλογικότητας των ανθρώπων –τη γλώσσα, την ιστορία, την καταγωγή από τον ίδιο τόπο ή και τους ίδιους προγόνους, την πίστη, τα κοινά ήθη και έθιμα, κατ' επέκταση τις κοινές προσδοκίες για το μέλλον, αλλά και τις επιτελέσεις της ταυτότητάς τους στις καθημερινές συναναστροφές τους.

Έτσι εξηγείται γιατί οι περισσότεροι διανοούμενοι της ελληνικής κοινωνίας αποδέχονταν την άποψη που είχε τονίσει και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος στην *ιστορία* του για το ελληνικό έθνος: ότι είναι αδύνατο δηλαδή να είναι ίδια η ιστορική εξέλιξη δύο διαφορετικών «φυλών», επειδή έτυχε να έχουν δραστηριοποιηθεί στο ίδιο φυσικό περιβάλλον στην πορεία του χρόνου. Ο Παπαρρηγόπουλος εξηγούσε: «Τετρακόσια περίπου έτη έζησαν οι Τούρκοι εν Πελοποννήσω και εν Αθήναις και εν άλλοις τόποις ελληνικοίς υπό τον ουρανόν της Ελλάδος», αλλά η «πνευματική ιδιοφυία» και ο «ηθικός χαρακτήρ» τους, εξελίχθηκαν μεν κάπως διαφορετικά, από ό,τι θα συνέβαινε, εάν εξακολουθούσαν να δραστηριοποιούνται στις στέπες της Κιργισίας ή στην έρημο της Μογγολίας, στην ουσία όμως ελάχιστα μεταβλήθηκαν στο τεράστιο χρονικό διάστημα από την εποχή της εγκατάστασής τους. Κι όμως το ίδιο φυσικό περιβάλλον αναδείχθηκε σε "μεγάλο κεφάλαιο" του ελληνικού ιστορικού βίου. Η αιτία θα πρέπει να αναζητηθεί στο πολιτισμικό παρελθόν του ελληνικού πνεύματος που επέτρεψε την αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξή του υπό την επιρροή των ελληνικών κλιματολογικών συνθηκών και δίπλα στα στοιχεία της ελληνικής φύσης[16]. Σύμφωνα με το συμπέρασμά του λοιπόν η γεωγραφία υπό τις επενέργειες της ιστορικότητας των πολιτισμών αναδεικνύεται σε διαχρονικό παράγοντα διαμόρφωσης της εθνικής διάνοιας και του εθνικού πνεύματος, αυτού του "αιώνιου ελληνικού δαιμονίου" που συνδέει σε ενιαίο σύνολο τις γενέτειρες του Ηρόδοτου, του Ηράκλειτου, του Αριστοτέλη, του Θαλή, του Διογένη, του Ξενοφάνη και του Δημόκριτου αλλά και του Θουκυδίδη ή του Περικλή και κατ' επέκταση τους Δωριείς, τους Ίωνες και τους Αιολούς, τους Μακεδόνες του Μεγάλου Αλεξάνδρου και επίσης τους Βυζαντινούς, όπως και τους Ρωμηούς και Γραικούς ή Έλληνες του 19ου αιώνα.

---

15. David H. Kaplan και Cuntram H. Herb, «How Geography shapes National Identities», *National Identities* 13 (2011) 4, σελ. 349.

16. Βλ. τη σχετική ανάλυση στην εισαγωγή του Παύλου Καρολίδη, στο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930*, Αθήνα [4]1932: εκδόσεις Ελευθερουδάκη, σ. λε΄-λστ΄.

Προφανώς δεν είχε σημασία εάν ήταν ο Παπαρρηγόπουλος ο πρώτος που αποτόλμησε αυτήν την ανάλυση του μεγαλοϊδεατικού ελληνικού δαιμονίου ή αν η δική του ανάλυση ήταν η διεξοδικότερη, η πιο εμπεριστατωμένη και η αρτιότερα επιστημονικά τεκμηριωμένη. Σημασία έχει η επίδραση που άσκησε έκτοτε το "αιώνιο ελληνικό δαιμόνιο", όχι μόνον στην πρόσληψη της ελληνικότητας από τους Ευρωπαίους αλλά και στην κατανόηση των Ελλήνων του 19ου αιώνα για τον ατομικό τους ρόλο στο πλαίσιο της φαντασιακής κοινότητας του έθνους τους και της εθνικής τους ανάπτυξης. Μάλιστα, και ο Παπαρρηγόπουλος, όπως και οι περισσότεροι διανοούμενοι της εποχής, παρουσίαζαν πια τις θεωρίες τους στο ευρύ κοινό: δημοσίευαν εκλαϊκευμένα κείμενά τους σε εφημερίδες και περιοδικά, παρέδιδαν διαλέξεις και συμμετείχαν σε εκδηλώσεις που οργάνωναν οι σύλλογοι που ιδρύονταν πια όλο και συχνότερα. Απώτερος στόχος ήταν να προκαλέσουν το κοινωνικό ενδιαφέρον για το παρελθόν, με σημείο αναφοράς τα όσα συνέβαιναν στο παρόν, ώστε να διαδώσουν ιστορικά διδάγματα που τελικά θα συνέδραμαν στη συμφιλίωση των ανθρώπων με τα προβλήματα της καθημερινότητάς τους. Ερωτήματα σχετικά με το ελληνικό πνεύμα και την ευθύνη του να συναρμόζει στο πλαίσιο της αλυτρωτικής πολιτικής το συλλογικό με το ατομικό, επαναλαμβάνονταν στα δημοσιεύματα του Τύπου και τροφοδοτούσαν συζητήσεις μετά τη μεγαλόφωνη ανάγνωση των εφημερίδων στους χώρους καθημερινών κοινωνικών συναναστροφών. Σε αυτήν την περίπτωση το ελληνικό πνεύμα συμβόλιζε την ενότητα ανάμεσα στους υπηκόους του Γεωργίου Α΄, τους αλύτρωτους που παρέμεναν διασκορπισμένοι στην επικράτεια του σουλτάνου, και τους ομογενείς της διασποράς στο εξωτερικό.

Όπως εξηγούσε ο Edgar Quinet, ούτε οι θεότητες ούτε οι δαίμονες εμφανίστηκαν ξαφνικά κάποια στιγμή, χωρίς κανείς να τους έχει ανάγκη. Το αντίθετο. Είναι κατά κανόνα επινοήσεις των καιρών τους που υπαγορεύονται από συγκεκριμένες κοινωνικές ανάγκες. Με βάση αυτή τη σκέψη, τόσο τα όρια όσο και οι προϋποθέσεις της διανοητικής ανάπτυξης των εθνών του 19ου αιώνα μπορούν να εξηγηθούν στο ευρύτερο τοπίο της πολιτικής, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο[17]. Το ελληνικό πνεύμα, εν ολίγοις, θα πρέπει να γίνεται αντιληπτό, όπως τόνιζε ο καθηγητής της Νομικής Νεοκλής Καζάζης σε πανηγυρική ομιλία του ως η πανοπλία με την οποία εμφανίζεται το έθνος στην ιστορική σκηνή. Και είναι φυσικό να την ανανεώνει, όπως κάθε καλός πολεμιστής, εμπλουτίζοντάς την στην πορεία του χρόνου με πρόσθετα εξαρτήματα που είτε θα του χρειάζονται στις νέες προκλήσεις που αντιμετωπίζει είτε θα σηματοδοτούν την πρόοδο που σημειώνει με τη βοήθεια ξένων επιδράσεων. Με αυτό τον τρόπο ο νομικός Καζάζης διατύπωνε την πρότασή του με τις ελευθερίες του λόγου ενός λογοτέ-

17. Edgar Quinet, *Το νεώτερο πνεύμα*, μτφρ. Νικολαος Πολιτης, Αθήνα 1876, σσ. 141-144.

χνη, γεγονός που θυμίζει ότι και οι λογοτέχνες συμμετείχαν εξίσου ενεργά στον διάλογο, που δεν ήταν ξεκάθαρα επιστημονικός, αλλά αναπροσαρμοζόταν όπως απαιτούσαν οι εθνικές ανάγκες. Με αφορμή, για παράδειγμα, την κρίση του Ανατολικού Ζητήματος του 1885, ένας λογοτέχνης – ο Γεώργιος Βιζυηνός – κατέθετε στον υπουργό Εξωτερικών μια πρόταση σα να ήταν αυτός νομικός –και μάλιστα σα να συμφωνούσε απόλυτα με τον Καζάζη[18].

Εν κατακλείδι, συμπέραινε ο Παπαρρηγόπουλος, ούτε ο Fallmerayer ούτε άλλοι ανθέλληνες ήταν δυνατό να αναρωτιούνται γιατί «ο νέος Ελληνισμός δεν κατώρθωσε ν' αναδείξη έτι άνδρας εφαμίλλους των δαιμονίων εκείνων δημιουργών του καλού και του υψηλού», των οποίων, άλλωστε, «ισοτίμους ολίγους (...) παρήγαγεν άπας ο νεώτερος κόσμος συλλήβδην λαμβανόμενος». Και προσέθετε: «δυστυχώς διά να γίνη τις μεγαλοφυής, δεν αρκεί να το θελήση· απαιτείται και άλλο τι, απαιτείται να είναι μεγαλοφυής». Εξάλλου, «τοιούτους (...) άνδρας δεν αναδεικνύει καθ' εκάστην η ανθρωπότης, και ουδ' αποτελούσιν ούτοι όρον εκ των ουκ άνευ της ιστορικής μεγαλουργίας των εθνών, διότι πολλά είνε τα έθνη τα εν τω κόσμω τούτω μεγαλουργήσαντα, καίτοι δεν ηυτύχησαν να αναδείξωσιν Ομήρους, και Πινδάρους, και Φειδίας και Πλάτωνας». Για τους Έλληνες, συνεπώς, που διέθεταν τέτοιους "δαιμόνιους" προγόνους, το συμπέρασμα που προέκυπτε, εφόσον επιθυμούσαν να αξιοποιήσουν «τα υπό των προπατόρων κληροδοτηθέντα (...) αριστουργήματα» και από τη στιγμή που δεν ήταν δυνατό να επιστρέψουν στο παρελθόν και να γίνουν ειδωλολάτρες, ήταν ότι θα έπρεπε να ενσωματώσουν τα διδάγματα της ιστορίας τους στο χριστιανικό τους παρόν, για να μεγαλουργήσουν στο μέλλον, ανάλογα πάντα με «τας νέας (...) ανάγκας, και περιστάσεις, και προαιρέσεις»[19].

Οι δαιμόνιοι ομογενείς και η εθνική προκοπή

Αξίζει να περιγραφούν στο σημείο αυτό οι συνθήκες της υπό εξέταση περιόδου με πρώτο σημείο αναφοράς την Κρητική Επανάσταση του 1866 και τις ανάγκες ή τις συλλογικές προτιμήσεις που ως καίριες τομές παρουσιάζονται έκτοτε να επενεργούν στη νοηματοδότηση των κεντρικών όρων του δημόσιου διαλόγου που μας απασχολούν εδώ. Το 1869 η διπλωματική απομόνωση της χώρας και η συνακόλουθη κοινωνική κρίση, που τουλάχιστον προσωρινά κλόνισε τα ερείσματα του νέου βασιλιά, φάνηκαν να λησμονούνται γρήγορα χάρη

18. Νεοκλης Καζαζης, *Το ελληνικόν πνεύμα εν τη Ιστορία. Λόγος πανηγυρικός*, Αθήνα 1884, σσ. 10-15. Για την πρόταση του Βιζυηνού, βλ. Robert Shannan Peckham, *National Histories, Natural States. Nationalism and the Politics of Place in Greece*, Λονδίνο 2001: I. B. Tauris, σσ. 95-96.

19. Κωνσταντινος Παπαρρηγοπουλος, «Ο αρχαίος, ο μεσαιωνικός και ο νέος ελληνισμός», στο *Ιστορικαί πραγματεία κατ' εκλογήν του συγγραφέως*, Αθήνα 1889: εκδότης Γεώργιος Κασδόνης, σελ. 242 και 253.

στην οικονομική αισιοδοξία που επικράτησε από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 που η αγοραπωλησία μετοχών κυρίως μεταλλευτικών εταιριών, στο άτυπο ακόμη χρηματιστήριο της πρωτεύουσας ενίσχυαν την εντύπωση ότι υπήρχε απίστευτος πλούτος για όλους τους Έλληνες, είτε ζούσαν στην επαρχία είτε στην Αθήνα είτε στο εξωτερικό. Ήταν, άλλωστε, η εποχή που ο οικονομικός εθνικισμός δεν παρήγαγε ειδήσεις μόνον στις αθηναϊκές εφημερίδες, αλλά πρωταγωνιστούσε στον Τύπο των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών, όπου «οι πιο εξωφρενικές και εξόφθαλμα απατεωνίστικες επαγγελίες ύποπτων εταιρειών προσέλκυαν κατά συρροή τα χρήματα των κορόιδων» και, όπως σατυρικά αναφερόταν σε βιενέζικη εφημερίδα, «ιδρύονταν εταιρείες για να μεταφέρουν με αγωγούς το βόρειο σέλας στην πλατεία του Αγίου Στεφάνου και για να πουλήσουν βερνίκι παπουτσιών στους ιθαγενείς των νησιών του Ειρηνικού»[20]. «Και έπειτα ήρθε η ανώμαλη προσγείωση». Η κρίση ξεκίνησε από την αυστριακή πρωτεύουσα τις μέρες που φιλοξενούσε την παγκόσμια Έκθεση του 1873, για την οποία κράτος και ιδιώτες είχαν επενδύσει τεράστια κεφάλαια[21]. Η διάδοσή της υπήρξε εντυπωσιακά γρήγορη. Κατά μία ερμηνεία, η ύφεση που διήρκησε μέχρι το 1896, εγκαινίασε «μια καινούρια εποχή στην ιστορία, τόσο από πολιτική όσο και από οικονομική άποψη» –μια εποχή που χαρακτηριζόταν από «επιτεύξεις (...) εντυπωσιακότατες», αλλά και από τον καπιταλισμό που τώρα αναδεικνυόταν σε «γνήσια παγκόσμια οικονομία», ακυρώνοντας τα κυρίαρχα πρότυπα πνευματικής και πολιτισμικής προόδου που αναγνώριζε ο οικονομικός φιλελευθερισμός[22].

Δεν είναι βέβαιο όμως ότι στις συνέπειες της διεθνούς ύφεσης συγκαταλέγεται και η ελληνική χρηματιστηριακή κρίση που ξέσπασε την άνοιξη του 1874 (και η οποία λειτούργησε και ως σημαντικό κίνητρο για την απόφαση το 1876 της ίδρυσης «συστηματικού» χρηματιστηρίου στην Αθήνα)[23]. Αυτή η πρώτη ελληνική περιπέτεια μάλλον ήταν απόρροια της ελληνικής πολιτικής που στην προκειμένη περίπτωση παρουσιάστηκε αδιάφορη ή ανεπαρκής για να προστατεύσει τόσο τους μεγάλους όσο και τους μικρούς και άπειρους επενδυτές, οι οποίοι εκποιούσαν ακόμη και τις οικίες τους για να αγοράσουν μετοχές. Και αυτή τη φορά τα αποτελέσματα ήταν με αρκετή βεβαιότητα προβλέψιμα: πτω-

---

20. Eric Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*, μτφρ. Μαριετα Οικονομοπουλου, Αθήνα 2003: ΜΙΕΤ, σελ. 78.

21. Για το ξέσπασμα της ύφεσης και τις επιδράσεις της στην Ελλάδα, βλ. Ελπιδα Βοβλη, «Η Μεγάλη ύφεση και η Ελλάδα (1873-1896)», στο *1893-1912. Από τη χρεωκοπία στην ανάκαμψη*, Αθήνα 2011: *Ε-Ιστορικά* (της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*), σσ. 9-46.

22. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου...*, *ό.π.*, σελ. 79.

23. Χρειάστηκε, βέβαια, η παρέλευση τριών ακόμη χρόνων για να σχεδιαστεί ο κανονισμός του ελληνικού χρηματιστηρίου και ακόμη περισσότερα έτη μέχρι να εφαρμοστεί, γεγονός που για άλλη μια φορά αποδείκνυε τις αδυναμίες του ελληνικού συστήματος. Βλ. σχετικά «Χρηματιστήρια εν Ελλάδι» και «Χρηματιστήριον Αθηνών», *Ερμής. Εφημερίς οικονομολογική και χρηματιστική*, φ. 1 (4 Απριλίου 1882).

χεύσεις και οικονομική καταστροφή πολλών πολιτών. Δεν αποφεύχθηκε και η πτώση της κυβέρνησης. Αλλά κανείς δεν τιμωρήθηκε[24]. Μόνον ένας βουλευτής, ένθερμος οπαδός των ιδεών της γαλλικής δημοκρατίας του 1848, επιτέθηκε στους νέους τύπους επενδύσεων, όχι επειδή πίστευε ότι εξαπατήθηκαν όσοι επεδίωξαν να πλουτίσουν στο καφενείο «Η ωραία Ελλάς» ή γιατί ήθελε να αναζητηθούν οι υπεύθυνοι, αλλά γιατί ο ίδιος, συνειδητοποιώντας τις αλλαγές των καιρών, εκτιμούσε πως οι κερδοσκοπικές μόδες έθεταν σε κίνδυνο το κύρος, το ήθος και πάνω από όλα τον χαρακτήρα των Ελλήνων. Αυτή η παρέμβασή του μπορεί να θεωρηθεί ως ένας πρώτος υπαινιγμός ενάντια στα 'καινά δαιμόνια' που είχαν εισαγάγει μαζί με τα κεφάλαιά τους οι ομογενείς κεφαλαιούχοι από την Κωνσταντινούπολη και τους άλλους τόπους. Επιπλέον, είναι δυνατό να ερμηνευτεί και ως μια διαφορετική και, όπως προτείνει μάλιστα ο Gunnar Hering, συντηρητική ερμηνεία της ελληνικής ιδιαιτερότητας υπό το πρίσμα της Μεγάλης Ιδέας. Ο παραπάνω βουλευτής δηλαδή προτιμούσε την αργή διαδικασία μεταμόρφωσης του βασιλείου σε Πεδεμόντιο της Μεγάλης Ελλάδας που θα προσέλκυε τους ομογενείς χάρη στην ανάδειξή του σε κέντρο πνευματικής και πολιτισμικής προόδου και πάνω από όλα ηθικής οικονομικής ανάπτυξης –και όχι ανεξέλεγκτης κερδοσκοπίας και εύκολου πλουτισμού[25].

Με βάση αυτή τη λογική ο κίνδυνος φαινόταν να προέρχεται από τους νεηλύδες «πανούργους» και «ανθρωποφάγους» ομογενείς τραπεζίτες και επιχειρηματίες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία[26]. Λίγο νωρίτερα, άλλωστε, είχε ξεσπάσει και το Λαυρεωτικό Ζήτημα, που, όπως είναι γνωστό, επιλύθηκε με την παρέμβαση του Ανδρέα Συγγρού (1830-1899), του γνωστότερου και ίσως σημαντικότερου από τους επιφανείς εκπροσώπους του ελληνικού δαιμονίου που εκείνη την περίοδο μετέφεραν έστω κάποια κεφάλαιά τους και μέρος της δράσης τους εντός της ελληνικής επικράτειας[27]. Αξίζει όμως να εξεταστεί πώς εξηγείται αυτή η μεταστροφή τους απέναντι στην ελλαδική αγορά. Είχαν παρακινηθεί από τα δείγματα της ελληνικής βιομηχανικής απογείωσης που εντοπίζει η Χριστίνα Αγριαντώνη στα χρόνια του Κρητικού ζητήματος[28], ή υπήρχαν άλλοι λόγοι που τους προέτρεπαν να αντιμετωπίζουν τώρα ως ασφαλέστερη και επικερδέστερη κίνηση τη δραστηριοποίησή τους εντός της πατρίδας; Εί-

24. Δερτιλής, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*..., ό.π., σσ. 404-411.

25. Πρόκειται για τον δικηγόρο και βουλευτή από το Κρανίδι, Γεώργιο Ι. Μιλήση (1824-1898). Βλ. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θοδωρος Παρασκευοπουλος, Αθήνα 2004: ΜΙΕΤ, τ. 1, σελ. 479.

26. Έλλη Σκοπετεα, *Το "πρότυπο ελληνικό" βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988: Πολύτυπο, σσ. 74-77.

27. Για τα κυριότερα γνωρίσματα αυτής της ομάδας ομογενών βλ. Γιωργος Δερτιλης, «Ο ελληνισμός της ομογένειας και η εγχώρια αστικά τάξη», στον τόμο Γ.Β. Δερτιλης και Κ. Κωστης, *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα και Κομοτηνή 1991: εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, σσ. 145-164.

28. Χριστινα Αγριαντωνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986: Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.

ναι γνωστό δηλαδή ότι νωρίτερα οι ίδιοι απέρριπταν ακόμη και το ενδεχόμενο μικρής επένδυσης στη χώρα. Για παράδειγμα, στις αρχές της δεκαετίας του 1860, όταν η Εθνική Τράπεζα είχε εξαπολύσει εκστρατεία προσέλκυσης ομογενειακών κεφαλαίων από την Κωνσταντινούπολη, ο έμπειρος τραπεζίτης και χρηματιστής Γεώργιος Ζαρίφης υποστήριζε εκ των προτέρων πως δεν θα υπήρχε ανταπόκριση, γιατί, κατά τη γνώμη του, οι ομογενείς – όχι μόνον στους εμπορικούς τόπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και σε εκείνους της Αιγύπτου ή της Ρουμανίας, είτε ακόμη και της Νότιας Ρωσίας όπου τα ελληνικά κέρδη ήδη παρουσίαζαν ύφεση – ήταν «καλοσυνηθισμένοι από σημαντικωτάτας απολαυάς», ώστε ήταν μάλλον αδύνατο να θεωρήσουν ελκυστικό ακόμη και το υψηλότερο επιτόκιο που θα μπορούσε να τους προσφέρει η Εθνική Τράπεζα. Τι άλλαξε μετά τα μέσα της δεκαετίας ώστε και ο ίδιος με τον συνέταιρό του Στέφανο Ζαφειρόπουλο να μεταβάλουν τη στρατηγική τους, αναλαμβάνοντας με σταθερό κέρδος εξ ονόματος της Εθνικής την αγοραπωλησία συναλλάγματος στο χρηματιστήριο της Κωνσταντινούπολης[29];

Ένας από τους πιθανούς λόγους ήταν η λειτουργία στην Ελλάδα δεύτερης τράπεζας, της Ιονικής, που μετά την ένωση των Επτανήσων είχε ιδρύσει υποκαταστήματά της στην Πάτρα και την Αθήνα. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί η αύξηση της επικράτειας, του ανθρώπινου δυναμικού, των πλουτοπαραγωγικών πηγών και πάνω από όλα του κύρους του βασιλείου, καθώς η τυπική διαδικασία διοικητικής ενσωμάτωσης των νησιών φαινόταν να ολοκληρώνεται. Υπό αυτές τις συνθήκες τα δείγματα της αυξανόμενης ζήτησης κεφαλαίων ενέπνευσαν στις αρχές του 1871 σχέδια ομογενών για τη δημιουργία και τρίτης τράπεζας: όπως αυτά που κατέθεσε η ομάδα των Ζαρίφη και Ζαφειρόπουλου και του γνωστού τραπεζίτη Ευαγγέλη Βαλτατζή είτε μιας άλλης ομάδα ομογενών από την Οδησσό με εκπρόσωπο τον Αθηναίο Πέτρο Μωραϊτίνη, γιο του πρώην προέδρου του Αρείου Πάγου και σύζυγο κόρης σημαντικής οικογένειας κεφαλαιούχων της Οδησσού. Τότε εμφανίστηκε με παρόμοιες προθέσεις και η ομάδα του Συγγρού και κύριου μετόχου της Τράπεζας Κωνσταντινούπολης, του Αριστείδη Παπούδωφ, της γνωστής εμπορικής οικογένειας της Ρωσίας, του Παντολέοντα Θεολόγου, πρώην μεγαλέμπορου υφασμάτων στο Μάντσεστερ και άλλων[30]. Τα κοινά γνωρίσματα της ταυτότητάς τους: ήταν όλοι κοσμοπολίτες, με μεγάλο εύρος εμπειριών και μέχρι τη δραστηριοποίησή τους στην Ελλάδα ήταν αποδεκτοί από τη μεγάλη πλειονότητα των κατοίκων της για το επιχει-

29. Χαρης Εξερτζογλου, *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων. Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: το κατάστημα "Ζαρίφης και Ζαφειρόπουλος", 1871-1881*, Αθήνα 1989: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, σσ. 111-112.

30. Γεωργιος Β. Δερτιλης, *Το ζήτημα των τραπεζών. Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του ΙΘ΄ αιώνα*, Αθήνα 1989: ΜΙΕΤ σσ. 9-45 και Χρηστος Χατζηιωσηφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελλάδα, 1830-1940*, Αθήνα 1993: Θεμέλιο, σσ. 205-207.

ρηματικό τους δαιμόνιο, τον πλούτο και τα όσα είχαν πετύχει στο εξωτερικό. Πάνω από όλα, ο φαντασιακός μικρόκοσμός τους στην αλλοδαπή παρουσιαζόταν ως «μια άλλη διάσταση της ίδιας της Ελλάδας» και μάλιστα η ανάπτυξη και πρόοδός του ήταν δυνατό να συνδεθούν με την Ελλάδα «αιτιωδώς»: ήταν αυτοί οι ακατάλυτοι ελληνικοί δεσμοί, το ελληνικό πνεύμα[31].

Τελικά με τη συμμαχία αρκετών μελών των παραπάνω επενδυτικών ομάδων, στα τέλη του 1872 ιδρύθηκε η Γενική Πιστωτική Τράπεζα και την άνοιξη του 1873 η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως. Όπως ήταν φυσικό, η μετατόπιση των επενδυτικών ενδιαφερόντων αυτών των "δαιμόνιων" ομογενών είχε ως απώτερο στόχο το κέρδος τους. Για παράδειγμα, γνωρίζουμε ότι ο Συγγρός και για τη συνεργασία του με την κυβέρνηση στο Λαυρεωτικό Ζήτημα είχε αποσπάσει σπουδαία ανταλλάγματα – όπως δηλαδή ήταν αναμενόμενο. Η επιδίωξη κέρδους δεν θα πρέπει να μας προκαλεί έκπληξη. Κατά την εξήγηση, άλλωστε, του Γιώργου Δερτιλή, ο Χαρίλαος Τρικούπης στην πρώτη γνωριμία του με τον νεοφερμένο τότε Συγγρό, κινήθηκε ως πολιτικός –σωστότερα ως «ανερχόμενος αστήρ» της πολιτικής. Προέτρεψε δηλαδή τον επιτυχημένο επιχειρηματία να ασχοληθεί με την πολιτική και να επενδύσει σε αυτήν για το καλό της πατρίδας τις επιχειρηματικές γνώσεις και εμπειρίες του, τις οποίες στερούνταν οι πολιτικοί. Ασφαλώς και ο επιχειρηματίας, τονίζει ο Δερτιλής, ήταν απίθανο να μην ενδιαφερθεί για το κέρδος του σε «μια πρόταση για το Ελντοράντο της Ανατολής την εποχή που οι κυβερνήσεις της Γαλλίας και της Ιταλίας απειλούσαν την Ελλάδα με τις κανονιοφόρους». Επομένως, ούτε ο πολιτικός είναι δυνατό να κατηγορηθεί γιατί λειτούργησε με τους όρους της πολιτικής, ούτε ο επιχειρηματίας επειδή εργάστηκε αποβλέποντας στο προσωπικό του κέρδος, ή επειδή δέχθηκε την παραχώρηση προνομίων από τους τότε πολιτικούς άρχοντες. Ούτε ήταν παράνομο στη συνέχεια το ότι και ο ίδιος δώρισε μετοχές στη Λαυρεωτική Εταιρεία, προκειμένου να εξασφαλίσει τη ψήφο των ευεργετούμενών του για την απόκτηση και άλλων προνομίων με μεγαλύτερο κέρδος[32]. Εξάλλου, ο Συγγρός όντως συνέδραμε στην αποσόβηση μιας διπλωματικής ρήξης. Αναμφίβολα δεν είναι ευδιάκριτο – εάν υπάρχει – το σημείο που διαχωρίζει το νόμιμο από το ηθικό[33]. Εξάλλου, στο παρασκήνιο της εποχής διακυβεύονταν ακόμη σπουδαιότερα συμφέροντα: η κυβέρνηση ευνοούσε την εξαγορά της λαυρεωτικής εταιρείας με την μεσολάβηση του Συγγρού αλλά με στόχο την άμεση κρατικοποίησή της με τη σύμπραξη της Ιονικής Τράπεζας, και επίσης μεθόδευε τον αποκλεισμό της Πιστωτικής (της τράπεζας, όπως αναφέρθηκε, των ομογενών), προς όφελος και πάλι της Ιονικής, ακόμη και από τις συμβάσεις για τους σιδηροδρόμους –επίσης ζήτημα σε εξέλι-

31. Σκοπετέα, *Το "πρότυπο ελληνικό" βασίλειο*... ό.π., σελ. 74.

32. Τα παραθέματα από Δερτιλης, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*.... ό.π, σελ. 392. Για το Λαυρεωτικό Ζήτημα, βλ. αναλυτικά Στο Ιδιο, σσ. 376-415.

33. Θ.Ι. Κολοκοτρωνης (Φαλέζ), «Εργάτης», στο *Αλφαβητάριο του πολίτου ή τα πνεύματα*, Αθήνα 1869.

ξη. Ως αποτέλεσμα, ο Συγγρός και άλλοι ομογενείς κεφαλαιούχοι, προσφέροντας την υποστήριξή τους στον Γεώργιο Α΄, ενεπλάκησαν έμμεσα σε πολιτικό επεισόδιο και τελικά συνεργάστηκαν για την ενίσχυση του θρόνου και την υπονόμευση του πρωθυπουργού. Είναι φανερό ότι και αυτή η απόφασή τους και γενικότερα οι ρόλοι τους εντός της Ελλάδας καθορίζονταν και μεταβάλλονταν με γνώμονα τις εξελίξεις και τις εκάστοτε ανάγκες[34], όπως ακριβώς και οι νέες προβολές της ταυτότητάς τους ως εκπροσώπων της εθνικής επιχειρηματικότητας και του ελληνικού δαιμονίου.

Το αποτέλεσμα των παραπάνω αντιπαραθέσεων ήταν η απόφαση του βασιλιά για μια ακόμη προσφυγή στις κάλπες. Η πολιτική αστάθεια ήταν σταθερό γνώρισμα της Μεταπολίτευσης. Μετά από τις εκλογές του Μάη του 1865, του Μάρτη του 1868 και του Μάη του 1869, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1870 ο λαός κλήθηκε να ψηφίσει άλλες τέσσερις φορές: τον Φεβρουάριο του 1872, τον Ιανουάριο του 1873, τον Ιούνιο του 1874 και τον Ιούλιο του 1875. Και οι κυβερνήσεις που σχηματίστηκαν ήταν ακόμη περισσότερες: στις επτά που συγκροτήθηκαν στο πρώτο μισό της δεκαετίας, μέχρι την εκλογική αναμέτρηση του Σεπτεμβρίου του 1879 προστέθηκαν άλλες εννέα και ακόμη τρεις μέχρι τον Μάρτη του 1882 και τον σχηματισμό της τέταρτης κυβέρνησης Χαρίλαου Τρικούπη η οποία, εγκαινίασε το ελληνικό δικομματικό σύστημα και υπήρξε η μακροβιότερη στην έως τότε Ελλάδα του Γεωργίου Α΄. Ως αποτέλεσμα, στη διάρκεια των τριών περίπου δεκαετιών από την έξωση του Όθωνα και μέχρι την τελευταία κυβέρνηση του Τρικούπη τον Οκτώβριο του 1893 σχηματίστηκαν περισσότερα από σαράντα πέντε υπουργικά συμβούλια[35], των οποίων οι αρχηγοί ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να εφαρμόσουν τα πολιτικά τους προγράμματα, αφού ήταν αναγκασμένοι είτε να συνεργάζονται με την προηγούμενη βουλή είτε να καταφεύγουν σε προκήρυξη εκλογών, στοχεύοντας στην εξασφάλιση πλειοψηφίας και, συνεπώς, ισχυρής εξουσίας. Η μοναδική που εξάντλησε τη θητεία της στον απόηχο δύο συναπτών κρίσεων του Ανατολικού Ζητήματος και της προσάρτησης της Ηπειρο-Θεσσαλίας, ήταν η πέμπτη κυβέρνηση Τρικούπη που σχηματίστηκε το 1886 και άντεξε την έντονη αντιπολίτευση που τώρα πια συνδυαζόταν ανοικτά με την οικονομική στήριξη που της προσέφεραν οι "δαιμόνιοι" ομογενείς κεφαλαιούχοι της Ελλάδας, οι οποίοι μάλιστα σχεδόν απαλλάσσονταν και από τη φορολογία[36].

---

34. Δερτιλης, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας...* ό.π, σσ. 395-400.

35. Μετά την καθιέρωση του δικομματισμού εκλογές διεξάγονταν λιγότερο συχνά (συγκεκριμένα: τον Δεκέμβριο του 1881, τον Απρίλιο του 1885, τον Ιανουάριο του 1887, τον Οκτώβριο του 1890, τον Μάη του 1892 και τον Απρίλιο του 1895). Για τις εκλογικές αναμετρήσεις και τα κυβερνητικά σχήματα της εποχής βλ. τα χρήσιμα παραρτήματα στο Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, μτφρ. Α. Ξανθοπουλος, Αθήνα 1989: ΜΙΕΤ.

36. Για τα διάφορα επιμέρους τμήματά της πολιτική του βλ. βλ. Alexander Nicholaou Damianakos, Charilaos Trikoupes and the Modernization of Greece, 1874-1894, Νέα Υόρκη: Ph.D. New York University, 1977.

Ως αποτέλεσμα η συνάντησή τους με το "έμφυτο πνεύμα" της ελληνικής προκοπής φαινόταν ακόμη περισσότερο περίπλοκη.

Άραγε ομογενείς και αυτόχθονες παρουσιάζονταν ως συμπατριώτες και συνεργάτες εντός της Ελλάδας, ως οικονομικοί ανταγωνιστές, ή μήπως ως ταξικοί εχθροί; Σίγουρα θα πρέπει να δίνεται μεγάλη προσοχή κατά τη χρήση της έννοιας "τάξη" στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα[37]. Από την άλλη πλευρά, η απάντηση τέτοιων ερωτημάτων είναι απαραίτητο να συνδυαστεί με το έντονα μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον που, όπως ήδη τονίστηκε, επιβαρυνόταν από μια πρωτόγνωρα μακράς διάρκειας ευρωπαϊκή – και κατ' άλλους παγκόσμια – δημοσιονομική ύφεση, η οποία αναπόφευκτα επηρέασε ποικιλοτρόπως και την ελληνική οικονομία. Η μετατόπιση μεγαλύτερης μερίδας πλούτου στα χέρια των κεφαλαιούχων είναι το κεντρικό γνώρισμά της στους διαδοχικούς "κύκλους" κάμψης (1873-1879, 1882-1886 και 1890-1896) και ανάκαμψης που είχαν διαφορετικές συνέπειες όχι μόνον από χώρα σε χώρα αλλά και από τομέα σε τομέα. Περιέργως στην Ελλάδα τα χρόνια αυτά συμπίπτουν με την "επιτυχία" της να εξέλθει στις διεθνείς χρηματαγορές μετά από μακρόχρονο αποκλεισμό και να συνάψει εννέα δάνεια: εκτός από το πρώτο του 1879, τα υπόλοιπα συνομολογήθηκαν από κυβερνήσεις του Τρικούπη –κατά μέσο όρο ένα δάνειο κάθε ενάμιση χρόνο, με υψηλά επιτόκια και βαριές προμήθειες που παρακρατούσαν οι μεσολαβήτριες τράπεζες. Βέβαια, διακηρυγμένος στόχος ήταν η δημιουργία των απαραίτητων δομών για την εκβιομηχάνισή της χώρας, η οποία όμως παράλληλα ήταν αναγκασμένη να φροντίζει την "επιβίωσή" της: δηλαδή να καλύπτει τις σταθερά υψηλές στρατιωτικές και εξοπλιστικές δαπάνες της και το βραχυπρόθεσμο και μακροπρόθεσμο κόστος των συχνών επιστρατεύσεων της και των ακόμη συχνότερων φιλοπολεμικών λαϊκών εκδηλώσεων, που τελικά αναδείκνυαν σε πρωτεύον θέμα το εθνικό πρόβλημα. Έτσι, ο εξωτερικός δανεισμός εκτινάχθηκε περίπου στα 640.000.000 χρυσά φράγκα και το εσωτερικό δημόσιο χρέος ανήλθε στα 211.000.000 δρχ. – ποσό που ξεπερνούσε τις δαπάνες δύο προϋπολογισμών του κράτους[38].

Το ελληνικό βασίλειο, επομένως, προόδευε και αναπτυσσόταν ή οπισθοδρομούσε, βαδίζοντας σταθερά προς τη χρεωκοπία και επιβαρύνοντας μέρα με τη μέρα τη ζωή και την εργασιακή ή επιχειρηματική δράση των μικρομεσαίων; Σχεδόν αβίαστα συνάγεται ότι έννοιες και λέξεις – όπως η προκοπή ή το ελληνικό δαιμόνιο – δεν λειτουργούσαν απαραίτητα ως «καθρέφτες» της κοινωνίας, αλλά μάλλον αντιπροσώπευαν τους δομικούς συντελεστές μιας ατέρμονης διαδικασίας ενημέρωσης και αναδιαμόρφωσης της ιδεολογίας της[39]. Μια πειστική ανάλυ-

---

37. Για την ιστοριογραφική παρουσίαση του όρου, Νικος Ποταμιανος, *Οι νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα, 1880-1925*, Ηράκλειο 2015: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, σσ. 19-29.

38. Δερτιλης, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*... ό.π, σσ. 434-435.

39. Quentin Skinner, «Γλώσσα και κοινωνική αλλαγή», στο *Ιστορία των εννοιών*... ό.π., σελ. 123.

ση προσέφερε σε πρώτο χρόνο ο γιατρός Αναστάσιος Γούδας. Στον μακροσκελή πρόλογο του τόμου που αφιέρωνε το 1871, με αφορμή τη συμπλήρωση μισού αιώνα από την έναρξη της Επανάστασης, στους επιφανέστερους εκπροσώπους του ελληνικού δαιμονίου, αναγνωρίζοντας την πολυσημία των εννοιών στην ιστορικότητά τους και προπάντων την αξία τους ως στοιχείων του συλλογικού εθνικού εαυτού, τόνιζε πόσο δραστικά μπορούσε η επανάληψή τους στον δημόσιο διάλογο να επενεργεί στο κοινωνικό περιβάλλον της πατρίδας και έτσι να συνδράμει και στη διατήρηση ή και την αναπαραγωγή της πολιτικής της κουλτούρας[40]. Το σπουδαιότερο μυστικό της επιτυχίας των δαιμόνιων Ελλήνων τον βίο των οποίων ο ίδιος μελέτησε, είτε κατάγονταν από ελληνικές επαρχίες (ήταν δηλαδή αυτόχθονες) είτε όχι (συγκαταλέγονταν δηλαδή στους αλύτρωτους) ήταν ότι δεν είχαν φθαρεί και ταλαιπωρηθεί από τις θεσμικές ανεπάρκειες ενός τόσο προβληματικού διοικητικού συστήματος, όσο έκρινε πως ήταν το ελληνικό.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Στον ανθρωποχάρτη που σχεδίασε με το έργο του ο Γούδας, με εφαλτήριο τη δύναμη του εθνικού δαιμονίου προκύπτουν δύο διαπιστώσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, οι προβολές, εκλαϊκεύσεις ή και πολιτικοποιήσεις αυτού του υπερφυσικού ελληνικού πνεύματος ήταν δυνατό να διευκολύνουν την κατανόηση των πολλών σε ό,τι αφορά τον εθνικό, συλλογικό εαυτό. Με άλλα λόγια προσέφεραν παραμυθία για τη διαχείριση της πενίας ή και την αναγκαιότητα της μετανάστευσης. Κολάκευαν τον λαό αποδίδοντάς του μερίδια και από τις ικανότητες και από τις επιτυχίες των απόδημων επιχειρηματιών συντοπιτών τους, που ήταν παράλληλα ηθικά και υλικά. Μεταξύ άλλων αναφέρομαι εδώ στις ευεργεσίες, τις ηθικές, φιλανθρωπικές και κοινωφελείς παρεμβάσεις των ομογενών στο ελλαδικό τοπίο[41] που ήταν πιθανό να στοχεύουν στον εκσυγχρονισμό και τον εξευρωπαϊσμό της χώρας[42], αλλά ήταν σύνηθες και να πολιτικοποιούνται.

Το παράδειγμα του Συγγρού είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό: είτε γιατί η μία μερίδα του Τύπου της εποχής θεώρησε ότι με την εκλογική του επιτυχία στις δημοτικές εκλογές του 1887 "εισέπραξε" την «ευγνωμοσύνην της πόλεως

---

40. Βλ. Αναστασιος Γουδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*: τ. 4: *Πλούτος και Θυσίαι*, Αθήνα 1871, σσ. νστ΄-ξγ΄.

41. Βασω Θεοδωρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920)», *Τα Ιστορικά* 7 (1987), σσ. 119-154.

42. Βλ. σχετικά Βασω Θεοδωρου, «Εκσυγχρονιστικές απόπειρες των δωρητών της διασποράς. Επιρροές, προοπτικές και όρια των νεωτερικών τους παρεμβάσεων στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αιώνα», στον τόμο *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος*, Θεσσαλονίκη 2004: University Studio Press, σσ. 61-88.

των Αθηνών» για τις αγαθοεργίες του[43], είτε γιατί μια άλλη τον κατηγόρησε και επίσης τον διακωμώδησε επειδή συνδέθηκε με την πολιτική –γεγονός που καθιστούσε τα όρια της κερδοσκοπικής δράσης του ή της διαφθοράς του ακόμη περισσότερο δυσδιάκριτα. Άλλωστε, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1880 επικρατεί ο καταγγελτικός λόγος. Και ο Συγγρός ή ένας άλλος τρικουπικός βουλευτής και τραπεζίτης, ο Στέφανος Σκουλούδης, και όσοι άλλοι συνδέθηκαν κατά καιρούς με πολιτικά σκάνδαλα, συγκαταλέγονταν στους «ανθρωποδαίμονες» και χρυσοκάνθαρους –και αυτές ήταν έννοιες της νεογλώσσας της εποχής που ενσωματώνουν αισθήματα και εικόνες της τότε κοινωνικής κριτικής. Επρόκειτο για κακούς δαίμονες και λαοπλάνους «διαβόλους εν Ελλάδι», που θάμπωναν με τον πλούτο τους βασιλείς και εξαπατούσαν τους φτωχούς, βρίσκοντας τους συμπαραστάτες και συνεργάτες τους μεταξύ των άλλων δαιμόνων που βασάνιζαν τους Έλληνες: τους πολιτικούς[44].

Η δεύτερη διαπίστωσή μας, λοιπόν, σχετίζεται με τις λειτουργίες ή νοηματοδοτήσεις που προσλάμβανε αυτό το φαινομενικά ενωτικό εθνικό "δαιμόνιο" κατά τη χρήση του για τους Έλληνες εντός ή εκτός της ελληνικής επικράτειας, από τη στιγμή που οι τελευταίοι εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα «για να απαιτήσουν τα χρεωστούμενα»[45]. Ακόμη κι αν στην αρχή, στην δεκαετία του 1870, η κερδοσκοπία ταυτίστηκε με τους ομογενείς κεφαλαιούχους από την Κωνσταντινούπολη, «η έννοια της διαφθοράς εμφανίζεται σχεδόν πάντα σε σχέση με την πολιτική», και από την άλλη η κερδοσκοπία των επιχειρηματιών της εποχής παρουσιάζεται ως παράγοντας που «εκμεταλλεύτηκε τους νέους όρους της κοινοβουλευτικής ζωής και σημασιοδότησε την πολιτική διαφθορά και την επιχειρηματική δράση»[46].

---

43. Μαρια Χριστινα Χατζηιωαννου, «Εθνικοί ευεργέτες, τα πρότυπα και η ιστορία τους. Από τους αδελφούς Ζωσιμά στον Ανδρέα Συγγρό», στο *Μνήμη Άλκη Αγγέλου…* ό.π., σελ. 409. Βλ. επίσης Της Ιδιας «Εθνικοί ευεργέτες και η αναπαραγωγή κοινωνικών και εθνικών προτύπων στο ελληνικό κράτος» στα πρακτικά Δημητρης Αρβανιτακης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 2006: Μουσείο Μπενάκη, σσ. 31-45.

44. Βλ. σχετικά Μαρια Χριστινα Χατζηιωαννου, «Στα όρια κερδοσκοπίας και διαφθοράς στο ελληνικό κράτος τον 19ο αιώνα», στον τόμο Maria A. Stassinopoulou και I. Zelepos (επιμ.), *Griechische Kultur in Südosteuropa in der Neuzeit*, OAW, Βιέννη 2008, σσ. 229-242.

45. Σκοπετεα, *Το "πρότυπο ελληνικό" βασίλειο…* ό.π., σελ. 75.

46. Χατζηιωαννου, «Στα όρια κερδοσκοπίας… », ό.π., σελ. 241-242.

ΑΛΚΗΣ ΔΕΡΒΙΤΣΙΩΤΗΣ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΟΥΡΤΟΠΑΛΛΑΣ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η ελληνική επανάσταση του 1821 κατά της οθωμανικής τυραννίας[1] υπήρξε πολυσήμαντο γεγονός. Επρόκειτο για τον πρώτο εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των νεώτερων χρόνων. Επίσης η ελληνική επανάσταση ήταν επανάσταση αστών κατά του σουλτάνου, ο οποίος κυβερνούσε όχι μόνο ως απόλυτος μονάρχης, αλλά τον απολυταρχισμό του ενίσχυαν η παράδοση και οι πρακτικές της ασιατικής δεσποτείας. Η ελληνική επανάσταση είχε επίσης θρησκευτική διάσταση καθώς οι επαναστάτες ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι, στοιχείο το οποίο τους είχε επιτρέψει να διατηρήσουν λίγα στοιχεία της προγενέστερης κοινωνικής οργάνωσής τους. Σε αυτό διευκόλυνε εν μέρει, η οργάνωση της κοινωνίας του οθωμανικού κράτους σε θρησκευτικές κοινότητες, οι οποίες διέθεταν συγκεκαλυμμένα εθνικά χαρακτηριστικά.

Οι επαναστατημένοι Έλληνες, παράλληλα προς τις πολεμικές επιχειρήσεις του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, προέβησαν και σε πολιτικές διεργασίες με σκοπό την πολιτειακή θέσμισή τους. Αρχικά δημιουργήθηκαν τα «τοπικά πολιτεύματα» και ακολούθησαν τα Συντάγματα της Επιδαύρου (1822), του Άστρους (1823) και της Τροιζήνας (1827).

Των ανωτέρω συνταγμάτων είχε προηγηθεί η διαμόρφωση κειμένων, όπως το συνταγματικό σχεδίασμα[2] του Ρήγα Βελεστινλή Φεραίου και η «Ελληνική

1. Η παρούσα συμβολή αποτελεί επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη εκδοχή της ομότιτλης εισήγησης, των Άλκη Ν. Δερβιτσιώτη και Κωνσταντίνου Γ. Μουρτοπάλλα, που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του συνεδρίου *«Επανάσταση και Ελευθερία 1821-2021: η αρχή της Σύγχρονης Ελλάδος»*, που διεξήχθη διαδικτυακά (22.3.2021-25.3.2021) και συνδιοργανώθηκε από το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, το Ινστιτούτο Γραμμάτων του Πολιτειακού Πανεπιστημίου του Ρίο ντε Τζανέιρο, τη Πρεσβεία της Ελλάδος στη Μπραζίλια και το Γενικό Προξενείο της Ελλάδος στο Σάο Πάολο.

2. Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, τομ. Α΄, 1934, σσ. 42-43 όπου σημειώνει ότι «το συνταγματικό σχεδίασμα του Ρήγα έφερε τον τίτλο «Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας

Νομαρχία» ανώνυμου του Έλληνος ή «λόγος περί ελευθερίας» έργο το οποίο εξεδόθη στην Ιταλία το 1806.

Αμφότερα συνετέλεσαν αποφασιστικά ώστε οι Έλληνες να συνειδητοποιήσουν ότι διαφέρουν από άλλους υπόδουλους των Οθωμανών όχι μόνο ως προς το θρήσκευμα αλλά και ως προς την εθνότητα.

Στο συνταγματικό σχεδίασμα του Ρήγα είναι εμφανής η επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού[3], αλλά και των νομικών αντιλήψεων που επικράτησαν στα συντάγματα της Γαλλικής Επανάστασης[4].

Ιδίως η «Ελληνική Νομαρχία» αποτέλεσε την ιδεολογική έκφραση των Ελλήνων της διασποράς, οι οποίοι, είτε ως έμποροι είτε ως υπάλληλοι εμπόρων, πρωτοστάτησαν στην εθνική αφύπνιση, σε αντίθεση με τους γαιοκτήμονες, τους Φαναριώτες και τον ανώτατο κλήρο, οι οποίοι εγκαλούνταν από τον συγγραφέα της ως στηρίγματα του οθωμανικού κράτους.

Η θέση αυτή δεν δικαιολογείται από τα γεγονότα που ακολούθησαν, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία των γαιοκτημόνων, αν και εισήλθε με χρονική καθυστέρηση, αλλού απρόθυμα, στον αγώνα, συμμετείχε ειλικρινώς. Ο βαρύς φόρος αίματος που κατέβαλαν Φαναριώτες και ο ανώτατος κλήρος είναι στοιχείο, το οποίο, έστω και εκ των υστέρων, αιτιολόγησε τον επιδειχθέντα δισταγμό[5].

υπερ των νόμων, ελευθερία, ισότης, αδελφότης και της πατρίδος» και Α. Δερβιτσιώτη, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, Αθήνα 2019: Π.Ν. Σάκκουλας, σελ. 187 όπου αναφέρει σχετικά με το συνταγματικό σχεδίασμα του Ρήγα τα εξής: *«επρόκειτο για τη διακήρυξη "των δικάιων του ανθρώπου" η οποία αποτελείτο από 35 άρθρα και από τη σύνταξη του πολιτεύματος που ανεπτύσσετο σε 122 άρθρα. Το σχεδίασμα συντάχθηκε για να χρησιμεύσει ως Σύνταγμα της ομοσπονδιακής πολιτείας των λαών της χερσονήσου του Αίμου και της Ανατολής. Η επιρροή των γαλλικών επαναστατικών Συνταγμάτων ήταν εμφανής. Αξιοσημείωτη είναι η διαπίστωση του άρθρου 21, σύμφωνα με την οποία «παρασταίνει όλον το έθνος το πλήθος του λαού το οποίον είναι ως θεμέλιον της εθνικής παραστάσεως, και όχι μόνον οι πλούσιοι ή οι προεστοί, τουρκιστί κοτζαμπάσηδες».*

3. Ενδεικτικά για το Διαφωτισμό βλ. Π. Κονδύλη, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τομ. Α′ και Β′, Αθήνα 2004 (4η έκδοση): Θεμέλιο, Του Ιδιου *ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 2008: Θεμέλιο, Cl. Mosse, *Ο αρχαίος Ελληνικός πολιτισμός στο Διαφωτισμό*, μτφρ. Νατασα Φλωρου-Μπιργαλια, Αθήνα 1998: Σαββαλας, Α. Γιανναρα, *ο Αγγλικός Εμπειρισμός και ο Γαλλικός Διαφωτισμός, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις*, Αθήνα 1976: Παπαζήσης, J. Russ, *Η περιπέτεια της Ευρωπαϊκής Σκέψης, Μια ιστορία των ιδεών της Δύσης*, μτφρ. Κυριακος Κατσιμανης, Αθήνα 2005: Τυπωθήτω/Δαρδάνος, σσ. 157-315, Π. Κιτρομηλιδη, *Η Γαλλική Επανάσταση και η νοτιανατολική Ευρώπη*, Αθήνα 1989: Πορεία.

4. Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, ό.π., σελ. 43, Α. Παντελη, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, Αθήνα 2016 (3η έκδοση): Λιβάνης, σελ. 189, όπου σημειώνει ότι πρόκειται για παράφραση του γαλλικού «ορεινού» Συντάγματος του 1793. Βλ. επίσης Α. Δερβιτσιωτη, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, ό.π., σελ. 188.

5. Γ. Ασπρεας, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1928*, 1932 (2η έκδοση), σελ. 15-16 και Γ. Δασκαλακη, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, 1821-1935, έκδοση 3η επηυξημένη και βελτιωμένη*, Αθήνα 1951 (3η έκδοση): Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου, σελ. 22.

Για την πληρέστερη παρουσίαση των σχετικών διεργασιών αξίζει να σημειωθεί η εφήμερη Βουλή της Θετταλομαγνησίας, που συνεκλήθη τον Μάιο του 1821 στο Βελεστίνο[6] από τον Άνθιμο Γαζή, η οποία όμως μετά από λίγο διαλύθηκε.

Αν και δεν ανήκουν στα τοπικά πολιτεύματα του απελευθερωτικού αγώνα αξίζει να σημειωθούν τα Συντάγματα της Επτανήσου, περιοχή η οποία απελευθερώθηκε από την κυριαρχία της Βενετίας το 1797.

Το Σύνταγμα του 1800 επιβλήθηκε από τη μεταξύ της Ρωσίας και της Τουρκίας συνθήκης της 21ης Μαρτίου 1800. Μεταξύ άλλων προέβλεπε ολιγαρχική κυβέρνηση της Δημοκρατίας των Επτά Ηνωμένων Νήσων. Επίσης κάθε νήσος ξεχωριστά εδιοικείτο από Συμβούλιο, το οποίο, ομοίως προς το Συμβούλιο της Δημοκρατίας, αποτελείτο από προύχοντες και ευγενείς.

Το Σύνταγμα του 1803, που εθεσπίσθη από επιτροπή του νομοθετικού σώματος των Ιόνιων Νήσων, όριζε ότι η δημοκρατία αυτών είναι αριστοκρατική. Αυτό εσήμαινε ότι η κυριαρχία δεν ανήκε στο λαό αλλά στο σύνολο της «συνταγματικής ευγενείας» τα μέλη της οποίας προσδιορίζονταν κυρίως με περιουσιακά κριτήρια. Η νομοθετική εξουσία ανήκε σε αιρετό σώμα, το οποίο με τη σειρά του εξέλεγε τον αρχηγό της εκτελεστικής εξουσίας.

Το Σύνταγμα του 1803 περιείχε πολυάριθμες διατάξεις επηρεασμένες από τα Γαλλικά Συντάγματα της επαναστατικής περιόδου, κατοχυρώνοντας την αρχή της διάκρισης των εξουσιών.

Το Σύνταγμα του 1817 εθεσπίσθη σε εκτέλεση της Συνθήκης των Παρισίων του 1815, δια της οποίας η Επτάνησος αποτέλεσε το κράτος το οποίο υπήχθη στην άμεση και αποκλειστική προστασία της Αγγλίας. Το Σύνταγμα του 1817 εκυρώθη με πράξη του βασιλιά της Αγγλίας Γεωργίου[7].

Τα τοπικά πολιτεύματα

Η δημιουργία των τοπικών πολιτευμάτων υποδηλώνει τόσο την προσωρινή αδυναμία εύρεσης της κοινά αποδεκτής λύσης για τον πολιτειακό χαρακτήρα της Ελλάδας όσο και την πολυμορφία των πολιτικών απόψεων, αλλά και των κοινωνικών αντιπαραθέσεων που παρατηρούνται μεταξύ των Επαναστατών[8].

---

6. Γ. Καρελλας, *Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος, Ελληνικά Πολιτεύματα γενόμενα από της εποχής του Ρήγα μέχρι σήμερον 1798-1975, Ιστορική και κριτική έρευνα επί τη βάσει ανέκδοτων αρχείων και πιστών πρωτοτύπων*, 1975, σσ. 40-41. Βλ. επίσης Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης, ό.π.*, σσ. 190-191.

7. Χ. Σγουριτσας, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1965 (3η έκδοση): Ζαχαροπουλος, σελ. 118, Γ. Δασκαλακη, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, ό.π.*, σελ. 26, Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον, ό.π.*, σσ. 43-44 . Βλ. επίσης Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης, ό.π.*, σελ. 191.

8. Γ. Κορδατος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Αθήνα 2005 (3): Μάτι. Ενδεικτικά βλ. Γ. Νακος, *Το πολιτειακόν καθεστώς της Ελλάδος επί*

Συγκεκριμένα, στην Πελοπόννησο ιδρύθηκαν α) η Μεσσηνιακή Γερουσία, η οποία συνεκλήθη στην Καλαμάτα την 25η Μαρτίου 1821 και απηύθυνε διακήρυξη περί ανεξαρτησίας προς τις ευρωπαϊκές μοναρχίες, β) η «πράξις» της 26ης Μαΐου 1821 της συνέλευσης που συνεκλήθη στην μονή των Καλτεζών και γ) ο «Γενικός Οργανισμός της Πελοποννήσου», προσπάθειες οι οποίες συγχωνεύθηκαν στον «Οργανισμό της Πελοποννησιακής Γερουσίας», ο οποίος εθεσπίσθη στις 27 Δεκεμβρίου 1821 στην Επίδαυρο από συνέλευση στην οποία μετείχαν 24 πρόκριτοι υπό την προεδρία του Δημητρίου Ύψηλάντη[9].

Στη Στερεά Ελλάδα συνήλθε την 4η Νοεμβρίου 1821 στο Μεσολόγγι η «Συνέλευσις της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος», στην οποία μετείχαν33 αντιπρόσωποι υπό την προεδρία του Αλ. Μαυροκορδάτου. Καρπός των εργασιών της ήταν ο «Οργανισμός της Γερουσίας της Δυτικής Ελλάδος» δια του οποίου οργανώθηκε «προσωρινή Διοίκησης». Εις την ιδρυθείσα Γερουσία ανήκε η άσκηση τόσο της νομοθετικής όσο και της εκτελεστικής εξουσίας[10].

Στις 15 Νοεμβρίου 1821 εθεσπίσθη στην Άμφισσα η «Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» από συνέλευση, η οποία αποτελείτο από 70 «αντιπροσώπους», υπό την προεδρία του Θ. Νέγρη. Στα αξιοσημείωτα του πληρέστερου, ίσως, τοπικού πολιτεύματος ήταν ότι ίδρυε συλλογικό δωδεκαμελές όργανο, το οποίο ασκούσε την εκτελεστική λειτουργία και ορισμένες δικαστικές αρμοδιότητες, ενώ η νομοθετική λειτουργία ανετίθετο στην κεντρική «Εθνική Βουλή»[11].

Όθωνος μέχρι του Συντάγματος του 1974, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 19, Ν. Πανταζοπουλου, *Ιστορία Ελληνικού Δικαίου*, τευχ. Β΄, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα σελ. 128, Κ. Τσουκαλα, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα 1977 (2η έκδοση): Θεμέλιο, σελ. 39 κ.ε., και ιδίως σελ. 43, Β. Κρεμμυδα, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας, 1700-1821*, Αθήνα 1988 (2η έκδοση): Εξάντας, σελ. 158, Δ. Μαυρογιαννη, *Κοινωνιολογική Θεώρηση του 1821*, Αθήνα 1985: Φιλιππότης, σσ. 41-44, Ν. Μουζελη, *Νεοελληνική Κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978 (2η έκδοση): Εξάντας, σελ. 30, Γ. Ασπρεα, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, *ό.π.*, σελ. 21, Α. Δεσποτοπουλου, «Παράγοντες, διάρκεια, φάσεις και ιδιομορφία της Ελληνικής Επαναστάσεως», στον τομ. ΙΒ΄ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1975: Εκδοτική Αθηνών, σελ. 10 επ., Γ. Δασκαλάκη, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 22.

9. Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 24, Γ. Καρελλα, *Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος*, *ό.π.*, σελ. 30, Γ. Ασπρεα, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, *ό.π.*, σελ. 21.

10. Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, κατά τις πανεπιστημιακές παραδόσεις 1966-967*, Φωτοτυπημένη επανέκδοση, Θεσσαλονίκη 1980: Αφοί Σάκκουλα σελ. 155, Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 24, Γ. Ασπρεας, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, *ό.π.*, σελ. 23, Γ. Καρελλας, *Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος*, *ό.π.*, σελ. 63 Βλ. επίσης Α. Δερβιτσιωτη, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 189.

11. Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 155, Γ. Ασπρεας, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, *ό.π.*, σελ. 23, Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 25. Βλ. επίσης Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 190.

Στα τοπικά πολιτεύματα συγκαταλέγεται και το στρατοπολιτικό σύστημα που εγκαθίδρυσε το Σύνταγμα της Σάμου, το οποίο εθεσπίσθη στις 12 Μαΐου 1821, καθώς και το εφήμερο προσωρινό πολίτευμα της Κρήτης του 1822[12].

Τα κληθέντα «τοπικά πολιτεύματα» διέθεταν τοπικό και προσωρινό χαρακτήρα με ρυθμίσεις οι οποίες προέβλεπαν δικαιώματα και μερικές ατελείς αρχές πολιτειακής οργάνωσης ιδίως επί τοπικών υποθέσεων. Τα εν λόγω χαρακτηριστικά υποδήλωναν την πρόθεση των προκρίτων – γαιοκτημόνων να ασκήσουν μέρος της εκτελεστικής εξουσίας αφήνοντας την άσκηση της νομοθετικής στην «Εθνική Βουλή» οψέποτε αυτή συνερχόταν. Στοιχείο το οποίο επέτρεψε επίσης την διαπίστωση, ότι επιθυμία των συντακτών τους ήταν η «οιονεί ομοσπονδιακή οργάνωση του κράτους»[13].

Τα Συντάγματα της επαναστατικής περιόδου

Τα τρία Συντάγματα της επαναστατικής περιόδου αποτύπωσαν την επιθυμία των επαναστατημένων Ελλήνων να αποκτήσουν την πολιτική ελευθερία τους με σκοπό την εξασφάλιση *«των φυσικών δικαίων (δικαιωμάτων) του ανθρώπου»*. Η σύνδεση προς τα διακηρυχθέντα από την αμερικανική και τη γαλλική επανάσταση είναι σαφής, ευθεία και άμεση. Οι επαναστατημένοι Έλληνες δεν επιδιώκουν μόνο την εθνική ανεξαρτησία αλλά και την πολιτική ελευθερία συνοδευόμενες από τις ελευθερίες της ζωής, της ιδιοκτησίας, της ασφάλειας και της τιμής. Η αντίσταση κατά του οθωμανικού τυράννου δεν επεσυνέβη αποκλειστικά στα πεδία των μαχών αλλά και στα τρία Συντάγματα, τα οποία εδήλωσαν τη σχέση των συντακτών τους με το δημοκρατικό παρελθόν της ελληνικής αρχαιότητας, όπως άλλωστε η σχέση αυτή είχε διακηρυχθεί και από τους αμερικανούς και τους γάλλους νομοθέτες του αμερικανικού και των γαλλικών συνταγμάτων.

Α. Το Σύνταγμα της Επιδαύρου (1822)

Η Α΄ Εθνοσυνέλευση των Ελλήνων συνήλθε την 20η Δεκεμβρίου 1821 ως η «πρώτη ελευθέρα των Ελλήνων ως Έθνους μετά είκοσι δύο αιώνας»[14], πλησίον

---

12. Α. Παντελης, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, *ό.π.*, σελ. 190, Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 25, Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιο*, *ό.π.*, σελ. 44, Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 154, Γ. Καρελλας, *Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος*, *ό.π.*, σελ. 78-79.

13. Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 156 και Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 190.

14. Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 28, Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 45. Βλ. επίσης Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 191 όπου σημειώνει πως *«στα αξιοσημείωτα της Α΄ Εθνοσυνέλευσης είναι η Διακήρυξη της 1ης Ιανουαρίου 1822 διά της οποίας η Συνέλευση κήρυξε ενώ-*

της αρχαίας Επιδαύρου, στην Πιάδα. Οι 59 «παραστάται» προέρχονταν ως επί το πλείστον από την Πελοπόννησο, την Δυτική και Ανατολική Στερεά Ελλάδα καθώς και τα τρία νησιά[15], οι στόλοι των οποίων αποτελέσαν τον κύριο όγκο των ναυτικών δυνάμεων των επαναστατών.

Τα μέλη της Α΄ Εθνοσυνέλευσης δεν εξελέγησαν από τον λαό διά ενιαίου εκλογικού συστήματος αλλά από τα τοπικά σώματα των προκρίτων[16]. Την 1η Ιανουαρίου 1822 η Α΄ Εθνοσυνέλευση εθέσπισε το καλούμενο Σύνταγμα της Επιδαύρου, το οποίο χαρακτηρίσθηκε ως Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος[17].

Το ανωτέρω Σύνταγμα διέθετε τα χαρακτηριστικά των γαλλικών Συνταγμάτων του 1793 και του 1795, προβλέποντας τη διάκριση των εξουσιών, ενώ η «Διοίκησις» αποτελείτο από το Βουλευτικόν και το Εκτελεστικό. Εξ αυτών το εκτελεστικό ήταν ο συλλογικός αρχηγός του κράτους κατά το πρότυπο του γαλλικού Διευθυντηρίου. Το εν λόγω όργανο ασκούσε την εκτελεστική εξουσία, ήτοι διόριζε τους οκτώ υπουργούς[18] και τους υπαλλήλους διοικήσεως. Τα πέντε μέλη του εκλέγονταν με ετήσια θητεία από συνέλευση στην οποία δεν έπρεπε να μετέχουν τα μέλη του Βουλευτικού. Με τις διατάξεις αυτές εισήχθη η ανεξαρτησία της εκτελεστικής εξουσίας από το βουλευτικό σώμα[19].

Αντιθέτως από τα ανωτέρω σημειωθέντα, το Εκτελεστικό συνεργαζόταν με το Βουλευτικό για την άσκηση της νομοθετικής εξουσίας. Συγκεκριμένα οι διατάξεις της παρ. ι' όριζαν ότι το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό *«ισοσταθμίζονται με την αμοιβαίαν συνδρομήν των εις την κατασκευή των νόμων διότι ούτε αι του Βουλευτικού αποφάσεις έχουσι κύρος νόμου άνευ της επικυρώ-*

πιον Θεού και Ανθρώπων την ύπαρξη και την Ανεξαρτησία του Ελληνικού Έθνους, καθώς και Διακήρυξη της 15ης Ιανουαρίου, διά της οποίας η Συνέλευση γνωστοποιούσε ότι ο πόλεμος είχε ως αιτία την ανάκτηση της προσωπικής ελευθερίας, της ιδιοκτησίας και της τιμής».

15. Γ. Ασπρεας, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, *ό.π.*, σελ. 24, Α. Δερβιτσιωτη, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 191.

16. Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 28, όπως και Α. Δερβιτσιωτη, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 191.

17. Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 29, όπου αποδίδει τον χαρακτηρισμό «προσωρινό πολίτευμα» στην προσπάθεια αποφυγής της δυσαρέσκειας της Ιεράς Συμμαχίας, όπως και Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σσ. 191 -192.

18. Βλ. τη διάταξη της παρ. κβ' του Συντάγματος της Επιδαύρου σε Κ. Μαυριά – Α. Παντελή, *Συνταγματικά Κείμενα, Ελληνικά και Ξένα*, Αθήνα 1990 (2): Αντ. Σάκκουλα, σελ. 26.

19. Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 46, Γ. Δασκαλακη, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 29, ο οποίος σημειώνει ότι οι Υπουργοί όπως και τα μέλη του Εκτελεστικού σώματος, κατηγορούνταν ενώπιον του Βουλευτικού σώματος, στοιχείο το οποίο έτεινε προς το κοινοβουλευτικό σύστημα. Βλ. και τις παρ. ν' και νβ', νγ' αλλά και ξς' του Συντάγματος της Επιδαύρου, σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα, Ελληνικά και Ξένα*, *ό.π.*, σσ. 28-29 . Βλ. και Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 192.

σεως του εκτελεστικού σώματος ούτε τα σχέδια νόμων, όσα προβάλλονται παρά του Εκτελεστικού εις το Βουλευτικόν έχουσι κύρος, αν δεν εγκριθώσιν από το Βουλευτικό Σώμα». Με τη διάταξη αυτή το Εκτελεστικό ως όργανο της εκτελεστικής εξουσίας διέθετε αρμοδιότητα κυρώσεως και απόλυτης αρνησικυρίας των νόμων.

Το Βουλευτικό συνεκροτείτο από πληρεξούσιους που εκλέγονταν σύμφωνα με τον εκλογικό νόμο, με σύστημα έμμεσης ψηφοφορίας και χωρίς να κατοχυρώνεται η μυστικότητα της ψήφου[20]. Αξίζει να σημειωθεί ότι η διάταξη παρ. ηζ' όριζε ότι *«το Δικαστικόν είναι ανεξάρτητο από τας άλλας δυνάμεις, την Εκτελεστικήν και την Βουλευτικήν».*

Το πολυμελές του Εκτελεστικού σώματος ήταν ο πρώτος παράγων δυσλειτουργικότητας, η οποία τροφοδοτήθηκε επίσης από τη διατήρηση των τοπικών διοικήσεων, οι οποίες με τη σειρά τους καλλιέργησαν συγκρούσεις μεταξύ των στρατιωτικών αφενός και της εκτελεστικής εξουσίας αφετέρου, ιδίως μετά τις πρώτες μεγάλες νίκες των επαναστατημένων Ελλήνων[21].

Όπως, όμως, προσφυώς παρατηρήθηκε[22], με το Σύνταγμα της Επιδαύρου διαμορφώθηκε πολίτευμα πολυαρχικό στο οποίο δεν ήταν δυνατή «η συγκρότησις αληθούς κυβερνήσεως».

Συνέπεια του πολυαρχικού χαρακτήρα του πολιτεύματος ήταν η ρήξη μεταξύ του Εκτελεστικού και του Βουλευτικού, οι κομματικές συγκρούσεις και ο εμφύλιος πόλεμος. Ωστόσο, ο πολυαρχικός χαρακτήρας του πολιτεύματος διατηρήθηκε και στο Σύνταγμα του Άστρους – που αποτέλεσε αναθεώρηση του Συντάγματος της Επιδαύρου – παρά την μείωση του αριθμού των μελών του Εκτελεστικού από πέντε σε τρία μέλη.

Παρά την ασκηθείσα κριτική το Σύνταγμα της Επιδαύρου ήταν το πρώτο ελεύθερο Σύνταγμα της Ελλάδος, προϊόν και αποτέλεσμα αξιοσημείωτου έργου[23].

---

20 Α. Σβώλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 46, Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σσ. 192-193, όπου σημειώνεται *«ο εκλογικός νόμος ψηφίσθηκε στις 9 Νοεμβρίου 1822. Ο αριθμός των βουλευτών έφθασε τους πενήντα εννέα (59). Οι βουλευτές (παραστάται) την ημέρα της εκλογής, έπρεπε να έχουν συμπληρώσει τα τριάντα έτη. Εκλέγονταν από εκλέκτορες, οι οποίοι ήταν οι «γέροντες» κάθε συνοικισμού, οι οποίοι αθροιζόμενοι εξέλεγαν έναν βουλευτή ανά επαρχία».*

21. Ν.Ν. Σαριπολος, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, τομ. α', Αθήνα 1915 (3): Αντ. Σακκουλα, σσ. 18-19. Βλ. επίσης Γ. Ασπρεας, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, *ό.π.*, σσ. 25-27, Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιο*, *ό.π.*, σελ. 47 και Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα, Ελληνικά και Ξένα*, *ό.π.*, σελ. 32, όπου αναφέρεται η διάταξη της παραγράφου ρα' του Συντάγματος της Επιδαύρου, και Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 193.

22. Ν.Ν. Σαριπολος, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 19 όπου κατ' ουσίαν μεταφέρει την άποψη του ιστορικού Κ. Παπαρρρηγόπουλου όπως αναφέρει και ο Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.* σελ. 193.

23. Α. Σβωλος, Συνταγματικόν Δίκαιον, *ό.π.*, σελ. 48, Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 32.

Β. Το Σύνταγμα του Άστρους (1823)

Την 29η Μαρτίου 1823 συνήλθε στο Άστρος της Κυνουρίας η Β΄ Εθνοσυνέλευση, η οποία αρχικά αποφάσισε *«να φυλαχθώσιν αμετάτρεπτοι και αμετακίνητοι»* όλες οι θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος της Επιδαύρου. Ταυτοχρόνως η Συνέλευση αυτή μετέτρεψε τις αρμοδιότητες του Εκτελεστικού σώματος. Επρόκειτο, κατά τη νομική ακριβολογία, για αναθεωρητική διαδικασία, η οποία μετέβαλε την ισορροπία μεταξύ Εκτελεστικού και Βουλευτικού σώματος. Συγκεκριμένα, η αρμοδιότητα του Εκτελεστικού να αρνείται να κυρώσει νόμο του Βουλευτικού (veto) μετετράπη σε αναβλητική, με τρόπο ώστε να καταλυθεί η μεταξύ των δύο σωμάτων ισοστάθμιση[24].

Η νομική συνέπεια της μεταβολής αυτής ήταν η αποφασιστική διευθέτηση υπέρ του Νομοθετικού της αρνησικυρίας του Εκτελεστικού, το οποίο εφεξής διέθετε μόνο χαρακτήρα αναβλητικό και όχι απόλυτη άρνηση κύρωσης (veto).

Επίσης με το ψήφισμα της 13ης Απριλίου 1823 ο διορισμός και η απόλυση όλων των επάρχων της επικράτειας έπαυσε να είναι αποκλειστική αρμοδιότητα του Εκτελεστικού. Εφεξής ανήκε από κοινού στα δύο σώματα, Βουλευτικό και Εκτελεστικό. Με το ψήφισμα της 30ης Μαρτίου 1823 η Β΄ Εθνοσυνέλευση κατήργησε τις τοπικές Γερουσίες προσπαθώντας να αποδυναμώσει την κατά τόπους επιρροή των προκρίτων[25]. Εκτός από τα ανωτέρω η Β΄ Εθνοσυνέλευση καθόρισε το θεσμό της ευθύνης των μελών του Εκτελεστικού και των υπουργών σαφέστερα[26] από την προϊσχύσασα ρύθμιση. Αξιοσημείωτη είναι η χρήση του όρου «υπουργός» με τρόπο ώστε να περιλαμβάνονται σε αυτόν και οι πρέσβεις[27] καθώς και πολλοί ανώτατοι λειτουργοί του κράτους[28].

---

24. Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 194 όπου μνημονεύεται η σχετική συνταγματική διάταξη (παρ. ιζ' του Συντάγματος του Άστρους 1823). Βλ. επίσης σχετικά Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 37 και Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 160, όπου σημειώνει ότι με τον τρόπο αυτό καθιερώθηκε η υπεροχή της λαϊκής αντιπροσωπείας επί του Εκτελεστικού σώματος.

25. Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 49, Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σσ. 32-33 , όπου σημειώνει ότι η νέα διοικητική διαίρεση της χώρας σε επαρχίες αντικατέστησε τον θεσμό των τοπικών Γερουσιών, και Α. Μάνεσης, Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, *ό.π.*, σελ. 160.

26. Βλ. την δέσμη των σχετικών διατάξεων (παρ. ξς', ξζ', ξη', ξθ', οα', οβ', ογ' κ.ε.) του Συντάγματος του Άστρους 1823 σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σσ. 41 και 42.

27. Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 206 όπου αναφέρεται στη διάταξη της παρ. νγ' όπως περιλαμβάνεται σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 40.

28. Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 206 όπου αναφέρεται στη διάταξη της παρ. κς' όπως περιλαμβάνεται σε Κ. Μαυριάς – Α. Παντελής, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 38

Κατά τα λοιπά το Σύνταγμα του Άστρους προέβλεπε την εκλογή, από το Εκτελεστικό σώμα, επτά υπουργών και Γενικού Γραμματέα[29]. Η εκτέλεση των νόμων παρέμεινε αρμοδιότητα του Εκτελεστικού με τους υπουργούς να επικουρούν σε αυτό[30]. Μερικούς μήνες μετά τη θέσπιση του Συντάγματος του Άστρους σημειώθηκε η πρώτη, αν και όχι κατά πιστή εφαρμογή των σχετικών διατάξεων, διαδικασία κατά Υπουργού[31].

Το σύνολο των παρεμβάσεων της Β΄ Εθνοσυνέλευσης στο corpus του Συντάγματος οδηγεί στο συμπέρασμα ότι με το Σύνταγμα του Άστρους επιτεύχθηκε η πρώτη συστηματική οργάνωση των εξουσιών στη βάση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και της έννοιας του κράτους δικαίου[32]. Εις αυτό συνετέλεσε τα μέγιστα η ενασχόληση της Β΄ Εθνοσυνέλευσης με την πληρέστερη κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων και την θέσπιση νέων. Συγκεκριμένα η προσωπική ελευθερία και η προσωπική ασφάλεια εξασφαλίσθηκαν με λεπτομερέστερες διατάξεις. Επίσης, το εν λόγω Σύνταγμα απαγόρευσε ρητά τη δουλεία[33], καθιέρωσε την ελευθερία του τύπου[34], το δικαίωμα του αναφέρεσθαι[35], κατοχύρωσε την αρχή του νόμιμου δικαστή[36], καθιέρωσε τη δημοσιότητα των συνεδριάσεων των ποινικών δικαστηρίων και επεξέτεινε υπέρ των αλλοδαπών που ζούσαν στην Ελλάδα την προστασία της ιδιοκτησίας, της τιμής και της ασφάλειας[37].

Στις αξιοσημείωτες τροποποιήσεις που εθέσπισε η Β΄ Εθνοσυνέλευση περιλαμβάνεται η τροποποίηση του εκλογικού νόμου. Ειδικότερα, αν και συνέχισε να ισχύ-

---

29 Κ. Μαυριάς – Α. Παντελής, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σσ. 38-40 τη διάταξη της παραγράφου κε' καθώς και την παρ. νε' του Συντάγματος του Άστρους.

30. Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 207 όπου αναφέρεται στη διάταξη της παρ. μη' του Συντάγματος του Άστρους όπως περιλαμβάνεται σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, π., σελ. 40

31 Α. Δερβιτσιώτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, ό. π., σελ. 207 και ιδίως την παραπομπή 82 όπου σημειώνεται: *«Πρόκειται για τον υπουργό οικονομικών Περούκα, ο οποίος με απλή διαταγή επέβαλε σε όλη την Πελοπόννησο μονοπώλιο άλατος. Το Βουλευτικό αντέδρασε και καθαίρεσε τον παρανομήσαντα υπουργό στις 24 Νοεμβρίου 1823. Ωστόσο το Εκτελεστικό σώμα θεώρησε ότι η απόφαση δεν είχε ληφθεί από επαρκή αριθμό βουλευτών».* Βλ. περί αυτού Τ. Πιπινελη, *Πολιτική Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, 1927, σελ. 168.

32. Α. Σβωλος, Συνταγματικόν Δίκαιον, *ό.π.*, σελ. 49, Γ. Δασκαλακη, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.* π., σελ. 160, Χ. Σγουριτσα, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 124, Ν.Ν. Σαριπολος, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 21, ο οποίος όμως αποτιμά ότι η Β΄ Εθνοσυνέλευση αντί να ενισχύσει την εκτελεστική εξουσία, εξασθένησε αυτή, στο ίδιο πνεύμα και ο Γ. Ασπρεας, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, *ό.π.*, σελ. 28.

33. Βλ. την διάταξη της παρ. θ' του Συντάγματος του Άστρους.

34. Βλ. την διάταξη της παρ. η'.

35. Βλ. την διάταξη της παρ. ια'.

36. Βλ. την διάταξη της παρ. ι'.

37. Βλ. την διάταξη της παρ. ς'. Βλ. το σύνολο των εδώ παρατεθειμένων διατάξεων του Συντάγματος του Άστρους σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σσ. 36 και 37.

ει η έμμεση ψηφοφορία, το προσόν των εκλεκτόρων μετεβλήθη, καθώς ορίσθηκε η ιδιότης του ανδρός, αντί της προϊσχύσασας του γέροντος. Συγχρόνως οι εκλόγιμοι έπρεπε να είναι είκοσι πέντε ετών (25) και όχι τριάντα (30)[38]. Μολονότι ο αγώνας των Ελλήνων κατά των Οθωμανών κατέγραφε επιτυχίες, ο «Νόμος της Επιδαύρου», όπως ονομάσθηκε από τη Β΄ Εθνοσυνέλευση το Σύνταγμα του Άστρους, δεν επέλυσε τις συγκρούσεις μεταξύ των επαναστατών αλλά μάλλον τις επέτεινε. Η συνταγματική αποδυνάμωση του Εκτελεστικού έναντι του Βουλευτικού σώματος παρά την κατάργηση των τοπικών Γερουσιών οδήγησε σε αντίθετα από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Οι συγκρούσεις επαναλήφθησαν με ολοένα και μεγαλύτερη ένταση ώστε *«ο κίνδυνος δεν ενεφανίζετο πλέον από μέρος του εχθρού αλλά από τον κατακερματισμό των Ελληνικών δυνάμεων»*[39].

Γ. Το Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827)

Οι εμφύλιες συγκρούσεις του 1824 διαμόρφωσαν δυσχερείς για την πρόοδο της Επαναστάσεως συνθήκες, οι οποίες επιτάθηκαν με την έλευση του Ιμπραήμ. Παρά τις ατυχείς επιχειρήσεις στη στεριά οι ναυτικές επιτυχίες και η μεταβολή της πολιτικής της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας, οι κυβερνήσεις των οποίων επηρεάστηκαν από το ρεύμα του φιλελληνισμού, ανέκοψαν τις δυσμενείς εξελίξεις[40].

Την 6η Απριλίου 1826 συνήλθε στην Επίδαυρο η Γ' Εθνοσυνέλευση. Τα δυσμενή γεγονότα, ιδίως η πτώση του Μεσολογγίου, ανάγκασαν την Γ' Εθνοσυνέλευση να αναστείλει την πρόοδο των εργασιών της και να αναθέσει την άσκηση των κυβερνητικών καθηκόντων σε ολιγομελή επιτροπή[41]. Η Γ' Εθνοσυνέλευση επανέλαβε τις εργασίες της συνελθούσα πάλι την 27η Μαρτίου 1827 στην Τροιζήνα. Με απόφαση, που έλαβε την ανωτέρω ημερομηνία, η Γ' Εθνοσυνέλευση όρισε όπως *«νομοτελεστική (εκτελεστική) εξουσία παραδίδεται εις ένα και μόνον.».*

Την 3η Απριλίου 1827 η Γ' Εθνοσυνέλευση εξέλεξε ομοφώνως τον Ιωάννη Καποδίστρια πρώτο Κυβερνήτη της Ελλάδος[42]. Είναι η πρώτη φορά που σχε-

---

38. Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 49, Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 160, Χ. Σγουριτσας, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 125, Ν. Ν. Σαριπολος, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 21.

39. Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 196 και Γ. Ασπρεας, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, *ό.π.*, σσ. 28-30.

40. Γ. Ασπρεας, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, *ό.π.*, σελ. 52 και Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 34.

41. Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 34. Ο Χ. Σγουριτσας, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 125, αναγράφει ως ενδεκαμελή την «Διοικητικήν Επιτροπήν της Ελλάδος». Την ενδεκαμελή σύσταση και συγκρότηση της επιτροπής πιστοποιεί ο Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, *ό.π.*, σελ. 56. Βλ. επίσης Α. Παντελης, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, *ό.π.*, σελ. 193 και Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 197.

42. Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 163, Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 50, Χ. Σγουριτσα, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 125.

τικό παράγωγο της λέξης Κυβέρνηση, χρησιμοποιείται στο ελληνικό Δημόσιο Δίκαιο, προκειμένου να περιγράψει το ανώτατο όργανο της εκτελεστικής εξουσίας. Συνεπώς ως προς το ζήτημα του επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας του Σύνταγμα της Τροιζήνας υιοθετούσε το πρότυπο του Συντάγματος των Η.Π.Α. διαφοροποιούμενο μόνο ως προς την ονομασία αυτού, ορίζοντάς τον ως Κυβερνήτη και όχι ως Πρόεδρο. Η Γ' Εθνοσυνέλευση εθέσπισε τον Μάιο του 1827 το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος» το *οποίο «υπερέβαινε κατά τας δημοκρατικάς αρχάς και ιδέας πάντα τα τότε πολιτεύματα εν Ευρώπη.»*[43].

Το εν λόγω Σύνταγμα της Τροιζήνας 1827 υπήρξε το αρτιότερο των Συνταγμάτων της Εθνεγερσίας, καθώς περιλάμβανε το σύνολο των δημοκρατικών και φιλελεύθερων ιδεών της εποχής. Συγκεκριμένα όριζε ότι «πάσα εξουσία πηγάζει εκ του Έθνους και υπάρχει υπέρ αυτού»[44], ενώ καθόριζε διάκριση των εξουσιών με πολιτική υπεροχή της λαϊκής αντιπροσωπείας. Επίσης για πρώτη φορά σε Σύνταγμα της Επαναστατικής περιόδου ορίζεται η διάρκεια της βουλευτικής περιόδου σε τρία έτη[45]. Η εκτελεστική εξουσία ανετέθη στον Κυβερνήτη[46], η θητεία του οποίου ορίστηκε στα επτά έτη.

Ο Κυβερνήτης όριζε και έπαυσε τους Γραμματείς της Επικρατείας[47], οι οποίοι προσκαλούμενοι στην Βουλή όφειλαν να παρέχουν τις αναγκαίες πληροφορίες. Οι Γραμματείς της Επικρατείας διέθεταν το δικαίωμα εισόδου στη Βουλή και το δικαίωμα λόγου κατά τις συνεδριάσεις αυτής[48]. Οι Γραμματείς

---

43. Βλ. Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σσ. 50-51, Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 35, όπου σημειώνει ότι το Σύνταγμα της Τροιζήνας επηρέασε το Βελγικό Σύνταγμα του 1831, το οποίο κατέστη το Σύνταγμα – πρότυπο για τα περισσότερα ευρωπαϊκά Συντάγματα του 19ου αιώνα. Βλ. σχετικά και Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 197.

44. Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 34, η διάταξη του άρθρου 5 του Συντάγματος της Τροιζήνας όριζε ότι *«η κυριαρχία ενυπάρχει στο Έθνος, πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού και υπάρχει υπέρ αυτού»*. Βλ. επίσης Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 163, ο οποίος σημειώνει ότι η διατύπωση της διάταξης αυτής είναι ενδεικτική της προσπάθειας προς εφαρμογή της δημοκρατικής αρχής και μάλιστα ως αρχής της λαϊκής κυριαρχίας.

45. Βλ. τη διάταξη του άρθρου 57 του Συντάγματος της Τροιζήνας σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 48.

46. Βλ. τη δέσμη των σχετικών διατάξεων (άρθρα 36-42) του Κεφαλαίου Ε΄ του Συντάγματος της Τροιζήνας που ετιτλοφορείτο ως «Περί συντάξεως της Ελληνικής Πολιτείας» σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 48.

47. Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 198 όπου αναφέρεται στο άρθρο 110 Συντ. Τροιζήνας , όπως περιλαμβάνεται σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 52.

48. Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 198 όπου αναφέρεται στα άρθρα 128 και 129 Συντ. Τροιζήνας, όπως περιλαμβάνονται σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 52. Βλ. ειδικότερα περί αυτών και σε Α. Δερβιτσιωτης, *Η παρουσία των Υπουργών στη Βουλή. Τα δικαιώματα εισόδου και λόγου των υπουργών στη Βουλή/66 παρ. 2 Συντ. Το δικαίωμα της Βουλής να καλεί τους υπουργούς ενώπιον της/66 παρ. 3 Συντ.*, Αθήνα 2007: Π.Ν. Σακκουλας, σελ. 38επ.

της Επικρατείας ήταν υπεύθυνοι για τις δημόσιες πράξεις του Κυβερνήτη καθώς προσυπέγραφαν τα εκδιδόμενα από αυτόν διατάγματα[49].

Η άσκηση της δικαστικής εξουσίας ανατέθηκε στα δικαστήρια, τα οποία συνεδρίαζαν δημοσίως και απήγγειλαν τις αποφάσεις τους δημοσίως[50].

Αξιοσημείωτες ήταν οι διαδικαστικές εγγυήσεις της προσωπικής ελευθερίας και της προσωπικής ασφάλειας που περιελήφθησαν στις διατάξεις του Συντάγματος της Τροιζήνας. Ειδικότερα κατοχυρώθηκαν τα δικαιώματα του κατηγορουμένου να εξετάζει τους μάρτυρες κατηγορίας, να αντιπροτείνει μάρτυρες υπεράσπισης, να προσλαμβάνει δικηγόρο για την υπεράσπισή του, να ζητά την ταχεία εκδίκαση της υπόθεσής του[51], έννοιες οι οποίες σήμερα περιλαμβάνονται και στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) και στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΑΠΔ) και, οι οποίες αποτελούν μεταξύ άλλων και μαζί με άλλες τον σκληρό πυρήνα του κράτους δικαίου[52].

Στις αξιοπρόσεκτες ρυθμίσεις του Συντάγματος της Τροιζήνας, τις σχετικές με την προστασίας των θεμελιωδών ελευθεριών περιλαμβάνεται η κατοχύρω-

---

49. Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π. π.*, σελ. 199 όπου αναφέρεται στο άρθρο 106 Συντ. Τροιζήνας, όπως περιλαμβάνεται σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 51. Βλ. επίσης Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 163.

50. Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 199 όπου αναφέρεται στα άρθρα 140 και 141 Συντ. Τροιζήνας, όπως περιλαμβάνονται σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 54. Βλ. επίσης Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 164.

51. Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 46 τις διατάξεις του άρθρου 14 και 16 του Συντάγματος της Τροιζήνας. Βλ. επίσης Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 164, Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 50, Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 36.

52. Ενδεικτικά για το κράτος δικαίου βλ. Α. Μανιτακης, *Κράτος Δικαίου και έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων*, τόμ. Ι, Αθήνα 1994: Σάκκουλας ΑΕ, Ε. Δαρζεντας, *Κράτος δικαίου και αίτηση ακυρώσεως* Αθήνα – Κομοτηνή 1995: Αντ. Ν. Σακκουλας, Κ. Μπεης, *Το ελληνικό έλλειμμα κράτους δικαίου*, Αθήνα 1998: Ευνομία, Κ. Μαυριας, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα 2014 (5), σελ. 68, Στ. Ματθιας, «Η ευθύνη του δικαστή για την πραγμάτωση του κράτους δικαίου», *Νομικό Βήμα* (2004), σελ. 553 επ., Β. Βουτσακης, «Η αρχή του κράτους δικαίου και οι νέες διατάξεις περί ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων», *Νομικό Βήμα* (2002), σελ. 7 επ., Κ. Δεσποτοπουλου, «Η έννοια του κράτους δικαίου», *Νομικό Βήμα* (1975), σσ. 577-585, Ξ. Παπαρρηγοπουλος, *Κράτος Δικαίου, δικαιοκρατία ή νομοκρατία;*, *Σκέψεις πάνω στην καταγωγή, δομή και μετεξέλιξη του κράτους δικαίου*, Αθήνα – Κομοτηνή 1988: Αντ. Ν. Σακκουλας, Σ. Ριζου, «Η ένταση μεταξύ κράτους δικαίου και κοινωνικού κράτους ως συνταγματικό πρόβλημα», *Το Σύνταγμα*(1998), σσ. 143-173. Βλ. επίσης Chr. Stark, Theorie des Rechtsstates, 1970, O. Marten, Rechsstaat und Gewaltenmonopol, 1975, Fr. Shnapp, Art 20 GG σε I.v. Munch, Grundgesetz Kommentar, Band, I, 3η έκδοση, 1985, σελ. 821-827, M. Antoni, Art 20 GG, σε D. Hönig – A.Wolf, Grundgesetz, 11η έκδοση, 2016, σελ. 287-290.

ση του τεκμηρίου αθωότητας[53], η απαγόρευση βασανιστηρίων[54], η πρόδρομη μορφή της αρχής ne bis in idem[55], καθώς και η απαγόρευση της αναδρομικότητας των νόμων[56].

Οι διατάξεις του Συντάγματος της Τροιζήνας διευθετούσαν τις σχέσεις μεταξύ οργάνων της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας με διαφορετικό τρόπο από τα προηγούμενα Συντάγματα. Συγκεκριμένα ο Κυβερνήτης ήταν ανεύθυνος[57], διέθετε αναβλητικό δικαίωμα αρνησικυρίας[58] και δεν διέθετε αποφασιστική αρμοδιότητα διάλυσης της Βουλής[59]. Εξάλλου η Βουλή δεν μπορούσε να κηρύξει έκπτωτο[60] τον Κυβερνήτη. Η υπεροχή της Βουλής έναντι του Κυβερνήτη, ήτοι η υπεροχή του οργάνου το οποίο ασκούσε τη νομοθετική έναντι του οργάνου που ασκούσε την εκτελεστική εξουσία, ήταν σαφής[61], μολονότι ο Κυβερνήτης μπορούσε να συγκαλέσει τη Βουλή σε έκτακτη σύνοδο ή να επιμηκύνει τη διάρκεια της συνόδου[62]. Ως πόλος της νομοθετικής λειτουργίας ο Κυβερνήτης διέθετε νομοθετική πρωτοβουλία, η οποία τελούσε υπό τη συναίνεση της Βουλής[63].

---

53. Βλ. το άρθρο 15 Συντ. Τροιζήνας σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Ελληνικά Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 46. Βλ. επίσης Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 36-37, Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 50-51 .

54. Βλ. το άρθρο 18 Συντ. Τροιζήνας σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Ελληνικά Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 46. Βλ. επίσης Γ. Δασκαλάκης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 36, Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 50.

55. Βλ. το άρθρο 16 παρ. 1 Συντ. Τροιζήνας σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Ελληνικά Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 46. Βλ. επίσης Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 36.

56. Βλ. το άρθρο 19 Συντ. Τροιζήνας σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Ελληνικά Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 46. Βλ. επίσης Γ. Δασκαλακης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 37, Χ. Σγουριτσας, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 127.

57. Βλ. το άρθρο 103 Συντ. Τροιζήνας σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Ελληνικά Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 51. Βλ. επίσης Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 50, Χ. Σγουριτσας, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 126, Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 163.

58. Βλ. το άρθρο 73 Συντ. Τροιζήνας σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Ελληνικά Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 49, Α. Σβωλου, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 51.

59. Χ. Σγουριτσας, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 126, Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 50.

60. Ν.Ν. Σαριπολος, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 24, Α. Παντελη, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, *ό.π.*, σελ. 195.

61. Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 51, Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 165.

62. Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 201 όπου αναφέρεται στο άρθρο 114 Συντ. Τροιζήνας, όπως περιλαμβάνεται σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 52. Βλ. επίσης Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 165.

63. Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 201 όπου αναφέρεται στο άρθρο 75 Συντ. Τροιζήνας, όπως περιλαμβάνεται σε Κ. Μαυριας – Α. Παντελης, *Συνταγματικά Κείμενα*, *ό.π.*, σελ. 50. Βλ. επίσης Α. Μανεσης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, *ό.π.*, σελ. 165, Α. Σβωλος, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, σελ. 50.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Εν κατακλείδι, τα Συντάγματα της ελληνικής επανάστασης ήταν δημοκρατικά και φιλελεύθερα ενσωματώνοντας κάθε νομική πρωτοπόρα ιδέα της εποχής τους[64]. Ιδιαίτερη σημασία στη διαμόρφωση και στη θέσπισή τους είχαν η επιρροή και η επίδραση των φιλελεύθερων Συνταγμάτων της εποχής, ήτοι των Συνταγμάτων της Γαλλικής Επανάστασης, απ' όπου τα δύο πρώτα Ελληνικά Συντάγματα, αντλούν μεταξύ άλλων, το συλλογικό χαρακτήρα του ανώτατου οργάνου της εκτελεστικής εξουσίας. Είναι εμφανές ότι το Εκτελεστικό σώμα ανάγεται στο γαλλικό Διευθυντήριο. Συγχρόνως ο όρος υπουργός, δηλαδή ο ευρισκόμενος υπό το έργο, ο θεράπων των εντολών άλλου υπερκείμενου οργάνου, αποδίδει τον όρο *minister*, ο οποίος διαμορφώνεται στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής συνταγματικής ιστορίας και εξέλιξης. Τα χαρακτηριστικά αυτά απουσιάζουν στο Σύνταγμα της Τροιζήνας του 1827. Η επίδραση του Συντάγματος των ΗΠΑ τόσο κατά τις συζητήσεις όσο και στη διαμόρφωση του Συντάγματος της Τροιζήνας είναι καθοριστική, καθώς το ανώτατο συλλογικό όργανο της εκτελεστικής εξουσίας μετατρέπεται σε μονοπρόσωπο. Ο Κυβερνήτης του Συντάγματος της Τροιζήνας παραπέμπει στον Πρόεδρο της των ΗΠΑ. Συγχρόνως ο όρος υπουργός αντικαθίσταται με τον όρο «γραμματεύς της επικρατείας», ο οποίος αποδίδει τον όρο *secretary of state*. Η σποραδική χρήση του όρου Κυβέρνηση αποδίδει τη σχετική λειτουργική διάσταση[65] της έννοιας αυτής, στοιχείο το οποίο εξηγεί και την εναλλακτική χρήση του όρου Διοίκηση σε άλλες διατάξεις των Συνταγμάτων αυτών.

64. Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σσ. 207-208.
65. Α. Δερβιτσιωτης, *Η έννοια της Κυβέρνησης*, *ό.π.*, σελ. 208.

ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΗΓΟΥΜΕΝΙΔΟΥ
Κυπριακή Ακαδημία Επιστημών, Γραμμάτων και Τεχνών

«ΞΕΝΗ, ΑΠΡΟΙΚΗ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΟΣ»: ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΜΟΥΣΙΚΟΙ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΜΑΓΔΑΣ ΧΙΟΝΑ ΗΓΟΥΜΕΝΙΔΟΥ (1917-2017)

Το 1942, στον Μουσαλλά της Πάφου, η ορχήστρα του Αντώνη Χιονά έπαιζε σε καλοκαιρινό κέντρο, προς τέρψιν των κατοίκων της μικρής πόλης[1]. Η ορχήστρα του ήταν οικογενειακή· εκτός από τον ίδιο, που έπαιζε κλαρίνο και τσουμπούς – όργανο που μοιάζει με το αμερικάνικο μπάντζο (βλ. πιο κάτω) – στην ορχήστρα λάμβαναν επίσης μέρος οι δυο του κόρες: η Μάγδα, που έπαιζε βιολί, και η Γεωργία, που έπαιζε «τζάσπα» (jazz band), δηλαδή ντραμς. Εκεί, λοιπόν, στον Μουσαλλά της Πάφου, είδε την 25χρονη τότε Μάγδα Χιονά ο Μιχάλης Ηγουμενίδης. Την ερωτεύτηκε και αποφάσισε να την παντρευτεί. Όταν ο Ηγουμενίδης ανακοίνωσε την απόφασή του στην αστική παφίτικη οικογένειά του, το γεγονός θεωρήθηκε απαράδεχτο, αφού η Μάγδα είχε τρία ασυγχώρητα, κατά τους δικούς του, ελαττώματα: ήταν «ξένη, άπροικη και μουσικός» (βλ. εικ. 1). Από τα τρία αυτά κακά, το τελευταίο ήταν το χειρότερο.

Ιδωμένη εκτός οποιουδήποτε πλαισίου, η ζωή της Μάγδας Χιονά Ηγουμενίδου πιθανόν να μην παρουσιάζει κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον αναγνώστη, πέραν του προφανούς: δηλαδή του να δει κανείς πώς ήταν, σε γενικές γραμμές, η ζωή μιας γυναίκας μουσικού κατά τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα στην παλιά Λευκωσία. Αποκτά, όμως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον όταν

1. Ευχαριστούμε θερμά την Κυπριακή Ακαδημία Επιστημών, Γραμμάτων και Τεχνών, που στήριξε την έρευνα και συγγραφή της μελέτης αυτής. Θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε τους Όμηρο και Αντώνη Χιονά, καθώς και την Ελένη Αριστοδήμου για τις πληροφορίες που μας έδωσαν για την οικογένεια Χιονά, χωρίς τις οποίες το παρόν άρθρο δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί. Ευχαριστούμε επίσης τον Ανδρέα Θεοχαρίδη για τις πληροφορίες που μοιράστηκε μαζί μας για τον παππού του, Γιάννη Σολομωνίδη, όπως και για την άδεια να δημοσιεύσουμε εδώ κάποιες από τις φωτογραφίες του. Τέλος, ευχαριστούμε τη νεότερη Μάγδα Ηγουμενίδου, για τη βοήθειά της με την αναγνώριση του Αντώνη Χιονά στις φωτογραφίες.

κανείς αναλογιστεί τη ζωή της Ηγουμενίδου ως μέρος ενός ευρύτερου κοινωνικοϊστορικού πλαισίου: ως μουσικό σε μια κοινωνία όπου δεν ήταν αποδεκτό οι γυναίκες να παίζουν μουσική δημόσια και ως άτομο που δρούσε μεν σε ένα αστικό περιβάλλον, δεν ήταν δε μέλος της αστικής τάξης.

Η παλιά Λευκωσία και οι μουσικοί της

Όταν ο Αντώνης Χιονάς πέθανε από πνευμονία το 1954, σε ηλικία 81 ετών, είχε ήδη περάσει αρκετά χρόνια της ζωής του σε συνθήκες φτώχειας (βλ. εικ. 6). Ένα από τα μεγαλύτερα πλήγματα για τη διαβίωσή του είχε επέλθει όταν η μεγαλύτερη κόρη του, η Μάγδα, δέχτηκε να παντρευτεί τον Μιχάλη Ηγουμενίδη και να μετακομίσει μαζί του στην Πάφο. Ο Χιονάς δεν ήταν αντίθετος προς τον γάμο της κόρης του με τον Ηγουμενίδη· αυτό που τον πείραζε ήταν ότι η μετακόμισή της στην Πάφο σήμαινε και την αυτόματη διάλυση της οικογενειακής τους ορχήστρας.

Γεννημένος στο Βαρώσι το 1873, ο Αντώνης Χιονάς φαίνεται να μετακόμισε στη Λευκωσία γύρω στις αρχές του εικοστού αιώνα. Παντρεύτηκε την Ελένη, με καταγωγή από το Παλαίκυθρο, και μαζί εγκαταστάθηκαν στην ενορία Χρυσαλινιώτισσας, στην εντός των τειχών Λευκωσία (βλ. εικ. 7). Στη Χρυσαλινιώτισσα ο Χιονάς με τη σύζυγό του απέκτησαν τρία παιδιά: τη Μάγδα, που γεννήθηκε τον Ιούνιο του 1917, τη Γεωργία, που γεννήθηκε το 1924, και τον Όμηρο, που γεννήθηκε το 1928, έντεκα χρόνια μετά τη μεγαλύτερη αδερφή του, που ανέλαβε και την ανατροφή του.

Η ενορία Χρυσαλινιώτισσας ήταν, γύρω στα τέλη του δέκατου ένατου και τις αρχές του εικοστού αιώνα, ένας από τους «πας-μαχαλλάδες» – δηλαδή από τους πιο πλούσιους και σημαντικούς – της Λευκωσίας. Εκεί, όπως γράφει η Αγνή Μιχαηλίδη, «κυκλοφορούσαν δεσποτάδες, κοτζαμπάσηδες, δραγομάνοι, κυράδες με τις δούλες τους, δασκάλοι [sic]»[2]. Παρά τον σχετικό πλούτο της περιοχής, όμως, στην ενορία Χρυσαλινιώτισσας ζούσαν και φτωχότεροι άνθρωποι, όπως η οικογένεια Χιονά, η οποία έγινε κομμάτι της φτωχής αστικής Λευκωσίας, των εργατών και τεχνιτών που είτε ήταν ντόπιοι, είτε είχαν πάει στην πρωτεύουσα από την επαρχία για ένα καλύτερο μέλλον. Λαογραφικές συζητήσεις για την Κύπρο γίνονται συχνά στη βάση του δίπολου «ο αγροτικός κόσμος της υπαίθρου» από τη μια και «οι πλούσιοι αστοί των πόλεων» από

2. Αγνη Μιχαηλιδη, *Χώρα, η παλιά Λευκωσία*, χ.ό., Λευκωσία 1977, σελ. 38. Ο όρος «πας μαχαλλάς» προέρχεται από τις τουρκικές λέξεις baş (κεφάλι) και mahalle (μαχαλάς/γειτονιά). Η Μιχαηλίδη αναφέρει ότι οι «πας μαχαλλάδες» της Λευκωσίας αργότερα μετακινήθηκαν γύρω από την ενορία Τρυπιώτη, χωρίς, όμως, η ενορία Χρυσαλινιώτισσας να χάνει τελείως την προτινή της αίγλη.

την άλλη[3], με αποτέλεσμα φτωχοί αστοί όπως ο Χιονάς, που ζούσαν στο περιθώριο των κυπριακών πόλεων, πολλές φορές να μένουν αόρατοι. Αυτοί ήταν άνθρωποι που, παρότι ζούσαν σε μια απ' τις πιο πλούσιες γειτονιές της Λευκωσίας, δεν είχαν καν τα απαραίτητα. Μια από τις πιο έντονες αναμνήσεις του Όμηρου Χιονά από την εποχή εκείνη είναι η τακτική «εκδρομή» στο λουτρό του Ταντή, στην ενορία Αγίου Κασσιανού, προκειμένου μικροί και μεγάλοι να κάνουν το μπάνιο τους[4].

Στην οικογένεια του Αντώνη Χιονά υπήρχαν και άλλοι μουσικοί. Ο μικρότερος αδερφός του Παναγιώτης, ο οποίος παρέμεινε στο Βαρώσι, ήταν γνωστός βιολάρης της πόλης και επαρχίας της Αμμοχώστου. Σε αντίθεση με τον Παναγιώτη, όμως, ο Αντώνης δεν έμαθε βιολί ή λαούτο – τα κατεξοχήν όργανα της κυπριακής παραδοσιακής μουσικής (βλ. και πιο κάτω) – αλλά κλαρίνο και τσουμπούς (Τουρκικά: cümbüş· κυριολεκτικά «τσιμπούσι»). Το τελευταίο αυτό όργανο δημιουργήθηκε το 1930 από τον Τούρκο μουσικό Ζεϊνέλ Αμπιντίν Τζουμπούς (Zeynel Abidin Cümbüş· 1881-1947) ως ένα φτηνό, λαϊκό όργανο, που μπορούσε να αντικαταστήσει το ακριβότερο κλασικό ούτι της οθωμανικής μουσικής. Αν και στην Κύπρο το όργανο αυτό ήταν πρωτίστως συνυφασμένο με τουρκοκυπριακούς γάμους και διασκεδάσεις, εντούτοις στις δεκαετίες του 1930 και 1940, προτού γίνουν δημοφιλή όργανα όπως η κιθάρα και το μπουζούκι, το τσουμπούς μπορούσε κανείς να δει και σε ορχήστρες Ελληνοκύπριων μουσικών[5].

Στην παραδοσιακή ορχήστρα κυπριακής μουσικής που πρωταγωνιστούσε σε γάμους και διασκεδάσεις στα χωριά (κυρίως) αλλά και σε πόλεις της Κύπρου στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, τα όργανα που κυριαρχούσαν ήταν το βιολί και το λαούτο (το τελευταίο κουρδισμένο σε πέμπτες, όπως το στεριανό/νησιώτικο λαούτο στην Ελλάδα, δηλαδή Ντο-Σολ-Ρε-Λα). Σε ορισμένες περιπτώσεις, όταν το λαούτο δεν ήταν διαθέσιμο, στη θέση του έπαιζε η ταμπουτσιά, ένα είδος κόσκινου χωρίς οπές, φτιαγμένου από δέρμα ζώου που τεντώνεται πάνω σε ξύλινο τελάρο[6]. Το σύνολο βιολιού και λαούτου – το αντί-

3. Βλ., για παράδειγμα, το κεφάλαιο με τίτλο «Ο τύπος του Κύπριου» στο βιβλίο του Τεύκρου Ανθία *Η ζωντανή Κύπρος. Λαογραφικά θέματα*, Anthias Publications, Λονδίνο 1963 [1944], σελ. 17-20· και τις διαφορές μεταξύ μουσικών των πόλεων και μουσικών της υπαίθρου στο Γεώργιος Αβέρωφ, *Ο κυπριακός γάμος: Εθνογραφική μελέτη*, χ.ό., Λευκωσία 1986, σελ. 18.

4. Όμηρος Χιονάς, προσωπική επικοινωνία, 19 Νοεμβρίου 2021. Όλα τα παραθέματα που αποδίδονται στον Όμηρο Χιονά στο κυρίως κείμενο προέρχονται από τη συγκεκριμένη επικοινωνία.

5. Στην Κύπρο το τσουμπούς ήταν γνωστό και ως «κολόκα», δηλαδή κολοκύθα. Βλ. και Νικολετта Δημητριου, *Ο Κύπριος βιολάρης: Η προφορική ιστορία μιας επαγγελματικής τάξης στον εικοστό αιώνα*, Ψηφίδες, Θεσσαλονίκη (προσεχώς).

6. Η ταμπουτσιά αρχικά χρησιμοποιούνταν ως εργαλείο στο αλώνισμα ή ως σκεύος στο οποίο οι νοικοκυρές καθάριζαν όσπρια. Αργότερα, όμως, ξεκίνησε να χρησιμοποιείται και ως κρουστό όργανο, αφού βρισκόταν σε κάθε σπίτι, ακόμα και στο πιο φτω-

στοιχο της ζυγιάς πολλών ελληνικών νησιών – στην Κύπρο είναι γνωστό ως «οι βιολάρηδες» (συνήθως *φκιολάρηες ή θκιολάρηες*, αναλόγως περιοχής). Αν και ο όρος «βιολάρηδες» σημαίνει, αυστηρά, τους εκτελεστές βιολιού – τους βιολιστές, βιολάτορες ή βιολιτζήδες, όπως λέγονται στην Ελλάδα – στην Κύπρο ο όρος αυτός αναφέρεται συχνά, αν όχι συνήθως, στο βιολί και το λαούτο *ως σύνολο*[7]. Οι βιολάρηδες της Κύπρου αποτελούν, δηλαδή, το αντίστοιχο της ζυγιάς που συναντούμε σε πολλά ελληνικά νησιά, αν και ο τελευταίος αυτός όρος δεν χρησιμοποιείται στην Κύπρο ούτε από το κοινό, αλλά ούτε και από τους ίδιους τους βιολάρηδες, με τρόπο αυτοπροσδιοριστικό.

Με την άφιξή του στη Λευκωσία, ο Αντώνης Χιονάς ξεκίνησε να παίζει μουσική στην πρωτεύουσα, αλλά ταξίδευε επίσης συχνά σε πόλεις της Μικράς Ασίας, όπως τη Σμύρνη, την Αττάλεια, αλλά και σε κέντρα του Ελληνισμού της διασποράς. Εκεί, όπως και πολλοί άλλοι συνάδελφοί του από την Κύπρο αλλά και από μέρη της Ελλάδας, έπαιζε σε πλούσιους γάμους και σε άλλες εκδηλώσεις, προκειμένου να μαζέψει χρήματα[8]. Ένας από τους συνεργάτες του ήταν ο γνωστός βιολάρης της Λευκωσίας Αλέξανδρος Γεωργιάδης ή «μάστρε-Αλέξης» (1881–1945), φίλος και κουμπάρος του, με τον οποίο ο Χιονάς ταξίδεψε ορισμένες φορές στην Αλεξάνδρεια. Ο γνωστότερος, όμως, συνεργάτης του Χιονά στη Λευκωσία δεν ήταν άλλος από τον περίφημο Γιάννη Σολομωνίδη, γνωστό ως «Γιαννούδι».

Γεννημένος στη Μόρφου το 1884, ο Γιάννης Σολομωνίδης ή Γιάννης Κουλούμπρης μαθήτευσε δίπλα σε έναν άλλο ξακουστό δάσκαλο της εποχής, το Παναούδι από το Κολόσσι της Λεμεσού[9]. Εξαιτίας του μικρού του αναστήματος, ο Σολομωνίδης έγινε γνωστός ανά την Κύπρο με το προσωνύμιο «Γιαννούδι». Γύρω στις αρχές της δεκαετίας του 1920 το Γιαννούδι έφτασε στη Λευκωσία. Μετά τον γάμο του, μετακόμισε σε ιδιόκτητο σπίτι στην ενορία Χρυσαλινιώτισσας, πολύ κοντά στο σπίτι του Χιονά. Από πολύ νωρίς, το Γιαννούδι ξεκίνησε να εμφανίζεται σε «κέντρα διασκεδάσεως» της πρωτεύουσας,

---

χό, και μπορούσε εύκολα να παιχτεί και από αυτούς που δεν ήξεραν μουσική. Βλ. και Nicoletta Demetriou, «Cyprus, II: Traditional music, 3. Instruments», στο https://www.oxfordmusiconline.com (πρόσβαση: 8.7.2022).

7. Πρβλ αντίστοιχη συζήτηση για «τα κλαρίνα» ως σύνολο, στο βιβλίο της Δεσποινας Μαζαρακη *Το λαϊκό κλαρίνο στην Ελλάδα*, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 1959, σελ. 21-22: «Σε πολλά μέρη, δίπλα στη λέξη *κουμπανία*, σώζονται ως σήμερα κι άλλες ονομασίες. Στην Ήπειρο, στην περιοχή Γρεβενών, στη Ρούμελη, στη Στερεά, στην Πελοπόννησο, χαρακτηρίζουν το μουσικό συγκρότημα και με το *μια παρέα όργανα ή τα όργανα*. Αλλού πάλι λένε *τα κλαρίνα* [Στερεά, Πελοπόννησος] ή *τα βιολιά* [Πελοπόννησος]» (έμφαση στο πρωτότυπο). Η Μαζαράκη δίνει κι άλλες ονομασίες στη συνέχεια της ίδιας παραγράφου.

8. Άλλος γνωστός Κύπριος βιολάρης που εμφανίστηκε επανειλημμένα στην Αλεξάνδρεια ήταν ο Νίκος Ηλία από την Κώμα του Γιαλού (1902-81).

9. Αβερωφ, *Τα δημοτικά τραγούδια και οι λαϊκοί χοροί της Κύπρου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Λευκωσία 1989, σελ. 2.

αλλά και να παίζει σε γάμους. Ο μουσικός του σύντροφος σε όλες τις κατά καιρούς εμφανίσεις του ήταν ο Γιώργος Μαυροφίλιππος (1878-1976), γνωστός λαουτάρης (λαουτιέρης) από τη Λευκωσία, με τον οποίο παρέμειναν φίλοι και συνεργάτες μέχρι τα βαθιά γεράματα (βλ. εικ. 2 και 5).

Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, αλλά ιδιαίτερα μετά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, με τη σχετική άνθιση των κυπριακών πόλεων, κέντρα διασκεδάσεως και καμπαρέ ξεκίνησαν να κάνουν την εμφάνισή τους μαζικά στα αστικά κέντρα[10]. Τόσο τα κέντρα διασκεδάσεως όσο και τα καμπαρέ πρόσφεραν οικογενειακά σόου, που αποτελούνταν από μουσική που έπαιζε μικρή ορχήστρα και, ενίοτε, από χορευτικά νούμερα με χορεύτριες από το εξωτερικό. Ο Νικόλας Αντωνίου Βιολάρης από τη Χλώρακα της Πάφου (1935-2021), για παράδειγμα, αναφέρει στις αναμνήσεις του δύο τέτοια καμπαρέ στη Λεμεσό, όπου είχε πάει για να μάθει βιολί γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1940. Θυμάται, μάλιστα, να πηγαίνει σε ένα απ' αυτά με τον πατέρα του και να θαυμάζει τόσο τους μόνιμους μουσικούς, όσο και ένα συγκρότημα που επισκεπτόταν τότε την Κύπρο από την Ισπανία. Τα όργανα που είχε δει να παίζουν, εκτός από το βιολί, ήταν το ακορντεόν, το σαξόφωνο, το κλαρίνο, το πιάνο και τα ντραμς[11].

Ήδη από τις αρχές του εικοστού αιώνα, στα «καφέ σαντάν» των κυπριακών πόλεων οι μουσικόφιλοι μπορούσαν να ακούσουν, πέραν του βιολιού και του λαούτου, όργανα όπως ήταν το σαντούρι, η αρμόνικα και το κλαρίνο. Τα όργανα αυτά παίζονταν κυρίως από ξένους μουσικούς που έρχονταν στην Κύπρο για να εργαστούν (από την Ελλάδα, τη Μικρά Ασία, τη Συρία, την Αίγυπτο ή την Παλαιστίνη) και αποτελούσαν βασικό μέρος της «κουμπανίας» των καφέ σαντάν. Στο πάλκο των καφέ αυτών εμφανίζονταν επίσης χορεύτριες και τραγουδίστριες, «ξένες κυρίως, από την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και τη

---

10. Σύμφωνα με την απογραφή που πραγματοποίησε η βρετανική αποικιοκρατική κυβέρνηση το 1931, στην Κύπρο υπήρχαν συνολικά 67 εστιάτορες (66 άντρες και μία γυναίκα), 1671 καφετζήδες (1623 άντρες και 48 γυναίκες) και τέσσερις «ιδιοκτήτες καταστημάτων με γραμμόφωνο» («grammophone shopkeepers»· τρεις άντρες και μία γυναίκα, όλοι στη Λευκωσία). Το σύνολο, δηλαδή, όλων των χώρων όπου μπορούσε να ακουστεί ή να παιχτεί μουσική ανερχόταν στα 1694 υποστατικά. Στην απογραφή του 1946, από την άλλη, την πρώτη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η συλλογική κατηγορία «Ιδιοκτήτες και διαχειριστές καφενείων, εστιατορίων, μπαρ και κλαμπ» («Coffee-shop, restaurant, bar and club owners and managers») συμπεριλάμβανε 2951 υποστατικά παγκύπρια, με τη συντριπτική πλειοψηφία τους να βρίσκεται στη Λευκωσία (902) και την Αμμόχωστο να ακολουθεί (590). Βλ. C.H. Hart-Davis, *Report of the Census of 1931, Taken on April 27-28, 1931*, F.S. Passingham, Government Printer, Λευκωσία 1932, σελ. 60-61 και *Cyprus Census of Population and Agriculture 1946*, C.F. Hodgson, Λονδίνο 1949, σελ. 61.

11. Νικόλας Αντωνίου Βιολάρης, συνέντευξη στη Νικολέττα Δημητρίου, Χλώρακα, 23 Αυγούστου 2006 και 7 Αυγούστου 2015. Η αφήγηση του Βιολάρη δημοσιεύεται στο βιβλίο *Ο Κύπριος βιολάρης*.

Βηρυτό ή από πόλεις της Ελλάδας, την Αθήνα, τον Πειραιά, ή και τη Θεσσαλονίκη». Ενίοτε ανάμεσά τους υπήρχαν και Κύπριες, αλλά, σύμφωνα με τον μουσικό Γεώργιο Αβέρωφ, οι τελευταίες «ήσαν μεταξύ τούτων σε μικρή αναλογία». Κάποιες φορές τα όργανα της διευρυμένης αυτής κομπανίας εμφανίζονταν «και στην ύπαιθρο σε κάποιο αρχοντικό γάμο, σε μεγάλα πανηγύρια, σε χορούς και τα παρόμοια»[12]. Η χρήση τους, όμως, στην κυπριακή ορχήστρα δεν μονιμοποιήθηκε, λόγων οικονομικών λόγων: όσο περισσότεροι ήταν οι μουσικοί, τόσο μικρότερο ήταν το μερίδιο για τον καθένα.

Στον αντίποδα των καφέ σαντάν ήταν τα καφέ αμάν, μέρη όπου παιζόταν «ανατολίτικη μουσική» και που ήταν γνωστά στον ελλαδικό χώρο από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα μέχρι και τις αρχές του εικοστού[13], τα οποία αφθονούσαν επίσης στα αστικά κέντρα της Κύπρου κατά τις πρώτες δύο τουλάχιστον δεκαετίες του εικοστού αιώνα. Τόσα πολλά φαίνεται να ήταν τα καφέ αμάν στη Λεμεσό στα τέλη του 1921, που ανώνυμος αρθρογράφος σε εφημερίδα της πόλης διαμαρτυρόταν ότι «Μόνον εάν η πόλις εκατοικείτο από Κεμαλικούς θα ήτο δικαιολογημένη τοιαύτη πληθώρα καφέ-αμάν με τόσας τραγουδίστριας [sic] να ψάλλουν απαισίως τα χυδαιότερα Τουρκικά άσματα»[14].

Ως ο πρωταγωνιστής της μουσικής σκηνής της αστικής Λευκωσίας κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, το Γιαννούδι εμφανιζόταν με την ορχήστρα του σε μια πληθώρα κέντρων διασκεδάσεως της πρωτεύουσας, όπως το Πάνθεον και το Ακρόπολις, ενώ, μαζί με τον Μαυροφίλιππο, επένδυσαν στο καλοκαιρινό κέντρο Ανεμόμυλος, που βρισκόταν έξω από τα τείχη της Λευκωσίας[15]. Σε φωτογραφίες της εποχής, το Γιαννούδι φαίνεται να παίζει σε τέτοια κέντρα όχι μόνο στη Λευκωσία, αλλά, κυρίως τους καλοκαιρινούς μήνες, και στην Αμμόχωστο (π.χ. το 1931 στο κέντρο Ακταίον· βλ. εικ. 4). Σε μια από αυτές τις φωτογρα-

---

12. Όλα τα παραθέματα σε αυτή την παράγραφο προέρχονται από το Αβέρωφ, *Τα δημοτικά τραγούδια και οι λαϊκοί χοροί της Κύπρου*, *ό.π.*, σελ. 10-12. Στα καφέ σαντάν ειδικά στη Λεμεσό αναφέρεται επίσης ο Πλουτής Σέρβας, στο βιβλίο του *Όταν ήμασταν παιδιά*, χ.ό., Λευκωσία 1993, σελ. 54.

13. Τα καφέ αμάν ήταν μέρη στα οποία ακούγονταν αμανέδες, εξού και η ονομασία τους. Για τα καφέ αμάν, τη μουσική τους και τις συζητήσεις που αναπτύχθηκαν γύρω τους, βλ. Θοδωρος Χατζηπανταζης, *Της ασιάτιδος μούσης ερασταί... Η ακμή του αθηναϊκού καφέ αμάν στα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου του Α΄*, Στιγμή, Αθήνα 1986. Βλ. επίσης σχετικές αναφορές στο Risto Pekka Pennanen, «The nationalization of Ottoman popular music in Greece», *Ethnomusicology*, τ. 48/1 (2004), σελ. 1-25. Πληροφορίες σχετικά με τα καφέ αμάν δίνει και η Δέσποινα Μαζαράκη· βλ. *Το λαϊκό κλαρίνο στην Ελλάδα*, *ό.π.*, σελ. 48-50.

14. Εφημερίδα *Κήρυξ*, 20/3 Δεκεμβρίου 1921. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τη συζήτηση αυτή, βλ. *Ο Κύπριος βιολάρης*, «Εισαγωγή».

15. Σύμφωνα με πληροφορίες που μας παραχώρησε ο εγγονός του Γιαννουθκιού, Ανδρέας Θεοχαρίδης. Βλ. επίσης Χρυσανθος Χρυσανθου, «Μάγευε με το βιολί του», στο *Λευκωσία, της νήσου η πρωτεύουσα*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός «Ο Φιλελεύθερος», Λευκωσία 2012, σελ. 90.

φίες το Γιαννούδι παρουσιάζεται να παίζει βιολί, με την κόρη του Έλλη στο πιάνο και τον ψυχογιό του Λεωνίδα στα ντραμς. Ο μέχρι πρότινος άγνωστος μουσικός που έπαιζε τσουμπούς ταυτοποιήθηκε πρόσφατα με τον Αντώνη Χιονά (βλ. εικ. 3)[16]. Η φωτογραφία αυτή επιβεβαιώνει και τη σχέση συνεργασίας μεταξύ των δύο αυτών μουσικών της παλιάς Λευκωσίας, για την οποία προηγουμένως υπήρχαν μόνο προφορικές πληροφορίες.

Εκτός από ενεργός μουσικός, το Γιαννούδι υπήρξε και δάσκαλος βιολιού, και μάλιστα δάσκαλος που χρησιμοποιούσε τη δική του «μέθοδο»: δίδασκε «με τη νότα», γράφοντας σε πεντάγραμμο τα κομμάτια που ήθελε να μάθουν οι μαθητές του[17]. Κάποιοι απ' αυτούς τον περιγράφουν ως πολύ αυστηρό· δεν δίσταζε να τους χτυπήσει με το δοξάρι, όχι μόνο στα χέρια, αλλά και στο κεφάλι, προκειμένου να παίξουν σωστά αυτά που τους είχε γράψει[18]. Πολλοί μαθητές – απ' αυτούς που πήγαιναν κοντά του από χωριά της κυπριακής υπαίθρου – έμεναν στο σπίτι του. Άλλοι, που κατάγονταν από κοντινές περιοχές, πηγαινοέρχονταν στο σπίτι τους ή νοίκιαζαν δωμάτιο αλλού. Μέσα σε έξι μήνες με ένα χρόνο, σύμφωνα με μαρτυρίες παλιών μουσικών, το Γιαννούδι έβγαζε «φκιολάρηες τελειωμένους», έτοιμους να παίξουν σε γάμους, πανηγύρια και άλλου τύπου διασκεδάσεις. Η φήμη του Γιαννουθκιού είχε απλωθεί σε όλη την Κύπρο, ακόμα και σε χωριά πολύ μακριά από την πρωτεύουσα. Η «μέθοδός» του ήταν αποτελεσματική, αλλά δεν μπορούσαν όλοι να πάνε για μάθημα κοντά του. «Για να πάεις εις το Γιαννούιν να μάθεις βκιολίν, σαν να επήαιννες εις το English School τότε», αναφέρει ο Ροδοσθένης Αριστοδήμου Πολωνός, συγκρίνοντας τα μαθήματα με τον ξακουστό αυτό μουσικό με τα δίδακτρα στο ακριβότερο τότε ιδιωτικό σχολείο της Λευκωσίας[19].

Ως μουσικός, ο Αντώνης Χιονάς δεν είχε τη φήμη του Γιαννουθκιού, εξού και δεν μπορούσε να προσελκύσει τόση δουλειά όση ο συνάδελφος και γείτονάς του. Αναγνωρίζοντας, όμως, το ταλέντο του συναδέλφου του, ο Χιονάς

---

16. Η ταυτοποίηση αυτή έγινε δυνατή με τη βοήθεια της δισεγγονής του Αντώνη Χιονά (και εγγονής της Μάγδας Χιονά) Μάγδας Ηγουμενίδου, που συνέκρινε τη συγκεκριμένη φωτογραφία με άλλες παλιές φωτογραφίες του προπαππού της, της ίδιας περίπου περιόδου.

17. Με βάση μαρτυρίες βιολάρηδων του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα, οι βασικές μέθοδοι εκμάθησης βιολιού ήταν δύο: «με το φτιν» (δηλαδή με το αυτί, πρακτικά) και «με την νόταν» (δηλαδή με μουσική σημειογραφία). Με τις δύο αυτές μεθόδους συνυπήρχε και μια άλλη, υβριδική μέθοδος, βάσει της οποίας οι μαθητές μάθαιναν μεν πρακτικά, ήξεραν δε να λένε ταυτόχρονα τα ονόματα των νοτών που έπαιζαν, έστω και αν δεν μπορούσαν να τις διαβάσουν (δηλαδή σι ντο ρε μι φα ρε μι ντο σι κ.ο.κ.). Στα Αγγλικά, η πρακτική αυτή είναι γνωστή ως «solmization». Βλ. και *Ο Κύπριος βιολάρης*, «"Με το φτιν" ή "με την νόταν";».

18. Βλ., για παράδειγμα, τις μαρτυρίες των Ανδρέα Σπύρου Βιολάρη και Στέλιου Παπαδόπουλου, δύο μαθητών του Γιαννουθκιού, στο βιβλίο *Ο Κύπριος βιολάρης*.

19. Βλ. την αφήγηση του Ροδοσθένη Αριστοδήμου Πολωνού, στο βιβλίο *Ο Κύπριος βιολάρης*.

έστειλε τη Μάγδα να μάθει βιολί δίπλα του. Κατά πόσον ο Χιονάς πλήρωσε για τα μαθήματα της κόρης του στο Γιαννούδι ή αν το Γιαννούδι πρόσφερε τα μαθήματα ως επαγγελματική χάρη στον Χιονά – ή ίσως σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών του στο κλαρίνο και το τσουμπούς – παραμένει άγνωστο. Πάντως, στόχος του Χιονά ήταν να δημιουργήσει κι εκείνος, σταδιακά, τη δική του οικογενειακή ορχήστρα, με σκοπό να παίζει σε κέντρα και καμπαρέ για τα προς το ζην. Οι λόγοι, και πάλι, ήταν καθαρά πρακτικοί: στις περιπτώσεις όπου οι ορχήστρες ήταν οικογενειακές, όλο το ποσόν πληρωμής έμπαινε στο ίδιο σπίτι, αντί να μοιράζεται ανάμεσα στους μουσικούς της κομπανίας.

Ο στόχος του Χιονά επιτεύχθηκε όταν και η δεύτερη κόρη του, η Γεωργία, έμαθε να παίζει ντραμς. Μαζί με τον ίδιο, που εξακολούθησε να παίζει κλαρίνο και τσουμπούς, δημιουργήθηκε σιγά-σιγά η «οικογενειακή ορχήστρα Χιονά». Μαζί με τη Μάγδα, τη Γεωργία και τον Χιονά, κάποιες φορές, όταν χρειαζόταν «πλήρης ορχήστρα», εμφανιζόταν επίσης μια φίλη της οικογένειας, η Μαρούλλα, η οποία έπαιζε πιάνο και ακορντεόν. Πιάνο φαίνεται να γνώριζε και η Γεωργία, αφού, στις περιπτώσεις όπου η Μαρούλλα δεν μπορούσε να παρευρεθεί (ή όταν η πληρωμή δεν έφτανε για τέσσερα άτομα), έπαιζε η ίδια. Η μικρή ορχήστρα του Αντώνη Χιονά ξεκίνησε γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1930 να παίζει σε καφενεία και κέντρα διασκεδάσεως στη Λευκωσία, αλλά και να κάνει μικρές περιοδείες εντός του νησιού, ιδιαίτερα κατά τους καλοκαιρινούς μήνες.

Σύμφωνα με τον 94χρονο σήμερα Όμηρο Χιονά, τον μικρότερο γιο του Αντώνη, η οικογενειακή τους ορχήστρα αραιά μόνο έπαιζε σε γάμους, αφού «εκούστιζεν» να πάει μια τέτοια ορχήστρα σε γάμο. Μόνο πλούσιοι μπορούσαν να πληρώσουν για να έχουν ολόκληρη ορχήστρα (αντί για βιολί και λαούτο) σε γάμους κι έτσι, σύμφωνα πάλι με τον Όμηρο Χιονά, μπορούσε να περάσουν και τρία ή τέσσερα χρόνια χωρίς καμιά πρόσκληση για την ορχήστρα να παίξει σε γάμους. Συνήθως, η οικογενειακή ορχήστρα Χιονά εμφανιζόταν σε κέντρα της εποχής, όπως ήταν ο Ανεμόμυλος ή η Σεζόν, ή σε οικογενειακά καμπαρέ, στα οποία παρουσιαζόταν ορχήστρα και «μπαλέτο» (δηλαδή χορεύτριες σε χορευτικό νούμερο), και όπου σερβιριζόταν φαΐ και ποτό και υπήρχε πίστα για χορό. Όταν σύλλογοι της Λευκωσίας όπως η Ένωσις Νέων Τραστ έκαναν μεγαλύτερες εκδηλώσεις και ήθελαν, σύμφωνα με τον Όμηρο, «ενισχυμένη ορχήστρα», τότε ο Αντώνης Χιονάς καλούσε και τον μάστρε-Αλέξη – μόνο του ή με τους γιους του, που επίσης έπαιζαν βιολί: τον μετέπειτα γνωστό μουσικό και δάσκαλο μουσικής Γεώργιο Αβέρωφ και τον Θησέα Βιολάντη[20].

---

20. Για αναφορές σε κέντρα και χορούς κατά την περίοδο της βρετανικής αποικιοκρατίας (1878-1960) και κατά τη δεκαετία του 1960, βλ. και Χριστινα-Έβελυν Χριστοδουλιδου, «Λευκωσία», στο *Εν χορδαίς και οργάνοις: Διασκέδαση και ψυχαγωγία στην Κύπρο από την αρχαιότητα μέχρι την ανεξαρτησία*, Πολιτιστικό Κέντρο Τράπεζας Marfin Laiki, Λευκωσία 2008, σελ. 208-65, ιδιαίτερα σελ. 246-53.

«Ξένη, άπροικη και μουσικός»

Συγκεκριμένα για τον Ανεμόμυλο, ο Όμηρος Χιονάς θυμάται ότι «πλημμύριζε από κόσμο»· τα πράγματα, όμως, και εκεί ήταν «σοβαρά». «Εθεωρείτο κατιτί το καλό ο Ανεμόμυλος», αναφέρει. Με την πρότασή του αυτή, ο Όμηρος Χιονάς ουσιαστικά επιβεβαιώνει, εμμέσως πλην σαφώς, ότι πολλά κέντρα της εποχής δεν ήταν «σοβαρά» και επομένως ήταν ακατάλληλα για νεαρές κοπέλες, όπως οι δύο μεγαλύτερες αδερφές του (βλ. και πιο κάτω).

Γυναίκες μουσικοί, αναπηρία και «αντρογεναίτζες»

Στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, τότε που η Μάγδα Χιονά μάθαινε βιολί δίπλα στο Γιαννούδι, ορισμένα κορίτσια είχαν ήδη ξεκινήσει να κάνουν μαθήματα μουσικής σε πόλεις της Κύπρου. Αυτά, όμως, ήταν, ως επί το πλείστον, «δεσποινίδες της αριστοκρατίας», οι οποίες μάθαιναν πιάνο πρωτίστως, σε ωδεία ή δασκάλες και δασκάλους της εποχής. Στατιστικά στοιχεία του 1931 – τότε, δηλαδή, που μάλλον μάθαινε βιολί η έφηβη Μάγδα – δείχνουν ότι το επάγγελμα του μουσικού δηλώνουν 205 άντρες και δεκαεφτά γυναίκες. Το επάγγελμα του δασκάλου/της δασκάλας μουσικής δηλώνουν δεκατρία συνολικά άτομα, οχτώ άντρες και πέντε γυναίκες. Έξι από τα άτομα αυτά, τέσσερις άντρες και δύο γυναίκες, βρίσκονται στη Λευκωσία[21]. Μια δεκαετία πιο πριν, με βάση την απογραφή πληθυσμού της βρετανικής αποικιοκρατικής κυβέρνησης του 1921, το επάγγελμα του δασκάλου/της δασκάλας μουσικής δηλώνουν δώδεκα συνολικά άτομα, έντεκα άντρες και μία γυναίκα. Απ' αυτούς, οι έξι – οι μισοί δηλαδή, όλοι άντρες – βρίσκονται στη Λευκωσία. Η μοναδική γυναίκα δασκάλα μουσικής που εμφανίζεται στα στατιστικά στοιχεία της εποχής βρίσκεται στη Λεμεσό[22].

Από τον Τύπο της εποχής μαθαίνουμε ότι την εποχή εκείνη τα μαθήματα πιάνου απευθύνονταν κυρίως «σε δεσποινίδες» της αριστοκρατίας[23]. Μια τέτοια ικανότητα, γράφει η Αγνή Μιχαηλίδη, «εθεωρείτο ένα επί πλέον προσόν για τις νεαρές επίδοξες νύμφες»[24]. Από την πρώτη κιόλας δεκαετία του εικοστού αιώνα οι κυπριακές εφημερίδες φιλοξενούν διαφημίσεις για πώληση πιάνων, αλλά και για μαθήματα του οργάνου[25]. Στη Λάρνακα, νέες κοπέλες της πόλης διδάσκονταν πιάνο στη Σχολή Καλογραιών ήδη από το 1845[26]. Και πά-

---

21. Hart-Davis, *Report of the Census of 1931*, *ό.π.*, σελ. 61.

22. C.H. Hart-Davis, *Report and General Abstracts of the Census of 1921, Taken on the 24th April, 1921*, Waterlow & Sons Limited, Λονδίνο 1922, σελ. 56.

23. Βλ. Anastasia Hasikou, «The emergence of European music», στο Jim Samson και Nicoletta Demetriou (επιμ.), *Music in Cyprus*, Routledge, Άμπινγκτον/Νέα Υόρκη 2015, σελ. 103-28.

24. Αγνη Μιχαηλιδη, *Λεμεσός, η παλιά πολιτεία*, χ.ό., Λευκωσία 2000 [1981], σελ. 192.

25. Βλ. Hasikou, «The emergence of European music», *ό.π.*

26. Βλ. Αγνη Μιχαηλιδη, *Λάρνακα, η παλιά Σκάλα*, χ.ό., Λευκωσία 1983 [1974], σελ. 106.

λι, όμως, οι γυναίκες αυτές μπορούσαν να παίζουν πιάνο (σπανιότερα άλλο μουσικό όργανο) μόνο ιδιωτικά, σε μικρές οικογενειακές και φιλικές συνάξεις, και σίγουρα όχι επαγγελματικά, ενώπιον ακροατηρίου. Ακόμα και αυτό, όμως, ήταν αρχικά δυνατό μόνο στη Λάρνακα, όπου, σύμφωνα με την Αγνή Μιχαηλίδη, «η κοινωνία ήταν αρκετά καλλιεργημένη». «Στην καλή, να πούμε, κοινωνία των άλλων κυπριακών πόλεων της ίδιας εποχής ήταν αδιανόητο μια νέα κοπέλλα να τραγουδήση μπροστά σε κόσμο και σε φιλική ακόμα συγκέντρωσι [sic]»[27]. Στα χωριά της κυπριακής υπαίθρου, ακόμα και η διασκέδαση του γάμου γινόταν, σε πολλές περιπτώσεις, χωριστά για τα δύο φύλα[28].

Όπως με τη μουσική, έτσι και με τον χορό, στις πόλεις της Κύπρου νέοι και νέες της πλούσιας αστικής τάξης ξεκίνησαν, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, να μαθαίνουν τους ευρωπαϊκούς χορούς της εποχής, προκειμένου να μπορούν να χορεύουν στους διάφορους φιλανθρωπικούς ή καθαρά ψυχαγωγικούς χορούς των κυπριακών πόλεων[29]. Στα χωριά, όμως, τα πράγματα παρέμειναν διαφορετικά μέχρι και τη δεκαετία του 1960 ή, σε κάποιες περιπτώσεις, και αργότερα. Ο βιολάρης Νίκος Χαραλάμπους (γ. 1937), που ξεκίνησε να παίζει σε γάμους σε χωριά της Κύπρου στις αρχές της δεκαετίας του 1950, αναφέρει ότι η μόνη εξαίρεση που μπορούσε να γίνει στον αυστηρό διαχωρισμό των δύο φύλων στον χορό ήταν για ζευγάρια, «αν ήταν αρραβωνιασμένος κάποιος ή παντρεμένος». Σε εκείνη την περίπτωση, άντρας και γυναίκα μπορούσαν να χορέψουν μαζί. Διαφορετικά, όπως συμπληρώνει ο ίδιος, «έπρεπεν να ξεβούν άντρες μεταξύ τους ή κοπέλλες μεταξύ τους [ή] γυναίκες μεταξύ τους»[30]. Ο λαουτάρης, χορευτής και τραγουδιστής Βυρωνής Γεωργίου (1918-2018) συμφωνεί και συμπληρώνει:

> *Οι γυναίκες ποττέ* [sic] *δεν χόρευαν με ξένον. Έπρεπε να ήταν συγγενής.* Όταν χόρευαν γυναίκες απαγορευόταν κάθε αταξία ή πισκάλισμα [χειροκρότημα] ή να φωνάξουν όνομα. Αν, μη κακόν, αυτό γινόταν, μπορούσε να πέσει τζιαι [sic] ξύλο. Ύπήρχε σεβασμός. Σέβονταν τις οικογένειες των άλλων[31].

Στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία της Κύπρου, υπήρχε σαφής διαχωρισμός μεταξύ της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαίρας. (Αυτό, φυσικά, δεν ίσχυε μόνο για την Κύπρο, αλλά και για πολλές άλλες μεσογειακές, και όχι μόνο, κοινω-

---

27. *Αυτ.*, σελ. 133.

28. Οι πληροφορίες που δίνονται σε αυτή την παράγραφο προέρχονται από το βιβλίο *Ο Κύπριος βιολάρης*. Βλ. επίσης, Στο Ιδιο, το κεφάλαιο «Φύλο και διαφορετικότητα».

29. Βλ. Χριστοδουλίδου, «Λευκωσία», *ό.π.*, σελ. 246-48.

30. Νίκος Χαραλάμπους, συνέντευξη στη Νικολέττα Δημητρίου, 28 Ιουλίου 2015. Η αφήγηση του Χαραλάμπους δημοσιεύεται στο βιβλίο *Ο Κύπριος βιολάρης*.

31. Γεωργια Βυρωνος Γεωργιου, *Βυρωνής: Ο αγέραστος λαϊκός χορευτής*, χ.ό., Λευκωσία 2005, σελ. 46. Η έμφαση υπάρχει στο πρωτότυπο.

νίες)[32]. Ενώ οι γυναίκες μπορούσαν να παίζουν μουσική, να τραγουδούν ή να χορεύουν μπροστά σε μέλη της οικογένειάς τους και στενούς φίλους, δεν μπορούσαν να πράττουν το ίδιο δημόσια – για παράδειγμα, σε κέντρα διασκέδασης ή σε δημόσιες εκδηλώσεις – όπως οι άντρες. Γυναίκες που ξέφευγαν από την κοινωνική αυτή νόρμα χαρακτηρίζονταν ως χαλαρών ηθών ή και πέρα για πέρα ανήθικες[33]. Στον κανόνα αυτό υπήρχαν, βέβαια, και εξαιρέσεις: γυναίκες που είχαν κάποια αναπηρία (ήταν, για παράδειγμα, τυφλές) μπορούσαν να παίζουν δημόσια χωρίς να παρεξηγούνται. Ο λόγος ήταν απλός: σε μια εποχή κατά την οποία κράτος πρόνοιας δεν υπήρχε, η μουσική ήταν ένας αξιοπρεπής τρόπος για να κερδίσει κανείς χρήματα[34]. Άλλη μια εξαίρεση μπορούσε να γίνει για τις γυναίκες εκείνες που οι άλλοι χαρακτήριζαν ως «αντρογεναίτζες»· με άλλα λόγια, γυναίκες των οποίων η όψη ή ο τρόπος ομιλίας και συμπεριφοράς διέφεραν από το αποδεκτό τότε γυναικείο στερεότυπο ή που, στην εμφάνισή τους, χαρακτηρίζονταν συχνά ως «χοντροκομμένες». Δεδομένου ότι ο όρος «αντρογεναίτζες» περιέγραφε με αρνητική χροιά μια κάποια διαφορετικότητα, χρησιμοποιούνταν από άλλους και όχι από τις ίδιες τις γυναίκες αυτοπροσδιοριστικά[35].

Η νεαρή Μάγδα Χιονά, όμως, ούτε αναπηρία είχε, ούτε και συμπεριφορά ή όψη που μπορούσε να χαρακτηριστεί ως όχι «αρκετά» γυναικεία, σύμφωνα με τα πρότυπα της εποχής. Γι' αυτό και η περίπτωσή της, όπως και η αντίστοιχη περίπτωση της Έλλης Σολομωνίδου, κόρης του Γιαννουθκιού, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ως κόρη μουσικού από τη μια – αρτιμελής και εντός του γυναικείου προτύπου της εποχής – και ως φτωχή αστή από την άλλη, η Μάγδα φαίνεται να δρούσε σε κάποιον ενδιάμεσο ή οριακό χώρο (αυτό που στα Αγγλικά είναι γνωστό ως «liminal space»). Αυτός ο ενδιάμεσος ή οριακός χώρος παραπέμπει σε πολλές αντίστοιχες περιπτώσεις ανά τον κόσμο, που μας θυμίζουν ότι σε πολλούς πολιτισμούς οι μουσικοί κατέχουν μια ενδιάμεση θέση στην κοινωνία. Η συνήθης εξήγηση είναι ότι ενώ είναι απαραίτητοι και σημαντικοί, ταυτόχρονα μπορεί να θεωρούνται ως κοινωνικά χαμηλής τάξης ή/

---

32. Βλ., ενδεικτικά, τα κεφάλαια που περιλαμβάνονται στους συλλογικούς τόμους Tullia Magrini (επιμ.), *Music and Gender: Perspectives from the Mediterranean*, University of Chicago Press, Σικάγο 2003, και Ruth Hellier (επιμ.), *Women Singers in Global Contexts: Music, Biography, Identity*, University of Illinois Press, Σικάγο 2013.

33. Βλ. και Nicoletta Demetriou, «Kyriakou Pelagia: The housewife/grandmother star of Cyprus», στο *Women Singers in Global Contexts*, *ό.π.*, σελ. 112-30.

34. Το ίδιο ίσχυε και για άντρες που ήταν τυφλοί· βλ. *Ο Κύπριος Βιολάρης*, ιδιαίτερα το κεφάλαιο «Φύλο και διαφορετικότητα».

35. Οι αντρογεναίτζες της Κύπρου δεν έχουν καμία σχέση με τις «ορκισμένες παρθένους» της Αλβανίας ή άλλων βαλκανικών χωρών. Σε αντίθεση με τις τελευταίες, στην Κύπρο οι γυναίκες αυτές εξακολουθούσαν να ζουν – και να αναγνωρίζονται κοινωνικά – ως γυναίκες. Περισσότερα για τις γυναίκες μουσικούς και τις «αντρογεναίτζες», βλ. *Ο Κύπριος βιολάρης*· βλ. επίσης Demetriou, «Kyriakou Pelagia», *ό.π.*

και αποκλίνοντες από τα κοινωνικά στερεότυπα[36]. Και ενώ «υπό κανονικές συνθήκες» δεν θα μπορούσαν να κάνουν αυτό που κάνουν ή να είναι εκεί που είναι, η τέχνη, η ικανότητά τους ή, ορισμένες φορές, η ίδια η αναπηρία τους, τους επιτρέπουν να δρουν και να κινούνται ελεύθερα ανάμεσα στον χώρο από τον οποίο προέρχονται και στον χώρο όπου, «κανονικά» δεν θα μπορούσαν να βρίσκονται. Αυτό που δίνεται συχνά ως παράδειγμα για να υπογραμμίσει τον ενδιάμεσο αυτό χώρο είναι ο ρόλος του γελωτοποιού του παλατιού, όπου ένα άτομο χαμηλής κοινωνικής τάξης ήταν σχετικά ελεύθερο να κοροϊδέψει ακόμα και τον ίδιο τον βασιλιά[37]. Στον χώρο της μουσικής, πολλές φορές χρησιμοποιείται το παράδειγμα των μουσικών Ρομά, που, λόγω των μουσικών τους ικανοτήτων, καθίστανται απαραίτητοι και μπορούν να δρουν σε χώρους που, και πάλι, «υπό κανονικές συνθήκες», θα ήταν κλειστοί για εκείνους[38].

Στην περίπτωση της Μάγδας Χιονά, αυτό που της έδινε δικαίωμα ύπαρξης σε έναν χώρο που ήταν σχεδόν αποκλειστικά αντρικός δεν ήταν ούτε κάποια αναπηρία ούτε κάποια άλλου τύπου διαφορετικότητα. Αντ' αυτού, ο ενδιάμεσος χώρος της – και η ελευθερία να παίζει μουσική δημόσια – φαίνεται να έγκειται αφενός στην προστασία που της πρόσφερε η ύπαρξη της οικογενειακής της ορχήστρας (έπαιζε μουσική δημόσια μόνο με μέλη της οικογένειάς της και δη με τον πατέρα της) και αφετέρου στο ότι δεν έπαιζε μουσική ούτε σε κάποιο απομακρυσμένο χωριό ούτε ως «δεσποινίδα της αριστοκρατίας», αλλά ως φτωχή μουσικός στο αστικό περιβάλλον της πρωτεύουσας.

«Η κυρία Ηγουμενίδου»

Παρά τις αντιρρήσεις της οικογένειάς του για «τα τρία της κακά», ο Μιχάλης Ηγουμενίδης επέμεινε και παντρεύτηκε τελικά τη Μάγδα Χιονά, η οποία μετακόμισε μαζί του στο Κτήμα[39]. Ο Ηγουμενίδης ήταν το ένατο από δέκα παιδιά μιας γνωστής, αστικής οικογένειας του Κτήματος. Όταν ο πατέρας του, Θεμιστοκλής Ηγουμενίδης, πέθανε σε νεαρή ηλικία, τα δέκα παιδιά του ανέλαβε

36. Το θέμα αυτό έφερε στο προσκήνιο το 1964 ο Alan P. Merriam, στο βιβλίο του *The Anthropology of Music*, Northwestern University Press, Έβανστον, Ιλλινόι 1964, σελ. 137. Για μια σύγχρονη, συγκριτική θεώρηση της κοινωνικής θέσης των μουσικών, βλ. Katherine Butler Brown, «The social liminality of musicians: Case studies of Mughal India and beyond», *Twentieth-Century Music*, τ. 3/1 (2007), σελ. 13-49. Βλ. επίσης Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1966, ιδιαίτερα το κεφάλαιο «Liminality and communitas».

37. Βλ. Turner, *The Ritual Process*, *ό.π.*, σελ. 109-10.

38. Βλ. Lynn Hooker, «Controlling the liminal power of performance: Hungarian scholars and Romani musicians in the Hungarian folk revival», *Twentieth-Century Music*, τ. 3/1 (2007), σελ. 51-72.

39. Στην Κύπρο, Κτήμα ονομάζεται η μεσόγειος περιοχή της πόλης της Πάφου, σε αντίθεση με την Κάτω Πάφο, που είναι η περιοχή που γειτνιάζει με τη θάλασσα.

να αναθρέψει ο αδερφός της γυναίκας του Χρυσταλλένης, ο λόγιος και διευθυντής της Αστικής Σχολής Κτήματος Λουκάς Λοϊζίδης (1876-1938), γνωστός ως «ο διδάσκαλος της Πάφου»[40]. Η Μάγδα και ο Μιχάλης απέκτησαν δύο παιδιά: τη Χρυσταλλένη, γνωστή ως «Λέλη» (1944-85) και τον Λούη (1946-2021). Με τον γάμο της η Μάγδα πήρε μαζί της στην Πάφο το βιολί. Σταμάτησε να παίζει δημόσια, αλλά έπαιζε σε κάποιες οικογενειακές συγκεντρώσεις μαζί με την κόρη της, η οποία έπαιζε πιάνο.

Όπως η πεθερά της, έτσι και η Μάγδα έμεινε χήρα νωρίς, σε ηλικία 39 ετών. Δεν επέστρεψε, όμως, στη Λευκωσία, αλλά παρέμεινε στην Πάφο με τα εννιά αδέρφια του άντρα της, που ανέλαβαν τη μόρφωση και την ανατροφή των παιδιών της, όπως είχε αναλάβει και τη δική τους μόρφωση και ανατροφή ο δικός τους θείος. Από τα δέκα παιδιά της οικογένειας του Θεμιστοκλή και της Χρυσταλλένης Ηγουμενίδη μόνο ο Μιχάλης απέκτησε παιδιά. Η Μάγδα παρέμεινε στο σπίτι της στην Πάφο μαζί με τους τρεις μεγαλύτερους αδερφούς του άντρα της, που δεν είχαν παντρευτεί, και τρεις από τις έξι αδερφές του, που επίσης ήταν ανύπαντρες. Όταν οι άλλες τρεις αδερφές χήρεψαν, όλες τους άτεκνες, επέστρεψαν και αυτές στο πατρικό τους. «*Εγώ* είμαι η κυρία Ηγουμενίδου», αρεσκόταν να λέει η Μάγδα προς το τέλος της ζωής της (βλ. εικ. 8 και 9). Η άλλοτε «ξένη, άπροικη και μουσικός» από τη Λευκωσία έγινε τελικά η αφορμή για να επιβιώσει το όνομα της οικογένειας Ηγουμενίδη από την Πάφο.

Με τη μετακόμιση της Μάγδας στην Πάφο το 1942, η οικογενειακή ορχήστρα του Αντώνη Χιονά ξεκίνησε να διαλύεται. Η Γεωργία, μέχρι τον δικό της γάμο, έπαιζε όταν καμιά φορά την καλούσαν με άλλους μουσικούς, το ίδιο και ο Χιονάς, που εξακολούθησε να παίζει μουσική, όταν και όποτε τον καλούσαν, ιδιαίτερα με τον μάστρε-Αλέξη. Είχε όμως «φτώχεια μεγάλη», σύμφωνα με τον Όμηρο, οπότε ο πατέρας του αναγκάστηκε σιγά-σιγά να πουλήσει και τα τρία κλαρίνα που είχε.

Υπακούοντας σε έναν άγραφο νόμο για αλληλεγγύη μεταξύ συναδέλφων από το ίδιο «ισνάφι» (σινάφι), οι γνωστοί του μουσικοί εξακολούθησαν να βοηθούν τον Αντώνη Χιονά όπως μπορούσαν. Προκειμένου να επιβιώσει, ο Χιονάς ξεκίνησε να επιδιορθώνει κλαρίνα αλλονών (ήξερε, σύμφωνα με τον Όμηρο, να διορθώνει τα κλειδιά τους, αλλά και την «πίννα», δηλαδή το στόμιό τους). Έφτιαχνε επίσης ντέφια και ταμπουτσιές κατά παραγγελία, με ξύλα που έπαιρνε από γνωστούς του μουσικούς και δέρματα που ξέμεναν και που οι δερματέμποροι της Λευκωσίας τού παραχωρούσαν δωρεάν. Όπως και πολλοί άλλοι εργάτες της Λευκωσίας της ίδιας εποχής, έτσι και ο Χιονάς πέθανε σε συνθήκες φτώχειας στο σπίτι του στη Χρυσαλινιώτισσα.

---

40. Για τον Λοϊζίδη, βλ. Αριστειδης Κουδουναρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων 1800-1920, τόμ. Α΄*, χ.ό., Λευκωσία 2018, σελ. 417.

Η Μάγδα πέθανε στην Πάφο δυο μήνες πριν κλείσει τα εκατοστά της γενέθλια, το Μεγάλο Σάββατο του 2017. Γνωστή για τη φιλοξενία της και το ανοιχτό της σπίτι σε γνωστούς και ξένους, έμεινε γνωστή στην κοινωνία της Πάφου ως «η κυρία Μάγδα», μια προσφώνηση που της άρεσε πολύ. Τάφηκε στον οικογενειακό τάφο Λοϊζίδη-Ηγουμενίδη στην Πάφο, όχι ως ξένη πια, αλλά παίρνοντας μαζί της το παρελθόν της ως άλλοτε άπροικη και μουσικός.

Εικόνα 1. «Ξένη, άπροικη και μουσικός»: Η νεαρή Μάγδα Χιονά, πριν από τον γάμο της με τον Μιχάλη Ηγουμενίδη. © Οικ. Ηγουμενίδη, αρχές δεκαετίας 1940.

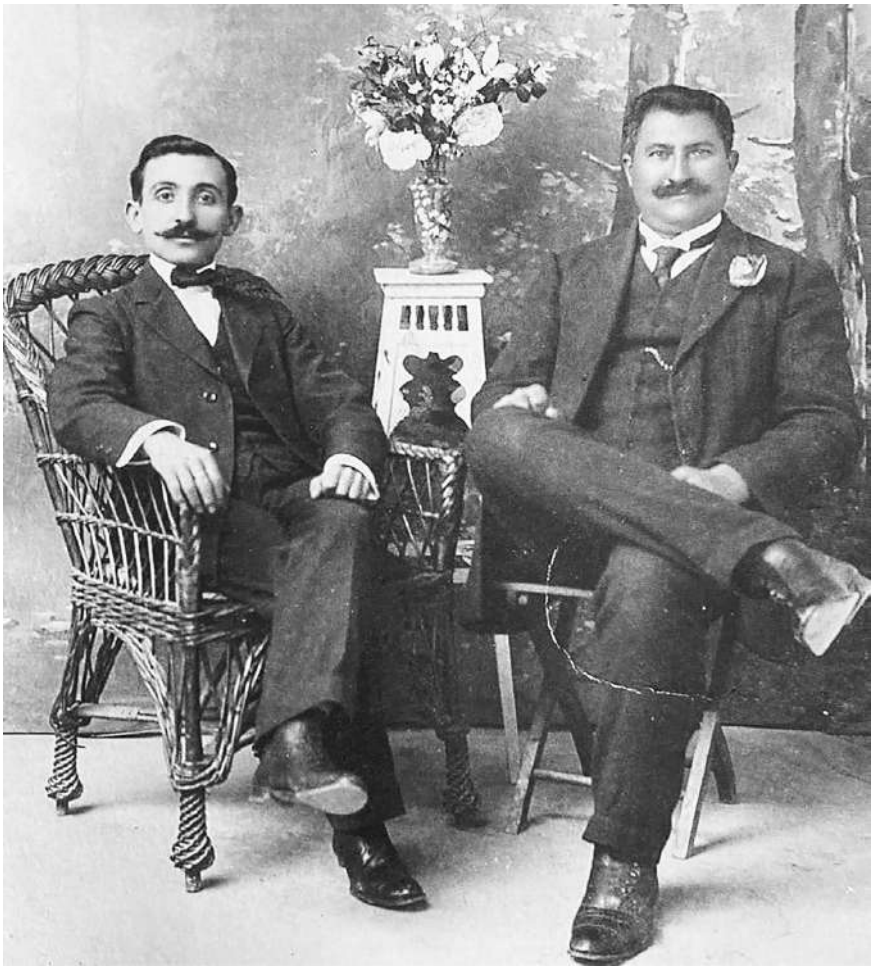

Εικόνα 2. Σύντροφοι μουσικοί: Ο Γιάννης Σολομωνίδης («Γιαννούδι») και ο Γιώργος Μαυροφίλιππος σε νεαρή ηλικία ποζάρουν για φωτογραφία σε στούντιο. © Ανδρέας Θεοχαρίδης, δεκαετία 1920.

Εικόνα 3. Η ορχήστρα του Γιαννουθκιού: Στο βιολί ο Γιάννης Σολομωνίδης, στο πιάνο η κόρη του Έλλη, στα ντραμς ο ψυχογιός του Λεωνίδας και στο τσουμπούς ο Αντώνης Χιονάς. © Ανδρέας Θεοχαρίδης, δεκαετία 1930.

Εικόνα 4. Το Γιαννούδι με την ορχήστρα του στο κέντρο Ακταίον στην Αμμόχωστο το 1931. Στο πιάνο η κόρη του Έλλη, στα ντραμς ο ψυχογιός του Λεωνίδας (;) και στο τσουμπούς ο ψυχογιός του Παρασκευάς (;). © Ανδρέας Θεοχαρίδης, 1931.

Εικόνα 5. Μαζί μέχρι τα βαθιά γεράματα: Το Γιαννούδι και ο Μαυροφίλιππος σε μεγάλη ηλικία κατά τη διάρκεια κάποιου εθνικού εορτασμού στη Λευκωσία. © Ανδρέας Θεοχαρίδης, δεκαετία 1960.

Εικόνα 6. Ο Αντώνης Χιονάς πέθανε από πνευμονία το 1954, σε ηλικία 81 ετών, έχοντας περάσει αρκετά χρόνια της ζωής του σε συνθήκες φτώχειας.
© Οικ. Ηγουμενίδη, δεκαετία 1950 (;).

Εικόνα 7. «Στους πας-μαχαλλάδες»: Ο Αντώνης Χιονάς και η συζυγός του Ελένη στο σπίτι τους στην ενορία Χρυσαλινιώτισσας, στην εντός των τειχών Λευκωσία.
© Οικ. Ηγουμενίδη, δεκαετία 1950 (;)

Εικόνα 8. «Η κυρία Ηγουμενίδου»: Η Μάγδα Χιονά Ηγουμενίδου, πολλά χρόνια αφού σταμάτησε να παίζει μουσική, χαμογελά κοιτάζοντας έξω από το παράθυρο του σπιτιού της. © Οικ. Ηγουμενίδη, δεκαετία 1980.

Εικόνα 9: Η Μάγδα Χιονά Ηγουμενίδου σε μεγάλη ηλικία, στο σπίτι της στην Πάφο.
© Οικ. Ηγουμενίδη, δεκαετία 2010.

ΜΥΡΟΦΟΡΑ ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΟΥ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΜΙΑ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ: Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΔΙΑΧΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ

Εισαγωγή – Θεωρητικό πλαίσιο

Με αφετηρία τον διαχωρισμό των πόλεων σύμφωνα με τη Setha M. Low[1], η παρούσα δημοσίευση επιχειρεί, ως ερευνητική υπόθεση, να κατατάξει την πόλη της Τραπεζούντας στη γενική κατηγορία «πόλη της πληροφορίας», ακόμη και ως πιθανή εναλλακτική ταξινόμηση, με άξονα την πολιτισμική διάχυση της πληροφορίας, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, μέσω της ποδοσφαιρικής ομάδας *Trabzonspor*. Τα παραδείγματα που παρατίθενται προέρχονται από επιτόπια έρευνα το 2019, που συνεχίστηκε διαδικτυακά κατά τα έτη 2020-2022.

Η S.M. Low δημιουργεί δώδεκα «εικόνες» πόλεων «βάσει των διαφόρων εννοιών, αντιλήψεων, θεωρητικών πλαισίων που χρησιμοποιούν οι σύγχρονοι κοινωνικοί επιστήμονες για τη μελέτη του αστικού φαινομένου[2]». Συνοπτικά, οι «τύποι» πόλεων που παρουσιάζει είναι οι εξής: η πόλη των εθνοτήτων, η διαιρεμένη πόλη, η πόλη των φύλων, η πόλη της διαμαρτυρίας, η αποβιομηχανοποιημένη πόλη, η παγκόσμια πόλη, η πόλη της πληροφορίας, η νεωτερική πόλη, η μεταμοντέρνα πόλη, η πόλη-φρούριο, η ιερή πόλη και η παραδοσιακή πόλη[3]. Ο όρος «πόλη της πληροφορίας» (The Informational City) ανήκει στον κοινωνιολόγο Manuel Castells[4], ο οποίος στην τριλογία του «The Information Age: Economy, Society and Culture» (ό.π.) περιγράφει

1. S.M. Low, *Theorizing the City: The New Urban Anthropology Reader*, New Jersey 1999: Rutgers University Press, pp. 5-21.

2. Μ.Γ. Βαρβουνης, Γ.Χ. Κουζας. *Εισαγωγή στην Αστική Λαογραφία. Θεωρητικές προσεγγίσεις, Μεθοδολογία. Θεματικές*, Αθήνα 2019: Παπαζήση, σελ. 83, S.M. Low, *Theorizing the City: The New Urban Anthropology Reader*... ibid., σελ. 5-7.

3. Η μεταφορά στη νεοελληνική των «τύπων» των πόλεων που περιγράφει η S.M. Low παρατίθεται αναλυτικά στο: Μ. Γ. Βαρβουνης, Γ.Χ. Κουζας. *Εισαγωγή στην Αστική Λαογραφία. Θεωρητικές προσεγγίσεις, Μεθοδολογία. Θεματικές... ό.π.*, σσ. 84-89, S.M. Low, *Theorizing the City: The New Urban Anthropology Reader*... ibid., σελ. 5-21.

4. M. Castells, *The Informational City. Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*, Oxford 1989, Basil Blackwell, M. Castells, «The Informational City: A New Framework for Social Change», *The City in the 1990s*, 3, (1991), pp. 1-23.

τον ρόλο της πληροφορίας στη σύγχρονη κοινωνία, καθώς και τη μετάβαση από τη βιομηχανική πόλη σε μια «κοινωνία δικτύων»[5]. Αυτού του είδους η αναπτυσσόμενη «νέα οικονομία», εισάγει το κοινωνικό σύνολο σε έναν διαφορετικό τρόπο ανάπτυξης, που βασίζεται στην τεχνολογία των πληροφοριών[6]. Με άλλα λόγια, ο έλεγχος της γνώσης (μέσω της πληροφορίας) συνεπάγεται και με τον έλεγχο της εξουσίας[7].

Υπάρχει, ωστόσο, μια ακόμη εκδοχή «πόλης πληροφορίας», που διαφέρει από την οικονομική βάση που έθεσε αρχικά ο Castells. Η διάχυση της πολιτιστικής ανάπτυξης και η παράλληλη δια-δραστική σχέση με την παγκόσμια κοινωνία αξιοποιεί τα σύγχρονα ηλεκτρονικά μέσα για να «υπάρχει μια συνεχής επιρροή της πόλης στην περιφέρεια, ένα παγκόσμιο πολιτιστικό πρότυπο που διαμορφώνεται μέσα στις πόλεις και επηρεάζει όλα τα περιφερειακά κέντρα», σημειώνουν οι Μ.Γ. Βαρβούνης και Γ.Χ. Κούζας[8]. Η διαχεόμενη πληροφορία βασίζεται στα «σύμβολα» της πόλης, τα οποία συνδέουν την κοινωνία με το παρελθόν της όσο οποιοδήποτε άλλο σύστημα[9]. Η τεχνολογική επανάσταση δημιουργεί στενότερη σύνδεση με το παρελθόν, σημειώνει ο Castells (ό.π.) και οι μελέτες των νεότερων ερευνητών συγκλίνουν προς αυτή τη διαφορετική εκδοχή, την πόλη-κέντρο πολιτιστικής ανάπτυξης[10].

Ας σημειωθεί ότι παρεμφερής με την παραπάνω πολιτισμική εκδοχή είναι και η εκπαιδευτική διάσταση που προσδίδεται σε πόλεις όπως η Βοστώνη, που έχει χαρακτηριστεί ως «πόλη της πληροφορίας», με άξονα το νοητό κέντρο των Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων της Νέας Αγγλίας και την εκπαιδευτική παράδοση που έχει δημιουργηθεί γύρω από αυτό[11].

---

5. F. Webster, 2002. *Theories of the information society*. Abingdon 2002: Routledge. pp. 98-99.

6. M. Castells, T*he Information Age: Economy, Society and Culture Volume 1: The Rise of the Network Society. 2nd ed*. Oxford 2010: Wiley Blackwell, p. 162.

7. Μ.Γ. Βαρβούνης, Γ.Χ. Κούζας. *Εισαγωγή στην Αστική Λαογραφία. Θεωρητικές προσεγγίσεις, Μεθοδολογία. Θεματικές*...ό.π., σ. 86.

8. Μ.Γ. Βαρβούνης, Γ.Χ. Κούζας. *Εισαγωγή στην Αστική Λαογραφία. Θεωρητικές προσεγγίσεις, Μεθοδολογία. Θεματικές... ό.π.*, σσ. 86-87.

9. M. Castells, «Social Movements and the Informational City», *Hitotsubashi Journal of Social Studies* 21 (1989), p. 198. Για τα σύμβολα ως ταυτότητα μιας πληθυσμιακής ομάδας παράβαλε: Θ. Παραδελλης, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο: Ρ. Μπενβενιτσε & Θ. Παραδελλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1999: Αλεξάνδρεια, σσ. 27-58 και Ν. Ψαρρου, *Εθνική ταυτότητα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα 2005: Gutenberg, σσ. 68 και 113.

10. Μ.Γ. Βαρβούνης, Γ.Χ. Κούζας. *Εισαγωγή στην Αστική Λαογραφία. Θεωρητικές προσεγγίσεις, Μεθοδολογία. Θεματικές... ό.π.*, σ. 86.

11. P. Droege, «An Information City: Boston», *Places*, 5 (1989), University of California, pp. 52-55.

Μια πόλη της πληροφορίας

Η πόλη της Τραπεζούντας και η Trabzonspor

Μετά τη νεότερη απογραφή πληθυσμού στην Τουρκία και με τη συνένωση δήμων και κοινοτήτων, ο μητροπολιτικός δήμος της Τραπεζούντας (Trabzon Büyükşehir Belediyesi) συγκεντρώνει πάνω από 800.000 κατοίκους[12]. Στην πόλη και γενικότερα στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας ξεχωρίζει η ιδιαίτερη κουλτούρα που συμπυκνώνεται στον χαρακτηρισμό *karadeniz*, με κυρίαρχα σύμβολα το μουσικό όργανο *kemence* (λύρα), το *horon* (τοπικός χορός) και την πολιτισμική ταυτότητα που συνδυάζει τη θάλασσα με τις δραστηριότητες στα οροπέδια της περιοχής.

Αν και η Τραπεζούντα είχε από τις αρχές του 20ού αιώνα αθλητικούς συλλόγους (και ποδοσφαιρικούς), η ομάδα που κατέστη ταυτόσημη με την πόλη είναι η *Trabzonspor*[13]. Ιδρύθηκε το 1967 με πρωτοβουλία του Τραπεζουντίου (καταγόμενου από την Tonya) Ali Osman Ulusoy, με τη σύμπραξη δεκαεννέα συντοπιτών του[14] και αγωνίζεται στην Α΄ Εθνική. Ορισμένοι ύμνοι της ομάδας εμπεριέχουν τη λύρα (*kemence*) και δεν είναι λίγες οι φορές που φίλαθλοι χορεύουν στους ρυθμούς της, εντός και εκτός γηπέδου[15]. Η επιρροή της *Trabzonspor* στην κοινωνία ξεπερνά τα όρια μιας ποδοσφαιρικής ομάδας και φίλαθλοι της δεν προέρχονται μόνο από την πόλη, αλλά από την ευρύτερη περιοχή της Μαύρης Θάλασσας. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του αθλητικού δημοσιογράφου Θοδωρή Ασβεστόπουλου, όταν επισκέφθηκε την Τραπεζούντα[16]:

> *Μπαίνοντας στο αεροπλάνο για να μεταβείς από την Κωνσταντινούπολη στην Τραπεζούντα, αντιλαμβάνεσαι αμέσως τι είναι αυτό με το οποίο ταυτίζεται όσο τίποτε άλλο η πόλη την οποία έχεις προορισμό. Οι περισσότεροι από τους επιβαίνοντες φορούσαν φανέλες, μπλούζες, κασκόλ, σκούφους, μπουφάν και οτιδήποτε μπορεί να φανταστεί κανείς με τα διακριτικά της Τράμπζονσπορ […] Ακόμα και μία ευσεβής μουσουλμάνα με ολόμαυρο χιτζάμπ είχε περασμένο στο λαιμό της το μπορντό μαβί κασκόλ της Τραμπζονσπόρ*[17]*, ενώ ένα βρέφος στην αγκαλιά της μητέρας του ήταν ντυμένο με τα χρώματα και το έμβλημα του συλλόγου […] Ολόκληρη η πόλη κινείται, ζει και αναπνέει στους ρυθμούς της Τράμπζονσπορ. «Η ημέρα που παίζει η ομάδα μας στο γήπεδο*

---

12. https://www.nufusu.com/il/trabzon-nufusu (ημερ. ανάκτησης: 26/05/2022).
13. Μ. Ευσταθιαδου, *Ταξιδεύοντας στον Πόντο. Τουρισμός της νοσταλγίας*, Αθήνα 2018: Μένανδρος, σελ. 74.
14. http://s.atcite.com/x2oL3TgzX (ημερ. ανάκτησης: 28/05/2022).
15. Ενδεικτικά: http://s.atcite.com/twM1cjmJV, http://s.atcite.com/rHQn3VybG (ημερ. ανάκτησης: 26/05/2022).
16. http://s.atcite.com/m4GxFjUhy (ημερ. ανάκτησης: 29/05/2022).
17. Πρόκειται για τα χρώματα της ομάδας.

της, είναι ημέρα ξεκούρασης, ημέρα γιορτής, ημέρα γλεντιού. Για εμάς, Τράμπζονσπορ σημαίνει ταυτότητα, σημαίνει πατρίδα, σημαίνει θρησκεία [...]», δήλωσε στο Κανάλι Ένα, μόνιμος κάτοικος της Τραπεζούντας.

Χαρακτηριστική είναι η δήλωση μιας σχετικά ηλικιωμένης γυναίκας που αφήνει το σύζυγό της στο σπίτι, ενώ η ίδια μεταβαίνει στο γήπεδο, όπου, άλλοτε πλέκει κατά τη διάρκεια του αγώνα, κι άλλοτε προσεύχεται (φωτογραφία 1)[18]. Στο κινητό της έχει εγκαταστήσει εφαρμογή για να παρακολουθεί τη βαθμολογική πορεία του πρωταθλήματος.

Λαϊκή Τέχνη και Trabzonspor

Τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότερα στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού αξιοποιούνται στην προώθηση της ομάδας. Ειδικότερα, στοιχεία της τοπικής λαϊκής τέχνης, όπως το χαρακτηριστικό μοτίβο *keşan*, ένα παραδοσιακό υφαντό, έχει αποτυπωθεί στη φανέλα της *Trabzonspor* κατά τη σεζόν 2019-2020[19]. Στο σχετικό προωθητικό βίντεο παρατηρεί κανείς τον αργαλειό, όπου «υφαίνεται» η φανέλα, ακούγεται λύρα (*kemence*), παιδιά παίζουν ποδόσφαιρο ανάμεσα σε φουντουκιές, χαρακτηριστικό δέντρο της περιοχής και το φουντούκι, το πλέον εξαγόμενο προϊόν[20] και δηλώνεται ότι «αυτό που μας ανήκει, η κληρονομιά μας, είναι πάντα το πιο όμορφο», φράση που συνδηλωτικά διαφαίνεται σε όλο το βίντεο[21].

Κατά τη σεζόν 2021-2022, το αντίστοιχο προωθητικό βίντεο της καινούργιας φανέλας παρουσίασε έναν κατασκευαστή λύρας, ο οποίος, ανάμεσα στα άλλα εξηγούσε[22]:

...αυτό το όργανο δεν μοιάζει με τ΄άλλα. Όπως κάθε άνθρωπος είναι διαφορετικός, έτσι και η λύρα... Ακούς τον ήχο της από μακριά... σε καλεί, σαν αέρας από τα βοσκοτόπια... Σαν επανάσταση... σαν σε μάχη... Πάνω στις τρεις χορδές της λύρας, ζούμε χίλια συναισθήματα! Στη θλίψη, στα πανηγύρια... η

---

18. https://www.youtube.com/watch?v=avqPzgSpLkM

19. http://s.atcite.com/8wFPa62yn (ημερ. ανάκτησης: 11/06/2022).

20 Η εξαγωγή φουντουκιών από την περιοχή καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής των προϊόντων Nutella-Ferrero. Ενδεικτικά: http://s.atcite.com/PRI-4m2Od (ημερ. ανάκτησης: 11/06/2022).

21 Πρβλ και: Μ. Βρελλη-Ζαχου, Ν. Μαχα-Μπιζουμη, «Μόδα και ελληνικές τοπικές ενδυμασίες. Από το "φολκλόρ" στο "έθνικ"», στο Μ.Γ. Βαρβουνης – Μ.Γ. Σεργης – Δ. Μ. Δαμιανου – Ν. Μαχα-Μπιζουμη – Γ. Θεοδωριδου (επιμ.), *Η διαχείριση της παράδοσης. Ο λαϊκός πολιτισμός ανάμεσα στον φολκλορισμό, στην πολιτιστική βιομηχανία και στις τεχνολογίες ακμής*, Θεσσαλονίκη 2016: εκδ. οίκος Κ&Μ Αντ. Σταμουλη, σσ. 314-377.

22. http://s.atcite.com/Wxtbla50L (ημερ. ανάκτησης: 13/06/2022).

λύρα! Χορεύουμε dik! Έχουμε şımula[23]! Ακόμη κι αν όλοι μας εδώ είμαστε διαφορετικοί, έχουμε ένα κοινό όνειρο, να δούμε πρωταθλήτρια την Trabzonspor!

Παράλληλα, στο επίσημο *club* της ομάδας βρίσκει κανείς χειροποίητα κοσμήματα τύπου *kazaziye* (ένα ιδιαίτερο είδος πλέξης του ασημιού) με τον λογότυπο της *Trabzonspor* ή στα χρώματα της ομάδας. Όλα τα παραπάνω στοιχεία λαϊκής τέχνης, σε συνδυασμό με τα συνθήματα (εντός και εκτός γηπέδου[24]), αποτυπώνουν τα τοπικά προϊόντα της πόλης, μετατρέποντας τον υλικό πολιτισμό σε αθλητική μόδα και προβάλλοντας, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, την τοπική κουλτούρα σε παγκόσμιο επίπεδο.

Πόλη της πληροφορίας; Η δια-δραστική σχέση

Το γεγονός που επέτεινε την αφοσίωση των φιλάθλων της *Trabzonspor* στην ομάδα ήταν η προσμονή της πιθανής ανάδυσής της στην κορυφή της Α΄ Εθνικής (2021-2022), κάτι που επιβεβαιώθηκε. Η *Trabzonspor* ανακηρύχθηκε πρωταθλήτρια Τουρκίας και οι εορτασμοί επεκτάθηκαν σε όλη την υφήλιο. Η πορεία προς το πρωτάθλημα ανέδειξε μια σειρά στοιχείων που συμπίπτουν με την επιρροή της πόλης της πληροφορίας στην περιφέρεια και τη δια-δραστική σχέση με την παγκόσμια κοινωνία[25]. Αναλυτικά:

1. Το καπέλο *şapka*: ο προπονητής της *Trabzonspor* Abdullah Avcı, εμπνεόμενος από τους προγενέστερους προπονητές Özkan Sümer και Ahmet Suat Özyazıcı, άρχισε να φορά στους αγώνες *şapka*, είδος τραγιάσκας που φορούσε η προγενέστερη γενιά στην πόλη[26]. Οι συνεχείς νίκες της ομάδας δημιούργησαν τη φήμη ότι αυτές οφείλονται στη şapka. Η μόδα εξαπλώθηκε ακόμη και στις νεότερες γενιές και τα καπέλα στην πόλη εξαντλήθηκαν, μέσα σε λίγες μέρες[27]. *Şapka* φόρεσαν και γυναίκες, ακόμη και πάνω από το

23. Ιδιωματισμός Τραπεζούντας: βροχερή καταιγίδα/πλημμύρα, η γνωστή του μαυροθαλασσίτικου τοπίου.

24. Τα συνθήματα σχετίζονται, εν πολλοίς, με τα χαρακτηριστικά της Τραπεζούντας, όπως την αγριεμένη θάλασσα και δεν είναι λίγες οι φορές που τα προϊόντα της πόλης δημιουργούν λογοπαίγνια. Ενδεικτικά, στις 19/10/2021, μετά τα «φρέσκα» γκολ του Α. Μπακασέτα (Έλληνας ποδοσφαιριστής που αγωνίζεται στην *Trabzonspor*) που οδήγησαν την ομάδα στην κορυφή του πρωταθλήματος, στα ιχθυοπωλεία της πόλης παρατηρήθηκαν επιγραφές όπως: «φρέσκο σκορ, φρέσκα χαψία», «φρέσκο σκορ, παλαμίδα Μπακασέτα» κ.ά.

25. Μ.Γ.Βαρβουνης, Γ.Χ. Κουζας. *Εισαγωγή στην Αστική Λαογραφία. Θεωρητικές προσεγγίσεις, Μεθοδολογία. Θεματικές... ό.π.*, σσ. 86-87.

26. https://www.youtube.com/watch?v=avqPzgSpLkMv (ημερ. ανάκτησης: 11/06/2022).

27. http://s.atcite.com/oksQPyTIx, http://s.atcite.com/ma4ZaoDx2 (ημερ. ανάκτησης: 17/06/2022).

κάλυμμα κεφαλής τους. Παράλληλα, η 2α Μαρτίου[28] (πρώτη φορά το 2022) καθιερώθηκε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ως ημέρα που φορούν *şapka* οι φίλαθλοι της *Trabzonspor*. Με «hashtag» *şapka*, *şapkalılar*, *Trabzonspor*, μέσα σε λίγες ώρες δημοσιεύθηκαν χιλιάδες φωτογραφίες από όλο τον κόσμο με Τραπεζούντιους που φορούν *şapka*. Η μόδα έλαβε μεγάλες διαστάσεις και οι φωτογραφίες επανακοινοποιήθηκαν, μέσα στις επόμενες μέρες, από σελίδες μέσων κοινωνικής δικτύωσης με θεματολογία γύρω από την Τραπεζούντα[29]. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί αυτόματα ένας κώδικας επικοινωνίας μεταξύ των Τραπεζουντίων, μια νέα μόδα με σύμβολο ένα παλαιότερο στοιχείο ένδυσης, ο συμβολισμός της καλής τύχης της ομάδας μέσω αυτού και εν τέλει η διά-δραση της πόλης με την παγκόσμια κοινότητα μέσω μιας πληροφορίας, που γίνεται νέο *brand*[30] (φωτογραφία 2).

2. Λίγες μέρες πριν την ανακοίνωση του νέου πρωταθλητή Τουρκίας και όντας ήδη πρωταθλήτρια η *Trabzonspor* (μετά από τριάντα οκτώ έτη) λόγω προπόρευσης στη βαθμολογία, επανήλθε στην ομογένεια των Τραπεζουντίων ανά τον κόσμο το παλαιότερο σύνθημα «Bize her yer Trabzon» (για εμάς κάθε τόπος είναι Τραπεζούντα), προσαρμοσμένο στα νέα δεδομένα. Τραπεζούντιοι από όλο τον κόσμο επέλεγαν καθημερινά να φωτογραφηθούν με τη σημαία της *Trabzonspor* μπροστά σε γνωστά μνημεία ανά την υφήλιο[31]. Έτσι, η σημαία της *Trabzonspor* κυμάτισε σε γέφυρα του Βοσπόρου, στον Πύργο του Άιφελ στο Παρίσι, στην Πύλη του Βρανδεμβούργου στο Βερολίνο, στο Piccadilly Circus του Λονδίνου[32], στην πλατεία Times Square της Νέας Υόρκης[33] κ.α. (φωτογραφία 3). Με «hashtag» το παραπάνω σύνθημα μεταφέρθηκαν τα «προεόρτια» του πρωταθλήματος από την πόλη της Τραπεζούντας στην παγκόσμια κοινότητα, σαν να έδωσε το κέλευσμα για πανηγυρισμούς η

---

28. Επιλέχθηκε η συγκεκριμένη μέρα, καθώς είναι η 61η μέρα του χρόνου. Ο αριθμός «61» συνδέεται με την Τραπεζούντα και την *Trabzonspor*, καθώς οι πινακίδες αυτοκινήτων της περιοχής ξεκινούν από 61 (κάθε πόλη της Τουρκίας φέρει ένα συγκεκριμένο νούμερο, π.χ. Η Άγκυρα το «06» κτλ).

29. Για τα νέα δεδομένα μετάδοσης του λαϊκού πολιτισμού στην εποχή της τεχνολογικής ανάπτυξης αναφέρεται διεξοδικά ο Γ.Κατσαδώρος, όπου, ανάμεσα στα άλλα, τονίζει τον «τεράστιο αριθμό ατόμων που εμπλέκονται στη διαδικασία διακίνησης πολιτισμικών στοιχείων», γεγονός που καθιστά το διαδίκτυο δημοφιλές και εν τέλει φιλικό στο λαϊκό πολιτισμό, διατηρώντας και ένα είδος προφορικότητας, την «ηλεκτρονική προφορικότητα»: Γ. Κατσαδωρος, «Ο λαϊκός πολιτισμός την εποχή της παγκοσμιοποίησης», στο: Π. Φωκιαλη, Ν. Ανδρεαδακης, Γ.Ξανθακου (επιμ.) *Διεργασίες σκέψης στο σχολείο και στην κοινωνία, τόμ. Α΄*, Αθήνα 2011: Πεδίο, σσ. 90-99.

30. M. Castells, «Social Movements and the Informational City», *Hitotsubashi Journal of Social Studies* 21 (1989), p. 198, M. Kavaratzis, «Branding the city through culture and entertainment» *Presended Paper in Conference. Symposium conducted at the AESOP 2005 Conference*, Vienna 2005.

31. Ενδεικτικά: Facebook: @trabzon.yemekler.cografya.kultur

32. http://s.atcite.com/OQ5v9H5aF (ημερ. ανάκτησης: 18/06/2022).

33. http://s.atcite.com/lMjkgi1zc (ημερ. ανάκτησης: 18/06/2022).

μητρόπολη και οι καταγόμενοι από αυτήν υπάκουσαν άμεσα. Ας σημειωθεί ότι με το ίδιο «hashtag» κοινοποιήθηκαν φωτογραφίες με σπίτια στα οποία κυμάτιζε η σημαία της *Trabzonspor*, κυρίως στην Ευρώπη και στην Αμερική.

3. Σε συνεννόηση με την εκάστοτε τοπική αυτοδιοίκηση, οργανώσεις της ομάδας επιδίωξαν και πέτυχαν τον φωτισμό ορισμένων γνωστών μνημείων, στα χρώματα της *Trabzonspor*. Ενδεικτικά, ο πύργος του Άιφελ, σε συνεννόηση με τον δήμαρχο Παρισίου, φωταγωγήθηκε σε χρωματισμούς *bordo-mavi* (φωτογραφία 4). Η φωταγώγηση πραγματοποιήθηκε σχεδόν ταυτόχρονα, την επόμενη εβδομάδα του πρωταθλήματος, σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις, γεγονός που αναδεικνύει για άλλη μια φορά την άμεση διάχυση της πληροφορίας και μια ανταπόδοση των ομογενών φιλάθλων, μέσω της αλληλεπίδρασης με τον τόπο μόνιμης διαμονής τους.
4. Την ημέρα της ανακήρυξης της *Trabzonspor* ως πρωταθλήτρια Τουρκίας, στήθηκε ένα μεγάλο γλέντι στην κεντρική πλατεία της Τραπεζούντας[34]. Και πάλι ταυτόχρονα, στις προαναφερθείσες πόλεις πραγματοποιήθηκαν συναθροίσεις και γλέντια, τα οποία κοινοποιήθηκαν σε σελίδες στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης με το ίδιο «hashtag» (#Trabzonspor#şampiyon)[35]. Και σε αυτήν την περίπτωση η διά-δραση ήταν άμεση, καθώς συνθήματα που επινοήθηκαν στη μια πόλη, μεταδόθηκαν αμέσως και στις λοιπές (φωτογραφία 5).
5. Παρατηρήθηκε ότι μετά την ανακήρυξη της πρωταθλήτριας Τουρκίας, το κασκόλ της *Trabzonspor* αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι ένδυσης σε κάθε κοινωνική εκδήλωση, ιδίως στις ευρωπαϊκές χώρες. Ενδεικτικά βίντεο κυκλοφορούν στο YouTube, όπου ακόμη και σε περίπτωση γάμου, οι γονείς του γαμπρού ή της νύφης φορούν κασκόλ της *Trabzonspor* την ώρα της τελετής, πάνω από τα επίσημα ενδύματά τους, ως αναπόσπαστο κομμάτι, πλέον, της ταυτότητάς τους, ως ένδειξη περηφάνειας των μεταναστών για τον τόπο καταγωγής και ως συνέχεια των πανηγυρισμών του σε κάθε χαρά, όπως σε ένα γάμο[36].

Δια-δράσεις μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας

Κατά την ποδοσφαιρική σεζόν 2021-2022, στην *Trabzonspor* αγωνίστηκαν δύο Έλληνες ποδοσφαιριστές, ο Α. Μπακασέτας και ο Μ. Σιώπης, γεγονός που ενέτεινε το ενδιαφέρον και των Ελλήνων φιλάθλων για την ομάδα, ιδιαίτερα όσων έχουν προγονική καταγωγή από την Τραπεζούντα. Ο Μπακασέτας παρακολούθησε τη θεία λειτουργία στην Παναγία Σουμελά της Τραπεζούντας το 15αύγουστο του 2021, ιερουργούντος του Οικουμενικού Πατριάρχη κ. Βαρθο-

34. https://www.youtube.com/watch?v=pSYLAWO2k44 (ημερ. ανάκτησης: 19/06/2022).
35. Ενδεικτικά: http://s.atcite.com/8p96RdkgL, https://www.youtube.com/watch?v=Rew3uDCKJIo (ημερ. ανάκτησης: 19/06/2022).
36. Ενδεικτικά: http://s.atcite.com/_nWe5vKXo (ημερ. ανάκτησης: 22/06/2022).

λομαίου, ο οποίος, γνωρίζοντας τον αντίκτυπο που έχει η *Trabzonspor* στην τοπική κοινωνία, φόρεσε μάσκα με το σήμα της ομάδας. Το γεγονός σχολιάστηκε θετικά από τον τουρκικό τύπο[37]. Παρατηρήθηκαν ακόμη και σχόλια με χιουμοριστική διάθεση, όπως «οι δικοί μας οι χοτζάδες δεν έφεραν το πρωτάθλημα, λες να το φέρει ο Βαρθολομαίος;», «μακάρι να προσευχήθηκε και για το πρωτάθλημα ο Μπακασέτας», «αν πάρουμε φέτος το πρωτάθλημα, θα βαπτιστώ». Το πρωτάθλημα το πήρε η *Trabzonspor* και τα σχόλια στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επανήλθαν: «που είναι εκείνοι που έλεγαν ότι θα βαπτιστούν;», πάντοτε με χιουμοριστική διάθεση και μέσα στο γενικότερο κλίμα χαράς[38].

Κατά την τελετή εορτασμού του πρωταθλήματος, θέλοντας η διοίκηση της ομάδας να τιμήσει, ανάμεσα σε άλλους παίκτες, τον Έλληνα Μπακασέτα, συμπεριέλαβε και «το ζεϊμπέκικο της Ευδοκίας» στο εορταστικό πρόγραμμα. Τον χορό χόρεψε ο Μπακασέτας, εν μέσω πανηγυρισμών και χειροκροτημάτων[39].

Γενικές παρατηρήσεις - Συμπεράσματα

Η δυναμική που προκαλεί η *Trabzonspor* και η υπέρβαση των ορίων μιας ποδοσφαιρικής ομάδας έγινε ορατή από τα παραπάνω παραδείγματα. Το «αυθόρμητον» και το «ομαδικόν», ως κύρια χαρακτηριστικά του λαϊκού πολιτισμού, σύμφωνα με ton γνωστό ορισμό του Στίλπωνα Κυριακίδη, επιβεβαιώνουν την πολιτισμική διάσταση του φαινομένου. Η μετάδοση μιας πληροφορίας που έχει ως αφετηρία την ποδοσφαιρική ομάδα, βασίζεται σε πολιτισμικά στοιχεία (ένδυση-şapka, γλέντι, φωτογράφηση σε μνημεία, κασκόλ σε συνδυασμό με επίσημο ένδυμα[40]). Η «κοινωνία δικτύων», όπως περιγράφεται στη θεωρία της «πόλης της πληροφορίας», βρίσκει εφαρμογή μέσω των κοινωνικών δικτύων και της

37. Ενδεικτικά: http://s.atcite.com/gMp0Wl3R6, http://s.atcite.com/r5eOiF6To, http://s.atcite.com/nHv09AF63 (ημερ. ανάκτησης: 30/10/2021).

38. Παρατηρήθηκαν και άλλα περιστατικά διά-δρασης, που δεν εμπίπτουν, όμως, στην κατηγορία «πόλη της πληροφορίας», ωστόσο έχουν λαογραφικό ενδιαφέρον. Ενδεικτικά: Ένας ακόμη Έλληνας, παίκτης της αιώνιας αντιπάλου της *Trabzonspor*, ο Δ. Πέλκας της *Fenerbahçe*, έγινε η αφορμή για περαιτέρω σχολιασμό στον τύπο. Με γκολ του Πέλκα έχασε ηTrabzonspor και ο τουρκικός τύπος σχολίασε τον αγώνα ως «horon και sirtaki», εννοώντας το μαυροθαλασσίτικο χορό και το συρτάκι του Αιγαίου (Μπακασέτας και Πέλκας) σε κοινό αγώνα. Στις ειδήσεις εκείνης της ημέρας, στα αθλητικά ρεπορτάζ δέσποζε η μουσική υπόκρουση λύρας και μπουζουκιού και ο Μπακασέτας ήταν (με φωτομοντάζ) ντυμένος με *başlık* (μαυροθαλασσίτικο κάλυμμα κεφαλής) https://www.sonmuhur.com/spor/horon-ve-sirtaki-bir-arada-h69285.html

39. https://beinsports.com.tr/haber/bakasetastan-sirtaki-sov

40. Πρβλ: Ν. Μαχα-Μπιζογμη, «Η συνομιλία Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στη μελέτη του παραδοσιακού και σύγχρονου ενδύματος», στο Μ. Βαρβουνης (επιμ.), *Ο Σύγχρονος Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός: Μεταξύ Λαογραφίας & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας Αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, Κομοτηνή 2020: Παρατηρητής της Θράκης, σσ. 79-96.

ταυτόχρονης παγκόσμιας μετάδοσης της πληροφορίας[41]. Ο Castells, στη γνωστή θεωρία, τονίζει τη διαφορά της ψηφιακής γλώσσας, που είναι κοινή, από την τοπική ταυτότητα του καθενός, αναλύοντας πως ο καθένας ζει στην τοπική κοινωνία αλλά σκέφτεται στη διαδικτυακή κοινότητα[42]. Στην περίπτωση της Τραπεζούντας θα παρατηρούσαμε μια διαφοροποίηση: το «τοπικό» μεταφέρεται στο παγκόσμιο (διαδικτυακό). Η διαδικτυακή πληροφορία δεν διεισδύει στην τοπική ταυτότητα, μέσω του διαδικτύου, αλλά αντιθέτως, τα τοπικά στοιχεία αναδεικνύονται, μέσω της παγκόσμιας διαδικτυακής κοινότητας.

Συγκεντρωτικά, θα μπορούσαμε να ορίσουμε τα στοιχεία που απαρτίζουν μια πολιτισμική πόλη της πληροφορίας στη σύγχρονη τεχνολογική εποχή, σύμφωνα με το παράδειγμα της Τραπεζούντας, στα εξής:

- Άμεση μετάδοση πληροφορίας
- Αξιοποίηση τοπικών πολιτισμικών στοιχείων και προβολή τους στην παγκόσμια κοινότητα
- Ανάδειξη της τοπικής ταυτότητας του μετανάστη (και όχι μόνο ανάδειξη της εθνικής, που συνήθως παρατηρείται)
- Διάδραση και ανατροφοδότηση με τον γενέθλιο τόπο, στον οποίο διοχετεύονται στοιχεία που αξιοποιούνται (πχ τα συνθήματα των μεταναστών αφομοιώνονται από κατοίκους της Τραπεζούντας)

Παράλληλα, η αίσθηση του ανήκειν στην ομάδα ταυτίζεται με την αίσθηση του ανήκειν στην πόλη της Τραπεζούντας. «Το ανήκειν, με όλες τις πραγματικές συνδηλώσεις, τους ενδεχόμενους δεσμούς των ανθρώπων με ένα τόπο και τις κοινωνικές σχέσεις, ξυπνά συναισθήματα», υπενθυμίζει η Ρέα Κακάμπουρα[43], ανακαλώντας στη μνήμη την ιδέα της αφοσίωσης στον τόπο[44], που παραμένει ως ζώσα διαδικασία, μέσω της πληροφορίας που δίνει η πόλη, η οποία συνεχώς ανατροφοδοτείται.

Η μεταδιδόμενη πληροφορία αντλεί στοιχεία από τον τοπικό λαϊκό πολιτισμό, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό ένα ισχυρό *brand*. Το *brand* «πρέπει να έχει τη βάση του στην τοπική συλλογική ταυτότητα [...] πάνω στην τοπική κουλτούρα» ενδυναμώνοντας, έτσι, «την αίσθηση μιας ταυτότητας που είναι

---

41. F. Webster, 2002. *Theories of the information society*. Abingdon 2002: Routledge, pp. 98-99.

42. M. Castells, *The Informational City. Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*, Oxford 1989, M. Douglas, «Postmodernism: Political Economy and Communications» in *Understanding Society: A Survey of Modern Social Theory*. Canada 2008: Oxford University Press, pp. 265-275.

43. Ρ. Κακαμπουρα, «Κυθηραϊκή αποδημία και διαχείριση πολιτισμικής μνήμης», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς συνεδρίου Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα*, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, (20-24 Σεπτεμβρίου 2000), Κύθηρα 2003, σσ. 299-318.

44. N. Lovell, *Locality and belonging*. London & New York 1998: Routledge.

κοινή στον πληθυσμό» τονίζουν οι Ashworth, Kavaratzis και Scaramanga[45]. Άλλωστε, κάθε γενιά ανακτά εκ νέου τη σχέση της με την παράδοση και αναζητά μια αντιρρόπηση στον ξενόφερτο τρόπο ζωής, υπενθυμίζει ο Μ.Γ. Μερακλής[46], επισημαίνοντας ότι την «αυθεντικότητα» πρέπει να αναζητήσουμε στο συναίσθημα, γεγονός που επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση της *Trabzonspor*.

Το κυρίαρχο σύνθημα «Bize her yer Trabzon» προσπαθεί να υποκαταστήσει την πατρίδα και να μετριάσει τη νοσταλγία γι' αυτήν. Ωστόσο, δεν πρόκειται για «ρομαντικό συναισθηματισμό» που «φυλακίζει το παρελθόν και το απομακρύνει από κάθε συναλλακτική και υλική σχέση με το παρόν[47]», αλλά το αντίθετο. Αποτελεί το μέσο για την άμεση σύνδεση με τον τόπο της νοσταλγίας και παράλληλα την πιο άμεση δήλωση της παρουσίας παγκόσμιων αποδεκτών της πληροφορίας που εκπέμπει η Τραπεζούντα. Η άμεση μετάδοση της πολιτισμικής πληροφορίας λειτουργεί ανταποδοτικά προς τον γενέθλιο τόπο και καθιστά τους μετανάστες μετόχους στην κοινή χαρά και στα νέα βιώματα, που έχουν συνδιαμορφωθεί, σαν να ζουν όλοι μαζί, ντόπιοι και μετανάστες, σε μία ενιαία κοινωνία.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μ.Γ. Βαρβουνης, Γ.Χ. Κουζας. *Εισαγωγή στην Αστική Λαογραφία. Θεωρητικές προσεγγίσεις, Μεθοδολογία. Θεματικές*, Αθήνα 2019: Παπαζήση

M. Castells, *The Informational City. Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*, Oxford 1989: Basil Blackwell.

M. Castells, «The Informational City: A New Framework for Social Change», *The City in the 1990s*, 3, (1991), pp. 1-23.

P. Droege, An Information City: Boston, Places, 5 (3), 1989, University of California.

Μ. Ευσταθιαδου, *Ταξιδεύοντας στον Πόντο. Τουρισμός της νοσταλγίας*, Αθήνα 2018.

S.M. Low, *Theorizing the City: The New Urban Anthropology Reader*, New Jersey 1999: Rutgers University Press, pp. 5-21.

Μ.Γ.Μερακλης, *Λαογραφικά ζητήματα*, Αθήνα 2008: Διάττων

F. Webster, 2002. *Theories of the information society*. Abingdon 2002: Routledge.

45. G.J. Ashworth, M. Kavaratzis, M., «Why Brand the Future with the Past? The Roles of Heritage in the Construction and Promotion of Place Brand Reputations», In: Go, F.M., Govers, R. (eds*) International Place Branding Yearbook 2011*. Palgrave Macmillan, London 2011. https://doi.org/10.1057/9780230343320_3, M. Scaramanga, M., «Talking about art(s). A theoretical framework clarifying the association between culture and place branding», *Journal of Place Management and Development*, 5(1), 2012, p. 75.

46. Μ.Γ.Μερακλης, *Λαογραφικά ζητήματα*, Αθήνα 2008: Διάττων, σελ. 95-96.

47. Σερεμετακη, Κ.Ν, *Παλιννόστηση αισθήσεων. Αντίληψη και μνήμη ως υλική κουλτούρα στη σύγχρονη εποχή*. Αθήνα 1997: «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη, σσ. 35-37.

Εικόνα 1. Η μόδα των καπέλων şapka επανήλθε στους φιλάθλους της Trabzonspor ανά την υφήλιο (πηγή: http://s.atcite.com/ma4ZaoDx2)

Εικόνα 2. Γυναίκα-φίλαθλος, μέσα στο γήπεδο της Trabzonspor, πλέκοντας κατά τη διάρκεια του αγώνα (πηγή: https://www.youtube.com/watch?v=avqPzgSpLkM)

Εικόνα 3. Η σημαία της Trabzonspor στο Βερολίνο
(πηγή: http://s.atcite.com/AlmYCUf1N)

Εικόνα 4. Η σημαία της Trabzonspor στο Βερολίνο
(πηγή: http://s.atcite.com/AlmYCUf1N)

Εικόνα 5. Στιγμιότυπα από τους πανηγυρισμούς των φιλάθλων της Trabzonspor στη Νέα Υόρκη (πηγή: http://s.atcite.com/lMjkgi1zc)

Εικόνα 6. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης κ. Βαρθολομαίος, στην Τραπεζούντα, λίγο πριν τη θεία λειτουργία στις 15 Αυγούστου 2021, φορώντας μάσκα με το σήμα της Trabzonspor (πηγή: http://s.atcite.com/gMp0Wl3R6)

ΕΥΣΤΑΘΙΑ Ν. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ* ΚΑΙ Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ: Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΚΡΑΤΩΝ

Στα άρθρα της βαλκανικής θεματογραφίας του περιοδικού *Φιλόλογος* που αφορούν τη νεότερη ιστορία, κυρίαρχη θέση έχει η επιχειρηματολογία για την ελληνικότητα της Μακεδονίας. Η επιχειρηματολογία αυτή επιστρατεύοντας γλωσσολογικά και ιστορικά επιχειρήματα εξελίσσεται γύρω από τις θέσεις των άλλων βαλκανικών κρατών, που κατά καιρούς εκδήλωσαν πολιτική κυριαρχίας στη Μακεδονία. Τα άρθρα είναι γραμμένα από Έλληνες Καθηγητές του Πανεπιστημίου, Γλωσσολόγους και Αρχαιολόγους, από εκπαιδευτικούς και ειδικούς Βαλκανιολόγους, με ολοφάνερη πρόθεση υπεράσπισης της ελληνικότητας της Μακεδονίας, σε ένα περιοδικό με φιλολογική θεματολογία. Τα άρθρα αυτά στην πλειονότητά τους δημοσιεύτηκαν σε αφιερωματικά τεύχη του περιοδικού *Φιλόλογος* για τη Μακεδονία και την Θεσσαλονίκη. Η παράθεση των απόψεων που κυριαρχούν στα άρθρα (παρατίθενται αποσπάσματα) σε συναρμογή μεταξύ τους συνθέτει το παρόν άρθρο, αναδεικνύοντας την κυρίαρχη ελληνική οπτική στο θέμα των σχέσεων των Βαλκανικών κρατών στην σύγχρονη εποχή, όπως αυτή προβάλλεται μέσα από τον *Φιλόλογο*.

Η δομή του παρόντος άρθρου έχει ως εξής: αρχικά παρουσιάζονται ιστορικές πληροφορίες που παρέχονται από τον *Φιλόλογο* για τους λαούς της Βαλκανικής, τους Έλληνες, Σλάβους, και Αλβανούς. Στη συνέχεια ακολουθεί μια ιστορική αφήγηση των σχέσεων μεταξύ αυτών των λαών από τις αρχές του 20ού αιώνα με έμφαση στους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι και την μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου εποχή. Τέλος αναπτύσσεται η πολιτική διάσταση των σύγχρονων σχέσεων των βαλκανικών κρατών. Σε αυτές τις σχέσεις κυρίαρχο θέμα αποτελεί το «μακεδονικό» με την επιχειρηματολογία των αρθρογράφων για την ελληνικότητα της Μακεδονίας. Τα επιχειρήματα αυτά προέρχονται από τον χώρο της Αρχαιολογίας, της Γλωσσολογίας και της Ιστορίας. Συνακόλουθα προς την επιχειρηματολογία της ελληνικότητας προβάλλεται και η επιχειρηματολογία εναντίον του «ονόματος» «Μακεδονία» που διεκδικεί το κράτος των Σκοπίων. Το όνομα αυτό θεωρούν οι συγγραφείς των άρθρων πως οδηγεί σε εδαφικές διεκδικήσεις από τη γείτονα χώρα σε βάρος της Μακεδονίας, γεγονός που οδηγεί στην πολιτική διαχείριση θεμάτων που άπτονται της Ιστορίας, της Αρχαιολογίας και της Γλωσσολογίας.

1. Ιστορικές πληροφορίες για τους λαούς της Βαλκανικής

1.1 Η Μακεδονία, που περιλαμβάνεται στην ελληνική επικράτεια, κατοικείται από 1.700.000 κατοίκους (απογραφή 1951) από τους οποίους οι 80.000 είναι σλαβόφωνοι με ελληνική κατά μέγα μέρος συνείδηση, γιατί όσοι είχαν σλαβική συνείδηση έφυγαν θελημματικά από την Ελλάδα με τη Συνθήκη του Νεϊγύ. Οι Σλάβοι ως τον 7ο αιώνα μ.Χ. ζούσαν στις περιοχές της ανατολικής Πολωνίας και της Λευκής Ρωσίας και κατά τα μέσα του 6ου αιώνα κατεβαίνουν νοτιότερα ως μισθοφόροι των Αβάρων εναντίον του Βυζαντινού κράτους. Τον 7ο αιώνα έγινε μόνιμη η εγκατάσταση σλαβικών φύλων στην περιοχή του Δούναβη και του Αίμου, τα οποία έφτασαν με πολεμικές επιδρομές και ειρηνικές εγκαταστάσεις στη βόρεια Βαλκανική. Η σλαβική γλώσσα διαδίδεται από Σλάβους δούλους και αγρότες, από Έλληνες αιχμαλώτους των Βουλγάρων και από το γεγονός ότι οι Έλληνες της Μακεδονίας συναλλάσσονταν με σλαβόφωνους. Η επικρατούσα γλώσσα ήταν η Ελληνική, ενώ στην εποχή της τουρκοκρατίας η πύκνωση του σλαβικού στοιχείου οδήγησε σε βαθμιαίο εκσλαβισμό μόνο στη βόρεια Μακεδονία, εφόσον η δύναμη του ελληνικού στοιχείου με κέντρο την πάντα απάτητη από Σλάβους Θεσσαλονίκη ήταν και στο μεσαίωνα και στην τουρκοκρατία τόσο μεγάλη, ώστε οι λίγοι Σλάβοι που εισέδυσαν δεν ξέφυγαν από την αφομοίωση. Επίσης, οι Σλάβοι των Σκοπίων δεν είχαν εθνική συνείδηση, λόγω του εθνολογικού μείγματος του πληθυσμού, απλά αποτέλεσαν τους φορείς του σλαβικού μεγαλοϊδεατισμού και επεκτατισμού των Βουλγάρων στη Βαλκανική. Ωστόσο, Έλληνες και όχι Θρακοϊλλυριούς βρήκαν οι Σλάβοι στη Βαλκανική και Έλληνες τους αφομοίωσαν όπως πιστοποιεί το μέγεθος των ελληνικών λέξεων που διατηρήθηκε στη γλώσσα τους, όταν ήρθαν τον 6ο αιώνα ως μισθοφόροι των Αβάρων και άρχισαν να εγκαθίστανται ειρηνικά, την εποχή της ακμής του Βυζαντίου και ήταν ακίνδυνοι για την ασφάλειά του. Η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε τη μεγάλη εκπολιτιστική δύναμη των Σλάβων και μόνο μετά την εξασθένιση του Βυζαντινού κράτους ο Σέρβος ζουπάνος Στέφανος Νεμάνια και η δυναστεία του ίδρυσαν βιώσιμο σερβικό κράτος, για να καταλάβουν το 1345 την Καστοριά και τις Σέρρες, και το 1348 τα Γιάννενα και τη Θεσσαλία, ο οποίος αναγορεύτηκε τσάρος των Σέρβων και Γραικών. Οι Σλάβοι των Σκοπίων δεν μπόρεσαν στο παρελθόν να αποκτήσουν δική τους κρατική υπόσταση, αλλά τα Σκόπια ήταν επαρχία της Σερβίας που τη διεκδικούσε η Βουλγαρία και ύστερα από το 1944 ως ομόσπονδο κράτος της Γιουγκοσλαβίας συνέχισε να τη διεκδικεί ως συνέχεια της Μακεδονίας του Πιρίν, που παραμένει βουλγαρική επαρχία. Τους αγώνες που έκανε ο Ελληνισμός της Μακεδονίας, για να αμυνθεί μπροστά στον εθνικό όλεθρο που ετοίμαζε ο πανσλαβισμός δεν τους αναγνωρίζει ο ιστορικός Amtonovski, παραποιώντας την ιστορία, όπως και πολλά άλλα παρόμοια ιστορικά βιβλία κατ' εντολήν του κράτους των Σκοπίων. Οι Βούλγαροι, παράλληλα, λαός νομαδικός και ληστρικός δεν έχουν κανένα

έργο πολιτισμού να παρουσιάσουν κατά τη βυζαντινή εποχή, καλλιέργησαν τη γλώσσα τους επάνω στο πρότυπο της ελληνικής, έμαθαν την αστική ζωή από τους Έλληνες, επέβαλαν την εθνότητά τους και παρουσιάζουν τα ελληνικά έργα ως δικά τους[1].

Η εθνική αφύπνιση των Αλβανών καθυστέρησε σε σύγκριση με άλλους λαούς, διότι δεν υπήρχε μια μεσαιωνική ιστορική παράδοση ως σημείο αναφοράς των Αλβανών ούτε μια εκκλησία για να διατηρεί τις ιστορικές μνήμες. Επίσης, η γλωσσική, φυλετική – Γκέκηδες, Τόσκηδες – και η θρησκευτική διάσπαση – Καθολικοί, Ορθόδοξοι, Μουσουλμάνοι – δημιούργησε πολλαπλές ταυτότητες, δηλαδή οι μουσουλμάνοι Αλβανοί ταυτίζονται με τους Οθωμανούς ενώ στη Νότιο Αλβανία ήταν ισχυρή η ελληνική πολιτιστική επιρροή και ο Ορθόδοξος ταυτιζόταν με τον Έλληνα. Εξυμνήθηκαν μόνο αντιτουρκικοί αγώνες του Σκεντέρμπεη του 15ου αιώνα. Ο αλβανικός εθνικισμός αναπτύχθηκε ως αντίδραση στην εδαφική συρρίκνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τον επεκτατισμό των βαλκανικών κρατών. Οι Αλβανοί διανοούμενοι θέτοντας πολιτικούς στόχους (ως αλβανικός χώρος θεωρήθηκαν τα βιλαέτια του Κοσόβου, της Σκόδρας, των Ιωαννίνων και του Μοναστηρίου που έπρεπε να αποκτήσουν αυτονομία με την αναγνώριση της αλβανικής γλώσσας, όπως επίσης και την υποχρέωση των δημοσίων υπαλλήλων να γνωρίζουν αλβανικά) τόνισαν τα συστατικά στοιχεία του αλβανικού έθνους (αρχαία ιλλυρική-πελασγική καταγωγή και αλβανική γλώσσα, υποβάθμιση των θρησκευτικών διαφορών), κωδικοποίησαν ένα αλφάβητο, έγραψαν ποιήματα και πολιτικά μανιφέστα στα αλβανικά. Η ελληνοαλβανική προσέγγιση ήταν προσφιλές θέμα στα 1898-1908 του περιοδικού «Ελληνισμός» –έκδοση της ομώνυμης Εταιρείας που ιδρύθηκε το 1893 με πατριωτικό και αντισλαβικό προσανατολισμό, με πρόεδρό της τον Νεοκλή Καζάζη από το 1894. Τα επιχειρήματα αφορούσαν, αρχικά, τη φυλετική συγγένεια Ελλήνων και Αλβανών, καθώς οι δύο λαοί είναι αυτόχθονες στη Βαλκανική και προέρχονται από τους Πελασγούς με την αλβανική γλώσσα να είναι συγγενής της ομηρικής. Επίσης, αφορούσαν στη συνεισφορά των Αρβανιτών στην Ελληνική Επανάσταση και στη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας των Αλβανών κατά τη συμπόρευσή τους με την Ελλάδα, καθώς με δεδομένο τον αυστρο-ιταλικό ανταγωνισμό για την Αλβανία ελλόχευε ο κίνδυνος οι Αλβανοί να απορροφηθούν είτε από την Αυστρο-Ουγγαρία είτε από την Ιταλία, με αποτέλεσμα την πρόταση για πολιτική ένωση για την πρόληψη διαμελισμού της Αλβανίας[2].

---

1. Ν. Ανδριωτης, «Το ομόσπονδο κράτος των Σκοπίων και η γλώσσα του», *Φιλόλογος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σσ. 505-547.

2. Σπ. Σφετας, «Η αλβανική εθνική κίνηση και η προοπτική μιας ελληνο-αλβανικής συνεννόησης (τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα)», *Φιλόλογος* 128 (Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος 2007), σσ. 211-229.

2. Οι ιστορικές σχέσεις των λαών της Βαλκανικής

Οι ποικίλες διακυμάνσεις των σχέσεων μεταξύ των Βαλκανικών κρατών φέρνουν στο προσκήνιο το όραμα του Ρήγα Βελεστινλή για τα Βαλκάνια. Ο Ρήγας Βελεστινλής (γεννήθηκε το 1757) στο επαναστατικό του έργο περιλάμβανε όλους τους λαούς της Βαλκανικής. Ο Ρήγας από το Βελεστίνο και τη Ζαγορά, όπου έμαθε τα πρώτα του γράμματα, πήγε στην Κωνσταντινούπολη ως υπάλληλος στον οίκο του μεγάλου διερμηνέα Αλέξανδρου Ύψηλάντη, οποίος φρόντισε για τη μόρφωσή του, γεγονός που τον οδήγησε στη Βλαχία να υπηρετήσει ως ανώτερος διπλωματικός υπάλληλος και έπειτα διοικητής της Κραγιόβας, όπου διαπίστωσε την αποδυνάμωση του Οθωμανικού κράτους. Στη Βιέννη αναπτύσσει την επαναστατική του δράση, η οποία αφορούσε όχι μόνο τους Έλληνες αλλά όλους τους Βαλκανικούς λαούς, όπως φαίνεται από τα έργα του, τη *Χάρτα* και τον *Θούριο* (1796), με τον οποίο απευθύνεται στους χριστιανούς της χερσονήσου του Αίμου και καλεί τους Βούλγαρους και τους Αρβανίτες, τους Σέρβους και τους Ρωμιούς σε έναν από ξηρά και θάλασσα αγώνα με σκοπό την ανάκτηση της ελευθερίας τους και τη συμβίωσή τους σε περιβάλλον ειρήνης. Συγχρόνως, σχεδίαζε τον Πολιτικό Χάρτη του νέου καθεστώτος που θα έβγαινε από τους αγώνες και τις θυσίες τους. Ο Ρήγας παρουσίασε το *Σύνταγμά* του, το πρώτο στην ιστορία των βαλκανικών λαών, σύμφωνα με τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης, προσαρμοσμένο στις συνθήκες που επικρατούσαν στην χερσόνησο του Αίμου. Το νέο κράτος θα ονομαζόταν Ελληνική Δημοκρατία σε συνθήκες αδελφικής συνεργασίας και αλληλοβοήθειας. Το μετεπαναστατικό πολυεθνικό κράτος αυτό κράτος είχε ως πρότυπο την Αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και την Οθωμανική. Τον Ρήγα, τον φλογερό αγωνιστή της βαλκανικής Ελευθερίας, τίμησαν οι βαλκάνιοι λαοί, όπως Βούλγαροι, Σέρβοι και Ρουμάνοι που μετέφρασαν το έργο του[3].

Η κατάσταση στον ευρωπαϊκό χώρο την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα έχει ως κύριο χαρακτηριστικό τον οικονομικό ανταγωνισμό ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις, ο οποίος οδήγησε στη δημιουργία δύο αντίπαλων στρατοπέδων, την Τριπλή Συμμαχία (Γερμανία, Αυστροουγγαρία και Ιταλία – η οποία στη συνέχεια θα αλλάξει στρατόπεδο) και την Εγκάρδια Συνεννόηση, τη γνωστή Αντάντ (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία – αργότερα θα προστεθεί η Ιταλία), συμμαχίες που εντείνουν την ανησυχία για έναν γενικό πόλεμο. Στη Βαλκανική, το 1912, η οθωμανική αυτοκρατορία κατέχει αν και σε φθίνουσα πορεία ένα μεγάλο τμήμα της χερσονήσου, ενώ η Ελλάδα είναι εδαφικά πολύ περιορισμένη ακόμη και μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881. Η Σερβία και το Μαυροβούνιο είναι μικρά κρατίδια, ενώ η Βουλγαρία είναι εδαφικά, πληθυ-

3. Γ. Παπανδριανος, «Ρήγας Βελεστινλής ο «εμμανής» της βαλκανικής ελευθερίας», *Φιλόλογος* 97 (Φθινόπωρο 1999), σσ. 296-304.

σμιακά και στρατιωτικά ισχυρότερη. Τα χριστιανικά κράτη της Βαλκανικής έχουν αναπτύξει έντονο εδαφικό ανταγωνισμό, ενδεικτικός είναι ο Μακεδονικός Αγώνας. Επίκεντρο αυτών είναι η Θεσσαλονίκη, καθώς οι Τούρκοι θέλουν να την κρατήσουν, οι Έλληνες να την ενσωματώσουν στον ελληνικό κορμό, οι Βούλγαροι να την προσαρτήσουν για να αποκτήσουν έξοδο στο Αιγαίο, την ίδια διέξοδο επιδίωκε και η Αυστροουγγαρία[4].

Η ειρηνική συμβίωση των βαλκανικών κοινοτήτων υπονομεύθηκε από τη δημιουργία της βουλγαρικής Εξαρχίας (1870) και την προπαγάνδα εναντίον των Ελλήνων. Οι σχέσεις αυτές χειροτέρεψαν με την Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (1878), με την οποία οι Ρώσοι, νικητές του ρωσοτουρκικού πολέμου χάριζαν στους Βουλγάρους όλη την Μακεδονία ως τον Όλυμπο και μεγάλο μέρος της Θράκης, τις Πρέσπες, την Αχρίδα, την Καβάλα, τον Νέστο εκτός από τη Χαλκιδική και τη Θεσσαλονίκη. Η συνθήκη αυτή ακυρώθηκε αμέσως στο συνέδριο του Βερολίνου (1878) που το συγκάλεσε η Μεγάλη Βρετανία, η οποία ενδιαφερόταν πάντα για την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, ως συνέπεια αυτής της ακύρωσης, οι Βούλγαροι άρχισαν πολυμέτωπο αγώνα εναντίον της εκκλησίας, της παιδείας, των κοινοτήτων της Μακεδονίας και των απλών ανθρώπων, ιερέων, δασκάλων, για να επιβάλλουν τη γλώσσα και τη θρησκεία, δηλαδή την υπαγωγή στη βουλγαρική εξαρχία. Οι περισσότεροι έμειναν πιστοί στην ελληνική παράδοση και συνείδηση, οι ελληνόφωνοι και οι βλαχόφωνοι, ενώ διχάστηκαν οι βουλγαρόφωνοι. Ο Μακεδονικός Αγώνας είχε αρχίσει. Ο πρόωρος θάνατος του Παύλου Μελά σήμανε εθνικό συναγερμό για τους Έλληνες έξω από την ελεύθερη πατρίδα με τη συμμετοχή πολλών σλαβόφωνων Μακεδόνων στον αγώνα ως οπλαρχηγών και μαχητών μαζί με αξιωματικούς που ήρθαν από την ελεύθερη πατρίδα στα χρόνια 1904-1908[5].

Το 1912 ξέσπασε η επανάσταση των Αλβανών εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας και το αλβανικό έθνος θα αποκτήσει την ανεξαρτησία του, διεκδικώντας πολιτική και εδαφική υπόσταση με την υποστήριξη της Ιταλίας και της Αυστρίας, αποτελώντας έτσι έναν νέο παράγοντα στις διεκδικήσεις στη Βαλκανική. Η πολιτική υποχρεωτικού εκτουρκισμού που ακολούθησαν οι Νεότουρκοι οδήγησε σε εκκλήσεις των αλύτρωτων πληθυσμών για απελευθερωτική δράση. Η σύγκλιση όλων των παραπάνω δημιούργησε την ευνοϊκή συγκυρία για διεκδικήσεις εναντίον της αποδυναμωμένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εξαιτίας του πολέμου της με την Ιταλία, με μια κοινή ενέργεια, γεγονός που έδωσε ώθηση σε συμφωνίες μεταξύ των βαλκανικών κρατών, χωρίς όμως αναφορά σε εδαφικά ζητήματα[6].

---

4. Λ. Τσακτσιρας, «Ο πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος και η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης», *Φιλόλογος* 153 (Ιούλιος, Αύγουστος, Σεπτέμβριος 2013), σσ. 381-395.

5. Α. Τσομπανακης, «Μακεδονία και Μακεδόνες», *Φιλόλογος*, 134, (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος), σσ. 626-633.

6. Λ. Τσακτσιρας, «Ο πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος...», *ό.π.*, σελ. 383.

Μετά την επανάσταση των Νεότουρκων το 1908 άρχισαν οι εξεγέρσεις των Αλβανών με κύριο αίτημα την αναγνώριση του αλβανικού έθνους και των συνόρων ενός αυτόνομου (και όχι ανεξάρτητου κράτους) με βάση τη διαίρεση των οθωμανικών βιλαετιών και όχι με απόλυτα εθνικά κριτήρια. Συμπαγείς αλβανικοί πληθυσμοί υπήρχαν κυρίως στο βιλαέτι της Σκόδρας. Στο βιλαέτι των Ιωαννίνων υπήρχε ελληνικός πληθυσμός, στα βιλαέτια του Κοσόβου και του Μοναστηρίου σλαβικός πληθυσμός, διεκδικούμενος από Σέρβους και Βουλγάρους. Έτσι, Έλληνες και Σλάβοι που είχαν εθνικά κράτη και αγωνίζονταν για την εθνική τους ολοκλήρωση ήταν σοβαρό εμπόδιο για τους Αλβανούς, γι' αυτό και η κατάρρευση του Οθωμανικού κράτους θα μπορούσε να αποβεί ολέθρια για τα αλβανικά συμφέροντα. Παρά τις επιτυχίες που σημείωσε η μεγάλη αλβανική εξέγερση του 1912 στο Κόσοβο, οι Αλβανοί υπαναχώρησαν από την πάγια διεκδίκηση της αυτονομίας των βιλαετιών και η ενδοτική τους στάση στη μη αποδοχή των αιτημάτων τους από την Ύψηλή Πύλη επιβεβαίωνε την αδυναμία τους να επιβάλουν τις διεκδικήσεις τους. Οι ελληνοαλβανικές σχέσεις ήταν αδιέξοδες, καθώς συγκρούονταν δύο διαφορετικές απόψεις για το έθνος, για την ελληνική πλευρά ήταν μια πολιτισμική οντότητα ανεξάρτητα από την καταγωγή των μελών του, και για την αλβανική ήταν η γλώσσα και η καταγωγή. Η Ήπειρος ήταν χώρος διεκδίκησης τόσο των Αλβανών όσο και των Ελλήνων, γι' αυτό και η αρνητική ελληνική θέση στην ίδρυση αλβανικών σχολείων και στην εθνική αφύπνιση στην Ήπειρο σε όλους όσοι επιδίωκαν την ανάπτυξη αλβανικής συνείδησης στην περιοχή. Η ελληνική πλευρά ενέμενε στην ταύτιση του Ορθόδοξου Αλβανού με τον Έλληνα, ενώ οι φορείς της αλβανικής εθνικής ιδεολογίας τόνιζαν την επιτακτική ανάγκη της υπέρβασης των φυλετικών και θρησκευτικών διαφορών των Αλβανών[7].

Συνακόλουθα με την εθνική πορεία της Αλβανίας, ενδιαφέρον έχει η εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Κορυτσά, γεγονός που έχει και πολιτικές διαστάσεις. Η εκπαιδευτική πραγματικότητα της Κορυτσάς χαρακτηρίζεται από την ελληνική φυσιογνωμία της πόλης όπου το πρώτο σχολείο ιδρύεται το 1723. Το 1875 συντάσσονται οι «Γενικοί Κανονισμοί» των κοινών καθιδρυμάτων της πόλεως με τους οποίους ρυθμίζονται θέματα διοίκησης, οργάνωσης και συντήρησης των ελληνικών σχολείων της κοινότητας. Μετά το Συνέδριο στο Βερολίνο το 1878, όταν εντείνονται οι εθνικοί ανταγωνισμοί, η εκπαιδευτική δραστηριότητα ενδυναμώνεται με την τακτική εξέλιξη των βαθμίδων, δηλαδή Νηπιαγωγείο, Δημοτικό, Παρθεναγωγείο, Γυμνάσιο. Η ύπαρξη Παρθεναγωγείου σήμαινε ότι το Δημοτικό ήταν αρρεναγωγείο. Σύλλογοι και ευεργέτες αναλαμβάνουν τα έξοδα των σχολείων, καθώς ο αριθμός των μαθητών σταδιακά αυξάνεται. Το σχολικό έτος 1886-1887 φοιτούν 1.146 μαθητές στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Στις αρχές του 20ού αιώνα, τα ελληνικά σχολεία της Κορυτσάς οργανώ-

7. Σπ. Σφετας, «Η αλβανική εθνική κίνηση...», *ό.π.*, σσ. 226-229.

θηκαν πιο άρτια και επιχορηγήθηκαν πιο αδρά, γιατί είχε ενταθεί η αλβανική εκπαιδευτική προσπάθεια. Παράλληλα, μετά το 1840 η βελτίωση της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης επιφέρει αλλαγές και ευκαιρίες στις γυναίκες να συμμετέχουν σε κοινωνικές δραστηριότητες και στην εκπαίδευση με την ίδρυση Παρθεναγωγείων, γεγονός που γενικεύεται από το 1856. Η εκπαίδευση των κοριτσιών στην Κορυτσά στάθηκε σε υψηλό επίπεδο σε σχέση με τη θέση της γυναίκας και τις επικρατούσες την εποχή αυτή απόψεις στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Τις οικονομικές ανάγκες καλύπτει το 1887 ο Χρηστάκης Ζωγράφος και τις οικονομικές ανάγκες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης καλύπτει ο Ιωάννης Μπάκας. Το γυμνάσιο εξυπηρετούσε και τον πληθυσμό τον αγροτικό με τη βοήθεια του θεσμού των οικοτροφείων. Στις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς εντείνεται ο Μακεδονικός Αγώνας, εμφανίζονται πολλοί μαθητές από την Δυτική Μακεδονία. Σαφής είναι ο επιδιωκόμενος κλασικός προσανατολισμός του γυμνασίου, για να μπορούν οι απόφοιτοί του να εγγραφούν στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο με την προοπτική να γίνουν καθηγητές, γιατροί ή νομικοί και να αποτελέσουν τα νέα μέλη της Κορυτσάς που θα διαθέτουν καθαρά ελληνική φυσιογνωμία και υψηλό πνευματικό επίπεδο. Παράλληλα με τις εθνικιστικές τάσεις αναπτύσσεται η τάση για διάδοση της ελληνικής γλώσσας και καλλιέργειας της ελληνικής εθνικής ιδέας, ώστε να παγιωθούν τα χαρακτηριστικά των χριστιανικών πληθυσμών. Η διδασκαλία των ελληνικών καλύπτει το 50% του εβδομαδιαίου προγράμματος με έντονη την τάση για αρχαιομάθεια και επιλογή της καθαρεύουσας ως γλώσσας διδασκαλίας σύμφωνα με το στόχο της προσήλωσης στην πατρίδα και δημιουργίας εθνικής ταυτότητας. Παράλληλα, ρυθμιστικό ρόλο παίζει και η Εκκλησία, διότι η εκπαίδευση του ελληνικού στοιχείου που βρισκόταν στις οθωμανικές επαρχίες τελούσε υπό την εποπτεία του Πατριαρχείου, η μέριμνα του οποίου εντείνεται μετά την δημιουργία της Εξαρχίας το 1870, με σκοπό να συγκρατηθούν οι χριστιανικοί πληθυσμοί στην εξουσία του Πατριαρχείου. Οι τρεις εξουσιαστικοί πόλοι, η ελληνική κοινότητα της Κορυτσάς, η Εκκλησία και η ελληνική Πολιτεία κατορθώνουν να συνεργαστούν και στα εκπαιδευτικά θέματα, και διαμορφώνεται έτσι μια νέα εθνική συνείδηση με ελληνικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζονται από την ελληνική γλώσσα, την ορθοδοξία, τη νοοτροπία, την ιδεολογία, την παράδοση. Η συνεχώς αναπτυσσόμενη εκπαίδευση στην Κορυτσά οδηγεί στην υλοποίηση του στόχου, αντίθετα με το αλβανικό σχολείο το οποίο σημείωσε φθίνουσα πορεία λόγω έλλειψης μαθητών[8].

Η σύγχρονη ιστορία των σχέσεων Βαλκανικών κρατών γράφτηκε στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, κατά τους οποίους αναπτύχθηκαν συμμαχίες μεταξύ τους αλλά σημειώθηκαν και συγκρούσεις.

---

8. Αδ. Ισμυρλιαδου, «Η εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Κορυτσά (1850-1908)», *Φιλόλογος* 128 (Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος 2007), σσ. 231-241.

2.1 Βαλκανικοί Πόλεμοι

Οι παράγοντες που οδήγησαν στη βαλκανική συμμαχία το 1912 ήταν 1. η πολιτική εκτουρκισμού των Νεότουρκων, 2. η άρση των αγγλικών επιφυλάξεων στο ενδεχόμενο διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά την αγγλορωσική προσέγγιση του 1907 που καθόριζε τις σφαίρες επιρροής στην Ασία, 3. η ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον ιταλοτουρκικό πόλεμο 1911-1912, 4. οι αλβανικές εξεγέρσεις το 1910-1911 που ήταν απόδειξη ύπαρξης αλβανικού εθνικού κινήματος, ανταγωνιστικού προς τις διεκδικήσεις της Ελλάδας (Ήπειρος), της Σερβίας (Κόσοβο), του Μαυροβουνίου (Σκόδρας), 4. η ανάκτηση από μέρους της Ρωσίας της επιρροής της στη Σερβία και Βουλγαρία και μετά την ήττα της στον ρωσο-ιαπωνικό πόλεμο η επιστροφή της στα Βαλκάνια και η προώθηση του σχεδίου της για διανομή της Μακεδονίας. Οι πολεμικές επιχειρήσεις των βαλκανικών κρατών άρχισαν με την παράλληλη αβέβαιη στάση της Αυστροουγγαρίας, Ρουμανίας και Ρωσίας, γεγονός που δεν προεξοφλούσε τη διατήρηση της βαλκανικής αλληλεγγύης σε περίπτωση νίκης επί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο ελληνικός στρατός απελευθέρωσε την Ελασσόνα, τη Δεσκάτη, μετά τη μάχη του Σαρανταπόρου τα Σέρβια, την Κοζάνη, τη Βέροια, τη Νάουσα, την Έδεσσα, μετά τη μάχη των Γιαννιτσών τη Θεσσαλονίκη, τη Φλώρινα και την Καστοριά. Ο ελληνικός στόλος απελευθέρωσε τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου. Όλες αυτές οι νίκες ήταν η εκδίκηση της την ήττα του 1897 με την αποκατάσταση της φήμης για το μη αξιόμαχο των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων. Ο πόλεμος προσέλαβε θρησκευτικό χαρακτήρα αν και η έννοια του ιερού πολέμου, όπως το αντίστοιχο ισλαμικό τζιχάντ, δεν έχει θεολογική τεκμηρίωση στον Χριστιανισμό. Οι νίκες του ελληνικού στρατού αποδόθηκαν όχι μόνο στο έργο της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής και στη στρατιωτική αναδιοργάνωση του ελληνικού στρατού, αλλά κυρίως στο υψηλό φρόνημα των Ελλήνων, μια έκφραση του ελληνικού εθνικισμού περισσότερο με τη φυλετική παρά με την εκπολιτιστική του διάσταση. Η είσοδος του ελληνικού στρατού στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη δεν προδίκαζε και την οριστική ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος λόγω των βουλγαρικών διεκδικήσεων. Η πολυεθνικότητα της πόλης, η ύπαρξη μιας σλαβόφωνης ενδοχώρας, τα σχέδια των Εβραίων για διεθνοποίησή της και οι διεκδικήσεις των Βουλγάρων προκαλούσαν ανησυχία. Άλλοι διέβλεπαν στη Θεσσαλονίκη μια ευκαιρία για τον Ελληνισμό να διαδραματίσει τον νέο του οικουμενικό ρόλο. Ωστόσο, ο πραγματικός κίνδυνος προερχόταν από τους Βούλγαρους, καθώς η συνεχής εισροή Βουλγάρων στρατιωτών στην πόλη και πρώην κομιτατζήδων που μετέφεραν σημαντικό πολεμικό υλικό προκαλούσε ανησυχία στην ελληνική πλευρά. Η βίαιη επιστράτευση Ελλήνων της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης από τις βουλγαρικές αρχές προκαλούσε ένα επιπρόσθετο κλίμα δυσαρέσκειας, με αποτέλεσμα τον αγώνα την Ελλάδας για διάσωση της Θεσσαλονίκης. Μετά την απελευθέρωση των Ιωαν-

νίνων, γεγονός που προκάλεσε εκνευρισμό στη Σόφια, μετακινηθήκαν ελληνικά στρατεύματα από την Ήπειρο στη Μακεδονία για την αποτροπή κάθε δυσάρεστης εξέλιξης διότι κυριαρχούσε η πεποίθηση των Βουλγάρων ότι η Μακεδονία είναι βουλγαρική περιοχή. Ήταν επιτακτική η ανάγκη της Ελλάδας για κατοχύρωση της Θεσσαλονίκης, γεγονός που επιτάχυνε την υπογραφή της ελληνοσερβικής συνθήκης συμμαχίας, με δέσμευση της ελληνικής κυβέρνησης να διαμεσολαβήσει για την αναγνώριση μια σερβικής Εξαρχίας την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την στρατιωτική συνδρομή προς την Σερβία σε περίπτωση επίθεσης. Οι Σέρβοι είχαν εδαφικές απαιτήσεις και ζητούσαν εγγυήσεις για προστασία από Τρίτη Δύναμη αλλά τα γεγονότα στο Παγγαίο με τις αιματηρές μάχες και τον βομβαρδισμό του θωρηκτού «Ψαρά» από τους Βούλγαρους, και καθώς ήταν αναμενόμενη μια επίθεση στη Θεσσαλονίκη, ο Βενιζέλος αποφάσισε τη υπογραφή της οριστικής ελληνοσερβικής συνθήκης συμμαχίας, κρίνοντας πως δεν έχει την πολυτέλεια να εκβιάσει τη Σερβία με την παραχώρηση του Μοναστηρίου ως αντάλλαγμα για την υποστήριξη προς τη Σερβία. Η ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας υπογράφηκε στις 19 Μαΐου/2 Ιουνίου 1913 στην έπαυλη του πρίγκιπα της Ελλάδας Νικολάου όπως και η στρατιωτική σύμβαση. Οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις συμπεριλάμβαναν και τη δυτική Θράκη. Η απέχθεια της ελληνικής κοινής γνώμης προς τους Βούλγαρους οδήγησε στην αποδοχή της ελληνοσερβικής συμμαχίας. Ενώ ο Ρουμάνος πρέσβης στη Σόφια ενημέρωνε πως για τη Ρουμανία ετίθετο ζήτημα νοτίου Δοβρουτσάς η βουλγαρική εξωτερική πολιτική δεν καθοριζόταν από τον πρωθυπουργό και υπουργό Εξωτερικών αλλά από το υπουργείο Πολέμου και τα βουλγαρομακεδονικά κομιτάτα. Ο Σάβωφ, επικαλούμενος την εξάντληση της υπομονής του βουλγαρικού στρατού, επέδωσε στις 8/21 Ιουνίου στον πρωθυπουργό Ντάνεφ τελεσίγραφο να αποσαφηνίσει τη θέση του ενός 10 ημερών-πόλεμος ή αποστράτευση. Τη νύχτα της 16ης/29ης Ιουνίου οι βουλγαρικές δυνάμεις εξαπέστειλαν συντονισμένη επίθεση κατά των ελληνικών προωθημένων αποσπασμάτων στις περιοχές της Νιγρίτας και του Παγγαίου όσο και κατά των σερβικών στην περιοχή Μπρεγκαλνίτσα (παραπόταμος του Αξιού) στη γραμμή Στιπ-Κοτσάνι-Τσάρεβο Σέλο, καθώς και στη Γευγελή την οποία κατέλαβαν. Τη μοιραία απόφαση να προσβληθούν οι ελληνικές και σερβικές γραμμές έλαβε ο Σάβωφ με την έγκριση του βασιλιά Φερδινάνδου χωρίς να ενημερωθεί η κυβέρνηση Ντάνεφ. Η επίθεση αυτή δεν χαρακτηρίστηκε επίσημα στη Βουλγαρία ως κήρυξη πολέμου αλλά είχε στρατιωτικούς στόχους, δηλαδή να εξυψωθεί το ηθικό του στρατού, να εκφοβιστούν οι Έλληνες και οι Σέρβοι, ώστε να ενδώσουν στα αιτήματα της βουλγαρικής κυβέρνησης, και να εξαναγκαστεί η Ρωσία να επισπεύσει τη διαιτησία σύμφωνα με τους βουλγαρικούς όρους. Η πολεμική αυτή ενέργεια οδήγησε την Ελλάδα και τη Σερβία να κηρύξουν τον πόλεμο στην Βουλγαρία. Για την Ελλάδα οι πολεμικοί στόχοι ήταν η εξασφάλιση ευρύτερης ενδοχώρας για τη

Θεσσαλονίκη και η επέκταση της σπονδυλικής στήλης της χώρας ανατολικότερα. Οι στόχοι επιτεύχθηκαν[9].

Οι σχέσεις αυτές των Βαλκανικών κρατών παρουσιάζονται με έμφαση στην απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης. Στις 29 Μαρτίου του 1430 κατελήφθη μετά από σύντομη πολιορκία από μια τουρκική στρατιά με επικεφαλής τον σουλτάνο Μουράτ Β΄ η βενετοκρατούμενη τότε Θεσσαλονίκη. Ο ελληνικός στρατός απελευθερώνει την πόλη το 1912. Οι ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις ξηράς είχαν κατανεμηθεί σε δύο άνισες ομάδες αριθμητικά, η πρώτη ήταν ο «στρατός της Θεσσαλίας» με 100.000 άνδρες και επικεφαλής τον αρχιστράτηγο διάδοχο Κωνσταντίνο, που θα έκανε την κύρια επιθετική προσπάθεια και η άλλη ήταν ο στρατός της Ηπείρου με 12.000 άνδρες με αρχιστράτηγο τον Κωνσταντίνο Σαπουντζάκη. Το πρωί της 5ης Οκτωβρίου δόθηκε στο μέτωπο της Θεσσαλίας η διαταγή της προέλασης και, εξουδετερώνοντας τις σποραδικές αντιστάσεις τουρκικών μονάδων, κατέλαβε την επόμενη την Ελασσόνα, το Σαραντάπορο (9-10 Οκτωβρίου) όπου έγινε η πρώτη από τις μεγάλες μάχες του ελληνικού στρατού στους Βαλκανικούς πολέμους, πεισματική και πολύνεκρη, και έληξε με ήττα του τουρκικού στρατού. Στις 11 Οκτωβρίου ο ελληνικός στρατός κατέλαβε τα Σέρβια και στις 13 μπήκε στην Κοζάνη. Εδώ σημειώνεται η πρώτη σύγκρουση μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου, καθώς επιθυμία του αρχιστράτηγου ήταν να συνεχίσει στα βόρεια, να εξουδετερώσει τα τουρκικά στρατεύματα που υποχωρούσαν κάτω από την πίεση του σερβικού στρατού και να καταλάβει το Μοναστήρι και αφού εξασφαλίσει τα νώτα της στρατιάς χάρη στους Σέρβους, να στραφεί στη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, ο Βενιζέλος έδινε απόλυτη προτεραιότητα στη Θεσσαλονίκη λόγω της γεωπολιτικής της σημασίας και του ενδεχομένου να προλάβουν να την καταλάβουν οι Βούλγαροι. Η κυβέρνηση είχε ασφαλείς πληροφορίες χάρη στον Φίλιππο Νίκογλου, Έλληνα γιατρό με βουλγαρική υπηκοότητα, ο οποίος υπηρετούσε ως χειρουργός στον βουλγαρικό στρατό και μετέδωσε τις πολύτιμες πληροφορίες για τις βουλγαρικές προθέσεις στον στρατιωτικό ακόλουθο της ελληνικής πρεσβείας στη Σόφια, Αθανάσιο Σουλιώτη. Ο Βενιζέλος ζήτησε από τον βασιλιά Γεώργιο να βοηθήσει πιέζοντας τον διάδοχο, ο οποίος κάτω από την πίεση υποχώρησε και στις 14 Οκτωβρίου εκδόθηκε διαταγή να αρχίσει η προέλαση της στρατιάς προς Βορειοανατολικά με κατεύθυνση προς τη Θεσσαλονίκη. Στις 16 Οκτωβρίου το εκστρατευτικό σώμα έφτασε στη Βέροια και από εκεί κατευθύνθηκε στα Γιαννιτσά όπου δόθηκε η δεύτερη μεγάλη μάχη και κράτησε δύο μέρες (19-20 Οκτωβρίου) και τελικά ηττήθηκαν οι Τούρκοι. Στις 18 Οκτωβρίου το ελληνικό τορπιλοβόλο «11» με κυβερνήτη τον Νικόλαο Βότση τορπίλισε και βύθισε το τουρκικό πολεμικό

9. Σπ. Σφετας, «Το ζήτημα της Θεσσαλονίκης: Αίτια της ελληνοβουλγαρικής σύγκρουσης και παράγοντας της ελληνοσερβικής προσέγγισης (1912/1913)», *Φιλόλογος* 153 (Ιούλιος, Αύγουστος, Σεπτέμβριος 2013), σσ. 359-380.

πλοίο Φετίχ Μπουλέντ, που ήταν αγκυροβολημένο στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Αν και ήταν πια ανοιχτός ο δρόμος προς τη Θεσσαλονίκη, η προέλαση είχε αργό ρυθμό και χρειάστηκαν πέντε μέρες, για να καλυφθεί μια απόσταση 25 χιλιομέτρων, εξαιτίας της κόπωσης του στρατού και της ανάγκης να κατασκευαστεί πρόχειρα η γέφυρα του Αξιού που είχαν προλάβει να καταστρέψουν οι Τούρκοι. Η βραδυπορία, που δεν ήταν εντελώς δικαιολογημένη, προκαλούσε ένταση και νευρικότητα στην πολιτική ηγεσία, ειδικά όταν στις 23 Οκτωβρίου ο ελληνικός στρατός περνούσε τον Αξιό και ο βουλγαρικός είχε ήδη καταλάβει τις Σέρρες και προχωρούσε προς τη Θεσσαλονίκη με το ενδεχόμενο να μπει πρώτος στην πόλη. Με την εκ νέου παρέμβαση του Βενιζέλου στον βασιλιά Γεώργιο, ο ελληνικός στρατός πήρε εντολή το πρωί της 25ης Οκτωβρίου 1912 να κινηθεί προς τη Θεσσαλονίκη, με σκοπό τον εγκλωβισμού του τουρκικού στρατού στην πόλη για να παραδοθεί. Το απόγευμα της ημέρας απεσταλμένοι του Τούρκου αρχιστρατήγου Ταξίν πασά ανακοίνωσαν ότι δεχόταν να παραδώσει την πόλη, ζητώντας όμως την παραμονή του στρατού με τον οπλισμό του στο Μεγάλο Καραμπουρνού, πρόταση που απέρριψε ο Κωνσταντίνος. Οι Τούρκοι στρατιώτες θα κλείνονταν ως αιχμάλωτοι εκεί ως το τέλος του πολέμου και μόνο οι αξιωματικοί θα μπορούσαν να κρατήσουν τα ξίφη τους. Καθώς στις 26 Οκτωβρίου άρχισε πάλι η προώθηση του ελληνικού στρατού, έφτασε η είδηση πως σε απόσταση 33 χιλιομέτρων βόρεια της Θεσσαλονίκης μια μονάδα του ελληνικού ιππικού είχε συναντηθεί με τις προφυλακές της μεραρχίας του Βούλγαρου στρατηγού Θεοδόροφ. Ο Κωνσταντίνος έστειλε μήνυμα προς τον «σύμμαχο» διοικητή της βουλγαρικής μεραρχίας, πληροφορώντας τον ότι ο ελληνικός στρατός ήταν έτοιμος να μπει στην πόλη και να στρέψει τις δυνάμεις του όπου αλλού υπήρχε ανάγκη. Νωρίς το απόγευμα έφτασαν στην πόλη δύο Έλληνες επιτελικοί αξιωματικοί ως πληρεξούσιοι του αρχιστρατήγου, ο Βίκτωρ Δούσμανης και ο Ιωάννης Μεταξάς και μαζί τους ως γραμματέας ο Ίων Δραγούμης και αργά το βράδυ ως τις πρώτες ώρες της 27ης Οκτωβρίου υπογράφηκε το πρωτόκολλο της παράδοσης της πόλης και του τουρκικού στρατού. Την ίδια νύχτα ο στρατηγός Θεοδορόφ ζήτησε από τον Ταξίν να υπογράψει και με τους Βουλγάρους πρωτόκολλο παράδοσης, επιδιώκοντας τυπική συγκυριαρχία στην πόλη, αλλά ο Τούρκος αρχιστράτηγος αρνήθηκε. Τα ελληνικά στρατιωτικά τμήματα εγκαταστάθηκαν σε καίρια σημεία, για να εξασφαλίσουν τον έλεγχο της πόλης, την ασφάλεια των πολιτών και την τάξη, και το πρωί της 28ης Οκτωβρίου 1912 έγινε η επίσημη είσοδος του αρχιστρατήγου και του επιτελείου του επικεφαλής της 1ης μεραρχίας μέσα σε κλίμα έξαλλου ενθουσιασμού των Ελλήνων κατοίκων της πόλης. Ακολούθησε πανηγυρική δοξολογία στον Άγιο Μηνά κα παρέλαση της 1ης μεραρχίας μπροστά στον διάδοχο-αρχιστράτηγο. Στις 29 Οκτωβρίου εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη ο βασιλιάς Γεώργιος, ο οποίος με αυτό τον τρόπο δήλωνε την μεγάλη σημασία της μακεδονικής μητρόπολης για την

Ελλάδα. Η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στον ελληνικό κορμό έγινε τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου[10].

Στο πλαίσιο των Βαλκανικών πολέμων και ειδικά στην απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, αξιομνημόνευτη επιτυχία είναι η βύθιση της τουρκικής θωρηκτής κορβέτας «Φετχί Μπουλέντ» στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης στις 16 Οκτωβρίου 1912 από τον Ναύαρχο Νικόλαο Βότση, Κυβερνήτη του τορπιλοβόλου «11», Ύδραίο στην καταγωγή από οικογένεια αξιωματικών του ελληνικού ναυτικού με συμμετοχή στην Ελληνική Επανάσταση. Ο ίδιος επιδίωξε συστηματικά την έγκριση μιας ριψοκίνδυνης αποστολής, γι' αυτό και έγραψε στον θείο του Ναύαρχο Κουντουριώτη, για να του ζητήσει την άδεια μιας τέτοιας αποστολής που η επιτυχία της θα είχε τεράστια ηθική σημασία. Το βράδυ της 15ης Οκτωβρίου έλαβε την άδεια και η τολμηρή επιχείρηση και το βράδυ της 18ης προς 19ης Οκτωβρίου 1912, αφού στρατολόγησε δύο ψαράδες ως πλοηγούς, μετά τις εννέα το βράδυ απέπλευσε με τα φώτα σβηστά προς το Μεγάλο Έμβολο (Καραμπουρνού) από όπου ο τεράστιος ηλεκτρικός προβολέας σάρωνε τον κόλπο της Θεσσαλονίκης. Το «11» πλησίασε απαρατήρητο το λιμάνι, τορπίλισε το «Φετχί Μπουλέντ» με δύο τορπίλες και μία τρίτη που έπεσε στον λιμενοβραχίονα. Η ευστοχία ήταν θαυμαστή και το κατόρθωμα είχε τεράστια συμβολική σημασία με ανάλογη επίδραση στο ηθικό του αντιπάλου, διότι ήταν ο καλύτερος οιωνός για την μάχη των Γιαννιτσών που ξεκινούσε το πρωί της επόμενης και οδήγησε στην απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης. Η θωρηκτή κορβέτα «Φετχί Μπουλέντ» δεν μπορούσε να προσβάλει την άμυνα της πόλης αλλά θα ήταν μια απειλή για τα ελληνικά παράλια, η οποία παραμένει μισοβυθισμένη στον Θερμαϊκό και το κατάρτι της τοποθετήθηκε ως ιστός σημαίας στον Λευκό Πύργο. Το Πολεμικό Ναυτικό στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων είχε γράψει τη δική του ιστορία με τις δυο κρίσιμες ναυμαχίες, της «Έλλης» στις 3 Δεκεμβρίου 1912 έξω από τα στενά του Ελλησπόντου και της «Λήμνου» στις 5 Ιανουαρίου 1913 λίγο νοτιότερα, με δυο καταδρομικές επιχειρήσεις στα λιμάνια της Θεσσαλονίκης και των Κυδωνιών, με πρωτοπόρες επιχειρήσεις υποβρυχιακού πολέμου και αεροναυτικής συνεργασίας, και με την απελευθέρωση των ελληνικών νησιών του Βορείου Αιγαίου. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, λοιπόν, ήταν το αποτέλεσμα συγκεκριμένων διαδικασιών, όπως η βελτίωση της ελληνικής οικονομίας μετά την καταστροφή του 1897, η ανασυγκρότηση του ελληνικού στρατού και στόλου, η εξισορρόπηση των πολιτικών εντάσεων μετά από το κίνημα στο Γουδί, η εμφάνιση του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1910 και η αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911, η συμμαχία των Βαλκανικών κρατών εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1912 μέσα στο πλαίσιο των ανταγωνισμών των Μεγάλων Δυνάμεων[11].

---

10. Λ. Τσακτσιρας, «Ο πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος...», *ό.π.*, *σσ.* 387-395.

11. Β. Νικολτσος, Β. «Ο τορπιλισμός του θωρηκτού Φετχί Μπουλέντ στον Θερμαϊκό από τον υποπλοίαρχο Νικόλαο Βότση», *Φιλόλογος* 153 (Ιούλιος, Αύγουστος, Σεπτέμβριος 2013), *σσ.* 396-401.

Έκφραση του εθνικισμού αυτής της περιόδου που στόχευε στην ομοιογενή εθνική φυσιογνωμία της Ελλάδας μετά την Μικρασιατική Καταστροφή αποτελούν τα ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων που ανεγέρθηκαν την περίοδο του Μεσοπολέμου ως μνημεία του αγώνα των πολεμιστών, αλλά και ως ένας αμυντικός εθνικισμός με κύρια έκφρασή του την πολιτισμική ενότητα, παράλληλα με τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, τη γλωσσική παιδεία και τα δημόσια μνημεία. Το ηρώο των Γιαννιτσών (μάχη των Γιαννιτσών 19/20 Οκτωβρίου 1912 – οδήγησε στην απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης) αποτελεί μια εικόνα ελληνικής φυλετικής υπεροχής και εθνικής ταυτότητας. Το ηρώο του Μπιζανίου (22 Φεβρουαρίου 1913 – οδήγησε στην παράδοση των Ιωαννίνων) με τις αλληγορικές μορφές τεραστίων διαστάσεων αποδίδει τον πατριωτισμό των αγωνιστών. Το ηρώο της Δοϊράνης (μάχες του 1913 και 1918) ως ακοίμητος φρουρός των ελληνικών παραμεθορίων περιοχών. Οι σύμμαχοι δημιούργησαν και αυτοί μνημεία και στρατιωτικά νεκροταφεία για τους νεκρούς τους, γεγονός που οδήγησε το ελληνικό κράτος να επισπεύσει και να ενισχύσει την ανέγερση μνημείων για τους Βαλκανικούς Πολέμους, τονίζοντας τη σημασία σχέσεων και ισορροπιών μεταξύ των λαών της χερσονήσου του Αίμου. Ενδεικτικά αναφέρουμε: 1. Το ηρώο του Κιλκίς (19-21 Ιουνίου 1913), του οποίου τα αποκαλυπτήρια έγιναν από τον ίδιο τον Βενιζέλο, ενώ παρευρέθηκε ο ποιητής Κωστής Παλαμάς που εκφώνησε ένα ποίημά του με εθνικό περιεχόμενο, όπως και ο λόγος που εκφώνησε ο Βενιζέλος. 2. Το ηρώο του Λαχανά, του οποίου η αποκάλυψη έγινε στις 24 Ιουλίου 1928 με κατάθεση στεφάνου από τον Κωστή Παλαμά εκ μέρους της Ακαδημίας Αθηνών. 3. Το ηρώο των Σερρών, στο οποίο το 1943 οι Βούλγαροι προκάλεσαν καταστροφές, γιατί θύμιζε την ήττα τους πριν 30 χρόνια. Τα ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων ανήκουν ως έργα γλυπτικής στην ιστορίας της τέχνης αλλά είναι και μέρος της ιστορίας της Ελλάδας, διότι οικοδομούν την εθνική φυσιογνωμία μέσα από την ανάπλαση της ιστορικής μνήμης και τη δημιουργία συνθηκών πολιτισμικής ενότητας[12].

Περίοδος του Μεσοπολέμου —. Από το 1913-1925 στην Ελληνική Μακεδονία τεράστιες πληθυσμιακές μετακινήσεις άλλαξαν την εθνολογική σύνθεση της περιοχής, καθώς χιλιάδες Βουλγάρων εγκατέλειψαν την περιοχή και έμειναν μόνο οι σλαβόφωνοι της δυτικής κυρίως Μακεδονίας, οι οποίοι είχαν στο μεγαλύτερο ποσοστό ελληνική συνείδηση. Στη στατιστική της ΚΤΕ δεν γίνεται αναφορά σε «Μακεδόνες» ως μέλη χωριστού «Μακεδονικού Έθνους». Στη Μακεδονία που ανήκε στη βουλγαρική επικράτεια, η συγκέντρωση χιλιάδων προσφύγων από τη σερβική και ελληνική Μακεδονία οδήγησε σε έντονες κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις, ενώ στη γιουγκοσλαβική επικράτεια ο εκσερβισμός των σλαβικών

12. Ηλ. Μυκονιατης, «Τα ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων. Εθνικισμός και πολιτισμική ενότητα», *Φιλόλογος* 90, σελ. 425-435.

πληθυσμών της Μακεδονίας ήταν προβληματικός, γιατί αυτοί παρέμεναν προσανατολισμένοι προς στη Βουλγαρία. Γι' αυτό στα χρόνια του Μεσοπολέμου η διαμάχη για το Μακεδονικό μετατοπίστηκε γύρω από την τύχη του πληθυσμού της Μακεδονίας που ανήκε στη γιουγκοσλαβική επικράτεια, καθώς οι βλέψεις Βουλγάρων και Γιουγκοσλάβων έναντι της ελληνικής Μακεδονίας αφορούν γεωπολιτικούς πλέον σκοπούς για έξοδο στο Αιγαίο[13].ξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι ηγέτες της νεοσύστατης Σοβιετικής Ένωσης ελπίζοντας στην εξάπλωση της επανάστασης οδηγήθηκαν στην υποστήριξη των απόψεων των Βουλγάρων κομμουνιστών στο Μακεδονικό ζήτημα και διατύπωσαν (η Κομιντέρν και η Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία ΒΚΟ) μια σειρά κομματικών κειμένων 1922-1924, με το οποία προέβλεπαν την ίδρυση μιας «ανεξάρτητης και ενιαίας Μακεδονίας (και Θράκης) την οποία θα αποτελούσαν τα αντίστοιχα γεωγραφικά διαμερίσματα της Βουλγαρίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας. Θα ήταν ένα δεύτερο Βουλγαρικό κράτος, στο οποίο η χρήση του όρου «Μακεδόνες» προσδιόριζε κάθε κάτοικο της Μακεδονίας και ειδικότερα τους Βουλγάρους της Μακεδονίας. Την γραμμή αυτή της Κομιντέρν υιοθέτησαν τα κομμουνιστικά κόμματα της Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας παρά τις επιφυλάξεις τους. Αυτή η φιλοβουλγαρική πολιτική συνεχίστηκε ως το 1935, όταν η άνοδος του ναζισμού και του φασισμού συσπείρωσε τα λαϊκά μέτωπα[14].

Στις 2 Αυγούστου 1944 ιδρύθηκε στα Σκόπια η «Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας» ως ομόσπονδο κράτος της Γιουγκοσλαβίας με πληθυσμό 864.000 σλαβόφωνους, 164.000 αλβανόφωνους, 200.000 τουρκόφωνους, 10.000 Αρμενίους και πολλούς Έλληνες. Δύο εθνικούς σκοπούς επιδίωξε από την αρχή της ίδρυσής του, να πείσει τα άλλα έθνη ότι οι κάτοικοί του είναι ένας λαός ιδιαίτερος, όμαιμος συνεχιστής της εθνότητας των αρχαίων Μακεδόνων και το κράτος τους η Μακεδονία, και ότι οι κάτοικοί του ως Μακεδόνες δικαιούνται να θεωρούν εθνική τους κληρονομία ολόκληρη τη χώρα που από την αρχαιότητα ονομάζεται Μακεδονία, την ελληνική Μακεδονία και όχι μόνο το σλαβόφωνο τμήμα της Μακεδονίας του Πιρίν[15].

3. Οι σύγχρονες πολιτικές σχέσεις των λαών της Βαλκανικής

Στη σύγχρονη εποχή, μερικοί επιστήμονες, κυρίως Σλάβοι και Βούλγαροι, υπηρετώντας την πολιτική σκοπιμότητα αμφισβητούν την ελληνική καταγωγή των αρχαίων Μακεδόνων, αποβλέποντας στην προβολή δικών τους αξιώσεων στη Μακεδονία δηλαδή το σχηματισμό αυτόνομης Μακεδονίας, εφόσον δεν

13. Υπουργείο Παιδείας-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, «Το μακεδονικό ζήτημα στην εποχή μας», *Φιλόλογος* 135 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2009), σσ. 735-757.

14. Στο Ιδιο, σελ. 737.

15. Ν. Ανδριωτης, «Το ομόσπονδο κράτος...», *ό.π.*, σελ. 505-506.

ήταν Έλληνες οι Μακεδόνες. Υποστηρίζουν πως οι Μακεδόνες δεν ήταν Έλληνες αλλά εξελληνίστηκαν τον 4ο αιώνα[16].

Η ελληνική πλευρά δεν είδε αρνητικά την εθνική αφύπνιση των Αλβανών, καθώς κινήθηκε σε έναν πολιτιστικό και πολιτικό άξονα, ώστε οι Αλβανοί να ενταχθούν στον ελληνικό πολιτιστικό κύκλο, να υιοθετήσουν το ελληνικό αλφάβητο, να μην εξαλβανίσουν με τη βία όσους ομοεθνείς τους ήθελαν να παραμείνουν Έλληνες λόγω παιδείας και ορθοδοξίας, να μη προβάλλουν διεκδικήσεις στην Ήπειρο και να συγκροτήσουν ένα κοινό αντισλαβικό μέτωπο. Οι Αλβανοί ως μη Σλάβοι θεωρήθηκαν σύμμαχοι των Ελλήνων για τις διεκδικήσεις της Ελλάδας στη Μακεδονία, κυρίως στο βιλαέτι του Μοναστηρίου[17].

3.1 Οι πρόσφατες πολιτικές εξελίξεις στα Βαλκάνια και αναβίωση του «Μακεδονικού»

Η διάλυση της Γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας έφερε στο προσκήνιο το «Μακεδονικό ζήτημα», καθώς το αίτημα των επιμέρους ομόσπονδων Δημοκρατιών της για αναγνώριση από την Διεθνή Κοινότητα έφερε εξελίξεις στα Σκόπια. Έτσι, οι πολυκομματικές εκλογές τον Νοέμβριο του 1990 και το δημοψήφισμα τον Σεπτέμβριο του 1991, με το οποίο μετονομάστηκε σε «Δημοκρατία της Μακεδονίας», οδήγησαν στην απόφαση για ανακήρυξη της ανεξαρτησίας. Πρώτο κόμμα αναδείχθηκε το ακραίο εθνικιστικό κόμμα VMRO (Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση/ΕΜΕΟ), που θυμίζει την επαναστατική οργάνωση του 19ου αιώνα, την περιβόητη ΕΜΕΟ, γνωστή για την τρομοκρατική δραστηριότητα στο βαλκανικό χώρο. Στο καταστατικό του αναφέρεται ότι στόχος και αποστολή του κόμματος είναι η πνευματική, πολιτική και οικονομική ένωση των χωρισμένου Μακεδονικού λαού και κράτους στο πλαίσιο της μελλοντικής ένωσης των Βαλκανίων και της Ενωμένης Ευρώπης, με σαφείς επεκτατικές βλέψεις σε βάρος της Ελλάδας, οι οποίες δηλώνονται και στο νέο σύνταγμα όπου γίνεται λόγος για την απελευθέρωση και ένωση των τριών τμημάτων του γεωγραφικού μακεδονικού χώρου. Η εθνολογική σύσταση είναι ανομοιογενής (Τούρκοι, Σέρβοι, Βλάχοι ελληνικής συνείδησης) με το 30% να είναι Αλβανοί. Η Ελλάδα αντιτίθεται στην αναγνώριση στα βόρεια σύνορά της ανεξάρτητου κράτους που θα φέρει το όνομα Μακεδονία, χωρίς να αρνείται στους Σκοπιανούς το δικαίωμα να δημιουργήσουν ένα δικό τους ανεξάρτητο κράτος μέσα στα πλαίσια της διεθνούς νομιμότητας, διότι οι όροι «Μακεδονία», «Μακεδόνες» μόνο γεωγραφική σημασία μπορεί να έχουν. Γι' αυτό τα Σκόπια πρέπει να σεβαστούν τον όρο αναγνώρισης που έθεσε η Ευρωπαϊκή Κοινότητα για την αναγνώριση της ανεξαρτησίας τους ότι δεν θα τρέφει εδαφικές διεκδικήσεις κατά της Ελλάδας[18].

---

16. Ιω. Προμπονας, «Η ελληνικότητα της Μακεδονίας μέσα στους αιώνες», *Φιλόλογος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σσ. 548-569.

17. Σπ. Σφετας, «Η αλβανική εθνική κίνηση...», *ό.π.*, σελ. 213.

18. Υπουργείο Παιδείας-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, «Το μακεδονικό...», *ό.π.*, σσ. 752-753.

3.2 Πώς δημιουργήθηκαν οι διεκδικήσεις εις βάρος της ελληνικής Μακεδονίας

Οι Σλάβοι της Βαλκανικής απέκτησαν εθνική συνείδηση από τότε που η ρωσική πολιτική ανακάλυψε ότι η κάθοδος της Ρωσίας στη Μεσόγειο θα πραγματοποιηθεί ευκολότερα με την απόσπαση των σλαβικών λαών της Βαλκανικής από την τουρκική κυριαρχία και την ανακήρυξή τους σε κράτη αυτόνομα, τα οποία λόγω της φυλετικής και γλωσσικής συγγένειας μαζί της θα πρόσφεραν την προέκταση της ρωσικής επιρροής στη Βαλκανική. Σοβαρό ρόλο για την εξολόθρευση του Ελληνισμού στα όρια της Μεγάλης Βουλγαρίας με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου στα 1878 έπαιξε η αγγλική πολιτική που, ενώ ήταν αντίθετη προς τα ρωσικά επεκτατικά σχέδια, ανάγκαζε τη μικρή ελεύθερη τότε Ελλάδα να αποκοιμίζει την ανησυχία του Ελληνισμού της Τουρκίας και παρεμπόδιζε με κάθε τρόπο την εξέγερσή του κατά των ρωσικών σχεδίων, για να μη βρεθεί η Τουρκία ανάμεσα στα δύο πυρά και υποκύψει στη ρωσική δύναμη, η οποία έτσι θα έβρισκε διέξοδο στη Μεσόγειο. Χάρη στο Συνέδριο στο Βερολίνο στα 1878 ο Ελληνισμός της Μακεδονίας γλίτωσε από τα καταστρεπτικά εκείνα σχέδια, αλλά το βουλγαρικό όνειρο τροφοδοτεί την πανσλαβιστική πλεονεξία των βορείων γειτόνων μας και αποτελεί το κίνητρο κάθε σλαβικής επιβουλής κατά του Ελληνισμού, με αποτέλεσμα οι εθνικιστές των Σκοπίων να βαδίζουν πάνω στα ίχνη των Βουλγάρων εθνικιστών. Αυτή η πανσλαβιστική μανία και η κομμουνιστική σκοπιμότητα, ταυτόχρονα, κάνει τη Ρωσία να βλέπει με ευχαρίστηση το νέο κράτος των Σκοπίων, καθώς αυτό προωθεί τον σλαβισμό και τον κομμουνισμό προς το Αιγαίο, καθώς η Κομινφόρμ αδιαφορεί για την έννοια του εθνικού δικαίου. Οι Βούλγαροι προτείνουν την αυτονομία ολόκληρης της Μακεδονίας, ελληνικής και σλαβικής, καθώς μόνο με αυτό τον τρόπο θα πετύχει τα εθνικά της δίκαια, δεδομένου ότι αυτό αποτελεί μέσο για την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στη Βουλγαρία, όπως συνέβη όταν οι σύμμαχοι της Βουλγαρίας, οι Ναζί, οι οποίοι της παρέδωσαν την ανατολική Μακεδονία και Θράκη στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Τότε οι Βούλγαροι ίδρυσαν βουλγαρικά σχολεία, έφεραν εποίκους και ανακήρυξαν Βούλγαρους όλο τον πληθυσμό αυτών των περιοχών. Η πολιτική των Σλάβων της Σόφιας και των Σκοπίων και του πανσλαβισμού έχει ως σκοπό της την απόσπαση της ελληνικής Μακεδονίας και Θράκης και την εθνολογική και γλωσσική αφομοίωση των κατοίκων τους από τους Σλάβους. Η ελληνική απάντηση είναι «όχι», διότι η ελληνική Μακεδονία, εκτός των ιστορικών δικαίων που επί τρεις χιλιάδες χρόνια έχει, είναι γλωσσικά και εθνολογικά ενσωματωμένη στην Ελλάδα, ώστε καμιά ελληνική κυβέρνηση δεν μπορεί να αδιαφορήσει για την απώλεια έστω μιας λωρίδας του εδάφους της. Το επιχείρημα του κοινού ονόματος «Μακεδονία» που αυθαίρετα και σκόπιμα η πανσλαβική προπαγάνδα έδωσε στη νότιο Σερβία για την απόσπαση της ελληνικής Μακεδονίας, ενώ οι κάτοικοί της ως τότε ονομάζονταν από τους Βουλγάρους Bulgari και από τους Σέρβους Bugari, είναι άτοπο και απαράδεκτο. Διεκδικούν ως πατρογονική τους κληρονομιά οι Σλάβοι των

Σκοπίων ολόκληρο το γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, τη «Μακεδονία του Αιγαίου». Όμως οι Έλληνες δεν διεκδικούν το σλαβόφωνο τμήμα της βόρειας Μακεδονίας και δεν ζητούν από παρά να αναγνωριστεί πως η γεωγραφική έννοια «Μακεδονία» είναι χωρισμένη σε δύο εθνολογικές και πολιτικές ζώνες οριστικά, τη σλαβική ζώνη που περιλαμβάνει το κράτος των Σκοπίων και εν μέρει την ΝΔ Βουλγαρία και την ελληνική που κλείνει μέσα στα σημερινά πολιτικά σύνορά της η ελληνική επικράτεια[19].

Η πολιτική κρίση στη Γιουγκοσλαβία μεταξύ των ομόσπονδων Δημοκρατιών οδήγησε σε ένοπλη αναμέτρηση τον Ιούλιο του 1991 και στη διάλυση της Ομοσπονδίας, με αποτέλεσμα την αναγνώριση αυτών, με την πίεση κυρίως της Γερμανίας, από τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η Ελλάδα έχανε έναν πυλώνα ισορροπίας και αποκτούσε ως γείτονα ένα ανεξάρτητο «κρατίδιο», με αποτέλεσμα την ανάδυση ενός διφυούς προβλήματος, της ασφάλειας και της ταυτότητας. Αναζωπυρώθηκαν οι «παραδοσιακές» βλέψεις για τον ευρύτερο μακεδονικό χώρο από πολιτικούς της Βουλγαρίας συμπληρωματικά προς τους μεγαλόπνοους οραματισμούς της Τουρκίας κάτω από την απειλή του «μουσουλμανικού τόξου», παράλληλα με τον προβληματισμό με τις εθνικιστικές και αλυτρωτικές διαθέσεις του αναδυόμενου μακεδονικού κράτους με οικειοποιημένη την ονομασία «Μακεδονία». Για την ελληνική πλευρά, ο προσδιορισμός του νέου ανεξάρτητου κράτους με την ονομασία «Μακεδονία» το ταύτιζε με έναν ευρύτερο γεωγραφικό χώρο γνωστό με το ίδιο όνομα, γεγονός που θα προκαλούσε σύγχυση και θα υπέθαλπε πολιτισμικές ή και εδαφικές διεκδικήσεις σε βάρος γειτονικών λαών. Από την πλευρά των Σκοπίων, από τους πρώτους μήνες του ανεξάρτητου βίου της πΓΔΜ, η τοπική πολιτική και πνευματική ηγεσία διαμόρφωνε το εθνοτικό δόγμα της ιδιαίτερης εθνικής και κρατικής μακεδονικής ταυτότητας στην περιοχή της ευρύτερης γεωγραφικής Μακεδονίας. Άρνηση της αποδοχής της ελληνικής κυριαρχίας στα ελληνικά μακεδονικά εδάφη ήταν αποφυγή της ονομασίας ελληνική Μακεδονία και η εμμονή στην επίσημη χρήση τοπωνυμίων της οθωμανικής εποχής ειδικά για τον ελληνικό μακεδονικό χώρο. Η οικειοποίηση της μακεδονικής ταυτότητας άνοιγε τον δρόμο για την οικειοποίηση βασικών ιστορικών πολιτισμικών στοιχείων και συμβόλων της μακεδονικής ταυτότητας. Σε αυτές τις επισημάνσεις η άλλη πλευρά απαντούσε πως το συνταγματικό όνομα της χώρας δεν μπορούσε να αλλάξει, γιατί θα εγείρετο θέμα ταυτότητας της ονομασίας του λαού, χωρίς να αναλαμβάνουν δεσμεύσεις για περιστολή του εθνικιστικού δόγματος για τη διαχρονική εδαφική διάσταση της «πατρίδας» στο σύνολο της γεωγραφικής Μακεδονίας, περιλαμβανόμενης και της ελληνικής[20].

---

19. Ν. Ανδριωτης, «Το ομόσπονδο κράτος...», *ό.π.*, σσ. 528-539.

20. Ευ. Κωφος, «Η "Διένεξη για το όνομα" και οι μακεδονικές ταυτότητες», *Φιλόλογος* 135 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2009), σσ. 758-777.

Η εμπλοκή της Ελλάδας στις «μακεδονικές διενέξεις» οφείλεται σε δύο λόγους. Αρχικά, στην ανασφάλεια που προκύπτει από τη ρευστότητα των βαλκανικών σχέσεων και των εδαφικών διεκδικήσεων στη διάρκεια των δύο Παγκοσμίων πολέμων και έπειτα στην ευαισθησία των Ελλήνων σε ό,τι αφορά την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού από την αρχαιότητα και το Βυζάντιο ως τις μέρες μας. Αυτή η ιστορική συνέχεια αμφισβητήθηκε από τον Φαλμεράιερ τον 19ο αιώνα και την υπερασπίστηκε ο ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η συστηματική παραχάραξη της ιστορίας της Μακεδονίας προκάλεσε αντιδράσεις του ελληνικού λαού που έχει μια ιδιαίτερη ευαισθησία σε ό,τι αφορά της ιστορική του κληρονομιά. Η ελληνική πολιτική συνοψίζεται στα εξής: η Ελλάδα δεν έχει εδαφικές διεκδικήσεις σε βάρος γειτονικών επικρατειών, ενώ για τη διένεξη Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας θεωρεί πως το πρόβλημα μπορεί να εγκυμονεί κινδύνους και προσβλέπει σε εκτόνωση. Συστηματικά οι Σκοπιανοί συγχέουν τις δύο σημασίες του όρου «Μακεδονία», την εθνολογική-ιστορική και τη διοικητική-γεωγραφική. Ως εθνολογικός-ιστορικός όρος συνδέεται με την Αρχαία Ελλάδα, δηλώνει ένα φύλο ελληνικό: τους Μακεδόνες του Φιλίππου και του Αλέξανδρου, ως διοικητικός-γεωγραφικός όρος δηλώνει μια διοικητική περιφέρεια που αντιστοιχεί σε γεωγραφικό χώρο ασαφή, ανάλογα με την εποχή (Βυζάντιο, Οθωμανική Αυτοκρατορία). Έτσι η επιμονή των Σκοπίων να σφετεριστούν τον γεωγραφικό όρο «Μακεδονία» ως ονομασία του νεοσύστατου κράτους τους δείχνει εδαφικές αξιώσεις σε βάρος της Ελλάδας που πρέπει να τερματιστούν, εφόσον αυτές εξυπηρετούσαν το τιτοϊκό καθεστώς που σήμερα δεν υπάρχει. Οι βασικές θέσεις της Ελλάδας συνοψίζονται στην υποστήριξη του γειτονικού κρατιδίου παρά την επιβουλή, σύμφωνα με τις προϋποθέσεις της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, διότι το όνομα «Μακεδονία» είναι τμήμα της ελληνικής εθνικής και πολιτιστικής ταυτότητας και δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως όνομα κράτους που ασκεί κυριαρχία σε ένα μόνο τμήμα του ευρύτερου γεωγραφικού μακεδονικού χώρου. Οι Έλληνες Μακεδόνες στερούμαστε τη χρήση ενός δεύτερου πλάι στο Ελλάδα – προσδιοριστικού στοιχείου το οποίο σαφώς μας χαρακτηρίζει και μας συνδέει με την ιστορία της Μακεδονίας που είναι και ιστορία του Ελληνισμού. Δεν είναι δυνατόν ο αυτοπροσδιορισμός εκείνων να καταργήσει το δικό μας προγενέστερο και ιστορικά καταξιωμένο δικαίωμα χρήσεως του όρου «Μακεδονία». Από την πλευρά της Γιουγκοσλαβίας, υπάρχει η καχυποψία ότι οι Βούλγαροι αρνούνται την ύπαρξη «μακεδονικού» έθνους, διότι θέλουν να ενσωματώσουν τα εδάφη της Μακεδονίας και ιδιαίτερα τη Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας στη βουλγαρική πατρίδα, μόλις θα τους δοθεί η ευκαιρία, όπως ως σύμμαχοι των Γερμανών προσπάθησαν να ενσωματώσουν στη χώρα τους τη Μακεδονία και μετά τη ρήξη Στάλιν-Τίτο 1944-1948 επαναβάπτισαν τους «Μακεδόνες» σε Βούλγαρους ενθαρρύνοντας ανατρεπτικά στοιχεία για προσάρτηση της περιοχής. Από την

πλευρά της Βουλγαρίας υπάρχει επίσης καχυποψία για τις φιλειρηνικές διαθέσεις του Βελιγραδίου, καθώς διαβλέπουν εδαφικές αξιώσεις σε βάρος της Μακεδονίας που ανήκει στη βουλγαρική επικράτεια, καθώς ο Τίτο με τη βοήθεια του Στάλιν πίεσε τον Δημητρώφ να αναγνωρίσει τους Βούλγαρους της Μακεδονίας ως «Μακεδόνες» και να συναινέσει στην προσάρτηση της Μακεδονίας που ανήκε στη Βουλγαρία σε μία ενιαία Μακεδονία στα πλαίσια της γιουγκοσλαβικής Ομοσπονδίας. Οι Βούλγαροι δηλώνοντας από το 1964 ότι η χώρα τους δεν έχει εδαφικές η μειονοτικές διεκδικήσεις έναντι της Ελλάδας επέτρεψαν να αναπτυχθούν σχέσεις πραγματικά καλής γειτονίας και συνεργασίας μεταξύ των δύο χωρών, σχέσεις που δοκιμάστηκαν μετά την αναγνώριση της ανεξαρτησίας των Σκοπίων (Δεκέμβριο 1991) από τη Βουλγαρία[21].

Για τους Έλληνες όλα αυτά θα ήταν αδιάφορα, αν ο απώτερος στόχος όλων αυτών των σλαβικών συζητήσεων δεν ήταν η ελληνική Μακεδονία και πως η απειλή κατά του υπόλοιπου Ελληνισμού θα συνεχιστεί[22].

3.2 Επιχειρήματα υπέρ της ελληνικότητας της Μακεδονίας

Η Αρχαιολογία —. Είναι κατοχυρωμένο με διεθνείς συνθήκες το νομικό καθεστώς των βορείων συνόρων, όπως και η εθνολογική σύνθεση της ελληνικής Μακεδονίας, ο πληθυσμός της οποίας έχει ομογενοποιηθεί, ενώ τα αρχαιολογικά ευρήματα τεκμηριώνουν το γεγονός ότι ο χώρος της σημερινής ελληνικής Μακεδονίας ταυτίζεται με το χώρο της Μακεδονίας της εποχής του Φιλίππου, δημιουργώντας το αίσθημα της προγονικής κληρονομιάς, η οποία επιβεβαιώνεται από τα πορίσματα της ιστορικής έρευνας για τη βυζαντινή περίοδο και την περίοδο της τουρκοκρατίας[23].

Η αρχαιολογική έρευνα, την οποία η ελληνική πολιτεία δεν στηρίζει, προστατεύει τα δίκαια του Ελληνικού Έθνους και απέδειξε στις ανασκαφές στη Βεργίνα πως η πρώτη πρωτεύουσα της Μακεδονίας ήταν οι Αιγές και ότι γνήσια ελληνικά ονόματα έφεραν οι κάτοικοί της ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση, φέρνοντας στο φως επιτύμβιες στήλες. Η ερευνήτρια της γλώσσας των αρχαίων Μακεδόνων, Άννα Παναγιώτου, πληροφορεί πως βρέθηκε σε τάφο της Πέλλας ένας κατάδεσμος μολύβδινος των μέσων του 4ου αιώνα γραμμένος στα Ελληνικά[24].

Η Γλωσσολογία —. Η μελέτη της γλώσσας είναι τεκμήριο αδιάσειστο για την καταγωγή ενός λαού, αλλά το γλωσσικό υλικό της αρχαίας μακεδονικής διαλέκτου είναι ελάχιστο: 150 περίπου λέξεις και 400 περίπου ανθρωπωνύμια και τοπωνύμια. Επιπλέον σώθηκαν μέσω αλεξανδρινών λεξικογράφων χωρίς ειδική γεωγρα-

21. Υπουργείο Παιδείας-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, «Το μακεδονικό...», *ό.π.*, σσ. 748-751.
22. Ν. Ανδριωτης, «Το ομόσπονδο κράτος...», *ό.π.*, σελ. 526.
23. Υπουργείο Παιδείας-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, «Το μακεδονικό...», *ό.π.*, σελ. 750.
24. Ιω. Προμπονας, «Η ελληνικότητα της Μακεδονίας...», *ό.π.*, σελ. 560.

φική ένδειξη. Ειδικά τον 4ο αιώνα ο γεωγραφικός χώρος της Μακεδονίας ήταν τεράστιος, γι' αυτό τα συμπεράσματα είναι επισφαλή. Ασφαλέστερα συμπεράσματα για την καταγωγή των Μακεδόνων συνάγονται από τα ανθρωπωνύμια του 4ου αιώνα, τα οποία έρχονται στο φως από τις ανασκαφές στο νεκροταφείο της Βεργίνας, όπου η πρώτη πρωτεύουσα, οι Αιγές, είναι αδιάψευστος μάρτυρας της ελληνικότητας των Μακεδόνων. Σε μεγάλο ποσοστό είναι ελληνικά και διατηρούν φωνητικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά που δεν απαντούν στην Ιωνική –Αττική διάλεκτο, επομένως ανήκουν στη μακεδονική. Ενδεικτικά αναφέρονται:

Σε –αγέτας: Λαγέτας <ΛαF -αγέτας = ιων. –αττ. σε –ηγέτης
Σε –αγός: Κύναγος, Λάγος<ΛάF –αγος = ιων. –αττ. σε –ηγός
Σε –δίκα: Ευριδίκα = ιων. –αττ. σε δίκη
Βουλά (βουλή), μαχατάς (μαχητής), πτόλεμος (πόλεμος), φίλα (φίλη) κ.ά.

Αρκετές από τις λέξεις αυτές μαρτυρούνται στη Μυκηναϊκή Ελληνική. Την ελληνικότητα των Μακεδόνων έδειξε πειστικά ο Γερμανός γλωσσολόγος Otto Hoffmann, όπως και πολλοί άλλοι. Τα γλωσσικά ιδιώματα της περιοχής σήμερα μαρτυρούν το ίδιο, καθώς σε αυτά έχει επιβιώσει μεγάλος αριθμός ελληνικών λέξεων, πράγμα που σημαίνει ότι οι Μακεδόνες χρησιμοποιούσαν την ελληνική γλώσσα από την αρχαιότητα ως σήμερα χωρίς διακοπή. Ενδεικτικά: αγαλιανός <γανηνός = ήρεμος, αρνίθα, η <όρνις, άφανους, ο <αφανής κ.ά. Οι λέξεις αυτές δεν θα εντοπίζονταν στα μακεδονικά ιδιώματα, αν στην περιοχή δεν κατοικούσαν συνεχώς από την αρχαιότητα ως τα σήμερα Έλληνες, που άντεξαν τις βαρβαρικές επιδρομές και διατήρησαν την ελληνικότητά τους. Είναι αναγκαιότητα η έκδοση ενός λεξικού που θα υπηρετούσε την επιστήμη και το έθνος. Μελέτες δημοσίευσαν σπουδαίοι Γλωσσολόγοι: Γεώργιος Χατζηδάκις, Ιωάννης Καλλέρης, Νικόλαος Ανδριώτης, Αγαπητός Τσομπανάκης, Γεώργιος Μπαμπινιώτης, Άννα Παναγιώτου, Ιωάννης Προμπονάς. Είναι ανάγκη να γραφεί ένα σύγχρονο βιβλίο για τη γλώσσα και την εθνικότητα των αρχαίων Μακεδόνων ευσύνοπτο βασισμένο στα πορίσματα της σύγχρονης έρευνας. Εφόσον η πολιτική προπαγάνδα των γειτόνων μας υφίσταται, επιβάλλεται επιστημονική εγρήγορση. Παλαιότερα αμφισβητούσαν ότι οι ρίζες του ελληνικού πολιτισμού εντοπίζονται στην μυκηναϊκό, γιατί υποστήριζαν ότι αυτός ήταν δημιούργημα των Θρακοϊλλυριών και ότι ξεκινά τον 11ο αιώνα με τους Δωριείς. Η αποκρυπτογράφηση ης Γραμμικής Β το 1952 έδειξε πως ήταν ελληνική γλώσσα[25].

Η περίπτωση της γλώσσας που καλλιεργείται από το 1945 στη νοτιότερη ομόσπονδη δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας είναι περίπτωση γλώσσας με κωδικοποιημένους κανόνες που διέπουν τη χρήση της επίσημης εθνικής γλώσσας του κράτους (γλωσσική νόρμα). Ως ιστορικό και πολιτικό φαινόμενο εντάσσε-

25. Στο Ιδιο, *ό.π.*, σσ. 551-559.

ται τυπολογικά η λεγόμενη «Μακεδονική» στην κατηγορία της επιτάσσουσας γλωσσικής νόρμας, είναι δηλαδή η γλώσσα της αυταρχικής εξουσίας, μια γλώσσα κενή, τελετουργική, που επιβάλλεται στη δημόσια ζωή, αλλά όχι στον ιδιωτικό βίο. Οι κανόνες που επιβάλλει αυτή η νόρμα υπαγορεύονται από την κυρίαρχη κρατική ιδεολογία. Τρεις παράγοντες χαρακτηρίζουν αυτή την ιδεολογία: 1) η προσπάθεια ισοπέδωσης της εθνικής συνείδησης των ετερόγλωσσων υπηκόων της, Βουλγαρόφωνων, Σερβόφωνων, Αλβανόφωνων, Τουρκόφωνων, Romi, Βλαχόφωνων, με την επιβολή ενός νέου γλωσσικού τύπου αντιπροσωπευτικού της ψευδοεθνικιστικής συσπείρωσης, 2) η αμυντική εγρήγορση απέναντι στους όμορους ανατολικούς και βόρειους γείτονες που τεκμηριώνουν δικαιώματα στα εδάφη, 3) οι εκπεφρασμένες πλέον βλέψεις σε εδάφη που βρίσκονται στα νοτιότερα σύνορά της. Ως γλωσσικό φαινόμενο η λεγόμενη «Μακεδονική» παρουσιάζει μια απόλυτη ταυτότητα με τη Βουλγαρική στη γραμματική, στο συντακτικό. Η κρατική νόρμα των Σκοπίων ως προς τον τυπολογικό χαρακτήρα της γλώσσας επέβαλε τη διατήρηση τουρκισμών, δημιούργησε νεολογισμούς από τη Σερβική και απέβαλε κάθε βουλγαρική λέξη. Οι κανόνες ορθοφωνίας που καθιέρωσε έγιναν κατανοητοί μόνο από τους εκφωνητές της τηλεόρασης που θυμίζει τη Σερβοκροατική ενώ στους δρόμους της πόλης ακούγεται μια άλλη γλώσσα (ενν. η Βουλγαρική)[26].

Από το 1992 έχει διατυπωθεί η θέση πως η «μακεδονική» γλώσσα των Σκοπίων είναι αποτέλεσμα πολιτικών σκοπιμοτήτων, καθώς έχουμε τρεις γλώσσες που είτε διαφέρουν τελείως μεταξύ τους (η Ελληνική της Μακεδονίας από τη σερβοβουλγαρική γλώσσα των Σκοπίων καθώς και από τη βουλγαρικής προελεύσεως διάλεκτο που είναι γνωστή ως Σλαβομακεδόνικα) είτε διαφέρουν μερικώς (η σερβοβουλγαρική γλώσσα των Σκοπίων από το βουλγαρικό ιδίωμα που μιλήθηκε σε συνοριακές περιοχές της Ελλάδας από Έλληνες ομιλητές οι οποίοι μαζί με τα Ελληνικά γνώριζαν και τα λεγόμενα Σλαβομακεδόνικα). Η Ελληνική της Μακεδονίας είναι η Ελληνική γλώσσα που μιλούσαν από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα οι Έλληνες της Μακεδονίας, καθώς είναι η γλώσσα του Φιλίππου, του Αλεξάνδρου και των άλλων Ελλήνων της αρχαίας Μακεδονίας. Είναι μια ελληνική διάλεκτος δωρικού χαρακτήρα του προφορικού κυρίως λόγου, διότι στον γραπτό υιοθετήθηκε για πολιτικούς λόγους η αττική διάλεκτος, στην οποία σώζονται χιλιάδες επιγραφών από τη Μακεδονία. Η Σερβοβουλγαρική των Σκοπίων είναι πρόσφατη του 20ού αιώνα γλώσσα, του κράτους των Σκοπίων, το οποίο ιδρύθηκε το 1944 από τον Τίτο. Είναι μια βουλγαρική γλώσσα ο αρχικός πληθυσμός της περιοχή ήταν βουλγαρικός Bugari, αλλά από ομάδα γλωσσολόγων εκσερβίστηκε, για να μειωθεί ο βουλγαρικός χαρακτήρας της και να αποκτήσει σερβική μορφή, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της Ενωμέ-

26. Φ. Μαλιγκουδης, «Γλωσσική "νόρμα" και εθνική ταυτότητα: Η περίπτωση της λεγόμενης "Μακεδονικής"», *Φιλόλογος* 64 (καλοκαίρι 1991), σσ. 98-109.

νης Σερβίας του Τίτο. Τότε οι Σκοπιανοί έδωσαν σε αυτή τη γλώσσα την ονομασία «Μακεδονική», ώστε να αποφύγουν τις βουλγαρικές διεκδικήσεις και να ιδιοποιηθούν την ονομασία «Μακεδονική» που τους προσέδιδε κύρος μέσω της πλαστής ταύτισής τους με τον ένδοξο όνομα της Μακεδονία τού Μ. Αλεξάνδρου και να προβούν σε πιθανές διεκδικήσεις με την όποια ευκαιρία αλλαγής συνόρων στα Βαλκάνια. Τα Σλαβομακεδόνικα είναι μια διάλεκτος των ελληνοβουλγαρικών συνοριακών περιοχών όπου ένας μικρός αριθμός Ελλήνων παράλληλα με την ελληνική γνώριζαν και μια βουλγαρικής προελεύσεως διάλεκτο, όπως συμβαίνει στις συνοριακές ομάδες του πληθυσμού. Η διάλεκτος αυτή είναι προφορική και δεν εκσερβίστηκε όπως η Βουλγαρική των Σκοπίων και δεν ταυτίζεται με τη Σερβοβουλγαρική των Σκοπίων. Βέβαια, τα Σκόπια υποστηρίζουν ότι είναι γλώσσα «Μακεδονική» των Σκοπίων και άρα υπάρχει στην Ελλάδα σκοπιανή μειονότητα. Οι γλωσσικές παραχαράξεις των Σκοπίων είναι: 1. Η ονομασία «Μακεδονία» των Σκοπίων, της περιοχής που αποκαλείτο «περιοχή του Βαρδάρη», την οποία ανεχθήκαμε με δική μας ευθύνη, 2. η παραχάραξη της Βουλγαρικής ή Σερβοβουλγαρικής γλώσσας των Σκοπίων ως Μακεδονικής, με όλες τις σκόπιμες συγχύσεις με την Ελληνική της Μακεδονίας, 3. η προσπάθεια δημιουργίας σλαβομακεδονικής μειονότητας στην Ελλάδα με βάση δήθεν την ταυτότητα της γλώσσας μικρής ομάδας Ελλήνων με την ψευδώνυμη Μακεδονική των Σκοπίων και το ψευδεπίγραφο Μακεδονικό κράτος των Σκοπίων[27].

Η γλώσσα που οι περισσότεροι κάτοικοι των Σκοπίων μιλούν και αυθαίρετα ονόμασαν «Μακεδονική» είναι ένα σλαβικό ιδίωμα με δεσμούς προς τη Βουλγαρική και Σερβική, ώστε να μην μπορεί να ονομαστεί γλώσσα αυτοτελής, αλλά ούτε και να ταυτιστεί με κάποια από τις δύο. Οι σλαβόφωνοι των Σκοπίων, που αποτελούν τα 2/3 του πληθυσμού, πριν η πανσλαβιστική προπαγάνδα τους επιβάλλει το όνομα Μακεδόνες, ονόμαζαν οι ίδιοι τον εαυτό τους Bugari, δηλαδή Βούλγαροι και βουλγαρικά ονόμαζαν τη διάλεκτό τους. Έτσι, για να μπορέσουν οι Γιουγκοσλάβοι να κρατήσουν στην επικράτειά τους ένα λαό που φέρει το εθνικό όνομα Bugari, πρόβαλαν το «Μακεδόνες». Όμως οι Σλάβοι της Βαλκανικής ποτέ στην ιστορία δεν αντάμωσαν με τους αρχαίους Μακεδόνες και όταν εμφανίστηκαν στην ελληνική χερσόνησο ο όρος Μακεδονία» είχε γίνει έννοια γεωγραφική και όχι εθνολογική, γι΄ αυτό δεν θα είχε κανένα νόημα το να ονομάζονται Μακεδόνες οι Σλάβοι που εγκαταστάθηκαν στο τμήμα της χώρας όπου στην αρχαιότητα κατοικούσαν Μακεδόνες, και οι οποίοι έχουν σλαβική συνείδηση και ονομάζουν τον εαυτό τους Bugari. Δεν μπορεί, επομένως, να νοηθεί «Μακεδονική γλώσσα» για τη σημερινή κρατική και εθνολογική κατανομή του γεωγραφικού όρου «Μακεδονία». Πα-

27. Γ. Μπαμπινιωτης, «Γλωσσικές παραχαράξεις. Η "μακεδονική" των Σκοπίων και τα περί σλαβομακεδονικής μειονότητας», *Φιλόλογος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σσ. 487-489.

ράλληλα, η γλώσσα που επέδρασε στο ιδίωμα των Σκοπίων είναι η ελληνική, χάρη στην επί αιώνες γειτονία και πολιτιστική επικοινωνία των κατοίκων με τους Έλληνες, με αποτέλεσμα το μεγάλο πλήθος ελληνικών γλωσσικών στοιχείων, που αφορά όχι μόνο όρους διοικητικούς, στρατιωτικούς και εκκλησιαστικούς αλλά και στοιχειώδεις έννοιες της καθημερινής ζωής. Πάνω σε αυτή την παρατήρηση η εξήγηση είναι πως η βόρεια Μακεδονία από καθαρά ελληνόφωνη περιοχή που ήταν στην αρχαιότητα, στους αλεξανδρινούς, ρωμαϊκούς και μεσαιωνικούς χρόνους αφομοιώθηκε με βραδύτατο ρυθμό από τους Σλάβους που κατά κύματα εισέδυαν σε αυτή, και πως οι Έλληνες πριν εκσλαβιστούν περνούσαν από ένα στάδιο διγλωσσίας χάρη στο οποίο διατήρησαν στη νέα τους γλώσσα ένα μέρος από το λεξιλογικό θησαυρό της παλιάς εθνικής τους γλώσσας. Αυτή η ελληνική γλωσσική επίδραση αποτελεί τεκμήριο για το γεγονός πως οι Σλάβοι όταν κατέβηκαν στη Βαλκανική, βρήκαν έναν λαό που μιλούσε μόνο ελληνικά. Εκτός βέβαια από τη Λατινική, τη μητέρα της σημερινής Βλαχικής και την Αλβανική στα βορειοδυτικά της χερσονήσου, όμως σε καμία περίπτωση τη Θρακοϊλλυρική, εφόσον δεν υπήρχε πια ήδη από την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, καθώς είχε εξελληνιστεί[28].

Σχετικά με την ιστορία του γλωσσικού ιδιώματος του κράτους των Σκοπίων επισημαίνεται ότι η μεσαιωνική μορφή του σλαβικού ιδιώματος του κράτους των Σκοπίων συγγένευε με τη γλώσσα στην οποία μετέφρασαν οι Θεσσαλονικείς ιεραπόστολοι Κύριλλος και Μεθόδιος μέρη της Αγίας Γραφής. Αυτό το ιδίωμα όμως σε καμία περίπτωση δεν ήταν σλαβικό ιδίωμα της Θεσσαλονίκης, διότι η πρωτεύουσα της ελληνικής Μακεδονίας ήταν στους βυζαντινούς χρόνους καθαρά ελληνική και απέκρουσε με επιτυχία όλες τις σλαβικές επιδρομές και ποτέ δεν κατοικήθηκε από Σλάβους. Μόνο έξω από την πόλη πιθανόν να υπήρχαν σλαβικές εγκαταστάσεις με ιδίωμα συγγενικό με αυτό της Β. Μακεδονίας πρόγονος του σημερινού των Σκοπίων. Το ιδίωμα αυτό καλλιεργήθηκε με ελληνικά υποδείγματα σε εκκλησιαστική γλώσσα και διαδόθηκε σε όλο τον σλαβικό κόσμο, σύμφωνα με τα 80 σωζόμενα χειρόγραφα που περιέχουν εκκλησιαστικά κείμενα του 12ου-14ου αιώνα στη γλωσσική μορφή, η οποία θεωρείται μητέρα των σημερινών σλαβικών ιδιωμάτων της Β. Μακεδονίας και της νέας φιλολογικής γλώσσας που καλλιεργείται στα Σκόπια. Μετά την πτώση της Μακεδονίας στους Τούρκους το 14ο αιώνα και την ίδρυση του σερβικού Πατριαρχείου του Реč, που περιέλαβε όλη τη σλαβόφωνη περιοχή την Β. Μακεδονίας, όλα τα κείμενα τυπώνονταν στη σερβική μορφή της σλαβικής. Αυτή η μορφή εκτοπίζεται από τη ρωσική μέχρι το 19ο αιώνα, όταν η μεγάλη πλέον πολιτική δύναμη Ρωσία εκδήλωσε ενδιαφέρον για τους Σλάβους της Βαλκανικής. Συμπέρασμα τούτων είναι πως τα γραπτά μνημεία των μακεδονικών σλαβικών ιδιωμάτων δεν συνιστούν αυτοτελή γλώσσα παρά τις προσπάθειες

28. Ν. Ανδριωτης, «Το ομόσπονδο κράτος των Σκοπίων...», *ό.π.*, σσ. 514-518.

φιλολόγων και γλωσσολόγων των Σκοπίων, καθώς και σε άλλες γλώσσες τα ιδιώματα και οι διάλεκτοι έχουν γραπτά μνημεία παλαιά χωρίς αυτά να αποτελούν ιδιαίτερες γλώσσες. Λίγους μήνες μετά την ίδρυση του κράτους των Σκοπίων, τον Σεπτέμβριο του 1944, η εθνοσυνέλευση συνέστησε επιτροπή για να καθορίσει τη γραμματική μορφή και την ορθογραφία της νέας αυτής σλαβικής «γλώσσας» για την εξυπηρέτηση των αναγκών του νέου κράτους. Κέντρο μελέτης, καλλιέργειας και πλουτισμού της νέας αυτής γλώσσας έγινε η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου των Σκοπίων, δίνοντας ώθηση στη λογοτεχνική καλλιέργειά της με λογοτεχνική παραγωγή, μεταφράσεις και κάθε είδος φιλολογικής δραστηριότητας. Απέκτησε, έτσι, η γλώσσα διαφορετική φυσιογνωμία από τη βουλγαρική, γεγονός που έφερε κέρδος για την πολιτική σκοπιμότητα των σημερινών ηγετών των Σκοπίων, καθώς διαμόρφωσε εθνική συνείδηση με βάση την αυτοτέλεια του λαού απέναντι των άλλων σλαβικών λαών και κυρίως των Βουλγάρων, με σκοπό να πλησιάσει στη σερβική ταυτότητα. Αυτό κινητοποίησε τη διαμαρτυρία των Βουλγάρων που διατηρούν το όνειρο της Μεγάλης Βουλγαρίας, διακηρύσσοντας πως η μόνη κοινή γλώσσα της περιοχής είναι η Βουλγαρική και πως τα τοπικά ιδιώματα είναι ιδιώματα της Βουλγαρικής[29].

Η γεωγραφία —. Τα γεωγραφικά όρια της αρχαίας Μακεδονίας, η οποία διακρινόταν σε Άνω και Κάτω Μακεδονία καθορίζονται με δυσκολία, καθώς αρχική κοιτίδα των Μακεδόνων όπου ιδρύθηκε το μακεδονικό βασίλειο με πρωτεύουσα τις Αιγές (σημερινή Βεργίνα) και έπειτα την Πέλλα, ήταν η περιοχή που ορίζεται προς Νότο από τον ρου του ποταμού Αλιάκμονα και την ακτή του Θερμαϊκού μέχρι τη Χαλκιδική που περιλάμβανε την Πιερία, την Βοττιαία, την Ημαθία και την Αλμωπία. Την κλασική εποχή επί Φιλίππου Β΄ τα όρια της Μακεδονίας είναι προς Νότο ο Όλυμπος και τα Καμβούνια όρη μέχρι την Πίνδο, Δυτικά το όρος Βόϊον και η λίμνη Αχρίδα, προς Βορρά τα όρη Πέτρινο και Όρβηλος, και Ανατολικά η οροσειρά της κεντρικής και νότιας Ροδόπης και το κάτω τμήμα του ποταμού Νέστου. Δηλαδή εκτεινόταν και σε τμήμα της σημερινής Αλβανίας, τέως Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας, περιοχές στις οποίες πριν την εμφάνιση των Σλάβων και των Βουλγάρων κατοικούνταν από ελληνικούς πληθυσμούς[30].

Η Ιστορία —.Η ύπαρξη Ελλήνων στα βόρεια σύνορά μας και μετά την εγκατάσταση των Βουλγάρων και των Σλάβων επιβεβαιώνεται από βυζαντινούς ιστορικούς, Νικηφόρο Γρηγορά και Γεώργιο Ακροπολίτη. Οι Μακεδόνες μνημονεύονται για πρώτη φορά στον ποιητή Ησίοδο, ο οποίος μας πληροφορεί ότι ο γενάρχης τους Μακεδών και ο αδελφός του Μάγνης, γιοι του Δία που κατοικούσαν στην περιοχή της Πιερίας και του Ολύμπου. Στη συνέχεια, ο Ηρόδοτος μας παρέχει την πολύτιμη πληροφορία ότι οι Μακεδόνες ήταν αρχικά τμήμα

29. Στο Ιδιο, σσ. 520-526.
30. Ιω. Προμπονας, «Η ελληνικότητα της Μακεδονίας...», *ό.π.*, σελ. 548.

της δωρικής φυλής που κατοικούσε στην Πίνδο προτού κατεβεί στην Πελοπόννησο. Τα ίδια επιβεβαιώνουν ο Θουκυδίδης και ο Πολύβιος. Το όνομα Μακεδνός και Μακεδών είναι ταυτόσημα και προέρχονται από το ομηρικό επίθετο μακεδνός που σημαίνει μακρός. Ήταν τμήμα της ελληνικής φυλής και πραγματοποίησαν το πανελλήνιο πολιτικό ιδεώδες, την εκδίκηση κατά των Περσών, και με τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου διέδωσαν τον ελληνικό πολιτισμό και την ελληνική γλώσσα στα πέρατα της οικουμένης[31].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη των άρθρων της βαλκανικής θεματογραφίας που αφορούν τη νεότερη ιστορία των βαλκανικών λαών στο περιοδικό *Φιλόλογος* μάς οδηγεί σε συμπεράσματα και διαπιστώσεις.

Σύμφωνα λοιπόν με τους συγγραφείς του περιοδικού, η εγκατάσταση των Σλάβων τον 7ο αιώνα στη Βαλκανική οδήγησε σε διαδικασίες αφομοίωσης και συνύπαρξης μεταξύ αυτών και των αυτόχθονων πληθυσμών. Οι σχέσεις δοκιμάστηκαν σκληρά τον 19ο και κυρίως τον 20ό αιώνα με τις πολεμικές συγκρούσεις, οι οποίες οδήγησαν στη συγκρότηση εθνικών κρατών ή στην επέκταση των συνόρων των ήδη συγκροτημένων κρατών. Η Μακεδονία αποτέλεσε τον χώρο εδαφικών και πολιτικών διεκδικήσεων, τέτοιων που προκαλούν τις έντονες αντιδράσεις των εμπλεκομένων ακόμη και τον 21ο αιώνα. Οι πολεμικές συγκρούσεις που αφορούν την ελληνική πλευρά υπερασπιζόμενη τη Μακεδονία, στα άρθρα της μελέτης μας, παρουσιάζονται με εθνική υπερηφάνεια τέτοια που δικαιώνει την ελληνική επιχειρηματολογία πάνω στο βασικό θέμα που απασχολεί τους συγγραφείς των άρθρων.

Το βασικό θέμα που διατρέχει τα άρθρα είναι η επιχειρηματολογία υπέρ της ελληνικότητας της Μακεδονίας, καθώς το κράτος των Σκοπίων με την διεκδίκηση του ονόματος της Μακεδονίας απειλεί την ασφάλεια του ελληνικού κράτους. Για την ελληνική πλευρά, ο προσδιορισμός του νέου ανεξάρτητου κράτους με την ονομασία «Μακεδονία» το ταυτίζει με έναν ευρύτερο γεωγραφικό χώρο γνωστό με το ίδιο όνομα, γεγονός που προκαλεί σύγχυση και προλειαίνει το έδαφος για πολιτισμικές ή και εδαφικές διεκδικήσεις σε βάρος της Ελλάδας. Η απειλή αυτή είναι ουσιαστικά απειλή κατά της ασφάλειας και της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

Το επιχείρημα της ελληνικής πλευράς εδράζεται στην ιστορική συνέχεια του ελληνισμού στην περιοχή της Μακεδονίας από την αρχαιότητα. Η ελληνικότητα των αρχαίων Μακεδόνων αποδεικνύεται με αρχαιολογικά και γλωσσολογικά τεκμήρια (πλήθος μακεδονικών ονομάτων δεν διαφέρουν από την αττική

31. Στο Ιδιο, σσ. 549-550.

γλώσσα της Αρχαίας Ελλάδας), ακυρώνοντας εδαφικές βλέψεις του νεοσύστατου κράτους των Σκοπίων στην Μακεδονία που ανήκει γεωγραφικά στην Ελλάδα. Τις βλέψεις αυτές τις καλλιεργεί η πανσλαβική προπαγάνδα, προκαλώντας ρευστότητα στις βαλκανικές σχέσεις και ανησυχία στην Ελλάδα, η οποία υπερασπίζεται τα εθνικά της δικαιώματα. Σε αυτό το πλαίσιο, επικουρικά λειτουργεί και ο πολιτικός λόγος των Ελλήνων ειδικών επί του θέματος, ο οποίος δίνει την πολιτική διάσταση και εδραιώνει την οπτική της πολιτικής κρίσης και αμφισβήτησης της πολιτικής νομιμότητας του νεοσύστατου κράτους.

Ένα γεωπολιτικό θέμα αποκτά τεράστιες διαστάσεις εθνικές, όταν σε αυτό εκβάλλουν αρχαιολογικές, γλωσσολογικές και πολιτικές αναζητήσεις και επιχειρήματα. Τα υλικά αυτά αξιοποιούνται στη θεματική που μας απασχόλησε, την τεκμηρίωση της ελληνικότητας της Μακεδονίας και την ερμηνεία της ίδρυσης ενός κράτους στα βόρεια σύνορά της, το οποίο διεκδικεί το όνομά της και τα εδάφη της, σύμφωνα με την ελληνική άποψη. Η κατασκευασμένη εθνική συνείδηση, τα εθνικά σύμβολα και η γλώσσα γίνονται όχημα των πολιτικών και εδαφικών διεκδικήσεων που επιχειρεί το κράτος των Σκοπίων.

Η κυρίαρχη ιδέα που συγκροτείται μέσα από τα άρθρα είναι η αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνισμού από την αρχαιότητα ως την σύγχρονη εποχή. Η αρχέγονη πολιτισμική κληρονομιά εθνικοποιείται μπρος στην απειλή εδαφικών κεκτημένων του ελληνικού κράτους και μετατρέπεται σε επιχείρημα ελληνικότητας στην σύγχρονη εποχή. Αυτή η αδιάσπαστη συνέχεια εξασφαλίζει και την εθνική ενότητα σε μια βάση πολιτισμική, η οποία διευρύνεται και στο πολιτικό πεδίο. Αυτό το πολιτικό πεδίο, όπου δραστηριοποιείται το ελληνικό κράτος έχει ανάγκη από εθνικά ερείσματα, για να διαφυλάσσει τα κρατικά κεκτημένα του με τις εγγυήσεις της εθνικής φυσιογνωμίας του. Το έθνος ισχυροποιείται στα κρατικά σύνορα και με τη σειρά του προσφέρει την ασφάλεια στην κρατική υπόσταση. Γι' αυτό και τα κρατικά ζητήματα ανάγονται σε εθνικά επενδυμένα με ηθικά και συναισθηματικά επιχειρήματα πάνω σε μια βάση πολιτισμικής ομογενοποίησης των πολιτών για την εδραίωση αυτής της ασφάλειας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ν. Ανδριωτης, «Το ομόσπονδο κράτος των Σκοπίων και η γλώσσα του», *Φιλόλογος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σσ. 505-547.

Αδ. Ισμυρλιαδου, «Η εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Κορυτσά (1850-1908)», *Φιλόλογος* 128 (Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος 2007), σσ. 231-241.

Ευ. Κωφος, «Η "Διένεξη για το όνομα" και οι μακεδονικές ταυτότητες», *Φιλόλογος* 135 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2009), σσ. 758-777.

Φ. Μαλιγκουδης, «Γλωσσική "νόρμα" και εθνική ταυτότητα: Η περίπτωση της λεγόμενης "Μακεδονικής"», *Φιλόλογος* 64 (καλοκαίρι 1991), σσ. 98-109.

Γ. Μπαμπινιωτης, «Γλωσσικές παραχαράξεις. Η "μακεδονική" των Σκοπίων και τα περί σλαβομακεδονικής μειονότητας», *Φιλόλογος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σσ. 487-489.

Ηλ. Μυκονιατης, *Τα ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων. Εθνικισμός και πολιτισμική ενότητα*, *Φιλόλογος* 90, σσ. 425-435.

Β. Νικολτσος, Β. «Ο τορπιλισμός του θωρηκτού Φετχί Μπουλέντ στον Θερμαϊκό από τον υποπλοίαρχος Νικόλαο Βότση», *Φιλόλογος* 153 (Ιούλιος, Αύγουστος, Σεπτέμβριος 2013), σσ. 396-401.

Γ. Παπανδριανος, «Ρήγας Βελεστινλής ο "εμμανής" της βαλκανικής ελευθερίας», *Φιλόλογος* 97 (Φθινόπωρο 1999), σσ. 296-304.

Ιω. Προμπονας, «Η ελληνικότητα της Μακεδονίας μέσα στους αιώνες», *Φιλόλογος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σσ. 548-569.

Σπ. Σφετας, «Το ζήτημα της Θεσσαλονίκης: Αίτια της ελληνοβουλγαρικής σύγκρουσης και παράγοντας της ελληνοσερβικής προσέγγισης (1912/1913)», *Φιλόλογος* 153 (Ιούλιος, Αύγουστος, Σεπτέμβριος 2013), σσ. 359-380.

Σπ. Σφετας, «Η αλβανική εθνική κίνηση και η προοπτική μιας ελληνο-αλβανικής συνεννόησης (τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα)», *Φιλόλογος* 128 (Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος 2007), σσ. 211-229.

Λ. Τσακτσιρας, «Ο πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος και η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης», *Φιλόλογος* 153 (Ιούλιος, Αύγουστος, Σεπτέμβριος 2013), σσ. 381-395.

Α. Τσομπανακης, «Μακεδονία και Μακεδόνες», *Φιλόλογος*, 134, (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος), σσ. 626-633.

Υπουργείο Παιδείας-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, «Το μακεδονικό ζήτημα στην εποχή μας», *Φιλόλογος* 135 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2009), σσ. 735-757.

NIKOLETA TZANI
Democritus University of Thrace

LA CONVERSATION SYMBOLISTE ENTRE DEUX SCULPTEURS GRECS MODERNES

C'est un poète d'origine grecque, Jean Moréas, qui rédigea en 1886 le *Manifeste du Symbolisme*. Néanmoins, le Symbolisme ne fut réellement porté en Grèce que par un petit cercle d'écrivains[1] et à un plus petit nombre encore d'artistes[2]. De plus, les manuels d'histoire de l'art européen ont laissé dans une certaine obscurité les artistes grecs qui participèrent à cette aventure symboliste. Plus « invisibles » encore sont les sculpteurs, négligés par les historiens de l'art. Au cours du XIXe et de la première moitié du XXe siècle, les courants artistiques européens en général arrivèrent en Grèce avec quelques décennies de retard. Pour comprendre ce délai, il est nécessaire de mentionner les circonstances historiques et les particularités du pays. Ensuite, avec ce travail, nous allons tâcher d'examiner les deux sculpteurs grecs les plus importants qui firent rayonner ce mouvement dans leur pays et sur la scène internationale[3] : Costas Dimitriadis (1879-1943), directeur à l'École supérieure des beaux-arts d'Athènes, et Thomas Thomopoulos (1873-1937), professeur de sculpture à la même École. Le premier partageât sa vie entre la France et la Grèce et reçut une éducation française et le second une éducation plutôt germanique. Tous deux, qui dominèrent la sculpture grecque de leur époque, formèrent des générations de jeunes artistes et réalisèrent des monuments publics, principalement en Grèce.

---

1. E. Matthiopoulos, *Η τέχνη πτεροφυεί εν οδύνη: Η πρόσληψη του νεορομαντισμού στο πεδίο της ιδεολογίας, της θεωρίας της τέχνης και της τεχνοκριτικής στην Ελλάδα* [*L'art prend ses ailes dans la douleur. La réception du néoromantisme dans les champs de l'idéologie, de la théorie de l'art et de la critique en Grèce*], Athènes 2005 : Potamos, *passim*. Voir aussi Ch. Nikou, «The Radiance of the French Symbolism in Greece», dans R. Neginsky (éd.), *Symbolism, its origins and its consequences*, Newcastle upon Tyne 2010 : Cambridge Scholars Publishing, pp. 409-425.

2. E. Matthiopoulos, «La réception du symbolisme en Grèce à travers l'œuvre de Costis Parthénis pendant la période 1900-1930», dans C. Méneux, A. Sotropa (éd.), *Quêtes de modernité(s) artistique(s) dans les Balkans au tournant du XXe siècle*, Paris 2016 : Université Paris I Panthéon Sorbonne, pp. 9-46. Disponible à : http://hicsa.univ-paris1.fr/documents/pdf/PublicationsLigne/Colloque%20Balkans/02_1_matthiopoulos.pdf [Accès: 26 octobre 2022].

3. E. Matthiopoulos, «La réception du symbolisme...», *op. cit.*, p. 21.

L'État grec moderne fut fondé dans les années 1830, à la suite de la guerre d'indépendance (1821-1829), qui mit fin à quatre siècles de soumission au joug ottoman. Économiquement cachectique et situé à la limite extrême des Balkans[4], l'État grec, dès sa fondation, se prit d'enthousiasme pour la « Μεγάλη Ιδέα [Grande Idée][5] » : ce projet presque utopique visait à reconstituer l'empire byzantin sur les deux rives de la Mer Égée, en établissant sa capitale à Constantinople (Istanbul). Pendant la période qui nous intéresse, au cours des deux dernières décennies du XIXe et de la première décennie du XXe siècle, l'histoire grecque est traversée de déceptions et de désillusions, tant au niveau économique qu'au niveau politique et militaire : annexion de la Thrace du Nord par les Bulgares en 1885, faillite économique en 1893 à cause des préparatifs militaires, défaite dans la guerre gréco-turque de 1897, imposition du Contrôle économique international en 1898 et risque de la perte de la Macédoine en faveur des Bulgares (1896-1904). Pour les jeunes Grecs de l'époque, tout cela était la preuve que l'État grec n'avait pas fait banqueroute seulement politiquement et économiquement, mais aussi moralement.

Dans un pays où l'agriculture, l'élevage, l'artisanat et le commerce étaient les principaux piliers de l'économie, la vie artistique demeura très faible tout au long du XIXe siècle et jusqu'aux années 1920, lorsqu'un flux migratoire de réfugiés de l'Asie Mineure (1922) arriva à Athènes (et ailleurs), le seul centre culturel du pays. Les artistes grecs ne présentaient leurs œuvres au public qu'à l'occasion d'une ou deux expositions annuelles organisées par l'Union des artistes ou des sociétés de culture, puisque jusqu'aux années 1920 aucune galerie d'art n'existait à Athènes[6]. Ce n'est que par le biais de revues littéraires athéniennes *Η Τέχνη* [*L'Art*], *Διόνυσος* [*Dionysos*] et *Το Περιοδικόν μας* [*Notre Revue*] qu'un artiste grec pouvait découvrir et suivre les progrès du Symbolisme. Elles publiaient souvent des reproductions d'œuvres d'art de tendances symbolistes et décadentes, et des traductions d'œuvres du même mouvement[7]. Parallèlement à ces difficultés d'information et d'approfondissement des tendances européennes que rencontraient les artistes grecs, les idées académiques et conservatrices de l'École des beaux-arts d'Athènes, dirigée par des professeurs qui avaient fait en ma-

---

4. Pour une idée historique et culturelle sur les Balkans et le « Balkanisme » voir M. Todorova, *Imaginaire des Balkans*, Paris 2011 : Éditions EHESS. Voir aussi M. Mazower, *The Balkans. From the End of Byzantium to the Present Day*, London 2000 : Phoenix.

5. N. Maroniti, *Πολιτική εξουσία και «Εθνικό ζήτημα» στην Ελλάδα, 1880-1910* [*Pouvoir politique et la «Question Nationale» en Grèce, 1880-1910*], Athènes 2009 : Alexandria, pp. 76-89.

6. E. Matthiopoulos, «La réception du symbolisme...», *op. cit.*, p. 13.

7. R.-P. Debaisieux, *Le décadentisme grec, une esthétique de la déformation*, Paris 1997 : L'Harmattan ; Id. *Le décadentisme grec dans les œuvres en prose (1894-1912)*, Paris 2000 : L'Harmattan ; E. Matthiopoulos, *Η τέχνη πτεροφυεί...*, *op. cit.*

jorité leurs études à l'Académie de Munich[8], empêchaient la diffusion d'un nouveau mouvement européen dans le pays, tel que le Symbolisme.

La situation géographique, la géomorphologie et la distance de la Grèce des centres culturels européens, ainsi que le coût des voyages et des transferts étaient les principaux facteurs limitant la circulation des personnes, le transfert des produits de culture (livres, revues d'art, reproductions des œuvres etc.), l'information sur l'actualité artistique dans les grands centres européens et, par conséquent, la circulation des idées entre l'Europe et la Grèce. Il faut garder à l'esprit que même les revues d'art qui arrivaient à Athènes n'étaient illustrées que de reproductions des œuvres d'art en noir et blanc, à l'exception de l'hebdomadaire munichois *Jugend*[9]. De plus, le philhellénisme, né lors de la Révolution de l'indépendance grecque et qui avait rallié un certain nombre de milieux européens à la cause de la Grèce, perçue comme le berceau de la civilisation occidentale se libérant d'une oppression pluriséculaire, n'était pas le sentiment de la totalité du monde intellectuel du XIXe siècle. Le terme « mishellénisme[10]» vint s'opposer à celui de « philhellénisme ». Le mishellénisme caractérisait une attitude très critique vis-à-vis de la société grecque, prenant le contre-pied de l'admiration professée par les philhellènes. La Grèce contemporaine oscillait entre ces deux extrêmes, la vision idéale et la décevante réalité grecque. Sophie Basch[11] a inventé le terme « misophilhellénisme » afin de décrire la dialectique paradoxale à l'œuvre dans les milieux européens vis-à-vis de la Grèce : dans ces milieux s'expriment en un même mouvement de sentiments ambivalents (d'amour et de haine) ou se mêlent ferveur du retour aux sources de la civilisation européenne, et déception face au peuple néo-grec.

Il est remarquable qu'aucun artiste symboliste européen d'importance (ex. Gustave Moreau (1826-1898), Arnold Böcklin (1827-1901)) ni les Préraphaélites (ex. Dante Gabriel Rossetti (1828-1882), John Everett Millais (1829-1896)) n'aient entrepris le voyage en Grèce[12]. Seuls le symboliste français Émile-Re-

---

8. G. Mpolis, «Σπουδάζοντας στο Μόναχο. Έλληνες καλλιτέχνες στην Βασιλική βαυαρική Ακαδημία των Καλών Τεχνών τον 19ο αιώνα [Étudier à Munich. Artistes grecs à l' Académie bavaroise royale des Beaux-Arts du XIXe siècle]», dans A. Goulaki-Voutyra, M. Papanikolaou (éd.), *Έλληνες καλλιτέχνες στην Ακαδημία του Μονάχου τον 19ο και 20ό αιώνα / Griechische Künstler in der Münchener Akademie im 19. und 20. Jahrhundert*, Thessalonique 2006 : Fondation des Arts Teloglion/ Université Aristote de Thessalonique, pp. 51-63.

9. E. Matthiopoulos, «La réception du symbolisme...», *op. cit.*, p. 20.

10. G. Grivaud (éd.), *Le(s) Mishellénisme(s). Actes du séminaire organisé à l'École Française d'Athènes*, Paris/ Athènes 2001 : École Française d'Athènes.

11. S. Basch, *Le mirage grec : la Grèce moderne devant l'opinion française depuis la création de l'École d'Athènes jusqu'à la guerre civile grecque : 1846-1946*, Paris/ Athènes 1995 : Hatier/ Kauffmann.

12. E. Matthiopoulos, «La réception du symbolisme...», *op. cit.*, p. 19.

né Ménard (1869-1930)[13] et les allemands Ludwig von Hofmann (1861-1945) et Max Klinger (1857-1920) firent ce voyage[14]. Si le monde artistique n'a pas osé visiter la Grèce, le monde littéraire paraît plus courageux[15]. En 1898, Joséphin Péladan (ou Sâr Péladan, 1858-1918), le fondateur occulte du Salon de la Croix+Rose, fut chaleureusement accueilli dans la capitale grecque comme un intellectuel de grande renommée[16]. Ses deux discours publics à Athènes rassemblèrent toute l'aristocratie intellectuelle et sociale de la ville[17].

Nous constatons qu'à la fin du XIXe et au début du XXe siècle les tendances symbolistes et les mouvements artistiques modernistes en général pouvaient être reçus par deux types de bourgeoisies grecques : la grande et la petite bourgeoisie cultivée d'Athènes, et la bourgeoisie de la diaspora grecque, notamment dans les métropoles artistiques de l'Europe (Paris, Munich, Vienne, Londres)[18]. Le terme de « diaspora grecque » à la fin du XIXe et au début du XXe siècle désigne les communautés grecques, puissantes économiquement, établies hors des frontières du Royaume de Grèce depuis quelques siècles, dans les centres urbains des Balkans (ex. Trieste, Bucarest), de la Méditerranée (ex. Marseille, Alexandrie) et de l'Europe (ex. Paris[19], Londres). La diaspora déploya ses activités surtout dans les secteurs de l'agriculture, du commerce, des affaires et des transports maritimes[20]. Elle

---

13. Ch. Peltre, *Retour en Arcadie. Le voyage des artistes français en Grèce au XIXe siècle*, Paris 1997 : Klincksieck, p. 278.

14. Ch. Peltre, *Retour en Arcadie…*, *op. cit.*, p. 282.

15. S. Basch, *Le voyage imaginaire. Les écrivains français en Grèce au XXe siècle*, Athènes 1991 : Hatier.

16. J.-D. Jumeau-Lafond, «The Reception of the Rose+Croix. A Symptom of the "Réaction idéaliste"», dans le catalogue d'exposition *Mystical Symbolism. The Salon de la Rose+Croix 1892-1897*, Vivien Greene (éd.), Solomon Guggenheim Museum, New York/ Peggy Guggenheim Collection, Venise, 2017, pp. 36-45.

17. Sur Péladan et l'écho du néoromantisme aux cycles intellectuels grecs voir E. Matthiopoulos, «La réception du symbolisme…», *op. cit.*, pp. 237-246.

18. E. Matthiopoulos, «La réception du symbolisme…», *op. cit.*, p. 12.

19. Sur la communauté grecque de Paris voir G. Grivaud (éd.), *La diaspora hellénique en France, Actes du séminaire organisé à l'École Française d'Athènes, 18 octobre-1er novembre 1995*, Athènes/ Paris 2000 : École Française d'Athènes/ De Boccard ; N. Manitakis, *L'essor de la mobilité étudiante internationale à l'âge des États-Nations. Une étude de cas : les étudiants grecs en France (1880-1940)*, Thèse de Doctorat, EHESS, Paris 2004.

20. Pour une idée du phénomène de la diaspora grecque voir I. K. Chassiotis, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς* [*Précis d'histoire de la diaspora néohellénique*], Thessaloniki 1993 : Vanias ; I. K. Chassiotis, O. Katsiardi-Herring, E. Ampatzi, *Οι Έλληνες στη Διασπορά (15ος-21ος αι.)* [*Les Grecs dans la Diaspora (XVe-XXIe siècle)*], Athènes 2006 : Βουλή των Ελλήνων [Parlement Hellénique] ; G. Harlaftis, I. Theotokas, *Leadership in World Shipping. Greek Family Firms in International Business*, Londres 2009 : Palgrave Macmillan ; D. Tziovas (éd.), *Greek Diaspora and Migration since 1700 : Society, Politics and Culture*, Farnham 2009 : Ashgate ; V. N. Zakharov, G. Harlaftis, O. Katsiardi-Herring (éd.), *Merchant Colonies in the Early Modern Period*, Londres 2012 : Pickering & Chatto Editors.

faisait de grandes donations et dotait des œuvres de bienfaisance[21], grâce auxquelles furent construits les édifices des plus importantes institutions culturelles à Athènes (la Bibliothèque Nationale, le Musée national archéologique d'Athènes, l'Académie d'Athènes, l'École Polytechnique etc.). Elle finançait également des études de jeunes artistes à l'étranger[22] ainsi que des éditions artistiques (livres, revues d'art). Sur ce point précis, il ne faut pas ignorer les hommes des arts et des lettres éminents de la diaspora grecque, tel que Jean Moréas (1856-1910), Jean Psichari (1854-1929), Costis Parthénis (1878-1967), Constantin Cavafy (1863-1933), le peintre et graveur Démétrios Galanis (1879-1966)[23], le sculpteur Costas Dimitriadis et le sculpteur Thomas Thomopoulos, qui jouèrent un rôle particulier dans la formation de la culture de leurs compatriotes restés en Grèce.

Thomas Thomopoulos (fig. 1) est né en 1875 dans la Smyrne ottomane, métropole de l'hellénisme depuis l'Antiquité, située en Asie Mineure. Il fit ses études à l'École des beaux-arts d'Athènes, où il eut comme professeurs le peintre Nikiforos Lytras (1832-1904) et le sculpteur Georgios Vroutos (1843-1909), puis s'installa à Munich où il étudia dans l'atelier du peintre et sculpteur allemand Syrius Eberle (1844-1903), avant de rejoindre la prestigieuse Académie royale des beaux-arts de Munich. Après de nombreux voyages en Italie et une période d'études dans les musées de Rome, de Florence et de Naples, suivie d'un court séjour à Paris, il rentra en Grèce. En 1900, il s'installa définitivement à Athènes et y travailla en tant que sculpteur indépendant. En 1912 il fut nommé professeur de sculpture à l'École des beaux-arts d'Athènes, un poste qu'il conserva jusqu'à sa mort en 1937. En 1930, il fut élu membre de l'Académie d'Athènes[24]. Homme profondément cultivé il se

---

21. D. Arvanitakis, *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στην Ελλάδα. Πρακτικά ημερίδας* [*Le phénomène de la bienfaisance en Grèce. Actes de journée d'études*], Athènes 2006 : Musée Benaki.

22. N. Tzani, *Costas Dimitriadis (1879-1943) : La carrière européenne d'un sculpteur grec*, Thèse de Doctorat, Université de Strasbourg, Strasbourg 2012, pp. 48-50, 53-55. Voir aussi, N. Tzani, « Κώστας Δημητριάδης/ Costas Dimitriadis », dans G. Mpolis (éd.), *Το Εργαστήριο του γλύπτη/ In the sculptor's studio*, catalogue d'exposition, Athènes 2022 : MOMus-Musée Alex Mylona, pp. 24-31.

23. Em. Mavrommatis, *Η χαρακτική και η ζωγραφική του Δημήτρη Γαλάνη, 1879-1966. Διδακτορική Διατριβή* [*La gravure et la peinture de Dimitris Galanis, 1879-1966. Thèse de Doctorat*], Athènes 1983 : Diogenis ; I. Orati, A. Drakogiorgos, G. D. Matthiopoulos, *Δημήτρης Γαλάνης. Τα εικονογραφημένα βιβλία. Αναλυτικός κατάλογος 1904-1962* [*Dimitris Galanis. Les livres illustrés. Catalogue détaillé 1904-1962*], Athènes 2014 : MIET.

24. D. Pavlopoulos, «Έργα νεοελληνικής γλυπτικής/ Η συλλογή της οικογένειας Θωμόπουλου [Œuvres de sculpture néohellénique/ La collection de la famille Thomopoulos]», *Ελληνικό Μάρμαρο* [*Marbre Grec*], vol. 90 (juillet-août 1991), pp. 76-77 ; D. Pavlopoulos, «Thomas Thomopoulos», dans E. Matthiopoulos (éd.), *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι, γλύπτες, χαράκτες. 16ος-20ός αι.* [*Dictionnaire des artistes grecs. Peintres, sculpteurs, graveurs. XVIe-XXe s.*]. Athènes 2000 : Melissa, vol. II, pp. 32-33 ; S. Lydakis, *Η*

livra à une féconde activité de rédaction de textes théoriques sur les arts plastiques dans des revues et des périodiques grecs[25].

Thomopoulos, éduqué à la fin du XIXe siècle dans l'esprit du Symbolisme, des Préraphaélites et de l'Impressionisme, gardait une attitude réservée face à l'art moderne, mais justifiait ce dernier comme étant « dans l'esprit » de son temps. Il s'efforçait de représenter des symboles selon l'esprit des œuvres occultes du symboliste Franz von Stuck (1863-1928), qui influença aussi le peintre Frixos Aristeus (1879-1952), frère de l'épouse de Thomopoulos[26]. Bien que Thomopoulos fût un aristocrate dans le domaine de l'esthétique, il créa des œuvres d'art socialistes où le lien entre le peuple et l'Art était évident ; aussitôt après la Révolution d'Octobre (1917), il réalisa une œuvre sous le titre *Le bolchevique* et plus tard *La mort du travailleur*[27]. Cependant, les sujets de la plus grande partie de ses créations libres furent idéalistes ; sous l'influence de Rodin il travaillait souvent sur des formes symboliques. Ses contemporains critiquaient son œuvre avec une certaine condescendance, car ils l'appréciaient plus en tant qu'intellectuel que pour son travail sculptural ; il lui fut souvent reproché de ne pas atteindre la plénitude formelle dans certains de ses projets, trop optimistes[28].

Costas Dimitriadis (fig. 2), est lui considéré comme l'artiste grec le plus célèbre sur la scène internationale au cours de la première moitié du XXe siècle[29]. Il est né en 1879 à Stenimachos (actuelle Asenovgrad, en Bulgarie), en Roumélie Orientale, une province autonome de l'Empire ottoman de 1878 à 1885, où vivaient d'importantes populations grecques depuis l'Antiquité. Durant son enfance, sa famille émigra pour se réfugier à Athènes. Ayant fait des études de sculpture à l'École des beaux-arts d'Athènes, en 1904 Dimitriadis continua ses études en Europe - en tant que boursier - à l'École des beaux-arts de Paris et dans les académies libres de Julian et de la Grande Chaumière. Il conserva de

---

Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία-Τυπολογία [*La sculpture néo-hellénique. Histoire-Typologie*], Athènes 2011 : Melissa, pp. 133-135 ; Ch. Christou, M. Koumvakali-Anastasiadi, *Modern Greek Sculpture 1800-1940*, Athènes 1982 : Commercial Bank of Greece, pp. 187-189.

25. A titre indicatif voir Th. Thomopoulos, «Η νεωτέρα ελληνική γλυπτική. Σημειώσεις εις την ιστορίαν της συγχρόνου ελληνικής τέχνης [La sculpture grecque moderne. Remarques sur l'histoire de la sculpture grecque contemporaine]», *Ημερολόγιον του έτους 1905* [*Calendrier Annuel 1905*], 1ère année, Constantinople 1904, pp. 313-316.

26. S. Lydakis, *Η Νεοελληνική Γλυπτική...*, *op. cit.*, p. 133.

27. E. Matthiopoulos, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιενάλε της Βενετίας 1934-1940* [*La participation de la Grèce à la Biennale de Venise 1934-1940*], Thèse de Doctorat, Université de Crète, Rethymnon 1996, p. 482.

28. E. Matthiopoulos, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιενάλε...*, *op. cit.*, pp. 483-486.

29. St. Casson, *Sculpture of To-day*, numéro special de la revue *The Studio*, Londres 1939, p. 35 ; E. Matthiopoulos, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιενάλε...*, *op. cit.*, p. 125 ; N. Tzani, *Costas Dimitriadis...*, *op. cit.*, p. 11.

1904 à sa mort un atelier extrêmement dynamique à Paris. Au début de sa carrière, grâce à son mécène le marchand d'armes Basil Zaharoff (1849-1936), il s'établit pendant une brève période dans un atelier à Londres, et pendant les dernières années de sa vie il eut deux ateliers, l'un à Paris et l'autre à Athènes. Il obtint la médaille d'or dans le concours artistique des Jeux Olympiques de Paris en 1924 et fut fait chevalier de la Légion d'Honneur deux ans plus tard. Dimitriadis, invité par le gouvernement grec, fut nommé en 1930 directeur de l'École supérieure des beaux-arts d'Athènes et professeur de sculpture dans ce même établissement jusqu'à sa mort (1943). En 1935, il fut élu membre correspondant de l'*Academia de Bellas Artes de San Fernando* en Espagne[30] et, en 1936, membre de l'Académie d'Athènes[31].

Durant sa direction de l'École des beaux-arts d'Athènes il contribua, en collaboration avec les divers gouvernements grecs, à la modernisation des institutions artistiques, s'inspirant surtout du modèle français[32]. Il fréquenta les plus hautes sphères de la société européenne, réalisant des bustes et des médailles de rois, de premiers ministres et d'hommes d'affaires importants, ainsi que de personnalités du monde des Arts et des Lettres tels qu'Aristide Briand, le premier ministre grec Eleftherios Venizélos, le roi Georges I de Grèce, le roi Constantin et la reine Sophie de Grèce, le prince Roland Bonaparte en France, le prince de Galles en Angleterre, les gens des Lettres Mario Meunier, le père du Symbolisme Jean Moréas, Jean Psichari, Ugo Foscolo[33] etc. Certains parmi eux, comme A. Briand et le roi grec Constantin, avaient même posé dans ses ateliers[34].

Élève de Georgios Vroutos, à Athènes, et de Louis-Ernest Barrias (1841-1905), de Jules-Félix Coutan (1843-1939) et de Jean-Antoine Injalbert (1845-1933) à Paris, sur le plan artistique, il fut en contact avec les sculpteurs Paul

---

30. N. Tzani, *Costas Dimitriadis…*, *op. cit.*, pp. 425-426.

31. N. Tzani, *Costas Dimitriadis…*, *op. cit.*, pp. 422-426.

32. N. Tzani, «Η συνεργασία του διευθυντή της ΑΣΚΤ Κωνσταντίνου Δημητριάδη με την κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932 [La collaboration du directeur de l'École des beaux-arts d'Athènes Constantinos Dimitriadis avec le gouvernement grec Eleftherios Venizélos (1928-1930)]», dans T. Sakellaropoulos (éd.), *Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτιστική πολιτική. Πρακτικά Συμποσίου* [*Eleftherios Venizélos et politique culturelle; Actes de colloque*], Athènes/ Cannée 2012 : Fondation Nationale des Recherches et des Études « Eleftherios Venizélos »/ Musée Benaki, pp. 62-80.

33. N. Tzani, «Η ανέγερση της προτομής του Ugo Foscolo στην Ζάκυνθο στον Μεσοπόλεμο ως πράξη πολιτιστικής διπλωματίας [L'érection du buste Ugo Foscolo à Zante comme un acte de diplomatie culturelle]», dans D. F. Markatou (éd.), *ΙΑ΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο. Επτανησιακός Βίος και Πολιτισμός (Κεφαλονιά. 21-25 Μαίου 2018), Πρακτικά* [*XIe Congrès Panionien International. Vie et Culture des Iles Ioniennes (Céphalonie, 21-25 mai 2018)*], vol. VI: «Ιστορία της Τέχνης [Histoire de l'art]», Argostoli 2020 : Société des Études Historiques de Céphalonie, pp. 261-275.

34. N. Tzani, *Costas Dimitriadis…*, *op. cit.*

Landowski (1875-1961) et Jean Boucher (1870-1939), le philosophe Gabriel Séailles (1852-1923), les hellénistes Mario Meunier (1880-1960) et Jean Psichari et les critiques d'art Adolphe Thalasso (1858-1919) et Camille Mauclair (1872-1945). Ses œuvres peuvent être rapprochées de celles du sculpteur-peintre symboliste Max Klinger et du peintre symboliste Ferdinand Hodler (1853-1918). Dimitriadis fut un artiste charismatique quant à la représentation fidèle du visage et du corps humain, mais resta un sculpteur conservateur : même durant les années 1920 et 1930, ses œuvres furent toujours sous l'influence de Rodin.

Dimitriadis doit la plus grande part de sa réputation à son activité de portraitiste et à ses réalisations de monuments publics[35]. Thomas Thomopoulos se fit également connaître à travers les monuments publics qu'il érigea. Néanmoins, ces deux artistes gagnèrent leurs premiers prix grâce aux œuvres symbolistes de leur jeunesse et servirent le mouvement symboliste avec cohérence. Unis, semble-t-il, par un travail empreint de rigueur et de passion, mais aussi par des ambitions artistiques communes, les deux hommes restèrent liés au cours de leurs carrières respectives par une amitié profonde et une estime réciproque.

Bien que la Grèce souffrît de sa situation périphérique et de son éloignement du bouillonnement artistique et intellectuel européen, Thomopoulos gardait un contact étroit avec ces milieux européens, et plus particulièrement le mouvement symboliste. Cet effort d'actualisation ne fut pas toujours couronné par le succès esthétique. On peut reprocher à ses œuvres d'être parfois un peu trop simplistes[36]. Son œuvre symboliste *Satan* (fig. 3), exposée à l'Exposition Artistique[37] à Athènes en 1909, est un exemple de la justesse de cette critique. D. I. Kalogeropoulos[38], le directeur de la revue artistique et littéraire athénienne contemporaine *Πινακοθήκη* [*Pinacothèque*], ne semblait non plus vraiment satisfait par le résultat esthétique, quand il écrivit : « À propos de la tête, qui ressemble à la figure de Beethoven, son astuce diabolique peut-être ne s'exprime pas très bien » et il commenta sarcastiquement que « le Satan de Thomopoulos est éventuellement le seul Satan qui n'ait pas de queue.»

35. N. Tzani, «Ο Στενημαχίτης γλύπτης Κωνσταντίνος Θ. Δημητριάδης και ο ανδριάντας του Χρυσοστόμου Σμύρνης στη Δράμα. Η περιπέτεια μια ανάθεσης [Le sculpteur Constantin Th. Dimitriadis de Stenimachos et la statue de Chrysostome Archevêque de Smyrne à Drama. Les péripéties d'une commande]», dans *Ανατολική Ρωμυλία (Βόρεια Θράκη) - Ιστορία και πολιτισμός, Πρακτικά 1ου Πανελλήνιου Συνεδρίου, Κομοτηνή 4-6 Απριλίου 2008* (*Roumélie Orientale (Thrace du Nord) - Histoire et Civilisation, Actes du Ier Congrès Panhellénique, Komotini 2008*), Thessalonique 2009 : éd. Kyriakidis, pp. 379-407.

36. E. Matthiopoulos, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιενάλε...*, *op. cit.*, p. 484.

37. Exposition artistique annuelle à Athènes.

38. D. I. K[alogeropoulos], «Η Καλλιτεχνική Έκθεσις του Ζαππείου [L'Exposition Artistique à Zappeion]», *Πινακοθήκη* [*Pinacothèque*], n° 98 (avril 1909), pp. 36-38, p. 37.

Il s'agit d'une œuvre de plâtre patiné, figurant un jeune homme qui porte le globe entre ses mains. En général, la thématique de Satan constitua pour les symbolistes l'épitomé de la dégénération, du mysticisme et de la perversité[39]. Une image claire de la proximité artistique de Thomopoulos avec l'Europe nous est donnée en 1899 : le peintre et sculpteur Hugo Simberg (1873-1917), représentant important du Symbolisme finlandais, peignit également un Satan sous le titre *Le Diable regardant la Terre*[40] (fig. 4), l'une des œuvres de l'artiste aujourd'hui conservée dans les collections de la Galerie nationale finlandaise (Ateneum Art Museum).

Aux antipodes thématiques de Satan est l'*Ange Pleureur*[41], un motif funéraire néo-classique et symboliste[42] choisi par Thomopoulos ; parmi ses monuments funéraires ornés de ce motif, nous présentons dans ce travail la tombe de Kosmas Koronaios (fig. 5), érigée dans le Cimetière de l'Insurrection au Pirée (le port d'Athènes) en 1909[43]. En contact avec les cercles symbolistes grecs, Thomopoulos réalisa en 1903 le monument funéraire du poète grec symboliste Yiannis Cambyssis (1872-1901), ami proche du sculpteur, dans le Premier cimetière d'Athènes (équivalent grec du cimetière parisien du « Père-Lachaise »). Le motif de l'ange, qui est en lien directe avec la question de l'androgynat à la fin du XIXe siècle, il est à mi-chemin entre l'humain et le divin dans les milieux occultistes[44].

En 1910, Thomopoulos travailla aussi sur l'image de Beethoven (fig. 6), un choix de sujet qui le rapproche encore des symbolistes européens. En 1902, lors de l'exposition Sécessionniste de Vienne, Max Klinger exposa son œuvre monumentale polychrome *Beethoven*, et Gustave Klimt (1862-1918) présenta sur les murs de l'exposition une allégorie de la thématique de la Neuvième Symphonie, sous le titre *Beethoven Frieze*, afin de célébrer le compositeur, qui, devenu sourd à

---

39. M. Facos, *Symbolist Art in Context*, Berkeley 2009 : University of California Press, p. 86.

40. Accessible sur le site de la Galerie nationale finlandaise. Disponible à https://www.kansallisgalleria.fi/en/object/439533 [Accès: 26 octobre 2022].

41. Sur la nature de l'ange dans la peinture grecque symboliste voir M. Aivalioti, «The Greek Symbolism: correspondences and differences via the angel's image», dans R. Neginsky (éd.), *Symbolism…*, *op. cit.*, pp. 383-408.

42. S. Lydakis, *Η Νεοελληνική Γλυπτική…*, *op. cit.*, pp. 212-217.

43. E.-M. Vavouri, *Το μοτίβο του Πενθούντος Πνεύματος : Η περίπτωση του γλύπτη Θωμά Θωμόπουλου (1875-1937)* [*Le motif de l'Ange Pleureur : le cas du sculpteur Thomas Thomopoulos (1875-1937)*], Thèse de Master, Université d'Athènes, Athènes 2011, pp. 69-74.

44. J. Péladan, «Hymne à l'Androgyne», *La Plume*, n° 15 (1er mars 1891), p. 83. D'après Péladan, l'androgyne qui atteint la sainteté grâce à sa virginité incarne le «sexe suprême, le mode troisième», voire la perfection de la jeunesse, de l'idéal catholique qui reste loin du désir et de l'acte sexuels. Cf. également F. Monneyron, *L'Androgyne décadent. Mythe, figure, fantasmes*, Grenoble 1996 : ELLUG (Université Stendhal).

la fin de sa carrière, ne pouvait plus entendre ses propres compositions[45]. À cette époque où la culture de masse prenait son essor et où manquaient aussi bien les mécènes que des appuis institutionnels suffisants, les artistes essayaient d'obtenir la reconnaissance de leur statut professionnel et une image d'artiste-génie, dont ils puisaient l'aura dans les grandes figures antérieures. Le choix de ce musicien rappelle aussi que le Symbolisme s'ancre dans des courants plus anciens, et spécialement dans le Romantisme. Dans le même cadre, citons deux extraits du catalogue du Salon de la Rose-Croix en 1892 : « O présence réelle de la divinité resplendissante sous ces noms suprêmes : Vinci, Raphael, Michel-Ange, Beethoven et Wagner[46] » et « L'humanité, ô citoyens, ira toujours à la messe, quand le prêtre sera Bach, Beethoven, Palestrina : on ne peut pas athéiser l'orgue sublime[47]». À cet égard, le compositeur Ludwig van Beethoven (1770-1827) fut la figure emblématique de l'artiste-génie du Romantisme allemand pour la majorité des artistes et des écrivains symbolistes. Thomopoulos, qui était lui aussi musicien[48], ne fit pas exception à la règle[49].

L'œuvre symboliste qui exprima le mieux les intentions artistiques et idéologiques de Thomopoulos ne lui fut cependant pas inspirée par ses collègues européens, mais par la littérature grecque : elle lui a permis de développer les idées et les notions qui le préoccupaient alors. C'est une sculpture de marbre encaustiqué qui porte le titre *Τα μάτια της ψυχής* [*Les yeux de l'âme*] (fig. 7), exposée lors de l'Exposition Artistique de « Εταιρεία Φιλοτέχνων » [Société des amateurs d'art] à Athènes en 1900[50]. Cette œuvre fut inspirée par le recueil poétique du jeune poète grec Costis Palamas (1859-1943) intitulé *Τα μάτια της ψυχής μου* [*Les yeux de mon âme*], publié à Athènes en 1892[51].

La renommée du poète grec Palamas était grande, aussi bien en Grèce qu'à travers le monde[52]. Autour de ce poète « national » grec, un petit cercle d'écrivains symbolistes se forma à Athènes à la fin du XIXe siècle, au sein duquel on peut nommer Constantin Chatzopoulos (1868-1920), Pavlos Nirvanas (1866-1937), Lambros Porphyras (1879-1932), Ioannis Gryparis (1870-

45. M. Facos, *Symbolist Art*..., *op. cit.*, pp. 47-49.

46. J. Péladan, *Geste Esthétique. Catalogue du Salon de la Rose+Croix (10 mars au 10 avril). À Paris Galerie Durand-Ruel, 11 rue Le Peletier*, Paris 1892, p. 7.

47. J. Péladan, *Geste Esthétique*..., *op. cit.*, p. 10.

48. Son épouse, Elli, fut la première femme grecque compositeur de musique (Ch. Christou, M. Koumvakali-Anastasiadi, *Modern Greek Sculpture*..., *op. cit.*, p. 187).

49. A. Saragiotis, *Ελληνικός Συμβολισμός* [*Symbolisme grec*], Thèse de Doctorat, Université Aristote de Thessalonique, Thessalonique 1999, pp. 52-67.

50. Matthiopoulos, *Η τέχνη πτεροφυεί* ..., *op. cit.*, p. 452.

51. L. Politis, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* [*Histoire de la littérature néo-hellénique*], Athènes 1993[7]: MIET, p. 193.

52. L. Politis, *Ιστορία* ..., *op. cit.*, pp. 192-199 ; M. Vitti, *Histoire de la littérature grecque moderne*, Athènes 1989 : Librairie Kauffmann/ Éditions Hatier, pp. 245-249.

1942), Yannis Cambyssis[53]. Nous pensons que le Palamas de cette période, objet de l'admiration de Thomopoulos et de Dimitriadis, met en scène dans la littérature ce qu'expriment les deux sculpteurs dans leur art ; leurs travaux sont hantés par la question d'un art hellénique, qui soit l'écho de la vivante réalité grecque, tout en traduisant une sensibilité humaine universelle. Palamas persévéra dans l'esthétique du « beau » à rebours des mouvements avant-gardistes de la décomposition de la forme et des critères de la « laideur ». Ce poète était proche des intellectuels qui critiquaient ouvertement les mouvements avant-gardistes, l'abstraction et le constructivisme[54]. À propos de la notion de la « patrie » et des sources d'inspiration pour les écrivains et les artistes grecs, citons Palamas :

> Le patriotisme est le plus noble des sentiments, mais aussi le plus commode à exploiter pour les braillards, les charlatans et les opportunistes de toute espèce. [...] Dans la littérature, sous son égide se dissimulent la stérilité de l'esprit et l'absence de toute génie littéraire [...] Non seulement le patriotisme n'ajoute rien, mais il enlaidit les vers, quand l'art et la poésie en sont absents, de même que les paroles quand elles ne sont pas suivies d'actes, rendent insupportables les patriotes de métier. Mais il existe des cas où la patrie demeure l'inépuisable source d'inspiration et répond presque à l'idéal de la poésie[55].

De l'autre part, en 1903, Thomopoulos critiqua avec ferveur ceux parmi les néoromantiques qui tentaient d'imposer des situations imaginaires, hermétiques et inutiles au public grec, arguant que ces motifs littéraires et artistiques étaient en inadéquation avec la réalité hellénique. Dans le même temps, il proposait à ses « cosmopolites » ou « xenomanes » compatriotes néoromantiques, aux gens « sans patrie[56] », un art national, qui aurait son fondement dans la tradition byzantine et populaire[57].

Sur ce point précis, nous constatons que le chemin de Thomopoulos croise celui de Dimitriadis. Nous avons pu localiser la correspondance entre les sculpteurs, Thomopoulos à Athènes et Dimitriadis à Paris ; nous y voyons les deux artistes défendre une sculpture symboliste, souvent patriotique, dans laquelle les attitudes et les traits des personnages mis en scène révèlent des émotions et des sentiments (« expression d'âme »), tels que la peur, la douleur, le désespoir,

---

53. E. Matthiopoulos, «La réception du symbolisme...», *op. cit.*, p. 14.

54. E. Matthiopoulos, «Το χρονικό μιας σκιαμαχίας [L'histoire d'un combat]», *Ουτοπία* [*Outopie*], n° 19 (janvier-février 1996), pp. 109-124.

55. M. Vitti, *Histoire...*, *op. cit.*, pp. 245-246.

56. T. Thomopoulos, «Αρχή της Ελληνικής τέχνης [Principe de l'art grec]», *Κριτική* [*Critique*], n° 2 (1903), p. 52.

57. E. Matthiopoulos, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιενάλε...*, *op. cit.*, p. 485.

la détresse et l'angoisse. On ne peut ici s'empêcher d'évoquer une phrase du guide du deuxième Salon de la Rose+Croix (1893), selon laquelle est repoussée « la sculpture historique, patriotique [...], c'est-à-dire celle qui ne présente que le corps en mouvement sans expression d'âme[58] ».

Quoique Dimitriadis ne semble pas inspiré directement par l'œuvre poétique de Palamas, il fut un ami fidèle du poète. Au cours de l'un de ses entretiens, il le mentionna comme son poète préféré[59]. Il réalisa aussi un buste du poète (fig. 8) qui rencontra un écho incomparable[60] et l'offrit en 1937 à la revue littéraire et artistique athénienne *Nea Estia* [*Nouveau Foyer*] : cette année-là le comité de rédaction de la revue avait pris l'initiative de rendre hommage au poète, cinquante ans après la publication de son premier recueil poétique *Τα τραγούδια της πατρίδας μου* [*Les chants de ma patrie*], paru en grec démotique[61] en 1886[62]. Avec ce buste en marbre de Palamas, Dimitriadis participa à l'Exposition Panhellénique[63] en 1938, qui provoqua une sensation particulière :

> Dans le domaine de la sculpture, « Costis Palamas » par Monsieur C. Dimitriadis, Directeur de l'École supérieure des beaux-arts, suscite l'intérêt le plus vif non seulement pour son sujet et la destination du buste, mais aussi pour l'œuvre elle-même. Il ne s'agit pas simplement de la réalisation du buste, encore une tête parmi celles que le fameux sculpteur grec a réalisées avec tant de virtuosité. M. Dimitriadis a su capturer, dans la forme penchée du poète, le poids et le trouble de tant de pensée. Et même si quelqu'un ne connait pas Palamas, regardant seulement son buste, sans aucune information, il peut voir dans le volume impressionnant l'homme intellectuel[64].

On peut situer la rencontre « officielle » entre sculpteur Dimitriadis et le Symbolisme en 1906, quand il se lia d'amitié avec le « père du Symbolisme », le poète Jean Moréas, né Ioannis Papadiamantopoulos (1856-1910). Le poète

---

58. J. Péladan, *Catalogue officiel illustré de 160 dessins du second salon de la Rose+Croix avec la règle esthétique et les constitutions de l'Ordre. 28 mars au 30 avril 1893*, Paris 1893, p. XLIII.

59. [Anonyme], «Μια ενδιαφέρουσα έρευνα. 50 ερωτήσεις εις τον Δημητριάδην [Une requête intéressante. 50 questions à Dimitriadis]», *Αθηναϊκά Νέα* [*Nouvelles Athéniennes*], (7 octobre 1936).

60. N. Tzani, *Costas Dimitriadis...*, *op. cit.*, pp. 433-440, 781-783.

61. En opposition à la «katharévousa» qui était une forme archaïsante de la langue grecque qui dominait en XIXe siècle avant la grande lutte de Jean Psichari pour la «dimotikì», la langue grecque parlée, vulgarisée.

62. M. Vitti, *Histoire...*, *op. cit.*, p. 245.

63. Le Salon officiel des beaux-arts annuel à Athènes.

64. D. A. Kokkinos, «Ετήσια Πανελλήνιος Καλλιτεχνική Έκθεσις 1938 [Exposition Artistique Panhellénique Annuelle de 1938]», *Nea Estia* [*Nouveau Foyer*], vol. 272 (15 avril 1938), pp. 563-567.

et critique gréco-français fut l'une des connaissances les plus importantes de Dimitriadis au cours de ses premières années à Paris. C'est Moréas qui le présenta au sculpteur Auguste Rodin (1840-1917)[65]. Presque immédiatement après le décès de Moréas en 1910, un comité regroupant les personnalités les plus importantes des lettres et des arts en France fut formé, sous la présidence d'Anatole France (1844-1924), afin de rendre hommage au grand poète. Outre des propositions pour que des rues soient nommées en l'honneur du poète, une collecte fut mise en œuvre, en vue d'une réalisation de son buste. L'œuvre fut confiée dans un premier temps au célèbre sculpteur Antoine Bourdelle (1861-1929), et l'on décida que le monument serait dressé dans le Jardin du Luxembourg. Plus tard, un deuxième comité à l'initiative de la revue *Mercure de France* décida de dresser deux bustes de Moréas, l'un à Athènes et l'autre à Paris, mais n'aboutit à aucun résultat. Le buste prévu à la capitale française fut confié au sculpteur Dimitriadis. Un troisième effort, fait dans les années 1930 par la revue athénienne *Νέα Εστία*, resta également infructueux. Pour diverses raisons, aucun buste ne fut installé ni à Athènes ni à Paris, jusqu'aux années soixante ; le buste de Moréas par Dimitriadis ne fut jamais installé tandis que l'œuvre de Bourdelle trouva finalement une place à Athènes, mais seulement en 1963[66].

Peu avant son décès, Moréas avait posé pour C. Dimitriadis[67], qui avait effectivement commencé une étude de son buste (fig. 9). Les progrès de son travail avaient été interrompus par la dernière maladie du poète qui entraîna sa mort, le 30 mars 1910. Pourtant, Dimitriadis réussit à se trouver auprès du lit de mort de Moréas et à compléter les éléments qui lui manquaient pour le buste « à l'aide d'un masque [mortuaire] très réussi, que j'ai tiré sur nature le jour de sa mort » (fig. 10), comme nous l'informe le sculpteur lui-même[68].

Dès les premières années de sa vie parisienne, Dimitriadis fut gagné au courant symboliste. Il mêla à cette influence les déchirements, doutes et angoisses que la situation fragile de l'hellénisme et sa lutte personnelle pour continuer à servir son art, en dépit de ses difficultés matérielles, faisaient jaillir dans son cœur. Ce tourment intérieur qui le faisait osciller entre tragique et espérance, lui donna l'impulsion nécessaire pour travailler à Paris de manière systématique à une grande composition, sous le titre symboliste *Οι νικημένοι της ζωής* [*Les vaincus de la vie*] (fig. 11), ainsi qu'à une de ses œuvres les plus célèbres : *Δίλημμα* [*Dilemme*] (fig. 12).

---

65. N. Tzani, *Costas Dimitriadis…*, *op. cit.*, pp. 111-112.

66. N. Tzani, *Costas Dimitriadis…*, *op. cit.*, pp. 256-260.

67. Exactement comme l'avait aussi fait un peu auparavant, en 1909, cet autre grand intellectuel grec vivant à Paris, Jean Psichari, qui avait confié à Dimitriadis la réalisation de son monument funéraire, érigé à Chios, érigé à Chios, en 1932.

68. C. Dimitriadis, «Το μνημείον του Μωρεάς [Le monument Moréas]», *Εστία* [*Foyer*], (19 décembre 1932).

Les conditions économiques en Grèce étaient désastreuses depuis la crise économique de 1892. À cela s'ajoutèrent la défaite dans la guerre gréco-turque de 1897 et l'imposition subséquente du Contrôle économique international en 1898, qui mirent à l'épreuve l'endurance vitale et morale des classes sociales moyennes et inférieures. En 1904, année où Dimitriadis s'installa à Paris, une lutte entre les nationalismes balkaniques se développa au-delà des frontières nord du pays, pour le contrôle de la Macédoine, qui sembla à un moment réactiver la « Grande Idée ». Pour Dimitriadis lui-même, cette lutte incarnait peut-être l'espoir que sa ville natale, Stenimachos, dans la Thrace du nord, qui faisait alors partie de la Bulgarie, pourrait conserver quelque chose de son identité grecque. Cependant l'État officiel, prisonnier de ses obligations internationales et de ses faiblesses innées, ne put répondre au sentiment commun qui exigeait son immixtion plus intense dans la Lutte Macédonienne (1904-1908), accentuant la déception des citoyens à son égard. Cette déception atteignit son apogée en 1908 avec la « Révolution des Jeunes Turcs » et l'apparente démocratisation et libéralisation de l'État ottoman ; il parut ainsi que l'éventualité d'une libération des territoires non délivrés s'éloignait[69]. De plus, sur la scène politique interne continuait de régner l'ancienne faction des partis, qui abaissaient la vie politique à leur niveau ; toutes les tentatives de modernisation de l'État grec échouèrent. Pour les jeunes intellectuels, comme Dimitriadis et Thomopoulos, l'État grec n'avait pas fait banqueroute seulement économiquement mais aussi moralement, et leurs espoirs dans le progrès avaient fait faillite. Les classes grecques cultivées avaient connaissance de la grande récession économique internationale qui sévissait, ce qui accroissait leur angoisse. Au milieu de cette débâcle des certitudes et des espérances, le Symbolisme cherchait à proposer des solutions qui pallieraient les impasses du monde intellectuel.

Dans une lettre de Dimitriadis (Paris) à Thomopoulos (Athènes) en 1909, une discussion nous dévoile la déception à l'égard de la situation politique de leur patrie, dont un état corrompu ne pouvait donner l'occasion aux jeunes artistes de s'exprimer à travers leur art. Pour Dimitriadis, cette déception ne s'exprime pas seulement dans son aspiration à un art universel, mais aussi dans son absence de désir de retourner en Grèce : cette année-là, il refuse une proposition de nomination comme professeur de sculpture à l'École des beaux-arts d'Athènes. Lisons un extrait de cette lettre :

> Ta dernière lettre, cher Thomas, m'a plongé dans une réelle tristesse. Je connaissais bien sûr la situation et la malchance de notre patrie mais j'imaginais que, pendant les six années de mon absence, un nouvel effort naîtrait là

69. R. Clogg, *A Concise History of Greece*, Cambridge/ New York 1992 : Cambridge University Press, p. 73.

aussi ; et que certaines consciences se réveilleraient de la léthargie de l'erreur et de la duperie et de l'égoïsme qui ont étouffé notre pays. Hélas, tout ce que tu m'écris me désespère complètement. [...] Ensuite, après tout ça, après l'horrible corruption politique et administrative qui ravage notre pays et le conduit à des ignominies et à des conséquences horribles, comment veux-tu que les artistes de ce pays ne soient pas les hommes les plus malheureux du monde. [...] Comment veux-tu que notre œuvre inspire de la joie puisque ceux-ci nous inspirent la douleur la plus horrible. Avec toute cette douleur nous aussi, nous cherchons à les émouvoir et à attendrir leur conscience, peut-être qu'ils seront purifiés et procèderont à un moment à un mouvement plus héroïque. Hélas, ma voix est si petite face au mal et se perd complètement. Ne perdons donc, nous non plus, notre temps avec eux. Essayons d'effacer ce qui se passe autour de nous et oublions, pour un instant, patrie et rêves. Avec la joie dissimulée que nous soyons les créatures d'une terre glorifiée. [...] Ma prochaine œuvre, j'espère qu'elle sera d'intérêt plus simple et plus général. N'ayant désormais plus de patrie que la grande vie mondiale, je ressens le besoin de faire des œuvres qui entrent dans chaque patrie, sans bien sûr que pour cela que mon âme ne cesse d'être grecque[70].

Quelques années plus tard, Dimitriadis défendit ouvertement la nécessité de la création d'un art national ; dans une de ses entretiens, il souligna, ainsi, que l'artiste s'il veut acquérir une renommée internationale doit d'abord être « local » mais, dans le même temps, voyager en Europe pour découvrir et suivre les mouvements artistiques contemporains internationaux[71].

Durant les premières années de sa carrière, Dimitriadis trouva refuge dans l'esthétique de la terreur et de l'aversion. Cette tendance est particulièrement manifeste dans la scène centrale des *Vaincus de la vie*, présentée au public sous le titre *Aux rêves ignorés et vaincus* au salon parisien de 1909 (fig. 11). Dimitriadis préféra y représenter un couple nu, où la femme est quasiment allongée, de face et tournée vers l'homme qui assis de trois-quarts contemple l'avenir. L'esthétique de la terreur s'exprime à travers un troisième personnage, assis entre le couple et prenant forme dans un drap, voilé et menaçant, présence insoupçonnée par le couple que l'ignorance laisse désarmé : cette silhouette ébauchée tandis que le couple fixe ailleurs ses re-

70. Lettre manuscrite de C. Dimitriadis à Th. Thomopoulos (Paris, 20 juin 1909), dossier 1, Archives Th. Thomopoulos, Athènes, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο [Archives Littéraires et Historiques Grecques (dorénavant ELIA)]. Cf. projet de lettre de C. Dimitriadis à Th. Thomopoulos (Paris, 20 juin 1909), dossier 1.1β.5, Archives C. Dimitriadis, ELIA, Athènes.

71. A. Mamakis, «Διά να αποκτήσωμεν ζωγράφους και γλύπτας [Afin d'avoir de nouveaux peintres et sculpteurs]», *Έθνος* [*Nation*], (30 avril 1930).

gards, révèle leur faiblesse face au danger. Elle symbolise la destinée qui, dans le mouvement symboliste, était perçue comme aussi inexorable que les antiques Parques de la mythologie grecque. Accepter le destin comme on accepte une défaite, menait souvent le courant symboliste à ce que Nietzsche appelait « l'amor fati[72] », qui réconcilie avec la mort, mais l'exalte peut-être aussi. Cette incarnation paradoxale de la destinée, espoir et fatalité était une manière pour les artistes d'exprimer leurs impasses idéologiques et leur mélancolie, états vécus par Dimitriadis dès les premiers jours de sa vie parisienne. Citons Dimitriadis à propos de cette œuvre :

> Je t'envoie une photographie de cette œuvre qui fait partie d'un monument symbolique. [...] Ce monument est voué au désir vaincu. Aux rêves éteints. Aux ouvriers du grand et du bien que la société a méconnus, auxquels le destin a coupé la route. À ceux qui, de toute leur grande pensée et talent, malgré leur lutte enragée, furent engloutis par le silence, par manque de circonstances favorables ou par un des nombreux coups du destin. À ces héros méconnus qui valent souvent davantage que ceux auxquels l'erreur humaine et la flatterie érigent des monuments quotidiens. [...] Ces diverses personnes, symboles des principales étapes de la vie humaine, j'essaie maintenant de les unir harmonieusement dans une sobre architecture[73].

Dans son effort pour restituer des aspects de « la Grande Idée » tout en les inscrivant dans un art universel, il représente l'homme robuste et sain, un surhomme, symbolisant ainsi « son héros positif et inattaquable de l'antisocial[74] », figure que l'on trouvait déjà dans le mouvement romantique. C'est ce type d'un surhomme exalté dans une nudité éclatante de force et de santé malgré les difficultés de la vie, qu'il présente dans *L'Homme* ou *Effort* (fig. 13), lors de deux salons parisiens suivants, en 1910[75] et en 1911. C'est avec cette œuvre[76], symboliste par excellence, que Dimitriadis représenta la France à Buenos Aires en 1910 lors de l'« Exposition Internationale des Beaux-Arts pour le Cente-

---

72. Sur l'idée d' «l'amor fati», voir B. Han-Pile, «Nietzsche and Amor Fati», *European Journal of Philosophy*, vol. 19, issue 2 (juin 2011), pp. 224-261.

73. Lettre manuscrite de C. Dimitriadis à Th. Thomopoulos (Paris, 20 juin 1909), dossier 1, Archives Th. Thomopoulos, ELIA, Athènes.

74. E. Matthiopoulos, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιενάλε...*, *op. cit.*, p. 74.

75. Lors du Salon parisien de 1910, Guillaume Apollinaire (1880-1918) distinguait chez Dimitriadis ces capacités qui lui assureraient une carrière importante comme statuaire : «*L'Homme* de Dimitriadis, indique des dons de statuaire et le modelé de sa *Femme accroupie* est d'un métier très sûr.» G. Apollinaire, «Aux Artistes Français. Le Salon», *L'Intransigeant*, (5 mai 1910).

76. Voir le catalogue d'exposition, *Exposicion Internacional de Arte del Centenario Buenos Aires. Catalogo ilustrado*, Est. Grafico M. Rodriguez Giles, [Buenos Aires] 1910, p. 205.

naire de la République Argentine 1810-1910[77] », et qu'il remporta pour cette œuvre la médaille d'or[78]. Le corps nu et musclé et la position dynamique du lever, qui symbolisait la capacité qu'a l'être humain de tomber et de se relever, sa vulnérabilité mais aussi son courage et sa force pour surmonter les difficultés, fut l'expression artistique choisie comme la plus appropriée pour commémorer le centenaire de la révolution du peuple argentin et de son émancipation. En effet, le gouvernement argentin demanda à Dimitriadis d'acheter la statue pour la placer à Buenos-Aires[79].

Si la robustesse de la nudité du corps viril donne une impression de force et d'espérance, en revanche, la fragilité et l'accablement transparaissent dans le corps féminin. Par ce contraste, la composition est rendue encore plus dramatique. Ainsi, au salon de 1908 et à celui de 1910, Dimitriadis expose deux femmes nues (*Fragment* au salon de 1908 (fig. 14) et *Femme Accroupie* ou *Pleureuse* au salon de 1910 (fig. 15)), figures dont la position est différente, mais qui dissimulent la détresse et la tristesse de leur visage, attitude les auréolant de tragique. Par rapport au Symbolisme européen, ses *Vaincus de la vie*, son *Dilemme* ainsi que ces deux nus féminins pourraient être rapprochés des œuvres d'un des peintres majeurs du Symbolisme, Ferdinand Hodler, et plus particulièrement de *La Nuit* et des *Âmes déçues*, cette dernière œuvre exposée en 1892 lors du premier Salon de la Rose+Croix à Paris[80]. A l'instar de Hodler qui qualifiait ses répétitions et symétries de « parallélismes[81] », Dimitriadis prenait comme principe dans ses compositions sculpturales la symétrie, traduite par une similitude des formes. Sa composition *Aux rêves ignorés et vaincus*, où figurent un homme à gauche et une femme à droite sous un personnage qui prend forme d'un drap, et formant tous trois un triangle isocèle, en fournit un exemple.

---

77. Exposición Internacional de Arte del Centenario. República Argentina 1810-1910.

78. N. Tzani, *Costas Dimitriadis…*, *op. cit.*, pp. 141-144 et 715-718.

79. Z. Papandoniou, «Ελλην γλύπτης. Ο γλύπτης κ. Κ. Δημητριάδης τιμούται με χρυσούν μετάλλιον εις παγκόσμιον έκθεσιν [Sculpteur grec. Le sculpteur M. C. Dimitriadis est honoré de la médaille d'or lors d'une Exposition Internationale]», *Εμπρός* [*Embros*], (15 novembre 1910). Les efforts pour localiser la statue sont jusqu'à présent infructueux. Néanmoins, une copie de la même statue en bronze est localisée à Amiens, en France, placée dans le jardin de la Société de l'Horticulture de Picardie. Voir R. Gillmann, «La Société d'Horticulture de Picardie. Mystère autour d'une statue. Mais d'où vient l'homme de bronze installé dans le jardin de la rue Le Nôtre ?», *Le Courrier Picard*, (6 août 1992) ; R. Gillmann, «La Société d'Horticulture de Picardie. La vie fabuleuse de Basil Zaharoff. De nombreux points d'ombre subsistent dans la vie du bienfaiteur de la société d'horticulture», *Le Courrier Picard*, (7 août 1992).

80. J. Péladan, *Geste Esthétique…*, *op. cit.*, p. 44; I. Cahn, «"Sous peu je serai connu à Paris" : Réception critique de Hodler en France 1881-1913», dans *Ferdinand Hodler, 1853-1918*, catalogue d'exposition, Paris 2007 : Musée d'Orsay et Réunion des musées nationaux, pp. 222-231, pp. 224-225.

81. O. Bätschmann, «Ferdinand Hodler : style et expression», dans *Ferdinand Hodler, 1853-1918…*, *op. cit.*, pp. 149-164, p. 152.

Un point de contact entre les deux sculpteurs grecs, Dimitriadis et Thomopoulos, fut leur admiration à l'égard de Rodin et l'influence manifeste de ce dernier sur leur œuvre. Aussi bien Rodin que Thomopoulos appréciaient la subjectivité de l'Artiste. Quand Rodin soutenait que : « le mystère est d'ailleurs comme l'atmosphère où baignent les très belles œuvres d'art[82] » et que « du moins, l'artiste, en représentant l'univers tel qu'il l'imagine, formule ses propres rêves[83] », Thomopoulos écrivait dans la revue *Ο Καλλιτέχνης* [L'artiste]: « C'est l'artiste, absolument intérieur, qui exalte ce qui est douloureux, voire triste[84] » et également dans la revue *Πινακοθήκη* [*Pinacothèque*] : « Parmi ces trois genres d'art : l'art conventionnel, voire l'art académique, l'art réaliste et l'art personnel, uniquement le dernier est digne du nom de l'Art[85] ».

En ce qui concerne Dimitriadis, l'œuvre qui a donné lieu à plusieurs textes de critique fervente sur l'influence du Rodin symboliste est celle intitulée *Dilemme* ou *Recueillement* (fig. 12). C'est une statue, plus grande que nature, qui représente un homme nu et musclé assis sur un vestige antique. L'homme est penché vers l'avant et soutient sa tête, dans une position de recueillement et de réflexion, avec ses mains qui sont croisées sur ses genoux. Cette œuvre renvoie évidemment au célèbre *Penseur* de Rodin, la figure centrale de la *Porte de l'Enfer*, œuvre symboliste par excellence. C'est avec cette œuvre que Dimitriadis participa pour la première fois au Salon des Artistes Français de 1907. D'après les témoignages de la famille de Dimitriadis, le sculpteur grec a connu Rodin personnellement, mais une question demeure énigmatique : fut-il son élève ? Sur ce sujet, nous ne disposons que d'une seule source : une lettre, datée de décembre 1906, qui se trouve actuellement dans les Archives du Musée Rodin à Paris. Dans cette lettre, le poète Moréas demandait à Rodin de satisfaire le désir de son protégé, le jeune sculpteur Dimitriadis, de rencontrer le grand maître[86]. Le désir d'une telle rencontre prouve l'admiration profonde que Dimitriadis portait à l'œuvre de Rodin, même si son milieu comme lui-même n'étaient pas prêts d'admettre l'influence du grand maître ; Dimitriadis voulait échapper à l'accusation de « rodinisme ».

Au cours de ce travail, selon les recherches récentes, à travers l'analyse de la

---

82. A. Rodin, *L'art ; entretiens réunis par Paul Gsell*, Paris 1911 : Bernard Grasset, p. 239.

83. A. Rodin, *L'art ...*, *op. cit.*, pp. 226-227.

84. [Anonyme], *Ο Καλλιτέχνης* [*L'artiste*], n° 40 (juillet 1910), p. 101.

85. Th. Thomopoulos, «Ο Ράλλειος Αγών [Le concours Ralleios]», *Πινακοθήκη* [*Pinacothèque*], n° 133 (mars 1912), p. 18 ; E. Matthiopoulos, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιενάλε...*, *op. cit.*, p. 484.

86. Lettre manuscrite de Jean Moréas à Auguste Rodin (Paris, 7 décembre 1906), cote Mor-4491, Paris, Archives du Musée Rodin. Une carte de visite vierge de Dimitriadis accompagnait aussi la lettre de Moréas. Carte de visite de C. Dimitriadis (3 rue de Bagneux), Fonds cartes de visite, Paris, Archives du Musée Rodin.

situation économique, politique et sociale de la Grèce de la fin du XIXe et du début du XXe siècle, nous avons établi qu'il était très difficile pour les artistes grecs de se tenir au fait et d'assimiler les innovations symbolistes européennes. Cette étude nous amène à conclure que c'est en grande partie grâce à des voyages et à des séjours courts ou permanents dans des centres culturels de l'Europe dotés de communautés grecques puissantes (Paris, Munich), que les deux sculpteurs ont pu connaître et intégrer dans leurs œuvres les caractéristiques du Symbolisme. L'analyse d'une série d'œuvres tant de Dimitriadis que de Thomopoulos, l'appartenance de deux sculpteurs à la bourgeoisie athénienne et parisienne ainsi que le fait que les deux sculpteurs venaient des villes irrédentes (Smyrne et Stenimachos) mettent en lumière deux notions, en apparence contradictoires, qui fonctionnèrent pour les deux sculpteurs comme source d'inspiration et levier de transmission : le souci de la « patrie » et le « cosmopolitisme » ; les deux éléments jouèrent un rôle prépondérant dans la réalisation de leurs sculptures incarnant une sensibilité humaine universelle, selon l'esprit du Symbolisme.

BIBLIOGRAPHIE

M. Aivalioti, «The Greek Symbolism: correspondences and differences via the angel's image78», dans R. Neginsky (éd.), *Symbolism, its origins, and its consequences*, Newcastle upon Tyne 2010 : Cambridge Scholars Publishing, pp. 383-408.

[Anonyme], *Ο Καλλιτέχνης* [*L'artiste*], n° 40 (juillet 1910), p. 101.

[Anonyme], «Μια ενδιαφέρουσα έρευνα. 50 ερωτήσεις εις τον Δημητριάδην [Une requête intéressante. 50 questions à Dimitriadis]», *Αθηναϊκά Νέα* [*Nouvelles Athéniennes*], (7 octobre 1936).

G. Apollinaire, «Aux Artistes Français. Le Salon», *L'Intransigeant*, (5 mai 1910).

D. Arvanitakis, *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στην Ελλάδα. Πρακτικά ημερίδας* [*Le phénomène de la bienfaisance en Grèce. Actes de journée d'études*], Athènes 2006 : Musée Benaki.

S. Basch, *Le voyage imaginaire. Les écrivains français en Grèce au XXe siècle*, Athènes 1991 : Hatier.

S. Basch, *Le mirage grec : la Grèce moderne devant l'opinion française depuis la création de l'École d'Athènes jusqu'à la guerre civile grecque : 1846-1946*, Paris/ Athènes 1995 : Hatier/ Kauffmann.

O. Bätschmann, «Ferdinand Hodler : style et expression», dans *Ferdinand Hodler, 1853-1918*, catalogue d'exposition, Paris 2007 : Musée d'Orsay et Réunion des musées nationaux, pp. 149-164.

I. Cahn, «"Sous peu je serai connu à Paris" : Réception critique de Hodler en France 1881-1913», dans *Ferdinand Hodler, 1853-1918*, catalogue d'exposition, Paris 2007 : Musée d'Orsay et Réunion des musées nationaux, pp. 222-231.

St. Casson, *Sculpture of To-day*, numéro special de la revue *The Studio*, Londres 1939.

I.K. Chassiotis, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς* [*Précis d'histoire de la diaspora néohellénique*], Thessaloniki 1993 : Vanias.

I.K. Chassiotis, O. Katsiardi-Herring, E. Ampatzi, *Οι Έλληνες στη Διασπορά (15ος -21ος αι.)* [*Les Grecs dans la Diaspora (XVe-XXIe siècle)*], Athènes 2006 : Βουλή των Ελλήνων [Parlement Hellénique].

Ch. Christou, M. Koumvakali-Anastasiadi, *Modern Greek Sculpture 1800-1940*. Athènes 1982 : Commercial Bank of Greece.

R. Clogg, *A Concise History of Greece*. Cambridge/ New York 1992 : Cambridge University Press.

R.-P. Debaisieux, *Le décadentisme grec, une esthétique de la déformation*. Paris 1997 : L'Harmattan.

R.-P. Debaisieux, *Le décadentisme grec dans les œuvres en prose (1894-1912)*. Paris 2000 : L'Harmattan.

D.I.K[alogeropoulos], «Η Καλλιτεχνική Έκθεσις του Ζαππείου [L'Exposition Artistique à Zappeion]», *Πινακοθήκη* [*Pinacothèque*], n° 98 (avril 1909), pp. 36-38.

C. Dimitriadis, «Το μνημείον του Μωρεάς [Le monument Moréas]», *Εστία* [*Foyer*], (19 décembre 1932).

Exposicion Internacional de Arte del Centenario Buenos Aires. Catalogo ilustrado. Buenos Aires 1910 : Est. Grafico M. Rodriguez Giles.

M. Facos, *Symbolist Art in Context*, Berkeley 2009 : University of California Press.

R. Gillmann, «La Société d'Horticulture de Picardie. Mystère autour d'une statue. Mais d'où vient l'homme de bronze installé dans le jardin de la rue Le Nôtre ?», *Le Courrier Picard*, (6 août 1992).

R. Gillmann, «La Société d'Horticulture de Picardie. La vie fabuleuse de Basil Zaharoff. De nombreux points d'ombre subsistent dans la vie du bienfaiteur de la société d'horticulture», *Le Courrier Picard*, (7 août 1992).

G. Grivaud (éd.), *La diaspora hellénique en France*, *Actes du séminaire organisé à l'École Française d'Athènes, 18 octobre-1er novembre 1995*, Athènes/ Paris 2000 : École Française d'Athènes/ De Boccard.

G. Grivaud (éd.), *Le(s) Mishellénisme(s). Actes du séminaire organisé à l'École Française d'Athènes*, Paris/ Athènes 2001 : École Française d'Athènes.

B. Han-Pile, «Nietzsche and Amor Fati», *European Journal of Philosophy*, vol. 19, issue 2 (juin 2011), pp. 224-261.

G. Harlaftis, I. Theotokas, *Leadership in World Shipping. Greek Family Firms in International Business*, Londres, 2009 : Palgrave Macmillan.

J.-D. Jumeau-Lafond, «The Reception of the Rose+Croix. A Symptom of the "Réaction idéaliste"», dans le catalogue d'exposition *Mystical Symbolism. The Salon de la Rose+Croix 1892-1897*, Vivien Greene (éd.), Solomon Guggenheim Museum, New York ; Peggy Guggenheim Collection, Venise, 2017, pp. 36-45.

D. A. Kokkinos, «Ετήσια Πανελλήνιος Καλλιτεχνική Έκθεσις 1938 [Exposition Artistique Panhellénique Annuelle de 1938]», *Nea Estia* [*Nouveau Foyer*], vol. 272 (15 avril 1938), pp. 563-567.

S. Lydakis, *Η Νεοελληνική Γλυπτική. Ιστορία-Τυπολογία* [*La sculpture néo-hellénique. Histoire-Typologie*], Athènes 2011 : Melissa.

A. Mamakis, «Διά να αποκτήσωμεν ζωγράφους και γλύπτας [Afin d'avoir de nouveaux peintres et sculpteurs]», *Έθνος* [Nation], (30 avril 1930).

N. Manitakis, *L'essor de la mobilité étudiante internationale à l'âge des États-Nations. Une étude de cas : les étudiants grecs en France (1880-1940)*, Thèse de Doctorat, EHESS, Paris 2004.

N. Μαρωνιτη, *Πολιτική εξουσία και «Εθνικό ζήτημα» στην Ελλάδα, 1880-1910* [*Pouvoir politique et la «Question Nationale» en Grèce, 1880-1910*], Athènes 2009: Alexandria.

E. Matthiopoulos, «Το χρονικό μιας σκιαμαχίας [L'histoire d'un combat]», *Ουτοπία* [*Outopie*], n° 19 (janvier-février 1996), pp. 109-124.

E. Matthiopoulos, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιενάλε της Βενετίας 1934-1940* [*La participation de la Grèce à la Biennale de Venise 1934-1940*], Thèse de Doctorat, Université de Crète, Rethymnon 1996.

E. Matthiopoulos, *Η τέχνη πτεροφυεί εν οδύνη: Η πρόσληψη του νεορομαντισμού στο πεδίο της ιδεολογίας, της θεωρίας της τέχνης και της τεχνοκριτικής στην Ελλάδα* [*L'art prend ses ailes dans la douleur. La réception du néoromantisme dans les champs de l'idéologie, de la théorie de l'art et de la critique en Grèce*]. Athènes 2005 : Potamos.

E. Matthiopoulos, «La réception du symbolisme en Grèce à travers l'œuvre de Costis Parthénis pendant la période 1900-1930», dans C. Méneux, A. Sotropa (éd.), *Quêtes de modernité(s) artistique(s) dans les Balkans au tournant du xxe siècle*, Paris 2016 : Université Paris I Panthéon Sorbonne, pp. 9-46. Disponible à : http://hicsa.univ-paris1.fr/documents/pdf/PublicationsLigne/Colloque%20Balkans/02_1_matthiopoulos.pdf [Accès : 26 octobre 2022]

Em. Mavrommatis, *Η χαρακτική και η ζωγραφική του Δημήτρη Γαλάνη, 1879-1966. Διδακτορική Διατριβή* [*La gravure et la peinture de Dimitris Galanis, 1879-1966. Thèse de Doctorat*], Athènes 1983 : Diogenis.

M. Mazower, *The Balkans. From the End of Byzantium to the Present Day.* Londres 2000 : Phoenix.

F. Monneyron, *L'Androgyne décadent. Mythe, figure, fantasmes*, Grenoble 1996 : UGA éditions (Université Stendhal).

G. Mpolis, «Σπουδάζοντας στο Μόναχο. Έλληνες καλλιτέχνες στην Βασιλική βαυαρική Ακαδημία των Καλών Τεχνών τον 19ο αιώνα [Étudier à Munich. Artistes grecs à l'Académie bavaroise royale des Beaux-Arts du XIXe siècle]», dans A. Goulaki-Voutyra, M. Papanikolaou (éd.), *Έλληνες καλλιτέχνες στην Ακαδημία του Μονάχου τον 19ο και 20ό αιώνα/ Grie-*

chische Künstler in der Münchener Akademie im 19. und 20. Jahrhundert, Thessalonique 2006 : Fondation des Arts Teloglion/ Université Aristote de Thessalonique, pp. 51-63.

Ch. Nikou, «The Radiance of the French Symbolism in Greece», dans R. Neginsky (éd.), *Symbolism, its origins and its consequences*, Newcastle upon Tyne 2010 : Cambridge Scholars Publishing, pp. 409-425.

Z. Papandoniou, «Έλλην γλύπτης. Ο γλύπτης κ. Κ. Δημητριάδης τιμούται με χρυσούν μετάλλιον εις παγκόσμιον έκθεσιν [Sculpteur grec. Le sculpteur M. Dimitriadis est honoré de la médaille d'or lors d'une Exposition Internationale]», Εμπρός [*Embros*], (15 novembre 1910).

D. Pavlopoulos, «Έργα νεοελληνικής γλυπτικής/Η συλλογή της οικογένειας Θωμόπουλου [Œuvres de sculpture néohellénique/La collection de la famille Thomopoulos]», *Ελληνικό Μάρμαρο* [*Marbre Grec*], vol. 90 (juillet-août 1991), pp. 76-77.

D. Pavlopoulos, «Thomas Thomopoulos», dans E. Matthiopoulos, (éd.) *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι, γλύπτες, χαράκτες. 16ος-20ός αι.* [*Dictionnaire des artistes grecs. Peintres, sculpteurs, graveurs. XVIe-XXe s.*], Athènes 2000 : Melissa, vol. II, pp. 32-33.

J. Péladan, «Hymne à l'Androgyne», *La Plume*, n° 15 (1er mars 1891), p. 83.

J. Péladan, *Geste Esthétique. Catalogue du Salon de la Rose+Croix (10 mars au 10 avril). À Paris Galerie Durand-Ruel, 11 rue Le Peletier*, Paris 1892.

J. Péladan, *Catalogue officiel illustré de 160 dessins du second salon de la Rose+Croix avec la règle esthétique et les constitutions de l'Ordre. 28 mars au 30 avril 1893*, Paris 1893.

Ch. Peltre, *Retour en Arcadie. Le voyage des artistes français en Grèce au XIXe siècle*, Paris 1997 : Klincksieck.

L. Politis, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* [*Histoire de la littérature néo-hellénique*], Athènes 1993[7] : MIET.

A. Rodin, *L'art ; entretiens réunis par Paul Gsell*, Paris 1911 : Bernard Grasset.

A. Saragiotis, *Ελληνικός Συμβολισμός* [*Symbolisme grec*], Thèse de Doctorat, Université Aristote de Thessalonique, Thessalonique 1999.

T. Thomopoulos, «Αρχή της Ελληνικής τέχνης [Principe de l'art grec]», *Κριτική* [*Critique*], n° 2 (1903), pp. 52.

Th. Thomopoulos, «Η νεωτέρα ελληνική γλυπτική. Σημειώσεις εις την ιστορίαν της συγχρόνου ελληνικής τέχνης [La sculpture grecque moderne. Remarques sur l'histoire de la sculpture grecque contemporaine]», *Ημερολόγιον του έτους 1905* [*Calendrier Annuel 1905*], 1ère année, Constantinople 1904, pp. 313-316.

T. Thomopoulos, «Ο Ράλλειος Αγών [Le concours Ralleios]», *Πινακοθήκη* [*Pinacothèque*], n° 133 (mars 1912), p. 18.

M. Todorova, *Imaginaire des Balkans*. Paris 2011 : Éditions EHESS.

N. Tzani, «Η συνεργασία του διευθυντή της ΑΣΚΤ Κωνσταντίνου Δημητριάδη με

την κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932 [La collaboration du directeur de l'École des beaux-arts d'Athènes Constantinos Dimitriadis avec le gouvernement grec Eleftherios Venizélos (1928-1930)]», dans T. Sakellaropoulos (éd.), *Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτιστική πολιτική. Πρακτικά Συμποσίου* [*Eleftherios Venizélos et politique culturelle; Actes de colloque*], Athènes/ Cannée 2012 : Fondation Nationale des Recherches et des Études «Eleftherios Venizélos»/ Musée Benaki, pp. 62-80.

N. Tzani, *Costas Dimitriadis (1879-1943) : La carrière européenne d'un sculpteur grec*, Thèse de Doctorat, Université de Strasbourg, Strasbourg 2012.

N. Tzani, «Η ανέγερση της προτομής του Ugo Foscolo στην Ζάκυνθο στον Μεσοπόλεμο ως πράξη πολιτιστικής διπλωματίας [*L'érection du buste Ugo Foscolo à Zante comme un acte de diplomatie culturelle*]», dans D. F. Markatou (éd.), *ΙΑ΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο. Επτανησιακός Βίος και Πολιτισμός (Κεφαλονιά.21-25 Μαίου 2018), Πρακτικά* [*XIe Congrès Panionien International. Vie et Culture des Iles Ioniennes (Céphalonie, 21-25 mai 2018)*], vol. VI: « Ιστορία της Τέχνης [Histoire de l'art] », Argostoli 2020 : Société des Études Historiques de Céphalonie, pp. 261-275.

N. Tzani, «Κώστας Δημητριάδης/ Costas Dimitriadis», dans G. Mpolis (éd.), To Εργαστήριο του γλύπτη/ In the sculptor's studio, Catalogue d'exposition, Athènes 2022 : MOMus-Musée Alex Mylona, pp. 24-31.

D. Tziovas (éd.), *Greek Diaspora and Migration since 1700: Society, Politics and Culture*, Farnham 2009 : Ashgate.

E.-M. Vavouri, *Το μοτίβο του Πενθούντος Πνεύματος : Η περίπτωση του γλύπτη Θωμά Θωμόπουλου (1875-1937)* [*Le motif de l'Ange Pleureur : le cas du sculpteur Thomas Thomopoulos (1875-1937)*], Thèse de Master, Université d'Athènes, Athènes 2011.

M. Vitti, *Histoire de la littérature grecque moderne*, Athènes 1989 : Librairie Kauffmann/ Éditions Hatier.

V. N. Zakharov, G. Harlaftis, O. Katsiardi-Herring (éd.), *Merchant Colonies in the Early Modern Period*. Londres 2012 : Pickering & Chatto Editors.

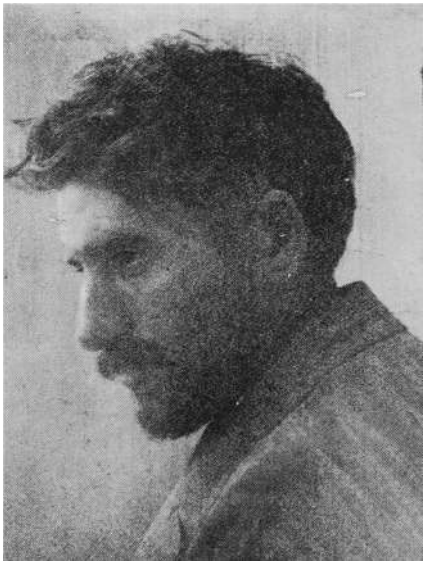

Fig. 1. Le sculpteur Thomas Thomopoulos (1875-1937)

Fig. 2. Le sculpteur Costas Dimitriadis (1879-1943)

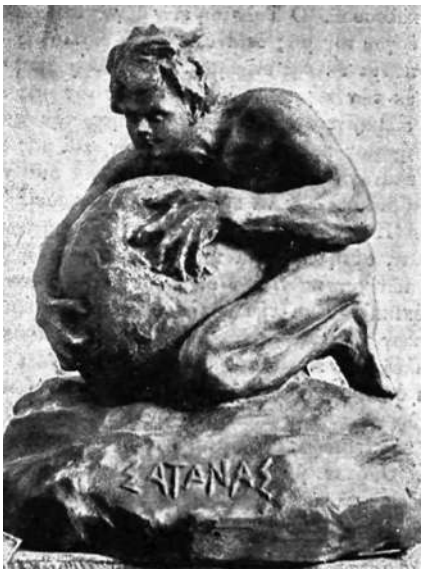

Fig. 3. Thomas Thomopoulos, Satan, *1909, œuvre introuvable illustrée dans la revue* Πινακοθήκη [Pinacothèque], *n° 98, avril 1909, p. 37*

Fig. 4. Hugo Simberg, Le Diable regardant la Terre, *1899, crayon et aquarelle sur papier, 38,5 × 23,5 cm, A III 1821, Helsinki, Collection Ahlström, Galerie Nationale Finlandaise*

Fig. 5. Thomas Thomopoulos, Ange Pleureur, *1909, marbre, Tombe Kosmas Koronaios, Cimetière de l'Insurrection, Pirée*

Fig. 6. Thomas Thomopoulos, Beethoven, *1910, œuvre introuvable illustrée dans la revue* Πινακοθήκη [Pinacothèque], *n° 112, juin 1910, p. 82*

Fig. 7. Thomas Thomopoulos, Les yeux de l'âme, *1900, marbre, 52 x 49 x 36,5 cm, Athènes, Pinacothèque nationale-Musée Alexandros Soutzos*

Fig. 8. Costas Dimitriadis, Costis Palamas, *1936, plâtre patiné façon terre-cuite, 46 x 30 x 29 cm, Athènes, Pinacothèque nationale-Musée Alexandros Soutzos (cliché, Athènes, archives* C. Dimitriadis, collection privée). Le buste en marbre fut érigé et inauguré à Patras en 1952

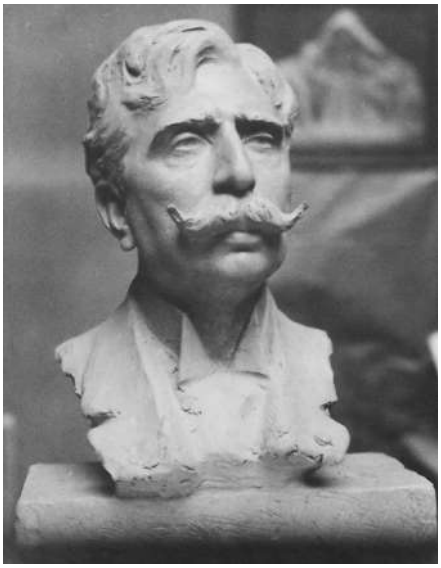

Fig. 9. Costas Dimitriadis, Jean Moréas, *vers 1909, terre-cuite, œuvre introuvable connue par photographie (cliché, archives C. Dimitriadis, Athènes, collection privée)*

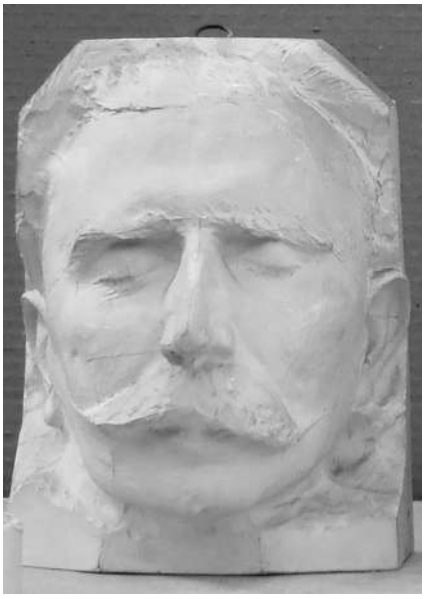

Fig. 10. Costas Dimitriadis, Jean Moréas *(moulage de sa masque mortuaire), 1910, plâtre, 25 x 19 x 16 cm, Athènes, Pinacothèque nationale-Musée Alexandros Soutzos*

Fig. 11, 11α. Costas Dimitriadis, Aux rêves ignorés et vaincus *(la scène centrale de la composition* Aux vaincus de la vie*), 1909, marbre, 92 x 118 x 75 cm, Athènes, Pinacothèque nationale-Musée Alexandros Soutzos (cliché, archives C. Dimitriadis, Athènes, collection privée)*

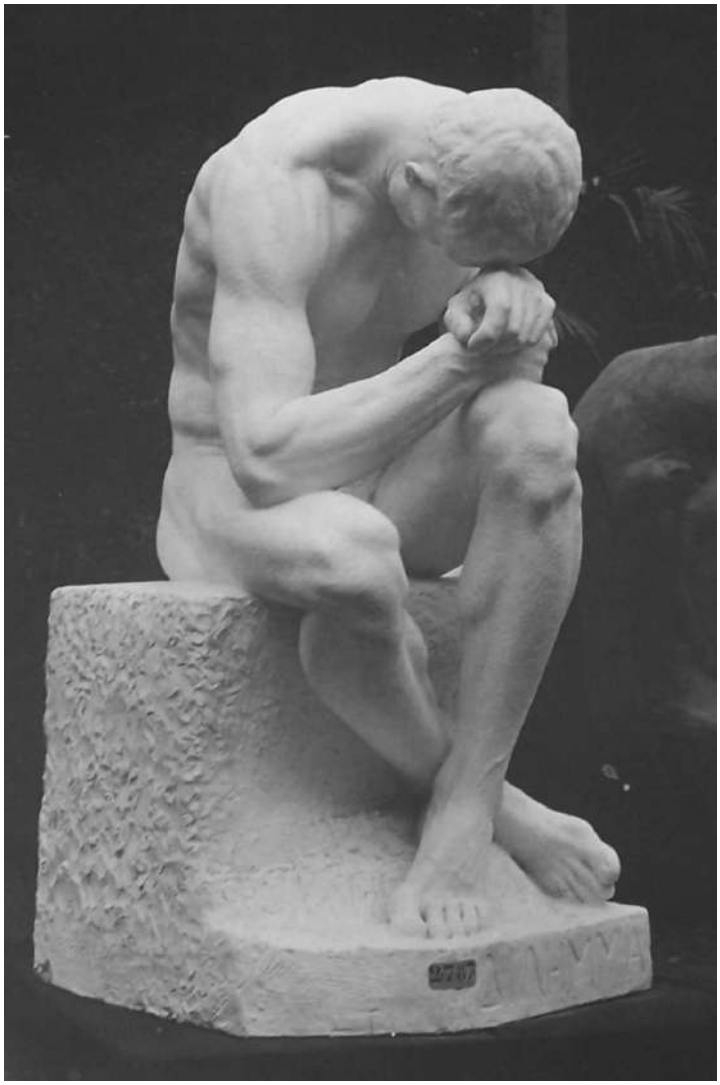

Fig. 12. Costas Dimitriadis, Dilemme *ou* Recueillement, *1907, marbre, 60 x 30,5 x 38,5 cm, Athènes, Pinacothèque nationale-Musée Alexandros Soutzos (en plâtre dans le cliché, archives C. Dimitriadis, Athènes, collection privée)*

Fig. 13. Costas Dimitriadis, L'homme ou Effort, *1910, bronze, 135 x 215 x 115 cm, Amiens, Jardin de la Société d'Horticulture de Picardie (photographie par J. Roseman [Paris], archives C. Dimitriadis, Athènes, collection privée)*

Fig. 14. Costas Dimitriadis, Fragment *(fragment de la composition* Vaincus de la vie*), 1908, plâtre, œuvre introuvable, connue par photographie (cliché, archives C. Dimitriadis, Athènes, collection privée)*

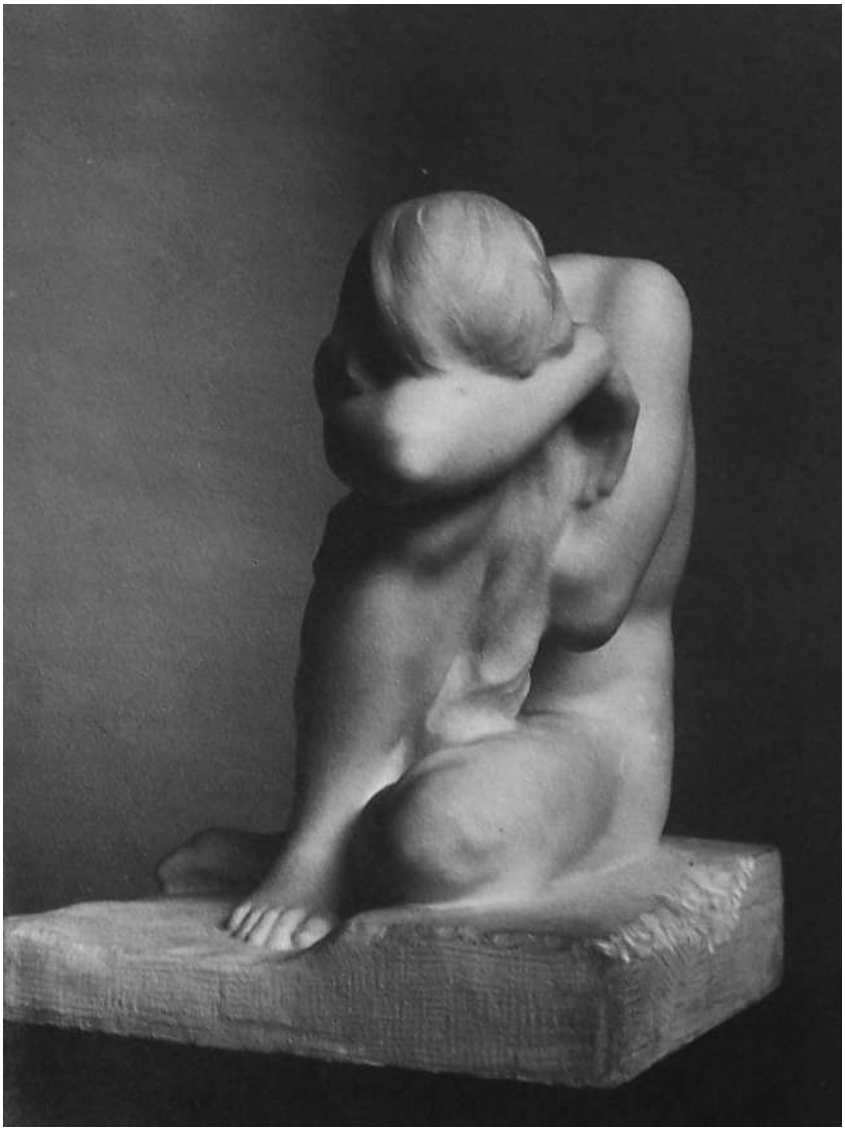

Fig. 15. Costas Dimitriadis, Femme accroupie ou Pleureuse *(fragment de la composition* Vaincus de la vie*), 1909, marbre, 81 x 60 x 69 cm, Athènes, Pinacothèque nationale-Musée Alexandros Soutzos (cliché, archives C. Dimitriadis, Athènes, collection privée)*

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΣΚΟΡΠΙΑ ΟΜΙΛΗΜΑΤΑ ΜΝΗΜΗΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΝΙΚΟ ΓΑΒΡΙΗΛ ΠΕΝΤΖΙΚΗ*

Σὲ ἕνα παλιότερο κείμενό του ὁ Ντίνος Χριστιανόπουλος εἶχε γράψει ὅτι «τὰ ποιήματα τοῦ Πεντζίκη μᾶς βοηθοῦν νὰ περάσουμε ἀπὸ τὰ βιβλία του στὶς ζωγραφιές του, καθὼς ἀποτελοῦν κάτι ἐνδιάμεσο ἀνάμεσα στὴν ἀνησυχία τῶν γραψιμάτων του καὶ τὸν λυρισμὸ ποὺ ξεχειλίζει ἀπὸ τοὺς πίνακές του. Πολλοὶ στίχοι του μιάζουν σὰ βιαστικὲς σημειώσεις καὶ προσχέδια γιὰ τὶς τέμπερές του· θἄλεγε κανεὶς πὼς ζωγραφίζει, γράφοντας παράλληλα ποιήματα»[1].

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι πολλοὶ στίχοι τοῦ Πεντζίκη, αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ καὶ τοῦ πιὸ μοντέρνου τῆς γενιᾶς του[2], λογοτέχνη καὶ ζωγράφου τῆς Θεσσαλονίκης, δίνουν τὴν ἐντύπωση σημειώσεων καὶ προσχεδίων γιὰ τὶς τέμπερές του. Συχνὰ νομίζει κανεὶς ὅτι ὁ Πεντζίκης ζωγραφίζει γράφοντας παράλληλα ποιήματα ἢ γράφει ποιήματα ὅταν ζωγραφίζει. Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἡ διεισδυτικὴ ματιὰ τοῦ Χριστιανόπουλου προσέγγισε μὲ σύντομο καὶ περιεκτικὸ τρόπο τὴ σχέση τοῦ λόγου καὶ τῆς εἰκόνας στὸ ἔργο τοῦ καλλιτέχνη, ἕνα θέμα ἐπίκαιρο στὴ σύγχρονη ἔρευνα τῆς θεωρίας τῆς τέχνης καὶ ἰδιαίτερα τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Πρόκειται γιὰ ἕνα θεωρητικὸ πρόβλημα ποὺ ἀπασχόλησε τὸν προσωκρατικὸ φιλόσοφο Ἡράκλειτο, ἀργότερα πέρασε στοὺς κλασικοὺς φιλοσόφους καὶ μέσω τῶν καππαδοκῶν θεολόγων ἔφθασε μέχρι τὸν στρατηγὸ Μακρυγιάννη[3]. Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι αὐτὴ ἡ σχέση τοῦ λόγου καὶ τῆς εἰκόνας, μιὰ σχέση ὄχι κατὰ βάσιν ἀντιθετικὴ ἀλλὰ συμπληρωματική, ὅπως μᾶς ἔδειξαν οἱ ὑπερασπιστὲς τῶν

---

* Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφὴ τῆς ὁμότιτλης εἰσήγησης τοῦ γράφοντος στὴν Ἡμερίδα ποὺ διοργανώθηκε στὶς 9 Μαΐου 2018 στὸ Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τίτλο: «Σύναξη στὴ Μνήμη Ν. Γ. Πεντζίκη».

1. Βλ. Ντ. Χριστιανόπουλος, Λίγα λόγια γιὰ τὸν Πεντζίκη, τόμ. Ἠ. Πετροπουλος, *Νίκος Γαβριὴλ Πεντζίκης*, ἔκδοση *Διαγωνίου*, ἐξώφυλλο Ἰ. Σβορώνου, σελ. 2.

2. Ν. Μπακολας, Πεζογράφοι τῆς Θεσσαλονίκης, *Διαβάζω*, τεῦχ. 128 (5 Ὀκτωβρίου 1985), σελ. 32.

3. Σχετικὰ μὲ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ζήτημα τῆς εἰκονολογίας τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἐνδεικτικὰ βλ. Γ. Χρ. Τσιγαρας, *Εἰκόνα καὶ Λόγος. Εἰκονολογικὰ σχόλια στὸν Ἀναστάσιο Σιναΐτη*, Ξάνθη 1999: Πολιτιστικὸ καὶ Ἀναπτυξιακὸ Κέντρο Θράκης, σσ. 29-38· Γ. Χρ. Τσιγαρας, *Ἡ εἰκονολογία τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη*, Θεσσαλονίκη 2011: Ἀνάλεκτα Βλατάδων 68, σσ. 324-329· Γ. Χρ. Τσιγαρας, «Οἱ αἰσθήσεις στὴν εἰκονολογία τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη», *Κληρονομία* 37 (2005-2013), σσ. 386-395.

εἰκόνων κατὰ τὴν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας (8ος-9ος αἰώνας)[4], εἶναι συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ λογοτεχνικοῦ καὶ εἰκαστικοῦ ἔργου τοῦ Νίκου Γαβριὴλ Πεντζίκη.

Ἡ συμπληρωματικὴ αὐτὴ σχέση λόγου καὶ εἰκόνας στὸ ἔργο τοῦ Πεντζίκη διαπιστώνεται καὶ διατυπώνεται μὲ ἀμεσότητα καὶ ὑμνολογικὴ λιτότητα στὴν ἐπιγραφὴ ποὺ χαράχτηκε στὸ μνῆμα τοῦ κὺρ Νίκου στὴν Ὁρμύλια: *Τέχνη χρωστῆρος καὶ λόγου διαπρέψας, νῦν Χριστοῦ βίβλῳ ἐγγράφηε Νικόλαε.* Αὐτὴ ἡ συναξαριακοῦ χαρακτήρα ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ ποὺ συνέθεσε ὁ ἱερομόναχος π. Ἀθανάσιος Σιμωνοπετρίτης καὶ τὴν ἀφιέρωσε στὴ μνήμη τοῦ Νίκου Γαβριὴλ Πεντζίκη θεωρῶ ὅτι συμπυκνώνει τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου αὐτοῦ συγχρόνου Θεσσαλονικέως. Τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ προσφέρει ἕνα ἔναυσμα γιὰ τὰ σκόρπια αὐτὰ ὁμιλήματά μου γιὰ τὴν τέχνη του, ἐνῶ ταυτόχρονα διασκεδάζει τὴν ἀμηχανία τοῦ γράφοντος νὰ σκιαγραφήσει τὸ εἰκαστικὸ ἔργο τοῦ Πεντζίκη, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχουν γραφτεῖ ἀρκετά, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι ποτὲ ἐξαντλητικά[5].

Σὲ αὐτὴ τὴ συνοπτικὴ παρουσίαση τοῦ εἰκαστικοῦ ἔργου τοῦ Πεντζίκη θὰ σταθῶ πρῶτα σὲ μιὰ μετάφραση ποὺ ἔκανε ὁ καλλιτέχνης μὲ τὸ βυζαντινότροπο ψευδώνυμο Σταυράκιος Κοσμᾶς μαζὶ μὲ τὴν ποιήτρια ἀδελφή του Ζωὴ Καρέλλη. Μετέφρασαν οἱ δυό τους μιὰ διάλεξη γιὰ τὴν τέχνη ποὺ ἔδωσε τὸν Μάιο τοῦ 1924 στὴ Σορβόννη ὁ ἰσπανὸς κυβιστὴς ζωγράφος καὶ γλύπτης Χουὰν

---

4. Βλ. Γ. Χρ. Τσιγαρας, *Ἡ εἰκονολογία τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη... ὅ.π.*, σσ. 324-329.

5. Τὴ δυσκολία τῆς παρουσίασης τοῦ ἔργου τοῦ καλλιτέχνη εἶχε ἐκφράσει παλαιότερα ὁ Ἠλίας Πετρόπουλος, *Νίκος Γαβριὴλ Πεντζίκης*, ἔκδοση *Διαγωνίου*, ἐξώφυλλο Ἰ. Σβορωνου, σελ. 16: *Εἶναι ἰσχυρὴ ἡ πεποίθηση ὅτι τὸ πορτραῖτο τοῦ Πεντζίκη ὡς λογοτέχνη καὶ ζωγράφου εἶναι δύσκολο νὰ σχεδιασθῇ, νὰ ἀποδοθῇ κυκλικά. Ἡ ἰδιοτυπία του, ἡ ἐξειδίκευση τοῦ ὕφους, τὸ ἰδιαίτατα ἀτομικὸ στύλ, τὸ ἀσταμάτητο γίγνεσθαι τῆς μορφῆς του, βαραίνουν σὰν βραχνᾶς καὶ ὅ,τι βλέπεις εἶναι ὄχι οἱ γενικὲς γραμμές, μὰ τὰ μέρη, τὰ τμήματα, τὰ σημεῖα.* Ὡστόσο, ἔχω τὴν ἄποψη ὅτι τὸν τελυταῖο καιρὸ ἐμφανίζονται ἐνδιαφέρουσες μελέτες γιὰ τὸ ἔργο του Ν. Γ. Πεντζίκη. Γιὰ τὸ ζωγραφικό του ἔργο ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται: Ἠ. Πετροπουλος, *Νίκος Γαβριὴλ Πεντζίκης. Δεύτερη ἔκδοση μὲ πρόλογο καὶ εἰκονογράφηση*, Ἀθήνα 1980: Γράμματα· Π. Σφυριδης, *Οἱ καλλιτέχνες τῆς "Διαγωνίου". Μιὰ παρουσίαση*, Θεσσαλονίκη 1985: Διαγώνιος, σσ. 35-47· Γ. Μενεσιδης, «Ὁ ζωγράφος Νίκος Γαβριὴλ Πεντζίκης», *Τὸ Παραμιλητὸ* 16 (Ὀκτώβριος 1994), σσ. 250-260· Πορφυριος Μοναχος, «Ὁ Νίκος Γαβριὴλ Πεντζίκης καὶ τὸ ζωγραφικό του ἔργο», *Ἴνδικτος* 18 (Μάιος 2004), σσ. 273-279· Γ. Μενεσιδης, «Ὁ ζωγραφικὸς λειμώνας τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη. Μιὰ διαδρομὴ στὴ ζωγραφική του πορεία καὶ σκέψη», *Προσεγγίσεις 2008-2010*, Θεσσαλονίκη 2012: Ἑταιρεία Λογοτεχνῶν Θεσσαλονίκης, σσ. 81-93. Πρβλ. καὶ Κ. Κουρουδης, «Ἡ καινοτόμος συμβολὴ τοῦ Ν. Γ. Πεντζικη στὰ περιοδικά: *Τὸ 3ο Μάτι*, *Κοχλίας* καὶ *Μορφές*», *Προσεγγίσεις 2008-2010*, Θεσσαλονίκη 2012: Ἑταιρεία Λογοτεχνῶν Θεσσαλονίκης, σσ. 36-58· Γ. Ν. Πεντζικης, «Ἐκθέσεως χαρτογράφησις», τόμ. *Ν. Γ. Πεντζίκης, Φυσικὸς ἐκκλησιασμὸς 1934-1993. 3+1 θέματα 3 οὐρανοί*, Θεσσαλονίκη 2013: Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, σσ. 7-15· Κ. Κουρουδης, «Πλατωνικὲς ἐπιδράσεις στοὺς καλλιτέχνες Νίκο Γαβριὴλ Πεντζίκη καὶ Γιάννη Μενεσίδη», τόμ. Γ. Χρ. Τσιγαρας (ἐπιμ.), *Στίγματα φωτὸς στὸ Ξανθιώτικο τοπίο. Ζωγραφικὴ καὶ κριτικὰ κείμενα*, Ξάνθη 2014: Ἱερὰ Μητρόπολις Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου, σσ. 31-47.

Γκρίς. Προφανῶς μὲ τὴν ὑπόδειξη τοῦ Δημήτρη Πικιώνη, φίλου τοῦ ζωγράφου Νίκου Χατζηκυριάκου-Γκίκα, καὶ κυρίως τοῦ Στρατῆ Δούκα[6], ἡ μετάφραση δημοσιεύθηκε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1935 στὸ περιοδικὸ *3ο Μάτι*[7]. Στὶς ἀπόψεις τοῦ Γκρὶς ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ζωγράφων τοῦ μοντερνισμοῦ, κυρίως ὅμως στὸν κύκλο τῶν διανοουμένων καὶ καλλιτεχνῶν τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ πιστεύω θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν οἱ ἀπαρχὲς τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας τοῦ Νίκου Γαβριὴλ Πεντζίκη. Στὶς δύο πρῶτες περιόδους τοῦ εἰκαστικοῦ του ἔργου, ὅπως τὶς καθόρισε ὁ Γαβριὴλ Νικολάου Πεντζίκης, ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ὁ ζωγράφος κινεῖται ἀνάμεσα στὸν ἰμπρεσιονισμὸ καὶ τὸν μεταϊμπρεσιονισμὸ μὲ στοιχεῖα ποὺ συνδυάζονται μὲ συμβολικοὺς ὑπαινιγμοὺς καὶ μεταφορικὲς τάσεις[8]. Ὅμως, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τονιστεῖ ὅτι οἱ θεωρητικὲς ἀφετηρίες τῆς τέχνης τοῦ Πεντζίκη θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη, κυρίως τοῦ Πλάτωνα καὶ τῶν Πυθαγορείων[9]. Στὴ ζωγραφική του ἐπέδρασε ὁ Νίκος Χαζηκυριάκος-Γκίκας καὶ ὁ Σπῦρος Παπαλουκᾶς ἰδίως στὰ ἔργα του μὲ θεματολογία ἀπὸ τὰ Ἁγιορείτικα τοπία καὶ κτήρια[10].

Στὸ συγγραφικὸ καὶ εἰκαστικὸ ἔργο τοῦ Πεντζίκη συνυπάρχει ἡ εἰκόνα καὶ ὁ λόγος (Εἰκ. 1) καὶ δὲν μποροῦν διαχωριστοῦν, γιατὶ ὁ Πεντζίκης γράφει μὲ εἰκόνες καὶ ζωγραφίζει μὲ τὸν λόγο. Εἶναι ἐκπληκτικὸς ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο

---

6. Ὁ Στρατης Δουκας, *Μαρτυρίες καὶ κρίσεις*, Ἀθήνα 19773: Κέδρος, σσ. 12-13, 16-17, 27, σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Νίκο Γαβριὴλ Πεντζίκη, μὲ ἡμερομηνία 24 Ἰουλίου 1935, τὸν προτρέπει καὶ ἐκ μέρους «ὅλης τῆς παρέας» – προφανῶς τοῦ Δημήτρη Πικιώνη, τοῦ Νίκου Χατζηκυριάκου-Γκίκα, τοῦ Σπύρου Παπαλουκᾶ καὶ τοῦ Σωκράτη Καραντινοῦ –, νὰ ἀναλάβει νὰ μεταφράσει τὴ διάλεξη τοῦ Χουὰν Γκρὶς ("Une conference de J. Gris"). Φαίνεται ὅτι ἡ ἐκδοτικὴ ὁμάδα τοῦ περιοδικοῦ ἔδινε μεγάλη σημασία στὴ μετάφραση αὐτῆς τῆς διάλεξης, στοιχεῖο ποὺ πιστοποιεῖ τὴν προσκόλληση τοῦ πνευματικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ αὐτοῦ κύκλου τῆς δεκαετίας τοῦ '30 στὸ μοντέρνο. Γιὰ τὸ περιοδικὸ 3ο Μάτι βλ. E. Sartori, *Τὸ περιοδικὸ Τὸ 3ο Μάτι (1935-1937)*, Διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 2010. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Πεντζίκη μὲ τὸ περιοδικὸ αὐτὸ βλ. Κ. Κουρουδης, *Τὸ περιοδικὸ Κοχλίας: Θεσσαλονίκη (1945-48), Εἰσαγωγή, συνεντεύξεις, βιβλιογραφία*, Παιανία 1997, καὶ Δ. Παπαδοπουλου, *Θεωρητικὲς ἀναζητήσεις τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη στὴν πορεία ἀπὸ τὴν «καλύβα» τοῦ Ἀντρέα Δημακούδη ἕως τὴ «θηλυκὴ πολυκατοικία» τοῦ Κοχλία*, Διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 209-247.

7. «Μιὰ διάλεξη τοῦ Ζουὰν Γκρίς», *Τὸ 3ο Μάτι* 1 (Ὀκτώβρης 1935) 21. Εὐχαριστῶ τὸν φίλο Κωνσταντίνο Κουρούδη γιὰ τὴ διάθεση φωτοαναστατικοῦ ἀντιγράφου τῆς μετάφρασης αὐτῆς. Γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ πλαισίου τῆς δημοσίευσης τῆς διάλεξης αὐτῆς βλ. E. Sartori, *Τὸ περιοδικὸ Τὸ 3ο Μάτι (1935-1937)... ὅ.π.*, σσ. 82-86.

8. Πρβλ. Π. Σφυριδης, *Οἱ καλλιτέχνες τῆς "Διαγωνίου"... ὅ.π.*, σελ. 46.

9. Κ. Κουρουδης, «Ἡ καινοτόμος συμβολὴ τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη στὰ περιοδικά...», *ὅ.π.*, σσ. 39-40· Κ. Κουρουδης, «Πλατωνικὲς ἐπιδράσεις στοὺς καλλιτέχνες Νίκο Γαβριὴλ Πεντζίκη καὶ Γιάννη Μενεσίδη...», *ὅ.π.*, σσ. 32-40. Πρβλ. Γ. Τζανης, «Ἡ γλῶσσα στὸ ἔργο τοῦ Νίκου Γαβριὴλ Πεντζίκη», *Προσεγγίσεις 2008-2010*, Θεσσαλονίκη 2012: Ἑταιρεία Λογοτεχνῶν Θεσσαλονίκης, σσ. 33-35, καὶ Ἀ. Ὁμ. Πολυχρονιδης, «*Πρὸς ἐκκλησιασμὸ» τῆς λογοτεχνίας. Πολιτισμὸς λόγου γραπτοῦ στὸ ἔργο τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη*, Ἀθήνα 2006: Ἁρμός, σσ. 44-52.

10. Γ. Ν. Πεντζικης, «Ἐκθέσεως χαρτογράφησις...», *ὅ.π.*, σελ. 6.

ὁ καλλιτέχνης βλέπει τὰ πράγματα καὶ παρατηρεῖ τὴν κτίση[11]. Στὰ κείμενά του γράφει μὲ εἰκόνες, ὅπως ὁ Ὅμηρος καὶ οἱ ἀρχαῖοι Τραγωδοὶ μιλοῦν μὲ εἰκόνες, ὑπερβαίνοντας τὴ διαχωριστικὴ ἀντιθετικὴ γραμμὴ μεταξὺ τοῦ λόγου καὶ τῆς εἰκόνας[12], ὅπως ἔδειξαν οἱ μεγάλοι εἰκονολόγοι πατέρες τῆς εἰκονομαχίας[13]. Ἡ ὅραση, αὐτὴ ἡ ἀγαπημένη αἴσθηση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ δίνει μορφὴ καὶ σχήματα στὴν κτίση, κατακλύζει τὸ συγγραφικό του ἔργο, ἐνῶ στὴ ζωγραφική του τὰ πράγματα μεταπλάθονται μὲ τὴ σινικὴ σὲ σχήματα καὶ οἱ τέμπερές του κατακλύζονται ἀπὸ καθαρὰ χρώματα. Ἔλεγε συχνὰ ὁ καλλιτέχνης ὅτι τὰ καθαρὰ χρώματα ἐμπεριέχουν σπέρματα φθορᾶς καὶ ἁμαρτίας. Αὐτὸ ὅμως τὸ θεράπευε μὲ τὰ πολλὰ καὶ ἀλλεπάλληλα στρώματα[14].

Ἀρχικὰ καὶ μέχρι τὸ 1949, ὁ καλλιτέχνης ζωγράφιζε τοπία, χρησιμοποιώντας ἐλεύθερο σχέδιο καὶ μολύβια. Χρησιμοποιοῦσε καὶ λάδι, γρήγορα ὅμως τὸ ἄφησε γιατὶ θεωροῦσε ὅτι δὲν ταίριαζε μὲ τὴν ψυχοσύνθεσή του[15]. Στὴ συνέχεια δοκίμασε μὲ ἐπιτυχία τὶς τέμπερες. Δὲν χρησιμοποιοῦσε τὸ μαῦρο χρῶμα (Εἰκ. 2), ἐνῶ τὸ ἄσπρο ἀπαντᾶ στὰ ἔργα τῶν δύο πρώτων περιόδων τῆς ζωγραφικῆς του. Μετὰ τὸ 1967 χρησιμοποιοῦσε τὰ ἀλλεπάλληλα καὶ καθαρὰ χρώματα (Εἰκ. 3-4). Οἱ πινελιές του χιλιάδες, μὲ τὴν ψηφαρίθμηση οἱ χρωματικὲς στρώσεις εἶναι πολλές[16]. Μὲ τὰ ἀπανωτὰ στρώματα ἐπιτυγχάνει κρυφοὺς χρωματικοὺς τόνους· ἔφτασε νὰ χρησιμοποιεῖ 27 ἢ καὶ 28 στρώματα (Εἰκ. 5)[17]. Τὸ σχέδιο μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια δὲν ὑπάρχει, ὡστόσο ἡ γραμμή του εἶναι ἡ ἀπόληξη τοῦ χρώματος. Ἡ ὅρασή του εἶναι μνημική. Δὲν καταγράφει τὴν ἐντύπωση ποὺ δημιουργοῦν τὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ τὰ ἀναπλάθει συνειρμικά, καταγράφοντας τὰ συναισθήματά του καὶ τὴν ἐμπειρική, προσωπική του σχέση μὲ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ πράγματα. Δὲν μένει στὴ νοητικὴ ὅραση, δὲν μένει στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βλέμματος, ἀλλὰ διὰ τῆς αἰσθήσεως τῆς ὁράσεως ἀνάγεται στὴν ἐμπειρικὴ ὅραση, στὴ μνημικὴ ὅραση. Ἐπιτυγχάνει δηλαδή, νὰ «βλέπει» τὰ πράγματα, νὰ τὰ αἰσθάνεται, νὰ αἰσθάναιται τὸν παλμό τους, γνωρίζει τελικὰ τὸν λόγο τῶν ὄντων. Ὁ Γιάννης Μενεσίδης καταγράφει τὴ στάση τοῦ Πεντζίκη γιὰ τὴ μνημικὴ ὅραση μὲ τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ ζωγράφου: *Δὲν μπορῶ νὰ*

---

11. Ἠ. Πετροπουλος, *Νίκος Γαβριὴλ Πεντζίκης... ὅ.π.*, σσ. 9, 14-15.

12. Ch. Segal, «Ὁ Ἕλληνας ἄνθρωπος, θεατὴς καὶ ἀκροατής», τόμ. *Ὁ Ἕλληνας Ἄνθρωπος*, Εἰσαγωγὴ J.-P. Vernant, Ἀθήνα 1996, σσ. 425-474. Πρβλ. καὶ Χρ. Καρουζος, *Ἀρχαία Τέχνη*, Ἀθήνα 1972: Ἑρμῆς, σσ. 43-56· Χρ. Καρουζος, *Περικαλλὲς ἄγαλμα ἐξεποίησ' οὐκ ἀδαής. Αἰσθήματα καὶ ἰδέες τῶν ἀρχαϊκῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν τέχνη*, Ἀθήνα 1982: Ἑρμῆς, σσ. 55-58· Στ. Ραμφος, *Μυθολογία τοῦ Βλέμματος*, Ἀθήνα 1995: Ἁρμός, σσ. 32-39.

13. Γ. Χρ. Τσιγαρας, *Ἡ εἰκονολογία τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη... ὅ.π.*, σσ. 324-329.

14. Γ. Μενεσιδης, «Ὁ ζωγράφος Νῖκος Γαβριὴλ Πεντζίκης...», *ὅ.π.*, σσ. 255.

15. Πρβλ. Π. Σφυριδης, *Οἱ καλλιτέχνες τῆς "Διαγωνίου"... ὅ.π.*, σελ. 35, καὶ Γ. Μενεσιδης, «Ὁ ζωγράφος Νῖκος Γαβριὴλ Πεντζίκης...», *ὅ.π.*, σελ. 256.

16. Γ. Μενεσιδης, «Ὁ ζωγραφικὸς λειμώνας τοῦ Ν. Γ. Πεντζικη...», *ὅ.π.*, σσ. 81, 82.

17. Πρβλ. Π. Σφυριδης, *Οἱ καλλιτέχνες τῆς "Διαγωνίου"... ὅ.π.*, σελ. 38.

κάνω παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ μπορῶ νὰ τὸ ἐπεξεργάζομαι πολλὲς φορὲς σὰν ἀντικείμενο μνήμης[18]. Ἔτσι, λοιπόν, γιὰ νὰ ζωγραφίσει ἕνα κτήριο, μιὰ ἐκκλησία τὴν ἔβλεπε καὶ ἀπὸ τὶς τέσσερεις πλευρές της, κινιόταν γύρω της γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὰ ἐπίπεδα καὶ οἱ πλευρὲς συντίθενται γιὰ νὰ ἀποτελέσουν ἕνα ἑνιαῖο σύνολο, γιὰ νὰ ἀποκτήσει μιὰ κατὰ τὸ δυνατὸν πληρέστερη εἰκόνα τῆς μορφῆς τοῦ οἰκοδομήματος. Μετροῦσε τὰ φωτιστικὰ ἀνοίγματα καὶ μετὰ σχεδίαζε τὸ κτήριο σὰν μιὰ ἑνιαία καὶ μετωπικὴ ὄψη (Εἰκ. 6-7)[19]. Ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὴν προοπτικὴ καὶ τὸν χῶρο ἀντλεῖται ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς ὅρασης τῶν βυζαντινῶν: μὲ ἄλλα λόγια χρησιμοποιεῖ κυρίως τὴν πολλαπλὴ προοπτική[20].

Θὰ σταθῶ ἰδιαίτερα στὴν τρίτη περίοδο τῆς ζωγραφικῆς του, τὴν ὁποία θεωρῶ καὶ τὴν πιὸ χαρακτηριστικὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα, διότι τότε διαμορφώνεται ἡ ἰδιαίτερη καλλιτεχνική του γλῶσσα. Ἦταν 59 χρονῶν ὁ Πεντζίκης, ὅταν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1967 ὁ πατέρας του ἔφυγε γιὰ τὴν ὄντως ζωή. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ τὸν φέρνει γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ σὲ ἀναμέτρηση μὲ τὸν θάνατο. Ὁ Πεντζίκης συγκλονίζεται καὶ ἐπανακαθορίζει τὴν καλλιτεχνική του γλῶσσα[21]. Ἡ «ἔντονη αἴσθηση νέκρωσης πρὸς τὸν κόσμο»[22] καὶ ἡ βίωση τοῦ φθαρτοῦ καὶ τοῦ ἐφήμερου τῆς ζωῆς αὐτῆς τὸν ὁδηγεῖ σὲ μιὰ εἰκαστικὴ γλῶσσα δοξολογική, ἐνῶ ἡ καθημερινὴ μελέτη τοῦ Συναξαριστῆ τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου κυριεύει τὴ ζωή του καὶ ἐπιδρᾶ καταλυτικὰ στὴ ζωγραφική του[23]. Εἰσάγει τὴν ψηφαρίθμηση στὴ ζωγραφική. Ἀποδομεῖ τὶς λέξεις σὲ γράμματα, διαλύει καὶ «κονιορτοποιεῖ» τὸν λόγο καὶ τὸν μεταφράζει σὲ ἀριθμούς[24], τὸν μεταμορφώνει σὲ σημεῖα καὶ γραμμές, τὸν μεταμορφώνει σὲ μικρὰ τετράγωνα (Εἰκ. 8). Σὲ καθένα ἀπὸ τοὺς 9 ἀριθμοὺς ἀντιστοιχεῖ καὶ ἕνα χρῶμα. Γιὰ παράδειγμα ὁ ἀριθμὸς 1 ἀντιστοιχεῖ τὰ δίχρονα καὶ τοῦ ἀναλογεῖ τὸ μπλὲ χρῶμα (Εἰκ. 10). Ἡ τελεία καὶ ἡ παῦλα εἶναι ὁ ἀριθμὸς 1, ὁ σταυρὸς τὸ 2, τὸ τετράγωνο τὸ 4, τὸ ν εἶναι ὁ ἀριθμὸς 5, τὸ ἡμικύκλιο καὶ

---

18. Γ. Μενεσιδης, «Ὁ ζωγράφος Νῖκος Γαβριὴλ Πεντζίκης...», *ὅ.π.*, σελ. 256.

19. Γ. Μενεσιδης, «Ὁ ζωγραφικὸς λειμώνας τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη...», *ὅ.π.*, σσ. 83, 89.

20. Σχετικὰ βλ. Π. Α. Μιχελης, *Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς βυζαντινῆς τέχνης*, Ἀθήνα 19784, σσ. 98-102, 174-195, καὶ Κ. Καλοκυρης, *Ἡ ναοδομία καὶ ἡ σύγχρονη τέχνη. Ἀρχιτεκτονικὴ – Ζωγραφική*, Θεσσαλονίκη 1978: Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, σσ. 206-208. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς προοπτικῆς στὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ βλ. ἀκόμη καὶ τὴ μελέτη τοῦ Π. Φλωρενσκυ, *Ἡ ἀντίστροφη προοπτικὴ. Τὸ Εἰκονοστάσι*, μετ.: Σ. Γουνελᾶς, Ἀθήνα 2002: Ἴνδικτος. Γενικὰ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς προοπτικῆς βλ. E. Panofsky, *Die Perspektive als , symbolische Form'. Eine kritische Textanalyse*, Leipzig – Berlin 1927, καὶ S. Fuchs, *Die Perspektive*, Recklinghausen 1983: Bongers.

21. Πρβλ. Π. Σφυριδης, *Οἱ καλλιτέχνες τῆς "Διαγωνίου"... ὅ.π.*, σελ. 35.

22. Γ. Ν. Πεντζικης, «Ἐκθέσεως χαρτογράφησις...», *ὅ.π.*, σελ. 12.

23. Ἀ. Ὁμ. Πολυχρονιαδης, «*Πρὸς ἐκκλησιασμὸ» τῆς λογοτεχνίας... ὅ.π.*, σσ. 210-218.

24. Βλ. Ν. Γ. Πεντζικης, «Ἀριθμοὶ καὶ τέχνη», *Ἴνδικτος* 18 (Μάιος 2004), σσ. 261-263. Πρβλ. Γ. Τζανης, «Ἡ γλῶσσα στὸ ἔργο τοῦ Νίκου Γαβριὴλ Πεντζίκη...», *ὅ.π.*, σσ. 30-31· Α. Ὁμ. Πολυχρονιαδης, «*Πρὸς ἐκκλησιασμὸ» τῆς λογοτεχνίας...*, *ὅ.π.*, σσ. 53-60.

ὁ κύκλος τὸ 10 καὶ ἡ τεθλασμένη γραμμὴ τὸ 2025. Ὁ σταυρὸς σημαίνει τὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο, τὸ τετράγωνο δηλώνει τὴ μορφοπλαστικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου (Εἰκ. 10), ὁ κύκλος ἀποδίδει τὴ σχετικότητα, τὸ ἡμικύκλιο τὴν ἀνάταση καὶ ἡ τεθλασμένη γραμμὴ τὰ συναισθήματα[26]. Ὡστόσο, εἶναι ἐκπληκτικὸ ὅτι στὴ μεταμόρφωση αὐτὴ ὁ καλλιτέχνης δὲν ἀποκλείει τὸν λόγο, ὁ λόγος εἶναι ἐνσωματωμένος στὴ ζωγραφική του, καὶ τολμῶ νὰ πῶ ὅτι ὁ λόγος εἶναι συχνὰ τὸ «πρωταίτιον», εἶναι ἡ γενεσιουργὸς αἰτία τῆς ζωγραφικῆς του.

Στὰ ζωγραφικά του ἔργα συνυπάρχει ὁ μεταμορφωμένος εἰκαστικὰ λόγος μὲ φράσεις ὁλόκληρες (Εἰκ 11). Ἔχω τὴν πεποίθηση ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἀκολουθεῖ, συνειδητὰ ἢ ἀσυνείδητα δὲν ἔχει σημασία, τὸν Ἅγιο Θεόδωρο Στουδίτη, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι μὲ τὴν ἐπιγραφή, τὸν λόγο ἐπάνω στὴν εἰκόνα δηλώνεται ἡ ταυτότητα τῆς παράστασης καὶ ταυτόχρονα ἐλέγχεται ἡ ταύτιση τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου ἢ τοῦ γεγονότος ἀπὸ τὴν ἱερὰ ἱστορία[27]. Κατὰ συνέπεια, ἡ εἰκόνα δὲν εἶναι μόνο ζωγραφική, εἶναι καὶ λόγος[28]. Οἱ ἐπιγραφὲς στὶς εἰκόνες, τὸ ὄνομα τῆς εἰκόνας, δὲν ἀποτελεῖ ἕνα ἁπλὸ ἐξωτερικὸ στοιχεῖο, ἀλλὰ συνιστᾶ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο, μὲ τὸ ὁποῖο ταυτίζεται τὸ εἰκονιζόμενο πρόσωπο ἢ θέμα[29]. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ εἰκόνες ὀνομάζονται ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς περιόδου τῆς εἰκονομαχίας καὶ *γραφή*[30]. Ἀλλὰ καὶ στὴ ζωγραφικὴ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ὁ λόγος κατέχει σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις σημαντικὸ ρόλο στὴν παράσταση, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν τοιχογραφία τῆς Παναγίας (1192) στὰ Λαγουδερὰ τῆς Κύπρου (Εἰκ. 12)[31] καὶ στὴ σιναϊτικὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Βλαχερνίτισσας (1224) ποὺ συναπεικονίζεται μὲ τὸν Μωυσῆ καὶ τὸν πατριάρχη Εὐθύμιο (Εἰκ. 13)[32].

Ὡστόσο, πίστευε ὅτι ἡ παράθεση κειμένου ποὺ ἐπεξηγεῖ τὴν εἰκόνα ἀποδυναμώνει τὴν εἰκαστικὴ ὁρμὴ τῆς εἰκόνας[33]. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ ὅτι ἂν

---

25. Βλ. Σφυριδης, *Οἱ καλλιτέχνες τῆς "Διαγωνίου"... ὅ.π.*, σελ. 37-38. Πρβλ. Γ. Μενεσιδης, «Ὁ ζωγράφος Νῖκος Γαβριὴλ Πεντζίκης...», *ὅ.π.*, σσ. 251-252, καὶ Α. Ὁμ. Πολυχρονιαδης, «*Πρὸς ἐκκλησιασμὸ» τῆς λογοτεχνίας... ὅ.π.*, σσ. 53-60.

26. Ν. Γ. Πεντζικης, «Αὐτοσχόλια», *Φυσικὸς ἐκκλησιασμὸς 1934-1993. 3+1 θέματα 3 οὐρανοί*, Θεσσαλονίκη 2013: Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, σελ. 21. Πρβλ. Γ. Μενεσιδης, «Ὁ ζωγράφος Νῖκος Γαβριὴλ Πεντζίκης...», *ὅ.π.*, σελ. 253, καὶ Γ. Μενεσιδης, «Ὁ ζωγραφικὸς λειμώνας τοῦ Ν. Γ. Πεντζίκη...», *ὅ.π.*, σσ. 88, 92.

27. Βλ. σχετικὰ G. Chr. Tsigaras, «Wort und Bild in der Zeit des Ikonoklasmus», *Texts – Inscriptions – Images, Art Readings. Thematic annual peer-reviewed edition in Art Studies in two volumes 2016/vol. I - Old Art*, Σόφια 2017: Institut of Art Studies, σσ. 43-53.

28. Γ. Ζωγραφιδης, *Βυζαντινὴ φιλοσοφία τῆς εἰκόνας. Μιὰ ἀνάγνωση τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ*, Ἀθήνα 1997, σελ. 255.

29. Γ. Χρ. Τσιγαρας, *Ἡ εἰκονολογία τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη... ὅ.π.*, σελ. 150.

30. Γ. Ζωγραφιδης, *Βυζαντινὴ φιλοσοφία τῆς εἰκόνας... ὅ.π.*, σσ. 255-256.

31. A. Stylianou – J. A. Stylianou, *The painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, London 1985, σελ. 160, εἰκ. 85.

32. Ντ. Μουρικη, «Εἰκόνες ἀπὸ τὸν 12ο ὡς τὸν 15ο αἰώνα», τόμ. Κ. Α. Μαναφης (ἐπιμ.), *Σινᾶ. Οἱ θησαυροὶ τῆς Ἱ. Μονῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης*, Ἀθήνα 1990: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, σελ. 113, εἰκ. 48 στὴ σελ. 175.

33. Δὲν ἀποκλείεται ὁ Πεντζίκης νὰ εἶχε ὑπόψη του καὶ παραδείγματα ἀπὸ ἔργα

ἀπαριθμήσει κανεὶς τοὺς τίτλους τῶν ἔργων του θὰ διαπιστώσει τὴν ποιητικὴ δύναμη τοῦ καλλιτέχνη καὶ ταυτόχρονα τὴ στενὴ σχέση λόγου καὶ εἰκόνας στὰ ἔργα του: *Δρέψατε ἀσφοδέλους· Ἐναγκαλισμὸς οὐρανοῦ καὶ γῆς· Ἡ Θεσσαλονίκη μὲ καπέλλο τὴν περισπωμένη· Λίμνη καὶ ἀντικατοπτρισμὸς καρδίας· Ἀκτὴ κατέναντι*, καὶ ἄλλα[34].

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Πεντζίκη γιὰ τὴ ζωγραφικὴ ἀποτυπώνεται σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ζωγραφικά του ἔργα τῆς τρίτης περιόδου. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ πίνακας *Τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου, «Περὶ Θεολογίας», Ἑκατοντὰς Τετάρτη*, ἕνα ἔργο φιλοτεχνημένο τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1978 σὲ χαρτὶ μὲ σινικὴ μελάνη καὶ κραγιόνια (Εἰκ. 14). Πρόκειται γιὰ μιὰ σύναξη ἑβδομήντα ἑνὸς ἱερῶν προσώπων, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων δὲν ἀναγράφονται δίπλα στὶς πανομοιότυπα σχεδιασμένες μορφές, ἀλλὰ στὸ περιθώριο τοῦ πίνακα[35]. Θεωρῶ ὅτι τὴ δομὴ τῆς σύνθεσης αὐτῆς ἐμπνεύστηκε ὁ Πεντζίκης ἀπὸ ἀνάλογες πολυπρόσωπες εἰκόνες μηνολογίων τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὴν εἰκόνα τῆς Δέησης καὶ τῆς Σύναξης τῶν Σιναϊτῶν Ἁγίων ποὺ χρονολογεῖται τὸν 13ο αἰώνα (Εἰκ. 15)[36].

Ὁ καλλιτέχνης βλέπει τὴ ζωγραφικὴ σὰν ἕνα ἐργόχειρο προσευχητικό, σὰν ἕνα ὑφαντὸ ποὺ ὑφαίνεται στὸν ἀργαλειό. Τὰ ζωγραφικά του ἔργα εἶναι δοξολογικὰ ὑφαντά[37], σὰν τὰ ὑφαντὰ τοῦ ἀργαλειοῦ τῆς προσευχῆς τῶν μοναχῶν τῶν Ἁγίου Ὄρους, «τοῦ μεγαλύτερου βιομηχανικοῦ κέντρου κλωστοϋφαντουργίας καὶ ἐνδυμάτων σε ὁλόκληρη τὴ γῆ». Ἔτσι χαρακτήρισε ὁ ἴδιος στὸ ὁμότιτλο κείμενό του τὸ 1960 τὸν «Ἄθωνα, τὴ δεύτερη πανοπλία» καὶ τὸ ὁποῖο ἀναδημοσιεύθηκε σὲ μεταγενέστερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου του «Ἀνδρέας Δημακούδης καὶ ἄλλες μαρτυρίες χαμοῦ καὶ δεύτερης πανοπλίας»[38]. Γράφει, λοιπόν, ὁ Ν. Γ. Πεντζίκης ὅτι ἡ προσευχὴ εἶναι *ἡ δευτέρα ἐξύφανσις ἐπενδύσεως*

τῶν μοντέρων ζωγράφων.Ὁ Κ. Κουρουδης, «Πλατωνικὲς ἐπιδράσεις στοὺς καλλιτέχνες Νίκο Γαβριὴλ Πεντζίκη καὶ Γιάννη Μενεσίδη...», *ὅ.π.*, σελ. 40, θεωρεῖ ὅτι ἡ ἴδια ἀντίληψη ἀναφορικὰ μὲ τὴ συνύπαρξη λόγου καὶ εἰκόνας ἀπαντᾶ καὶ στὴ ζωγραφικὴ τοῦ Πάουλ Κλέε.

34. Γ. Μενεσιδης, «Ὁ ζωγράφος Νῖκος Γαβριὴλ Πεντζίκης...», *ὅ.π.*, σσ. 258-260.

35. Ν.Γ. Πεντζικης, *Φυσικὸς ἐκκλησιασμὸς 1934-1993...*, *ὅ.π.*, εἰκ. 298.

36. Βλ. Ντ. Μουρικη, «Εἰκόνες ἀπὸ τὸν 12ο ὡς τὸν 15ο αἰώνα...», *ὅ.π.*, σελ. 113, εἰκ. 43 στὴ σελ. 172,

37. Ἐνδεικτικὰ βλ. Ν.Γ. Πεντζικης, *Φυσικὸς ἐκκλησιασμὸς 1934-1993*, *ὅ.π.*, εἰκ. 272, 297, 299-303, 333, 335 342, 356-358, 360-361.

38. Ν.Γ. Πεντζικης, *Ἀντρέας Δημακούδης καὶ ἄλλες μαρτυρίες χαμοῦ καὶ δεύτερης πανοπλίας*, Θεσσαλονίκη 1977: ΑΣΕ, σελ. 242: *Οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους τὸ καταλαβαίνουν αὐτὸ καὶ τὸ παραδέχονται ἀπολύτως. Ἔτσι ἂν ἀναλογισθοῦμε πόσο πρόθυμα, καθ' ὅλον τὸν βίον τους, ἀποτάσσονται τοῦ κόσμου καὶ ἐναγκαλίζονται τὸν θάνατο, δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα, πὼς ὁ Ἄθως εἶναι τὸ μεγαλύτερο βιομηχανικὸ κέντρο κλωστοϋφαντουργίας καὶ ἐνδυμάτων σε ὁλόκληρη τῆ γῆ καὶ νὰ παραδεχτοῦμε, πὼς ἀπολύτως δὲν ξέρουμε τὶ λέμε, ὅταν σκεπτόμαστε ὅτι τάχα ὁ Καλόγερος δὲν ἐργάζεται.*

γιὰ τὸν ἄνθρωπο, γιατὶ ἡ προσευχὴ ἀντικαθιστᾶ τοὺς πτωτικοὺς δερμάτινους χιτῶνες καὶ ἐνδύει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸν χιτώνα τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ[39]. Εἶναι μιὰ νίκη κατὰ τοῦ θανάτου. Τὸ ἀδιάλειπτο τῆς νοερᾶς προσευχῆς παρομοιάζει ὁ Πεντζίκης μὲ τὸν ἀέναο κυματισμὸ τῆς ἀπέραντης θάλασσας, τονίζοντας ταυτόχρονα καὶ τὸ ἀποτέλεσμα, τὴν ἁγιότητα, δηλαδὴ τὴ γνώση τοῦ Θεοῦ, τὴ μετοχὴ στὶς ἄκτιστες ἐνέργειές του. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ὁ ἅγιος τῆς ἀγαπημένης του Μητέρας Θεσσαλονίκης, ἀποτελοῦν τὰ πιὸ τρανταχτὰ παραδείγματα προσευχῆς καὶ ἁγιότητας[40], γιατὶ αὐτὴ ἡ ἀέναη καὶ ἀδιάλειπτη προσευχητικὴ προσπάθεια ὁδηγεῖ διὰ τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου στὴν ἐσχατολογικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου καὶ στὴν ἐν δόξῃ Δευτέρα παρουσία τοῦ Κυρίου[41]. Αὐτὴ ἡ ἀδιάλειπτη προσπάθεια τοῦ λογοτέχνη καὶ ζωγράφου Νίκου Γαβριὴλ Πεντζίκη νὰ γράφει ὅπως ζωγραφίζει καὶ νὰ ζωγραφίζει ὅπως γράφει ἐκφράζει τὴν ἑνότητα τοῦ προσώπου του ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιδίωξη τῆς κάθαρσης τοῦ νοός του καὶ τὴν κατάκτηση τῆς ὄντως ζωῆς.

Θεωρῶ, λοιπόν, ὅτι ἡ χρησιμοποίηση τῆς ὑφαντικῆς μεθόδου καὶ τοῦ ὑφαντοῦ ὡς παράδειγμα συνδέει τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Πεντζίκη μὲ τὸ κείμενο τῆς ὁμιλίας τοῦ Χουὰν Γκρίς, ποὺ τὸν ἐπηρέασε ἰδιαίτερα καὶ ποὺ μετέφρασε τὸ 1935 γιὰ τὸ περιοδικὸ *3ο Μάτι*. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι παρόμοια εἶναι ἡ ἀντίληψη τοῦ κυβιστῆ αὐτοῦ ζωγράφου, γιατὶ ὁ Γκρὶς συνδέει τὴ ζωγραφικὴ μὲ τὶς κλωστὲς τοῦ ὑφάσματος καὶ θεωρεῖ τὴ ζωγραφικὴ ὡς ἕνα ὁμοιογενὲς καὶ συνεχὲς ὕφασμα, οἱ κλωστὲς τοῦ ὁποίου στηρίζονται ἀμοιβαῖα[42]. Πράγματι ὁ Πεντζίκης σὲ κείμενό του στὸ περιοδικὸ «Μορφές», ἀναφερόμενος στὴν τοιχοποιΐα τοῦ Ναοῦ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων στὴ Θεσσαλονίκη μὲ τὸν πολύπλοκο κεραμοπλαστικό του διάκοσμο θεωρεῖ ὅτι ἰδιαίτερα ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ μοιάζει μὲ «ἕναν ἀληθινὸ ποικίλο τάπητα»[43]. Ἐπιπρόσθετα, ὁ ζωγράφος

---

39. Ν.Γ. Πεντζικης, *Ἀντρέας Δημακούδης... ὅ.π.*, σελ. 242-243; *Κάνουμε λάθος, γιατὶ ἀγνοοῦμε τὶ τεραστία παραγωγικὴ δύναμη, ἐξυφάνσεως δευτέρας γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἐπενδύσεως, εἶναι ἡ προσευχή.*

40. Ν.Γ. Πεντζικης, *Ὁμιλήματα. Πλησίασμα πέντε πεζῶν κειμένων παρεμφερῶν*, Ἀθήνα 1972: Ἀθήνα 1972: Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, σελ. 46: *Πῆγε ὁ νοῦς μου στοὺς γρηγορούντας φρουροὺς καὶ στὶς ἀγρύπνιες τῶν προσευχομένων. Ἡ προσευχὴ ἔκαμε τὸν Θεολόγο Γρηγόριο, μέγα καὶ οἰκουμενικὸ φωστήρα Ἁγιότητας. Ὁ τῆς Θεσσαλονίκης Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ἑρμήνευσε τὴ συγκατάβαση τοῦ Θεϊκοῦ Φωτὸς σ' ὅσους προσεύχονται, ἀμέτρητες φορές, ὅσα εἶναι τὰ κύματα τῆς θάλασσας.*

41. Ν.Γ. Πεντζικης, *Ὁμιλήματα... ὅ.π.*: *Μὲ πλησίασε ὁ Κὺρ Λαγὸς καὶ κουβεντιάσαμε. Ὅσα εἴπαμε, ταίριαζαν μ' ὅσα λένε προσκυνώντας τὰ Ἅγια Εἰκονίσματα, στὶς ἐκκλησίες, τὶς γιορτάδες, περιμένοντας μετὰ τὴν Ἁγία Ἀνάληψη, νἄρθουν τὰ Χριστούγεννα, τελειώνοντας ὁ χρόνος καὶ ξανά, μετὰ ἀπὸ τὰ Πάθη ἡ Ἀνάσταση, ὅλα τὰ χρόνια στοὺς Αἰῶνες τῶν Αἰώνων, μέχρι ποὺ νὰ θελήσει νὰ ξανάρθει ἐν δόξῃ, ὁ Κύριος τῶν δυνάμεων.*

42. Μιὰ διάλεξη τοῦ Ζουὰν Γκρίς..., *ὅ.π.*

43. Βλ. *Μορφὲς* 2 (Φεβρουάριος 1950), σελ. 75. Πρβλ. τὸ παράθεμα στό Κ. Κουρουδης, «Ἡ καινοτόμος συμβολὴ τοῦ Ν.Γ. Πεντζίκη στὰ περιοδικά...», *ὅ.π.*, σελ. 55, σημ. 71. Γενικὰ γιὰ τὸν κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο τῶν ναῶν τῆς βυζαντινῆς περιόδου βλ. Γ. Βελενης, *Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική*, τόμ. Α΄-Β΄,

Γιάννης Μενεσίδης, μαθητὴς τοῦ καλλιτέχνη, καταγράφει τὴν προσωπική του μαρτυρία γιὰ τὴ χαρὰ ποὺ ἔνοιωσε ὁ Πεντζίκης, ὅταν τοῦ πρόσφερε «μιὰ πολύχρωμη κουρελοῦ»[44].

Γράφει ὁ Νίκος Γαβριὴλ Πεντζίκης σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ Ὁμιλήματά του: *Ἐντωμεταξύ, ἡ κάθε ἀναμόχλευση* [τῆς μνήμης] *δὲν περνᾶ χωρὶς ν' ἀφήκει πολλὰ χρήσιμα πράγματα στὴν ψυχή, τὸ νοῦ καὶ τὴν φαντασία*[45]. Γι' αὐτὸ ἐπιτρέψτε μου κλείνοντας νὰ ἀνακαλέσω στὴ μνήμη μου ἕνα γεγονὸς ἀπὸ τὴν προσωπική μου σχέση μὲ τὸν καλλιτέχνη. Μὲ ἀφορμὴ τὸ κείμενο αὐτό, σκαλίζοντας τὸ φωτογραφικό μου ἀρχεῖο, ἀνακάλυψα μιὰ φωτογραφία τοῦ Πεντζίκη ποὺ εἶχα τραβήξει τὴν ἄνοιξη τοῦ 1981, τεταρτοετὴς τότε φοιτητὴς στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης (Εἰκ. 16). Ἦταν τότε ποὺ συμμετέχοντας ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70 στὴ δραστήρια Πολιτιστικὴ Ὁμάδα τῶν φοιτητῶν τῆς Σχολῆς, προσκαλέσαμε τὸν Πεντζίκη νὰ μᾶς μιλήσει γιὰ τὸ βιβλίο του «Σημειώσεις Ἑκατὸ Ἡμερῶν»[46]. Τὸν προσκαλέσαμε γιατὶ ἤμασταν πεπεισμένοι ὅτι ἡ συναναστροφὴ μαζί του γιὰ μᾶς τοὺς νέους τότε φοιτητές ἦταν μιὰ ἄσκηση τῆς ὁράσεως, τὸν καλέσαμε γιατὶ τὸ ὀφείλαμε στὸν Πεντζίκη, ἡ γενιά μου ὀφείλει πολλὰ σ' αὐτόν. Καὶ γιὰ νὰ μιλήσω μὲ τὸν «περουβιανὸ» λόγο, τὸν εὐχαριστοῦμε γιατὶ μᾶς ἔμαθε νὰ βλέπουμε, μᾶς ἔμαθε νὰ ἀγαπᾶμε τὴν Ἐκκλησία, νὰ κατανοοῦμε τὸ Ἅγιον Ὄρος, νὰ διερευνοῦμε τὸν λόγο τῶν ὄντων, τῶν πραγμάτων καὶ ὄχι τῶν ἰδεῶν, νὰ ἀγαπᾶμε τὴν τέχνη, νὰ διαβάζουμε καὶ νὰ ἀνακαλύπτουμε κάθε φορὰ καὶ κάτι καινούργιο στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν τέχνη του[47].

Θεσσαλονίκη 1984. Γιὰ τὰ ψηφιδωτὰ καὶ τὶς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσαλονίκης βλ. Chr. Stephan, *Ein byzantinisches Bildersemble. Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki*, Worms 1986: Wernersche Verlagegeselschaft Worms, Manuskripte zur Kunstwissenschaft 7.

44. Γ. Μενεσίδης, «Ὁ ζωγράφος Νῖκος Γαβριὴλ Πεντζίκης...», *ὅ.π.*, σελ. 250.

45. Ν.Γ. Πεντζικης, *Ὁμιλήματα... ὅ.π.*, σελ. 164. Βλ. τὸ ἀθησαύριστο κείμενο τοῦ Ν.Γ. Πεντζικη, «Μνήμης ἐπίσκεψις», *Τὸ Παραμιλητὸ* 16 (Ὀκτώβριος 1994), σσ. 171: *Ὁ Θεόδωρος, ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ Κάλλιστος, ὁ Θεόφιλος, ὁ Βασσώης, πουλιὰ ποὺ ντύθηκαν χρυσὸ καὶ πορφύρα στὸ Ἀμόριο. Στὸν ἴδιο τόπο ντυμένοι, ἰχθύες, ἀγνώστων ὀνομάτων, τριάντα ἑπτά, κολυμποῦν σὲ νερὰ πορφύρας καὶ χρυσοῦ. Δέντρα ὑψυκάρινα καταπράσινα, δύο τὸν ἀριθμό, ὁ Ἀρκάδιος καὶ ὁ Ἡσύχιος. Θάμνος μ' ἑπτὰ φῦλλα κόκκινα, σὰν τὸν ροδαμὸ τῆς Ἄνοιξης ὁ Μάξιμος. Περιστέρι παλλευκο, ποὺ εὐφρόσυνα ἤπιε νερὸ ὑπερθερμασμένο, ὅπως τὸ ζέον τῆς Ἁγίας Μετάληψης, πετᾶ στὸ περιβόλι τῆς κοινῆς Σύναξης ὁ Εὐφρόσυνος*. Πρβλ. καὶ Γ. Μενεσίδης, «Ὁ ζωγράφος Νῖκος Γαβριὴλ Πεντζίκης...», *ὅ.π.* σσ. 251-252. Γιὰ τὴ λειτουριγκὴ μνήμη βλ. Γ. Χρ. Τσιγαρας, *Ἡ εἰκονολογία τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη... ὅ.π.*, σσ. 323-324.

46. Ἀνακαλώντας στὴ μνήμη τὰ γεγονότα τῆς ἐκδήλωσης αὐτῆς θυμᾶμαι ὅτι ὁ Πεντζίκης εἶχε τότε λησμονήσει νὰ πάρει μαζί του τὸ βιβλίο γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ μᾶς μιλοῦσε. Τοῦ πρόσφερα τὸ δικό μου καὶ στὸ τέλος τῆς ἐκδήλωσης ὡς ἀντίδωρο μοῦ ἔγραψε τὴν ἀφιέρωση: *Ὁ κύριος Γιῶργος Τσιγάρας πρέπει νὰ θυμᾶται ὅτι ὡς Τσιγαρᾶς ἀφ ἑνὸς εἶναι καὶ λύχνος καὶ ἐπιστημονικὰ οὐρανοσκόπος, βύθιος ἰχθύς, νοστιμότατος ἀχνιστὸς μὲ λεμόνι, αὐτὰ ὡς ὑπαινιγμὸς ἀγάπης ὑπὸ Ν.Γ. Πεντζίκη*.

47. Γ. Μενεσίδης, «Ὁ ζωγράφος Νῖκος Γαβριὴλ Πεντζίκης...», *ὅ.π.*, σελ. 250· Γ.Ν. Πεντζικης, «Ἐκθέσεως χαρτογράφησις...», *ὅ.π.*, σελ. 15.

Ὁ Νίκος Γαβριὴλ Πεντζίκης ἦταν καὶ συνεχίζει νὰ εἶναι ἕνα στιβαρό, εὐσκιόφυλλο καὶ ἀγλαόκαρπο δέντρο (Εἰκ. 17), ἕνα δέντρο μὲ πολλὰ κλαδιὰ καὶ ἄφθονους καρπούς, κατὰ πὼς τὸν εἶδε καὶ τὸν ἔζησε ὁ μαθητής του, ὁ ἰατρὸς καὶ ζωγράφος Γιάννης Μενεσίδης[48].

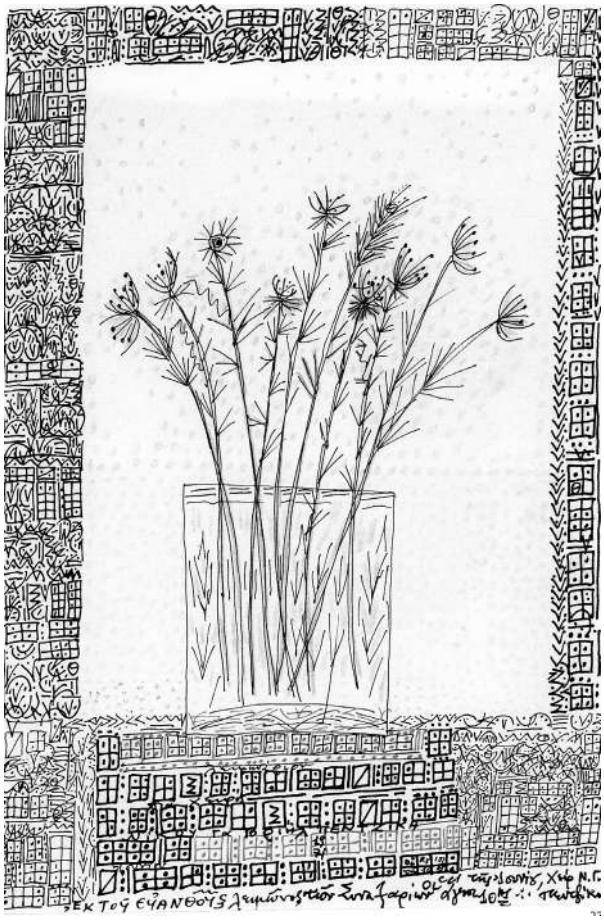

Εἰκ. 1. Ἐκ τοῦ Εὐανθοῦς Λειμῶνος τῶν συναξαρίων (οἱ Ἅγιοι τῆς 10ης Ἰουνίου), 1971, σινικὴ μελάνη καὶ κραγιόνια σὲ χαρτόνι, 27,1x17,9 ἑκ. Ἰδιωτικὴ συλλογή, Θεσσαλονίκη.

48. Γ. Χρ. Τσιγαρας (ἐπιμ.), *Γιάννης Μενεσίδης, Ἁγιορείτικα σχήματα καὶ χρώματα*, Κομοτηνὴ 2018: Ἱερὰ Μητρόπολις Μαρωνείας καὶ Κομοτηνῆς, εἰκ. 111.

Εἰκ. 2. Ἁγιορεῖτες, 1989, τέμπερα σὲ χαρτόνι, 25,2x20,3 ἑκ. Ἰδιωτικὴ συλλογή, Θεσσαλονίκη.

Εἰκ. 3. Τὸ καθολικὸ τῶν Καυσοκαλυβιῶν, 1952, τέμπερα σὲ χαρτί, 22x15 ἑκ. Συλλογὴ Κλειοῦς Μπάκλη, Ἀθήνα.

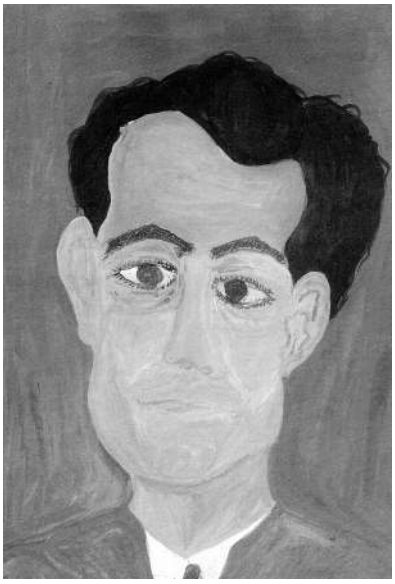

Εἰκ. 4. Πορτραῖτο τοῦ Δημήτρη Θέμελη, λάδι 34,7x24,7 ἑκ.
Συλλογὴ Δημήτρη Θέμελη, Θεσσαλονίκη.

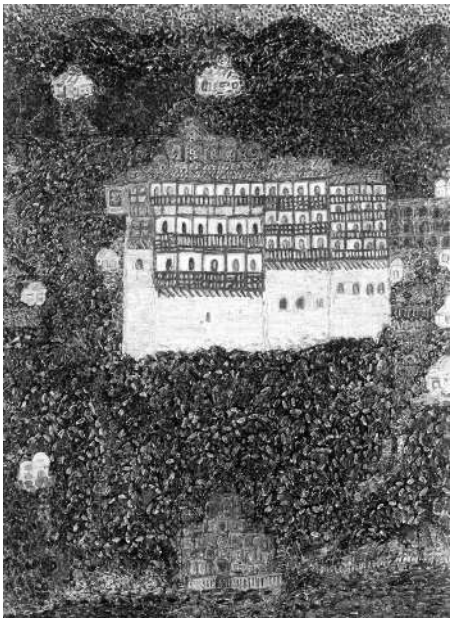

Εἰκ. 5. Ἡ Σιμωνόπετρα, τέμπερα σὲ χαρτόνι, 39x63 ἑκ.
Συλλογὴ Ἁγιορειτικῆς Πινακοθήκης – Ἱ.Μ. Σίμωνος Πέτρας.

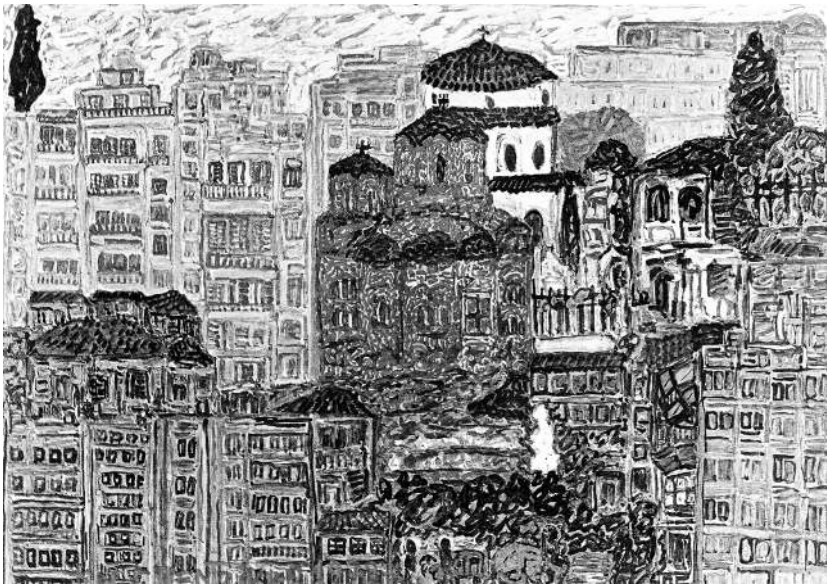

Εἰκ. 6. Περιοικία Ἁγίου Παντελεήμονος, 1972, τέμπερα σὲ χαρτόνι, 33,4x44,6 ἑκ. Συλλογὴ ΑΓΕΤ Ἡρακλῆς, Ἀθήνα.

Εἰκ. 7. Λειτουργία στὸ Πρωτάτο, 1981, τέμπερα σὲ χαρτόνι, 30x40 ἑκ. Συλλογὴ Κλειοῦς Μπάκλη, Ἀθήνα.

Εἰκ. 8. Δέηση πατρικὴ ὑπὲρ υἱοῦ, 1972/73, σινικὴ μελάνη καὶ κραγιόνια σὲ χαρτί, 23,2x11,2 ἑκ. Ἰδιωτικὴ συλλογή, Θεσσαλονίκη.

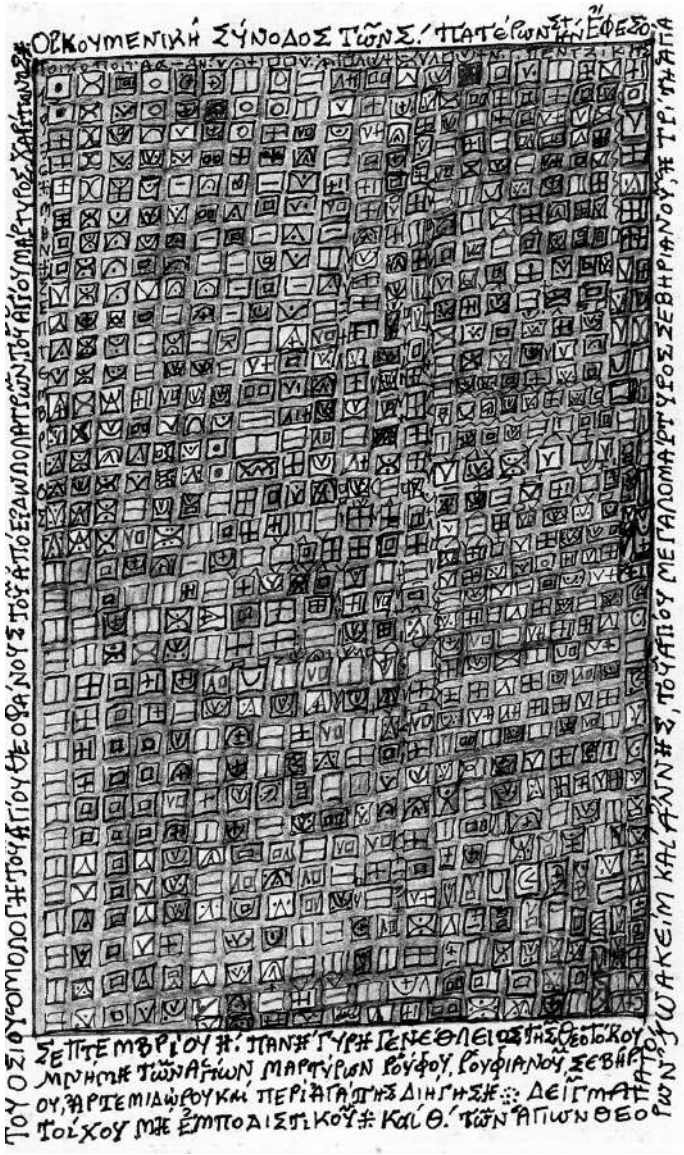

Εἰκ. 9. Δεῖγμα τοίχου μὴ ἐμποδιστικοῦ, 1976, σινικὴ μελάνη καὶ κραγιόνια σὲ χαρτί, 24,9x15,4 ἑκ. Ἰδιωτικὴ συλλογή, Θεσσαλονίκη.

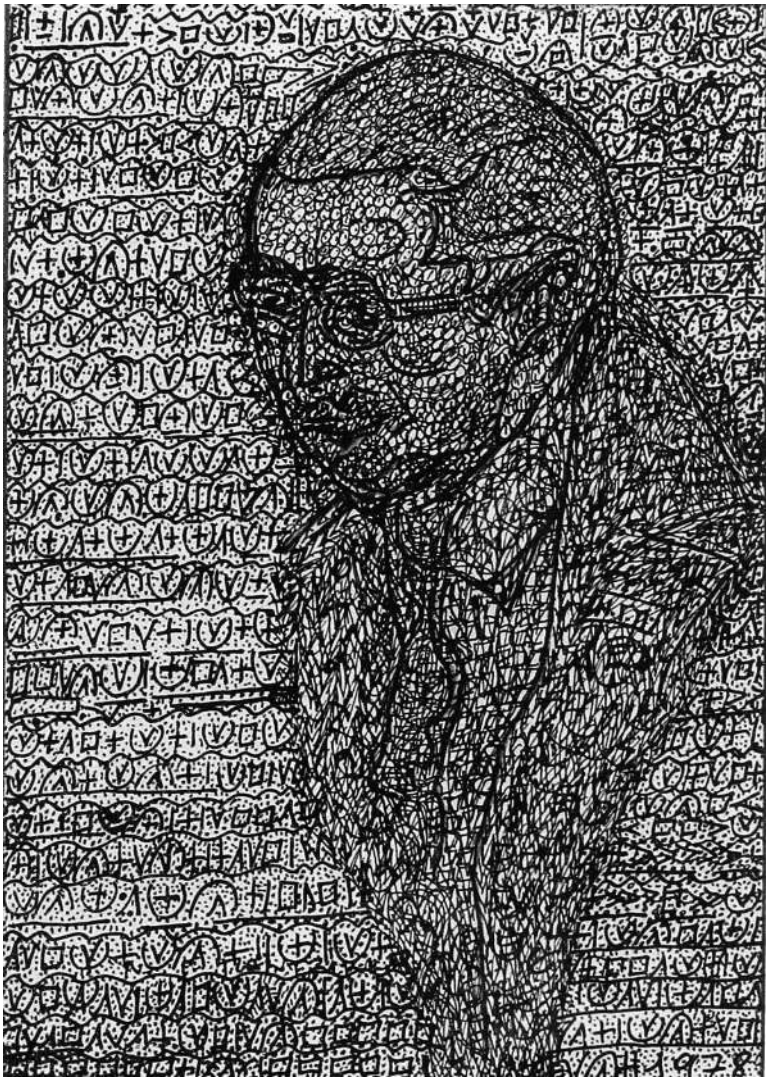

Εἰκ. 10. Αὐτοπροσωπογραφία, σινικὴ μελάνη σὲ χαρτί, 11,7x8,5 ἑκ. Συλλογὴ Τελλογλείου Ἱδρύματος Τεχνῶν ΑΠΘ.

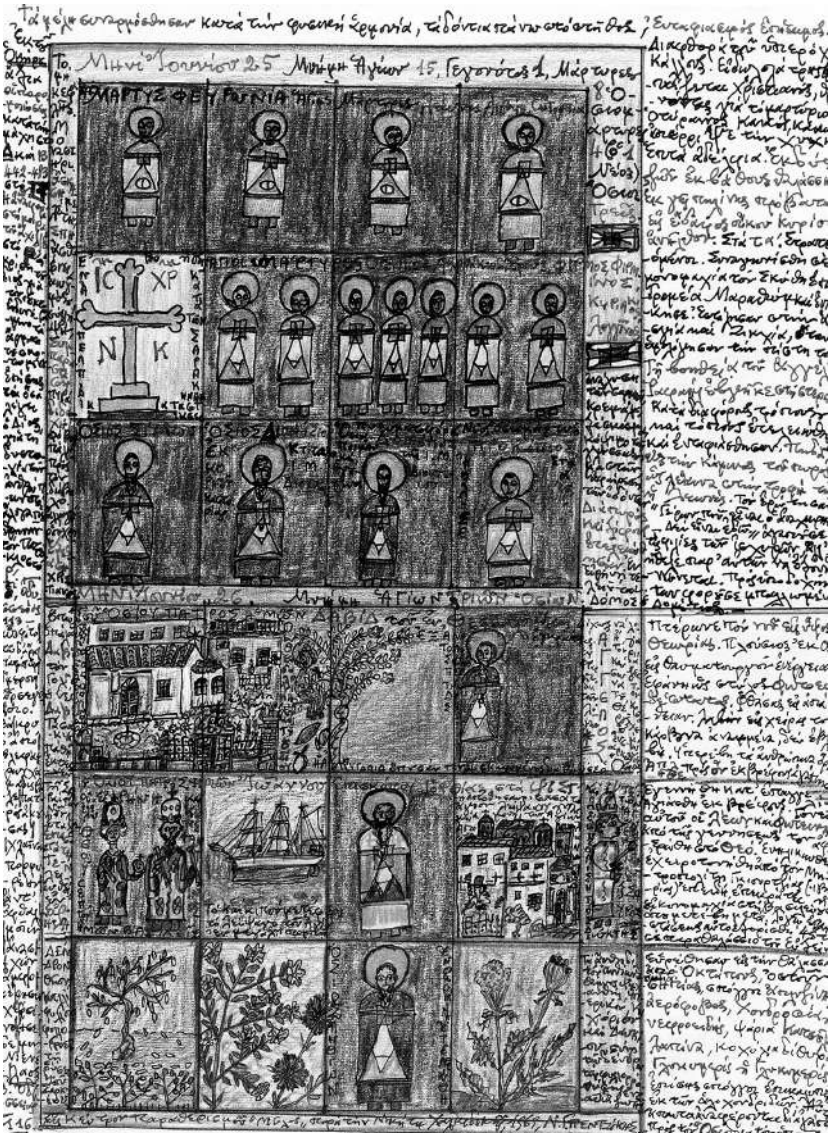

Εἰκ. 11. Μηνὶ Ἰουνίου 25, 1969, σινικὴ μελάνη καὶ κραγιόνια σὲ χαρτί, 18,7x14,8 ἑκ. Συλλογὴ Σόλης Μαίρης Ἀμαρίλιο, Ἀθήνα.

Εἰκ. 12. Μονὴ τῆς Παναγίας τοῦ Ἄρακα στὰ Λαγουδερὰ τῆς Κύπρου. Τοιχογραφία τῆς βρεφοκρατούσας Θεοτόκου. 1192.

Εἰκ. 13. Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίας Αἰκατερίνης στὸ ὄρος Σινᾶ.
Φορητὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Βλαχερνίτισσας
μὲ τὸν προφήτη Μωυσῆ καὶ τὸν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων
Εὐθύμιο Β΄. Περὶ τὸ 1224.

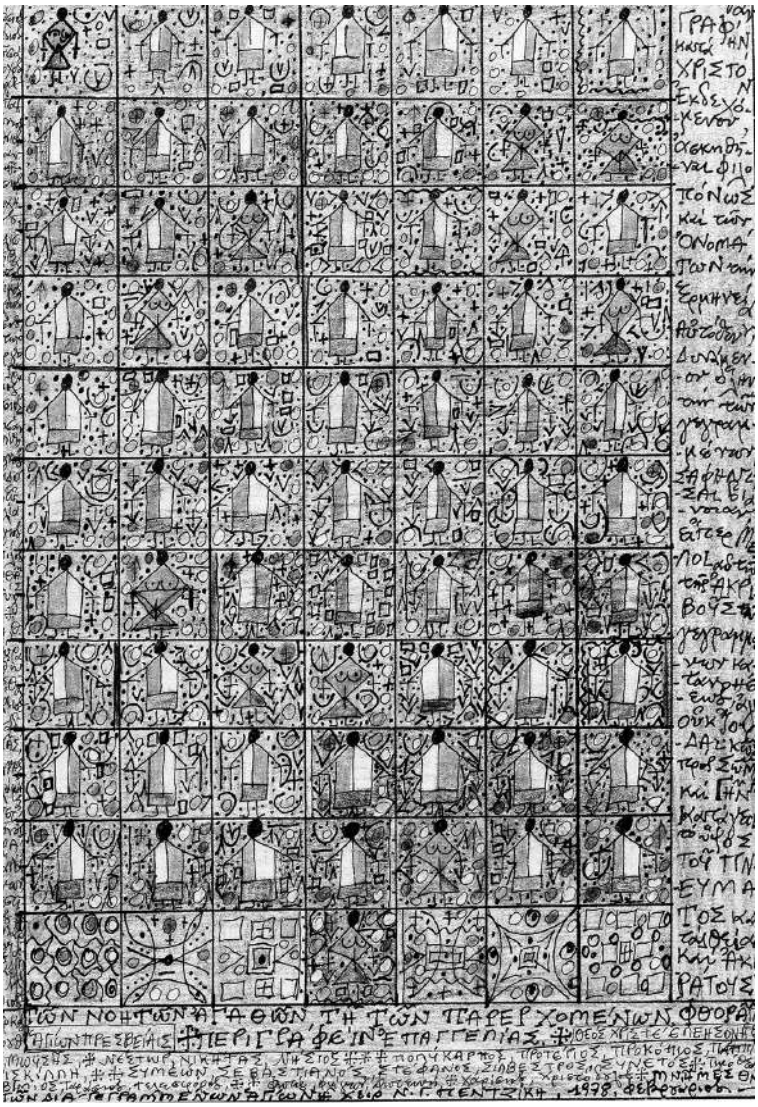

Εἰκ. 14. Τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου, «Περὶ Θεολογίας», Ἑκατοντὰς Τετάρτη, 1976, σινικὴ μελάνη καὶ κραγιόνια σὲ χαρτί, 25,5x17 ἑκ. Ἰδιωτικὴ συλλογή, Ἀθήνα.

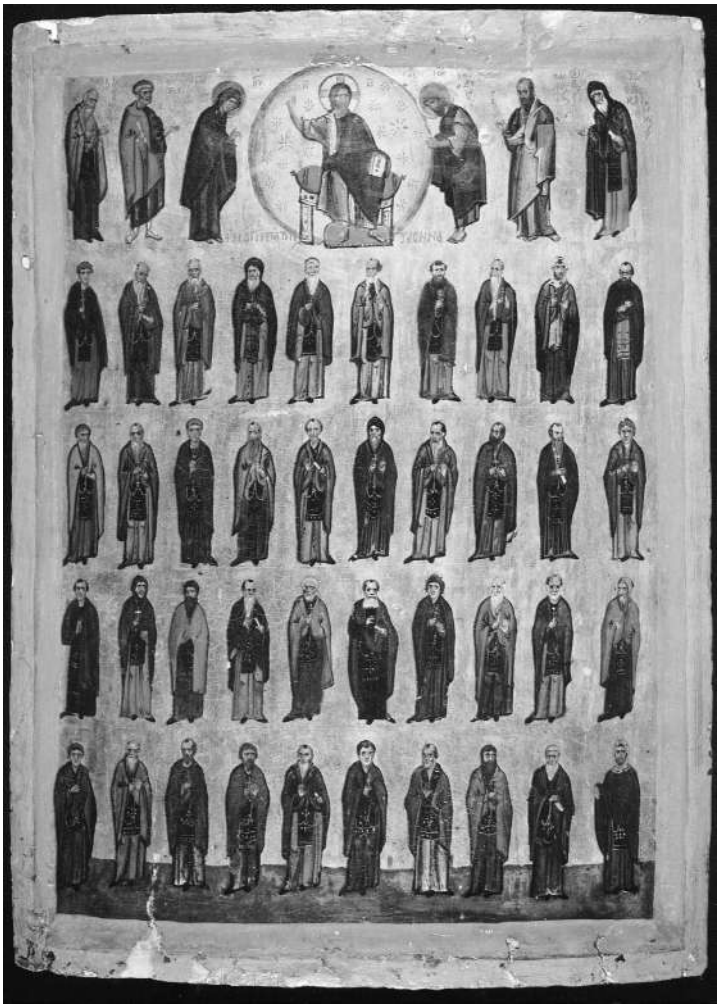

Εἰκ. 15. Μονὴ Ἁγίας Αἰκατερίνης ὄρους Σινᾶ. Φορητὴ εἰκόνα. Ἡ Δέηση καὶ ἡ Σύναξη τῶν Σιναϊτῶν Ἁγίων. 13ος αἰώνας.

Εἰκ. 16. Ἐκδήλωση-ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Γαβρικὴλ Πεντζίκη (Σημειώσεις 100 ἡμερῶν) τῆς Πολιτιστικῆς Ὁμάδας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ. Ἄνοιξη τοῦ 1981.

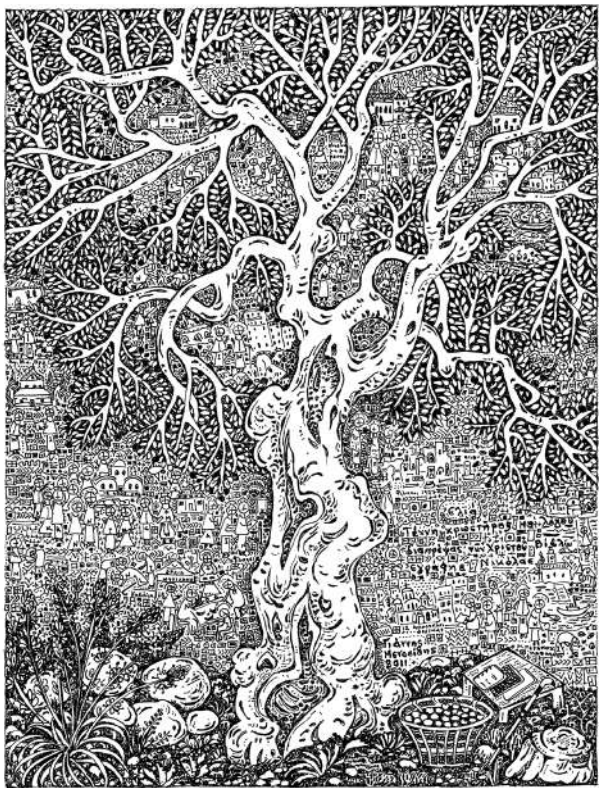

Εἰκ. 17. Γιάννης Μενεσίδης, Ἐλιὰ (Τέχνη χρωστῆρος καὶ λόγου διαπρέψας, νῦν Χριστοῦ βίβλῳ ἐγγράφης, Νικόλαε), 2011, σινικὴ μελάνη 27,5 x 20,7 ἑκ.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Ο *ΠΑΙΔΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ* ΚΑΙ ΟΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

Εισαγωγικά

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι κατατάσσονται αναμφίβολα μεταξύ των σημαντικότερων γεγονότων της νεότερης ελληνικής ιστορίας, κυρίως γιατί είχαν ως αποτέλεσμα την υλοποίηση σε μεγάλο βαθμό των στόχων της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού βασιλείου, δηλαδή του αλυτρωτικού του προγράμματος με τον εδαφικό διπλασιασμό της επικράτειάς του[1]. Ένας επιπλέον λόγος όμως είναι ότι η επέκταση αυτή επιτεύχθηκε με ηρωικό τρόπο χάρη στις νίκες του ελληνικού στρατού και του στόλου και όχι μέσω των διπλωματικών παρεμβάσεων των Μεγάλων Δυνάμεων. Επρόκειτο λοιπόν για το πιο σημαντικό πολεμικό επίτευγμα των Ελλήνων μετά την επανάσταση του 1821, το οποίο τόνωσε την αυτοπεποίθηση και την εθνική τους υπερηφάνεια, προκάλεσε έξαρση των πατριωτικών τους αισθημάτων, ενώ συγχρόνως ενέτεινε τις προσδοκίες τους ότι δεν ήταν ανέφικτη η πραγμάτωση της ακραίας εκδοχής των μεγαλοϊδεατικών τους οραμάτων, δηλαδή η ανασύσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας[2].

---

1. Με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, η οποία υπογράφηκε μετά τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων, η Ελλάδα ενσωμάτωσε τη Θεσσαλονίκη, την Καβάλα με το σύνολο σχεδόν των μακεδονικών ακτών μαζί με την ενδοχώρα τους, δηλαδή περίπου το 51% των εδαφών της Μακεδονίας, καθώς και τη Νότια Ήπειρο με τα Ιωάννινα: Λ. Διβανη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947). Απόπειρα Πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Καστανιώτης 2000, σελ. 333-343.

2. Η Μεγάλη Ιδέα ως όρος και ως ιδεολογικό περιεχόμενο διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Ιωάννη Κωλέττη το 1844 κατά τη διάρκεια των εργασιών της Συντακτικής Συνέλευσης. Έκτοτε κυριάρχησε μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 τόσο στο ιδεολογικό όσο και στο πολιτικό πεδίο, κατευθύνοντας διαρκώς τους κυβερνητικούς σχεδιασμούς προς την πραγμάτωση της ουτοπικής ταύτισης κρατικής και εθνικής οντότητας. Επρόκειτο για ένα αόριστο, ρευστό, ασαφές και ευμετάβλητο ιδεολόγημα, το οποίο μετασχηματιζόταν, αναπροσδιοριζόταν και εμπλουτιζόταν συνεχώς σε άμεση αλληλεπίδραση με την ελληνική εξωτερική πολιτική. Η μαξιμαλιστική της εκδοχή μάλιστα ήταν η αναβίωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, η οποία ελληνοποιήθηκε στο κυρίαρχο εθνικό αφήγημα ώστε να δημιουργηθεί η «Μεγάλη Ελλάδα». Βλέπε: Ε. Σκοπετεα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Πολύτυπο 1988; Β. Κρεμμυδας, *Η Μεγάλη Ιδέα. Μεταμορφώσεις του εθνικού ιδεολογήματος*, Αθήνα: Τυπωθήτω 2010; Α. Στουραϊτη και Α. Καζαμιας,

Επομένως ήταν λογικό οι Βαλκανικοί Πόλεμοι να προσελκύσουν το έντονο ενδιαφέρον του Τύπου και να αποτελέσουν την κύρια ειδησεογραφία των εφημερίδων της εποχής τους. Εκτός όμως από τα έντυπα που προορίζονταν για τον ενήλικο πληθυσμό, κυκλοφορούσαν και περιοδικά που απευθύνονταν σε παιδιά[3]. Πώς παρουσίασαν λοιπόν τα περιοδικά αυτά τα πολεμικά συμβάντα στους μικρούς αναγνώστες τους; Σκοπός του άρθρου είναι να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα εστιάζοντας σε ένα συγκεκριμένο παιδικό περιοδικό, τον «Παιδικό Αστέρα», το οποίο ενδείκνυται για τη διερεύνηση του ζητήματος, καθώς εκδιδόταν κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων.

Ο *Παιδικός Αστήρ*

Την 1η Οκτωβρίου 1911 κυκλοφόρησε στην Αθήνα το πρώτο τεύχος του παιδικού περιοδικού ο *Παιδικός Αστήρ*, μιας φιλόδοξης εκδοτικής πρωτοβουλίας του βιβλιοπώλη και εκδότη Δημήτριου Δημητράκου[4], η οποία όμως έμελλε να είναι βραχύβια. Σταμάτησε απότομα στις 20 Δεκεμβρίου 1913, μόλις μετά από δύο χρόνια και τρεις μήνες, όχι μόνο χωρίς προειδοποίηση, αλλά και παρά τις προηγηθείσες εξαγγελίες για βελτίωση του περιοδικού[5]. Έτσι το χρονικό διάστημα της έκδοσής του συμπίπτει ουσιαστικά με την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων. Η κυκλοφορία του περιοδικού ήταν αρχικά δεκαπενθήμερη και κατόπιν δεκαήμερη. Συνολικά εκδόθηκαν 66 τεύχη.

Ο σκοπός της έκδοσης δεν αναφερόταν στο πρώτο τεύχος του περιοδικού με τη μορφή προγραμματικής δήλωσης όπως συνηθιζόταν. Γνωστοποιήθηκε όμως στο αναγνωστικό κοινό μέσω μιας διαφημιστικής καταχώρησης στην εφημερίδα *Εμπρός* στις 30 Σεπτεμβρίου 1911: «*Ο ΠΑΙΔΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ. Παιδικὸν καὶ Οἰκογενειακὸν 15ήμερον περιοδικὸν εκδίδεται ἀπὸ 1 Ὀκτωβρίου. Φαιδρὸς καὶ ζωηρὸς ὅπως εἶνε ὁ παιδικὸς Ἀστὴρ πλήρης καλλιτεχνικῶν εἰκόνων, παιγνιδίων, αἰνιγμάτων κλπ. θὰ γίνῃ ἀνάρπαστος ἀπὸ ὅλα τὰ παιδιὰ. Τὸ Μυθιστόρημὰ του ἡ «Τελευταία Σπαρτιᾶτις» παρουσιάζει πρὸ τῶν ὄμμά-*

«Οι φαντασιακές τοπογραφίες της Μεγάλης Ιδέας: Το εθνικό έδαφος ως ουτοπία», στο Ν. Διαμαντούρος, Θ. Δραγωνα, C. Keyder (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία. Εκσυγχρονιστικές γεωγραφίες και χωρικές αντιλήψεις του έθνους*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2012, σελ. 25-65.

3. Για τον ορισμό του παιδικού περιοδικού και τα χαρακτηριστικά του βλέπε: Μ. Κανατσουλη, *Εισαγωγή στη θεωρία και κριτική της Παιδικής Λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press 1997; Χ. Σακελλαριου, «Τα ελληνικά παιδικά περιοδικά και η ιδεολογία τους», *Το Παιδικό Έντυπο. Πρακτικά Συμποσίου. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο-Δήμος Θεσσαλονίκης (16-17 Ιανουαρίου 1993)*, Δήμος Θεσσαλονίκης. Τμήμα Παιδικών Βιβλιοθηκών 1995, σελ. 43-52.

4. Για τον Δημητράκο βλέπε: «Δημήτριος Δημητράκος», Λήμμα στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμος 3, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1990, σελ. 265-266.

5. *Παιδικός Αστήρ*, 65/10 Δεκεμβρίου 1913, σελ. 300.

των τῶν μικρῶν κατὰ τρόπον τερπνότατον, τὸν ὑπεράνθρωπον ἀγώνα τῶν πατέρων των τοῦ ΄21. Σκοπὸς τοῦ «Παιδικοῦ Ἀστέρος» ἡ διὰ τοῦ τερπνοῦ μόρφωσις τοῦ χρηστοῦ πολίτου, τοῦ γενναίου στρατιώτου, τοῦ φιλοστόργου οἰ-κογενειάρχου τῆς αὔριον. Γονεῖς! διδάσκαλοι! σπεύσατε νὰ συστήσητε εἰς τὰ μικρὰ σας τὸν «Παιδικὸν Ἀστέρα.»... Θὰ πωλῆται ἀπὸ ὅλα τὰ Πρακτορεῖα τῶν ἐφημερίδων, τὰ Κιόσκια καὶ τὰ Βιβλιοπωλεῖα Ἀθηνῶν καὶ ἐπαρχῶν...»[6]. Επομένως επιδίωξη του περιοδικού ήταν εκτός από την ψυχαγωγία, να συμβάλει στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών ώστε μεγαλώνοντας να γίνουν χρηστοί πολίτες, γενναίοι στρατιώτες και καλοί οικογενειάρχες.

Η ύλη του *Παιδικού Αστέρα* χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία, όπως προκύπτει και από τους πίνακες περιεχομένων των δύο τόμων του στους οποίους δέθηκαν τα τεύχη του. Το περιοδικό δημοσίευε μυθιστορήματα, διηγήματα μικρότερης ή μεγαλύτερης έκτασης, εικονογραφημένα παραμύθια, άρθρα πραγματογνωσίας όπως τα ονόμαζε, σχετικά με τη γεωγραφία, την ιστορία και τη φυσική, ποιήματα, μαγικές εικόνες, πνευματικές ασκήσεις, διαγωνισμούς, αλληλογραφία, εικόνες, χάρτες, λόγια των παιδιών κτλ. Μάλιστα ο εκδότης διαβεβαίωνε τους αναγνώστες του για την υψηλή ποιότητα και την επιστημονική ακρίβεια του περιεχομένου: «*Ο ΠΑΙΔΙΚΟΣ ΑΣΤΗΡ γράφεται ἀπὸ ἐξέχοντας ἐπιστήμονας, παιδαγωγοὺς καὶ λογογράφους. Ἡ ὕλη του εἶναι αὐστηρῶς ἐξηκριβωμένη ἐπιστημονικῶς*»[7].

Εκτός όμως από το περιεχόμενο που επέλεγε προς δημοσίευση ο ίδιος ο Δημητράκος, ο *Παιδικός Αστήρ* φιλοξενούσε και κείμενα αναγνωστών, κατόπιν έγκρισης, σε συγκεκριμένη σελίδα που τιτλοφορούνταν «ΣΕΛΙΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΩΝ».

Υπήρχε επίσης η «ΣΕΛΙΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΚΑΛΗΣ» η οποία αποτελούσε τον χώρο επικοινωνίας του εκδότη με το αναγνωστικό κοινό μέσα από το εφεύρημα της Θείας Καλής και των ανιψιών της. Το έργο της «Θείας Καλής» ήταν πολύπλευρο. Εκτός από τη διαχείριση της αλληλογραφίας, δημοσίευε σε κάθε τεύχος τους διαγωνισμούς της «Μαγικής εικόνας» και των «Πνευματικών Ασκήσεων» καθώς και τις λύσεις τους. Η «Θεία Καλή» παραλάμβανε επίσης τις εργασίες που έστελναν οι αναγνώστες και επέλεγε από αυτές τις κατάλληλες να φιλοξενηθούν στη σελίδα συνεργασίας με βάση την ποιότητα, την πρωτοτυπία, την καταλληλότητα, αλλά και το κατά πόσο ήταν συμβατές με το ύφος και την ταυτότητα του περιοδικού.

Ως προς την εικονογράφηση, τα σκίτσα και οι λιθογραφίες που διακοσμούσαν τις σελίδες του *Παιδικού Αστέρα*, ήταν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους είτε υποστηρικτικές της δημοσιευόμενης ύλης είτε επεξηγηματικές του περιεχομένου των κειμένων. Εξαίρεση αποτελούσαν οι φωτογραφίες από τις εξελίξεις

6. Εφημερίδα *Εμπρός* Αθήνα, 30 Σεπτεμβρίου 1911, έτος ΙΕ΄, αρ. 5367, σελ. 5.

7. Η δήλωση αυτή γινόταν στην αρχή του καθενός από τους δύο τόμους που περιείχαν τα τεύχη του «Παιδικού Αστέρα».

στα μέτωπα των δύο Βαλκανικών Πολέμων, οι περισσότερες από τις οποίες ήταν εμβόλιμες και χωρίς συνάφεια με τα συμφραζόμενα. Με ελάχιστες εξαιρέσεις η εικονογράφηση ήταν ασπρόμαυρη.

Τέλος ή γλώσσα του περιοδικού ήταν γενικά απλή καθαρεύουσα, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο κοντά στην καθομιλούμενη ανάλογα με το ύφος του κάθε συγγραφέα[8].

Η απεικόνιση των Βαλκανικών Πολέμων

Θα εξετάσουμε στη συνέχεια τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται οι Βαλκανικοί Πόλεμοι στον *Παιδικό Άστέρα* ομαδοποιώντας για μεθοδολογικούς κυρίως λόγους τα σχετικά κείμενα σε δύο κατηγορίες: σε αυτά που επέλεγε αποκλειστικά ο εκδότης και σε όσα έστελναν προς δημοσίευση οι αναγνώστες στη σελίδα που προοριζόταν ειδικά γι' αυτούς. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα μας δοθεί η δυνατότητα να προβούμε σε συγκριτική ανάλυση του περιεχομένου των δύο αυτών ομάδων δημοσιευμάτων, ώστε να διαπιστώσουμε ενδεχόμενες συγκλίσεις ή αποκλίσεις σε σχέση με το ζήτημα που διερευνούμε.

Κείμενα επιλογής του εκδότη

Πριν από την κήρυξη του πρώτου πολέμου, έκαναν την εμφάνισή τους δύο άρθρα τα οποία παρείχαν έμμεσες ενδείξεις για την επερχόμενη πολεμική σύγκρουση. Στο πρώτο, το οποίο είχε τίτλο «Ο ΑΝΕΥ ΣΥΡΜΑΤΟΣ ΤΗΛΕΓΡΑΦΟΣ», ο συγγραφέας περιγράφοντας την ομώνυμη εφεύρεση του Ιταλού φυσικού Γουλιέλμου Μαρκόνι, πρόβαλε τα πλεονεκτήματά της για την επικοινωνία σε καιρό πολέμου και πληροφορούσε ότι τόσο ο ελληνικός στρατός όσο και ο στόλος είχαν ήδη εφοδιαστεί με ασύρματο τηλέγραφο: «*Τὰ πολεμικά μας πλοῖα, τὰ ὑπερωκεάνειά μας, ὁ στρατός μας εἶναι ἐφωδιασμένα μὲ τὸν Μαρκόνειον τηλέγραφον καὶ δύνανται νὰ συνενοῶνται μεταξύ των ἀπὸ οἵας δήποτε ἀποστάσεως· προς δὲ καὶ μετὰ τῶν Ἀθηνῶν...*»[9].

Επίσης στην «ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΕΡΟΣΤΑΤΟΥ» που δημοσιεύτηκε σε δύο συνέχειες, γινόταν λόγος και για τα αεροπλάνα και τη σημαντική τους συνεισφορά στις πολεμικές επιχειρήσεις[10]. Ο συντάκτης έφερνε ως παράδειγμα τη συμβολή τους στις ιταλικές επιτυχίες κατά τη διάρκεια του Ιταλοτουρκικού

8. Για μια εκτενή παρουσίαση του περιοδικού βλέπε: Ν. Τσουρης, *Στο απόγειο του μεγαλοϊδεατισμού: τα ελληνικά παιδικά περιοδικά και η πατριωτική παιδεία κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων*, Αθήνα: Πεδίο 2021, σελ. 57-78.

9. *Παιδικός Αστήρ*, 2/15 Οκτωβρίου 1911, σελ. 14.

10. Το άρθρο για την ιστορία του αερόστατου δημοσιευόταν διαδοχικά στο 3ο και στο 4ο τεύχος του περιοδικού. *Παιδικός Αστήρ*, 3/1 Νοεμβρίου 1911, σελ. 21-22 και 4/15 Νοεμβρίου 1911, σελ. 29.

πολέμου στη Βόρεια Αφρική, ενώ ενημέρωνε ότι και ο ελληνικός στρατός επρόκειτο να αγοράσει πολεμικά αεροπλάνα: «*Ἐν Εὐρώπῃ ὑπάρχουσι τεράστια ἐργοστάσια ἀεροπλάνων κατασκευάζοντα τοιαῦτα διὰ τοὺς στρατοὺς τῶν διαφόρων κρατῶν. Ὁ ἡμέτερος στρατὸς πρόκειται νὰ ἐφοδιασθῇ μὲ τοιαῦτα ἀεροπλάνα. Σήμερον εἰς τὴν Τριπολίτιδα, ὅπου ὡς γνωστὸν γίνεται πόλεμος, τὰ Ἰταλικὰ ἀεροπλάνα θριαμβεύουν. Οἱ Τουρκοάραβες ἔχουν ὑποστῇ ἐξ αὐτῶν μεγάλας ἀπωλείας διότι πλὴν τοῦ ὅτι ἐπανειλημμένως οἱ Ἰταλοὶ ἔρριψαν ὀβίδας εἰς τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον ἀπὸ τῶν ἀεροπλάνων, ἀπεδείχθησαν προσέτι ὅτι εἶναι ἐν καιρῷ πολέμου θαυμάσια ἀνιχνευτικά, ἀνακαλύπτοντα ἀφ' ὑψηλοῦ τὸν κρυπτόμενον ἐχθρὸν καὶ εἰδοποιοῦντα διὰ σημάτων τὰς θέσεις καὶ τὰ ὀχυρώματα*»[11].

Εκτός όμως από τις έμμεσες αναφορές στις στρατιωτικές προετοιμασίες, το άρθρο «ΟΙ ΠΡΟΣΚΟΠΟΙ» παρείχε μια πιο σαφή ένδειξη για το πολεμικό κλίμα που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στην ελληνική κοινωνία. Ο συντάκτης του εξηγούσε ότι οι πρόσκοποι, δηλαδή ο Νέος Παιδικός Στρατός είχε ως κύριο σκοπό να προετοιμάσει τους στρατιώτες του μέλλοντος μέσα από κατάλληλη εκπαίδευση: «*Μὴ νομίζετε ὅμως ὅτι οἱ Μικροὶ Πρόσκοποι ἀποτελοῦν στρατὸν πραγματικὸν διὰ πόλεμον. Οἱ Μ. Πρόσκοποι ἀποτελοῦν ἁπλῶς σώματα παιδιῶν 14-18 ἐτῶν· ἀποβλέπουν δὲ τὰ σώματα ταῦτα εἰς τὴν ἀπόκτησιν μιᾶς ἐνθουσιώδους, σκληραγωγημένης, ἐργατικῆς καὶ στρατιωτικῆς Νέας Γενεᾶς...*[12].

Τέλος, το άρθρο «Η ΚΑΚΟΠΙΣΤΟΣ» που δημοσιεύτηκε την 1η Οκτωβρίου 1912 με υπογραφή «ΑΛΦΑ», προανήγγειλε την κήρυξη του πολέμου. Ο τίτλος του χαρακτήριζε την Τουρκία, η οποία με διχαστικές πρακτικές επιχειρούσε να αποτρέψει τη σύμπραξη των χριστιανικών κρατών: «*Ἐφρόντιζε νὰ ἔχῃ πάντοτε διῃρημένους τοὺς ὑπηκόους της χριστιανούς, διῃρημένα τὰ γείτονά της μικρὰ χριστιανικὰ Κράτη της Ἑλληνικῆς Χερσοννήσου, ὑπεθάλπε τὰ μίση των καὶ τὸν ἐναντίον ἀλλήλων σπαραγμόν, περιεποιείτο τοὺς Ἕλληνες, ὅταν ἐφόνευον τοὺς Βουλγάρος ἢ τοὺς Σέρβους εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τἀνάπαλιν...*»[13]. Αμέσως μετά ο συγγραφέας αναφερόταν στη δημιουργία της βαλκανικής συμμαχίας και στην πολεμική της κινητοποίηση[14] για να εξα-

11. *Παιδικός Αστήρ*, 4/15 Νοεμβρίου 1911, σελ. 29.

12. *Παιδικός Αστήρ*, 21/1 Αυγούστου 1912, σελ. 166.

13. *Παιδικός Αστήρ*, 25/1 Οκτωβρίου 1912, σελ. 197.

14. Καθώς το ενδεχόμενο διάλυσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν ορατό περισσότερο από κάθε προηγούμενη φορά, λόγω των εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε, η Σερβία, η Βουλγαρία, η Ελλάδα και το Μαυροβούνιο υπέγραψαν υπό ρωσική παρότρυνση διμερείς συνθήκες συμμαχίας στις αρχές του 1912 και προχώρησαν το φθινόπωρο του ίδιου έτους στην κήρυξη του πρώτου βαλκανικού πολέμου αγνοώντας τις αντιρρήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες αρκέστηκαν όμως μόνο σε προειδοποιητική διακοίνωση: Σπ. Γ. Πλουμιδης, *Η «Σιδηρά» Δεκαετία. Οι Εθνικοί Πόλεμοι της Ελλάδας (1912-1922)*, Αθήνα: Μίνωας 2022, σελ. 31-41.

σφαλίσει την ευημερία των χριστιανών αδελφών: «*Τὰ Βαλκανικὰ ὅμως Κράτη τόρα δὲν εἶναι πλέον ἐχθροὶ μεταξὺ των, ἀλλὰ φίλοι καὶ σύμμαχοι καὶ ἡ Τουρκία εἰς τὸ ἑξῆς δὲν θὰ τὰ μεταχειρίζεται ὡς μικρὰ παιδιά. Σήμερον ἡ Ἑλλάς, ἡ Βουργαρία, ἡ Σερβία, καὶ τὸ Μαυροβούνιον παρέταξαν παρὰ τὰ σύνορα τῆς Τουρκίας 600,000 στρατοῦ καὶ τῆς λέγουν: Θέλομεν οἱ ἀδελφοί μας χριστιανοὶ τῆς Τουρκίας νὰ ζήσουν! ἢ τοὺς ἀσφαλίζῃς τὴν εὐζωΐαν μίαν διὰ πάντα ἢ τοὺς τὴν ἐξασφαλίζομεν ἡμεῖς!*»[15]. Τόνιζε μάλιστα ότι ήταν πλέον αργά για την Τουρκία να ζητήσει την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων με αντάλλαγμα την υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων τις οποίες είχε προ πολλού υποσχεθεί: «*Εἶναι ὅμως ἀργά, καὶ τὰ Βαλκανικὰ τὸ* ***κάτι*** *αὐτὸ θὰ τὸ πάρουν τόρα διὰ τῆς ρομφαίας των!*»[16],

Από το 26ο τεύχος στις 15 Οκτωβρίου 1912, δηλαδή αμέσως μετά την κήρυξη του πρώτου Βαλκανικού Πολέμου προστέθηκαν στην ύλη του περιοδικού κείμενα τα οποία αναφέρονταν άμεσα ή έμμεσα στα πολεμικά γεγονότα. Η αρχή έγινε με το άρθρο «Η ΛΕΟΝΤΗ», υπογεγραμμένο με το ψευδώνυμο «ΤΙΜ.», όπου παρουσιαζόταν με πολλές μεταφορές και παρομοιώσεις η αρχική έκβαση των στρατιωτικών επιχειρήσεων, η οποία ήταν νικηφόρα για τους Βαλκάνιους συμμάχους και αποδείκνυε την αδυναμία του οθωμανικού στρατού[17]. Ο συγγραφέας παρομοίαζε την Οθωμανική αυτοκρατορία με το γάιδαρο που είχε φορέσει λεοντή για να δείχνει ότι είναι λιοντάρι, επειδή έδινε την εντύπωση ότι ήταν μια ισχυρή δύναμη, ενώ στην πραγματικότητα το μόνο που έκανε ήταν να εκτοξεύει απειλές εκ του ασφαλούς: «*Θὰ πάρω τὸν καφέ μου εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ Συντάγματος τῶν Ἀθηνῶν! Θὰ κάμω τὸν περίπατόν μου ἕως τὴν Σόφιαν! Θὰ σᾶς βγάλω τὸ αὐτὶ ἄτακτα παληόπαιδα! ἔλεγε πρὸς τὰ Βαλκανικὰ Κράτη πρὸ ὀλίγων μηνῶν ὁ ἐγωϊστὴς καὶ κομπορρήμων Σεφκέτ Πασσᾶς. Μὴ ἀνησυχῆτε τὴν κραταιὰν αὐτοκρατορίαν σεῖς μικροί, μᾶς ἔλεγεν ἡ προστᾶτις Εὐρώπη. Ἄφετέ την νὰ δέρνῃ καὶ νὰ σφάζῃ τοὺς ἀδελφούς σας... Τὰ ἀπόρθητα πρὸς τὴν Ἑλλάδα σύνορά του τὰ ἐγκατέλειψεν ὁ στρατός του εἰς τὴν πρώτην ἐπίθεσιν τοῦ γενναίου Ἑλληνικοῦ Στρα-*

15. *Παιδικός Αστήρ*, 25/1 Οκτωβρίου 1912, σελ. 197.

16. *Παιδικός Αστήρ*, 25/1 Οκτωβρίου 1912, σελ. 197.

17. Με την έναρξη του πολέμου, τα υπό οθωμανική κυριαρχία κεντρικά Βαλκάνια σχεδόν στο σύνολό τους μετατράπηκαν σε πεδία σκληρών και αιματηρών μαχών νικητές των οποίων αναδείχθηκαν οι σύμμαχοι. Ενώ ο ελληνικός στρατός προήλαυνε στην Κεντρική και τη Δυτική Μακεδονία εισερχόμενος στη Θεσσαλονίκη και πολιορκώντας τα Ιωάννινα, τα στρατεύματα των Μαυροβουνίων και των Σέρβων καταλάμβαναν το Νόβι Πάζαρ, περικύκλωναν τη Σκόδρα και διεξήγαν νικηφόρες επιχειρήσεις στη Βορειοδυτική Μακεδονία. Στο μεταξύ οι Βούλγαροι κάμπτοντας την αντίσταση των αντιπάλων τους στη Θράκη πολιόρκησαν στην Αδριανούπολη και υποχρέωσαν τα οθωμανικά στρατεύματα να ανασυνταχθούν στη γραμμή άμυνας της Τσατάλτζας, μόλις λίγα χιλιόμετρα έξω από την Κωνσταντινούπολη: *Ο ελληνικός στρατός κατά τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913*, τόμ. Α΄, *Επιχειρήσεις κατά των Τούρκων στη Μακεδονία και τα νησιά του Αιγαίου (Α΄ βαλκανικός πόλεμος)*, Αθήνα: ΓΕΣ, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού 1988.

τοῦ, εἰς τὸ Σαραντάπορον μόλις ἠδυνήθη νὰ ἀντισταθῇ καὶ εἰς τὴν πρὸ τῶν Σερβίων Σιδηρᾶν Πόρταν... και διεσκορπίσθη ὅπως τὰ πρόβατα διασκορπίζονται ὑπὸ ἀγέλης λύκων!»[18]. Έτσι δεν κατάφερε να αποτρέψει την προέλαση των αντίπαλων συμμαχικών δυνάμεων σε κανένα από τα πολεμικά μέτωπα: «*Τριάκοντα χιλιάδες Μαυροβουνίων ἐπὶ δεκαπέντε ἡμέρας κυνηγοῦν τούς Τούρκους εἰς τὸ Μακεδονικὸν ἔδαφος, καὶ οἱ Σέρβοι διὰ τριῶν σημείων βαδίζουν νικηφόροι ἐπὶ τουρκικοῦ ἐδάφους, οἱ δὲ Βούλγαροι καταλαμβάνουν τὴν Ἀδριανούπολιν, ἀφοῦ προηγουμένως ᾐχμαλώτισον 50.000 Τούρκων εἰς Σαράντα Ἐκκλησίας...*»[19].

Το άρθρο κατέληγε με τη διαπίστωση ότι η αλήθεια αποκαλύφθηκε πλέον και ότι κανείς δεν μπορεί πια να σώσει την Τουρκία: «*Οὔτε αἱ ἐπικλήσεις τοῦ Κιαμήλ πρὸς τὰ φιλάνθρωπα αἰσθήματα τοῦ Ἀγγλικοῦ λαοῦ, οὔτε αἱ ἄλλαι τουρκικαὶ ραδιουργίαι ἠμποροῦν νὰ σώσουν πλέον τὸν τύραννον. Ἡ λεοντή ἀφῃρέθη*»[20].

Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύτηκαν και δύο ποιήματα τα οποία είχαν σκοπό να εμψυχώσουν τους Έλληνες στρατιώτες. Στο πρώτο που είχε τίτλο «ΣΤΑ ΣΥΝΟΡΑ», ο Ιωάννης Πολέμης καλούσε όλους τους Έλληνες να ενωθούν σαν αδέλφια και να αγωνιστούν θαρραλέα αψηφώντας το θάνατο, που είναι τιμή για όποιον πέφτει στη μάχη, ώστε να νικήσουν και να δοξάσουν και πάλι την πατρίδα:

Γιὰ τὴν ἔνδοξη Πατρίδα, γιὰ τὴν Πίστι, γιὰ τὸ Γένος
τὸ κορμί μας, τὴν καρδιά μας, τὴν ψυχή μας, τὴ ζωή!
Ὅλοι ἀδέρφια εἴμαστε τόρα καὶ κανεὶς δὲν εἶναι ξένος,
ὅλους τόρα μᾶς ἑνώνει ἕνας πόθος, μιὰ πνοή.
Ὅλοι ἀδέρφια εἴμαστε τόρα, κ' ἡ μεγάλη μας Μητέρα,
μὲ τὰ μάτια δακρυσμένα, μὲ λυμένα τὰ μαλλιά,
λαμπροφόρα σὰν τὸν ἥλιο καὶ γοργὴ σὰν τὸν ἀγέρα,
μᾶς καλεῖ καὶ μᾶς συνάζει στὴ θερμή της ἀγκαλιά,
Μὲ σπαθὶ ξεγυμνωμένο καὶ βγαλμένο ἀπὸ τὴ θήκη
τρέχει ἐμπρὸς ἡ ἀρχαία Δόξα καὶ τὴν ὥρα καρτερεῖ,
καὶ στὰ σύνορα προσμένει νὰ μᾶς στεφανώσ' ἡ Νίκη
μὲ τ' ἀμάραντο στεφάνι ποῦ στὸ μέτωπο φορεῖ.
Καὶ τὸν θάνατο μὲ θάρρος ἂς τὸν ἀντικρύσωμ' ὅλοι·
τὶ κερδίζομε νὰ ζοῦμε ντροπιασμένοι, ταπεινοί;
Ὤ! χαρά στον ποῦ θὰ πέσῃ πρῶτος στοῦ ἐχθροῦ τὸ βόλι,
στῆς Σημαίας του τὸ πλάϊ θαῦρῃ ἀθάνατη θανή[21].

18. *Παιδικός Αστήρ*, 26/15 Οκτωβρίου 1912, σελ. 205.
19. *Παιδικός Αστήρ*, 26/15 Οκτωβρίου 1912, σελ. 205.
20. *Παιδικός Αστήρ*, 26/15 Οκτωβρίου 1912, σελ. 205-206.
21. *Παιδικός Αστήρ*, 26/15 Οκτωβρίου 1912, σελ. 203.

Το ίδιο αγωνιστικό πνεύμα επιχειρούσε να μεταδώσει και το δεύτερο ποίημα του Κωνσταντίνου Λυκόρτα με τίτλο «ΕΜΠΡΟΣ ΠΑΙΔΙΑ!», το οποίο μάλιστα είχε συγκεκριμένες αλυτρωτικές και μεγαλοϊδεατικές αναφορές. Παρότρυνε τους στρατιώτες να προελάσουν στην Ήπειρο και τη Μακεδονία και να καταλάβουν τα Ιωάννινα και τη Θεσσαλονίκη, να απωθήσουν τους Τούρκους μέχρι την Κόκκινη Μηλιά και να μπουν δοξασμένοι στην Αγιά Σοφιά:

Ἐμπρός, παιδιά μου ζηλευτὰ
κ' ἀνδρεῖα παλληκάρια,
ὁρμήσατε στὸν πόλεμο
ἀτίθασσα λιοντάρια.
Καὶ γιὰ τὴ Δόξα τὴν παλῃὰ
ποῦ πάλι σᾶς προσμένει
νὰ δεῖξτε τὴν ἀνδρεία σας
τὴν κοσμοξακουσμένη.
Ἐμπρός, παιδιά, μὲ τοῦ Σταυροῦ
τὴ δύναμι τὴ θεία
βαδίσατε στὴν Ἤπειρο
καὶ στὴ Μακεδονία.
Ἀστράψατε, βροντήσατε
φιλήσατε τὴ Νίκη
καὶ 'μπῆτε μὲς στὰ Γιάννενα
καὶ στὴ Θεσσαλονίκη,
Τὴ γαλανὴ Σημαία μας
παντοῦ ὁλόρθη στῆστε,
τὴν ἄγρια ἡμισέληνο
ἀλύπητα γκρεμῆστε.
Διῶξτε τὸ μαῦρο τύραννο
γενῆτε τουρκοφάγοι
μέσα στὴν κόκκινη μηλιὰ
κυνηγητὸς νὰ πάγῃ.
Καὶ τότε στὴν Ἁγιὰ Σοφιὰ
τὴν πολυευλογημένη,
Χρυσᾶ μου Ἑλληνόπουλα,
ἡ Δόξα σᾶς προσμένει[22.]

Παράλληλα, σε λιγότερο από ένα μήνα μετά την κήρυξη του πολέμου, τυπώθηκαν και δύο χάρτες που απεικόνιζαν τις απελευθερωμένες περιοχές[23].

Τα κατορθώματα του ελληνικού στρατού και του στόλου εκθείαζαν αρκετά ποιήματα, όπως αυτό που είχε γράψει ο ερασιτέχνης ποιητής Αντώνιος Μαυρουκάκης[24] με τίτλο «ΕΙΣ ΤΟΝ ΓΕΝΝΑΙΟΝ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΣΤΡΑΤΟΝ»[25]. Επίσης, «Ο ΝΑΥΤΗΣ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ» του Κωνσταντίνου Λυκόρτα, ήταν ένας ύμνος στους Έλληνες ναύτες που αποδείχτηκαν αντάξιοι απόγονοι του Θεμιστοκλή, του Κανάρη του Μιαούλη και της Μπουμπουλίνας:

---

22. *Παιδικός Αστήρ*, 26/15 Οκτωβρίου 1912, σελ. 205.

23. Στο υπόμνημα των χαρτών διαβάζουμε: «*Ἡ ἀπελευθερωθεῖσα ἀπὸ τοὺς Τούρκους ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ... Ἐκ τοῦ χάρτου τῆς Ἑλλ. Χερσονήσου Σακελλαρίου συμπληρωθέντος ἐκ τοῦ χάρτου τοῦ Αὐστριακοῦ Ἐπιτελείου*»: *Παιδικός Αστήρ*, 27/1 Νοεμβρίου 1912, σελ. 212-213.

24. Η «Θεία Καλή» τον σύστηνε με κολακευτικά λόγια στο αναγνωστικό κοινό: «*Ἀλλὰ καὶ τὰ ποιήματα τοῦ ἐμπνευσμένου ποιητοῦ κ. Ἀντωνίου Μαυρουκάκη ψυχιάτρου, τὰ ὁποῖα θὰ δημοσιεύωμεν εἰς τὸ ἑξῆς εἰς τὸ περιοδικόν μας θὰ σᾶς γοητεύσουν. Ὁ κ. Μαυρουκάκης δὲν εἶναι ἐξ ἐπαγγέλματος ποιητής, ἀλλ' εἷς τῶν διασημοτέρων ψυχιάτρων τῶν Ἀθηνῶν· ἔγραψεν ὅμως ποιήματα, τὰ ὁποῖα κατέπληξαν διὰ τὴν ἔμπνευσιν, τὴν σαφήνειαν, τὴν ἔννοιαν καὶ ἐπέσυραν τοὺς εἰλικρινεῖς ἐπαίνους τῶν λογίων μας*»: *Παιδικός Αστήρ*, 56/10 Σεπτεμβρίου 1913, σελ. 227-228.

25. *Παιδικός Αστήρ*, 56/10 Σεπτεμβρίου 1913, σελ. 227-228.

Εἶμαι ὁ Ναύτης τοῦ Αἰγαίου
κρεββάτι ἔχω τὰ πλατειὰ νερὰ
καὶ γιὰ τὴν ἔνδοξη Πατρίδα
εἶμ' ὅλος φλόγα καὶ καρδιά.
Μὲ τὴν ἀνδρεία τοῦ Κανάρη
καὶ μὲ τοῦ Βότση τὴν ψυχὴ
τὸ δυστυχῆ ἐχθρὸ τρομάζω
καὶ δὲν τολμᾷ νὰ κινηθῇ.
.....
Εἶμαι ὁ Ναύτης τοῦ Αἰγαίου,
ἄλλος ἐγὼ Θεμιστοκλῆς,
ἀπόγονος τῆς Μπουμπουλίνας
καὶ τοῦ Μιαούλη συγγενής[26]

Τα ποιήματα όμως που δημοσίευε το περιοδικό εξυμνούσαν και τον αρχιστράτηγο και διάδοχο Κωνσταντίνο, στον οποίο ως στρατιωτικό ηγέτη, αποδίδονταν μερίδιο της τιμής. Ενδεικτικά παραθέτουμε τρεις στροφές από το ποίημα του Αντώνιου Μαυρουκάκη «ΣΤΟΝ ΔΑΦΝΟΣΤΕΦΗ ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ», όπου με σημεία αναφοράς τον ελευθερωτή Κωνσταντίνο που παρομοιαζόταν με θεό του Ολύμπου και την προσδοκία να καλπάσει νικητής στην Κωνσταντινούπολη, συνδυαζόταν η ιστορική συνέχεια του έθνους με το όραμα της Μεγάλης Ιδέας:

Ὅμοιος μ' Ὀλύμπιο Θεὸ ἐπάνω στ' ἄλογό του
Γλυκὺς καὶ ὑπερήφανος ὁ Ἐλευθερωτής,
Μ' ἀπὸ τῆς μάχης τὸν καπνὸ ὠχρὸ τὸ πρόσωπό του,
Τροπαιοφόρος, Ἀρχηγός, Στρατάρχης, Νικηκής».
«Προβαίνει ὁ Διάδοχος στὸ Πύργο τὸν Λευκὸ
Κρατῶντας εἰς τὸ χέρι του τὴν πύρινη ρομφαία·
Πετᾷ τὴν ἡμισέληνον, ὑψώνει τὸν Σταυρὸ
Καὶ δίπλα τὴν Ἑλληνική, νὰ τὸν φρουρῇ, Σημαία».
«Καὶ ὅλοι τὸν δοξάζουνε καὶ τόνε θεοποιοῦνε
Θυσία Τοῦ προσφέρουνε καὶ τὴν ζωήν τους ὅλοι,
Εὐχὲς καὶ Ζήτω στ' Ἄπειρο χιλιόστομ' ἀντηχοῦνε
Καὶ μιὰ εὐχὴ κυριαρχεῖ - «Καὶ νικητὴς στὴ Πόλι»![27].

Ο *Παιδικός Αστήρ* αφιέρωσε κείμενα και σε δύο πολύ σημαντικά γεγονότα-σταθμούς του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Το πρώτο, που το υπέγραφε ο ίδιος ο εκδότης με το ψευδώνυμο «ΜΕΣΣΗ-ΚΛΗΣ», αναφερόταν στην κατάληψη της Θεσσαλονίκης[28] και είχε ως τίτλο «Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΑΣ ΕΙΣΕΡΧΟΜΕΝΟΣ

26. *Παιδικός Αστήρ*, 31/1 Ιανουαρίου 1913, σελ. 6. Να σημειώσουμε ότι το συγκεκριμένο ποίημα μελοποιήθηκε και αποτελεί σήμερα ένα από τα πιο γνωστά εμβατήρια της Μπάντας του Πολεμικού Ναυτικού.

27. *Παιδικός Αστήρ*, 57/20 Σεπτεμβρίου 1913, σελ. 236.

28. Ο ελληνικός στρατός, αφού νίκησε τον οθωμανικό στη μάχη των Γιαννιτσών κινήθηκε προς τη Θεσσαλονίκη, προς την οποία κατευθύνονταν και οι Βούλγαροι μετά την κατάληψη των Σερρών. Μετά από διαπραγματεύσεις με τον Τούρκο αρχιστράτηγο Χασάν Ταξίν πασά υπογράφηκε το βράδυ της 26ης Οκτωβρίου πρωτόκολλο παράδοσης

ΕΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ». Το κείμενο ήταν συνοδευτικό μιας φωτογραφίας η οποία απεικόνιζε το χαρμόσυνο γεγονός[29]. Με αφορμή λοιπόν την είσοδο του βασιλιά στην πόλη, ο συντάκτης υπογράμμιζε ότι η Θεσσαλονίκη, η πρωτεύουσα της Μακεδονίας και πατρίδα του Μεγάλου Αλεξάνδρου μετά από δουλεία πολλών ετών έγινε και πάλι ελληνική ύστερα από τη νίκη του ελληνικού στρατού που κατατσάκισε και διασκόρπισε τον τουρκικό στη μάχη των Γιαννιτσών. Πρόσθετε ότι ένα πλήθος Ελληνόπουλων, που δε φαινόταν στη φωτογραφία, ζητωκραύγαζαν με χαρά και ενθουσιασμό υπέρ του νέου, πραγματικού βασιλιά τους, ευτυχισμένα γιατί δεν ήταν πια καταδικασμένα να ζήσουν ως γκιαούρηδες και ραγιάδες ούτε να πολεμήσουν εναντίον των αδελφών τους σε έναν ενδεχόμενο Ελληνοτουρκικό πόλεμο[30].

Το δεύτερο κείμενο, το οποίο καταλάμβανε τις δύο πρώτες σελίδες του τεύχους 39 της 20ης Μαρτίου 1913 ήταν ένας πανηγυρικός λόγος του σχολάρχη Γεωργίου Ιωάννου με τίτλο «ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ *Πρὸς τὸν Ἐλευθερωτήν, τὸν Γενναῖον Στρατὸν τῆς Ἑλλάδος καὶ πρὸς τὰ Γιάννενα*» και αφορούσε την κατάληψη των Ιωαννίνων από τα ελληνικά στρατεύματα[31]. Οι νέοι τιτάνες, εξηγούσε ο ομιλητής, δεν ήταν άλλοι από τους ατρόμητους Έλληνες στρατιώτες, οι οποίοι αψηφώντας τις κακουχίες ρίχθηκαν γενναία στη μάχη εναντίον των οχυρωμένων εχθρών, καθοδηγούμενοι από τον ανίκητο Στρατηλάτη, το διάδοχο Κωνσταντίνο. Η νίκη τους συγκλόνισε, όχι μόνο την απελευθερωμένη πόλη, αλλά ολόκληρο το Πανελλήνιο, το οποίο γιόρταζε αυτό το μοναδικό χαρμόσυνο γεγονός με ένα μεγάλο εθνικό πανηγύρι αντάξιο της επερχόμενης ανάστασης του ελληνισμού. Αυτές οι ηρωικές και ένδοξες στιγμές υποχρέωσαν την πολιτισμένη Δύση να αναγνωρίσει με θαυμασμό τη μεγάλη ελληνική νίκη και τις στρατηγικές ικανότητες του Κωνσταντίνου, συμπλήρωνε ο Ιωάννου. Και δήλωνε με έμφαση: «*Δόξα λοιπὸν καὶ τιμὴ εἰς τὸν Ἐλευθερωτὴν καὶ τοὺς ἥρωας, ποὺ κατεσκεύασαν τὴν Νέαν Ἑλλάδα*» και την κληροδότησαν στις νέες γενιές: «*Ἡμεῖς δὲ οἱ δοῦλοι τῆς χθὲς τὴν μεγάλην μορφὴν τοῦ Νικητοῦ καὶ Ἐλευθερωτοῦ τοῦ Γένους πλαισιουμένην μὲ τὸν ἡρωϊκὸν στρατόν Του θὰ παραδώσωμεν ὡς τίμιο φυλακτὸ καὶ ἱερὰν κληρονομίαν εἰς τὰ παιδιά μας πρὸς*

της Θεσσαλονίκης στους Έλληνες. Το πρωί της επόμενης μέρας εισήλθε στην πόλη ο ελληνικός στρατός, στις 28 Οκτωβρίου έκανε τη θριαμβευτική του είσοδο ο αρχιστράτηγος Κωνσταντίνος μαζί με το επιτελείο του, ενώ στις 29 έφθασε και ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ ο οποίος έτυχε ενθουσιώδους υποδοχής: *Ο ελληνικός στρατός κατά τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913*, τόμ. Α΄, σελ. 107-130.

29. *Παιδικός Αστήρ*, 29/1 Δεκεμβρίου 1912, σελ. 229.

30. *Παιδικός Αστήρ*, 29/1 Δεκεμβρίου 1912, σελ. 229.

31. Μετά από πολιορκία αρκετών μηνών και συνεχείς επιθέσεις στα οχυρά του Μπιζανίου που προστάτευαν την πόλη, ο ελληνικός στρατός υπό την ηγεσία του διαδόχου Κωνσταντίνου, υποχρέωσε τον επικεφαλής των οθωμανικών δυνάμεων Εσάτ πασά να συνθηκολογήσει και να παραδώσει τα Ιωάννινα στις 21 Φεβρουαρίου 1913: *Ο ελληνικός στρατός κατά τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913*, τόμ. Α΄, σελ. 173-180.

αἰωνίαν λατρείαν καὶ εὐγνωμοσύνην»[32]. Ο Ιωάννου κατέληγε με την ευχή να στεφθεί ο Κωνσταντίνος βασιλιάς στην Αγιά Σοφιά εκπληρώνοντας το μεγαλοϊδεατικό όραμα[33].

Τον πόλεμο είχαν ως θέμα τους και μερικά αλληγορικά κείμενα. Ανάμεσά τους το μικρό χιουμοριστικό διήγημα «Ο ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ» με υπογραφή «ΜΕΣΣΗ-ΚΛΗΣ» μετέφερε το σκηνικό του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου στο σπίτι μιας ελληνικής οικογένειας με πρωταγωνιστές τα πέντε παιδιά της, τα οποία μοίρασαν τους ρόλους ως εξής: «*Ἐγὼ θὰ εἶμαι τὸ μεγάλο βασίλειο, δηλ. ἡ Τουρκία! Ἐσὺ Πόπη θὰ εἶσαι ἡ Βουλγαρία, ἐσὺ Νώντα θὰ εἶσαι ἡ Ἑλλάς, ἐσὺ Φιφὴ θὰ εἶσαι ἡ Σερβία καὶ ἡ μπεμπέκα μας θὰ εἶναι τὸ Μαυροβούνιον*». Στη συνέχεια πήραν τα όπλα τους: «*Ἡ Βουλγαρία λοιπὸν πέρνει μιὰ μαγκούρα, ἡ Ἑλλὰς μιὰ σκούπα, ἡ Σερβία ἕνα μπαστούνι τοῦ μπαμπᾶ καὶ τὸ Μαυροβοῦνι τὴν ὀμβρέλλα τῆς μαμμᾶς*» και η μάχη ξεκίνησε. Σύντομα ολόκληρο το σπίτι μετατράπηκε σε πεδίο μάχης: «*Καρέκλες, τραπέζια, ἀνθοδοχεῖα ἔγιναν ὅλα μαλλιὰ κουβάρια. Οἱ ξυλιὲς εἶναι ἄγριες καὶ ὁ πόλεμος ἀπὸ παιχνίδι μετεβλήθη εἰς πραγματικόν*». Τελικά η φασαρία έφτασε στ' αφτιά των γονέων που βρίσκονταν στο γραφείο και ο πόλεμος έληξε άδοξα: «*Ἀνοίξετέ μου τὴν πόρτα, ἄν σᾶς βαστᾶ ἔλεγε ὁ Τάκης μὲ μιὰ καρέκλα στὰ χέρια, κατακόκκινος ἀπὸ θυμόν. Ἔβγα ντέ, ἄν ἠμπορῇς Τούρκαρε! Τοῦ ἔλεγε ἡ Ἑλλὰς μὲ στυλωμένες τὶς πλάτες στὴν πόρτα, ἐνῷ οἱ σύντροφοι εἶχαν ἑτοιμάσει τὶς σκοῦπες καὶ τὶς μαγκοῦρες! Ἀλλὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἀκριβῶς γίνεται ἡ ἐπέμβασις τῶν... Μεγάλων Δυνάμεων, τοῦ μπαμπᾶ καὶ τῆς μαμμᾶς καὶ ὁ... πόλεμος πέρνει τέλος!*»[34].

Σε αντίθεση με τον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο, ο οποίος εξιστορείται άμεσα ή έμμεσα, ο δεύτερος[35] απουσιάζει σχεδόν τελείως από την ύλη που επιλέγει προς δημοσίευση ο εκδότης του *Παιδικού Αστέρα*. Μοναδική εξαίρεση απο-

32. *Παιδικός Αστήρ*, 39/20 Μαρτίου 1913, σελ. 78.

33. *Παιδικός Αστήρ*, 39/20 Μαρτίου 1913, σελ. 78.

34. *Παιδικός Αστήρ*, 34/1 Φεβρουαρίου 1913, σελ. 37.

35. Μετά το τέλος του πρώτου Βαλκανικού Πολέμου, οι διαφωνίες μεταξύ των νικητών για τη διανομή των κατακτημένων εδαφών οδήγησαν την Ελλάδα και τη Σερβία σε μεταξύ τους συμφωνία, η οποία απομόνωνε τη Βουλγαρία. Υπό την πίεση της δυσμενούς γι' αυτήν εξέλιξης και έχοντας εμπιστοσύνη στη στρατιωτική της ισχύ, η τελευταία επιτέθηκε αιφνιδιαστικά εναντίον των ελληνικών και σερβικών στρατιωτικών θέσεων στις 29/30 Ιουνίου 1913 με σκοπό την εκδίωξη των πρώην εταίρων της από όσο το δυνατόν περισσότερες διεκδικούμενες περιοχές, ώστε να τους θέσει προ νέων τετελεσμένων. Ο δεύτερος Βαλκανικός Πόλεμος, ιδιαίτερα βίαιος και αιματηρός παρά την μόλις ενός μηνός διάρκειά του, εξελίχθηκε σε πανωλεθρία της Βουλγαρίας εναντίον της οποίας πολέμησαν μαζί με τους Έλληνες τους Σέρβους και τους Μαυροβούνιους, οι Ρουμάνοι και οι Οθωμανοί: Γ.Ν. Γιανουλοπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...». Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα: Βιβλιόραμα 1999, σελ. 213-214.

τελούν μια έμμεση νύξη μέσω ενός απαξιωτικού και μειωτικού ποιήματος για τους Βουλγάρους και ελάχιστες φωτογραφίες για τις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω. Το ποίημα με τίτλο «ΒΟΥΛΓΑΡΟΥ ΠΕΡΑΣΜΑ» είχε γραφτεί από τον Γεώργιο Σουρή και απέδιδε στους Βουλγάρους υβριστικούς χαρακτηρισμούς που πρόδιδαν μεγάλη εχθρότητα, αλλά και απέχθεια:

Ὁ Βούλγαρος ἐπέρασε,
μαῦρες ὀχιὲς σφυρίζουν
καὶ πλημμυροῦν βρωμόμυιγες
κι' ὅλα τὰ μαγαρίζουν.
Ὁ Βούλγαρος ἐπέρασε
καὶ ξεφονίζουν τόσοι:
ποιὸς ἀπὸ τέτοιον λυτρωτὴ
θἀλθῇ νὰ μὰς γλυτώσῃ.
Ὁ Βούλγαρος ἐπέρασε,
ὁ Τάρταρος τὸν ξέρασε
στὸν κόσμο σὰν καὶ πρῶτα[36].

Τέλος δε θα παραλείψουμε να αναφερθούμε στις φωτογραφίες με στιγμιότυπα από τα πολεμικά μέτωπα, οι οποίες άρχισαν να δημοσιεύονται μαζί με λεζάντες ήδη από το 30ο τεύχος της 15ης Δεκεμβρίου 1912 εμβόλιμα μέσα στην ύλη του περιοδικού, συνήθως χωρίς να συνδέονται με αυτήν και χωρίς σταθερή συχνότητα. Έτσι, για παράδειγμα στο 30ο τεύχος φιλοξενήθηκαν δύο φωτογραφίες. Στην πρώτη ο διάδοχος Κωνσταντίνος συνομιλούσε με Τούρκους χωρικούς μετά την κατάληψη της Φλώρινας: «*Εἰς τὴν Φλωρίναν. Ὁ Διάδοχος Κωνσταντῖνος συνομιλῶν μὲ Τούρκους χωρικούς. Ὄπισθεν τοῦ Διαδόχου εἶναι ὁ Υἱός του ἐπίδοξος Διάδοχος Γεώργιος ὑπολοχαγός. Ὁ κ. Δούσμανης καὶ ὁ κ. Καλίνσκης.-Φωτογραφία Ρωμαΐδου-Τσάϊτ, ληφθεῖσα τὴν 8ην Ν]βρίου 1912 ὀλίγας ὥρας μετὰ τὴν κατάληψίν της*»[37]. Η δεύτερη απεικόνιζε Τούρκους αιχμαλώτους στη Θεσσαλονίκη: «*Αἱ 27.000 Τοῦρκοι αἰχμάλωτοι τῆς Θεσσαλονίκης φυλαττόμενοι εἰς τὸ Καραμουρνοῦ. Εἰς τὸ βάθος διακρίνονται αἱ σκηναί των. Ἡ φωτογραφία ἐλήφθη ὑπὸ τοῦ κ. Ρωμαΐδου καθ' ἣν ὥραν ἐδίδετο εἰς τοὺς αἰχμαλώτους τὸ σιτηρέσιόν των*»[38].

Άλλες φωτογραφίες έδειχναν σκηνές μάχης π.χ. «*Μάχη παρά τὸ Σόροβιτς τὴν 22 Ὀκτωβρίου 1912*»[39] ή φαγητού: «*Ὑπόγειος Στρατιωτικὸς κλίβανος ἐν Φιλιππιάδι τῆς Ηπείρου. Πῶς οἱ στρατιῶταί μας ἔψιναν τὶς κουραμάνες*

36. *Παιδικός Αστήρ*, 49/1 Ιουλίου 1913, σελ. 172.
37. *Παιδικός Αστήρ*, 30/15 Δεκεμβρίου 1912, σελ. 236.
38. *Παιδικός Αστήρ*, 30/15 Δεκεμβρίου 1912, σελ. 238.
39. *Παιδικός Αστήρ*, 32/10 Ιανουαρίου 1913, σελ. 18.

των. Φωτογραφία ληφθεῖσα τῇ 20 Νοεμβρίου 1912»[40]. Για τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο υπήρχε μια φωτογραφία με πολεμικά λάφυρα: «*Δεκαεπτὰ τοιαῦτα Βουλγαρικὰ τοπομαχικὰ τηλεβόλα καὶ 43 μικρότερα ἐκυρίευσαν οἱ Ἕλληνες εἰς τὸ Κιλκὶς κατὰ τὴν τριήμερον τρομερὰν μάχην τῆς 19, 20 καὶ 21 Ἰουνίου 1913*»[41], καθώς και μια ακόμη που απαθανάτιζε το ελληνικό επιτελείο στρατού στο χωριό Βυρώνεια των Σερρών: «*Ὁ Πρωθυπουργὸς κ. Ἐλευθ. Βενιζέλος συνεργαζόμενος μετά τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως Κωνσταντῖνου ἐν τῷ στρατηγείῳ ἐν Χατζῆ-Μπεϊλίκ*»[42].

Ο «Παιδικός Αστήρ» παρέθεσε επίσης και το σχεδιάγραμμα της ναυμαχίας της Έλλης, η οποία έλαβε χώρα στις 3 Δεκεμβρίου 1912 μεταξύ ελληνικού και τουρκικού στόλου[43]: «*Ἡ πρὸ τῶν Δαρδανελίων ναυμαχία τῆς 3ης Δεκεμβρίου 1912. Τὸ θωρηκτὸν «Γεώργιος Ἀβέρωφ» ἀποσπόμενον τοῦ λοιποῦ στόλου, ἐπιχειρεῖ κύκλωσιν τοῦ Τουρκικοῦ στόλου βάλλον συγχρόνως καθ' ὅλων τῶν θωρηκτῶν τοῦ ἐχθροῦ καὶ τῶν φρουρίων τῶν στενῶν Σὲν Τὲλ Μπὰχρ (κλεὶς τῆς θαλάσσης). Ἐπὶ τῆς Ἀσιατικῆς ἀκτῆς εἶναι τὸ Κοὺμ καλὲ (ἀμμώδες φρούριον)*»[44].

Κείμενα από τη σελίδα των αναγνωστών

Συγχρόνως με την έναρξη του πρώτου πολέμου, αρχίζουν οι αναγνώστες να στέλνουν προς δημοσίευση στη δική τους σελίδα σχετικά πεζά και ποιήματα. Έτσι στο 26ο τεύχος του περιοδικού στις 15 Οκτωβρίου του 1912, φιλοξενείται ένα ποίημα με τίτλο «ΧΑΙΡΕ!» και υπογραφή «Ἰωάννης Ε. Ζάχος», στο οποίο ο γιος αποχαιρετάει τη μητέρα του πριν φύγει για το μέτωπο δίνοντάς της την υπόσχεση ότι ή θα επιστρέψει νικητής έχοντας διώξει τους Τούρκους και απελευθερώσει την πατρίδα ή θα πέσει μαχόμενος:

---

40. *Παιδικός Αστήρ*, 37/1 Μαρτίου 1913, σελ. 63.

41. *Παιδικός Αστήρ*, 49/1 Ιουλίου 1913, σελ. 168.

42. *Παιδικός Αστήρ*, 57/20 Σεπτεμβρίου 1913, σελ. 232.

43. Η πρώτη απόπειρα του οθωμανικού πολεμικού ναυτικού να εξέλθει στο Αιγαίο εγκαταλείποντας την ασφάλεια των Στενών πραγματοποιήθηκε στις 3 Δεκεμβρίου 1912. Αμέσως ο ελληνικός στόλος με επικεφαλής το καταδρομικό «Αβέρωφ» κινήθηκε εναντίον του. Έτσι άρχισε η ναυμαχία της «Έλλης», στην οποία το ελληνικό ναυτικό πέτυχε την πρώτη του νίκη, υποχρεώνοντας τους αντιπάλους να υποχωρήσουν και να κλειστούν και πάλι στη βάση τους, και επιβάλλοντας συγχρόνως την κυριαρχία του στο Αιγαίο: *Ο ελληνικός στρατός κατά τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913*, τόμ. Α΄, σελ. 228 κ.ε.

44. *Παιδικός Αστήρ*, 36/20 Φεβρουαρίου 1913, σελ. 51.

Γλυκεῖα μου μῆτερ, σ' ἀφίνω
ὑγείαν
Καὶ φεύγω βαδίζων ἐκείνην
τὴν θείαν
ὁδὸν κι' ἱερὰν,
ἥτις μᾶς ἄγει εἰς μάχης πεδίον
νὰ ἐκπληρώσω τὸ ῥῆμα τὸ θεῖον
τὴν θεῖαν ἀρὰν.

Εἶναι ἡ θεία ἀρὰ: Τοῦρκος μὴ μείνῃ·
ἔχω συντρόφους πιστοὺς, ἀλλ'
ἂς γίνῃ ὡς σύντροφός μου
Φίλημα ἓν μητρικὸν ἐκ καρδίας
νὰ μὲ φυλάττῃ ἐκ πάσης δειλίας
ὡς σύμβουλός μου...[45]

Στο ίδιο τεύχος περιλαμβάνεται και ο σύντομος διάλογος «ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΑΓΑΔΕΣ» μεταξύ ενός αστυνομικού σταθμάρχη και ενός παιδιού που είχε έρθει σε ένα ελληνικό χωριό περνώντας τα σύνορα προς αναζήτηση τουφεκιού για να σκοτώσει τους Τούρκους αγάδες[46].

Αρκετά από τα κείμενα των αναγνωστών αφορούν την προέλαση του ελληνικού στρατού στην Ήπειρο και την πολιορκία και κατάληψη των Ιωαννίνων. Στο 33ο τεύχος στις 20 Ιανουαρίου 1913 «Η ΑΓΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΜΕΝΩΝ» του «Ν. Σακελλαρίου» περιγράφει τον γιγάντιο και ηρωικό αγώνα των Ελλήνων στρατιωτών στο μέτωπο της Ηπείρου υπέρ της ελευθερίας και του πολιτισμού και εναντίον της σκλαβιάς και της βαρβαρότητας, για την επιτυχία του οποίου προσεύχονται οι σκλαβωμένοι που ακούν τους ήχους της μάχης: «*Ἕως ἐδῶ φθάνουν οἱ κρότοι τῶν κανονιοβολισμῶν ἀπὸ τὴν Ἤπειρον, ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου σήμερον γίνεται ἕνας γιγάντιος ἀγῶνας. Ἕνας πόλεμος, μία πάλλη σῶμα πρὸς σῶμα· τῆς Ἐλευθερίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ πρὸς τὴν σκλαβιὰ καὶ τὸν βαρβαρισμὸ ποὺ φέρανε οἱ ἄπιστοι οἱ Τοῦρκοι ὡς σύμβολόν των πρὸ αἰώνων καὶ ποὺ κανεὶς δὲν εἶχε τολμήσῃ νὰ τὸν διώξῃ. Κανόνια μεγάλα καὶ κανόνια μικρὰ χύνουν ἀπὸ μέσα των τὴν φωτιὰ, τὴν καταστροφὴ στὸ βάρβαρο, ποὺ ἐμποδίζει τὴν πορείαν τους, για νὰ φέρουνε γρηγορότερα τὴν ἐλευθερία στὰ ἀδέλφια μας, ὅπου εἶναι πίσω ἀπὸ 'κεῖνα τὰ βουνὰ*»[47].

Τη νικηφόρα πορεία των Ελλήνων στρατιωτών, οι οποίοι πολεμούν σαν λιοντάρια στα βουνά της Ηπείρου, παρά το κρύο και τις κακουχίες, έχει ως θέμα του και ο αναγνώστης «Δημήτριος Παπανικολάου» στο κείμενο «ΤΙ ΓΙΝΕΤΑΙ ΕΙΣ ΤΟ ΜΠΙΖΑΝΙ»: «*Συλλογίζομαι πῶς περνοῦν ἐκεῖ ἐπάνω εἰς τῆς εὐάνδρου Ἠπείρου τὰ βουνὰ οἱ στρατιῶται μας. Τὸ κρύο θὰ τοὺς ξυλιάσῃ χέρια καὶ πόδια, ὕπνο δὲν θἄχουν, συλλογιζόμενοι μὴ τοὺς προσβάλλῃ αἰφνιδίως ὁ ἐχθρὸς, ἀλλὰ καὶ τὸ χιόνι καὶ ἡ βροχὴ δὲν θὰ τοὺς ἀφίνῃ νὰ ἡσυχάσουν ἀπὸ κάτω ἀπ' τὸ ἀντίσκημο. Καὶ ὅμως, ὑποφέρουν μετὰ καρτερίας διὰ νὰ ἀποδώσουν τὴν ἐλευθερίαν στὰ σκλαβωμένα ἀδέλφια μας. Ἂν δὲ τοὺς κλέψῃ καμμιὰ φορᾶ καὶ καμμιὰ στάλα ὕπνος, ἐκεῖ ἐπάνω στὴ γλύκα τοῦ*

45. *Παιδικός Αστήρ*, 26/15 Οκτωβρίου 1912, σελ. 206.
46. *Παιδικός Αστήρ*, 26/15 Οκτωβρίου 1912, σελ. 206.
47. *Παιδικός Αστήρ*, 33/20 Ιανουαρίου 1913, σελ. 28.

ὕπνου αὐτοῦ ἀκούουν, μπὰμ μπούμ, καὶ χωρὶς κανένα δισταγμὸ ἁρπάζουν τὸ ὅπλον τους καὶ τρέχουν καὶ παρατάσσονται εἰς τὰς γραμμὰς των, διότι ὁ ἐχθρὸς τοὺς κάμνει αἰφνιδιασμὸν... Ρίπτονται ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ ὡς λέοντες, τὸν ἀποκρούουν, τὸν νικοῦν, τοῦ καταλαμβάνουν τὰ ὀχυρώματα καὶ δεκατίζουν τὸ αἱμοχαρὲς τοῦτο θηρίον, τὸν κλέπτην αὐτὸν τῆς ζωῆς, τῆς τιμῆς καὶ τῆς περιουσίας. Αὐτὰ ὑποφέρουν οἱ ἐλευθερωταὶ καὶ ὅμως ἀντέχουν, διότι ἀνωτέρα δύναμις τοὺς διαφυλλάσσει»[48].

Μια ιστορία με τίτλο «Η ΕΚΔΙΚΗΣΙΣ» που διαδραματίζεται όταν οι Έλληνες στρατιώτες ως αντάξιοι απόγονοι των ένδοξων προγόνων τους καταλαμβάνουν τα Ιωάννινα γράφει η «Ρόζα Δαμουλιάνου»: «*Εἶναι 20 Φεβρουαρίου· οἱ Ἕλληνες ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον πανηγυρίζουσι τὴν πτῶσιν τῶν Ἰωαννίνων, αἱ ἁλύσεις ἐθραύσθησαν, τὰ δεσμὰ τῆς δουλείας κατέρρευσαν, τὰ Ἰωάννινα κατελήφθησαν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων· ἆρα γε εἶναι ἀληθὲς ἢ εἶναι ὄνειρον; Εἰς τὴν δόξαν τῶν προγόνων μας προσεθέσαμεν καὶ ἡμεῖς νέας δόξας μὲ νέας ἐνδόξους νίκας, καὶ εἰς τὰς σελίδας της ἡ ἱστορία θὰ ἀναγράψῃ τοὺς ἄθλους μας. Εἴμεθα ἄξιοι ἀπόγονοι τῶν Μαραθωνομάχων, τῶν Σαλαμινομάχων καὶ τῶν Ἡρώων του '21...*»[49].

Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος δεν εντάσσεται ούτε στη θεματολογία της σελίδας των αναγνωστών αν εξαιρέσει κανείς δύο ποιήματα όπου οι Βούλγαροι περιγράφονται με βαριούς εχθρικούς χαρακτηρισμούς. Το πρώτο έχει τίτλο «ΠΙΣΩ ΑΠ' ΤΟΝ ΗΛΙΟ!» και γράφτηκε με αφορμή την κήρυξη του πολέμου, όπως σημειώνει ο συντάκτης του «Ευάγγελος Ἰωάννου»[50].

Στὸ ὁλοπράσινο χωριὸ τὰ παιδιὰ ἔχουν φύγει
σὲ θλιμμένο σύννεφο κάθε ῥοῦγα ἐτάφη.
'Χύμησε στὰ κλήματα ὁ βάτος καὶ τὰ πνίγει
'στάθηκε τὸ θέρισμα 'ς τὸ ξερὸ χωράφι...
Τὰ παιδιὰ 'ς τὸν Πόλεμο! Τὰ παιδιὰ 'ς τὴ μάχη
Μένουν τὰ γεράματα· φύγανε τὰ νειᾶτα
νὰ γενοῦν 'ς τὰ σύνορα τῆς Πατρίδος βράχοι,
μανιασμένα κύματα, ἄλογα βαρβᾶτα»
«Τ' ἄκραξεν ἡ Σάλπιγγα: Βρίζουν τὴν Πατρίδα,
κλέφτες, σκύλλοι, ἄτιμοι, θρέμματα βαρβάρων.
Λόγχη! Αἷμα! ἀλύπητα! Στὸ Σταυρὸ ἡ Ἐλπίδα,
Πελεκᾶτε! Δοῦλοι ἐμεῖς μιᾶς ὀρδῆς Βουλγάρων;

48. *Παιδικός Αστήρ*, 35/10 Φεβρουαρίου 1913, σελ. 46.
49. *Παιδικός Αστήρ*, 50/10 Ιουλίου 1913, σελ. 178.
50. Το ποίημα πάνω από τον τίτλο του έγραφε «*Ο ΝΕΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ*», ενώ στο τέλος του μέσα σε παρένθεση σημείωνε ο συντάκτης του ότι «*Ἐγράφη τὴν 20 Ἰουνίου, τὴν ἡμέραν τῆς κηρύξεως τοῦ νέου πολέμου*». *Παιδικός Αστήρ*, 54/20 Αυγούστου 1913, σελ. 210.

«Βογγάει τὸ αἷμα τοῦ Μελᾶ 'ς τὴν πλατειὰ κοιλάδα
Βογγάει τῶν μαρτύρων μας, καὶ τῶν ἡρώων πάντα,
Στὸ ἄτιμο βασίλειο, σφαῖρες κατακέφαλα! λογχισμοὺς καὶ λάβα
Κάτω ἀποτελειῶστέ το! Θάνατος γιὰ πάντα πίσω ἀπὸ τὸν ἥλιο!»[51].

Το δεύτερο που τιτλοφορείται «ΟΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ» και το υπογράφει ο «Ἐμμανουὴλ Μανσόλας», αφού εκθειάσει τις στρατηγικές ικανότητες του βασιλιά, περιγράφει με μελανά χρώματα τις βιαιοπραγίες των Βουλγάρων καθώς υποχωρούν ηττημένοι και οραματίζεται την είσοδο του ελληνικού στρατού στην Κωνσταντινούπολη:

Φεύγουνε φεύγουν οἱ δειλοὶ μπροστὰ στὸ στρατηλάτη
Ὁ βασιληᾶς μας φτερωτὸς μὲ τὸ γοργό του ἄτι
Τὸν ὁδηγεῖ τὸν ἔνδοξο στρατό μας εἰς τὴν νίκη
Καὶ γίνεται ὁ τιμωρὸς 'γίνετ' ἡ θεία δίκη»
«Κι' ἐκεῖνοι γιὰ ἐκδίκησι οἱ ἄτιμοι φονιάδες,
Τὰ λυσσασμένα τὰ σκυλιὰ, στεροῦνε τὶς μανάδες
Ἀπὸ τ' ἀθῶα τους παιδιὰ, τὸν αδελφὸ στεροῦνε
Ἀπὸ τὴ δόλια τ' ἀδελφὴ, σφάζουν, λεηλατοῦνε.
Μέσ' τὰ ἀθῶα αἵματα τὴν ἄγρια δίψα σβύνουν,
Ποὺ καίει εἰς τὰ στήθη τους καὶ πίνουνε καὶ πίνουν.
Ὅθε διαβοῦν ποτίζουνε μὲ αἵματα τὸν δρόμο
Καὶ στὴ φυγὴ τους σπέρνουνε τὴ φρίκη καὶ τὸν τρόμο»
Φεύγουνε φεύγουν οἱ δειλοὶ μπροστὰ στὸν στρατηλάτη,
Ὁ νικηφόρος μας στρατὸς βρῆκε τὸ μονοπάτι
Ποὺ μὲ τὸν ἥρωα βασιληᾶ μικροὶ μεγάλοι ὅλοι,
Θὰ μποῦμε μέσ' τὴ Σόφιά τους καὶ ἀπὸ 'κεῖ στὴ Πόλι[52].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Από τη μελέτη της ύλης της πρώτης κατηγορίας, δηλαδή των κειμένων που επέλεγε να συμπεριλάβει ο εκδότης στις σελίδες του «Παιδικού Αστέρα» με δική του πρωτοβουλία, προκύπτουν ορισμένες σημαντικές διαπιστώσεις. Ήδη πριν από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων κάνουν την εμφάνισή τους κείμενα που παραπέμπουν έμμεσα στις στρατιωτικές προετοιμασίες και απηχούν την πολεμική ατμόσφαιρα που είχε αρχίσει να διακατέχει την κοινή γνώμη. Όταν πλέον η έκβαση των πραγμάτων είχε προδιαγραφεί, ο Δημητράκος έσπευσε να προαναγγείλει την πολεμική αναμέτρηση αναφερόμενος

51. *Παιδικός Αστήρ*, 54/20 Αυγούστου 1913, σελ. 210.
52. *Παιδικός Αστήρ*, 55/1 Σεπτεμβρίου 1913, σελ. 218.

στη σύσταση της βαλκανικής συμμαχίας και στην απόφασή της να αντιπαρατεθεί στην Οθωμανική αυτοκρατορία για να υπερασπίσει τα συμφέροντα των χριστιανών αδελφών. Αμέσως μετά την κήρυξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου ένα δημοσίευμα με χιουμοριστικές και ειρωνικές αιχμές για τους Οθωμανούς ενημέρωνε για τη νικηφόρα προέλαση των συμμάχων, Ελλήνων, Μαυροβούνιων, Σέρβων και Βουλγάρων εντός της οθωμανικής επικράτειας. Ακολουθούσαν ποιήματα εθνικοπατριωτικού, αλυτρωτικού και μεγαλοϊδεατικού περιεχομένου και άλλα που εξυμνούσαν τα κατορθώματα του ελληνικού στρατού και του στόλου, καθώς και τον αρχιστράτηγο και διάδοχο Κωνσταντίνο. Όσο αφορά τις συγκεκριμένες στρατιωτικές επιτυχίες των συμμάχων, μόνο οι δύο σημαντικότερες ελληνικές νίκες γνωστοποιούνται στους αναγνώστες, η κατάληψη της Θεσσαλονίκης και των Ιωαννίνων με δημοσιεύσεις πανηγυρικού χαρακτήρα. Αντιθέτως, από την εν λόγω κατηγορία δημοσιευμάτων απουσιάζει οποιαδήποτε μνεία στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Φιλοξενούνται μόνο ένα ποίημα εναντίον των Βουλγάρων, καθώς και δύο φωτογραφίες, χωρίς όμως να γίνεται συσχέτιση με πολεμικά συμφραζόμενα.

Παρόμοιος είναι ο τρόπος με τον οποίο απηχούν τα πολεμικά γεγονότα στα ποιήματα και στα πεζά που περιλαμβάνει η σελίδα συνεργασίας των αναγνωστών με ελάχιστες διαφορές. Η σημαντικότερη εξ αυτών είναι ότι λείπουν οι αναφορές στην πολεμική συνεισφορά των συμμάχων με αποτέλεσμα να δημιουργείται η εντύπωση ότι ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος είναι αποκλειστικά ελληνοτουρκικός πόλεμος. Επίσης δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην στρατιωτική εκστρατεία στην Ήπειρο και στην κατάληψη των Ιωαννίνων, ενώ κανένα κείμενο της εν λόγω σελίδας δεν έχει ως θέμα του την είσοδο του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλονίκη. Τέλος ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος έχει μια διακριτική παρουσία. Τον απηχούν δύο ποιήματα εναντίον των Βουλγάρων, το πρώτο εκ των οποίων φέρει υπέρτιτλο ο «Νέος Πόλεμος» ενώ στο τέλος του υπάρχει μια σημείωση μας πληροφορεί ότι γράφτηκε την ημέρα της κήρυξης του νέου πολέμου. Το δεύτερο ποίημα έχει ως θέμα του τη νικηφόρα προέλαση του ελληνικού στρατού που απωθεί τους Βουλγάρους και τους εξαναγκάζει σε οπισθοχώρηση.

Όσο αφορά τώρα τα εθνικοπατριωτικά τους μηνύματα, όλα τα πεζά και τα ποιητικά δημοσιεύματα του «Παιδικού Αστέρα» που αντλούν τη θεματολογία τους από την πολεμική επικαιρότητα, συμπεριλαμβανομένων και όσων δημοσιεύονται στη σελίδα συνεργασίας των αναγνωστών, διαπνέονται από ενθουσιασμό και εθνική υπερηφάνεια, τα οποία απορρέουν από το ένδοξο παρόν χάρη στη νικηφόρα έκβαση των πολεμικών επιχειρήσεων του ελληνικού στρατού. Συγχρόνως όμως η δόξα του παρόντος εμφανίζεται ως αναμενόμενη και αυτονόητη συνέχεια ενός εξίσου δοξασμένου παρελθόντος. Η κυρίαρχη εθνική ευφορία εντάσσεται έτσι σε ένα ιστορικό πλαίσιο σύνδεσης αυτή τη φορά όχι μόνο με την αρχαιότητα, αλλά και με το Βυζάντιο. Σε αυτό το πλαίσιο οι στρατιώτες

παροτρύνονται να ανταποκριθούν με θάρρος στο εθνικό τους καθήκον που είναι να αγωνιστούν για την πατρίδα χωρίς να δειλιάσουν μπροστά στο θάνατο, ώστε να μην υστερήσουν απέναντι στους ήρωες της αρχαίας Ελλάδας και του ′21, δηλαδή απέναντι στους γενναίους προγόνους τους. Στη συγκεκριμένη συγκυρία η πατριωτική τους υποχρέωση είναι, σύμφωνα πάντα με τα κείμενα, η ανιδιοτελής συμμετοχή σε έναν πόλεμο που έχει το χαρακτήρα του αγώνα για την απελευθέρωση των σκλαβωμένων αδελφών. Τέλος, ο αλυτρωτισμός είναι ιδιαίτερα έντονος και μάλιστα τροφοδοτείται περισσότερο από τις ελληνικές νίκες, έτσι ώστε τα Βαλκάνια να αποκαλούνται Ελληνική Χερσόνησος.

Εν κατακλείδι, το γεγονός ότι ο εθνικοπατριωτικός λόγος που προβάλει ο ίδιος ο εκδότης συμπίπτει με αυτόν που απηχούν τα κείμενα που αποστέλλουν οι αναγνώστες είναι μεν λογικό, εφόσον ο πρώτος είναι υπεύθυνος για την επιλογή του συνόλου της ύλης, συγχρόνως όμως δηλώνει ότι ο «Παιδικός Αστήρ» αντανακλά πλήρως τα εθνικά αισθήματα της ελληνικής κοινωνίας της εποχής του.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡ. ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Η ΣΑΜΟΣ, ΤΟ ΜΟΝΑΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΛΑΤΡΟΥΣ ΚΑΙ Η ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΤΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ

Στην αείμνηστη Έρα Βρανούση

Η Σάμος, ορεινό ως επί το πλείστον νησί του ανατολικού Αιγαίου πελάγους, που βρίσκεται κοντά στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας[1], υπήρξε κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο τμήμα της επαρχίας Νήσων (provincia Insularum) ή Κυκλάδων, η οποία υπαγόταν στη διοίκηση της Ασίας (dioecesis Asiana), που με τη σειρά της ανήκε στην επαρχότητα της Ανατολής (praefectura praetorio per Orientem). Την επαρχία Νήσων, η οποία εκτεινόταν στο κεντρικό και ανατολικό Αιγαίο πέλαγος, την αποτελούσαν – εκτός από την Σάμο – και οι ακόλουθες πόλεις και νησιά: Ρόδος, Κως, Χίος, Μυτιλήνη, Μέθυμνα, Πέταλον, Τένεδος, Ποροσελήνη, Άνδρος, Τήνος, Νάξος, Πάρος, Σίφνος, Μήλος, Ίος, Θήρα, Αμοργός και Αστυπάλαια. Πρωτεύουσα της επαρχίας ήταν πιθανότατα η πόλη της Ρόδου[2].

Τον 6ο αι., στα χρόνια του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α΄ (527-565), με τις μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν στην περιφερειακή οργάνωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, η Σάμος, όπως και τα άλλα νησιά της επαρχίας Νήσων ή Κυκλάδων, μαζί με τις επαρχίες της Μικράς Σκυθίας (Scythia Minor), της Κάτω Μυσίας (Moesia Secunda), της Καρίας (Caria) στη Μ. Ασία και της Κύπρου (Cyprus) αποτέλεσαν τμήμα της νέας επαρχότητας που ίδρυσε το 536

1. Chr. Mandruzzato, "Samos Bizantina (V-XV secl.)", *Σαμιακές Μελέτες* 5 (2001-2002), σσ. 35-85, 35-36.

2.*Ιεροκλέους Συνέκδημος*, E. Honigmann (έκδ.), *Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre. Texte, introduction, commentaire et cartes* (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Forma Imperii Byzantini-Fasc. I), Bruxelles 1939 : Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, σελ. 32· Γ. Χρ. Χαριζανης, «Ο αναχωρητής Προκόπιος, ο άγιος Πορφύριος επίσκοπος Γάζης (395-420) και η εμφάνιση του μοναχισμού στο νησί της Ρόδου», *Βυζαντιακά* 31 (2014), σσ. 71-86, 72-73· Η Ποροσελήνη ταυτίζεται με το κύριο και μεγαλύτερο νησί από τα Μοσχονήσια, τα οποία βρίσκονται κοντά στις Κυδωνίες (Αϊβαλί) της Μ. Ασίας, στα ανατολικά της νήσου Λέσβου βλ. J. Koder, *Aigaion Pelagos (Die Nördliche Ägäis)* (Tabula Imperii Byzantini 10), Wien 1998: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, σελ. 266.

ο Ιουστινιανός και ονομάστηκε Quaestura Iustiniana Exercitus. Έδρα της νέας επαρχότητας ήταν η Οδησσός (σημ. Βάρνα της Βουλγαρίας) και στόχος της δημιουργίας της ήταν η τροφοδοσία και ο ανεφοδιασμός των στρατευμάτων των επαρχιών του Κάτω Δούναβη – που δέχονταν όλο το βάρος της αντιμετώπισης των βαρβαρικών επιδρομών – από τις νότιες, πλούσιες επαρχίες της Ανατολής. Στη διαδικασία αυτή σημαντικό ρόλο έπαιζαν τα λιμάνια των νησιών – μεταξύ των άλλων και της Σάμου – καθώς βρίσκονταν πάνω στη θαλάσσια αρτηρία που συνέδεε τις περιοχές της Ανατολής με την Κωνσταντινούπολη και τις βόρειες, παραδουνάβιες επαρχίες της Αυτοκρατορίας. Η ανωτέρω διοίκηση, η Quaestura Iustiniana Exercitus επιβίωσε πιθανόν έως τα μέσα περίπου του 7ου αι. ή και λίγο αργότερα[3].

Για την προάσπιση των δυτικών και νοτίων παραλίων της Μ. Ασίας, καθώς και των νησιών του Αιγαίου από τις αραβικές επιδρομές από τον 7ο αι. και έπειτα, ύστερα από την αναδιάρθρωση της ναυτικής διοίκησης των Καραβησιάνων επί αυτοκράτορα Λέοντα Γ΄ του Ίσαυρου (717-741), ιδρύθηκαν τρία νέα δρουγγαριάτα: των Κιβυρραιωτών, της Σάμου και του Αιγαίου πελάγους, τα οποία εξελίχθηκαν σε θέματα. Το θέμα των Κιβυρραιωτών στη νοτιοδυτική Μ. Ασία υπήρχε ήδη το 743/744 (ίσως και λίγο νωρίτερα το 732). Το δρουγγαριάτο του Αιγαίου πελάγους προήχθηκε σε θέμα πιθανόν στα χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Γ΄ (842-867), ενώ η ύπαρξη του θέματος Σάμου μαρτυρείται στα τέλη του 9ου αι. (το 899, ίσως και λίγο νωρίτερα το 889)[4]. Το θέμα Σάμου περιελάμβανε – εκτός από τη Σάμο – τα βόρεια Δωδεκάνησα, τα νησιά Κω, Νίσυρο, Τήλο, καθώς και τα παράλια τμήματα του θέματος Θρακησίων στη δυτική Μ. Ασία, τα οποία αποτελούσαν δύο υποδιοικήσεις, τούρμες, της Εφέσου και του Αδραμυττίου. Έδρα του στρατηγού του θέματος Σάμου ήταν η Σμύρνη[5].

---

3. Α.Ε. Γκουτζιουκωστας-Ξ.Μ. Μονιαρος, *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α΄ (527-565): η περίπτωση της Quaestura Iustiniana Exercitus* (Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 22), Θεσσαλονίκη 2009: Βάνιας, σσ. 93-99, 147-148, 233-238 (συμπεράσματα)· Γ. Χρ. Χαριζανης, «Ο αναχωρητής Προκόπιος...», *ό.π.*, σελ. 73. Κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, η Σάμος – όπως και τα νησιά Τένεδος, Χίος, Κως, Ρόδος και Κύπρος – αποτελούσε έναν από τους κύριους σταθμούς της εμπορικής γραμμής που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τη Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο βλ. Α.Γ.Κ. Σαββιδης, «Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδος της Σαμιακής ιστορίας και η εξέλιξη της έρευνας», *Σαμιακές Μελέτες* 2 (1995-1996), σσ.27-41, 29-30.

4. J. Koder, *Aigaion Pelagos...*, *ό.π.*, σελ. 78· Μ. Γρηγοριου-Ιωαννιδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αι. κ.ε.* (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1985: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής. Παράρτημα αρ. 58, σελ. 51.

5. Α. Σαββιδης, «Η Μεσαιωνική Σάμος στις σελίδες ενός νέου βιβλίου για τη Σαμιακή ιστορία», *Σαμιακές Μελέτες* 1 (1993-1994), σσ. 121-128, 123-124, όπου και βιβλιογραφία· Τ.Ε. Gregory, "Samos (Σάμος)", *The Oxford Dictionary of Byzantium* 3 (1991), σελ. 1836· Chr. Mandruzzato, "Samos Bizantina...", *ό.π.*, σσ. 37-38, 47-60, όπου γίνεται

Ο χριστιανισμός στο νησί της Σάμου διαδόθηκε – σύμφωνα με την παράδοση – από τους αποστόλους Παύλο και Ιωάννη. Σώζεται ένα μαρτύριο, που ανάγεται στα μέσα του 4ου αι., στη νότια πλευρά του νησιού, στην περιοχή του Πυθαγορείου, καθώς και ερείπια βασιλικών και άλλων ναών, που χρονολογούνται στον 4ο, 5ο και 6ο αι.[6]. Εκκλησιαστικά η Σάμος κατά τους βυζαντινούς αιώνες αποτελούσε επισκοπή και μαζί με τις επισκοπές της Χίου, Κω, Ναξίας, Θήρας, Πάρου, Λέρου, Άνδρου, Τήνου, Μήλου και Πισσύνης (Πισσύης ή Πιττύης της Καρίας), υπαγόταν στη μητρόπολη Κυκλάδων με έδρα τη Ρόδο[7]. Όταν υπήχθηκε η Ικαρία στην επισκοπή Σάμου στα μέσα του 14ου αι. (1346) (πρώτη γνωστή μνεία είναι αυτή του Αρσενίου ως επισκόπου Σάμου και Ικαρίας το 1414), τότε πιθανόν η Σάμος να προβιβάσθηκε σε αρχιεπισκοπή (β΄ μισό του 14ου – α΄ μισό του 15ου αι.)[8].

Σχέσεις ανάμεσα στη Σάμο και στο μοναστικό κέντρο του Λάτρους στη Μ. Ασία υπήρχαν στη διάρκεια των βυζαντινών αιώνων. Τεκμηριώνονται από την επίσκεψη και μοναστική άσκηση στο νησί – και μάλιστα δύο φορές – του οσίου Παύλου του Νέου/του Λάτρους κατά το α΄ μισό του 10ου αι.[9].

Το όρος Λάτρος (αρχ. Λάτμος, σημ. Beşparmak/ Πενταδάκτυλος, υψόμ.

– εκτός των άλλων – και αναλυτική παρουσίαση των στρατηγών και άλλων αξιωματούχων του θέματος Σάμου από τον 9ο έως τον 12ο αι.

6. Μ.Γ. Βαρβουνης, *Οι Μονές της Σάμου*, Αθήνα 2006: Χελάνδιον, σσ. 15-17· Τ.Ε. Gregory, "Samos...", *ό.π.*, σελ. 1836. Στο ανωτέρω μαρτύριο, που ενσωματώθηκε στο κοιμητήριο της Παναγίτσας, είχαν εναποτεθεί τα λείψανα των τριών στρατιωτικών αγίων ομολογητών του 4ου αι., του Θεοδώρου, Γρηγορίου και Λέοντα. Τα λείψανα αυτά μεταφέρθηκαν αργότερα από Βενετούς εμπόρους στη Βενετία βλ. M.G. Varvounis, «Der Heiligen Theodoros, Grigorios und Leon von Samos (4. Jahr.)», *Church Studies. Annual Journal of the Centre of Church Studies of the University of Nis* 8 (2011), σσ. 263-270. Ο Ιδιος, «Αγιολογία, ιστορία και λαϊκή παράδοση: Η περίπτωση των στρατιωτικών αγίων Γρηγορίου, Θεοδώρου και Λέοντος στη Σάμο», *Κληρονομία* 37: 1-2 (2005-2013), σσ. 49-79. Ο Ιδιος, «Αγιολογική και λαϊκή παράδοση των στρατιωτικών αγίων της Σάμου Γρηγορίου, Θεοδώρου και Λέοντος (Δ΄ αι.)», *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos* 35 (2014). *Homenaje a El Greco en el IV centenario de su muerte (1614-2014)*, σσ. 155-165. Πρβλ. Αλ. Βαρβουνης, «Οι βυζαντινές ρίζες του μοναχισμού στη Σάμο και στην Ικαρία», στον τόμ. Μ.Γ. Βαρβουνης (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας. Ο Μοναχισμός στη Σάμο Χθες – Σήμερα - Αύριο (Σάμος, 16 Νοεμβρίου 2009)*, Αθήνα 2011: Ίδρυμα Κωνσταντίνου και Μαρίας Ζημάλη, σσ. 15-23, 18.

7. J.A.A. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes* (Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin I), Paris 1981: Institut Français d'Études Byzantines, σελ. 213 (Notitia 1), σελ. 227 (Notitia 2) κ.ε.· Γ. Χρ. Χαριζανης, «Ο αναχωρητής Προκόπιος...», *ό.π.*, σελ. 76· Τ.Ε. Gregory, "Samos...", *ό.π.*, σελ. 1836· Chr. Mandruzzato, "Samos Bizantina...", *ό.π.*, σσ. 60-67, όπου παρουσιάζονται και τα ονόματα γνωστών επισκόπων της Σάμου από τον 4ο έως τον 15ο αι.

8. Chr. Mandruzzato, "Samos Bizantina...", *ό.π.*, σσ. 61, 66-67· Αλ. Βαρβουνης, «Οι βυζαντινές ρίζες...», *ό.π.*, σελ. 22.

9. «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Παύλου τοῦ νέου τοῦ ἐν τῷ Λάτρῳ», H. Delehaye (έκδ.), "Vita S. Pauli Iunioris in Monte Latro", *Analecta Bollandiana* 11 (1892), σσ. 5-74, 136-182.

1375μ.) βρίσκεται στα ανατολικά/νοτιοανατολικά του όρους της Μυκάλης, απέναντι από τη Σάμο, στη δυτική Μ. Ασία, βορειοανατολικά από τη Μίλητο και νότια από τον ποταμό Μαίανδρο. Οι πρόποδες του όρους βρέχονταν κατά την αρχαιότητα από τον Λατμιακό κόλπο, ο οποίος, εξαιτίας των προσχώσεων του ποταμού Μαιάνδρου στη βυζαντινή εποχή, αποκλείστηκε και αποτελεί πλέον στις μέρες μας λίμνη, τη λεγόμενη Μιλησία λίμνη (Bafa gölü). Το όρος του Λάτρους, που σε γενικές γραμμές είναι βραχώδες, με απότομες χαράδρες και σπήλαια, έλαβε αυτό το όνομα από το πλήθος των μοναχών που ζούσαν εκεί κατά τους βυζαντινούς χρόνους και λάτρευαν τον Θεό[10].

Οι πρώτοι μοναχοί φαίνεται πως εγκαταστάθηκαν στο Λάτρος ήδη πριν από τον 7ο αι. Περί το 636-640 έφθασαν εκεί και πρόσφυγες μοναχοί, προερχόμενοι από το όρος Σινά και τη Ραϊθώ για να γλιτώσουν από την αραβική κατάκτηση και τις διώξεις των Αράβων. Ο μοναχισμός γνώρισε περαιτέρω άνοδο στο Λάτρος στη διάρκεια της α΄ φάσης της Εικονομαχίας (726-787) και έτσι με τη λήξη της, στην Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο το 787 – μεταξύ των άλλων που συμμετείχαν – ήταν και ο Ισίδωρος ηγούμενος του Λάτρους. Από τα τέλη του 8ου αι. οι πληροφορίες για το μοναστικό κέντρο του Λάτρους πληθαίνουν και ο μοναχισμός εκεί αναπτύχθηκε ακόμη περισσότερο, ιδίως κατά τον 10ο αι. Σπουδαίες μονές – ανάμεσα στις άλλες – υπήρξαν η μονή της Θεοτόκου των Κελλιβάρων (ιδρύθηκε στα μέσα του 7ου αι.) και η μονή της Θεοτόκου του Στύλου (10ος αι.). Στα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αι. οι μοναχοί εγκατέλειψαν το Λάτρος και αναζήτησαν αλλού καταφύγιο, καθώς η περιοχή, όπως και η κοιλάδα του ποταμού Μαιάνδρου, βρέθηκε ανυπεράσπιστη μπροστά στην έλευση και την εγκατάσταση των Τούρκων[11].

Στο Λάτρος ήλθε και ασκήτεψε κατά το α΄ μισό του 10ου αι. ο όσιος Παύλος ο Νέος (†15 Δεκεμβρίου του 955). Ο Παύλος είχε γεννηθεί στο β΄ μισό του 9ου αι. στην πόλη Ελαία, κοντά στην Πέργαμο. Μετά τον θάνατο του πατέρα του Αντιόχου, η μητέρα του Ευδοκία (με τα δύο παιδιά της) ήλθε και εγκαταστάθηκε στη Φρυγία. Ο μεγαλύτερος αδελφός του Παύλου, Βασίλειος εγκατέλειψε τα εγκόσμια και έγινε μοναχός στον Όλυμπο της Βιθυνίας, στη λαύρα του αγίου Ηλιού κι έπειτα – αναζητώντας περισσότερο ησυχία – ήλθε στο Βραχιανό όρος (Μυκάλη, σημ. Samsun dağ), κοντά στο Λάτρος. Εν τω μεταξύ η μητέρα του Παύλου, Ευδοκία πέθανε και αυτός ορφανός εργαζόταν ως βοσκός χοίρων. Ο αδελφός του Βασίλειος επιδίωξε και πήρε κοντά του τον μι-

10. Έ. Ραγια, *Λάτρος. Ένα άγνωστο μοναστικό κέντρο στη Δυτική Μικρά Ασία. Με λεπτομερή σχολιασμό των εγγράφων του αρχείου της μονής Θεοτόκου του Στύλου*, Θεσσαλονίκη 2008: Αντ. Σταμούλης, σσ. 20-25· R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)* (Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin), Paris 1975: Institut Français d'Études Byzantines, σελ. 217.

11. Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σσ. 28-58· R. Janin, *Les églises... ό.π.*, σσ. 218-220. Για τις μονές των Κελλιβάρων και του Στύλου αναλυτικά βλ. Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σσ. 59 κ.ε., 70 κ.ε.· R. Janin, *Les églises... ό.π.*, σσ. 229 κ.ε., 233 κ.ε.

κρότερο Παύλο. Μαζί έφθασαν στο Λάτρος και ο Βασίλειος εμπιστεύθηκε τον αδελφό του στον ηγούμενο της μονής Καρύας Πέτρο. Έτσι ξεκίνησε η μοναστική ζωή του οσίου Παύλου στο Λάτρος, κοντά στον ηγούμενο της Καρύας, τον οποίο είχε πνευματικό πατέρα. Ο ίδιος ο Βασίλειος επέστρεψε στο Βραχιανό όρος κι από εκεί στον Όλυμπο της Βιθυνίας και στη λαύρα του αγίου Ηλιού, όπου και πέθανε[12].

Ο όσιος Παύλος – όταν ο πνευματικός του πατέρας έφυγε από τη ζωή – επειδή αγαπούσε την ερημιτική ζωή, αναχώρησε μαζί με τον μοναχό Δημήτριο για την κορυφή του όρους Λάτρους. Αφού διήλθε τα εκεί σπήλαια, εγκαταστάθηκε στο σπήλαιο της Θεοτόκου, όπου και μόναζε. Αποφάσισε τελικά να συνεχίσει την σκληρή ασκητική ζωή του πάνω σε έναν στύλο (φυσικό βράχο), που είχε στην άκρη του ένα σπήλαιο. Εκεί έμεινε για δώδεκα χρόνια. Η φήμη που απέκτησε ήταν μεγάλη, ώστε πολλοί μοναχοί έρχονταν να ασκητέψουν κοντά του. Αυτούς τους χώρισε σε δύο ομάδες: σε εκείνους που ζούσαν κατά μόνας έναν ερημικό βίο και σε εκείνους που διαβιούσαν κατά τρόπο κοινοβιακό. Κτίσθηκε μάλιστα και ένας μικρός ναός του αρχαγγέλου Μιχαήλ. Οργανώθηκε κατά αυτόν τον τρόπο περί το 920-930 η λαύρα ή μονή του Στύλου, που εξελίχθηκε σε μία από τις σημαντικότερες του μοναστικού κέντρου του Λάτρους[13].

Η αύξηση του αριθμού των μοναχών του και οι συχνές επισκέψεις πιστών κατοίκων από τη Μίλητο, έκαναν τον όσιο Παύλο – που, όπως αναφέραμε, αγαπούσε και αναζητούσε την ησυχία – να αναχωρήσει για τη Σάμο. Με πλοίο έφθασε στο νησί και κατευθύνθηκε στο όρος που λέγεται Κέρκης (Κερκετέας, υψόμ. 1433μ.), στη δυτική πλευρά της Σάμου. Εκεί θέλησε να ανέβει και να εγκατασταθεί στο σπήλαιο του Πυθαγόρα, όπου είχε ζήσει κατά την αρχαιότητα ο γνωστός φιλόσοφος. Υπήρχε όμως δυσκολία στην ανάβαση και για αυτό ο όσιος κρύφτηκε σε έναν καλαμιώνα, επειδή ήθελε να αποφύγει τη συναναστροφή με τους ανθρώπους (*«τὰς τῶν ἀνθρώπων φεύγων ἐπιμιξίας»*). Στον καλαμιώνα τον βρήκαν τα κυνηγητικά σκυλιά του *πρώτου* της νήσου Θεοφάνη, του τοπικού δηλαδή άρχοντα της Σάμου, ο οποίος είχε βγει την αυγή για κυνήγι. Νόμισε πως επρόκειτο για κάποιο θηρίο/θήραμα, όμως ήταν ο όσιος Παύλος. Για χάρη του κατασκεύασε μία κλίμακα (σκάλα) για να ανεβαίνει ο όσιος στο σπήλαιο του Πυθαγόρα και επιπλέον στο εξής του παρείχε όλα τα αναγκαία

12. «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Παύλου τοῦ Νέου...», *ό.π.*, σσ. 20-25· Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σσ. 127-128· R. Janin, *Les églises... ό.π.*, σελ. 233. Σχετικά με το μοναστικό κέντρο του Ολύμπου της Βιθυνίας, οι απαρχές του οποίου χρονολογούνται στον 8ο αι. και τα καθιδρύματά του βλ. R. Janin, *Les églises... ό.π.*, σσ. 127-191. Όσον αφορά τη μονή της Καρύας στο Λάτρος (ιδρύθηκε στα τέλη του 9ου-αρχές του 10ου αι.) και τον ηγούμενό της Πέτρο βλ. Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σσ.107-108, 160· R. Janin, *Les églises... ό.π.*, σσ. 232-233.

13. «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Παύλου τοῦ Νέου...», *ό.π.*, σσ. 31-53· Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σσ. 70 κ.ε., 128-130· R. Janin, *Les églises... ό.π.*, σσ. 233-234.

για έναν ερημίτη[14]. Το σπήλαιο του Πυθαγόρα ταυτίζεται με το σπήλαιο της Παναγίας Σαραντασκαλιώτισσας, που βρίσκεται στο όρος Κέρκης, δυτικά του χωριού Μαραθόκαμπος[15].

Η φήμη του οσίου Παύλου διαδόθηκε στο νησί και πολλοί έρχονταν σε αυτόν για την ψυχική τους ωφέλεια. Σε τούτους τους ευσεβείς κατοίκους απευθύνθηκε ο όσιος και τους προέτρεψε να ανακαινίσουν τις τρεις λαύρες, που στο παρελθόν είχαν καταστρέψει οι Άραβες[16]. Οι εν λόγω λαύρες έχουν στις μέρες μας ταυτισθεί. Πρόκειται – σύμφωνα με την παράδοση – για τους εξής ναούς: τον άγιο Γεώργιο Δρακαίων, την Παναγία Μακρινή και τον άγιο Χαράλαμπο Καλλιθέας, που βρίσκονται στα χωριά Δρακαίοι και Καλλιθέα, στους πρόποδες του όρους Κέρκης, στη δυτική πλευρά του νησιού της Σάμου[17].

Στη Σάμο λοιπόν και στο σπήλαιο του Πυθαγόρα ασκήτευε ο όσιος Παύλος, ενώ πολλές φορές κατά τη διάρκεια του έτους επισκεπτόταν και το σπήλαιο του Θεολόγου, το οποίο ταυτίζεται στη σημερινή εποχή με τη σπηλιά που οι κάτοικοι της περιοχής ονομάζουν Κανδήλι, πάνω από το χωριό Καλλιθέα, στη δυτική – όπως αναφέραμε – πλευρά του νησιού[18]. Γενικότερα ο χώρος άσκησης του οσίου Παύλου στη Σάμο (το σπήλαιο του Πυθαγόρα κυρίως, καθώς και το σπήλαιο του Θεολόγου) εντοπίζεται στην ορεινή περιοχή του όρους Κέρκης, στη δυτική Σάμο.

Οι μοναχοί του Λάτρους, που αγαπούσαν τον όσιο Παύλο, όταν έμαθαν ότι αυτός βρισκόταν στη Σάμο, απέστειλαν στο νησί τον πρεσβύτερο Ιωάννη και τον μοναχό Δημήτριο, φίλο του οσίου (τον οποίο μνημονεύσαμε παραπάνω) και με γράμματα του ζήτησαν να επανέλθει στο Λάτρος. Πράγματι ο όσιος Παύλος άκουσε τις παρακλήσεις τους, πείσθηκε και επέστρεψε στο μοναστικό κέντρο του Λάτρους[19]. Μερικά χρόνια αργότερα, προς το τέλος της ζωής του, ο όσιος Παύλος επισκέφθηκε για δεύτερη φορά τη Σάμο. Μαζί με άλλους τρεις μοναχούς έφθασε με πλοίο στο νησί, όπου τον υποδέχθηκαν θερμά κάτοικοι και μοναχοί και μάλιστα οι *ὀνομαστότατοι* από τους μοναχούς της Σάμου, ο Νικόδημος και ο Κοσμάς. Ο όσιος, όπως επιθυμούσε, ανέβηκε στο σπήλαιο που είχε

---

14. «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Παύλου τοῦ Νέου...», *ό.π.*, σσ. 63-66· Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σελ. 130· R. Janin, *Les églises... ό.π.*, σελ. 234.

15. T.E. Gregory, "Samos...", *ό.π.*, σελ. 1836· Αλ. Βαρβουνης, «Οι βυζαντινές ρίζες...», *ό.π.*, σελ. 20.

16. «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Παύλου τοῦ Νέου...», *ό.π.*, σσ. 66-67· Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σελ. 130

17. Chr. Mandruzzato, "Samos Bizantina...", *ό.π.*, σσ. 73-75· Μ.Γ. Βαρβουνης, *Οι Μονές... ό.π.*, σελ. 19· Αλ. Βαρβουνης, «Οι βυζαντινές ρίζες...», *ό.π.*, σσ. 20-21.

18. «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Παύλου τοῦ Νέου...», *ό.π.*, σσ. 67-68· Μ.Γ. Βαρβουνης, *Οι Μονές... ό.π.*, σελ. 19· Αλ.Βαρβουνης, «Οι βυζαντινές ρίζες...», *ό.π.*, σελ. 17.

19. «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Παύλου τοῦ Νέου...», *ό.π.*, σσ. 68-70· R. Janin, *Les églises... ό.π.*, σελ. 234. Για τον πρεσβύτερο Ιωάννη, άτομο εμπιστοσύνης του οσίου Παύλου και τον μοναχό Δημήτριο βλ. Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σσ. 121-122, 152-153.

ασκητέψει (του Πυθαγόρα) στα *ἄοικα* μέρη του νησιού, τέλεσε εκεί τη θεία λειτουργία και επέστρεψε στο μοναστικό κέντρο του Λάτρους[20]. Από τα παραπάνω (εάν κρίνουμε από τη θερμή υποδοχή που του επεφύλαξαν στη Σάμο), φαίνεται πως ο όσιος Παύλος διατηρούσε σχέσεις και επαφές με τους κατοίκους και τους μοναχούς του νησιού, ενώ ασκούσε σε αυτούς έντονη την πνευματική επίδραση και επιρροή του. Επομένως, μέσω του οσίου Παύλου του Νέου, τεκμηριώνονται οι σχέσεις και οι επαφές της Σάμου με το μοναστικό κέντρο του Λάτρους (α΄ μισό του 10ου αι.), οι οποίες πιθανόν να συνεχίσθηκαν και στους κατοπινούς βυζαντινούς αιώνες.

Ο μοναχισμός στη Σάμο εμφανίσθηκε μάλλον τον 6ο αι., καθώς – όπως προκύπτει από αρχαιολογικά δεδομένα – κάποιες κοινότητες μοναχών διαβιούσαν τότε στο νησί[21]. Ο Ιωάννης Μόσχος (†615 ή 619) στον *Λειμώνα* του αναφέρει πως στις αρχές του 7ου αι., όταν έφθασε στη Σάμο με τον Σωφρόνιο Σοφιστή, μετέπειτα πατριάρχη Ιεροσολύμων (634-638), επισκέφθηκε το κοινόβιο του Χαριξένου, στο οποίο αββάς (ηγούμενος) ήταν ο Ισίδωρος, που διακρινόταν για τις αρετές, την αγάπη και την απλότητά του[22]. Το κοινόβιο του Χαριξένου δεν είναι γνωστό πού βρισκόταν. Τοποθετείται ίσως στην περιοχή του Πυθαγορείου, στη νότια πλευρά του νησιού[23]. Ο αββάς Ισίδωρος έγινε στη συνέχεια επίσκοπος Σάμου (7ος αι.)[24]. Επιπλέον στον Βίο του οσίου Παύλου του Νέου δεν γίνεται καμία μνεία για ύπαρξη στη Σάμο κατά τον 10 αι. μεγάλων κοινοβιακών μονών. Φαίνεται πως γενικά στους βυζαντινούς αιώνες ο μοναχισμός στη Σάμο είχε μάλλον την ερημιτική/αναχωρητική μορφή ή τον τύπο της λαύρας. Άκμασε κυρίως σε ορεινές και απρόσιτες περιοχές του όρους Κέρκης, στη δυτική πλευρά του νησιού, μέσα σε σπήλαια, στα οποία ερημίτες/αναχωρητές ασκήτευσαν κατά μόνας ή ζούσαν οργανωμένοι σε λαύρες, είχαν δηλαδή κοινή λατρεία τις Κυριακές και τις γιορτές και αποσύρονταν για ατομική

---

20. «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Παύλου τοῦ Νέου...», *ό.π.*, σσ. 148-150· Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σσ. 130-131· Αλ. Βαρβουνης, «Οι βυζαντινές ρίζες...», *ό.π.*, σελ. 21.

21. Μ.Γ. Βαρβουνης, *Οι Μονές... ό.π.*, σελ. 17. Γενικότερα για τον μοναχισμό της Σάμου και την διαχρονική εξέλιξή του βλ. Ευ. Λεκκος, *Μοναστήρια της Σάμου*, (Αθήνα) 1996, σελ. 12 κ.εξ. Ιω. Κουμανουδης, «Σκαρίφημα σαμιακών μονών», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 11-12 (1968), σσ. 113-123. Πρβλ. Ιερά Μητρόπολις Σάμου, Ικαρίας και Κορσεών, *Μοναστήρια της Σάμου*, Αθήνα χ.χρ., σελ. 11 κ.εξ., με ανακεφαλαίωση των περί των μονών πληροφοριών της σχετικής σαμιακής βιβλιογραφίας. Επίσης, Κ. Παπαϊωαννου, «Η μεταβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Σάμου», *Απόπλους* 8 (1992), σσ. 353-365. Ο Ιδιος, *Εκκλησίες και μοναστήρια της Σάμου*, Αθήνα 1997, σελ. 45 κ. εξ., όπου και ιστορικά στοιχεία για κάθε μοναστήρι.

22. Ιωαννης Μοσχος, «Λειμών», J.P. Migne (έκδ.), «Τοῦ μακαρίου Ἰωάννου τοῦ Εὐκρατᾶ (Μόσχου) βίβλος ἡ λεγομένη Λειμών», *Patrologia Graeca* 87.3, Parisiis 1865, στ. 2847-3116, 2969-2972· Μ.Γ. Βαρβουνης, *Οι Μονές... ό.π.*, σελ. 17.

23. Chr. Mandruzzato, "Samos Bizantina...", *ό.π.*, σελ. 78· Αλ. Βαρβουνης, «Οι βυζαντινές ρίζες...», *ό.π.*, σελ. 18.

24. Chr. Mandruzzato, "Samos Bizantina...", *ό.π.*, σελ. 64.

άσκηση και προσευχή το υπόλοιπο χρονικό διάστημα[25]. Μεγάλα κοινοβιακά μοναστήρια ιδρύθηκαν στη Σάμο αργότερα, την περίοδο της Τουρκοκρατίας, από το β΄ μισό του 16ου αι. και έπειτα[26].

Η μονή του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο νησί της Πάτμου ιδρύθηκε το 1088 από τον όσιο Χριστόδουλο. Ο όσιος Χριστόδουλος (το κοσμικό του όνομα ήταν Ιωάννης και γονείς του υπήρξαν ο Θεόδωρος και η Άννα) είχε γεννηθεί κατά το α΄ μισό του 11ου αι. σε κάποια κώμη κοντά στη Νίκαια της Βιθυνίας. Είχε μονάσει αρχικά στο μοναστικό κέντρο του Ολύμπου στη Βιθυνία, είχε πραγματοποιήσει προσκυνηματικό ταξίδι στη Ρώμη, στους τάφους των αγίων αποστόλων Πέτρου και Παύλου και είχε ασκητέψει στη συνέχεια στους Αγίους Τόπους, σε μοναστήρια της παλαιστινιακής ερήμου. Η προέλαση των Τούρκων στην Παλαιστίνη και τη Μ. Ασία, μετά από την ήττα των Βυζαντινών στη μάχη του Μαντζικέρτ (Αύγουστος του 1071), ανάγκασε τον όσιο Χριστόδουλο να εγκαταλείψει την Παλαιστίνη και να βρει καταφύγιο στο μοναστικό κέντρο του Λάτρους και συγκεκριμένα στη μονή του Στύλου, την οποία – όπως αναφέραμε – είχε ιδρύσει ο όσιος Παύλος ο Νέος τον 10ο αι. Με τη σκληρή άσκησή του εκεί, ο όσιος Χριστόδουλος απέκτησε γρήγορα μεγάλη φήμη, εκλέχτηκε ηγούμενος της μονής του Στύλου και – ύστερα από παράκληση των μοναχών του Λάτρους – διορίσθηκε από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κοσμά Α΄ (1075-1081) *ἀρχιμανδρίτης (πρῶτος)* όλου του όρους Λάτρους περί το 1076[27]. Όμως οι επιδρομές των Τούρκων στην περιο-

---

25. Μ.Γ. Βαρβουνης, *Οι Μονές... ό.π.*, σσ. 17-19· Αλ. Βαρβουνης, «Οι βυζαντινές ρίζες...», *ό.π.*, σελ. 16 κ.ε. Για τις βυζαντινές ρίζες του σαμιακού μοναχισμού βλ. επίσης Μ.Γ. Βαρβουνης, «Κτιτορικές παραδόσεις και ιστορική διαδρομή των μονών της Σάμου», στο Μ.Γ. Βαρβουνης (επιμ.), *Ο μοναχισμός στη Σάμο. Χθες σήμερα-αύριο. Πρακτικά Ημερίδας (Σάμος, 16 Νοεμβρίου 2009)*, Αθήνα 2011, σσ. 33-48, όπου και η υπάρχουσα μέχρι σήμερα σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. Ο Ιδιος, «Bemerkungen zur Byzantinischen Tradition des Wachstums des Feuerbrands oder des Trockenen Stocks (AaTh 756)», Byzantion. Revue Internationale des Etudes Byzantines 76 (2006). Volume offert au professeure Edmond Vuordeckers, σσ. 321-329. Ο Ιδιος, «Σχόλια σε βυζαντινή μοναστική παράδοση (AaTh 756)». *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 89:811 (2006), σσ. 769-777. Ο ιδιος, «Βυζαντινές παραδόσεις για τις μονές της Σάμου», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 88: 809 (2005), σσ. 537-542.

26. Διεξοδικά βλ. Μ.Γ. Βαρβουνης, *Οι Μονές... ό.π.*, σελ. 21 κ.ε.· Ο Ιδιος, «Κτιτορικές παραδόσεις και ιστορική διαδρομή των μονών της Σάμου», *Πρακτικά Ημερίδας. Ο Μοναχισμός στη Σάμο Χθες-Σήμερα-Αύριο (Σάμος, 16 Νοεμβρίου 2009)*, Αθήνα 2011: Ίδρυμα Κωνσταντίνου και Μαρίας Ζημάλη, σσ. 33-48. Ο Ιδιος, «Τα *Πάτρια* των μεγάλων μοναστηριών της Σάμου», *Αγία Σιών. Επιστημονική Επετηρίς Ιεράς Μητροπόλεως Μυτιλήνης, Ερεσού και Πλωμαρίου* 3 (2008). *Μνήμη Ιωάννου Φουντούλη*, σσ. 54-62, με τη σχετική βιβλιογραφία.

27. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα του οσίου Χριστοδούλου ιδρυτού της εν Πάτμῳ μονής. Φιλολογική παράδοσις και ιστορικαί μαρτυρίαι* (διατριβή επί διδακτορίᾳ), Αθήναι 1966: Δωδεκανησιακή Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία. Αυτοτελή Δημοσιεύματα αριθ. 2, σσ. 51, 87-96· Η Ιδια, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου. Α΄- Αυτοκρατορικά. Διπλωματική έκδοσις. Γενική Εισαγωγή-Ευρετήρια-Πίνακες*, Αθήναι 1980: Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών, σσ. 9, 21-28· Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σσ. 142-143.

χή της Μιλήτου και του Λάτρους και οι κατηγορίες που διατυπώθηκαν εναντίον του οσίου Χριστοδούλου (από τις οποίες τελικά αθωώθηκε), τον οδήγησαν στο να φύγει από το Λάτρος, μετά τον Μάρτιο του 1079, και να έλθει για μικρό χρονικό διάστημα στη Στρόβιλο, παραθαλάσσια πόλη στις ακτές της Μ. Ασίας[28].

Από τη Στρόβιλο ο όσιος Χριστόδουλος διαπεραιώθηκε στην Κω, περί το 1080, όπου ίδρυσε τη μονή της Θεοτόκου στον λόφο Πηλίον (σημερινό χωριό Πυλί, στο κέντρο περίπου του νησιού) και απέκτησε τα *τόπια* (εκτάσεις, κτήματα), το Καστέλον ή Καστριανόν και του Πιλέ, τα οποία του παραχώρησε με *δωρεαστικὸν πιττάκιον* (που δεν σώθηκε) τον Μάρτιο του 1080 ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης (1078-1081). Το εν λόγω *πιττάκιον* του Νικηφόρου Βοτανειάτη και τα ανωτέρω κτήματα επικυρώθηκαν με χρυσόβουλλο που απέλυσε τον Μάρτιο του 1085 ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118)[29]. Ο ίδιος αυτοκράτορας με χρυσόβουλλό του τον Μάιο του 1087 δώρισε κατά πλήρη κυριότητα στον όσιο Χριστόδουλο και στη μονή της Θεοτόκου στην Κω ολόκληρο το νησίδιον την Λειψώ (σημ. Λειψοί) και τα *προάστεια* (μεγάλα κτήματα) το Παρθένιον και τα Τεμένια, καθώς και το ήμισυ του *καστέλλου* (κάστρου) του Παντελίου στο νησί της Λέρου[30]. Ενώ βρισκόταν ο όσιος Χριστόδουλος στην Κω, φρόντισε να διασώσει και να περισυλλέξει ό,τι είχε απομείνει – και ιδιαίτερα τα βιβλία – από τις μονές του Λάτρους, οι οποίες – όπως αναφέραμε – είχαν υποστεί τις επιδρομές και τις λεηλασίες των Τούρκων. Μετά το 1085, ο όσιος συγκέντρωσε τα βιβλία του Λάτρους στην Κω και με πλοίο τα μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη και τα παρέδωσε στον πατριάρχη Νικόλαο Γ΄ Γραμματικό (1085-1111). Από αυτά, τα περισσότερα (τρία τέταρτα) δόθηκαν για φύλαξη στην Αγία Σοφία, ενώ τα υπόλοιπα (ένα τέταρτο) τα χάρισε ο πατριάρχης στον Χριστόδουλο[31].

Ιστορική υπήρξε η συνάντηση στην Κωνσταντινούπολη του οσίου Χριστοδούλου με τον αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό το έτος 1088. Ο Χριστόδουλος ζήτησε από τον αυτοκράτορα να του παραχωρήσει τη νήσο της Πάτμου *«τραχεῖαν τε καὶ λυπράν»*, προκειμένου να ιδρύσει εκεί μονή. Σε

---

28. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σσ. 93-100· Η Ιδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 25-29· Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σσ. 144-145.

29. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σσ. 100-103· Η Ιδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 29-30 και αρ.4 (έτ. 1085), σσ. 31-39· Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σελ. 145.

30. Το *προάστειον* Παρθένιον (σημερινό χωριό Παρθένι) βρισκόταν στα βόρεια του νησιού της Λέρου, το *προάστειον* Τεμένια (σημερινό χωριό Τεμένια) στα νότια και το *κάστρον* Παντέλιον (σημερινό χωριό Παντέλι) στην ανατολική πλευρά του νησιού. Αναλυτικά βλ. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σελ. 101· Η Ιδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, αρ. 5 (έτ. 1087), σσ. 40-54.

31. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σσ. 104-105· Η Ιδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 30-31.

αντάλλαγμα θα απέδιδε στο δημόσιο τη μονή της Θεοτόκου που είχε ιδρύσει στην Κω με όλα τα κτήματά της. Το νησίδιο της Λειψώ και τα ακίνητα που διέθετε ο όσιος Χριστόδουλος στη Λέρο θα συνέχιζαν να είναι στην κυριότητά του και στην κυριότητα της μονής που επρόκειτο να ιδρύσει στην Πάτμο. Πράγματι – με τη μεσολάβηση και της βασιλομήτορος Άννας Δαλασσηνής – η αίτηση έγινε δεκτή και με το ιδρυτικό χρυσόβουλλο που απέλυσε ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός τον Απρίλιο του 1088 παραχωρήθηκε ολόκληρο το νησί της Πάτμου, το οποίο απαλλασσόταν φορολογικά, στον όσιο Χριστόδουλο, προκειμένου να ιδρύσει εκεί μονή αφιερωμένη στον άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο. Το νησί της Πάτμου θα ήταν αφιερωμένο στο Θεό και στους εκεί μοναχούς. Οι μόνοι κοσμικοί που είχαν δικαίωμα να κατοικήσουν στο νησί ήταν οι μισθωτοί εργάτες (*μίσθιοι*) των μοναχών και αυτοί χωρίς τις συζύγους και τα παιδιά τους. Το νησί θα ήταν άβατο για τις γυναίκες, τους ευνούχους και τα παιδιά. Η μονή της Πάτμου οριζόταν να είναι *«αὐτοδέσποτος καὶ αὐτεξούσιος... ἐσαεί»*[32]. Την ίδια χρονιά (1088) δωρήθηκε στη μονή της Πάτμου από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό και ένα πλοίο χωρητικότητας 500 μοδίων, το οποίο απαλλασσόταν φορολογικά[33]. Τον Μάρτιο του 1093 η μονή κατείχε ήδη τέσσερα (4) πλοία[34]. Στα κατοπινά χρόνια η μονή της Πάτμου συνέχισε να λαμβάνει από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες φορολογικές απαλλαγές για τα πλοία που είχε[35]. Στο μεταξύ ο όσιος Χριστόδουλος άρχισε αμέσως τις εργασίες για την ανέγερση της μονής του και του κάστρου (*καστελλίου*), το οποίο στις μέρες μας υψώνεται επιβλητικό πάνω από τη χώρα της Πάτμου[36].

Τον Απρίλιο/Μάιο του 1089 ο πατρίκιος, στρατηγός και προνοητής Σάμου Ευστάθιος Χαρσιανίτης – ύστερα από εντολή του αυτοκράτορα Αλεξίου Κομνηνού και της βασιλομήτορος Άννας Δαλασσηνής – πραγματοποίησε *περιορισμό* (οριοθέτηση) και με πρακτικό του παρέδωσε στον όσιο Χριστόδουλο και στους μοναχούς της μονής Πάτμου αρχικά το ήμισυ και στη συνέχεια ολόκληρο το κάστρο του Παντελίου, καθώς και τα *προάστεια* (μεγάλα κτήματα) του Παρθενίου

32. Αργότερα βέβαια η ανάγκη εξεύρεσης εργατικών χεριών για την αποπεράτωση των οικοδομημάτων της μονής, υποχρέωσε τον όσιο Χριστόδουλο να δεχθεί την εγκατάσταση έγγαμων λαϊκών στην Πάτμο με τις οικογένειές τους, που κατοικούσαν όμως μακριά από το μοναστήρι, στην άλλη πλευρά του νησιού, στην περιοχή του σημερινού Κάμπου. Διεξοδικά βλ. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σσ. 106-116· Η Ιδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 32-43 και αρ. 6 (έτ. 1088), σσ. 55-68· Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σσ. 145-146.

33. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σελ. 108· Η Ιδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 33, 48 και αρ. 7 (έτ. 1088), σελ. 69 κ.ε.

34. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σσ. 122-123· Η Ιδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 47, 49.

35. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 63-64, 90, 94.

36. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σσ. 113-114· Η Ιδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 39-40· Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σσ. 145-146.

(έκτασης 409 μοδίων γης σπόριμης) και των Τεμενίων (έκτασης 259 μοδίων γης σπόριμης), τα οποία βρίσκονταν στο νησί της Λέρου[37] και τα οποία κατείχε ήδη από το 1087 – όπως αναφέραμε παραπάνω – ο όσιος Χριστόδουλος. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο όσιος και οι μοναχοί του, εκτός από τα δύο νησιά, την Πάτμο και τη Λειψώ (Λειψοί), που είχαν εξολοκλήρου, αποκτούσαν κτήματα και στη Λέρο.

Οι επιδρομές των Τούρκων και ειδικότερα η πειρατική δράση του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά (Çaka), που κορυφώθηκαν το έτος 1092[38], οδήγησαν τον όσιο Χριστόδουλο και τους μοναχούς του στην απόφαση να φύγουν από την Πάτμο και να αναζητήσουν καταφύγιο στον Εύριπο (σημ. Εύβοια), όπου ο όσιος Χριστόδουλος πέθανε στις 16 Μαρτίου του 1093[39]. Ο μεγάλος ερημίτης και αναχωρητής, όσιος Χριστόδουλος, που – εξαιτίας της προέλασης των Τούρκων – κατέφυγε από την έρημο της Παλαιστίνης στο μοναστικό κέντρο του Λάτρους και από εκεί στο νησί της Πάτμου, άφησε την τελευταία του πνοή, πάλι εξαιτίας των επιδρομών των Τούρκων, στον Εύριπο. Ο φιλόδοξος Τζαχάς είχε ναυπηγήσει στόλο και – έχοντας ως ορμητήριο τη Σμύρνη – κατέλαβε τις Κλαζομενές και τη Φώκαια, καθώς και τα νησιά Σάμο, Χίο, Λέσβο και Ρόδο. Όμως μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός κατόρθωσε να επανακτήσει τη Σάμο και τα άλλα μεγάλα νησιά του Αιγαίου, όπως τη Χίο και τη Λέσβο και να εξουδετερώσει τελικά τον Τζαχά[40]. Μετά από την αποκατάσταση της ηρεμίας στο Αιγαίο, οι μοναχοί επανήλθαν στην Πάτμο έχοντας μαζί τους το σκήνωμα του οσίου Χριστοδούλου, το οποίο εναπέθεσαν στη μονή του[41].

Στα κατοπινά χρόνια, μετά τον θάνατο του οσίου Χριστοδούλου το 1093, την ηγουμενία της μονής Πάτμου ανέλαβαν διαδοχικά ο Ιωσήφ Ιασίτης, ο Νεόφυτος, ο Σάββας, ο Θεόκτιστος (1127-1157) και ο Λεόντιος (1157-1176), ο οποίος εκλέχτηκε πατριάρχης Ιεροσολύμων μετά τον Απρίλιο του 1176[42]. Ο εν λόγω

37. Αναλυτικά βλ. Μ. Νυσταζοπουλου-Πελεκιδου, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου. Β΄- Δημοσίων Λειτουργών. Διπλωματική έκδοσις*, Αθήναι 1980: Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών. Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, αρ. 52 (έτ. 1089), σσ. 46-69. Σχετικά με τη σημασία του όρου *προνοητής*, που ήταν ο αξιωματούχος, ο οποίος είχε διοικητικά και οικονομικής διαχείρισης καθήκοντα βλ. A. Kazhdan, "Pronoetes (προνοητής)", *The Oxford Dictionary of Byzantium* 3 (1991), σελ. 1733.

38. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σελ. 116· Η Ιδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σελ. 49· Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σελ. 146, όπου και βιβλιογραφία.

39. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σσ. 119-124· Η Ιδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 51-55· Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σελ. 146.

40. Χάρη στη διπλωματικότητα του Αλεξίου Κομνηνού, ο εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς δολοφονήθηκε από τον Σελτζούκο σουλτάνο του Ικονίου Kilidsch Αρσλάν Α΄ (1092-1107) βλ. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σσ. 117-118· Η Ιδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σελ. 50. Για την επιδρομή και προσωρινή κατάληψη της Σάμου από τον Τζαχά (1089/90-1092/93) βλ. Α. Σαββιδης, «Η Μεσαιωνική Σάμος...», *ό.π.*, σσ. 125-126 σημ. 10· Ο Ιδιος, «Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδος...», *ό.π.*, σελ. 36.

41. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σσ. 126-127· Η Ιδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 57-58· Έ. Ραγια, *Λάτρος... ό.π.*, σελ. 146.

42. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 59-60.

ηγούμενος Λεόντιος και οι μοναχοί της Πάτμου απευθύνθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1158 στον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (1143-1180) και ζήτησαν επικύρωση της ελευθερίας και αυτονομίας της μονής τους, επειδή οι *πράκτορες* της Σάμου και ειδικότερα ο *πράκτωρ* της Σάμου Πηγονίτης (ο Κωνσταντίνος ή ο Νικήτας), τους ενοχλούσαν με υπερβολικές και παράλογες απαιτήσεις και περιφρονούσαν τα δικαιώματα και την αυτοτέλεια της μονής τους. Πράγματι στην *λύσιν* του ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ επικύρωσε την ελευθερία και την *ἐξκουσσεία* (φορολογική απαλλαγή) της μονής Πάτμου και όρισε ότι όποιος τολμούσε να κάνει την παραμικρή αδικία σε βάρος της μονής, θα προκαλούσε την αγανάκτηση του ίδιου του αυτοκράτορα και θα έπρεπε να καταβάλει στο τετραπλάσιο αυτό που άδικα είχε αφαιρέσει από τη μονή[43].

Επιπλέον στη μονή της Πάτμου, εκτός από τα κτήματα που παραχωρήθηκαν κατά τον χρόνο της ίδρυσής της, περιήλθαν στην κυριότητά της, στη διάρκεια των αιώνων, και άλλα ακίνητα και μετόχια. Ειδικότερα απέκτησε:

Στα τέλη του 12ου αι., το 1197, το μοναστήρι του Ψυχρού στην Κρήτη και μισόν αιώνα αργότερα, στα μέσα του 13ου, τη μονή του Στύλου, στο ίδιο νησί. Οι μοναχοί της Πάτμου προμηθεύονταν σιτάρι – σύμφωνα με αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα – κυρίως από την Κρήτη και ειδικότερα από το εν λόγω μετόχιο του Στύλου[44].

Στις αρχές του 13ου αι., μετά το 1201, περιήλθε στην κυριότητα της μονής Πάτμου η μονή του αγίου Γεωργίου του Δυσικού στα Φύγελα της Μ. Ασίας (για τελευταία φορά αναφέρεται το έτος 1329)[45].

Το 1216 η μονή της Πάτμου απέκτησε το μετόχι του Πύργου με τις αλυκές του (1221), που βρισκόταν κοντά στα Παλάτια (Μίλητο). Τελευταία μνεία του εν λόγω μετοχίου γινόταν το έτος 1329. Στην περιοχή των Παλατίων δωρήθηκε στη μονή της Πάτμου – επί αυτοκράτορα Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη (1222-1254) ή το 1259, επί αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282) – και το μοναστήρι της Θεοτόκου Κεχιονισμένης με όλες τις κτήσεις του, το οποίο όμως σύντομα (μετά το 1269 ή 1273) φαίνεται πως ξαναβρήκε την ανεξαρτησία του[46].

Το 1258 περιήλθαν στην κυριότητα της μονής Πάτμου τα κτήματα του Περιπάτου και της Αντιμαχείας στην Κω και το ίδιο έτος με σιγίλλιό του ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Αρσένιος Αυτωρειανός (1255-1260, 1261-1267)

---

43. Διεξοδικά βλ. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, αρ. 20 (έτ. 1158), σσ. 195-205. Οι *πράκτορες* ήταν υπεύθυνοι κυρίως για την είσπραξη των φόρων, όμως είχαν και άλλες οικονομικές αρμοδιότητες βλ. A. Kazhdan, "Praktor (πράκτωρ)", *The Oxford Dictionary of Byzantium* 3(1991), σσ. 1711-1712.

44. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 61-63, 67, 89, 96-97.

45. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 67, 87, 106.

46. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 87, 94-95, 106. Επιπλέον, το 1259 δωρήθηκαν στη μονή της Πάτμου το χωράφι Γωνία του Πετάκη, που βρισκόταν επίσης στην περιοχή των Παλατίων και γη πέντε ζευγαρίων στο Μανδραγούριον βλ. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σελ. 95.

δώρισε στον ηγούμενο Γερμανό και στους μοναχούς της Πάτμου την πατριαρχική μονή της Θεοτόκου των Σπονδών, που βρισκόταν επίσης στο νησί της Κω. Κατά τον 13ο αι. η μονή της Πάτμου διέθετε στην Κω ως μετόχια – εκτός από τα ανωτέρω – και τις μονές του Σωτήρος Χριστού και του Άλσους[47].

Στα τέλη του 13ου αι., μετά το 1285 ή 1292, η μονή της Πάτμου απέκτησε κτήματα και παροίκους στη Λήμνο[48], ενώ κατά το α΄ μισό του 14ου αι., το 1329/1330 ή το 1340, της παραχωρήθηκε ως μετόχι από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο (1328-1341) το μοναστήρι του αγίου Θωμά στη Χίο[49].

Η μονή του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου διέθετε κωδικογραφικό εργαστήριο για την αντιγραφή χειρογράφων και πλούσια βιβλιοθήκη[50]. Τον Σεπτέμβριο του έτους 1200 επί ηγουμενίας Αρσενίου έγινε απογραφή και συντάχθηκε κατάλογος των αγίων εικόνων, λειψάνων και ιερών σκευών της μονής, καθώς και των βιβλίων, τα οποία ήταν συνολικά 330 χειρόγραφοι κώδικες. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα σημειώματα που αναγράφονται για τα βιβλία που είχαν δοθεί σε μετόχια ή σε άλλες μονές εκτός Πάτμου, όπως στα Παλάτια (Μίλητο), στην Κρήτη, Λέρο, καθώς και στη Σάμο: «*ἄλλο* (βιβλίον) *ἔχον ἐν ἀρχῇ λόγον τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης… (ἐδόθη εἰς τὴν Σάμον πρὸς τὸν Προβατᾶν)…*»[51].

Αργότερα, στα μέσα περίπου του 13ου αι., το έτος 1244, συντάχθηκε νέος κατάλογος των βιβλίων της μονής Πάτμου, όταν ηγούμενος ήταν ο Νικόδημος. Ενδιαφέρον και πάλι έχουν τα σημειώματα δανεισμού βιβλίων σε μετόχια της μονής (που βρίσκονταν εκτός Πάτμου, σε διάφορα νησιά του Αιγαίου), σε ιδιώτες λαϊκούς γνωστών οικογενειών και σε μοναχούς ή αναχωρητές, όπως – μεταξύ των άλλων – της μονής του αγίου Παύλου (του Στύλου) στο μοναστικό κέντρο του Λάτρους ή σε μοναχούς της Σάμου: «*… εἰς τὸν ἅγιον Παῦλον τὸν ἐν τῷ Λάτρῳ κατὰ Ἰωάννην τελεία ἑρμηνεία τοῦ Χρυσοστόμου, βαμβύκινον· … πρὸς τὸν Κανάβιν ἐν τῇ Σάμῳ Προβατᾶν βιβλιδόπουλον βαμβύκινον ἔχον ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον, καὶ ἑτέρων διαφόρων· … πρὸς τὸν παπᾶν Σάμιον τὸν Τζιβηλέαν τὰ θαύματα τοῦ Ἀρχαγγέλου· ἀπελιφάσθη καὶ ἕτερον βιβλιδάριον λιτὸν τοῦ Ἰώβ*»[52]. Τα ανωτέρω καταδεικνύουν την πνευματική ακτινοβολία και επίδραση της μονής Πάτμου στα νησιά του ανατολικού και νότιου Αιγαίου, αλλά και στην περιοχή της Μ. Ασίας.

---

47. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα… ό.π.*, σσ. 89, 96. Σχετικά με τη μονή της Θεοτόκου των Σπονδών στην Κω, επίσης βλ. Μ. Γερολυματου, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου. Γ΄ Πατριαρχικά. Ιστορική εισαγωγή. Διπλωματική έκδοση*, Αθήνα 2016: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών. Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, σελ. 157 κ.ε.

48. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα… ό.π.*, σελ. 96.

49. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα… ό.π.*, σσ. 108-109.

50. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα… ό.π.*, σσ. 46, 79.

51. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα… ό.π.*, σσ. 80-82.

52. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα… ό.π.*, σσ. 88-89.

Η μονή της Πάτμου τροφοδοτούσε με βιβλία μοναστικά κέντρα, όπως αυτό του Λάτρους, καθώς και μοναχούς που βρίσκονταν σε νησιά και σε άλλες περιοχές, όπως αυτούς της Σάμου. Τεκμηριώνονται επομένως οι πνευματικές σχέσεις της μονής Πάτμου με το μοναστικό κέντρο του Λάτρους και με το νησί της Σάμου.

Μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης τον Αύγουστο του 1185 από τους Νορμανδούς, ο νορμανδικός στόλος, με ναύαρχο τον εξωμότη Μαργαρίτη, έπλευσε στα νησιά του Αιγαίου – μεταξύ των άλλων στη Σάμο και στην Πάτμο – με στόχο να τα λεηλατήσει, να απαιτήσει φόρους και να εξαναγκάσει τους κατοίκους να δηλώσουν υποταγή στον ρήγα της Σικελίας Γουλιέλμο Β΄. Ειδικότερα στην Πάτμο οι Νορμανδοί έφθασαν στις 11 Οκτωβρίου του 1186. Ζήτησαν από τον ηγούμενο Αρσένιο να τους παραδώσει το σκήνωμα του οσίου Χριστοδούλου. Όμως δεν κατάφεραν τελικά να το παραλάβουν και αποχώρησαν από το νησί, καθώς με θαύμα του ο όσιος προκάλεσε τρικυμία[53].

Ύστερα από το 1204, ο λατίνος αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης έγινε κύριος ορισμένων νησιών του Αιγαίου πελάγους, όπως η Σάμος, η Χίος, η Λέσβος και η Κως[54]. Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης την γ΄ δεκαετία του 13ου αι. (γύρω στο 1225/6) ανακατέλαβε τα ανωτέρω νησιά, δηλ. τη Σάμο, τη Χίο, τη Λέσβο, την Κω, και επιπλέον την Ικαρία και τη Ρόδο[55]. Η πειρατεία όμως συνεχιζόταν, ώσπου ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος επανέκτησε την κυριαρχία στο Αιγαίο το 1276 με τη βοήθεια του λατίνου τυχοδιώκτη Λικαρίου[56]. Βέβαια οι επιδρομές στα νησιά του Αιγαίου πελάγους δεν σταμάτησαν κατά το τελευταίο τέταρτο του 13ου αι., ιδίως από τους Ιταλούς, Βενετούς και Γενουάτες[57].

Στις αρχές του 14ου αι. οι Τούρκοι ναυπήγησαν στόλο και άρχισαν επιθέσεις εναντίον των νησιών του ανατολικού Αιγαίου, όπως η Σάμος, η Χίος, η Ρόδος, η Κάρπαθος και πιθανόν και η Πάτμος[58]. Η μονή του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου και το νησί της Πάτμου υποτάχθηκαν στους Τούρκους το καλοκαίρι του 1453. Με σουλτανικό φιρμάνι του έτους 1454, που απευθυνόταν στον ηγούμενο Ματθαίο, ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής (1451-1481) ρύθμιζε τις φορολογικές υποχρεώσεις του νησιού της Πάτμου[59]. Η Σάμος κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς Τούρκους μερικά χρόνια αργότερα το 1475[60].

---

53. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σσ. 145-146, 154-161· Η ίδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 69-70, 76.

54. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σελ. 168· Η ίδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σελ. 85.

55. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σελ. 97· Α. Σαββιδης, «Η Μεσαιωνική Σάμος...», *ό.π.*, σελ. 126· Μ. Γερολυματου, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σελ. 74.

56. Έ.Λ. Βρανουση, *Τα Αγιολογικά κείμενα... ό.π.*, σελ. 169· Η ίδια, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 97-98.

57. Αναλυτικά βλ. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 99-105.

58. Μ. Γερολυματου, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σελ. 82.

59. Έ.Λ. Βρανουση, *Βυζαντινά έγγραφα... ό.π.*, σσ. 110-112.

60. Α. Σαββιδης, «Η Μεσαιωνική Σάμος...», *ό.π.*, σελ. 127· Ο Ιδιος, «Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδος...», *ό.π.*, σσ. 31, 36· T.E. Gregory, "Samos...", *ό.π.*, σελ. 1836. Για

Από όλα όσα αναφέραμε ανωτέρω προκύπτει ότι ανάμεσα στη Σάμο και στο μοναστικό κέντρο του Λάτρους υπήρχαν σχέσεις, αφού ο όσιος Παύλος ο Νέος, ο φημισμένος ερημίτης του Λάτρους και ιδρυτής της εκεί μονής του Στύλου, ασκήτεψε στη Σάμο κατά τον 10ο αι. και άφησε στο νησί έντονη την πνευματική επίδραση και επιρροή του. Σχέσεις ανάμεσα στο μοναστικό κέντρο του Λάτρους και στη μονή της Πάτμου επίσης υπήρχαν, αφού ο όσιος Χριστόδουλος, ο μεγάλος αναχωρητής της ερήμου της Παλαιστίνης, εξαιτίας της προέλασης των Τούρκων, βρήκε καταφύγιο στο Λάτρος και από εκεί μετέβη και ίδρυσε τη μονή της Πάτμου το έτος 1088. Μάλιστα με τις ενέργειές του – όπως μνημονεύσαμε – διέσωσε τα βιβλία των μονών του Λάτρους από τις λεηλασίες των Τούρκων μεταφέροντάς τα στην Κωνσταντινούπολη και τοποθετώντας τα στην Αγία Σοφία. Επιπλέον υπήρχαν περαιτέρω πνευματικές σχέσεις ανάμεσα στη μονή της Πάτμου, στο Λάτρος και στη Σάμο, αφού η βιβλιοθήκη της μονής Πάτμου τροφοδοτούσε με τα βιβλία της, μέσω δανεισμού ή παραχώρησης, το μοναστικό κέντρο του Λάτρους, αλλά και αναχωρητές και μοναχούς της Σάμου.

Βέβαια – όπως σημειώσαμε – η τουρκική προέλαση στη Μ. Ασία από τα τέλη του 11ου αι. και έπειτα οδήγησε το μοναστικό κέντρο του Λάτρους στην εγκατάλειψη και την παρακμή κατά το τελευταίο τέταρτο του 13ου-αρχές του 14ου αι. Η μονή της Πάτμου υποτάχθηκε στον σουλτάνο Μωάμεθ Β΄ τον Πορθητή το καλοκαίρι του 1453, ενώ η Σάμος κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς Τούρκους δύο δεκαετίες περίπου αργότερα, το 1475.

την αραίωση και την πύκνωση του πληθυσμού του νησιού βλ. Μ.Γ. Βαρβουνης, «Η συμβολή των λαογραφικών δεδομένων στη διερεύνηση του προβλήματος της ερημώσεως της Σάμου (15ος-16ος αι.)», *Πρακτικά ΙΔ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 145-169.

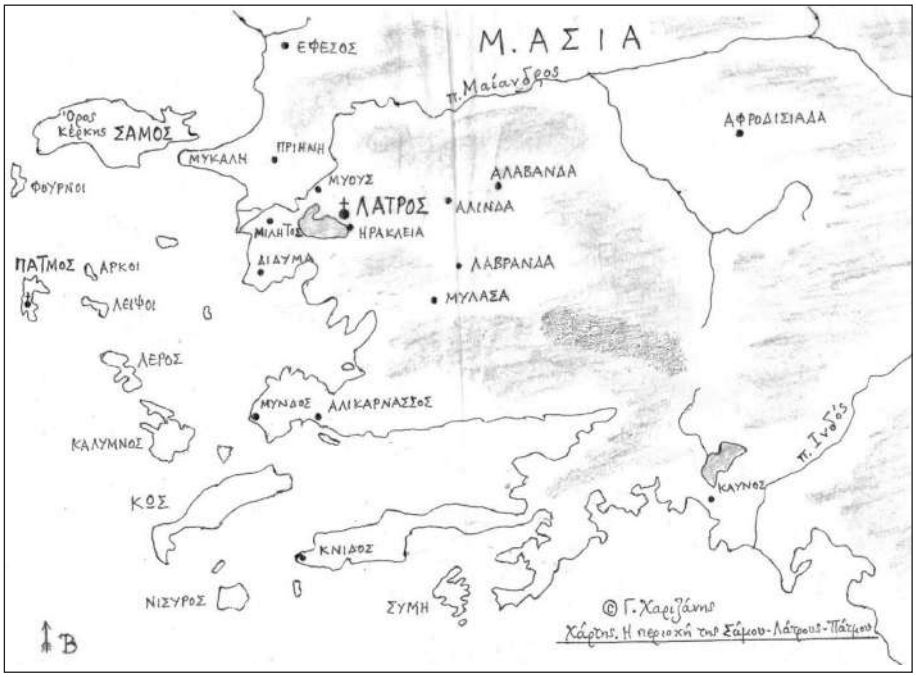

Χάρτης. Η περιοχή της Σάμου-Λάτρους-Πάτμου.

«ΕΠΑΙΝΟΙ» ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΕΩΝ ΕΠΙΤΙΜΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΜΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ

Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Ο ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ WALTER PUCHNER ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

Ο καθηγητής Walter Puchner[1] αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση ακαδημαϊκού διδασκάλου και ερευνητή, του οποίου η προσφορά στην επιστήμη είναι μεγάλη, λόγω των μακροχρόνιων ερευνών του και του τεράστιου συγγραφικού έργου του, στα ελληνικά, τα γερμανικά, τα αγγλικά, τα γαλλικά και τα ιταλικά. Ερεύνησε σε όλη την μέχρι σήμερα επιστημονική δραστηριότητά του τόσο την ιστορία του ελληνικού θεάτρου, όσο και τις λαϊκές τελετουργίες στον ευρύτερο χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, παράγοντας έργο που έχει αναγνωριστεί διεθνώς. Κι αυτό εύκολα προκύπτει τόσο από τις προσκλήσεις για να διδάξει σε πανεπιστήμια της αλλοδαπής, όσο και από τις τιμητικές διακρίσεις που του έχουν απονεμηθεί και την ευρύτατη απήχηση που έχουν τα επιστημονικά δημοσιεύματα και τα βιβλία του στον επιστημονικό χώρο. Αναγνωρίζοντας αυτήν ακριβώς την προσφορά, το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών όπου ολοκλήρωσε την σταδιοδρομία του, μετά τον τίτλο του «ομότιμου καθηγητή» τον τίμησε και με τον τίτλο του «επίτιμου καθηγητή», ο οποίος ως γνωστόν επιφυλάσσεται σε εξέχουσες προσωπικότητες του ακαδημαϊκού χώρου, και για όλως ιδιαίτερες περιπτώσεις.

Ας δούμε αρχικά ορισμένα βασικά βιογραφικά στοιχεία του: ο Walter Puchner γεννήθηκε στη Βιέννη το 1947. Σπούδασε Επιστήμη του Θεάτρου (Θεατρολογία) στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης και το 1972 απέκτησε τον τίτλο του Διδάκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής, με μια εργασία για το Νεοελληνικό Θέατρο Σκιών. Το 1977 ανακηρύχθηκε Υφηγητής, στο ίδιο Πανεπιστήμιο, με μια Διατριβή για την Γέννηση του Θεάτρου στον Ελληνικό Λαϊκό Πολιτισμό. Από το 1975, οπότε νυμφεύτηκε την μετέπειτα Καθηγήτρια Παιδιατρικής - Νεογνολογίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών κυρία Αριάδνη Μαλαμίτση, εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Ελλάδα, όπου εισήγαγε για πρώτη φορά την επιστήμη της Θεατρολογίας ως ξεχωριστό πανεπιστημιακό μάθημα.

Η ακαδημαϊκή διδακτική του δράση είναι πλούσια και αξιοζήλευτη: δίδαξε επί δώδεκα χρόνια Ιστορία Θεάτρου στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστη-

1. Laudatio κατά την τελετή αναγόρευσης του Καθηγητή Walter Puchner σε Επίτιμο Διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του ΔΠΘ (Κομοτηνή, 11 Μαΐου 2022).

μίου Κρήτης. Από το 1989 δίδαξε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στην αρχή στο Τμήμα Φιλολογίας και από το 1991 στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, το οποίο οργάνωσε εξ αρχής και του οποίου διατέλεσε για περισσότερο από δύο δεκαετίες Πρόεδρος ή Αντιπρόεδρος. Παράλληλα εξακολουθούσε να διδάσκει Θεατρολογία στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης από το 1977 ως το 2006.

Έχει μετακληθεί πάρα πολλές φορές ως Επισκέπτης Καθηγητής σε Ευρωπαϊκά και Αμερικανικά Πανεπιστήμια μεταξύ των οποίων Harvard, Oxford, Cambridge, NY City University, Freie Universität Berlin, Hamburg, Sorbonne-Paris, München, Freiburg, Amsterdam, Göttingen, Bern, Sapienza Roma, Tor Vergata Roma, Princeton, California State University, London κ.α. Το 1985/86 ήταν για τρία εξάμηνα διορισμένος Καθηγητής της Ευρωπαϊκής Εθνολογίας στο Πανεπιστήμιο του Graz της Αυστρίας, το 1988 για ένα εξάμηνο στο ίδιο γνωστικό αντικείμενο στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, ενώ το 1996 υπηρέτησε ως καθηγητής στο Ινστιτούτο Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών επίσης στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης.

Παραλλήλως πρόσφερε τις υπηρεσίες του όποτε του ζητήθηκε σε διάφορους οργανισμούς και ιδρύματα, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Ενδεικτικά αναφέρω ότι είναι «Distinguished International Scientist invited to nominate candidates in Modern Greek Studies at the Universities of Cambridge and Harvard / Mass». Επίσης, ότι τα έτη 1996-1997, 1999-2000, 2003-2004 διετέλεσε Γενικός Συντονιστής Κριτικών Επιτροπών για τα Διεθνή Θεατρικά Βραβεία του «Ιδρύματος Ωνάση».

Όσον αφορά το ερευνητικό και το συνακόλουθο συγγραφικό έργο του, τα πράγματα πλέον αποκτούν μια πραγματικά θηριώδη διάσταση. Ας δούμε ορισμένα ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία: έχει δημοσιεύσει 125 βιβλία (100 στα ελληνικά, 25 στα γερμανικά και αγγλικά) και περίπου 500 μελετήματα στα ελληνικά, γερμανικά, αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά σε 228 επιστημονικά περιοδικά για θέματα της ιστορίας του ελληνικού και βαλκανικού θεάτρου, της συγκριτικής λαογραφίας, των βυζαντινών και νεοελληνικών σπουδών εν γένει, καθώς και της θεωρίας του θεάτρου και του δράματος. Δημοσίευσε πάνω από 1.000 βιβλιοκρισίες και βιβλιοπαρουσιάσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Έχει περισσότερες από 200 ανακοινώσεις (στα ελληνικά, αγγλικά, γερμανικά, ιταλικά) σε διεθνή και ελληνικά συνέδρια κι έχει δώσει περισσότερες από 200 διαλέξεις ή σειρές διαλέξεων σε διάφορες γλώσσες.

Είναι από το 1995 κύριος εκδότης (editor-in-chief) του θεατρολογικού περιοδικού *Παράβασις*, του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, διευθυντής της «Θεατρικής Βιβλιοθήκης» του Ιδρύματος Κώστα και Ελένης Ουράνη, από το 2002 διευθυντής της σειράς «Text and Documents of the Early Modern Greek Theatre» της Ακαδημίας Αθηνών, καθώς και του ερευνητικού προγράμματος «Το ελληνικό θέατρο

στην εποχή του Μεσαίωνα, της Αναγέννησης και της Τουρκοκρατίας». Είναι μέλος πολλών editorial boards επιστημονικών περιοδικών στην Ελλάδα και την αλλοδαπή, καθώς και μόνιμος βιβλιοκριτής σε μια σειρά επιστημονικών περιοδικών για την Ελλάδα και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Είναι κριτής (Reviewer) για μεγάλο αριθμό διεθνών επιστημονικών περιοδικών συμπεριλαμβανομένων και σχετικών με την Ελλάδα και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Ενδεικτικά αναφέρω ότι για το έργο του έχουν γραφεί περισσότερες από 200 θετικές βιβλιοκρισίες σε διεθνή περιοδικά, ενώ έχει και περισσότερες από 10.000 αναφορές (citations) του δημοσιευμένου επιστημονικού του έργου σε διεθνή επιστημονικά περιοδικά, από τους πλέον υψηλούς στις ανθρωπιστικές επιστήμες κατά τον δείκτη Hirsch (h-index).

Έχει εκδώσει στα ελληνικά και άλλες γλώσσες, όπως στα γερμανικά και τα αγγλικά, τόμους μελετημάτων για τη θεατρολογία του βαλκανικού χώρου και της Μεσογείου, για τη συγκριτική λαογραφία της Βαλκανικής την ελληνική λογοτεχνία από τον Ηρώνδα έως τον Ελύτη (2012)[2], μονογραφίες για το θέατρο σκιών[3], το θρησκευτικό θέατρο στον Αιγαιοπελαγίτικο χώρο την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης, την ευρωπαϊκή θεατρολογία[4]. Επίσης, μόνος του ή σε συνεργασία με άλλους έχει εκδώσει σε κριτικές ή φιλολογικές εκδόσεις, μεγάλο αριθμό ανέκδοτων δραματικών και θεατρικών κειμένων από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα, συμπεριλαμβανομένου του μεσαιωνικού *Κύκλου των Παθών* της Κύπρου σε κριτική έκδοση το 2006 στα αγγλικά[5]. Συνέγραψε μονο-

2. *Von Herodas zu Elytis. Studien zur griechischen Literaturtradition seit der Spätantike* [Από τον Ηρώνδα στον Ελύτη. Μελέτες για την ελληνική λογοτεχνική παράδοση από την ύστερη αρχαιότητα], Wien/Köln/Weimar 2011, σσ. 522 (http://www.boehlau-verlag.com/978-3-205-78710-5.html) – *Die Literaturen Südosteuropas, 15. bis frühes 20. Jahrhundert* [Οι λογοτεχνίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης 15ος έως πρώϊμος 20ος αιώνας], Wien/Köln/Weimar, 2015, σελ. 308 (http://fedora.e-book.fwf.ac.at/fedora/get/o:832/bdf. Content/get).

3. *Das neugriechische Schattentheater Karagiozis* [Το νεοελληνικό θέατρο σκιών Καραγκιόζης], München 1975, σσ. 250, 30 εικ. – *Brauchtumserscheinungen im griechischen Jahreslauf und ihre Beziehungen zum Volkstheater* [Εθιμικά φαινόμενα στο ελληνικό εορτολόγιο και η σχέση τους με το λαϊκό θέατρο], Wien 1977, σσ. 437, 28 + 16 εικ., 1 χάρτης - *Οι βαλκανικές διαστάσεις του Καραγκιόζη*, Αθήνα 1985, σσ. 109 – *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, Αθήνα 1989, σσ. 402 (επανέκδοση 2007 και 2009) – *Das neugriechische Schattentheater Karagiozis* [Το νεοελληνικό θέατρο σκιών Καραγκιόζης], Wien 2014 (Don Juan Archiv Wien, Ottomania 4), σσ. 264, 39 εικ. – *Μελέτες για το θέατρο σκιών στη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια*, επιμ. Μ. Μορφακιδης, Π. Παπαδοπουλου, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas 2015 (Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Θεάτρου Σκιών 2), σελ. 652 (e-book www.centrodeestudiosbnch.com/gr/pagina/604).

4. *Ευρωπαϊκή Θεατρολογία. Ένδεκα μελετήματα*, Αθήνα 1984, σσ. 557 – *Ιστορικά νεοελληνικού θεάτρου. Έξι μελετήματα*, Αθήνα 1984, σσ. 221 – *Ελληνική Θεατρολογία. Δώδεκα μελετήματα*, Αθήνα 1988, σσ. 492 – *The Crusader Kingdom of Cyprus – A Theatre Province of Medieval Europe?* Athens, Academy of Athens 2006, σσ, 314, 12 εικ.

5. *Μελετήματα θεάτρου. Το Κρητικό θέατρο*, Αθήνα 1991, σσ. 613 – μαζί με τον Μ.Ι. Μανουσακα, *Die vergessene Braut. Bruchstücke einer unbekannten kretischen Komödie des 17. Jahrhunderts in den griechischen Märchenvarianten vom Typ AaTh 313c* [Η ξεχασμένη νύφη.

γραφίες για γυναίκες δραματουργούς την εποχή της Ελληνικής Επανάστασης, για τον Παναγιώτη Σούτσο, τον Γεώργιο Βιζυηνό, τον Κωστή Παλαμά, τον Κωνσταντίνο Χρηστομάνο, τον Ιάκωβο Καμπανέλλη (1.000 σελίδες σε μεγάλο σχήμα), τη Μαργαρίτα Λυμπεράκη, τον Παύλο Μάτεσι, τον Βασίλη Ζιώγα και εκτενή άρθρα για τον Γρηγόριο Ξενόπουλο, τον Σπύρο Μελά, το νεαρό Καζαντζάκη κι άλλους[6].

Αποσπάσματα άγνωστης κρητικής κωμωδίας του 17ου αιώνα στις παραλλαγές ελληνικών παραμυθιών], Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1984, σσ. 232, 4 χάρτες – *Ηρώδης ή Η σφαγή των νηπίων. Χριστουγεννιάτικο θρησκευτικό δράμα αγνώστου ποιητή σε πεζό λόγο από το χώρο των Κυκλάδων την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και γλωσσάριο*, Αθήνα 1998 (Παράβασις, παρ.: κείμενα 1), σσ. 221, 4 εικ. – *Griechisches Schuldrama und religiöses Barocktheater im ägäischen Raum zur Zeit der Türkenherrschaft (1580-1750)* [Ελληνικό σχολικό δράμα και θρησκευτικό θέατρο του Μπαρόκ στον αιγαιοπελαγίτικο χώρο την εποχή της Τουρκοκρατίας 1580-1750], Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1999, σσ. 182 (4ο) - μαζί με τον Ν. Μ. Παναγιωτάκη (†): *Η τραγέδια του Αγίου Δημητρίου. Θρησκευτικό δράμα με κωμικά ιντερμέδια, αγνώστου ποιητή, που παραστάθηκε στις 29 Δεκεμβρίου 1723 στη Ναξία. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και γλωσσάριο*, Ηράκλειο 1999, σσ. XII, 331 – μαζί με τον Μ.Ι. Μανουσακα: *Ανέκδοτα στιχουργήματα του θρησκευτικού θεάτρου του ΙΖ΄ αιώνα, έργα των ορθοδόξων Χίων κληρικών Μιχ. Βαστάρχη, Γρηγ. Κονταράτου, Γαβρ. Προσοφά. Έκδοση κριτική με εισαγωγή, σχόλια και ευρετήρια*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών 2000, σσ. 411, 4 εικ. – *"Παλαιά και Νέα Διαθήκη". Ανώνυμο κρητικό ποίημα. Σχόλια και παρατηρήσεις*, Βενετία 2009, σσ. 410 - *Hellenophones Theater im Osmanischen Reich (1600-1923). Zur Geschichte und Geographie einer geduldeten Tätigkeit* [Ελληνόφωνο θέατρο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία 1600-1923], Berlin/Wien LIT Verlag 2012, σς. 235, 23 εικ. - μαζί με την Ιρενα Μπογκνανοβιτς: *Ελληνικό Θέατρο στην Οδησσό 1814-1914. Άγνωστα στοιχεία για ελληνικές παραστάσεις στην πόλη της Φιλικής Εταιρίας και τις Παρευξείνιες Χώρες από ρωσικές και ελληνικές εφημερίδες της Οδησσού*, Αθήνα 2013 (Παράβασις, παράρτημα: Μελετήματα 9), σσ. 274 (http://www.theatre.uoa.gr/ ereyna/ekdoseis/ hlektronikes-ekdoseis.html).

6. *Το θέατρο στην Ελλάδα. Μορφολογικές επισημάνσεις*, Αθήνα 1992, σσ. 405 – *Ο Παλαμάς και το θέατρο*, Αθήνα 1995, σσ. 835 – *Δραματουργικές αναζητήσεις. Πέντε θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 1995, σσ. 390 – *Φιλολογικά και θεατρολογικά ανάλεκτα. Πέντε μελετήματα*, Αθήνα 1995, σσ. 469 – *Κείμενα και αντικείμενα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 1997, σσ. 514 – *Ο Κωνσταντινός Χρηστομάνος ως δραματογράφος. Ο αισθητισμός και ο αισθησιασμός στο νεοελληνικό θέατρο των αρχών του αιώνα μας*, Αθήνα 1997, σσ. 384 – *Η πρόσληψη της γαλλικής δραματουργίας στο νεοελληνικό θέατρο (17ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1999, σσ. 219 – *Γυναικεία δραματουργία στα χρόνια της Επανάστασης*, Αθήνα 2001, σσ. 299 – *Η γλωσσική σάτιρα στην ελληνική κωμωδία του 19ου αιώνα. Γλωσσοκεντρικές στρατηγικές του γέλιου από τα «Κορακιστικά « ως τον Καραγκιόζη*, Αθήνα 2001, σσ. 447 – *Ο μαγικός κόσμος του υπερλογικού στα θεατρικά έργα του Παύλου Μάτεσι*, Αθήνα 2003, σσ. 290 – *Η σύγκρουση των φύλων στον αρχετυπικό κόσμο της Μαργαρίτας Λυμπεράκη*, Αθήνα 2003, σσ. 252 – *Ποίηση και μύθος στα θεατρικά έργα του Βασίλη Ζιώγα*, Αθήνα, 2004, σσ. 415 – *Η μορφή του γιατρού στο νεοελληνικό θέατρο*, Αθήνα 2004, σσ. 216 – *Ανθολογία νεοελληνικής δραματουργίας*, 2 τόμ., Αθήνα, ΜΙΕΤ 2006, σσ. 529 + 889 (επανέκδοση 2012) – *Τα Σούτσεια. Ήτοι ο Παναγιώτης Σούτσος εν δραματικοίς και θεατρικοίς πράγμασι εξεταζόμενος. Μελέτες στην Ελληνική Ρομαντική Δραματουργία*

Ιδιαιτέρως τον έχει απασχολήσει η θεωρία του θεάτρου[7] και η ανάπτυξη του θεάτρου στα βαλκάνια και στον ευρύτερο χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης[8], με βάση τις ευρύτερες ιστορικές συγκυρίες και τις ιδεολογικές συνισταμένες της εκάστοτε περιρρέουσας ατμόσφαιρας. Το 2006 εκδόθηκε από το ΜΙΕΤ το δίτομο έργο του *Ανθολογία νεοελληνικής δραματουργίας*. Το 2011 εξέδωσε στα αγγλικά, με τη συνεργασία του ομιλούντος) μια βιβλιογραφία ξενόγλωσσων μελετημάτων για τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό, με αναγραφές στα αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά, που περιλαμβάνει 7.800 λήμματα. Συνέγραψε επίσης μια μονογραφία για τη θεωρία του θεάτρου (2010), μία εισαγωγή στην Επιστήμη του Θεάτρου (2011) και μια σύνοψη για τις προοπτικές της Θεατρολογίας στον 21ο αιώνα (2014). Τα τελευταία χρόνια δημοσίευσε στα γερμανικά μια συγκριτική τριλογία, αποτελούμενη συνολικά από 1.500 σελίδες, για τη λογοτεχνία και το λαϊκό πολιτισμό στα Βαλκάνια (2015-2017). Πρόσφατα εκδόθηκε μια μονογραφία του για τον *Ερωτόκριτο*, ενώ προσεχώς θα δει το φως της δημοσιότητας ένας τόμος για τα 1.000 χρόνια θεάτρου σκιών στην ανατολική Μεσόγειο, καθώς και η κριτική έκδοση δύο τραγωδιών στα αρχαία ελληνικά από τις αρχές του 18ου αιώνα.

Ενδεικτικά για την διεθνή προβολή και αναγνωρισιμότητα του έργου του πρέπει να αναφέρουμε ότι ένα από τα τελευταία του βιβλία, που έχει τον τίτλο *Greek Theatre between Antiquity and Independence*, εκδόθηκε στην ευφήμως γνωστή σειρά Cambridge University Press (2017), ενώ πολλοί είναι οι τόμοι με τις συναγωγές θεατρολογικών δημοσιευμάτων και μελετημάτων του[9], τα οποία

1830-1850, Αθήνα 2007, σσ. 594 – *Τοπία ψυχής και μύθοι πολιτείας. Το θεατρικό σύμπαν του Ιάκωβου Καμπανέλλη*, Αθήνα 2010, σσ . XVIII+961 (4ο), 124 εικ.

7 *Σημειολογία του θεάτρου*, Αθήνα 1985, σσ. 122 - *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου*, Αθήνα 1985 (Λαογραφία, παρ. 9), σσ. 160 - *Ανιχνεύοντας τη θεατρική παράδοση. Δέκα μελετήματα*, Αθήνα 1995, σσ. 462 - *Φαινόμενα και Νοούμενα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 1999, σσ. 421.

8. *Η ιδέα του εθνικού θεάτρου στα Βαλκάνια του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1993, σσ. 264 – *Βαλκανική Θεατρολογία*, Αθήνα 1994, σσ. 362 – *Historisches Drama und gesellschaftskritische Komödie in den Ländern Südosteuropas im 19. Jahrhundert* [Ιστορικό δράμα και κοινωνιοκριτική κωμωδία στις χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης], Frankfurt/M. etc. 1994, σσ. 155 – *Greek Theatre between Antiquity and Independence. A History of Reinvention from the Third Century BC to 1830*, Cambridge University Press 2017, σελ. XIX+355 – *Με θέα το θέατρο. Ιστορικές, συγκριτικές και αναστοχαστικές μελέτες*, Αθήνα 2017, σελ. 380 – *Ο κόμπος και το νήμα. Στα δίχτυα της ιστορικής αναζήτησης. Μελέτες για το θέατρο και τη λογοτεχνία*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2018, σελ. 298 (Theatrologica IV) – *Ausgewählte Studien zur Theaterwissenschaft Griechenlands und Südosteuropas*, Wien 2018 (Don Juan Archiv Wien, Ottomania vol. 7) [Επιλεγμένα μελετήματα για τη θεατρολογία της Ελλάδας και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης], σελ. 726, εικ.

9. *Διάλογοι και διαλογισμοί. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2000, σσ. 356 – *Theatrum mundi*, *Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2000, σσ. 303 – *Είδωλα και ομοιώματα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2000, σσ. 269 – *Ο μίτος της Αριάδνης. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2001, σσ. 485 – *Κλίμακες και διαβαθμίσεις. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2003, σσ. 292 – *Από τη θεωρία του θεάτρου στις θεωρίες του θεατρικού. Εξελίξεις στην επιστήμη του θεάτρου στο τέλος*

πάντοτε αναδημοσιεύονται αναθεωρημένα και βιβλιογραφικών ενημερωμένα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το 2017 ολοκληρώθηκε και η 14τομη σειρά μελετημάτων για την ελληνική και συγκριτική Λαογραφία (2007-2017), για την οποία θα γίνει εκτενέστερος λόγος στη συνέχεια. Και βέβαια δεν πρέπει να λησμονούμε ότι μεγάλο μέρος του έργου του αναφέρεται στην ιστορική διάσταση των θρησκευτικών δρωμένων στον ευρύτερο χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, όπου φαίνεται καθαρά τόσο το εύρος όσο και η ποιότητα της ερευνητικής δουλειάς του, από την αρχαία και την χριστιανική γραμματεία, ως τις πλέον πρόσφατες εθνογραφικές καταγραφές όλων των λαών της περιοχής[10].

Αν τώρα σε όλα αυτά προσθέσουμε και τις οκτώ μέχρι σήμερα ποιητικές συλλογές του στα ελληνικά, εύκολα μπορούμε να αντιληφθούμε ότι είμαστε μπροστά σε ένα στέρεο και πραγματικά επικών διαστάσεων ερευνητικό και συγγραφικό έργο ενός ακαταπόνητου μελετητή, που αξίζει όχι μόνο τον θαυμασμό των ομοτέχνων, αλλά και τον δίκαιο έπαινο της ελληνικής και διεθνούς ακαδημαϊκής κοινότητας. Οι ελληνικές και διεθνείς διακρίσεις που έχει λάβει, αποδεικνύουν του λόγου το ασφαλές: το 2002 ονομάστηκε «Senior Fellow of the Onassis Foundation in America». Το 1994 εξελέγη Αντεπιστέλλον Μέλος της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών. Το 1995 βραβεύθηκε από την Ακαδημία Αθηνών με το «Βραβείο του Ιδρύματος Κώστα και Ελένης Ουράνη». Το 2000 πήρε το «Βραβείο Παναγιώτη Φωτέα». Το 2001 παρασημοφορήθηκε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας της Αυστρίας με τον «Αυστριακό Σταυρό Τιμής για την Επιστήμη και την Τέχνη». Το 2008 του απονεμήθηκε το έπαθλο «Μέ-

---

του 20ού αιώνα, Αθήνα 2003, σσ. 505 – *Ράμπα και παλκοσένικο. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2004, σσ. 536 – *Σχόλια και σχολαστικά. Κριτικές στην ανάλυση, ερμηνεία και εκδοτική θεατρικών κειμένων*, Αθήνα 2005, σσ. 330 – *Πορείες και σταθμοί. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2005, σσ. 363 – *Γραφές και σημειώματα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2005, σσ. 214 – *Συνοχές και ρήγματα. Κριτική της θεατρικής ιστοριογραφίας*, Αθήνα 2005, σσ. 815 – *Σταθμίσεις και ζυγίσματα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2006, σσ. 355 – *Μνείες και μνήμες. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2006, σσ. 597 – *Συμπτώσεις και αναγκαιότητες. Δώδεκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2008, σσ. 320 – *Θεωρητικά θεάτρου. Κριτικές παρατηρήσεις στις θεωρίες του θεατρικού φαινομένου. Η σημειωτική μέθοδος – Η ανθρωπολογική μέθοδος – Η φαινομενολογική μέθοδος*, Αθήνα 2010, σσ. 623 – *Τόποι και τρόποι του δράματος. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2011, σσ. 206 – *Μια Εισαγωγή στην Επιστήμη του Θεάτρου*, Αθήνα 2011, σσ. 319 – *Η Επιστήμη του Θεάτρου στον 21ο αιώνα. Σύντομος απολογισμός και σκέψεις για τις προοπτικές*, Αθήνα 2014, σσ. 134 – *Ανεπίδοτα και αναπάντητα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα 2015, σελ. 292 – *Κερκίδες και διαζώματα. Μελέτες για το αρχαίο θέατρο και την πρόσληψή του*, Αθήνα 2016, σελ. 618.

10. *Studien zum Kulturkontext der liturgischen Szene. Lazarus und Judas als religiöse Volksfiguren in Bild und Brauch, Lied und Legende Südosteuropas* [Μελέτες για τα πολιτισμικά συμφραζόμενα της λειτουργικής σκηνής], Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften 1991, 2 τόμ., σσ. 397 (4ο) – *Beiträge zur Theaterwissenschaft Südosteuropas und des mediterranen Raums* [Συμβολές στη θεατρολογία της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και του χώρου της Μεσογείου], 2 τόμ., Wien/Köln/Weimar 2006/07, σσ. 356 + 444.

νανδρος» του Θεατρικού Μουσείου και παραλλήλως το «Μεγάλο Βραβείο Θεάτρου» από την Ένωση Κριτικών Θεάτρου και Μουσικής και τον Πολιτιστικό Οργανισμό του Δήμου Αθηναίων. Το 2018 ανακηρύχθηκε «Επίτιμος Καθηγητής» του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών για την προβολή των ελληνικών σπουδών στο εξωτερικό, αφού βεβαίως προηγουμένως, αμέσως μετά την αφυπηρέτησή του, το 2014, του είχε απονεμηθεί ομοφώνως ο τίτλος του «Ομότιμου Καθηγητή».

Το έργο του καθηγητή Walter Puchner σχετίζεται άμεσα με τα θεραπευόμενα στο Τμήμα μας επιστημονικά αντικείμενα, καθώς αναφέρεται σε λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες και δρώμενα, την ιστορία και τη θεωρία της Λαογραφίας και τον επιστημονικό της διάλογο με την Κοινωνική Ανθρωπολογία. Οι σχετικές δημοσιεύσεις του σε επιστημονικά περιοδικά διεθνώς, αλλά και τα βιβλία του, τόσο τα ελληνόγλωσσα όσο και τα ξενόγλωσσα, αναφέρονται σε επιστήμες που θεραπεύονται τόσο στην κατεύθυνση Εθνολογίας, όσο και στο «Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας» του Τμήματός μας. Θυμίζουμε την τρίτομη συναγωγή μελετών του στα γερμανικά και την δεκατετράτομη ανάλογη συλλογή στα ελληνικά που αναφέρονται αποκλειστικά σε ζητήματα μελέτης όψεων και εκδηλώσεων του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού, στην διαχρονική και την συγχρονική τους διάσταση[11].

---

11. *Βυζαντινά θέματα της Ελληνικής Λαογραφίας*, Αθήνα 1994 (Λαογραφία, παρ. 11) σσ. 157 – *Studien zum griechischen Volkslied* [Μελέτες για το ελληνικό δημοτικό τραγούδι], Wien 1996, σσ. 319 – *Ο Γεώργιος Βιζυηνός και το αρχαίο θέατρο*, Αθήνα 2002, σσ. 301 – *Studien zur Volkskunde Südosteuropas und des mediterraenen Raums* [Μελέτες για τη λαογραφία της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Μεσογείου], Wien / Köln / Weimar 2009, σσ. 754, 32 εικ. – *Θεωρητική Λαογραφία. Έννοιες – μέθοδοι – θεματικές*, Αθήνα 2009, σσ. 691 (Λαογραφία 1) – *Συγκριτική Λαογραφία Α΄. Έθιμα και τραγούδια της Μεσογείου και της Βαλκανικής* (Λαογραφία 2), Αθήνα 2009, σσ. 252 – *Συγκριτική Λαογραφία Β΄. Δημώδη βιβλία και λαϊκά θεάματα στη Χερσόνησο του Αίμου*, Αθήνα 2009 (Λαογραφία 3), σσ. 252 – *Ιστορική Λαογραφία. Η διαχρονικότητα των φαινομένων*, Αθήνα 2010 (Λαογραφία 4), σσ. 750 – *Κοινωνιολογική Λαογραφία. Ρόλοι – συμπεριφορές – αισθήματα*, Αθήνα 2010 (Λαογραφία 5), σσ. 422 – μαζί με τον Μ. Βαρβούνη: *Greek Folk Culture. A Bibliography of Literature in English, French, German, and Italian on Greek Folk Culture in Greece, Cyprus, Asia Minor (before 1922) and the Diaspora (up to 2000).* Athens 2011 (Laographia. Supplement 15), σσ. 732 – *Δοκίμια λαογραφικής θεωρίας*, Αθήνα 2011, σσ. 374 – *Παραμυθολογικές μελέτες Α΄. Η ξεχασμένη νύφη. Από την ιταλική Αναγέννηση στο ελληνικό λαϊκό παραμύθι*, Αθήνα 2011 (Λαογραφία 6), σσ. 470 – *Παραμυθολογικές μελέτες Β΄. Μυθολογικά και άλλα θέματα*, Αθήνα 2012 (Λαογραφία 7), σσ . 227 – *Μελέτες για το ελληνικό δημοτικό τραγούδι*, Αθήνα 2013 (Λαογραφία 8), σσ. 542 – *Εθνογλωσσολογικές μελέτες. Μορφολογίες – σημασίες – ετυμολογίες*, Αθήνα 2013 (Λαογραφία 9) σσ. 209 – *Εφαρμοσμένη Λαογραφία. Ο λαϊκός πολιτισμός σε επιστήμες και τέχνες*, Αθήνα 2014 (Λαογραφία 10) σσ. 569 – *Δοκίμια για τη λαογραφική θεωρία και τη φιλοσοφία του πολιτισμού*, Αθήνα 2014, σσ. 388 – *Θρησκευτική Λαογραφία Α΄. Ο Λάζαρος στην ορθόδοξη παράδοση και τον λαϊκό πολιτισμό της Βαλκανικής*, Αθήνα 2015 (Λαογραφία 11), σσ. 386 – *Θρησκευτική Λαογραφία Β΄. Ο Ιούδας*

Ας μου επιτραπούν στο σημείο αυτό, δεδομένης τόσο της ειδίκευσης του ομιλούντος όσο και της συνάφειας του τιμωμένου με το έργο και την επιστημονική φυσιογνωμία του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, ορισμένες ειδικότερες, λαογραφικού περιεχομένου, επισημάνσεις: οι μελέτες του Puchner έχουν πραγματικά πλουτίσει την ελληνική βιβλιογραφία, δεδομένου ότι ασχολούνται κατά κανόνα με συγκριτικά λαογραφικά ζητήματα. Πράγματι, τα παραστατικά λαϊκά δρώμενα και οι ανάλογες μορφές του λαϊκού θεάτρου, όσες σχετίζονται με την τελετουργική έκφραση μεταφυσικών παραδοχών και αναζητήσεων, είναι πράγματι σε μεγάλο βαθμό κοινές στον χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, τόσο στους Ορθοδόξους αρχικά και στους Ρωμαιοκαθολικούς δευτερευόντως, όσο και στους μουσουλμάνους κάποτε της εξαιρετικά ενδιαφέρουσας αυτής περιοχής[12].

Αυτό είναι το περίγραμμα της προσφορά του καθηγητή Walter Puchner στην έρευνα και μελέτη της θρησκευτικής λαογραφίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, κι αυτές οι προϋποθέσεις και τα όρια της σχετικής ερευνητικής εργασίας του. Ωστόσο, η πλήρης αποτύπωσή τους εντοπίζεται στους δύο τόμους της σημαντικότατης λαογραφικής σειράς του, αποτελούμενης από δεκατέσσερις πυκνοτυπωμένους τόμους, η οποία εκδόθηκε στην Αθήνα από τις εκδόσεις «Αρμός» (2009-2017), για την οποία έγινε λόγος και παραπάνω, που αναφέρονται ειδικά στον κλάδο της θρησκευτικής λαογραφίας, όπως και στον τίτλο τους δηλώνεται. Κι αυτό επειδή η αναφορά στη συμβολή του στην μελέτη της θρησκευτικής λαογραφίας του νοτιοανατολικοευρωπαϊκού χώρου μπορεί να περιλαμβάνει τόσο τα ίδια της στοιχεία της παραδοσιακής και τελετουργικής θρησκευτικής συμπεριφοράς της περιοχής κατά την μελέτη του Puchner, όσο και την ίδια τη θρησκευτική λαογραφία της Νοτιοανατολικής Ευρώπης όπως εκείνος την αποτυπώνει και την παρουσιάζει, με τις ειδολογικές κατατάξεις που υιοθετεί η, κατά το πλείστον, δημιουργεί.

Παρά την επικέντρωσή του σε ζητήματα που αφορούν προαισθητικές και πρωταρχικές μορφές θεάτρου, και παρά την ερευνητική ενασχόλησή του με το λαϊκό θέατρο, που καθιερώνει μια θεατρολογική οπτική στην όλη προσπάθεια, ο Puchner έχει ασχοληθεί κατά καιρούς και με άλλες μορφές, κατά κανόνα τελετουργικές και εθιμικές, της λαϊκής θρησκευτικότητας. Ενδεικτικά αναφέ-

---

στην ορθόδοξη παράδοση και τον λαϊκό πολιτισμό της Βαλκανικής, Αθήνα 2015 (Λαογραφία 12), σελ. 476 – *Die Folklore Südosteuropas. Eine komparative Übersicht* [Η προφορική λογοτεχνία της Νοτιοανατολικής Ευρώπης], Wien / Köln / Weimar 2016, σελ. 486, 10 εικ. – *Θεατρολογική Λαογραφία Α΄. Τα δρώμενα της Ελλάδας και της Βαλκανικής. Από το μαγικοθρησκευτικό έθιμο στη λαϊκή διασκέδαση*, Αθήνα 2016 (Λαογραφία 13), σελ. 482, χάρτες – *Performanz und Imagination in der Oralkultur Südosteuropas* [Τελεστικότητα και φαντασιακό στον προφορικό πολιτισμό της Νοτιοανατολικής Ευρώπης], Wien / Köln / Weimar 2017, σελ. 592, 16 εικ., 2 χάρτες – *Θεατρολογική Λαογραφία Β΄. Το παραδοσιακό λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και τη Βαλκανική. Οι πρώτες μορφές του θεάτρου*, Αθήνα 2017 (Λαογραφία 14), σελ. 406 – *Θέματα συγκριτικής λαογραφίας. Ελλάδα και Βαλκάνια, Ανατολική Μεσόγειος και Εύξεινος Πόντος*, Θεσσαλονίκη 2018, σελ. 431.

12. Μ.Γ. Βαρβούνης, «Η συμβολή των Αυστριακών ερευνητών στη μελέτη του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού», *Παρνασσός* 49 (2007), σελ. 275-290.

ρονται οι μελέτες του για τον άγιο Νεκτάριο και τη λατρεία του[13], για την εις Άδου κάθοδο του Χριστού στην εικονογραφία και στην τελετουργική παράδοση[14] και για τους αγερμούς γυναικών και κοριτσιών στην ελληνική λαϊκή εθιμική παράδοση και πρακτική[15]. Εξάλλου, σημαντικές διαπιστώσεις για ζητήματα θρησκευτικής λαογραφίας έχει διατυπώσει τόσο σε θεωρητικό επίπεδο, κυρίως όσον αφορά τις νεωτερικές μορφές της και τις σχέσεις της με την λαϊκή θεατρική πράξη και έκφραση[16], όσο και κατά την εξέταση μορφών του λαϊκού θεάτρου που έχουν αναπτυχθεί σε συγκεκριμένες ελληνικές περιοχές, και εδράζονται στην λαϊκή παράδοση κάθε τόπου[17].

Ο καθηγητής Walter Puchner στις σχετικές με τη λαϊκή θρησκευτική παράδοση των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης μελέτες του, εστιάζει λοιπόν σε θεατρικές μορφές και παραστατικές τελετουργίες, τις οποίες μελετά όχι μόνο στις βαλκανικές, αλλά και στις ευρύτερες μεσογειακές τους συνάφειες[18]. Και το κάνει αυτό στηριγμένος σε μια ευρύτατη διεθνή βιβλιογραφία, την οποία μπορεί να χειρίζεται ακριβώς επειδή όχι μόνο γνωρίζει ξένες γλώσσες, αλλά ειδικότερα γνωρίζει βαλκανικές γλώσσες, οι οποίες κατά κανόνα είναι το μεγάλο desideratum της ελληνικής επιστήμης. Άλλωστε η βιβλιογραφική του έρευνα στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία είναι σημαντικότατη, και αποτελεί βάση στις ανάλογες προσεγγίσεις που επιχειρεί στα έργα του[19].

Είναι απολύτως χαρακτηριστικό των ερμηνευτικών προσεγγίσεων που επιχειρεί το γεγονός ότι ενδιαφέρεται για την ιστορική καταγωγή όσων μελετά, χωρίς να διστάζει να διαπιστώνει πολιτισμικές συνέχειες, υπό τους όρους και τις προϋποθέσεις που το ίδιο το υλικό επιβάλει[20]. Και από την άλλη πλευρά,

---

13. W. Puchner, «Der Himmelsrief des Heiligen Nektarios. Eine Notiz modernen Kultverbreitung», *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 33/82 (1979), σελ. 115-119.

14. W. Puchner, «Zur liturgischen fruhstufe der Hollenfahrtsszene Christi. Byzantinisch Katabassis- Ikonographie und rezenter Osterbrauch», *Zeitschrift für Balkanologie* 15 (1979), σελ. 98-133.

15. W. Puchner, «Spuren fraunbundischer Organisations-formen imneugriechischen Jahreslaufbrauchtum», *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 72 (1976), σελ. 146-170.

16. Βλ. Β. Πουχνερ, *Δοκίμια λαογραφικής θεωρίας*, Αθήνα 2011.

17. Βλ. σχετικά και ενδεικτικά Β. Πουχνερ, «Το παραδοσιακό λαϊκό θέατρο του Πόντου στον εθνολογικό του συσχετισμό», *Αρχείον Πόντου* 38 (1983). *Α΄ Συμπόσιο Ποντιακής Λαογραφίας*, σελ. 178-190.

18. W. Puchner, *Studien zur Volkskunde Südosteuropas und des mediterranen Raums*, Wien – Köln-Weimar 2009.

19. Απολύτως ενδεικτικό είναι το έργο W. Puchner – M.G. Varvounis, *Greek Folk Culture. A Bibliography of Literature in English, French, German, and Italian on Greek Folk Culture in Greece, Cyprus, Asia Minor (before 1922) and the Diaspora (up to 2000)*, Athens 2011, όπου χρήσιμη σχετική βιβλιογραφική συναγωγή, καταταγμένη κατά κατηγορίες.

20. Εν προκειμένω απολύτως χαρακτηριστικό το έργο W. Puchner, *Akkommodationsfragen. Einzelbeispiele zum paganen Hintergrund von Elementen der fruhkirchlichen und mittelalterlichen Sakraltradition und Volksfrommigkeit*, München 1997, όπου ανάλογες ερμηνευτικές προσεγγίσεις.

το ότι στην μελέτη του επιχειρεί ομαδοποιήσεις και επιμέρους εξετάσεις κατά κατηγορίες που επιβάλλονται από την θεατρολογική οπτική[21], και αυτό βεβαίως εμπλουτίζει την επιστημονική και ερμηνευτική προσέγγιση των λαϊκών θρησκευτικών δρωμένων και βοηθά σημαντικά στην αποτελεσματική κατανόηση των ίδιων, των επιμέρους στοιχείων που τα συναποτελούν και του τρόπου με τον οποίο αυτά λειτουργούν μέσα στο οργανικό σύνολο του λαϊκού πολιτισμού του ελληνικού, αλλά και των υπολοίπων βαλκανικών λαών.

Ο Walter Puchner, κατά τη μελέτη της λαϊκής θρησκευτικής παράδοσης των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης εστιάζει μεν σε θεατρικές μορφές και παραστατικές τελετουργίες, από μια θεατρολογική αφετηρία, επισημαίνει όμως και εφαρμόζει ορισμένες καίριες μεθοδολογικές και ερευνητικές αρχές και παραδοχές, που είναι επίσης σημαντικότατες για την μελέτη της θρησκευτικής λαογραφίας της περιοχής, στο σύνολό της. Επισημαίνει, για παράδειγμα, την στενή σχέση ανάμεσα στα έθιμα και τα δρώμενα από τη μια και την εκκλησιαστική ζωή, από την άλλη, στον ορθόδοξο κόσμο. Και στο πλαίσιο αυτό, δείχνει έμπρακτα πόσο σημαντικός είναι ο συνυπολογισμός των εκκλησιαστικών πηγών, των κανονικών και απόκρυφων κειμένων, της ομιλητικής και της εικονογραφίας, της λειτουργικής και τελετουργικής, στην μελέτη των μορφών της τελετουργικής λαϊκής θρησκευτικότητας.

Παραλλήλως ο Puchner επισημαίνει την ανάγκη συνολικής θέασης στον ορθόδοξο αρχικά, αλλά και στον ρωμαιοκαθολικό κατόπιν, χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και την ανάγκη καλής γνώσης της βαλκανικής λαογραφικής βιβλιογραφίας αλλά και του πρωτογενούς υλικού, που έχει θησαυριστεί σε ποικίλα λαογραφικά και εθνολογικά αρχεία και ερευνητικά κέντρα, σε όλη την περιοχή αυτή, ως προϊόν του μόχθου γενεών ολόκληρων ερευνητών. Και βεβαίως, από το σύνολο του έργου του διαφαίνεται η ανάγκη και η επιταγή ερμηνείας των φαινομένων όχι κατά λαούς, αλλά στα πλαίσια ενός ευρύτερου χριστιανικού – ορθόδοξου πολιτισμικού τόξου, το οποίο διατρέχει την ευρύτερη περιοχή μας, από τις βόρειες ακτές της Αφρικής ως την μακρινή Ρωσία, με επίκεντρο την Νοτιοανατολική Ευρώπη. Και για το έργο του αυτό είναι που έχει τιμηθεί και από την «Ελληνική λαογραφική Εταιρεία» με το αξίωμα του Α΄ Αντιπροέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου της.

Συνελόντι ειπείν, ο καθηγητής Walter Puchner έχει διαπρέψει στην επιστήμη και έχει προσφέρει εξέχουσες υπηρεσίες στον τομέα του πανεπιστημιακού ήθους, δεδομένου ότι ο εν γένει βίος και η δράση του συνάδουν απόλυτα με την ιδιότητα του ακαδημαϊκού πολίτη. Τόσο κατά την άσκηση των καθηκόντων του, όσο και στα διοικητικά καθήκοντα που κατά καιρούς ανέλαβε, αλλά και

21. Πρβλ. τον πρόσφατο τόμο W. Puchner, *Performanz und Imagination in der Oralkultur Südosteuropas*, Wien – Köln – Weimar 2017, Böhlau Verlag, και τις σχετικές επιστημονικές προσεγγίσεις που περιλαμβάνει.

στην επίβλεψη και στην επιστημονική κατάρτιση των φοιτητών του και των μαθητών του, σε προπτυχιακό, μεταπτυχιακό και διδακτορικό επίπεδο – αρκετοί από τους οποίους διαπρέπουν σήμερα σε ελληνικά και ξένα ΑΕΙ ως συνάδελφοι καθηγητές – επέδειξε και δίδαξε ήθος ακαδημαϊκό, πραότητα, νηφαλιότητα και εν γένει βιωτή απολύτως σύμφωνη με τις αξίες που διέπουν ένα δημοκρατικό πνευματικό άνθρωπο, με επιστημονική και κοινωνική προσφορά.

Κοσμοπολίτης και πολύγλωσσος, ο καθηγητής Walter Puchner είναι ένας μοναδικός συνδυασμός στοχαστικού, αισθαντικού και γενναιόδωρου, δοτικού ανθρώπου. Διαβάζοντας και γράφοντας ασταμάτητα, όχι μόνο στην Αθήνα αλλά και στα καταφύγιά του, στον Άγιο Γεώργιο Πηλίου και στη Βουρβουρού της Χαλκιδικής, μελίρρυτος και εμπνευσμένος ομιλητής που μαγεύει πάντα τους ακροατές του, διδάσκει πάντα, όχι μόνο με τα μελετήματά του, αλλά με το σύνολο του έργου του. Γι' αυτό και έχει δικαίως χαρακτηριστεί «χαλκέντερος» και «ασίγαστος» μελετητής.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι μοναδικά πλούσιες και αναμφίβολα ευεργετικές εκτενέστατες βιβλιογραφικές υποσημειώσεις των κειμένων του, αλλά και οι πολλές εκτενείς βιβλιοκρισίες του, όπου λειτουργώντας ως διάμεσος ανάμεσα στη βιβλιογραφία και τους αναγνώστες έχει καταφέρει να κάνει ευρέως και εκτενώς γνωστή την ελληνική λαογραφική και θεατρολογική βιβλιογραφική παραγωγή στους ξένους ομοτέχνους μας. Και του χρωστούμε γι' αυτό ευγνωμοσύνη.

Με το ερευνητικό, συγγραφικό και διδακτικό έργο του, ο καθηγητής Walter Puchner ανέδειξε την Ιστορία του Θεάτρου και του Δράματος, ιδίως στο μεσογειακό χώρο και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, αλλά και τη Συγκριτική Λαογραφία, τις Βυζαντινές και Νεοελληνικές Σπουδές, τη Θεωρία του Θεάτρου ασχολούμενος επίσης με φιλολογικά και ιστορικά θέματα και έκδοση κειμένων, επί τη βάσει του μεγάλου θεωρητικού εξοπλισμού που διαθέτει. Ιδιαιτέρως ανέδειξε το αιγαιοπελαγίτικο θέατρο ως αυτόνομο ερευνητικό πεδίο, στο πλαίσιο της δράσης των ρωμαιοκαθολικών μοναστικών ταγμάτων στην Ανατολή. Δευτερευόντως δε συνδύασε δεδομένα επιστημών όπως η ιστορία, η Φιλολογία, η Εικονογραφία, η Θεολογία και η Κοινωνιολογία για να αναδείξει και να μελετήσει τα ζητήματα που κατά καιρούς τον απασχόλησαν.

Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ, ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΥΦΡΟΣΥΝΗΣ ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΗΓΟΥΜΕΝΙΔΟΥ ΣΤΗΝ ΜΕΛΕΤΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Η Καθηγήτρια και Ακαδημαϊκός Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου[1] αποτελεί μια πραγματικά εμβληματική μορφή της κυπριακής Λαογραφίας, δεδομένου ότι συνδέεται άρρηκτα με το πέρασμα της επιστήμης μας από το στάδιο της ερασιτεχνικής αρχικά και της ερευνητικής κατόπιν ενασχόλησης στον ακαδημαϊκό χώρο της Κύπρου. Και μάλιστα, ασχολήθηκε με τον υλικό πολιτισμό και την διαχρονία του από την αρχαιότητα στο παρόν, μέσα από την πλούσια και καρποφόρα ερευνητική, συγγραφική και ακαδημαϊκή προσφορά της. Συδέοντας τα αντικείμενα με το πολιτισμικό περιβάλλον τους, η κυρία Ηγουμενίδου κατάφερε να τα καταστήσει μάρτυρες κοινωνικών εξελίξεων και πολιτισμικών αλλαγών, να τους δώσει φωνή και να ερμηνεύσει τις μαρτυρίες που περιλαμβάνουν, πέρα από τη μορφολογία και τη τυπολογία τους. Κι αυτή είναι ίσως η βασικότερη ερευνητική γραμμή του έργου της, σε συνδυασμό βέβαια με το πάθος της για καταγραφή και τεκμηρίωση, ώστε όχι μόνο να έρθει στο φως το υπάρχον υλικό, αλλά ταυτοχρόνος να καταστεί αξιοποιήσιμο από τις ερμηνευτικές επιστημονικές και ερευνητικές προσεγγίσεις.

Ας δούμε όμως τα βασικά βιογραφικά στοιχεία της: γεννήθηκε το 1946 στη Λάρισα. Στο διάστημα 1964-1969 σπούδασε Ιστορία και Αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, με υποτροφία του «Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών». Μετεκπαιδεύτηκε διαδοχικά το 1970-1971 στην Προϊστορική και Κλασική Αρχαιολογία, στο Institut für Ur – und Frühgeschichte του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, με υποτροφία του «Deutscher Akademischer Austauschdienst» (DAAD), το 1971-1974 στο Institute of Archaeology του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, όπου απέκτησε Master of Arts in Archaeology, και το 1984 παρακολούθησε ειρά εξειδικευμένων μαθημάτων στο ICCROM, στη Ρώμη, με τίτλο «Preventive Conservation in Museums». Το 1992, με υποτροφία

1. Laudatio κατά την τελετή αναγόρευσης της Καθηγήτριας και Ακαδημαϊκού Ευφροσύνης Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου σε Επίτιμη Καθηγήτρια της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ (Κομοτηνή, 27 Μαΐου 2022).

της «εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας» πραγματοποίησε δίμηνη έρευνα στην Αθήνα για τον υλικό βίο του 18ου και 19ου αιώνα. Τέλος, το 1994 αναγορεύθηκε Διδάκτωρ Φιλοσοφίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, με θέμα διατριβής «*Η αστική ευδυμασία της Κύπρου κατά του 18ο και του 19ο αιώνα με βάση γραπτές πηγές, απεικονίσεις και σωζόμενα είδη ενδύσεως*».

Στην Κύπρο βρέθηκε το 1978, αφού πριν, το 1971 παντρεύτηκε τον Λούη Ηγουμενίδη, γάμο από τον οποίο απέκτησε το 1973 μία κόρη, την Μάγδα, και αφού στο διάστημα 1975-1978 εργάστηκε ως έκτακτη αρχαιολόγος, Επιστημονική Βοηθός του Γενικού Επιθεωρητή Αρχαιοτήτων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, για την ανασκαφή και μελέτη του ναού του Απόλλωνα Βασσών, στη Φιγαλεία της Πελοποννήσου, κάτι που δείχνει την άξονα Αρχαιολογία – υλικός πολιτισμός – Λαογραφία, στον οποίο προσανατόλισε όλη σχεδον την ερευνητική, συγγραφική και ακαδημαϊκή δραστηριότητά της.

Αφού στο διάστημα 1980-1982 εργάστηκε ως Καθηγήτρια Φιλολογίας στη Μέση Εκπαίδευση της Δημοκρατίας της Κύπρου, το 1983 διορίστηκε ως Αρχαιολογική Λειτουργός στον Κλάδο Νεότερου Πολιτισμού του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου, που είχε ιδρυθεί μόλις την προηγούμενη χρονιά, το 1982. Η ίδρυση του Κλάδου αυτού ήταν τότε επιτακτική ανάγκη, εφόσον η κατοχή, από το 1974, περιοχών με πλούσια παράδοση, πρόβαλλε το φάσμα καταστροφής και της νεότερης πολιτιστικής κληρονομιάς. Τα κύρια καθήκοντά της περιλάμβαναν: την αξιολόγηση κτισμάτων παραδοσιακής αρχιτεκτονικής για την κήρυξή τους σε μνημεία, την τεκμηρίωση των μνημείων του Νεότερου Πολιτισμού, την καταγραφή των εργασιών αποκατάστασης και τη φωτογράφισή τους για τον καταρτισμό σχετικού αρχείου του Τμήματος, τη δημιουργία Εθνογραφικών Μουσείων και Μουσείων Λαϊκής Τέχνης και την εν γένει έρευνα της Κυπριακής Λαογραφίας, καθώς και την προβολή της με σχετικές δημοσιεύσεις. Στη θέση αυτή υπηρέτησε ως το 1995, ενώ ταυτοχρόνως από το 1990 ως το 1995 ορίστηκε Υπεύθυνη Λειτουργός του Κλάδου Νεότερου Πολιτισμού, του Τμήματος Αρχαιοτήτων και από το 1994 προήχθη σε Αρχαιολογική Λειτουργός Α΄, δηλαδή προϊσταμένη του Τμήματος Αρχαιοτήτων.

Το 1995 άρχισε η ακαδημαϊκή σταδιοδρομία της: εξελέγη Επίκουρη Καθηγήτρια Λαϊκής Τέχνης και Αρχιτεκτονικής στην Ερευνητική Μονάδα Αρχαιολογίας, στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστήμιο Κύπρου. Διαδοχικά εξελίχθηκε στις βαθίδες της Αναπληρώτριας Καθηγήτριας, το 2003, και της Καθηγήτριας, το 2008, για να αφυπηρετήσει το 2013, οπότε οι συνάδελφοί της την τίμησαν με τον τίτλο της Ομότιμης Καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Κύπρου. Τέλος, από το 2015 συνεχίζει την ερευνητική και ακαδημαϊκή δράση της της ως Συνεργαζόμενη Καθηγήτρια (Adjunct Professor) στο Ινστιτούτο Κύπρου (The Cyprus Institute), στη Λευκωσία.

Με τον διορισμό της στο Πανεπιστήμιο Κύπρου η κυρία Ηγουμενίδου δίδαξε Λαϊκή Τέχνη και Αρχιτεκτονική, αλλά και γενικότερα Κυπριακή Λαογραφία, κι έτσι, με τα είκοσι χρόνια της ακαδημαϊκής δραστηριότητάς της θεμελίωσε τη διδασκαλία της Κυπριακής Λαογραφίας, επιδιώκοντας την προσέγγισή της με νέες μεθόδους και ερμηνείες, σύμφωνα με τις διεθνείς τάσεις της επιστήμης. Γι' αυτό και κάλυψε με το έργο και τη διδασκαλία της πολλές πτυχές της Κυπριακής Λαογραφίας, με έμφαση στις εθνογραφικές συλλογές μουσείων και ιδιωτών σε Κύπρο και Ελλάδα, στα παραδοσιακά επαγγέλματα και τους τεχνίτες, στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική, στην προβιομηχανική τεχνολογία, στον εθιμικό κύκλο, στην παραδοσιακή διατροφή και στην αξιοποίηση αρχειακού υλικού για την μελέτη του παραδοσιακού και του λαϊκού πολιτισμού.

Παραλλήλως, ως Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Κύπρου, η κυρία Ηγουμενίδου αφοσιώθηκε στη μετάδοση γνώσεων και σύγχρονων μεθόδων έρευνας της Λαογραφίας σε νέους ερευνητές. Στη διάρκεια της ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας της, τα μαθήματά της παρακολούθησαν πολλοί φοιτητές και φοιτήτριες, που εκπόνησαν πρωτότυπες εργασίες, κυρίως καταγραφές παραδοσιακών τεχνιτών και λαογραφικού υλικού. Υπό την καθοδήγησή της, φοιτητές κατέγραψαν και μελέτησαν 2.500 αντικείμενα του Μουσείου Κυπριακής Υπαίθρου του Υπουργείου Γεωργίας και 450 εκθέματα του Μουσείου Λαϊκής Τέχνης της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών. Οι εργασίες παραμένουν στο αρχείο της Ερευνητικής Μονάδας Αρχαιολογίας.

Από το 2006 έως το 2010, δίδαξε Προβιομηχανική Τεχνολογία και Διαχείριση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς στο «Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών στην Αρχαιολογία του Μεσογειακού χώρου», και το 2011 πέτυχε την σύσταση του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Παραδοσιακός Πολιτισμός 16ος-20ός αιώνας», για την απόκτηση διδακτορικού τίτλου. Το 2001 διενήργησε με φοιτητές ανασκαφή στον νερόμυλο του χωριού Πύργος (επαρχία Λεμεσού), και το 2006 ομάδα φοιτητών της κατέγραψε έθιμα σε 20 ελληνόφωνα χωριά της Ουκρανίας, σε συνεργασία με το Κρατικό Πανεπιστήμιο Ανθρωπιστικών Σπουδών της Μαριούπολης.

Καθώς η κυρία Ηγουμενίδου ξεκίνησε την ερευνητική σταδιοδρομία της ως αρχαιολόγος, πήρε μέρος σε ανασκαφές: το 1966-1969 σε ανασκαφές στη Θεσσαλία, κυρίως στον νεολιθικό οικισμό του Σέσκλου και στην Αρχαία Νήλεια. Το 1975-1978 στον ναό του Απόλλωνα Βασσών, στην Πελοπόννησο. Το 1979-1980 στην ανασκαφή του Πανεπιστημίου του Εδιμβούργου, στον χαλκολιθικό οικισμό Λέμπα-Λάκκους, στην Πάφο. Το 1990 διηύθυνε ανασκαφή τάφων ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου στην Αμαθούντα, για το Τμήμα Αρχαιοτήτων και το 2001 διηύθυνε ανασκαφή στον Νερόμυλο του χωριού Πύργος Λεμεσού, στα πλαίσια συνεργασίας του Τμήματος Αρχαιοτήτων και του Πανεπιστημίου Κύπρου.

Παράλληλα, σημαντικότατο και αξιομνημόνευτο είναι το μουσειολογικό έργο της: εργάστηκε διαδοχικά το 1984-1986 στη δημιουργία του Αγροτικού Μουσείου Φικάρδου (το 1986 τιμήθηκε με βραβείο από την Europa Nostra) το 1984-1990 στη διαμόρφωση σε Μουσείο του Αρχοντικού του Δραγομάνου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου στην Παλιά Λευκωσία (το 1988 τιμήθηκε με βραβείο από την Europa Nostra), το 1986-1988 στη δημιουργία του Μουσείου Λαϊκής Τέχνης, Κεντητικής και Αργυροχοΐας Λευκάρων, το 1986-1995 στη γενική αναδιοργάνωση και επέκταση του παλαιότερου Μουσείου Λαϊκής Τέχνης στη Γεροσκήπου. Το διάστημα 1993-1995, ως εκπρόσωπος (Correspondent) της Κύπρου στο Ευρωπαϊκό Δίκτυο Εθνογραφικών Μουσείων και Μουσείων Κοινωνικής Ιστορίας (European Network of Ethnographic and Social History Museums, Ethno Working Group, International Documentation Committee, International Council of Museums) συμμετέσχε στο Α΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Εθνογραφικών Μουσείων στο Παρίσι (Φεβρουάριος 1993) και στη Διεθνή Συνάντηση Εκπροσώπων Εθνογραφικών Μουσείων στις Βρυξέλλες (Οκτώβριος 1993). Από τη θέση μάλιστα αυτή συμπλήρωσε όλη την προκαταρκτική εργασία για την ένταξη των Μουσείων Λαϊκής και Εκκλησιαστικής Τέχνης της Κύπρου στο Ευρωπαϊκό Δίκτυο Εθνογραφικών Μουσείων, ενώ το 2000 εργάστηκε ως επιστημονική σύμβουλος στη δημιουργία του Εθνογραφικού Μουσείου του Ιδρύματος Πιερίδη στο χωριό Αυγόρου.

Ως ενεργή ερευνήτρια, συμμετέχει ενεργά σε διεθνείς και τοπικούς συνδέσμους, επιστημονικές εταιρείες, οργανώσεις και επιτροπές[2], από τις οποίες αξίζει να αναφερθούν ιδιαιτέρως η International Commission for Ethnological Food Research, η International Association of History and Civilization of Vine and Wine, η Society for Folk Life Studies της Αγγλίας, η Société Internationale d΄Ethnologie et de Folklore (SIEF). Επίσης πρόσφερε τις επιστημονικές υπηρεσίες της ως μέλος της Εθνικής Επιτροπής για την εφαρμογή του Προγράμματος της UNESCO «Memory of the World» (1988-2013) και της Εθνικής Επιτροπής για την Πολιτιστική Κληρονομιά (National Committee, Mirror Committee, CYS/MC 12/SC4) του Κυπριακού Οργανισμού Τυποποίησης (2005 κ.εξ.), ως εκπρόσωπος της Κύπρου (Antenne Nationale) στο P.A.C.T. (FER) - EURETHNO του Συμβουλίου της Ευρώπης (1995 κ.εξ.), ως μέλος της Ειδικής Συμβουλευτικής Επιτροπής για θέματα Παραδοσιακού Πολιτισμού, στις Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού (2006 κ.εξ.), και ως μέλος της Επιτροπής για την υλο-

2. Είναι μέλος της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, της Ελληνικής Εταιρείας Εθνολογίας, της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών, του Ινστιτούτου των Ελληνικών Μύλων, της International Molinological Society, της Διεθνούς Οργάνωσης Λαϊκής Τέχνης, της Archaeological Leather Group, του Παγκύπριου Οργανισμού Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς, του Μουσείου Κυπριακών Τροφίμων και Διατροφής, του Συνδέσμου των Φίλων του Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου Λευκωσίας, της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών, του U.C.L. Friends and Alumni Association, Cyprus, του ICOMOS και της Βυζαντινολογικής Εταιρείας Κύπρου, από την ίδρυσή της το 2013.

ποίηση των όρων της Σύμβασης της ΟΥΝΕΣΚΟ για την Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά (Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού) (2007 κ.εξ.).

Αξιοσημείωτη είναι ακόμη η συμμετοχή της ως μέλους της Κεντρικής Συμβουλευτικής Επιτροπής Ετησίων Τιμητικών Χορηγημάτων για τη λογοτεχνία, τις εικαστικές τέχνες, τη μουσική, τον χορό, το θέατρο και τον κινηματογράφο, του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού της Δημοκρατίας της Κύπρου (2008-2012), της Συμβουλευτικής Επιτροπής Επιχορήγησης Εκδόσεων, στις Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού (2010-2014). Επίσης σημαντικό έργο πρόσφερε ως Εμπειρογνώμων της Κύπρου, στα πλαίσια της Σύμβασης του 2003 της UNESCO για τη Διάσωση της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας, με κύρια καθήκοντα την αξιολόγηση στοιχείων για τον Εθνικό και τον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο της UNESCO (2012-2021)[3].

Αναλόγως πλούσιο και καρποφόρο είναι και το ακαδημαϊκό έργο της στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, όπου διετέλεσε μέλος του Συμβουλίου της Φιλοσοφικής Σχολής (1998-1999, 2008), εκπρόσωπος του Πανεπιστημίου Κύπρου στο Πολιτιστικό Συμβούλιο του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού (1999), υπεύθυνη για τις παραγγελίες βιβλίων στην Ερευνητική Μονάδα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου (1996-2002), μέλος της Συγκλητικής Επιτροπής Οργάνωσης Κτιριακής Ανάπτυξης (1999-2006), εκπρόσωπος του μη μονίμου Ακαδημαϊκού Προσωπικού στο Συμβούλιο του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας (2000-2002), ακαδημαϊκή Σύμβουλος φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας (2001-2013), Πρόεδρος (2003-2006) και Αντιπρόεδρος (2008-2009) του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Επίσης, μέλος της Επιτροπής Κρίσεως και της Επιτροπής Επανεξέτασης με γνωστικό αντικείμενο «Ιστορία, Αρχαιολογία και Ελληνική Φιλολογία», του Κυπριακού Συμβουλίου Αναγνώρισης Τίτλων Σπουδών (ΚΥ.Σ.Α.Τ.Σ.) (2005-2009) και διευθύντρια του Κέντρου Διδασκαλίας και Μάθησης (ΚΕ.ΔΙ.ΜΑ.) (2011-2013).

Πέρα δε από το Πανεπιστήμιο Κύπρου και φορείς της Κύπρου και της Ελλάδας, προσκληθείσα έχει επίσης διδάξει Λαογραφία και Λαϊκή Τέχνη στα πανεπιστήμια του Τορίνο, στην Ιταλία (1999), της Μαριούπολης, στην Ουκρανία (2006) και της Aix-en-Provence, στη Γαλλία (2009). Φροντίζοντας δε να προσφέρει στην επιστήμη μια νέα γενιά ερευνητών, έχει επιβλέψει και συνεπιβλέψει ένδεκα διδακτορικές διατριβές και τέσσερεις μεταπτυχιακές διατριβές στη Κύπρο, την Ελλάδα και την Αγγλία.

---

3. Όσον αφορά το γενικότερο κοινωνικό έργο της, πρέπει να αναφέρουμε ότι διετέλεσε Πρόεδρος του Συνδέσμου Γυναικών Επιστημόνων Κύπρου, επί τέσσερα έτη, Αντιπρόεδρος της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών, επί δύο έτη, μέλος του πρώτου Συμβουλίου της Αρχής Ραδιοτηλεόρασης Κύπρου (1998-2004) και αριστίνδην μέλος της Κριτικής Επιτροπής για την απονομή του «Βραβείου Αλέξη Θεοδοσιάδη» (2004), το οποίο απονέμεται σε αρχιτέκτονα για τη διατήρηση και αποκατάσταση παραδοσιακού κτίσματος, ιστορικού μνημείου ή πολιτιστικού τοπίου.

Από την μελέτη του έργου και της προσφοράς της, προκύπτει ότι τα κύρια ερευνητικά ενδιαφέροντα της κυρίας Ηγουμενίδου περιστρέφονται στην Λαογραφία, και μάλιστα στην ιστορική και κοινωνική της διάσταση, στη Λαϊκή Τέχνη, στη Λαϊκή Αρχιτεκτονική, στην Προβιομηχανική Τεχνολογία, στην Παραδοσιακή Διατροφή, στην Ενδυμασία, τον Υλικό Βίο των Νεοτέρων Χρόνων, και γενικότερα στον Παραδοσιακό Πολιτισμό της Κύπρου και του ευρύτερου Μεσογειακού Χώρου. Η δε βασική προσφορά της στις λαογραφικές σπουδές είναι ότι έχει θεωρητικά, μεθοδολογικά και εφαρμοσμένα θεμελιώσει την ανασύνθεση του υλικού και κοινωνικού βίου της Κύπρου (18ου-20ού αιώνα), με βάση σωζόμενα αντικείμενα, γραπτές πηγές – αρχειακό υλικό, κυρίως χειρόγραφα κείμενα 18ου και 19ου αιώνα, όπως κατάστιχα περιουσιών τεθνεώτων, εκκλησιαστικοί κώδικες, προικοσύμφωνα – απεικονίσεις και προφορικές μαρτυρίες.

Όσα προαναφέρθηκαν περιγράφουν τις «βαριές ερευνητικές αποσκευές» της κυρίας Ηγουμενίδου, οι οποίες αποτυπώνονται και περιγράφονται πλήρως στα ερευνητικά προγράμματα και έργα που κατά καιρούς έχει αναλάβει και διευθύνει[4]. Αναφέρω ενδεικτικά: 1995-1996 και 2004-2005: «Παραδοσιακά αγγειοπλαστεία στη Λευκωσία» 1997: «Μελέτη της συλλογής των κυπριακών παραδοσιακών ενδυμασιών του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, στην Αθήνα» – 1997-2013: «Καταγραφή εθίμων ημερολογιακού κύκλου στην Κύπρο» – 1998: «Καταγραφή της συλλογής παραδοσιακής αργυροχρυσοχοΐας του Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου Λευκωσίας και της συλλογής ασημικών Αριστείδη Κουδουνάρη, Λευκωσία» – 1998-2000: «Το νερό, κινητήρια δύναμη στα παραδοσιακά ενεργειακά συστήματα του Αιγαίου από τη Θράκη ως την Κύπρο» – 1998-2000: «Preservation and Enhancement of Rural and Urban Architecture (PERA): Training» – 1999 «Καταγραφή αγροτικών εθίμων στην Κύπρο» – 1999: «Καταγραφή των κειμηλίων της Ιεράς Μονής Χρυσορρογιάτισσας» – 1999-2002: «Kilades - River Valleys Project, Life 99».

Επίσης, 1999-2004: «Παραδοσιακοί αγγειοπλάστες του κόκκινου πηλού» 2000-2006: «Καταγραφή και μελέτη της Εθνογραφικής Συλλογής (ξυλόγλυπτα, κεντήματα, κοσμήματα, κ.λπ.) του Μουσείου του Ιδρύματος Πιερίδη, Λάρνακα» 2001-2003: «Πρόγραμμα ιστορικής τεκμηρίωσης, διαμόρφωσης και αξιοποίησης των Τουρκικών Λουτρών (Hammam) Πάφο» 2001-2003: «Παραδοσιακοί Τεχνίτες και Επαγγέλματα του Ξύλου στο Αιγαίο, τη Θράκη και την Κύπρο» 2001-2008: «Tanning in Cyprus from the 16th to the 20th century. From traditional tanneries to modern industries» 2004: «Ο τελευταίος μαντηλάρης της Κύπρου. Πριν χαθούν οι μνήμες» 2004-2005: «Φούρνοι και παραδοσιακά ζυμώματα στη Θράκη στο Αιγαίο και στην Κύπρο» 2004-2006:

4. Ορισμένα από τα προγράμματα αυτά αφορούν έρευνα που διεξήχθη με σκοπό την τελική ερευνητική και επιστημονική στήριξη της παραγωγής αναλόγων εθνογραφικών ταινιών μικρού μήκους ή ντοκυμαντέρ, μερικά από τα οποία έχουν τιμηθεί και με ανάλογα βραβεία.

«Επιτόπια καταγραφή της κυπριακής εθνογραφικής συλλογής του Μουσείου Μπενάκη, στην Αθήνα» 2004-2008: «Understanding pre-industrial structures in rural and mining landscapes (COST-ACTION A27)» 2005-2008: «Καταγραφή, έρευνα και δημοσίευση των υδροκίνητων αλευρόμυλων της Κύπρου (18ος-20ός αι.)» 2006: «Di Terra in Terre, Laboratorio internationale: L´argilla dai fianchi larghi, terrecotte e cibi a confronto l´esperienza di Cipro» 2006: «Οι Έλληνες της Αζοφικής» 2006-2011: «Turkish Cypriot Dress The Aziz Damdelen Collection» 2006-2009: «Balnéorient. Balaneia, thermes et hammams. Origine et devenir du bain collectif dans le bassin oriental de la Mediterranée» 2008-2011: «Εικονικό Μουσείο Κυπριακών Τροφίμων και Διατροφής» 2011-2012: «Η παρουσία των Βενετών στην οθωμανική Κύπρο: όψεις του υλικού και κοινωνικού βίου».

Τέλος, 2014-2015: «Λευκαρίτικο Κέντημα – μελέτη για την αναγραφή στον αντιπροσωπευτικό κατάλογο της UNESCO ως στοιχείο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς» 2015-2016: «Φαγητό του Δρόμου: από το χθες στο σήμερα» 2016: «Η Ενδυμασία των Λαρνακέων στο Μεταίχμιο Δύο Αυτοκρατοριών» 2015 (κ.εξ.): «History and Culture of the Cypriot Dress: Greek Cypriots, Turkish Cypriots and Armenians (16th-20th century)» 2019-2021: «Rural Life in Cyprus (RURAL-CY)» 2020-2021: «Φυθκιώτικο» (κέντημα του αργαλειού) μελέτη για την αναγραφή στον αντιπροσωπευτικό κατάλογο της UNESCO ως στοιχείο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς» και 2021: «Recapturing, documenting, digitizing and promoting the Mill Heritage of Cyprus. The grain grinding mills: animal-driven mills, windmills, watermills (16th-20th century) (GraMiC)».

Τα πολλά και σημαντικά αυτά ερευνητικά έργα, που αναφέρονται στην ελλαδική και την κυπριακή λαϊκή τέχνη και στον υλικό λαϊκό πολιτισμό Ελλάδας και Κύπρου, στις ευρύτερες μεσογαιακές, βαλκανικές και μεσανατολικές συνάφειές τους, χρηματοδοτήθηκαν από κυπριακές και ελληνικές πηγές, αλλά και από ιδιωτικούς φορείς ή εντάχθηκαν στο πλαίσιο μεγάλων κρατικών και διακρατικών, ευρωπαϊκών κυρίως, προγραμμάτων. Παραλλήλως, έχει πάρει μέρος σε ερευνητικές αποστολές, με στόχο την καταγραφή και μελέτη παραδοσιακών μύλων, που διοργανώθηκαν από την «The International Molinological Society», στην Εσθονία, τη Λεττονία και τη Λιθουανία (2003), στις Αζόρες, την Πορτογαλία και τη Γαλικία (2004), στη Γερμανία (2005), στη Τσεχία (2009) και σε περιοχές της Ελλάδας (2013).

Σημαντική είναι η συμμετοχή της σε επιστημονικά συνέδρια, με ανακοινώσεις στην ελληνική, την γαλλική, την αγγλική και τη γερμανική γλώσσα, ήδη από το 1995 μέχρι σήμερα. Έχει πάρει μέρος σε πολλά συνέδρια, περί τα εκατό, σε είκοσι πέντε χώρες, δηλαδή πλην της Ελλάδος και της Κύπρου, στην Ιταλία, τη Σουηδία, την Αυστραλία, την Ισπανία, τη Σλοβενία, τη Γαλλία, την Πορτογαλία, τη Τσεχία, την Ελβετία, την Εσθονία, τη Βουλγαρία, τη Δανία, τη Γερμανία, τη Λεττονία, την Αυστρία, τη Ρουμανία, τη Νορβηγία, τη Ρωσία, τη

Συρία, τη Φιλανδία, το Μαρόκο, την Κροατία, ακόμη και στον Άγιο Μαυρίκιο. Κι αυτή η απαρίμηση είναι απολύτως ενδεικτική τόσο της διεθνούς διάστασης του έργου της και της διεθνούς προβολής της προσωπικότητάς της, όσο και του επιστημονικού κοσμοπολιτισμού που χαρακτηρίζει τις προσεγγίσεις και την οπτική της[5].

Μάλιστα τίμησε με την παρουσία και τη συμμετοχή της και συνέδρια που διοργανώθηκαν στην Κομοτηνή, ή από το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, όπως τα συνέδρια «Δρώμενα: Σύγχρονα Μέσα και Τεχνικές Καταγραφής τους. Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο» (Κέντρο Λαϊκών Δρωμένων - Κομοτηνή, 4-6 Οκτωβρίου1996) και «Ελληνική Λαϊκή Τέχνη: παλαιότερες θεματικές με σύγχρονες προσεγγίσεις. Συνέδριο αφιερωμένο στη Μνήμη του Λαογράφου Κίτσου Μακρή» (Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας/ Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης-Βόλος, 25-27 Σεπτεμβρίου 2020).

Παραλλήλως, ως εμπειρογνώμων για θέματα Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, συμμετέσχε στο «International Forum for the Mediterranean Diet» (Μιλάνο, Ιταλία, 17-18 Σεπτεμβρίου 2015), στο «International Forum 'The contribution of UNESCO Member States of South-Eastern Europe for the dissemination and implementation of the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (2003)'» (Σόφια, Βουλγαρία, 12-13 Δεκεμβρίου 2015), στο «Informal Expert Meeting on Drystone 'The technique of drystone as an element of Intangible Cultural Heritage'» (Λευκωσία, 22-23 Ιανουαρίου 2016), στο «10th Annual Meeting of the South East European Experts Network on Intangible Cultural Heritage, 'Intangible Cultural Heritage and World Heritage: synergies and coordination between the UNESCO 2003 and 1972 Convention'» (Brač, Κροατία, 14-15 Ιουνίου 2016), στο «15° International Congress on dry stone walling-Informal Meeting of Experts for the coordination of the multinational nomination file for the inscription of drystone on the Representative List of ICH of Humanity» (Αργοστόλι, Κεφαλονιά, 9-11 Σεπτεμβρίου 2016), καθώς και στη «3η Σύνοδο της Διακυβερνητικής Επιτροπής για τη Διασφάλιση της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς. SVICC» (Mauritius 26 Νοεμβρίου-1η Δεκεμβρίου 2016).

Από το 2012 έως το 2021 προσέφερε τις υπηρεσίες της ως εμπειρογνώμων της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΑΠΚ), καθώς και ως μέλος της Ειδικής Επιτροπής, η οποία συστάθηκε με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου (αρ. απόφ. 76222), για την Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά. Ως εμπειρογνώμων, είχε ενεργό συμμετοχή στην αξιολόγηση των στοιχείων τα οποία εγγράφονται στον Εθνικό Κατάλογο της ΑΠΚ, καθώς και στην ετοιμασία των αιτήσεων για

5. Υπήρξε επίσης μέλος επιστημονικών επιτροπών για την διοργάνωση μεγάλων και διεθνών επιστημονικών συνεδρίων, όπως λ.χ. του 4ου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 29 Απριλίου - 3 Μαΐου 2008).

την εγγραφή στοιχείων στον Αντιπροσωπευτικό (Παγκόσμιο) Κατάλογο της UNESCO. Με την ιδιότητα της εμπειρογνώμονος, εκπροσώπησε την Κύπρο σε συνόδους για την ΑΠΚ σε χώρες της Ευρώπης.

Ας δούμε τώρα το συγγραφικό έργο της, όπου αποτυπώνεται όλη αυτή η συστηματική, μεθοδική, προγραμματισμένη και επίμοχθη ερευνητική δράση. Η ευρύτητα των ερευνητικών δραστηριοτήτων της κυρίας Ηγουμενίδου αποτυπώνεται στο εκτενές και πολυθεματικό συγγραφικό έργο της. Αν θα θέλαμε να προχωρήσουμε σε μια ποσοτική καταγραφή, θα αναφέραμε ότι η κυρία Ηγουμενίδου έχει συγγράψει είκοσι ένα βιβλία, εκ των οποίων δώδεκα μόνη και εννέα με συνεργάτες, σαράντα τρία κεφάλαια σε συλλογικά έργα, είκοσι επτά άρθρα σε ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά και σαράντα τρεις μελέτες της έχουν δημοσιευθεί σε Πρακτικά Συνεδρίων.

Σημαντικό σταθμό στην ερευνητική της πορεία και στο συγγραφικό έργο της αποτελεί ο εντοπισμός και η πρώτη συνολική μελέτη των ανεμόμυλων, η οποία έθεσε την Κύπρο στον διεθνή χάρτη των ανεμοκίνητων μύλων, καθώς και η πρώτη συστηματική καταγραφή και τεκμηρίωση των νερόμυλων του νησιού, οι οποίοι υπερέβαιναν τους τετρακόσιους. Οι έρευνες αυτές άνοιξαν νέους δρόμους στον τομέα της διάσωσης, καταγραφής και μελέτης της προβιομηχανικής τεχνολογίας στην Κύπρο[6].

---

6. «Οι αλεστικοί ανεμόμυλοι της Κύπρου (18ος-20ός αιώνας)», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου* (*RDAC*) 2001, 397-423 – «Corn grinding windmills in Cyprus (18th-20th cent.)», *International Molinology. Journal of the International Molinological Society*, No. 63 (December 2001), 10-16 – «Οι υδροκίνητοι μύλοι της Κύπρου στην ιστορική τους διάσταση», στο *Το νερό στα παραδοσιακά ενεργειακά συστήματα του Αιγαίου, της Θράκης και της Κύπρου. Πρακτικά των Επιστημονικών Συναντήσεων στη Λευκωσία της Κύπρου 17-18.6.2000, στο Πυθαγόρειο της Σάμου 19.8.2000 και στην Αλεξανδρούπολη της Θράκης 1-3.12.2000* (Ινστιτούτο των Ελληνικών Μύλων, Αθήνα 2005), 127-145 – (με D. Myrianthea) «Trade and use of millstones in Cyprus during the recent past (18th-20th cent.)», στο M. Barboff - F. Sigaut - C. Griffin-Kremer - R. Kremer (επιμ.), *Meules à Grains. Actes du Colloque International de La Ferté-sous-Jouarre, 16-19 mai, 2002* (Editions Ibis Press, Editions de la Maison des Sciences de l΄ Homme, Paris 2003), 175-183 – (Με Δ. Μυριανθέα, Φρ. Χατζηχριστοφή), «Ο νερόμυλος στον Πύργο Λεμεσού», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου* (*RDAC*) 2002, 381-400 – «Οι υδροκίνητοι μύλοι της Κύπρου. Καταγραφή, έρευνα, δημοσίευση», στο *Το νερό στα παραδοσιακά ενεργειακά συστήματα του Αιγαίου, της Θράκης και της Κύπρου. Πρακτικά των Επιστημονικών Συναντήσεων στη Λευκωσία της Κύπρου 17-18.6.2000, στο Πυθαγόρειο της Σάμου 19.8.2000 και στην Αλεξανδρούπολη της Θράκης 1-3.12.2000* (Ινστιτούτο των Ελληνικών Μύλων, Αθήνα 2005), 119-126. «Οι παραδοσιακοί προβιομηχανικοί μύλοι της Κύπρου», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 97 (Δεκέμβριος 2005), 48-54 - «Ο Κεφαλόβρυσος και οι Νερόμυλοι της Κυθρέας μέσα από Ιστορικές Αναφορές», στο Κ.Σ. Γιαλουκας, Χρ. Π. Παπακωνσταντινου (επιμ.), *Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συνεδρίου Χύτροι – Κυθρέα: Χιλιάδες Χρόνια Ιστορίας, Πολιτισμού και Προσφοράς* (Δήμος Κυθρέας, Λευκωσία 2016), 129-143 – «Οι προβιομηχανικοί αλεστικοί μύλοι της Καρπασίας», στο *Καρπασία. Πρακτι-*

Σημαντική και πρωτότυπη είναι η συμβολή της Ευφρ. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου στην έρευνα της τοπικής κυπριακής Λαογραφίας, στην οποία κυριαρχεί η ανασύνθεση όψεων του υλικού βίου της Κύπρου σε εποχές από τις οποίες δεν σώζονται αντικείμενα, με αξιοποίηση ανέκδοτων χειρόγραφων πηγών σε συνδυασμό με απεικονίσεις. Στα πλαίσια αυτά, με εξαντλητική μελέτη υλικών καταλοίπων και την τεκμηρίωσή τους μέσω κάθε είδους πηγών, η κυρία Ηγουμενίδου μελέτησε μορφές της κυπριακής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής[7], προ-

---

κά Α΄ Επιστημονικού Συνεδρίου "Ες Γην των Αγίων και των Ηρώων", Λεμεσός 4-5 Απριλίου 2009 (Σωματείο Ελεύθερη – Ενιαία Καρπασία, Λεμεσός 2010), 375-390 – «Corn-Grinding Watermills in Cyprus (18th- mid 20th centuries)», στο J.A. Miranda, M. Harverson (επιμ.), *Transactions 11th International Symposium of T.I.M.S. – The International Molinological Society, Portugal, Amadora, Recreios Da Amadora, Boticas, 25th September – 2nd October 2004* (Belas, 2007), 59-70 – (Με D. Myrianthea), «Trade and use of millstones in Cyprus during the recent past (18th - 20th cent.)», στο M. Barboff, F. Sigaut, C. Griffin - Kremer, R. Kremer (επιμ.), *Meules à Grains. Actes du Colloque International de La Ferté-sous-Jouarre, 16-19 mai, 2002* (Editions Ibis Press, Editions de la Maison des Sciences de l΄ Homme, Paris 2003), 175-183.

7. (Με Π. Χατζηττοφή), *Ιστορία της Οικοδομικής Τέχνης στην Κύπρο: Από την Προϊστορία έως τον 21ο Αιώνα* (Atlas Pantou Group, Αθήνα 2019), 397 σελίδες – (με A. Floridou), «Traditionelle Architektur», στο *Aphrodites Schwestern und christiliches Zypern. 9000 Jahre Kultur Zyperns* (Übersee – Museum, Bremen 1987), 160-164 – «Φούρνος και παραδοσιακή κατοικία», στο *Φούρνοι και παραδοσιακά ζυμώματα στη Θράκη, το Αιγαίο και την Κύπρο* (Πρόγραμμα "*Θράκη-Αιγαίο-Κύπρος*", Θήρα 2007), 225-234 – (Με Π. Χατζηττοφή), «Η Οικοδομική Τέχνη στην Κύπρο κατά την Οθωμανική Περίοδο (1571-1878 μ.Χ.», στο Ε. Ριζοπουλου-Ηγουμενιδου και Π. Χατζηττοφη (επιμ.), *Η Ιστορία της Οικοδομικής Τέχνης στην Κύπρο: Από την Προϊστορία έως τον 21ο Αιώνα.*» (Άτλας Παντού, Αθήνα 2019), 205-243 – (Με P. Hadjittofi), «Building Techniques in Cyprus during the Ottoman Period (1571-1878 CE)», στο E. Rizopoulou-Egoumenidou and P. Hadjittofi (επιμ.), *The History of Construction in Cyprus: From Prehistory to the 21st Century* (Atlas Pantou Group, Athens 2019), 205-243 – (Με Π. Χατζηττοφή), «Η Οικοδομική Τέχνη στη Κύπρο κατά τη Βρετανική Περίοδο (1878-1960 μ.Χ.)», στο Ε. Ριζοπουλου-Ηγουμενιδου και Π. Χατζηττοφη (επιμ.), *Ιστορία της Οικοδομικής Τέχνης στην Κύπρο: Από την Προϊστορία έως τον 21ο Αιώνα* (Άτλας Παντού, Αθήνα 2019), 249-283 – (Με P. Hadjittofi), *Building Techniques in Cyprus during the British Period (1878-1960 CE)*, στο E. Rizopoulou-Egoumenidou and P. Hadjittofi (επιμ.), *The History of Construction in Cyprus: From Prehistory to the 21st Century* (Atlas Pantou Group, Athens 2019), 249-283 – «Στοιχεία λαϊκής διακοσμητικής τέχνης στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Κύπρου», *Αρχαιολογία* 24 (Σεπτέμβριος 1987), 44-49 – (Με Γλ. Παπαδούρη) «Το Αρχοντικό της οδού Αξιοθέας στη Λευκωσία», *Studies in Honour of Vassos Karageorghis. Κυπριακαί Σπουδαί* Ν΄- ΝΕ΄ 1990-1991 (Λευκωσία 1992), 351-367 – «Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Κύπρου (18ος - 20ός αιώνας)», «The traditional architecture of Cyprus, 18th-20th cent.», στο Β. Τουρπτσογλου-Στεφανιδου (επιμ.), *Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου – Θεσσαλονίκη 7-10 Νοεμβρίου 1997* (Τμήμα Αρχιτεκτόνων Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας Ευρώπης, Θεσσαλονίκη 1999), 325-349 – «Ο δομικός λίθος στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Κύπρου», στο *Πρακτικά της Διεπιστημονικής Ημερίδας "Δομικός Λίθος", Λευκωσία 19 Ιουνίου 1998* (Τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης Κύπρου, Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών Ελλάδας, Λευκωσία 1998), 87-92 – «Γύψινες

βαίνοντας τόσο σε αναλύσεις επιμέρους δειγμάτων και οικιών, όσο και σε συνθέσεις για τη διευκρίνιση των βασικών χαρακτηριστικών και τάσεων της λαϊκής οικοδομίας στην Κύπρο.

Από τις τέχνες των χεριών μελέτησε επίσης συστηματικά την αγγειοπλαστική[8] του νησιού, διακρίνοντας ξένες επιδράσεις, τοπικά εργαστήρια, χαρακτηριστικά προϊόντα και ξεχωριστούς τεχνίτες, αλλά και την αργυροχρυσοχοΐα, τόσο στο πεδίο της εκκλησιαστικής, όσο και σε εκείνο της κοσμικής εξειδίκευσης και παραγωγής της[9]. Μελέτησε επίσης την παραδοσιακή λιθογλυπτική, σε συνάρτηση κυρίως με την αρχιτεκτονική χρήση των προϊόντων της, τους τεχνίτες και τα έργα τους[10], και βέβαια και τη λαϊκή ζωγραφική, στις ίδιες πάντα συ-

---

αρσέρες και σουβάντζες στην παραδοσιακή κατοικία της Κύπρου: Διακοσμητικά θέματα, συμβολισμοί και επιδράσεις», στο Σοφια Χαντακα (επιμ.), *Πρακτικά του Συνεδρίου Λαϊκή Τέχνη: Νέα Ευρήματα – Νέες Ερμηνείες, προς τιμήν της Πόπης Ζώρα, 2-5 Νοεμβρίου 2006* (Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2015), 143-157.

8. (Με G. London, V. Karageorghi), *Töpferei auf Zypern damals-heute. Traditional pottery in Cyprus* (Verlag Philipp von Zabern, Mainz 1989), 84 σελίδες – *Ανθρωπόμορφες κουκκουμάρες. Η πορεία της διακοσμημένης κεραμικής της Αμμοχώστου (19ος/20ός αιώνας)* (Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Λευκωσία 2005), 102 σελίδες – (Με Ε. Λάμπρου), *Εξ οπτής γης. Ανιχνεύοντας τα παραδοσιακά αγγειοπλαστεία της Λευκωσίας* (Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού - Πολιτιστικές Υπηρεσίες, Λευκωσία 2005), 171 σελίδες – «Traditional Cypriote Pottery», στο Vassos Karageorghis in collaboration with Evanthia Baboula, Jeremy Coote, Marina de Alarcon and Euphrosyne Rizopoulou-Egoumenidou, *Cypriote Art in the Pitt Rivers Museum, University of Oxford* (A.G. Leventis Foundation, Pitt Rivers Museum, University of Oxford, Nicosia 2009), 125-133 – «Σύμβολα και επιγραφές σε παραδοσιακά πιθάρια της Κύπρου. Μια ιστορική αναφορά για τη Μονή Μαχαιρά», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου* (*RDAC*) 1995, 289-298 – «Διακοσμημένη και ανθρωπόμορφη παραδοσιακή κεραμική της Αμμοχώστου», *Αφιέρωμα εις Θεόδωρον Παπαδόπουλλον. Κυπριακαί Σπουδαί* ΞΔ΄ - ΞΕ΄ 2000-2001. (2003), 639-692.

9. (Με Π. Χατζηττοφή), *Από την παράδοση στην καινοτομία: Η κυπριακή αργυροχρυσοχοΐα μέσα από το αρχείο Στεφανίδη* (τόμ. 660 σελίδων και 700 εικόνων, υπό έκδοση στις αρχές του 2022) – «Silver liturgical vessels», «Offerings to the Virgin», «19th century buckles and belts», στο *Ecclesiastical Treasury Chrysorrogiatissa Monastery* (Foundation "Anastasios G. Leventis", Nicosia 2002), 8-9, 12, 13-14 – «Belt Buckle», λήμμα αρ.116, στο *From Byzantium to Modern Greece. Hellenic Art in University, 1453-1830. From the Collections of the Benaki Museum, Athens* (Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation (USA), Benaki Museum, Athens, New York 2005), 203 – «Τεχνικές της αργυροχρυσοχοΐας στην Κύπρο κατά το πρόσφατο παρελθόν (18ος-20ος αιώνας)», στο *Η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και πολιτισμού. Η αρχαία ελληνική τεχνολογία. Πρακτικά του Ζ΄ σεμιναρίου του Συμβουλίου της Ευρώπης 7-11 Μαΐου 2001, Λεμεσός - Κύπρος* (Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Λευκωσία 2003), 155-167 – «Η παραδοσιακή αργυροχρυσοχοΐα της Κύπρου. Χρήση, τέχνη και τεχνική», στο *Πρακτικά Γ΄ Συμποσίου Κυπριακής Λαογραφίας* (Λαογραφικός Όμιλος Λεμεσού, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 1999), 25-38 και 59-64.

10. «Λιθανάγλυφα φυλακτά σπιτιών του χωριού Λαζανιά», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου* (*RDAC*) 1984, 375-388 – (Με K. Sereti), «Folk art stone carvings in traditional houses in the village of Mitsero», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου* (*RDAC*), 2000, 407-431.

νάφειες και προσαρμογές[11]. Παράλληλα, δημοσίευσε μελέτες για την κυπριακή λαϊκή τέχνη στο σύνολό της, για τις τάσεις, τις επιδράσεις, τις ιδιομορφίες, τις επηρροές και τα επιμέρους χαρακτηριστικά της[12], ως συνθετικό καταστάλαγμα της πολύχρονης έρευνάς της στα επιμέρους, στα πράγματα που ανακάλυπτε πάντα και με στοργική φροντίδα κατέγραφε, τεκμηρίωνε και έφερνε στο φως, δίνοντάς τους φωνή, και ανιχνεύοντας το μήνυμα και την ιστορική πολιτισμική και κοινωνική διαδρομή καθενός.

Ιδιαιτέρως ασχολήθηκε με την παραδοσιακή ενδυμασία, δημοσιεύοντας εξαίρετες μελέτες για την αγροτοκτηνοτροφική αλλά και την αστική φορεσιά των κατοίκων του νησιού[13], καθώς επίσης και για την ιδιαίτερη χρήση των φυ-

---

11 «Τοιχογραφίες Λαϊκής Τέχνης στο Καζίνο στην Κρήτου Τέρρα», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου* (*RDAC*) 1989, 195-202.

12. «Cyprus, decorative arts, textiles», «Interior decoration and furniture», και «Metalwork», λήμματα στο *The Dictionary of Art* (MacMillan Publishers Ltd, London 1996) – «Ο Λαϊκός Πολιτισμός της Κύπρου», στο *Κύπρος. Από την αρχαιότητα έως σήμερα* (Εκδοτικός Τυπογραφικός Οίκος "Κότινος Α.Ε.", Αθήνα 2007), 482-515 – «Traditional Crafts and Craftsmen in Cyprus», στο E. Karpodini-Dimitriadi (επιμ.), *Ethnography of European Traditional Cultures. Arts, Crafts, Techniques of Heritage. European Seminar III-Proceedings* (Athens 1998), 78-103 – «Σχέσεις Κύπρου και Μικράς Ασίας σε τομείς της λαϊκής τέχνης», στο *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Μικρασιατικής Λαογραφίας, Μικρασιατικά Χρονικά* 20 (Ένωσις Σμυρναίων, Αθήναι 1998), 125-147 – «Σχέσεις Κύπρου – Ελλάδας σε τομείς της Λαϊκής Τέχνης», στο Κ. Πρωτοπαπα (επιμ.), *Πρακτικά Δ΄ Συμποσίου Κυπριακής Λαογραφίας* (Λαογραφικός Όμιλος Λεμεσού, Λευκωσία 2008), 121-145.

13. *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα* (Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Λευκωσία 1996), 316 σελίδες – «Η γυναικεία ενδυμασία στην Κύπρο κατά τους νεότερους χρόνους (18ος-20ός αιώνας)», στο *Η γυναικεία ενδυμασία στην Κύπρο από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα* (σε ελληνική και αγγλική γλώσσα) (Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη και Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας, Λευκωσία 1999), 20-27 – (Με Ντιάνα Γαγγάδη, Όλγα Φακατσέλη) «Η Κυπριακή ενδυμασία στα τέλη του 19ου αιώνα», «Περιγραφές Ενδυμασιών», «Βιβλιογραφία και Γλωσσάριο» στο *Οι Κυπριακές Φορεσιές του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου. Μια αναδρομή στον κόσμο της Κύπρου την αυγή του 20ού αιώνα* (η ίδια έκδοση και στα αγγλικά) (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Αθήνα 1999), 50-79, 80-217, 219-222 – «Η ενδυμασία στα αστικά κέντρα της Κύπρου κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα σε σχέση με την κοινωνική διαστρωμάτωση», στο *Ο λαϊκός πολιτισμός και η έκφρασή του στη σύγχρονη δημιουργία* (Έκδοση Υπηρεσίας Ερευνών, Μελετών και Εκδόσεων Βουλής των Αντιπροσώπων, Λευκωσία 2006), 38-49 – «Traditional dress in Cyprus (18th-20th c.) as reflection of national identity», στο Jean- Pierre Lethuillier (επιμ.) *Le costumes régionaux. Entre mémoire et histoire* (Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2009), 479-486 – «Cypriot Dress», στο D. Bartlett (επιμ.), *Berg Encyclopedia of World Dress and Fashion*, Volume 9: *East Europe, Russia, and the Caucasus* (Berg Publishers, New York 2010), 426-431 – «From Oriental (Ottoman) to European (Frankish) Dress: Dress as Key Indicator of the Lifestyle and the Role of the Elite of Cyprus during the 18th and 19th Centuries», στο C. Vintila-Ghitulescu (επιμ.), *From Traditional Attire to Modern Dress: Modes of Identification, Modes of Recognition in the Balkans (XVIth-XXth Centuries)*, (Cambridge Scholars Publishing, 2011), 129-143 – «Cypriot costumes as seen by women

τών σε τεχνικές που σχετίζονται άμεσα με τη βαφική των υφασμάτων, αλλά και τη κοσμητική όσων φορούσαν και χρησιμοποιούσαν τις ενδυμασίες αυτές[14]. Ιδιαιτέρως πρέπει να τονιστεί, ως υποδειγματική και πρωτότυπη συμβολή της έρευνάς της, η αποκατάσταση της ενδυμασίας του 18ου αιώνα στα αστικά κέντρα της Κύπρου σε σχέση με την κοινωνική διαστρωμάτωση και σε σύγκριση με ανάλογες εμφανίσεις στον ευρύτερο χώρο. Αλλά και το βασισμένο σε πρωτογενές υλικό, βιβλίο για την τουρκοκυπριακή ενδυμασία, σε συνεργασία με τον Aziz Damdelen, παραμένει το μοναδικό στο θέμα αυτό[15].

Επίσης να σημειωθεί εδώ ότι ως συνεργαζόμενη καθηγήτρια (Adjunct Professor) στο Ινστιτούτο Κύπρου (The Cyprus Institute), από το 2015, η Ευφρ. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου συντονίζει και τροφοδοτεί με τα στοιχεία της μακροχρόνιας έρευνάς της για τη κυπριακή ενδυμασία ένα νέο πρόγραμμα με θέμα «History and Culture of the Cypriot Dress», το οποίο αποσκοπεί στη δημιουργία μιας καινοτόμου ψηφιακής βιβλιοθήκης, αξιοποιώντας τα σύγχρονα μέσα που διαθέτει το Ινστιτούτο Κύπρου στον τομέα της ψηφιακής τεχνολογίας. Το πρόγραμμα αυτό, το οποίο εντάσσεται στη «Διόπτρα (Dioptra)», την ψηφιακή βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου Κύπρου για τον Κυπριακό Πολιτισμό, θα προσδώσει νέες διαστάσεις στη μελέτη και διάδοση της ιστορίας της κυπριακής ενδυμασίας ως έκφρασης πολιτισμού. Και βέβαια, έχει μελετήσει την υφαντική, τα σταμπωτά υφάσματα και την κεντητική[16], στο πλαίσιο πάντα της φορεσιάς και της χρήσης των ενδυμάτων στον παραδοσιακό πολιτισμό της Κύπρου.

Ιδιαίτερα σημαντική λοιπόν για την έρευνα της κυπριακής Λαογραφίας, είναι η τεκμηρίωση από την κυρία Ηγουμενίδου ποικίλων κλάδων παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών (κεραμικής, αργυροχρυσοχοΐας, δερματουργίας, παραγωγής σταμπωτών κ.ά.), οι οποίες εγκαταλείφθηκαν στην πορεία του 20ού αιώ-

---

travellers during the first decades of British rule: impressions and reality», *Folk Life. Journal of Ethnological Studies*, Vol. 44 (2006), 48-62 – «La revitalisation des traditions et coutumes à Chypre, contributeurs majeurs du renforcement de l'identité culturelle», *Kypromedousa*, *Hommage à Jacqueline Karageorghis*, *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 45, Paris: Édition-Diffusion de Boccard (2015), 409-416 – (Με Νόλη Μωυσή), «Η εθνική ενδυμασία τύπου Αμαλίας στην Κύπρο», υπό έκδοση στον επόμενο τόμο του περιοδικού *Ενδυματολογικά*, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο, 10 σελίδες.

14. «Η παραδοσιακή χρήση φυτών στην Κύπρο στη βαφική και στην κοσμητική κατά τους Νεότερους Χρόνους», στο *Φαρμακευτικά και Αρωματικά Φυτά. Ζ΄ Τριήμερο Εργασίας, Κύπρος, Παραλίμνι 21-25 Μαρτίου 1997* (Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2001), 262-276.

15. (Με Aziz Damdelen), *Turkish Cypriot Dress. The Aziz Damdelen Collection* (Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού - Πολιτιστικές Υπηρεσίες, Λευκωσία 2012), 389 σελίδες.

16. «Τα Σταμπωτά της Κύπρου από τον 18ο έως τον 20ό αιώνα», στο *Τα Ελληνικά Σταμπωτά. 18ος-20ός αιώνας* (Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, Αθήνα 1997), 33-43 – «Traditional Craftsmen in Cyprus during the Period of Ottoman Rule, through Lists of Property of Deceased Persons», στο Michalis N. Michael, Matthias Kappler and Eftihios Gavriel (επιμ.), *Ottoman Cyprus. A Collection of Studies on History and Culture* (Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009), 231-257.

να. Ευρωπαίοι ειδικοί, όπως ο κορυφαίος Γερμανός Καθηγητής Günter Reich, θεώρησαν σταθμό στην έρευνα του δέρματος διεθνώς τον τόμο που συνέγραψε και εξέδωσε για την κυπριακή βυρσοδεψία, προϊόν επτάχρονης έρευνας[17].

Σημαντική και πρωτότυπη είναι επίσης η συμβολή της Ευφρ. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου στην ανασύνθεση όψεων του υλικού βίου της Κύπρου σε εποχές από τις οποίες δεν σώζονται υλικά κατάλοιπα, με αξιοποίηση ανέκδοτων χειρόγραφων πηγών σε συνδυασμό με απεικονίσεις[18]. Η μελέτη περιηγητικών κειμένων, χειρογράφων, δικαιοπρακτικών εγγράφων και παλαιού αρχειακού φωτογραφικού υλικού[19], νοικοκυριών και οικογενειακών κειμηλίων[20], την οδήγησε στα πλαίσια μιας Ιστορικής Λαογραφίας στην διαχρονική μελέτη των υλικών καταλοίπων της παραδοσιακής κοινωνίας της Κύπρου, αλλά και στην ανασύνθεση όσων είχαν αφανιστεί αό τις τόσες περιπέτειες του νησιού και των ανθρώπων του, αφήνοντας μόνο το αρχειακό ή αφηγηματικό αποτύπωμά τους. Και βέβαια ενέταξε όλα αυτά στο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο, μελετώντας τη κυπριακή κοινωνία διαχρονικά[21] και τα ιστορικά συμφραζόμενα[22] του πα-

---

17. *Tanning in Cyprus from the 16th to the 20th century. From traditional tanneries to modern industries* (Cyprus Research Centre, Nicosia 2009), 419 σελίδες.

18. *Κινητά και ακίνητα πράγματα του Ευαγγέλη Περιστιάνου Σούδιτου Βένετου, του κατά την Σκάλαν της Λάρνακος* (Δήμος Λάρνακας, Λάρνακα 1998), 115 σελίδες.

19. *Ένα ιστορικό προικοσύμφωνο του 1821 από τη Δυτική Στερεά Ελλάδα* (Δήμος Ακτίου Βόνιτσας, Αθήνα 2013), 95 σελίδες – (Με Π. Χατζηττοφή, Ι. Χατζηκυριάκο), *Παλιές Φωτογραφίες Νέες Προσεγγίσεις: Η αστική ενδυμασία της Λάρνακας (1870-1920) μέσα από το αρχείο του Ιδρύματος Φοίβου Σταυρίδη*, (Ίδρυμα Φοίβου Σταυρίδη-Αρχεία Λάρνακας, Λάρνακα 2016), 216 σελίδες – «Nouvelles perspectives dans l'étude du folklore chypriote à partir d'archives», στο E. Karamanes (sous la direction de), *Du terrain à l'archive: les archives de folklore et d'ethnologie en tant que pôles de recherche, d'éducation et de culture. Actes du XXXIème Atelier du réseau FER-EURETHNO, Ière Conférence du Groupe de Travail Francophone de la SIEF, Athènes, 14-16 septembre 2018. Centenaire du Centre de Recherches du Folklore Hellénique de l'Académie d'Athènes (1918-2018)* (Publications of the Hellenic Folklore Research Centre – 34, Academy of Athens, Athènes 2019), 107-116 -«"Προικός χάριν κατά το κοινόν έθος...". Ένα κυπριακό προικοσύμφωνο του 1852», *Εθνογραφικά* 14 (2009), 135-150.

20. (Με Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Κ. Γερασίμου) *Νέα Εικόνα και Ιστορική Μαρτυρία Ιωάννου Κορνάρου του Κρητός* (Ιερά Μητρόπολις Πάφου, Βυζαντινό Μουσείο Χωρεπισκοπής Αρσινόης, Λευκωσία 2000), 46 σελίδες και 11 πίνακες.

21. (Με Π. Χατζηττοφή), *Μια φορά κι έναν καιρό στη Λάρνακα: Ο κόσμος του παιδιού στην αστική κοινωνία (1878-1960)*, (Ίδρυμα Φοίβου Σταυρίδη-Αρχεία Λάρνακας, Λάρνακα 2018), 195 σελίδες.

22. «Η περίοδος της Οθωμανικής κυριαρχίας. Η νεότερη Κύπρος», στο Δ. Ταλιανης, Κ. Σερεζης (επιμ.), *Ες Κύπρου* (ελληνική και αγγλική έκδοση) (Εκδόσεις Τοπίο, Αθήνα 1994), 42-51 – «The economy of Cyprus under Ottoman rule with special emphasis on the late 18th and early 19th centuries», στο V. Karageorghis and D. Michaelides (επιμ.), *The Development of the Cypriot Economy from the Prehistoric Period to the Present Day* (University of Cyprus, Bank of Cyprus, Nicosia 1996), 193-208 – «Gender inequities in higher education in Cyprus», στο D. Bolger and N. Serwint (επιμ.), *Engendering Aphrodite. Women and Society in Ancient Cyprus* (CAARI Monographs volume 3, American

ραδοσιακού και λαϊκού πολιτισμού της Κύπρου. Ιδιαίτερη μάλιστα σημασία έδωσε στην «κατανάλωση» της λαϊκής τέχνης από τις κοινωνικές ελίτ της κυπριακής παραδοσιακής κοινωνίας, στο γούστο και τις αισθητικές επιλογές των μελών της, όπως διαγραφονται μέσα από πηγές και διασωθέντα αντικείμενα[23], εισάγοντας έτσι άμεσα τον κοινωνικό παράγοντα, με τη μορφή της ταξικής και λειτουργικής χρήσης, στην μελέτη της κυπριακής λαϊκής τέχνης.

Είναι σε αυτό το ερευνητικό πλαίσιο που η κυρία Ηγουμενίδου ασχολήθηκε συστηματικά με τον Μεγάλο Δραγουμάνο της Κύπρου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιο, την προσωπικότητα, το αρχοντικό του και τα περιουσιακά στοιχεία του, αφιερώνοντας χρόνο πολύ και μόχθο αφάνταστο στη μελέτη της προσωπικότητας και στην ανασύνθεση του νοικοκυριού του[24], μέσα από υλικά κατάλοιπα και αρχειακές πηγές. Και μας έδειξε αφενός μεν πώς αρχειακές πηγές και αντικείμενα συναρμόζονται και αλληλοερμηνεύονται, και αφετέρου ότι η τέχνη λειτουγεί σε κοινωνικά, οικονομικά και εν τέλει ιστορικά πλαίσια και συμφραζόμενα.

Κορωνίδα βέβαια της ερευνητικής της προσπάθειας είναι ο μνημειώδης τόμος με την εκτενή μονογραφία της για το «Κατάστιχον Περιουσίας» του Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου, μια συνθετική συμβολή στην έρευνα του υλικού, κοινωνικού και πνευματικού βίου της Κύπρου κατά τον 18ο

Schools of Oriental Research, Boston 2002), 439-441 – (Με Α. Πιτσιλλίδη), «Θησαυρός οθωμανικών νομισμάτων από το Παραλίμνι», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου* (*RDAC*) 1994, 309-313.

23. «Lifestyle and Social Behaviour of the Elite of Cyprus, c. 1775-1821», *Folk Life. Journal of Ethnological Studies*, Vol. 48 No 2 (2010), 87-111. (Με Ν. Μπακιρτζής, Ρ. Γεωργίου), «Η "Κυρία του Ρολογιού": μια χαρακτηριστική μορφή της ελίτ της Κύπρου στα τέλη του 18ου αιώνα», *Εικονοστάσιον* 9 (2017), 59-79.

24. *Το Αρχοντικό του Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου* (ελληνική, αγγλική, γαλλική και γερμανική έκδοση) (Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Λευκωσία 1991), 71 σελίδες – *Ο Δραγομάνος Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος και η εποχή του* (Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντης, Λευκωσία 1995), 31 σελίδες – «The Dragoman of Cyprus Hadjigeorgakis Kornessios», «The marble relief above the entrance» και «Historical background, sources and documents», στο M. Pihler (επιμ.), *A Dragoman's House. The House of Hadjigeorgakis Kornesios in Nicosia* (The Department of Antiquities of the Republic of Cyprus and The Royal Danish Academy of Fine Arts, School of Architecture, Copenhagen 1993), 10-19 και 51-60 – «Το Κονάκι και ο Δραγομάνος Χατζηγεωργάκης Κορνέσιος», στο Γ. Πρωδρομου (επιμ.), *Οι Γείτονές μας Άραβες. Ιστορία της Λευκωσίας. Οι Συνομιλίες για Επίλυση του Κυπριακού* (Έκδοση Δήμου Λευκωσίας, Χορηγία Ομίλου Λαϊκής, Λευκωσία 2001), 81-107 – (Με Α. Σαββοπούλου – Φλωρίδου), «Το Αρχοντικό του Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου* (*RDAC*) 1985, 350-363 - «Εικόνες με αφιερωματικές επιγραφές του Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου», *Εικονοστάσιον* 10 (2018), 348-390 – «The House of the Dragoman of Cyprus Hadjigeorgakis Kornessios: façade and interior decoration», στο *Atti del Seminario "Facciate decorate: tematiche di rilievo e restauro", Genova 9 luglio 1999* (Raffaello Programme, Project Eurofaçade (97/F62) COMETT LI.SA, Genova 1999), 15-20.

και τις αρχές του 19ου αιώνα, η οποία εκδόθηκε από το «Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης» το 2020. Η μνημειώδης αυτή μελέτη, πραγματικό opus magnum, παρουσιάζει ένα τεκμηριωμένο πανόραμα των υλικών και πνευματικών αγαθών του πολιτισμού, του τρόπου ζωής, της νοοτροπίας, των συμπεριφορών και των αισθητικών προτιμήσεων των προσώπων που κατείχαν την κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας στην οθωμανική Κύπρο[25].

Στο πολυποίκιλο, μεγάλο και σπουδαίο συγγραφικό έργο της κυρίας Ηγουμενίδου περιλαμβάνονται επίσης μονογραφικές εργασίες για συγκεκριμένους παραδοσιακούς κυπριακούς οικισμούς[26], αλλά και σημαντικές δημοσιεύσεις για επιμέρους μουσεία και εθνογραφικές – λαογραφικές συλλογές του νησιού, με εύστοχες και τεκμηριωμένες παρατηρήσεις για τη σημασία, την αξία και τις προοπτικές τους, πάντοτε στο πλαίσιο των πορισμάτων της σύγχρονης μουσειολογίας[27]. Αλλά και σημαντικές συμβολές στη γενικότερη παραδοσιακή καθημερινότητα της οθωμανοκρατούμενης κυρίως Κύπρου, δεδομένου ότι κατά μία άποψη, την οποία εξέφρασε η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος και προφανώς συμμερίζεται η κυρία Ηγουμενίδου, ό,τι μελετά η Λαογραφία, υλικό και άυλο, κατά κανόνα διαμορφώθηκε και σχηματοποιήθηκε προπαντός στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, στην πολύπλαγκτη μεταβυζαντινή περίοδο του Νέου Ελληνισμού[28], που κατά περιπτώσεις, αν το καλοσκεφτούμε, ίσως σε κάποιους

---

25. *Κατάστιχον Περιουσίας του Δραγομάνου της Κύπρου Χατζηγεωργάκη Κορνέσιου: Συμβολή στην έρευνα του υλικού, κοινωνικού και πνευματικού βίου της Κύπρου κατά τον 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα* (Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, Λευκωσία 2020), τόμ. 629 σελίδων.

26. (Με Α. Φλωρίδου), *Φικάρδου. Ένα παραδοσιακό χωριό της Κύπρου* (ελληνική και αγγλική έκδοση) (Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντης, Λευκωσία 1987), 22 σελίδες – (Με Α. Φλωρίδου), «Το χωριό Φικάρδου - Αρχιτεκτονική, εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου* (*RDAC*) 1988, 255-263.

27. *Περιδιάβαση στο Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας* (ψηφιακός δίσκος, ελληνικά και αγγλικά, χορηγία του Συνδέσμου Φίλων του Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου Λευκωσίας, Λευκωσία 1998), 19 σελίδες – (Με Λ. Λοΐζου-Χατζηγαβριήλ), *Πούκλες και ζώνες. Η συλλογή του Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου Λευκωσίας* (Σύνδεσμος Φίλων Λεβέντειου Δημοτικού Μουσείου, Λευκωσία 2003) 88 σελίδες – *Η Εθνογραφική Συλλογή του Ομίλου Λαϊκής* (Πολιτιστικό Κέντρο Ομίλου Λαϊκής, Λευκωσία 2006), 288 σελίδες – *Η Κυπριακή Εθνογραφική Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη* (Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2010), 189 σελίδες – (Με Ε. Φιούρη), «Το Μουσείο Λαϊκής Τέχνης», στο *Η Γεροσκήπου από την Αρχαιότητα μέχρι Σήμερα. Συλλογικό Έργο* (Έκδοση Δήμου Γεροσκήπου, Λευκωσία 2008), 217-254 - «Συλλογή Ειδών Λαϊκής Τέχνης», στο *Κυπριακή Λαϊκή Τέχνη. Πρακτικά Ημερίδας που διοργανώθηκε από το Ίδρυμα Πιερίδη στη Λάρυακα, στις 23 Μαΐου 1992* (Λευκωσία 1993), 5-15 – «Reasons for having ethnographic Museums in Cyprus», στο *Proceedings of the First European Meeting of Ethnography and Social History Museums* (Musée National des Arts et Traditions Populaires, École du Louvre, Paris 1996), 195-198.

28. «Le petit patrimoine: un lien de communication et de rapprochement entre Chypriotes grecs et turcs», στο L.S. Fournier (επιμ.), *Le "petit patrimoine" des Européens:*

τόπους να διαρκεί ως και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Κι αυτό το κάνει με κριτική χρήση της σχετικής ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας, κυρίως όμως με συστηματική προσφυγή στις πηγές και τα αντικείμενα, που τεκμηριώνουν πάντα τις απόψεις και τα συμπεράσματά της.

Παραλλήλως, η κυρία Ηγουμενίδου ασχολήθηκε συστηματικά και με τον υλικό πολιτισμό γενικότερα, δεδομένου ότι αναπόφευκτα η λαϊκή τέχνη, η μελέτη των έργων των χεριών και των τεχνικών τους, οπωσδήποτε οδηγεί σε αυτόν. Ασχολήθηκε συστηματικά με την έρευνα, τη καταγραφή και τη μελέτη της γεωργικής ζωής και των ιδιαίτερων κοινωνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών του αγροτοκτηνοτροφικού χώρου[29], με το σπουδαίο ζήτημα της παραγωγής των τροφίμων και της διαχρονικής εξέλιξης σχετικών πρακτικών, νοοτροπιών, αντιλήψεων και πρακτικών[30], στη συνάρτησή τους προς τους ποικίλους επαγγελματικούς βίους της κυπριακής κοινωνίας[31], τις παραδοσιακές

---

objets et valeurs du quotidien (L' Harmattan, Paris 2008), 101-110 – «Nicosia under Ottoman Rule 1570-1878 – Part II: The Town, the People and Aspects of Material Life», στο D. Michaelides (επιμ.), *Historic Nicosia* (Nicosia 2012), 265-322 - «An Alternative Ethnology: Lifestyle and Behavior of the Orthodox Elite in Ottoman Nicosia, 1775-1821», στο Demiryürek, M., Boys Smith, S., Michael, M. and Özkul, A.E. (επιμ.), *Studies on Ottoman Nicosia: From the Ottoman Conquest to the Early British Period* (The Isis Press, Istanbul 2019), 231-259 – «The Hammams of Nicosia, Cyprus», στο M.-F. Boussac, S. Denoix, T. Fournet, B. Redon (επιμ.), *25 siècles de bain collectif en Orient, Proche-Orient, Égypte et peninsule Arabique, Βαλανεία – Thermes – Hammams Actes du 3e colloque Balnéorient, organisé par l'Institut Français du Proche-Orient, la Direction Générale des Antiquités et des Musées de Syrie,Damas – Syrie/2-6 nov. 2009* (Institut Français d'archéologie orientale – Études urbaines 9.1 – Le Caire 2014), 107-121.

29. «Μάνα Γη. Γεωργικά έθιμα στην Κύπρο σχετικά με το σιτάρι, την ελιά και το αμπέλι», στο Ε. Δαφνη (επιμ.) *Η Γη – Μήτρα ζωής και δημιουργίας. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Αθήνα, 19-21 Μαρτίου 2004* (Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Φίλοι Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 2008), 49-62 – «Ο Αγροτικός Κόσμος της Κύπρου, Αντιλήψεις, Νοοτροπίες και Κοινωνικές Συμπεριφορές», στο Χ. Μπακιρτζης (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας Τα πρώτα χρόνια του Τμήματος Γεωργίας και η Αγροτική Ύπαιθρος, Βοτανικός Κήπος Τροόδους «Α.Γ. Λεβέντης» 31 Οκτωβρίου 2015* (Υπουργείο Γεωργίας Αγροτικής Ανάπτυξης και Περιβάλλοντος και Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, Λευκωσία 2016), 67-87.

30. «The Birth of Industrialized Food Production in Cyprus», στο P. Lysaght (επιμ.), *Changing Tastes. Food culture and the processes of industrialization. Proceedings of the 14th Conference of the International Commission for Ethnological Food Research, in association with SIEF, Basel and Vevey, Switzerland, 30 September – 6 October 2002*, (Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde in association with The Department of Irish Folklore, University College Dublin, Basel 2004), 101-109.

31. (Με D. Michaelidi), «Gathering, hunting, fishing: The procurement of food from the non-domesticated animal kingdom in Cyprus through the ages», στο P. Lysaght (επιμ.), *Food from Nature. Attitudes, Strategies and Culinary Practices. Proceedings of the 12th Conference of the International Commission for Ethnological Food Research, Umeå and Frostviken, Sweden, 8-14 June, 1998* (The Royal Gustavus Adolphus Academy for Swedish Folk Culture, Uppsala 2000), 111-120.

τεχνικές και τις λύσεις που κάθε φορά δίνονταν σε ενίοτε περίπλοκα τεχνικά και πρακτικά προβλήματα, κατά τον καθημερινό σκληρό αγώνα της επιβίωσης, σε οικογενειακό και κοινωνικό επίπεδο. Ειδικότερα δε μελέτησε την διαδικασία της παραγωγής λαδιού[32], τη μελισσοκομία και τα προϊόντα της[33], την παραγωγή αλατιού και τις παραδοσιακές αλυκές με τη διαμόρφωση και τις ανάλογες τεχνικές[34], την αμπελοκαλλιέργεια και την πλούσια οινική παράδοση της Κύπρου[35], αλλά και τον ποιμενικό βίο, με τις ιδιομορφίες, τις δυσκολίες, τις επιμέρους τεχνικές και τα προϊόντα του[36].

Όλα αυτά, μοιραία βέβαια την οδήγησαν και στην μελέτη του παραδοσιακού τοπίου και της εξέλιξής του[37], αφού ο τόπος αποτελεί τον δεύτερο σημα-

---

32. «Η παραγωγή λαδιού κατά τους Νεώτερους Χρόνους στην Κύπρο και οι παραδοσιακοί ελιόμυλοι», στο *Ελιά και Λάδι. Δ΄ Τριήμερο Εργασίας Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993* (Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ-ΕΛΑΪΣ Α.Ε., Αθήνα 1996), 324-339 – «The role of olive tree and olive oil in the traditional life of Cyprus», στο *Second International Conference, Traditional Mediterranean Diet: Past, Present and Future, focusing on Olive Oil and Traditional Products, Athens 20-22 April, 2005* (ψηφιακός δίσκος, παραγωγή "Heliotopos Conferences"), 10 σελίδες.

33. «Η παραδοσιακή μελισσοκομία στην Κύπρο και τα προϊόντα της (μέλι, κερί) κατά τους νεότερους χρόνους», στο *Η μέλισσα και τα προϊόντα της. ΣΤ΄ Τριήμερο Εργασίας, Νικήτη, 12-15 Σεπτεμβρίου 1996* (Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2000), 390-408.

34. «Οι αλυκές και το αλάτι της Κύπρου κατά τους Νεότερους Χρόνους. Ο ρόλος του αλατιού στην παραδοσιακή ζωή», στο *Το ελληνικό αλάτι. Η΄ Τριήμερο Εργασίας, Μυτιλήνη, 6-8 Νοεμβρίου 1998* (Υπουργείο Αιγαίου, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2001), 303-314.

35. «Η αμπελοκαλλιέργεια και οι παραδοσιακοί ληνοί του Ομόδους», στο Παυλος Ιωαννιδης (επιμ.) *Όμοδος: Τόπος – Άνθρωποι – Ιστορία* (Λευκωσία 2015), 253-266 – «Wine culture in Cyprus: 4000 years of tradition», στο E. Margaritis, M. Jones, J. Renfrew (επιμ.), *Wine Confessions: production, trade and social significance of wine in ancient Greece and Cyprus* (De Gruyter, υπό έκδοση) – «Η αμπελοκαλλιέργεια και οι παραδοσιακοί ληνοί της Κύπρου», *Τεχνολογία* 3 (1989), 20-22 – «From the grape to the vat: traditional buildings and installations for the production and storage of wine in Cyprus (18th-20th century)», *Douro – Estudos & Documentos* vol. VII (13) (2002), 135-142.

36. «Aspects de la vie pastorale traditionnelle à Chypre», στο J. Bonnet-Carbonell (επιμ.), *Des bergers en Europe. Pratiques, rites, representations* (Ethnologie de l' Europe, L' Harmattan, Paris, 2012), 63-84 – «Όψεις της ποιμενικής ζωής στην Κύπρο», στο Μαρια Παυλου (επιμ.), *Ο Γαλακτοκομικός Πολιτισμός της Κύπρου. Ιστορία – Παραδόσεις – Λαογραφία* (Μουσείο Κυπριακών Τροφίμων και Διατροφής, Λευκωσία 2021), 56-75 – «Aspects of pastoral life in Cyprus», στο Lisa Suhair Maja (επιμ.), *The Dairy Culture of Cyprus. History – Tradition – Folklore* (Cyprus Food and Nutrition Museum, Nicosia 2021), 54-73 – «Τα γαλακτοκομικά προϊόντα στον ετήσιο κύκλο της παραδοσιακής ζωής στην Κύπρο», στο *Η Ιστορία του Ελληνικού Γάλακτος και των Προϊόντων του. Ι΄ Τριήμερο Εργασίας, Ξάνθη, 7/9 Οκτωβρίου 2005* (Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2008), 401-423.

37. «Conceptualising Landscape» (Chapter 1: Cyprus), στο Graham Fairclough and Per Grau (επιμ.), *Landscape as Heritage. The Management and Protection of Landscape in Europe, a summary by the COST A27 Project "Landmarks"* (COST reference number: PUB

ντικό και καθοριστικό άξονα, μαζί με τον χρόνο για τον οποίο έγινε λόγος παραπάνω, στον οποίο εγγράφεται ο παραδοσιακός πολιτισμός κάθε λαού. Την οδήγησαν επίσης στην μελέτη του πολιτισμού της διατροφής, της διατροφικής παράδοσης, αφού αυτός αποτελεί συνάρτηση και επακόλουθο της διαδικασίας παραγωγής αγαθών σε μια παραδοσιακή κοινωνία[38]. Κι έτσι μελέτησε επίσης τα δίκτυα επικοινωνιών και μεταφορών στην προβιομηχανική Κύπρο[39], αλλά και τη ναυτική ζωή και τα καράβια, που σημαντικότατο ρόλο έπαιξαν στην παραδοσιακή καθημερινότητα του νησιού[40], αφού μετέφεραν όχι μόνο υλικά αγαθά, αλλά και στοιχεία άυλου πολιτισμού, ιδέες, νοοτροπίες και συμπεριφορές, γονιμοποιώντας τον κοσμοπολιτισμό της κυπριακής κοινωνίας.

Όμως, η κυρία Ευφρ. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου ασχολήθηκε και με τον λεγόμενο «πνευματικό βίο» των Κυπρίων, αφού με αυτόν σχετίζονται όχι μόνο οι νοοτροπίες και οι αντιλήψεις της κοινωνίας του νησιού, αλλά και η συμβολοποίηση και η τελετουργική χρήση υλικών αντικειμένων και τροφών, στο πλαίσιο των λαϊκών θρησκευτικών τελετουργιών. Κι έτσι, μελέτησε ζητήματα σχε-

---

710) (GEOGRAPHICA BERNENSIA G79, Institute of Geography, University of Berne, Bern, Switzerland, 2008), 33-44 – «Kythrea – Kephalovryso (Head-Spring): A Paradise in the Past, a Distorted Landscape in the Present», στο C. Bartels, C. Kuepper-Eichas (επιμ.), *Cultural Heritage and Landscapes in Europe. Landschaften: Kulturelles Erbe in Europa. Proceedings of the International Conference, Bochum June 8-10, 2007* (Deutsches Bergbau – Museum Bochum, Bochum 2008), 385-392.

38. «La table traditionelle chypriote», στο J. Bonnet-Carbonell και L.S. Fournier (επιμ.), *Peurs et risque au coeur de la fête* (L'Harmattan, Paris 2007), 59-76 – «Traditional forms of nutrition in Cyprus as known from written sources and oral tradition (18th-20th century)», *Rivista di Antropologia*, Suppl. vol. 76 (1998), 271-281- «Autour de la table à Chypre: société traditionelle contre société contemporaine», *Scientific Papers of the University of Pardubice. Facutlty of Humanities*, Series C, Supplement 6 (2002) (Pardubice 2003), 19-32 – «Time for producing and consuming food in traditional Cypriot society. Changing eating habits in the course of the twentieth century», στο P. Lysaght (επιμ), *Time for Food: Everyday Food and Changing Meal Habits in a Global Perspective. Proceedings of the 18th Conference of the International Commission for Ethnological Food Research, Abo Akademi University, Turku, Finland, 18-21 August 2010* (Abo Akademi University Press, Abo, Finland, 2012), 197-211 – «Food at Cultural Crossroads: Dietary Habits in Cyprus under Ottoman Rule (1570-1878) as Perceived by Foreign Travellers», στο P. Lysaght, A.H. Bolstad Skjelbred (επιμ.), *"Food and Meals at Cultural Crossroads" Proceedings of the17th Conference of the International Commission for Ethnological Food Research, Oslo, Norway, September 15-19, 2008* (Novus Press, Oslo 2010), 56-71.

39. «Επικοινωνίες και μεταφορές στην προβιομηχανική Κύπρο (18ος-20ός αιώνας)», στο *Επικοινωνίες και Μεταφορές στην Προβιομηχανική Περίοδο. ΙΑ΄ Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, Κάστρο Μουεμβασιάς 23-26 Ιουλίου 1998* (Μουεμβασιώτικος Όμιλος, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2001), 253-264.

40. «Το πλοίο στην Κύπρο: από την ιστορική πραγματικότητα στη λαϊκή τέχνη», στο συλλογικό τόμο Μ.Γ. Βαρβουνης - Ν. Μαχα-Μπιζουμη - Αλ. Καπανιαρης (επιμ.), *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη: παλαιότερες θεματικές με σύγχρονες προσεγγίσεις* 1. (Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας ΔΠΘ – Σειρά: Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – 11/εκδ. Ιδιόμελον, Βόλος 2021), 167-188.

τικά με έθιμα, τελετουργίες, εορτές και πανηγύρεις, αλλά και τη τελετουργική χρήση των τροφών[41], καθώς και ορισμένες βασικές και σημαντικές για την ιδεολογία των ανθρώπων και της κοινωνίας τους δοξασίες[42]. Εξειδίκευσε μάλιστα την μελέτη της στο ζήτημα της συμβολικής και τελετουργικής χρήσης των φυτών στην παραδοσιακή ιατρική και στη μαγική παράδοση και πρακτική των Κυπρίων[43], με βάση και πάλι τις μαρτυρίες αρχειακών πηγών, στα πλαίσια μιας ιστορικής θεώρησης των παραδοσιακών κυπριακών νοοτροπιών.

Βεβαίως, σημαντικό κομμάτι του έργου της επικεντρώνεται σε πιο θεωρητικά ζητήματα, άμεσα σχετιζόμενα με την μεθοδολογία της έρευνας, όπως στην πολιτική προστασίας των νεοτέρων μνημείων της Κυπριακής Δημοκρατίας[44],

---

41. «Fêtes et rites agraires à Chypre: le blé, l´olivier et la vigne», στο J. Bonnet-Carbonell et L.S. Fournier, avec la collaboration de E. Egoumenidou et V. Karageorghis, *Fêtes et rites agraires en Europe. Métamorphoses?* (Ouvrage publié avec le concours de l´Université Paul Valéry (Montpellier III), Ethnologie de l´Europe, L´Harmattan, Paris 2004), 73-100 – «La fête du village à Chypre: le 'panayrin' chypriote», στο L.S. Fournier (επιμ.), *La fête du village: Continuités et reconstructions en Europe contemporaine* (L'Harmattan, collection "Ethnologie de l'Europe", Paris 2011), 97-120 – «The traditional wedding of the Greek Cypriots», *Archiv für Völkerkunde* 54 (2004), 113-128 – «Τα δρώμενα στον παραδοσιακό κυπριακό γάμο. Προβλήματα καταγραφής τους», στο *Δρώμενα: Σύγχρονα Μέσα και Τεχνικές Καταγραφής τους. Α΄ Διεθνές Συνέδριο, 4-6 Οκτωβρίου 1996 Πρακτικά* (Κέντρο Λαϊκών Δρωμένων Κομοτηνής, Κομοτηνή 1997), 149-160 – «A Festa da Aldeia em Chipre. O Panayrin Cipriota», στο José Da Silva Lima (επιμ.), *A Festa da Aldeia, Património Festivo Europeu, Actas Do XX.° Atelier EURETHNO , 1-2-3 Septembro 2006* (UCP – Faculdade de Ciências Sociais, Centro Regional de Braga, Universidade Católica Portuguesa, Societas Colecçao de Estudos Sociais, Alcalá, Braga 2007), 209-226 – (Με D. Michaelides), «Fasting in Cyprus», στο P. Lysaght (επιμ.), *Food and Celebration: From Fasting to Feasting. Proceedings of the 13th Conference of the International Commission for Ethnological Food Research, Ljubljana, Preddvor and Piran, Slovenia, 5-11 June 2000*, (Založba ZRC/ZRC Publishing, ZRC SAZU in association with The Department of Irish Folklore, University College Dublin, Ljubljiana 2002), 55-64 – «The diachronicity of cutltural traditions: salvaging and revitilizing traditions and customs as important contributors to strengthening cultural identity. The case of the Paphos river valleys», στο *River Valleys Project, Life 99* (1999-2002), Μέρος της Τελικής Έκθεσης 2002 (Κυπριακό Ίδρυμα Προστασίας του Περιβάλλοντος, Λευκωσία), 1-5.

42. «Malemort, deuil et revenants à Chypre», στο J. Bonnet-Carbonell (επιμ.), *Malmorts, revenants et vampires en Europe* (Ouvrage publié avec le concours de l´Université Paul Valéry (Montpellier III) et de l´Université Véliko Tarnovo, Ethnologie de l´Europe, L´Harmattan, Paris 2005), 29-47.

43. «Folk medicine and magic in Cyprus: the Katastichon of the Dragoman Hadjigeorgakis (1794) and the Iatrosophikon of the priest-monk Metrophanes of Machairas Monastery (1849)», υπό έκδοση στο *Festschrift in Honour of Professor Emeritus Demetrios Michaelides* (Archaeological Research Unit, Department of History and Archaeology, University of Cyprus, Nicosia), 10 σελίδες.

44. «The Cyprus Department of Antiquities and the protection of monuments of the recent past», *International Journal of Cultural Property* No. 1, Vol. 2 (1993), 163-169 – «Cypriot monuments of the recent past and their integration in the modern environment», στο E. Karpodini-Dimitriadi (επιμ.), *Ethnography of European Traditional Cultures. Society, Cultural Tradition, Built Environment. European Seminar II-Proceedings* (Athens 1996), 98-134.

που μάλιστα σε σχέση με τη χώρα μας υπήρξε πρωτοποριακή και μπορεί να λειτουργήσει ως πρότυπο – ζήτημα που την απασχόλησε σε μεγάλο μέρος της επαγγελματικής δράσης της, πριν την εκλογή της στο Πανεπιστήμιο Κύπρου – αλλά και στην ιστορία και τις κατευθύνσεις της ακαδημαϊκής έρευνας σχετικά με τον παραδοσιακό πολιτισμό, καθώς και των κυπριακών λαογραφικών σπουδών πριν την σύσταση της σχετικής ακαδημαϊκής παράδοσης στο νησί[45].

Τέλος, στο πλαίσιο όσων προαναφέρθηκαν για την ερευνητική δράση της, η κυρία Ηγουμενίδου σε ορισμένα δημοσιεύματά της ασχολείται με την Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά, την ουσία, τη μελέτη και τη διαχείρισή της[46], καθώς υπήρξε από τα βασικά στελέχη της εφαρμογής της σχετικής συμβασης της UNESCO στην Κύπρο. Και βέβαια, με βάση όσα προαναφέρθηκαν για την ερευνητική και επαγγελματική σταδιοδρομία της, δεν θα μπορούσαν να απουσιάζουν από την εργογραφία της και ορισμένες μελέτες κυπριακής αρχαιολογίας και προστασίας της αρχαίας κυπριακής κληρονομιάς[47], τις οποίες αναφέρουμε εδώ για να κλείσουμε τον κύκλο από το σημείο που αρχίσαμε να εξιστορούμε την προσφορά της στην επιστήμη, την έρευνα και τον πολιτισμό.

---

45. «Η Αγγελική Πιερίδου και η Κυπριακή Εθνογραφία», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου* (*RDAC*) 1996, 367-371 – «University and Heritage: projects and perspectives concerning the cultural heritage of the recent past in Cyprus», στο *3rd International Forum UNESCO Proceedings: "University and Heritage", Deakin University, Melbourne and Geelong, Australia, 4-8 October 1998* (Melbourne 1998), 172-175 – «Ο παραδοσιακός πολιτισμός στο Πανεπιστήμιο Κύπρου», στο Κ. Πρωτοπαπα και Γ. Ζερβας (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας Λαογραφίας. Λαογραφικές Διαδρομές στην Κύπρο του χθες και του σήμερα, Λεμεσός 6 Νοεμβρίου 2010* (Λαογραφικός Όμιλος Λεμεσού, Λεμεσός 2021), 49-68.

46. (Με Θ. Παπαντωνίου), «Μέτρα για την εφαρμογή της Σύμβασης για την Προστασία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς που λαμβάνονται από την Κύπρο (2014-2015)» στο *The contribution of Unesco Member States of South-Eastern Europe to the Implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage A Jubilee Edition Dedicated to the 70th Anniversary of Unesco* (Σόφια: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2016), 112-121 (κείμενα ελληνικά και αγγλικά) - «Η σημασία της διατήρησης και αναβίωσης της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς ως στοιχείου εθνικής ταυτότητας και πανανθρώπινου αγαθού έκφρασης και επικοινωνίας», στο *Εβδομήντα χρόνια UNESCO, Αντλώντας από το Παρελθόν και πλάθοντας το μέλλον* (Κυπριακή Εθνική Επιτροπή UNESCO, Λευκωσία 2016) 128-133.

47. (Με Β. Καραγιώργη, Δ. Μπακιρτζή και C. Elliott), *Αρχαία Κυπριακή Τέχνη στο Μουσείο του Ιδρύματος Πιερίδη* (σε ελληνική και αγγλική γλώσσα) (Ίδρυμα Πιερίδη, Λάρνακα 1985), 279 σελίδες – «Αρχαιολογικές ανακαλύψεις και Αρχαία Μνημεία στην περιοχή της Αγλαντζιάς», στο *Αγλαντζιά διαμέσου των αιώνων* (έκδοση Δήμου Αγλαντζιάς, Λευκωσία 1990), 85-107 – «Κύπρος», στο *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα* (Ίδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής και Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης, Αθήνα 1996), 183-190 και 344-351 – «Administration and legal protection of ancient monuments», στο S. Hadjisavvas (επιμ.), *Monuments and Sites of Cyprus* (ICOMOS, Sri Lanka 1996), 85-95.

Συνεπώς, η Ομότιμη Καθηγήτρια και Ακαδημαϊκός κυρία Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, με το ερευνητικό, συγγραφικό και διδακτικό έργο της, και γενικά με την όλη δράση της για τη διάσωση και προβολή του λαϊκού πολιτισμού της Κύπρου, διεύρυνε τους ορίζοντες και συνέβαλε στην αναβάθμιση της κυπριακής λαογραφικής παράδοσης, ανιχνεύοντας τις πολιτισμικές σχέσεις της Κύπρου με τον εξωτερικό κόσμο, σε Δύση και Ανατολή, ενώ παράλληλα πρόβαλε διεθνώς τη κυπριακή Λαογραφία, ως μέλος ευρωπαϊκών δικτύων Εθνολογίας και Λαογραφίας, με συστηματική και μακροχρόνια συμμετοχή σε συνέδρια, προγράμματα και δημοσιεύσεις, όχι μόνο στην ελληνική αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Με την πολύπλευρη δράση της συνέβαλε στην καλλιέργεια **της** συνείδησης για τη σπουδαιότητα και τη σημασία της κυπριακής Λαογραφίας και των αξιών που αυτή εμπεριέχει, για το μέλλον του τόπου.

Απόδειξη της απήχησης της έρευνάς της, αποτελεί το γεγονός ότι συγγράμματά της έχουν δημοσιευθεί από αναγνωρισμένους εκδοτικούς οίκους της Κύπρου και του εξωτερικού (π.χ. L 'Harmattan, Berg Publishers, Harrassowitz Verlag, The ISIS Press) και έχουν χρησιμοποιηθεί ευρύτατα από Έλληνες και ξένους ερευνητές, αλλά και το γεγονός ότι περιλαμβάνεται στο Editorial Board του διεθνούς και ευφήμως γνωστού επιστημονικού περιοδικού *Folk Life. Journal of Ethnological Studies*, ήδη από το 2012. Αναγνώριση της προσφοράς της αποτελεί επίσης η διοργάνωση, τον Νοέμβριο του 2014, από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, διήμερου επιστημονικού συνεδρίου προς τιμήν της με τίτλο «Ευφρόσυνα Έργα» (26-27 Νοεμβρίου 2014), στο οποίο συμμετείχαν 25 ερευνητές από Κύπρο, Ελλάδα και Ιταλία, με ανακοινώσεις σχετικές με τη Λαογραφία και τον παραδοσιακό πολιτισμό του νησιού, και του οποίου τα πρακτικά θα εκδοθούν σύντομα ως τιμητικός τόμος για την κυρία Ηγουμενίδου.

Στο πεδίο της έρευνας, η κυρία Ηγουμενίδου ανταποκρίθηκε στις απαιτήσεις και προκλήσεις των καιρών. Στον διεθνή χώρο, η Λαογραφία ήταν μια ήδη παλαιά, υψηλού επιπέδου επιστήμη με πολυδιάστατο περιεχόμενο, όταν η κυρία Ηγουμενίδου ασχολήθηκε με αυτήν. Διαθέτοντας ελάχιστα μέσα, οι πρωτοπόροι λαογράφοι της Κύπρου διέσωσαν ανεκτίμητο υλικό και έθεσαν τις βάσεις για τη νεότερη έρευνα. Όμως, για ιστορικούς κυρίως λόγους, οι λαογραφικές μελέτες παρέμεναν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, περιορισμένες σε τοπικό επίπεδο, με σημείο αναφοράς αποκλειστικά τον ελλαδικό χώρο. Σεβόμενη το έργο των παλαιοτέρων και βασιζόμενη σε αυτό, η κυρία Ηγουμενίδου διεύρυνε τους ερευνητικούς ορίζοντες, εντάσσοντας τον νεότερο πολιτισμό της Κύπρου στον διεθνή χώρο και προβάλλοντάς τον στο επιστημονικό κοινό πέρα από τα όρια του νησιού.

Αξιοσημείωτη προσφορά της κυρίας Ηγουμενίδου, συνιστά η προβολή της Λαογραφίας της Κύπρου, τόσο σε τοπικό επίπεδο όσο και στο εξωτερικό. Τη διάχυση της γνώσης σε θέματα κυπριακής Λαογραφίας στην τοπική κοινωνία,

επιδίωξε με τη διοργάνωση συνεδρίων και ημερίδων, με συνεργασίες για την παραγωγή ταινιών / ντοκιμαντέρ, την προσφορά εμπειρογνωμοσύνης σε εθνογραφικά μουσεία και σε κοινότητες της υπαίθρου, με παρουσιάσεις και κριτικές βιβλίων και άρθρων, καθώς και με πολυάριθμες διαλέξεις, ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές.

Στο εξωτερικό έκανε γνωστό τον παραδοσιακό κόσμο της Κύπρου με τη συμμετοχή της με ανακοινώσεις σε περισσότερα από 100 συνέδρια σε 25 χώρες, όπως παραπάνω εκτενώς αναφέρθηκε, καθώς και με τον συντονισμό και την ενεργό συμμετοχή της σε 30 ευρωπαϊκά και άλλα διεπιστημονικά ερευνητικά προγράμματα. Από το 1995 εκπροσωπεί την Κύπρο ως antenne nationale, στο P.A.C.T. EURETHNO του Συμβουλίου της Ευρώπης. Είναι μέλος 28 διεθνών ή τοπικών Συνδέσμων, Εταιρειών και Οργανώσεων Λαογραφίας, Εθνογραφίας, Εθνολογίας και Λαϊκής Τέχνης, μεταξύ άλλων της International Commission for Ethnological Food Research, της International Molinological Society κ.ά.

Εκτός του ακαδημαϊκού χώρου, η κυρία Ηγουμενίδου επί έτη συμμετείχε σε συμβουλευτικές επιτροπές του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, του Κυπριακού Οργανισμού Τυποποίησης και στην Επιτροπή Κρίσεως του ΚΥΣΑΤΣ. Ως μέλος της Εθνικής Τεχνικής Επιτροπής Τυποποίησης CYS/TC 21, το 2014-2015, σε συνεργασία με την ερευνήτρια Α. Χατζηγιασεμή, ετοίμασε τη μελέτη για το Κυπριακό Πρότυπο «Λευκαρίτικο Κέντημα», και το 2019-2020 το Πρότυπο για το «Φυθκιώτικο» (κέντημα του αργαλειού), σε συνεργασία με τη Δρα Πετρούλα Χατζηττοφή. Τόσο το «Λευκαρίτικο Κέντημα» όσο και το «Φυθκιώτικο» έχουν εγγραφεί στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο της UNESCO ως στοιχεία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

Από το 2012 έως το 2021 προσέφερε τις υπηρεσίες της ως εμπειρογνώμων της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, καθώς και ως μέλος της Ειδικής Επιτροπής, η οποία συστάθηκε με απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου της Κυπριακής Δημοκρατίας για την Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά. Ως εμπειρογνώμων, είχε ενεργό συμμετοχή στην αξιολόγηση των στοιχείων τα οποία εγγράφονται στον Εθνικό Κατάλογο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, καθώς και στην ετοιμασία των αιτήσεων για την εγγραφή στοιχείων στον Αντιπροσωπευτικό (Παγκόσμιο) Κατάλογο της UNESCO. Επίσης, με την ιδιότητα της εμπειρογνώμονος, εκπροσώπησε την Κύπρο σε συνόδους για την ΑΠΚ σε χώρες της Ευρώπης.

Και είναι για όλη αυτή τη δράση της που στις 10 Απριλίου του 2019 η νεοσύστατη τότε Κυπριακή Ακαδημία Επιστημών, Γραμμάτων και Τεχνών την περιέλαβε στα αρχικά δώδεκα ιδρυτικά μέλη της, εκλεγμένη από την τετραμελή Ιδρυτική Επιτροπή, στην Β΄ Τάξη Γραμμάτων και Καλών Τεχνών, και την έχει αναδείξει σε μέλος της Μεταβατικής Διοίκησης της Ακαδημίας ως Αντιρόεδρό της, τιμώντας το μεγάλο ερευνητικό και συγγραφικό έργο της, την αφοσίωσή της στη καταγραφή, ανάδειξη και μελέτη του κυπριακού λαϊκού πολιτισμού, τη διε-

θνή αναγνώριση και καταξίωσή της και την προσήλωσή της στην έρευνα και διδασκαλία του πολιτισμού της Κύπρου, στην διαχρονική μορφή και εξέλιξή του.

Η Ομότιμη Καθηγήτρια και Ακαδημαϊκός κυρία Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, στη μακρά και παραγωγική σταδιοδρομία της ξεκινώντας από την αρχαία τέχνη και την έρευνα των κυπριακών αρχαιοτήτων προχώρησε στα νεότερα μνημεία της κυπριακής πολιτιστικής κληρονομιάς. Τα διέσωσε, τα κατέγραψε, τα τεκμηρίωσε, τα μελέτησε, τα δημοσίευσε. Πλαισίωσε ιστορικά και κοινωνικά το υλικό της, και ανέδειξε τις κυπριακές λαϊκές τέχνες στη διαχρονική και λειτουργική τους διάσταση, δίνοντας ένα έργο μεγάλο, καταξιωμένο, με διεθνή υπόσταση και αναγνώριση, βάζοντας σε νέες βάσεις, με την έρευνα, την διδασκαλία και το συγγραφικό της έργο, τη μελέτη της κυπριακής Λαογραφίας, και την εικόνα που ο επιστημονικός κόσμος έχει γι' αυτήν.

Αποτελεί για τον λόγο αυτό, η ίδια και το έργο της, ορόσημο στις ελληνικές λαογραφικές σπουδές, κυπριακές και ελλαδικές. Μας έμαθε πώς να ακούμε όσα τα πράγματα έχουν να μας πουν, πώς να «διαβάζουμε» τα αντικείμενα, να αντιλαμβανόμαστε την «κοινωνική ζωή» τους, να τα κατανοούμε και να τα πλαισιώνουμε, ώστε να αποτελούν τεκμήρια για την ιστορική, οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ζωή όσων τα παρήγαν και εκείνων που τα χρησιμοποίησαν. Έβγαλε τα αντικείμενα από την ακινησία της προθήκης, και τα κατέστησε μάρτυρες ζωής, ζωντανά κομμάτια της κοινωνικής πραγματικότητας, διαχρονικά.

«ΕΠΑΝΕΚΤΙΜΩΝΤΑΣ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ (1922-2022)»

ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
(21-23 Οκτωβρίου 2022)

ΡΟΖΗ-ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑ ΑΓΓΕΛΑΚΗ
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Πανεπιστήμιο Λευκωσίας

Η ΕΠΑΝΕΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΤΡΑΥΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΝΤΕΧΝΟ ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΟ ΛΟΓΟ

Εισαγωγή

Οι λέξεις τραύμα και τραυματισμός που χρησιμοποιούνται ευρέως σήμερα προέρχονται από τον όρο της Ιωνικής και Δωρικής διαλέκτου «τρώμα» και το αρχαιοελληνικό ρήμα «τιτρώσκω», που σημαίνει διατρυπώ και δηλώνει τη ρήξη, τη λύση συνέχειας[1]. Σήμερα, το τραύμα διαχωρίζεται σε σωματικό και ψυχικό. Ιδιαίτερα το ψυχικό τραύμα, αν δεχθούμε ότι σε μια τέτοια κατάσταση λύεται η συνέχεια της ψυχής μας, λογίζεται ως η συνθήκη στην οποία περιέρχεται ο άνθρωπος όταν πια έχει χάσει την ικανότητα προσαρμοστικότητας, ρύθμισης, οργάνωσης και ανθεκτικότητας του νευρικού του συστήματος, εφόσον βίωσε εμπειρίες που δεν μπόρεσε να ελέγξει, να επεξεργαστεί και να διαχειριστεί[2]. Με τα τραύματα της ανθρώπινης ψυχής και, ουσιαστικά, την επίδραση μιας εξωτερικής δύναμης ή ενός βίαιου γεγονότος στον ανθρώπινο οργανισμό ασχολούνται κατά βάσιν οι κλάδοι της Ψυχολογίας και της Ψυχιατρικής, προσεγγίζοντάς το από διαφορετικές οπτικές γωνίες.

Ο άνθρωπος προσπαθεί να βρει με διάφορους τρόπους διεξόδους για να ανταπεξέλθει στις βιωματικές εμπειρίες που του προκαλούν σοκ, εσωτερική διέγερση, ακόμη και μόνιμες διαταραχές[3]. Οι Τέχνες είναι μέσον δια του

1. P. Chantraine, *Ετυμολογικό λεξικό της αρχαίας Ελληνικής*, μτφρ. Γιωργος Δαρλας & Θανασης Πετρου, Αθήνα 2022: Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη, σελ. 450.

2. P.A. Levine. *Waking The Tiger: Healing Trauma: The Innate Capacity to Transform Overwhelming Experiences*. Berkeley, CA, 1997: North Atlantic Books. P.A. Levine. *In an Unspoken Voice: How The Body Releases Trauma and Restores Goodness*. Berkeley, CA, 2010: North Atlantic Books, p. 761.

3. J. Laplanche & J.B.Pontalis, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, μτφρ. Βασιλης Καψαμπελης, Λιτσα Χαλκουση, Αναστασια Σκουλικα, Πετρος Αλουπης Αθήνα, 1986: Κέδρος.

οποίου ο άνθρωπος θεραπεύεται. Μια από τις μορφές της που προσπαθούν να φωτίσουν, να επεκτείνουν, να απαλύνουν, ακόμη και να επιλύσουν την έννοια του τραύματος, είναι η Λογοτεχνία[4]. Στο παρόν άρθρο θα γίνει προσπάθεια να εξεταστεί πώς η βραβευμένη συγγραφέας Αγγελική Δαρλάση επέλεξε να εκθέσει σε ένα λογοτεχνικό έργο για παιδιά και νέους τα τραύματα του εκπατρισμού, του θανάτου και της ορφάνιας, καθώς και τον τρόπο διαχείρισής τους από ένα ανήλικο αγόρι που, προκειμένου να επιβιώσει, ακροβατεί μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας. Στο μυθιστόρημα συμφύεται η Ιστορία, το βίωμα και η μαρτυρία από τη μια, με τη μυθοπλασία από την άλλη και, καθώς απευθύνεται σε παιδιά και εφήβους, σκοπό έχει να τους αφυπνίσει μέσα από την αυτο-εξερεύνηση και εξέλιξη του κεντρικού χαρακτήρα, που μυείται στη ζωή και μαθαίνει να ορίζει τον εαυτό του σε ένα αντίξοο περιβάλλον. Η συγγραφέας του παρακινεί τους αναγνώστες να μάθουν την Ιστορία των προσφύγων της Μικρασίας και να συναισθανθούν τις συνέπειες της τραγωδίας του 1922: την οριστική απώλεια της ήρεμης και χαρούμενης ζωής- της «πρώτης», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο έργο από τον νεαρό πρωταγωνιστή Δρόσο. Ταυτόχρονα τους προϊδεάζει αναφορικά με την επιρροή των γεγονότων του 1922 στη διαδικασία διαμόρφωσης της ελληνικής εθνικής συνείδησης και ταυτότητας και τους εξοικειώνει με τους ανθρώπινους μηχανισμούς αυτοπροστασίας σε ακραίες καταστάσεις[5].

Η Λογοτεχνία για παιδιά και νέους ως αποθετήριο της εμπειρίας

Η αγάπη και οι σπουδές της συγγραφέως για το θέατρο στέκονται αφορμή για να στηθεί το σκηνικό του μυθιστορήματος της και να μεταφερθεί νοητά ο αναγνώστης στα «δωματιάκια» του θεάτρου Τσίλερ, με «τον μεγάλο πολυέλαιο στη μέση της πανύψηλης οροφής, με τα διακοσμημένα με γοργόνες στηθαία των θεωρείων, τα φώτα» και «τα καθίσματα από κόκκινο βελούδο»[6] που «έγινε σπίτι των Μικρασιατών για πάνω από ενάμιση χρόνο»[7] και αντηχούσε «αναστεναγμούς ανακούφισης, λυγμούς ντροπής και απόγνωσης και δάκρυα χαρμολύπης»[8]. Επιπλέον, στέκεται η αφορμή για να στηθεί από τους χαρακτήρες του βιβλίου μέσα στο ίδιο θέατρο η παράσταση της *Τρικυμίας* του Σαίξ-

4. Κ. Μιντζηρα, «*Λογοτεχνία και Ενσυναίσθηση*», Διπλωματική Εργασία ΠΕΣΥΠ-ΑΣΠΑΙΤΕ, σσ. 10-18.

5. Ρ.Τ. Αγγελακη, «Μεσαιωνική Κύπρος: Το λίκνο πολιτισμού της Μεσογείου στη Νεανική Λογοτεχνία», *Ανέμη*, 29 (2021): σελ. 52.

6. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι στο θεωρείο*, Αθήνα 2021: Μεταίχμιο, σελ. 33.

7. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι...*, *ό.π.*, σελ. 23.

8. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι...*, *ό.π.*, σελ. 31.

πηρ, που δένει άρτια με το περιεχόμενο των συμβάντων στη ζωή του Δρόσου: Του κεντρικού χαρακτήρα που έχασε τους γονείς του στην Καταστροφή της Σμύρνης, ενώ η αδερφή του, Αρετή, πνίγηκε μπροστά στα μάτια του στο λιμάνι του νησιού.

Το έργο συνδυάζει στοιχεία και από τις τρεις βασικές κατηγορίες στις οποίες κατατάσσονται θεματικά όσα λογοτεχνήματα τοποθετούνται στον κορμό της προσφυγικής πεζογραφίας[9]: Ο νεαρός πρωταγωνιστής στην κοπιαστική του προσπάθεια να ελέγξει τις συνέπειες των τραυματικών γεγονότων στην ψυχή του, επαναφέρει στη μνήμη του τις στιγμές από την ευτυχισμένη, πρότερη ζωή του στο γενέθλιο τόπο, αλλά και τις επώδυνες εμπειρίες του εκπατρισμού του από αυτόν. Καθώς στα λογοτεχνήματα όπου εκτίθεται η προσφυγιά αναπαρίστανται και οι προσπάθειες των εκπατρισμένων να ορθοποδήσουν στο νέο τους τόπο, παρατηρούμε πως στο έργο ο Δρόσος εξιστορεί στον αναγνώστη στιγμές και από την «δεύτερη», όπως την ονομάζει, ζωή του, αυτές που έζησε κατά το πρώτο διάστημα της εγκατάστασής του στον ελλαδικό χώρο όντας παιδί, και αυτές που πέρασε ως ενήλικος πλέον, με τα τραύματά του επουλωμένα και τις ουλές να του θυμίζουν πως είναι αγωνιστής[10].

Τις μνήμες του αυτές, όπως θα φανεί και πιο κάτω, ο ήρωας τις επεξεργάζεται με έναν τρόπο ιδιαίτερο: Επιλέγει ποιες θα διατηρήσει και ποιες θα ξεχάσει, καθώς επίσης ποιες θα μπλέξει με τις εμπειρίες της «αληθινής ζωής του» που δεν ήταν πια « όπως την ήξερε»[11]. Καθώς πρόκειται για νεανικό μυθιστόρημα όπου εκτίθεται το τραύμα της προσφυγιάς και η δύναμη και της συλλογικής μνήμης, η συγγραφέας φροντίζει να δώσει έμφαση στην πρόσληψη των τραυματικών γεγονότων που μνημειοποιούνται τόσο από τον ίδιο τον ήρωα, όσο και από τους συνενοίκους του στο θέατρο Τσίλερ. Ταυτόχρονα, χάρη στην αφηγηματικότητα, προβάλλει την ψυχοκοινωνική διάσταση της συλλογικής μνήμης και μετατρέπει τα ιστορικά γεγονότα σε ψυχικές αναπαραστάσεις

---

9. T. Doulis, T. *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia Minor Disaster*. Berkeley, Los Angeles 1977: University of California Press, p. 323, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Τόμ. Β΄ Ανήσυχα χρόνια*. Αθήνα, 1980: Οι Εκδόσεις των Φίλων, σελ. 23, Πολίτης, Λ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα, 1978: Μ.Ι.Ε.Τ., σελ. 302, Ε. Σταυροπουλου, «Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις)», στον τόμο Κ. Δημαδης (επιμ.) *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, Γ΄, Αθήνα 2015: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, σελ. 381.

10. M. Rutter, «Psychosocial resilience and protective mechanisms». In J. Rolf, A. Masten, D. Cicchetti, K. Nuechterlein, & S. Weintraub (Eds.), *Risk and protective factors in the development of psychopathology,* New York 1990: Cambridge University Press, pp. 181--214.

11. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι...*, σελ. 97.

με δημόσιο και ιδιωτικό χαρακτήρα[12]: Ο Δρόσος παγιδεύεται για ένα διάστημα στη λήθη των τραυματικών του εμπειριών και μετατρέπει το παρελθόν σε παρόν και το μέλλον του μια διαρκή επανάληψη[13]. Χάρη στην καθαρτική διαδικασία της επαναληπτικότητας και της δραματουργίας[14] ο ήρωας τελικά λυτρώνεται, σαν έγινε, εκτός από πρωταγωνιστής του βιβλίου, και πρωταγωνιστής της θεατρικής παράστασης που οργάνωσε η Ευδοξούλα, η συμπαθέστατη συμπατριώτισσα και συνένοικός του στο θέατρο. Πρόκειται για τον βοηθητικό χαρακτήρα του έργου, δια του οποίου κορυφώνεται μάλιστα η πλοκή του.

Ομολογουμένως, η συγγραφέας «εισβάλλει» με εξαιρετικό τρόπο στον εσωτερικό κόσμο του μικρού πρόσφυγα που προσπαθεί να προσαρμοστεί στις βίαια εναλλασσόμενες συνθήκες και τα διαφορετικά περιβάλλοντα. Καθώς ο αναγνώστης λαμβάνει πληροφορίες για το επώδυνο και σκόπιμα ξεχασμένο παρελθόν του Δρόσου, αντιλαμβάνεται πως σημαντικό βήμα για την απώθηση, λύτρωση και συμφιλίωση του ανθρώπου με το προσωπικό του τραύμα είναι η φαντασιακή επεξεργασία του, η αφήγηση και η ιστορικοποίησή του[15]. Πιθανότατα στόχος της Δαρλάση είναι αναδείξει τις πιέσεις που αντιμετωπίζουν τα παιδιά-πρόφυγες όταν πρόκειται να ενταχθούν ομαλά στις χώρες υποδοχής[16], να συγκινήσει τους ανήλικους αναγνώστες της και να τους βοηθήσει να συναισθανθούν τον πόνο των Μικρασιατών μαθαίνοντας Ιστορία. Επιπλέον, πιθανότατα επιδιώκει μέσα από το μυθιστόρημά της να επεξεργαστεί το συλλογικό ή πολιτισμικό τραύμα και να αναδείξει τη δύναμη που έχει, εφόσον έχει πια σφραγίσει τη μνήμη μιας κοινωνικής ομάδας[17].

---

12. Β. Λαλαγιανη & Β. Πετσα, «Πολιτική βία, ιστορική μνήμη και τραύμα: αναπαραστάσεις της τρομοκρατίας σε σύγχρονα ελληνικά λογοτεχνικά κείμενα και μαρτυρίες», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 38 (2017), σελ. 120.

13. R.D. Stolorow, *Trauma and Human Existence: Autobiographical, Psychoanalytic, and Philosophical Reflections*. The Analytic Press, New York& London 2007: Taylor and Francis Group, p.27.

14. P. Jones, *Drama as Therapy: Theatre as Living*. Hove and New York 1996: Brunner-Routledge, p. 24-39.

15. D. LaCapra, *History and its Limits. Human, Animal, Violence*. London, 2009: Cornell University Press, p. 76.

16. A. Anderson, R. Hamilton, D. Moore, S. Loewen, & K. Frater-Mathieson, «Education of refugee children». In R. J. Hamilton & D. Moore, D. (Eds.). (2004). Educational interventions for refugee children: T*heoretical perspectives and implementing best practice*, London 2004: Routledge, pp. 1-11. H. Pinson & M. Arnot, «Sociology of education and the wasteland of refugee education research», *British Journal of Sociology of Educ*ation, 28, 3 (2007), pp. 399-407.

17. Ρ. Βαν Μπουσχοτεν, «Μνήμες, τραύματα και μετα – μνήμη: το παιδομάζωμα και η επεξεργασία του παρελθόντος», στο Ρ. Βαν Μπουσχοτεν Ρικη, Τ. Βερβενιωτη, Ε. Βουτυρα Ευτυχια, Β.Δαλκαβουκης, Κ. Μπαδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*. Αθήνα 2008: Επίκεντρο, σσ. 139-140, Ν. Δεμερτζης & Β. Ρουδομετωφ, «Πολιτισμικό τραύμα: μια προβληματική της πολιτισμικής κοινωνιολογίας», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 28(Χειμώνας 2011-2012) σελ. 1-19, σελ. 6-7.

Προκειμένου να γίνει κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο η Δαρλάση όχι μόνο αναπαριστά λογοτεχνικά το ψυχικό τραύμα ενός ανθρώπου σε παιδική ηλικία, αλλά και εκθέτει την ανθρώπινη ευαλωτότητα[18] με αφορμή γεγονότα που ασκούν ισχυρή επιρροή στο ελληνικό εθνικό αφήγημα επιλέχθηκε η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου. Ως μέθοδος θεματικής μελέτης γραπτών πηγών, επιτρέπει την αντικειμενική, αξιόπιστη και συστηματική καταγραφή των καταγεγραμμένων πληροφοριών και των μηνυμάτων τους[19]. Χρήσιμη αποδείχθηκε και η Νέα Κριτική και η αξιοποίηση των βασικών στοιχείων της, ήτοι το θέμα του έργου, οι χαρακτήρες, το σκηνικό, η ιδεολογία της συγγραφέως και η φωνή του αφηγητή[20]. Ως μεθοδολογικό εργαλείο, τέλος, επιλέχθηκε και η πολιτισμική εικονολογία, γνωστή με τον όρο "imagologie" που προέρχεται από την ορολογία της γαλλικής εθνοψυχολογίας, που εξετάζει τις πολιτισμικές εικόνες του ξένου και του πολιτισμού του όπως παρουσιάζεται στα λογοτεχνικά έργα, αλλά και τη γένεση και επίδραση αυτών των εικόνων με τη μορφή στερεοτύπων στην ιστορία της λογοτεχνίας[21].

Το αγόρι στο θεωρείο

Πρόκειται για ένα μυθιστόρημα όπου η συγγραφέας συνδύασε επιτυχημένα τη φαντασία της με εκφάνσεις της κοινωνίας και πτυχές της ανθρώπινης ύπαρξης, με στόχο να εκπαιδεύσει πολυεπίπεδα τους αναγνώστες της, που είναι εκκολαπτόμενα μέλη της κοινωνίας. Οι εναλλαγές στις σκηνές και τα αφηγηματικά επίπεδα αλλά και στις κύριες χρονικές σχέσεις ανάμεσα στη στιγμή που συντελείται η αφήγηση και στον ιστορικό χρόνο κρατούν αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού, στα μάτια του οποίου η προσωπική εμπειρία του κεντρικού δρώντος προσώπου ιστορικοποιείται και ξετυλίγεται η σχέση του Εαυτού του με τον κόσμο[22]: Μέσα από την αφήγηση, την ανά-

---

18. J. Herman, *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence from Domestic Abuse to Political Terror*, New York: Basic Books 1994. pp.7-10.

19. O.R. Holsti, «Content Analysis». In G. Lindzey, E. Aronson, E. (Eds.). *The Handbook of Social Psychology*, Vol. Reading, Massachusetts 1986: Addison-Wesley Publishing Company, pp. 596-692.

20. P.T. Αγγελακη, *Διδακτική της ιστορίας. Το Βυζάντιο στη λογοτεχνία για παιδιά, από το 1955 μέχρι σήμερα: Συγκριτική και ιδεολογική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη 2018: Γιαχούδης, σσ. 116-128.

21. R. Florack, « Ethnic Stereotypes as Elements of Character Formation», in J. Eder, F. Jannidis & R. Schneider (Ed.), *Characters in Fictional Worlds: Understanding Imaginary Beings in Literature, Film, and Other Media*. Berlin, New York, 2010: De Gruyter, pp. 478-505.

22. Φ. Αμπατζοπουλου, *Η γραφή και η βάσανος: Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα 2000: Πατάκης, 2000, σελ. 57, J.V. Gunn, «Review: The Bios of Autobiography: Autobiography: Essays Theoretical and Critical by James Olney», *The Journal of Religion*, 62, 2 (1982), p. 193.

κληση εμπειριών, τη λήθη, τον θρήνο και την αποδοχή, το τραύμα του έφηβου πρωταγωνιστή επουλώνεται[23].

Η υπόθεση του βιβλίου εκτυλίσσεται όπως προαναφέρθηκε στο δημοτικό θέατρο Τσίλερ, «το μάλλον κακοκατασκευασμένο, μισοτελειωμένο, παρατημένο κτίριο»[24] της Αθήνας, που χρησιμοποιήθηκε για τη στέγαση των προσφύγων της Μικράς Ασίας μέχρι και το 1927. Βέβαια, βάσει του προωτοπρόσωπου αφηγητή και πρωταγωνιστή του βιβλίου, στα μάτια του το θέατρο «έμοιαζε με Παλάτι» όταν έφτασαν εκεί οι πρόσφυγες αποδιωγμένοι, με ανείπωτη «κούραση λόγω της διαδρομής και της ανασφάλειας του να περνάς τις νύχτες σου στο δρόμο»[25]. Το θέατρο αποτέλεσε, άλλωστε, το μέρος που στέγασε τις αναμνήσεις, τα όνειρα και τους εφιάλτες του έφηβου πρωταγωνιστή Δρόσου, ο οποίος ακροβατούσε ανάμεσα στη φαντασία και την πραγματικότητα, τη μνήμη και τη λήθη, την αλήθεια και το ψέμα: Ο Δρόσος ενσαρκώνει τον ψυχικά τραυματισμένο έφηβο που, καθώς αδυνατεί να αντιμετωπίσει την πραγματικότητα, απωθεί τις αναμνήσεις του δημιουργώντας αντιπερισπασμούς απέναντι στην πιο τραυματική ανάμνηση απ' όλες[26], τον θάνατο, που εν προκειμένω δεν αφορά μόνο τη φυσική απώλεια, αλλά συμβολίζει κι εκείνη των ψυχικών και πνευματικών του δυνάμεων[27].

Το αναγνωστικό κοινό καθώς διαβάζει το μυθιστόρημα, συνειδητοποιεί πόσο δύσκολες στιγμές έζησαν οι Μικρασιάτες και, ταυτόχρονα πόσο περίπλοκος είναι ο ανθρώπινος μηχανισμός αυτοπροστασίας από θλιβερές εμπειρίες, μέσα από τη δράση ανάγκη του ανήλικου Δρόσου. Το αγόρι προσπαθεί να γιατρέψει τη θλίψη του μέσα από τη λήθη, την εμμονή στη φαντασία και την αδυναμία παραδοχής πως ξεριζώθηκε από τον τόπο του και έμεινε χωρίς οικογένεια, ενώ διατηρεί παράλληλα το υπαρξιακό καθήκον του ως παιδί , που δεν είναι άλλο από το να διατηρήσει άσβεστη την ελπίδα και το νόημα[28]. Τη δε ανάγκη του για ρίζωμα, που συχνά συναντάται ως μοτίβο σε προσφυγικά πεζογραφήματα[29], την εκφράζει μέσα από την ψευδαίσθηση πως ζει στον εξώστη του Τσίλερ με την νεκρή αδελφή του, Αρετή, που ήταν συνδεδεμένη στο μυαλό του με «μια γλυκιά μυρωδιά από τριαντάφυλλα» και τη βεβαιότητα πως «θα βρούνε τους γονείς τους», κάτι που ήταν η «λύση στα προβλήματα τους»[30].

---

23. M. Hirsch& L. Spitzer, « "We Would Not Have Come Without You": Generations of Nostalgia», *American Imago*, 59, 3 (Fall 2002) pp. 253-276 https://doi.org/10.1353/aim.2002.0018

24. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι..., ό.π.*, σελ. 22.

25. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 30.

26. Ζ. Παπανδρεου, *Τραυματική μνήμη και δημόσια ιστορία: Δίστομο 1944-2018*, Αθήνα 2018: Ταξιδευτής, σελ. 109.

27. R. May, *Το Νόημα του Άγχους*, μτφρ. Γιωργος Βασιλακος, Αθήνα, 2010: Ύψιλον.

28. Herman, J.L., *Trauma and recovery: The aftermath of violence – From domestic to political terror*, New York, 1992: Basic Books, p. 101.

29. Τ. Καφετζακη. *Προσφυγιά και Λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*. Αθήνα 2003: Πορεία, σελ. 258.

30. Α. Δαρλάση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 23.

Σύμφωνα με τον Φρόυντ, ο άνθρωπος εικονίζει και αναπαριστά τα βιώματα του μέσα από τη δόμηση μορφών στο μυαλό του, οι οποίες σχετίζονται με την εξέλιξη και συνέχιση της ζωής του[31]. Ο Δρόσος επιβιώνει τόσο χάρη στις αμνημονικές διαδικασίες που επιδρούν ως φάρμακο στον ανομολόγητο πόνο του[32], αφού δε θυμάται τον χαμό της οικογένειάς του, όσο και στις καταναγκαστικές επαναληπτικές διαδικασίες[33], δια των οποίων επιστρέφει νοητά σπίτι του στη Σμύρνη και δημιουργεί σκεπτομορφές της νεκρής αδερφής του. Η Αρετή στο έργο φαίνεται πως συμβολίζει την «πρώτη του ζωή» του πρόσφυγα, την αθωότητα, την ανεμελιά και τις χαρούμενες στιγμές του στη γη της Επαγγελίας, εξ ου και διαβάζουμε πως «τη νύχτα που η αδερφή του εξαφανίστηκε, ο Δρόσος ένιωσε πως η πρώτη, αληθινή του ζωή είχε χαθεί οριστικά»[34]. Κυριευμένος συχνά από πανικό, στη δίνη ενδοψυχικών αμυντικών μηχανισμών, ο νεαρός επαναλάμβανε στον εαυτό του πως η Αρετή, δηλαδή η μνήμη με τον επιλεκτικό της χαρακτήρα που του εξασφάλιζε την ατομική και ιστορική του συνείδηση, «κατείχε τον τρόπο να γυρίζει πάλι πίσω» κι έτσι «ποτέ δε θα χανόταν»[35].

Επιπλέον, όμως, ο αναγνώστης οδηγείται στο συμπέρασμα πως η Αρετή, εκτός από τον μηχανισμό με τον οποίο ο νεαρός Μικρασιάτης δραπέτευε από την σκληρή πραγματικότητα, του έδιδε και επιβεβαίωση, που στην κατάσταση όπου είχε περιέλθει του ήταν απαραίτητη για να αυτοπροσδιοριστεί: Αναφέρεται, επί παραδείγματι, στο κείμενο πως η Αρετή συχνά-πυκνά τον καθησύχαζε πως «δε συγκρινόταν με όλους τους αδελφούς του κόσμου» και τον βεβαίωνε πως για χάρη του εκείνη «και στην άλλη άκρη της γης να βρισκόταν, ήξερε να γυρίζει πίσω και ποτέ δεν θα χανόταν»[36]. Σε συνέχεια με τα ανωτέρω, θα προσθέταμε ότι η Αρετή διατηρούνταν ζωντανή στη μνήμη και την πραγματικότητα του Δρόσου, όπως την είχε φτιάξει εκείνος, επειδή συμβόλιζε και την ανάγκη του για συγχώρεση, καθώς δεν είχε μπορέσει να τη σώσει από πνιγμό κατά τη μετάβασή τους στην Αθήνα από τη Σμύρνη. Άλλωστε, φέρεται να μονολογεί πως «σεβόταν την επιθυμία της να ονειρεύεται τα δικά της όνειρα, να ζει στον δικό της κόσμο μέχρι να μπορέσει να αντιμετωπίσει αυτόν που ζούσαν» και να παρομοιάζει τον εαυτό του με τον πρίγκιπα που θα την «έσωζε με την αγάπη του», όπως έσωσαν από τον «αιώνιο ύπνο τη Χιονάτη»[37]. Επιπλέον ομολογεί πως κατακλύζονταν και από ενοχές, καθώς σκεφτόταν μήπως

31. Α. Ποταμιανού, *Επί ξυρού ακμής*, Αθήνα, 2009: Μετά, σσ. 60-65.

32. Α. Μαντογλου, «Αυτοβιογραφική μνήμη και "λήθη" σε προσωπικό, κοινωνικό και οικογενειακό πλαίσιο», *Hellenic Journal of Psychology*, Vol. 8 (2011), pp. 193-228.

33. F. Sigmund, "Beyond the Pleasure Principle", in Julie Rivkin and Michael Ryan (eds). *Literary Theory: An Anthology.* Oxford 2004: Blackwell, pp. 431-7.

34. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 91.

35. Α. Δαρλαση, Το αγόρι... *ό.π.*, σελ. 23.

36. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 27.

37. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 39.

ο χρόνος γιάτρευε την πληγή του και «ξεχνούσε την αδερφούλα του», αν και όταν «δεν θα την είχε πια ανάγκη»[38].

Η συγγραφέας παρωθεί το αναγνωστικό της κοινό να συνειδητοποιήσει πως μάλλον τα δικά του όνειρα και ανάγκες εξυπηρετεί στο έργο ο Δρόσος, κρατώντας ζωντανή την ανάμνηση της αδερφής του: Αδυνατώντας να διαχειριστεί τον χαμό της, περιστατικό όπου υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας, φέρεται να αποφασίζει να παίξει με τα μυθολογικά αδέλφια Ύπνος και Θάνατος και να αντικαθιστά χάρη στη φαντασία του την εικόνα της σωρού της, που έπλεε στην επιφάνεια της θάλασσας έξω από το νησί τους, με αυτήν της «κουλουριασμένης» «σαν τη Χιονάτη» «μικρούλας» που «κοιμόταν ήρεμα και ξέγνοιαστα» 39κλεισμένη για μέρες σε ένα ξύλινο μπαούλο. Το μπαούλο κλεινόταν η Αρετή δεν ήταν το αληθινό μπαούλο το οποίο πράγματι έφερναν μαζί τους μερικοί πρόσφυγες, αλλά ένα φανταστικό γεμάτο μνήμες. Εκεί ο Δρόσος είχε σφραγίσει την αδερφή του για να μην δραπετεύσει ποτέ, την έβαζε για ύπνο, τη νανούριζε και αστειεύονταν μαζί της.

Το κρυφτό

Οι αναγνώστες του έργου προϊδεάζονται σε αρκετά σημεία πως πρόκειται για έφηβο καθηλωμένο στο τραύμα του· άλλωστε, περιγράφονται τόσο από τον τριτοπρόσωπο αφηγητή που παρεμβάλλεται στη ροή της αυτοβιογραφικής αφήγησης, όσο και από τον ίδιο τον Δρόσο, τα συμπτώματα υπερδιέγερσης, η δυσκολία στον ύπνο και οι εκρήξεις θυμού του πρωταγωνιστή, όλα συμπτώματα μετατραυματικής διαταραχής. Στα δυο πρώτα από τα τρία συνολικά μέρη του βιβλίου οι αναγνώστες παρακολουθούν κάθε τόσο τον Δρόσο «παρασυρμένο, να ακολουθεί την αδερφή του στη χώρα του ύπνου, λες και δεν υπήρχε άλλος κόσμος παρά μόνο αυτός που κατοικούσαν στα όνειρα τους»[40], να παίζει κρυφτό με τη χαμένη Αρετήμέσα στο Τσίλερ και, ουσιαστικά, νακρύβεται από τα αλήθειες του, τις οποίες απωθούσε με παρέμβλητες αναμνήσεις (flash back), παραισθήσεις και αποσυνδετικά επεισόδια[41].

---

38. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 79.
39. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 38.
40. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 36.
41. G. Hartman, "Trauma Within the Limits of Literature", *European Journal of English Studies*, 7, No. 3 (2003), pp. 257-74, B. Piątek, Beata, "'The Waxworks of Memory' or the Search for Meaning of Life in John Banville's The Sea", in M. Coghen, Z. Mazur & B. Piątek (eds). *Ambiguity and the Search for Meaning: English and American Studies at the Beginning of the 21st Century*. Kraków 2010: Jagiellonian University Press, pp. 261-9. D. Sanyal, "Review of Writing History, Writing Trauma, by D. LaCapra". *SubStance*, 31, 2/3(2002), 301-306. https://doi.org/10.2307/3685496

Οι αναγνώστες σε πολλά σημεία του κειμένου παρακινούνται να αναρωτηθούν αναφορικά με το αν η Αρετή ήταν ζωντανή ή όχι. Το ότι ζούσε μονάχα στη φαντασία του Δρόσου υπονοείται στο έργο, καταρχάς, από φράσεις του ίδιου, φράσεις που ενέχουν το στοιχείο της μεταφυσικής κίνησης: Φερ' ειπείν, αναφέρει ο αυτοδιηγητικός αφηγητής πως «η αδερφή του μπορούσε να πετάει οπότε ήθελε»[42], –σε σημείο που «σαν προσευχή»[43] παρακαλούσε μέσα του να μην πετάξει εκείνη τόσο μακριά, χαθεί και τον αφήσει, καθώς «ήταν τοσοδούλα»[44] και υπήρχε, κατά τη γνώμη του, κίνδυνος «να του την πάρει ο αέρας»[45]. Επιπλέον, στο σημείο όπου οι αναγνώστες διαβάζουν την απορία του ίδιου του Δρόσου για «την τύχη της» αδερφής του όταν «κρυβόταν» ή παρέμενε κλεισμένη στο ξύλινο μπαούλο που το παρομοίαζε με «γυάλινο φέρετρο» 46, από όπου δεν έβγαινε ούτε να ανασάνει, πιθανότατα οι υποψίες τους πως πρόκειται για άτομο νεκρό να μεγαλώνουν. Κατά την άποψή μας, στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούνται όσοι διαβάζουν το βιβλίο και μέσα από τις φράσεις του τριτοπρόσωπου αφηγητή πως όταν ο ήρωας «ένιωθε τη μοναξιά και την απογοήτευση να τον κυριεύουν»[47], μαζί με την «απόγνωση, τον φόβο, τον θυμό και την πίκρα»[48], οραματιζόταν την αδερφή του «με το φεγγαρίσιο της χαμόγελο» ως «φάντασμα προορισμένο να τον παρασύρει σε άγνωστα και σκοτεινά μέρη», να του χαρίζει μια «γαλήνια αίσθηση»[49].

Άλλα στοιχεία του βιβλίου που καλείται να επεξεργαστεί ο αναγνώστης προκειμένου να αποφανθεί αν η Αρετή ήταν ζωντανή ή όχι, είναι οι διάλογοι που αναπτύσσει ο Δρόσος με τους βοηθητικούς χαρακτήρες του έργου – ιδίως στις σκηνές όπου περιπλανιέται στο θέατρο ψάχνοντας την αδερφή του, που ήθελε να πιστεύει ότι κρυβόταν. Οι απαντήσεις που λαμβάνει από τους υπόλοιπους πρόσφυγες – συγκατοίκους του, ότι δηλαδή δεν ξέρουν πού και πώς να ψάξουν την Αρετή αφού «δεν την είχαν δει ποτέ. Δεν ήξεραν καν πώς μοιάζει»[50], ή οι ερωτήσεις του τύπου «πώς θες να ξέρω αν είδα κάπου ένα κορίτσι που δεν ξέρω αν το έχω ματαδεί;»[51], είναι χαρακτηριστικές. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι ο Δρόσος την περιέγραφε λεπτομερώς στους συνενοίκους του, αλλά «φυσικά δεν έλεγε σε κανέναν το μυστικό της Αρετής, πως μπορούσε να πετάει με το φύσημα του αέρα»[52].

---

42. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 22.
43. *Ό.π.*
44. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 25.
45. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 24.
46. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 38.
47. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 61.
48. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 63.
49. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 61.
50. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 105.
51. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 115.
52. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 108.

Η Δαρλάση, παρεισφρέοντας στην ανθρώπινη ψυχοσύνθεση, καθιστά μέσα από το μυθιστόρημά της σαφές στους αναγνώστες της πως όταν ένα νεαρό άτομο πονά, δραπετεύει από τον πραγματικό κόσμο μεταβάλλοντας τη συνειδησιακή του κατάσταση, ενώ εισέρχεται σε μια βαθιά παθητικότητα και απόσυρση[53]. Ο χρόνος για το Δρόσο είχε σταματήσει και οι μνήμες του δεν ήταν κωδικοποιημένες, όπως οι συνηθισμένες αναμνήσεις σε λεκτική, γραμμική αφήγηση που αφομοιώνεται με μια συνέχεια· υπήρχαν ως όνειρα που περιείχαν θραύσματα του τραυματικού γεγονότος, καθώς και ίχνη του παρελθόντος, φιλτραρισμένα υποκειμενικά[54]. Οι μνήμες που διατηρούσε ο Δρόσος ήταν οι μνήμες που είχε επιλέξει να κρατήσει έπειτα από συνειδητές και ασυνείδητες επανεξετάσεις, εγγραφές και διαγραφές, μνήμες που πυροδοτούνταν από μικρά ερεθίσματα, φαντασιακά επενδυμένα και συνδεμένα με τις αισθήσεις του[55]. Όχημα με το οποίο ο ψυχικά τραυματισμένος πρωταγωνιστής -αλλά και η αδερφή του, στη φαντασία του – μεταφέρεται στην πατρίδα του είναι η όσφρηση[56] και, συγκεκριμένα, «το άρωμα από τις τριανταφυλλιές τους»[57]. Χάρη, μάλιστα, «στην τριανταφυλλένια ανασαιμιά του σπιτιού τους» ήξερε πως η Αρετούλα του ήταν κάπου εκεί κοντά, μέσα στο θέατρο και άρα απέκλειε το γεγονός να είχε ξεμακρύνει. Όταν, πάλι, οι φαντασιώσεις του Δρόσου εξασθενούσαν, «δε μπορούσε να μυρίσει πουθενά εκείνη την τόσο οικεία τριανταφυλλένια μυρωδιά» της και οι «αγωνίες» και τα «καρδιοχτύπια» του πως η αέρινη αδερφή του «θα προσγειωνόταν σε άλλο σπίτι και θα έβρισκε άλλους γονείς κι άλλον αδερφό»[58] και θα «την έχανε», ζωντάνευαν.

Η γλωσσοπλαστική δύναμη της Δαρλάση παρωθεί το παιδί να γίνει κοινωνός της εσωτερικής πάλης του Δρόσου που « δεν επέτρεπε στον εαυτό του να κλάψει, ούτε καν να βουρκώσει. Αν το έκανε θα ήταν σαν να παραδεχόταν πως πραγματικά είχε χάσει την αδερφή του» – εξ ου και «προτί-

---

53. Herman, J.L. *Trauma and recovery...* ibid, pp. 39-43, G. Fisher, «Existential psychotherapywith adult survivors of sexual abuse». *Journal of Humanistic Psychology*, 45, 1(2005), pp.10-40. doi: 10.1177/0022167804269042

54. J.L. Herman, « Complex PTSD: A syndrome in survivors of prolonged and repeated trauma». *Journal of Traumatic Stress*, 5 (1992), pp. 377-391, J.L. Herman, J. C.Perry, & B.A. Van der Kolk, « Childhood trauma in borderline personality disorder » . *American Journal of Psychiatry*, 146 (1989), pp. 490-495, Α. Λιακος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*. Αθήνα, 2007: Πόλις, σελ. 274-5, Χ. Χατζη & Λ. Πατερακη, *Η μνήμη στην ψυχανάλυση και στη νευροεπιστήμη: οι εκλεκτικές συγκλίσεις τους μέσα από τα ερωτήματα του τραύματος και της ιστορικής αλήθειας», τόμ. 2*. Αθήνα, 2009: Ποταμός, σελ. 484.

55. Δ. Βεντουρατου, *Εισαγωγή στην Ψυχοτραυματολογία και στην Τραυματοθεραπεία. Η μέθοδος EMDR*, Αθήνα, *2009:* Πεδίο.

56. Larrabee M.J. «The Time of Trauma: Husserl's Phenomenology and Post-Traumatic Stress Disorder», *Human Studies*, *1*8, 4(1995), pp. 351-366.

57. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 27.

58. *Ό.π.*

μησε να σκέφτεται πως είχε κάπου κρυφτεί»[59] και συχνά «μπουσουλούσε γύρω-γύρω στο δωμάτιο ξανά και ξανά, σα ζώο στο κλουβί, λες και η Αρετή ήταν χαμένη καρφίτσα που εκείνος την έψαχνε στο πάτωμα». «Σήκωνε με μανία το στρώμα, αναποδογύριζε την καρέκλα και την πετούσε με φούρια κι έβγαζε ένα-ένα όλα τα ρούχα μέσα από το μπαούλο»[60] για να την εντοπίσει.

Σύμφωνα με τα πορίσματα μελετών, τα άτομα που επιβιώνουν σοβαρής ψυχοτραυματικής εμπειρίας συχνά εκδηλώνουν ένα είδος διχασμού: Πότε βιώνουν τα πραγματικά γεγονότα στο πλαίσιο μιας περιτραυματικής αποσύνδεσης, διατηρώντας πάντα τη φαντασίωση που τους κρατά ήρεμους, και πότε υιοθετούν το ρόλο του «παρατηρητή»[61]. Ακολούθως εναλλάσσεται και η φωνή του αφηγητή στο έργο, που περιγράφει τα γεγονότα πότε σε πρώτο πρόσωπο και πότε σε τρίτο. Εντοπίζουμε, ωστόσο και διαλόγους, φερ' ειπείν τις στιχομυθίες του Δρόσου με τη συντοπίτισσά του Δόμνα, τη γνωστή των δικών του που τον αναγνώρισε στο πλοίο για την Αθήνα και είπε πως είναι παιδί της «προκειμένου να καταγραφούν ως οικογένεια και μήπως με αυτόν τον τρόπο βρίσκανε κάπου να μείνουν»[62]. Ήταν η γυναίκα που έστεκε «σιωπηλά παρούσα, σε κάθε λυγμό του, σε κάθε του δάκρυ για την οικογένεια που στερήθηκε, σε κάθε αναστεναγμό για την πατρίδα που έχασε»[63].

Τρικυμία

Η Δόμνα περιγράφεται να αντιλαμβάνεται καλά τους λόγους για τους οποίους ο Δρόσος συντηρούσε το τραύμα του, αρνούμενος να παραδεχθεί τις οδυνηρές αλήθειες στον εαυτό του[64] – εξ ου και δεν τολμούσε να του τις αποκαλύψει και να του προκαλέσει «τις πιο άγριες τρικυμίες». Άλλωστε, κι εκείνη διαβάζουμε ότι «δεν ήταν έτοιμη για όποια καταιγίδα και τρικυμία προκαλούσε άθελά

59. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 98.

60. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 99.

61. M. Cloitre, B.C. Stolbach, J.L.Herman, B. van der Kolk, R. Pynoos, J. Wang & E. Petkova, «A developmental approach to complex PTSD: childhood and adult cumulative trauma as predictors of symptom complexity», *Journal of Traumatic Stress*, 22,5 (October 2009): pp. 399-408. E.A. Kaplan, E.A. Trauma Culture: The Politics of Terror and Loss in Media and Literature. N.J., 2009: Rutgers University Press, p. 19, D. Kalsched, *The inner world of trauma : archetypal defences of the personal spirit*, USA, 1996: Psychology Press, pp. 12-13.

62. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 53.

63. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 177-8.

64. R. Janoff-Bulman, R. *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*. New York, 1992: Free Press, pp. 256-9.

της»[65], ιδίως κατά τις στιγμές όπου ο Δρόσος ακροβατούσε μεταξύ ψευδαίσθησης και αλήθειας και έτεινε να συνειδητοποιήσει πως ήταν ώρα να ομολογήσει το ψέμα του στον εαυτό του κι ένιωθε σαν την γοργόνα, την αδερφή του Μεγαλέξανδρου «που της έλεγαν ψέματα όσοι ήξεραν πως ο αδελφός της ζει»[66]· μόνο που εκείνος «δεν ήταν γοργόνα», ούτε «στοιχειό να τρέμει όποιος τον συναντούσε», αλλά αν ήταν, σύμφωνα με τον αφηγητή-παρατηρητή, «θα ούρλιαζε από άκρη σε άκρη, θα έλεγε στο βοριά να φυσάει αλύπητα, θα τάραζε τη θάλασσα και θα έσειε τη γη. Η μανία του θα ήταν μεγαλύτερη από την δική της»[67].

Τέτοιες στιγμές, λοιπόν, η Δόμνα διαβάζουμε πως «κοίταζε θλιμμένη και σκεπτική» τον Δρόσο χωρίς να τον κακοκαρδίζει· άλλωστε, «όταν τον αναγνώρισε επάνω στο καράβι, τον θεώρησε ως τη μόνη ευλογία που μπορούσε να έχει πλέον» και πίστεψε πως «είχε υποχρέωση να του προσφέρει όσα μπορούσε και δεν μπορούσε»[68]. Μαζί με «τον πόνο και το πένθος για τον χαμό των αγαπημένων της, κουβαλούσε στην καρδιά της και τον πόνο και το πένθος για χάρη του Δρόσου», επειδή «ήξερε ότι δε θα άντεχε τη σκληρή αλήθεια». Έχοντας «εκείνη αντικρίσει τη δική της», προτίμησε να μην του πει πως είχε δει τα νεκρά σώματα των γονιών του πάνω στα πτώματα των δικών της συγγενών, ούτε «του πήρε την Αρετή. Την άφηνε να ζει και να αναπνέει δίπλα του». Του άφησε την αλήθεια εκείνη που είχε ανάγκη, «μέχρι να μπορούσε να αντέξει την αλήθεια της ζωής»[69].

Πιο αναλυτικά, όταν ο Δρόσος της «ζητούσε να φέρει γιατρό να εξετάσει την αδελφή του, που την ένιωθε πως δεν ήταν καλά και κάθε τόσο έβαζε το αυτί του κοντά της για να βεβαιωθεί ότι ανέπνεε»[70], η Δόμνα βάσει του τριτοπρόσωπου αφηγητή έβρισκε την δύναμη να του απαντά συγκαταβατικά «με δειλό χαμόγελο», να του λέει διαρκώς πως «όλα θα έσιαζαν» και να τον καθησυχάζει πως θα βρούνε τους δικούς του. Δεν έλειπαν, όμως, και οι φορές που η «φωνή της έμοιαζε σαν κρύσταλλο που ράγιζε ανεπαίσθητα και κουβαλούσε το ράγισμα, μέχρι τη στιγμή που δεν αντέχει κι εντελώς αναπάντεχα γίνεται θρύψαλα». Ωστόσο, πάντα του έλεγε «λόγια που έμοιαζαν με υπόσχεση»[71], τα οποία ο Δρόσος πίστευε «επειδή δεν είχαν κανέναν άλλο που να μπορούσαν να εμπιστευτούν με την Αρετή στην ξένη γη που τους είχε βγάλει ο δρόμος»[72].

Ο ψυχικά τραυματισμένος Δρόσος στο πρόσωπο της Δόμνας γίνεται σαφές πως στηριζόταν και ταυτόχρονα εναπόθετε όλο του τον θυμό και την

65. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 43.
66. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 72.
67. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 73.
68. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 182.
69. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 183.
70. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 35.
71. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 28.
72. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 29.

πίκρα που ήταν τόσο μεγάλη, που κάποιες στιγμές «ήθελε να την κλοτσήσει», παρόλο που εκείνη απ' όταν τον πλησίασε στο καράβι «δεν τον άφησε στιγμή, ακόμη και τις πιο άδικες προς εκείνη στιγμές του» ·όπως εκείνες κατά τις οποίες υπέμενε τις μικρές του «τρικυμίες» ξεσπώντας πάνω της, επειδή «δεν του έλεγε τίποτα» όταν αυτός της μήνυε πως «έχασε πάλι την αδερφή του», ενώ εκείνη συνέχισε να προσποιείται «πως εκείνο το ρημαδιό», το θεωρείο, «ήταν το σπίτι τους κι εκείνος κι η αδερφή του τα δικά της παιδιά»[73]. Η Δόμνα, πάλι, με τη δράση της εξυπηρετεί την προώθηση της πλοκής του έργου: Ήταν το άτομο που νοιαζόταν για τον Δρόσο και προσπαθούσε να τον ανασύρει από την παθητικότητα και την απομόνωση όπου τον οδηγούσε η μελαγχολία του. «Χανόταν για ώρες» προκειμένου να φέρει «λιγοστά φαγώσιμα» για τη «μικρή τους οικογένεια»[74], τον παρότρυνε «να βγαίνει έξω να βρει και άλλα παιδιά», αλλά δεν του έφερνε αντιρρήσεις όταν εκείνος επέμενε ότι «δεν ήθελε να αφήσει μόνη την Αρετή τους»[75]. Το νοιάξιμο, «τα παρηγορητικά λόγια» και οι «εξηγήσεις» της[76] προς το πρόσωπο του Δρόσου, «τον οποίο διαβεβαίωνε πως θα έκανε τα πάντα να βρει τους γονείς του»[77], αξίζει να σημειωθεί πως είναι αντιπροσωπευτικές συμπεριφορές της φροντίδας που δείχνουν οι πρόσφυγες μεταξύ τους, όταν εγκαθίστανται σε νέους τόπους.

Η ανάγκη των προσφύγων για συσπείρωση και δημιουργία εσω-ομάδων[78] γίνεται κατανοητή από τον αναγνώστη, κατά τη γνώμη μας, και στα σημεία του βιβλίου όπου ο Δρόσος καταφεύγει στην φιλική αγκαλιά του νεαρού, συνομήλικου συντοπίτη του ονόματι Σάββα, δευτερεύοντα χαρακτήρα στο έργο, προκειμένου να βρει καταφύγιο από τους «άλλους», δηλαδή τους γηγενείς, που «τους έβριζαν»[79]. Η συγγραφέας αποκαλύπτει στο κοινό της ότι στο κοινωνικό φαντασιακό των γηγενών οι εκπατρισμένοι Μικρασιάτες ήταν παρείσακτοι, αφού θεωρήθηκαν λίγο ή πολύ οι υπαίτιοι για την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, των αλυτρωτικών της επαγγελιών και όσα αντιπροσώπευε για το

73. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 102.
74. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 45.
75. Α. Δαρλαση, Τ*ο αγόρι... ό.π.*, σελ. 35.
76. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 52.
77. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 53.
78. J.C. Turner, J.C. «Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behavior». *European Journal of Social Psychology*, 5,1(1975), pp.1-34. J.C.Turner, M.A. Hogg, P.J. Oakes, S.D. Reicher & M. Wetherell, *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*, Oxford, England, 1987: Blackwell. J.C. Turner, K.J. Reynolds, S.A. Haslam& K.E. Veenstra, K.E. «Reconceptualizing personality: Producing individuality by defining the personal self», in T. Postmes & J. Jetten (eds.), *Individuality and the group: Advances in social identity.* Thousand Oaks, CA, 2006: Sage Publications, Inc, pp. 11-36.
79. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 57.

λαό: ενότητα εθνική, ελευθερία, ανάπτυξη, πρόοδο, παιδεία[80]· εξ ου και η λέξη «πρόσφυγες» για τους ντόπιους, των οποίων οι εθνικές ελπίδες είχαν εκείνη την εποχή καταποντιστεί, ήταν χαρακτηρισμός περιφρονητικός. Μάλιστα, τον πετούσαν «με τόση κακία που ο Δρόσος την ένιωθε να τον χαρακώνει, όπως αν τον χτύπαγε σπαθί»[81].

Ο Δρόσος, λοιπόν, περιγράφεται να προσπαθεί να συνειδητοποιήσει ανάμεσα σε όλα και την προσφυγιά του, λέξη που βρισκόταν συνεχώς απ' όταν την άκουσε «καρφωμένη στο μυαλό του και τον κυνηγούσε»· κι ενώ προσπαθούσε να απαλύνει το ατομικό και ίσως διυποκειμενικό του τραύμα, βίωνε και το εθνικό. Μπορεί να «έτρεχε μακριά» από τη λέξη προσφυγιά, εκείνη όμως «τον ακολουθούσε, όσο κι αν μάταια ήθελε να της ξεφύγει. Εκείνη κατάφερνε και τον άρπαζε κάθε φορά»[82]. Καθώς ο νεαρός πρωταγωνιστής, βάσει του βιβλίου, δεν ήταν για τους θυμωμένους ντόπιους παρά ένα «παλιοπροσφυγάκι» «που ήθελε να τους κλέψει»[83], θεωρούμε πως τα παιδιά κατά την ανάγνωση προϊδεάζονται, αφενός πως το έθνος αποτελεί φαντασιακή κοινότητα που περνά κρίσεις συνοχής, αφετέρου δε πως η διαδικασία συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας αποτελεί διαδικασία περίπλοκη[84], που συχνά οδηγεί τον άνθρωπο στην υιοθέτηση προκαταλήψεων και μιας στάσης αρνητικής και σκληρής απέναντι στη διαφορετικότητα[85]. Υποννοείται, δε, πως η έννοια της διαφορετικότητας αποδίδεται και καταγράφεται στο νου των ατόμων η οποία και πολλές φορές λανθασμένα, ιδίως κατά την προσπάθεια διατήρησης μιας θετικής αυτοαντίληψης[86].

Σε συνέχεια με τα παραπάνω, θα προσθέταμε πως οι γηγενείς Έλληνες αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός ιδιόρρυθμου ενδοεθνικού δια-

---

80. Θ. Βερεμης & Ι. Κολιοπουλος, *Ελλάς: Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*. Αθήνα, 2006: Καστανιώτης, σελ. 536, Κ.Θ. Δημαρας, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*. Αθήνα, 1982: Ερμής, σελ. 156.

81. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 91.

82. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 93.

83. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 91.

84. Θ. Δραγωνα, *Ταυτότητα και Εκπαίδευση. Κλειδιά και Αντικλείδια*, Αθήνα, 2007: ΥΠΕΠΘ-Πανεπιστήμιο Αθηνών, σελ. 21-23. Ν. Κωστουλα-Μακρακη, *Γλώσσα και κοινωνία. Βασικές έννοιες*. Αθήνα. Μεταίχμιο, σελ. 93.

85. Γ. Πασχαλιδης, «Η πολιτισμική ταυτότητα ως δικαίωμα και ως απειλή. Η διαλεκτική της ταυτότητας και η αμφιθυμία της κριτικής», στον τόμ. Λ. Μαρατου – Αλιπραντη (επιμ.), *«Εμείς» και οι «Άλλοι». Αναφορές στις τάσεις και τα σύμβολα*, Αθήνα, 2000: Τυπωθήτω, Γιώργος Δαρδανός, σσ. 73-83.

86. C. Camilleri, "Les stratégies identitaires des immigres", in J. Ruano-Borbalan (ed.). *L' identité: L' individu, Le groupe, La société*. Paris, 1998: Sciences Humaines, pp. 52-75, Σ. Παπασταμου, *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία. Επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις*, Αθήνα, 2008: Πεδίο, σσ. 302-303. Η. Tajfel & J.C. Turner, "The social identity theory of intergroup behavior", in S. Worschel & W. G. Austin (eds.). *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago, 1986: Nelson-Hall, p. 16.

φορισμού[87], αφού χαρακτήριζαν τους αδερφούς τους από τη Μικρά Ασία *ξένους* και φώναζαν πως θα ήταν «καλύτερα να βούλιαζε το πλοίο τους, να πνιγόταν κι εκείνοι μαζί του» «που ήρθαν να φάνε το ψωμί τους!»[88]. Η έκθεση του ετερο-στερεοτύπου[89] των Μικρασιατών που εκτίθεται στο βιβλίο, ο κοινωνικός αποκλεισμός, ο ρατσισμός και η ξενοφοβία που βιώνει ο Δρόσος, καθώς και το ότι ως ζητήματα στο έργο θίγονται η ετερογένεια των σύγχρονων κοινωνιών και οι παρωχημένες αντιλήψεις για τους *Άλλους*, μας ωθούν στο να κατατάξουμε το εφηβικό αυτό μυθιστόρημα της Δαρλάση στον κορμό της προσφυγικής πεζογραφίας[90], που προωθεί την απόκτηση διαπολιτισμικής συνείδησης στους αναγνώστες- παιδιά[91].

Η πολυπολιτισμική λογοτεχνία για παιδιά και νέους υποστηρίζει μεταξύ άλλων ότι κάθε ανθρώπινο ον, αφού καταφέρνει να συνδυάζει τις πολλές πλευρές που διαθέτει, είναι πολυπολιτισμικό. Ως εκ τούτου, κάθε λογοτεχνία που αναπαριστά την κοινωνία όπου ο κάθε άνθρωπος εντάσσεται, είναι αναπόφευκτα πολυπολιτισμική[92] . Το ότι το μυθιστόρημα της Δαρλάση ανήκει και στην κατηγορία αυτών των βιβλίων γίνεται αντιληπτό σε πολλές σκηνές του έργου, με πιο αντιπροσωπευτική εκείνη στην οποία ο Δρόσος συλλογίζεται, με αφορμή τα σακιά με τις μουχλιασμένες πατάτες που έδωσαν οι γηγενείς στους πρόσφυγες του θεάτρου Τσίλερ για να μαγειρέψουν, «σε αυτό που τέλος πάντων αποκαλούσαν μαγειρείο»[93]. Ο ήρωας παρατηρούσε τις γυναίκες συγκατοίκους του να προσπαθούν να τις ξεδιαλέξουν. Άκουγε «άλλες να ορκίζονται πως ήταν επικίνδυνο να τρως πρασινωπές πατάτες» και τις έβλεπε να τις πετάνε, ενώ άλλες, «ανάλογα με την μόρφωση που είχαν, το πόσο επηρεαζόταν από τα λόγια των άλλων αλλά και

87. Ν. Δεμερτζης, *Ο λόγος του εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα, 1996: Σάκκουλας, σσ. 135-141.

88. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 122.

89. G. Marín & J.M. Salazar, "Determinants of hetero-and autostereotypes: Distance, level of contact, and socioeconomic development in seven nations", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 16, 4(1985), pp.403-422.

90. Γ. Καλλινης, "Μύθος και μυθ-ιστόρημα. Ο μυθοποιητικός μοντερνισμός και τα τρία πρώτα μυθιστορήματα του Κοσμά Πολίτη", *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, 4 (1993), σσ. 169-182.

91. Α. Ακριτοπουλος, Α., "Όψεις διαπολιτισμικής συνείδησης: Ταυτότητα και ετερότητα σε νεανικά/εφηβικά μυθιστορήματα της μεταπολιτευτικής περιόδου (1974-2002), στον τόμ. Ε. Χοντολιδου, Γ. Πασχαλιδης, Κ. Τσουκαλα& Α. Λαζαρης (επιμ.), *Διαπολιτισμικότητα, Παγκοσμιοποίηση και Ταυτότητες*, Αθήνα, 2008: Gutenberg, σσ. 498-511. Α. Γιαννικοπουλου, *Η Παιδαγωγική πρόκληση της πολυπολιτισμικότητας. Βιβλία για μικρά παιδιά σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία*. Αθήνα, 2007: Ατραπός.

92. M. Cai, "Multiple Definitions of Multicultural Literature: Is the Debate Really Just Tvory Tower'?" *The New Advocate* 11, 4 (1998), pp. 311-324, J. Glazier & A.S Jung, "Multicultural Literature and Discussion as Mirror and Window?", *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, 48, 8(2005), pp. 686-700.

93. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 49.

σίγουρα ανάλογα με το πόσο πεινούσαν οι ίδιες ή ακόμη περισσότερο η φαμελιά τους, τα παιδιά τους», όχι απλά δεν τις πετούσαν, αλλά «υπερασπίζονταν με το σώμα τους και την τελευταία φλούδα»[94]. Αυτή η διαφορετικότητα απόψεων και η αποδοχή τους, με σκοπό την αρμονική συνύπαρξη, όπως άλλωστε ορίζεται από τα λογοτεχνικά έργα με διαπολιτισμικό περιεχόμενο, τονίζεται στο έργο από την παρακάτω φράση του Δρόσου:

> «Τα διαφορετικά χρώματα που είχαν οι πατάτες που έμπαιναν στο νερό, ήταν η περίτρανη απόδειξη για όσο μια γίνεται καλύτερη συνύπαρξη των τόσο διαφορετικών ανθρώπων, μέσα σε ένα κοινό σπίτι και τη σιωπηρή αποδοχή της διαφορετικής γνώμης»[95].

Προτελευταίο στάδιο: διαπραγμάτευση

Η προαναφερθείσα τρικυμία της ψυχής του Δρόσου, βάσει της αφήγησης επρόκειτο να πάψει εφόσον ξεπερνούσε εκείνος τα στάδια της άρνησης και του θυμού και διαπραγματευόταν το τραύμα του – εν προκειμένω, ενώ θα ενσάρκωνε τον Πρόσπερο, πρωταγωνιστή της *Τρικυμίας* του Σαίξπηρ, της «ιστορίας που είχε βρει σε εκείνο το δωμάτιο με τα παλιά πράγματα»[96]. Για την ακρίβεια, η διαπραγμάτευση του πένθους από το Δρόσο έλαβε χώρα στην παράσταση που έδωσε με μερικούς ακόμη συνενοίκους του, που αργότερα έμελλαν και να αποτελέσουν τον μικρό του, οικογενειακό κύκλο, στο θέατρο που «παρόλο το κακό του ριζικό και την άτυχη ιστορία του, ακριβώς επειδή ήταν ένα κτίριο προορισμένο να στεγάζει μεταμορφώσεις, είχε καταφέρει να μεταμορφωθεί με επιτυχία σε φιλόξενο σπίτι για όλους εκείνους τους πρόσφυγες που είχαν μείνει άστεγοι»[97]. «Χάρη στην Ευδοξούλα» δόθηκε η παράσταση που αποτέλεσε τελικά «και τη λύση στο θέμα της εξαφάνισης της Αρετής»[98], καθώς εκείνη «επέμενε πως το καλύτερο σχέδιο για να αποκαλυφθεί η αδερφή του Δρόσου ήταν η παράσταση της *Τρικυμίας*»[99] που θα έπαιζαν στο θέατρο Τσίλερ οι ίδιοι οι πρόσφυγες.

Ο Δρόσος, λοιπόν, ενσάρκωσε τον Πρόσπερο, που «κάποτε ήταν βασιλιάς και ζούσε ευτυχισμένος στη χώρα του», μέχρι που ο «μοχθηρός αδερφός του τον εξόρισε» κι έκτοτε «κατέληξαν σε εκείνο το νησί που έγινε

94. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 56.
95. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 59.
96. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 75.
97. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 151.
98. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 136.
99. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 138.

ένα φιλόξενο σπίτι για αυτούς, αλλιώς θα είχαν από καιρό πεθάνει»[100] – όπως οι εξόριστοι ξαφνικά πρόσφυγες της Μικρασίας βρήκαν καταφύγιο ως ναυαγοί στο φιλόξενο για αυτούς θέατρο. Η Αρετή στο μυαλό του ήταν «ο πιστός ακόλουθος» του Πρόσπερου, το αιθέριο πνεύμα Άριελ, αλλά στην πραγματικότητα τον ενσάρκωσε ένα κοριτσάκι που έφερνε στην Αρετή. Στη φαντασία του η Αρετή τού έλεγε πως «ήταν ο Άριελ», «το καημένο πνεύμα»[101] που δεν ήταν πραγματικά ελεύθερο, «επειδή ο Πρόσπερος που είχε προκαλέσει εκείνη την μανιασμένη τρικυμία το είχε ανάγκη» και «εκείνο ένιωθε την ανάγκη του και δεν ήθελε να φύγει»[102]. Καθώς «η παράσταση παρουσίασε μια διαφορετική εκδοχή από εκείνο το έργο που πριν από τρείς αιώνες και κάτι είχε σκεφτεί και γράψει ο δημιουργός του»[103], ο Δρόσος-Πρόσπερος συγχώρησε τον αδερφό του, καθώς «όλοι μαζί μπορούσαν να ζήσουν ευτυχισμένοι και αδελφωμένοι» και «το μόνο που έλειπε ήταν η υπόσχεση του Πρόσπερου στον Άριελ. Έπρεπε να τον ελευθερώσει»[104].

Ο Δρόσος φαίνεται πως αναγνώριζε πού και πού τι έπραττε προκειμένου να προστατευθεί από το τραύμα του και να επιβιώσει: Βάσει του κειμένου, υπήρχαν στιγμές που, καθώς διάβαζε το βιβλίο του Σαίξπηρ που βρήκε τυχαία στο θέατρο, ομολογεί στον εαυτό του πως «χάρη στην Αρετή δεν ξεχνούσε πώς είναι να είσαι άνθρωπος», όπως δεν ξεχνούσε ο Πρόσπερος χάρη στον Άριελ, «που νοιαζόταν τον καημένο το αφέντη του»[105]. Τελικά, έχοντας πάρει το χρόνο του, αποφασίζει να ελευθερωθεί ο ίδιος από τις μνήμες του παρελθόντος και να ελευθερώσει την αδελφή του από τη φαντασία του, ενώ «είχε μεταμορφωθεί σε άνθρωπο της ιστορίας που παίζει»[106]. Η επιλογή της *Τρικυμίας* του Σαίξπηρ από τη συγγραφέα δεν είναι τυχαία, αφού όπως προκύπτει από τα λόγια του αφηγητή στο έργο, οι πρόσφυγες της Μικρασίας για εκείνη ήταν ναυαγοί στον ταραγμένο ωκεανό και το θέατρο όπου στεγάστηκαν «το νησί που εμφανίζεται σε κάθε τρικυμία για να σώσει όσους έχουν ανάγκη». Παρουσιάζει, λοιπόν, τον Δρόσο να θωρεί τον εαυτό του ως «ναυαγό» – όχι «άστεγο», ούτε «ορφανό», ούτε «πρόσφυγα»[107]. Με αφορμή έναν κατακλυσμό που ξέσπασε και γέμισε νερά το θέατρο, η ψευδαίσθηση του Δρόσου πως ζούσε σε ένα ερημικό νησί ως ναυαγός με την αδερφή του, διαβάζουμε πως κλιμακώθηκε και έπειτα σταδιακά άρχισε να φθίνει: Μέσα στην τρικυμία του μυα-

100. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 151.
101. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 74.
102. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 77.
103. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 154.
104. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 157.
105. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 78.
106. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 67.
107. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 123.

λού και της καρδιάς του, έψαχνε μεν την αδερφή του, αλλά «ήταν σίγουρος πως την άκουσε να του φωνάζει: σε παρακαλώ να θυμηθείς πως έκανα όλα όσα μου ζήτησες. Δε σου είπα ψέματα, λάθη δεν έκανα κι έμεινα κοντά σου χωρίς να διαμαρτύρομαι ή να παραπονιέμαι»[108]·λόγια που «είχε τύχη αίσθηση ότι τα είχε ξανακούσει»109 και, βασικά «υπήρχαν γραμμένα στις σελίδες του βιβλίου της *Τρικυμίας*» -ήταν τα «λόγια του Άριελ στον Πρόσπερο, λόγια που του υπενθύμιζαν πως του είχε υποσχεθεί πως θα τον ελευθερώσει»[110].

Έχοντας η Ευδοξούλα, όπως προαναφέρθηκε, σκοπό να βοηθήσει το Δρόσο να κοιτάξει κατάματα το πρόβλημά του και γενναία να το αντιμετωπίσει με τη βοήθεια της νέας του οικογένειας πια στο πλευρό του, μάζεψε «όλα τα απομεινάρια σκηνικών από την παλιότερη ζωή του θεάτρου»[111], βρήκε τρόπο να ράψει τα κοστούμια της παράστασης, για « να ράψει μαζί και πληγές»[112]. Θα υποστηρίζαμε ότι εκπροσωπεί όλους εκείνους τους πρόσφυγες που «μια χαρά τα καταφέραν»[113] και «με αξιοπρέπεια και αγάπη αρνιόταν να ξεπέσουν» και «δούλευαν, πάλευαν για να σιάξουν τα πράγματα»[114]. Βέβαια, ενώ πολλοί πρόσφυγες διατηρούν ζωντανό το όνειρο επιστροφής στην πατρίδα, η Ευδοξούλα παραδέχονταν την πικρή αλήθεια, ότι δηλαδή «δεν υπήρχε πια τίποτε για εκείνη»[115] στο γενέθλιο τόπο, εξ ου και αποφάσισε να θεωρήσει πατρίδα της τον εαυτό της και το δέσιμο της με τους ανθρώπους που θα ένιωθαν τον πόνο της και θα ήταν για εκείνη «σπιτικό»· όπως εκείνος ο καπετάνιος του ιαπωνικού καραβιού, που πέταξε «το πανάκριβο εμπόρευμά του στη θάλασσα και διέταξε να φορτώσουν το πλοίο με όσους περισσότερους μπορούσαν», ή ο ναύτης «που της πρόσφερε ένα μικρό μπολ με ζεστό φαγητό» και της έλεγε στη γλώσσα του με «μάτια δακρυσμένα ότι "*πονάει η ψυχή του, το είναι του*"». Ως ένδειξη ευγνωμοσύνης και ταυτόχρονα πολυπολιτισμικότητας του έργου, ο αναγνώστης πληροφορείται ότι το μαντήλι με το οποίο ο ναύτης σκούπισε τα μάτια της «η Ευδοξούλα το κρέμασε μέσα σε γυάλινη κορνίζα στον τοίχο» «και το φύλαξε σα θησαυρό», επιλέγοντας «μόνο αυτό να θυμάται»[116].

Όπως «ο Πρόσπερος δίσταζε» να ελευθερώσει τον Άριελ, έτσι «δίσταζε πάνω στη σκηνή κι ο Δρόσος» να ελευθερώσει από τη σκέψη του την αδερ-

108. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 126.
109. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 127.
110. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 128.
111. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 148.
112. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 140.
113. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 171.
114. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 178.
115. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 171.
116. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι...*, *ό.π.*, σελ. 172-3.

φή του, αρνούμενος ουσιαστικά να απολέσει ό,τι του είχε απομείνει για να νιώθει πως ανήκει κάπου και να κουβαλά την αίσθηση του σπιτικού που τόσο άδικα και απότομα έχασε. Με την παρότρυνση της Ευδοξούλας που συντόνιζε το έργο μέσα από την κουίντα, ο Δρόσος «με σφιγμένη την καρδιά»[117] είπε εν τέλει στο μικρό κορίτσι που ενσάρκωνε το ρόλο του Άριελ και, με τη φαντασία του, στην αδερφή του: «Σε ελευθερώνω Αρετή. Μπορείς να φύγεις τώρα... αλλά θα σε θυμάμαι. Σου το υπόσχομαι»[118]. Μετά την παράσταση, σύμφωνα με τον τριτοπρόσωπο αφηγητή, ο Δρόσος:

> έκλαψε όσο δεν είχε κλάψει ποτέ στη ζωή του. Έκλαιγε για το σπίτι που είχαν αφήσει πίσω», «για τη φωτιά που έβλεπε από μακριά να κατακαίει την πόλη τους, για τους γονείς που είχε χάσει και δεν ήξερε αν θα ξανάβλεπε, έκλαιγε για την αδελφή του που πνίγηκε όταν αναποδογύρισε εκείνη η βάρκα πού είχαν μπει για να γλυτώσουν από την φωτιά και τον όλεθρο, έκλαιγε επειδή όσο και να είχε προσπαθήσει δεν είχε καταφέρει τελικά να τη σώσει την Αρετή τους[119].

Η στιγμή της συνειδητοποίησης στο βιβλίο αποδίδεται με ύφος απλό που, ωστόσο προκαλεί τη συγκίνηση του αναγνώστη και τον προσκαλεί να παραδειγματιστεί από τη δύναμη του Δρόσου που, χάρη και στους νέους δικούς του ανθρώπους, βρήκε το κουράγιο να προχωρήσει. Ο αναγνώστης παρωθείται και να συναισθανθεί την κούραση των προσφύγων που, όση ψυχική, συναισθηματική και σωματική αντοχή κι αν απεδείχθη ότι είχαν, δεν έπαυαν να είναι άνθρωποι που αποζητούσαν να νιώσουν το θεμελιώδες αίσθημα της ασφάλειας. Τη φράση του πρωταγωνιστή «η Αρετή πάει... χάθηκε, εκεί... Στη θάλασσα... στο λιμάνι. Δεν ήταν μαζί μου στο καράβι. Δεν ήταν μαζί μου εδώ μέσα ποτέ»[120] ακολουθεί η έτερη συνειδητοποίηση πως, τόσον καιρό «αληθινή ήταν η Δόμνα» που ήταν δίπλα του κάθε στιγμή, «όπως αληθινή ήταν και η ζωή μαζί της»[121], την οποία αποφάσισε ο Δρόσος τελικά να ζει, σκεπτόμενος πως «κάθε φορά που γελούσε, είναι σα να γελούσαν μαζί τους κι όσοι αγαπούσαν και χάσανε και μέσα τους κουβαλούσαν»[122].

---

117. *Ό.π.*
118. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 158.
119. Α. Δαρλαση, Το αγόρι... *ό.π.*, σελ. 159.
120. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 162.
121. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 164.
122. Α. Δαρλαση, Το αγόρι... *ό.π.*, σελ. 175.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Το μυθιστόρημα της Δαρλάση απευθύνεται σε παιδιά και εφήβους και ανήκει στον κορμό της προσφυγικής λογοτεχνίας, αφού αναδεικνύονται σε αυτό με έντεχνο τρόπο οι συνθήκες μετακίνησης και διαμονής των προσφύγων του 1922. Εντοπίζονται, ωστόσο στις σελίδες του και στοιχεία ρεαλιστικά και νατουραλιστικά, αφού όπως ο Φ. Ντοστογιέφσκι, η συγγραφέας προσπάθησε να «απεικονίσει όλα τα βάθη της ανθρώπινης ψυχής»[123] και ισορροπώντας μεταξύ αλήθειας και ψευδαισθήσεων, να εκθέσει τις διαφορετικές αντιλήψεις της πραγματικότητος από ένα άτομο που βιώνει ένα ή περισσότερα τραυματικά γεγονότα[124]. Στα τρία μέρη του βιβλίου επιχειρείται η θεραπεία δυο τραυμάτων: του προσωπικού και του εθνικού. Η Δαρλάση μέσα από αφηγηματικά μοντέλα και τον μετασχηματισμό της πραγματικότητας σε μυθοπλασία εξιστορεί την ακύρωση του προτάγματος του εθνικού μεγαλοϊδεατισμού και το συνακόλουθο συλλογικό εθνικό τραύμα που προξενήθηκε. Στόχος της προφανώς είναι να μάθουν οι αναγνώστες Ιστορία και να ευαισθητοποιηθούν αναφορικά με την αμοιβαία αναγνώριση ανθρώπων που, για διάφορους λόγους, αναγκάστηκαν να συμβιώσουν με άλλους στο πλαίσιο κοινών γεωγραφικών συνόρων.

Αναπαριστά, επίσης, η Δαρλάση το προσωπικό τραύμα ενός ήρωα συνομήλικου σχεδόν με τους αναγνώστες στους οποίους απευθύνεται, με στόχο να τους εξοικειώσει με την ανθρώπινη φύση και, θα υποστηρίζαμε να τους εκπαιδεύσει πάνω σε ζητήματα ατομικής και εθνικής ταυτότητας, ανθρώπινων δικαιωμάτων και ψυχονοητικών, εσωτερικών διεργασιών. Ενώ οι αναγνώστες αντιλαμβάνονται πως η διαδικασία διαμόρφωσης της προσωπικής και της εθνικής μας ταυτότητας είναι εξαιρετικά ρευστή, πολύπλοκη και προσωρινή, έρχονται αντιμέτωποι με τις αλήθειες της ζωής, όσο ο Δρόσος αντιμετωπίζει τις δικές του ψάχνοντας να βρει τον Εαυτό του. Το γεγονός πως στο τέλος, ξεπερνώντας τα πέντε στάδια του θρήνου, αποφασίζει πια να «αναπνέει και να κρατιέται με νύχια και με δόντια από τη ζωή. Να ζει»[125], μας ωθεί να ισχυριστούμε πως το λογοτεχνικό έργο για παιδιά και εφήβους αποτελεί ένα από τα βασικότερα εφόδια για τη διαπαιδαγώγηση και τον παραδειγματισμό τους σε κοινωνικά και ηθικά θέματα. Καθώς καταλαβαίνουν πως δεν είναι εύκολο, αλλά ούτε ακατόρθωτο να ξεπεράσεις όσα ξεπέρασαν οι Μικρασιάτες, που σε εκείνο το θέατρο παρότι «ούτε ο

---

123. Μ. Μπαχτιν, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, μτφρ. Ε. Ιωαννιδου, Αθήνα 2008: Πόλις, Αθήνα 200, σελ. 97.

124. R. Barthes, L. Bersani, P. Hamon, M. Riffaterre, I. Watt, *Littérature et réalité*, Paris 1982: Éditions du Seuil,pp. 124-9, Philippe Hamon, "The Naturalist Text and the Problem of Reference", στον τόμ. B. Nelson (ed.), *Naturalism in the European Novel. New Critical Perspectives*, New York/ Oxford 1992: Berg,, pp. 35-36.

125. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 165.

ύπνος δεν ήταν κατάδικος τους»[126] και ο χώρος αρχικά «γέμιζε από λυγμούς ντροπής κι απόγνωσης», υπήρξαν τελικά «αναστεναγμοί ανακούφισης και δάκρυα χαρμολύπης»[127], παίρνουν ελπίδα και δύναμη να χαράξουν τον δικό τους, θαρραλέο δρόμο.

126. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 30.
127. Α. Δαρλαση, *Το αγόρι... ό.π.*, σελ. 31.

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΕ ΨΥΧΕΣ. Ο ΑΝΤΙΧΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ: ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Αντικείμενο της εργασίας μου[1] είναι ο αντίχτυπος της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Κύπρο. Θα συνδυάσω την κάλυψη των γεγονότων από τον κυπριακό Τύπο με βιωματικές και λογοτεχνικές μαρτυρίες, για να δείξω πώς η Ιστορία ενσαρκώνεται στις μικροϊστορίες των Μικρασιατών προσφύγων που δίνουν το απτό αποτύπωμα του ξεριζωμού και της προσπάθειας για επιβίωση σε μια νέα πατρίδα, στη συγχρονία και στη διαχρονία.

Δυο λόγια καταρχάς για τις πηγές μου: σε ό,τι αφορά τα δημοσιεύματα του Τύπου, στηρίχτηκα στην έκδοση *Η Μικρασιατική Καταστροφή στις κυπριακές εφημερίδες* με επιμέλεια Ανδρέα Κλ. Σοφοκλέους (Λευκωσία 2002)[2]. Αξιοποιώ επίσης τις αφηγήσεις που περιλαμβάνονται στον τόμο *Κύπρος. Καταφύγιο Μικρασιατών Προσφύγων*, μια συναγωγή 21 διηγημάτων τα οποία διακρίθηκαν στον διαγωνισμό διηγήματος που οργάνωσε ο Σύνδεσμος Μικρασιατών Κύπρου το 2015[3], με στόχο να καταδειχθεί η συμβολή της λογοτεχνίας (πεζο-

1. Η πλαγιασμένη φράση στον τίτλο προέρχεται από το βραβευμένο διήγημα «Ηλίου άτερ σιγώ» (σελ. 35), που περιέχεται στον τόμο διηγημάτων για τον οποίο γίνεται λόγος παρακάτω.

2. Πρόκειται ουσιαστικά για τον κατάλογο μιας έκθεσης που έγινε στη Λευκωσία με αφορμή τη συμπλήρωση 80 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η έκδοση καλύπτει δημοσιεύματα που είδαν το φως στον κυπριακό Τύπο το διάστημα μεταξύ Σεπτεμβρίου-Δεκεμβρίου 1922. Να σημειωθεί ότι σε αυτήν δεν καταγράφεται παρά ένα μέρος μόνο από το πλήθος των δημοσιευμάτων για τη Μικρασιατική Καταστροφή στις κυπριακές εφημερίδες που κυκλοφορούσαν τότε στις μεγαλύτερες πόλεις/επαρχίες του νησιού (Λευκωσία, Λάρνακα, Λεμεσός, Πάφος). Ωστόσο, και αυτή η μερική καταγραφή μάς επιτρέπει να σχηματίσουμε εικόνα. Στο εξής το βιβλίο θα αναφέρεται ως κατάλογος Σοφοκλέους με αναγραφή του αριθμού της σελίδας.

3. Η κριτική επιτροπή απαρτιζόταν από τους: Πάνο Ιωαννίδη, Λουΐζα Χριστοδουλίδου, Κώστα Λυμπουρή, Ανδρέα Μαλόρη, Μαρία Γεωργίου και την Πρόεδρο του Συνδέσμου Μικρασιατών Κύπρου Μόνα Σαββίδου Θεοδούλου. Στον εν λόγω διαγωνισμό υποβλήθηκαν συνολικά 37 διηγήματα, από τα οποία, όπως είπαμε, διακρίθηκαν για έκδοση τα 21. Τα βραβεία και τους επαίνους μοιράστηκαν τα διηγήματα της Σωτηριας Βασιλειου («Ηλίου άτερ σιγώ», 1ο Βραβείο), Τζενης Σιαμαλεκα («Ο φωτογράφος», 2ο Βραβείο), Ανδρεα Κελεσιη («Κρήνη – Χίος – Κύπρος», 2ο Βραβείο), Αθανασιου Πανελα («Το κυπριακό χαλούμι», Έπαινος) και Γιωργου Πασιαρδη, «Ο Γιώρκης Γιώρκη» (Έπαινος). Επίσης,

γραφίας) στη διατήρηση της ιστορικής μνήμης της μεγαλύτερης Καταστροφής για τον νεότερο ελληνισμό, που είναι η απώλεια της Ιωνίας, πανάρχαιας κοιτίδας του ελληνικού πολιτισμού· μνήμη η οποία διασταυρώνεται με τις τύχες της Μεγαλονήσου που κορυφώνονται με μια άλλη μείζονα Καταστροφή, την εισβολή του '74. Η διασταύρωση των δύο αυτών τραγωδιών περνάει κατά μείζονα λόγο μέσα από τη ζωή των Μικρασιατών προσφύγων της Κύπρου, πολλοί από τους οποίους βίωσαν διπλό ξεριζωμό, από την πρώτη *και* τη δεύτερη πατρίδα τους. Ανάλογες μαρτυρίες υπάρχουν και στα Ημερολόγια που εκδίδει ετησίως από το 2014 ο δραστήριος Σύνδεσμος Μικρασιατών Κύπρου μέχρι το φετινό επετειακό του 2022, ορισμένες από τις οποίες εξέτασα σε άλλη ευκαιρία[4], και οι οποίες εν πολλοίς αλληλεπικαλύπτονται με τις ιστορίες που περιέχονται στον τόμο των διηγημάτων.

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή. Ιδίως από τα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού ο κόσμος της Ιωνίας γνωρίζει μια σημαντική οικονομική και πνευματική άνθιση εφάμιλλη της Ευρώπης. Η Σμύρνη είναι το Παρίσι της Ανατολής, αλλά ακόμη και περιοχές επαρχιακές, στην ενδοχώρα ή στα παράλια, απολαμβάνουν τις ανέσεις μιας τρυφηλής ζωής. Ειδυλλιακές εικόνες από τη ζωή στη γη της Ιωνίας, και ιδίως στη Σμύρνη, διατρέχουν όλες τις αφηγήσεις/μαρτυρίες, με διακριτικά στοιχεία τα εύπορα νοικοκυριά, την ακμάζουσα επιχειρηματική και πνευματική δραστηριότητα, τις ανέμελες βόλτες στην προκυμαία της Σμύρνης, την καλή γειτονία των Ελλήνων με τους Τούρκους[5].

σε επετειακή ομιλία της με τίτλο «Η πρόσληψη του 1922 στην κυπριακή πεζογραφία» που δόθηκε στη Λευκωσία (Πολιτιστικό Κέντρο Στροβόλου, 25.5.2022) η Μαρια Μιχαηλιδου παρουσίασε συνοπτικά 13 μυθιστορήματα που αναφέρονται στη Μικρασιατική Καταστροφή γραμμένα από σύγχρονους Κύπριους λογοτέχνες ή Ελλαδίτες που διαμένουν στην Κύπρο, συγκεκριμένα από τους: Μόνα Σαββίδου Θεοδούλου, Άννα Τενέζη, Μάκη Αντωνόπουλο, Λένια Μασούρα, Μαρία Πυλιώτου, Ειρένα Ιωαννίδου-Αδαμίδου, Γιάννη Σπανό, Μαρούλα Τζούβα-Παΐκου, Δημήτρη Καραγιάννη, Μάριο Μιχαηλίδη, Αικατερίνη Καβουρίδου, Ανδρέα Ονουφρίου και Τέρψα Αγαθοκλέους-Παπακώστα. Ας σημειωθεί εδώ και η επετειακή έκδοση του Συνδέσμου Μικρασιατών Κύπρου, *Προσφύγων νόστος. Ανθολογία Ποίησης Κυπρίων Λογοτεχνών με Εικαστικά Έργα Κυπρίων Καλλιτεχνών*, επιμ. Μονα Σαββιδου-Θεοδουλου, Κύπρος 2021. Ο τόμος, εκκινώντας από τη Μικρασιατική Καταστροφή, εκτείνεται στο γενικότερο θέμα της προσφυγιάς.

4. Σε ομιλία μου εξ αφορμής της έκδοσης των πρώτων Ημερολογίων της σειράς (2014, 2015) εξέτασα τις μαρτυρίες προσφύγων της Μικρασίας και απογόνων τους που είναι καταγεγραμμένες σε αυτά. Η ομιλία δόθηκε στις 9.1.2015 στη Λευκωσία και δημοσιεύτηκε πρόσφατα στο Ημερολόγιο του Συνδέσμου του 2023.

5. Βλ. για παράδειγμα τα στιγμιότυπα από το λαμπερό, πολύβουο μωσαϊκό της κοσμοπολίτικης Σμύρνης που απαθανατίζει με τον φακό του ο φωτογράφος στο ομώνυμο – βραβευμένο – διήγημα του τόμου (ιδίως σελ. 42 αλλά και αλλού). Μολονότι οι σχέσεις μεταξύ των σύνοικων πληθυσμών παρουσιάζονται γενικά αρμονικές, δεν θα πρέπει, εντούτοις, να παραβλέψουμε ότι υπήρξαν και ανταγωνισμοί συμφερόντων, ειδικά στις ανώτερες τάξεις των πλουσίων χριστιανών και Οθωμανών, που αλληλοϋποβλέπονταν

Η έμφαση, ωστόσο, δίνεται στην ώρα μηδέν της Καταστροφής, που κάνει τους κατοίκους της Σμύρνης και των γύρω περιοχών να ξεχύνονται στους δρόμους σαν ένα ανθρώπινο ποτάμι όπου «χάνει η μάνα το παιδί και το παιδί τη μάνα» (σταθερό μοτίβο στις αφηγήσεις), με προορισμό την προκυμαία, όπου οι άμαχοι σε κατάσταση πανικού προσπαθούν να σωθούν από το μαχαίρι των Τσετών, με μόνη διέξοδο-αδιέξοδο τη θάλασσα που βάφεται στο αίμα. Η σωτηρία, για τους όποιους τυχερούς, έρχεται από τις βάρκες και τα καράβια που μεταφέρουν τα ανθρώπινα ράκη στα κοντινά ελληνικά νησιά, τη Λέσβο, τη Χίο, τη Σάμο, τη Ρόδο και την Κύπρο (τότε αποικία του βρετανικού Στέμματος).

Αυτή την εικόνα συνθέτουν τα ρεπορτάζ και του κυπριακού Τύπου της εποχής, στα οποία το μέγεθος της τραγωδίας αποδίδεται ρητορικά με όρους Αποκάλυψης. Παραθέτω ενδεικτικά:

> Η θάλασσα [...] παρέχει τα υγρά νώτα της διά να μεταφέρωνται επί αυτών άθλιαι και δύστυχοι ανθρώπιναι υπάρξεις από τον Τουρκικόν Άδην εις την γην (*Κυπριακός Φύλαξ* Λευκωσίας, 7.9.1922)

> Οι τραγικοί κύκλοι της Δαντικής κολάσεως ωχριούν προ του Σμυρναϊκού μαρτυρίου. Η παγκόσμιος ιστορία δεν ανέγραψε τραγικωτέραν σελίδα. (*Σάλπιγξ* Λεμεσού, 9/22.9.1922)

> Η τραγική ώρα διά την πατρίδα εσήμανεν εις το ωρολόγιον της μοίρας. Η οπτασία διελύθη. Το όραμα της Μεγάλης Ελλάδος έσβυσεν ως οι ερρικτοί αντικατοπτρισμοί των ερήμων... (*Σάλπιγξ* Λεμεσού, 2/15.9.1922)[6]

Καθώς σε αρκετά ρεπορτάζ ο φακός από τη γενική εικόνα εστιάζει στο ατομικό δράμα, το απροσμέτρητο μέγεθος της Καταστροφής δίνει η *απανθρωποποίηση* – το να χάσεις την ανθρώπινη υπόστασή σου, είτε ως θύτης είτε ως θύμα, σε συνθήκες πολέμου και μαζικής σφαγής – όπως φαίνεται μεταξύ άλλων από τα ακόλουθα δημοσιεύματα του κυπριακού Τύπου:

για να κερδίσουν μεγαλύτερο μερίδιο στην πίτα. Για την ευμάρεια των μεσοαστικών και μεγαλοαστικών οίκων Μικρασιατών βλ. ενδεικτικά από το Ημερολόγιο 2015 του Συνδέσμου Μικρασιατών Κύπρου τις σελ. 44 κ.ε. (οικογένεια Τεκμιτσόγλου ή Τεκμιτσώφ), 176 κ.ε. (οικογένειες Χατζημιχαήλ – Γαβριήλ), 188 κ.ε. (οικογένεια Σουκιούρογλου).

6. Τα παραθέματα αντίστοιχα στις σελ. 43 και 71 του καταλόγου του Σοφοκλέους. Βλ. επίσης τους πηχυαίους τίτλους στα πρωτοσέλιδα των κυπριακών εφημερίδων για τη Μικρασιατική Καταστροφή· σταχυολογώ ενδεικτικά μερικούς: Η ΚΗΔΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (*Σάλπιγξ*), ΑΝΤΙ ΤΟΥ ΜΑΝΝΑ ΧΟΛΗΝ (*Φωνή της Κύπρου*), ΚΑΤΑΡΑ ΚΑΙ ΑΝΑΘΕΜΑ (*Σάλπιγξ*), ΜΑΥΡΗ ΝΥΚΤΑ ΚΙ' ΑΝΑΣΤΕΡΗ – ΕΙΣ ΤΟΝ ΟΙΚΤΟΝ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΟΥ – ΜΕΓΑΛΗ ΠΡΟΔΟΣΙΑ (*Κυπριακός Φύλαξ*). Πβ. και τους τίτλους με έντονα στοιχεία: «Η τραγωδία της Σμύρνης – Εικόνες Φρίκης και Τρόμου – Φωτιά, μάχαιρα και θάλασσα» (*Ελευθερία*)· «Εθνικαί Ιερεμιάδες – Θρηνούμεν – κλαίομεν – οδυρόμεθα – πενθούμεν – Σμύρνη μου εύμορφη – Οι Εφιάλται – Αποφράς Αποφράδων – Τα πάθη τα σεπτά» (πρωτοσέλιδο μοιρολόι, *Πατρίς*). Οι τίτλοι αναφέρονται στις σελ. 19, 33, 53, αντίστοιχα, του καταλόγου.

Οι πρόσφυγες, όλοι αξιοδάκρυτοι, παρείχον θέμα [θέαμα] αληθώς συγκινητικόν. [...] Οι πλείστοι εκ τούτων ευρίσκονται εις ελεεινήν κατάστασιν, ημίγυμνοι, με γυμνά πόδια και εις κατάστασιν τρόμου εκ των φρικωδών πικρών αναμνήσεων. [...] Είχον δε την ανατριχιαστικήν φρίκην να βλέπωσι παρά το τελωνείον [της Σμύρνης] σειράς όλας ανθρώπων με δεμένα χέρια και τας κεφαλάς αποκομμένας. [...] Η θάλασσα δε ήτο γεμάτη πτώματα πλασμάτων τα οποία ελογχίζοντο από μαινομένους στρατιώτας, ή αλλόφρονα ερρίπτοντο εις αυτήν προτιμώντα τον πνιγμόν. [...] Εις τους ερειπωμένους δρόμους της Σμύρνης εξετυλίχθησαν σκηναί αφαντάστου τραγικότητος. Γυναίκες εφόνευον τα τέκνα των διά να μη τα ατιμάσουν οι Τούρκοι, αδελφοί έπνιγον τας αδελφάς των διά να μη περιπέσωσιν εις τας χείρας των ακαθάρτων θηρίων, άνθρωποι ηυτοκτόνουν ριπτόμενοι εις την θάλασσαν.[7]

Τραγικές φιγούρες οι μητέρες, που

με τα μάτια των γεμάτα δάκρυα έσφιγγαν εις τας αγκάλας των τα βρέφη των, [...] και άλλαι με το πρόσωπον στυγνόν ητένιζον τον κόσμον με ένα βλέμμα απλανές και απολιθωμένον [...]. Μεταξύ των γυναικών υπάρχουν «δύο, αι οποίαι ένεκα των φρικτών παθημάτων υπέστησαν πνευματικήν διατάραξιν.[8]»

Αντίστοιχες εικόνες χάους, απελπισίας και φρίκης διασώζουν αρκετές πρωτοπρόσωπες αφηγήσεις στον τόμο των διηγημάτων και στα Ημερολόγια του Συνδέσμου Μικρασιατών Κύπρου, που περιγράφουν αναδρομικά, αλλά όχι με λιγότερη ενάργεια, το βίωμα της σφαγής και του ξεριζωμού. Αναφέρω ενδεικτικά μια μαρτυρία από το Ημερολόγιο 2015 (σελ. 28), για την Κατίνα Κεφάλα, μάνα με πέντε παιδιά (το μεγαλύτερο 14 ετών) να διασχίζουν *με τα*

7. Συρραφή αποσπασμάτων από τις εφ. *Κυπριακός Φύλαξ* Λευκωσίας (7.9.1922) και *Σάλπιγξ* Λεμεσού (Νοέμβριος 1922). Στον κατάλογο του Σοφοκλέους τα παραθέματα βρίσκονται στις σελ. 47, 71, 73. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, αντιστικτικά, η πληροφορία της εφ. *Πάφος* (8.9.1922) για τους πανηγυρισμούς στα τουρκικά χωριά της επαρχίας Πάφου στην είδηση των επιτυχιών του τουρκικού στρατού στο μικρασιατικό μέτωπο (κατάλογος Σοφοκλέους, σελ. 90).

8. Τα τελευταία αποσπάσματα, για τις γυναίκες - μητέρες, προέρχονται από τις εφημερίδες *Σάλπιγξ* Λεμεσού (Νοέμβριος 1922) και *Ελευθερία* Λευκωσίας (19.10/1.11.1922): βλ. στον κατάλογο Σοφοκλέους, σελ. 73, 35 αντίστοιχα. Πβ. το χρονικό της καταστροφής της Σμύρνης που δίνει η εφ. *Νέον Έθνος* Λάρνακας, 9/22.9.1922: κατάλογος Σοφοκλέους, σελ. 77-81 (ανάλογες περιγραφές του κυπριακού Τύπου και αλλού στον κατάλογο, π.χ. σελ. 33, 39-43). Έντονα αποτυπώνουν το σοκ του ολέθρου και οι «αποβολές» των βρεφών από τις μητέρες τους στον τόμο των διηγημάτων, π.χ. «Η μάνα του η Χατζηνού, λόγω του μεγάλου της καημού που έχασε στες σφαγές τον άντρα της, τον γιο της τον μεγάλο και το βιος τους, συγκλονισμένη, απέβαλε το βρέφος για μια μεγάλη περίοδο και δεν μπορούσε ούτε καν να το βυζάσει.» («Ο Γιώρκης Γιώρκη», σελ. 68). Εδώ πρόκειται για μετατραυματικό σοκ που οδηγεί στην απάρνηση του μωρού.

πόδια την απόσταση *από τα Δαρδανέλλια ώς τη Σμύρνη* (μαρτυρία της εγγονής της Θέλμας Κεφάλα-Παναγιώτου): «την ημέρα κρύβονταν και περπατούσαν τη νύχτα για να μη τους βρίσκουν οι Τούρκοι», ζώντας «με ένα φασόλι την ημέρα ο κάθε ένας μας και ό,τι βρίσκαμε στα κατεστραμμένα μέρη». «"Τα μάτια μας και τι δεν είδαν, παιδί μου", μου έλεγε, [...] "χωριά-πόλεις κατεστραμμένα, σφαγμένους – κρεμασμένους, κοπέλες βιασμένες και σκοτωμένες με μαχαίρια. [...]"».

Ιδού ακόμη μία μαρτυρία, από το διήγημα «Ο μικρός Βασίλης» (σελ. 80-81), που αποδίδει με τον πιο επώδυνο τρόπο το χάσμα που άνοιξε ο πόλεμος στους σύνοικους πληθυσμούς της Μικρασίας:

> Ο Αχμέτ κι η Εμινέ ήταν οι καλύτεροι φίλοι μας, *καρντάσηδές* μας λογάριαζε, *τζάνουμ*, για είκοσι χρόνους, μπορεί και παραπάνω. Γείτονες είμασταν, αχώριστοι. Παιδιά δεν είχαμε, ούτε κείνοι ούτε μεις. [...] Ακόμα και Χριστούγεννα, και Ραμαζάν, και Πάσχα γιορτάζαμε αντάμα, σα να 'τανε μία η θρησκεία μας... Όταν αρχίνισε το κακό κι ο κόσμος πάγωσε [...], όρμησε ξάφνου στο σπίτι μας ο Αχμέτ, με όψη αγριεμένη κι ένα κουζινομάχαιρο στο χέρι του. Θαρρέψαμε πως οι *τζέτες* του Κεμάλ είχανε φτάσει κιόλα στο μαχαλά μας κι ήρθε να μας πάρει σπίτι του για να μας κρύψει. "Σ' ευχαριστούμε, *καρντάσι* μας..." πρόλαβε μόνο να πει ο Θανάσης μου πριν τονε σφάξει εκεί, μπροστά στα μάτια μου. Τίποτες άλλο δεν είδα... μήτε ξεύρω ποιος με κουβάλησε στο λιμάνι και πώς βρέθηκα στο καράβι, να τυραννιέμαι από τους εφιάλτες μερόνυχτα, πότε ξύπνια, πότε κοιμισμένη... Δεν πάει μήτε βδομάδα που ξαναβρήκα τα λογικά μου, και σίγουρα τούτο δεν είναι το καλύτερο...

Εξίσου δυνατή είναι και η περιγραφή της έντρομης φυγής που διασώζει το διήγημα «Η κυρά της σιωπής» (σελ. 94-99), όπου βλέπουμε μπροστά στα μάτια μας να ξεκληρίζεται από τους Τσέτες μια εξαμελής οικογένεια (διαδοχικά: μικρός γιος, πατέρας, παππούς, γιαγιά) και να διασώζονται μόνο η μητέρα και η εξάχρονη κόρη (που χάνει τη φωνή της από τον τρόμο) χάρη στη φιλευσπλαχνία του Άγγλου «μίστερ Τζον», ο οποίος έμενε στην Κύπρο αλλά είχε δοσοληψίες στη Σμύρνη[9].

9. Πβ. για το αιφνίδιο της καταστροφής και το διήγημα «Ένα τραγούδι που ποτέ δεν θα ξεχάσω!», με τα δύο κοριτσάκια, 8 και 12 χρονών, που το ουρλιαχτό του ντελάλη με την είδηση της σφαγής τα βρήκε μόνα στο σπίτι να φτιάχνουν η μία τις πλεξούδες της άλλης, και τα οποία έτρεξαν να σωθούν με τα μισά μαλλιά λυτά: «Τρέξαμε πανικόβλητες, στο δρόμο, κλαίγαμε φωνάζαμε μάνااα, μάνااα, μα η μάνα πουθενά δεν φαινόταν. Μπήκαμε κι εμείς μέσα σε εκείνο το κατατρομαγμένο ποτάμι που τραβούσε προς τη θάλασσα.» (σελ. 189). Κι όταν με τα πολλά έφτασαν στο Καστελόριζο, κάποιοι βοήθησαν και τα εντόπισε ο πατέρας και τα έφερε στην Κύπρο – αλλά η μάνα δεν βρέθηκε ποτέ... Έντονη είναι και η εικόνα της μάνας, στο διήγημα «Ρωγμές ψυχής...», που έχει δεμένα στη μέση της με σκοινί τα πέντε μικρά της παιδιά, και το στερνοπαίδι της αγκαλιά, για να μη τα χάσει μέσα στο πλήθος που

*

Έρχομαι τώρα στην εμπειρία της προσφυγιάς και στο δύσκολο έργο της αποκατάστασης. Το κύμα των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής το δέχεται βασικά η Λάρνακα, η «Σκάλα», στην οποία υπάρχει το λοιμοκαθαρτήριο (η Λάρνακα είναι το βασικότερο λιμάνι της Κύπρου εκείνη την εποχή και έδρα των ευρωπαϊκών Προξενείων). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πολιτική διαχείριση του δράματος των προσφύγων στο bras-de-ferre της δικέφαλης εξουσίας Ελλήνων της Κύπρου – Βρετανών αποικιοκρατών. Σε προηγούμενη εργασία μου ανέπτυξα διεξοδικά το ζήτημα[10]. Εδώ συνοψίζω τα εξής: οι Βρετανοί επέτρεψαν την αποβίβαση σε όσους μπορούσαν να αποδείξουν *με χαρτιά* ότι ήταν Βρετανοί υπήκοοι ή ότι είχαν συγγενείς στην Κύπρο, και στους Αρμένιους με το σκεπτικό ότι «δεν είχαν πατρίδα», αλλά απαγόρευσαν την αποβίβαση σε όσους – πολύ περισσότερους – Μικρασιάτες πρόσφυγες ήταν «Έλληνες υπήκοοι» για λόγους διπλωματικής ουδετερότητας (στην πραγματικότητα για να μην ενισχυθεί δημογραφικά το ελληνικό στοιχείο στο νησί και ενισχυθεί το ενωτικό αίτημα). Το βασικό επιχείρημα της βρετανικής Κυβέρνησης ήταν λογιστικό: κατά δήλωση του υφυπουργού των Αποικιών William Ormsby-Gore στη Βουλή των Κοινοτήτων, «οι πόροι του προσωπικού της Νήσου επιβαρύνονται εις το ανώτατον σημείον»[11].

Η κάμψη των βρετανικών αντιστάσεων δεν επήλθε βέβαια από «φιλανθρωπία» και «χριστιανικό έλεος» (αυτά επικαλούνταν ο Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Κύριλλος Γ΄ στην αλληλογραφία του με το Λονδίνο), αλλά... με το αζημίωτο: οι εγγυήσεις για τη συντήρηση των προσφύγων, τα πρόστιμα για την καθυστέ-

---

τρέχει πανικόβλητο, και τελικά χάνει τη μεγαλύτερη – 10 ετών – κόρη της που τραυματίζεται από τα καμένα ξύλα που πέφτουν ολόγυρα στον δρόμο (η αφήγηση στις σελ. 203-205 – η οικογένεια επανενώνεται τελικά στη Θεσσαλονίκη).

10. Αφροδίτη Αθανασοπουλου, «Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Κύπρο», *Επιστημονική Επετηρίδα της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, τόμος ΙΒ΄, Λευκωσία 2016, σελ. 293-308, ιδίως σημεία 3 και 6. Η βρετανική στάση θίγεται και σε διηγήματα του τόμου: βλ. «Ηλίου άτερ σιγώ», σελ. 27· «Η κυρά της σιωπής», σελ. 99· «Άγια μου», σελ. 131· «Ξεχωριστά γενέθλια», σελ. 152.

11. Να σημειωθεί ότι η απάντηση του υφυπουργού βασίστηκε σε φουσκωμένα νούμερα που έδωσε ο τότε Ύπατος Αρμοστής στην Κύπρο Μάλκολμ Στήβενσον προς το βρετανικό Υπουργείο Αποικιών, ανεβάζοντας τον αριθμό των προσφύγων που «εδέχθη ήδη ή συνεφώνησε να δεχθή πλέον των 10.500 προσφύγων διαφόρων εθνικοτήτων (αριθμόν ίσον προς το τριακοστόν του κανονικού πληθυσμού της Νήσου»): *Ελευθερία* Λευκωσίας, 14/17.12.1922 (κατάλογος Σοφοκλέους, σελ. 29). Ο αριθμός αυτός, ωστόσο, αντικρούεται από τα επίσημα στοιχεία της ίδιας της βρετανικής Διοίκησης στο νησί τα οποία αναφέρουν 2.400 πρόσφυγες (200 Βρετανοί, 500 Αρμένιοι, 800 Κύπριοι και 900 Έλληνες υπήκοοι: το τελευταίο στοιχείο επιβεβαιώνεται και στην απάντηση του Αρχιγραμματέα της Κυβέρνησης στον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Κύριλλο Γ΄ στις 6.1.1923. Για το όλο ζήτημα βλ. κατάλογος Σοφοκλέους, σελ. 21, 27-31 και το προειρημένο δημοσίευμά μου.

ρηση του απόπλου των πλοίων κατά τη χρονοβόρα διεξαγωγή των διαπραγματεύσεων, τα ξενοδοχεία και τα δωμάτια του rest house στο Διοικητήριο, όλα έπρεπε να πληρωθούν από τους κατοίκους του νησιού. Τα ποσά των εγγυήσεων για την εποχή εκείνη ήταν υπέρογκα[12]. Παρόλα αυτά θα μαζευτούν, και πρόκειται για πάνδημη προσπάθεια του κυπριακού ελληνισμού[13]. Σημειώνω τον καθοριστικό ρόλο της Εκκλησίας και των ελληνικών δημοτικών Αρχών στις διαπραγματεύσεις με τις βρετανικές αρχές, τον σημαίνοντα ρόλο των γυναικών στην περίθαλψη των προσφύγων[14], την αποφασιστική συμβολή πλουσίων Κυπρίων για την καταβολή των υπέρογκων εγγυήσεων-αποζημιώσεων προς τους Βρετανούς (όχι όλων των πλουσίων αλλά αρκετών για να κάνουν τη διαφορά)[15] και υπογραμμίζω τη συγκινητική συνδρομή των φτωχών αγροτών στις απομα-

12. Οι Βρετανοί απαιτούσαν: «1ον. Να καταβληθή το ποσόν των 250 λιρών διά την εν τω λοιμοκαθαρτηρίω συντήρησιν των προσφύγων. 2ον. Να δοθώσι προσωπικαί εγγυήσεις διά το ποσόν 12.000 λιρών διά την συντήρησιν των προσφύγων τούτων επί εν έτος εν Κύπρω. Έκαστον δε άτομον δύναται να παράσχη εγγύησιν διά ποσόν ουχί κατώτερον των 100 λιρών και μη υπερβαίνον τας 1000 λίρας» (*Ελευθερία* Λευκωσίας, 5/18.10.1922: κατάλογος Σοφοκλέους, σελ. 25).

13. Ας σημειωθούν εδώ και οι έρανοι, όχι μόνο για την ενίσχυση των τοπικών επιτροπών αποκατάστασης των προσφύγων αλλά και για την ενίσχυση του αντίστοιχου μηχανισμού αρωγής στη μητέρα-Ελλάδα! (βλ. π.χ. κατάλογος Σοφοκλέους, σελ. 75). Σύμφωνα με έναν «πρόχειρο απολογισμό», στη Λάρνακα μέχρι τον Νοέμβριο του 1922 είχαν δοθεί για την ανακούφιση των προσφύγων 853 λίρες σε μετρητά και 607 λίρες σε είδη (*Νέον Έθνος* Λάρνακας, Νοέμβριος 1922: κατάλογος Σοφοκλέους, σελ. 81). Για τα τότε οικονομικά δεδομένα, λαμβανομένης μάλιστα υπόψη της έκτασης και της ένδειας του νησιού, πρόκειται για συλλογικό άθλο. Οι έρανοι διεξάγονται από σπίτι σε σπίτι και μέσα στις εκκλησίες, από γυναίκες, προσκόπους, ιερείς. Τα κορίτσια πουλούν λουλούδια στον δρόμο. Οργανώνονται μουσικές και φιλολογικές εσπερίδες. Ενίοτε, η συνδρομή προέρχεται από μεμονωμένους ιδιώτες και, ιδίως, από πλούσια μοναστήρια όπως η Ι. Μ. Κύκκου. Για τα σεβαστά ποσά που συγκεντρώθηκαν βλ. στον κατάλογο Σοφοκλέους σποράδην σελ. 73-75, 81, 85. Θα άξιζε να προσδιοριστεί το συνολικό ποσό.

14. Οι γυναικείοι σύλλογοι επωμίζονται το μεγαλύτερο βάρος της συγκέντρωσης και κατανομής της βοήθειας προς τους πρόσφυγες. Βλ. τον έπαινο για την «απαράμιλλο γυναικεία συμβολή» στην εφ. *Νέον Έθνος* Λάρνακας (Νοέμβριος 1922): «[...] Ειργάσθησαν και εργάζονται υπέρ τας δυνάμεις των, τόσω εις την περισυλλογήν των βοηθημάτων, όπου συνήντησαν γενναίαν την φιλανθρωπίαν του δημοσίου, όσω και εις την διανομήν αυτών, ήτις αποτελεί ούχ ήττον έργον επίμοχθον» (κατάλογος Σοφοκλέους, σελ. 81).

15. Δεν λείπουν, φυσικά, και οι εξαιρέσεις, όπως αφήνει να εννοηθεί το πρωτοσέλιδο σχόλιο της σατιρικής εφ. *Πειρασμός* Λεμεσού του Γ.Ν. Ζηνωνος (15/28.10.1922), με τίτλο «Ντραπήτε...!», που, με βάση τα ενδοκειμενικά στοιχεία, απευθύνεται σε μια μερίδα πλουσίων της κοινωνικής ελίτ, η οποία δεν συνδράμει στον υπέρ πάντων αγώνα αρωγής προς τους πρόσφυγες. Για την ακρίβεια, δεν υπογράφει τα εγγυητήρια: «δεν σεβαστήκατε τον πόνο των ανθρώπων εκείνων που [...] ζητιάνευαν τη[ν] περίφημη υπογραφή σας, κάτω από ένα έγγραφο ως τυπική εγγύηση». Ένα παράπλευρο ενδιαφέρον στοιχείο που εκμαιεύουμε από αυτό το καταγγελτικό κείμενο είναι ότι και οι τουρκικές κοινότητες της Κύπρου συγκέντρωναν χρήματα για να συνδράμουν τον Κεμάλ: «Αδιάφορο [για σας] αν ο Ιρφάν ανεχώρησε με £9000 για τον Κεμάλ» (και τα δύο παραθέματα από τη σελ. 76 του καταλόγου του Σοφοκλέους).

κρυσμένες επαρχίες του νησιού, όπως στην Πάφο, που έδιναν από τα γεννήματά τους (κριθάρι, σιτάρι, κολοκάσι, ακόμη και λεμόνια!) συνδράμοντας έτσι κι αυτοί στον έρανο υπέρ των προσφύγων[16].

Το πώς συμπεριφέρθηκαν γενικά οι Κύπριοι, αρχές και λαός, στους εξαθλιωμένους Μικρασιάτες πρόσφυγες, που δεν ήξεραν καλά καλά ελληνικά, αποδίδεται σε αυτό το παράθεμα από εφημερίδα της Λεμεσού:

> Μετά της αυτής προθυμίας και συμπαθείας εγένοντο δεκτοί οι πρόσφυγες και εις όλας τας άλλας Κυπριακάς πόλεις. Οι Αρχιερείς, οι Δήμαρχοι και προ παντός αι Κυρίαι εξήντλησαν παντού την ευγένειαν της ψυχής των και τον ζήλον των υπέρ των θυμάτων της Κεμαλικής θηριωδίας και η Κυπριακή εν γένει κοινωνία άνοιξε θερμάς τας αγκάλας της εις τους Τουρκοφώνους αυτούς ομογενείς, οι οποίοι αφήκαν την πάτριον γην υπό τόσον τραγικάς συνθήκας. (*Αλήθεια* Λεμεσού, Σεπτέμβριος 1922: κατάλογος Σοφοκλέους, σελ. 64)

Πολύ πιο άμεσα αντιληπτή στον αναγνώστη γίνεται η αλληλεγγύη των Κυπρίων αδελφών προς τους Μικρασιάτες πρόσφυγες στις αφηγήσεις που διασώζουν τα Ημερολόγια του Συνδέσμου Μικρασιατών Κύπρου και σε εκείνες που περιλαμβάνονται στον τόμο των διηγημάτων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της κυρίας Αντρούλας (μιλάει η προσφυγοπούλα Μαργή):

> Στα δώδεκά μου χρόνια βρέθηκα μαζί με τη μάνα μου και τ' αδέλφια μου στην Κύπρο. Για μια καλύτερη ζωή, χωρίς κατατρεγμούς... Τα παιδιά στο σχολείο, στη Θεσσαλονίκη, μας φώναζαν "τουρκάκια", κλαίγαμε κάθε μέρα και η μάνα δεν το άντεξε αυτό. Έλεγε ότι εμείς που ζούσαμε μακριά από την Ελλάδα είμαστε περισσότερο Έλληνες! Η Κύπρος, μια μεγάλη αγκαλιά, μας δέχτηκε... Ήταν εκείνη η αγκαλιά της Μάνας που κρατάει τρυφερά τα παιδιά της, τα πονάει, τα φροντίζει και τα προστατεύει. Βρήκαμε στην αρχή μια οικογένεια που άνοιξε το σπίτι της και μας φιλοξένησε. Ήμασταν η μάνα, εγώ και τα έξι αδερφάκια μου. [...] Η κυρία Αντρούλα άνοιξε τις πελώριες φτερούγες της και μας έκλεισε μέσα για να ζεσταθούμε. Είχε τρία παιδιά δικά της κι άλλα τέσσερα απ' τον πρώτο γάμο του συζύγου της, που πέθανε. Γίναμε δεκατέσσερα. Χήρα κι αυτή σαν τη μάνα μας. "Ο Θεός θα βοηθήσει", έλεγε κι έκανε το σταυρό της. [...] Δεν μας έλειψε τίποτε στο σπίτι της θείας Αντρούλας. Καμιά φορά έδινε λιγότερο φαγητό στα παιδιά της, για να χορτάσουμε εμείς τα προσφυγόπουλα, όπως μας αποκαλούσαν. Αλλά το πιο σημαντικό είναι που στην Κύπρο κανείς ποτέ δεν μας φώναξε "τουρκάκια"... («Ρωγμές ψυχής...», σελ. 205-206)[17]

---

16. Βλ. εφ. *Πάφος*, 27.10.1922: κατάλογος Σοφοκλέους, σελ. 90.
17. Τα ίδια αισθήματα εκφράζει και η παρακάτω αφήγηση από το διήγημα «Άγια

Αναμφίβολα, υπάρχουν άδηλες και σκοτεινές όψεις σε τούτη τη γενική ιδεώδη εικόνα (το πρόβλημα της γλώσσας, η εργασιακή εκμετάλλευση των παιδιών, ιδίως των κοριτσιών, ο υποτιμητικός χαρακτηρισμός «προσφυγάκι»/ «προσφυγοπούλα»)[18]. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, καταρχάς, προωθούνται στα σπίτια των ντόπιων «δι' υπηρεσίαν» και τα ορφανά «δι' υιοθεσίαν» (*Ελευθερία* Λευκωσίας: κατάλογος Σοφοκλέους, σελ. 35). Οι δυσκολίες, ειδικά τον πρώτο καιρό, ανυπέρβλητες, συχνά απάνθρωπες, όπως φαίνεται, μεταξύ άλλων, από τον αναγκαστικό χωρισμό των οικογενειών, ειδικά μητέρων από παιδιά, για λόγους πρακτικούς (λογιστικούς). Ιδού ένα αντιπροσωπευτικό απόσπασμα από τον κυπριακό Τύπο:

> Μέχρι σήμερον έχουσι διατεθή εις διαφόρους οικογενείας της πόλεως 25 τέκνα των προσφύγων άρρενα και θήλεα, αλλά πολλά εξ αυτών φεύγουν κρυφά εκ των οικιών εν αις ευρίσκονται τοποθετημένα και επιστρέφουν εις την Αρχιεπισκοπήν. Όχι δε ολίγαι μητέρες δεν στέργουν ν' αποχωρισθώσι των τέκνων των, ούτω δε δυσχεραίνεται το έργον της επιτροπής και οι πρόσφυγες δεν θα δύνανται να τυγχάνωσι της δεούσης εν τω μέλλοντι περιθάλψεως εάν εμμένωσιν εις τας τοιαύτας αρχάς των. (*Ελευθερία* Λευκωσίας, 26.10/8.11.1922: κατάλογος Σοφοκλέους, σελ. 37)

Παρόλα όμως τα χτυπήματα της μοίρας, και εκείνα κάτω από τη μέση, οι Μικρασιάτες τελικά επιβίωσαν, και στις πλείστες περιπτώσεις μεγαλούργη-

---

μου», σελ. 132: «Όπως όλοι οι πρόσφυγες σε όλους τους χρόνους και σε όλους τους τόπους το πρώτο διάστημα ονειρευόμασταν την επιστροφή. Περιμέναμε τη μεγάλη συμφωνία που θα το επέτρεπε. Χωρίς όμως να το καταλάβουμε οι ρίζες μας άρχισαν να απλώνονται εδώ. Δενόμασταν με τον τόπο. Έχει μια ανεξήγητη δύναμη, που σε τραβάει. Πραγματικά τον ένιωσα πατρίδα μου. Σε αυτό βοήθησαν και οι άνθρωποί της. Μας καλοδέχτηκαν. Δεν μας έκαναν ούτε μια στιγμή να νιώσουμε ξένοι. Άνοιξαν τα σπίτια τους να μπούμε. Μοιράστηκαν μαζί μας το υστέρημά τους. Μας έδειχναν συμπόνια που δεν κατέληγε σε οίκτο προσβολής. Γνώριζαν και οι ίδιο τον πόνο, τον ζούσαν καθημερινά. Γίναμε ένα. Πολεμήσαμε τον κοινό εχθρό, τον Άγγλο».

18. Δυσκολίες προκαλούσε, στα πρώτα χρόνια, η διαφορά της γλώσσας: αρκετοί πρόσφυγες δεν ήξεραν ελληνικά, μιλούσαν «σμυρνέικα»· κι αυτό, αυτόματα, τους περιθωριοποιούσε, ειδικά στο εθνικό κέντρο. Το ζήτημα της γλώσσας θίγεται σε ορισμένα διηγήματα του τόμου: βλ. «Ο μικρός Βασίλης», σελ. 87· «Χίλια και Ένα Όνειρα και Άλλες Τόσες Προς Ευχές», σελ. 115· «Ο Παντελής κι ο Παντελής», σελ. 134. Για την εργασιακή εκμετάλλευση των κοριτσιών βλ. κυρίως το διήγημα «Χίλια και Ένα Όνειρα και Άλλες Τόσες Προς Ευχές», σελ. 116-117. Για τον υποτιμητικό χαρακτηρισμό «προσφυγάκι»/«προσφυγίνα» βλ. στο διήγημα «Σιωπή», σελ. 196, 198. Βλ. επίσης την κακομεταχείριση της άλλοτε αρχόντισσας και νυν «αρκάτριας» Φωτεινής από την κυπριώτισσα Άννα, τη μέλλουσα πεθερά της, στο διήγημα «Ηλίου άτερ σιγώ», σελ. 28-30. Ανάλογες αναφορές «ξεμυτίζουν» και στις μαρτυρίες των προσφύγων στα Ημερολόγια του Συνδέσμου Μικρασιατών Κύπρου, απαλειμμένες από τον χρόνο και την τελική ενσωμάτωση/αφομοίωση. Χαρακτηριστική είναι η *αποσιώπηση της μικρασιατικής ταυτότητας*: πολλοί Μικρασιάτες άλλαζαν τα επίθετά τους για να μην ξεχωρίζουν από τους ντόπιους.

σαν, με σκληρή δουλειά και θυσίες προσωπικές: οι κάποτε αρχόντισσες ξενοδούλευαν, οι άλλοτε μεγαλοκτηματίες έκαναν και δυο και τρεις δουλειές, όλη η οικογένεια δούλευε ανεξαρτήτως ηλικίας. Όλες οι πηγές ομολογούν ότι οι πρόσφυγες, γυναίκες και άντρες, κομίζουν νέα επαγγέλματα και τεχνικές, γεγονός που τους καθιστά πολύτιμους στην παραγωγική ζωή του νησιού και διευκολύνει, εντέλει, την κοινωνική τους ένταξη και αποδοχή (η διαπίστωση αυτή, ως γνωστόν, ισχύει για όλες τις περιοχές στις οποίες δραστηριοποιήθηκαν οι πρόσφυγες στην Ελλάδα μετά την ανταλλαγή). Παραθέτω ενδεικτικά δύο σχετικές αναφορές από τα διηγήματα του τόμου:

> Παρόλο που ήταν νεαρός όταν έγινε η καταστροφή, ο Παντελής είχε προλάβει να μάθει την τέχνη να κατασκευάζει υπέροχες βάρκες. [...] Έτσι όταν ήρθαν στην Κύπρο, τα κατάφερε με την τέχνη του να προκόψει και σε λίγο έγινε ένας αυτοδημιούργητος, ξακουστός βαρκάρης, μια που οι τεχνίτες αυτοί ήταν μετρημένοι. [...] Ήξερε τι ξυλεία να χρησιμοποιήσει για το κάθε κομμάτι. Τα δούλευε όλα στο χέρι με καταπληκτική επιδεξιότητα. Την καρίνα, τα πλάγια λοξά, την πλώρη και την πρύμνη, σκάλιζε με τέχνη το σύμβολο στην πρύμνη, έβαφε με γούστο τα ξύλα και ολοκλήρωνε με εντιμότητα και αξιοσύνη τη δουλειά που αναλάμβανε. («Ο Παντελής κι ο Παντελής», σελ. 134-135)

> Η μητέρα μου μετέτρεψε το δωματιάκι που μέναμε σε ένα μικρό εργαστήριο ζαχαροπλαστικής. Άρχισε να κάνει διάφορα σμυρναίικα γλυκά και τα πουλούσε. Οι πλούσιες κυρίες της εποχής, όταν έκαναν φιλανθρωπικές εκδηλώσεις, διαφήμιζαν πολύ τα σμυρναίικα γλυκά της μαμάς και πολύ γρήγορα έγιναν πασίγνωστα σε όλη την Κύπρο. Με τα πρώτα χρήματα που 'κονόμησε, αγόρασε ένα μικρό μαγαζάκι και το έκανε ζαχαροπλαστείο. Προσέλαβε και δύο κοπέλες να την βοηθούν. Την βοηθούσα και εγώ, όταν δεν είχα μαθήματα. Η μητέρα μου ήταν και χρυσοχέρα. Όταν είχε ελεύθερο χρόνο, κεντούσε σμυρναίικα κεντήματα κι έπλεκε με το βελονάκι δαντελωτά σεμεδάκια. Με έμαθε και μένα να κεντώ. Όταν τα έβλεπαν οι αριστοκράτισσες κυρίες, ξετρελαίνονταν και της έδιναν παραγγελίες για τα κεντήματα. («Η κυρά της σιωπής», σελ. 100)[19]

Αλλά κυρίως οι πρόσφυγες επιβίωσαν επειδή διατήρησαν με πείσμα τη μνήμη που τους έδενε με τη ζωή, που τους έκανε να ζουν *μετά* από τον ξερι-

19. Πβ. και «Ρωγμές ψυχής...», σελ. 206-207, όπου καταγράφονται και όλων των ειδών οι βελονιές (σελ. 202). Εκτός από τα παραθέματα που δίνονται εδώ, για άλλα επαγγέλματα βλ. στον ίδιο τόμο τις σελ. 71, 72 (σπάσιμο πέτρας, κτηνοτρόφος/γεωργός), σελ. 27 (εργάτρια στα χωράφια), σελ. 116 (εργάτρια σε εργοστάσιο), σελ. 132 (μηχανικός), σελ. 207 (πλύστρα), σελ. 178 (εργάτης σε οινοβιομηχανία), σελ. 178-179 (μοδίστρα). Σε όλα ανεξαιρέτως τα διηγήματα τονίζεται η εργατικότητα και η επιχειρηματική ικανότητα των προσφύγων, είτε πρόκειται για χειρώνακτες / εργάτες είτε για εμπόρους. Το ίδιο ισχύει και για τις αναφορές που βρίσκουμε στα Ημερολόγια του Συνδέσμου Μικρασιατών Κύπρου.

ζωμό. Φροντίζοντας με καλαισθησία τις παράγκες τους, πηγαίνοντας στην εκκλησία (*πιστεύοντας ακόμη στον Θεό!*), κρατώντας όλα τα πατροπαράδοτα έθιμα κι ας μην είχαν πια «εστία» να τα αποθέσουν: η δική τους εστία ήταν μέσα στην ψυχή τους. Οι πρόσφυγες επιβίωσαν γιατί έφεραν μέσα τους, τον «ιωνικό», τον ελληνικό τρόπο σκέψης, που λατρεύει τη Ζωή σε όλες της τις εκφάνσεις: στο σπίτι που αστράφτει από πάστρα κι ας είναι φτωχικό, στα λουλούδια και τα μυρωδικά έστω και σε γκαζοντενεκέδες, στα ζώα (γάτες, σκυλάκια, καναρίνια, καρδερίνες), στα κεντήματα κι ας στρώνονται μέσα σε τρώγλες (ακριβώς γι' αυτό στρώνονται: για να ομορφύνουν τις τρώγλες), στο λευκό τραπεζομάντηλο που απλώνεται ειδικά για τους ξένους (κι ας έχει το τραπέζι μόνο ψωμί κι ελιές), στους χορούς, στα τραγούδια, στο ουζάκι και στο κρασί.

Παραθέτω μερικά ενδεικτικά αποσπάσματα από τα διηγήματα του τόμου. Το πρώτο ανακαλεί οικογενειακά τραπέζια πριν την Καταστροφή, την «πολίτικη» κουζίνα:

> Ο μικρός την έφερε πίσω στο γιορτινό τραπέζι που ήταν αραδιασμένο από κάθε λογής πιάτο, ζεϊτινγιαγλί γιαπράκ σαρμά, γεμιστό αρνί, γιουβαρλάκια, σις κιοφτέ, μαντί, κετί, σαρίμπουρα, ιμάμ μπαϊλτί, ισλί, νιαμ νιαμ, και του πουλιού το γάλα [...] («Τα καινούργια παπούτσια», σελ. 110)

Το δεύτερο παράθεμα αφορά τη συνέχιση της μικρασιάτικης παράδοσης μετά τον ξεριζωμό:

> Κατά τις γιορτές, σμίγαμε όλοι οι Μικρασιάτες πρόσφυγες και τραγουδούσαμε παραδοσιακά τραγούδια του τόπου μας και χορεύαμε τους δικούς μας χορούς. Χάσαμε τη γη μας, τα σπίτια μας, τους δικούς μας ανθρώπους, αλλά έμεινε στην ψυχή μας μια κληρονομιά. Η λαϊκή μας παράδοση. («Η κυρά της σιωπής», σελ. 100-101)[20]

Το τρίτο παράθεμα αναφέρεται στις γλάστρες της προσφυγοπούλας Αθηνάς, μια προσομοίωση εν σμικρώ του χωριού της, τα Μύρα,

> ένα χωριό που ευώδιαζε από τα λουλούδια στους κήπους κι από τους ανθούς των περιβολιών. [...] όλα εκείνα τα χρώματα και οι ευωδιές ήταν όχι κομμάτι, μα το χωριό της ολόκληρο, τα Μύρα, συμπυκνωμένο σ' αυτό εδώ το σπίτι! [...] Όλα ευωδιάζουν σ' αυτό το πεντακάθαρο διαμέρισμα, όπου μια παράξενη ηρεμία με τυλίγει. Κοιτάω τον ουρανό! Και τότε μέσ' απ' τα χρώματα του δειλινού, από

20. Οι αναφορές στην πολίτικη κουζίνα, όπως και στην αγάπη στο τραγούδι και στον χορό, με έναν λόγο «στα ωραία της ζωής», αποτελούν σημείο κατατεθέν των προσφύγων και στις μαρτυρίες που καταγράφονται στα Ημερολόγια του Συνδέσμου Μικρασιατών Κύπρου.

τα βάθη του χρόνου και της μνήμης, η ζεστή φωνή της Αθηνάς, της αξέχαστης "προσφυγοπούλας" του χωριού μου, ξύπνησε πάλι μέσα μου! Ξύπνησε μ' εκείνη τη μελωδία, μ' εκείνο το πονεμένο τραγούδι

Ποιος έχει δάκρυα να μου δώσει,
για να τα κάνω ποταμό
κι όταν το κύμα του φουντώσει
να ρίξω μέσα τον καημό;
(«Ένα τραγούδι που ποτέ δεν θα ξεχάσω!», σελ. 191, 193-194)

Το τελευταίο παράθεμα, που επισφραγίζει τα παραπάνω, μιλάει για τη δύναμη της ζωής, η οποία, όπως καλά γνωρίζουν όσοι έχουν υποφέρει, αναδύεται πιο ισχυρή μέσα από τον οδυνηρότερο κλονισμό (είτε πρόκειται για το '22 είτε για το '74):

Κτίσαμε μια νέα ζωή, πάνω στα ερείπια της παλιάς μας. Αγαπήσαμε αυτό τον τόπο, σαν δικό μας. Φτιάξαμε τα σπίτια μας, τις ζωές μας, γίναμε ένα με αυτόν τον τόπο. Οι άνθρωποι δεν αλλάζουν, μαθαίνουν μόνο να προσαρμόζονται. Αυτό κάναμε, προσαρμοστήκαμε. Προσαρμοστήκαμε για να επιβιώσουμε. Χρόνια τώρα προσαρμοζόμαστε. Εδώ, εκεί, παντού! Οι ψυχές μας όμως έμειναν εκεί που γεννηθήκαμε, εκεί που μεγαλώσαμε, εκεί που τα απογεύματα περπατούσαμε στην προκυμαία, μυρίζαμε τον θαλασσινό αέρα, τρώγαμε παραδοσιακά φαγητά, αγαπούσαμε για να αγαπάμε... τον τόπο μας. («Δύο τόποι, μια ιστορία», σελ. 163)

Ίσως για αυτό να μην είναι τυχαίο ότι σε κάποια διηγήματα του τόμου, οι πρωταγωνιστές Μικρασιάτες πρόσφυγες περιβάλλονται τελικά από μια «περίεργη λάμψη» που τους καλύπτει σαν «ολόσωμο φωτοστέφανο», όπως συμβαίνει στους μάρτυρες – ή στους «επιζήσαντες». Αναφέρω μερικά χαρακτηριστικά αποσπάσματα από το διήγημα «Ο Γιώρκης Γιώρκη»:

Οι ηλιακτίδες, σ' αναγνώριση, όταν τον άγγιζαν ελαφροπατούσαν, άλλαζαν συχνότητα σε ένα περίβλημα από φως, ένα ολόσωμο φωτοστέφανο! Τα περιστέρια και τα τρυγόνια σε πτήση σχημάτιζαν τετραπτέρυγα, εξαπτέρυγα, γεμίζοντας τον τόπο με χαρμόσυνα χερουβείμ και σεραφείμ. (σελ. 70)· [...] ο Γιώρκης Γιώρκη σαν να ήταν αιωρούμενος με λάμψεις στο μέτωπο, στα χέρια, στα πόδια σαν τες εικόνες του Χριστού την Ανάσταση. (σελ. 73-74)· Κατά την ταφή του Γιώρκη Γιώρκη, ο ουρανός άνοιξε, οι νεφέλες παραμέρισαν, η λάμψη του ήλιου χρύσισε τον ουρανό, πυρπόλησε τα νέφη και οι ακτίνες του άγγιξαν το φέρετρο· από τες χαραμάδες το φως πασπάτεψε το σώμα του. (σελ. 76)[21]

21. Πβ. και από το διήγημα «Ρωγμές ψυχής...» το καταληκτικό απόσπασμα: «Και

«Το να είσαι αληθινά αισιόδοξος συμβαίνει μόνο όταν βρεθείς και βιώσεις την ακριβώς αντίθετη πλευρά της αισιοδοξίας», γράφει η Μαρίνα Νικολαΐδου για τον πατέρα της Γεώργιο "Κόκο" Νικολαΐδη, έναν δυναμικό και ευαίσθητο άνθρωπο (Ημερολόγιο 2015, σελ. 150-152). Κι αυτό φαίνεται από όλες τις φωτογραφίες των προσφύγων 1ης γενιάς, που περιέχουν τα Ημερολόγια του Συνδέσμου Μικρασιατών Κύπρου· πρόσωπα τα οποία έχει λειάνει, τα έχει εξαγνίσει, λες, ο πόνος, που όμως βλέπουν μπροστά, που μπορούν και συγχωρούν. Διότι τελικά, όπως σημειώνει η Μαρίνα Νικολαΐδου, ο πατέρας της πήγε στις χαμένες πατρίδες (όπου του πουλούσαν *το ίδιο του το σπίτι*) για να εκπληρώσει ένα τάμα προς τους προγόνους του αλλά και για να μας δείξει έμπρακτα, στους απογόνους, ότι «κανείς δεν μπορεί να εξελιχτεί, αν τρέφεται με το μίσος» (σελ. 156).

ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΑ

Ιδού λοιπόν συνοπτικά ποια είναι η παρακαταθήκη που μας κληροδότησαν οι Μικρασιάτες πρόγονοί μας: η δύναμη του ανθρώπου που «εν τη ασθενεία τελειούται», το κουράγιο, η αξιοπρέπεια, η αλληλεγγύη, η αγαθοεργία, η φιλοτιμία, η ευαισθησία στα μικρά και στα αδύναμα (στα ζώα, τα λουλούδια, τα πουλιά), η δύναμη να συγχωρείς, η μερακλίδικη αγάπη στη ζωή. Αυτά είναι τα δικά μας «ιερά και όσια». Ας μην ξεχάσουμε τη διαθήκη τους. Θα είναι ο πραγματικός φόρος τιμής στην μνήμη τους. Και η ουσιαστική μας δύναμη για να παλέψουμε τα δύσκολα με αισιοδοξία και ελπίδα.

ξαφνικά το πρόσωπο της γιαγιάς αλλάζει έκφραση. Δεν μοιάζει σημαδεμένο απ' τον πόνο, δεν είναι λυπημένο, ούτε θλιμμένο... είναι γαλήνιο, ήρεμο, και το φωτίζει μια περίεργη λάμψη! Αυτές οι στάλες της βροχής είναι λυτρωτικές. Θαρρείς και μπαίνουν μέσα της, κυλάνε στις ρωγμές και τις ξεπλένουν, τις καθαρίζουν. Είναι το ξέβγαλμα του πόνου της ψυχής της!» (σελ. 207-208).

Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ: ΜΙΑ ΑΜΦΙΔΡΟΜΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΕΣΗ

Όταν, κατά την δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα, ξεκίνησαν οι μεγάλες και εν πολλοίς βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών στον ελλαδικό και τον μικρασιατικό χώρο, μέσα στη δίνη των πολεμικών συγκρούσεων της εποχής, η Ελληνική Λαογραφία είχε ήδη απαρτιστεί ως επιστήμη, είχε συγκεκριμένη θεωρητική και μεθοδολογική βάση, είχε οργανωθεί και είχε επίσης δικά της επιστημονικά εργαλεία και όργανα έκφρασης[1]. Τόσο λοιπόν οι ποικίλες «προσφυγιές» που προηγήθηκαν του 1922, στα πλαίσια της Γενοκτονίας των Ελληνορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσο και το προσφυγικό ρεύμα που ακολούθησε την Μικρασιατική Καταστροφή, αλλά και οι μετακινήσεις πληθυσμών με βάση τη Συνθήκη της Λωζάννης και τις ανταλλαγές πληθυσμών ανάμεσα στα κράτη της εποχής, βρήκαν την επιστήμη μας έτοιμη να ανταποκριθεί στο σκέλος των πολιτισμικών προκλήσεων των καιρών.

Παρά το γεγονός ότι ως τότε και υλικό είχε συλλεχθεί, και ορισμένες μελέτες είχαν ολοκληρωθεί και δημοσιευθεί για τον λαϊκό πολιτισμό του Μικρασιατικού Ελληνισμού, ήταν αναμφίβολα η Μικρασιατική Καταστροφή και η προσφυγοποίηση όσων διασώθηκαν από τις σφαγές, που έδωσαν νέα ώθηση στη μελέτη της καθημερινής ζωής και της παραδοσιακής καθημερινότητας του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Και αυτό έγινε βεβαίως υπό το κράτος μιας ανάγκης, και όχι in situ και στα φυσιολογικά πλαίσια της επιτόπιας έρευνας και καταγραφής μέσα στις κοινότητες, στα λίκνα δηλαδή εντός των οποίων ο μικρασιατικός λαϊκός πολιτισμός είχε μορφοποιηθεί και αναπτυχθεί.

Όπως και με την ευκαιρία της ανάλογης μελέτης του λαϊκού πολιτισμού της Θράκης μέσω καταγραφών από προσφυγικούς πληθυσμούς έχουμε σημειώσει[2], ήταν η αναγκαιότητα της συναίσθησης ότι τα πάντα είχαν πλέον αλλάξει,

1. Βλ. ενδεικτικά Γ.Κ. Σπυριδακης, «Η επιστημονική θεμελίωσις των λαογραφικών σπουδών εν Ελλάδι», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 16 (1965-1966), σελ. 488-490. Γ.Α. Μεγας, *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν*, Αθήνα 1978 (γ΄ έκδ.), σελ. 69-74, 255-257. Δ.Σ. Λουκατος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1977, σελ. 65-72.

2. Μ.Γ. Βαρβουνης, «Η λαογραφική προσφορά του *Αρχείου Θρακικού Γλωσσικού και Λαογραφικού Θησαυρού*», *Εξώπολις* 20 (2006), σελ. 140-144. Βλ. επίσης και Ζωη

και η αντίληψη ότι οι πρόσφυγες αποτελούσαν τους τελευταίους μάρτυρες της «αυθεντικής» και «γνήσιας» λαϊκής παράδοσης των τόπων προέλευσής τους, που καθόρισαν τη διαδικασία αυτή. Πράγματι, ο λαϊκός πολιτισμός του Μικρασιατικού Ελληνισμού μετά τον ξεριζωμό του από τις πατρογονικές εστίες του διαφοροποιήθηκε έντονα, και οπωσδήποτε, καθώς οι φορείς του ζούσαν σε νέο τόπο και υπό εντελώς διαφορετικές ιστορικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, άρχισε αφενός μεν να ομογενοποιείται με τα δεδομένα των τόπων εγκατάστασης, αφετέρου δε να συμβολοποιείται.

Τόσο η πλειονότητα των καταγραφέων και των μελετητών αργότερα, όσο και η συντριπτική πλειοψηφία των πληροφορητών θεωρούσαν ότι συμμετείχαν σε ένα είδος «εθνικής σταυροφορίας», με έντονο συγκινησιακό υπόβαθρο. Πίστευαν ότι συμμετείχαν σε μια προσπάθεια να διασωθεί και να αποτυπωθεί η πολιτισμική, αλλά ακόμη και η θρησκευτική, εθνική και γλωσσική, ταυτότητα περιοχών που είχαν υποστεί την βιαιότητα του πολέμου και της γενοκτονίας, και είχαν αλλάξει για πάντα. Ειδικότερα μάλιστα οι πληροφορητές, ιδίως αυτοί της πρώτης γενιάς που διατήρησαν άσβεστο τον μύχιο πόθο της επιστροφής στις «πατρίδες» τους, θεωρούσαν ότι έτσι θεμελίωναν τα δίκαια τους, αλλά και συνέβαλαν σε μια τράπεζα πληροφοριών, από την οποία θα αντλούνταν οι απαραίτητες πληροφορίες για την αναδόμηση της συλλογικής, οικογενειακής και κοινωνικής ζωής των ίδιων και των επιγόνων τους, όταν θα ερχόταν η πολυπόθητη ώρα του γυρισμού.

Καθώς μάλιστα μιλούσαν με αγωνιώδη νοσταλγία και έντονη συγκίνηση για τις «πατρίδες» τους άλλοτε ωραιοποιούσαν και άλλοτε υπερέβαλαν, συχνότατα δε ιδεολογικοποιούσαν όσα διηγούνταν. Και οι τάσεις αυτές επέδρασαν και τους ερασιτέχνες συλλογείς, τους καταγραφείς και λαογραφούντες, που έκτοτε σε ποικίλα τοπικής στόχευσης περιοδικά άρχισαν να δημοσιεύουν λαογραφικό υλικό από τον μικρασιατικό χώρο. Αυτό πρέπει να το έχει υπόψη του ο ερευνητής, όταν χρησιμοποιεί τέτοιο υλικό, δημοσιευμένο λ.χ. σε έντυπα όπως η *Μικρασιατική Ηχώ* ή τα *Ποντιακά Φύλλα*, για να δώσουμε δυο μόνο ενδεικτικά παραδείγματα από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

Κομβική θέση στην κίνηση αυτή έχει βεβαίως η ίδρυση του «Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών» και του «Μουσικού Λαογραφικού Αρχείου» από το ζεύγος Μέλπως και Οκταβίου Μερλιέ, το 1930. Και στο πλαίσιό της εντάσσεται και η ίδρυση άλλων ανάλογων θεσμών της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, όπως η «Επιτροπή Καππαδοκικών Μελετών», η «Επιτροπή Ποντιακών Μελετών»[3] (1927) και η «Εταιρεία Θρακικών Μελετών» (1933) ή το «Θρακικό Κέντρο» (1926) και η «Ένωση Σμυρναίων» (1936). Κοινός στόχος όλων ήταν να «ανα-

---

Ντάφου, *Το περιοδικό «Θρακικά Χρονικά» του Στέφανου Ιωαννίδη και η συμβολή του στις τοπικές σπουδές*, Κομοτηνή 2021 (μεταπτ. διατρ.: ΔΠΘ), σελ. 116.

3. Βλ. Μ.Γ. Βαρβούνης, «Η "Επιτροπή Ποντιακών Μελετών" και οι τοπικές σπουδές στην Ελλάδα», *Erytheia. Revista de Estudios Bizantinos y Neogriegos* 37 (2016), σελ. 341-355.

συντεθεί η θρυμματισμένη εικόνα του τελευταίου Ελληνισμού της Μικράς Ασίας»[4], φιλοδοξία για την επίτευξη της οποίας η Λαογραφία, όπως άλλωστε και η Ιστορία και η Διαλεκτολογία, είχαν την πρώτη θέση.

Όπως η καθιέρωση των λαογραφικών σπουδών στην Ελλάδα, στα τέλη του 19ου αιώνα, οφειλόταν σε μια «εθνική ανάγκη»[5], το ίδιο και ο αναπροσανατολισμός της από την τεκμηρίωση της εθνικής συνέχειας στο παρόν σε μια παρόμοια ανάγκη οφείλεται, η οποία προήλθε από τις συνθήκες που η Μικρασιατική Καταστροφή δημιούργησε και επέβαλε. Η εποχή της προσπάθειας για την απόκρουση των θεωριών του Jacob Philipp Fallmerayer είχε πλέον παρέλθει ανεπιστρεπτί[6] και οι προτεραιότητες είχαν αλλάξει, δεδομένου ότι πλέον η Λαογραφία είχε στραφεί και σε άλλα πεδία, όπως η λαϊκή τέχνη και ευρύτερα ο υλικός πολιτισμός, κυρίως με το έργο μη ακαδημαϊκών λαογράφων όπως η Αγγ. Χατζημιχάλη[7] και ο Δημ. Λουκόπουλος[8].

---

4. Πασχ. Κιτρομηλιδης, «Πρόλογος», στον τόμο Πασχ. Κιτρομηλιδης (επιμ.), *Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Εξηνταπέντε χρόνια επιστημονικής προσφοράς. Αποτίμηση και προοπτική*, Αθήνα 1996, σελ. 9.

5. Βλ. χαρακτηριστικά Γρ. Σηφακης, «Λαογραφία και ιστορία στη νεότερη Ελλάδα», στο βιβλίο του *Ζητήματα ποιητικής, φιλολογίας και λαογραφίας*, Αθήνα 2016, σελ. 241-256. M. Herzfeld, *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ. Μαρ. Σαρρηγιαννης, Αθήνα 2002. Β. Πουχνερ, «Οι ιδεολογικές βάσεις της επιστημονικής ενασχόλησης με τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό τον 19ο αιώνα», στον τόμο Ευ. Χρυσος (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1996, σελ. 248-249.

6. Βλ. Μ.Γ. Μερακλης, «Ο Φαλμεράγιερ και η Ελληνική Λαογραφία», στον τόμο Ευ. Χρυσος (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αιώνα, ό.π.*, σελ. 269. Πρβλ. Στ. Ήμελλος, *Ιστορικά και μεθοδολογικά της ελληνικής Λαογραφίας* 1. *Από την προδρομική φάση μέχρι την επιστημονική αυτοτέλεια*, Αθήνα 1995, σελ. 36. Δ.Β. Οικονομιδης, «Συμβολή εις την ιστορίαν της ελληνικής Λαογραφίας», *Λαογραφία* 35 (1987-1989), σελ. 33. Γ. Βελουδης, *Ο Jacob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα 1977, σελ. 57-61.

7. Βλ. τελευταία τις απόψεις της Αλ. Τουτουντζη, *Η Αγγελική Χατζημιχάλη ως εθνική Λαογράφος: η ανάδειξη της λαϊκής τέχνης ως συστατικού στοιχείου του νεοελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα 2021 (διδ. διατρ.: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών), σελ. 274 κ. εξ.

8. Για το έργο των ερευνητών αυτών βλ. Μ.Γ. Μερακλης, «Η μελέτη του υλικού πολιτισμού. Μια όχι άσκοπη αναδρομή», *Λαογραφία* 35 (1987-1989), σελ. 93-103. Στ. Ήμελλος, *Ζητήματα παραδοσιακού υλικού βίου (ενδεικτικές επισημάνσεις)*, Αθήνα 1993, σελ. 7-15. Αικ. Πολυμερου-Καμηλακη, «Λαϊκός υλικός βίος και πολιτισμός (προβλήματα και απόψεις)», στον τόμο Ακαδημία Αθηνών, Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού, *Επιστημονικές ανακοινώσεις (20 Νοεμβρίου-5 Δεκεμβρίου 1979)*, Αθήνα 1982, σελ. 93. Ανδρ. Οικονομου, *Υλικός πολιτισμός: θεωρία, μεθοδολογία, αξιοποίηση. Σύντομη επισκόπηση*, Αθήνα 2014. Η Ιδια, «Έρευνα, μελέτη και μουσειακή εκφορά του υλικού πολιτισμού: θεωρητικές – μεθοδολογικές προσεγγίσεις και εφαρμογές στην ελληνική Λαογραφία», στον τόμο Ιωσηφ Βιβιλακης (επιμ.), *Κατάσταση και προοπτικές της Λαογραφίας σήμερα. Κείμενα επιστημονικής συνάντησης με την ευκαιρία της ολο-*

Πρέπει επίσης εδώ να σημειώσουμε ότι την ίδια περίπου εποχή παρόμοιες κατευθύνσεις είχαν ακολουθήσει και άλλοι ερευνητές, με κυριότερο τον Γεώργιο Α. Μέγα[9]. Ωστόσο είτε δεν είχαν ακόμη σχηματοποιηθεί, είτε δεν είχαν όσο τους άξιζε διαδοθεί, και πάντως η ανάπτυξή τους κινήθηκε παράλληλα με όσα αναφέρουμε εδώ σχετικά με την Μικρασιατική Καταστροφή και τις επιδράσεις των συνεπειών της στην εξέλιξη της Ελληνικής Λαογραφίας.

Η ίδια η Μέλπω Μερλιέ διατυπώνει τις προτεραιότητες αυτής της λαογραφικής κίνησης, που σχετίζεται άμεσα με την Μικρασιατική Καταστροφή και τις συνεπειές της, γράφοντας: «*Η ιστορία του ελληνισμού στα 1930 χάραζε καθαρά το δρόμο της στη λαογραφία. Ύστερα από την καταστροφή της Μικρασίας, και την ανταλλαγή των πληθυσμών της Μικρασίας και της Θράκης, έπρεπε πρώτα απ' όλα να σωθούν τα τραγούδια των προσφύγων που, αργά ή γρήγορα, θα χάνονταν ή θ' αφομοιώνονταν με τα εντόπια*». Καθώς τα τραγούδια ακολούθησαν τα έθιμα, οι τελετουργίες, τα επαγγέλματα, τα κοινωνικά

κλήρωσης των 14 τόμων της λαογραφικής σειράς του Β. Πούχνερ στις εκδόσεις «Αρμός», 2009-2017 (Αθήνα, 29 Ιανουαρίου 2018, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων. Διοργάνωση: Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία), Αθήνα 2021, εκδ. Αρμός, σελ. 46 κ.εξ. Πρβλ. Ν. Μαχά-Μπιζούμη, «Η συνομιλία Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στη μελέτη του παραδοσιακού και σύγχρονου ενδύματος», στον τόμο Μ.Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Ο σύγχρονος Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός: μεταξύ Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*, Κομοτηνή 2020 (εκδ. ΔΠΘ / Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών / Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας - Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας - Σειρά: Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – 10 / εκδόσεις «Παρατηρητής της Θράκης»), σελ. 83 κ.εξ., με την τρέχουσα βιβλιογραφία.

9. Μ.Γ. Βαρβούνης, *Ο Γεώργιος Α. Μέγας (1893-1976) και η επιστημονική οργάνωση των ελληνικών λαογραφικών σπουδών*, Θεσσαλονίκη 2016. Βλ. σχετικά Ανδρ. Οικονομου, «Η έρευνα του υλικού πολιτισμού και η μουσειακή του αξιοποίηση στο έργο του Γ.Α. Μέγα στο ελληνικό και ευρωπαϊκό πλαίσιο», στον τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης – Γ.Χ. Κουζας (επιμ.), *Ο Γεώργιος Α. Μέγας και η Ελληνική Λαογραφία. Αφιέρωμα στα 40 χρόνια από την εκδημία του (1996-2016). Πρακτικά Ημερίδας (Σάββατο, 2 Απριλίου 2016)*, Αθήνα 2018 (εκδ. Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία – *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, παράρτημα αρ. 19), σελ. 231 κ. εξ. Ν. Μαχα-Μπιζουμη, «Η συμβολή του Γεωργίου Α. Μέγα στην έρευνα και μελέτη των τοπικών ενδυμασιών», στον τόμο Μ.Γ. Βαρβούνης – Γ.Χ. Κουζας (επιμ.), *Ο Γεώργιος Α. Μέγας και η Ελληνική Λαογραφία. Αφιέρωμα στα 40 χρόνια από την εκδημία του (1996-2016). Πρακτικά Ημερίδας*, *ό.π.*, σελ. 272 κ.εξ. Η Ιδια, «Η συμβολή της Άννας Αποστολάκη στην έρευνα και μελέτη του παραδοσιακού ενδύματος», στον τόμο Ανδρ. Οικονομου – Βασιλ. Φλωρου (επιμ.), *Αντίδωρο στην Άννα Αποστολάκη. Η ζωή, το έργο και η συνεισφορά της*, Αθήνα 2017, εκδ. Λύκειον των Ελληνίδων, σελ. 230 κ.εξ. Η Ιδια, «Η τυπολογία των γυναικείων ενδυμασιών του θρακικού χώρου στο έργο του Γ.Α. Μέγα. Η εφαρμογή της τυπολογίας στο έργο νεότερων μελετητών του ενδύματος», στο βιβλίο Της Ιδιας, «*Φουστάνια*» *αναγεννησιακού τύπου στη Χίο (16ος αιώνας-αρχές 20ού). Λαογραφική συμβολή στην τυπολογική προσέγγιση των τοπικών ενδυμασιών*, Αθήνα 2020, εκδ. ΠΙΟΠ, σελ. 58-66.

θέσμια και η πολεοδομική και διοικητική οργάνωση των οικισμών, μέσω της διαδικασίας καταγραφής και μελέτης η Ελληνική Λαογραφία ήρθε αντιμέτωπη με το παρόν του λαού που μελετούσε[10].

Ξεκίνησε έτσι, πρωτίστως από το «Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών» – για να ακολουθηθεί από παράλληλες και ομόζυγες δράσεις και των υπολοίπων προσφυγικών ερευνητικών φορέων – μια μεγάλη προσπάθεια καταγραφής του υλικού, με ερευνητές και οργανωμένα μεθοδικά ερωτηματολόγια, με συγκεκριμένους στόχους και αυστηρή μέθοδο. Μια προσπάθεια που παρουσίαζε δυσκολίες ποικίλες, τις οποίες όμως ξεπερνώντας η Λαογραφία διαμόρφωνε – συχνά ανεπαισθήτως – το νεώτερο και σύγχρονο επιστημονικό πρόσωπό της. Όπως η ίδια η Μερλιέ μας πληροφορεί έγινε σταθμισμένη έρευνα σε συμπαγείς και μη προσφυγικούς πληθυσμούς, μετά από προκαταρκτική αναλυτική χαρτογράφηση των τόπων εγκατάστασης αλλά και των πληθυσμιακών ομάδων.

Αναζητήθηκαν οι κατάλληλοι κάθε φορά πληροφορητές, ενώ ταυτοχρόνως καταγραφόταν και τα ιδιαίτερα βιογραφικά χαρακτηριστικά καθενός, ώστε η ταυτότητα του πληροφορητή να αναδυθεί στο προσκήνιο της έρευνας. Καθώς σημειώνει ο Μ.Γ. Μερακλής: «*Αναδεικνυόταν λοιπόν μια προφορική παράδοση, η οποία – για να το πω έτσι – υπηρετούσε τον εαυτό της, δεν γινόταν ancilla, μέσο για μια αρχαιολογικού γένους ιχνηλάτηση – οι λέξεις θα έδιναν τα παροντικά σημαινόμενά τους, δεν υπήρχε καιρός... να αναζητηθούν και τα διαχρονικά υποστρώματά τους*»[11]. Και δεν είναι βεβαίως τυχαίο ότι δεκαετίες αργότερα, όταν η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος άρχισε να ερευνά την προφορική ιστορία, ως ερευνητικό πεδίο και της Ελληνικής Λαογραφίας, από ανάλογα παραδείγματα προσφυγικών πληθυσμών ξεκίνησε για να αναπτύξει θεωρητικές και μεθοδολογικές αρχές και παρατηρήσεις[12], βασικές έκτοτε για την επιστήμη μας.

Δόθηκε έτσι για πρώτη φορά στα ελληνικά δεδομένα τόση σημασία στην επιτόπια έρευνα, ως προτεραιότητα της επιστημονικής λαογραφικής εργασί-

---

10. Μ.Γ. Μερακλης, «Η Μέλπω Μερλιέ, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και η Λαογραφία», στον τόμο Πασχ. Κιτρομηλιδης (επιμ.), *Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Εξηνταπέντε χρόνια επιστημονικής προσφοράς. Αποτίμηση και προοπτική*, Αθήνα 1996, σελ. 48. Βλ. Ο Ιδιος, «Για την Ελληνική Λαογραφία», *Δωδώνη* 21: 1 (1992-1995), σελ. 15-16. Βλ. σχετικά Ηλιας Βενεζης, *Η «Κιβωτός» του Μικρασιατικού Ελληνισμού* (πρόλογος Πασχ. Κιτρομηλιδης – Φιλολογική επιμέλεια-Σημειώσεις Χ.Λ. Καραογλου), Αθήνα 2021, και ιδιαίτερα τα κείμενα «Μικρασιατικές σπουδές» (σελ. 29-33), «Φάρασα» (σελ. 25-28), «Αι μικρασιατικαί σπουδαί» (σελ. 36-39), «Κέντρον Μικρασιατικών Σπουδών» (σελ. 56-59), «Ανακού» (σελ. 74-77) και κυρίως «Έργα ενός Κέντρου» (σελ. 60-64), όπου λεπτομέρειες για το λαογραφικό έργο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών.

11. Μ.Γ. Μερακλης, «Η Μέλπω Μερλιέ, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και η Λαογραφία», *ό.π.*, σελ. 49-50.

12. Άλκη Κυριακιδου-Νεστορος, «Προφορική Ιστορία και Λαογραφία» και «Τρεις γενιές προσφύγων της Μικράς Ασίας. Η σημασία της προσωπικής ιστορίας», στο βιβλίο της *Λαογραφικά Μελετήματα* 2, Αθήνα 1993, σελ. 227-232 και 233-240 αντίστοιχα.

ας. Και συνέβη αυτό κάτω από την πίεση του χρόνου που δημιουργούσε η προσπάθεια να καταγραφεί το υλικό της πρώτης γενιάς των προσφύγων, πριν αυτοί φύγουν από τη ζωή, ώστε οι ποικίλες αναλύσεις, ανάμεσα στις οποίες ασφαλώς και η αναζήτηση διαχρονιών και πολιτισμικών συνεχειών – υπό τους όρους με τους οποίους η Λαογραφία τις αναγνωρίζει και τις μελετά, ως φαινόμενα μακράς διάρκειας ενός πολιτισμικού εποικοδομήματος, η ακινησία του οποίου οφείλεται στην ανάλογη σταθερότητα των υλικών δομών στις οποίες επικάθεται[13] – να ακολουθήσουν σε δεύτερο χρόνο.

Από την άλλη πλευρά, η κίνηση αυτή, υπό τις συνθήκες που οργανώθηκε και πραγματώθηκε, ανέδειξε και την ανάγκη να κινούνται οι λαογραφικές μελέτες από το μέρος στο όλον[14], δηλαδή να μην μένουν μόνο σε επιμέρους θέματα ή λεπτομέρειες, αλλά αυτά να τα εντάσσουν στη συνολική ζωή της κοινότητας, εντός της οποίας μπορούσαν να νοηματοδοτηθούν και να κατανοηθούν. Και υπήρξε η αρχή αυτή βασικός μεθοδολογικός οδηγός για το έργο της επιστημονικής Λαογραφίας έκτοτε, όπως άλλωστε δείχνει τόσο το έργο της «Σχολής των Ιωαννίνων»[15], όσο και η πορεία και η φυσιογνωμία των σύγχρονων ελλη-

---

13. Βλ. M.G. Varvounis, «Survival of ancient elements in the traditional culture of the Greek people», *Mésogeios* 1 (1998), σελ. 161-169. Ο Ίδιος, «Συνέχειες και ασυνέχειες στον παραδοσιακό ελληνικό πολιτισμό. Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις και επιστημονικά δεδομένα», *Απόψεις* 7 (1995), σελ. 499-509. Πρβλ. P. Sauzeau, «De la deessee Hera a la Panaghia. Reflexions sur le probleme des continuites religieuses en Grece et en Grande-Grece», *Revue de l'Histoire des Religions* 3 (2007), σελ. 317, όπου και συζήτηση αυτών των ζητημάτων.

14. Μ.Γ. Μεραχλης, «Η Μέλπω Μερλιέ, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και η Λαογραφία», *ό.π.*, σελ. 51.

15. Μ.Γ. Βαρβούνης, «Η εξέλιξη της ελληνικής λαογραφίας και η "Σχολή των Ιωαννίνων"», *Εξώπολις* 8-9 (1997-1998), σελ. 173-180. Για τη χρήση και την αποδοχή του όρου από την ελληνική λαογραφική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Μ.Γ. Σεργης, *Εφημερίδες και Λαογραφία*, Αθήνα 1999 (διδ. διατρ.: ΕΚΠΑ), σελ. 465. Μαρ. Βρελλη-Ζαχου, «Η διδασκαλία της Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1964-2009)», *Λαογραφία* 42 (2010-2012). *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου 100 χρόνια Ελληνικής Λαογραφίας 1909-2009 (Πανεπιστήμιο Αθηνών, 11-13 Μαρτίου 2009) – Πρακτικά Ημερίδας «Η έρευνα των λαϊκών διηγήσεων στον ελληνικό και τον διεθνή χώρο»*, σελ. 173 σημ. 5, σ. 177 σημ. 17. Η Ίδια, *Η διδασκαλία και η έρευνα του ενδύματος στο πλαίσιο του λαϊκού πολιτισμού. Οι εργασίες των φοιτητών στο Λαογραφικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (ΛΑΠΙ) 1964-2014*, Ιωάννινα 2014, σελ. 196. Νάντια Μαχα-Μπιζουμη, «Η γυναικεία σαμιακή ενδυμασία (β΄ μισό 19ου-αρχές 20ού αιώνα): συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας των τοπικών ενδυματολογικών συστημάτων», στον τόμο Σοφια Χανδακα (επιμ.), *Λαϊκή τέχνη. Νέα ευρήματα – Νέες ερμηνείες. Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν της Πόπης Ζώρα (2-5 Νοεμβρίου 2006)*, Αθήνα 2015, σελ. 68. Η Ίδια, «Φελόνιο διαμορφωμένο από στολιστικό κέντημα κρητικής τέχνης (18ος αι.). Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας των κεντητών υφασμάτων», στον τόμο Μ. Γ. Βαρβούνης – Παν. Τζουμερκας (επιμ.), *Αλεξανδρινός Αμητός. Αφιέρωμα στη μνήμη του Ι.Μ. Χατζηφώτη* 2, Αλεξάνδρεια 2009, σελ. 252.

νικών λαογραφικών σπουδών[16]. Για το λόγο αυτό, με αφορμή την καταγραφή των μικρασιατικών λαογραφικών από τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής, η προσοχή των ερευνητών στράφηκε και στις βιογραφίες των πληροφορητών, και στη ζωή του χωριού από το οποίο προέρχονταν συνολικά (π.χ. τοπογραφία, κάτοικοι, μέσα συγκοινωνίας, όροι ζωής, συνθήκες εξόδου του Μικρασιατικού Ελληνισμού[17] κ.λπ.), δηλαδή σε ένα είδος ευρύτερης ανθρωπολογικής θεώρησης και πρόσληψης των πραγμάτων, που γονιμοποίησε βεβαίως την επιστημονική πρακτική των λαογραφικών σπουδών στον τόπο μας.

Επιπλέον, η καταγραφή και μελέτη του λαϊκού πολιτισμού των προσφύγων της Μικράς Ασίας, έφερε τους Έλληνες λαογράφους ενώπιον δύο νέων πραγματικοτήτων: αφενός μεν τους εξοικείωσε με περιοχές του Ελληνισμού που κατά κανόνα αποτελούσαν terra incognita για τον λαογραφικό κόσμο μας, όπως ο Πόντος και η Καππαδοκία. Τους γνώρισε πολιτισμικές συνθέσεις με ιστορικό βάθος αιώνων, οι οποίες όμως, λόγω συνθηκών κυρίως, ήταν περίπου άγνωστες στην ελληνική λαογραφική έρευνα[18]. Αφετέρου δε, τους έδειξε ότι υπήρχαν σημαντικές μεθοριακές περιπτώσεις πολιτισμικών συνθέσεων, στο πεδίο πάντοτε του λαϊκού πολιτισμού, στις οποίες μετείχαν άνθρωποι διαφορετικών εθνοτήτων, θρησκειών, γλωσσών και πολιτισμών. Κάτι που ούτε αυτονόητο ήταν, αλλά ταυτοχρόνως υπήρξε βαθύτατα ευεργετικό για την πορεία των λαογραφικών ερευνών στον τόπο μας, έκτοτε.

Πράγματι, η ερευνητική εργασία δεν παρέμεινε μόνο στους ελληνόφωνους, αλλά επεκτάθηκε, όπως έπρεπε, και στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της Καππαδοκίας και του Πόντου. Κι αυτό όχι μόνο προσέδωσε στην λαογραφική έρευνα τον απαραίτητο για πολιτισμικές σπουδές κοσμοπολιτισμό που οφείλει να διέπει τις σχετικές προσεγγίσεις, αλλά παραλλήλως έθεσε και τα θεμέλια μιας συγκριτικής λαογραφικής μελέτης, καθώς έπρεπε αναγκαία να μελετηθούν και να συνυπολογιστούν και οι ελληνοτουρκικές πολι-

---

16. Μ.Γ. Βαρβούνης, «Ιστορική πορεία της ελληνικής Λαογραφίας: από τη λαογραφική παρατήρηση και καταγραφή στη σύγχρονη επιστημονική θεώρηση», στον τόμο Μ.Γ. Βαρβούνης – Μ.Γ. Σεργής (επιμ.), *Ελληνική Λαογραφία: ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές* 1, Αθήνα 2012, σελ. 27-55.

17. Βλ. τους τόμους *Η Έξοδος* 1: *Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας* (επιμ. Φ.Δ. Αποστολοπουλος), Αθήνα 1980 – *Η Έξοδος* 2: *Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας* (επιμ. Πασχ. Κιτρομηλιδης), Αθήνα 1982 – *Η Έξοδος* 3: *Μαρτυρίες από τις επαρχίες του Μεσόγειου Πόντου* (επιμ. Πασχ. Κιτρομηλιδης), Αθήνα 2013 – *Η Έξοδος* 4: *Μαρτυρίες από τον ανατολικό παράλιο Πόντο* (επιμ. Πασχ. Κιτρομηλιδης), Αθήνα 2015 – *Η Έξοδος* 5: *Μαρτυρίες από τον δυτικό παράλιο Πόντο και την Παφλαγονία* (επιμ. Πασχ. Κιτρομηλιδης), Αθήνα 2016.

18. Pasch. Kitromilides, «The intellectual foundations of Asia Minor Studies. The R.M. Dawkins – Melpo Merlier correspondance», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 6 (1986-1987), σελ. 9-30. Επίσης, Μηνας Αλ. Αλεξιαδης, «Το έργο του R. M. Dawkins: βιβλιογραφική συμβολή», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984-1985), σελ. 361-391.

τισμικές επιδράσεις και ωσμώσεις. Και ξέρουμε βέβαια ότι οι συγκριτικές λαογραφικές σπουδές είναι μεν το γοητευτικότερο ίσως, αλλά ταυτοχρόνως και το δυσκολότερο και απαιτητικότερο κομμάτι της Λαογραφίας.

Ο Μιχαήλ Μερακλής εντοπίζει την προσφορά του «Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών», και μαζί του ζεύγους Μέλπως και Οκτάβιου Μερλιέ στην μελέτη του λαϊκού πολιτισμού της Μικράς Ασίας στο τρίπτυχο «*η προφορική παράδοση – το παρόν – το όλο*»[19]. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και την ανθρωπολογική ματιά, την ανανέωση της μεθοδολογίας, τον κοσμοπολιτισμό των συγκριτικών θεωρήσεων. Αυτό άλλωστε φαίνεται και από τον τρόπο που αναλόγως μελετήθηκαν και τα μικρασιατικά γλωσσικά ιδιώματα[20], αλλά και η ελληνική δημοτική μουσική[21] από το Κέντρο. Και βέβαια η συνέχιση του έργου αυτού σε άλλα πλέον πεδία[22], φανερώνει τη σημασία της κληρονομιάς που η μελέτη των μικρασιάτικων λαογραφικών άφησε στην ελληνική λαογραφική επιστημονική πραγματικότητα.

Αλλά και στο πεδίο των εκδόσεων, ο απολογισμός είναι σημαντικότατος. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας ιδρύθηκαν και κυκλοφορήθηκαν επιστημονικά περιοδικά με σχεδόν αποκλειστικά μικρασιατικό ή προσφυγικό λαογραφικό, γλωσσικό και ιστορικό περιεχόμενο, όπως τα *Θρακικά*, το *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, τα *Μικασιατικά Χρονικά*, το *Αρχείον Πόντου* και το *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*. Τα περιοδικά αυτά πρόσφεραν βήμα για την δημοσίευση συλλογών υλικού ή μικρών πραγματειών, οι οποίες παράλληλα με το συγκεντρωμένο αρχειακό υλικό προέρχονται επίσης από επιτόπια ή αρχειακή έρευνα, και συγκροτούν την προσφυγική λαογραφική βιβλιογραφία, οι αναφορές στην οποία δεν απουσιάζουν από σχεδόν καμία ελληνική λαογραφική μονογραφία ή μελέτη.

---

19. Μ.Γ. Μερακλης, «Η Μέλπω Μερλιέ, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και η Λαογραφία», *ό.π.*, σελ. 54. Στον ίδιο τόμο βλ. και «Σύντομο χρονικό του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών», σελ. 105-108. Πρβλ. Μελπω Μερλιε, *Το Αρχείο της Μικρασιατικής Λαογραφίας. Πώς ιδρύθηκε, πώς εργάστηκε*, (Αθήνα) 1948.

20. Δημ. Τομπαϊδης, «Η συμβολή του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών στη μελέτη των μικρασιατικών ιδιωμάτων», στον τόμο Πασχ. Κιτρομηλιδης (επιμ.), *Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Εξηνταπέντε χρόνια επιστημονικής προσφοράς. Αποτίμηση και προοπτική*, *ό.π.*, σελ. 57-63.

21. Γ. Αμαργιανακης, «Η συμβολή του Μουσικού Λαογραφικού Αρχείου στη μελέτη της ελληνικής δημοτικής μουσικής», στον τόμο Πασχ. Κιτρομηλιδης (επιμ.), *Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Εξηνταπέντε χρόνια επιστημονικής προσφοράς. Αποτίμηση και προοπτική*, *ό.π.*, σελ. 72-79. Στον ίδιο τόμο βλ. και «Το Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο», σελ. 115-117. Πρβλ. Άρτεμις Ξανθοπουλου-Κυριακου, «Η συμβολή του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών στην ιστοριογραφία του Μικρασιατικού Ελληνισμού», στον τόμο Πασχ. Κιτρομηλιδης (επιμ.), *Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Εξηνταπέντε χρόνια επιστημονικής προσφοράς. Αποτίμηση και προοπτική*, *ό.π.*, σελ. 64-71.

22. Πασχ. Κιτρομηλιδης, «Ένας οραματισμός», στον τόμο Πασχ. Κιτρομηλιδης (επιμ.), *Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Εξηνταπέντε χρόνια επιστημονικής προσφοράς. Αποτίμηση και προοπτική*, *ό.π.*, σελ. 94-102.

Και βέβαια κοντά στις μικρές τοπικές μονογραφίες που φιλοξενήθηκαν στις σελίδες των τόμων που μέχρι σήμερα έχουν εκδώσει τα περιοδικά αυτά, πρέπει να προσθέσουμε και τις μονογραφίες που έχουν δει το φως της δημοσίευσης. Αναφέρομαι απολύτως ενδεικτικά στις μελέτες του Ν. Ανδριώτη για το γλωσσικό ιδίωμα των Φαράσων (1948), των Δ. Λουκόπουλου και Δ. Πετρόπουλου για τη λαϊκή λατρεία των Φαράσων (1949), του Ι. Κεσίσογλου για το γλωσσικό ιδίωμα του Ουλαγάτς (1951), των Δ. Λουκόπουλου και Δ. Λουκάτου για τις παροιμίες των Φαράσων (1951, και σε γαλλική μετάφραση), της Άννας Μαραβά-Χατζηνικολάου για τον άγιο Μάμα (1953), των Γ. Μαυροχαλυβίδη και Ι. Κεσίσογλου για το γλωσσικό ιδίωμα της Αξού (1960), των Δ. Φωστέρη και Ι. Κεσίσογλου για το λεξιλόγιο του Αραβανί (1960), του Θαν. Κωστάκη για την Ανακού (1963) και για το γλωσσικό ιδίωμά της (1964), αλλά και για το γλωσσικό ιδίωμα της Σίλλης (1968) και τα τσακωνοχώρια της Προποντίδας (1979), των Δ. Πετρόπουλου και Ερμ. Ανδρεάδη για την περιφέρεια Ακσεράι – Γκέλβερι (1971), του Ν. Ανδριώτη για το γλωσσικό ιδίωμα στο Λιβίσι (1961), της Κ. Μουσαίου-Μπουγιούκου για τις παροιμίες (1961) και για τα παραμύθια στο Λιβίσι και τη Μάκρη (1961, 1976), του Ν. Ρίζου για την Σινασό (2007). Επίσης στους 60 τόμους του *Αρχείου Πόντου* και τα 41 παραστήματά τους, με πρωτότυπες σχετικές μελέτες, που έχει εκδώσει η Επιτροπή Ποντιακών Μελετών[23] κ.λπ.

Από όσα προηγήθηκαν, είναι νομίζω απολύτως κατανοητό ότι η Μικρασιατική Καταστροφή με τις νέες συνθήκες που δημιούργησε και επέβαλε, επέδρασε άμεσα πάνω στην μορφή, το περιεχόμενο, τη μεθοδολογία και τη στόχευση της Ελληνικής Λαογραφίας. Η άμεση και επιτακτική ανάγκη της καταγραφής του λαογραφικού υλικού, του οποίου οι πρόσφυγες της πρώτης κυρίως γενιάς ήταν φορείς, αναπροσανατόλισε την ελληνική λαογραφική έρευνα, καθώς την έστρεψε σε ζητήματα σχετικά με το παρόν, ενίσχυσε την τάση μελέτης του υλικού πολιτισμού σε σχέση με τον άνθρωπο και τις τοπικές κοινωνίες, ανέδειξε την προτεραιότητα της επιτόπιας έρευνας και την αναγκαιότητα των σύνθετων συγκριτικών θεωρήσεων, και έφερε στο προσκήνιο την πρακτική των τοπικών μονογραφιών, οι οποίες έβαλαν σε δεύτερη μοίρα τις επιστημονικές μονοθεματικές συνολικές μονογραφικές εργασίες, που μέχρι τότε κυριαρχούσαν στην ελληνική επιστημονική λαογραφική βιβλιογραφία. Οπωσδήποτε πολλές από αυτές τις τάσεις είχαν εμφανιστεί και πριν, ωστόσο η ενασχόληση με την μελέτη του μικρασιατικού λαϊκού πολιτισμού, μέσα από προσφυγικούς πληθυσμούς, τις επέκτεινε και τις καθιέρωσε.

---

23. Βλ. Μ.Γ. Βαρβουνης, «Το ερευνητικό και εκδοτικό έργο της "Επιτροπής Ποντιακών Μελετών" και η μελέτη της ιστορίας και της παράδοσης του Ποντιακού Ελληνισμού», στον τόμο Επιτροπή Ποντιακών Μελετών – Στέγη Κειμηλίων του Ελληνισμού του Πόντου (επιμ.: Χρ. Γαλανιδης), *1927-2017. Ενενήντα χρόνια από την ίδρυση της Ε.Π.Μ. Επετειακό λεύκωμα*, Αθήνα 2017, σελ. 85-101.

Και βέβαια, η μονομέρεια αυτή της έρευνας οδήγησε στο να μελετηθούν πληρέστατα οι μικρασιατικές, ποντιακές και θρακικές κοινότητες οι κάτοικοι των οποίων προσφυγοποιήθηκαν και οι μελέτες που δημοσιεύθηκαν έκτοτε να χρησιμοποιούν στα παραδείγματά τους κυρίως προσφυγικό υλικό[24]. Κι έτσι επήλθε μια μονοσήμαντη αναφορά στην μικρασιατική και προσφυγική Λαογραφία, που εν πολλοίς συνεχίζεται μέχρι στις μέρες μας, και ιδίως σε περιπτώσεις μελετών που αναφέρονται σε παραδοσιακά ζητήματα της λαογραφικής έρευνάς μας.

Είναι απολύτως ενδεικτικό αυτών των επιδράσεων, το γεγονός ότι ακόμη και σε περιοχές με ιδιαίτερα πλούσιο λαϊκό πολιτισμό, όπως η Θράκη, επί δεκαετίες οι λαογραφικές καταγραφές και δημοσιεύσεις σχεδόν μονοπωλήθηκαν από αναφορές σε υλικό προσφύγων του θρακικού χώρου[25]. Τόση ήταν η αίσθηση της «εθνικής αναγκαιότητας» που οι συνθήκες της Μικρασιατικής Καταστροφής και της προσφυγοποίησης των πληθυσμών επέφεραν στην τρέχουσα ελληνική λαογραφική έρευνα[26]. Και βέβαια το ίδιο παρατηρείται και στην θρακική ηθογραφική λογοτεχνία[27], αλλά και εν πολλοίς στα λαογραφικά μουσεία του θρακικού χώρου[28], ομοειδή ζητήματα που όμως βρίσκονται έξω από τα όρια της παρούσας μελέτης, γι' αυτό και δεν θα αναλυθούν στη συνέχεια.

Όλες αυτές τις επιβεβλημένες από την κατεύθυνση που έλαβε η λαογραφική έρευνα τάσεις, η Ελληνική Λαογραφία τις αξιοποίησε δεόντως και καταλ-

---

24. Πρβλ. για την πρακτική αυτή W. Puchner, *Performanz und Imagination in der Oralkultur Südosteuropas*, Wien – Köln – Weimar 2017, Böhlau Verlag, σελ. 122-124. Ο Ιδιος, *Θέματα Συγκριτικής Λαογραφίας. Ελλάδα, Βαλκάνια, Ανατολική Μεσόγειος και Εύξεινος Πόντος*, Θεσσαλονίκη 2018, σελ. 38, 156.

25. Βλ. σχετικά Μ.Γ. Βαρβουνης, *Λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες στην Ανατολική και τη Βόρεια Θράκη*, Αθήνα 2010, όπου σχετικές παρατηρήσεις. Δ. Δαμιανου, «Από την προσωπική αφήγηση στον προσωπικό μύθο. Το παράδειγμα της αφήγησης ενός Μικρασιάτη πρόσφυγα λαϊκού παλαιστή», στον τόμο Ευαγγ. Αυδικος (επιμ.), *Λαογραφικές αναγνώσεις στην Ελλάδα και την Τουρκία*, Αθήνα 2012, σελ. 395, 415. Μαρ. Τριπερινα, *Έθιμα και τελετουργίες του ετήσιου εορτολογικού κύκλου των Ελλήνων κατοίκων στον Πόντο (μέσα 19ου αι.-1922)*, Κομοτηνή 2014 (διδ. διατρ.: ΔΠΘ), σελ. 23, 44.

26. Βλ. ενδεικτικά το υλικό που χρησιμοποιείται σε σχετικές μελέτες, όπως οι εξής: Μ.Γ. Σεργης, «Έθιμα του Πάσχα από τη Θράκη», στον τόμο Μ.Γ. Σεργης – Κ. Ζαφειρης – Ελ. Ναξιδου – Γιαν. Μπακιρτζης – Andr. Farrington (επιμ.), *Όψεις της ιστορίας και του πολιτισμού της Θράκης*, Κομοτηνή 2015, έκδ. Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών ΔΠΘ – Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας – Θράκης, σελ. 307 [ηλεκτρονική έκδοση]. Παντελεημων Μουταφης, Μητροπολίτης Μαρωνείας και Κομοτηνής, *Η παραδοσιακή θρησκευτικότητα των κατοίκων της Θράκης: η περίπτωση των Αβδήρων*, Κομοτηνή 2017 (διδ. διατρ.: ΔΠΘ), σελ. 32, 37, 46

27. Βλ. για παράδειγμα Μαρια Αλεξιου, *Οι Σαράντα Εκκλησιές της Ανατολικής Θράκης στις Ηθογραφίες του Πολύδωρου Παπαχριστοδούλου*, Κομοτηνή 2020 (μεταπτ. διατρ.: ΔΠΘ), σελ. 75.

28. Βλ. για παράδειγμα Χρ. Σαταμετος, *Εκκλησιαστικά αφηγήματα και μουσειακές πολιτικές: τα εκκλησιαστικά μουσεία της Θράκης ως τόποι μνημονικών επιτελέσεων*, Κομοτηνή 2019 (μεταπτ. διατρ.: ΔΠΘ), σελ. 86.

λήλως. Κι έτσι σήμερα, πέρα από το μεγάλο και αξιόπιστο πρωτογενές υλικό που έχει καταγραφεί, θησαυριστεί και αποδελτιωθεί, και το οποίο συνεχίζει να αποτελεί αντικείμενο έρευνας, όπως δείχνει η τρέχουσα βιβλιογραφία, αλλά και η συνέχιση της έκδοσης τόσο των περιοδικών και των εντύπων, όσο και των ερευνητικών μονογραφιών που προαναφέρθηκαν, οι αρχές αυτές έχουν πλέον γόνιμα και ουσιαστικά ενσωματωθεί στην τρέχουσα πραγματικότητα των ελληνικών λαογραφικών σπουδών.

Είναι ασφαλώς ευχής έργο το ότι η προσπάθεια αυτή, που σε ελάχιστες περιπτώσεις παγιδεύθηκε στις μυλόπετρες της τοπολατρίας, του εθνικισμού, της προγονοπληξίας ακόμη και της μισαλλοδοξίας, οργανώθηκε από ανθρώπους με ευρύ πνεύμα, αντίληψη, κατάρτιση και διαίσθηση[29]. Κι έτσι στο σύνολό της σχεδόν η «προσφυγική» Λαογραφία μας παρουσιάζει χαρακτηριστικά τα οποία την καθιστούν διαχρονικά πρότυπο μελέτης, καταγραφής και έρευνας. Οι λίγες εξαιρέσεις που προαναφέρθηκαν οφείλονται σε ερασιτέχνες συλλογείς, δεν αφορούν την επιστήμη της Λαογραφίας προς την οποία το έργο τους δεν πρέπει να συγχέεται, και πάντως επιβεβαιώνουν αυτόν τον κανόνα.

Συνεπώς η Μικρασιατική Καταστροφή, πέρα από τις πολλές και διαφορετικές συνέπειές της στην διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας, οδήγησε εμμέσως αλλά σαφώς την Ελληνική Λαογραφία σε μια σχέση αναστοχασμού, ανατροφοδότησης και αναπροσανατολισμού, τουλάχιστον όσον αφορά ορισμένα βασικά γνωρίσματά της. Κι αυτό αποτελεί μια πτυχή της που ελάχιστα έχει συνειδητοποιηθεί ή τονιστεί μέχρι σήμερα.

---

29. Πρβλ. Tchvdar Marinov, «Ancient Thrace in the Modern Imagination: Ideological aspects of the construction of Thracian Studies in Southeast Europe (Romania, Greece, Bulgaria)», στον τόμο Roumen Daskalov – Alexander Verzenkov (επιμ.), *Entangled Histories of the Balkans* 3. *Shared Pasts*, Leiden: Brill 2015, σελ. 64, 69. Marianthi Kaplanoglou, «Entre formes narratives, croyances et rituels: la légende dans le folklore grec contemporain», *Estudis de Literatura Oral Popular / Studies in Oral Folk Literature* 10 (2021), σελ. 76.

ΜΑΡΙΑ ΚΑΡΑΒΑΣΙΛΗ
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΕΤΡΙΔΗΣ
Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΒΑΣΕΙ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΕΚΤΙΜΗΤΙΚΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΩΝ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑΣ (1926). Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΛΥΚΙΑΣ

Εισαγωγή

Ο Βρετανός συγγραφέας G. Orwell έλεγε: «Όποιος ελέγχει το παρελθόν ελέγχει και το μέλλον, όποιος ελέγχει το παρόν, ελέγχει και το παρελθόν». Έναυσμα για τη μελέτη του αρχείου των κοινοτικών εκτιμητικών επιτροπών Μάκρης, Λιβισίου και Ταρσανά υπήρξαν οι αφηγηματικές μνήμες μας, που συνοψίζουν τη διαγενεακή μετάδοση του ιστορικού τραύματος και το αφήγημα της Μικρασιατικής Καταστροφής, με κεντρικό άξονα τον διωγμό του αδιάσπαστου Ελληνισμού, λόγω της τουρκικής αγριότητας και της ξένης παρεμβατικότητας[1]. Επιπλέον, η καταγραφή της περιουσίας των προσφύγων από το κράτος συνέβαλε στη θεσμοθέτηση του πρόσφυγα και τη διαμόρφωση ενός πεδίου κοινότητας[2]. Σκοπός μας είναι να μελετηθούν οι πράξεις των εκτιμητικών επιτροπών, να αξιολογηθούν και να ενταχθούν στο ευρύτερο κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο. Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε είναι η παρακάτω: 1) Συλλογή, έλεγχος του υλικού. 2) Εξέταση των κοινωνικών και ιστορικών προεκτάσεων. 3) Αξιολόγησή του υλικού, επαληθεύοντας τις πληροφορίες και διατυπώνοντας τα συμπεράσματα. Για την οργάνωση, απλοποίηση, παρουσίαση των δεδομένων και την εξαγωγή γενικεύσιμων συμπερασμάτων εφαρμόστηκαν οι μέθοδοι της *περιγραφικής στατιστικής*, ενώ για την ποσοτικοποίησή τους χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό Microsoft Excel.

1. Χ. Εξερτζογλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στον τόμο Α. Λιακος (επιμ.), Το 1922 και οι πρόσφυγες, Αθήνα 2011: Νεφέλη, σελ. 197.

2. Χ. Εξερτζογλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης...», *ό.π.*, σελ. 195.

Μαρία Καραβασίλη – Γεώργιος Πετρίδης

Λυκία: από τον μύθο του Σαρπηδόνα στο Λιβίσι και τη Μάκρη

Χώρα μυστηριακή η λυκιακή γη αμφιταλαντεύεται μεταξύ μυθολογίας και ιστορικής πραγματικότητας. Αρχαία Τελμησσός (Fethiye) η Μάκρη και αρχαία Καρμυλησσός (Kayakoy) το Λιβίσι, η θαλασσινή και η πετροβουνίσια πολιτεία αντίστοιχα, βρίσκονται στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία, απέναντι και ανατολικά της Ρόδου, στο κόλπο του Γλαύκου, στις αρχές του όρους Αντίκραγου, στην περιοχή της Λυκίας, μεταξύ Καρίας, Φρυγίας, Παμφυλίας και Πισιδίας. Είναι η Γιγαντία του Ησυχίου και με τη Μεγίστη – το μικρό Καστελόριζο – αναφωνούμε ποιητικά, αυτός *ο κόσμος ο μικρός, ο μέγας*!

Γη μελαγχολικού μεγαλείου η Λυκία, με τη σύγχρονη τουρκική ριβιέρα, είναι γη αρχαία, σεισμογενής, πλέον σύγχρονη, έκτος το ακατοίκητο Λιβίσι, που διατήρησε το οικοσύστημα του, ως hayalet koy (χωριό φάντασμα) πια. Περιηγητές και αρχαιολόγοι τη συγκρίνουν με την Ελβετία, στη Σμύρνη δε στα 1851 την αποκαλούν *απόκρυφαι Ινδίαι*. Είναι επίσης αινιγματική γη, την αναφέρουν οι πολιτισμοί των Χετταίων και των Αιγυπτίων, μυστηριακή γη των λοξευτών τάφων, που θυμίζουν Κυρηναϊκή και Πέτρα της Ιορδανίας, μοναδική γη, όπως στη στήλη την τρίγλωσση με τη λυκιακή γραφή. Είναι συγχρόνως γη μητριαρχική, φωτεινή και Απολλώνια, αφού λύκη είναι το Φως, όπως μαρτυρεί και το θαυμαστό Λυτώον της Ξάνθου. Είναι γη ομηρική με τον Σαρπηδόνα, τον Βελλερεφόντη και τη Χίμαιρα. Παράλληλα, γη ιστορική με το Κοινό των Λυκίων, συνομοσπονδία 23 πόλεων να επιζεί επί Ρώμης και Κλαυδίου, όπως και ηρωική επί Περσών, με την Ξάνθο να θυσιάζεται, συνάμα με άλλες σπουδαίες πόλεις, όπως τα Πάταρα, η Τλως, τα Οινόανδα. Είναι όμως και γη χριστιανική, του Αγίου Νικολάου, με τη Μητρόπολη Μύρων, 30 επισκοπές και τη Μονή Σιών, ως και του πρόσφατα Αγίου Ιακώβου Τσαλίκη της Εύβοιας. Μάλιστα, η παράδοση θέλει τον Άγιο Νικόλαο να ζει στη νήσο του Αγίου Νικολάου με βυζαντινά κατάλοιπα πια, ναό και τάφο, πριν τα Μύρα. Κατά τον Μεσαίωνα, η Μάκρη (Τελμησσός, ως τον 11ο αιώνα με τους Σελτζούκους) έχει το κάστρο της από τους Ιωαννίτες ιππότες της Ρόδου. Η Λεβησσός ανεβαίνει στο βουνό, υπό τον φόβο των πειρατικών επιδρομών (αναφέρεται ως Λεβησσός σε Νεαρές του 7ου αιώνα και ως τα 1120) και στα 1426 γίνεται Οθωμανική.

Μέχρι το 1922 ο ελληνικός πληθυσμός της περιοχής ανήκε διοικητικά στο βιλαέτι της Σμύρνης, στο σαντζάκι του Μεντεσέ και στον καζά της Μάκρης, όπου έδρευε η εξαμελής Εφοροδημογεροντία και στο Λιβίσι ο μουχτάρης. Εκκλησιαστικά, ανήκε στη Μητρόπολη Πισιδίας[3], με έδρες την Αττάλεια και τη Σπάρτη, ενώ υπήρχε η περίοδος της Εξαρχίας (1644) με δικαιοδοσία και στο Καστελόριζο. Η ίδια Μητρόπολη και η επισκοπή Μύρων, υπάγονται ως σήμε-

3. Ε. Αχλαδη, «Μάκρη και Λιβίσι Λυκίας: δύο δίδυμες μικρασιάτικες κοινότητες», *Πρακτικά ΙΒ' επιστημονικής συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Καλύβια Θορικού 2008: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, σσ. 552-555.

ρα στον Οικουμενικό Θρόνο. Από τον 19ο αιώνα ο τόπος αναγεννάται πληθυσμιακά, ποιοτικά, κοινωνικά, μορφωτικά, ανθεί το εμπόριο λόγω του λιμανιού και το 1878 ανακαλύπτονται τα ορυχεία χρωμίου. Σημαντικό ρόλο σ΄ αυτήν τη διαμόρφωση έπαιξαν οι μορφές του Μουσαίου και του Χατζηνικόλα Λουϊζίδη, ο οποίος συνείσφερε και στη μουσουλμανική και ιουδαϊκή κοινότητα της πόλης. Το 1908, η Μάκρη έχει 4.785 κατοίκους, εκ των οποίων οι 2.000 Έλληνες και το Λιβίσι 4.450 με τους 450 μουσουλμάνους, ενώ στα 1919 ο καζάς Μάκρης αριθμούσε τους 1053 μαθητές. Σπούδαζαν σε Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Αθήνα, αλλά και στο εξωτερικό.

Η Μάκρη ισοπεδώνεται το 1856, καίγεται το 1885 και επανακτίζεται με ρυμοτομικό σχέδιο για να καταστραφεί ξανά το 1957 από σεισμό. Από το 1875 έχει προκυμαία, πέτρινα κτίρια, φωτισμό, αγορά, αποθήκες, πανδοχεία, ναούς, όπως του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Γεωργίου, Αρρεναγωγείο, Παρθεναγωγείο, καθώς και το Γαλλικό υποπροξενείο. Το εμπόριο που διεξάγεται στη Σμύρνη, στη Μαύρη θάλασσα στην Αίγυπτο, αφορά ξυλεία, μεταλλεύματα, σιτηρά και είδη πολυτελή, όπως οι τάπητες. Ήταν επίσης έδρα της στρατολογίας, των δικαστηρίων και όλων των υπηρεσιών.

Βασικό δομικό στοιχείο της πόλης του Λιβισίου και της Μάκρης, ήταν ο μαχαλάς, όπου υπήρχε ομοιογένεια ως προς τις εθνοθρησκευτικές ομάδες. Το Λιβίσι είχε τρεις συνοικίες με τις αντίστοιχες εκκλησίες, που θυμίζουν αρχιτεκτονικά τις σταυροθολιακές εκκλησίες των Δωδεκανήσων, μία συγγένεια από τις πολλές. Έχουμε την άνω γειτονιά[4] με τον Ταξιάρχη (1849, σε προηγούμενο ναό), τη βοτσαλωτή πλατεία του Στούμπου, τα μαγαζιά και το Αρρεναγωγείο. Επίσης, τη μέση γειτονιά της Αγίας Άννης, που ήταν η αρχαιότερη (17ου αιώνος) με το Παρθεναγωγείο και την κάτω γειτονιά της Παναγίας της Πυργιώτισσας (1854), έργα του Πασχαλίδη. Υπήρχαν ακόμη πλήθος διάσπαρτων ξωκκλησιών, δείγμα ευλάβειας των κατοίκων του. Συνήθως, οι κάτοικοι χειμωνιάζουν στη Μάκρη και τους θερινούς μήνες ανεβαίνουν στο Λιβίσι, λόγω του υγιεινού κλίματος, καθώς η Μάκρη είναι γη νοσηρή. Τα προς μελέτη αρχεία δίνουν ένα πλήθος τοπωνυμίων στην εγγύς περιοχή, όπως Σύμβολον, Περδίκιαι, Ξηρά Περιβόλια, Καμάρα, Κελεμιθάρι. Είναι τόποι αναψυχής, περιβολιών ή συναλλαγής και διαμονής. Ακόμη, αναφέρονται τα χωριά Κεσκέπ, Πελτζιάζι, Κιοτζέκι. Στη μελέτη αυτή προσμετράται και ο πληθυσμός του Ταρσανά, ενός οικισμού στα ανοικτά της Μάκρης, με κατοίκους νησιώτες και καταγόμενες τις γνωστές οικογένειες Βοριά και Βαμβακά. Η εκκλησία των Εισοδίων με την Παναγία του Κύκκου της Κύπρου και της Αττάλειας, δημιουργούν ένα θρησκευτικό τρίγωνο και δίκτυο, όπως αυτό του Ταξιάρχη και του Πανορμίτη της Σύμης. Δείγμα επαφών και συγγένειας της ευρύτερης περιοχής του Αιγαίου και της Μεσογείου.

---

4. Στο αρχείο των κοινοτικών εκτιμητικών επιτροπών απαντώνται ως άνω, μέση και κάτω ενορία.

Οι κύριες ασχολίες των κατοίκων ήταν τα αστικά επαγγέλματα, όπως φαίνεται και από το διάγραμμα 1. Στις καταγεγραμμένες προφορικές μαρτυρίες αναφέρεται: «Εμείς λεγόμαστε Μακρίνοι, αλλά η καταγωγή μας είναι από το Λιβίσι, από τη Μάκρη περίπου 10 χιλ. Εκεί οι άνθρωποι ασχολούνταν με την τέχνη. Τέχνη και εμπόριο. Γεωργία δεν είχαμε. Είχαμε μεν χωράφια, αλλά λίγοι ήταν αυτοί που τα εργάζονταν σαν περιβόλια. Τα δίνανε στους Τούρκους και τα καλλιεργούσαν»[5].

Οι Μικρασιάτες της Λυκίας αν και γηγενείς από την 3η χιλιετία π.Χ. είχαν ένα μωσαϊκό καταγωγής. Οι περιοχές των Μύρων, της Αντίφελλου, του Καλαμακίου, του Φοίνικα, ήσαν αποικίες Καστελορίζιων, που αγάπησαν τον Άγιο Νικόλαο. Υπήρχαν οικογένειες από την Πελοπόννησο, όπως δείχνει η συνοικία Βουρδούρη (Αρκαδία). Άλλοι ήταν απόγονοι του Φιλικού Αναγνωστόπουλου και πολλοί κατέφυγαν επί Ορλωφικών στα 1770. Τα Παριανά υποδηλώνουν προέλευση από την Πάρο. Τα επίθετα Συμιακός, Τηνιακός, δήλωναν ακριβώς καταγωγή νησιωτική, όπως αντίστοιχα από τη Ρόδο ή την Κρήτη και ήταν εν γνώσει των οικογενειών π.χ. Κρεμμυδά, Αγγελίδη, Σιτέ, Καρανίκη. Υπήρχαν ακόμη Αρμένιοι, που έγιναν Ορθόδοξοι, όπως οι Τουραπή και οι Τσακιργιάννη, αλλά και Ηπειρώτες, οι γνωστοί Αντιφατήδες και η οικογένεια Αφάρα. Μα υπήρχε και σημαντική πρόσμιξη με ανθρώπους από την Κύπρο και την Προποντίδα, που έδωσαν το στίγμα τους στη ζωή του τόπου, όπως οι οικογένειες Γεωργαλίδου, Πασχαλίδη, Λαζαρίδη, Κριεζή, Καλαφάτη αφενός και Ακ Βασίλη, Χατζηδουλή, Χατζηπαυλή, αφετέρου. Τέλος, οικογένειες σχετίζονταν με το εσωτερικό ή άλλα μέρη της Μικρασίας, όπως την Αττάλεια, το Ελμαλί, την Αλάγια, την καστροπολιτεία του θηρίου του Αι Γιώργη, το Αϊβαλί και το Δικελί.

Οι Μακρολιβισιανοί, ίσως έγιναν πάνω από μία φορά πρόσφυγες και ξένοι. Η αντίστροφη μέτρηση ξεκίνησε με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και οι διωγμοί εντάθηκαν σε φάσεις, με περιπτώσεις τρομοκρατίας και κλίμα ανασφάλειας. Μέσω των ταγμάτων εργασίας ο ανδρικός πληθυσμός ηλικίας 16-60 ετών εκτοπίστηκε στο εσωτερικό της Μικρασίας. Υπήρξαν επίσης μετακινήσεις οικογενειών, περί των 1200 προς το Ντενιζλί, το Ικόνιο, ενώ πολλοί κατέφυγαν στη Σύρια την περίοδο 1916-1918. Τα ναυάγια των Λυκίων, περί τις 17.000 αδάμαστες ψυχές, ήλθαν στην Ελλάδα. *Τα σπίτια πεισματώνουν εύκολα, σαν τα γυμνώσεις* και το Λιβίσι ορθό!

5. *Εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων στη Βοιωτία*, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://boeotia.ehw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=12833&fbclid=IwAR35e-LS-6Lr29vArOTEX8eNFDKvrPfi14AMTlXNOaXb4BUanUtSnhH6TgY, προσπελάστηκε 16/9/2021.

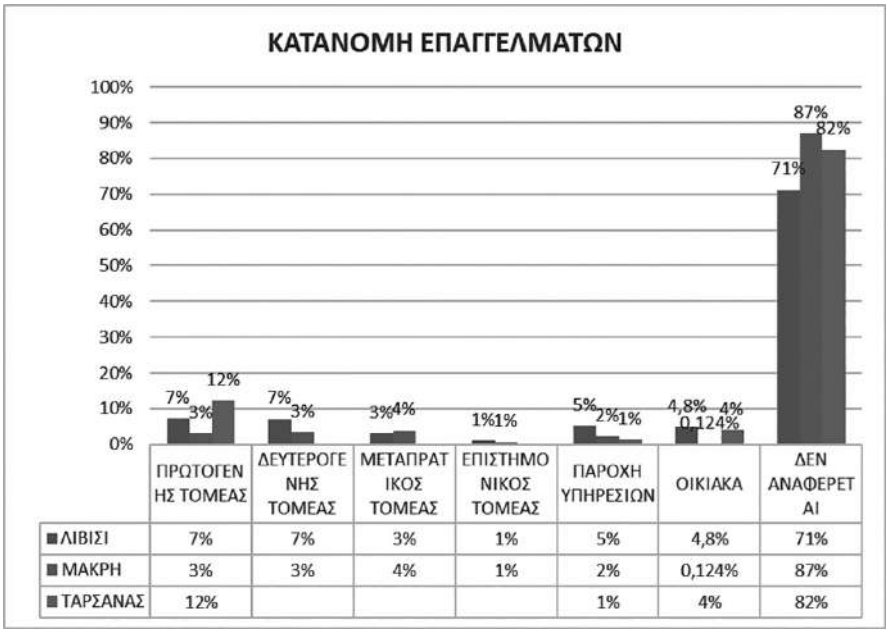

	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ	ΜΕΤΑΠΡΑΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ	ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	ΟΙΚΙΑΚΑ	ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡΕΤΑΙ
■ ΛΙΒΙΣΙ	7%	7%	3%	1%	5%	4,8%	71%
■ ΜΑΚΡΗ	3%	3%	4%	1%	2%	0,124%	87%
■ ΤΑΡΣΑΝΑΣ	12%				1%	4%	82%

Θεσμικά όργανα του προσφυγικού ζητήματος: η εκτίμηση των περιουσιών

Η *Συνθήκη της Λωζάνης* προέβλεπε ότι οι ανταλλάξιμοι δικαιούνταν να μεταφέρουν την κινητή τους περιουσία, να λάβουν αποζημίωση και περιουσία ίσης αξίας με την εγκαταληφθείσα στη γενέθλια πατρίδα τους. Στο επίσημο κείμενο της Συνθήκης χαρακτηριστικά αναφέρεται: «*Η ακίνητος αγροτική ή αστική περιουσία των κοινοτήτων ή η κινητή περιουσία θέλουσι εκκαθαρισθή συμφώνως προς τας κατωτέρω διατάξεις υπό των μικτών επιτροπών*». Η *Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής* (1924) ιδρύθηκε για να αναλάβει το πολύπλοκο έργο του υπολογισμού και της εκκαθάρισης της εκατέρωθεν περιουσίας, συνεπικουρούμενη από τη *Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής Προσφύγων* του Υπουργείου Γεωργίας (1924), που θα συγκέντρωνε τα απαραίτητα στοιχεία για τις περιουσίες των ανταλλάξιμων ορθόδοξων πληθυσμών και τα *Γραφεία Ανταλλαγής Προσφύγων* με το Νομοθετικό Διάταγμα 4/9.7/1924. Η προσωρινή εκτίμηση των περιουσιών πραγματοποιήθηκε βάσει των δηλώσεων, που θα υποβαλλόταν στα κατά τόπους Γραφεία. Με το ψήφισμα 7/15.4.1925 αποφασίστηκε η προκαταβολή της αποζημίωσης στους ανταλλαξίμους πρόσφυγες, που εγκατέλειψαν τον τόπο κατοικίας τους μετά τις 18/10/1912. Η ορθότητα των δηλώσεων θα ελεγχόταν από επιτροπές, που θα συγκροτούνταν γι' αυτόν τον σκοπό. Με το παραπάνω ψήφισμα δη-

μιουργήθηκαν οι 1.114 κοινοτικές εκτιμητικές επιτροπές, εκ των οποίων 52 δευτεροβάθμιες, που αντιστοιχούσαν στις 934 ελληνορθόδοξες κοινότητες με έδρα τις αστικές περιοχές των Αθηνών, της Θεσσαλονίκης του Πειραιά, αλλά και της περιφέρειας. Η γνωστοποίηση στους πρόσφυγες για την κατάθεση των δηλώσεών πραγματοποιούνταν μέσω του τύπου, ενώ λόγω της γεωγραφικής διασποράς τους, η διεκπεραίωση της προσκόμισης των δικαιολογητικών και των δηλώσεων γινόταν από συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα και προσφυγικές συσσωματώσεις[6]. Ο κάθε πρόσφυγας έπρεπε να υποβάλλει την ατομική δήλωση εκκαθάρισης, όπου θα αναφερόταν λεπτομερώς τα εγκαταλειφθέντα περιουσιακά στοιχεία και η αξία τους σε λίρες Τουρκίας. Η Μάκρη, το Λιβίσι και ο Ταρσανάς συμπεριλήφθηκαν στην επαρχία Πισιδίας. Οι επιτροπές ήταν τριμελείς ή πενταμελείς με δύο αναπληρωματικά μέλη, συντοπίτες των προσφύγων, προερχόμενοι από τις επιτροπές της κάθε εκκλησιαστικής επαρχίας, από προσφυγικές οργανώσεις και διαπρεπή μέλη της τοπικής κοινωνίας. Το τέταρτο μέλος διοριζόταν από το Υπουργείο Γεωργίας και ήταν γραμματέας[7].

Πίνακας 1. Οι συνεδριάσεις των επιτροπών Μάκρης-Λιβισίου-Ταρσανά

	ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΙΣ	ΕΚΔΙΚΑΣΘΕΣΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ	ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	ΕΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ
ΛΙΒΙΣΙ	195	961	Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών	Σεπτέμβριος 1925-Ιούνιος 1926
ΜΑΚΡΗ	215	806	Μαθηματική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών	Αύγουστος 1925-Μάιος 1926
ΤΑΡΣΑΝΑΣ	43	74	Προσφυγικός συνοικισμός Ρουφ	Αύγουστος 1925-Δεκέμβριος 1925

Η επιτροπή Λιβισίου συνεδρίασε για τελευταία φορά το 1926, συντάσσοντας το πρακτικό παραδόσεως με πρόεδρο τον Αντ. Χατζηαντωνίου, γραμμα-

6. Κ. Λυκουρινος, *Προσφυγικές σελίδες της Καβάλας*, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: https://lykourinoskavala.blogspot.com/2019/01/blog-post.html, προσπελάστηκε 28/9/2022· Α. Δρακος-Θ. Γεωργιαδης, *Αρχείο Περιουσιών των Ελλήνων της Ανατολής σε συνεργασία με τα Γενικά Αρχεία του Κράτους*, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://www.conpolis.eu/uploadedNews/ARXEIO%20PERIOUSIWN.pdf, προσπελάστηκε 31/10/2022.

7. Κ. Λυκουρινος, *Προσφυγικές σελίδες… ό.π.*

τέα τον Α. Λαζαρίδη και μέλη τους Ιωάννη Καραβασίλη, Αθανάσιο Γεωργίου, Κωνσταντίνο Σπανό και Νικόλαο Τσιλή. Πρόεδρος της επιτροπής Μάκρης ήταν ο Ι.Κ. Κωνσταντινίδης, μέλη οι Θεοφάνης Βασιλειάδης, Παύλος Κουφουλούκας, Ευάγγελος Μ. Λουϊζίδης και Κυριάκος Α. Σαράφης. Τρεις συνεδριάσεις της εστίασαν στην εκτίμηση του μεταλλείου Λουϊζίδη-Πάτερσον. Η επιτροπή Ταρσανά στην τελευταία συνεδρίαση εκδίκασε την προσαύξηση του εισοδήματος κατά 5% επί της κινητής περιουσίας. Πρόεδρος της ήταν ο Μιχ. Αψάρας, τακτικά μέλη ο Παπαγέωργιος Βαμβακάς και ο Γεώργιος Καραγιάννης, ενώ οι Βασίλειος Βοργιάς, Μιχαήλ Καραγιάννης και Νικόλας Χαρουπάς ήταν αναπληρωματικά.

Για την αξιολόγηση των δηλώσεων, λαμβανόταν υπόψη η προσωπική άποψη των εκτιμητών, οι πληροφορίες που συνέλεγαν από τρίτους και από τα προσκομισθέντα δικαιολογητικά των προσφύγων. Κριτήριο της επιτροπής ήταν επίσης η κοινωνική θέση των προσφύγων, αναφέροντας ότι «*υποβιβάζεται το ποσό γιατί αυτή είναι κοινωνική του θέση*», αλλά και οι υπερβολικές απαιτήσεις των δηλούντων. Επίσης, παράγοντες που έκριναν την αποτίμηση ήταν η πυκνότητα του πληθυσμού και τα μέσα επικοινωνίας. Μέρος των περιουσιών στην Τουρκία βρισκόταν στην εμπόλεμη ζώνη, συμβάλλοντας στη μείωση της αξίας τους, καθώς πολλές από αυτές είχαν καταστραφεί, ενώ οι πρόσφυγες είχαν απωλέσει τους τίτλους κυριότητας, εξαιτίας της βεβιασμένης εξόδου[8]. Στην τελεσίδικη απόφαση της επιτροπής το επιδικασθέν ποσό ήταν πολύ μικρότερο από το απαιτούμενο. Αν οι πρόσφυγες είχαν ένσταση για την απόφαση της επιτροπής, κατέφευγαν στις επαρχιακές επιτροπές, αλλά και στις πρωτοβάθμιες και δευτεροβάθμιες επιτροπές, που υπάγοντας επίσης στο Υπουργείο Γεωργίας.

Τα διαγράμματα σκιαγραφούν τις κυριότερες αιτίες απόρριψης και το σύνολο των ολικά απορριπτέων δηλώσεων. Από τις πράξεις των εκτιμητικών επιτροπών προκύπτει ότι οι αιτήσεις ήταν απορριπτέες μερικώς, για ποικίλους λόγους, όπως η μη προσκόμιση δικαιολογητικών, η συνιδιοκτησία με άλλους συγγενείς και η πλήρης ανυπαρξία των δηλουμένων. Στους λοιπούς λόγους συμπεριλαμβάνεται η υποβολή διπλών αιτήσεων σε διαφορετικές επιτροπές, η απουσία της ιδιότητας του ανταλλάξιμου, λόγω της ιταλικής και ελληνικής υπηκοότητας ή γιατί η φυγή έγινε προ του 1922. Ειδικότερα, για τις οικίες η συχνότερη αιτία υποβιβασμού ήταν «*λόγω παλαιότητος και αποκέντρου θέσεως*», ενώ για τις αγροτικές εκτάσεις τα λιγότερα στρέμματα ή τα μη εύφορα εδάφη.

8. Μ.Μ. Μπελι, *Οι οικονομικές πλευρές της υποχρεωτικής ανταλλαγής μειονοτήτων μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας*, Αθήνα 2017: Νήσος, σσ. 52-53.

Διάγραμμα 2. Αιτίες απόρριψης

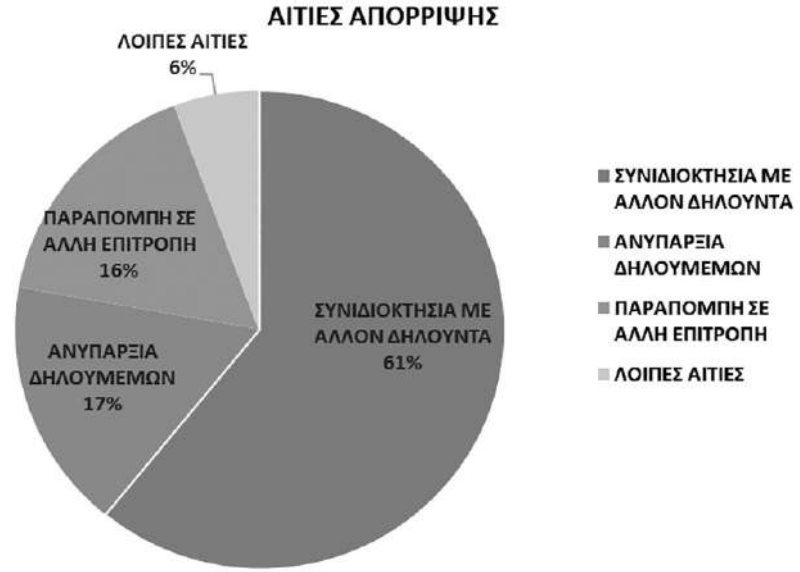

Διάγραμμα 3. Ποσοστό απορριπτέων αιτήσεων

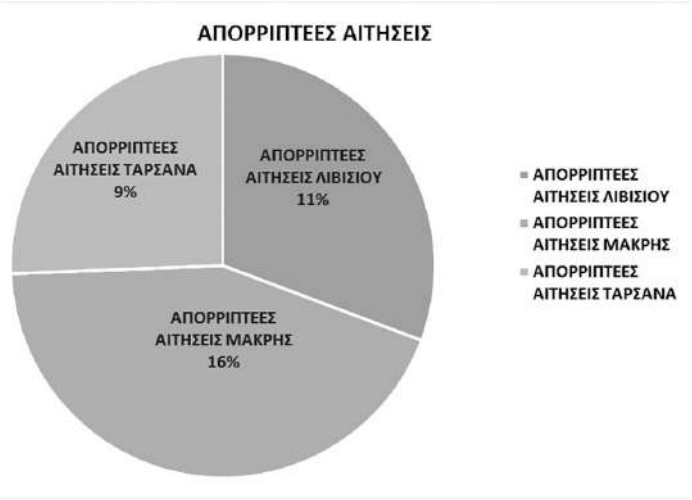

Σε περίπτωση που υπήρχε αποδοχή της αίτησης ή του δηλωθέντος στοιχείου, αναφερόταν «*η επιτροπή ευρίσκουσα δίκαιον και λογικόν το δηλωθέν ποσόν αφήνει αυτόν εις το άρτιον*». Επιπροσθέτως, σε ορισμένες δηλώσεις η αποζημίωση κατανέμεται μεταξύ των συνδικαιούχων ή των συγκληρονόμων. Ακολούθως, απεικονίζονται διαγραμματικά τα έμφυλα χαρακτηριστικά των δηλούντων. Δημογραφικά παρατηρείται να υπερισχύουν οι άντρες στη Μάκρη και στον Ταρσανά, ενώ στο Λιβίσι οι γυναίκες. Ωστόσο, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι πρόσφυγες της Μάκρης και του Λιβισίου ανήκουν στην ομάδα εκείνη, που λόγω της γειτνίασής της με το μέτωπο των πολεμικών επιχειρήσεων[9] υπέστησαν διώξεις, καθώς ο συνολικός πληθυσμός εκτοπίστηκε ήδη από το 1916 και το 1919 ο ανδρικός στρατολογήθηκε στα τάγματα εργασίας[10]. Σε συνδυασμό με το γεγονός μάλιστα ότι οι χριστιανικές κοινότητες γνώρισαν δημογραφικές ανακατατάξεις τον 19ο αιώνα, οι εν λόγω πηγές δε μας επιτρέπουν να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα για το πληθυσμιακό τους μέγεθος, δεδομένης της μετανάστευσης, λόγω των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων και της πολιτικής συγκυρίας[11].

Διάγραμμα 4. Φύλο δηλούντων

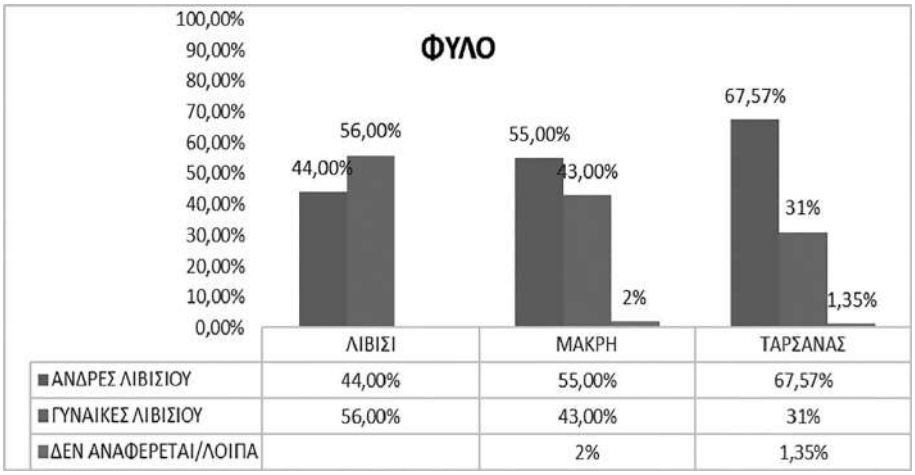

9. Δ. Σταματοπουλος, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στον τόμο Α. Λιακος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, Αθήνα 2011: Νεφέλη, σελ. 85.

10. Φ.Δ. Αποστολοπουλος (επιμ.), *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλιών της Μικρασίας*, Αθήνα 1980: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, σελ. 485.

11. Χ. Εξερτζογλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης...», *ό.π.*, σσ. 32-35.

Μια δήλωση αποτελούνταν από τρία διακριτά μέρη[12]: 1. Προσωπικά στοιχεία. Αναγράφονταν, το ονοματεπώνυμο του δηλούντα, ο τόπος καταγωγής, που στην περίπτωση μας ήταν η πόλη και όχι κάποια ευρύτερη διοικητική διαίρεση, όπως ο καζάς ή το σαντζάκι. Επίσης, αναφερόταν ο τόπος διαμονής εντός ελληνικού εδάφους, όπως μια πόλη, ένα χωριό, προσφυγικός συνοικισμός ή οδός. 2. Ακίνητα περιουσιακά στοιχεία. Αφορούν οικίες, καταστήματα, εργαστήρια, επιχειρήσεις, καλλιεργήσιμες εκτάσεις, δάση, τσιφλίκια, οικόπεδα, κήπους, μεταλλεία κ.λπ. ενώ αναφέρονται και στοιχεία όπως η έκταση και η τοποθεσία. 3. Κινητά περιουσιακά στοιχεία. Παρά τις διαφωνίες ως προς τον προσδιορισμό της κινητής περιουσίας, ορίστηκε ως «*Κάθε περιουσία που η μετακίνησή της δε θα βλάψει την ακίνητη περιουσία επί της οποίας βρίσκεται*»[13]. Αναφέρονται ζώα, τιμαλφή, μετρητά, καρποί, εμπορεύματα, μέσα μεταφοράς, έπιπλα, σκεύη και εργαλεία, όπως επίσης απολεσθέντα εισοδήματα, ενοχικές απαιτήσεις κατά τρίτων και ενοίκια.

Οι πίνακες απεικονίζουν τα εγκαταλειφθέντα περιουσιακά στοιχεία. Η κυριαρχία των οικιών και των αγροκτημάτων είναι αδιαμφισβήτητη. Τα οπωροφόρα δέντρα και τα λαχανικά είχαν την τιμητική τους στον Κάμπο του Λιβισίου, ενώ οι αμπελώνες κατέχουν τη μερίδα του λέοντος. Παράλληλα σε Μάκρη και Λιβίσι απαντώνται ελαιώνες, βελανιδώνες, αμυγδαλεώνες, συκαμπελώνες και χαρουπιές. Στον κεντρικό αστικό πυρήνα του Λιβισίου, δραστηριοποιούνταν αρκετές επιχειρήσεις και καταστήματα[14], όπως καφενεία, παντοπωλεία, κουρεία, αρτοποιεία, κρεοπωλεία, φαρμακεία και εμπορομεσιτικά γραφεία. Επίσης, καταγράφονται επιχειρήσεις βιοτεχνικού χαρακτήρα, όπως βυρσοδεψεία, υποδηματοποιεία, ξυλουργεία, σιδηρουργεία, σανιδοφάμπρικες, εργαστήρια χρυσοχοΐας καπνοποιίας καμίνια και εργαστήρια ταχινοποιίας. Παρόμοια επιχειρηματική δραστηριότητα αναπτύχθηκε και στη Μάκρη, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις, καθώς εντοπίζονται ξενοδοχεία, εργοστάσιο χαλβαδοποιίας και υφασματοπωλείο, παρά την οικονομική ανάπτυξη της Μάκρης, εξαιτίας των μεταλλείων χρωμίου μετά το 1870.

12. Κ. Λυκουρινος, *Προσφυγικές σελίδες... ό.π.*

13. Μ.Μ. Μπελι, *Οι οικονομικές πλευρές... ό.π.*, σελ. 42.

14. Δ.Μ. Διαμανου, *Η Μάκρη και το Λιβίσι της Λυκίας*, 2016, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: https://www.domnasamiou.gr/?i=portal.el.publications&id=310, προσπελάστηκε 28/9/2022.

Πίνακας 2. Η ακίνητη περιουσία

ΑΚΙΝΗΤΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ	ΛΙΒΙΣΙ	ΜΑΚΡΗ	ΤΑΡΣΑΝΑΣ
	ΠΟΣΟΣΤΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΑΚΙΝΗΤΑ	53%	48%	29%
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ	9%	10%	4%
ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΣΙΜΕ ΕΚΤΑΣΕΙΣ	37%	42%	67%
ΣΥΝΟΛΟ	100%	100%	100%

Πίνακας 3. Η κινητή περιουσία

	ΛΙΒΙΣΙ	**ΜΑΚΡΗ**	**ΤΑΡΣΑΝΑΣ**
ΚΙΝΗΤΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ	**ΠΟΣΟΣΤΟ**	**ΠΟΣΟΣΤΟ**	**ΠΟΣΟΣΤΟ**
ΕΡΓΑΛΕΙΑ-ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ	5%	9%	
ΜΕΣΑ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ (ΠΛΟΙΑ-ΑΜΑΞΕΣ)	1%	2%	16%
ΜΕΤΡΗΤΑ-ΤΙΜΑΛΦΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΟΣΟΛΗΨΙΕΣ	3%	5%	1%
ΟΙΚΟΣΚΕΥΗ	46%	46%	40%
ΠΡΟΙΚΩΑ	2%	1%	
ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΑ	9%	6%	6%
ΟΡΥΚΤΑ	1%	2%	1%
ΖΩΑ	19%	16%	35%
ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΖΩΪΚΗΣ & ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	15%	13%	1%
ΣΥΝΟΛΟ	**100%**	**100%**	**100%**

Ως προς την κινητή, τα περισσότερα των δηλωθέντων αφορούν την οικοσκευή και τα οικόσιτα ζώα. Τα προϊόντα αγροτικής και ζωικής παραγωγής συμπεριλαμβάνουν αλεύρι, βαμβάκι, βελανίδια, λάδι, μαλλί, καπνά, μέλι, μετάξι, ξύδι, οπωρολαχανικά, πετιμέζι, σιτηρά, όσπρια και σύκα. Τα εμπορεύματα αφορούν κυρίως δέρματα, είδη παντοπωλείου και ξυλεία, ενώ τα ορυκτά εκτός από το χρώμιο είναι κάρβουνο, κασσίτερος, σίδηρος και χαλκός. Η συνολική κινητή περιουσία των προσφύγων ανέρχεται στις 25 εκ. λίρες, τα οποία διέθεσαν στην αγορά ειδών πρώτης ανάγκης[15].

Η αποκατάσταση των Μακρολιβισιανών προσφύγων

Η προσφυγική πλημμυρίδα του '22 επέφερε οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές ανακατατάξεις. Το ελληνικό κράτος κλήθηκε να προσφέρει υπηρεσίες υποδοχής, περίθαλψης και αποκατάστασης των προσφύγων, απευθυνόμενη στην Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ). Το 1923 ιδρύθηκε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), ως αυτόνομος οργανισμός υπό την εποπτεία της ΚτΕ[16]. Η αποκατάσταση διακρίθηκε σε αστική και αγροτική, με την αγροτική να προκρίνεται ως συμφερότερη λύση, για λόγους πολιτικούς, εθνικούς και κοινωνικούς, που ανέλαβε το τμήμα Αγροτικού Εποικισμού[17]. Οι πράξεις των εκτιμητικών επιτροπών ελάχιστα μας πληροφορούν άμεσα για το είδος της αποκατάστασης και τα επαγγέλματα των προσφύγων. Σε σύνολο 969 δηλώσεων των Λιβισιανών έχουμε 32 αναφορές γεωργικής εγκατάστασης και στις 806 αιτήσεις των Μακρυνών 10 αναφορές. Αυτό υπήρξε περιορισμός της έρευνας και ως εκ τούτου μελετήσαμε συμπληρωματικές πηγές για να αποδώσουμε το είδος της αποκατάστασης. Ο πίνακας 4 παρουσιάζει τη διασπορά των Μακρολιβισιανών ανά περιφέρεια και επαρχία, καθοδηγώντας μας έμμεσα, χωρίς να παραβλέπουμε τη συνεχή μετακίνηση τους, ειδικά το πρώτο διάστημα. Η εύρεση προσφυγικής στέγης αρχικά έχει «ανθρωπιστικό» βραχυπρόθεσμο χαρακτήρα και στη συνέχεια «προσωρινό» μεσοπρόθεσμο[18]. Την πρώτη ροή του προσφυγικού κύματος δέχθηκε η Ρόδος και νησιά, όπως η Κέα η Τήνος και ο

15. Μ. Ψαλιδοπουλος, «Πρόσφυγες και ελληνική οικονομία στον Μεσοπόλεμο», *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, στον τόμο Άννα Καραπάνου (επιμ.), Αθήνα 2006: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σελ. 34.

16. Κ. Κατσαπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στον τόμο Α. Λιακος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, Αθήνα 2011: Νεφέλη, σελ. 141.

17. Μ.Μ. Μπελι, *Οι οικονομικές πλευρές... ό.π.*, σελ. 65.

18. Κ. Παλουκης, «Αστική αποκατάσταση. Οι προσφυγικοί οικισμοί. Τυπολογία της προσφυγικής κατοικίας και αρχιτεκτονικά. Η συμβολή των προσφύγων στην ελληνική οικονομία (φθηνό εργατικό προλεταριάτο)», *Η ιστορία της Μικράς Ασία, Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα, εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, στον τόμο Αρτ. Ψαρομηλιγκος & Β. Λαζου (επιμ.), Αθήνα 2011: Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, σελ. 88.

Πειραιάς. Κάποιοι έφυγαν αμέσως για το εξωτερικό, κυρίως στην Αυστραλία, στη Μασσαλία, στην Αμερική και στην Αίγυπτο. Μα οι περισσότεροι διασπάρθηκαν και περιπλανήθηκαν ανά την Ελλάδα, ρίζωσαν συντονισμένα ή πολυχρόνια ή με κόπο.

Η αττική γη απορρόφησε ένα μεγάλο ποσοστό Μακρολιβιανών, που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, σε αμιγώς προσφυγικούς συνοικισμούς, όπως του Φωτοαερίου, του Παγκρατίου, της Νέας Ιωνίας (Ποδαράδες), του Νέου Κόσμου, της Καλλιθέας, του Ασυρμάτου, των Κουντουριώτικων, του Πολυγώνου και της Ελευσίνας. Υπολογίζονται γύρω στις πεντακόσιες οικογένειες. Εκατό εξ αυτών κατοικούσαν στο Αιγάλεω, όπου ακολούθησαν τη μνημονική τεχνική της ονοματοδοσίας, αποκαλώντας «*Μάκρη*» την περιοχή τους. Διατηρούσαν καφενεία και καταστήματα, ενώ ίδρυσαν σύλλογο τη «*Νέα Μάκρη*». Επίσης, συμπαγείς ομάδες Μακρολιβισιανών συγκεντρώθηκαν στον συνοικισμό της Καισαριανής, στα Πετράλωνα και στον Υμηττό, όπου τίμησαν τη Μάκρη, δίνοντας το όνομά σε τοπική οδό. Στον Πειραιά, μεγάλο μέρος εγκαταστάθηκε στη Δραπετσώνα, στην Κοκκινιά και στα Ταμπούρια. Πεντακόσια άτομα εγκαταστάθηκαν στην Δραπετσώνα, όπου ήταν ιδιοκτήτες καφενείων, παντοπωλείων και εστιατορίων, ενώ ο σύλλογος τους «*Γλαύκος*» είχε αξιοσημείωτη δραστηριότητα[19].

Οι σαράντα δύο Μακρολιβισιανοι της Κέας μεταφέρθηκαν στην περιοχή του Μαραθώνα για μονιμότερη εγκατάσταση. Προσπάθεια συντονισμένη, με κόπο και χρόνο εξίσου, είναι η εγκατάσταση των Μακρολιβισιανών στη περιοχή της Νέας Μάκρης, στη Ξυλοκέριζα, περιοχή του Μαραθώνα, με Βλάχους και Αρβανίτες κατοίκους, όπου οι πρώτοι τους δέχθηκαν, ενώ οι δεύτεροι ήταν εχθρικά διακείμενοι. Ήταν ο πιο οργανωμένος προσφυγικός συνοικισμός με διακόσιες οικογένειες. Ο προσφυγικός οικισμός της Νέας Μάκρης δημιουργήθηκε από την ΕΑΠ, αποτυπώνοντας τις δυσχέρειες της αγροτικής αποκατάστασης, λόγω των λανθασμένων χειρισμών της, την έλλειψη τεχνογνωσίας των προσφύγων στην καλλιέργεια της γης και την μη κατοχή τίτλων ιδιοκτησίας. Σύμφωνα με την ΕΑΠ το σύνολο των προσφύγων που εγκατέλειψαν τους παρεχόμενους κλήρους ανήλθε στο 5%[20].

---

19. «Εις ποια σημεία της Ελλάδος εγκαταστάθηκαν Μακρηνοί-Λιβισιανοί», *Η Μάκρη: Μηνιαία εφημερίς των απανταχού Μακρηνίων και Λιβισιανών*, (1η Μαΐου 1957), σελ. 4.

20. Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μτφρ. Φιλοκτητης & Μαρια Βεϊνογλου, Αθήνα 1997: Τροχαλία, σσ. 101-111.

Πίνακας 4. Η αποτύπωση της εγκατάστασης
των Μακρολιβισιανών προσφύγων

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	ΛΙΒΙΣΙ	ΜΑΚΡΗ	ΤΑΡΣΑΝΑΣ
ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡΕΤΑΙ	4%	77,17%	59,46%
ΑΘΗΝΑ	11%	5,21%	28,38%
ΑΙΓΥΠΤΟΣ	1%	0,50%	
ΒΟΙΩΤΙΑ	3%	0,62%	
ΕΥΒΟΙΑ	1%	0,12%	
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	3%	0,86%	4,05%
ΚΡΗΤΗ	7%	1,36%	
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	2%	0,86%	
ΥΠΟΛΟΙΠΟ ΑΤΤΙΚΗΣ (ΜΑΡΑΘΩΝΑΣ-ΩΡΩΠΟΣ)	6%	1,24%	
ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΑ	21%	2,23%	
ΠΕΙΡΑΙΑΣ	21%	4,60%	2,70%
ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ	4%	1,74%	
ΦΘΙΩΤΙΔΑ	3%	0,25%	
ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ	3%	1,50%	
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	1%		
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	5%	1,36%	
ΙΟΝΙΟ ΝΗΣΙΑ	1%		
ΛΟΙΠΑ	2%	0,37%	5,41%
ΣΥΝΟΛΟ	**100%**	**100%**	**100%**

Η γη εντοπίζεται τον Νοέμβριο του 1923 από τους Αντ. Τζιζή δικηγόρο και την συνεπικουρία εκλεκτών ανδρών του τόπου, τους πατέρα Διον. Καλαφάτη, τους ιατρούς, Μουσαίο, Λαμέρα, Σπανού και του Πάνου, επί Πλαστήρα. Αρχικά, προτάθηκε από τη Διεύθυνση Εποικισμού η εγκατάσταση των Μακρολιβισιανών στην Κατερίνη, προτιμήθηκε ωστόσο μια λιγότερο εύφορη περιοχή λόγω της γειτνίασης με την πρωτεύουσα. Ο Πανλύκιος Σύλλογος ενήργησε για την απαλλοτρίωση της γης και τη σύνταξη καταλόγου με τις προς αποκα-

τάσταση οικογένειές. Οι Μακρολιβισιανοί εγκαταστάθηκαν τον Νοέμβριο του 1923 σε στρατιωτικές σκηνές, ωσότου κτισθούν τα πλινθόκτιστα σπίτια, τα οποία κατασκευάστηκαν από την άνοιξη του 1924 έως το 1927, ενώ η υπηρεσία Εποικισμού χρέωσε τους πρόσφυγες τις ημιτελείς αγροικίες με επιπλέον 22.000 δραχμές. Το σημαντικότερο ζήτημα ήταν η έλλειψη πόσιμου νερού. Η περιοχή υδροδοτήθηκε με τη συνεισφορά των ίδιων των προσφύγων, ενώ με προσωπική εργασία διανεμήθηκαν οι γαίες, διότι η υπηρεσία Εποικισμού δεν διέθετε τους απαραίτητους μηχανικούς. Επίσης, περιγράφεται γλαφυρά από τον Νικ. Καραγεωργίου η προσπάθεια των Μακρολιβισιανών να εκχερσώσουν τη γη και η αδυναμία προσαρμογής τους, καθώς προερχόμενη από αστικά επαγγέλματα και σε συνδυασμό με τις κακουχίες και την ελονοσία ορισμένοι εξ αυτών εγκατέλειψαν τον κλήρο τους «τη γη πού ήρθαμε να καλλιεργήσουμε και να ζήσουμε δεν βρισκόταν παρά ένα δασωμένο και άγονο αγριότοπο με σχίνα, πουρνάρια, πεύκα, άλλους θάμνους, άλλου πετρώδες, ένα βαλτότοπο με βούρλα, ψαθιά, βδέλλες, νεροφίδα και άφθονα κουνούπια από τα όποια γρήγορα μολυνθήκαμε με ελονοσία».

Η ΕΑΠ παραχώρησε εργαλεία, ζώα και σπόρους κριθαριού και σιταριού, αλλά απαγορεύτηκε η καπνοκαλλιέργεια εξαιτίας του ακατάλληλου εδάφους της Ξυλοκέριζας. Επίσης, επιχειρήθηκε η αμπελοκαλλιέργεια, που δεν καρποφόρησε λόγω της μέτριας απόδοσης και της ασύμφορης τιμής του μούστου. Οι Μακρολιβισιανοί στράφηκαν στην καλλιέργεια λαχανόκηπων, πουλώντας την παραγωγή τους στην περιοχή των Μεσογείων. Η διανομή των κλήρων ολοκληρώθηκε το 1931 από την τοπογραφική υπηρεσία, με τον κάθε κλήρο 40 στρεμμάτων να αντιστοιχεί σε οικογένειες ως τέσσερα μέλη[21]. Παρά τη γεωργική αποκατάσταση, κατά τη δεκαετία του ΄60 ασχολήθηκαν με τον τουρισμό, αξιοποιώντας το φυσικό κάλλος της περιοχής[22].

Η Βοιωτία ενσωμάτωσε ένα σημαντικό αριθμό Μακρολιβισιανών. Στο Πλατανάκι 15 χιλιόμετρα από τη Θήβα, εγκαταστάθηκαν περίπου 40-50 οικογένειες, που έλαβαν γεωργική αποκατάσταση. Ασχολήθηκαν με την καπνοκαλλιέργεια και την ανθρακοποιία, ενώ τους παραχωρήθηκε βακουφική γη. Ίδρυσαν επίσης γεωργικό συνεταιρισμό και διακρίθηκαν για την εργατικότητά τους. Η Σεβαστή Χατζηλία Κωστούλη, εγκαταλείποντας τον συνοικισμό του Βύρωνα, δημιουργεί μαζί με τον εργοδότη της σχολή ταπητουργίας, όπου ο γυναικείος πληθυσμός μάθαινε την τέχνη του αργαλειού, εφόσον δεν απασχολούνταν στα καπνά[23]. Σημείο αναφοράς για την ταπητουργία ήταν η Νέα Ιωνία. Συνολικά λειτουργούσαν 2.000 αργαλειοί, όπου απασχολούνταν 6.000

21. Ν. Καραγεωργιου, «Από τη Μάκρη της Μικρασίας στη Νέα Μάκρη της Αττικής», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1 (1977), σσ. 309-315.

22. «Εις ποια σημεία της Ελλάδος...», *ό.π.*, σελ. 4.

23. Κ. Μουσαιου-Μπουγιουκου, «Οι Λιβισιανοί στο Πλατανάκι», *Η φωνή του Λιβισίου και της Μάκρης*, (12 Απριλίου 1958) σσ. 2-3.

γυναίκες. Σε αστικό περιβάλλον αποτελούσε κατά 90% πηγή απορρόφησης για χήρες και ορφανές[24]. Στον προσφυγικό συνοικισμό της Άμφισσας εγκαταστάθηκαν επίσης Λιβισιανοί, που μετονόμασαν την περιοχή Λιβίσι. Αποκαταστάθηκαν αστικά, αλλά η πόλη της Άμφισσας δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις για την απορρόφηση τους σε αστικά επαγγέλματα. Στον προσφυγικό συνοικισμό Ιτέας μεταφέρθηκαν Μακρινοί και Λιβισιανοί, αποκαταστάθηκαν αστικά, αλλά ασχολήθηκαν με τη γεωργία, διατηρώντας ισχυρούς δεσμούς με τους συμπατριώτες τους των γειτονικών συνοικισμών της Παρνασσίδος[25]. Η Ιτέα με δύο προσφυγικούς οικισμούς, τον Μακρηνό και της Κίου, κατόπιν προσωπικής ερεύνης και μαρτυριών, θύμιζε έντονα τη Μάκρη, την παράλια πατρίδα τους. Ήταν αυτοί, που άνοιξαν πηγάδια, δημιούργησαν περιβόλια προς θαυμασμό των εντοπίων. Θεωρούσαν τους εντόπιους ως υποδεέστερους, ενώ εκείνοι ήσαν φιλοπρόοδοι και εργατικοί.

Επίσης, 4% εξ αυτών εγκαθίστανται στους τέσσερις νομούς της Κρήτης, κυρίως στην περιοχή της Ιεράπετρας και των Χανίων. Στην Κρήτη διανεμήθηκαν αμπελώνες, των ανταλλάξιμων Τουρκοκρητικών, ελαιόδεντρα, οπωροφόρα δέντρα στα Χανιά, ενώ στην επαρχία Μιραμπέλλου παρέχονταν χαρουπιές και 15-20 στρέμματα χωράφια. Εγκαταστάθηκαν συνολικά 5.000 οικογένειες, εκ των οποίων το 15% είναι αστοί, το 50% αγρότες και 35% ασχολούνται μερικώς με τη γεωργία[26].

Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία προτεροποιήθηκε, για να ενισχυθεί δημογραφικά και εθνολογικά. Ήταν το κύριο πεδίο έκφρασης του αγροτικού εποικισμού[27], καθώς το 50% ήταν αγρότες, το 25% απασχολούμενοι μερικώς στη γεωργία και το 25% αστοί. Ένα μικρό μέρος Μακρολιβισιανών (2%) κατέφυγε στην ευρύτερη περιοχή της. Εντοπίζονται σε Νάουσα, Έδεσσα, Κοζάνη, Κιλκίς και Αιγίνιο. Πάνω από εκατό οικογένειες εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη, που ασχολήθηκαν με αστικά επαγγέλματα και κυρίως το εμπόριο[28]. Τα στρέμματα που μοιραζόταν στη Μακεδονία ήταν 40-50 και στην περίπτωση των αμπελώνων 15-30 στρέμματα, ενώ το 39,16% των προσφύγων συμμετείχε στο συνεταιριστικό κίνημα. Αναπτύχθηκε η καλλιέργεια βαμβακιού, σαφράν, ρόδων, αμπελιών και ιδιαίτερα η παραγωγή καπνού[29].

Στην Εύβοια εγκαταστάθηκαν διακόσιες οικογένειες Μακρολιβισιανών, σε τρείς προσφυγικούς συνοικισμούς, συγκεκριμένα στη Φαράκλα, στη Σκυλόγιαννη και στις Κεχριές. Οι περισσότεροι εξ αυτών απασχολήθηκαν στον τομέα της γεωργίας, αν και τους παραχωρήθηκε άγονος κλήρος. Παρότι το

24. Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*..., *ό.π.*, σσ. 127-132.
25. 23 «Εις ποια σημεία της Ελλάδος εγκαταστάθηκαν...», *ό.π.*, σελ. 4.
26. Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*..., *ό.π.*, σσ. 46-98.
27. Μ.Μ. Μπελι, *Οι οικονομικές πλευρές*..., *ό.π.*, σελ. 65.
28. «Εις ποια σημεία της Ελλάδος εγκαταστάθηκαν...», *ό.π.*, σελ. 4.
29. Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων*..., *ό.π.*, σελ. 98.

αρχείο των εκτιμητικών επιτροπών δε μας πληροφορεί για τη Γιάννουλη Λάρισας, συγκεντρώθηκαν κυρίως Λιβισιανοί, που έλαβαν γεωργική αποκατάσταση. Στη Θεσσαλία Λιβισιανούς εντοπίζουμε στα Φάρσαλα, στο Γαρδίκι Λαρίσης, στην Καϊτσα Τρικάλων και δεκαπέντε άτομα στον Βόλο. Αρκετές οικογένειες κατέφυγαν στη Ρόδο και ασχολήθηκαν με το εμπόριο[30]. Τα πρακτικά των εκτιμητικών επιτροπών αναφέρει είκοσι τρία άτομα στη Ρόδο και εννιά στο Καστελόριζο.

Ολοκληρώνοντας, οι Μακρολιβιασιανοί εγκαταστάθηκαν σε πόλεις, που επικρατούσαν γηγενείς, με εξαίρεση το Βόρειο Αιγαίο, καθώς στη Μυτιλήνη το 42,7% του πληθυσμού ήταν πρόσφυγες, όπως και σε πόλεις της Κρήτης (Ηράκλειο και Ρέθυμνο)[31]. Εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Στερεά Ελλάδα και στην Εύβοια, όπου υπήρχαν 283.710 πρόσφυγες, με 243.148 να ανήκουν στον αστικό πληθυσμό. Οι 54.526 απασχολούνταν στη βιομηχανία και 19.495 ήταν εργάτες και υπάλληλοι, σύμφωνα με την στατιστική του 1928. Οι περιοχές του Βύρωνα, της Ν. Ιωνίας, της Κοκκινιάς ιδρύθηκαν από *το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων* (ΤΠΠ), χωρίς έργα υποδομής, ενώ στη συνέχεια πέρασαν υπό τον έλεγχο της ΕΑΠ, όπου συνολικά ανέγειρε 9.347 κατοικίες, εστιάζοντας περισσότερο στη στέγαση των αστών προσφύγων παρά στην εύρεση εργασίας[32], αν και αργότερα θα δανειοδοτήσει βιοτεχνίες ταπητουργίας σε περιορισμένο αριθμό[33]. Τόσο η ΕΑΠ όσο και το ΤΠΠ στόχευαν στη δημιουργία οικισμών στις παρυφές της πόλης, αλλά η οικιστική και πληθυσμιακή ανάπτυξη στη συνέχεια ξέφυγε από την κρατική παρέμβαση[34]. Η πολιτική της ΕΑΠ είχε επιπτώσεις στη διαδικασία της αστικοποίησης. Στα τέλη της δεκαετίας του ΄20, η Αθήνα, ο Πειραιάς και η Θεσσαλονίκη ήταν τα κυριότερα αστικά κέντρα, συμβάλλοντας στην αποκατάσταση των προσφύγων, καθώς γύρω τους συγκεντρώθηκαν συμπαγείς προσφυγικές μάζες. Ταυτόχρονα με την επιβράδυνση της αστικοποίησης κατά τη δεκαετία του ΄30, η όλη διαδικασία περιορίζεται στην Αθήνα, ενώ οι περιφερειακές πόλεις δείχνουν σημεία στασιμότητας. Από την άλλη ο αγροτικός πληθυσμός αυξάνεται, με τη Λ. Λεοντίδου να αναφέρεται σε *υπαιθροποίηση35*, καθώς από το 1923 έως το 1925 τα καλλιεργήσιμα εδάφη, αυξήθηκαν κατά 25%[36].

---

30. «Εις ποια σημεία της Ελλάδος εγκαταστάθηκαν...», *ό.π.*, σελ. 4.

31. Λ. Λεοντιδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, 2001 Αθήνα: ΠΙΟΠ, σσ. 156-162.

32. Κ. Παλουκης, «Αστική αποκατάσταση...», *ό.π.*, σελ. 95· Ε. Κυραμαργιου, *Δραπετσώνα: οικιστική συγκρότηση και κοινωνικοί μετασχηματισμοί σε ένα εργατικό προάστιο*: *1922-1967*, Μυτιλήνη 2015: Πανεπιστήμιο Αιγαίου σελ. 103.

33. Μ. Ψαλιδοπουλος, «Πρόσφυγες και ελληνική οικονομία...», *ό.π.*, σελ. 37.

34. Μ. Καρδαμιτση-Αδαμη, «Οι αλλαγές στον πολεοδομικό ιστό της πρωτεύουσας», *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του ΄22*, στον τόμο Άννα Καραπανου (επιμ.), Αθήνα 2006: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σελ. 55.

35. Λ. Λεοντιδου, *Πόλεις της σιωπής...*, *ό.π.*, σσ. 156-162.

36. Μ.Μ. Μπελι, *Οι οικονομικές πλευρές...*, *ό.π.*, σελ. 83.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Συγκεφαλαιώνοντας, η εμβύθιση στο αρχείο των εκτιμητικών επιτροπών αποτέλεσε για μας μια πρόκληση, καθώς η μνήμη αποτελεί ένα δυσπρόσιτο γνωστικό αντικείμενο για τον Ιστορικό. Γιατί όμως κάνουμε ιδιαίτερη μνεία στο αρχείο; Στην πρωτογενή πηγή μας. «*Γιατί το αρχείο αποτελεί μάρτυρα του παρελθόντος, παρέχοντας αποδεικτικά στοιχεία, επεξηγήσεις και αιτιολογήσεις για τις παρελθοντικές πράξεις και τις αποφάσεις του μέλλοντος*» σύμφωνα με το Διεθνές Συμβούλιο Αρχείων[37].

Η ιστορική μνήμη χτίζεται πάνω στον ακρογωνιαίο λίθο της αρχειακής μνήμης (τα αρχειακά τεκμήρια) και την προσωπική μνήμη των πληροφορητών[38]. Η μνήμη εντάσσονται στο θεωρητικό πλαίσιο της αρχειακής επιστήμης[39] και αποτελεί θεμελιώδης πτυχή της αρχειακής ταυτότητας, όπως και η Ιστορία, με αποτέλεσμα η μνήμη των τραυματικών γεγονότων μιας κοινότητας, αναπόφευκτα να ενσωματώνεται στις αρχειακές συλλογές[40]. Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης και ταυτότητας πέρασε από διαδοχικά στάδια, ώστε το τραύμα να αποτελέσει συστατικό της στοιχείο[41]. Φτάνοντας στο 2022, η Μικρασιατική Καταστροφή αποκρυσταλλώθηκε ως θεσμοποιημένη μνήμη, αντί των κατακερματισμένων ατομικών εμπειριών[42].

Η *Έξοδος* του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών αναφέρεται ως «*καρπός μιας ακτινωτής γεωγραφικής έρευνας τριών και πέρα δεκαετιών έρχεται σίγουρα στην ώρα της*»[43], καταδεικνύοντας ότι προ του 1930 δεν υπήρξε συστηματική καταγραφή προσφυγικών μαρτυριών. Η δεκαετία ΄60 ήταν σημείο τομής, καθώς γιορτάστηκε η 40η επέτειος της Μικρασιατικής Καταστροφής, αλλά και λόγω της στροφής της Ιστοριογραφίας προς την κοινωνική ιστορία[44]. Παράλληλα, υπήρξε ενδιαφέρον του κινηματογράφου, της μουσικής και της λογοτεχνίας για τη Μικρασιατική Ιστορία[45], διαμορφώνοντας την πολιτισμική

---

37. *Why archiving*?, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: https://www.ica.org/en/why-archiving προσπελάστηκε 18/10/2022.

38. R.C. Jimerson, «Archives and Memory», *OCLC Systems & Services*: *International digital library perspective* 18/3 (2003), σσ. 89-95.

39. M.A. Jones, «Selective Memory: Assessing Conventions of Memory in the Archival Literature», *Journal of Contemporary Archival Studies* 1 (2022), σσ. 1-11.

40. M.A. Jones, «Selective Memory»..., *ό.π.*, σσ. 1-11.

41. *Πώς θα διαμορφωθεί η συζήτηση της επετείου των 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: https://www.pressenza.com/el/2022/05/pos-tha-diamorfothei-i-sizitisi-tis-epeteiou-ton-100-xronon-apo-ti-mikrasiatiki-katastrofi/ , προσπελάστηκε 9/9/2022.

42. Α. Σαλβανου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης: Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα 2018: Νεφέλη.

43. Φ.Δ. Αποστολοπουλος, (επιμ.), *Η Έξοδος...*, *ό.π.*, σελ. 17.

44. *Πώς θα διαμορφωθεί η συζήτηση*, *ό.π.*

45. Χ. Εξερτζογλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης...», *ό.π.*, σελ. 196.

μνήμη. Στροφή προς την εποποιία της αποκατάστασης υπήρξε κατά τις δεκαετίες του ΄70 και ΄80, όπου προβλήθηκε το έργο της αποκατάστασης από το ελληνικό κράτος και η συμβολή των προσφύγων στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη[46]. Η δεκαετία του ΄80 σηματοδοτεί την πολιτικοποίηση της προσφυγικής ταυτότητας και την ανάδειξη της γενοκτονίας[47], ενώ οδεύοντας προς το ‘90 ξεπρόβαλλαν οι περιθωριοποιημένες εθνικές ταυτότητες μεταξύ αυτών και η προσφυγική[48]. Το τραύμα εμφανίζεται, σαν αποτέλεσμα ενός συνόλου παραγόντων, όπως η στροφή προς το ιστορικό τραύμα από την επιστήμη και αφετέρου λόγω των πολιτικών γεγονότων, όπως η εισροή ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση και τα Βαλκάνια[49]. Συνοψίζοντας, η μνήμη της Καταστροφής παρά την πολυδιάσπασή, λόγω της τοπικότητας των προσφύγων[50], μετατράπηκε σε θεσμοποιημένη και πολιτική μνήμη, έχοντας κοινά σημεία αναφοράς την απώλεια της γενέτειρας, των περιουσιακών στοιχείων, την απαξιωτική συμπεριφορά των γηγενών και την υποχρεωτική μετακίνηση[51], με τη θεσμοποίησή να συνεπάγεται την επούλωση του τραύματος[52].

Επιβίωση και μνήμη, να αντιπαλεύουν με το τραύμα και την ευθύνη, δεν είναι εύκολο, κυρίως αν αυτό το βάρος μετατίθεται σε γυναικόπαιδα, χήρες, ορφανά και ηλικιωμένους. Κι όμως, αυτοί έσπειραν τον Νεοέλληνα σε παράδοση και ψυχοσύνθεση και ας είχαν νωπό το βίωμα, όλο αίμα και νοσταλγία. Το τραύμα μεταφέρεται ποικίλως, είτε με τη σιωπή, είτε τα αδιέξοδα, είτε το μοίρασμα. Η πρόσληψη του γεγονότος της προσφυγιάς εκατό χρόνια μετά, είναι πορεία που αντιμετωπίζει την απόσταση του χρόνου, την ανάγκη ωραιοποίησης καταστάσεων, τον φόβο, την αποσιώπηση των συνθηκών, την ωριμότητα ή την ακρίβεια των δηλωμένων. Η ένταξη θέλει θυσίες, όπως ο Ιωάννης Βαμβακάς, ο οποίος για να πετύχει σε θέση Δημοσίου, ελληνοποιεί το επίθετο σε Βαμβακόπουλος και μένει ως τα σήμερα. Εχθροί της όποιας επιστροφής στη ρίζα αποτελούν ο χρόνος, η άγνοια, η αδιαφορία, η καχυποψία, η καταστροφή υλικού.

Με πρώτους στόχους την επιβίωση, μετά την ένταξη με κόπο και τέλος το όραμα της επαφής με τη ρίζα, οι Μακρολιβισιανοί αργούν να δοθούν σε δράσεις και οργάνωση έμψυχου και αρχειακού υλικού. Ωστόσο, δεν αργούν να δημιουργήσουν Τύπο και Συλλόγους, ως ανάγκη επικοινωνίας και δημοσίευσης υλικού για τη διασπορά τους. Με τη συνένωση των συλλόγων *Γλαύκος* και *Τελμησσός* δημιουργείται *Η Μάκρη* με την ομώνυμη της εφημερίδα. Υπάρχει *Η φωνή της Μάκρης*

---

46. *Πώς θα διαμορφωθεί η συζήτηση…, ό.π.*

47. Χ. Εξερτζογλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης…», *ό.π.*, σελ. 196.

48. Α. Σαλβανου, *Από τα θραύσματα της μνήμης στην εθνική μνήμη*, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/164618_apo-ta-thraysmata-tis-mnimis-stin-ethniki-mnimi, προσπελάστηκε 9/9/2022.

49. *Πώς θα διαμορφωθεί η συζήτηση…, ό.π.*

50. Χ. Εξερτζογλου, «Η ιστορία της προσφυγικής…», *ό.π.*, σελ. 195.

51. Χ. Εξερτζογλου, «Η ιστορία της προσφυγικής…», *ό.π.*, σελ. 195.

52. Α. Σαλβανου, «Από τα θραύσματα της μνήμης…», *ό.π.*

και του Λιβισίου και ο σύλλογος *Γλαύκος* της Δραπετσώνας, αλλά και η εφημερίδα *Λιβίσι*. Είναι κρίκοι μνήμης με μέλημα τη σύσφιξη των σχέσεων, καθώς σε δύσκολες εποχές, μεταφέρουν, ειδήσεις, αλληλογραφία, κοινωνικά θέματα, διαφημίσεις και νεκρολογίες. Τέλος, η *Λυκία Εταιρεία ιστορικών ερευνών*, ασχολείται με τη διάσωση, συλλογή, καταγραφή και ψηφιοποίηση αρχειακού υλικού, μαρτυριών δεύτερης γενεάς, μετάφραση ξένων αρχείων, έκδοση βιβλίων, τη διοργάνωση ετήσιων ανταμωμάτων και ταξιδιών, ώστε να παραμείνει άσβεστη η μνήμη της πατρογονικής εστίας. Με κοινά σημεία αναφοράς την καταγωγή και την απώλεια της γενέθλιας γης, οι παραπάνω σύλλογοι μέσα από ένα σύνολο μνημονικών πρακτικών συνιστούν συνδιαμορφωτές της προσφυγικής συλλογικής ταυτότητας και εξελίσσονται σε προασπιστές και συνεχιστές της προσφυγικής μνήμης.

Στη νέα πατρίδα ζουν και γίνονται παραδείγματα Λυκίων, ο ιατρός Λαμέρας, ο καθηγητής Πασχαλίδης, συγγραφείς Λυκιογράφοι αμφότεροι και η λαογράφος Καλλιόπη Μουσαίου-Μπουγιούκου. Σύγχρονα, η λαογράφος-επιστήμων Δέσποινα Δαμιανού, ο ιατρός και ο αείμνηστος συγγραφέας Μιχαήλ Δελησάββας, που ομιλούσε τη λιβησιανή διάλεκτο, η συγγραφέας Μαρία Βαμβακοπούλου, το έργο της *Λυκίας* υπό τους Τάσο Κακλαμάνη και της Τουρκολόγου Εύας Αχλάδη. Όλοι αυτοί οδηγούν τη Λυκία στη Γνώση και στη σωστή κατεύθυνση, που συνδιαλέγεται μεταξύ Μικροϊστορίας και Μακροϊστορίας, ως επιστήμη και ανάγκη επικοινωνίας ανθρώπων με κοινή καταγωγή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αποστολοπουλος Φ.Δ. (επιμ.), *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλιών της Μικρασίας*, Αθήνα 1980: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

Αχλαδη Ε., «Μάκρη και Λιβίσι Λυκίας: δύο δίδυμες μικρασιάτικες κοινότητες», *Πρακτικά ΙΒ΄ επιστημονικής συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Καλύβια Θορικού 2008: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής, σσ. 551-560.

Διαμανου Δ.Μ., *Η Μάκρη και το Λιβίσι της Λυκίας*, 2016, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: https://www.domnasamiou.gr/?i=portal.el.publications&id=310, προσπελάστηκε 28/9/2022.

Δρακος Α. – Γεωργιαδης Θ., *Αρχείο Περιουσιών των Ελλήνων της Ανατολής σε συνεργασία με τα Γενικά Αρχεία του Κράτους*, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://www.conpolis.eu/uploadedNews/ARXEIO%20PERIOUSIWN.pdf, προσπελάστηκε 31/10/2022.

Εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων στη Βοιωτία, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: http://boeotia.ehw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=12833&fbclid=IwAR35e-LS-6Lr29vArOTEX8eNFDKvrPfi14AMTlXNOaXb4BUanUtSnhH6TgY, προσπελάστηκε 16/9/2021.

«Εις ποια σημεία της Ελλάδος εγκαταστάθηκαν Μακρηνοί-Λιβισιανοί», *Η Μάκρη: Μηνιαία εφημερίς των απανταχού Μακρηνίων και Λιβισιανών*, (1η Μαΐου 1957), σελ. 4.

Εξερτζογλου Χ., *Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης*, στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, Αθήνα Νεφέλη: 1911.

Καραγεωργιου Ν., *Από τη Μάκρη της Μικρασίας στη Νέα Μάκρη της Αττικής*, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 1 (1977).

Καρδαμιτση-Αδαμη Μ., «Οι αλλαγές στον πολεοδομικό ιστό της πρωτεύουσας», *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, στον τόμο Άννα Καραπάνου (επιμ.), Αθήνα 2006: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Κατσαπης Κ., *Το προσφυγικό ζήτημα*, στον τόμο Α. Λιακος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, Αθήνα 2011: Νεφέλη.

Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μτφρ. Φιλοκτητης και Μαρια Βεϊνογλου, Αθήνα 1997: Τροχαλία.

Κυραμαργιου Ε., *Δραπετσώνα: οικιστική συγκρότηση και κοινωνικοί μετασχηματισμοί σε ένα εργατικό προάστιο*: *1922-1967*, Μυτιλήνη 2015: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Λεοντιδου Λ., *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά*, *1909-1940* Αθήνα 2001: ΠΙΟΠ.

Λυκουρινος Λ., *Προσφυγικές σελίδες της Καβάλας*, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: https://lykourinoskavala.blogspot.com/2019/01/blog-post.html, προσπελάστηκε 28/9/2022.

Μουσαιου-Μπουγιουκου Κ., «Οι Λιβισιανοί στο Πλατανάκι», *Η φωνή του Λιβισίου και της Μάκρης*, (12 Απριλίου 1958) σσ. 2-3.

Μπελι Μ.Μ., *Οι οικονομικές πλευρές της υποχρεωτικής ανταλλαγής μειονοτήτων μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας*, Αθήνα 2017: Νήσος.

Παλουκης Κ., «Αστική αποκατάσταση. Οι προσφυγικοί οικισμοί. Τυπολογία της προσφυγικής κατοικίας και αρχιτεκτονικά. Η συμβολή των προσφύγων στην ελληνική οικονομία (φθηνό εργατικό προλεταριάτο)», *Η ιστορία της Μικράς Ασία*, *Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα*, *εγκατάσταση και ενσωμάτωση*, στο Αρτ. Ψαρομηλιγκος & Β. Λαζου (επιμ.), Αθήνα 2011: Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.

Πώς θα διαμορφωθεί η συζήτηση της επετείου των 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: https://www.pressenza.com/el/2022/05/pos-tha-diamorfothei-i-sizitisi-tis-epeteiou-ton-100-xronon-apo-ti-mikrasiatiki-katastrofi/, προσπελάστηκε 9/9/2022.

Σταματοπουλος Δ., *Η Μικρασιατική Εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής*, στο Α. Λιακος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, Αθήνα 2011: Νεφέλη.

Σαλβανου Α., *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης: Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα 2018: Νεφέλη.

Σαλβανου Α., *Από τα θραύσματα της μνήμης στην εθνική μνήμη*, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/164618_apo-ta-thraysmata-tis-mnimis-stin-ethniki-mnimi, προσπελάστηκε 9/9/2022.

Ψαλιδοπουλος Μ., Πρόσφυγες και ελληνική οικονομία στον Μεσοπόλεμο, *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, στον τόμο Άννα Καραπανου (επιμ.), Αθήνα 2006: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Jimerson R.C., «Archives and Memory», *OCLC Systems & Services*: *International digital library perspective* 18/3 (2003).

Jones M.A., «Selective Memory: Assessing Conventions of Memory in the Archival Literature», *Journal of Contemporary Archival Studies* 1 (2022).

Why archiving?, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: https://www.ica.org/en/why-archiving προσπελάστηκε 18/10/2022.

Ανέκδοτες πηγές

ΓΑΚ, Αρχείο Εκτιμητικών Επιτροπών Μάκρης, Λιβισίου και Ταρσανά.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΝΤ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΗΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΙΜΩΝΟΣ ΠΕΤΡΑΣ

Στα Κεντρικά Αρχεία της Ιεράς Μονής Σιμωνόπετρας Αγίου Όρους[1] φυλάσσονται διάφορες αδημοσίευτες επίσημες και ανεπίσημες επιστολές, καθώς και τηλεγραφήματα, όπου διασώζονται πληροφορίες για τη Μικρασιατική Καταστροφή, τη σταδιακή εκδίωξη των ελληνορθόδοξων πληθυσμών από τις πατρογονικές τους εστίες, την αποκατάσταση των προσφύγων και την πολιτική κατάσταση της εποχής. Η μέχρι στιγμής έρευνα έφερε στο φως πλήθος επιστολών και πληροφοριών, οι οποίες καλύπτουν χρονικά μία περίοδο μεγαλύτερη από μία δεκαετία. Η παρούσα μελέτη βασίστηκε σε επιτόπια έρευνα στο Αρχείο της Σιμωνόπετρας και έχει ως σκοπό της να καταστήσει γνωστό για πρώτη φορά στο επιστημονικό και το ευρύτερο κοινό ένα μέρος από το αδημοσίευτο αρχειακό υλικό της Αγιορειτικής Μονής, το οποίο σχετίζεται με τα δραματικά γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής, της ανταλλαγής των πληθυσμών και των προσπαθειών ανακούφισης και αποκατάστασης των προσφύγων, προκειμένου να αξιοποιηθεί αφενός ως συγκριτικό υλικό με άλλες δημοσιευμένες ή/και αδημοσίευτες πηγές και αφετέρου ως εφαλτήριο για περαιτέρω έρευνα. Λόγω του όγκου του πρωτογενούς υλικού και του περιορισμού στην έκταση του άρθρου, θα δοθεί έμφαση κυρίως στο έτος 1922.

Η μελέτη των Μοναχολογίων της Σιμωνόπετρας αποδεικνύει τις ιστορικές και πνευματικές σχέσεις της Μονής με την αγιοτόκο γη της Μικράς Ασίας, αφού οι καθηγούμενοί της από τα μέσα του 19ου αιώνα και καθ' όλον τον 20ό

1. Επιθυμώ να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον Πανοσιολογιώτατο Καθηγούμενο της Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας Αρχιμανδρίτη κ. Ελισαίο, ο οποίος μου έδωσε την άδεια και την ευλογία του να πραγματοποιήσω έρευνα στο Αρχείο και στα Μοναχολόγια της Μονής. Επιπλέον, οφείλω θερμές ευχαριστίες στους Σιμωνοπετρίτες πατέρες Κοσμά, Αρχιγραμματέα της Ιεράς Κοινότητος Αγίου Όρους, και Αιμιλιανό, Γραμματέα της Σιμωνόπετρας, για την πολυποίκιλη βοήθειά τους σε όλα τα στάδια της παρούσης μελέτης. Τέλος, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω και στον Καθηγητή κ. Μανώλη Βαρβούνη και στον Επίκουρο Καθηγητή κ. Θανάση Κούγκουλο για την οργάνωση του Συνεδρίου και την αποδοχή της εισήγησής μου. Στα υπό παρουσίαση κείμενα διατηρήθηκε η ορθογραφία, ο τονισμός και η σύνταξη των συγγραφέων. Βραχυγραφίες: *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* (= *Αρχείο Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας*)· *Μ.Ι.Μ.Σ.Π.* (= *Μοναχολόγια Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας*).

ήσαν Μικρασιάτες, και συγκεκριμένα οι Αλατσατιανοί Σεραφείμ (1848-1861), Νεόφυτος (1861-1906) και Ιωαννίκιος (1906-1919), ο προσφάτως αγιοκατα-χθείς [27.11.2019] όσιος Ιερώνυμος (1920-1931) από το Ρεΐζδερέ της Κρήνης, οι Βουρλιώτες Καισάριος (1931-1940) και Χαραλάμπης (1941-1949, 1954-1973) και ο επίσης μικρασιατικής καταγωγής πνευματικός πατήρ και Γέρων της Μονής Αιμιλιανός (1973-2000)[2]. Στις αρχές του 20ού αιώνα ο αριθμός των μοναχών της Σιμωνοπετρίτικης Αδελφότητας φτάνει περίπου στους εβδομήντα, οι περισσότεροι εξ αυτών Μικρασιάτες, με καταγωγή από τα Αλάτσατα, τα Βουρλά, την Κρήνη, το Ρεΐζδερέ, τις Κυδωνίες/Αϊβαλί, τη Μενεμένη, το Αϊδίνιο, το Σεϊδίκιοϊ, τη Νεάπολη/Νεβσεχίρ κ.λπ. Για αυτόν τον λόγο η Σιμωνόπετρα αποκαλούνταν πολύ συχνά με το προσωνύμιο «Το Μικρασιάτικο Μοναστήρι».

Το 1920 γίνεται Ηγούμενος της Σιμωνόπετρας ο απράγμων και ακτήμων Ιερώνυμος[3]. Μετά την παραίτησή του το 1931, έζησε το υπόλοιπο του βίου του στο Σιμωνοπετρίτικο Μετόχι της Αναλήψεως, στην προσφυγική συνοικία του Βύρωνα Αττικής, μέχρι και την κοίμησή του το 1957. Εκεί στήριξε ποικιλοτρόπως και ανακούφισε αδιακρίτως υλικά και κυρίως πνευματικά τούς πριν και μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών μικρασιατικής καταγωγής πρόσφυγες. Στο έργο του «*Τάλας και Αμαρτωλός*», το οποίο εκδόθηκε σε περιορισμένα αντίτυπα με επιμέλεια των πνευματικών του τέκνων, μεταξύ των άλλων ψυχωφέλιμων συμβουλών, παρακαταθηκών και ποιημάτων του, σταχυολογήθηκε και ένας μεγάλος αριθμός προσωπικών και επίσημων επιστολών του με κάποιες σημαίνουσες προσωπικότητες της εποχής, με συγγενικά του πρόσωπα, καθώς και με πνευματικά του τέκνα, όπου διακρίνεται το πατρικό του ενδιαφέρον

---

2. Μωϋσης Μοναχος, «Μικρασιάτες ηγούμενοι στη Σιμωνόπετρα», *Μακεδονική Ζωή* 236 (1986), σσ. 42-43.

3. Εκτενείς αναφορές και μελέτες για τον βίο και το έργο του οσίου Ιερωνύμου έχουν δημοσιευθεί από διάφορους μελετητές και τον ίδιο, βλ. ενδεικτικά Αρχιμανδριτης Ιερωνυμος Σιμωνοπετριτης, *Τάλας και αμαρτωλός*, *Βιβλίον Ψυχωφελέστατον*, έκδ. Α΄, Αθήναι 1956, Πρόλογος· Αρχιμανδριτης Ιγνατιος Πουλουπατης, «Απερχόμεναι Αγιορειτικαί Μορφαί, Ιερώνυμος Σιμωνοπετρίτης», *Αγιορειτική Βιβλιοθήκη* 247-248 (1957), σσ. 84-88· Αρχιμανδριτης Ιερωνυμος Σιμωνοπετριτης, «Το προσκύνημά μου εις τον τάφον του Αγίου Δημητρίου εν Θεσσαλονίκη», *Μακεδονική Ζωή* 161 (1979), σσ. 16-18· Μωϋσης Μοναχος, «Ο π. Ιερώνυμος ο Σιμωνοπετρίτης και ο Α. Μωραϊτίδης», *Σκιάθος* 14 (1979), σσ. 46-52· Αθ. Κοτταδακης, *Συναξάρι «3» του 20ού αιώνα*, Σειρά οδηγητικές μορφές, 8, Αθήνα 1989: Τήνος, σσ. 58-86· Ιερομοναχος Νικολαος [Χατζηνικολαου], *Ιερό Μετόχι Αναλήψεως*, *Αγιορείτικη αύρα στην έρημο των Αθηνών*, Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας – Άγιον Όρος 2004, σσ. 30-35· Μωυσης Μον. Αγιορειτης, *Ιερώνυμος Σιμωνοπετρίτης. Ο Γέρων της «Αναλήψεως»*, Θεσσαλονίκη 2008: Μυγδονία· Ιερομοναχος Χρυσανθος Αγιαννανιτης, *Γεροντικαί ενθυμήσεις και διηγήσεις*, Α΄, Λοκρίδα 2011: Ιερά Μονή Παναγίας Οδηγήτριας Μώλου, σσ. 73-91· Δ. Κουντουρακης, «Ο Σουφλιώτης παπα-Στάματης Μπαμπαλίτης και η πνευματική σχέση του με την Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας Αγίου Όρους», *Επί των Ποταμών* 4 (2013), σσ. 93-94· Ιερομοναχος Δημητριος Καββαδιας, *Γέροντες και Γυναικείος Μοναχισμός*, στον συλλογικό τόμο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, Άγιον Όρος 2015, σσ. 283-306.

του για την τακτοποίηση όλων των Μικρασιατών προσφύγων, οι οποίοι άρχισαν να εγκαταλείπουν σταδιακά τις πατρίδες τους ήδη από το 1914 και εξής και εγκαταστάθηκαν σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας (Θεσσαλονίκη, Χίο, Λήμνο, Αθήνα κ.α.)[4]. Από την πληθώρα των επιστολών του παραθέτω επιλεγμένα αποσπάσματα, όπου διακρίνεται η αγάπη του για την πατρίδα του, η αγωνία του για την αποκατάσταση και ανακούφιση των προσφύγων, συγγενών του ή μη, αλλά και η παροιμιώδης γενναιοδωρία και φιλανθρωπία του προς τους πάντες αδιακρίτως:

Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἱερολογιώτατον κ. Πανάρετον ἱεροδιάκονον[5]
Ἅγιον Ὄρος τῇ 24ῃ Ἰουνίου 1914

Περισπούδαστέ μοι καὶ ἀγαπητὲ ἀδελφέ
Ἱερολογιώτατε κ. Πανάρετε Ἱεροδιάκονε.

[...] *Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ σᾶς σημειῶ καὶ τὰ ἀκόλουθα, τὰ ὁποῖα πιστεύω νὰ ἀκούσητε συμπαθῶς καὶ μὲ καρδίαν ὄχι ὀλιγώτερον ἀπὸ πατρικὴν ἢ φιλάδελφον φιλοστοργίαν. Τοὺς ἀνθελληνικοὺς τῶν Τούρκων διωγμοὺς κατὰ τῶν ὁμογενῶν ἐν Μ. Ἀσίᾳ εἶσθε βεβαίως πληροφορημένος, καθὼς καὶ ὁ κόσμος ὅλος γνωρίζει. Μεταξὺ τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ προσφύγων δυστυχῶν Ἀλατσατιανῶν εἶναι καὶ οἱ ὑμέτεροι συγγενεῖς. Ἐκ τούτων, ἀνεψιαὶ τοῦ ὁσιωτ(άτου) Γέροντος καὶ θείου σας Γερο-Γεδεῶν*[6] *ἀπέλυσαν δύο συγκινητικὰς ἐπιστολὰς ζητοῦσαι τὴν συνδρομήν του κατὰ τὸ δυνατὸν ἔστω καὶ πρὸς μικρὰν ἀνακούφισιν τῆς μεγάλης δυστυχίας των. Γυναῖκες πτωχαί, ἀνυπεράσπιστοι, μακρὰν τῆς πατρικῆς γῆς, ἔστω καὶ πτωχαὶ ἐκεῖ, ἐκτὸς ἡμερησίου ἄρτου οὐδεμίαν ἄλλην οἰκονομίαν ἔχουν καθὼς καὶ ὅλοι οἱ πρόσφυγες. Ἐν τῷ φόβῳ αὐτῶν ὁ κόσμος οὐδὲ τὰ φορέματά των ἐπῆραν, οὔτε τὰ κλινοσκεπάσματά των ἐν ἀρχῇ τῆς φυγῆς, κατόπιν δὲν τοῖς ἐπετρέπετο ὑπὸ τῶν ἐπιδρομέων.*

Ταύτην τὴν πληροφορίαν ἔχων, ὁ ἴδιος ἀναγνοὺς τὰς ἐπιστολάς, ἦλθον δὲ καὶ ἄλλαι πολλαὶ τοιαῦται καὶ προφορικῶς ἀπὸ ἄλλους τὴν δυστυχίαν

---

4. Αρχιμανδρίτης Ιερώνυμος Σιμωνοπετρίτης, *Τάλας και αμαρτωλός*, *ό.π.*, σποραδικά.

5. Αρχιμανδρίτης Ιερώνυμος Σιμωνοπετρίτης, *Τάλας και αμαρτωλός*, *ό.π.*, σσ. 276-277.

6. Ο Γερο-Γεδεών, κατά κόσμον Ιωάννης Τουρλιτάκης με καταγωγή από τα Αλάτσατα, προσήλθε στη Σιμωνόπετρα το 1862 και εκάρη μεγαλόσχημος το 1864. Μόνασε στη Σιμωνόπετρα για 61 χρόνια και απεβίωσε υπερογδοηκοντούτης, ήρεμα και ήσυχα, τα μεσάνυχτα 3 προς 4 Μαΐου 1923, Τετάρτη της Αποδόσεως του Πάσχα, «*πρεσβύτερος καί ἀρχοντότερος τῶν ἐπιζώντων ἀδελφῶν*», γηροκομούμενος επί ενάμισι έτος στο νοσοκομείο της Μονής. Για πολλά έτη εχρημάτισε οικονόμος και προϊστάμενος σύμβουλος στη Μονή (*Μ.Ι.Μ.Σ.Π.* σσ. 6, 43 και 103).

τῶν πατριωτῶν μας γνωρίζομεν, συνέλαβον τὴν ἰδέαν νὰ σᾶς γράψω τὰ σχετικὰ ταῦτα συνιστῶν μετὰ θάρρους, ἐὰν ἡ θέσις καὶ τὰ οἰκονομικά σας τὸ ἐπιτρέπουν, νὰ φανῆτε ἀρωγοὶ πρὸς τὰς πασχούσας αὐτὰς ὑπάρξεις κατὰ τὸ δυνατόν. Χθὲς ἀκριβῶς μοὶ ἐνεχείρισεν ὁ Γεδεῶν τὴν μίαν ἐπιστολὴν ἐξ ἧς σημειῶ, ὅτι μία τῶν δυστυχῶν αὐτῶν ἔχει, λέγει, 7 τέκνα, ὧν τὸ μεγαλύτερον 12, τὸ δὲ μικρότερον 2 μηνῶν. Τώρα τί ἀνάγκην ἔχει μία τοιαύτη οἰκογένεια φαντασθῆτε. Μ' ὅλον τοῦτο πᾶν ὅ,τι θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ προσφέρη τις εἰς τοὺς τοιούτους δυστυχεῖς πιστεύω εἰς τὸν θεῖον λόγον, ὅτι ἔχει τὴν θέσιν Ἀβραμιαίας καὶ Ἰωβείου φιλοξενίας καὶ φιλοπτωχίας ἀξίας τοῦ δικαίου Τωβίτ.

Καὶ ταῦτα ἀδελφικῶς ἀναφέρων τῇ ὑμ(ετέρᾳ) Ἱερολογιότητι συνιστῶ μετὰ θάρρους μίαν μικράν τινα ἑκούσιον συνδρομήν, ἣν δύνασθε νὰ ἀπευθύνετε πρὸς τὸν Γερο-Γεδεῶν νὰ τὴν διαβιβάση, ἴσως καὶ ὁ ἴδιος νὰ σᾶς γράψη. Ταῦτα ὅμως ἐγὼ αὐθορμήτως γράφω, εὐελπιστῶν τὴν εὐσυμπάθητον ὑμῶν γνώμην καὶ διάθεσιν, ἣν ἀνταμείψη ὁ Πλουσιόδωρος ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι ἀπειροπλασίως. Γένοιτο.

Διατελῶ ὅλως δὲ ὑμέτερος καὶ ταπεινὸς ἐν Χριστῷ ἀδελφός
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ Μοναχὸς ΣΙΜΩΝΟΠΕΤΡΙΤΗΣ

Ἐπιστολὴ πρὸς Μάξιμον[7]

Ἐν Ἁγίῳ Ὄρει τῇ 31η Δεκεμβρίου 1914.
Ἀδελφὲ Μάξιμε[8], *εὐλογεῖτε.*

[...] *Ὁ Νικηφόρος γρήγορα ἐπέστρεψε καὶ μὲ ἐπληροφόρησε τὸ τῆς δόσεως τῶν ἐπιστολῶν μου. Κρίμα ὅμως ποὺ δὲν ἐννόησες τὴν φράσιν, ὅτι ἦλθε νὰ ἴδη ἐκ τοῦ πλησίον τὴν προσφυγικὴν ζωήν, ὅτι δηλ. λαμβάνων εἰδήσεις καὶ αἰτήσεις πρὸς βοήθειαν, ἦλθεν ἐκ τοῦ πλησίον νὰ προσφέρη εἰς τοὺς δυστυχεῖς ἀδελφοὺς τὸ κατὰ δύναμιν, δι' ὃ μὴ ἔχων περισσότερον καιρὸν νὰ κατατρίβη ἐπέστρεψε μὴ κατορθώσας νὰ σὲ συναντήση, καίτοι ἐπόθει τοῦτο* [...].

[...] *Ἀξιοπαρατήρητος δὲ μοὶ ἐφάνη, ἀδελφέ, ὅτι μεταξὺ τῶν ἄλλων δυστυχῶν προσφύγων, οἵτινες τόσον βασανίζονται, σεῖς εἶσθε καλά, περνᾶτε*

7. Αρχιμανδριτης Ιερωνυμος Σιμωνοπετριτης, *Τάλας και αμαρτωλός*, *ό.π.*, σσ. 557-559.

8. Ο Σιμωνοπετρίτης μοναχός Μάξιμος, κατά κόσμον Ματθαίος Νικολάου Διακογιώργης από το Ρεΐζδερέ, ήταν κατά σάρκα αδελφός του Γέροντα Ιερωνύμου. Στη Σιμωνόπετρα προσήλθε το 1895, σε ηλικία 21-22 ετών, έχοντας ήδη λάβει με ρασοευχή το όνομα Μακάριος από τη διαμονή του μαζί με κάποιον Θεοτόκη στο νησί Γούνι [κόλπος του Λυθριού]. Μεγαλόσχημος εκάρη στις 11 Δεκεμβρίου 1894, Κυριακή των Αγίων Προπατόρων, μετονομασθείς σε Μάξιμος. Ωστόσο, ο Μάξιμος αναχώρησε -άγνωστο πότε- από τη Μονή της μετανοίας του. Βλ. *Μ.Ι.Μ.Σ.Π.*, σσ. 9 και 48.

καλά! Ἐν τούτοις ἐγὼ εὔχομαι νὰ εἶσθε πράγματι καλά, διότι δὲν ἠξεύρω ποῖα εἶναι τὰ καλά σας. Ὁ Θεὸς νὰ μᾶς οἰκονομήση τὸ καλόν, ἀδελφέ! Δὲν πρέπει νὰ λησμωνῶμεν ποτέ...

ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ Μοναχὸς ΣΙΜΩΝΟΠΕΤΡΙΤΗΣ

Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀθανάσιον Χονδρογιάννην[9]

Ἐν Ἁγίῳ Ὄρει τῇ 16ῃ Φεβρουαρίου 1916
Πρὸς τὸν Κύρ. Ἀθαν. Χονδρογιάννην εἰς Συκιάν.

Κύριε Ἀθανάσιε,

Σᾶς χαιρετῶ καὶ κατασπάζομαι ἐγκαρδίως ἐν Χριστῷ, εὐχόμενος μὲ ὑγείαν καὶ καλὴν καὶ αἰσίαν νὰ διέλθητε τὸ στάδιον τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς.

Ἡ παροῦσα μου γράφεται ἐκ μέρους ἐμοῦ καὶ τοῦ Δαμασκηνοῦ[10] *μὲ θερμὴν παράκλησιν καὶ σύστασιν. Ἕνεκα τῶν μεγάλων δυσκολιῶν τὰς ὁποίας ἀπαντοῦν οἱ πρόσφυγες εἰς Θεσσαλονίκην, τώρα μάλιστα μὲ τὴν ἰδέαν τῆς μελετωμένης δράσεως τῶν ἐμπολέμων, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Δαμασκηνοῦ Ἰωάννης ἀπεφάσισαν καὶ ἔρχονται κατ' αὐτὰς μὲ τὸ πλοῖον τοῦ Ἰ. Κωνσταντάκη νὰ ἐγκατασταθοῦν ἐν Συκιᾷ οἰκογενειακῶς, οἱ δὲ ἄνδρες νὰ ἐργάζωνται εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος. Εἶναι ἑβδομήκοντα ὀκτὼ (78) ἄτομα. Ἄνθρωποι, ἥσυχοι, εἰρηνικοὶ καὶ φρονιμώτατοι συνηθισμένοι εἰς τὴν ἐξοχικὴν ζωὴν τῶν χωρικῶν, τὴν προτιμοῦν διὰ τὰς εὐκολίας της, τοὐλάχιστον εἰς μερικὰ τὰ ὁποῖα δὲν θὰ ἀναγκάζωνται νὰ ἀγοράζουν, οἷον τὰ ξύλα, καὶ ἀγαποῦν τὴν ἡσυχίαν ἀπὸ τὸν θόρυβον τῆς πόλεως. Τούτου ἕνεκα παρακαλοῦμεν ὅπως ἀναλάβητε*

---

9. Αρχιμανδρίτης Ιερωνυμος Σιμωνοπετριτης, *Τάλας και αμαρτωλός*, *ό.π.*, σσ. 302-303.

10. Ο Σιμωνοπετρίτης Ιερομόναχος Δαμασκηνός (1888-1949), κατά κόσμον Γεώργιος Ιωάννου, ήταν συμπατριώτης του Γέροντα Ιερωνύμου με καταγωγή από το Ρεΐζδερέ της Κρήνης. Στη Σιμωνόπετρα προσήλθε το 1888 και εκάρη μεγαλόσχημος στις 6.8.1890, στις 25.3.1901 ιεροδιάκονος και στις 20.1.1893 ιερομόναχος (*Μ.Ι.Μ.Σ.Π.* σσ. 4, 9 και 16). Ήταν καλλιγράφος και συνέγραψε το χειρόγραφο 123, όπου αναγράφεται ένα «Σύντομο ιστορικό της Μονής Σίμωνος Πέτρας». Συν τοις άλλοις, φαίνεται ότι ήταν γνώστης της εκκλησιαστικής μουσικής και έχουν διασωθεί ιδιόγραφα σημειώματά του στη Μουσική Ανθολογία του Τριωδίου του Ιακώβου Πρωτοψάλτου (χειρόγραφο 56, μέσα 19ου αιώνα): *Δαμασκηνός ιεροδιάκονος Σιμωνοπετρίτης* (β΄ τεύχος, σελ. 286) και *Δαμασκηνός ιεροδιάκονος* (γ΄ τεύχος, σελ. 138). [Βλ. Π. Σωτηρουδης, *Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων*, Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας, Άγιον Όρος 2012]. Ο Δαμασκηνός ήταν μέχρι τις 9.8.1920 οικονόμος του σιμωνοπετρίτικου μετοχίου της Βάλτας στη χερσόνησο της Κασσάνδρας Χαλκιδικής. Σε επιστολή του Ηγουμένου Ιερωνύμου με την ημερομηνία αυτήν ανακοινώνεται η απαλλαγή του Δαμασκηνού από το διακόνημα της Οικονομίας τού μετοχίου «Κελλί» και η αντικατάστασή του από τον Γερο-Γαλακτίωνα. Βλ. Δ. Κουντουρακης, «Ο Σουφλιώτης παπα-Στάματης Μπαμπαλίτης», *ό.π.*, σσ. 95-96.

τὴν εὐγενῆ φροντίδα καὶ εὐεργετικὴν πρόνοιαν νὰ εὑρῆτε μίαν κατοικίαν νὰ οἰκονομηθοῦν κατὰ τὸ διάστημα τῆς προσφυγικῆς ταλαιπωρίας των μακρὰν τῆς πατρίδος καὶ τῶν κτημάτων των καὶ ἀντὶ τούτου θέλετε ἔχει ἀφ' ἑνὸς ἡμῶν τε καὶ αὐτῶν τὴν ἀΐδιον οἰκογενειακὴν εὐγνωμοσύνην καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ Θεοῦ τὸν πλούσιον μισθὸν τῆς ἀγάπης, ὅστις κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς προχθὲς Κυριακῆς εἶναι ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἡ προητοιμασμένη πρὸ αἰώνων διὰ τοὺς ἐλεήμονας καὶ ἐκπληροῦντας τὴν πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπην, καθὼς εἶπεν ὁ Χριστός.

Διατελοῦμεν δὲ ἀμφότεροι μὲ τὴν προσήκουσαν ὑποχρέωσίν μας πρὸς τὴν ἀδελφικήν σας ἀγάπην καὶ συμπάθειαν.

Ὅλος ἡμέτερος ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ Μ. ΣΙΜΩΝΟΠΕΤΡΙΤΗΣ

Όπως προκύπτει από την επιστολή, ο ηγούμενος Ιερώνυμος είχε φροντίσει για την αποκατάσταση 78 προσφύγων, οι οποίοι αντιμετώπιζαν προβλήματα επιβίωσης στη Θεσσαλονίκη, επιλέγοντας ως τόπο διαμονής τους το χωριό Συκιά Χαλκιδικής και ζητώντας βοήθεια από έναν κάτοικό της που συνδεόταν με την Μονή του, τον Αθανάσιο Χονδρογιάννη. Πρόκειται για ένα χωριό που γεωγραφικά βρίσκεται απέναντι από τη χερσόνησο του Άθωνα, στη χερσόνησο της Σιθωνίας, και επικοινωνούσε με το Άγιον Όρος απευθείας από τη θάλασσα με ιστιοφόρα καΐκια. Οι Αγιορείτες έκαναν συχνά αυτή τη διαδρομή για να αποβιβαστούν στην περιοχή του χωριού και να μεταβούν στα μετόχια τους εκεί, όπως και αντίστροφα οι κάτοικοι του χωριού για να μεταβούν στο Άγιον Όρος για εργασία[11]. Μέχρι τις απαλλοτριώσεις των μετοχίων στις αρχές της δεκαετίας του 1930 η μεγάλη πλειονότητα των Συκιωτών εργάζονταν στο Άγιον Όρος και στα αγιορείτικα μετόχια της Συκιάς.

Για το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων ο ηγούμενος Ιερώνυμος επιλέγει να απευθυνθεί στον Αθανάσιο Χονδρογιάννη, μεγαλέμπορο και πρόκριτο της Συκιάς, ο οποίος εκτελεί χρέη λαϊκού επιτρόπου του μετοχίου της Μονής Σίμωνος Πέτρας «Πετριώτικο» στη Συκιά (περιοχή Λογγού)[12] τουλάχιστον στην περίοδο 1898-1925[13]. Ο ίδιος ήταν επίτροπος και του μετοχίου

11. Γ. Μελισσιδης - Β. Μαγαλια, *Η Συκιά: στην σκιά του Άθωνα*, έκδ. Γυμνασίου-Λυκείου Συκιάς 1996, σσ. 35-36.

12. Το μετόχι αυτό, γνωστό παλαιότερα και ως χειμαδιό «Βάβα» από το ομώνυμο ρέμα, ήταν δωρεά του κτίτορα της Μονής Ιωάννη Ούγγλεση (1365-1371).

13. Ο Ν. Μερτζιμεκης, ««Εἰς τάς 5 τού μηνός ἤλθαν τά ἑληνόπεδα...». Πληροφορίες για την απελευθέρωση της Συκιάς Χαλκιδικής (1912)», *Χρονικά της Χαλκιδικής* 56-57 (2011-2012), σελ. 156, σημ. 17, αναφέρει ότι ο Χονδρογιάννης ήταν επίτροπος μεταξύ 1898-1907. Ωστόσο, στον φάκελο του μετοχίου Συκιάς της Ι. Μονής Σίμωνος Πέτρας υπάρχουν πολλά έγγραφα και μετά το 1907, όπου μαρτυρείται ως επίτροπος, πβ. ενδεικτικά την από 1.3.1925 επιστολή του Χονδρογιάννη προς τον Ηγούμενο Ιερώνυμο

της Ι. Μονής Παντοκράτορος τουλάχιστον στην περίοδο 1901-1911, ενώ στις 10 Νοεμβρίου 1912 ορίστηκε από τον Ελληνικό Στρατό Δήμαρχος του χωριού, πέντε ημέρες μετά την απελευθέρωσή του (5.11.1912). Επίσης, ο Χονδρογιάννης διατέλεσε ταμίας της Επιτροπής προς ανέγερση νέου σχολικού κτιρίου Συκιάς το 1915[14]. Ο Ιερώνυμος τον γνώριζε καλά από την εποχή που επισκεπτόταν το μετόχι της Μονής για διάφορες υποθέσεις του. Έτσι, στην περίοδο 1901-1904, ως απλός μοναχός και απεσταλμένος της Μονής, είχε διευθετήσει συνοριακή διαφορά με το γειτονικό μετόχι «Αζάπικο» της Μονής Παντοκράτορος[15]. Επομένως, ο Χονδρογιάννης διέθετε δύο χαρακτηριστικά που εγγυούνταν ότι μπορούσε να βοηθήσει, δηλαδή συνδεόταν στενά με τη Σιμωνόπετρα και είχε το ανάλογο κύρος και την οικονομική επιφάνεια. Όπως φαίνεται, κάποιοι από τους πρόσφυγες που σχετίζονταν με τη Σιμωνόπετρα παρέμειναν στο χωριό, αφού μετά το 1922 εμφανίζεται ως συνεργάτης της Μονής για υποθέσεις του μετοχίου της ο δικολάβος Συκιάς Σεραφείμ Αλατσατιανός, το όνομα του οποίου παραπέμπει σε καταγωγή από τα Αλάτσατα, τόπο καταγωγής πολλών μοναχών της[16].

Ἐπιστολὴ πρὸς Αἰδ(εσιμολογιώτατον) Κωνσταντῖνον[17]

Ἐν Ἁγίῳ Ὄρει τῇ 27ῃ Ἀπριλίου 1921

Ἀγαπητὲ ἐν Χριστῷ καὶ περισπούδαστε ἀδελφέ, Αἰδεσιμολογιώτατε Π. Κ. Κωνσταντῖνε.

Φιλαδέλφως ἀσπάζομαι τὴν ὑμετέραν Αἰδεσιμολογιότητα καὶ πᾶσαν τὴν σεβ(αστήν) καὶ ἀγαπητὴν ἐν Κυρίῳ οἰκογένειαν ὑμῶν χαιρετῶν τὸ Χριστὸς Ἀνέστη καὶ εἰς ἔτη πολλά!

Ὁ κομιστὴς τῆς παρούσης ἀδελφικῆς μας Νικηφόρος Ἱερομόναχος πάσχων πρὸ πολλῶν ἐτῶν τοὺς ὀφθαλμούς του διὸ καὶ τὸν ἕνα ἀπέβαλε καὶ ἤδη ἔρχεται διὰ τὴν ἐξόρυξιν τοῦ ἄλλου δυστυχῶς ἅτε μὴ ὑποφέρων τοὺς

(*Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 266/1925) σε σχέση με την διατήρηση του δάσους του μετοχίου και των αιγοπροβάτων στην κατοχή της Μονής μετά την απαλλοτρίωση, την από 2.10.1924 επιστολή (*Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 309/1924) κ.λπ.

14 Ν. Μερτζιμέκης, ««Εἰς τάς 5 τού μηνός ήλθαν τά ἑλληνόπεδα...», *ό.π.* Ο ίδιος αναφέρει ότι το σπίτι του Χονδρογιάννη, κτίσμα του 1901, είναι ένα από τα ελάχιστα σωζόμενα σπίτια της Συκιάς. Βλ. φωτογραφία της κτητορικής επιγραφής του σπιτιού στους Γ. Μελισσιδης - Β. Μαγαλια, *Η Συκιά*, *ό.π.*, σελ. 36.

15. Από την ίδια εποχή σώζεται και τοπογραφικό σκαρίφημα του μετοχίου, φτιαγμένο από τον Ιερώνυμο το 1903, στο πλαίσιο της διαφοράς αυτής.

16. Επιστολές του εμφανίζονται στον φάκελο Γ3 του αρχείου της Μονής, π.χ. στην περίοδο 1929-1934.

17. Αρχιμανδριτης Ιερωνυμος Σιμωνοπετριτης, *Τάλας και αμαρτωλός*, *ό.π.*, σσ. 316-317.

δεινοὺς πόνους καὶ μὴ ὑπολειπομένης ἐλπίδος καλλιτέρας καταστάσεως ἔρχεται νὰ ὑποστῇ τὴν τοιαύτην ἐγχείρησιν. Καὶ ἐπειδὴ δὲν ἔχει γνωστόν τινα νὰ τὸν συνδράμῃ διὰ μίαν ταύτην δύσκολον ὑπηρεσίαν, μᾶς παρεκάλεσε νὰ δώσωμεν συστατικόν τι ὅπως κατωρθωθῇ ἡ εἰσαγωγή του εἰς τὸ Πολιτικὸν Νοσοκομεῖον ἐν Θεσ]νίκη. Μὴ ἔχοντες ἁρμοδιώτερον μέσον πρὸς ἐπιτυχίαν παρακαλοῦμεν ὅπως γίνῃ ἡ δέουσα ἐνέργεια, εἰ δυνατὸν μέσῳ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως καὶ διὰ τὸν πτωχὸν αὐτόν, ὅστις δὲν ἔχει ποῦ τὴν κεφαλὴν κλῖναι. Ἐλπίζοντες, ὅτι μία ὑμετέρα σύστασις θὰ εἶναι ἱκανὴ νὰ τελειώσῃ τὸ θεάρεστον τοῦτο ἔργον, καταφεύγομεν εἰς τὰ συμπαθῆ σπλάχνα τῆς ὑμετ(έρας) Αἰδεσιμολογιότητος, ὅπως εὐαρεστουμένη ὡς ἐκ τῆς θέσεώς της ἐνεργήσῃ πᾶν ὅ,τι δέον καὶ οἰκονομηθῇ ὁ δυστυχὴς οὗτος πρόσφυγξ τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῆς ὠφελείας ἐκ τούτου οὔσης ἀπείρου κατὰ τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Σωτῆρος.

Τὰς προσρήσεις μου διὰ τὸ Πάσχα διαβάζετε παρακαλῶ καὶ εἰς τὸν ἀντιπροσωπεύοντα τὴν Α(ὐτοῦ) Παναγιότητα τὸν Σεβ(ασμιώτατον) Μητροπολίτην μας (ὅν ἀγνοοῦμεν).

Ἐπὶ τούτοις διατελῶ αὖθις κατασπαζόμενος πάντας ὑμᾶς μετὰ πολλῆς τῆς ἀγάπης καὶ φιλαδελφείας μετὰ τῶν σὺν ἐμοὶ ἐν Χριστῷ ἀγαπητῶν ἀδελφῶν.

Ὁ Καθηγούμενος τοῦ Ἱεροῦ Κοινοβίου Σίμωνος Πέτρας.
Ἀρχιμανδρίτης ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ

Γνωρίζοντας οι πρόσφυγες των παρακάτω επιστολών τη φιλευσπλαχνία του οσίου Ιερωνύμου και την άνευ ορίων μεγάλη του αγάπη προς τον πάσχοντα συνάνθρωπο ζητούν τη βοήθειά του για την επίλυση των προσωπικών τους προβλημάτων:

[Επιστολή Αρχιμανδρίτη Ομήρου][18]

Φυλακαί Βόλου 28-3-22

Πρός τὸ Σεβαστόν Ἡγουμενοσυμβούλιον Ἱερᾶς Μονῆς Σίμονος Πέτρας/ εἰς Ἅγιον Ὄρος.

Ἅγιοι κ΄ ἐν Χριστῷ ἀδελφοί κ΄ Πατέρες,

Μετά πάσης ἀδελφικῆς ἐν Κυρίῳ ἀγάπης λαμβάνω τό θᾶρρος νὰ σας κατά-/στήσω γνωστόν ὅτι ἐγώ ὁ ταπεινός ἀδελφός σας ἐν Χριστῷ, Ἀρχιμανδρίτης/ Ὅμηρος, ἐξ ἱερᾶς Μονῆς Ἀσωμάτων Ἀτταλείας, ἐν Συρίᾳ,/ ἔπεσα

18. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 52/1922.

εἰς φυλακάς εὑρισκόμενος ἐν τελείᾳ ἀπογνώσει κ΄ βεβαίαν καταστροφήν,/ κ΄ παρακαλῶ τὴν προσοχήν σας, κ΄ τήν δέουσαν ἀδελφικήν σας στοργήν κ΄ βοήθειαν./

Ἀδελφοὶ ἀφοῦ κατέκαυσαν ἱεράν ἡμῶν Μονήν οἱ βαρβαροι Τοῦρκοι κ΄ κατέ-/σφαξαν τοὺς λοιποὺς συναδέλφους ἐγώ μόλις διασωθείς θείᾳ χάριτι, μετὰ μυρίων κινδύ-/νων, κ΄ ἐλθὼν εἰς Ἑλλάδα, πρὸς σωτηρίαν μου.

Ἀλλὰ κ΄ ἐδώ πάλιν ὁ Πειρασμός δὲν μέ ἀφῆκεν ἀνενόχλητον, διότι ὡς ξένον κ΄ ἀπροστά[τευτον]/ ἄνθρωπον μέ ὑποπτεύθησαν αἱ ἀρχαί μέ συνέλαβον ἤτε διά κοματικοὺς λόγους εἴτε/ τίς εἶδεν, κ΄ ἐγώ δεν γνωρίζω μέ ριψαν οἰκτρῶς εἰς φυλακάς ἀφαιρέσαντες μου πᾶν ὅτι/ εἶχον ὡς κ΄ τά ῥοῦχα μας ἀκόμη κ΄ δοκιμάζω τά πάνδεινα κ΄ φυλακήν κακουχού-/μενος κοιμόμενος κατά γῆν, ἄνευ ῥούχων, ἄνευ χρημάτων κυριολεκτικῶς πεθένω/ ἐξ ἀνεχείας πείνης, κρύου, κ΄ ψειρῶν, ἔχω 5 μῆνας ἀνάλογος ἔλυ[ω]σαν τά ροῦχα μου/ κ΄ οὐδείς μέ ἐρωτᾶ ἄν ζῶ ἤ πέθανα, δι ὅλα ταῦτα πατέρες ἔφθασα πλέον εἰς τό/ ἀπροχώρητον τῆς ζωῆς μου, κ΄ ἵνα μὴ περιφρονῆτε παρά ἀσεβῶν ἀνθρώπων τό τῆς/ Ἱερωσύνης μου μυστήριον, κ΄ ἱερόν μου σχῆμα κ΄ ἵνα μὴ καυχῶνται οἱ αντίθετοι κατα τοῦ/ κλήρου, ἐξέθεσα τήν ζωήν μου εἰς κίνδυνον θανάτου, ἐπευκαιρείᾳ ἀποπειραθείς νά ἀπό-/δράσῳ χάριν τῆς ψυχικῆς μου κ΄ σωματικῆς σωτηρίας.

Ἀλλά μέ ἐτουφέκησαν πολλάκις μέ συνέλλαβον καὶ διόκοντες μέ ἔφιπποι, κ΄ μοῦ ἀπέβη/ (ἡ ἐσχάτη πλάνη χεῖρον τῆς πρώτης). Πάλιν οἰκτρῶς κ΄ εν αὐστυρῷ ἀπομονόσει μέ-/ριψαν εἰς φυλακήν. ὑφίσταμαι τά πάνδεινα κινδυνεύῳ κ΄ τὴν ζωήν μου,/ Δι ὅ παρακαλῶ θερμῶς δι ἀγάπην Χριστοῦ, τὴν ὑμετέραν ἀδελφικὴν Πανοσιότητα/ ὅπως μέ λυπηθῆτε κ΄ μέ σώσητε ὅπως γνωρίζετε, κ΄ ἐγώ σας ὑπερβεβαιῶ ὅτι ἔχω ἀκοῦσι/ τό χαρακτηρίζον ὑμᾶς φιλανθρωπικόν αἴσθημα, ὅτι θὰ ἔλθῳ νὰ ζήσῳ ἐν ὑπακοῇ μαζί σας ὑπηρετῶν/ ἱεράν ὑμῶν Μονήν ὡς ἱερομόναχος ἕως θανάτου. Δέν ἔχω οὔτε μοῦ εὑρίσκουν σοβαρὰν ἐνοχήν/ κ΄ ὅταν μέ ὑποστηρίξητε θὰ μὲ ἀπολύσουν. Ἔτι παρακαλῶ Πατέρες στείλετε μου κ΄ μίαν/ συνδρομήν χρηματικήν νά βάλλῳ δικηγόρον νὰ πάρῳ τινα ῥοῦχα ἵνα συντηριθῷ.

Περιμένω ταχεῖαν βοηθειαν σας κ΄ ἀπάντησιν.

Εὐελπιστῶ ἐς τήν ἀρτίαν ὑμῶν ἀδελφικήν ἀγάπην, κ΄ φιλανθρωπίαν ὅτι θά μέ βοηθήσετε/ κατα Χριστόν, σωζόμενος ἐκ βεβαίου κ΄ ἀδίκου θανάτου.

Μετὰ μεγάλης ἀδελφικῆς ἐν Χριστῷ ἀγάπης Ἀσπάζομαι ὑμᾶς,

† Ἀρχιμανδρίτης
Ὅμηρος

[Επιστολή Οικονόμου Κωνσταντίνου Βλάμου][19]

Πανοσιολογιώτατε καὶ περισπούδαστε/ ἐν Χ(ριστ)ῷ ἀδελφέ σεβάσμιε Καθηγούμενε τῆς Ἱερᾶς/ Πατριαρχικῆς κ΄ Βασιλικῆς Μονῆς Σίμωνος Πέτρας/ Κύριε Ἱερώνυμε μετὰ τῶν περὶ ὑμᾶς ἀγαπητῶν ἀδελφῶν.

Εἰς Ἅγιον Ὄρος

Τοσοῦτον εἶνε τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς καὶ δυ-/στυχίας, αἵτινες ἔπληξαν ἐξαπίνης τὸν χριστιανικόν λαόν/ τῆς Μ. Ἀσίας, ὥστε θέλων τις νὰ ἐπικοινωνήσῃ μετὰ φί-/λων κ΄ ἀγαπητῶν ἀδελφῶν ἀπορεῖ - μὰ τὴν ἀλήθειαν -/ τίνι τρόπῳ νὰ ἄρξηται τῆς γραφῆς. Ἡ λεπτομερὴς περι-/γραφή, τῶν ὧν ὑπέστημεν ἀνηκούστων δεινῶν καὶ κακου-/χιῶν παρ᾽ αἱμοχαροῦς καὶ τρισβαρβάρου ἐχθροῦ εἶνε/ ἐργῶδες οὐ μὴν ἀλλὰ κ΄ ἐν πολλοῖς ἔργον ἀνωφελές, κα-/θόσον, οὕσης γνωστῆς τῆς θηριώδους τοῦ ἐχθροῦ τῆς πί-/στεως διαθέσεως, παντί δῆλον τί ἐγένετο καὶ τί διε-/πράχθη ὑπὸ ἀνθρώπων ὑπερβάντων κατὰ τὴν ὠμότη-/τα καὶ αὐτά τὰ φύσει ἄγρια τοῦ δρυμοῦ θηρία, δὲν/ ἔλειψε δὲ καὶ ὁ ἡμερήσιος τύπος νὰ παράσχῃ σύντομον/ μὲν ἀλλ᾽ ἀκριβῆ ὁπωσδήποτε ἀναγραφὴν τῶν ἐκτυλιχ-/θεισῶν ἀπαισίων σκηνῶν. Τὸ συμπέρασμα εἶνε, ὅτι ἐξε-/διώχθημεν διὰ τῆς πυρκαϊᾶς τῶν οἰκιῶν - μετά τὴν/ [2] *κατακράτησιν τῶν ἀγόντων ἡλικίαν 18-50-60 ἐτῶν ἀν-/δρῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται κ΄ ὁ πρεσβύτε-/ρος υἱός μου ἀτυχὴς Ἀντώνιος, ἢ μᾶλλον περισυνελέ-/γημεν καὶ ἐσώσαμεν τὴν ζωὴν μόνον φιλανθρώπῳ με-/ρίμνῃ τῶν ἀμερικανῶν μεταφερθέντες καὶ διασπα-/ρέντες ἀνὰ τὰς νήσους καὶ τὰς ἐπαρχίας τῆς ἐλευθέρας/ πατρίδος, ἀπωλέσαντες ἅπασαν τὴν ἀκίνητον καὶ κι-/νητὴν ἡμῶν περιουσίαν, ἀπογυμνωθέντες κ΄ αὐτῶν τῶν/ ἐνδυμάτων ἡμῶν, τὸ δὲ χείριστον λῃστευθέντες κ΄ τῶν ὧν/ ἐφέρομεν πολλῶν ἢ ὀλίγων χρημάτων, δι᾽ ὧν ἐμέλλομεν/ νῦν τὰς σπουδαιοτέρας καὶ ἐπιτακτικωτέρας ἡμῶν/ ἀνάγκας νὰ θεραπεύσωμεν καὶ τὴν γυμνότητα ἡ-/μῶν νὰ καλύψωμεν! Οἷον δρᾶμα φοβερὸν καὶ ἀπό-/τρόπαιον ὑπερβαῖνον καὶ τὴν τολμηροτέραν φαντα-/σίαν. Καὶ ὅμως ὀφείλομεν, ἀδελφέ, νὰ ὑποστῶμεν ἀγογγύ-/στως τὴν ἀνεπανορθώτως πλήξασαν ἡμᾶς συμφοράν.*

Κατ᾽ ἄνθρωπον σκεπτόμενοι ἀποροῦμεν καὶ ἐξιστάμε-/θα διὰ τὰ γενόμενα καὶ ἀδυνατοῦμεν νὰ ἐννοήσω-/μεν πῶς ὁ Πανάγαθος ἐπέτρεψε καὶ ἐπιτρέπει ταύ-/τα εἰς βάρος λαοῦ - τοῦ μικρασιατικοῦ - οὐδὲν ἀδι-/κήσαντος· ἀλλ᾽ ἀκριβῶς διότι ὁ πεπερασμένος τοῦ/ ἀνθρώπου νοῦς ἀδυνατεῖ νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὰ μυστήρια/ τῆς θείας οἰκονομίας, διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἔχῃ πάντοτε/ ὑπ᾽ ὄψιν τὸ «ἀνεξιχνίαστοι αἱ ὁδοὶ Αὐτοῦ» καὶ να/ κλίνῃ τὸν αὐχένα πρὸ τῆς θείας βουλήσεως. Εἴη τὸ ὁ-/νομα Κυρίου εὐλογημένον! Ὁ στόχος τῶν κακούργων/ ἦτο ὁ κλῆρος καὶ κατ᾽ αὐτοῦ ἰδίᾳ ἐστρέφετο τὸ ἄ-/σπονδον μῖσος αὐτῶν καὶ ἡ μανία, διὰ τοῦτο καὶ/ [3] *κ΄ ὀλίγιστοι ἐσώθησαν τοῦ βιαίου θανάτου.*

19. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 78/1922.

Γνωρίζων τὰ πρός με ἀδελφικά αἰσθήματα/ ὑμῶν ἀποστέλλω ὑμῖν τὴν παροῦσαν μου, ὅπως γνωρίσω/ ὑμῖν, ὅτι εὑρίσκομαι ἐν τοῖς ζῶσι θείᾳ χάριτι καὶ ὅτι/ ἀπεφάσισα νὰ διαχειμάσω ἐνταῦθα ἐξ ἀνάγκης πα-/ραμένων πλησίον συγγενοῦς μου ὡς στερούμενος τῶν/ πάντων καὶ δὴ τῶν ἀπαραιτήτων στρωμνῶν καὶ/ κλινοσκεπασμάτων δι' οἰκογένειαν.

Μίαν χάριν, χάριν ἀδελφικὴν ζητῶ παρ'/ ὑμῶν, νὰ μοὶ ἀποστείλητε μίαν ἱερατικὴν ἐνδυμα-/σίαν, ἤτοι φελόνιον, περιτραχήλιον, στοιχάριον κτλ./ διὰ τὴν τέλεσιν τῶν ἱερατικῶν μου καθηκόντων ἐν/ τῷ μέλλοντι. Ἐὰν δὲ διάταξίς τις τῆς Μονῆς ὑποχρε-/οῖ τὴν καταβολὴν τῆς ἀξίας της, τότε παρακαλῶ να/ μοὶ γνωρίσητε ταύτην, ἵνα φροντίσω τὴν καταβολὴν/ τῶν χρημάτων βραδύτερον, καθόσον σκέπτομαι/ τοποθετῶν ἐνταῦθα τὴν οἰκογένειάν μου νὰ μετα-/βῶ κατὰ Μάρτιον εἰς Ἀμερικὴν. Θὰ εἶμαι εὐγνώ-/μων κ΄ εὔχομαι νὰ ἀνταποδώσω τὴν χάριν εἰς τὴν/ Μονήν. Ἡ ἀποστολὴ δύναται νὰ γίνῃ διὰ ταχυδρο-/μικοῦ δέματος ἢ ἄλλου ἐπίσης ἀσφαλοῦς τρόπου/ κατὰ τὴν κάτωθι διεύθυνσιν.

Ἐπὶ τούτοις κατασπαζόμενος ὑμᾶς διατε-/λῶ μετὰ πολλῆς ἀγάπης.

<Ἐν Χίῳ τῇ 7 Νοεμβρίου 1922 ὅλος ὑμέτερος
Διεύθυνσις: Οἰκονόμος Κωνστ. Βλάμος.
Κύριον Ἰωάννην Φαρδῆν
διὰ τὸν Οἰκ. Κωνστ. Βλάμον
Εἰς Χίον.

[Επιστολή καταδίκων][20]

Ἅγιε/ Ἡγούμενε/

Πρῶτον σπεύδω διὰ τῆς παρούσης μου ἐπιστο-/λῆς. μας πρὸς τα παρόντα στοιχεῖα ὡς ἑξῆς./

Ἅγιε Ἡγούμενε πρὸ πολλοῦ ἔχον στήλη καὶ εἰς/ ἄλλα μέρη ἀλλὰ ἀπάντισης δὲν ἐλάβομεν./ Σήμερον εἶμεθα Μ. Ἀσιάται κατάδικοι/ καὶ παραμένομεν εἰς τὰς ἐνταῦθα φυλακὰς/ ὅπου ἔχομεν τήν ποίνην τῶν Ἰσοβίων δεσμῶν/ διατι; διότι οἱ ἀπαίσιοι Τούρκοι καὶ βαρ-/βαροι μᾶς εἶχον φονεύσῃ τοὺς γονεῖς μας, καὶ διαμίαν ἐκδίκισιν ἀπηλήσαμεν τούρκους/ εὑρισκόμενοι ἐκ βρασμοῦ ψυχικῆς ὁρμης./ μᾶς κατήνγγηλαν εἰς τὰς ἀρχὰς ὅπου μᾶς/ ἔριψαν εἰς τὰ κατεργα τῆς ἢ καταγώγια./ ὅπου δυστηχία μᾶς ἔριψε εἰς τὴν μετάνιαν/ καὶ προσευχόμεθα εἰς τὸν Θεὸν ἡμέρα καὶ/ νύκτα διὰ νὰ μᾶς σώσῃ. ἀλλὰ οὐδεὶς ἡμᾶς/ δίδοσι μισὺ ὀκὰ ἄρτου 30 = οντα λεπτὰ ὑποφέ-/ρουμε. δὲν ἔχουμαι νὰ πλήνουμε τὰ ἐσώρουχα μας/ καί πιθανὸν νὰ ἀσθένισουμαι. Δὲν φθάνει

20. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 30/1922.

αὐτό/ ἀλλά κατά κακήν μᾶς τύχη ἐσφάγησαν ὑπό/ τῶν Κεμαλικῶν τὸ ὑπόλοιπον τῶν οἰκογενειῶν.

Ἅγιε Ἡγούμενε ἡ δυστηχία μας ἡ πείνα μας/ καί προπαντὸς εὑρισκόμενοι εἰς μεγάλη/ ἀπελπισία μας μᾶς ἐξαναγκάζη νὰ ζητήσωμεν/ τὴν συνδρομήν σας. Ἐπίσης στερούμεθα τὸν ἐπιούσιον/ ἄρτον διὰ ἀγόρασωμεν ἐκ τῆς Ἱερᾶς ἐκλησίας/ ἕνα κηρίον τὸ ὁποῖον νὰ παρουσιάζη ὅτι/ εἶμεθα χροιστιανοὶ δὲν ἔχω νὰ αγοράσωμεν ὀλίγον/ ἔλεον πρὸς τιμήν τοῦ αγ. Πέτρου τὰς ἡμέρας/ ταύτας τῶν Μεγαλων ἑορτῶν ἥτις ὡς χροι-/στιανοὶ νὰ μεταβῶμεν εἰς τήν εκκλησίαν/ καὶ νὰ προσευχηθωμεν ὑπὲρ τῶν πεσῶντον/ καὶ φονεύθέντων εἰς τὸ μέτωπον καὶ σφαγέν-/των οἰκογενειῶν ὑπὸ τῶν τούρκων.

Ἐλπίζομεν Ἅγιε Ἡγούμενε νὰ μᾶς συνδράμη-/ται ὅτι εἶναι δυνατὸν λόγω τῶν μεγαλων/ καὶ Αγ. Ἑορτῶν. Καὶ ἡ συνδρομὴν αὕτη θα/ εἶναι ὄχι μονόν δι' ὑμᾶς ἀλλὰ καὶ εἰς ἅπαν-/τὰς τοὺς πτωχοὺς καταδικους στερουμένων/ οἰκογενίας καὶ τὸν ἐπιούσιον ἄρτον των./ σὰς γράφω Ἁγίε Ἡγουμενε./ ὀτι θὰ μᾶς εὐχαριστήση ἡ αὐτὴ συνδρομήν/ σας καὶ θὰ προσευχομεθα ὑπὲρ τῆς ειγηας/ σας.

Μετὰ Σεβασμοῦ. σὰς χερετωμεν.
κατάδικοι
Ἰωάν. Ροκαμβολάκης.
Νικόλαος Σιδερῆς
Αχιλεας Νικολετόπουλος
16/12/22. Πύλο.
Στρ(ατιώτης) Ἰωάννης Ροκαμβολάκης
φυλακὰς Πύλου
Μεσσινήας.

Άλλη μία χαρακτηριστική περίπτωση είναι κάποιας γυναίκας πρόσφυγος με καταγωγή από τη Φιλαδέλφεια της Μ. Ασίας, η οποία παρά τις διαμαρτυρίες άλλων πιστών λόγω της έντονης επιμονής της να ζητά οικονομική συνδρομή, βοηθήθηκε διακριτικά από τον όσιο Γέροντα Ιερώνυμο κατά τη διακονία του στην Ανάληψη[21]. Κατά τα λεγόμενά του «*Αὐτὴ ἡ γυναῖκα, ποὺ βλέπετε, εἶχε μιὰ μεγάλη περιουσία στὴ Φιλαδέλφεια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ δὲν δίστασε νὰ τὴν διαθέσει ὁλόκληρη τότε, σ' ἐκεῖνα τὰ ἔνδοξα καὶ τραγικὰ χρόνια, γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Κι αὐτὴ τὴ στιγμὴ ποὺ μιλᾶμε ἔχει στὸ σπίτι της καὶ συντηρεῖ μιὰ παράλυτη ἀδελφή. Ἂν δὲν σταθῶ πλάϊ της ἐγὼ ὁ πνευματικός, ἂν δὲν τῆς δώσω, ποιός θὰ τῆς δώσει;*». Ο άγιος Ιερώνυμος κάθε μέρα τής έδινε δέκα δραχμές. Κάποτε που δεν είχε χρήματα τής έδωσε έναν σταυρό που του είχαν δωρίσει, τον οποίο αυτή αμέσως πώλησε στον δωρητή και αυτός τον επέστρεψε στον άγιο.

21. Μωυσης Μον. Αγιορειτης, *Ιερώνυμος Σιμωνοπετρίτης. Ο Γέρων της «Αναλήψεως»*, *ό.π.*, σελ. 214· Αθ. Κοτταδακης, *Συναξάρι «3» του 20ού αιώνα*, *ό.π.*, σελ. 82..

Από το αρχείο της Μονής Σίμωνος Πέτρας

Τραγική κατάληξη στη μικρασιασιακή γη είχε ο Σιμωνοπετρίτης μοναχός Μόδεστος Αρχοντάκης[22]. Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία του με τον όσιο Γέροντα Ιερώνυμο, το Πάσχα του 1920 αναχώρησε αυτοβούλως από τη Μονή, επειδή λογόφερε με κάποιον Σιμωνοπετρίτη αδελφό του, ο οποίος όμως δεν κατονομάζεται, και κατέφυγε στην πατρίδα του, το Σεϊδίκιοϊ, κοντά στη Σμύρνη. Όταν έγινε η καταστροφή, ήταν ακόμη εκεί και οι Τούρκοι τον σκότωσαν[23]. Η επιστολή του Μοδέστου έχει ως εξής:

Ἐν Σεϊδίκιοϊ τῇ 1ῃ 12 1920

Τὴν ὑμετέραν πανοσιολογιότητα Κύριον κον Ἱερώνυμον Ἀρχι(μανδρίτην)/ καὶ καθηγούμενον τοῦ ἱεροῦ κοινοβίου Σίμωνος Πέτρας/ Ἐδαφιαίως προσκυνιτὼς ἀσπάζομαι τὴν δεξιάν Σου

Εὐλόγησον Γέροντα/

[1] *Ἀπὸ τῆς ἀναχωρήσεώς μου ἐκ τῆς ποθητῆς μοὶ μετανοίας ἄχρις αὐτοῦ τοῦ/ καιροῦ δὲν μεταίβην εἰς τὴν πατρίδα μου. Δυνάμει τοῦ παναγάθου/ καὶ βοηθείᾳ αὐτοῦ καὶ διευχῶν Σας κατ' αὐτὰς τὰς ἡμέρας ἐπῆγον, ἀλλὰ/ τὰ πράγματα, καὶ δὴ τὰ κτήματα εἰς ἀθλίαν κατάστασιν, σήμερον μό-/λις ἔφθασα ἐκ τῆς πατρίδος μου μοὶ ἐνεχείρισεν ὁ γραμματοκομιστὴς ἐπι-/στολήν τινα ὑμετέρα,* (superlineam) *9 Νοεμβρίου γεγραμμένην, ἀνέγνωσα αὐτὴν εἶδον δὲ ἵνα μοὶ γράφῃς/ περὶ τῶν ἱερῶν ἀμφίων τὸ Ἀρχιερατικὸν περιζώνιον κ΄ τὸ μαῦρον/ στοιχάριον τῆς Τεσσαρακοστῆς κτλ. Ναὶ δίκιον ἔχετε ὅσα ἄν/ μοὶ γράφῃς κ΄ τοῦτο ἔγεινε ὑπὸ ἐσφαλμένην ἰδέαν μου διὰ νὰ ἐξοικονομήσω/ περίστασιν ἀνάγκης.*

[2] *Τοῦτο σοὶ γράφω Σεβαστέ μοι Γέροντα (ὅτι ἡ φυγὴ μοῦ ἐκ/ τοῖς μετανοίας μου ἀπὸ τὴν μεγάλην Πέμπτην μὲ τὸν ἀνθρω-/πον ὅπου ἤλθαμε εἰς ῥίξιν λογίων ἁμέσως εἶπον καθ' ἑαυτόν/ ὅτι ἡ ὥρα ἦλθε διὰ νὰ ἀναχωρίσω ἀδίκως ἐκ τῆς μετανοίας μου)/ κ΄ διὰ τοῦτο εἶδον τὰ πράγματα δύστηνα ἐποίησα τὸ τοιοῦτον/ τὸ ὁποῖον εἶδες ὀφθαλμοφανῶς ὅτι ἔφυγον μὲ 150 δρ(αχμὰς) κ΄ τὸ/*

---

22. Σύμφωνα με τα Μοναχολόγια της Μονής, ο Μόδεστος, κατά κόσμον Μιχαήλ Κωνσταντίνου Αρχοντάκης, καταγόταν από τα Βουρλά της Μ. Ασίας. Γεννήθηκε το 1894 και σε ηλικία 12 ετών ήλθε στη Σιμωνόπετρα (Ε. Πολυκρέτη, *Νάξιοι μοναχοί αγιορείται*, Νάξος 2009, σελ. 71), όπου μετά από την προβλεπόμενη δοκιμασία, εκάρη μεγαλόσχημος την Παραμονή του Λαζάρου του 1911 (*Μ.Ι.Μ.Σ.Π.*, σ. 55: *1911. α/α 78: Μόδεστος κατὰ κόσμον Μιχαὴλ Κωνσταντί-/νου Ἀρχοντάκης κοινοβιάσας ἐκ Βριούλλων/ κοινοβιάσας κ(αὶ) δοκιμασθεὶς ἐκάρη μεγα-/λόσχημος τῇ παραμονῇ τοῦ λαζάρου*). Από τον Μόδεστο σώζεται στη βιβλιοθήκη της Μονής και ένα χειρόγραφό του, μία γραμματική του 1916, στην οποία υπάρχει και κτητορικό σημείωμα του γραφέα: *Μόδεστος Ἀρχοντάκις. Ἐν Σίμωνος Πέτρᾳ τῇ 3ῃ Ἰουλίου 1916* (Σωτηρούδης, *Κατάλογος*, ό.π., αρ. 170γ, σ. 244. Βλ. το χφ. του Μοδέστου στο https://repository.mountathos.org/jspui/handle/20.500.11957/142992

23. Ε. Πολυκρετη, *Νάξιοι μοναχοί αγιορείται*, *ό.π.*, σελ. 71.

ἀπολυτήριον, ὅπως κ΄ ἐζήτησα ἱερὰ ἀδύνατος τρόπος δι' ἕνα/ ἀδελφὸν ἐπὶ 12 ὁλόκλιρα ἔτη νὰ ἐργασθῶ εἰς ὅλα τὰ διακονί-/ματα μὲ ἀφοσίωσιν (εἶναι δὲ γνωστὸν τοῖς ἀδελφοῖς τοῦτο)./ Ἴσως σήμερον μοὶ λέγῃς οὐδεὶς σὲ ἐδίωξε μόνος μου ἔφυγα/ καὶ μόνος μου ἦλθον διὰ νὰ μονάσω. Λοιπὸν τοῦτο σοί/ γράφω ἐκ δευτέρου Σεβαστέ μοι Γέροντα σήμερον τὸ λύειν/ κ΄ τὸ δεσμεῖν εἶναι εἰς χεῖρας Σου. Ἂν ὑπάρχει ἀγάπη/ νὰ μοὶ ἀποστείλῃς τὸ στοιχάριον κ΄ ὀράριον τὰ κενουργῆ τὰ/ ὁποῖα ἐπίρατε ἀπὸ τὰς χεῖρας μου, ὄχι τοῦτο ἀπαιτητικῶς/ τὸ ζητῶ, ἀλλὰ ὡς χάριν ἐλέους ἵνα τὸ φορέσω τὰς ἑορτάς/ νὰ συγχωρήσω τὸ ἀοίδιμον Γέροντά μου (παπὰ Ἰωαννίκιον, λέγω)./ Ὅσον ἀφορᾷ διὰ τοὺς πατέρας οἱ ὁποῖοι ἐσκανδαλίσθησαν ζητῶ/ συγχώρισιν ἐν ἑνὶ λόγο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀδελφοὺς ἥμαρτον εἰς τὸν/ οὐρανὸν καὶ ἐνώπιον αὐτῶν, ὡς ἐλεημοσύνη ἂς μοῦ στείλουν/ αὐτὰ τὰ ἱερὰ, ἵνα δειχθὴ ἡ ἀγάπη αὐτῶν εἰς μίαν Μονήν/ ἕν στοιχάριον εἶναι μία βελόνα τοῦ ῥαψίματος κτλ. Ἂν δὲν τὸ/ στείλετα[ι] πάλιν ὁ Θεὸς νὰ σᾶς συγχωρήσῃ ἀδελφοί μου κ΄ ἐν/ τῷ νῦν κ΄ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι. Ταῦτα προσκυνητῶς γράφω/ τὸν καθηγούμενον κ΄ τοῖς ὅλοις ἀδελφοῖς νὰ μοῦ συγχωρέσουν./ Ἡ δὲ μετάνοιά μου μένει ἔνστατος, ἀλλὰ τὸ πότε ἄδηλον κ΄/ εἰς ἐμένα ποθῶ αὐτὴν ὁ Καρδιογνώστης νὰ μὲ φωτήσῃ.

Μόδεστος Ἀρχοντάκης. Τὰ ἱερὰ περιμένω τῇ ἀδείᾳ τῶν/ πατεροαδελφῶν μοὶ τῆς μετανοίας μου. Εὐλογεῖτε πατέρες.

Λόγω των οικονομικών δυσχερειών, τις οποίες διερχόταν κατ' εκείνη την περίοδο το ελληνικό κράτος, ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης Ν. Παρασκευόπουλος με την από 11 Μαρτίου 1922 επιστολή του αιτείται από την Ιερά Επιστασία του Αγίου Όρους μηνιαία χρηματική ή ανάλογη συνδρομή των Αγιορειτικών Μονών, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι πολυποίκιλες ανάγκες των απόρων οικογενειών των στρατευμένων στο μικρασιατικό μέτωπο[24]:

Νομαρχία Θεσ/νίκης. Ἐν Θεσ/νίκη τῇ 11 Μαρτίου 1922
Ἀριθ. 3118 Πρός/ τήν Ἱεράν Κοινότητα Ἁγίου Ὄρους

Λόγῳ τῶν οἰκονομικῶν δυσχερειῶν, ἅς διέρχεται/ τό κράτος ἀπεφασίσθη ἡ σύστασις συσσιτίων ὑπό ἐπι-/τροπῆς ὑπό τήν προεδρείαν ἡμῶν ὑπέρ τῶν ἀπόρων οἰ-/κογενειῶν τῶν ἐπιστράτων. Αἱ ἀνάγκαι αὐτῶν εἶναι γνω-/σταί, δεδομένου, ὅτι μετά τήν ἀναχώρησιν εἰς τό μέτωπον/ τῶν προστατῶν των αἱ περισσότεραι τούτων στεροῦνται κ΄/ αὐτοῦ τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου.

Πολλοί τῶν ἐνταῦθα ἰδιωτῶν καί τά περισσότερα τῶν/ εὐαγῶν καί λοιπῶν σωματείων καί ἱδρυμάτων προσέ-/φεραν ἀνάλογα ποσά ὑπέρ τοῦ ἄνω σκοποῦ κατιδόντες την/ ἐπιτακτικήν ἀνάγκην τῆς συνδρομῆς των πρός ἀνα-

24. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 112/1922.

κού-/φισιν τῶν πενομένων οἰκογενειῶν τῶν διά τήν τιμήν τῆς πα-/τρίδος μαχομένων. Διά τόν λόγον αὐτόν προσφεύγομεν κ΄/ εἰς τά γνωστά πατριωτικά αἰσθήματα τῶν ἁγίων πα-/τέρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τούς ὁποίους παρακαλοῦμεν, ὅπως/ ἐνισχύσωσι τό ἔργον τοῦτο τό ἱερόν τῆς ἐπιτροπῆς, εἴτε δι'/ ἐφάπαξ χρηματικοῦ χορηγήματος εἴτε διά μηνιαίου τοι-/ούτου ἀναλόγου πρός τό μέγεθος τῶν ἀναγκῶν, τάς ὁποίας καλεῖ-/ται νά θεραπεύσῃ ἡ προσπάθεια αὕτη τῆς Ἐπιτροπῆς.

Μέ τήν πεποίθησιν, ὅτι ἡ ἔκκλησις ἡμῶν αὕτη θέλει ἀπηχή-/σῃ εὐμενῶς εἰς τάς εὐγενεῖς καρδίας τῶν ἁγίων πατέρων, οἵτι-/νες πάντοτε πρωτοστατοῦσιν εἰς τάς ἀγαθοεργίας, παρακαλῶ ὅ-/πως δεχθῆτε τάς ἐκ τῶν προτέρων εὐχαριστίας ἡμῶν.

Μετά σεβασμοῦ Ὁ Νομάρχης
Παρασκευόπουλος

Ο πνευματικός Μεθόδιος[25], ο οποίος ήταν ο οικονόμος του Σιμωνοπετρίτικου μετοχίου της Αναλήψεως στον Βύρωνα, στην από 10 Σεπτεμβρίου 1922 επιστολή του προς τον Καθηγούμενο Ιερώνυμο πληροφορεί[26]:

Ἀθῆναι 10 7βρίου 1922

Σεβαστέ Γέροντα Εὐλόγησον

ἀπό ὑγεῖαν εἶμεθα καλά τό ἴδιον ἐπιθυμοῦμεν κ΄/ δι' ὑμᾶς τήν ἀπό 30 Παρελθόντος ἐπιστολήν σᾶς ἐλάβα-/μεν κ΄ ἴδωμεν νὰ παραπονεῖσθαι διά τι δέν σᾶς γράφομεν/ ἐπειδή ἐπρόκειτο νά ἔλθη ὁ Πατερ Δανιήλ[27] δια-

25. Ο Καυσοκαλυβίτης ιερομόναχος Μεθόδιος διετέλεσε οικονόμος του Μετοχίου της Αναλήψεως από την 1.1.1922 μέχρι την κοίμησή του στις αρχές του 1926. Συνεργάστηκε άριστα με τον υποτακτικό του, μετέπειτα ηγούμενο της Σιμωνόπετρας Δαμιανό. Ο δικηγόρος Αθηνών Π. Βενιόπουλος στην από 19.5.1926 συλλυπητήρια επιστολή του προς τη Μονή Σιμωνόπετρας για την εκδημία του πνευματικού Μεθοδίου, μεταξύ άλλων, σημειώνει: «*Εὐθὺς ἅμα τῇ εἰς τὴν πόλιν μας καθόδῳ του, ἐπεβλήθη διὰ τῶν κοσμούντων αὐτὸν μεγάλων ἀρετῶν του· ἡ εὐπροσηγορία, ἡ πραότης, τὸ μειλίχιον τοῦ χαρακτῆρος του, ἡ εἰλικρίνειά του κατέκτησαν τὴν ἀγάπην τοῦ πολυπληθοῦς ποιμνίου του. Ὑπῆρξεν ὁ παρήγορος τῶν τεθλιμμένων καὶ ὁ προστάτης τῶν ἀδικουμένων καὶ ἀδυνάτων, ἀμόλυντος τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα… Ἡ σεβασμία Ἱερὰ Μονὴ ἀπώλεσε διακεκριμένον ἀδελφόν, οἱ δὲ ἐνταῦθα εὐλαβεῖς χριστιανοὶ ἀπέκτησαν ἀνεκτίμητον ἐξομολογητήν, ποιμένα καὶ πατέρα*», βλ. Ιερομοναχος Νικολαος [Χατζηνικολάου], *Ιερό Μετόχι Αναλήψεως, Αγιορείτικη αύρα στην έρημο των Αθηνών*, Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας - Άγιον Όρος 2004, σσ. 25-27.

26. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 363/1922.

27. Ο Σιμωνοπετρίτης μοναχός Δανιήλ (~1860-1930), κατά κόσμον Δημήτριος Μπρέκασης του Γεωργίου και της Αγγελικής, καταγόταν από τα Αλάτσατα. Προσήλθε στη Σι-

τοῦτο. Τώρα/ ὅμως εἶνε τὰ Ἀτμόπλοια ὅλα ἐπίταξη κ΄ μόλις θά ἀφεθοῦν/ ἐλεῦθερα θὰ ἔλθη. διά δέ τόν Πατερ Εὐλόγιον μόλις ἦλθεν/ ἐδῶ ἀμέσως μας ἐπεσκεῦθη κ΄ μοῦ ἔδειξεν τὸ γράμμα ὅπου/ τοῦ ἐστείλατε. κ΄ ἀπεφασίσαμεν πρίν νά λάβωμεν τὸ γράμμα σας/ ἀλλᾶ θέλει δυὸ δωμάτια ἕνα να κημάται κ΄ ἕνα διὰ τὰ βιβλία/ του διά νά τό ἔχει γράφειον. διότι τά βιβλία του εἶνε τόσον/ πολά ὀποὺ 2 δωμάτια δέν τά χωρούν κ΄ μάλιστα ἔχει σκο-/πον τά 2 τελευταῖα δωματια θέλει νὰ τὰ μεγαλόση κ΄ εἶμε-/θε πολὺ στενοχορεμένη καλόν εἰνε καλόν νά ἀποφεύγη τούς/ τοιοῦτους διότι δὲν φθάνη κανεῖς ὀπου τοὺς δέχετε ἀλλὰ θέλουν/ νὰ τοὺς ὑπειρετεῖς ἐπιτέλους θὰ κάμωμεν εἰπομονήν.

διὰ τήν πατρίδα πιστεῦω νὰ ἐμάθετε τὴν μεγάλην συμφοράν/ δὲν ἔμειναν εἰς τοὺς 10. ἕνας καθῶς μᾶς εἶπαν ἀλατσατιανοί/ ὅπου ἐσώθησαν τὸν Παπά Σωφρόνιον[28] τὸν ἕκαμα(ν) κομματια/ κ΄ τοὺς Π. Εὐθύμιον Μαρίνον Νεόφυτον κ΄ ἄλλους τοῦς ὀποῖ-/ους εἶδαν ὀφθαλμοφανῶς ὀπου ἔσφαζαν τὸ Ρεϊσδερι ἐσώ-/θησαν μόνον τρεῖς καθῶς μᾶς εἶπαν αὐτὸ εἶνε ἀπίστευτον.

ἐδώ ἀθῆναι κ΄ Πειρεεῦς θὰ ἔχει ἕως ἐνα ἑκατομύριον Πρό-/σφυγες ἀπό ὅλην τήν Μικράν Ἀσίαν δὲν ἠμποροῦμεν να/ σᾶς παραστήσωμεν πρόσφερε τὰ σέβη μας εἰς ὅλους τούς/ Πατέρας. τὰ φάρμακα τὰ ἐπεῖραμεν κ΄ τά ἐπληρώσαμεν/ θατὰ φερη ὁ Δανιὴλ πιστεῦω εἰς 10 ἡμέρας θὰ λυθῆ/ ἡ ἐπίταξις.

ἔχετε μετανοίας ἀπὸ ὅλα τά πνευματικά σου τέκνα/ ἰδιαιτέρως ἀπό Ἰατρόν Γιαβόπουλον. Παπαϊωαννου κ΄/ Μπουρλετίδην.

Διατελῶ μετά Σεβασμοῦ
ο Πνευματικος Μεθόδιος.

Ο Πατριάρχης Μελέτιος Δ΄ Μεταξάκης (1871-1935) απέστειλε στις 2 Νοεμβρίου 1922 το παρακάτω τηλεγράφημα προς την Ιερά Κοινότητα[29]:

μωνόπετρα το 1888 και εκάρη μεγαλόσχημος το 1901, σε ηλικία περίπου 40 ετών. Απεβίωσε εβδομηκοντούτης τη νύχτα 8 προς 9 Μαΐου 1930 (*Μ.Ι.Μ.Σ.Π.*, σσ. 16, 47 και 113).

28. Ο Σωφρόνιος, κατά κόσμον Σταύρος του Γεωργίου και της Αργυρώς Αφεντάκη ή Μαστρομανώλη (της μετέπειτα Γλυκερίας μοναχής), καταγόταν από τα Αλάτσατα. Προσήλθε στη Σιμωνόπετρα το 1891 και στις 14 Νοεμβρίου 1894, σε ηλικία περίπου 20-21 ετών, εκάρη μεγαλόσχημος. Μεταξύ 1895 και 1899 χειροτονήθηκε διάκονος (στο Μοναχολόγιο δεν σημειώνεται το ακριβές έτος χειροτονίας, αλλά μόνο η ένδειξη 189.) και στις 22 Ιουλίου 1900, κατά την πανήγυρη της προστάτιδας της Μονής αγίας Μαγδαληνής, ιερομόναχος. Αναχώρησε από τη Μονή με τον εκ Κρήνης καταγόμενο Σιμωνοπετρίτη ιερομόναχο Ανατόλιο, άγνωστο όμως πότε (*Μ.Ι.Μ.Σ.Π.*, σσ. 9, 16, 47 και 48). Επειδή όμως η εις ιερομόναχον χειροτονία του Ανατολίου έλαβε χώρα την 27η Απριλίου 1903, είναι λογικό ότι οι δύο ιερομόναχοι αναχώρησαν από το Μοναστήρι μετά από αυτό το έτος. Εξάλλου, και οι δύο δεν αναφέρονται κατά τα επόμενα έτη στα Μοναχολόγια. Από την επιστολή αποδεικνύεται ότι ο Σωφρόνιος επέστρεψε ως εφημέριος σε κάποια ενορία ή μονή της πατρίδας του (Αλάτσατα), όπου και βρήκε μαρτυρικό θάνατο το 1922.

29. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 95/1922.

Από το αρχείο της Μονής Σίμωνος Πέτρας

Α΄ Ἱερὰν Κοινότητα Ἁγ. Ὄρους
Κων/πολις 2/Νβρίου 1922

Κατ' αὐτὰς μεταφέρονται ὑπέρ τας 10000/ ὀρφανῶν ἐκ Πόντου. Ζητοῦνται κατάλληλοι/ ἐκτάσεις γεῶν πρὸς ἐγκατάστασιν αὐτοῦ./ Σχετικῶς ἐνεργεῖ Ἑλληνική Κυβέρνησις ὡσαύ-/τως διά μετόχια Ἁγιορειτικά Χαλκιδικῆς/ ἢ ἀλλαχοῦ. Συνιστῶμεν θερμῶς Ἱ(εράν) Κοιν(ότητα) κ΄/ δικαιούχους (Μονάς) ἐπιδείξωσι πᾶσαν προ-/θυμίαν προς ἀποδοχήν σχετικῶν προτάσεων.

Τοῦτο ἀπαιτεῖ ὑψίστη ἀνάγκη Ἐκκλησίας Γέ-/νους. [Συμβαλεται] Συμβάλετε διά σωτη-/ρίαν ὀρφανῶν τούτων κ΄ οἱωνδήποτε ἄλλων ἀξι-/οῖ Ἱερὰ ὑμῶν ἀποστολή.

Πατριάρχης Μελέτιος

Επιπλέον, ο Πέτρος Καναγκίνης (1881-1947), πρωτεργάτης της δημιουργίας της Επιτροπής Αποκατάστασης των Προσφύγων (ΕΑΠ) και Διευθυντής της Γενικής Διεύθυνσης Προσφύγων, απέστειλε ανάλογο τηλεγράφημα προς την Ιερά Κοινότητα[30]:

Β΄ *Ἐπεῖγον Ἀριθ 25566/945*
Ἱερὰν Κοινότητα Καρυαῖς
Ἐκ Θεσ/νίκης Ἀριθ. 1878 5η 9/βρίου [19]22

Διά τοῦ ἀτμοπλοίου «Ἀνατολή» ἀναχω-/ρεῖ σήμερον αὐτόθι Ἀμερικανος Μπέρι,/ ἀντιπρόσωπος ἐπιτροπῆς περιθάλψεως ἐγγὺς Ἀ-/νατολῆς[31]*, περὶ οὗ ἐτηλεγράφησεν ὑμῖν Παναγι-/ώτατος Πατριάρχης Μελέτιος.*

Γεν. Διευθυντὴς ἀποκαταστάσεως ἐποίκων
Π. Καναγκήνης

Κατόπιν τούτου, η Ιερά Κοινότητα κοινοποίησε την απόφασή της προς τις Αγιορειτικές Μονές[32]:

---

30. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 95/1922.

31. Έργο της φιλανθρωπικής οργάνωσης «Περίθαλψη Εγγύς Ανατολής» ήταν συν τοις άλλοις η μεταφορά 15.000 ορφανών ελληνικής και αρμενικής καταγωγής από τη Μ. Ασία και την Κωνσταντινούπολη, όπου είχαν ξεμείνει και εγκαταλειφθεί. Τη δαπάνη μεταφοράς των ορφανών στην Ελλάδα και την εν συνεχεία τακτοποίησή τους στις διάφορες περιοχές προορισμού τους ανέλαβε η ελληνική κυβέρνηση. Βλ. Ι. Κολιοπουλος – Ι. Μιχαηλιδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιΐα*, Αθήνα 2009: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, σελ. 99.

32. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 96/1922.

ΙΕΡΑ ΚΟΙΝΟΤΗΣ
ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΑΘΩ [σφραγίδα: 2 ΝΟΕΜ(ΒΡΙΟΥ) ΣΦΡΑΓΙΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΑΤΟΥ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΑΘΩ[33]]

Ἀριθ. Πρωτοκ. 174.
Ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθω, τὴ 8η 9/βρίου 1922

Τήν Ὑμετέραν Πανοσιολογιότητα/ ἀδελφικῶς ἐν Κυρίῳ κατασπαζόμεθα
Εἰς Ἱεράν Μονήν Σίμωνος Πέτρας

Εἰς τήν καθ' ἡμᾶς Ἱεράν Κοινότητα ἀνηγγέλ-/θη τηλεγραφικῶς παρά τῆς αὐτοῦ θειοτάτης Παν-/αγιότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ ἡμῶν Πατριάρχου/ Κυρίου Μελετίου ὅτι κατ' αυτὰς μεταφέρονται εἰς/ Ἅγιον Ὄρος ἢ τά Μετόχια αὐτοῦ, ἀποφάσει τῆς Σε-/βαστῆς Κυβερνήσεως, 10 χιλιάδες περίπου ὀρφα-/νά τοῦ Πόντου πρός ἐγκατάστασιν αὐτῶν. Συνιστᾷ/ δέ πατρικῶς ἡ αὐτοῦ Παναγιότης νὰ συμβάλωμεν/ κ΄ ἡμεῖς, λόγῳ τῆς Ἱερᾶς ἡμῶν ἀποστολῆς, εἰς τὴν ὑ-/ψίστην ἀνάγκην ταύτην τοῦ Γένους κ΄ τῆς Ἐκκλησίας.

Δεύτερον τηλεγράφημα ἐκ Θεσ/νίκης ἀνήγγειλε/τῇ Ἱ(ερᾷ) Κοινότητι ὅτι ἔρχεται εἰς Ἅγιον Ὄρος ὁ Ἀμε-/ρικανὸς Μπερύ, ἀντιπρόσωπος τῆς Ἀμερικανικῆς/ Ἐπιτροπῆς περιθάλψεως, περὶ τοῦ σκοποῦ, δι ὅν ἐ-/τηλεγράφησεν ἡμῖν ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

Κατόπιν τῶν Τηλεγραφημάτων τούτων ἡ Ἱερά/ Κοινότης συνῆλθεν εἰς ἔκτακτον συνεδρίαν τήν Κυ-/ριακήν 6ην τρέχοντος κ΄ διασκεφθεῖσα σοβαρῶς ἐπί/ τοῦ ζητήματος τούτου κατέληξεν εἰς τὴν ἀπόφασιν νά/ δεχθῇ τὴν στέγασιν τῶν Ὀρφανῶν, τό μὲν ἐκ φιλανθρω-/πικῆς κ΄ Χριστιανικῆς ἀπόψεως, ἐφ' ᾗς κ΄ ὁ προορισμός/ τοῦ Τόπου ἡμῶν στηρίζεται, τό δὲ ἐκ τῆς Ἐθνικῆς ἀνάγ-/κης κ΄ ἰδίᾳ πρὸς ἀποφυγὴν παντὸς κινδύνου βιαίας/ [2] *ἐπιτάξεως ὑπό τῆς Σεβαστῆς Κυβερνήσεως ἁπάντων τῶν/ οἰκημάτων τῶν Ἱ(ερῶν) Μονῶν διά τόν ἀνωτέρω σκοπόν./ Ἐνέκρινε δέ τήν ἐπίταξιν πρός τό παρόν τῶν ἑξῆς οἰκη-/μάτων. α) τά ἐν Δάφνῃ οἰκήματα τῶν Ἱ. Μονῶν Ξή-/ροποτάμου κ΄ Σίμωνος Πέτρας β) τήν πλευράν τῆς Μο-/νῆς Ρωσσικοῦ, τήν χρησιμεύουσαν ὡς ξενῶνα ἐκτός/ τῆς Μονῆς κ΄ παρά τήν παραλίαν κ΄ γ) τά μεγάλα οἰ-/κήματα τά ἐν τοποθεσίᾳ "Θηβαΐς" τῆς Αὐτῆς Μονῆς, ὅπου θὰ ἐγκατασταθῶσι τά πρῶτα ἐρχόμενα ὀρφανά/ κ΄ εἶτα θὰ ἐπιταχθῶσι κ΄ ἕτερα οἰκήματα τοῦ Ὄρους./ Ἀνετέθη δέ εἰς τήν Ἱ. Ἐπιστασίαν ἵνα ἐρχομένου τοῦ κ./ Μπερὺ ὑποδείξῃ εἰς αὐτόν τά ἐπιταχθέντα οἰκήματα/ καθ' ὅσον τὸ ζήτημα ἐπείγει.*

---

33. Εικονίζεται η Θεοτόκος δεόμενη με ανοικτές χείρες και στα γόνατά Της το Θείο Βρέφος που ευλογεί με το δεξί χέρι. Δεξιά και αριστερά δύο άγγελοι και πάνω από το φωτοστέφανο της Παναγίας στέμμα. Επιγραφή: Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ. Όπως προκύπτει από την ημερομηνία 2.11.1912 που αναγράφεται στο κάτω κεντρικό μέρος, η σφραγίδα κατασκευάστηκε σε ανάμνηση της απελευθέρωσης του Αγίου Όρους από τον οθωμανικό ζυγό.

Από το αρχείο της Μονής Σίμωνος Πέτρας

Χθὲς ἀφίκετο ὁ κ. Μπερὺ συνοδευόμενος ὑπό τοῦ/ Τμηματάρχου τοῦ Σ(εβαστοῦ) Ὑπουργείου τῆς περιθάλψεως/ κ. Καμάρα κ΄ τοῦ διερμηνέως κ. Ξηρουδάκη κο-/μίζοντες κ΄ ἐπιστολήν τοῦ κ. Ὑπουργοῦ τῆς περιθάλ-/ψεως κ. Δοξιάδου, ἀναγγέλλοντος τήν ἀπόφασιν αὐ-/τοῦ κ΄ τόν σκοπόν τοῦ κ. Μπερύ. Δηλοῖ δέ ὁ κ. Υ-/πουργὸς ὅτι ἡ προστασία, συντήρησις κ΄ διαπαι-/δαγώγησις τῶν ὀρφανῶν ἀναλαμβάνεται ὑπό τῆς/ Ἀμερικανικῆς περιθάλψεως, ἥτις κ΄ διέσωσε 30000/ τοιούτων τοῦ Πόντου ἐκ τοῦ στόματος τῆς μαχαίρας/ τῶν ἀγρίων Τούρκων./

Κατά τά προαποφασισθέντα ὅθεν ἡ Ἱερά Ἐπι-/στασία ἀποστέλλει διμελῆ Ἐπιτροπήν ἐκ τῶν Παν-/οσιολ(ογιωτάτων) Ἀντιπροσώπου τῆς Μ.(ονῆς) Ξηροποτάμου Προ-/ηγ(ουμένου) Ἀθανασίου κ΄ τοῦ Ἀρχιγραμ(ματέως) Ἀρχιμ.(ανδρίτου) Ἀθανασίου Παν-/τοκρατορινοῦ, ἥτις κατερχομένη σήμερον εἰς τήν/ καθ᾽ ὑμᾶς Ἱ. Μονήν μετά τῶν ἄνω τριῶν προσώ-/πων κ΄ τοῦ ἀστυνόμου ἐνωμοτάρχου, ἵνα μεθ᾽ ὑμῶν/ ὑποδείξῃ τά ἐπιταχθέντα οἰκήματα τῆς Μονῆς./

Παρακαλοῦ[μεν] ὅθεν καί ἀδελφικῶς ἀξιοῦμεν ὅ-/πως ἡ ὑμετέρα Πανοσιολογιότης ἐπιδείξει θερμόν/ ἐνδιαφέρον καί προθυμίαν πρός ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ/ [3] *τῆς Ἐπιτροπῆς ὑποδεικνύουσα Αὐτῇ τά ὁρισθέντα κ΄/ διατελοῦμεν λίαν φιλαδέλφως.*

Ἅπαντες οἱ ἐν τῇ Κοινῇ Συνάξει Ἀντιπρόσωποι κ΄/ προϊστάμενοι τῶν εἴκοσιν Ἱερῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου/ Ὄρους Ἄθω.

Υ.Σ. Μή δυναμένη ἡ Ἐπιτροπή νά διέλθῃ ἐκ/ τῆς Ἱερᾶς ὑμῶν Μονῆς ἀποστέλλεται ἡ παροῦσα/ δια τοῦ ὑμετέρου Ἀντιπροσώπου./ Οἱ ἴδιοι.

Τῷ Πανοσιολογιωτάτῳ Ἀρχιμανδρίτῃ Κυρίῳ/ Ἱερωνύμῳ καθηγουμένῳ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Σίμωνος/ Πέτρας./ Εἰς τὴν Αὐτήν.

Επιπλέον, ο μικρασιατικής καταγωγής Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος (1868-1951), Πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Προσφύγων, ζητεί με το υπ᾽ αριθ. πρωτ. 1047 τηλεγράφημά του[34]:

Ἱερὰν Κοινότητα Ἁγ. Ὄρους
Ἀρ. 1047 Ἐκ Θεσ/νίκης

Παρακαλοῦμεν γνωρίσατε τηλ/κῶς/ πρῶτον πόσους γέροντας πρόσφυγας δύνα-/ται ἑκάστη Μονή νά περιθάλψῃ καί δεύ-/τερον πόσους ἐργάτας πρόσφυγας νά χρή-/σιμοποιήσῃ ἑκάστη διά τάς γεωργι-/κάς ἐργασίας κ(αί) πρός συλλογήν τοῦ ἐλαι-/οκάρπου μεριμνήσωμεν περί τῆς ἀπο-/στολῆς αὐτῶν.

Ὁ Θεσ/νίκης Γεννάδιος
Πρόεδρος ἐπιτροπῆς κεντρικῆς.

34. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 94/1922.

Στις 29 Οκτωβρίου 1922 ο υποστράτηγος του Β΄ Σώματος Στρατού Σπιλιάδης εξαπέλυσε διαταγή[35], βάσει του νόμου περί καταστάσεως πολιορκίας, με την οποία όλοι οι κάτοικοι της περιφέρειας καλούνταν να παραδώσουν τα ευρισκόμενα σε αυτούς πολεμικά όπλα και εκρηκτικές ύλες. Η μη τήρηση θα επέσυρε βαριές ποινές. Τη διαταγή του Β΄ Σώματος Στρατού κοινοποίησε στην Ιερά Κοινότητα τον Νοέμβριο 1922 ο Αστυνομικός Σταθμάρχης Δάφνης Γ. Μακαρίου:

Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος

Κοινοποιῷ κατωτέρω ὡς ἔχει τήν ὑπ' ἀριθ΄ 4388/1338 ἀπό 29-10-22 διατα/γήν τοῦ Β΄. Σ.(ώματος) Στρατοῦ κοινοποιηθεῖσαν μοι διά τῆς ὑπ' ἀριθ' 43/28 διαταγῆς ὁμοί/ας τοῦ ἀστυνομικοῦ τμήματος ἁγίου Ὄρους πρός γνῶσιν καί ἀκριβῆ συμόρφωσιν

[Σφραγίς]
Ἐν Δάφνῃ τῇ 22 Νοεμβρίου 1922
Ὁ Ἀστυν. Σταθμάρχης/ Γ. Μακαρίου

Ἔχοντες ὑπ' ὄψει τό ἀπό 28ης Σ/βρίου ἐ.ἔ. Β(ασιλικόν) Διάταγμα δι' εἷς ἐτέθη εἰς ἐφαρ/μογήν ὁ νόμος Δ.Ξ.Θ. περί καταστάσεως πολιορκίας τό ἄρθρον 9 τοῦ Νόμου Δ.Ξ.Θ. και/ τό ἀπό 25/27 Ὀκτωμβρίου 1922 Νομοθετικόν Διάταγμα καί την ὑπ' ἀριθ' 264632/ ἐ.ἔ. Ε.Υ.Ξ. {Καλούμεν} τούς ἐν τῇ περιφερεία ἡμῶν οἰκοῦντας/ ἤ διαμένοντας προσωρινῶς ἤ μονίμως ἕλληνας. ἡ ἀλλουεθνοῦς ὅπως ἐντός προθεσμί/ας 10 ἡμερῶν ἀπό τῆς κοινοποιήσεως τῆς διά τοῦ τύπου παρούσης παραδώσωσιν εἰς τάς/ πλησιεστέρας ἀστυνομικάς ἀρχάς τά ἐν τῇ κατοχῇ τῶν ὁποσδήποτε εὑρισκόμενα πολε-/μικά ὅπλα τουφέκια χειροβομβίδας καί ἐκρηκτικάς ὕλας. Οἱ παραβάται τῆς ὥς/ ἄνω διαταγῆς μου εἰσαγάμενοι εἰς τό Στρατοδικεῖον ἐπί ἀπειθεία τιμωρηθήσανται/ κατά Νομοθετικόν Διάταγμα 25/27 Ὀκτωμβρίου 1922 μέ θάνατον συντρεχουσῶν/ δέ ἐλαφριντικῶν περιστάσεων μέ πρόσκερα δεσμά, εἰρκτήν, ἤ φιλάκισην καί μέ χρι-/ματικήν ποινήν 1000 μέχρι 10000 δραχμῶν.

Θεσσαλονίκη τῇ 29 Ὀκτωμβρίου 1922
Τό Β΄. Σῶμα Στρατοῦ Σπιλιάδης ὑποστράτηγος.-

Μετά από άλλη Εμπιστευτική Διαταγή του Β΄ Σώματος Στρατού, το Αστυνομικό Τμήμα απέστειλε τον Δεκέμβριο 1922 τηλεγραφήματα προς την Ιερά

35. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 165/1922.

Κοινότητα, όπου προβλεπόταν η επίταξη όλων των κτηνών που κατείχαν οι Ιερές Μονές και οι ιδιώτες πρόσφυγες στο Άγιον Όρος[36].

Ἄκρως Ἐπείγουσα. Καρυαῖ 18η Δεκεμβρίου 1922
Τὸ Ἀστυνομικόν Τμῆμα Ἁγίου Ὄρους
Ἀριθ. 124/3
Πρός τήν Ἰ. Κοινότητα Ἐνταῦθα

Κατόπιν τῆς ὑπ' ἀριθ. 2573 ἐ.ἔ. Ἐμπιστευτικῆς δι-/αταγῆς τοῦ Β΄ Σώματος Στρατοῦ περί ταξινομήσεως κτη-/νῶν, κ(αί) συμφώνως ταῖς διατάξεσι τοῦ Νόμου Α.Φ.Μ./Γ. περί στρατιωτικ(ῶν) εἰσφορῶν κ(αί) τοῦ ἐκτελεστικοῦ Β(ασιλικοῦ) δι-/ατάγματος ὡς ἐτροποποιήθη, παρακαλοῦμεν εἶδο-/ποιήσατε διά τοῦ ταχυτέρου μέσου ἁπάσας τάς Μονάς Ἁ-/γίου Ὄρους ὡς κ(αί) τούς τυχόν διαμένοντας ἰδιώτας πρόσ-/φυγας κατόχων κτηνῶν ὅπως προσαγάγωσιν ἐνταῦθα/ (Καρυάς) ὁρισθεῖσαι ὡς τόπος ταξινομήσεως, ἅπαντα τά/ κτήνη ἀνεξαιρέτως μετά σαγῶν κ(αί) σαγμάτων κατά/ τήν κάτωθι ὁρισθεῖσαν σειράν.

1) Τήν 20ην τρέχοντος νά παρουσιάσωσι τά κτήνη αἱ Μο-/ναί Παντοκράτορος, Προφ. Ἠλιοῦ, Βατοπεδίου, Κου-/τλουμουσίου κ(αί) Ἰβήρων κ(αί) ἕδρας Καρυῶν μετά τῶν/ πέριξ Σκητῶν.

2) τὴν 21ην αἱ Μοναί Σταυρονικήτα, Φιλοθέου, Καρα-/κάλλου, Ξηροποτάμου κ(αί) ἁγίου Παντελεήμονος με-/τά τῶν πέριξ Σκητῶν.

3) τήν 22αν αἱ Μοναὶ Ἐσφιγμένου, Κωνσταμονίτου, Ζω-/γράφου, ἁγίου Παύλου μετά τῶν πέριξ Σκητῶν αὐτῶν.

4) τὴν 23ην αἱ Μοναί Γρηγορίου, Λαύρας, Σιμ(ωνος) Πέτρας/ μετά τῶν πέριξ Σκητῶν αὐτῶν.

5) τὴν 24ην αἱ Μ(οναί) Διονυσίου, Ξενοφῶντος κ(αί) Δοχειαρίου με-/τά τῶν πέριξ Σκητῶν αὐτῶν.

Τὰ ἀνωτέρῳ κτήνη δέον νὰ ὁδηγηθῶσιν ὑπὸ 2 ἀν[θρώ]-/τιπροσ(ώπων) ἑκάστης Μονῆς, συστηθῆ δέ εἰς ταύτας ὅτι πᾶσα ἀπόκρυ-/ψις ἤ μή προσαγωγή τοῦ κτήνους κατά τόν ὁρισθησόμενον/ χρόνον κ(αί) τόπον θέλει ἐπισύρει βαρείας ποινάς κατά τόν προ-/ρηθέντα Νόμον περί εἰσφορῶν. ἤτοι ποινήν χρηματικήν/ ἴσην πρός τήν ἀξίαν τοῦ κτήνους, κ(αί) κατάσχεσιν τούτου.

Ὁ Ἀνθυπομοίραρχος Διοικητής τοῦ Τμήματος
Ἰ. Ἀνδρουλιδάκης
Σίμ(ωνος) Πέτρας.

36. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 102/1922.

Ἐν Καρυαῖς τῇ 26ῃ Δ(εκεμ)βρίου 1922
Ἀριθ. 124/6
Τό Ἀστυνομικόν Τμῆμα Ἁγ. Ὄρους
Πρός τήν Ἱ. Ἐπιστασίαν Ἁγ. Ὄρους
Ἐνταῦθα

Ἔχω τήν τιμήν νά παρακαλέσω ὅπως/ διατάξητε τάς ὑφ' Ὑμᾶς Μονάς ἵνα την 28ην τρέχοντος ἀποστείλωσι τά ἐπιταχθέντα/ αὐταῖς κτήνη ἐνταῦθα προκειμένου να/ σταλῶσιν εἰς Θεσσαλονίκην κατόπιν τῆς ὑπ'/ ἀριθ. 18897/4290 διαταγῆς Β΄. Σώματος/ Στρατοῦ.

Ὁ Ἀνθ(υπομοίραρ)/χος Διοικητής
Ἰ. Ἀνδρουλιδάκης

Η Ιερά Επιστασία απάντησε ότι οι Μονές έδειξαν μεγάλη προθυμία για την εκτέλεση της απόφασης για την ταξινόμηση των ζώων[37]. Προσπάθησε όμως να αποφύγει την εκτέλεση της απόφασης για την επίταξή τους, επικαλούμενη ότι για αυτήν απαιτούνταν επιπλέον απόφαση και της Ιεράς Κοινότητος και η ίδια, χωρίς ιεροκοινοτική απόφαση, δεν είχε δικαιοδοσία να προβεί σε έκδοση τέτοιας διαταγής[38]:

Ἀριθ. 206 Δ(εκεμ)/βρίου 26
Πρός τήν διοίκησιν τῆς ὑπομοιραρ-/χίας Ἁγίου Ὄρους
Ἐνταῦθα

Εἰς ἀπάντησιν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 124/6 ὑμε-/τέρου ἐγγράφου ἀναφέρομεν ὑμῖν τά ἑξῆς./

Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἱερά Ἐπιστασία λαβοῦσα/ ὑπ' ὄψει τό ὑπ' ἀριθ. 124/3 ἔγγραφον ὑμῶν,/ ὅπερ ἐπρόκειτο περί ταξινομήσεως τῶν κτη-/νῶν, ὅπερ ἐγνωστοποίησε ταῖς Ἱεραῖς Μο-/ναῖς, αἱ ὁποῖαι ὡς γνωστόν ἐπεδείξαντο με-/γάλην προθυμίαν προσαγαγοῦσαι τά κτή-/νη τῶν ἐνταῦθα παρά τό δύσκολον τοῦ και-/ροῦ.

Τό δέ ὑπ' ἀριθ. 124/6 σημερινόν ἔγγρα-/φον ὑμῶν ποιεῖται λόγον περί ἀποστολῆς/τῶν κτηνῶν ὑπό τῶν Μονῶν πρός ἀπο-/στολήν τούτων εἰς Θεσ/νίκην, ἤτοι περί ἐπι-/τάξεως, πρᾶγμα ὅπερ μόνον τῆς Ἱ. Κοινό-/τητος δικαίωμά ἔστι ἵνα διατάξῃ τάς Ἱεράς/ Μονάς. Καθόσον ἡ Ἱ. Ἐπιστασία ἐκτελεῖ/ τάς ἀποφάσεις τῆς Ἱ. Κοινότητος[39]. Τοιαύτη δε/ ἀπόφασις περί διαταγῆς ἐπιτάξε-

37. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 103/1922.
38. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 104/1922.
39. Πβ. *Γενικοὶ Κανονισμοὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους (Ἄθω)*, ἐν Καρυαῖς, τῇ 31ῃ Ὀκτωβρίου

ως κτηνῶν/ δέν ὑπάρχει καί κατά συνέπειαν ἀδυνατοῦ-/μεν νά ἐνεργήσωμεν πέραν τῶν καθη-/κόντων καί δικαιωμάτων ἡμῶν, ὡς ἐπι-στα-/στατῶν.

Ἐκφράζοντες τήν λύπην ἡμῶν διά τήν/ ἀδυναμίαν ἡμῶν ταύτην κ.τ.λ.

Οἱ Ἐπιστάται τῆς Ἱ. Κοινότητος...
Σίμ. Πέτρας

Ωστόσο, ο Υποστράτηγος του Β΄ Σώματος Στρατού Αλέξανδρος Οθωναίος διέταξε τηλεγραφικώς τον Πρόεδρο Επιτάξεως Καρυών Υπολοχαγό Επιτροπάκη να επιταχθούν με κάθε αναγκαίο μέτρο τα κτήνη από τις Μονές και να αποσταλούν άμεσα στη Θεσσαλονίκη, λόγω επείγουσας ανάγκης, χρησιμοποιώντας, αν παραστεί ανάγκη, ακόμη και τη βίαιη κατάσχεση με ταυτόχρονη επιβολή προστίμου ίσου με την αξία του ζώου[40]:

Τηλεγραφική διαταγή
Β΄. Σώματος Στρατοῦ Γραφ. Ιον Ἀρ. 16630/6060
Πρός τόν ὑπολοχαγόν Ἐπιτροπάκην
Πρόεδρον Ἐπιτάξεως Καρυῶν

Διατάξατε ἀμέσως Μονάς Ἁ-/γίου Ὄρους παρουσιάσωσιν ἐπιτα-/χθέντα αὐτῶν κτήνη κ(αί) ἀποστεί-/λατε ταῦτα εἰς Θεσ/νίκην λόγῳ ἐπει-/γούσης ἀνάγκης.

Ἐν ἀνάγκῃ ἐφαρμόσατε τά/ παρά τῶν ὁδηγιῶν προβλεπόμε-/να μέτρα.

Ἐπί τηλεγραφική ἀναφορᾷ Σας.
31/12/22
Ὑποστράτηγος
Ὀθωναῖος

Αυθημερόν η Ιερά Επιστασία του Αγίου Όρους απέστειλε έγγραφο στο Υπουργείο Εξωτερικών, όπου προσπάθησε να χειριστεί το θέμα με εξαιρετικά διπλωματικό τρόπο. Ανέφερε ότι η επίταξη των κτηνών διενεργήθηκε με μεγάλη προθυμία και πατριωτισμό από όλες τις Μονές, αλλά ταυτόχρονα υπενθύμιζε ότι κάτι τέτοιο διενεργούνταν για πρώτη φορά στο Άγιον Όρος. Παράλληλα, η Ιερά Επιστασία εκμεταλλεύτηκε την ειδική ευνοϊκή μεταχείριση και εξαίρεση από την επίταξη της Σερβικής Μονής Χιλανδαρίου, που οφειλόταν στην παραδοσιακή φιλία και συμμαχία Ελλάδας και Σερβίας, προσπαθώντας να πετύχει

1911, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1912: τύποις Μισαηλίδων, άρθρο 51 (σελ. 11): «*Ἡ Ἱερὰ Ἐπιστασία ἀποτελουμένη ἐκ τεσσάρων Προϊσταμένων διαφόρων Ἱερῶν Μονῶν ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐκτελεστικὴν τῆς Ἱερᾶς Κοινότητος ἐξουσίαν, ἐκπληροῦσα συγχρόνως καὶ καθήκοντα δημαρχιακὰ ὡς καὶ καθήκοντα εἰρηνοδικείου.*». Το άρθρο αυτό επαναλήφθηκε και στο άρθρο 40 του Καταστατικού Χάρτη του Αγίου Όρους (ΦΕΚ 300Α/16.9.1926).

40. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 105/1922.

την εξαίρεση όλων των Αγιορειτικών Μονών από το μέτρο. Με αυτή την κίνηση τακτικής η Επιστασία προσδοκούσε ότι, εξαιτίας της Μονής Χιλανδαρίου, το Κράτος θα απέφευγε την επίταξη των ζώων όλων των Μονών, για να μην θέσει σε κίνδυνο τις καλές σχέσεις του με την Σερβία. Έτσι, έθετε στο Υπουργείο το ερώτημα: αν οι Μονές υπόκεινται σε επίταξη, τότε δεν έπρεπε να εξαιρεθεί καμία, ούτε και η Μονή Χιλανδαρίου. Εάν εξαιρούνταν, βάσει του προνομιακού καθεστώτος του Αγίου Όρους, τότε δεν έπρεπε να διαταχθεί η επίταξη[41]:

31/12/22
1922

Ἀντίγραφον
Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν - Ἀθήνας

Προχθές ἀφίκετο ὑπολοχαγός Β΄. Σώματος Στρα-/τοῦ διενεργῶν ἐπίταξιν κτηνῶν Ἁγίου Ὄρους. Μοναί/ ἔδειξαν εἰς τοῦτο προθυμίαν μεγάλην κ(αί) πατριωτι-/κήν. Ἀλλά λυπούμεθα σφόδρα διότι ἐπίταξις,/ ἥτις τό πρῶτον ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἐνεργεῖται, ἐξαιρεῖ Σερ-/βικήν Χελανδαρίου, ἔχουσαν τά αὐτά δικαιώματα κ(αί)/ὑποχρεώσεις κατά ἁγιορειτικά Καθεστῶτα.

Ἐξαίρεσις αὕτη ἐμβάλλει εἰς ἀπορίαν κ(αί) ἀνησυ-/χίαν ἡμᾶς. Καθόσον ἐάν μέν ὑπόκειται εἰς ἐπίταξιν/ Ἅγιον Ὄρος δέν πρέπει νά γίνηται ἐξαίρεσις ἁγιορειτι-/κῆς Μονῆς, ἄν δέ πάλιν δέν ὑπόκειται λόγῳ προνο-/μιακοῦ Καθεστῶτος αὐτοῦ τότε διατί γίνεται τοιαύτη;

Παρακαλοῦμεν εὐαρεστηθῆτε ἀπαντήσητε ἡμῖν/ πρός καθησύχασιν.
Οἱ Ἐπιστάται τῆς Ἱ. Κοινότητος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω.

Η Ιερά Επιστασία την περίοδο αυτή της Μικρασιατικής Καταστροφής (1.6.1922-31.5.1923) αποτελούνταν από τέσσερις ελληνικής καταγωγής Επιστάτες: Πρωτεπιστάτης ήταν ο Ιβήρων Προηγούμενος Άνθιμος και Επιστάτες οι Παντοκράτορος Γέρων Συνέσιος Μοναχός, Φιλοθέου Γέρων Αυξέντιος Μοναχός και Σίμωνος Πέτρας Γέρων Ιωσήφ Μοναχός[42]. Τα γεγονότα που ακολούθησαν απέδειξαν ότι οι Αγιορείτες γνώριζαν να κινούνται καλά στη διπλωματική σκακιέρα. Το Ελληνικό Κράτος, αποδυναμωμένο μετά την Καταστροφή, ήθελε να διατηρήσει την παραδοσιακή συμμαχία με τη Σερβία, που αναγόταν στην εποχή των Βαλκανικών Πολέμων[43]. Για αυτό εφάρμοζε μία ευνοϊκή πο-

41. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 107/1922.

42. Αρχιμ. Ευδοκιμος Καρακουλακης, *Η Ιερά Επιστασία του Αγίου Όρους Άθω*, Αθήνα 2011: Επτάλοφος, σελ. 49.

43. Η Μονή Χιλανδαρίου είχε συνυπογράψει το 1913 με τις 17 ελληνόφωνες Μονές το «Ιερό Ψήφισμα» της Γενικής Συνέλευσης του Αγίου Όρους για την ένταξή του στην

λιτική απέναντι στη Μονή Χιλανδαρίου, που απολάμβανε την πλήρη στήριξη του Σερβικού Κράτους. Μετά την Καταστροφή όμως, και κυρίως μετά την ατυχή Ελληνοβουλγαρική Συνθήκη Πολίτη-Καλφώφ (29.9.1924), η Σερβία, έχοντας αναδειχθεί σε βαλκανική δύναμη, δεν ενδιαφερόταν πλέον για τη συμμαχία με την Ελλάδα και παρενέβαινε στα αγιορειτικά πράγματα, για να πετύχει ευνοϊκές εξαιρέσεις υπέρ της σερβικής Μονής, όπως για παράδειγμα από την απαλλοτρίωση των αγιορειτικών μετοχίων το 1924[44]. Το Ελληνικό Κράτος, ωστόσο, είχε ανάγκη τη σερβική συμμαχία και για αυτό ήταν ευάλωτο σε υποχωρήσεις. Οι Αγιορείτες γνώριζαν ότι η Πολιτεία προσπαθούσε να κρατήσει αυτή την ισορροπία και προσπαθούσαν να την εκμεταλλευτούν προς όφελος των άλλων Μονών.

Ο Σιμωνοπετρίτης μοναχός Ιωσήφ[45], ήταν κατά το 1922 ο ορισμένος Αντιπρόσωπος της Σιμωνόπετρας στην Ιερά Κοινότητα, ο οποίος, όταν συνέβη η Μικρασιατική Καταστροφή, ήταν ταυτόχρονα και Επιστάτης στην Ιβηριτική Επιστασία 1922-1923[46]. Ως Επιστάτης ο Ιωσήφ λάμβανε τις ειδήσεις που έφθαναν στο διοικητικό κέντρο του Αγίου Όρους σε σχέση με τα δραματικά γεγονότα που συγκλόνιζαν την Ελλάδα και φρόντιζε να ενημερώνει για αυτά τον Ηγούμενο και την Μονή του, που ήταν φυσικό να μην έχουν την ίδια άμεση πληροφόρηση. Οι επιστολές του, ανορθόγραφες, ασύντακτες και γραμμένες σε απλοϊκό ύφος φανερώνουν την οπτική με την οποία αντιλαμβανόταν ο απλός λαός την πολιτική επικαιρότητα της εποχής. Αποδέκτης των επιστολών του ήταν ο Ηγούμενος Ιερώνυμος, ο οποίος, εκτός των άλλων ειδήσεων, πληροφορείτο από τον Σιμωνοπετρίτη αντιπρόσωπο τα «πολιτικά», δηλαδή την πολιτική κατάσταση της εποχής:

Ταπινός προσκηνό[47] *ἠλθεν/ ο Νικήτας ελάβαμεν τήν ευχετικήν/ σας επιστολήν και ήδομεν τα εν αυτή/ καθός και του Σίτου το ωπίον εστίλαμεν/ σίμερον εις του φιλοθέου να αλέσουν δια Σί/τον οπου κάνετε λόγον κάθε ημέραν ηπε/σχέθη ο διηκητής Θράκης να στίλι 20 βαγό/νια Σίτου εις Θεσαλονίκην ος να ελθή άλον/ Σιτοφορτίον οπου περιμένετε εξακολουθη/ ολος*

ελληνική επικράτεια. Επιπλέον, το 1917 οι Σέρβοι μοναχοί της Μονής Χιλανδαρίου απέτρεψαν την ανταλλαγή της με τη Μονή Ντέτσανι στην περιοχή του Κοσόβου, μετά την οποία θα περνούσε στους Ρώσους, βλ. Δ. Μουζακης, *Το Άγιον Όρος κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου*, Αθήνα-Κομοτηνή 2008: Σάκκουλας, σσ. 597, 60-62.

44. Για τις παρεμβάσεις του Σερβικού Κράτους στα αγιορειτικά πράγματα βλ. Δ. Μουζακης, *ό.π.*, σελ. 596-605.

45. Ο μοναχός Ιωσήφ Σιμωνοπετρίτης (κατά κόσμον Ιωάννης Εμμανουήλ) καταγόταν από τον Άγιο Κωνσταντίνο Λασιθίου Κρήτης. Στη Σιμωνόπετρα προσήλθε το 1865 και το 1867 εκάρη μεγαλόσχημος. Απεβίωσε το 1926 στο νοσοκομείο της Μονής (*Μ.Ι.Μ.Σ.Π.*, σσ. 6, 43 και 104).

46. Αρχιμ. Ευδοκιμος Καρακουλακης, *Η Ιερά Επιστασία του Αγίου Όρους Άθω*, *ό.π.*, σελ. 49.

47. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 255/1922.

ο Ἀύγουστος με αυτήν τή αποστο/λήν εχθές εστίλαμεν τιλέγραφον εις/ τον Νομάρχην ότι έχι ο τόπος ανάνκη/ και να δόσι εις του Ἰωάνην Χορτιάτην εκα/τον χιλιάδες οκκάδες να ηκονομηθή ο τόπος/ διότι [razura] *μένι χορίς Σίτου κάι ο κε/ρός χιμονιάζη και κατόπην/*[2] *χιμονιάζη καί πιστέβο ο Νο-μάρχης/θα φροντίση*

πολητικά διαδίδον πολά αλά ήδε τής/ πόσον θα αλιθεύσουν διαδιδουν ότι ο στρα/τος και στόλος επαναστάτισε Μη[τι]λίνη/ χιος Καβαλα Θράκη κ(αι) κ(αθεξής) κατα/ του καθεστότος ο Θεός οπου δίνατε όσα θέ/λη και η κυρία Θεοτόκος η προστά/της τόν χριστηανον ας ηκονομή/σουν το συμφερότερον

εντουτης διατελο μετα σεβασμού
τη 15 Αυγουστου 1922 Ιωσηφ Μ(οναχός) Σ(ιμωνο)Π(ετρίτης)
στέλομεν τα του ταχιδρομίου.

Ταπινός προσκηνο[48]

Στέλομε τα του ταχιδρομήου και το/ προημερόν οπου δεν το έβγαλεν έξο/ αλα ανεχόρισε και πηγενάμενον εις σμηρ-/νην επιτάχθη και τόρα ήλθεν το τώτε ταχι/δρομήον εδο ήλθεν επισήμος τηλεγράφος/ ότι επαναστατική Κυβέρνισης εξεβίασεν/ τον Κοσταντίνον και επαρατίθη ηπέρ του/ διαδόχου τους δέ φαυλοκράτας διλαδή τους πέντε, Γούναρι στράτο προτοπαπαδά-κη/ πανταζή κ(αι) κ(αθεξής) τούς έβαλε ο στρ(ατ)ός φιλακή ος να ελθή η όρα να απολογηθούν δια τα λάθη τον/ αύριο μετά την λητουργίαν θα ψαλή εις το/ Πορτάτο Δοξολογία δια τον Γεόργίον Βα/σιλέα και το εσπέρας της Κυριακής φοτα/ψία ο δε Βενιζέλος έμηνεν επι τον/ εξοτερικόν οππίος έστι-λε τελεσίγραφον/ εις το Κεμάλ να εκενόσι την σμήρνην/ αμέσος και να σε-βασθή τη σηνθήκην/ το σεβρόν άλος θα προελάσι ο ελινηκός/ στρατος στην Πόλην και ήδομεν το απο/βισομενον βεβέος αυτοβουλος δεν θα εγρα/ψε αλά ενσινενοήθη τον σημάχον

ο Νομάρχις θεσαλονήκης ετιλεγραφι/σεν εις την Ιεραν Κοινότιτα κα[ι] παραστί/ την ανάνκην τον προσφήγον ότι η χιλιαδες/ άστεγι και ζητί εις τα Μετόχια ονομαστί/ Καλαμαριά Κασάνδρας Σικιάς και/ Ορμήλιας να τον δι-λόσομεν το κάθε Μετό/χι ποσους ημπορί να στεγάσι και εζήτι/ και επίγον απάντισην του απήντισεν/ η κοινότης ημι[ς] έχομεν την ευχαρίστι/ να φα-νούμεν χρίσημη εις την ετισήν/ σας αλά δια καλιτεραν πλιροφορίαν [2] *ότι τα Μετόχια κατικούντε από τους εγαζο/μένους εις αυτα κολιγους φαμελι-κος/ και δεν θα έχουν χορικότιτα δια πρόσφηγας/ δίνασθε να στίλετε μίαν επιτροπήν να ηδι όπου/ έχι χορικότιτα να στεγασθούν να σινενοηθή/ με τους οικονόμους τα περετέρο* [razura].

48. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 171/1922.

ο γνοστός Γεδεόν δηευθηντής άλοτε Αλη/θήας[49] *εις τα Πατριαρχήα παλεά χρόνια/ μέστιλε εχθές μήαν επιστολήν τη οπίαν ε/σοκλίο δια να ηδίτε το περιεχομενόν της/ κατόπην τόν αντάμοσα κάι τόν ήπον οτι/ έχομε εις το κονάκη πάρετην και βγάλε/ φοτογραφία και πάλην την επιστράφης/ με λέγη κάι άλας πλιροφορίας διαυτό/ στελο τήν επιστολήν α θέλετε εκτελίτε την/ επιθημίαν του περι χρονολογίας πος και πού/ και πόσον όσον δια την φοτογραφίαν έχο/εχομε εδό ας φοτογραφίση/ εχι δέ ένα αλο ζήτιμα θέλη να αντα/μόση το Κύριον Εβάνγγελον και πε/ρικαλί άν ήνε δινατόν να ελθή να/ αντάμοθούν έος την την δευτέραν/ προΐ θα ήνε εις Ηβίρο και θα ανα/χορίσι δια λάυρα και ήσος κατό/πην θα περασι και απαυτού και αν/ταμοθούν αυτού σήμερον ήλθεν ταχι/δρομήον θαλάσις δεν ήχαμε μόνον/ ενα γράμα του Δαμασκηνού ουτε ένα/ φιλο αυτά τα νεα από αλού τα πίρα/ δια να μαθετε τα της ημερας νέα*

τη 17 Αυγούστου 1922
Ιωσηφ Μ(οναχός) Σ(ιμωνο)Π(ετρίτης)

Ταπινός προσκηνό[50]

ήλθον απο τόν οδοντά να πάρουν τον/ βαρελοπιόν διότι εδό ετελίοσε και με αυ/τήν την ευκερίαν στέλο και τα του ταχηδρο/μήου τόρα οπου έβρεξε ο πανάγαθ(ος) θεός και επα/ριγόρισε τον κόσμον πιστέβο ότι θα έκαμε/ ο μήλος αλεύρι και περικαλό να φροντίσετε/ να μας στίλετε διότι δεν εχομε ούτε ψομή ούτε αλεύρι και θα αγοράσο την δευτερα ψομή απο το/ παζάρι τα πολητικά καθός μανθάνομε/ ηνε λιπιρά ο στρατός μας καθός μανθανο/ μεν έπαθε πανολεθρίαν έπιασαν καθός/ λελέγουν έναν στρατηγόν με τρία σόματα στρα/τού άλος λέγι 15 χιλιάδες και έτερος 10 λελέ/ότι ο κεμάλ ήνε έξο απο την σμήρνη δε/κα χιλιόμετρα ο στρατός μας οπισθοχορού/σε μαζή με γινεκόπεδα και όλον το κόσμον/ και τόρα τι γίνετε μόνος ο θεός γνορίζη ηκού/σθη ότι η κοιβερνόντες ηπουργί (superlineam) *εδραπέτευσαν τής ή/δεν αν αλιθέυβη δεν ημπορούμε να ηπού/με άλο τίποτα μόνον ο θεός να λιπιθή το πλά/σμα του εμάθαμε πός εκάμετε σαπούνι να/ μας στίλετε ολίγο εδο το αγοράζομε καθός γνο/ρίζης ακριβό επίσης εδό πέρνομε το/ ρίζη 8 δραχμές την οκκάν απαυτού τράντσιτο*[51] *το/ πέρνετε 6:2/4 επίσης φασόλια δρ(αχ-*

49. Η «Εκκλησιαστική Αλήθεια» (1880-1923) ήταν περιοδικό έντυπο του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Διευθυντής και βασικός συντάκτης ήταν ο Μέγας Χαρτοφύλακας του Οικουμενικού Πατριαρχείου Μανουήλ Γεδεών (1851-1943). Βλ. σχετικά Χ.Γ. Πατρινελης, «Γεδεών Μανουήλ», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 4, Αθήναι 1964, σελ. 242.

50. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 216/1922.

51. Ο Ιωσήφ εννοεί ότι οι μονές έπαιρναν ρύζι χωρίς να πληρώνουν τελωνειακό δασμό (τράνζιτο) και για αυτό ήταν κατά δύο δραχμές φθηνότερο. Μέχρι την απελευθέ-

μές) 5 ότι ευκο/λίνεσθε να μας στέλετε άρκετά οφελή/ καθός φένουντε τα πράγματα ο Σίτος αφίνο/ οπου θα ακριβίνι πολή αλά δεν ηπάρχι και/ όπιος ος τόρα δεν εφρόντισε χορίς αλο θα πινάσι/ ο Ἰωάνις Χορτιάτης ανεχόρισε να ηδουμε θα/ κατορθόσι να φέρι

εντούτης διατελο μετα σεβασμού
τη 27 Αυγούστου 1922 Ἰωσήφ Σ(ιμωνο)Π(ετρίτης)

Ταπινός προσκηνό[52]

ήλθεν ο βορδουναρις ελάβομεν/ τα γραφομενά σας καθός και τας/ 500 δρχ. στέλομε 3 φορτία κρασί/ πιστέβο ότι θα εμαθετε (ήσος απο δά/φνη) ότι εμοσκετάρισαν[53] *6 απο τους ενόχους/ του πρόην καθεστος Γούναριν, στράτον/ Πανταζήν Προτοπαπαδακην θεοτόκην/ του αλου ο ώνομα μου διέφυγε σίμερον διε/δόθη ότι και ο πρινκηψ Ανδρέας ε/τουφεκήσθη μ επιφίλαξην/ στελο και εν γραμα δια τον Ἰσαάκ*

μη έχον ετερον διατελο μετα σεβασμού
τη 19 9βρίου 1922 Ιωσηφ Μ(οναχός) Σ(ιμωνο)Π(ετρίτης)

Ταπινός προσκηνό[54]

τήν Κυριακήν μάς ήλθεν έν./νας λοχίας με 18 στρατιότας απο το μέ/τοπο του δευτέρου σόματος του στρατού εχι διατα/γή να σηνεργασθή μαζή με τον εδο αστυνό/μον και ταξηνομή ολα τα ζόα όσα ηπάρ/χουν εις το Ἁγιον όρος όσα τον Μ(ονών) και όσα/ τον κοσμηκόν κάθε Μονής, άμα τα ηδί/ και τα (τα)ξηνομήσι θα διατάξη πόσα κάι πό/τε θα ελθούν εις Καρεάς διαμηνίσι αμέσος/ δια θεσαλονίκην εχι εντολήν να ελθούν α/πο ωλας τας Μονάς εις τας Καρεάς απο σί/μερον 20 του μινος 2-3 Μ(οναί) να ταξηνομή/ζοντε εις μίαν ἐβδομάδα να τελιόσι διότι/ (λέγι) θέλι να ήνε εις το κέντρον της σην/ κηνονίας να σινενοήτε καθημερινός τί/ έπραξε απο σίμερον λιπόν θα φέρουν τα εδό/ γιτονικά κηρατσίδικα Κελιότικα και/ ε πλισιέστερε Μ(οναί) αύριο Ξεροποτάμου και/ καθεξής τον περικαλέσαμε επιδή η πλε/βρά η εδική μας ήνε κλισμένι η δρόμι/ να ελθή δια θαλάσις και ηδί κάι ταξηνομή/σι

ρωση του Αγίου Όρους από τον ελληνικό στρατό, το όριο της τελωνειακής ατέλειας για κάθε μοναχό ανερχόταν σε 1.000 γρόσια. Μετά το 1912 τα 1.000 γρόσια αντικαταστάθηκαν με 1.000 δραχμές, βλ. Δ. Μοῦζακης, *Το Άγιον Όρος κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου*, *ό.π.*, σελ. 241.

52. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 184/1922.

53. «τουφέκισαν», από ρήμα *μοσκεταρίζω* «τουφεκίζω» < *μοσκέτο* «τουφέκι» < ιταλ. *moschetto*.

54. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 175/1922.

κάι διατάξη μίαν ημέραν θα φέρουν όσα/ επιτάξη εις Καρεάς η διαταγί επίγι θα περά/σι σίμερον το ενκηκλιον να πλιροφοριθή/τε τα καθέκαστα ξημέρομα 27 του Μ(ηνός)/ θα παρανκήλετε τους Μαστόρους οσι έχουν/ ζόα να τα κα(τε)βασουν εις του Γριγορίου όλα/ να ταξηνομιθούν κάι να επιταχθούν με της/ Μονής τα ζόα θα κατέβι και εΐς προηστά/μενος δια να τόν διατάξη ο αξηοματικός/ πόσα και πότε θά ελθουν εις Καρεάς [2] *με αυστιραν διαταγή να μήν κρύψουν κα/νενας διότι αν ανακαλιφθή θα εκτιμήτε το ζόον/ θα πλερόνι την τιμήν και θα κατάσχετε και το πρά/μα κατόπην ετερα πινί διότι σίμερον δικάζη στρα/τιοτικός νόμος στέλο και το ταχηδρομίο έχι ο/ Νικόλας ρούχα φερμένα έτιμα εδό ο επιδότης/ φέρι και εν ράσο απο την Παναγιτσα του εδοσμένα/ στέλο και εν γράμα της Ι. Κοινότιτος δια/ τα φοτόξηλα του Κοινού να μεταφέρομεν εις/ την Δαύφνην το ερχόμενον αυτής εις Καρεάς, καθός ανο/τέρο εις τας 26 του μ(ηνός) θα φέρι η λάυρα εις Καρε/άς τα ζόα της 27 θα ελθούν εις του Γριγορίου και/ οσα ζόα ηπάρχουν εις τα εδικά μας σίνορα/ να κατεβουν εκή θα πάι η βάρκα η Γριγορι/άτικη αποβραδις εις τας 26 εις Δαύνη/ δια να τούς πάρι, ο Νικολαήδης θα ανα/χορίσι καθος λεγι θα αναχορίσι τήν ευ/βδομαδα το[ν] χριστουγενόν. δια θεσαλονίκην/ μη εχοντας έτερον διατελό μετα σεβα/σμού τη 20 10βρίου 1922*

Ιωσήφ Μ(οναχός) Σ(ιμωνο)Π(ετρίτης)
ΥΣ. η Κοινότης διελίθη την παρασκε/βή η Αντιπρόσοπι ανεχόρισαν

Κλείνω την παρούσα μελέτη με ένα χειρόγραφο πολύστιχο αφηγηματικό ποίημα 58 στίχων, που αρχειοθετήθηκε μεταξύ των άλλων επίσημων και ανεπίσημων εγγράφων. Το ποίημα τιτλοφορείται «Επικατάρατος» και υπογράφεται με το ψευδώνυμο «Χωργιάτης» και τα αρχικά «Γ.Μ.Σ.». Τα δύο τελευταία αρχικά Μ.Σ. (Μ[οναχός] Σιμωνοπετρίτης]), αποτελούν συνηθισμένο τρόπο υπογραφής Σιμωνοπετριτών μοναχών, όταν, για λόγους μοναχικούς (π.χ. ταπείνωση), θέλουν να αποκρύψουν την ταυτότητά τους. Επομένως, το πρώτο αρχικό Γ. είναι το αρχικό του ονόματος του Σιμωνοπετρίτη μοναχού. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από τις παρατηρήσεις ότι α) το ποίημα έχει γραφεί σε επιστολόχαρτο με τυπωμένη φίρμα της Μονής Σίμωνος Πέτρας και β) έχει αρχειοθετηθεί στο Αρχείο της Μονής. Παρότι από το γράμμα Γ αρχίζουν τα ονόματα αρκετών Σιμωνοπετριτών πατέρων, οι οποίοι εγκαταβιούσαν στη Μονή κατ' εκείνη την περίοδο, από αυτά θα πρέπει να αποκλειστούν όσοι ήταν ιερομόναχοι, καθώς θα υπέγραφαν με τα αρχικά Γ. Ι(ερομόναχος) Σ(ιμωνοπετρίτης), ή όσοι κατάγονταν από περιοχές εκτός Μικράς Ασίας. Οι τελευταίοι δεν θα ήταν αναμενόμενο να έχουν την ίδια ευαισθησία με όσους Μικρασιάτες Σιμωνοπετρίτες είχαν χάσει στη Μικρασιατική Καταστροφή συγγενείς, φίλους και γνωστούς. Επομένως, απομένουν εννέα Μικρα-

σιάτες μοναχοί, οι Γρηγόριος από τις Κυδωνίες (Αϊβαλί), Γεδεών (Γεώργιος Ιωάννου Τουρλιτάκης), Γαβριήλ (Γεώργιος Ιωάννου Ρωμανού), Γαλακτίων (Γεώργιος Κωνσταντίνου και Αικατερίνης), Γερβάσιος (Γεώργιος Σταυρινού και Αργυρής), Γεννάδιος (Γεώργιος Ιωάννου και Παγώνας Καλλιανού) και Γελάσιος (Γεώργιος Αθανασίου Μητράκη) από τα Αλάτσατα, Γεράσιμος (Γεώργιος Αντωνίου Χατζηεμμανουήλ) και Γερμανός (Γεώργιος Ιωάννου Βασιλάκη) από το Ρεΐζδερε Κρήνης[55]. Επίσης, δεν είναι γνωστό εάν ο ποιητής που υπογράφει με το ψευδώνυμο «Χωργιάτης» είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Σιμωνοπετρίτη μοναχό Γ. ή ο τελευταίος απλά αντέγραψε το ποίημα που είχε γράψει ο «Χωργιάτης». Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο. Το χειρόγραφο ποίημα είναι καλογραμμένο και προφανώς συντάχθηκε μετά τη δίκη και εκτέλεση των έξι και κυρίως του Δ. Γούναρη (28 Νοεμβρίου 1922), αφού αναφέρεται στην ταφή του. Ο ποιητής στρέφεται κατά του πρωθυπουργού Δημητρίου Γούναρη και τον καταριέται, επειδή τον θεωρεί ως τον βασικό υπαίτιο της Καταστροφής και των βιαιοτήτων που υπέστησαν οι ελληνικοί πληθυσμοί της Μικρασίας. Έμπνευση για τη σύνταξη του ποιήματος αποτελεί το πολύστιχο, 167 στίχων, ποίημα του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη «Θανάσης Βάγιας - Ὁ Βρυκόλακας» (1867)[56], τον οποίο ο ποιητής παρομοιάζει με βρικόλακα, λόγω της προδοσίας των Γαρδικιωτών στον Αλή πασά και την άδικη σφαγή τους. Ο Σιμωνοπετρίτης ποιητής χρησιμοποιεί το ίδιο τονικό μέτρο, εκφράσεις και λεξιλόγιο με τον Βαλαωρίτη. Συνεκδοχικά ταυτίζει τον Βάγια-βρικόλακα με τον Γούναρη-επικατάρατο, τον οποίο θεωρεί επίσης βρικόλακα, αφού κατ' αυτόν υπήρξε ο πρωτεργάτης του σφαγιασμού χιλιάδων Ελλήνων αμάχων στη Μικρασία. Μάλιστα, η σφαγή των χιλίων Γαρδικιωτών εξαιτίας του Βάγια ωχριά μπροστά στη σφαγή των χιλιάδων σκλάβων και ελεύθερων Ελλήνων της μικρασιατικής γης. Για αυτόν τον λόγο, ο ποιητής πιστεύει ότι το μόνο που πρέπει πια στον Γούναρη, έπειτα από την δίκαιη τιμωρία του, είναι να εγκατοικήσει στο μνήμα του Βάγια μετά την εκταφή του. Ωστόσο, θεωρεί τον Γούναρη χειρότερο από τον Βάγια, αφού ούτε το μνήμα του τελευταίου, ούτε όμως και κάποιο άλλο κατάλληλο μέρος πρόκειται να

55. *Μ.Ι.Μ.Σ.Π.*, σσ. 7, 8, 12, 17, 22, 23, 43, 47, 49, 52, 53. Ο ανώτερος ιεραρχικά από αυτούς ήταν ο Γεδεών, ο οποίος είχε διατελέσει οικονόμος και Προϊστάμενος της Μονής (μέλος της Γεροντικής Συνάξεως). Την περίοδο της Καταστροφής ήταν (σε ηλικία άνω των ογδόντα ετών) γηροκομούμενος στο νοσοκομείο της Μονής.

56. Α. Βαλαωρίτης, *Άπαντα*, Α΄, Αθήνα 1955: Αθηναϊκαί εκδόσεις Ηρακλής Γ. Σάκαλης, σσ. 66-72. Σχόλια για το ποίημα βλ. Κ.Θ. Δημαρας, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα 1985: Ερμής, σελ. 119· Στ. Ζωχιος, «Ο λόγιος βρικόλακας: Θέματα της μεταθανάτιας επιστροφής στη νεοελληνική λογοτεχνία», *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Ακαδημία Αθηνών, Α΄, Αθήνα 2015, σελ. 420· Ζ. Μελα, *Η Εθνική Ιδεολογία και η Ιστορία στην ποίηση του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΕΑΠ, Αθήνα 2018, σσ. 39-40 (το ποίημα στις σσ. 120-122).

δεχθεί το άψυχο σώμα του [Γούναρη], αλλά άταφος σαν βρικόλακας θα πλανάται, επικατάρατος επάνω στη γη.

ΙΕΡΑ ΚΟΙΝΟΒΙΑΚΗ ΜΟΝΗ
ΣΙΜΩΝΟΣ ΠΕΤΡΑΣ
ΕΝ ΑΓΙΩι ΟΡΕΙ
Ἐν Ἁγίῳ Ὄρει τῇ ..... 19..
ΕΠΙΚΑΤΑΡΑΤΟΣ[57]

Μέ τρίχες ὄρθιες ἄγριο βλέμμα
σάν χάρου φάσμα σκελεθρωμένος
κι' ὀλοβουτυχτος μέσα στό αἷμα
φωνάζ' ὁ Γούναρης ἀπελπισμένος
Ἄνοιξε γρήγορα, Θ α ν ά σ η Β ά γ ι α
ἄνοιξε πλέον κι' ἔλυωσαν τά μάγια.
Γύρω μου κόλασις φαίνετ' ἡ πλάσι
βλέπω τρισκότειδο τόν οὐρανό
Ἄνοιξε γρήγορα νάμπω θανάση
μέσα στό μνῆμα σου τό σκοτεινό
δέν παραβάλλεσαι ἐσύ μ' ἐμένα
γιά κεῖνο πωκαμες στό εἰκοσιένα
ἐσύ ἐπρόδοσες τούς Γαρδικιῶτες
ποῦ ἦσαν χίλιοι μόνον ἐτότες
ἀλλ' ἐγώ ἔκοψα τῇ Μ ι κ ρ α σ ί ᾳ
ἔσφαξα ὅλον τόν πληθυσμό
στόν τοῦρκο πρόσφερα μία θυσία
σκλάβο κ' ἐλεύθερο Ἑλληνισμό.
Γιά ἰδές ὀπίσω μου πόσες παρθένες
τρέχουν ξώφρενες κι' ἀτιμασμένες
γιά κύττα πόσες εἶναι σφαγμένες
καί στά χαρέμια ἄλλες κλεισμένες
γιά ἰδές κρεούργημα; Κύτταξε βρόχοι;
ἰδές τόν γέροντα εἰς τήν πυρά;
γιά ἰδές τό βρέφος ἀπό στή λόγχη
τάγριου τσέτη πῶς σπαρταρᾷ;
γιά ἰδές τό αἷμα πῶς κατεβαίνει
καί εἰς τῇ θάλασσα πέφτει μ' ὁρμή;
Γιά ἰδές τί κόκκαλα συμπαρασέρνει

57. *Α.Ι.Μ.Σ.Π.* 581/1922.

σφαγμένο κι' ἄμορφο κάθε κορμί
ἔκαμ' ἀπέραντο νεκροταφεῖο
ἀπ' τό Σαγγάριο ὡς τό Τ σ ε σ μ έ
ἔβγ' ἀπ' τό μνῆμα σου Βάγια τό κρύο
γιατί ἀνήκει πλέον σ' ἐμέ.
Φρίττει τό σύμπαν στό ἔγλημα μου
οὐρανός, ἥλιος, σελήνη, γῆ.
καί συνεδέθηκε τό ὄνομά μου
μέ τήν ἀτίμωση καί τῇ σφαγή
καί ἀπό τά σίφουνα καί τή ἀντάρα
ἀπό τό ἔγκλημ' αὐτό τό φριχτό
ἀκούω νἄρχεται βαρειά κατάρα.
Ἄνοιξε γρήγορα γιά νά κρυφτῶ.
Ἄνοιξε γρήγορα! Ἀργεῖς... ὦ Θεέ μου
γιατί θανάση. δέν μέ λυπᾶσαι
ὅλα φωνάζουνε ὄπισθέ μου
Κ α τ α ρ α μ έ ν ε, ἀ ν ά θ ε μ ά σ ε
Κι' ἀπό τό μνῆμα σάν μονῳδιά
βγῆκε ὑπόκωφη μιά φωνή
τῆς Μικρασίας ἡ τραγῳδία
κι' ἐμέ βαθύτατα μέ συγκινεί
καί ἡ ἀπόφασι τοῦ Ἅδη ἀκόμη
μάθε, Δ η μ ή τ ρ η, πῶς εἶν' αὐτή
οὔτε τό μνῆμα μου οὔτ' ἄλλο χῶμα
ποῦ ἐπιτρέπεται νά σέ δεχθῇ
ποιός σοῦπε Γούναρη ποιός σοῦπε νᾶσαι
ὁ Πρωτεργάτης τέτοιας σφαγῆς
γι' αὐτό βρυκόλακας θενά πλανᾶσαι
ἐπικατάρατος ἐπί τῆς γῆς.

Χωργιάτης
Γ.Μ.Σ.

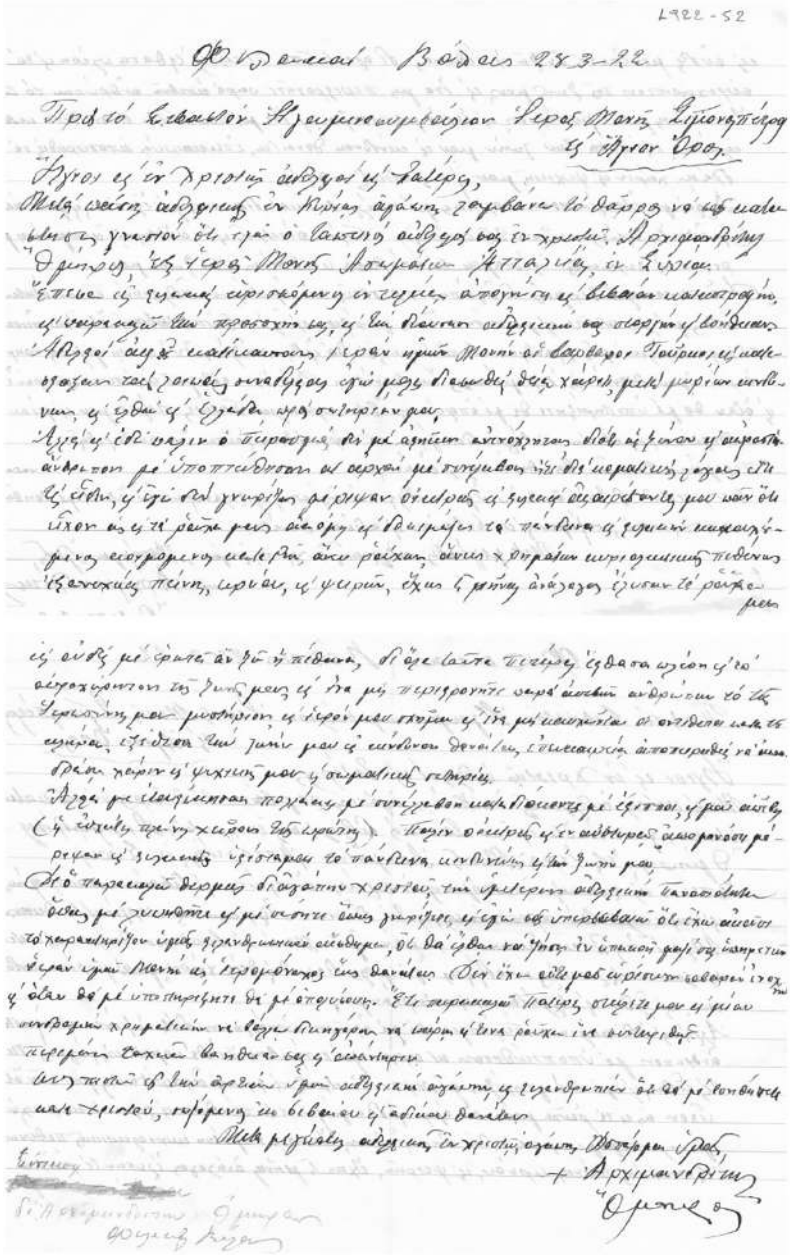

Εικ. 1. Η επιστολή του Αρχιμανδρίτη Ομήρου.

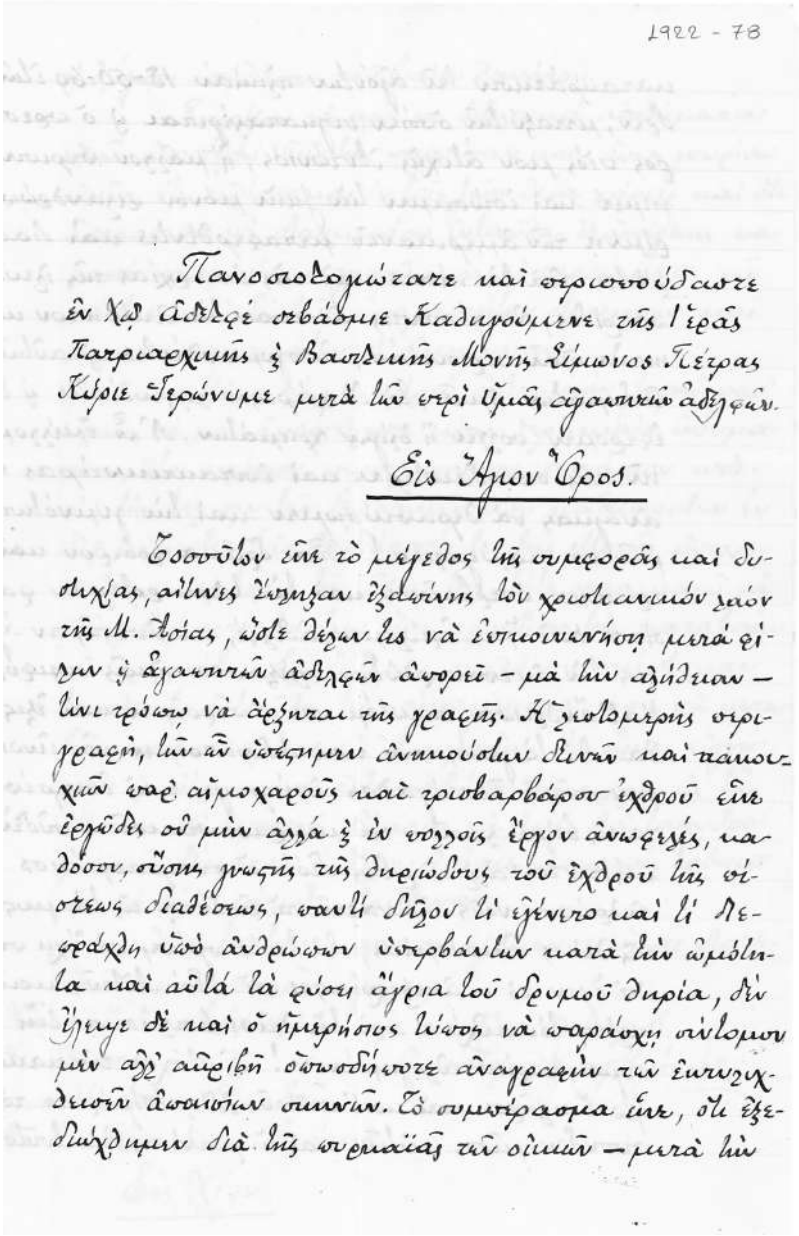

1922 - 78

Παναγιοδομώταται καὶ σεβασμιοσύνδεσμοι
ἐν Κῷ ἀδελφοὶ σεβάσμιοι Καθηγούμενε τῆς Ἱερᾶς
Πατριαρχικῆς καὶ Βασιλικῆς Μονῆς Σίμωνος Πέτρας
Κύριε Γερώνυμε μετὰ τῶν σὺν ὑμῖν ἁγιωτάτων ἀδελφῶν.

Εἰς Ἅγιον Ὄρος.

Τοσοῦτον εἶναι τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς καὶ δυστυχίας, αἵτινες ἔσκηψαν ἐξαιφνίης τὸν χριστιανικὸν λαὸν τῆς Μ. Ἀσίας, ὥστε δέομαι τῶν νὰ ἐπικοινωνήσῃ μετά εἴκων ἡ ἁγιωτάτων ἀδελφῶν ἀνορεῖ – μὰ τὴν ἀλήθειαν – λίνι τρόπῳ νὰ ἀρχίσῃ τῆς γραφῆς. Ἡ γιγαντομαχὴς σύγγραφή, τῶν ἐν ὑστέρῃ μιν ἀνιμούσιων δεινῶν καὶ πάσυχιῶν καὶ αἱμοχαροῦς καὶ τριβαρβάρου ἐχθροῦ εἶναι ἐργῶδες οὐ μὴν ἀλλά ἡ ἐν τοιγοῖς ἔργον ἀνωφελές, καθόσον, οὖσης γνωστῆς τῆς διαιώδους τοῦ ἐχθροῦ τῆς φύσεως διαθέσεως, ταυτὶ δίχον τὶ ἐγένετο καὶ τὶ Πελεφάχθη ὑπὸ ἀνδρώπων ὑστερβάντων κατὰ τὴν ὠμότητα καὶ αὐτά τὰ φύσει ἄγρια τοῦ δρυμοῦ θηρία, δὶν ἤρεσε δὲ καὶ ὁ ἡμερήσιος λύκος νὰ παράσχῃ σύνδεσμον μὴν ἀλλ' αὐτοιβῆ σὺν ωδήνατε ἀναγραφὴν τῶν ἐκτυχθεισῶν ἀωσιοτάτων σμυνῶν. Τὸ συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ἐξεδιώχθημεν διὰ τῆς συμαϊᾶς τῶν οἰκιῶν – μετὰ τὴν

Εικ. 2. Η επιστολή του Κωνσταντίνου Βλάμου (σ. 1).

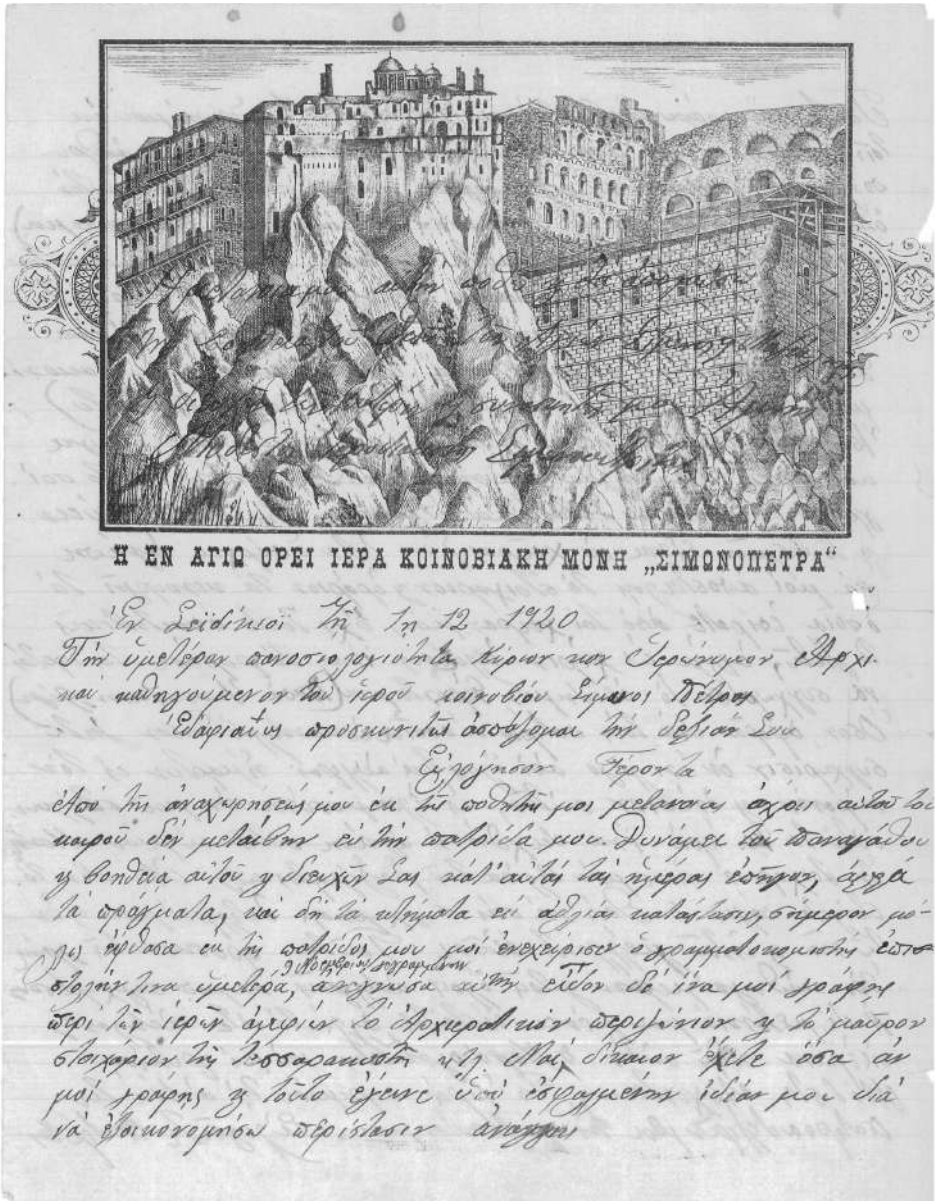

Εικ. 3. Η επιστολή του Ιερομονάχου Μοδέστου Αρχοντάκη (σ. 1).

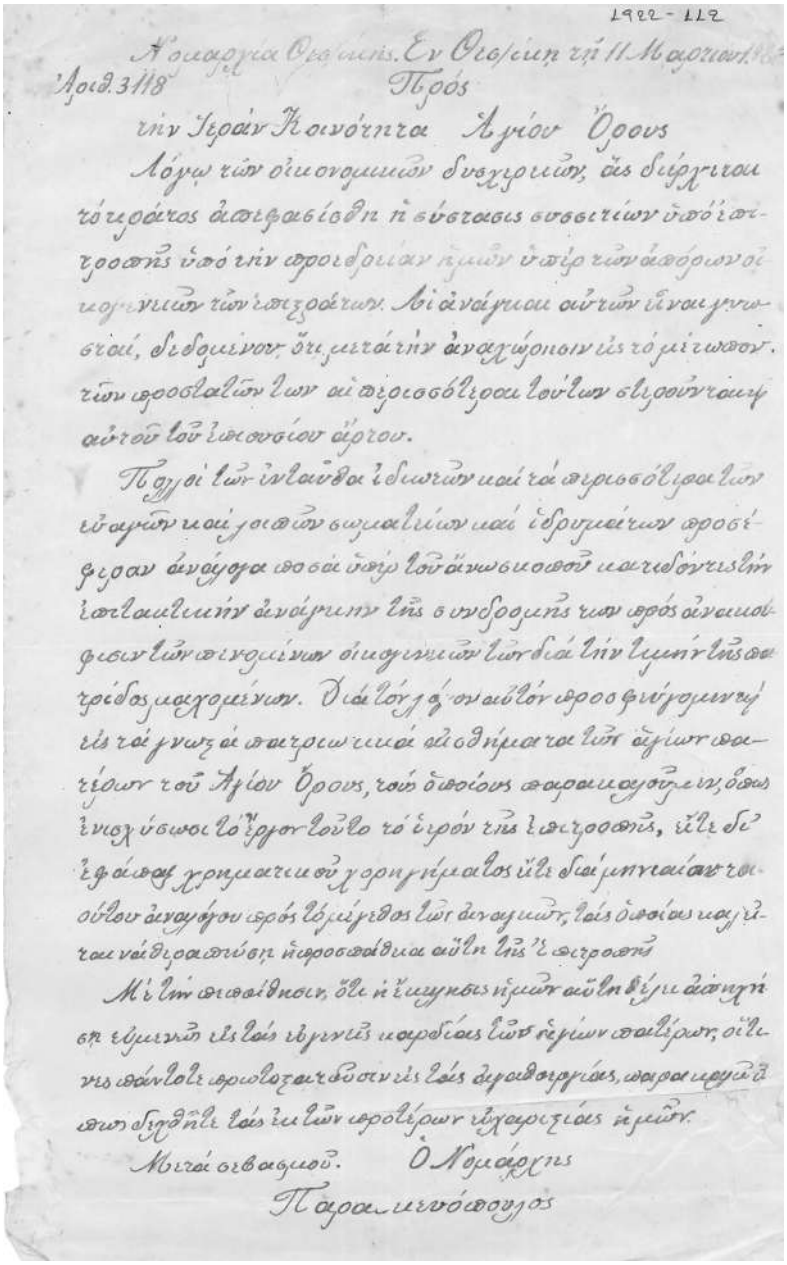

1922 - 122

Νομαρχία Θεσσαλονίκης. Εν Θεσσαλονίκῃ τῇ 11 Μαρτίου 1922

Αριθ. 3118

Πρός

τὴν Ἱερὰν Κοινότητα Ἁγίου Ὄρους

Λόγῳ τῶν οἰκονομικῶν δυσχερειῶν, αἱ διποῖαι τόσον ἀπεφασίσθη ἡ σύστασις συνεργείων ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν ἡμῶν ὑπὲρ τῶν ἀποίων οἱ κοινοβιῶται τῶν ἱερῶν τόπων. Δι' ἀναφορὰν αὐτῶν εἶναι γνωστοί, διεδομένον ὅτι μετὰ τὴν ἀναχώρησιν ἐκ τοῦ μετοχίου τῶν ἐφεσταλῶν ἐκεῖ οἱ ἐξοικοδόμοι ἐπέλεσαν διὰ τὴν αὐτοῦ τοῦ ἱερωσύνου ἄρτου.

Πολλοὶ ἐκ τῶν ἐνταῦθα ἐδεκτῶν καὶ τῶν ἐξοικοδόμων ἐκ τῶν ἐκεῖ καὶ γειτόνων κωμοπόλεων καὶ ἐδρυμάτων ἐφοίβησαν ἀνάφορα πρὸς ὑπὲρ τοῦ ἀνωτέρου κατεδοντεῖν ἐπιτακτικὴν ἀνάγκην τῆς συνδρομῆς των ἐπὸ ἀνεκαθορισμένων ἐκ τῶν εἰκομένων δικαιωμάτων τῶν διὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν ἐρχομένων. Διὰ τοῦτο ἐν αὐτῷ ἐπροφυγόμενοι τὰ γνωστὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀγώνων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τοῦ ὁσίου ἐπαναλαμβάνομεν, ὅσον ἐνισχύσωσι τὸ ἔργον τοῦτο τὸ ἱερὸν τῆς ἐκκλησίας, εἴτε δὲ ἐφάπαξ χρηματικῶς γορηγήματος εἴτε διὰ μηνιαίας τινὸς ἀναγόρου πρὸς τὸ μέγεθος τῶν ἀναγκῶν, τοῦ ὁσίου καὶ εἰ τινα νάθρασιν ἐπροσπάθεια αὐτὴ τῆς ἐκκλησίας.

Μὴ ἐπιπροσθέσοιν, ὅτι ἡ ἐκκλησία ἡμῶν αὐτὴ δὲν μὲ ἀπόκρισιν ἐκ τῶν ἡμετέρων εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας τῶν ἱερέων πολιτῶν, οἵτινες πάντοτε ἐπιδεικνύουσιν εἰς τοὺς ἀρχιερατικοὺς, παρακαλοῦσιν ἐπὶ τῶν ἐπιτρόπων ἐκκλησιαστικῶν ἡμῶν.

Μετὰ ὑπολήψεως. Ὁ Νομάρχης

Παρασκευόπουλος

Εικ. 4. Αντίγραφο της επιστολής
του Νομάρχη Θεσσαλονίκης Ν. Παρασκευόπουλου.

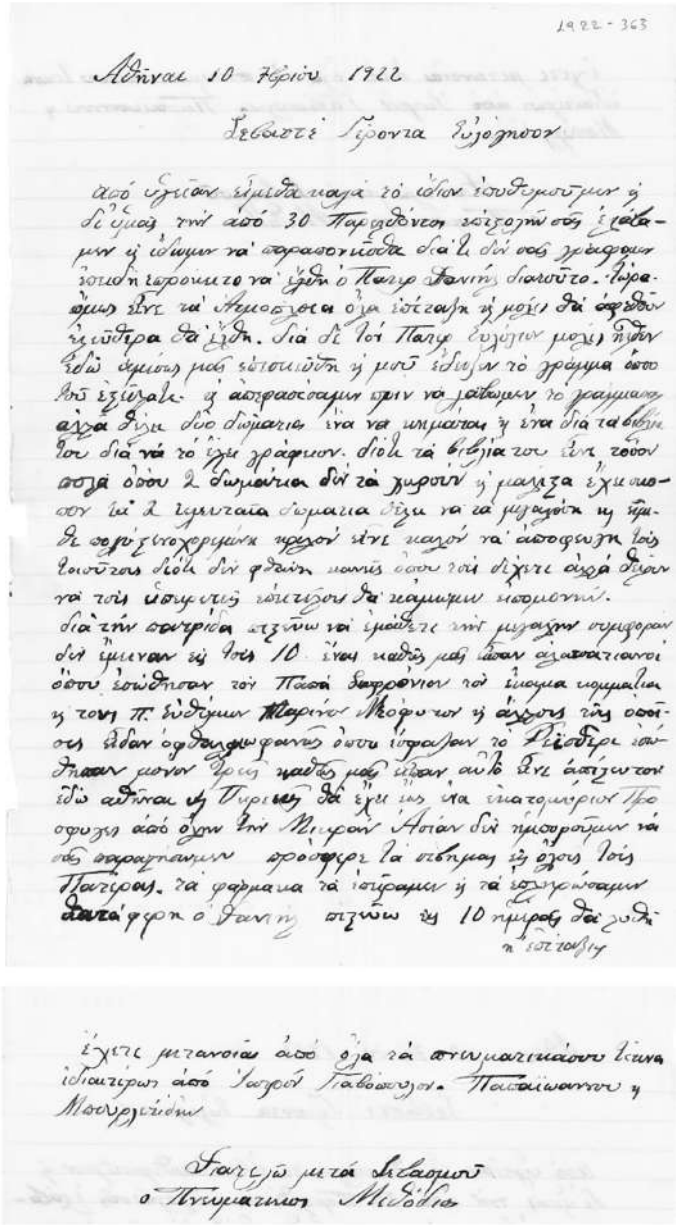

1922 - 363

Αθήναι 10 Φεβρ. 1922

Σεβαστέ Γέροντα Ευλογητόν

Από ευχής ήμεθα παρά τω ίδιω ευσεβεστάτω ε δι' ύμας τινί από 30 Παρελθόντος κείμενοι σας ε γράφαμεν ε ίδωμεν τα παρακατιόντα διά δι' σας γράφωμεν ταυτόν παρόντος τα ε ήδη ο Πάτερ Φανίτης διανύετο. Ήρα-ώμεν ότι τα Αγιοσόρεια όλα ιστάται ε μόνη δε αφεθεν ε ιστόρα δε ήδη. Διά δι' τοι Πάτερ ευλόγησον μόνη ήμεν τόν αγώνα μας εκτοπιόν ε μετ' ίδωμεν τό γράμμα αυτο τοῦ εξέβαλε ε αποφασίσαμεν πριν να μάθωμεν το γράμμα αυτο δύο δωμάτια ένα να μηνάται ε ένα δία τα βιβλία του δια τα τό ίδιο γράφωμεν. δίδε τα βιβλία του ένι τόσον πολλά ώστε 2 δωμάτια δεν τα χωρούν ε μαλιστα έχει πολλαν ακι 2 γεμάτα δωμάτια δίδε τα τα μεγάλα ε ήμε δε αφήσει τα μόνα πρέπει ένι καλό τα αποφύγη τοις τοιούτοις δίδε δεν φθάνει μόνος αυτο τα δίχνει αυτά δίδεν τα τοις ιδιωτικοις τόπους δε καμμιαν πολιτικήν.

Διά την ασφάλεια σας ε ημάς ένι μεγάλην συμφέρον δεν ήμεναν εε τοις 10 ένα καθένας μας ήταν αγαπητοί εκεί αυτο ευσεβήσαν τοι Πατέρ διαφόρεια τα ίδιωμα πολλαίνα ε τονε Π. Ευθύμιον Μαρίνον Μόφωνον ε άλλους τους αυτους ήδαν αφθαρφωφανεν αυτο ήφαλεν το Ρεσίδερι ευσεβήσαν μόνον δύο καθένας μας ήταν αυτό ένι αναγκαιον ίδω αθήναι ε Πειραιεύ δε έχει μας ένα ιματοφύλακα Προσφυγη από όλον τον Μικρόν Ασίαν δεν ημπορούμεν τα σας παραγγείλωμεν προσφορά τα σεβάσμια ε όλους τοις Πατέρας. τα φάρμακα τα ιστόρησεν ε τα ιστορήσαμεν Δεκάφρη ο Φανίτης σχεδόν ε 10 ημέρες δε ζυδε

π. εστ τοιβιγ

Έχει μετανοίας από όλα τα αγιωματικάσου ίδια ιδιαιτέρως από Ιωσήφ Γαβριήλ. Παπαϊωάννου ε Μουρελιάδων

Φαίνεται μετά σεβασμού
ο Πνευματικός Μεθόδιος

Εικ. 5. Η επιστολή του Πνευματικού Μεθοδίου.

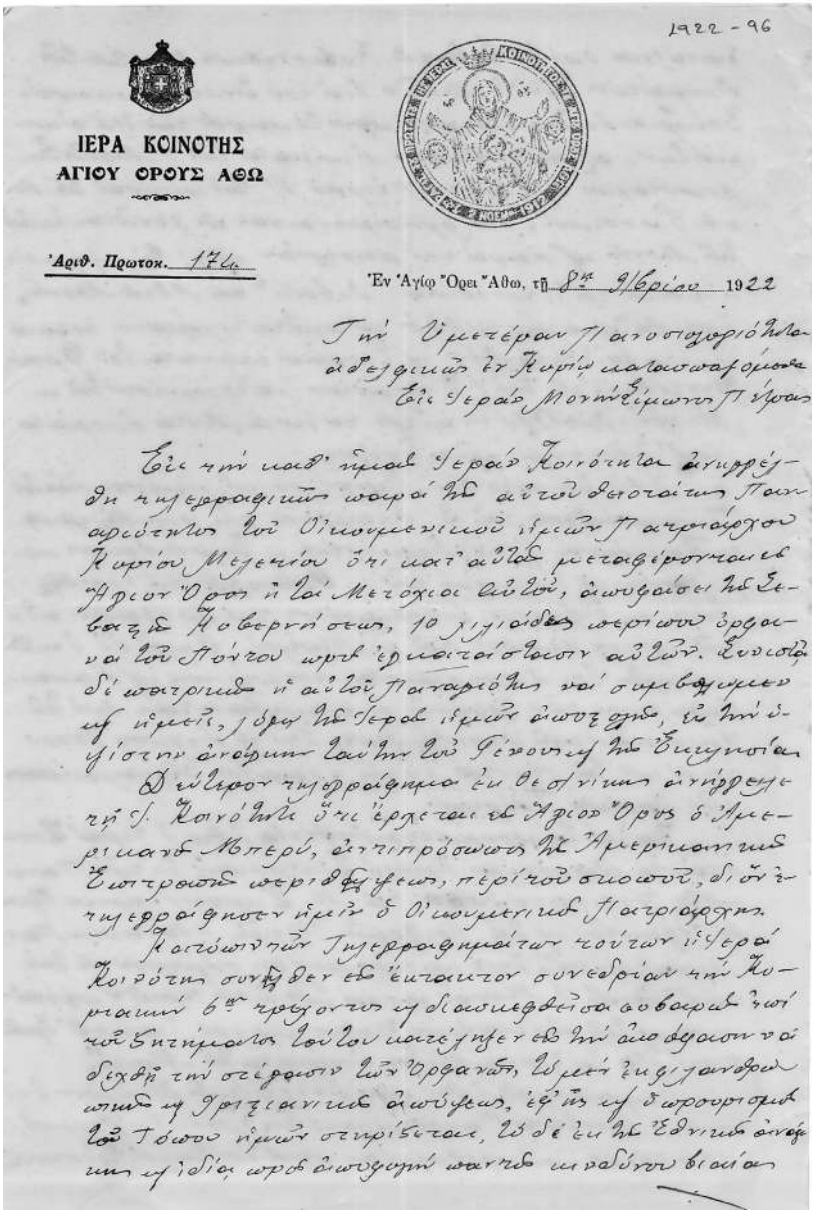

1922 - 96

ΙΕΡΑ ΚΟΙΝΟΤΗΣ
ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΑΘΩ

Ἀριθ. Πρωτοκ. 174

Ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθω, τῇ 8η Φεβρίου 1922

Τοῖς Ὑμετέροις Παναγιοτάτοις Ἀδελφικῶς ἐν Κυρίῳ ἀσπαζόμεθα
Τοῖς Ἱεροῖς Μονοκτίστοις Πάσιν

Τοῖς καθ' ἡμᾶς Ἱεροῖς Κοινόβιοις ἀνεγράφη ἡ μεταφραστικῶς παρ' αὐτοῦ διαγραφεῖσα Πανοσιωτάτου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Ἱερομονάχου Κυρίου Μεγενίου ὅτι κατ' αὐτὸν μεταβαίνουσι εἰς Ἅγιον Ὄρος οἱ τοῦ Μεγάλου Αὐτοῦ, ἀνωφαίσει τῆς Ἐθνικῆς Κυβερνήσεως, 10 χιλιάδες πεντήκοντα ὀρφανοί τοῦ Πόντου μετὰ ἱερωτάτου αὐτῶν. Ἐνταῦθα δὲ πανηγυρικῶς οἱ αὐτοῖ Πατριάρχαι καὶ συμβασιλεῦον τῇ ἡμετέρᾳ, ὑπὲρ τῆς Ἱερᾶς ἡμῶν ἀνοχῆς, ἐν τῇ ὑψίστῃ ἀνάφυμν τοῦ ἔθνους τῆς Ἑλληνικῆς.

Δεύτερον τηλεγράφημα ἐν θεσπεσίῳ ἀνήρθη τῇ Ἱ. Κοινότητι ὅτι ἔρχεται εἰς Ἅγιον Ὄρος ὁ Ἀμερικανὸς Μπερύ, ἀντιπρόσωπος τῆς Ἀμερικανικῆς Ἐπιτροπείας πεπιστευμένος, περὶ τοῦ σκοποῦ, δι' ὃν ἐτηλεγράφησεν ἡμῖν ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

Κατόπιν τῶν τηλεγραφημάτων τούτων ἡ Ἱερὰ Κοινότης συνῆλθεν εἰς ἔκτακτον συνεδρίαν τὴν Κυριακὴν 6ην τρέχοντος καὶ διασκεφθεῖσα ὁ σεβασμὸς τοῦ Ἐκτιμήματος τούτου κατέγνω εἰς τὴν ἀποφασιν καὶ δεχθῇ τὴν στέγασιν τῶν ὀρφανῶν, τὸ μετὰ ἐκπλήξεως καὶ θριγιανικῆς ἀνώφελεως, ἐφ' ἧς καὶ δικαιοῦται τοῦ τόσου ἡμῶν στηρίζεται, τὸ δὲ ἐν τῇ Ἐθνικῇ ἀνάφυμν καὶ ἰδίᾳ πρὸς ἀνωφελῆ κατὰ τὸν ἀδύνατον βιαίαν

Αντίγραφο της Κοινοποίησης της Απόφασης της Ιεράς Κοινότητος προς τις Ιερές Μονές για τη στήριξη των προσφύγων (σελ. 1).

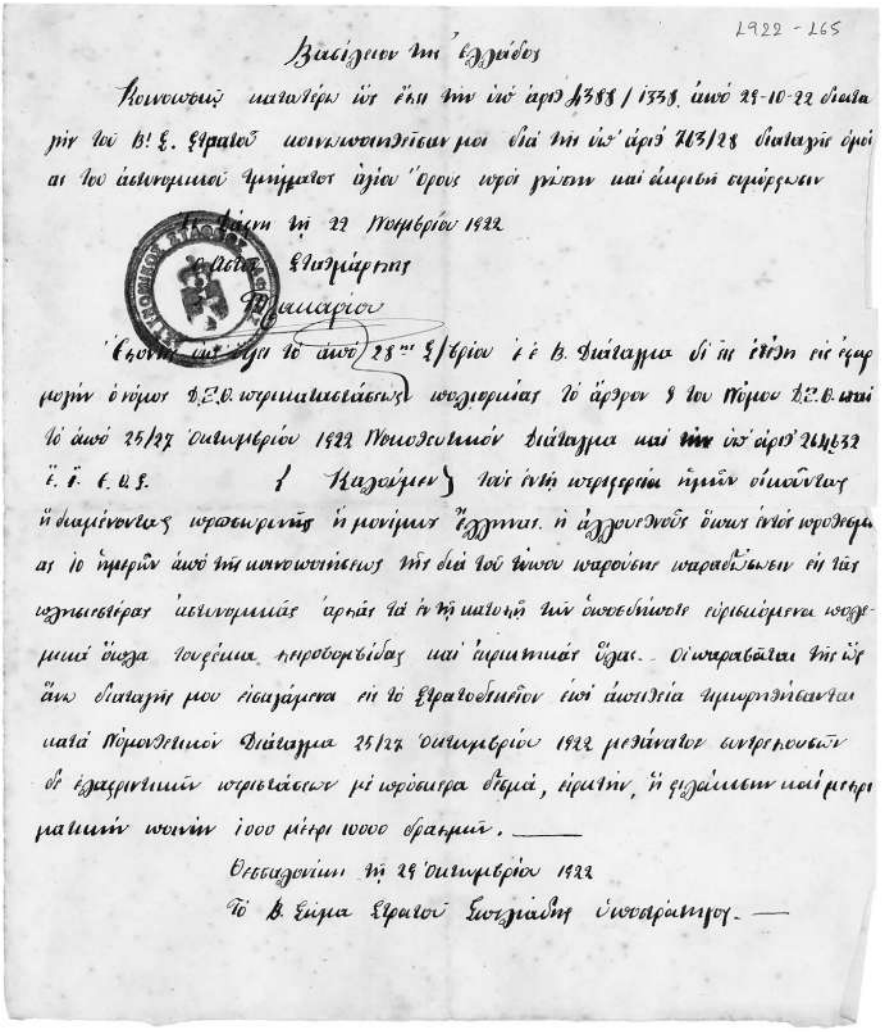

1922 - 165

Βασίλειον της Ἑλλάδος

Κοινοποιῶ καταλήξιν ὑπ' ἐπ. τὴν ὑπ' ἀριθ. 4388 / 1338 ἀπό 29-10-22 διαταγήν τοῦ Β! Σ. Σώματος ἀποκοινοποιήσεως μοι διά τῆς ὑπ' ἀριθ. 763/28 διαταγῆς ὁμοῦ αἱ τοῦ ἀειμνήστου Ἡγουμένου ἁγίου Ὄρους ὑπό χρόνον καί ἄμφω συμφώνων

Ἐν Ἀθήναις τῇ 22 Νοεμβρίου 1922

Ὁ Ἀναπλ. Ἐπιστράτης

Παπαφίου

Ἐχοντες ὑπ' ὄψιν τό ἀπό 28ον Σεπτέμβριον τ. ἔ. Β. Διάταγμα δι' οὗ ἐπέτρεψε εἰς ἐφαρμογήν ὁ νόμος Δ.Ξ.Θ. περί καταστάσεως πολιορκίας τό ἄρθρον 8 τοῦ Νόμου Δ.Ξ.Θ. καί τό ἀπό 25/27 Ὀκτωβρίου 1922 Πολιτικόν Διάταγμα καί τήν ὑπ' ἀριθ. 26432 Ε. Υ. Ε. Α.Σ. Καλούμεν πάντα ἐντός περιφερείας ἡμῶν οἱονδήποτε ἢ διαμένοντας περαστικῶς ἢ μονίμως ἔχοντας, ἢ ἀλλοεθνοῦς ὅσους ἐντός προθεσμίας 10 ἡμερῶν ἀπό τῆς κοινοποιήσεως τῆς διά τοῦ τύπου παρούσης παραδόσεως εἰς τάς πολιτικάς ἀειμνήστους ἀρχάς τά ἐν τῇ κατοχῇ των ὁπλοφόρα εὑρισκόμενα πολεμικά ὅπλα, πυρομαχικά, πυροβολικά καί ἀρματικά ὅχημα. Οἱ παραβάται τῆς ὑπ' ἄνω διαταγῆς μου ἐπιφάμενα εἰς τό Στρατοδικεῖον ἐκεῖ ἀποτελεία ἐμπορηθήσονται κατά Πολιτικόν Διάταγμα 25/27 Ὀκτωβρίου 1922 μεθάνατον ἀντιρρουσῶν δι' ἐξαιρετικῶν περιστάσεων μέ πρόστιμα δέκα, εἴκοσιν, ἢ χιλίαδας καί μέχρι πολλῶν ποινῶν ἴσου μέχρι 10000 δραχμῶν. ——

Θεσσαλονίκη τῇ 29 Ὀκτωβρίου 1922

Τό Β. Σῶμα Στρατοῦ Συνταγματάρχης Ὑποστράτηγος. —

Εικ. 7. Αντίγραφο της Διαταγής του Β΄ Σώματος Στρατού.

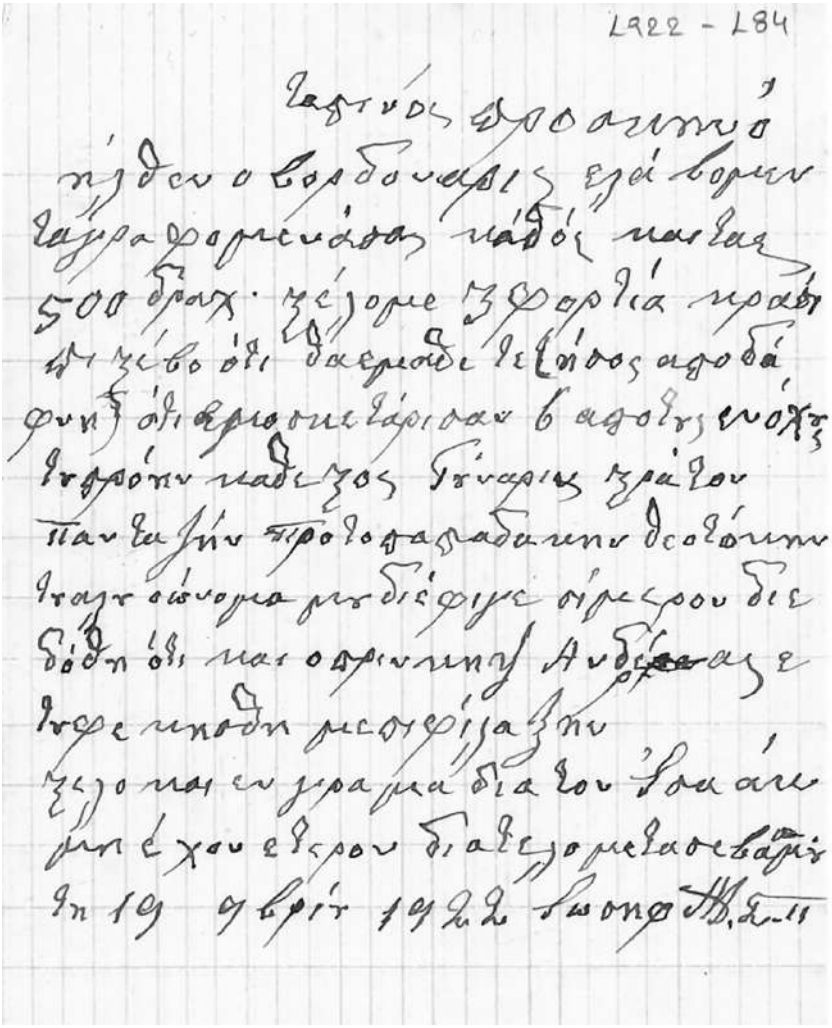

Εικ. 8. Επιστολή του Ιωσήφ Μοναχού Σιμωνοπετρίτου (19.11.1922).

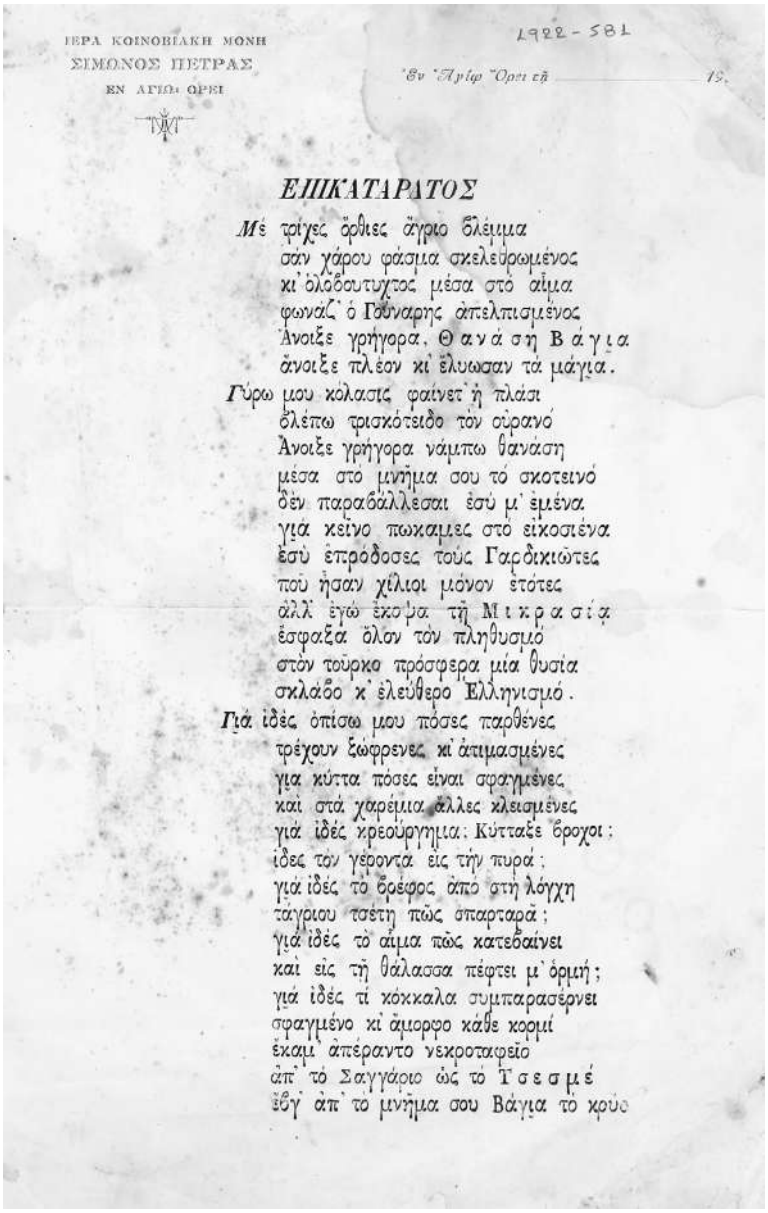

ΙΕΡΑ ΚΟΙΝΟΒΙΑΚΗ ΜΟΝΗ
ΣΙΜΩΝΟΣ ΠΕΤΡΑΣ
ΕΝ ΑΓΙΩι ΟΡΕι

1922 - 581

Ἐν Ἁγίῳ Ὄρει τῇ ..... 19.

ΕΠΙΚΑΤΑΡΑΤΟΣ

Μέ τρίχες ὄρθιες ἄγριο βλέμμα
σάν χάρου φάσμα σκελεθρωμένος
κι' ὀλοδουτυχτος μέσα στό αἷμα
φωνάζ' ὁ Γοῦναρης ἀπελπισμένος
Ἄνοιξε γρήγορα. Θανάση Βάγια
ἄνοιξε πλέον κι' ἔλυωσαν τά μάγια.
Γύρω μου κόλασις φαίνετ' ἡ πλάσι
βλέπω τρισκότειδο τόν οὐρανό
Ἄνοιξε γρήγορα νάμπω θανάση
μέσα στό μνῆμα σου τό σκοτεινό
δέν παραβάλλεσαι ἐσύ μ' ἐμένα
γιά κεῖνο πωκαμες στο εἰκοσιένα
ἐσύ ἐπρόδοσες τούς Γαρδικιώτες
πού ἦσαν χίλιοι μόνον ἑτότες
ἀλλ' ἐγώ ἔκοψα τῇ Μικρασία
ἔσφαξα ὅλον τόν πληθυσμό
στόν τοῦρκο πρόσφερα μία θυσία
σκλάβο κ' ἐλεύθερο Ἑλληνισμό.
Γιά ἰδές ὀπίσω μου πόσες παρθένες
τρέχουν ζώφρενες κι' ἀτιμασμένες
για κύτα πόσες εἶναι σφαγμένες
καὶ στά χαρέμια ἄλλες κλεισμένες
γιά ἰδές κρεούργημα: Κύτταξε βροχοι:
ἰδες τόν γέροντα εἰς τήν πυρά:
γιά ἰδές τό βρέφος ἀπό στή λόγχη
τάγριου τσέτη πῶς σπαρταρᾶ;
γιά ἰδές τό αἷμα πῶς κατεβαίνει
καὶ εἰς τῇ θάλασσα πέφτει μ' ὁρμή;
γιά ἰδές τί κόκκαλα συμπαρασέρνει
σφαγμένο κι' ἄμορφο κάθε κορμί
ἔκαμ' ἀπέραντο νεκροταφεῖο
ἀπ' τό Σαγγάριο ὡς τό Τσεσμέ
ἔβγ' ἀπ' τό μνῆμα σου Βάγια τό κρύο

Εικ. 9α. Το ποίημα του Γ.Μ.Σ.-Χωργιάτη «Επικατάρατος» (στ. 1-33).

γιατί ἀνήκει πλέον σ' ἐμέ.
Φρίττει τὸ σύμπαν στὸ ἔγλημμα μου
οὐρανός, ἥλιος, σελήνη, γῆ.
καὶ συνεδέθηκε τὸ ὀνομά μου
μὲ τὴν ἀτίμωσι καὶ τὴ σφαγή
καὶ ἀπὸ τὰ σίφουνα καὶ τὴ ἀντάρα
ἀπὸ τὸ ἔγκλημ' αὐτὸ τὸ φριχτό
ἀκούω νἀρχεται βαρειά κατάρα.
Ἀνοιξε γρήγορα γιὰ νὰ κρυφτῶ
Ἀνοιξε γρήγορα! Ἀργεῖς... ὦ Θέε μου
γιατί θανάση, δὲν μὲ λυπᾶσαι
ὅλα φωνάζουνε ὀπισθέ μου
Κ α τ α ρ α μ έ ν ε, ἀ ν ά θ ε μ ά σ ε
Κ' ἀπὸ τὸ μνῆμα σὰν μονῳδιά
βγῆκε ὑποκωφη μιὰ φωνή
τῆς Μικρασίας ἡ τραγῳδία
κ' ἐμὲ βαθύτατα μὲ συγκινεί
καὶ ἡ ἀπόφασι τοῦ Ἀδη ἀκόμη
μάθε, Δ η μ ή τ ρ η, πῶς εἶν' αὐτή
οὔτε τὸ μνῆμα μου οὔτ' ἄλλο χῶμα
ποὺ ἐπιτρέπεται νὰ σὲ δεχθῆ
ποιός σοῦπε Γούναρη ποιος σοῦπε νᾶσαι
ὁ Πρωτεργάτης τέτοιας σφαγῆς
γ' αὐτὸ βρυκόλακας θενὰ πλανᾶσαι
ἐπικατάρατος ἐπὶ τῆς γῆς.

Χωργιάτης

Γ. Μ. Σ.

Εικ. 9β. Το ποίημα του Γ.Μ.Σ.-Χωργιάτη «Επικατάρατος» (στ. 34-58).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΡΑΪΑΣ
Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

ΑΦΗΣΑ ΕΝ ΟΛΩ ΔΥΟ ΧΙΛΙΑΔΩΝ ΕΤΩΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΝ...: ΜΙΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ενδεδυμένος την νοσταλγική αχλύ του ο γερο-δάσκαλος Αυγουστής στην *Παναγιά την Γοργόνα* του Στράτη Μυριβήλη, καθότι ξεριζωμένος απ' τα πατρογονικά χώματα της Ανατολής μαζί μ' ένα σμάρι ταλαίπωρους πρόσφυγες, ζει με μια μόνον ελπίδα πλέον: να γυρίσει μια μέρα στο χωριό του στην αντίπερα όχθη της Μικρασίας. Καθώς όμως η μέρα αυτή φαίνεται ολοένα να ξεμακραίνει απ' τον ορίζοντα, αρχίζει σιγά σιγά να ξεμακραίνει κι απ' τον νου του δασκάλου κι η λογική· βυθίζεται πλέον ολότελα στις ζοφερές ατραπούς του πιοτού, μιλά για πράγματα σκοτεινά και περίεργα και χάνεται σε ακατάληπτες ονειροφαντασίες, μέχρις ότου καταντά περίγελος τόσο των μαθητών του όσο και των συγχωριανών του. Αλλά το φλογερό πνεύμα του ανθίσταται και δεν εννοεί να λησμονήσει τα μέρη που άφησε μια για πάντα, κι έτσι, όταν έρχεται απ' την Αθήνα η περίφημη Επιτροπή Αποζημιώσεως, θα γράψει ο γερο-Αυγουστής πάνω στην δήλωσή του την σπαραξικάρδια φράση: «Ἄφησα ἐν ὅλῳ δύο χιλιάδων ἐτῶν Ἑλλάδα καὶ πολιτισμόν» (σελ. 166)[1].

Στον πλούσιο κοινωνικό διάκοσμο του μυθιστορήματος του Μυριβήλη, με την απουσία ενός μόνου κεντρικού ήρωα και την παρουσία πλήθους ανθρώπινων χαρακτήρων, ξεχωρίζει η μαρτυρική φυσιογνωμία του δάσκαλου Αυγουστή[2]. «Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς βαστοῦσε ἀπὸ τὴν παλιὰ γενιὰ τῶν δασκάλων τῆς δουλωμένης Ἑλλάδας, ποὺ κράτησαν ἀναμμένη τὴ φωτιὰ τῆς Μεγάλης Ἰδέας πεντακόσια χρόνια μέσα στὴν ψυχὴ τῶν ραγιάδων. Σαρανταπέντε χρόνια δούλεψε στὰ σκολειὰ τῆς Ἀνατολῆς καὶ ὅλο αὐτὸν τὸν καιρὸ καλλιεργοῦσε τὴν πίστη πρὸς τὴν ἀνάσταση τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας στὴν καρδιὰ τῶν παιδιῶν» (σελ. 43). Έτσι τον παρουσιάζει τον Αυγουστή ο Μυ-

1. Όλα τα παραθέματα του κειμένου βασίζονται στην 13η έκδοση της *Παναγιάς της Γοργόνας* (Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»: Αθήνα 1989).

2. Ένα ολοκληρωμένο πορτραίτο του Αυγουστή φιλοτεχνεί ο Γ.Ν. Χατζηκωστης, *Η χαμένη Εδέμ και «Η Παναγιά η Γοργόνα» του Στρατή Μυριβήλη*, Λευκωσία 1972, σσ. 20-31.

ριβήλης, λιτά κι απέριττα, σαν έναν δάσκαλο ταγμένο στην υπηρεσία του έθνους, να ενσαρκώνει το ιδανικό της διατήρησης της παράδοσης και της καλλιέργειας της εθνικής συνείδησης[3]. Ούτε ακαδημαϊκές έδρες ούτε πολιτικοί θώκοι χρειάζονται, για να προσφέρει κανείς τις υπηρεσίες του στην πατρίδα· ο μαυροπίνακας κι η κιμωλία αρκούν, καθώς επιτυγχάνουν πολύ μεγαλύτερη κι ουσιαστικότερη διάδραση μεταξύ μαθητών και δασκάλου. Μόνη προϋπόθεση ο δάσκαλος να είναι φωτισμένος, να φλέγεται δηλαδή από εκείνη την φλόγα που πυρακτώνει όχι μόνον το δικό του πνεύμα, αλλά και το πνεύμα των μαθητών του[4]. Ένας τέτοιος δάσκαλος είναι λοιπόν και ο Αυγουστής, με ένα πνεύμα σπινθηροβόλο, που διαφέρει απ᾽ τους υπόλοιπους πρόσφυγες, καθώς δεν ζητά ν᾽ απλώσει καμμιά ρίζα στην νέα γη, αρνούμενος πεισματικά ν᾽ αποκοπεί απ᾽ τις προαιώνιες ρίζες του ελληνισμού της Μικρασίας.

Την μεταφυσική του αυτήν αυταπάρνηση ζητά να την μετουσιώσει στην διδασκαλία του, η οποία δεν περιορίζεται στην αυχμηρή εκμάθηση των γραμμάτων, αλλά επεκτείνεται στην ζωτική μεταλαμπάδευση της γνώσης. «Γύρεψε καὶ τοῦ δῶσαν ἕνα παλιόσπιτο, νὰ συμμαζεύει τὰ προσφυγόπαιδα τῆς Σκάλας νὰ τὰ διδάσκει τὸ χρέος. Ἂς μὴν τοὔδιναν οὔτε μιστὸ ἂν ἤθελαν. Διδάχος θὰ γύριζε στὰ σπίτια, στοὺς καφενέδες καὶ στὶς βάρκες ἀκόμα, νὰ κρατᾶ τὶς φωτιὲς ἀναμμένες. Τὄπε καὶ τὄκανε.» (σελ. 44)[5]. Και το χρέος ετούτο που παλεύει να διατηρήσει άσβεστο ο Αυγουστής στις ψυχές των προσφύγων είναι ο επαναπατρισμός τους, η επιστροφή τους στις προγονικές εστίες, εκεί που ανήκουν πραγματικά, εκεί που όλα ευωδιάζουν Ελλάδα από αρχαιοτάτων χρόνων. Πιστός στην δασκαλική παράδοση που αποσκοπεί πρωτίστως στην ηθική διάπλαση και την εθνική αφύπνιση των νέων, απαρνιέται κάθε συμβατική πτυχή της διδασκαλίας και αναλαμβάνει ως υπέρτατο καθήκον να εμφυσήσει στους νεαρούς συμπατριώτες του

3. Βλ. Δ. Αλεξιου, *Ταυτότητες και διαχείριση του εθνικισμού μέσω της οπτικής των μυθιστορηματογράφων της «Αιολικής Σχολής»: «Γαλήνη» του Ηλία Βενέζη (1939) «Η Παναγιά η Γοργόνα» του Στράτη Μυριβήλη (1949)*, μεταπτ. διατρ., Θεσσαλονίκη 2018, σελ. 153: «Ο Αυγουστής αποτελεί ένα κατάλοιπο της Μεγάλης Ιδέας, που για αιώνες στήριξε το «γένος», ενώ το κήρυγμά του ακουμπά στο εθνικό υποσυνείδητο των ξεριζωμένων. Εμφορείται από έναν ρομαντικό εθνικισμό, θεωρεί το έθνος ως σύνολο και δεν παύει να τονίζει τις αρετές του έναντι του δυτικού πολιτισμού.».

4. Η αστείρευτη ελληνική παράδοση έχει να επιδείξει πλήθος τέτοιων δασκάλων, από τον Μαρίνο Αντύπα ώς την Χαρά Νικοπούλου, ενώ την σιωπηλή αλλά ουσιαστική φιγούρα του δασκάλου ως παιδευτικού συμβόλου σκιαγραφεί έξοχα ο Κ.Χ. Μύρης στο τραγούδι του *Ο γερο-δάσκαλος* (1969).

5. Πρβλ. «*Τίποτα νὰ μὴ μοῦ κάνετε, ἀπάντησε αὐτὸς* [ο Αυγουστής] *ψυχρά, κλειδωμένος στὸ πεῖσμα του. Ἐγὼ ἕνα ξερὸ κορμὶ εἶμαι, γυναίκα δὲν ἔχω, παιδιὰ δὲν ἔχω. Ἕνα κεραμίδι φτάνει, νὰ βάλω τὸ κεφάλι ἀπὸ κάτω. Μόνο μιὰ σκεπὴ νὰ μοῦ δώσετε, νὰ μαζεύω τὰ παιδιά, νὰ τὰ μαθαίνω τὰ λίγα μου κολλυβογράμματα καὶ τὸ χρέος τους πρὸς τὸ Γένος ...*» (σελ. 140).

την ιδέα του γυρισμού. Και γύρω απ' το ύψιστο αυτό ιδανικό πλέκεται κι όλη του η ζήση στον προσφυγικό καταυλισμό, με σύνολες τις ενέργειές του, εντός κι εκτός της τάξης, και κυρίως με την προσωπική του στάση ζωής να συντείνουν στην διαιώνιση του ελληνισμού της Μικρασίας[6].

Δεν είναι επομένως ένας απλός δάσκαλος ο Αυγουστής, παρά ένας πραγματικός κοινωνός ανώτερων αξιών[7] και ως τέτοιος τηρεί μιαν απαρέγκλιτη γραμμή καθ' όλο το μυθιστόρημα. Επ' αυτού ιδιαίτερα ισχυρός είναι ο συμβολισμός του φωτός, όταν το φυσικό φως της όρασης μεταλλάσσεται σε ένα υπερφυσικό φως της ενόρασης, το οποίο, όσο και βιολογικά να εξασθενεί, πνευματικά παραμένει πάντα ακμαίο. «Ὁ Αὐγουστὴς ἀνέβαινε στὰ ράχτα τῆς Παναγιᾶς σὰ μαζευόντανε κεῖ πάνω κατὰ τὸ σούρουπο οἱ πρόσφυγες καὶ βλέπαν κι ἀνεστέναζαν. Τοὺς μιλοῦσε καὶ τοὺς συδαύλιζε τὸν πόνο. Τοὺς ἔδειχνε καθαρὰ τὰ κατατόπια μὲ τὸ δάχτυλο. – Νά, ἐκεῖ εἶναι τὸ Ντικελί. Δὲ φαίνεται ἀπ' ἐδῶ γιατὶ εἶναι ὁ Κάβος. Φαίνεται ὅμως ὁ Ἀτζανόζι. Πιὸ δεξὰ εἶναι τὸ Μοσχονήσι μὲ τ' Ἀϊβαλί. Θὰ γυρίσουμε πίσω, κ' ἔνια σας.» (σελ. 76). Καημός κι ελπίδα γίνονται ένα στην ψυχή του Αυγουστή και των προσφύγων, καθώς αντικρύζουν τις πατρικές τους εστίες στην αντίπερα όχθη της Μικρασίας, με το φως του Αιγαίου να γεμίζει όχι μόνον τα μάτια τους μα και τις καρδιές τους. Το φως όμως του ήλιου από μόνο του δεν αρκεί για να κινήσει την ιστορία και, αφού πλέον οι πρόσφυγες ρίζωσαν στην νέα τους πατρίδα, απόμεινε μόνος ο Αυγουστής, καταρρακωμένος απ' τα χρόνια και το πιοτό, ν' αναπολεί τις αλησμόνητες πατρίδες. «Ἡ Σμαραγδὴ κοίταξε πρὸς τὴ μεριὰ ποὺ τῆς ἔδειχνε ὁ γέρος. – Βλέπεις; Αὐτοῦ-δὰ ποὺ ἀσπρίζουν στὴν ἀκρογιαλιὰ κάτι σπίτια, ἔ; – Βλέπω, δάσκαλε. – Ἔ, κοίτα τώρα ἐκεῖ δεξά. Εἶναι ἕνα τζαμί, ὁ μιναρές του ξεκόβει πάνω στὸ κόκκινο βάθος. Ἀπὸ κεῖ ξεκινᾶ ἕνα μονοπάτι. Ἀνεσκαλώνει πρὸς τὸ χαμοβούνι μὲ

6. Βλ. Τ. Καφετζακη, *Προσφυγιά και λογοτεχνία: Εικόνες του μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα 2003, σελ. 319: «Όλη η δράση του Αυγουστή στο έργο δεν είναι παρά μια διαρκής υπενθύμιση της ταυτότητας των προσφύγων και το κάλεσμα για διατήρηση της μνήμης τους.».

7. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι την ιερή αυτήν δασκαλική μορφή του Αυγουστή την σμίλεψε ο Μυριβήλης στο πρότυπο του δικού του δασκάλου, του αλησμόνητου Σπύρου Αναγνώστου, τον οποίον και μνημονεύει με κάθε ευκαιρία (πρβλ. *Το κόκκινο βιβλίο*: «*Ἡ φωνὴ τοῦ Ἀναγνώστου δὲν ἔσβησε μέσα στὸ ἠχεῖο τῆς ψυχῆς μου. Ὁλοένα τὴν ἀκούω νἄρχεται ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ μικροῦ θαλασσινοῦ νεκροταφείου τοῦ χωριοῦ μας, ὅπου κοιμᾶται ὁ Ἀναγνώστου. Σιγανή, ἐπίμονη, μεθυστική*» και *Απ' την Ελλάδα*: «*Εἴμασταν σχολιαρούδια, καὶ ὁ τόπος μας ἀκόμα σκλαβωμένος στὴν Τουρκία. Καὶ Σχολάρχης μας, ὁ ἀξέχαστος ἐκεῖνος Σπύρος Ἀναγνώστου. Ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοῦ ὑποδουλωμένου Γένους, ποὺ συντηροῦσαν μέσα στὴν καρδιὰ τῶν παιδιῶν τὴν ἱερὴ φωτιὰ τῆς Μεγάλης Ἰδέας, καὶ ἔνοιωθαν τούτη τὴν ἀποστολὴ σὰν τὴν πιὸ σπουδαία τῆς καριέρας των τῆς παιδαγωγικῆς.*».) – βλ. Δ.Μ. Μπουμπας, *Η Σκαμιά Λέσβου των Σπυρίδωνα Αναγνώστου και Στράτη Μυριβήλη: Ιστορικές, εκπαιδευτικές και λογοτεχνικές αναφορές*, Αθήνα 2018.

γυριστὲς κορδέλες. Ὕστερα χάνεται. Τὸ βλέπεις; Αὐτὴ τὴν ὥρα ποὺ γέρνει ὁ ἥλιος, ξεχωρίζει καθαρά. – Τὸ βλέπω. Ὁ γέρος ἄφησε τὸ τεντωμένο χέρι του νὰ πέσει πάνω στὸ γόνατο. Ἀνεστέναξε: – Ἔχ! Ἐγὼ ὅμως δὲν τὸ βλέπω πιά...» (σελ. 298). Δεν είναι η φυσική κατάπτωση του οργανισμού που περιορίζει την βλέψη του δασκάλου, είναι η μεταφυσική κατάρρευση των ονείρων του. Τόσος ιδρώτας να διατηρήσει ζωντανές τις μνήμες των συντρόφων του πήγε χαμένος· το φως δεν έσβησε απ' τα μάτια: τα χωριά τους θα είναι πάντα εκεί στην Ανατολή, μόνον έσβησε απ' τις ψυχές: στα χωριά τους ποτέ δεν θα πάνε ξανά. Γι' αυτό κι ο Αυγουστής, όσο και αν «*κατήρτε*», βρίσκει καταφύγιο στην μοναξιά και την νοσταλγία: «– Ἔ, παιδάκι μου... Αὐτὸ εἶναι τὸ χειρότερο. Ὡς τώρα ἐρχόμουν ἐδῶ καὶ τἄβλεπα. Τώρα-τώρα ἄρχισαν καὶ δὲ μ' ἀκοῦν μηδὲ τὰ μάτια μου. Κοιτάζω, κοιτάζω, βάζω τὸ χέρι, τίποτα. Ὅλα εἶναι θολά, ἡ θάλασσα, ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ Ἀνατολή, μπερδεμένα, μιὰ κουβάρα... Τώρα πιὰ ὅλα τἄχασα... Ὅλα ἐξὸν αὐτὰ ποὺ κράτησα κλεισμένα ἐδῶ μέσα... Ἔβαλε τὸ χέρι στὸ στῆθος» (σελ. 299).

Τα υψηλόφρονα αυτά ιδανικά του τα εναποθέτει ο Αυγουστής στον Στρατηγό, τον επονομαζόμενο «Κεραυνό», ήτοι τον Γεώργιο Κονδύλη, απ' τον οποίον προσδοκάν οι αμετανόητοι πρόσφυγες τον επαναπατρισμό τους. «Ἦταν ἕνας καραβανὰς ἀμόρφωτος μὰ πολὺ ἔξυπνος. Οἱ φιλοδοξίες του ἦταν ἀπεριόριστες καὶ γι' αὐτὲς τὰ τολμοῦσε ὅλα. Γενναῖος, πονηρὸς καὶ ἄσκημος. Ἀγαποῦσε νὰ στολίζεται μὲ ταινίες καὶ παράσημα καὶ χρυσοπλούμιστες στολές. Ἔχωνε τὸ κεφάλι ἀνάμεσα στοὺς ὤμους, ἔστριβε τὸ μουστάκι καὶ μισόκλεινε μὲ σημασία τὰ κουκουλωτὰ μάτια, ποὺ ξεδίπλωναν οἱ πέτσες στὰ ματόφυλλα σὰ μεμβράνες νυχτερίδας. Ἄπλωνε τὸ πηλίκιο τοῦ τουρκομάχου στοὺς κατατρεγμένους, νὰ ρίξουν μέσα τὴν ψῆφο τους.» (σελ. 139). Σε αυτήν την αινιγματική προσωπικότητα στήριζε ο Αυγουστής κάθε απαντοχή του, αυτήν προπαγάνδιζε με θέρμη στους καφενέδες του καταυλισμού και αυτήν καρτερούσε ευλαβικά ως μάννα εξ ουρανού. Αυτή όμως ήταν κι εκείνη που έμελε να τον προδώσει, όταν, υπό το βάρος των περιστάσεων κι από ιδιοτελείς φιλοδοξίες, συμβιβάστηκε με την – πάλαι ποτέ μισητή – συμφωνία φιλίας[8], εγκαταλείποντας τους – αλλοτινούς συμμάχους του – πρόσφυγες στην τύχη τους. «Ὁ Κεραυνὸς προσχωροῦσε χωρὶς καμιὰν ἐπιφύλαξη στὶς ἀπόψεις τῶν κυβερνητικῶν, ποὺ ὑπόγραψαν τὴ συνθήκη φιλίας με τὴν Τουρκία. [...] Ἀπαρνήστηκε ἄψε-σβῆσε τὸ σύνθημα τῆς Ανατολῆς, ξαμόλησε στὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ τοὺς πιστούς του, καὶ μπάλωσε μὲ κάτι τοποθετήσεις τοὺς πιὸ «ἰδεολόγους» ἀπὸ τοὺς προσφυγοπατέρες του.» (σελ. 212). Μια τέτοια προδοσία η γέρικη κι ευαίσθητη καρδιά του Αυγουστή δεν μπόρεσε να την αντέξει· την δέχτηκε μόνον σαν ένα ακόμα

8. Γενικά για το περιβόητο Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930, βλ. Κ. Τσιοrμης, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις (1923-1940): Ιστορία-Πολιτική-Παιδεία*, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 196-209.

χτύπημα της άτεγκτης μοίρας του, ανήμπορος πλέον για κάθε αντίδραση κι απαρηγόρητος για την κατάντια του έθνους[9].

Εξοπλίζοντας ο Μυριβήλης τον ήρωά του Αυγουστή με όλα τούτα τα ευγενή χαρακτηριστικά και εμφυσώντας του ένα πνεύμα συνεπές με κάθε του λόγο, δημιουργεί έναν πραγματικά ολοκληρωμένο χαρακτήρα, έναν χαρακτήρα δηλαδή στέρεο και συμπαγή. Και ο χαρακτήρας αυτός, ο ακλόνητος κι αδιάσπαστος, είναι αυτός που, πιστός στις εσώτερες επιταγές του, θα υψώσει το ανάστημά του έναντι των γραφειοκρατών της πρωτεύουσας και, αντί να ζητιανέψει μια όποια αποζημίωση, δεν θα διστάσει να κηδέψει το ίδιο του το όνειρο. «Ἄφησα ἐν ὅλῳ δύο χιλιάδων ἐτῶν Ἑλλάδα καὶ πολιτισμόν.», θα γράψει περήφανα πάνω στην υπεύθυνη δήλωση της Επιτροπής Αποζημιώσεως ο γερό-δάσκαλος, αποτυπώνοντας μ᾽ ελάχιστες λέξεις όλο το δράμα του ξεριζωμού. Χωρίς ιστορικές περιστροφές, με μια φράση λιτή και μεστή, επιτυγχάνει ο Αυγουστής – και πίσωθέ του ο Μυριβήλης – μιαν ασύλληπτη διαχρονία, καθώς κατορθώνει κι εμπερικλείει σε μια μόνον πρόταση σύνολη την ελληνική ιστορία της Μικρασίας. Η ποιητική χροιά της γλώσσας, σε συνδυασμό με την χρήση της καθαρεύουσας, όχι μόνον δεν αποπροσανατολίζουν από το βαθύτερο νόημα, αλλά ίσα ίσα επικεντρώνουν σε αυτό, καθώς το κάνουν να ηχεί υποβλητικότερο κι επιβλητικότερο. Κι αν υπάρχουν και κάποιες φιλολογικές ανακρίβειες (π.χ. η παρουσία του ελληνικού στοιχείου είναι πολύ παλαιότερη των δύο χιλιετιών που αναφέρονται), το γεγονός αυτό δεν μειώνει επ᾽ ουδενί την ισχύ του αφορισμού, αφού η λογοτεχνία δεν οφείλει να υποτάσσεται στην ιστορία, παρά να την υπερβαίνει και να την αναδεικνύει[10].

Όσον αφορά λοιπόν το διαχρονικό σκέλος του συλλογισμού, αυτό που τονίζεται είναι η ιστορική συνέχεια του ελληνισμού της Μικρασίας από την παρθενική εμφάνιση των Ελλήνων στην ευρύτερη περιοχή έως την βίαιη αποπομπή τους. Αρχαία Ελλάδα, Βυζάντιο και Τουρκοκρατία συμπλέκονται σ᾽ ένα αξεδιάλυτο σύνολο με κοινό συνθετικό στοιχείο τον ελληνισμό, ήτοι την ελληνική καταγωγή και γλώσσα, όπως αποτυπώνεται στις πολιτισμικές του εκφάνσεις. Η αδιάσπαστη ενότητα του έθνους εκτείνεται σε απροσμέτρητο βάθος και αναδεικνύεται στην θεμέλια εκείνη λίθο που όχι

9. Βλ. T. Doulis, *Disaster and Fiction: Modern Greek Fiktion and the Impact of the Asia Minor Disaster of 1922*, Berkeley/Los Angeles 1977, σσ. 210-211.

10. Ήδη ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του είχε εντοπίσει την διαφορά-ανωτερότητα της ποίησης, ήτοι της λογοτεχνίας, έναντι της ιστορίας, ήτοι της ιστοριογραφίας, όταν δηλώνει αφοριστικά *φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποίησις ἱστορίας ἐστίν*, καθώς *ἡ μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἡ δ᾽ ἱστορία τὰ καθ᾽ ἕκαστον λέγει* (βλ. Αριστοτελης, *Περὶ ποιητικῆς*, 1451b5-7) – για την ερμηνεία όλων αυτών, βλ. Γ. Κραϊας, «Η ναυμαχία της Σαλαμίνας σε Ηρόδοτο και Αισχύλο: Προς αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας», Πρακτικά 44ου ετήσιου Συνεδρίου της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων *Ηρόδοτος: ο πατέρας της Ιστορίας*, Αθήνα 2019, σσ. 58-66 (εδώ 62-63).

μόνον συνέχει τον ελληνικό κόσμο, αλλά και τον καθιστά άτρωτο μπρος σε κάθε απειλή. Μπορεί δάσκαλος και συγγραφέας να αποσιωπούν την Ιωνία, δεν παραβλέπουν όμως ότι η σύγχρονη Μικρασία ξεπήδησε απαρέμβλητα μέσα απ᾽ τα σπλάχνα της αρχαίας Μικράς Ασίας ως κοιτίδας γενικότερα του ελληνισμού[11]. Οποιαδήποτε επιστημονική προσέγγιση από μέρους τους θα μείωνε την δυναμική της φράσης τους, καθώς, αρνούμενοι κάθε δάφνη αυθεντίας, επικαλούνται αποκλειστικά και μόνον το συναίσθημα για την κατανόηση του λόγου τους. Και την μακραίωνη παράδοση των Ελλήνων στην Μικρασία δεν την αντιλαμβάνεται κανείς τόσο με τον νου όσο με την καρδιά, αφού η ιστορική πραγματικότητα είναι αδιαμφισβήτητη κι υπολείπεται μόνον ο τακτικός επιτονισμός της. Έτσι κι ο Αυγουστής με την περίεργη δήλωσή του δεν εμμένει τόσο στο δεδομένο, στην ιστορική δηλαδή συνέχεια του ελληνισμού της Μικρασίας, όσο στο ζητούμενο, στην διατήρηση δηλαδή ζωντανής της ιστορικής αυτής συνέχειας.

Η πραγματικότητα όμως συνήθως δεν συμβαδίζει με την επιθυμία, γι᾽ αυτό και, πέρα από την ιστορική συνέχεια που τονίζεται ως σταθερά στην εν λόγω ρήση, τονίζεται έτι περαιτέρω η βάναυση διάρρηξη της συνέχειας αυτής. Χιλιετίες ένδοξης ιστορίας κι αδιάκοπης παρουσίας των Ελλήνων στην Μικρασία δεν στάθηκαν ικανές να αποτρέψουν το μοιραίο, το οποίο επέφερε η ατυχής έκβαση του πολέμου ως μια συνέπεια κραταιότερη και αυτού του χρόνου. Γι᾽ αυτό κι ο γερο-δάσκαλος αναγκάζεται να συνθηκολογήσει αμαχητί με τα νέα δεδομένα και να ομολογήσει με πικρία ότι η δισχιλιετής παρουσία των Ελλήνων στην Μικρασία έφτασε δυστυχώς πλέον στο τέλος της. Την ήττα του όμως αυτήν ο Αυγουστής ζητά, έστω και την στερνή ώρα, να την μετατρέψει σε νίκη, όταν, εστιάζοντας στ᾽ αγαθά που άφησαν πίσω τους οι πρόσφυγες, οι εκτοπισμένοι τίθενται σε ανώτερη θέση απ᾽ τους εκτοπιστές. Ούτε τα χωριά και τα σπίτια τους ούτε τα ζώα και τα χωράφια τους ούτε πολύ περισσότερο κι αυτούς τους νεκρούς τους δεν άφησαν πίσω τους οι ξεριζωμένοι, παρά αυτούσια την Ελλάδα και τον πολιτισμό τους. Αυτό βαραίνει ως δυσβάσταχτο άχθος στην ψυχή του γερο-δάσκαλου, η βίαιη αποκοπή από την ζωτική μήτρα του ελληνισμού, η παρά φύσιν αυτή συνθήκη που κορφολόγησε έναν θαλερό οργανισμό και του αποστέρησε κάθε προοπτική εξέλιξης. Δεν είναι επομένως το ατομικό βιος του που θρηνεί ο Αυγουστής, παρά το συλλογικό βιος όλων των Ελλήνων της Μικρασίας, που μπορεί τα ίχνη τους στην φιλόξενη αυτήν γη να χάνονται στα βάθη των χιλιετιών, δεν θα έχουν όμως ποτέ ξανά την χαρά να ζυμωθούν με τα χώματά της[12].

---

11. Πάλι ο δάσκαλος είναι αυτός που, χωρίς ν᾽ αποβλέπει σε μιαν εξ καθέδρας διδασκαλία, θα κραυγάσει μέσα στον αυθορμητισμό του: «*Τὸ Ἅγιο Φῶς βγῆκε ἀπ᾽ τὴν Ἑλλάδα γιὰ ὅλο τὸν κόσμο. Καὶ ἡ Ἑλλάδα βγῆκε ἀπ᾽ τὴ Μικρασία...*» (σελ. 128).

12. Δεν είναι τυχαίο ότι ο συγγραφέας παραθέτει ως μόνους συμπαραστάτες του Αυγουστή δυο άλλες αλλοπαρμένες μορφές, τον μπάρμπα-Βαστάγο, τον τυφλό γέρο

Επεκτείνοντας τώρα την ιδιαίτερη αυτήν φράση του Αυγουστή σ᾽ ένα υπερκειμενικό επίπεδο, διαφαίνεται η γενικότερη ελληνόφρων διάθεση του Μυριβήλη. Χωρίς εθνικιστικούς παροξυσμούς κι ανιστορικές τοποθετήσεις ο συγγραφέας καταφέρνει κι αποτυπώνει με ακρίβεια και σαφήνεια το στίγμα του ελληνισμού της Μικρασίας, όταν τον προβάλει ως μιαν ανυπέρβλητη αξία στο διάβα του χρόνου. Η Ελλάδα κι ο πολιτισμός της μετουσιώνονται σε καθολική ιδέα, απεκδύονται κάθε τι το υλιστικό κι ενδύονται ένα πνευματικό πέπλο, το οποίο φιλοδοξεί να καλύψει όλους τους Έλληνες απανταχού της επικράτειας κι ανεξαρτήτως καταγωγής. Η ιστορική συνέχεια του ελληνισμού της Μικρασίας, παρά την αδόκητη διάσπαση που υπέστη, παραμένει εισέτι αλώβητη, καθώς η Μικρασία μπορεί να χάθηκε ανεπιστρεπτί, ο ελληνισμός της όμως θα συνεχίσει να ζει στην αγκαλιά της μητροπολιτικής Ελλάδας. Κι όσο θλιβερό κι αν είναι να αισθάνεται κανείς τον κόσμο, όπου μεγαλουργούσε επί χιλιετίες, να γκρεμίζεται συθέμελα κάτω απ᾽ τα πόδια του, άλλο τόσο χαρμόσυνο είναι να νοιώθει πως ο κόσμος αυτός έχει τέτοια αστείρευτη δύναμη, που θα αναγεννιέται ες αεί από τις στάχτες του. Μπορεί λοιπόν ο ελληνισμός του Αυγουστή να πεθαίνει με την απώλεια της Μικρασίας, ο ελληνισμός όμως του Μυριβήλη δεν πεθαίνει με κανένα πλήγμα· κι αυτό γιατί ο ελληνισμός ετούτος είναι μια υπερχρονική κι υπερτοπική αξία κι ως εκ τούτου δεν υπόκειται σε καμμία φθορά.

Το πνεύμα αυτό του Μυριβήλη προσκτά μιαν ακόμη πιο φωτεινή όψη, εάν τοποθετηθεί στην ευρύτερη συζήτηση περί ελληνικότητας που άνθισε στους καλλιτεχνικούς κύκλους της Ελλάδας από την εποχή του μεσοπολέμου. Με το πέρας των Βαλκανικών Πολέμων, όταν η ελεύθερη ελληνική επικράτεια σχεδόν διπλασιάζεται, και κυρίως με την Μικρασιατική Καταστροφή και την επακόλουθη Συνθήκη της Λωζάννης, όταν οριστικοποιούνται τα σύνορα της Ελλάδας στην σημερινή τους μορφή, οι ταγοί του πολιτισμού στην Ελλάδα αρχίζουν να αναζητούν τι είναι εν τέλει η ιδιότητα του ελληνικού, τι είναι δηλαδή η λεγόμενη ελληνικότητα. Ενδεικτικά αναφέρονται από την μια οι μεγάλες ποιητικές συνθέσεις του Κωστή Παλαμά (*Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου*, 1907), του Άγγελου Σικελιανού (*Το Πάσχα των Ελλήνων*, 1918) και του Κώστα Βάρναλη (*Ο Προσκυνητής*, 1919) και από την άλλη τα μεγαλεπήβολα θεατρικά οράματα του Άγγελου Σικελιανού με τις Δελφικές Εορτές και του Καρόλου Κουν με την Λαϊκή Σκηνή (μετέπειτα Θέατρο Τέχνης). Όλοι τούτοι οι πνευματικοί άνθρωποι ψάχνουν να βρουν ποια είναι η ουσία του ελληνισμού, τι τον συνδέει με την αρχαία εποχή και τι τον συνέχει στην σύγχρονη εποχή, πως επιβίωσε ό,τι επιβίωσε στο πέρασμα των αιώνων και πως μετασχημα-

πρόσφυγα που μαζί με τα μάτια του άφησε στο Αϊβαλί κι όλη την ζήση του, και την γριά Περμαχούλα, που ονειρεύεται πάντα Αϊβαλιώτες ψαράδες να έρθουν και να την πάρουνε πίσω· δυο μορφές που, με τα γηρατειά και τα πάθη τους, αδυνατούν ν᾽ αποκοπούν από το παρελθόν, όπως ακριβώς κι ο Αυγουστής.

τίστηκε στις νέες συνθήκες. Σε αυτήν ακριβώς την τόσο πρόσφορη συζήτηση μπορεί κάλλιστα να ενταχθεί και η άποψη του Μυριβήλη για τον ελληνισμό της Μικρασίας, καθώς αυτό που αναζητά κι ο Μυριβήλης δεν είναι άλλο τι από την βαθύτερη ουσία του ελληνισμού αυτού[13]. Και το ελληνικό εκείνο στοιχείο που διατρέχει την ελληνική ιστορία είναι αυτή ακριβώς η αδιάσπαστη πορεία του έθνους διαμέσου των αιώνων σε ολόκληρο το Αιγαίο. Η ελληνικότητα λοιπόν για τον Μυριβήλη είναι η αέναη ελληνική παράδοση από την αρχαία έως την νέα εποχή, που έχει εμποτίσει τους τραχείς χαρακτήρες του μυθιστορήματός του με προεξάρχοντα τον δάσκαλο Αυγουστή και τους έχει καταστήσει όχι μόνον μέτοχους αλλά και κομιστές της.

Έπειτα απ᾽ την ενδελεχή αυτήν ανάλυση γίνεται αβίαστα κατανοητό πως ο Αυγουστής δεν εκφέρει, πάνω στον παρορμητισμό ή την παραζάλη του, μια τυχαία κουβέντα, παρά μια κουβέντα μεστή υπονοημάτων και συνδηλώσεων. Μπορεί η κουβέντα αυτή να προκαλεί θυμηδία στους υπαλλήλους της Επιτροπής Αποζημιώσεως, στον υποψιασμένο όμως αναγνώστη προκαλεί μόνον θλίψη με την πικρή αλήθεια που εμπεριέχει. Κι αν πολλά μπορεί να προσάψει κανείς στον Αυγουστή με τον αχαλίνωτο συναισθηματισμό του, δεν μπορεί κανείς να του καταλογίσει καμμία ευήθεια, καθώς, όσο κι αν έγειρε απ᾽ το αλκοόλ και το γήρας, κάθε του λόγος μαρτυρά ένα πνεύμα καθάριο και σφριγηλό. Κι η οξύνοιά του αυτή αναφαίνεται στον τελευταίο του λόγο στο έργο, όταν, σ᾽ ένα απρόσμενο ξέσπασμα της τυραννισμένης του ψυχής, οραματίζεται, στα πρότυπα του αιώνιου γυρισμού, την επιστροφή στα πατρογονικά εδάφη[14]. «Ἡ ἱστορία μας εἶναι μεγάλη σὰν τὰ χρόνια του Θεοῦ. Γι᾽ αὐτὸ πρέπει νὰ μάθουμε τὴν ἱστορία μας. Ἐσεῖς θαρρεῖτε πὼς εἶναι μόνο αὐτὲς οἱ δυὸ φορὲς ποὺ μᾶς ξερίζωσαν ἀπὸ κεῖ. Αὐτὲς ποὺ εἴδατε μὲ τὰ μάτια σας. Ἀμὴ κεῖνες εἶναι πολλὲς φορές. Πολλές! Ἀπὸ τότες ποὺ ρίζωσε ἡ φυλή μας ἐκεῖ ἀντίκρυ, ὀχτακόσια, χίλια χρόνια πρὸ Χριστοῦ, πεντέξι φορὲς πήγαμε κ᾽ ἤρθαμε σε τοῦτα τὰ χώματα, καὶ δὲν ἀποστάσαμε. Ἔτσι καὶ τώρα. Σὰ θἄρθει ἡ ὥρα ἡ ἅγια, θὰ μᾶς πιάσει τὸ ἑλληνικό μας, καὶ πάλι θὰ πᾶμε στὰ πατρογονικά μας χώματα. Μὰ σὰ φίλοι θὰ πᾶμε; Σὰν ὀχτροὶ θὰ πᾶμε; Αὐτὸ μόνο ὁ Θεὸς ἀπὸ πάνου τὸ ξέρει.» (σελ. 422-423).

Με το διαπρύσιο αυτό κήρυγμα του Αυγουστή δεν σαλπίζει ο Μυριβήλης κανένα μεγαλοϊδεατικό εμβατήριο, παρά καλεί κάθε συνειδητοποιημένο Έλληνα να μη λησμονήσει ποτέ την μακραίωνη παρουσία του ελληνισμού στην Μικρασία. Μπορεί μετά από σειρά πολέμων κι ανακατατάξεων

---

13. Για την σχέση του Μυριβήλη με την περιώνυμη «ελληνικότητα», βλ. Τ. Καρβελης, «Στρατής Μυριβήλης», στον τόμο Π. Μουλλας (επιμ.), *Μεσοπολεμική πεζογραφία*, τόμ. 6, Αθήνα 1993, σσ. 96-177 (εδώ 105).

14. Για τον «μεγαλοϊδεατισμό» του Αυγουστή, βλ. Α. Καραντωνης, *Πεζογράφοι και Πεζογραφήματα της Γενιάς του '30*, Αθήνα 1962, σσ. 57-58, βλ. επίσης T. Doulis, *Disaster and Fiction*..., *ό.π.*, σελ. 214.

η Ελλάδα να περικλείστηκε στα στεγανά της όρια, η ιστορία της όμως διακτινίζεται σε πολύ μεγαλύτερα μήκη και πλάτη και κυριολεκτικά χάνεται στα βάθη των αιώνων. Το ιστορικό αυτό μεγαλείο της Ελλάδας πολεμά να κρατήσει ζωντανό ο Μυριβήλης μέσω του Αυγουστή· ζωντανό βέβαια όχι ως πρόκληση του μέλλοντος αλλά ως παρακαταθήκη του παρελθόντος. Τόσο ο Μυριβήλης στον ιστορικό χρόνο όσο κι ο Αυγουστής στον δραματικό χρόνο γνωρίζουν κατά βάθος ότι η Μικρασία χάθηκε για πάντα· ωστόσο, χωρίς να εθελοτυφλούν μπρος στην οδυνηρή αυτήν πραγματικότητα, οφείλουν να διατηρήσουν ζωντανή την μνήμη της. Υπό την οπτική αυτήν σύνολη η στάση του Αυγουστή στο μυθιστόρημα, πολλώ δε μάλλον η συγκεκριμένη του φράση, ανάγεται σε οδηγό ορθής εθνικής συνείδησης, καθώς καταδεικνύει την σχέση που πρέπει να έχουν οι σύγχρονοι Έλληνες με την πλούσια ιστορία τους. Ένας ημίτρελος λοιπόν μέθυσος, ο γερο-δάσκαλος Αυγουστής, είναι αυτός που με μια φράση-γροθιά έρχεται ν᾽ αναταράξει τον φιλήσυχο κόσμο των προσφύγων, θυμίζοντάς τους το χρέος τους, που δεν είναι άλλο από την διατήρηση ζωντανής της ιστορικής μνήμης.

ΜΑΡΙΑ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗ
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ *ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΓΟΡΓΟΝΑ* ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗ ΜΥΡΙΒΗΛΗ

Εισαγωγή

Είναι γνωστό πως ο Μυριβήλης καταγόταν από το χωριό Μουριά (ή Συκαμιά ή Σκαμνιά) που βρίσκεται στη Βόρεια Λέσβο. Μάλιστα, μέχρι το 1932 κατοικούσε στη Λέσβο ενώ αργότερα μετακόμισε με την οικογένειά του στην Αθήνα χωρίς όμως να διακόψει ποτέ τους δεσμούς με την ιδιαίτερη πατρίδα του, την οποία επισκεπτόταν συχνά[1]. Επομένως, ως γενέθλιος τόπος η Μουριά (αυτό το όνομα επιλέγει να χρησιμοποιεί στα κείμενά του) και το επίνειό της η Σκάλα εμφανίζονται πολλές φορές ως σκηνικό όπου εκτυλίσσεται η πλοκή των λογοτεχνικών του έργων.

Συγκεκριμένα, η Σκάλα αποτελεί το σκηνικό δράσης σε ένα μυθιστόρημα, *Παναγιά η Γοργόνα* (1949) (από τα τρία συνολικά που έγραψε) και σε μια νουβέλα, *Παν* (1946) αλλά και σε πολλά διηγήματά του. Και ο χώρος στο *Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια* θυμίζει τη Σκάλα αλλά μπολιάζεται με στοιχεία που παραπέμπουν στη Μήθυμνα Λέσβου οπότε παραμένει ασαφής.

Στο παρόν κείμενο θα γίνει αναφορά στο πώς αναπαρίσταται ο χώρος της Σκάλας Μουριάς στο μυθιστόρημα *Παναγιά η Γοργόνα* καθώς μάλιστα αναδιαμορφώνεται με το πέρασμα των χρόνων στις αρχές του εικοστού αιώνα.

Το μυθιστόρημα *Παναγιά η Γοργόνα (1949)*

Το μυθιστόρημα *Παναγιά η Γοργόνα* του Στράτη Μυριβήλη εκδόθηκε στην τελική του μορφή το 1949. Η πρώτη του δημοσίευση ήταν στην εφημερίδα «Ασύρματος» σε 133 συνέχειες από τον Ιούνιο του 1939 έως Νοέμβριο 1939

1. Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί μέρος της διδακτορικής μου διατριβής με θέμα *Λογοτεχνική Γεωγραφία: αναπαραστάσεις της Λέσβου σε έργα του Στράτη Μυριβήλη* που χρηματοδοτήθηκε από το ΕΛΙΔΕΚ (2019-2021) στο πλαίσιο της 2ης προκήρυξης υποτροφιών για υποψήφιους διδάκτορες.

με τίτλο *Η Παναγιά η Ψαροπούλα*[2]. Αποτελεί το τρίτο μέρος μιας άτυπης τριλογίας με πρώτο το μυθιστόρημα *Η Ζωή εν Τάφω* (1924) και δεύτερο το *Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια* (1933), όλα σχετιζόμενα με το θέμα του πολέμου και τις συνέπειές του.

Όπως επισημαίνει ο Χουρμούζιος, είναι η πρώτη φορά που ένα νεοελληνικό πεζογράφημα καταπιάνεται με το θέμα της εγκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων χωρίς να κυριαρχεί η νοσταλγία για τις χαμένες πατρίδες, όπως συμβαίνει σε μυθιστορήματα άλλων συγγραφέων που υπήρξαν οι ίδιοι ή οι οικογένειές τους πρόσφυγες[3]. Επιπλέον, ο Λίνος Πολίτης διαπιστώνει πως, σε αντίθεση με προηγούμενα έργα του Μυριβήλη, ο πόλεμος και η προσφυγιά δε βρίσκονται στο επίκεντρο του συγκεκριμένου μυθιστορήματος αλλά ο συγγραφέας επιδιώκει να προβάλει την ομαδική ζωή των απλών νησιωτών και ψαράδων[4].

Γιατί ο Μυριβήλης επιλέγει τη Σκάλα ως σκηνικό δράσης στο έργο *Παναγιά η Γοργόνα*;

Διαβάζοντας τα μυθιστορήματα του Μυριβήλη που προηγήθηκαν της *Παναγιάς* διαπιστώνει κανείς ότι ο συγγραφέας έχει ήδη αναφερθεί στο θέμα της επόμενης μέρας μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου στη *Δασκάλα με τα Χρυσά Μάτια*. Η πλοκή στο έργο αυτό τοποθετείται σε ένα παραθαλάσσιο χωριό της Λέσβου που παραπέμπει στη Μήθυμνα αλλά στο έργο αναφέρεται ως Μεγαλοχώρι. Ο Βαλέτας θεωρεί πως πρόκειται για τη Σκάλα Μουριάς[5] αλλά θεωρώ πως η περιγραφή του χώρου δεν είναι ξεκάθαρη παραπομπή, πιθανόν ο συγγραφέας να είχε στο νου του και τις δυο τοποθεσίες. Στη *Δασκάλα*, λοιπόν, καταπιάνεται με την επιστροφή ενός πολεμιστή – που αποτελεί προσωπείο του ίδιου του συγγραφέα – στη γενέτειρα του μετά το τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας. Στη συνέχεια όμως γράφει την *Παναγιά η Γοργόνα* όπου κάνει πλέον συγκεκριμένες αναφορές σε τόπο και χρόνο με σκοπό να συνδέσει τον χώρο με την πλοκή του έργου και να δώσει έμφαση σε συγκεκριμένα νοήματα.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως ο Μυριβήλης σκόπιμα επιλέγει τη Σκάλα και μάλιστα τη χρονική περίοδο μετά το 1922 για να τοποθετήσει

---

2. Κ.Α. Δημαδης, *Δικτατορία-Πόλεμος και Πεζογραφία: 1936-1944*, Αθήνα 2004: Εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της Εστίας, σελ. 177.

3. Α. Χουρμουζιος, «Ένα άρτιο μυθιστόρημα: ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗ: Η ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΓΟΡΓΟΝΑ», *Νέα Εστία* 1523 (1990), σσ. 231-235.

4. Λ. Πολιτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Δ΄ έκδ), Αθήνα 1985: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

5. Γ. Βαλετας, «Ο Μυριβήλης της Μυτιλήνης», *Νέα Εστία* 1033 (1970), σσ. 904-955. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.ekebi.gr/magazines/showimage.asp?file=115305&code=3787&zoom=800 Τελευταία πρόσβαση 17/8/22.

την πλοκή της ιστορίας της *Παναγιάς Γοργόνας*. Διότι ο συγκεκριμένος τόπος και ο χρόνος υποστηρίζουν τη νέα αντίληψη περί ελληνικότητας που θέλει να αναπαραστήσει στο έργο του. Με άλλα λόγια ο Μυριβήλης θεωρεί πως μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου η Μεγάλη ιδέα που προέτρεπε στην επέκταση της ελληνικής επικράτειας, έχει εκπέσει. Η Μικρασιατική Καταστροφή υπήρξε ένα πλήγμα για την εθνική υπερηφάνεια και συνάμα ένα τραύμα ανεπούλωτο. Στόχος του, λοιπόν, είναι να γιατρέψει την πληγή με το να καλλιεργήσει την ιδέα της συλλογικότητας, να αναδείξει τον λαϊκό πολιτισμό και τη μακραίωνη συνέχεια του ελληνικού έθνους που είναι ακόμα εδώ ακμαίο παρά τις δυσμένειες.

Η Σκάλα Μουριάς πριν και μετά το 1922

Η Σκάλα, όπως αναφέρεται στο μυθιστόρημα, πριν το 1922 ήταν απλά ένα λιμανάκι με ελάχιστα μαγαζιά όπου οι επαγγελματίες κάθε είδους άφηναν τα σύνεργα της εργασίας τους. Υπήρχε ψηλότερα το χωριό Σκαμνιά ή Μουριά, ένα χωριό χτισμένο αμφιθεατρικά σε μια πλαγιά του όρους Λεπέτυμνος της Βόρειας Λέσβου, σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα που αντικρίζει την αγκαλιά του Αδραμυττηνού κόλπου.

Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι οι στενές οικονομικο-κοινωνικές σχέσεις που διατηρούσε η Λέσβος με τα μικρασιατικά παράλια, οι οποίες περιγράφονται εκτενώς στην αρχή του μυθιστορήματος. Παραθέτω σχετικά χωρία[6]:

> Ο κόσμος εδώ ήξερε τ' αντικρινά ακρογιάλια της Ανατολής
> τόσο δικά του όσο και τους γιαλούς του νησιού.
> Έλεγαν οι άνθρωποι "θα πάμε πέρα"[...][7].

> «Ο τόπος είχε μεγάλο πάρε-δώσε με την Τουρκία»[8].

Βέβαια, συχνές ήταν οι επισκέψεις τους με αφορμή εκδηλώσεις και γιορτές:

> Τα παλιά τα χρόνια, πριν χαλάσει τη ζωή των ανθρώπων ο πόλεμος, έρχονταν κι από την Ανατολή πανηγυριώτες, που η σειρά τους, πάπου προς πάπου, από τούτα τα χώματα βαστούσε[...] Ξεμπαρκάριζαν οι Μπεχραμνιώτες,

6. Οι σελίδες των παρατιθέμενων χωρίων αναφέρονται στην έκδοση Σ. Μυριβηλης, *Παναγιά η Γοργόνα* (27η έκδοση), Αθήνα 2018: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
7. Μυριβηλης, *Παναγιά η Γοργόνα*, *ό.π.*, σελ. 24.
8. Μυριβηλης, *Παναγιά η Γοργόνα*, *ό.π.*, σελ. 25.

ολάκερη θαλασσινή πομπή, και γιόμιζαν τ'ακρογιάλι από φωνές και χορό και τραγούδι[...][9].

Το αξιοσημείωτο είναι ότι η η ενσωμάτωση της Λέσβου στην ελληνική επικράτεια που επιτεύχθηκε το 1912, δεν επηρέασε καθόλου τις σχέσεις των δυο ακτών, οι οποίες συνεχίζονταν απρόσκοπτες μέχρι το 1922 οπότε και ετέθη ένα αυστηρό σύνορο ανάμεσά τους. Η κατάσταση παγιώθηκε με την Ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923 που έθεσε φραγμό στις μετακινήσεις εκατέρωθεν. Παραθέτω αντίστοιχα χωρία απ΄όπου φαίνεται πως οι κάτοικοι βιώνουν τη νέα κατάσταση ως χωρική απομάκρυνση:

Και μια μέρα, άξαφνα, ξέκοψε η βλογημένη η στεριά της και έφυγε μακριά, μακριά. Τόσο αλάργεψε από τη Σκάλα, που τη βλέπανε πια οι άνθρωποι από τούτη την ακρογιαλιά σαν ξένο τόπο[...][10].

Από κείνη τη μέρα δεν την ξανάπανε 'πέρα' την κοντινή τους Ανατολή οι Μουριανοί και οι ψαράδες της Σκάλας. 'Ξωτερικό' τη γράφανε πια τα φύλλα, έτσι κι αυτοί τη λέγανε[11].

Ο Μυριβήλης περιγράφει την άφιξη των προσφύγων στη Σκάλα στο 2ο κεφάλαιο του μυθιστορήματος. Αναφέρει πως μόλις πέρασε ο κλονισμός της αιφνίδιας μεταβολής της ζωής τους, οι πρόσφυγες άρχισαν να προσαρμόζονται στις συνθήκες της νέας τους ζωής. Κατά την γνώμη του αφηγητή που σχολιάζει, στάθηκαν τυχεροί μέσα στην ατυχία τους αφού έτυχε να έρθουν στο λιμανάκι της Σκάλας, έναν τόπο «σωστή αμαλαγιά»[12] δηλαδή παρθένο, ανεξερεύνητο, όπου μπορούσαν οι ίδιοι να τα φτιάξουν όλα από την αρχή. Σχολιάζει ο αφηγητής σχετικά:

Οι καινούριοι Σκαλιώτες άρχισαν σιγά-σιγά να καταλαβαίνουν πως η μοίρα τούς έριξε στα πιο μαλακά που ήταν βολετό να γκρεμιστούν[13].

Αφού πέρασε, λοιπόν, ένα εύλογο χρονικό διάστημα προσαρμογής των νεοφερμένων, ξεκίνησε το χτίσιμο του συνοικισμού της Σκάλας. Όπως αναφέρεται στο μυθιστόρημα, η αρχική τοποθεσία για την ανέγερση του συνοικισμού που υπέδειξε η Επιτροπή, δεν έγινε δεκτή από τους πρόσφυγες επειδή ήταν μακριά από την εργασία τους, αφού οι περισσότεροι ασκούσαν το επάγγελμα του ψαρά. Αποφασίστηκε, επομένως, να χτιστεί ο συνοικισμός πάνω από τον παραλιακό δρόμο στη Σκάλα. Παραθέτω απόσπασμα:

9. Μυριβηλης, *Παναγιά η Γοργόνα*, *ό.π.*, σελ. 263.
10. Μυριβηλης, *Παναγιά η Γοργόνα*, *ό.π.*, σελ. 25.
11. Μυριβηλης, *Παναγιά η Γοργόνα*, *ό.π.*, σελ. 28.
12. Μυριβηλης, *Παναγιά η Γοργόνα*, *ό.π.*, σελ. 37.
13. Μυριβηλης, *Παναγιά η Γοργόνα*, *ό.π.*, σελ. 37.

> Η Εθνική έδωσε ένα ανταλλάξιμο χτήμα, εκεί στο κατάγιαλο, για οικόπεδο. Ήταν μια όμορφη ισάδα γεμάτη μεγάλα ελιόδεντρα και συκιές. Λοιπόν, ξάφνου μια μέρα ήρθαν από τη Χώρα οι μηχανικοί να κάνουν τις μελέτες και να χαράξουν τα οικόπεδα[...][14].

Χαρακτηριστικά του οικισμού της Σκάλας

Η Σκάλα είναι ένας οικισμός που χτίζεται για να στεγάσει τους Μικρασιάτες Έλληνες, οι οποίοι καλούνται στο εξής να συνυπάρξουν με τον ντόπιο πληθυσμό. Είναι ένας νέος οικισμός, μια νέα αρχή. Δεν είναι τυχαίο πως ο τόπος χαρακτηρίζεται ως παρθένος, ανεξερεύνητος. Η δημιουργία του οικισμού σηματοδοτεί μια νέα εποχή συνύπαρξης Ελλήνων του ελλαδικού χώρου και Ελλήνων της Μικρασίας που έχουν επιστρέψει στα πάτρια εδάφη, και στο εξής θα αποτελέσουν μια ενιαία κοινότητα.

Γι΄ αυτό και οι αρχικές διαφορές των δύο, προσφύγων και ντόπιων, πολύ σύντομα παραμερίζονται στο μυθιστόρημα και δημιουργείται ένα χωριό που δρα πλέον συλλογικά. Αυτό δε συμβαίνει σε άλλους συγγραφείς που έχουν ασχοληθεί με την εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στον ελλαδικό χώρο ούτε φυσικά ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα αλλά ο Μυριβήλης επιλέγει να προσπεράσει σχετικά γρήγορα τα εμπόδια και να δώσει έμφαση στην συνύπαρξη.

Συνηγορεί σε αυτό και η απουσία νοσταλγίας από μεριάς των προσφύγων για τις χαμένες πατρίδες, άλλο ένα χαρακτηριστικό που απαντάται στον Μυριβήλη και όχι σε άλλους συγγραφείς με το ίδιο θέμα. Γιατί στην *Παναγιά* η νοσταλγία για τη Μικρά Ασία διαρκεί ελάχιστα καθώς οι πρόσφυγες πολύ γρήγορα ενσωματώνονται στην ελληνική επικράτεια και το ενδιαφέρον τους στρέφεται στα προβλήματα της καθημερινής ζωής με εξαίρεση τον δάσκαλο Αυγουστή που παρουσιάζεται ως εκκεντρικός από ένα σημείο και μετά. Με άλλα λόγια ο Μυριβήλης σε αντίθεση με άλλους λογοτέχνες που καταπιάστηκαν με το θέμα της Μικρασιατικής Καταστροφής, εξιδανικεύει την κατάσταση. Αυτό, βέβαια, μπορεί να σχετίζεται με το γεγονός πως ανήκε στους ντόπιους και όχι στους πρόσφυγες και έτσι το βλέμμα του δεν παύει να είναι το βλέμμα του ενδογενή που παρατηρεί τον Άλλο και συχνά μεροληπτεί υπέρ του ντόπιου πληθυσμού.

Επιλέγοντας, επομένως, τη Σκάλα και παρουσιάζοντας την με αυτό τον τρόπο ο Μυριβήλης θέλει ξεκάθαρα να κλείσει τους λογαριασμούς του με τη Μικρασία και ό,τι απέμεινε εκεί πίσω. Αυτό που έχει σημασία για εκείνον είναι το από δω και πέρα. Στη νέα πραγματικότητα της Σκάλας όλα όσα έχουν σημασία είναι εδώ, ο λαϊκός πολιτισμός, η Αρχαία Ελλάδα που έρχεται από

14. Μυριβηλης, *Παναγιά η Γοργόνα*, *ό.π.*, σελ. 77.

τα βάθη των αιώνων και ο Χριστιανισμός. Είναι όλα εδώ ώστε να μπορέσει να ανασυγκροτηθεί μία νέα Ελλάδα που θα αναδυθεί από το βάθος των καλοκαιριών που φωτίζουν τα νησιά του Αιγαίου. Γιατί η φύση, το ελληνικό αιγαιοπελαγίτικο νησί, είναι και αυτό μέρος της νέας Ελλάδας, της αυθεντικής Ελλάδας, με τη μακραίωνη ιστορία και τον πολυσύνθετο πολιτισμό. Έτσι, η Σκάλα, το παραθαλάσσιο χωριό της Λέσβου, καταλήγει να λειτουργεί ως σύμβολο ελληνικότητας.

Νέα σύνορα και νέα αντίληψη του χώρου μετά το 1922

Το αυστηρό σύνορο που τίθεται μεταξύ των δυο αντικριστών ακτών, Λέσβου και Μικρασίας, μετά το 1922 γίνεται δύσκολα αποδεκτό από τους απλούς κατοίκους της Σκάλας, ακόμη και σε επίπεδο αντίληψης αφού οι απλοί χωρικοί θεωρούν πως η θάλασσα δεν έχει σύνορα. Έτσι, εξακολουθούν να ψαρεύουν στα τουρκικά χωρικά ύδατα με συνέπεια συχνές συλλήψεις και πρόστιμα.

Ταυτόχρονα, διαπιστώνουν πολύ σύντομα την αυστηρότητα των ελληνικών αρχών σε αντίθεση με τις οθωμανικές, ειδικά όταν επιχειρούν παράνομες δραστηριότητες, όπως λαθροαλιεία και λαθρεμπόριο που εξακολουθούν να υφίστανται και μετά το 1922. Οι ελληνικές αρχές δε δωροδοκούνται σε αντίθεση με τους προκατόχους τους.

Η πληθυσμιακή αλλαγή

Παρατηρείται, επίσης, πληθυσμιακή ανασυγκρότηση αφού καταφθάνουν ξαφνικά οι Μικρασιάτες πρόσφυγες και ο πληθυσμός αυξάνεται ραγδαία. Στη συνέχεια στο πλαίσιο της υποχρεωτικής Ανταλλαγής των πληθυσμών το 1923, αναγκάζονται οι εναπομείναντες Έλληνες της Μικρασίας να μεταβούν στην ελληνική επικράτεια και οι Μουσουλμάνοι του ελλαδικού χώρου να ακολουθήσουν αντίστροφη πορεία.

Οι νεοφερμένοι Μικρασιάτες αποκτούν την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη ενώ το επίσημο κράτος αναλαμβάνει να τους στεγάσει και να τους ενσωματώσει στην ελληνική κοινωνία. Είναι εύλογο αυτή η νέα κατάσταση να δημιουργήσει προστριβές και αντιπαλότητες, όπως ακριβώς αναφέρονται στο μυθιστόρημα με αποκορύφωμα τον χαρακτηρισμό «λάφυρα» που αποδίδουν οι ντόπιοι στους νεοφερμένους χωρίς να εξηγείται το γιατί, ίσως όμως επειδή οι Μικρασιάτες θεωρούνται αντικείμενα αρπαγής από τους Έλληνες στρατιώτες δηλαδή λεία. Πάντως, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, στην *Παναγιά* πολύ σύντομα εξομαλύνεται η κατάσταση και οι κάτοικοι του χωριού δρουν συλλογικά.

Το εκκλησάκι στον βράχο

Το εκκλησάκι στο βράχο που κατέχει περίοπτη θέση στο μυθιστόρημα αποκαλείται «Παναγιά Γοργόνα» πράγμα που δεν ισχύει στην πραγματικότητα. Το εκκλησάκι είχε χτιστεί γύρω στα 1913[15] – πριν δηλαδή χτιστεί ο οικισμός της Σκάλας – και του είχε δοθεί αρχικώς το όνομα «Ναός της ελευθερίας» για να γιορταστεί η απελευθέρωση από τους Οθωμανούς[16]. Η ονομασία αυτή δεν επικράτησε και πιθανόν ονομαζόταν «Παναγιά στα Ράχτα» (= βράχος) μέχρι που ο Μυριβήλης γράφει το μυθιστόρημα *Παναγιά η Γοργόνα* δίνοντας το όνομα αυτό στην εκκλησία και σε μια υποτιθέμενη εικόνα της Παναγιάς, που φιλοξενούσε το εκκλησάκι, η οποία την εικόνιζε μισή γυναίκα μισή γοργόνα.

Η εικόνα αυτή της Παναγιάς δεν υπήρξε[17] προτού ο Μυριβήλης την εμπνευστεί και την εντάξει στο μυθιστόρημά του. Μεταγενέστερες, βέβαια, υπήρξαν πολλές. Έτσι, ο Μυριβήλης δίνει το όνομα «Παναγιά Γοργόνα» στην εκκλησία, στην εικόνα και στον τίτλο του μυθιστορήματος αλλάζοντας τον αρχικό τίτλο που ήταν *Η Παναγιά η Ψ'αροπούλα* (1939).

Το εκκλησάκι της «Παναγιάς Γοργόνας» χρησιμοποιείται στο ομώνυμο έργο ως σύμβολο της ελληνικότητας γιατί συνδυάζει τον Χριστιανισμό (Παναγιά) με την Αρχαία Ελλάδα (Γοργόνα)[18]. Αυτό που χρειάζεται για να συμπληρωθεί τρίπτυχο είναι ο λαϊκός πολιτισμός των απλών ανθρώπων της υπαίθρου κοντά στην ελληνική φύση που προκρίνει ο Μυριβήλης ως αυθεντικούς, θεματοφύλακες των παραδόσεων και συνεχιστές του ελληνικού έθνους. Οπότε η κυρίαρχη παρουσία και η ονομασία της εκκλησίας στον βράχο δίνει επιπλέον ισχύ στην ιδεολογία του Μυριβήλη για το νέο περιεχόμενο της έννοιας της ελληνικότητας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στο μυθιστόρημα *Παναγιά η Γοργόνα* περιγράφεται σταδιακά η μετατροπή του λιμανιού της Σκάλας σε οικισμό μετά το 1922 για να στεγάσει τους νε-

15. Δ. Μπουμπας, *Η Σκαμνιά Λέσβου των Σπυρίδωνα Αναγνώστου και Στράτη Μυριβήλη. Ιστορικές, εκπαιδευτικές και λογοτεχνικές αναφορές*. Αθήνα 2018: έκδοση Συλλόγου Σκαμιωτών Λέσβου "Παναγιά η Γοργόνα", σελ. 81.

16. Α.Κυριαζης, «Εκατό Χρόνια από τότε που κτίστηκε το εξωκλήσι της Παναγιάς Γοργόνας», *Σκαμνιά* 167 (2013), σελ. 1.

17. Π. Παρασκευαΐδης, «Παναγιά η Γοργόνα. Η γέννηση του μύθου της», Πρακτικά Συνεδρίου από το Συνέδριο «Στράτης Μυριβήλης: 30 χρόνια από το θάνατό του», Μυτιλήνη 2000: Σύνδεσμος Φιλολόγων Ν. Λέσβου, Εταιρία Αιολικών Μελετών. Μυτιλήνη: Δήμος Μυτιλήνης, σελ. 119.

18. Μ.Γ. Μεραχλης, «Η λογοτεχνική μαρτυρία ως λαογραφική παραλλαγή. Η περίπτωση της Παναγιάς Γοργόνας», *Πρακτικά Συνεδρίου από το Συνέδριο «Στράτης Μυριβήλης: 30 χρόνια από το θάνατό του»*, Μυτιλήνη 2000: Σύνδεσμος Φιλολόγων Ν. Λέσβου, Εταιρία Αιολικών Μελετών. Μυτιλήνη: Δήμος Μυτιλήνης.

οφερμένους πρόσφυγες. Δεν είναι η μόνη αλλαγή που καταγράφεται στο μυθιστόρημα καθώς δίνεται έμφαση στο αυστηρό σύνορο που τίθεται πλεόν μεταξύ της Λέσβου και των μικρασιατικών παραλίων ώστε να απαγορεύονται οι εκατέρωθεν μετακινήσεις. Αυτό τρέπει τη Λέσβο από κέντρο της εμπορικής δραστηριότητας σε παραμεθόριο περιοχή.

Ο Μυριβήλης επιλέγει τη Σκάλα ως σκηνικό δράσης για το μυθιστόρημά του γιατί θέλει να δείξει τη μεγάλη αλλαγή στην γεωγραφία και ιστορία του τόπου στις αρχές του εικοστού αιώνα. Ταυτόχρονα, θέλει να τη συνδέσει με το νέο περιεχόμενο του όρου ελληνικότητα που κατά την άποψή του συνίσταται στο τρίπτυχο: Αρχαία Ελλάδα, Χριστιανισμός, λαϊκός πολιτισμός. Επομένως, όπως η καθημερινή ζωή στη Σκάλα συνεχίζεται απρόσκοπτα, έτσι και ο ελληνισμός ανθίζει τώρα πλέον σε εκείνη την ακτή, την ελληνική της Λέσβου και όχι τη Μικρασιατική,

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Σ. ΜΑΡΚΟΥ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΧΩΡΟ-ΧΡΟΝΙΚΕΣ ΕΓΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ: ΤΟ ΣΕΡΝΤΙΒΑΝ ΤΗΣ ΝΙΚΟΜΗΔΕΙΑΣ ΣΤΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝΑ ΠΡΟΣΦΥΓΑ

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία βασίζεται στη μελέτη τριών τετραδίων με τα απομνημονεύματα του Κωνσταντίνου Δημητριάδη-Ντουμπάκη από το Σέρντιβαν της Νικομήδειας ο οποίος βρέθηκε στην Ελλάδα το 1922 και εγκαταστάθηκε οριστικά στη Νίκαια του Πειραιά. Τα τετράδια βρέθηκαν στα χέρια συγγενικών του προσώπων στο χωριό Μάνδρα της Ξάνθης πριν από αρκετά χρόνια. Τα φωτοαντίγραφα των τετραδίων βρίσκονται στο Λαογραφικό και Ιστορικό Μουσείο της Ξάνθης χάρη στις ενέργειες του διευθυντή του, κ. Πασχάλη Ξανθόπουλου, τον οποίο ευχαριστώ για την πρόσβαση σε αυτά. Πρόκειται για την περίπτωση ενός πρόσφυγα ο οποίος θυμάται τη ζωή του πριν το 1922 στην Τουρκία, με κέντρο αναφοράς το Σέρντιβαν αλλά και άλλες πόλεις στις οποίες έζησε, και μετά το 1922 στην Ελλάδα, συγκεκριμένα στη Νίκαια του Πειραιά. Ως αυτοβιογραφία ή αυτοαφήγηση ή βιοϊστορία επομένως, προσφέρεται για πολλές και διαφορετικές αναγνώσεις η οποία μπορεί να ρίξει φως στη μνημονική λειτουργία εντός των κοινωνικών χωροχρονικών της πλαισίων[1], στον τρόπο εγγραφής των εμπειριών στη μνήμη, στην επιλογή των μηνυμάτων του συγγραφέα-αφηγητή, στην επανανοηματοδότηση των εμπειριών σε σχέση με τις μεταγενέστερες εμπειρίες της ζωής του καθώς και να εμπλουτίσει το στοχασμό γύρω από την κατασκευή της προσφυγικής ταυτότητας. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στη μελέτη αυτή διαφωτιστικό ρόλο έπαιξαν οι προσεγγίσεις της βιογραφικής έρευνας και, κυρίως η ανάλυση βιογραφικών αφηγηματικών κειμένων λαμβάνοντας υπόψη τον πολυσχιδή και πολυεπίπεδο χαρακτήρα τους. Όσον αφορά στη διαδικασία της βιογραφικής προσοικείωσης νέων σημαντικών βιογραφικών γεγονότων (ως μέρος και της δικής μου προβληματικής στην παρούσα μελέτη), ο Γιώργος Τσιώλης σημειώνει ότι «ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο το υποκείμενο προσλαμβάνει και βιώνει τις κοινωνικές εξελίξεις και τις

1. M. Halbwachs, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφρ. Ελευθερια Ζεη, Αθήνα 2013: Νεφέλη.

νέες πραγματικότητες που προκύπτουν από αυτές σχετίζεται με το πώς τα νέα δεδομένα αποκτούν νόημα στο φόντο της αποκρυσταλλωμένης βιογραφικής του γνώσης και εμπειρίας. Η νέα κατάσταση και η θέση του υποκειμένου σε αυτήν πρέπει να συναρθρωθεί με έναν οργανικό τρόπο στη συνολική μορφή της βιογραφίας του. Το υποκείμενο, φιλτράροντας τα νέα δεδομένα μέσα από τους βιογραφικά αποκρυσταλλωμένους νοηματοφόρους άξονες του βίου του, οφείλει να τα εντάξει στη βιογραφία του και να διασφαλίσει τη συνέχεια του εαυτού του»[2].

Στο πρώτο τετράδιο (έκτασης 183 σελίδων), οι μνήμες του συγγραφέα-αφηγητή έχουν ως αφετηρία το χωριό στο οποίο γεννήθηκε, το Σέρντιβαν του δήμου Αδά Παζάρ της επαρχίας Νικομήδειας αλλά πέρα από αυτό, οι αναμνήσεις και οι στοχασμοί του απλώνονται σε διάφορους τόπους που συνδέονται με τη νεανική του ηλικία μέχρι την ηλικία των 25 ετών όταν εγκατέλειψε τον τελευταίο τόπο διαμονής του, την Κωνσταντινούπολη, και έφτασε στην Ελλάδα. Στο δεύτερο τετράδιο (192 σελίδες) όπως και στο τρίτο (193 σελίδες) παρουσιάζει τη ζωή του στην Ελλάδα, συγκεκριμένα στη Νίκαια του Πειραιά όπου εγκαταστάθηκε και έζησε χωρίς να γνωρίζουμε μέχρι πότε. Το τελευταίο σημείωμα του τρίτου τετραδίου σταματά την 23η Μαρτίου του 1958, όταν είναι στην ηλικία των 61 ετών. Είναι πολύ πιθανό σε αυτή την ηλικία να έφυγε από τη ζωή μετά από μια σοβαρή περιπέτεια υγείας την οποία περιγράφει στο τετράδιό του.

Η αφήγηση για τη ζωή «εκεί»

Η βιοαφήγησή του ξεκινάει αναφερόμενος στο χωριό και στην οικογένειά του. Ο Κωνσταντίνος Δημητριάδης-Ντουμπάκης γεννήθηκε το 1897, ήταν γιος του Δημητρίου και της Σουλτάνας και έμεινε ορφανός από μητέρα σε ηλικία 5 ετών. Αν και είχε ετεροθαλή αδέλφια – από τους δύο πρώτους γάμους του πατέρα του και τον πρώτο γάμο της μητέρας του – μεγάλωσε μοναχικά γιατί τα υπόλοιπα αδέλφια του ήταν μεγαλύτερα και έμεναν σε ξεχωριστά σπίτια και πόλεις, με αυστηρές θρησκευτικές αρχές των διαμαρτυρομένων για τις οποίες αργότερα θα πει ότι αποτέλεσαν τροχοπέδη στην κοινωνική του ωριμότητα. Οι περιγραφές του χωριού του είναι λεπτομερείς αναφερόμενος στις γειτονιές, τις εκκλησίες, τη λίμνη Σαπάντσα, τους γείτονες τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά και στις ασχολίες των κατοίκων. Από το 1900 και έπειτα, όπως γράφει ο ίδιος, «ήρχισε η συρροή Τούρκων προσφύγων εκ Ρωμυλίας και Βοσνίας» οι οποίοι δημιούργησαν νέα χωριά. Οι χριστιανοί στην πλειοψηφία τους ήταν

2. Γ. Τσιωλης, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα 2006: Κριτική, σελ. 165.

ορθόδοξοι, «δεύτεροι ήρχοντο οι διαμαρτυρόμενοι και τρίτοι οι Σαββατισταί έκαστον θρήσκευμα είχεν την εκκλησίαν του καθώς και το σχολείον του». Στο χωριό υπήρχε και μια οικογένεια αρμενικής καταγωγής. Η βασική ασχολία των κατοίκων ήταν η σηροτροφία, η γεωργία και η κτηνοτροφία. Ο πατέρας του είχε μορεώνες για την εκτροφή του μεταξοσκώληκα έξω από το χωριό, στην τοποθεσία Κεσκερέν, όπου έζησε τα πρώτα χρόνια της ζωής του μέχρι να πάει στο δημοτικό σχολείο του Σέρντιβαν και να περάσει την παιδική του ηλικία εντός του χωριού. Στο τετράδιό του εμπεριέχονται δύο χειρόγραφοι χάρτες του Σέρντιβαν τους οποίους σχεδίασε ο ίδιος[3] (Εικ.1 και Εικ.2). Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι οι χάρτες-τοπογραφήματα είναι πιστά αντίγραφα ενός χάρτη (Εικ.3) που δημοσιεύτηκε στο βιβλίο, με τίτλο: *Η ιστορία του Σέρντιβαν*, το οποίο εκδόθηκε στα τουρκικά το 2013[4] και έγινε η αιτία να επισκεφθεί ο δήμαρχος του Σέρντιβαν το χωριό Μάνδρα της Ξάνθης τον Ιούλιο του 2017 όπου υπάρχουν εγκατεστημένοι μετά το 1923 οι πρόσφυγες από το Σέρντιβαν.

Αυτό που εντυπωσιάζει είναι το γεγονός ότι δεν καταγράφεται καμία παιδική ανάμνηση με φίλους και συμμαθητές στη διάρκεια της φοίτησής του στο Δημοτικό σχολείο του χωριού, όπως δεν υπάρχει καμία αναφορά στις κοινωνικές ή σχολικές του συναναστροφές στο πλαίσιο του Anatolia College of Marsovan (Μερφιζούντος) όπου φοίτησε κατά το διάστημα 1910-1913. Το κολέγιο βρίσκονταν στην περιοχή της Αμάσιας και έκανε ταξίδι επτά ημερών για να φτάσει από το χωριό του εκεί. Δεν κατάφερε να αποφοιτήσει γιατί έπρεπε να επιστρέψει στον πατέρα του για να τον βοηθήσει στις δουλειές του, ωστόσο η μαθητεία του στη συγκεκριμένη ευαγγελική σχολή φαίνεται ότι του έδωσε στέρεα εφόδια και κυρίως απέκτησε μια πολύτιμη γλωσσομάθεια (έμαθε πολύ καλά την τουρκική και αγγλική γλώσσα, λιγότερο καλά τη γαλλική ενώ τα

3. Χειρόγραφοι χάρτες των τόπων που άφησαν πίσω τους οι πρόσφυγες υπάρχουν διάσπαρτοι σε οικογενειακά αρχεία όπως και σε αρχεία που φυλάσσονται σε προσφυγικούς συλλόγους και μουσεία. Επίσης, η προσφυγική λογοτεχνία προσφέρει πολλές και ακριβείς περιγραφές των «χαμένων πατρίδων», όπως για παράδειγμα το έργο του Γ. Μ. Βιζυηνού όπου η αφηγηματική αναπαράσταση της Βιζύης και των περιχώρων της βασίζεται στην πραγματική γεωγραφία και τοπογραφία. Βλ. Θ.Β. Κουγκουλος, *Η αναπαράσταση του γενέθλιου τόπου στα διηγήματα του Γ.Μ. Βιζυηνού*, Γρανάδα 2020: Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, σελ. 103.

4. R. Narin, E. Konukçu, *Serdivan Tarihi*, Ιστανμπούλ 2013: Melisa Matbaacılık. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι λίγα χρόνια πριν, τα μέλη του Πολιτιστικού Συλλόγου Μάνδρας συνέλεξαν από ποικίλες πηγές στοιχεία για την ιστορία και την κοινωνία του Σέρντιβαν πριν την άφιξη των κατοίκων του στην Ελλάδα (στη Μάνδρα Ξάνθης). Στόχος ήταν η διατήρηση της μνήμης και σε αυτή την προσπάθεια συμμετείχε το σύνολο του πληθυσμού της Μάνδρας είτε προσκομίζοντας φωτογραφικό υλικό είτε συλλέγοντας προφορικές μαρτυρίες, ενώ στην έρευνά τους συμπεριελήφθη η μελέτη αρχείων του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Το αποτέλεσμα ήταν η έκδοση ενός βιβλίου όπου εμπεριέχονται τόσο τα τοπογραφήματα του Κ. Δημητριάδη-Ντουμπάκη όσο και αποσπάσματα από τα απομνημονεύματά του. Βλ. Π. Ξανθοπουλος, Δ. Καλπακης (επιμ.), *Σέρντιβαν*, Ξάνθη 1996: Πολιτιστικός Σύλλογος Μάνδρας Ξάνθης.

ελληνικά, όπως αναφέρει ο ίδιος, τον δυσκόλεψαν αρκετά) η οποία του φάνηκε χρήσιμη στην μετέπειτα ζωή του. Στα δε, κείμενα των τετραδίων του παραθέτει πάντα δίπλα στην ελληνική μετάφραση τις αντίστοιχες τουρκικές λέξεις εξηγώντας τη σημασία τους. Στην ηλικία των 16 ετών που εγκατέλειψε τη Σχολή, και εφόσον δεν κατάφερε να φύγει στις ΗΠΑ που ήταν το όνειρό του, ξεκίνησε να εργάζεται ως βοηθός αρτοποιού σε τρία διαφορετικά αρτοποιεία αναζητώντας πάντα καλύτερη αμοιβή και καλύτερες συνθήκες εργασίας στη γειτονική πόλη Αδά Παζάρ, έχοντας εγκαταλείψει την πατρική του εστία εξαιτίας σοβαρών διαπληκτισμών με τον πατέρα του. Στο Αδά Παζάρ γνώρισε τη γυναίκα με την οποία αρραβωνιάστηκε αργότερα από συνοικέσιο, την Πελαγία Πουλημένου χριστιανή ορθόδοξη, δασκάλα, από την κοινότητα Σκοπού της Ανατολικής Θράκης η οποία βρέθηκε στο Αδά Παζάρ ως πρόσφυγας. Για να αποφύγει τη στράτευση χρησιμοποίησε το νεφούσι (πιστοποιητικό γέννησης) ενός ανιψιού της Πελαγίας (της αρραβωνιαστικιάς του) με το όνομα Πουλημένος Πασχαλίδης του Γεωργίου και για να μην τον πιάσουν με το ξένο νεφούσι κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη όπου έπιασε δουλειά σε καφεκοπτείο και στη συνέχεια σε αρτοποιείο. Ωστόσο, πολύ γρήγορα αποκαλύφθηκε το ψευδές νεφούσι και στρατολογήθηκε με προορισμό το μέτωπο της Μεσοποταμίας.

Το κεφάλαιο της στρατιωτικής του ζωής και της υπηρεσίας του στα Τάγματα Εργασίας καταλαμβάνει μεγάλο μέρος των ενθυμήσεών του στο τετράδιο. Η πορεία για το μέτωπο ξεκινά από το Σκούταρι και συνεχίζει στο Χαιδάρ Πασά, στο Εσκί Σεχίρ, στο Μποζάντι και τελειώνει στην Ταρσό από όπου λιποτακτεί για πρώτη φορά. Αφού συνελήφθη στο Μποζάντι, εστάλη στα Τάγματα Εργασίας της Άγκυρας. Αρχικά, υπηρέτησε στο 3ο εργατικό τάγμα από το οποίο λιποτάκτησε μετά από ένα χρόνο εργασίας σε δυσμενείς συνθήκες. Οι περιγραφές του είναι αναλυτικές και αφορούν την καθημερινή ζωή στο τάγμα καθώς και τις συνθήκες υγιεινής με έντονο το πρόβλημα της ψείρας από την οποία πέθαιναν καθημερινά πέντε με δέκα άνδρες. Μετά την πρώτη λιποταξία τον συνέλαβαν και εστάλη στο 6ο εργατικό τάγμα από όπου επίσης λιποτάκτησε μαζί με άλλους τρεις τους οποίους ξανασυνέλαβαν και τους έστειλαν στο 11ο εργατικό τάγμα. Από το 11ο τάγμα λιποτάκτησε πάλι με σκοπό να επιστρέψει στο χωριό του. Φτάνοντας εκεί, τον συμβούλευσαν να παραδοθεί στο Φρουραρχείο της Άγκυρας όπου τον έστειλαν στις γενικές Αποθήκες του Κράτους στο Σαλή Παζαρή. Εξαιτίας μιας κλοπής πέρασε από το Στρατοδικείο αλλά, τελικά, αθωώθηκε. Η περιπέτεια του στρατού και των εργατικών ταγμάτων κάλυψε τέσσερα σχεδόν χρόνια της νεανικής του ζωής και έληξε με την υπογραφή της Συνθήκης του Μούνδρου το 1918. Μέσα στα τέσσερα αυτά χρόνια έζησε δύσκολες καταστάσεις με φυλακίσεις εξαιτίας των λιποταξιών, υπέστη μεγάλη σωματική ταλαιπωρία τόσο στο πλαίσιο των εργατικών ταγμάτων όσο και στις απόπειρες λιποταξίας αφού αναγκαζόταν να περπατήσει με τα πόδια μεγάλες αποστάσεις μέσα από βουνά, νηστικός και αδύνα-

μος. Παρόλα αυτά, δεν εκφράζει σε κανένα σημείο των γραπτών του κάποιο παράπονο ή θυμό απέναντι στις τουρκικές αρχές ή ακόμη περισσότερο στις στρατιωτικές. Αντίθετα, θεωρεί ότι η δικαιοσύνη λειτουργούσε σωστά, φέρνοντας ως παράδειγμα την απόφαση του Στρατοδικείου που ήταν αθωωτική γιατί, όπως γράφει ο ίδιος, «ευρέθην φιλαλήθης, ειλικρινής και είπον την πάσαν αλήθειαν» (σελ. 127). Ως πολίτης πλέον, επέστρεψε στο Αδά Παζάρ και εργάστηκε σε αρτοποιείο μέχρι που συναντήθηκε μετά από τέσσερα χρόνια με την αρραβωνιαστικιά του Πελαγία, η οποία είχε εγκατασταθεί στο Λουλέ Μπουργκάς και δούλευε ως δασκάλα σε δικό της σχολείο. Πριν την ακολουθήσει στο Λουλέ Μπουγκάς βαπτίστηκε ορθόδοξος στην εκκλησία του προφήτη Ηλία του Σέρντιβαν για να μπορέσει να την παντρευτεί. Και ενώ ετοιμάζονταν για το γάμο μαζί της, την εγκατέλειψε εξαιτίας μιας παρεξήγησης. Η επιπόλαια εκτίμηση για τις κουβέντες μιας παρέας ανδρών σχετικά με έναν άνδρα που συνόδευσε την Πελαγία, οδήγησαν τον Κωνσταντίνο Τουμπάκη στην απόφασή του να εγκαταλείψει την Πελαγία χωρίς να εξετάσει τα λεγόμενα των ανδρών ούτε και να ζητήσει κάποια εξήγηση από την αρραβωνιαστικιά του. Έτσι, ποτέ δεν παντρεύτηκε την Πελαγία Πουλημένου κάτι για το οποίο μετάνιωσε βαθιά χωρίς ποτέ να συγχωρήσει τον εαυτό του για αυτή την άδικη συμπεριφορά απέναντί της.

Πριν αναχωρήσει για την Κωνσταντινούπολη το 1920 και έχοντας ήδη εγκαταλείψει την αρραβωνιαστικιά του, εργάστηκε σε διάφορα αρτοποιεία στο Αδά Παζάρ που ανήκαν σε μουσουλμάνους με τους οποίους ανέπτυξε πολύ καλές σχέσεις. Μνημονεύει δε, τη φιλία του με τον Ισμαήλ, γιο ενός από τα αφεντικά του ο οποίος τον γλύτωσε από την επίθεση μιας παρέας τουρκοπαίδων όταν πήγαν για μπάνιο στη λίμνη Σαπάντσα. Η δράση των τσετών μεταξύ 1918 και 1920 φαίνεται ότι ήταν έντονη στην περιοχή και περιγράφει την εμπειρία της συνάντησης με έναν έφιππο τσέτη από τον οποίο τελικά διέφυγε γλυτώνοντας από βέβαιο θάνατο.

Το 1920, βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη όπου μέσα από τους κύκλους των διαμαρτυρομένων της Ευαγγελικής Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης βρήκε δουλειά στην Ροβέρτειο Σχολή του Πεπεκίου ως θυρωρός και τηλεφωνητής. Ωστόσο, απολύθηκε την πρώτη φορά εξαιτίας ενός διαπληκτισμού με έναν συνάδελφό του ο οποίος, κατά τη γνώμη του, ήταν γνωστός και προστατευόμενος του διευθυντή με αποτέλεσμα αυτός ο τελευταίος να υποχωρήσει στον εκβιασμό του υπαλλήλου του. Μέχρι τη δεύτερη επαναπρόσληψή του εργάστηκε συνεταιρικά με έναν Πόντιο πουλώντας τρόφιμα (τυριά, σαλάμια, τζίρους) στη λεωφόρο Μπομόντι, όπου βρισκόταν το εργοστάσιο παραγωγής ζύθου της γερμανικής εταιρείας Μπομόντι. Η συνεργασία έληξε λόγω του εθισμού του συνεταίρου του σε τυχερά παιχνίδια που έβαζε σε κίνδυνο την επιχείρησή τους. Η δεύτερη θητεία του στη Ροβέρτειο Σχολή, έληξε κατόπιν της καταγγελίας του τροφοδότη της Σχολής εναντίον του, ο οποίος όμως ήταν συνέταιρος με τον

προϊστάμενό του. Προσβεβλημένος ο προϊστάμενος από την καταγγελία ζήτησε την απόλυσή του και, έτσι, τελείωσε οριστικά η θητεία του στη Σχολή. Στο επόμενο διάστημα, εργάστηκε ως σερβιτόρος σε καφενείο όπου δέχθηκε απειλητικά μηνύματα από κάποιον πελάτη που τον αποκάλεσε «Γκιαβούρ» προειδοποιώντας τον ότι «πλησιάζει η ώρα που θα τα πληρώσετε». Φοβισμένος από την περιρρέουσα πολιτική κατάσταση αποφάσισε να εγκαταλείψει οριστικά την Τουρκία. Στο τέλος του πρώτου τετραδίου του γράφει: «Εγώ φοβηθείς απεφάσισα την επομένην να εγκαταλείψω την εργασίαν μου και να φροντίσω να εγκαταλείψω δια πάντα τον Παράδεισον γην ρέουσαν γάλα και μέλι και να έλθω εδώ εις την Ελληνικήν Κόλασιν εις την χώραν αντιχρίστων, κατεργαρέων, ατίμων, καταχραστών, κ.λ.π. δια να λάβω μίαν σύνταξιν πείνης 330 δραχμάς μηνιαίως!! άνευ φαρμακευτικής και ιατρικής περιθάλψεως!!» (σελ. 180). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν αναφέρει πουθενά την ακριβή ημερομηνία της αναχωρήσεώς του. Δεν υπάρχει κανένα σχόλιο για τα γεγονότα της Σμύρνης ούτε φαίνεται να έφυγε κυνηγημένος από την Κωνσταντινούπολη. Από τα συμφραζόμενα καταλαβαίνουμε ότι θα πρέπει να έφυγε ατμοπλοϊκώς λίγο πριν την καταστροφή της Σμύρνης, με πρώτο σταθμό τη Θεσσαλονίκη ταξιδεύοντας σε κανονικές συνθήκες. Και εκεί, ξεκινάει η ιστορία της ζωής του στην Ελλάδα την οποία περιγράφει στα επόμενα δύο τετράδια.

Η αφήγηση για τη ζωή «εδώ»

Το μεγαλύτερο μέρος στα δύο τετράδια καταλαμβάνουν οι ιστορίες επιβίωσης μέσα σε ένα σχεδόν εχθρικό κλίμα, έτσι όπως το βίωσε ο συγγραφέας-αφηγητής. Η ολιγοήμερη παραμονή του στη Θεσσαλονίκη και το πέρασμά του από τη Λάρισα, όπου έμεινε για δύο μόνο ημέρες, μέχρι την εγκατάστασή του, αρχικά, στην Αθήνα του δημιούργησαν τις πρώτες άσχημες εντυπώσεις για την Ελλάδα όπου περίμενε να βρει πιο πολιτισμένο περιβάλλον σε σχέση με αυτό που άφησε πίσω του. Φτάνοντας μόνος σε ξένο τόπο αντιμετώπισε πολύ αντίξοες συνθήκες οι οποίες δεν του επέτρεπαν να βρει δουλειά. Η αναζήτηση εργασίας στην Αθήνα στάθηκε αδύνατη και αφού πούλησε όλα του τα υπάρχοντα, δηλαδή, όλα όσα είχε στη βαλίτσα του: κοστούμι, ρολόι, φανέλες, κλπ., αναγκάστηκε να πάει στον Πειραιά περνώντας τις νύχτες σε παγκάκια. Στις 3 Δεκεμβρίου του 1922 κατετάγη εθελοντής στρατιώτης στο τάγμα του Πλαστήρα όπου υπηρέτησε για ένα χρόνο. Στη συνέχεια, κατετάγη στο Σώμα Αστυνομίας Πόλεων και εκπαιδεύτηκε στην Αστυνομική Σχολή της Κέρκυρας. Από την 1η Μαΐου του 1924 ανέλαβε υπηρεσία στο Ε΄ Αστυνομικό Τμήμα Νέας Κοκκινιάς στη Νίκαια και στη συνέχεια στο Β΄ Τμήμα Πειραιώς, αλλά κατά το τρίτο έτος της θητείας του (1927) παραιτήθηκε εξαιτίας των δύσκολων σχέσεων με τους ανωτέρους του και του μη συμβιβασμού του να ευθυγραμμιστεί με τη

νοοτροπία των συναδέλφων του, δηλαδή, να ανέχεται προσβλητικές συμπεριφορές ή να σιωπά όταν διαπίστωνε κατάχρηση εξουσίας από μέρους τους. Στο διάστημα της αστυνομικής του θητείας γνώρισε τη Θάλεια, τη μετέπειτα σύζυγό του η οποία συνέβαλε αρνητικά στην εξέλιξη της ζωής του βυθίζοντάς τον ακόμη περισσότερο στη δυστυχία. Για το χαρακτήρα της γυναίκας του και την κακότυχη συζυγική του ζωή έχει ξεχωριστό κεφάλαιο στο τρίτο τετράδιο όπου αναλύει και εξηγεί όλη του την απογοήτευση για τη γυναίκα που δεν αγάπησε (και δεν τον αγάπησε) ούτε την εκτίμησε ποτέ.

Μετά τη σύντομη αστυνομική του καριέρα και για το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του εργάστηκε ως οδηγός σε ταξί. Πλήθος ατυχών και βίαιων επεισοδίων, άσχημων συμπεριφορών που τον οδήγησαν μέχρι και τη φυλακή, διανθίζουν το κείμενό του με εξαίρεση τη συνεργασία και φιλία που ανέπτυξε με έναν καλαματιανό ιδιοκτήτη ταξί, πράμα για το οποίο και ο ίδιος απορεί. Θα μπορούσε μια τέτοια φιλία να θεωρηθεί έως και ανωμαλία τη στιγμή που οι σχέσεις προσφύγων με τους μανιάτες στον Πειραιά χαρακτηρίζονταν από έντονες αντιπαραθέσεις. Σε πολλά δε, σημεία των γραπτών του υπάρχουν αναφορές γι αυτή την περίεργη και αβίωτη σχέση γεμάτη προστριβές μεταξύ των δύο ομάδων.

Αυτό που διέκοψε τη μονοτονία της άχαρης κατά τα άλλα επαγγελματικής και οικογενειακής του ζωής ήταν το ταξίδι που έκανε τον Αύγουστο του 1937 (σε άλλο σημείο αναφέρει ότι ήταν το 1938), όταν αποφάσισε να επισκεφτεί τους συγγενείς του, δηλαδή, τα ετεροθαλή αδέλφια του και ένα φίλο οι οποίοι έμεναν σε διάφορες πόλεις στη Βόρεια Ελλάδα. Συνάντησε μία ετεροθαλή αδελφή που έμενε στην Αριδαία στο χωριό Περιβόλι, μία άλλη που έμενε στη Δράμα στο χωριό Νέα Αμισό, ένα φίλο συγχωριανό του που έμενε στην Καβάλα και τα υπόλοιπα τρία ετεροθαλή του αδέλφια με τις οικογένειές τους που έμεναν στο χωριό Μάνδρα της Ξάνθης. Το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού από το Σέρντιβαν είχε εγκατασταθεί στη Μάνδρα της Ξάνθης όπου εκτός από τα αδέλφια του βρήκε, όπως γράφει, και πολλούς γνωστούς.

Μετά από αυτό το ταξίδι, άρχισαν οι συνάδελφοί του οδηγοί να διαδίδουν ότι μάλλον κλέβει τον ιδιοκτήτη ταξί και φίλο του από την Καλαμάτα και έπειτα από διαρκείς και ψευδείς κατηγορίες ο εργοδότης του τον απέλυσε με τη δικαιολογία ότι δεν υπάκουσε στις δίκαιες αξιώσεις του, δίνοντάς του τη νόμιμη αποζημίωση. Στη συνέχεια, άλλαξε πέντε ταξί με μικρά διαστήματα ανεργίας ενώ με την έναρξη του πολέμου στις 28 Οκτωβρίου του 1940 επιτάχθηκαν όλα τα αυτοκίνητα και απελύθη. Στο διάστημα της γερμανικής κατοχής, επέζησε κάνοντας διάφορες δουλειές όπως, μανάβης, ξυλέμπορας, ξυλοκόπος, εργάτης στην εταιρεία οδοποιίας «Έργον» στο Πέραμα για σπάσιμο των χαλικιών και μετά στα γερμανικά έργα του αεροδρομίου (που είχε αναλάβει η εταιρεία «Μπιζάνη») δουλεύοντας σε διάφορες αποθήκες ξυλείας. Στο διάστημα αυτό η κατάσταση της υγείας του επιβαρύνθηκε αποκτώντας αρθριτικά και κήλη στα νεφρά.

Η μέρα που θυμάται έντονα είναι η 17η Αυγούστου γνωστή ως Μπλόκο της Κοκκινιάς όπου βρέθηκε μεταξύ του ανδρικού πληθυσμού στην πλατεία Οσίας Ξένης. Εκείνη η μέρα έχει καταγραφεί στη μνήμη του συγγραφέα-αφηγητή ως μια μέρα φόβου και φρίκης που δεν πρόκειται ποτέ να ξεχάσει ούτε και το όνομα του δοσίλογου εξαιτίας του οποίου σκοτώθηκαν πολλοί άνδρες μπροστά στην πλατεία. Όπως γράφει ο ίδιος, «η 17 Αυγούστου 1944 ημέρα Πέμπτη θα μείνη αλησμόνητη και ιστορική δια την γινομένην βαρβαρότητα εις το Ελλ. Έθνος ήτο ημέρα τρόμου και φόβου ήτο ημέρα των κλαυθμών και οδυρμών» (σελ. 79, Β΄ τετράδιο) [...] Ήτο 3.30 μμ. όπου αφέθην και εγώ ελεύθερος να φύγω όταν ηρχόμην εις την οικίαν μου ησθάνθην τον εαυτόν μου αλλοιώς όλην την ημέραν καθήμενος εις την πλατείαν και βλέπων να τουφεκίζονται τόσα παιδιά δεν ησθάνθην τόσον κλονισμόν εις την ψυχραιμίαν μου όσον όταν ηρχόμην εις την οικίαν μου, έβλεπα άλλοι να χαίρουν δια την σωτηρίαν των ανθρώπων των και άλλους να κλαίουν και να θρηνούν δια τον χαμό των ανθρώπων των, να χαρείς ή να κλαύσης; Αι αποστολαί διήρκησαν μέχρι τας 6 μμ. όπου εγένετο και η εκτέλεσις 75 ατόμων εντός της μάνδρας της οδού Ηλιουπόλεως και Κιλικίας» (σελ. 83).

Μετά το τέλος του πολέμου αφού δοκίμασε να γίνει καπνοπώλης και απέτυχε, συνέχισε να εργάζεται πάλι ως οδηγός ταξί. Με την ευκαιρία των εκλογών το 1946 και τα σχόλια για την πολιτική κατάσταση, περιγράφει το δικό του πολιτικό προφίλ ως εξής: «Κατέχομαι από ένθερμον ιδεολογίαν καθαρού και γνησίου Δημοκράτη. Όχι κομμουνιστής, όχι φασιστής όχι βασιλόφρων, η ιδική μου ιδεολογία περί Δημοκρατίας ούτε τον Μοναρχισμόν συμφέρει αλλ' ούτε τον Κομμουνισμόν, όλα τα κόμματα τρέχουν φωνάζουν μόνον δια το ίδιον αυτών συμφέρον» (σελ. 112, Β΄ τετράδιο). «Ο καλός και τίμιος δεν αφίνεται να κυβερνήση διότι δεν συμφέρει τους ολίγους εκμεταλευτάς του λαού, η ιδική μου δημοκρατία επιθυμεί να ζήση τόσον ο πλούσιος όσον και ο πτωχός να αμοίβεται ο δεύτερος τόσον καλά ώστε να αγαπιέται ο πρώτος δια να μην έχουν ουδεμίαν εχθροπάθειαν αναμεταξύ των, ώστε ο πτωχός να περνά καλά και ο πλούσιος καλλίτερα, όχι αρπαγάς, όχι σφαγάς διότι πας φονευόμενος έχει ζωήν η οποία δεν εξαγοράζεται ούτε ευρίσκεται εις τους δρόμους, ουδείς έχει το δικαίωμα να την αφαιρέση ειμή μόνον εκείνος ο οποίος την εδημιούργησεν, ο Θεός».

Τον Αύγουστο του 1950 βγήκε στην σύνταξη. Σκεπτόμενος τον τρόπο για να εξοικονομήσει κάποια χρήματα παραπάνω, εξαιτίας της πενιχρής του σύνταξης, προσπάθησε να συνεταιριστεί με έναν συμπατριώτη του πουλώντας υφάσματα, κουβαρίστρες και νυχτικιές στην επαρχία, όμως η προσπάθεια αυτή τους άφησε μονάχα ζημιές. Έτσι αποφάσισε να κτίσει ένα δωμάτιο στην αυλή του σπιτιού του και να νοικιάσει αυτό στο οποίο έμενε ο ίδιος. Η γυναίκα του έμενε σε χωριστό δωμάτιο στο ίδιο σπίτι γιατί ήδη από το 1947 βρίσκονταν σε διάσταση. Ο ενοικιαστής του δωματίου του προκάλεσε πολλά βάσανα

και τον εξαπάτησε μεγαλώνοντας ακόμη περισσότερο την οργή του συγγραφέα αφηγητή για την ανηθικότητα των ανθρώπων αλλά και για τη μιζέρια και την κακεντρέχεια των εξαθλιωμένων γειτόνων του τους οποίους θεωρούσε ζηλόφθονους και άξεστους.

Από το 1953 άρχισαν οι περιπέτειες υγείας του και το 1955 νοσηλεύτηκε για πρώτη φορά στο νοσοκομείο. Κάποια πάθηση των νεφρών του προκαλούσε συνεχή αιματουρία με αποτέλεσμα να εξασθενεί όλο και περισσότερο. Κατά τη διάρκεια της σύνταξής του αποφάσισε να γίνει μέλος της Ευαγγελικής Εκκλησίας, ωστόσο μια παρεξήγηση με τον ορθόδοξο ιερέα της Κοκκινιάς τον έριξε σε μια περιπέτεια με τους διαφόρους εκπροσώπους του Πρεσβυτερίου με αποτέλεσμα να μην γίνει δεκτή η αίτησή του γεγονός που τον γέμισε με πικρία. Οι τελευταίες αναφορές σε αυτό το ζήτημα γίνονται στις 23 Μαρτίου του 1958 και ταυτόχρονα σταματάει το γράψιμο. Στο τρίτο τετράδιο στην προτελευταία σελίδα υπάρχει ο τίτλος: *Πώς εγνώρισα την μνηστήν μου Πελαγία Πουλημένου*, χωρίς να ακολουθεί κείμενο και στην τελευταία (σελ. 193) ο τίτλος: *Υπόσχεσις*, γράφοντας τα εξής: «Έχω υποσχεθή ότι θα ησχολούμην ιδιαιτέρως δια το ζήτημα αυτό εις ιδιαίτερον βιβλίον, λόγω όμως της ασθενείας μου δεν θα δυνηθώ να περιγράψω περισσότερα από όσα γράφω εις τον Α΄ Τόμον από την σελίδα 34-54 και από σελίδα 129-152. Και αυτά τα ολίγα είνε αρκετά δια να συγκρίνη κανείς τους δύο χαρακτήρας των δύο τούτων γυναικών. Εάν η Πελαγία απέθανε αιωνία ας είνε η μνήμη Αυτής εάν ζει Ποτέ να μη πεθάνη».

Σκέψεις στη θέση των συμπερασμάτων

Η επιθυμία ανάκλησης του παρελθόντος στην περίπτωση του συγγραφέα-αφηγητή μας φαίνεται να καθοδηγείται πολύ περισσότερο από τη βιωματική εμπειρία ενός αβάσταχτου παρόντος. Αδύναμος από την αρρώστια, μόνος και περιφρονημένος από τον κοινωνικό του περίγυρο, μνημονεύει όλα όσα βίωσε «εκεί» και «εδώ» μέσα από μια διαδικασία επεξεργασίας όλου του μνημονικού αποθέματος σε διαντίδραση με τις οικογενειακές, πολιτισμικές και κοινωνικές μνήμες καθώς και με την προσφυγική μνήμη που εκφραζόταν στο δημόσιο λόγο μέσω των σωματείων, συλλόγων και προσφυγικών εφημερίδων[5].

5. Για τη διαμεσολάβηση των πολλαπλών φωνών της ατομικής μνήμης μέσα από τη δράση των διανοουμένων και των προσφυγικών συλλόγων, βλ. Αιμ. Σαλβανου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα 2018: Νεφέλη, σσ. 91-123. Για τη δημιουργία αρχείου προφορικών μαρτυριών από το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και τις προσπάθειες καταγραφής και διατήρησης της προσφυγικής μνήμης που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του ελληνικού αφηγήματος για την προσφυγιά, βλ. P. Papailias, *Genres Recollection. Archival Poetics and Modern Greece*, London 2005: Palgrave Macmillan. Πάνω στο θέμα της διαμόρφωσης της προσφυγικής μνήμης, βλ. επίσης, Μ. Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γ. Τζε-

Ο τόπος προέλευσης είναι ένα σύστημα σημείων του χώρου εντός του οποίου τοποθετούνται όλα όσα θέλει ο αφηγητής να θυμάται. Το χωριό Σέρντιβαν, το πατρικό σπίτι, το σχολείο και το κολέγιο, οι τόποι των στρατιωτικών του ενθυμήσεων και της θητείας του στα εργατικά τάγματα, οι ποικίλοι εργασιακοί χώροι και οι σχέσεις του με τους ανθρώπους αποτελούν τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης για τη ζωή του στην πατρίδα. Τα χρόνια των αναμνήσεων στην πατρίδα αφορούν την περίοδο από το 1897 έως το 1922, δηλαδή, την παιδική και νεανική ηλικία του συγγραφέα αφηγητή. Αν και γεννήθηκε και μεγάλωσε σε μια εποχή όπου η σταδιακή εθνικοποίηση της οθωμανικής κοινωνίας είχε ως αποτέλεσμα σοβαρές δημογραφικές, θεσμικές και πολιτικές ανακατατάξεις με διαφορετικό αντίκτυπο στις χριστιανικές κοινότητες, η αφήγηση του συγγραφέα δεν αναπαράγει μια μνήμη της καταστροφής, επώδυνη και τραγική όπως θα περίμενε κανείς λαμβάνοντας υπόψη τις ιστορικές συνθήκες αλλά και τις αναπαραστάσεις των τραγικών γεγονότων που διαμόρφωσαν τη συλλογική προσφυγική μνήμη στον ελλαδικό χώρο[6]. Αν και ο αφηγητής-συγγραφέας περιγράφει τις ατέλειωτες ταλαιπωρίες στην προσπάθειά του να ξεφύγει από το στρατό και τις συνθήκες εργασίας στα τάγματα, τον τρόπο που διέφυγε από βέβαιο θάνατο κατά τη συνάντησή του με τους τσέτες, διαπιστώνουμε ότι αντιμετωπίζονται από τον ίδιο ως κάποιες δυσκολίες που κατάφερε να ξεπεράσει χωρίς απώλειες λόγω του νεαρού της ηλικίας του. Αναφορικά με τις αναμνήσεις από την εργασιακή του ζωή η οποία ήταν εξίσου περιπετειώδης με αρκετές δυσκολίες και απογοητεύσεις, δεν νοηματοδοτούνται αρνητικά από τον ίδιο όπως και η οικογενειακή του ζωή, παρόλο που υπέστη βίαιη συμπεριφορά από τον πατέρα του ο οποίος του επέβαλε σκληρές τιμωρίες. Το δε, χωριό του φαντάζει σαν ένας παράδεισος, σε σχέση με τη φτωχογειτονιά και τη μιζέρια της στη Νίκαια, ενώ ο σχεδιασμός ενός ακριβούς τοπογραφήματος που αναπαριστά το Σέρντιβαν χρησιμεύει ως το χωρικό πλαίσιο όπου τοποθετούνται οι πρώτες μνήμες της ζωής του αποκτώντας τη σημασία του «τόπου μνήμης», όπως τον εννοεί ο Pierre Nora[7]. Περισσότερο αναστοχαστικός με μια διάθεση νοσταλγίας φαίνεται να είναι απέναντι στη γυναίκα που τον αγάπησε πραγματικά, την Πελαγία Πουλημένου, την οποία στη

Δοπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2007: ΙΜΕ, σσ. 148-174, και R. Hirchon-Φιλιππακη, «Μνήμη και ταυτότητα. Οι μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς», στο Ε. Παπαταξιαρχης, Θ. Παραδελλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993: Αλεξάνδρεια, σσ. 327-356.

6. Για τη διαχείριση της προσφυγικής μνήμης στον ελλαδικό χώρο κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, βλ. Χ. Εξερτζογλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Α. Λιακος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Αθήνα 2011: Νεφέλη, σσ. 191-201.

7. P. Nora, «Between Memory and History: Les lieux de mémoire», *Representations* 26 (1989), σσ. 7-24.

συνέχεια εγκατέλειψε. Η ανάμνηση αυτής της γυναίκας επανέρχεται στην αφήγηση του δεύτερου μέρους της ζωής του στην Ελλάδα.

Όσον αφορά τον νέο τόπο εγκατάστασης, κάθε εμπειρία του σε αυτόν αντιμετωπίζεται σε σύγκριση με την πατρίδα. Η Αθήνα είναι μια βρώμικη πρωτεύουσα, ο Πειραιάς μια προσφυγούπολη με ανέντιμους ανθρώπους. Η νέα και άγνωστη πατρίδα έχει τα χαρακτηριστικά υπανάπτυκτης χώρας με απολίτιστους ανθρώπους. Την ίδια απογοήτευση προκαλεί και η γειτονιά στην Νίκαια ενός προσφυγικού οικισμού όπου οι ταξικές και εθνοτοπικές διαφορές μεταξύ των προσφύγων κάνουν δύσκολη την επιβίωση καθώς έρχονται να προστεθούν σε αυτές και οι διαφορές μεταξύ προσφύγων και μανιατών δημιουργώντας ένα πεδίο καθημερινών αντιπαραθέσεων[8]. Σε μια αναδιαμορφωμένη Ελλάδα μετά την έλευση των προσφύγων, η ανεργία, η πείνα και η διαρκής βιοπάλη συνθέτουν την εικόνα της ζωής του η οποία γίνεται ακόμη πιο δύσκολη με τον ατυχή γάμο του. Η επιθυμία να βρει τους συγγενείς του το 1937 (ή το 1938) έκρυβε έναν βαθύτερο πόθο, την ελπίδα να μάθει κάτι για την Πελαγία, ή να την συναντήσει και να της ζητήσει συγχώρεση για την άδικη συμπεριφορά του. Ήταν ίσως η μόνη ευκαιρία για να αποκτήσει νόημα η ζωή του μετά από μια σειρά διαψεύσεων των προσδοκιών του στη νέα χώρα. Τη δύσκολη προσαρμογή ακολούθησε η γερμανική κατοχή και ο αγώνας για την επιβίωση με αποκορύφωμα την τρομερή μέρα του μπλόκου στην Κοκκινιά, αλλά και ο μετέπειτα φόβος εξαιτίας της μετεμφυλιακής συνθήκης που έπληξε με ιδιαίτερη ένταση τους οικισμούς που υποδέχτηκαν τους πρόσφυγες. Τέλος, η ερμηνεία όλων των συμβάντων στη ζωή του ερμηνεύονται με βάση τις βαθιές θρησκευτικές πεποιθήσεις του τις οποίες δεν αποχωρίστηκε ποτέ.

Εν τέλει, η βιοαφήγηση που εξετάσαμε αποτελεί ένα παράδειγμα προσωπικών ενθυμήσεων που έχουν οργανωθεί και ανασυγκροτηθεί σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες στον νέο τόπο εγκατάστασης οι οποίες διαμόρφωσαν την «προσφυγική ταυτότητα» του αφηγητή-συγγραφέα. Η δύσκολη ζωή, η αίσθηση της αδικίας και η οριστική απώλεια κάθε ελπίδας για μια δίκαιη και υποφερτή ζωή στη νέα χώρα ίσως να ήταν το κίνητρο για να αφηγηθεί τη ζωή του και να δικαιωθεί μέσω της ενθύμησης επιλεγμένων γεγονότων έχοντας όμως ανασυγκροτήσει τη δική του μνήμη σε σχέση με τη μνημονική κουλτούρα της εξιδανικευμένης «χαμένης» πατρίδας η οποία επιβλήθηκε στον ιστορικό λόγο

8. Για τις πολιτικές, πολιτισμικές και οικονομικές αντιπαραθέσεις μεταξύ ντόπιων και προσφύγων, βλ. Κ. Κατσαπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γ. Τζεδοπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2007: ΙΜΕ, σσ. 104-126. Για τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των προσφύγων μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα και τη διατήρηση των τοπικών στερεοτύπων της ελληνικής μικρασιατικής κοινωνίας στις αστικές προσφυγικές συνοικίες του Πειραιά, βλ. R. Hirschon, *Κληρονόμοι της μικρασιατικής καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα 2004: ΜΙΕΤ.

«από τα πάνω»[9]. Ωστόσο, η αφήγηση υπακούει περισσότερο στην προσωπική ανάγκη για την αποκατάσταση της αδικίας για την οποία ευθύνεται ο ίδιος και αφορά την απόρριψη της μοναδικής γυναίκας που τον αγάπησε πραγματικά. Με αυτή την έννοια, η οριστικά χαμένη πατρίδα ταυτίζεται με μια οριστικά χαμένη αγάπη η οποία φαντάζει εξίσου εξιδανικευμένη σε ένα πλαίσιο όπου απουσιάζει εντελώς η προσδοκία κάθε ευτυχίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βαρλας Μ., «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γ. Τζεδοπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2007: ΙΜΕ, σσ. 148-174.

Εξερτζογλου Χ., «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Α. Λιακος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Αθήνα 2011: Νεφέλη, σσ. 191-201.

Halbwachs M., *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, μτφρ. Ελευθερια Ζεη, Αθήνα 2013: Νεφέλη.

Hirschon R., *Κληρονόμοι της μικρασιατικής καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα 2004: ΜΙΕΤ.

Hirchon-Φιλιππακη R., «Μνήμη και ταυτότητα. Οι μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς», στο Ε. Παπαταξιαρχης, Θ. Παραδελλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993: Αλεξάνδρεια, σσ. 327-356.

Κατσαπης Κ., «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γ. Τζεδοπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2007: ΙΜΕ, σσ. 104-126.

Κουγκουλος Θ.Β., *Η αναπαράσταση του γενέθλιου τόπου στα διηγήματα του Γ.Μ. Βιζυηνού*, Γρανάδα 2020: Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas.

Μπαλτα Ε., «Ιστορία και ιστοριογραφία για τους ανταλλάξιμους», στο Κ. Τσιτσελίκης, *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006: ΚΕΜΟ/Κριτική, σσ. 98-110.

9. Η Ευαγγελία Μπαλτά επισημαίνει την πολιτική χρήση του ιστορικού παρελθόντος μέσα από τη χρήση του ιδεολογήματος των «χαμένων πατρίδων» το οποίο αντικαταστάθηκε αργότερα από το σύνθημα των «αλησμόνητων πατρίδων» προσδίδοντας διαφορετικό ιδεολογικό στίγμα στη μικρασιατική πατρίδα η οποία φορτίζεται κάθε φορά με συγκεκριμένο εθνικό μήνυμα. Βλ. Ε. Μπαλτα, «Ιστορία και ιστοριογραφία για τους ανταλλάξιμους», στο Κ. Τσιτσελικης, *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006: ΚΕΜΟ/Κριτική, σσ. 98-110, σημείωση 4, σελ. 108.

Narin R., Konukçu E., *Serdivan Tarihi*, Ιστανμπούλ 2013: Melisa Matbaacılık.

Nora P., «Between Memory and History: Les lieux de mémoire», *Representations* 26 (1989), σσ. 7-24.

Ξανθοπουλος Π., Καλπακης Δ. (επιμ.), *Σέρντιβαν*, Ξάνθη 1996: Πολιτιστικός Σύλλογος Μάνδρας Ξάνθης.

Papailias P., *Genres Recollection. Archival Poetics and Modern Greece*, London 2005: Palgrave Macmillan.

Σαλβανου Αιμ., *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα 2018: Νεφέλη.

Τσιωλης Γ., *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα 2006: Κριτική.

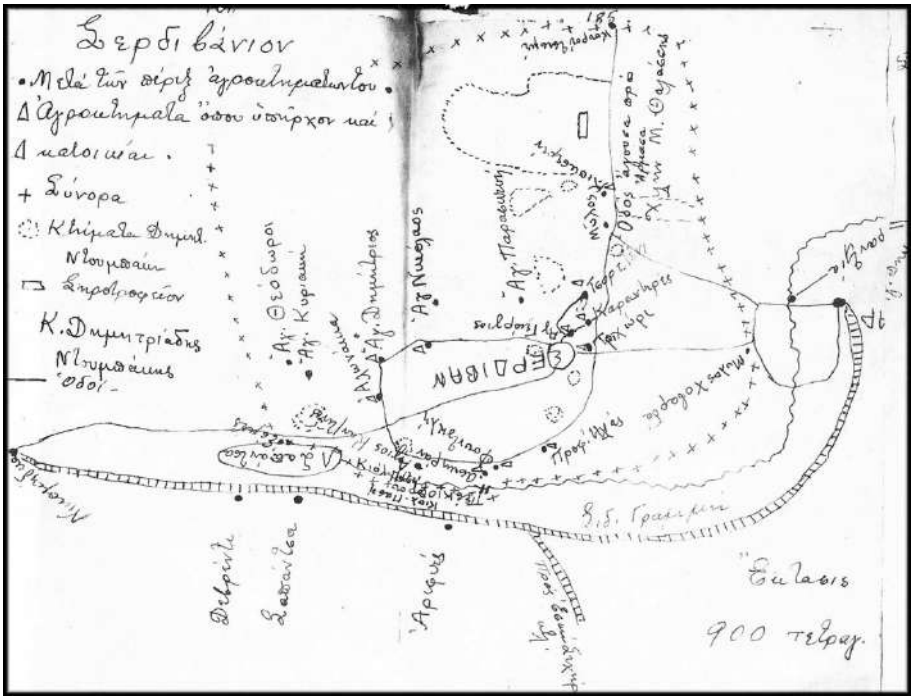

Εικόνα 1. Χειρόγραφος χάρτης
του Σέρντιβαν από τον Κωνσταντίνο Δημητριάδη-Ντουμπάκη

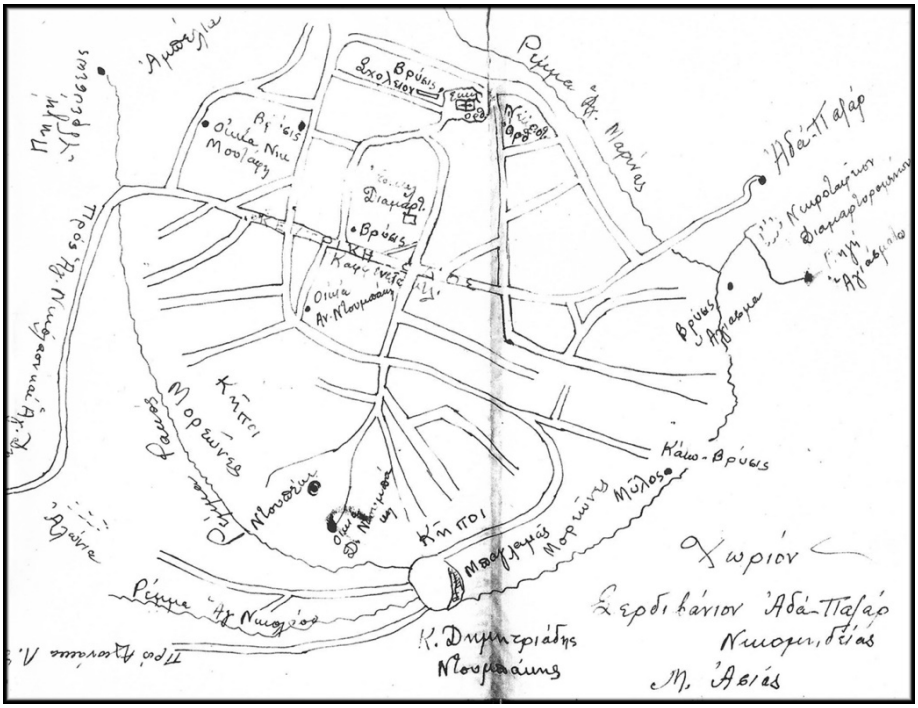

Εικόνα 2. Χειρόγραφος χάρτης του Σέρντιβαν από τον Κωνσταντίνο Δημητριάδη-Ντουμπάκη

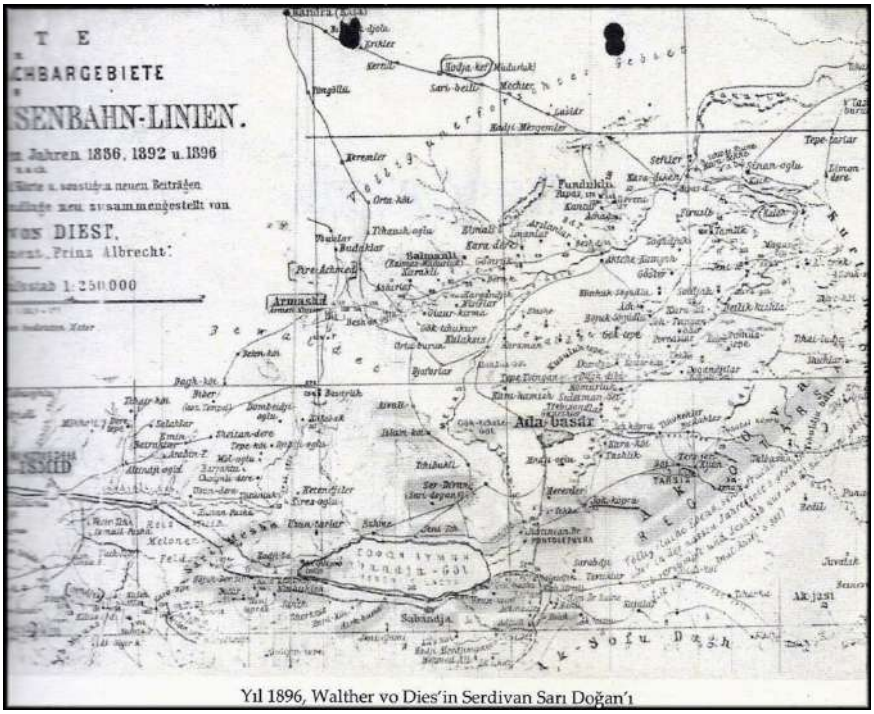

Εικόνα 3. Χάρτης του Σέρντιβαν (1896)
στο βιβλίο των Resul Narin & Enver Konukçu, Serdivan Tarihi, İstanbul 2013: Melisa Matbaacılık, 21.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΗΝΑΟΓΛΟΥ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΕΛΟΥΝΑ ΣΤΟΝ ΣΑΓΓΑΡΙΟ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟΣΚΟΠΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ

Κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, η ελληνική διπλωματία βρέθηκε μπροστά σε προκλήσεις σύνθετες και σε μεγάλο βαθμό πρωτοφανείς. Η άνοδος της Γερμανίας, η σταδιακή προσέγγιση Αγγλίας-Ρωσίας, η απελευθέρωση της Βαλκανικής από τους Οθωμανούς υπήρξαν ίσως οι σπουδαιότερες. Ανεξάρτητα από την εκάστοτε κυβέρνηση και κυρίως την μεγάλη τομή στα πολιτικά πράγματα με την πρώτη πρωθυπουργία Βενιζέλου και μερικά χρόνια μετά την άνοδο στο θρόνο του Κωνσταντίνου, η ελληνική διπλωματία χρειάστηκε να εμπλακεί τόσο στους Βαλκανικούς όσο και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι εμπλοκές αυτές δημιούργησαν άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά προηγούμενα, που σε μεγάλο βαθμό καθόρισαν τις επιλογές της Ελλάδος κατά την Μικρασιατική Εκστρατεία και ιδίως κατά την τελευταία φάση της.

Στην ανακοίνωσή μας θα προσπαθήσουμε να διακρίνουμε σε ποιο βαθμό υπήρξε ένας κεντρικός σχεδιασμός, – σε καμία περίπτωση γενικός και λεπτομερής – αλλά τουλάχιστον εάν σε κάποιο βαθμό υπήρξε συνέχεια στις επιλογές της ελληνικής διπλωματίας, ώστε να δίνει σε εχθρούς και συμμάχους ένα ξεκάθαρο στίγμα των προθέσεών της. Οι περισσότερες κινήσεις σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής αντιμετωπίζονται συνήθως ως προϊόντα των προσωπικών επιλογών του εκάστοτε πρωθυπουργού και του βασιλιά ή ως απάντηση σε προτάσεις κάποιας ξένης δύναμης. Πέρα από αυτήν την καιροσκοπική διπλωματία υφίστανται και περιπτώσεις αξιοσημείωτης συνέχειας στις διπλωματικές επιλογές, οι οποίες βέβαια δεν μπορούσαν ούτως ή άλλως να είναι απεριόριστες για μία χώρα του επιπέδου της Ελλάδας.

Η Ελλάδα διεκδικώντας από το 1897 ως το 1922 την Κρήτη, την Ήπειρο, την Μακεδονία, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, την Θράκη, την Μικρά Ασία και την Κύπρο φαινόταν να υπερβάλει στις διεκδικήσεις της. Οι διεκδικήσεις, όμως, αυτές, όσο υπερβολικές και αν φαντάζουν σήμερα, αποτελούσαν για την εποχή την βάση της εξωτερικής πολιτικής της. Άρα, ως προς το αν υπήρχε σχέδιο, θα πρέπει να απαντήσουμε καταφατικά. Το επόμενο ερώτημα είναι το εάν υπήρχε σχεδιασμός. Και εδώ η απάντηση είναι αρ-

κετά πιο σύνθετη. Όλες οι πολιτικές δυνάμεις συμφωνούσαν ότι τα εδάφη αυτά έπρεπε να ενωθούν με τον εθνικό κορμό. Αλλά υπήρχε πλήρης αντίθεση ως προς το πότε ήταν η κατάλληλη στιγμή, και κυρίως ως προς το πώς. Δηλαδή, εάν η Ελλάδα θα τα διεκδικούσε μόνη της, από κοινού με τα άλλα βαλκανικά κράτη ή σε συνεργασία με κάποια από τις Δυνάμεις, και αν ναι, ποιά θα έπρεπε να είναι αυτή;

Παρότι η αγγλική επιρροή στα πολιτικά πράγματα και η πλήρης κυριαρχία της αγγλικής πρεσβείας στην πολιτική ζωή του τόπου ήταν πέρα από εμφανής, εντούτοις υπήρχαν και πολιτικές δυνάμεις που προσέβλεπαν στην ανερχόμενη Γερμανία. Από την αγγλική επιρροή θα εξαρτήσει τα εθνικά συμφέροντα ο Βενιζέλος, ενώ με τους Γερμανούς θα επιδιώξει συμμαχία ο βασιλιάς Κωνσταντίνος. Εικοσιπέντε μόλις χρόνια πριν την Καταστροφή είχαμε τον Ατυχή Πόλεμο (1897) στον οποίον το διακύβευμα δεν ήταν τί θα γινόταν με τον υπόδουλο ακόμη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία Ελληνισμό, αλλά η ίδια η ύπαρξη του ελληνικού κράτους, καθώς ο τουρκικός στρατός έφτασε με σχετική άνεση κοντά ακόμα και στην διάλυσή του. Ένα μόλις τέταρτο του αιώνα μετά βρεθήκαμε μια ανάσα από την Άγκυρα. Αυτή η μεγάλη αλλαγή έχει πολλές παραμέτρους στις οποίες δεν μπορούμε να αναφερθούμε διεξοδικά στο πλαίσιο μιας ανακοίνωσης. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για μια εντυπωσιακή ανατροπή στο ισοζύγιο δυνάμεως ανάμεσα στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία προκλήθηκε πρωτίστως από τις καλύτερες διεθνοπολιτικές συνθήκες για το ελληνικό κράτος και τον Ελληνισμό και δευτερευόντως από την μεταβολή που υπέστησαν οι διεθνείς ισορροπίες ανάμεσα στο 1897 και το 1922[1]. Σε αυτό το διάστημα και ιδίως κατά την περίοδο μετά τους Βαλκανικούς, οι πολιτικές μερίδες, που κυρίως χειρίστηκαν τις τύχες του ελληνικού κράτους, οι Βενιζελικοί και οι Κωνσταντινικοί, παρουσίασαν από ένα σοβαρό δομικό σφάλμα στην προσέγγιση και την εκτίμησή τους για την διεθνή σκακιέρα και την θέση της Ελλάδας σε αυτήν.

Οι μεν Κωνσταντινικοί έσφαλλαν στο ότι αδυνατούσαν να διαγνώσουν ότι ήταν η εποχή, όπου η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα διαλυόταν και ο Ελληνισμός μπορούσε να κερδίσει ει δυνατόν τα πάντα και να γίνει η Μεγάλη Ιδέα μια πλήρης πραγματικότητα. Έδειχναν, μάλιστα, στην βάση της σκέψης τους ότι αυτό το θεωρούσαν κάτι μακρινό και πως δεν ήταν ακόμα η εποχή για να συμβεί. Από την άλλη πλευρά, οι Βενιζελικοί πίστευαν σαφώς ότι εκείνη την περίοδο θα μπορούσαμε να ανακτήσουμε σημαντικά εδάφη, αλλά το δικό τους δομικό σφάλμα ήταν να ταυτίζουν τα ελληνικά συμφέροντα με τα βρετανικά, να θεωρούν δηλαδή ότι υπήρχε πλήρης σύμπτωση ελληνικών και βρετανικών συμφερόντων σε σημείο που αυτή η θεώρηση των Βενιζελικών να

1. Βλ. R. Gingeras, *Fall of the sultanate: The Great War and the end of the Ottoman Empire, 1908-1922*, Oxford 2016.

τους δημιουργεί μεγάλο εφησυχασμό σε σχέση με αυτά τα οποία σχεδίαζαν και τα οποία έπρατταν οι Βρετανοί και σε μικρότερο βαθμό οι άλλοι δυτικοί σύμμαχοι.

Και η μία οπτική, αυτή της μερίδας των Κωνσταντινικών είναι σαφές ότι ήταν λανθασμένη, πράγμα που απέδειξε και η ιστορική πραγματικότητα, καθώς η Οθωμανική Αυτοκρατορία διαλύθηκε εσωτερικά και μετετράπη στο στρατοκρατικό κράτος, το οποίο δημιούργησε ο Κεμάλ, χάνοντας για αυτό το λόγο και πάρα πολλά εδάφη[2]. Ως εκ τούτου η πλευρά των Κωνσταντινικών ιδίως με την εμμονή που είχε στην πρώτη φάση, πριν φτάσουμε στη Μικρά Ασία, κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, στην ουδετερότητα αποδείχθηκε από τα ίδια τα γεγονότα πόσο έσφαλε. Από την άλλη μεριά, μεγαλύτερη νομίζω σύγχυση υπάρχει σχετικά με το δομικό πρόβλημα στην πολιτική σκέψη και διαχείριση των πραγμάτων από τους Βενιζελικούς καθώς είναι λιγότερο εύκολο να φανεί πόσο εφησυχασμό προκάλεσε η ταύτιση των ελληνικών συμφερόντων με τα βρετανικά, ώστε να μην αναπτυχθεί από την βενιζελική μερίδα μία στρατηγική ξεκάθαρη διαχείρισης της Μικρασιατικής Εκστρατείας και ιδίως ένα εναλλακτικό σχέδιο, όταν φτάνουμε στον Νοέμβρη του 1920, όπου χάνουν τις εκλογές οι Βενιζελικοί και ήδη τα πράγματα στην Μικρά Ασία οδηγούνταν σε τελμάτωση. Παρότι ακόμα οι άλλοι σύμμαχοι οι Γάλλοι και οι Ιταλοί δεν είχαν υπογράψει συμφωνίες με τον Κεμάλ, ήδη, όμως, τα προβλήματα με τους Ιταλούς σε σχέση με το μέχρι πού θα εκταθεί η ελληνική ζώνη είχαν προϋπάρξει. Οι Βενιζελικοί, λοιπόν, όταν φτάσαμε στο 1920 δεν είχαν και εκείνοι κάποια λύση σαφή για το πώς θα νικούσαμε. Είχαν αφεθεί στην βρετανική υποστήριξη και δεν είχαν σχεδιάσει δηλαδή μέχρι πού και πώς θα καταφέρναμε να επιβάλουμε αυτά που κερδίσαμε με την Συνθήκη των Σεβρών. Και αυτό ήταν τότε απαραίτητο καθώς την Συνθήκη των Σεβρών την υπέγραψαν όλοι, αλλά στην ουσία είναι μια από τις συνθήκες – σε καμία περίπτωση μοναδική ως προς τούτο – που άμα τη υπογραφή της σχεδόν όλοι οι υπογράφοντες με εξαίρεση την Ελλάδα άρχισαν να σκέφτονται την αναθεώρησή της. Σε αυτό το σημείο φάνηκε το έλλειμμα από ελληνικής πλευράς μιας εναλλακτικής στρατηγικής, εάν δηλαδή τα πράγματα δεν εξελίσσονταν όπως συμφωνήθηκαν με την Συνθήκη των Σεβρών, τι θα επιδίωκε η Ελλάδα, πώς και μέχρι πού θα έφτανε.

Έτσι, όταν οι Κωνσταντινικοί θα βρεθούν στην εξουσία έχοντας εξαρχής το δικό τους δομικό σφάλμα, καθώς στην αρχή του πολέμου αυτού θεωρούσαν ότι δεν ήταν η εποχή που θα μπορούσε ο Ελληνισμός να κατακτήσει όλα αυτά που βρισκόταν ξαφνικά να κατέχει, τα πράγματα θα χειροτερέψουν, αφού δεν θα έχουν τρόπο να τα διαχειριστούν. Αλλά για αυτούς κάτι τέτοιο ήταν κάπως αναμενόμενο, επειδή εξαρχής εκείνοι έδειχναν να μην πιστεύουν σε αυτά

2. Πρβλ. Θ. Μαλκιδης, *Κεμαλισμός και ναζισμός*, Αθήνα 2016.

τα οποία συνέβαιναν το 1920, όταν ακριβώς η διαχείριση της Μικρασιατικής Εκστρατείας πέρασε στα χέρια τους. Σε αυτό το σημείο οι Κωνσταντινικοί θα διαπράξουν και το ολέθριο σφάλμα της άμεσης επιστροφής του Κωνσταντίνου στον θρόνο, γεγονός το οποίο έδινε στους μέχρι τότε συμμάχους μας την αφορμή που έψαχναν για να συνθηκολογήσουν με τον Κεμάλ, επειδή ο Κωνσταντίνος εθεωρείτο από αυτούς άνθρωπος των Γερμανών. Προσωπικά, πιστεύω ότι οι Γάλλοι και οι Ιταλοί θα συμμαχούσαν με τον Κεμάλ ακόμη και ο Βενιζέλος να συνέχιζε να κυβερνά την χώρα, καθώς ιδίως αυτές οι δύο δυνάμεις δεν ήθελαν σε καμία περίπτωση η Ελλάδα να κατέχει και τις δύο πλευρές του Αιγαίου, πράγμα που λόγω της γεωπολιτικής πραγματικότητας της εποχής θα καθιστούσε την Ελλάδα μεγάλη δύναμη και θα της προσέδιδε τεράστια σημασία[3]. Με την επάνοδο του Κωνσταντίνου, όμως, ήταν πολύ πιο εύκολα τα πράγματα για τους δύο αυτούς συμμάχους να μας εγκαταλείψουν και να δικαιολογήσουν την πράξη τους και ηθικά, πάνω στην λογική ότι εφόσον οι Έλληνες επανέφεραν τον γερμανόφιλο Κωνσταντίνο ως βασιλιά τους, άρα και εκείνοι απαλλάσσονταν από την συμμαχική τους υποχρέωση προς την Ελλάδα και έτσι μπορούσαν να υπογράψουν συμφωνίες με τον Κεμάλ και να αρχίσουν ένας ένας να αποχωρούν από την Μικρά Ασία αφήνοντας στον ελληνικό στρατό να διαχειριστεί ένα τεράστιο μέτωπο, ένα μέτωπο για το οποίο δεν επαρκούσαν οι δυνάμεις του ακόμα και απέναντι σε έναν ημιτακτικό στρατό, όπως αυτόν του Κεμάλ, ο οποίος βέβαια είχε το πλεονέκτημα να ενισχύεται εκείνη την εποχή σχεδόν από τους πάντες, καθώς δεν υπήρχε δύναμη στον κόσμο που το 1922 δεν υποστήριζε τον Κεμάλ[4]. Σε μία τέτοια πραγματικότητα, αυτό το τεράστιο μέτωπο από τα παράλια του Αιγαίου μέχρι τον Σαγγάριο δεν ήταν δυνατόν να κρατηθεί από τις ελληνικές δυνάμεις με τα γνωστά αποτελέσματα, τα οποία μας πληγώνουν όλους ιδίως εμάς που έλκουμε την καταγωγή μας από εκεί, την Μικρασιατική Καταστροφή και την Γενοκτονία.

Αυτό, βέβαια, κατά τη γνώμη μου πλέον από το 1920 και μετά δεν μπορούσε να τύχει άλλης διαχείρισης, καθώς ο Κεμάλ δεν είχε πλέον κανέναν λόγο να συμβιβαστεί, εφόσον γνώριζε ότι ο χρόνος δούλευε εις βάρος της Ελλάδος, αφενός επειδή η επάνοδος του Κωνσταντίνου έφερνε πολύ εύκολα όλες τις δυτικές δυνάμεις σε διαπραγμάτευση μαζί του και αφετέρου επειδή τα οικονομικά της Ελλάδος επιδεινώνονταν διαρκώς με αποτέλεσμα την άνοιξη του 1922 το ελληνικό κράτος να χρεοκοπήσει, αφού δεν μπορούσε να πραγ-

3. Ίσως η Βρετανία δεν είχε τόσο πρόβλημα με μία τέτοια εξέλιξη, καθώς ως υπερδύναμη της εποχής δεν θα ζημιωνόταν, εάν μία νέα δύναμη ήλεγχε και τις δύο πλευρές του Αιγαίου, μία νέα δύναμη, μάλιστα, της οποίας την κυβέρνηση μέχρι το 1920 θεωρούσε ιδιαίτερη φιλική. Για αυτό και η Βρετανία δεν συνθηκολόγησε επίσημα με τον Κεμάλ, όπως η Γαλλία και η Ιταλία.

4. Βλ. Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στην Μικρά Ασία 1919-1922*, μετ. Λινα Κασδαγλη, Αθήνα 2009.

ματοποιήσει στοιχειώδεις πληρωμές[5]. Έτσι, λοιπόν, δεν είχε κανένα λόγο να συνδιαλλαγεί εκείνη τη στιγμή, παρότι από πολύ νωρίτερα είχε εξαγγείλει ήδη γενοκτονία λέγοντας ότι δεν θα μείνουν παρά μόνον Τούρκοι στην Ανατολία και τώρα πια είχε την δυνατότητα αυτές τις εξαγγελίες να τις εφαρμόσει με πολύ μεγάλη άνεση ακόμη και χωρίς να προβαίνει άμεσα σε κάποια στρατιωτική ενέργεια, αλλά μόνον περιμένοντας[6]. Με αυτά τα δεδομένα, η τελική προέλαση πέρα από τον Σαγγάριο, που οδήγησε στην πλήρη κατάρρευση των ελληνικών δυνάμεων, έρχεται σαν κάτι το αναπόφευκτο, εφόσον το να περίμεναν οι ελληνικές δυνάμεις τον Κεμάλ στην Σμύρνη ήταν κάτι το οποίο επίσης δεν θα μπορούσε να συμβεί, καθώς, όπως προαναφέραμε, ο χρόνος πλέον δούλευε εις βάρος τους.

Ως εκ τούτου η τελική καταστροφή μοιάζει τα δύο τελευταία χρόνια της Μικρασιατικής Εκστρατείας προδιαγεγραμμένη, αλλά όπως σημειώσαμε και στην αρχή δεν ήταν στην πραγματικότητα. Με μια καλύτερη ανάγνωση της διεθνούς πολιτικής πραγματικότητας τουλάχιστον από τα χρόνια του τέλους των Βαλκανικών Πολέμων και με μια στρατηγική του τι μπορούμε να πετύχουμε, πότε και με ποιους συμμάχους, η Μικρασιατική Καταστροφή θα είχε αποφευχθεί. Αυτό θα ήταν δυνατόν να είχε γίνει τηρώντας την συμμαχία με τους δυτικούς συμμάχους, αλλά μόνον εάν είχαμε με ακρίβεια ξεκαθαρισμένο μέχρι που ήταν κοινά τα συμφέροντα της Ελλάδας και της Βρετανίας. Σε κάποια συγκεκριμένα ζητήματα μπορούν δύο χώρες να είναι σύμμαχοι, αλλά δεν υπάρχουν χώρες των οποίων τα συμφέροντα να ταυτίζονται απόλυτα όσο μικρές ή μεγάλες κι αν είναι οι χώρες αυτές. Η απόλυτη εξάρτηση μίας μικρότερης δύναμης από μία μεγαλύτερη, όσο και αν ταυτίζονται τα συμφέροντά τους, μπορεί να οδηγήσει στην καταστροφή και σε μια τόσο μεγάλη καταστροφή όσο υπήρξε η Μικρασιατική.

---

5. Βλ. Β. Τσιχλης, *Μικρασιατική εκστρατεία και αναγκαστικό δάνειο*, Αθήνα 2010.

6. Βλ. R.D. Kloian, *The Armenian genocide: News accounts from the American press, 1915-1922*, Berkeley 1988, Θ. Μαλκιδης, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων: Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος*, Λευκωσία 2010. Tessa Hofmann, Matthias Bjørnlund and Vasileios Meichanetsidis (eds.), *The genocide of the Ottoman Greeks: Studies on the state-sponsored campaign of extermination of the Christians of Asia Minor, 1912-1922, and its aftermath: history, law, memory*, New York 2011.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ
Πανεπιστήμιο Κρήτης

«ΤΙ(Σ) ΠΤΑΙΕΙ;» ΚΑΤΑΓΓΕΛΙΕΣ, ΑΠΟΣΙΩΠΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΥΠΑ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΝΕΟΥΣ

Εισαγωγή

Η νοηματοδότηση του όρου *Μικρασιατική Καταστροφή* στο πέρασμα των χρόνων ως "*νοητού τόπου μνήμης*" συνδέεται με τις αναθεωρήσεις των αντιλήψεων και των νοοτροπιών που η συλλογική μνήμη καθιερώνει αλλά και η ιστορία είτε ως ακαδημαϊκή είτε ως δημόσια προβάλλει[1]. Ο λογοτεχνικός ιστορισμός με τις όποιες ειδολογικές συμβάσεις και αν προωθείται, συμμετέχει, ενίοτε προπορεύεται σε σχέση με την ακαδημαϊκή ιστορία, στις ποικίλες νοηματοδοτήσεις του όρου "Μικρασιατική Καταστροφή''. Στα χρόνια της Μεταπολίτευσης και λίγο πριν, οι συγγραφείς βιβλίων για το παιδικό και νεανικό κοινό, συνήθως απόγονοι των "αλησμόνητων ή χαμένων πατρίδων", αναψηλαφούν την πολιτισμική μνήμη για το ′22 με ποικίλους αφηγηματικούς τρόπους[2]. Άλλοτε διαπραγματεύονται το *πολιτισμικό τραύμα*[3] ως ευκαιρία ερμηνευτικής κατάδυσης για το "τις πταίει" και άλλοτε διεκδικούν το δικαίωμα στη μνήμη και την ιστορία εκφράζοντας φόβο για κάτι που προσδοκούν ότι μπορεί να συμβεί, διαμορφώνοντας έτσι ερμηνευτικές κοινότητες και δίκτυα για την ιστορία και το παιδικό αναγνωστικό κοινό. Η ιστορία για το ′22 συνεπώς τίθεται υπό διαπραγμάτευση στη "μακρά δεκαετία του ′60" από

1. Για τις νοηματοδοτήσεις του όρου "Μικρασιατική Καταστροφή" βλ. Αντ. Λιακος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα 2007: Πόλις, σελ. 168-172 και Του Ιδιου, «Εισαγωγή. Το "1922" και εμείς», στον τόμο Αντ. Λιακος (επιμ.), *Το "1922" και εμείς*, Αθήνα 2011: Νεφέλη, σελ. 11-23.

2. Στην αναψηλάφηση της μνήμης για τη Μικρασία θα συμβάλει κυρίως η αθλοθέτηση βραβείων από την "Ένωση Σμυρναίων" και δευτερευόντως από άλλα λογοτεχνικά σωματεία όπως η *Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά* και ο *Κύκλος του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου*.

3. Για την έννοια του πολιτισμικού τραύματος βλ. Ν. Δεμερτζης, «Το πολιτισμικό τραύμα στις συλλογικές ταυτότητες: περιπέτειες της μνήμης και διαδρομές της συγκίνησης», στον τόμο Ν. Δεμερτζης, Ελ. Πασχαλουδη, Γ. Αντωνιου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα 2013: Αλεξάνδρεια, σσ. 19-90.

συγγραφείς όπως η Αγγελική Νικολοπούλου, η Διδώ Σωτηρίου, η Γαλάτεια Γρηγοριάδου - Σουρέλη κ.ά.

Η εργασία εστιάζεται στις μυθοπλαστικές αφηγήσεις, και ειδικά στα ιστορικά μυθιστορήματα για παιδιά και νέους, που κυκλοφόρησαν από τη δεκαετία του 1970 έως και εκείνη του 1990 με θέμα τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ο όλεθρος του ΄22 διαμορφώνει έναν νέου τύπου χρονότοπο στο ιστορικό μυθιστόρημα για παιδιά. Το μοτίβο της περιπετειώδους πλοκής διεμβολίζεται από εκείνο του Bildungsroman· η άγνοια και η απορία των μυθοπλαστικών χαρακτήρων για το "τι(ς) πταίει"– ένα "γιατί" κρέμεται συνήθως στα χείλη των ηρώων – μετατρέπεται σε έναν σημασιολογικό χώρο όπου η ιστορία και η πολιτισμική μνήμη επενδύονται με νέες σημασίες για το ΄22: εθνικός διχασμός ή ιμπεριαλισμός, εθνικισμός ή διεθνισμός είναι κυρίως οι αντιθέσεις που τα ιστορικά αφηγήματα γύρω από το ΄22 επαναδιαπραγματεύονται. Ο πόλεμος στη Μικρασία προσλαμβάνεται τις δυο πρώτες δεκαετίες της Μεταπολίτευσης ως μια κατά κράτος ήττα του ελληνικού στρατού· ακόμη και το δράμα της προσφυγιάς διαθλάται μέσα από το πρίσμα της ήττας. Ένα ερώτημα πλανάται στις σκέψεις των ηρώων: Τις πταίει;

«Θα σπουδάσω ιστορία. Δεν ξέρω πώς θα τα καταφέρω, μα δεν απελπίζομαι»

Με αυτή τη φράση ο έφηβος Κωστής από το μυθιστόρημα της Αγγελικής Νικολοπούλου *Του Ονείρου μας η γη* (1991)[4] θα εξομολογηθεί το όνειρό του όταν αντικρύζει την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κ. Παπαρρηγόπουλου στο ράφι ενός αθηναϊκού βιβλιοπωλείου όπου εργάζεται ευκαιριακά για να βοηθήσει την προσφυγική του οικογένεια. Χρόνια μετά, ξημερώματα της 28ης Οκτωβρίου του 1940, ο Κωστής κάνει τις τελευταίες διορθώσεις πριν το τυπωθήτω σ' ένα βιβλίο για τη Μικρασία που έγραψε πραγματοποιώντας το εφηβικό του όνειρο. «*Δεν δικαιούσαι να το κρατάς. Δημοσίευσέ το. Το έθνος το χρειάζεται*» θα τον παροτρύνει η γυναίκα του. «*Έχεις δίκιο. Το έθνος δικαιούται να μαθαίνει την αλήθεια*», θα απαντήσει ο Κωστής, αλλά οι σειρήνες του πολέμου σε λίγο θα ακυρώσουν το εγχείρημα, και ο αναγνώστης θα μείνει με την απορία για τις απαντήσεις που τελικά έδωσε ο ιστορικός πια Κωστής στην αγωνιώδη απορία του: «*εγώ θέλω να μάθω ποιος και τι έφταιξε και καταντήσαμε έτσι*» (σελ. 74). Οι απαντήσεις ωστόσο για τα αίτια της Μικρασιατικής Καταστροφής θα δοθούν μέσω της διεμβόλισης της πλοκής του ιστορι-

4. Αγγ. Νικολοπουλου, *Του ονείρου μας η γη. Το χρονικό της μεγάλης φυγής 1922*, Αθήνα 1991: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος. Εφεξής όλες οι αναφορές στα λογοτεχνικά κείμενα θα γίνονται με βάση την έκδοση που κάθε φορά θα παραπέμπω και οι αριθμοί των σελίδων θα δίνονται σε παρένθεση μετά από κάθε παράθεμα ή αναφορά.

κού μυθιστορήματος από εκείνη του Bildungsroman. Οι ήρωες ενηλικιώνονται συμμετέχοντας στα συνταρακτικά γεγονότα της Καταστροφής και αναζητούν εναγωνίως απαντήσεις· είτε θέλουν να γράψουν ένα βιβλίο για τον πόλεμο στη Μικρασία είτε, όπως στην περίπτωση της Διδώς Σωτηρίου, αφηγούνται απλώς την τραυματική εμπειρία της ήττας και της προσφυγιάς. Η μνήμη όμως διχάζει όταν εξωραΐζεται ή όταν ηθελημένα αποκρύπτει το τραύμα της απώλειας και μεταμορφώνεται σε αφήγηση ενός ακόμη επικού επεισοδίου. Ο Θεόδωρος, για παράδειγμα, στον *Μεγάλο Αποχαιρετισμό*[5] της Γαλάτειας Γρηγοριάδου - Σουρέλη, λίγο πριν την κατάρρευση του μετώπου, εξομολογείται στον Κώστα, τον παλιό συμμαθητή και τώρα συναγωνιστή, ότι θέλει να γράψει ένα βιβλίο «*γι' αυτά που είδανε τα μάτια του*» εκεί από την πρώτη μέρα της απόβασης μέχρι τότε, το σημείο καμπής που είναι η μάχη της Κιουτάχειας. «*Πώς θα γράψουμε για τη σφαγή στην Κιουτάχεια;*» (σελ. 108) αναρωτιέται ο παρασημοφορημένος επ'ανδρεία Κώστας με την κουρελιασμένη του στολή που οργισμένος διεκτραγωδεί την κατάσταση του στρατού. Στην απορία του Θόδωρου για το αν είδαν στην Κιουτάχεια για τελευταία φορά τους Τούρκους να υποχωρούν, ο Κώστας ειρωνεύεται το επικό ύφος των ιστορικών αφηγήσεων:

> Έλα, άσε τις μαυρίλες. Γράφουμε τώρα ιστορία. Βάλε ηρωισμό, γέμισε τις σελίδες σου με κατορθώματα, γράψε για ενθουσιασμό, μην ξεχάσεις εκείνες τις σελίδες που θα λένε πως εμείς είμαστε Τιτάνες, λιοντάρια, μην ξεχάσεις τα «Ζήτω». Συγκινούν αυτά ... μην ξεχάσεις ...
>
> Όσο τα έλεγε αυτά ο Κώστας χόντραινε, χόντραινε η φωνή του μετά έγινε λυγμός, μετά ατέλειωτα αναφιλητά. (σελ. 110)

Η ιστορία για τον Κώστα είναι μια μορφή εξομολόγησης και συνάμα λύτρωσης μόνο αν αποκαλύπτει και δεν ωραιοποιεί. Αυτή η σπαρακτική σκηνή ωστόσο υποδηλώνει και κάτι ακόμη: η ιστορία είναι πάντα ένα διαφιλονικούμενο πεδίο και το αποκαλύπτουν με τον πλέον πειστικό τρόπο οι μυθοπλαστικές αφηγήσεις για το παιδικό και εφηβικό κοινό.

Μέσα στις φλόγες: «όταν οι ασχήμιες εξωραΐζονται μ' ένα χρυσωμένο ψέμα»

Το 1978 η Διδώ Σωτηρίου θα διασκευάσει το αναθεωρημένο μόλις το 1971 πρωτόλειο μυθιστόρημά της για ενήλικες *Οι νεκροί περιμένουν* επί το καταλληλότερον δι' ανηλίκους με τον τίτλο *Μέσα στις φλόγες*. Ένα σποραδικό *ξάκρισμα* γίνεται μόνο σε κάποιες σκηνές βιασμού και σεξουαλικών αναφορών, αλλά σε κάθε περίπτωση η συγγραφέας θα παραμείνει πιστή

5. Γ. Γρηγοριαδου-Σουρελη, *Ο Μεγάλος Αποχαιρετισμός*, Αθήνα 1990: Ψυχογιός.

στις ιδεολογικές και αισθητικές αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού[6]. Το αφετηριακό κείμενο της διασκευής για παιδιά έχει ένα "βεβαρημένο" ιδεολογικό παρελθόν που ανάγεται στη δεκαετία του 1950· κυρίως, όμως, συνδέεται όχι τόσο με την ανασημασιοδότηση του όρου "Μικρασιατική Καταστροφή" όσο με την αναψηλάφηση των αιτίων και την ένταξή τους σε ένα ιστορικό συνεχές μέχρι και την περίοδο του Εμφυλίου. Στον πρόλογο της διασκευής για παιδιά η Διδώ θα καταγγείλει την «απάτη της πολιτικής της Αντάντ», τον ιμπεριαλισμό και το διεθνές κεφάλαιο. Τόσο το αφετηριακό κείμενο όσο και το *υπερ-κείμενό*[7] του *Μέσα στις Φλόγες* υπονομεύουν συστηματικά τον εθνοτικό ή και τον εθνικιστικό λόγο γύρω από την αφήγηση για τη Μικρασία, και προβάλλουν την ειρηνική συνύπαρξη μεταξύ των λαϊκών ανθρώπων στην υπό κατάρρευση πια Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι εθνοτικές αντιθέσεις μετασχηματίζονται σε κοινωνικούς ανταγωνισμούς ανάμεσα στους μεγαλοαστούς, Έλληνες και Τούρκους, που επιβιώνουν οικονομικά και τους λαϊκούς ανθρώπους που παραμένουν εγκλωβισμένοι στη μοίρα τους πριν και μετά την Καταστροφή. Οι ήρωες και οι ηρωίδες στο αφήγημα μαρτυρίας *Μέσα στις Φλόγες* εμφανίζουν μια πρώιμη κοινωνική και ταξική αλληλεγγύη, ενώ η κοινωνική απελευθέρωση ακόμα και μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη δεν επιτυγχάνεται. Είναι χαρακτηριστικές, για παράδειγμα, οι συζητήσεις μεταξύ των υπηρετριών στις υπόγειες κουζίνες των μεγάλων αρχοντικών: η κοινωνική μοίρα των λαϊκών ανθρώπων αλλά και των μικροαστών είναι αναπόδραστη και μετά την Καταστροφή. Αντιθέτως, οι μεγαλοαστοί θα εξακολουθήσουν να απολαμβάνουν τα προνόμια μιας οικονομικής ελίτ, ακόμη και στην Αθήνα της προσφυγιάς. Ο Γιάγκος Σιτζάνογλου, για παράδειγμα, ο θείος της μικρής Αλίκης Μάγη, της αφηγήτριας και του μυθοπλαστικού alter ego της Διδώς, λειτουργεί ως μετωνυμικό πρόσωπο του αδίσταχτου κεφαλαιούχου, η τύχη του οποίου ταυτίζεται με τα οικονομικά συμφέροντα των Γερμανών και των Συμμάχων στη Μικρασία. Η επιλογή του ονόματός του δεν είναι τυχαία· το μόρφημα «σιτζάν» είναι δάνειο από την τουρκική λέξη «cican» που σημαίνει "ποντικός" και προφανώς παραπέμπει στην έννοια του τρωκτικού[8]. Στην Αθήνα, ο Γιάγκος Σιτζάνογλου θα ξαναστήσει πολύ γρήγορα το εργοστάσιό του με κεφάλαια που είχε ασφαλίσει στο εξωτερικό λίγο πριν την Καταστροφή, αφού είχε προνομιακή πληροφόρηση για την επερχόμενη κρί-

6. Για τη διασκευή του μυθιστορήματος *Οι νεκροί περιμένουν*, βλ. Γ. Μητροφανης, «Ιδεολογικοί ανταγωνισμοί και η διεύρυνση του κανόνα της παιδικής λογοτεχνίας, Η περίπτωση της Διδώς Σωτηρίου», *Επιστήμες της Αγωγής* 2 (2002), σσ. 55-78.

7. Χρησιμοποιώ τον όρο «υπερκείμενο» με τη σημασία που προσέδωσε στον όρο ο G. Genette στο έργο του *Παλίμψηστα: Η λογοτεχνία δευτέρου βαθμού*, μτφρ. Β. Πατσογιαννης, Αθήνα 2018: ΜΙΕΤ, σελ. 36-38.

8. Σ. Τσακιρη, *Διδώ Σωτηρίου. Από τον κήπο της Εδέμ στο καμίνι του αιώνα μας*, Αθήνα 1996: Κέδρος, σελ. 55-56.

ση, ενώ στο εργοστάσιό του επιλέγει τους πλέον ανυποψίαστους κοινωνικά και πολιτικά εργάτες. Ο Σιτζάνογλου είναι ο ίδιος ήρωας που στην αρχική εκδοχή του μυθιστορήματος για ενήλικες, το 1951, πριν δηλαδή την αναθεώρησή του στα χρόνια της Μεταπολίτευσης, διάκειται φιλικά προς τους Γερμανούς κατακτητές.

Η Μικρασιατική Καταστροφή για τους αριστερούς συγγραφείς αποκτά μια νέα επικαιρότητα στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Η εισβολή στην Κύπρο προστίθεται τώρα σε ένα ιστορικό συνεχές που ξεκινά με τη Μικρασία και καταλήγει στον Εμφύλιο[9]. «*Ο Προκρούστης πετσοκόβει το κορμί του Ελληνικού Έθνους. Χτες λεγόταν Αντάντ, σήμερα Νάτο*!» θα γράψει η Διδώ στον πρόλογο ενός καλά κρυμμένου χειρογράφου στα χρόνια της Χούντας το οποίο θα δημοσιεύσει το 1975 με τον εμφανώς καταγγελτικό τίτλο *Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*[10].

Με το κύρος της διάσημης πια συγγραφέως για τα *Ματωμένα Χώματα*, αλλά και με τον λόγο της *μαρτυρίας* ως ειδολογικής επιλογής, η Διδώ συνδυάζει ένα υβριδικό είδος λόγου για τη Μικρασία που συνδέεται τόσο με το αφηγηματικό πλαίσιο της ιστοριογραφίας όσο και με την έννοια της αυθεντικότητας, και συνεπώς της «φιλαλήθειας». Ο πρόλογος του βιβλίου, σχεδόν πανομοιότυπος με εκείνον του αφετηριακού κειμένου, έχει εύγλωττα προειδοποιήσει τον αναγνώστη του: «*εξωραΐζονται ακόμα και οι ασχήμιες της ζωής, φτάνει να μη διστάζει κανείς να κρύψει την πραγματικότητα με ένα όμορφο, χρυσωμένο ψέμα [...] η Μικρασία πλήρωσε την απάτη της πολιτικής της Αντάντ, δεν ήταν ψεύτικη και κανένα χρυσωμένο ψέμα δεν μπορεί να σκεπάσει την τραγική μοίρα των Ελλήνων*»[11]. Για τη Διδώ και την αριστερά της Μεταπολίτευσης το ερώτημα «τις πταίει» και για τη Μικρασιατική Καταστροφή – και για την τραγωδία τη Κύπρου – έχει απαντηθεί χωρίς περιστροφές: οι αναλογίες πάντα εξυπηρετούν σε αυτές τις περιπτώσεις. Γύρω από αυτή την απάντηση όμως φαίνεται πώς υπάρχει ένας κρυφός διάλογος και μια αθέατη πολεμική με πολλές αποχρώσεις στη λογοτεχνία για παιδιά. Ο αντιϊμπεριαλισμός και το διεθνές κεφάλαιο δεν θα καταγγελθούν άμεσα, ούτε συγκαλυμμένα, αλλά θα αναχθούν σε μια περισσότερο ουδέτερη ιδεολογικά και πολιτικά αιτία: οι Μεγάλες Δυνάμεις ή οι Σύμμαχοι.

---

9. Για το ιστορικό συνεχές στα χρόνια της Μεταπολίτευσης βλ. Γ. Μητροφανης, «"Ανοιχτοί λογαριασμοί με την ιστορία": Η λογοτεχνία για παιδιά και νέους στα χρόνια της Μεταπολίτευσης», στον τόμο Γ. Δημητρακακης, Αν. Νατσινα (επιμ.), *Μεταπολίτευση 1974-1981. Λογοτεχνία και πολιτισμική ιστορία*, Ρέθυμνο 2021: Εκδόσεις της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστήμιο Κρήτης, σσ. 147-166.

10. Δ. Σωτηριου, *Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 1975: Κέδρος, σελ. 8. Είναι χαρακτηριστικό ότι η συγγραφέας αφιερώνει το βιβλίο της «Στη μαρτυρική Κύπρο».

11. Δ. Σωτηριου, *Μέσα στις φλόγες*, Αθήνα 1978: Κέδρος, σελ. 7-8.

Αγγελική Νικολοπούλου: *Το τέλος ενός θρύλου*

Το Τέλος ενός θρύλου της Αγγ. Νικολοπούλου[12] είναι το πρώτο μυθιστόρημα με θέμα τη Μικρασιατική Καταστροφή στη λογοτεχνία για παιδιά και νέους· βραβεύεται από τη Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά το 1973. Ο τίτλος του μυθιστορήματος προεξαγγέλλει τη λύση ενός ή πολλών αινιγμάτων. Ήρωες του μυθιστορήματος είναι η Άρτεμη, ο αδελφός της ο Ασημάκης, «*μοναχογιός του Χατζηγιάννη, που σπούδαζε στην Πόλη, στη Μεγάλη του Γένους Σχολή*» (σελ. 20), η γιαγιά Ελένη και ένας Τούρκος, ο Αλήμπεης, γείτονας της οικογένειας Χατζηγιάννη, ο οποίος αποτελεί και μια από τις αινιγματικές φυσιογνωμίες του μυθιστορήματος, καθώς περιγράφεται από τον αφηγητή μόνο η εξωτερική εμφάνιση του ήρωα, χωρίς ο αναγνώστης να έχει πρόσβαση στις σκέψεις και τα συναισθήματά του:

> Το αριστερό μάτι σκεπαζόταν με το ίδιο πάντα μαύρο μαντήλι, που το 'δενε πίσω κι έχωνε ύστερα τον κόμπο στο φέσι του.
>
> Αμέτρητες φορές τον είχε ρωτήσει η Άρτεμη·
>
> Πώς έχασες το μάτι σου, Αλήμπεη;
>
> Μα ποτέ δεν κατάφερε να μάθει. Είχε ρωτήσει και τη γιαγιά και τον πατέρα και μία φορά τη μητέρα. Κανείς δεν της έδινε εξηγήσεις. Και το χωριό, όλα τα παιδιά, τουρκάκια κι ελληνόπουλα, τον φοβόντουσαν λιγάκι τον Αλήμπεη. Όχι όμως κι η Άρτεμη. Γι' αυτό κι η γιαγιά πάντα αυτήν έστελνε στον τουρκομαχαλά, στου Αλήμπεη το φτωχικό, να φέρει πότε φαγώσιμα, πότε κανένα ρούχο και πότε ξύλα για το τζάκι. Γιατί ήταν πολύ φτωχός ο Αλήμπεης και πολύ πονόψυχη η γιαγιά. [...] (σελ. 13-14)

Ποιο, όμως, ήταν το αληθινό πρόσωπο του Αλήμπεη; Η περιγραφή της εξωτερικής εμφάνισης του ήρωα υποβάλλει την υποψία ότι ο Αλήμπεης δεν είναι τίποτα περισσότερο παρά μια στερεότυπη αναπαράσταση της εικόνας ενός Τούρκου. Η αρχική αυτή εντύπωση διασκεδάζεται από τον αφηγητή, αφού ο αναγνώστης διαπιστώνει ότι τα πρόσωπα των Τούρκων κάθε άλλο παρά τη στερεότυπη αναπαράσταση της εικόνας του «άλλου» ακολουθούν· οι Τούρκοι δηλαδή στο μυθιστόρημα δεν ομαδοποιούνται με βάση το καλό ή το κακό[13].

---

12. Αγγ. Νικολοπουλου, *Το τέλος ενός θρύλου*, Αθήνα 1973: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος.

13. Τα πρόσωπα του μυθιστορήματος δεν είναι αναγκαστικά μόνο καλά ή κακά, και κυρίως δεν αποτελούν στερεότυπες αναπαραστάσεις που προσπαθούν να προβάλλουν το κοινωνικό φαντασιακό μιας κοινωνίας, υπακούοντας στη λογική του φυλετικού μίσους. Για παράδειγμα, τα πρόσωπα του μυθιστορήματος, για τα οποία ο αναγνώστης αποκομίζει την εντύπωση καθ' όλη τη διάρκεια εξέλιξης της αφήγησης ότι αντιμάχονται

Η αινιγματική φυσιογνωμία του Αλήμπεη θα αποτελέσει το κίνητρο για την ανάληψη δράσης τόσο από την Άρτεμη όσο και από τον Ασημάκη. Ολόκληρη η αφήγηση αποσκοπεί στην αποκάλυψη του αληθινού προσώπου του Αλήμπεη. Μέχρι περίπου και το πρώτο ήμισυ του μυθιστορήματος, ο αφηγητής παραμένει αθέατος, δεν παρεμβαίνει στην υπόθεση για να δώσει επιπλέον πληροφορίες στον αναγνώστη του. Ο Αλήμπεης, όπως περιγράφεται από τον αφηγητή, μέσα όμως από την οπτική γωνία της Άρτεμης, ενός παιδιού που δεν έχει ακόμη γνωρίσει το αληθινό πρόσωπο της ζωής, είναι ένας Τούρκος που αγωνίζεται και αυτός να υπερασπιστεί τα εθνικά του δίκαια. Κανείς δε γνωρίζει τη βιογραφία του, και πολύ περισσότερο τα παιδιά. Μια εκδρομή τους στο δάσος του Λεστρενιού αποκαλύπτει τον φόνο του κυρ-Αλέξη, του καρβουνιάρη. Μια τυχαία ανακάλυψη στο σπίτι του Αλήμπεη δημιουργεί εκ νέου υποψίες στους μικρούς ήρωες. Ο Αλήμπεης στο ντουλάπι του κρύβει χρήματα, «*κι όμως περνούσε για φτωχός*» (σελ. 81), ο παππούς των παιδιών βρίσκεται δολοφονημένος, λίγο πριν τη γέννηση του εγγονού του, του Ασημάκη· κάποιο «*αόρατο νήμα*» δένει τη ζωή των Χατζηγιάννηδων με τον Αλήμπεη. Οι αντάρτες του Κεμάλ προμηθεύονται όπλα και χρήματα κρυφά μέσα στη νύχτα σε κάποια κοντινή παραλία· αλισβερίσι και λαθρεμπόριο. Παρακολουθώντας προσεκτικά την εξέλιξη των αφηγηματικών ακολουθιών ανακύπτουν ερωτήματα: ποιος προμηθεύει όπλα και χρήματα τον Αλή και τους αντάρτες του Κεμάλ; Μετά ακριβώς την ολοκλήρωση των συγκεκριμένων ακολουθιών δράσης παρεμβαίνει ο αφηγητής με τα ερμηνευτικά του σχόλια για να απαντήσει εν μέρει στις απορίες των αναγνωστών του.

Οι παρεμβάσεις του είναι καίριες και αφορούν γεγονότα της δημόσιας σφαίρας. Η συζήτηση, για παράδειγμα, στο σπίτι του Χατζηγιάννη για τον ρόλο του Κεμάλ και των Μεγάλων Δυνάμεων ως προς το εθνικό δίκαιο των Ελλήνων στη Μικρά Ασία, αναγκάζει τον αφηγητή να παρέμβει σχεδόν απροσχημάτιστα στην αφήγηση:

τον ήρωα, στην πραγματικότητα πρόκειται για θύματα του πραγματικού αντίμαχου και όχι εκείνου που πρόσκαιρα εμφανίζεται στο προσκήνιο. Η χανούμ Ελένη, η γιαγιά της Άρτεμης και του Ασημάκη, προσπαθεί με κάθε τρόπο να απαλλάξει τα εγγόνια της από το φυλετικό μίσος εναντίον των Τούρκων. Έτσι, όταν όλη η οικογένεια είναι συγκεντρωμένη στο σπίτι, τα παιδιά συζητούν για την τύχη του Κεμάλ και των Τούρκων και υποστηρίζουν ότι οι Τούρκοι είναι εντελώς διαφορετικοί από τους Έλληνες· δε διακρίνονται για την καλοσύνη τους και τα φιλανθρωπικά τους αισθήματα, αντιθέτως συμπεριφέρονται με τον πλέον βάναυσο τρόπο εκβιάζοντας τους χριστιανούς. Η ένταση που επικρατεί μεταξύ των παιδιών, αναγκάζει τη γιαγιά Ελένη να παρέμβει. Στην ερώτηση της Άρτεμης: «Αλήθεια, γιαγιά, μπορεί ένας Τούρκος να 'ναι καλός και άξιος», η γιαγιά, περισσότερη ώριμη από τα παιδιά, απαντά: «Άνθρωποι είναι κι αυτοί, αποκρίθηκε σοβαρά. Ανάμεσά τους είναι και καλοί και κακοί» (σελ. 30).

> Να πως έγιναν τα πράματα με τη σειρά.
>
> Σαν τελείωσε ο πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, οι νικητές, Άγγλοι, Γάλλοι, Αμερικάνοι, Ιταλοί και Έλληνες, μαζεύτηκαν στις Σέβρες της Γαλλίας για να λύσουν τα μεγάλα προβλήματα του κόσμου και ιδιαίτερα το Ανατολικό ζήτημα, χωρίς βέβαια να βλάψουν τα συμφέροντά τους. Το συμφέρον του ενός συγκρουόταν με το συμφέρον του άλλου. Ό,τι πρότεινε ο ένας, δεν το παραδεχόταν ο άλλος. Σε ένα πράμα μόνο συμφωνούσαν οι σύμμαχοι, να διαμελίσουν την Τουρκία. Η απέραντη Οθωμανική Αυτοκρατορία θα χωριζόταν σε μεγάλα τμήματα, που το καθένα τους θα ανήκε σε μία απ' τις Δυνάμεις. [...] (σελ. 32).

Η ερμηνευτική παρέμβαση του αφηγητή αποσκοπεί να περιπλέξει και, ίσως, να παρωδήσει ορισμένα από τα γεγονότα της πλοκής. Ένα νέο συλλογικό πρόσωπο αναδύεται σταδιακά στο μυθιστόρημα, οι Μεγάλες Δυνάμεις. Ο ρόλος τους παύει να είναι αινιγματικός και ο αναγνώστης ήδη από το σημείο αυτό και μετά αντιλαμβάνεται ότι η αρχική εντύπωση του Ασημάκη για τη μεγαλοψυχία των Μεγάλων Δυνάμεων διαψεύδεται (σελ. 26). Η ερμηνευτική παρέμβαση του αφηγητή καλύπτει ολόκληρο το τέταρτο κεφάλαιο του μυθιστορήματος με τον τίτλο «*Η ιστορία με απλά λόγια*», το οποίο καταλαμβάνει περίπου τρεις ολόκληρες σελίδες. Το καίριο αυτό σημείο του μυθιστορήματος τονίζει κυρίως τη συνεκδοχική σχέση των Τούρκων και ειδικότερα του Κεμάλ με τις Μεγάλες Δυνάμεις. Το σχόλιο του αφηγητή εξελίσσεται σε δοκιμιακό λόγο, προβάλλοντας αυτάρεσκα την επιλεκτική παντογνωσία του. Ο δοκιμιακός λόγος του αφηγητή προοιωνίζεται την ανατροπή της εικόνας που ο αναγνώστης έχει σχηματίσει για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ο Κεμάλ για το μυθιστόρημα και τον αφηγητή είναι ένας «*πατριώτης, προοδευτικός, εχθρός του Σουλτάνου, ικανός στρατιώτης και έξυπνος πολιτικός*» (σελ. 33). Η δράση, όμως, και οι αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων ουσιαστικά μετασχηματίζονται σε συμπαραστάτη του Κεμάλ:

> Από τη Σμύρνη ο ελληνικός στρατός παρακολουθούσε τις κινήσεις του επικίνδυνου αντάρτη. Μα για έναν ολόκληρο χρόνο η ασυνεννοησία των Δυνάμεων τον εμπόδισε να εξουδετερώσει τον εχθρό τούτο προτού προλάβει να σταθεί στα πόδια του. Στο μεταξύ στα βάθη της Τουρκίας ο Κεμάλ ετοιμαζόταν για τη μεγάλη αναμέτρηση, ενώ οι ελληνικοί πληθυσμοί, στα παράλια της Ιωνίας, ζούσαν αληθινό το προαιώνιο όνειρό τους (σελ. 33).

Ένα δεύτερο σχόλιο του αφηγητή υποσκάπτει ακόμη περισσότερο τα γεγονότα της αφήγησης και προβάλλει πλέον τον αινιγματικό ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων στον μικρασιατικό πόλεμο. Ο ελληνικός στρατός για έναν ολόκληρο χρόνο βρίσκεται καθηλωμένος στα παράλια της Σμύρνης, ενώ ο Κεμάλ

ανενόχλητος ετοιμάζει τη μεγάλη επίθεση. Το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα λειτουργεί, όπως τουλάχιστον αφήνει να διαφανεί το ερμηνευτικό σχόλιο του αφηγητή, υπό τον έλεγχο και τις εντολές των Μεγάλων Δυνάμεων: «*Ο ελληνικός στρατός όλο και προχωρούσε ανατολικά. Επιτέλους οι Δυνάμεις του έδωσαν την άδεια να κυνηγήσει τους Κεμαλικούς [...]*» (σελ. 61).

Ποιος είναι εν τέλει ο αντίμαχος των Ελλήνων στη Μικρά Ασία; Ο Κεμάλ ή οι Μεγάλες Δυνάμεις; Για την καθυστέρηση έναρξης των επιχειρήσεων στο μέτωπο της Ανατολής υπεύθυνες είναι οι ξένες δυνάμεις. Οι υπαινιγμοί του αφηγητή και το καταγγελτικό του ύφος αποσαφηνίζουν πλήρως την πρόθεσή του να εξιχνιάσει το μυστήριο της αφήγησης και να κατονομάσει τους ηθικούς αυτουργούς των δολοφονιών και της καταστροφής. Μέσω αυτής της αφηγηματικής στρατηγικής υπονομεύεται σταδιακά η αξιοπιστία των πολλαπλών εκδοχών που προβάλλει η ιστοριογραφία. Ο αφηγητής εμφανίζεται αρκετές φορές ακόμη στο προσκήνιο σαν ένας αγανακτισμένος παρατηρητής που γνωρίζει περισσότερο από τον καθένα τα γεγονότα, αλλά δεν μπορεί να ανατρέψει την Ιστορία, μπορεί, όμως, να καταγγείλει την απάτη:

> Ο Κεμάλ με την υποστήριξη των Δυνάμεων προμηθευόταν συνεχώς όπλα. Κι ύστερα από τη χωριστή ανακωχή του με τους Γάλλους κι Ιταλούς, αυτοί του άφηκαν φεύγοντας αναρίθμητα τουφέκια και πολεμοφόδια. Πιο δυνατός τώρα αποφάσισε τη μεγάλη επίθεση [...] (σελ. 114).

Επομένως για τον αφηγητή οι αληθινοί αντίμαχοι του ελληνισμού της Μικρά Ασίας δεν είναι οι προαιώνιοι εχθροί του, αλλά οι προαιώνιοι "φίλοι" και σύμμαχοί του.

> Και έσερνε πίσω του ο στρατός μας όλο εκείνο το άμαχο πλήθος, όλη εκείνη την προσφυγιά, που δεν αισθανόταν πια καμιά ασφάλεια στα τούρκικα μέρη χωρίς την ελληνική προστασία. Κι όσο ήτανε σπαραγμός το ξερίζωμα του πληθυσμού, άλλο τόσο τραγικός ήταν κι ο γυρισμός των φαντάρων, που πικραμένοι, αδικημένοι, προδομένοι από τους Μεγάλους, νικητές νικημένοι έφευγαν όπως μπορούσαν. [...] (σελ. 198).

Η καταγγελία της απάτης και η αποκάλυψη του προσωπείου της διπλωματίας αλλά και της ανηθικότητας που τη χαρακτήρισε, σύμφωνα πάντα με τον αφηγητή, αποκαλύπτεται και με ένα επιπλέον σχόλιο:

> Παιδιά ορφανεμένα, άρρωστοι ανάπηροι που παρακαλούσαν κάποιον να τους σπρώξει σ' ένα καίκι μέσα, αντρόγυνα με τα μωρά τους, παπάδες, καλόγριες, άρχοντες και φτωχολογιά ενωμένοι στην κοινή συμφορά. Οι Μεγάλες Δυνάμεις

> πάλι παρακολουθούσαν με *ανήκουστη αδιαφορία*[14] το δράμα του Ελληνισμού. Τα συμφέροντά τους, που στέκονταν παρά πάνω από την ανθρωπιά και το δίκιο, τους είχαν στρέψει τώρα με το μέρος των Τούρκων. Αγγλικά και Γαλλικά πολεμικά ναυλοχούσαν στη Σμύρνη, μα η προσφυγιά δεν είχε τίποτα να περιμένει απ' αυτούς. Η Ελλάδα είχε πάλι απομείνει ολομόναχη στη δυστυχία της κι έπρεπε να τα βγάλει πέρα με τα λιγοστά πολεμικά και εμπορικά καράβια της, με τα λίγα χρήματά της. [...] (σελ. 210)

Η δυσφορία του αφηγητή για το παρασκήνιο του παραλογισμού τον αναγκάζει να μετατρέψει τον λόγο του σε καταγγελία. Οι αξιολογικές του κρίσεις είναι ιδιαίτερα καυστικές και ταπεινωτικές ("*ανήκουστη αδιαφορία*", "*συμφέροντα πάνω από την ανθρωπιά και το δίκιο*") για τους Συμμάχους. Η απαξίωσή τους κορυφώνεται με τη διαπίστωση ότι «*η προσφυγιά δεν είχε τίποτα να περιμένει απ' αυτούς*»· παράλληλα, η ηθική απαξίωση της διπλωματίας και των Μεγάλων Δυνάμεων ολοκληρώνεται με τη χρήση της αντωνυμίας «αυτούς», ορίζοντας έτσι τον τόνο της αποστασιοποίησης και της υποτίμησης που τρέφει γι' αυτό το συλλογικό πρόσωπο δράσης.

Οι ιδεολογικές καταβολές της αφήγησης αποσκοπούν να απαντήσουν σε ένα «γιατί έχουν έτσι τα γεγονότα», όπως υπαγορεύει ο τίτλος του μυθιστορήματος *Το τέλος ενός θρύλου*. Με την επιλεκτική παντογνωσία του και την περιορισμένη γνώση του σε συγκεκριμένες αφηγηματικές ακολουθίες ο αφηγητής επιδιώκει να γνωστοποιήσει δύο παραδοχές του: αφ' ενός να παρωδήσει τον ρόλο της διεθνούς διπλωματίας και αφ' ετέρου να διασκεδάσει τις εντυπώσεις για τον ρόλο του Κεμάλ στη Μικρασιατική Καταστροφή. Η αινιγματική φυσιογνωμία του Αλήμπεη στο μυθιστόρημα αποτελεί τον χώρο της ιδεολογικής επένδυσης του αφηγητή, καθώς με την πρόοδο της αφήγησης αποκαλύπτεται το προσωπείο του. Ποιο είναι, όμως, το αληθινό πρόσωπο του Αλήμπεη;

Ο Αλήμπεης και οι αντάρτες του Κεμάλ προμηθεύονται όπλα από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Τα σχόλια του αφηγητή αποκαλύπτουν το προσωπείο του Αλήμπεη και ταυτόχρονα αποδεικνύουν το αληθινό πρόσωπο των Συμμάχων. Τα εγκλήματα που διαπράττονται στο Λεστρένι γίνονται με όπλα που έδωσαν οι σύμμαχοι στον Κεμάλ· το λαθρεμπόριο των όπλων κρυφά μέσα στη νύχτα οργανώθηκε με τη βοήθεια των Μεγάλων Δυνάμεων. Οι θηριωδίες των Τούρκων μετά την επίθεση του Κεμάλ αποκαλύπτεται ότι έγιναν με όπλα που αγόρασαν από τους Συμμάχους. Η τυχοδιωχτική συμπεριφορά του Αλήμπεη αποτελεί τη μετωνυμία των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο αφηγητής υποσκάπτει αδιαλείπτως τα γεγονότα της διήγησης μέσω των ερμηνευτικών του σχολίων, αναπτύσσοντας μια παράλληλη εξωδιηγητική αφήγηση που υπονομεύει την ερμηνευτική απόφανση του αναγνώστη και ταυτόχρονα τις πολλαπλές και

14. Η υπογράμμιση δική μου.

εν πολλοίς αλληλοαναιρούμενες ερμηνευτικές φωνές της ιστορίας. Η μαρτυρία και ο ρόλος του αφηγητή δεν είναι τυχαίος· αντικειμενικός του στόχος είναι να παρωδήσει τις αιτιάσεις που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Οι ερμηνευτικές παρεμβάσεις του σε κομβικά σημεία της αφήγησης κατατείνουν σε μια παραδοχή· στον διπλωματικό ανταγωνισμό και στον ρόλο της μυστικής διπλωματίας. Έτσι, ο αφηγητής στο *Τέλος ενός θρύλου* οικειοποιείται με τη ρητορική του τον ρόλο ενός ιστορικού, ο οποίος προσπαθεί από τα επιμέρους να διατυπώσει νόμους και να εντοπίσει τις αιτίες ενός ιστορικού γεγονότος.

Ως προς το αγωνιώδες ερώτημα τις πταίει, η Αγγελική Νικοπούλου μετατοπίζει το κέντρο βάρους το οποίο δεν έχει τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά που προσέδωσε η Διδώ· έχει όμως κοινό παρονομαστή: τους Συμμάχους και τον ανταγωνισμό τους. Ο Κεμάλ ο οποίος στην αφήγηση της Διδώς Σωτηρίου σχεδόν αποσιωπάται, στο *Τέλος ενός Θρύλου* της Αγγελικής Νικολοπούλου είναι ο επιτήδειος ουδέτερος αλλά πουθενά δεν γίνεται λόγος για τη συμφωνία του με τη Σοβιετική Ένωση. Το αντί-δυτικό πνεύμα φαίνεται πως κυριαρχεί στις ιστορικές αφηγήσεις για παιδιά και ίσως να είναι απότοκο μιας γενικότερης πολιτικής στάσης της ελληνικής κοινωνίας στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Οι Σύμμαχοι ταυτίζονται τώρα με τον ιμπεριαλισμό, τη Χούντα και την τραγωδία της Κύπρου. Θα χρειαστεί να περάσουν σχεδόν δυο δεκαετίες για να ξεκινήσει μια εθνική ενδοσκόπηση.

Ο Μεγάλος Αποχαιρετισμός: «φταίνε οι άτιμοι οι ξένοι: παραμύθια για μικρά παιδιά»

Στο μυθιστόρημα *Ο Μεγάλος Αποχαιρετισμός* (1990) της Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη[15] – βραβευμένο και αυτό από την Ένωση Σμυρναίων – η υπόθεση εκτυλίσσεται την περίοδο του μικρασιατικού πολέμου. Το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα αποβιβάζεται στη Σμύρνη και μαζί του μεταφέρει όχι μόνο τους ήρωες του μυθιστορήματος, τον Θόδωρο και τον Κώστα, οι οποίοι θα εκφράσουν όλες τις απορίες, τις ενστάσεις και τα πολιτικά διλήμματα: άμυνα ή επίθεση; Βενιζέλος ή βασιλιάς; Ο Θόδωρος, ο Ελλαδίτης κληρωτός, γιος φιλοβασιλικής οικογένειας και ο Κωνσταντίνος, επίσης κληρωτός, συμμαθητής του Θεόδωρου αλλά και γόνος μιας βενιζελικής οικογένειας θα συναντηθούν μετά από χρόνια εν πλω προς τη Σμύρνη. Στο μυθιστόρημα είναι εμφανείς οι πολιτικές αντιθέσεις μεταξύ των ηρώων αλλά οι δυο κληρωτοί τις αποσιωπούν ή τις υπερβαίνουν· ο Θόδωρος παρά το κλίμα πολιτικής μισαλλοδοξίας θα ερωτευτεί την Ξανθούλα, την κόρη μιας σμυρναίικης βενιζελικής οικογένειας η οποία συμπαθεί τον αλτρουιστή Ελλαδίτη που θα περιθάλψει τον Αλή,

15. Γαλ. Γρηγοριαδου-Σουρελη, *Ο Μεγάλος Αποχαιρετισμός*..., *ό.π.*

έναν Τούρκο που τραυματίζεται στα επεισόδια της απόβασης. Μια διάθεση υπέρβασης των αντιθέσεων και ένα κλίμα συμφιλίωσης διαπερνά τους νεαρούς ήρωες που δεν συνειδητοποιούν ωστόσο τη λαίλαπα των ιστορικών δυνάμεων. Η άτακτη ωστόσο υποχώρηση του ελληνικού στρατού και η επερχόμενη καταστροφή υποβάλλει τον Θόδωρο στη βάσανο των άτεγκτων ερωτημάτων: «*ας μάθει επιτέλους τι έφταιξε, ποιος έφταιξε*» (137). Όλα αυτά θα απαντηθούν μέσω του *αυταρχικού λόγου*[16] του Πλαστήρα. Ο λόγος του στον *Μεγάλο Αποχαιρετισμό* εισαγάγει μία ισοτοπία χρόνου, ενώ παράλληλα ο παντογνώστης αφηγητής αποσύρεται αλλά δεν παραιτείται από την ιδεολογική χειραγώγηση του υπονοούμενου αναγνώστη του, παραχωρώντας προσωρινά και μόνο τη θέση του σε έναν ενδοδιηγητικό αφηγητή.

Η ρητορική οργάνωση του αυταρχικού λόγου τέμνει χρονικά και ερμηνευτικά το μυθιστόρημα σε δύο μέρη. Η ισοτοπία του *τότε vs τώρα* ανακατανέμει τη σημειωτική του *Τέλους*[17] στο μυθιστόρημα, με την έννοια ότι αυτό είναι προκαθορισμένο, όπως τα ιστορικά γεγονότα μαρτυρούν, αλλά όχι επαρκώς ερμηνευμένο από την Ιστορία. Στη συγκεκριμένη σκηνή εισάγεται ως ιστορικά υπαρκτή προσωπικότητα – μια ειδολογική σύμβαση του παραδοσιακού ιστορικού μυθιστορήματος – ο Πλαστήρας. Αυτό το κομβικό σημείο του μυθιστορήματος λειτουργεί συγκεφαλαιωτικά ως προς την όλη του υπόθεση. Η μεταδιήγησή του εντοπίζεται προς το τέλος του μυθιστορήματος και λίγο πριν την ολοκλήρωση της μεγάλης καταστροφής. Ο λόγος του συγκροτεί μία ερμηνεία και συγχρόνως εισαγάγει έναν μετακριτικό στοχασμό στις μέχρι και σήμερα πολλαπλές προοπτικές που δόθηκαν από την ιστοριογραφία για τη Μικρασιατική Καταστροφή· οικειοποιείται το ύφος ενός αυταρχικού λόγου ο οποίος είναι «αδιάσπαστα συνδεδεμένος με την αυθεντία»[18]· αφηγηματικά ωστόσο οργανώνεται ως μια μεταδιήγηση η οποία εισαγάγει μια αιτιώδη σχέση ανάμεσα στα γεγονότα της μεταδιήγησης και της διήγησης[19]. Η μεταδιήγηση συνεπώς απαντά στην ερώτηση:

---

16. Για τον όρο βλ. Μ. Μπαχτιν, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, μτφρ. Γιωργος Σπανος, Αθήνα 1980: Πλέθρον, σελ. 209.

17. Για τη σημειωτική του *Τέλους* στο μυθιστόρημα και την ιδιαίτερη σημασία του για την πρόσληψη του κειμένου βλ. Hans-Wilhelm Swarze, "Ereignisse, Zeit und Raum, Sprechsituationen in narrativen Texten", στο *Arbeitsbuch Romananlyse* (επιμ. Hans Werner Ludwig), Tübingen 1995: Gunter Narr, σελ. 160-161.

18. Μ. Μπαχτιν, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*..., *ό.π.*, σελ. 211.

19. G. Genette, *Σχήματα ΙΙΙ. Ο λόγος της αφήγησης: δοκίμιο μεθοδολογίας και άλλα κείμενα*, μτφρ. Μπαμπης Λυκουδης, Αθήνα 2007: Πατάκης, 307-308. Ο G.Genette μετά την κριτική που του ασκήθηκε από την M.Ball και την Slomith Rimmon-Kenan συμπληρώνει την αρχική τυπολογία των λειτουργιών της μεταδιήγησης από τρεις σε έξι λειτουργίες. Πιο συγκεκριμένα: διακρίνει την εξηγητική-ερμηνευτική λειτουργία, την προληπτική λειτουργία, την καθαρά θεματική λειτουργία, την πειστική λειτουργία, την αντιθετική λειτουργία ή διαχωριστική λειτουργία και την ανασταλτική λειτουργία. Για τους δύο τελευταίους τύπους πρέπει να προσέξει κανείς, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο

ποια γεγονότα οδήγησαν στην παρούσα κατάσταση[20]. Οι επανειλημμένες ερωτήσεις του Θόδωρου προς τον Πλαστήρα «*τους σκοτωμένους από βόλι τους κλαις μα και τους καμαρώνεις κιόλας. Τους σκοτωμένους όμως που προδόθηκαν... Ρωτάς γιατί, γιατί τόσο αίμα..., τόσα όνειρα... Δεν νικηθήκαμε προδοθήκαμε!!! Φταίνε οι άτιμοι οι ξένοι... [...] Λαχτάρησε ο Θόδωρος, ας μάθει επιτέλους τι έφταιξε, ποιος έφταιξε*» (σελ. 137) προετοιμάζουν τη μεταδιήγηση του Πλαστήρα.

Η μεταδιήγηση ωστόσο του Πλαστήρα θα πρέπει να αναγνωστεί πολυεπίπεδα, καθώς η ένταξή του στο αφηγηματικό σύμπαν αποτελεί ένα ακόμη στοιχείο αληθοφάνειας που έχει ως στόχο να παρουσιάσει τον πλασματικό κόσμο της αφήγησης ως αληθή, να τον εγγράψει δηλαδή στον κόσμο της πραγματικότητας. Ο Πλαστήρας ως μυθοπλαστικό πρόσωπο λειτουργεί κατ' αναλογία με την επαγωγική διαδικασία· αν γνωρίζουμε ότι ορισμένα από τα γεγονότα που περιγράφονται στο μυθιστόρημα έχουν συμβεί στην πραγματικότητα, τότε μπορεί κανείς να θεωρήσει πιθανό ότι το ίδιο ισχύει και για τα υπόλοιπα[21].

Το πρόσωπο του Πλαστήρα λειτουργεί ως *συνυποδήλωση*[22], αφού συνοδεύεται από το περιβάλλον του μύθου του, από ένα δηλαδή μετακείμενο, το οποίο ενεργοποιεί στον αναγνώστη ένα ιστορικό συγκείμενο. Η αληθοφάνεια, επομένως, της μεταδιήγησης στηρίζεται στη λογική του αριστοτελικού ισχυρισμού «οίους αν είποιεν λόγους», καταλήγοντας στην αριστοτελική αρχή του «οία αν γένοιτο»[23].

μελετητή, ότι η λειτουργία δεν εξαρτάται μόνο από μια θεματική σχέση με τη διήγηση, αλλά μόνο από την αφηγηματική πράξη ως τέτοια, η οποία σε εξαιρετικές περιπτώσεις μπορεί να είναι άνευ σημασίας· απλώς καθυστερούν τη διήγηση μέχρι να ολοκληρωθεί κάτι άλλο. Για το θέμα βλ. τη γερμανική έκδοση της μελέτης G. Genette, *Die Erzählung*, μτφρ. Andreas Knop, München 1994, Fink Verlag, σελ. 254-256.

20. Βλ. G. Genette, *Σχήματα III*..., *ό.π*, σελ. 307.

21. Στη συγκεκριμένη μεταδιήγηση δεν υπάρχει ο ισχυρισμός ότι η αφήγηση ισοδυναμεί με καταγραφή πραγματικών περιστατικών. Το μόνο γνωστό και αποδεδειγμένο γεγονός είναι οι μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις στην ελλαδική πολιτική ζωή με τη σύσταση επαναστατικής επιτροπής από τους Ν. Πλαστήρα, Στ. Γονατά, και Δ.Φωκά. Το ουσιαστικό περιεχόμενο τη μεταδιήγησης του Πλαστήρα είναι πλασματικό. Ωστόσο, οι γενικότερες πολιτικές εξελίξεις είναι γνωστές εκ των υστέρων, όπως τα ίδια τα γεγονότα μαρτυρούν. Για τις τεχνικές αληθοφάνειας και τη ρητορική τους οργάνωση βλ. Λιτσα Χατζοπουλου, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. Μαρτυρία Λόγου*, Αθήνα 1999: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 101-114.

22. Τ. Μουδατσακις, *Η Διαλεκτική της Θεατρικής Σύνταξης. Μοντέλα δράσης και Πρόσωπα στον Αγαμέμνονα*, Αθήνα 1986: Νεφέλη, σελ. 126. Ο Τ. Μουδατσάκις επισημαίνει ότι: «αν το πρόσωπο ως εκφώνημα δηλώνει μια ιστορική ή φανταστική φιγούρα συνυποδηλώνει σειρά από παρατμηματικές σχέσεις, από στοιχεία που ενώ ανήκουν στη μυθολογία του δεν υπάρχουν in praesentia στο κείμενο». Το πρόσωπο, συνεπώς, εγείρει στον ορίζοντα προσδοκιών του αναγνώστη όλο το ιστορικό του συγκείμενο και την κυρίαρχη άποψη που έχει διαμορφωθεί με τη διαμεσολάβηση της δημόσιας ιστορίας.

23. Αριστοτέλους, *Περί Ποιητικής*, 1451α.

Η μαρτυρία και ο ρόλος του μυθοπλαστικού Πλαστήρα δεν είναι τυχαίος, και ο αντικειμενικός του στόχος είναι να περιπλέξει ή καλύτερα να παρωδήσει τον ιδεολογικά προκατασκευασμένο λόγο της Ιστορίας και των ιστορικών αιτιάσεων που έχουν διατυπωθεί. Ο Πλαστήρας, αρχικά ως στρατιωτικό και μετέπειτα ως πολιτικό πρόσωπο – ουσιαστικά κατέστη τέτοιο με τη συμμετοχή του στην επαναστατική επιτροπή – καυτηρίασε και στηλίτευσε με τη στάση του τους υπαίτιους της Καταστροφής. Ο αφηγητής και κατά συνέπεια η συγγραφέας – εφ' όσον στο σύνολο των ιστορικών μυθιστορημάτων της Σουρέλη κυριαρχεί η *συγγραφική αφηγηματική κατάσταση*[24] (auktoriale Erzählsituation) – θα μπορούσε να είχε εισαγάγει κάποιο διαφορετικό πρόσωπο από εκείνο του Πλαστήρα. Η στάση και η επιλογή, όμως, του αφηγητή δεν φαίνεται να είναι τυχαία. Η μετάθεση της αφηγηματικής φωνής από τον εξωδιηγητικό αφηγητή στον ενδοδιηγητικό-μεταδιηγητικό Πλαστήρα λειτουργεί αφ' ενός ως επίδειξη – από μέρους του πρώτου αφηγητή – αμεροληψίας και ουδετερότητας αναφορικά με την απάντηση στο ερώτημα «τις πταίει» και αφ' ετέρου ως ακύρωση της πρώτης εντύπωσης μέσω του αφηγηματικού σχολίου[25]: «*Είπε πολλά ο Πλαστήρας. Κάτι που δεν το συνήθιζε και δεν το αγάπαγε. Πήρε ξανά το άγριο ψυχρό του ύφους [...]*» (σελ. 140). Μέσω αυτής της επικοινωνιακής στρατηγικής εκ μέρους του αφηγητή, ο αναγνώστης αποκομίζει την εντύπωση ότι ο αφηγητής επικροτεί τις απόψεις του Πλαστήρα επισημαίνοντας ότι αν και ο Πλαστήρας μιλούσε σπάνια και ήταν λακωνικός στις διατυπώσεις του, στη συγκεκριμένη περίπτωση παραβιάζει τις αρχές του και εξομολογείται αυτά που σκεφτόταν και ήθελε να πει και «*είπε πολλά*». Στη μεταδιήγηση του Πλαστήρα και στις απόψεις του Θόδωρου «*Τους σκοτωμένους από βόλι του κλαις μα τους καμαρώνεις κιόλας. Τους σκοτωμένους όμως που προδόθηκαν... Ρωτάς το γιατί, γιατί τόσο αίμα..., γιατί τόσα όνειρα... Δε νικηθήκαμε, προδοθήκαμε!!! Φταίνε οι άτιμοι οι ξένοι...*» (σελ. 137) καθρεπτίζονται δύο διαφορετικές ερμηνευτικές εκδοχές για το «τις πταίει». Ταυτόχρονα η φωνή του παντογνώστη αφηγητή αντικαθρεπτίζεται στη φωνή του Πλαστήρα από τη στιγμή που ο εξωδιηγητικός αφηγητής έχει καταστήσει αξιόπιστο τον μεταδιηγητικό Πλαστήρα. Στην ουσία ισχύει η αντιμεταθετική ιδιότητα, αφού το Α ισούται με το Β (Α = Β), τότε και το Β ισούται με το Α (Β = Α)[26]. Ο αφηγητής δηλαδή καθρεπτίζει τις προθέσεις του στη μεταδιήγηση του Πλαστήρα και ο τελευταίος υποστηρίζει αυτά που θα ήθελε να ακούσει ο αφηγητής. Εν τέλει πρόκειται για ένα παιγνίδι ενεργητικής ουδετεροφιλίας, όπως άλλωστε ήταν και ο ρόλος του Κεμάλ στη Μικρασιατική Καταστροφή.

---

24. F.K. Stanzel, *Theorie des Erzählens*, München 1995: U.T.B. Fink, σελ. 242 κ.ε.

25. Για τα αφηγηματικά σχόλια βλ. F.K.Stanzel, *Theorie des Erzählens*..., *ό.π.*, σελ. 251-2.

26. Με Α χαρακτηρίζω τον παντογνώστη αφηγητή και με Β τον μεταδιηγητικό αφηγητή.

Ποιο είναι, όμως, το περιεχόμενο του μυστικού συμβολαίου μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου αφηγητή-Πλαστήρα; Πώς στον συνταγματικό άξονα της αφήγησης το περιεχόμενο της μεταδιήγησης καταλήγει στον συνειρμικό-παραδειγματικό άξονα, ως ταύτιση περιεχομένου δύο προσώπων σε μια ενιαία προοπτική; Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση είναι ότι αποδέκτης της μεταδιήγησης του Πλαστήρα είναι ο Θόδωρος, βασιλικός, ενώ πομπός της επικοινωνίας αντιβασιλικός, αλλά και αμερόληπτος ως προς τις κρίσεις του, όπως τουλάχιστον αφήνει να διαφανεί από τον λόγο του. Επομένως, εκ των προτέρων διασφαλίζεται η αντικειμενικότητα, σε μυθοπλαστικό πάντα επίπεδο, της ερμηνευτικής μεταδιήγησης. Ουσιαστικά ο λόγος του Πλαστήρα μοιάζει σαν ένα παιγνίδι διαξιφισμών μεταξύ δύο αντίπαλων πολιτικών παρατάξεων, υπό καθεστώς, όμως, χαμηλών τόνων και όχι σύγχυσης και μισαλλοδοξίας[27]. Ο Θόδωρος συνεπώς λειτουργεί ως *μετωνυμία*[28] της ενότητας και της άρσης των πολιτικών αντιθέσεων. Η συνάντηση των δύο προσώπων προοικονομεί την ώρα του απολογισμού· τα ξίφη τους διασταυρώνουν οι διαφορετικές αιτιάσεις σε σχέση με τα αίτια της Καταστροφής και συνεπώς εισάγεται μία ιστορική πολυγλωσσία και ταυτόχρονα μία ψευδό-διαλογικότητα. Τα λόγια του Πλαστήρα είναι λόγια «ενός άλλου υπό καλυμμένη, όμως, μορφή», τα οποία εισαγάγουν τον πολυγλωσσισμό στη μεταδιήγηση και ταυτόχρονα πειθαναγκάζονται να υπηρετήσουν έναν δεύτερο αφέντη[29].

Έτσι, στην άποψη που προβάλλεται από τον Θόδωρο, ότι «*φταίνε οι άτιμοι οι ξένοι*», ο Πλαστήρας εισαγάγει τις πολλαπλές "φωνές" της Ιστορίας, την πολλαπλότητα της αιτιότητας, για να καταλήξει σε μία νέα παραδοχή, σε μία νέα φωνή «*Δεν έφταιξαν*!!». Η ρητορική του αποσκοπεί στην ακύρωση των ιστορικών αιτιάσεων που διατυπώνει ο Θόδωρος:

---

27. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον *Μεγάλο Αποχαιρετισμό* τα διακριτικά σήματα των προσώπων προοπτικοποιούνται στη λογική της άρσης των διαφοροποιητικών τους στοιχείων. Ο Θόδωρος είναι γόνος φιλοβασιλικής οικογένειας με τη φωτογραφία του βασιλιά στο εικονοστάσι, στεφανωμένη με δάφνες. Αποφεύγει, όμως, την πολιτική αντιπαράθεση και τη δημόσια έκφραση του φρονήματός του. Η πρόληψη της ιδεολογικής νηφαλιότητας του Θόδωρου λειτουργεί διττά στο μυθιστόρημα· αφ' ενός η μετριοπαθής πολιτική του θέση τον απελευθερώνει σε τέτοιο βαθμό, ώστε συνάπτει σχέσεις με μία δεκαεπτάχρονη κοπέλα από τη Σμύρνη, βενιζελική αλλά εξ ίσου πολιτικά ελεύθερη· αφ' ετέρου ο Θόδωρος είναι ο μόνος που θα προβληματιστεί ως προς το τι έφταιξε και θα αποδεχθεί εν τέλει τις αιτιάσεις του Πλαστήρα. Παράλληλα, η άρση των πολιτικών στερεοτύπων συνδέεται και με την άρση των φυλετικών διαφορών. Ο Θόδωρος θα βοηθήσει έναν Τούρκο τον Αλή, ο οποίος τραυματίζεται κατά την απόβαση των Ελλήνων στη Σμύρνη και παράλληλα ο Αλής προστατεύει τον Θόδωρο από τη μανία που είχε καταλάβει τους Τσέτες κατά την κατάρρευση του μετώπου, φυγαδεύοντάς τον. Η κυρίαρχη ισοτοπία του κειμένου ενότητα vs διχόνοια αποτελεί την κυρίαρχη αξία και ιδεολογική πρόταση του μυθιστορήματος.

28. Τ. Μουδατσακις, *Η διαλεκτική της θεατρικής σύνταξης*..., *ό.π.*, σελ. 124.

29. Μ. Μπαχτιν, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*..., *ό.π.*, σελ. 156.

1) Πρώτη εκδοχή: Φταίνε οι Ξένοι.
Όταν ξεμπερδέψουμε από δω, σίγουρα θα γίνουν δίκες κι ίσως καταδικαστούν μερικοί. Μα με αυτό δεν τελειώνει η ιστορία. Είσαι νέος, πάρε από μένα ένα μάθημα. Το σκουλήκι που τρώει τη φυλή μας και την καταστρέφει δεν το φέρνουν οι ξένοι. Αυτοί μπορεί να το ταΐζουν, να το κανακεύουν, να το βοηθούν να μεγαλώσει. Μα το σκουλήκι είναι δικό μας. [...] (σελ. 137).

2) Δεύτερη εκδοχή: Φταίει μόνο ο Βενιζέλος ή μόνο ο βασιλιάς.
Βενιζέλος... βασιλιάς! Είμαι εγώ στα πράματα, βάζω τους δικούς μου αξιωματικούς. Είσαι εσύ, έξω οι δικοί μου, δε σου κάνουνε, βάζεις τους δικούς σου. Αχρηστεύεται έτσι ο λαός. Οι στρατιωτικοί οι έμπειροι φεύγουν αν είναι βασιλικοί κι έρχονται του Βενιζέλου, μετά πάλι φεύγουν οι βενιζελικοί κι έρχονται οι βασιλικοί, μετά φεύγουν... (σελ. 138).

3) Συμπέρασμα:
«Οι ξένοι... οι ξένοι... παραμύθι για μικρά παιδιά! Παρ' το χαμπάρι, μόνοι μας βγάλαμε τα μάτια μας, και πήραμε στο λαιμό μας αυτό τον κοσμάκη που μας πίστεψε [...] Να τι φταίει και κοίτα αυτά να τα λες μέρα νύχτα στα παιδιά σου, αν τύχει και γλιτώσουμε από τούτη την κόλαση. (σελ. 138).

Ο Πλαστήρας δεν αποδέχεται τις αιτιάσεις σε σχέση με την Καταστροφή όπως τον ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων ή μόνο το βασιλικό καθεστώς. Όλα αυτά φαίνεται να έπονται και να τους αποδίδεται πολύ μικρή σημασία εμπρός στη μοναδική αιτιότητα, όπως υποστηρίζει ο Πλαστήρας, τη διχόνοια και την έλλειψη στρατηγικής. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο μυθοπλαστικός Πλαστήρας δεν καταδικάζει τον επεκτατισμό και το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας, αλλά ρίχνει την πέτρα του αναθέματος στον εθνικό και κατ' επέκταση τον πολιτικό διχασμό. Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνεται όταν ο Πλαστήρας οικειοποιείται με τη ρητορική του τον ρόλο ενός ιστορικού, ο οποίος προσπαθεί από τα επιμέρους να διατυπώσει νόμους και καταλήγει σ' έναν *τόπο* που χαρακτηρίζει, όπως ο ίδιος υποστηρίζει, την ελληνική ιστορία ήδη από την επανάσταση του ΄21, τη διχόνοια:

> Άκου, παλικάρι. ούτε ξέρω να λέω μεγάλα λόγια, ούτε μ' αρέσουν κιόλας. Μα τούτα που θα σου πω δεν είναι παρά η αλήθεια: Βλέπουμε κοντόφθαλμα, νομίζουμε πως ο θάνατος βάζει τελεία και παύλα στον άνθρωπο. Αυτοί που ζήσαν το σηκωμό του ΄21, κείνη τη στιγμή θα 'λέγαν: κρίμας τόσους σκοτωμένους μας, γιατί, μη θαρρείς πως παραδεισένια ήταν και τότες τα πράματα. Και προδότες υπήρχαν, και το σαράκι του διχασμού και η δίψα για εξουσία, και ποιος ειμ'

εγώ, ποιος είσαι συ. Αν ζούσες κείνα τα χρόνια, κι έγραφες την Ιστορία, θα ήταν μία ιστορία θλιβερή, ένας επιτάφιος που λέει, θρήνος. [...] (σελ. 139).

Ωστόσο, εκείνο που προκαλεί εντύπωση στον αναγνώστη είναι η διαρρύθμιση τόπων και χρόνου στη μεταδιήγηση του Πλαστήρα:

1. (Τώρα). Μικρασιατική Καταστροφή. Αιτία: διχόνοια (Α)
2. (Τότε). Επανάσταση του ΄21. Αιτία: διχόνοια (Β)
3. (Τώρα). Μικρασιατική καταστροφή: Αιτία: διχόνοια (Α).

Αυτή η συμμετρική διάρθρωση της μεταδιήγησης σε τόπο και χρόνο σημειολογικά υποστασιοποιεί την επαναληπτικότητα των νόμων της Ιστορίας και πολύ περισσότερο την κυκλικότητα της ελληνικής ιστορίας με την επανάληψη των ίδιων λαθών. Ο Πλαστήρας δεν επιδιώκει τίποτα περισσότερο από το να εντάξει «σε μία πλοκή»[30] ιεραρχημένα οργανωτικά σχήματα, τα οποία συνεπάγονται σε μία εξήγηση μέσω τυπικών επιχειρημάτων. Είναι χαρακτηριστικό εξάλλου ότι το εύρος της αναληπτικής μεταδιήγησης του Πλαστήρα, ως αναχρονισμός, εν μέρει είναι *μικτός*[31] σε σχέση με το χρονικό εύρος της μυθοπλασίας, εφόσον το δεύτερο μέρος της μεταδιήγησής του, ξεκινά από το ΄21 συνεχίζεται με τους βαλκανικούς πολέμους και καταλήγει με τη μάχη στο Σαλιχλί. Το εύρος της αναληπτικής μεταδιήγησης επιτρέπει ώστε ο Πλαστήρας να καυτηριάσει και την πολιτική του Βενιζέλου αλλά και τη μετέπειτα πολιτική της φιλοβασιλικής παράταξης. Ο φανατισμός, η έλλειψη εθνικής στρατηγικής και κυρίως ενιαίας πολιτικής θέσης ως προς τα εθνικά θέματα, γεγονός που αποδεικνύεται με τους «κιοτήδες», «τους αυτοτραυματισμένους», λιποτάχτες και με άλλους διαφωνούντες με την εκστρατεία – *οι... Μισόκλεισε το μάτι ο Πλαστήρας* (σελ. 140) – δεν μπορούσαν παρά να έχουν ως αποτέλεσμα τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Εν τέλει η ενσωματωμένη μεταδιήγηση του Πλαστήρα λειτουργεί ως μάθημα εθνικής αυτογνωσίας:

Να τι φταίει και κοίτα αυτά να τα λες μέρα νύχτα στα παιδιά σου, αν τύχει και γλιτώσουμε από τούτη την κόλαση. Σκέφτηκε και πρόστεσε σοβαρά: Μην ξεχάσεις να γράψεις κείνο το βιβλίο που λέγατε με τον φίλο σου... αδελφό σου, πώς

30. Paul Ricoeur, *Η αφηγηματική λειτουργία*, μτφρ. Β. Αθανασοπουλος, Αθήνα 1990, Καρδαμίτσα, σελ. 62-3.

31. Μικτή είναι μία ανάληψη της οποίας η απόσταση πηγαίνει πίσω σε ένα σημείο προγενέστερο από το εναρκτήριο σημείο της πρώτης αφήγησης και της οποίας η έκταση φτάνει σε ένα μεταγενέστερο από την αρχή της πρώτης αφήγησης. Για το θέμα αυτό βλ. G.Genette, *Σχήματα*..., *ό.π.*, σελ. 111, 124-129 και G. Genette, *Die Erzählung*..., *ό.π.*, σελ. 205-211.

> τον είπες; Πρέπει να διαβάζουν ιστορία οι πατριώτες μας· όλοι πρέπει, μα πιότερα οι Έλληνες. Μπας και διδαχτούν μερικά πράγματα, μπας και βάλουν κουκούτσι, ένα μικρό κουκούτσι μυαλό (σελ. 138).

Κάτω, λοιπόν, και πίσω από την Ιστορία κρύβεται πάντοτε ένα σύνολο από ενδιαφέροντα, καθώς και ένα είδος ειρωνικής στάσης απέναντι στην παρούσα κατάσταση. Η Ιστορία είναι αφήγηση και θεραπεία· μοιάζει με την αφήγηση του αρρώστου στον ψυχαναλυτή του. Η επικοινωνία στην οποία μπαίνουν γιατρός και ασθενής έχει σκοπό να θέσει σε κίνηση μια διαφωτιστική πορεία και να οδηγήσει τον άρρωστο σε αυτοστοχασμό. Ο τίτλος του μυθιστορήματος *Ο Μεγάλος Αποχαιρετισμός* λειτουργεί συνυποδηλωτικά και ταυτόχρονα μετωνυμικά: η εθνική ολοκλήρωση, η προσωπική καταξίωση προϋποθέτουν την ενότητα και την άρση μίας στερεότυπης πολιτικής συμπεριφοράς – εμείς vs οι άλλοι – προϋποθέτουν εν τέλει έναν μεγάλο αποχαιρετισμό σε ό,τι χαρακτήρισε το νεότερο πολιτικό μας βίο.

Καταλήγοντας, δεν θα μπορούσαμε να πούμε «πως η Ιστορία μας φέρνει μπροστά σε αυτό που είναι δυνατό, ενώ η μυθοπλασία, ανοίγοντας μπροστά μας τον ορίζοντα του μη πραγματικού, μας οδηγεί προς αυτό που είναι ουσιώδες στην πραγματικότητα;»[32].

32. Paul Ricoeur, *Η αφηγηματική λειτουργία...*, *ό.π.*, σελ. 80.

ΘΕΟΔΩΡΑ (ΔΩΡΑ) ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ
Πανεπιστήμιο Πατρών

ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να προσθέσει νέα στοιχεία[1] σε όσα έχω ήδη παρουσιάσει για το θέμα στα πλαίσια της διδακτορικής διατριβής μου με τίτλο *Η πόλη της Χίου. Πολεοδομική εξέλιξη από τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κατοχής στο ελληνικό κράτος*[2] και στην εισήγησή μου στο συνέδριο *Οχυρώσεις της οθωμανικής περιόδου στο Αιγαίο* με τίτλο «Το Φρούριο της Χίου: η διαχείριση των οχυρώσεων και της περιτειχισμένης πόλης στα χρόνια της προσφυγικής εγκατάστασης (1914-1939)»[3].

Η πόλη της Χίου δέχθηκε πλημμυρίδα προσφύγων από τα απέναντι παράλια[4] και σημαντικός αριθμός τους παρέμεινε μόνιμα, αυξάνοντας τον πληθυσμό της[5] κατά περίπου 50%. Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Χίο προήλθαν, κυρίως, από Άγιο Δημήτρη, Αγία Παρασκευή, Άδανα, Αϊδίνιο, Αλάτσατα, Βουρλά, Έφεσο, Ικόνιο, Καισάρεια, Κάτω Παναγιά, Κρήνη, Κυδωνιές, Λυθρί, Μελί, Πόντο, Σμύρνη[6].

Σύμφωνα με έκθεση[7] του 1929, ο προσφυγικός πληθυσμός στην πόλη και στον Βροντάδο εκτιμώμενος σε 2.200 οικογένειες είχε εγκατασταθεί – σε επίπεδο οικογενειών – σε ποσοστό 35% στα ανταλλάξιμα τουρκικά οικήματα κυρίως

1. Κύρια αρχειακή πηγή αποτελεί το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας (ΕΤΕ), όπου φυλάσσεται το Αρχείο Ανταλλαξίμων Κτημάτων Χίου. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους νομού Χίου φυλάσσονται μόνο το Μητρώο των προσφύγων της περιόδου 1914 και το Αρχείο του Δημοτικού Σχολείου Αγιασμένου.

2. Δ. Μονιουδη-Γαβαλα, *Πόλη Χίου (1830-1940). Πολεοδομική εξέλιξη από τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κατοχής στο ελληνικό κράτος*, Αθήνα 2004, ιδιωτική έκδοση.

3. Διεθνές συνέδριο *Οχυρώσεις της οθωμανικής περιόδου στο Αιγαίο*, ΥΠΠΟΑ-Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου, Μυτιλήνη 30-31 Οκτ. 2018. Τα πρακτικά του συνεδρίου δεν έχουν εκδοθεί μέχρι την υποβολή προς δημοσίευση της παρούσας μελέτης.

4. Για το ζήτημα βλ. Δ. Μονιουδη-Γαβαλα, *ό.π.*, σσ. 137-140.

5. Κατά τις απογραφές πληθυσμού, ο πληθυσμός της πόλης Χίου αυξήθηκε από τους 18.107 κατοίκους το 1920 σε 26.203 κατοίκους το 1928.

6. Όπως αναφέρεται σε αναμνηστική στήλη τοποθετημένη στον οικισμό του Βαρβασιού.

7. Έκθεση Μίνωος Γερακάρη, Διευθυντού Οικονομικών της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ). Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη.

εντός του φρουρίου, σε ποσοστό 18% σε επίτακτα οικήματα, επίσης σε ποσοστό 18% επ' ενοικίω, σε ποσοστό 15% σε 2 κρατικούς συνοικισμούς και σε ποσοστό 14% σε αποθήκες ή φιλοξενούνταν και, πιο συγκεκριμένα, κατοικούσαν:

- Οικογένειες 758 σε 233 τουρκικά οικήματα της Εθνικής Τράπεζας εντός και εκτός του φρουρίου της πόλης.
- Οικογένειες 342 (με ερωτηματικό) σε δύο κρατικούς συνοικισμούς, από τους οποίους ένας (του Παρθένη) εντελώς προσωρινός (κατεδαφίστηκε).
- Οικογένειες 400 σε 123 επίτακτα οικήματα.
- Οικογένειες 300 σε αποθήκες ή φιλοξενούνταν σε συγγενικές ή φιλικές οικογένειες.
- Οικογένειες 400 σε ενοικιασμένα οικήματα εντοπίων.

Σύμφωνα με την έκθεση, το κράτος κατασκεύαζε 265-300 κατοικίες και η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων 200 (100 αστικές και 100 αλιευτικές) ενώ υπήρχε η ανάγκη για τουλάχιστον άλλες 800 έως 1.000 κατοικίες.

Παρά τον πολύ μεγάλο αριθμό προσφύγων, η δραστηριοποίηση για τη στεγαστική αποκατάσταση άργησε πολύ, σε σχέση με άλλες πόλεις. Στην ίδια έκθεση του 1929 καταγράφεται η μεγάλη καθυστέρηση στις διαδικασίες: «Πάντες όσοι εμελέτησαν την κατάστασιν των προσφύγων Χίου συνεφώνησαν εις το συμπέρασμα ότι εις κανένα τμήμα του Κράτους ευρίσκονται οι πρόσφυγες εις χειροτέραν κατάστασιν... ελαχίστη μέριμνα δια την στέγασιν των εκεί αστών ελήφθη μέχρι τούδε... Εάν ο φιλόνομος και φιλήσυχος πληθυσμός της Χίου δεν ηνώχλησε μέχρι σήμερον την Κυβέρνησιν και – ίσως εκ του λόγου τούτου – ουδεμία μέριμνα ελήφθη υπέρ αυτού μέχρι σήμερον, τούτο επιβάλλει την υποχρέωσιν ν' ασχοληθή το Κράτος στοργικώς δι' αυτούς σήμερον, δια να μη μείνη το τμήμα τούτο του Κράτους τελείως εγκαταλελειμένον εις την τύχην του εν αντιθέσει προς όλα τα άλλα διαμερίσματα που αν δεν ετελείωσε έγινε εν τούτοις αισιόδοξος αρχή τακτοποιήσεως». Το 1932 εκκρεμούσε ακόμα η στέγαση 500 προσφυγικών οικογενειών στην πόλη Χίου[8].

Η στεγαστική αποκατάσταση στις ανταλλάξιμες ιδιοκτησίες μέσα στο Φρούριο

Η εντός του Φρουρίου περιοχή κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν κατοικημένη από μουσουλμάνους και λίγους εβραίους. Μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων αποτέλεσε τον τόπο στέγασης του μεγαλύτερου αριθμού των

8. Εμπιστευτική επιστολή (31.3.1932) προς το Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη.

προσφύγων και δοκιμάστηκε σοβαρά, ιδίως, κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης στις ιδιοκτησίες των μουσουλμάνων[9]. Η περιτειχισμένη πόλη πυκνοκατοικήθηκε από πρόσφυγες τόσο στις ανταλλάξιμες ιδιοκτησίες όσο και με αυθαίρετη αυτοστέγαση. Στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας (ΕΤΕ) φυλάσσεται το Αρχείο Ανταλλαξίμων Κτημάτων Χίου[10]. Η Τοπική Επιτροπή πραγματοποίησε κατά το χρονικό διάστημα από το 1926 μέχρι το 1939 εννιακόσιες είκοσι δύο συνεδρίες. Σε αυτές περιλαμβάνεται μεγάλος αριθμός μισθώσεων ακινήτων από πρόσφυγες εντός του Φρουρίου, συνήθως ενός ή δύο δωματίων με κοινόχρηστο μαγειρείο[11]. Οι μισθώσεις των ακινήτων γινόταν με δημοπρασία και είχαν διάρκεια από ένα έως τέσσερα χρόνια. Υπήρχε η δυνατότητα της απευθείας μίσθωσης από όσους τα κατείχαν ήδη «τη ανοχή των αρμοδίων αρχών»[12]. Αν ο μισθωτής ήταν πρόσφυγας, οι πληρωμές των μισθωμάτων γινόταν μέσω των ομολογιών του δανείου αποζημίωσης.

Στο ίδιο αρχείο εμφανίζονται οι πωλήσεις ακινήτων των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων με διαδικασίες δημοπρασίας. Από τα στοιχεία των φακέλων προκύπτει ότι οι πωλήσεις γινόταν πάντοτε μετά από δημοπρασία. Αν απέβαινε άγονη, ακολουθούσαν όσες επαναληπτικές χρειαζόταν. Και σε αυτή την περίπτωση υπήρχαν απευθείας πωλήσεις υπό προϋποθέσεις: α. όταν ο κάτοχος του προς πώληση προσέφερε ποσό κατά 5% μεγαλύτερο αυτού που συμφωνήθηκε στον πλειστηριασμό, β. σε περίπτωση που ο κάτοχος οικοπέδου σκόπευε να οικοδομήσει σε αυτό, γ. σε περίπτωση συγκυριότητας με την Τράπεζα[13]. Δικαίωμα μίσθωσης ή αγοράς είχαν τόσο οι πρόσφυγες όσο και οι ντόπιοι. Σταδιακά, η ιδιοκτησία των μουσουλμάνων στο Φρούριο περιήλθε στους πρόσφυγες. Μια μεγάλη κατηγορία ακινήτων των δημοπρασιών ήταν τα χαρακτηρισμένα ως ετοιμόρροπα[14]. Άλλη μεγάλη κατηγορία ακινήτων ήταν οικόπεδα[15]. Ειδικά

---

9. Δ. Μονιουδη-Γαβαλα, *ό.π.*, σελ. 139.

10. Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Αντίγραφα Πρακτικών της Τοπικής Επιτροπής Χίου, Α1Σ53Υ13Φ1-Φ19. Διαχείριση Ανταλλαξίμων Κτημάτων Χίου-Τίτλοι ιδιοκτησίας και πίνακες περιγραφής κτημάτων, Α1Σ53Υ14Φ1-Φ18. Διαχείριση Ανταλλαξίμων Κτημάτων Χίου. Περί ιδιοκτησιών οθωμανών, Α1Σ53Υ19Φ1-Φ7.

11. Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Α1Σ53Υ13Φ2, Α1Σ53Υ13Φ5, Α1Σ53Υ13Φ7, Α1Σ53Υ13Φ8, Α1Σ53Υ13Φ12, Α1Σ53Υ13Φ 16.

12. Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Α1Σ53Υ13Φ2, συνεδρία 53, 1 Ιουν. 1926.

13. Ε. Τσουδερος, *Η αποζημίωσις των ανταλλαξίμων: συμφωνία της Λωζάννης περί ανταλλαγής πληθυσμών, σύμβασις του κράτους και Εθνικής Τραπέζης περί κτημάτων*, Αθήνα 1927, ιδιωτική έκδοση, σσ. 72-73.

14. Πωλήσεις σε δημοπρασία ακινήτων κατεχόμενων από πρόσφυγες, χαρακτηρισμένων ως ετοιμορρόπων. Από την επιτροπή αποφασίζεται η πώληση, ορίζεται η τιμή πρώτης προσφοράς, η εγγύηση, «...ίνα ούτω δυνηθώσι όσοι εκ των κατόχων τούτων επιθυμούσι να λάβωσι μέρος εις την επί δημοπρασίαν αγοράν των». Οι αποφάσεις είναι πανομοιότυπες από το 1926 μέχρι το 1931. Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Α1Σ53Υ13Φ2, συνεδρία 124, 10 Νοε. 1926. Α1Σ53Υ13Φ17, συνεδρία 668, 14 Μαΐου 1931.

15. Εκποίηση με δημοπρασία ιδιοκτησιών (οικοπέδων) ανηκόντων σε αγνώστους οθωμανούς στο Φρούριο. Καθορίζονται η τιμή πρώτης προσφοράς και η εγγύηση. Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Α1Σ53Υ13Φ9, Α1Σ53Υ13Φ10, Α1Σ53Υ13Φ11.

στις ανταλλάξιμες περιουσίες στο Φρούριο, αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά πρόσφυγες. Στην εκτός Φρουρίου περιοχή, συχνή είναι η παρουσία γηγενών.

Τα είδη των μουσουλμανικών ακινήτων που διαχειρίστηκε η Εθνική Τράπεζα ήταν κατοικίες, οικόπεδα, καταστήματα. Ως συνοικίες χωροθέτησης των μουσουλμανικών ακινήτων αναφέρονται στα έγγραφα: Φρούριο, Φραγκομαχαλάς, Αγ. Άννα Καπέλα, Αγ. Ιωάννης, Ψωμί, Αγορά, Καλοπλύτης, συνοικία Αγίου Νικολάου, Τουρλωτή, Ατσική, Κάτω Αιγιαλός, αγορά πλησίον αποβάθρας, Παρθένη, Λειβάδια, Βαρβάσι, συνοικία Αγίου Πολυκάρπου-Τάλαρος, συνοικία Αγίου Ματθαίου-Κάνδυλα, Καπέλα-Παλαιόκαστρο. Οι περισσότερες ιδιοκτησίες βρίσκονται στην πόλη της Χίου, αρκετές στον Κάμπο, μόνο δύο ιδιοκτησίες στο χωριό Ζυφιά και ελάχιστες στον Βροντάδο.

Οι προσφυγικοί συνοικισμοί

Στην πόλη της Χίου κατασκευάστηκαν από το Υπουργείο Προνοίας και την ΕΑΠ[16] με εργολάβους μέσω μειοδοτικών δημοπρασιών και παραδόθηκαν στους δικαιούχους από το 1926-28 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930 πέντε προσφυγικοί συνοικισμοί κατοικιών[17]. Αυτοί ήταν: Βαρβάσι, συνοικισμός Αγίου Νικολάου-Φραγκομαχαλά και Φραγκομαχαλά (Τουρλωτής), συνοικισμός Νοσοκομείου, συνοικισμός Αγίας Παρασκευής (Καστέλλου). Οικοδομήθηκαν σε εκτάσεις αδόμητες και δεν σχεδιάστηκαν ως άμεση συνέχεια του ιστού της πόλης. Το κύριο κριτήριο για επιλογή του χώρου οικοδόμησης των οικισμών προσφυγικής κατοικίας ήταν η διαθεσιμότητα του απαλλοτριώσιμου χώρου και δεύτερο κριτήριο, η απομάκρυνση από τις κατοικούμενες περιοχές της πόλης.

Οι οικισμοί οικοδομήθηκαν με ρυμοτομικό σχέδιο που χαρακτήριζε η κανονικότητα. Ο ιστός τους συνιστούσε παραλλαγή ενός απλού ορθογωνικού σχεδίου. Η πολεοδομική διάταξη ακολουθούσε τον συνήθη ορθογωνικό κάναβο, ο οποίος επέτρεπε τη διανομή ίσων οικοπέδων και τη μαζική οικοδόμηση. Τα κτήρια των κατοικιών ανταποκρίνονταν στις ελάχιστες ανάγκες διαβίωσης και ο κοινωνικός εξοπλισμός εξασφάλισε σταδιακά τα απολύτως απαραίτητα για την συλλογική ζωή της κοινότητας: εκκλησία, σχολείο και πλατεία. Τα οικοδομικά τετράγωνα και τα οικόπεδα ήταν μικρά[18].

---

16. Διευθυντής της Τεχνικής Υπηρεσίας της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων στην πενταετία 1923-1928 ήταν ο χιακής καταγωγής αρχιτέκτων Κώστας Σγούτας (Κωνσταντινούπολη 1897-Αθήνα 1983), απόφοιτος της Ecole Centrale του Παρισιού. Είχε σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό προσφυγικών κατοικιών και σχολικών κτηρίων της πενταετίας.

17. Η τεκμηρίωση για την κατασκευή των προσφυγικών οικισμών της πόλης Χίου είναι πενιχρή και προέρχεται κυρίως από τις εφημερίδες της εποχής.

18. Τα οικόπεδα εντός προσφυγικών συνοικισμών έχουν αρτιότητα όπως παραχωρήθηκαν, σύμφωνα με τις υπ. αρ. 5856/8.6.1989 και 2983/5.6.1990 (ΦΕΚ 333 τ. Δ΄/1990)

Οι συνοικισμοί είχαν αυτόνομη παρουσία και διατήρησαν για δεκαετίες τα όρια του αρχικού σχεδιασμού. Οι προσφυγικές περιοχές είχαν διακριτή οργάνωση ως θύλακες στον οικιστικό ιστό με «άλλη» πολεοδομική αντίληψη. Παρατηρήθηκε αντιφατική χωρικότητα μεταξύ των προσφυγικών συνοικισμών και της υπόλοιπης πόλης: οι σχεδιασμένοι οικισμοί καθιέρωσαν μια ιεραρχική διαχείριση του αστικού χώρου. Είχαν τη χαρακτηριστική γεωμετρικότητα έναντι της αυθόρμητης εξέλιξης σχεδόν του συνόλου της πόλης Χίου, η οποία είναι αναπτυγμένη χωρίς σχέδιο, μέχρι σήμερα. Έχει περιοχές με μικρές ιδιοκτησίες και πυκνή δόμηση και περιοχές με μεγάλες ιδιοκτησίες και αραιή έως πολύ αραιή δόμηση. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί παρουσίαζαν εμφανή χωρική αντίφαση σε σχέση προς την υπόλοιπη πόλη, η οποία συνεχίζει να οικοδομείται τυχαία ως «οικισμός προ του 1923»[19].

Δεν υπήρξε στην πόλη της Χίου το φαινόμενο της αυτοστέγασης μέσα στην οργανωμένη δόμηση των συνοικισμών. Επίσης, δεν λειτούργησαν στη Χίο οικοδομικοί συνεταιρισμοί ανάλογοι άλλων πόλεων, παρά τα θετικά στοιχεία (ατομικό ενδιαφέρον, ηθική και υλική συνεισφορά των στεγασθησομένων).

Στο Βαρβάσι το κράτος κατασκεύασε δημοτικό σχολείο στα πλαίσια του προγράμματος νέων σχολικών κτηρίων του μεσοπολέμου[20]. Οι κάτοικοι των προσφυγικών συνοικισμών έκτισαν τις εκκλησίες τους (Άγιος Χαράλαμπος στο Βαρβάσι, Αγία Παρασκευή Καστέλλου).

Οι συνοικισμοί προκάλεσαν επέκταση της πόλης προς τα βόρεια, τα νότια και τα δυτικά ενώ η προσθήκη τους περιμετρικά δεν μετατόπισε το κέντρο βάρους της. Ωστόσο, αυξήθηκε η δυναμική του κέντρου της, αφού εκεί ήταν χωροθετημένη η αγορά, που εξυπηρετούσε πλέον πολύ μεγαλύτερο πληθυσμό.

Η μορφολογική ομογενοποίηση των συνοικισμών υλοποιήθηκε, κυρίως, μετά τη δεκαετία του 1970 όταν οι προσφυγικές κατοικίες επεκτάθηκαν, συνήθως αλλάζοντας μορφή. Οι συνοικισμοί είχαν δική τους πολιτισμική ταυτότητα (κυρίως το Βαρβάσι και η Αγία Παρασκευή), την οποία σε κάποιο βαθμό διατηρούν.

Σε κάθε προσφυγικό συνοικισμό υπήρξε απόλυτη ομοιομορφία αλλά και μεταξύ τους οι προσφυγικοί συνοικισμοί δεν είχαν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Οι κατοικίες, όπως οι αντίστοιχες σε άλλες πόλεις, θα πρέπει να είχαν

Αποφάσεις Νομάρχη. Μεταγενέστερα, με την Απόφαση Νομάρχη 1702/4.6.2004 (ΦΕΚ 570 τ. Δ΄/2004) ορίστηκαν: μέγιστο ύψος 9,0μ., συντελεστής δόμησης 1,4 για οικόπεδα μικρότερα των 100 τ.μ. και 1,2 για οικόπεδα μεγαλύτερα των 100 τ.μ. με δυνατότητα να μην υπολείπεται η συνολική επιφάνεια των ορόφων των 140 τ.μ. Γενικά, ισχύει το ειδικό καθεστώς τους, για το οποίο δεν προτείνονται αλλαγές από το ισχύον εγκεκριμένο Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο (2021).

19. Το ιστορικό του πολεοδομικού σχεδιασμού της πόλης Χίου στο ελληνικό κράτος, Δ. Μονιουδη-Γαβαλα, *ό.π.*, σελ. 164-174.

20. Μελέτη του αρχιτέκτονα Πατρόκλου Καραντινού. ΓΑΚ, Αρχείο Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών του Υπουργείου Παιδείας, φάκ. 854.

ως πρότυπο τις τυποποιημένες εργατικές κατοικίες που δημοσίευαν ξένες εκδόσεις[21]. Η μονάδα του οικοδομικού τετραγώνου αποτελεί μεταφορά και σμίκρυνση του τυπικού τετραγώνου των συνοικιών εργατικής κοινωνικής κατοικίας των πόλεων της Κεντρικής Ευρώπης. Η διανομή των κατοικιών γινόταν μετά την ολοκλήρωση των έργων, οι οικιστές δεν είχαν καμιά συμμετοχή στη διαδικασία κατά την κατασκευή. Οι προσφυγικές κατοικίες ήταν πανομοιότυπες, συνήθως διπλοκατοικίες ισόγειες, με φέρουσες λιθοδομές και κεραμοσκεπείς (η ίδια στέγη κάλυπτε δύο κατοικίες). Ωστόσο, τις διαφοροποιούσε η μικροδιακόσμηση και το προσφυγικό σπίτι ξεχώριζε από το σπίτι των γηγενών αναδεικνύοντας διαφορετική ταυτότητα.

Συνέπειες της προσφυγικής εγκατάστασης

– Καταγράφηκε μεγάλη αύξηση του πληθυσμού, περίπου σε ποσοστό 50%: η πόλη εισερχόταν στον μεσοπόλεμο με ανανεωμένα δημογραφικά χαρακτηριστικά.

– Υπήρξαν αλλαγές στη λειτουργία της αγοράς εργασίας, αφού προστέθηκαν αστοί πρόσφυγες «βιοτεχνικών» επαγγελμάτων. Τα στοιχεία από την έκθεση Γερακάρη του 1929 για την απασχόληση εκτιμούν το ποσοστό αρχηγών οικογενειών με διάφορα επαγγέλματα και βιοτεχνίες στο 64%, τους αλιείς στο 14%, τους γεωργούς στο 22%. Στα πρακτικά του Δήμου Χίου καταγράφεται η αρνητική στάση του δημοτικού συμβουλίου για εγκατάσταση προσφύγων εκτός από γεωργούς: ήταν αποδεκτοί 1.000 γεωργοί-αρχηγοί οικογενειών για τις αγροτικές εργασίες στον Κάμπο και στα Λειβάδια[22]. Η προσφυγική πλημμυρίδα βρήκε την οικονομία της Χίου σε κρίση, αφού μετά την απελευθέρωση (1912) δέχθηκε μεγάλο πλήγμα, έχοντας αποκοπεί από την απέναντι μικρασιατική ακτή. Η οικονομική καχεξία που ακολούθησε τη διακοπή του δεσμού με τη Μικρά Ασία, τη φυσική ενδοχώρα του νησιού, απεικονίστηκε στην κρίση στα επαγγέλματα την οποία ανέφεραν οι εκπρόσωποι των επαγγελματικών ομάδων όταν συζητήθηκε στο δημοτικό συμβούλιο το θέμα του αριθμού των προσφύγων εργαζομένων που θα μπορούσαν να απασχοληθούν. Ωστόσο, η μεγάλη αύξηση του πληθυσμού τόνωσε την οικονομία[23].

– Παρατηρήθηκαν στεγαστική πολιτική αναδόμησης των προγενέστερων κοινωνικών δομών και τάσεις αναδιαστρωμάτωσης στην προσφυγική εγκατάσταση. Υπήρξαν οι πρόσφυγες οι οποίοι κατόρθωσαν να αγοράσουν οικόπεδα

---

21. Σχόλιο του Δ. Φιλιππίδη το οποίο είναι βάσιμο, βλ. Δ. Φιλιππιδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984, Μέλισσα, σελ. 181.

22. Δ. Μονιουδη-Γαβαλα, *ό.π.*, σελ. 140.

23. Στο τέλος της δεκαετίας του 1920 καταγράφηκε μεγάλη αύξηση του όγκου των εξαγομένων προϊόντων αλλά σημαντική μείωση των τιμών μονάδας.

στην εκτός κάστρου πόλη και να οικοδομήσουν[24]. Υπήρξαν οι πρόσφυγες που είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν ιδιοκτησίες στις δημοπρασίες της Εθνικής Τράπεζας. Οι δημοπρασίες της Εθνικής Τράπεζας οδηγούσαν σε παραχωρήσεις τίτλων ιδιοκτησίας όχι στους έχοντες τις μεγαλύτερες στεγαστικές ανάγκες αλλά στους πλειοδότες με τις καλύτερες προσφορές. Οι ισχυρότεροι οικονομικά συμμετείχαν στις δημοπρασίες της Εθνικής Τράπεζας στις εκτός κάστρου περιοχές της πόλης ή ενοικίαζαν κατοικίες εκτός κάστρου. Επίσης, υπήρξαν οι πρόσφυγες οι έχοντες την οικονομική δυνατότητα να ενοικιάσουν κατοικίες εντοπίων. Οι πιο αδύναμοι οικονομικά ενοικίαζαν μέσα στο κάστρο: για τις εντός κάστρου ιδιοκτησίες δεν υπήρχε κανένα ενδιαφέρον από τους γηγενείς, παρά μόνον από πρόσφυγες. Η περιτειχισμένη πόλη έγινε θύλακας κατοίκησης αποκλειστικά προσφύγων. Άλλη ομάδα συγκρότησαν όσοι έλαβαν ιδιοκτησίες στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Εκτός από τους προσφυγικούς συνοικισμούς υπήρξε ένα ακόμα πιο προλεταριοποιημένο τμήμα προσφύγων, αποτελούμενο από όσους δεν κατάφεραν να προσεγγίσουν την κρατική μέριμνα: ήταν όσοι αυτοστεγάστηκαν όπως-όπως, στις επάλξεις και στην είσοδο του φρουρίου, σε δημόσιους χώρους της πόλης και όπου ήταν δυνατόν.

– Η εγκατάσταση των προσφύγων δεν κινητοποίησε στην κατεύθυνση πολεοδομικού σχεδιασμού. Παρά τις προσπάθειες του ρέκτη Δημάρχου Λεωνή Καλβοκορέση κατά τον μεσοπόλεμο, το σχέδιο πόλης που εκπονήθηκε στις αρχές της δεκαετίας 1930 δεν εγκρίθηκε. Η προσπάθεια έγκρισης σχεδίου της πόλης ναυάγησε μετά τις μεγάλης κλίμακας αντιδράσεις[25]. Εντυπωσιάζει το ιστορικό της απόρριψης του σχεδίου πόλης του 1931, το οποίο βασιζόταν στο Νομοθετικό Διάταγμα του 1923 «Περί σχεδίων πόλεων»[26]. Εγκεκριμένο ρυμοτομικό

---

24. Όπως προκύπτει από το αίτημα για απαλλαγή από τη φορολογία όσων αγόρασαν ακίνητα. Επιστολή της Γενικής Ένωσης Προσφύγων Κτηματιών Ελλάδας και του Συνδέσμου Κρηναίων Προσφύγων Χίου «Η Ερυθραία» προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με αίτημα απαλλαγής των προσφύγων από το φόρο οικοδομής, 5 Αυγ. 1932. Αρχείο Ε. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη.

25. Δ. Μονιουδη-Γαβαλα, *ό.π.*, *σσ.* 164-169.

26. Τα κύρια νομοθετήματα της περιόδου της στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων ήταν:

- Ν.Δ. 4.5.1923, Απαλλαγή φόρου καθαράς προσόδου επί 25 έτη, για τις οικοδομές κτιζόμενες μεταξύ 1ης Μαΐου 1923 και 31ης Δεκ. 1924. Γενική ατέλεια στις οικοδομές.
- Ν.Δ. 12.5.1923 «Περί ανεγέρσεως ευθηνών κατοικιών».
- Ν.Δ. 17.7.1923 «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδομής αυτών».
- Νόμος 3764, ΦΕΚ 79 τ. Α΄/1929 «Περί διαθέσεως των ανά το Κράτος προσφυγικών οικημάτων και γηπέδων του Δημοσίου».
- ΓΟΚ 1929, Π.Δ. 3.4.1929, ΦΕΚ 155 τ. Α΄.
- Οικοδομικός Κανονισμός αφορών τους εις την ΕΑΠ υπαγομένους αστικούς οικισμούς, Αθήναι 1926: Τύποις Ι.Δ. Σοφιανοπούλου.

σχέδιο της πόλης με εξαίρεση δύο μικρούς θύλακες (εκτός από τους προσφυγικούς και τους εργατικούς συνοικισμούς) δεν υπάρχει μέχρι σήμερα. Η υποχρεωτική έγκριση σχεδίου από το άρθρο 1 του περιώνυμου Διατάγματος της 17ης Ιουλίου 1923 «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του Κράτους και οικοδομής αυτών», το οποίο ανέφερε «Πάσα πόλις και κώμη του Κράτους δέον να διαρρυθμίζηται και ν' αναπτύσσηται βάσει ωρισμένου εγκεκριμένου κατά τας διατάξεις του παρόντος διατάγματος σχεδίου...» ουδέποτε εφαρμόστηκε στην πόλη της Χίου.

Επίσης, δεν προστέθηκαν οι κοινωφελείς και κοινόχρηστοι χώροι, όπως αυτοί μελετήθηκαν από τον Ιωάννη Δεσποτόπουλο, με εξαίρεση τα δημοτικά λουτρά. Τα φιλόδοξα έργα κοινωνικής υποδομής στο κέντρο της πόλης δεν έγιναν για οικονομικούς, κυρίως, λόγους.

– Η μεσοπολεμική ανοικοδόμηση της πόλης Χίου καθορίστηκε από τις συνέπειες των ιστορικών γεγονότων. Ο όγκος και η ποιότητα της αρχιτεκτονικής παραγωγής που καταγράφηκε στην πόλη στο διάστημα των δεκαετιών του 1920 και του 1930 είναι αντανάκλαση των συνθηκών που επικράτησαν: η αποχώρηση των Τούρκων, η έλευση των προσφύγων με την εισαγωγή νέων τεχνικών, εργατικού δυναμικού και όσων κεφαλαίων κατόρθωσαν να διασώσουν από τις χαμένες πατρίδες τους έφερε αλλαγές. Σε χώρους που απελευθερώθηκαν κατασκευάστηκαν κοινωφελή έργα ευποιίας (Μιχάλειο Ορφανοτροφείο, Εμπορική Σχολή, οικοδομήθηκαν σχολεία, κ.ά.). Ωστόσο, το θεσμικό πλαίσιο το οποίο διαμορφώθηκε μέσα στις κοινωνικές συνθήκες της εποχής αλλάζοντας την ισχύουσα νομοθεσία και την πολεοδομική υποδομή δεν βρήκε πρόσφορο έδαφος στη Χίο: σχέδιο πόλης δεν εγκρίθηκε παρά τις αγωνιώδεις προσπάθειες του δημάρχου Λεωνή Καλβοκορέση και οι όποιες αλλαγές στον κατασκευασμένο χώρο της πόλης εστιάστηκαν κυρίως στην κατασκευή των κοινωφελών έργων ευποιίας και των προσφυγικών συνοικισμών.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγαπητος Σπ., «Η ευθυνή κατοικία», *Έργα*, *τόμ.* 90 (1929), *σσ.* 497-520.

Γκιζελη Β., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, Αθήνα 1984: Επικαιρότητα.

Γκιζελη Β., «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9 (1992), *σσ.* 61-77.

Γκιζελη Β., «Προσφυγικά ζητήματα και κοινωνικές εξελίξεις», *Πρακτικά συνεδρίου Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη*, Αθήνα 2005: Εθνικό Ίδρυμα Ε. Βενιζέλος, ΤΕΕ, ΕΜΠ-Σχολή Αρχιτεκτόνων, σσ. 49-60.

Κοσμακη Π., *Σχεδιασμένοι Οικισμοί στην Αθήνα του Μεσοπολέμου*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΜΠ Τμήμα Αρχιτεκτόνων, 1991.

Λεοντιδου Λ., *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*. Αθήνα 1989: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

Δριτσα Μ., «Εθνική Τράπεζα και πρόσφυγες», *Τα Ιστορικά*, 4(1985), σσ. 313-326.

Μιτσης Ν., *Χίος. Το λιμάνι της πόλης και τα άλλα αγκυροβόλια του Νομού*, Χίος 1998: Λιμενικό Ταμείο Χίου.

Μονιουδη-Γαβαλα Δ., *Το Κάστρο της Χίου*, Χίος 2001, Αιγέας.

Μονιουδη-Γαβαλα Δ., *Πόλη Χίου (1830-1940). Πολεοδομική εξέλιξη από τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κατοχής στο ελληνικό κράτος*, Αθήνα 2004, ιδιωτική έκδοση.

Μονιουδη-Γαβαλα, «Το Φρούριο της Χίου: η διαχείριση των οχυρώσεων και της περιτειχισμένης πόλης στα χρόνια της προσφυγικής εγκατάστασης (1914-1939)», *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου Οχυρώσεις της οθωμανικής περιόδου στο Αιγαίο*, ΥΠΠΟΑ-Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου, Μυτιλήνη 30-31 Οκτ. 2018, υπό έκδοση.

Τσουδερος Ε., *Η αποζημίωσις των ανταλλαξίμων: συμφωνία της Λωζάννης περί ανταλλαγής πληθυσμών, σύμβασις του κράτους και Εθνικής Τραπέζης περί κτημάτων*, Αθήνα 1927, ιδιωτική έκδοση.

Τεκμήρια από το Ιστορικό Αρχείο. Πτυχές της Αποκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα, 1922-1930, Αθήνα 2021: Τράπεζα της Ελλάδος.

Εικ. 1. Χωροθέτηση των προσφυγικών συνοικισμών, επεξεργασία αεροφωτογραφίας του 1934. Πηγή αεροφωτογραφίας: Βιβλιοθήκη Κοραή, Συλλογή Αργέντη. Διακρίνονται οι προσφυγικοί συνοικισμοί του Βαρβασιού (με αριθμό 1), του Νοσοκομείου (με αριθμό 2), του Φραγκομαχαλά (με αριθμό 3). Ο συνοικισμός Καστέλλου είναι εκτός της περιοχής αεροφωτογράφισης.

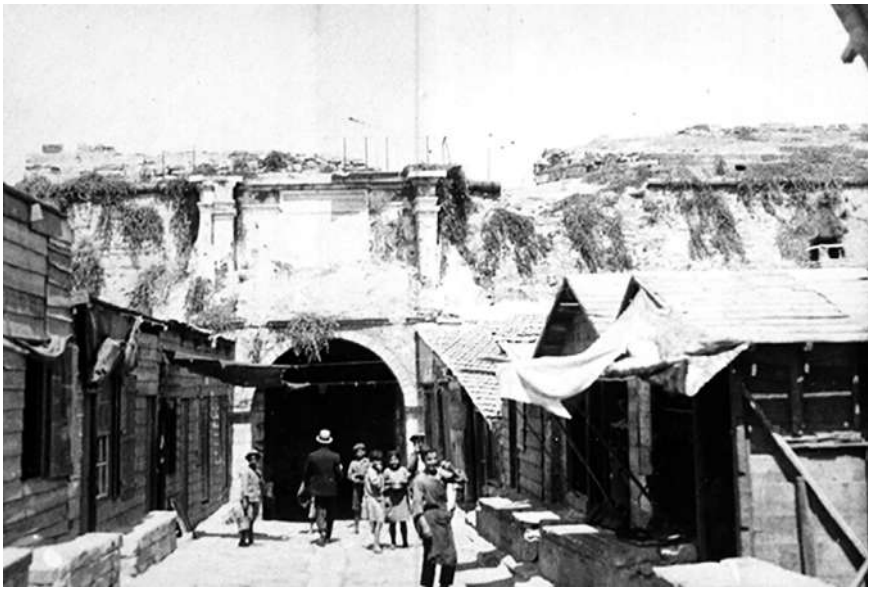

Εικ. 2. Φωτογραφία της κύριας πύλης του κάστρου. Φαίνονται τα παραπήγματα της προσφυγικής αυτοστέγασης. Πηγή: Συλλογή Γεωργίου Χωρέμη, αρχείο Γιάννη και Μαρίας Χωρέμη.

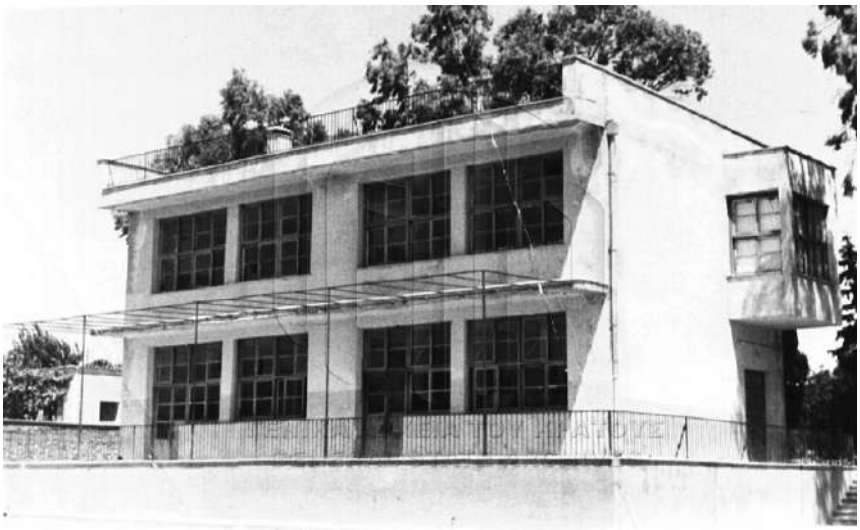

Εικ. 3. Το δημοτικό σχολείο στο Βαρβάσι. Πηγή: ΓΑΚ, Αρχείο Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών του Υπουργείου Παιδείας.

Εικ. 4. Τυπική προσφυγική κατοικία στο Βαρβάσι. Πηγή: Αρχείο Ν. Μίτση.

ΙΩΑΝΝΑ ΜΟΥΣΙΚΟΥΔΗ
Πανεπιστήμιο Aix-Marseille
TELEMMe - AMU/CNRS

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΣΣΑΛΙΑ: Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Εισαγωγή / Στόχοι της μελέτης

Τα αρχεία της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας της Μασσαλίας αποτελούν πολύτιμα τεκμήρια όχι μόνο της εκκλησιαστικής ιστορίας της ελληνορθόδοξης παροικίας της πόλης, αλλά και της αξιοσημείωτης οικονομικής, κοινωνικής, εκπαιδευτικής και πολιτισμικής ζωής της. Η ενδελεχής αποδελτίωσή τους καθιστά δυνατή τη μελέτη και επαλήθευση των διαδοχικών κοινωνικών διαφοροποιήσεων καθώς και του σταδιακού εκδημοκρατισμού της ελληνικής παροικίας καθώς αυτή διευρύνεται και υπερδιπλασιάζεται πληθυσμιακά με την άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων.

Στα εκκλησιαστικά αρχεία συμπεριλαμβάνονται κώδικες γάμων, βαφτίσεων και θανάτων των Ελλήνων ορθοδόξων κατοίκων της Μασσαλίας από το 1826, χρονολογία αρχής καταγραφής των αρχείων μέχρι τη δεκαετία του 1970. Το αρχειακό υλικό περιλαμβάνει επίσης τα πρακτικά του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, την αλληλογραφία του με το Πατριαρχείο και με άλλες ελληνικές κοινότητες της Διασποράς καθώς και καταγραφές εκκλησιαστικών σκευών.

Στο πλαίσιο της παρούσας ανακοίνωσης μελετήθηκαν οι κώδικες γάμων και γεννήσεων από το 1916 οπότε αρχίζουν σταδιακά οι πρώτες αφίξεις Ελλήνων προσφύγων από την Μικρά Ασία και μεταναστών από τα Δωδεκάνησα, μέχρι το 1945. Η καταληκτική χρονολογία επιλέχθηκε τόσο για την ιστορική της σημασία, όσο και για να συμπεριληφθεί ο κύριος όγκος των γάμων των Μικρασιατών που είχαν φτάσει ως παιδιά ή που γεννήθηκαν στη Μασσαλία αμέσως μετά την άφιξη των γονέων τους, (1922-1923) όπως και οι βαφτίσεις των δικών τους παιδιών. Μελετήθηκαν εξάλλου τα πρακτικά του εκκλησιαστικού Συμβουλίου, τα πρακτικά του Ταμείου των Ενδεών, καθώς και η γενική αλληλογραφία.

Ιωάννα Μουσικούδη

Ο στόχος της παρούσας μελέτης είναι τριπλός:

Επιχειρείται αρχικά η ποσοτική και ποιοτική μελέτη των ορθοδόξων Μικρασιατών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στη Μασσαλία, όσο αυτό είναι δυνατό μέσα από τη συστηματική αποδελτίωση των κωδίκων γάμων και βαφτίσεων στα χρονικά πλαίσια που τέθηκαν και με παράλληλη σύγκριση με τα δεδομένα των επίσημων γαλλικών απογραφών.

Ιχνηλατούνται στη συνέχεια οι πρώτες αφίξεις Μικρασιατών προσφύγων και εξετάζονται οι πρώτες δράσεις υποδοχής και περίθαλψής τους από την ελληνική παροικία εν γένει, η δραστηριοποίηση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου που διοικεί την ελληνορθόδοξη εκκλησία, καθώς και η οικονομική στήριξη των προσφύγων από το Ταμείο των Ενδεών.

Η ένταξη και σταδιακή αφομοίωση των Μικρασιατών προσφύγων στη γαλλική κοινωνία εξετάζεται με την μελέτη ενός παραδείγματος συλλογικής τους οργάνωσης με υποστηρικτικό υλικό από τα Νομαρχιακά Αρχεία Μασσαλίας.

Διοίκηση της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Μασσαλίας

Για να διευκρινιστεί και να κατανοηθεί η κινητοποίηση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου υπέρ των Μικρασιατών Προσφύγων στη Μασσαλία αμέσως μετά την Μικρασιατική Καταστροφή θεωρούμε απαραίτητο να ανατρέξουμε στην ίδρυση της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας της πόλης και κατ'επέκταση της Ελληνικής Κοινότητας Μασσαλίας και να εξετάσουμε με συντομία τη διοίκησή της.

Τα θεμέλια της Ελληνικής Κοινότητας Μασσαλίας[1] μπήκαν τον Οκτώβριο 1820 με την ίδρυση της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας από τα πρωτοπόρα μέλη της εμπορικής παροικίας που δημιουργήθηκε με τη μόνιμη εγκατάσταση μεγάλων ισχυρών, χιώτικων κατά κύριο μέρος, εμπορικών οίκων στην πόλη. Από τις πρώτες τους κιόλας συνεδριάσεις οι ιδρυτές κατάρτισαν έναν εκκλησιαστικό Κανονισμό που αποτέλεσε τον οργανωτικό άξονα της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας. Ένα Εκκλησιαστικό Συμβούλιο του οποίου τα μέλη (Επίτροποι - Σύμβουλοι) εκλέγονταν αποκλειστικά μεταξύ των εκπροσώπων των μεγάλων οικογενειών της εμπορικής ελίτ διοικούσε την εκκλησία. Απόγονοι των ίδιων πάντα οικογενειών που είχαν παραμείνει στη Μασσαλία μετά την αποχώρη-

1. Για την ίδρυση της Ελληνικής Κοινότητας της Μασσαλίας τον 19ο αιώνα βλ. ενδεικτικά, P. Echinard, *Grecs et philhellènes à Marseille de la Révolution française à l'indépendance de la Grèce* (Marseille, Institut historique de Provence, 1973), σελ. 86 -88, Paris E., *Marseille et Hellénisme (XIXe et début du XXe siècle)*, (Éditions de l'Académie d'Athènes, Athènes 2010), p. 57-61, M. Calapodis, *La Communauté grecque à Marseille : Genèse d'un paradigme identitaire (1793-1914)*, (L'Harmattan Paris 2010) σελ. 90, M. Grenet, «La Fabrique Communautaire. Les Grecs à Venise, Livourne et Marseille, v. 1770 - v. 1830», (PhD diss., IUEF 2010), σελ. 88 και σελ. 218.

ση πολλών εμπορικών οίκων από την πόλη, διαχειρίζονταν τις υποθέσεις της εκκλησίας αυστηρά και αποτελεσματικά. Η πρακτική αυτή άρχισε ν'αλλάζει σταδιακά γύρω στο το 1945, όταν άρχισαν να γίνονται δεκτά στον κλειστό κύκλο του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου και άτομα χωρίς οικογενειακούς δεσμούς με την εμπορική ελίτ, επιλεγμένα όμως πάντα με αυστηρά κοινωνικοοικονομικά κριτήρια μεταξύ των επιφανέστερων μελών της ελληνικής παροικίας της Μασσαλίας. Ευρύτερος εκδημοκρατισμός της διοίκησης της Ελληνορθόδοξης εκκλησίας άρχισε να παρατηρείται κατά το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα.

Τα μέλη των μεγάλων εμπορικών οικογενειών πρωτοστατούσαν σε όλες τις αγαθοεργίες, τα κοινωφελή έργα καθώς και σε κάθε είδους βοήθεια προς τους αναξιοπαθούντες διατηρώντας την παράδοση του ευεργετισμού του 19ου αιώνα. Στα πλαίσια της Εκκλησίας πραγματοποιούσαν σημαντικό φιλανθρωπικό έργο μέσω του *Ταμείου των Ενδεών* που ιδρύθηκε το 1865[2]. Το Ταμείο συνέχισε το έργο του καθ'όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ου αιώνα, έχοντας μετονομαστεί σε *Επιτροπή Ταμείου Αγαθοεργίας «Φιλόπτωχος»* ενώ απόκτησε δικό του καταστατικό το 1944[3].

Το 1922 πρόεδρος του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου ήταν ο Περικλής Ζαρίφης, γιος του τραπεζίτη Γεωργίου Ζαρίφη από την Κωνσταντινούπολη. Η οικογένεια Ζαρίφη ήταν ο κατ' εξοχήν διαχειριστής της περιουσίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Μασσαλίας. Οι τίτλοι της Εκκλησίας κρατούνταν από το 1892 από την εταιρεία Société Marseillaise de Crédit με την επωνυμία «Ζαφειρόπουλος και Ζαρίφης, Ελληνική Εκκλησία» (Zafiropulo & Zarifi, Église Grecque). Από το 1922 και μετά, τα χρεόγραφα της Εκκλησίας διαχειριζόταν η τράπεζα «Π. Ζαρίφης και Υιοί» (P. Zarifi et Fils) για τον Λογαριασμό της Ελληνικής Εκκλησίας (P. Zarifi et fils pour Compte de l'Église grecque)[4].

Σύνθεση της ελληνικής παροικίας της Μασσαλίας κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή – Ποιοτική και ποσοτική μελέτη των Μικρασιατών Προσφύγων

Στην περιοχή της Μασσαλίας άρχισαν να καταφτάνουν μαζικά ήδη από το 1916 πρόσφυγες και οικονομικοί μετανάστες από τη Μικρά Ασία και από τα Δωδεκάνησα είτε εξαιτίας των συνεχών διώξεων των χριστιανών στην περιοχή,

2. ΑΕΟΕΜ Πρακτικά συνεδριάσεων 1820-1917. Ένα ποσό 3000 φράγκων κατατέθηκε από τους Επιτρόπους με απόφαση της Γενικής Συνέλευσης της 26ης Δεκεμβρίου 1865 για το Ταμείο.

3. ΑΕΟΕΜ Πρακτικά Γενικής Συνέλευσης 22 Δεκεμβρίου 1944 βλ. και Ioanna Mousikoudis-Hatterer, Une amitié franco-hellénique dans le Marseille de l'après-guerre (Μία γαλλοελληνική φιλία στη μεταπολεμική Μασσαλία), Marseille, 2022, Gaussen, σελ. 20.

4. ΑΕΟΕΜ Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων 20 Ιανουαρίου 1889, 18 Δεκεμβρίου 1892 και 22 Δεκεμβρίου 1922.

είτε στρατολογημένοι από τους απεσταλμένους Γάλλους πράκτορες[5] που αναζητούσαν στην περιοχή εργατικό δυναμικό για τη γαλλική πολεμική βιομηχανία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η άφιξη του προσφυγικού και μεταναστευτικού αυτού πληθυσμού άλλαξε τη σύνθεση της ελληνικής παροικίας της Μασσαλίας με αποτέλεσμα κατά τις παραμονές της Μικρασιατικής Καταστροφής να παρατηρείται μία ετερογενής κοινωνική κατανομή. Από τη μία πλευρά δραστηριοποιείται στην πόλη ένας μικρός εμπορικός και επιχειρηματικός πυρήνας ο οποίος αποτελείται από απογόνους των παλιών μεγάλων αριστοκρατικών οικογενειών αλλά και από κάποιους νεοφερμένους εμπόρους. Από την άλλη υπάρχει η συνεχώς αυξανόμενη πολυπληθής μάζα προσφύγων και μεταναστών. Το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο συμβάλλει ενεργά στην οικονομική στήριξη και ανακούφιση των νεοφερμένων και τα μέλη του προσπαθούν δια μέσου του Ταμείου των Ενδεών ή και με προσωπικές δωρεές να επιλύσουν προβλήματα σίτισης, ρουχισμού, επαγγελματικής αποκατάστασης και στέγασης.

Είναι αξιοσημείωτο εντούτοις να αναφερθεί ότι ο τρόπος αντιμετώπισης των προσφύγων και των μεταναστών εκφράζεται πάντα μέσα από τον κώδικα της φιλανθρωπίας και των αγαθοεργιών, χωρίς να ξεπερνά ποτέ τα όρια αυτά. Η «ανακούφισις της εργατικής τάξεως»[6] παραμένει ύψιστος φιλανθρωπικός σκοπός των απογόνων των μεγάλων αρχοντικών οικογενειών, αλλά περεταίρω ανάμιξη τάξεων δεν παρατηρείται στην παροικία, μέχρι περίπου το 1950 και τον σταδιακό εκδημοκρατισμό της διοίκησης της ελληνικής εκκλησίας της Μασσαλίας. Η Εκκλησία παρόλα αυτά αποτελεί το κέντρο συσπείρωσης όλης της ελληνικής παροικίας της Μασσαλίας.

Σύμφωνα με τη γαλλική απογραφή του 1921[7], στην πόλη της Μασσαλίας υπήρχαν 2489 Έλληνες. Η απογραφή του 1911 είχε καταγράψει 514 Έλληνες, ενώ η απογραφή του 1931 κατέγραψε 3643 Έλληνες[8]. Κατά τη διάρκεια δηλαδή της δεκαετίας 1921-1931 παρατηρείται αύξηση του ελληνικού πληθυσμού της πόλης κατά 68 %.

Η εικόνα αυτή αντανακλάται και από τα αρχεία της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας της Μασσαλίας όπως φαίνεται και στον παρακάτω πίνακα που κα-

---

5. Nicolas Manitakis, «Έλληνες μετανάστες εργαζόμενοι στη Γαλλία, 1916-1931: μαζικοποίηση και παγίωση μεταναστευτικού κινήματος/Travailleurs immigrés grecs en France, 1916-1931, massification et enracinement d'un mouvement migratoire», in Gilles Grivaud (dir.), *La diaspora hellénique en France*. Athènes, École française d'Athènes, 2.000, σ. 90.

6. ΑΕΟΕΜ πρακτικά συνεδρίασης Εκκλησιαστικού Συμβουλίου 11/24 Δεκεμβρίου 1919.

7. Εφημερίδα «*Petit Marseillais*» από 21 Ιουλίου 1921.

8. Marie-Dominique Terzoglou, *Οι Έλληνες πρόσφυγες και μετανάστες στη Μασσαλία και στο Διαμέρισμα των Bouches du Rhône/Les réfugiés et immigrés grecs à Marseille et dans le département des Bouches-du-Rhône 1919-1939*, διπλωματική εργασία, Université d'Aix-Marseille I, 1994, σελ. 24-25. Συνολικός αριθμός Ελλήνων στο διαμέρισμα των Bouches du Rhône σύμφωνα με τις ίδιες απογραφές: 1911, 746 Έλληνες, 1921, 2739 Έλληνες και 1931, 3893 Έλληνες.

ταρτίστηκε μετά από συστηματική αποδελτίωση των κωδίκων συνοικεσίων και βαφτίσεων κατά την περίοδο 1916-1945.

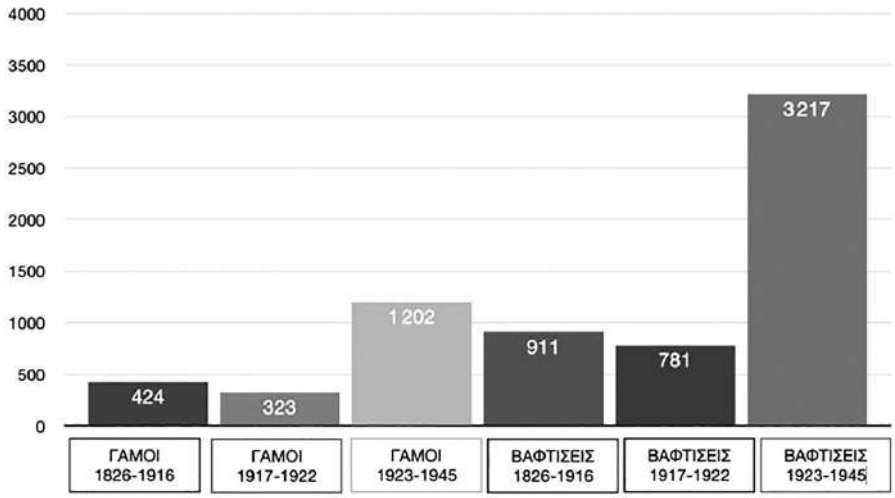

Πίνακας 1: Ορθόδοξοι Γάμοι και Βαφτίσεις 1826-1945
Πηγή: Αρχεία Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Μασσαλίας

Η καταμέτρηση των συνοικεσίων και των βαφτίσεων έγινε σε τρεις διαφορετικές περιόδους, οι οποίες χαρτογράφησαν επακριβώς τα κύματα των ελληνικών μεταναστευτικών - προσφυγικών κυμάτων στη Μασσαλία και επαλήθευσαν την αύξηση του ελληνικού πληθυσμού στην πόλη:

- 1η περίοδος: από το 1826, οπότε αρχίζουν να καταγράφονται οι γάμοι και οι βαφτίσεις στους κώδικες της ελληνορθόδοξης Εκκλησίας της Μασσαλίας μέχρι το 1916, έτος κατά το οποίο αρχίζει η μαζική έλευση προσφύγων και μεταναστών κυρίως από τα Δωδεκάνησα και από την Μικρά Ασία. Στην πρώτη αυτή περίοδο που διαρκεί έναν αιώνα περίπου (90 χρόνια) στους γάμους και τις βαφτίσεις πρωτοστατούν τα μέλη της εμπορικής παροικίας της πόλης.

- 2η περίοδος: από το 1917 μέχρι την Μικρασιατική Καταστροφή το 1922. Η δεύτερη αυτή περίοδος της μελέτης μας διαρκεί μόνο 5 χρόνια κατά τα οποία καταδεικνύεται ήδη εντυπωσιακή η αύξηση των γάμων και των βαφτίσεων που τελέστηκαν στην ελληνορθόδοξη εκκλησία της Μασσαλίας σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο των ενενήντα χρόνων. Ενώ κατά την πρώτη περίοδο είχαμε 4,7

γάμους ανά έτος κατά μέσο όρο, στη δεύτερη περίοδο ο μέσος όρος εκτοξεύτηκε στους 64,6 γάμους ανά έτος. Παρομοίως για τις βαφτίσεις ενώ στην πρώτη περίοδο είχαμε ένα μέσο όρο 10,12 βαφτίσεων ανά έτος, στη δεύτερη περίοδο οι ο μέσος όρος άγγιξε τις 156,2 βαφτίσεις ανά έτος. Με άλλα λόγια σε πέντε χρόνια τελέστηκαν 14 φορές περισσότεροι γάμοι και 15 φορές περισσότερες βαφτίσεις (ποσοστά +1274% και +1543 % αντιστοίχως) από ό,τι σε σχεδόν έναν αιώνα.

Από τους γάμους της 2ης περιόδου, ένα ποσοστό που αγγίζει το 79% και από τις βαφτίσεις το 80% αφορούν Δωδεκανήσιους εργάτες, ενώ το υπόλοιπο ποσοστό διαμοιράζεται ανάμεσα σε Μικρασιάτες πρόσφυγες που φτάνουν σποραδικά και εγκαθίστανται στην πόλη, και σε μέλη της παλιάς εμπορικής παροικίας της Μασσαλίας.

• 3η περίοδος από το 1923 μέχρι το 1945, έτος λήξης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η περίοδος αυτή καλύπτει την εποχή του μεσοπολέμου κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η σταδιακή ένταξη των Μικρασιατών Προσφύγων στην κοινωνία της Μασσαλίας. Η περίοδος των 5 χρόνων του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου συμπεριλήφθηκε για να καταμετρηθούν γάμοι και βαφτίσεις παιδιών της δεύτερης γενιάς Μικρασιατών που γεννήθηκαν την τριετία 1923 – 1925 στη Μασσαλία αλλά και γάμοι αυτών που είχαν φτάσει σε μικρή ηλικία ως πρόσφυγες. Τα αποτελέσματα δείχνουν καθαρά τη σταθεροποίηση στην αύξηση του πληθυσμού της ελληνικής παροικίας με την έλευση των Μικρασιατών προσφύγων: στα είκοσι-δύο χρόνια που μεσολαβούν από το 1923 ως το 1945, τελέστηκαν κατά μέσο όρο 55 γάμοι και 146,2 βαφτίσεις ανά έτος.

Τόσο το 80% των γάμων όσο και το 80% των βαφτίσεων αυτής της περιόδου αφορά Μικρασιάτες πρόσφυγες.

Μέχρι το 1927 η συντριπτική πλειοψηφία των γάμων που τελέστηκαν ανάμεσα σε Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελληνορθόδοξη Εκκλησία αφορούσαν ζευγάρια με καταγωγή από την ίδια περιοχή, ακόμη και από το ίδιο χωριό της Μικράς Ασίας. Οι γάμοι ανάμεσα σε Δωδεκανήσιους και Μικρασιάτες πληθαίνουν σταδιακά επαληθεύοντας την αφομοίωση των δύο μεγάλων ελληνικών μεταναστευτικών – προσφυγικών κυμάτων στην περιοχή. Η αφομοίωση των Μικρασιατών προσφύγων στη γαλλική κοινωνία αρχίζει από τη στιγμή που αρχίζουν να υπερτερούν οι μικτοί γάμοι με Γάλλους ή Γαλλίδες, γεγονός που παρατηρείται κυρίως μετά από δύο δεκαετίες περίπου, από το 1940 και μετά.

Οι νεοφερμένοι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία εγκαθίστανται αρχικά στις λαϊκές εργατικές γειτονιές του κέντρου της Μασσαλίας και ενισχύουν την ελληνική εργατική μάζα που προϋπάρχει στην πόλη. Σε πολλές περιπτώσεις οι Μικρασιάτες αστοί πρόσφυγες αναγκάζονται να μάθουν από την αρχή ένα επάγγελμα όπως αυτό του τσαγκάρη, του ξυλουργού, του κουρέα ή του ράφτη για να μπορέσουν να θρέψουν τις οικογένειές τους.

Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι πολλοί από αυτούς είχαν φύγει με οθωμανικά διαβατήρια και συχνά δηλώνονταν ως Τούρκοι κατά την άφιξή τους. Σταδιακά πολλοί από αυτούς παίρνουν την γαλλική υπηκοότητα[9] και εντάσσονται στην γαλλική κοινωνία.

Δέκα χρόνια μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, τον Μάρτιο του 1933, το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Μασσαλίας συντάσσει στατιστικό πίνακα για τους Έλληνες της Μασσαλίας. Οι πληροφορίες απευθύνονται εγγράφως προς τον Αρχιμανδρίτη και ιερατικώς προϊστάμενο της Εκκλησίας της Μασσαλίας, Συνέσιο Πετσάλη[10], για να αποσταλούν μέσω αυτού στον Μητροπολίτη Θυατείρων Γερμανό[11], ο οποίος με έγγραφό του[12], ζητά από τον Αρχιμανδρίτη στατιστικές πληροφορίες για την ελληνική παροικία της πόλης. Η απάντηση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου είναι η ακόλουθη:

> Οι εν Μασσαλία κατοικούντες Έλληνες ανέρχονται εις 5. χιλ. περίπου, ών τα 95% είνε πρόσφυγες καταφυγόντες ενταύθα εκ Σμύρνης και Κων/Πόλεως, μόλις δυνάμενοι να αποζώσι και τα πολλά βοηθούμενοι υπό της ενταύθα Φιλοπτώχου Αδελφότητος εκ των ενόντων».

Η επιστολή υπογράφεται από τον πρόεδρο του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, Θ.Π. Ζαρίφη[13] και τον πρόεδρο της Φιλοπτώχου, Ι. Μεταξά[14].

---

9. Terzoglou M-D, *ό.π.*, σελ. 24.

10. Ο Αρχιμανδρίτης Συνέσιος και κατά κόσμον Στέφανος Πετσάλης (1861-1943) ήταν από την Κέρκυρα και διετέλεσε προϊστάμενος της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Μασσαλίας από το 1914 έως το θάνατό του στις 17 Φεβρουαρίου 1943. Ο Πετσάλης ήταν διδάκτωρ φιλολογίας και παρασημοφορήθηκε με τον Χρυσό Σταυρό του Εθνικού Τάγματος του Σωτήρος, βλ. ΑΕΟΕΜ Μητρώα θανάτων αρ. 2795 και ΑΕΟΕΜ πρακτικά συνεδριάσεων Συμβουλίου 1921-1967, συνεδρίαση της 27ης Δεκεμβρίου 1943.

11. Γερμανός Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας (1872-1951). Πριν από την ίδρυση της Ελληνικής Ορθόδοξης Επισκοπής στη Γαλλία, που ιδρύθηκε το 1963, η ορθόδοξη εκκλησία της Μασσαλίας εξαρτιόταν από την Αρχιεπισκοπή Δυτικής Ευρώπης, γνωστή ως « Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας». Ο Μητροπολίτης Γερμανός, (Γεώργιος Στρινόπουλος) ήταν απόφοιτος και στη συνέχεια καθηγητής στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, και Διδάκτωρ Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας. Στις 24 Μαρτίου 1922, εξελέγη Μητροπολίτης Θυατείρων και Μ. Βρετανίας.

12. ΑΕΟΕΜ Φάκελος «Μητρόπολις Θυατείρων» Έγγραφο Α.Μ. 1644/12 Μαρτίου 1933.

13. Ο Θεόδωρος Π. Ζαρίφης (1873-1949) τραπεζίτης, μέλος της μεγάλης οικογένειας Ζαρίφη, ήταν γιος του Περικλή και εγγονός του Γεωργίου Ζαρίφη από την Κωνσταντινούπολη. Μετά το θάνατο του πατέρα του Περικλή, ο Θεόδωρος Π. Ζαρίφης ήταν Πρόεδρος του Συμβουλίου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Μασσαλίας και της Φιλοπτώχου.

14. Ιωάννης Μεταξάς (Ζαννή) (1861-1945), έμπορος, ήταν εξέχον μέλος της ελληνικής αποικίας της Μασσαλίας. Καταγόταν από την Κεφαλλονιά και ανήκε στην αριστοκρατική οικογένεια Μεταξά του Αργοστολίου. (ΑΕΟΜ πρακτικά συνεδρίασης της 28ης Δεκεμβρίου 1945).

Το έγγραφο αυτό, πέρα από τις στατιστικές πληροφορίες που δίνει, οι οποίες παρουσιάζουν λίγο μεγαλύτερο πληθυσμό Ελλήνων στην πόλη απ' ό,τι καταγράφεται στις επίσημες γαλλικές απογραφές, αντικατοπτρίζει τη συνεχιζόμενη οικονομική ανέχεια μιας προσφυγικής εργατικής κοινωνίας καθώς και τη στάση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου απέναντί της.

Αφίξεις προσφύγων στη Μασσαλία μετά την Μικρασιατική Καταστροφή

Οι πρώτες αφίξεις των Μικρασιατών προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή στη Μασσαλία ιχνηλατούνται από τα Νομαρχιακά Αρχεία Μασσαλίας και από τον τοπικό Τύπο της εποχής.

Στις 18 Σεπτεμβρίου 1922 έφτασε το πρώτο επιβατηγό πλοίο, το Lamartine, το οποίο είχε αποπλεύσει από τη Σμύρνη τη μέρα που ξέσπασε η πυρκαγιά και μετά από πέντε μέρες αποβίβασε στη Μασσαλία τους πρώτους πρόσφυγες της Καταστροφής. Ακολούθησαν τα πλοία Phrygie, Tourville και Affon[15] τα οποία μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου είχαν μεταφέρει πάνω από 3000 πρόσφυγες από τη Σμύρνη στο λιμάνι της Μασσαλίας και στο γειτονικό λιμάνι της πόλης Τουλόν. Οι πρώτοι πρόσφυγες ήταν κυρίως Γάλλοι επαναπατριζόμενοι, Αρμένιοι και Έλληνες. Οι Νομαρχιακές Αρχές Μασσαλίας κινητοποιήθηκαν άμεσα. Σύμφωνα με την έκθεση του Νομάρχη Μασσαλίας στις αρχές Οκτωβρίου 1922[16] κάποιοι από αυτούς φιλοξενήθηκαν με φροντίδα των αντίστοιχων προξένων των χωρών τους. Οι περισσότεροι τελούσαν ακόμη «υπό τη βαθιά εντύπωση της πυρκαγιάς και των σκηνών φρίκης που τους ανάγκασαν να φύγουν, και είχαν φτάσει σε κατάσταση πραγματικής κατάθλιψης. Οι περισσότεροι από αυτούς δεν είχαν κανένα μέσο επιβίωσης, μερικοί μάλιστα φορούσαν μόνο κουρελιασμένα ρούχα»[17]. Οι πρόσφυγες οδηγήθηκαν σε πρόχειρους καταυλισμούς που δημιουργήθηκαν στα στρατόπεδα «Incurables», «St. Marthe», «Mirabeau» και «Oddo». Ο στρατός και οι νομαρχιακές αρχές ανέλαβαν την αντιμετώπιση των πρώτων αναγκών στέγασης, σίτισης και περίθαλψής τους[18].

Παράλληλα κινητοποιήθηκε σύσσωμη η κοινωνία της Μασσαλίας. Διοργανώθηκαν συστηματικοί έρανοι όπως αυτός του Εμπορικού Επιμελητηρίου

---

15. ΝΑΜ Φάκελος 4 Μ 2471 έγγραφο της Αστυνομίας Λιμένος Μασσαλίας 3316/19 Σεπτεμβρίου 1922 και τηλεγράφημα 00089/24 Σεπτεμβρίου 1922 του καπετάνιου Perier D'Hauterive του πλοίου Tourville βλ. επίσης σχετικά δημοσιεύματα στις εφημερίδες *Le petit Provençal* και *Le petit Marseillais* από 29/9/ 1922 μέχρι 15/12/1922.

16. ΝΑΜ Φάκελος 4 Μ 2471 έκθεση Νομάρχη διαμερίσματος Bouches du Rhône από 3 Οκτωβρίου 1922.

17. *Ό.π.*

18. *Ό.π.*

Μασσαλίας[19], ο οποίος ανακοινώθηκε στον τοπικό Τύπο όπου δημοσιεύονταν αναλυτικά τα ονόματα των δωρητών και τα ποσά που προσφέρονταν. Δημοσιεύονταν επίσης συνεχώς εκκλήσεις στους κατοίκους της πόλης να συνδράμουν ηθικά και υλικά στην ανακούφιση των αναγκών των προσφύγων.

Πρόσφυγες εξακολουθούσαν να αποβιβάζονται στο λιμάνι της Μασσαλίας με κάποια μείωση μέχρι τις 15 Δεκεμβρίου του 1922 όταν καταγράφεται η τελευταία άφιξη για το έτος αυτό[20]. Οι προσφυγικές ροές αυξήθηκαν πάλι βαθμιαία από την άνοιξη του 1923 και κυρίως μετά την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης και την ανταλλαγή πληθυσμών.

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί επακριβώς ο αριθμός των Ελλήνων προσφύγων που έφταναν σταδιακά στη Μασσαλία στα χρόνια που μεσολάβησαν από το 1923 ως το 1928, έτος κατά το οποίο θεωρητικά σταμάτησαν οι αφίξεις προσφύγων. Κι αυτό γιατί υπήρχαν οι περιπτώσεις εκείνων οι οποίοι προσπαθούσαν πρώτα να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, αλλά αναγκάζονταν να εκπατριστούν για δεύτερη φορά εξαιτίας των δεινών συνθηκών επιβίωσης των προσφύγων στη χώρα, του χάους που επικρατούσε και της εχθρικής αντιμετώπισης των γηγενών κατοίκων. Υπήρχαν επίσης αυτοί οι οποίοι εγκαθίστανται σε πρώτο χρόνο σε άλλες χώρες και έρχονταν στη Μασσαλία μέσω οικογενειακών ή φιλικών δικτύων. Πολλές ήταν οι περιπτώσεις προσφύγων έφευγαν για τις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά άλλαζαν γνώμη για διάφορους λόγους και αποβιβάζονταν στο λιμάνι της Μασσαλίας[21]. Υπήρχαν και πολλοί που επαναπατρίζονταν μετά από ένα δύο χρόνια παραμονής στη Μασσαλία, πιστεύοντας ότι οι συνθήκες θα ήταν καλύτερες στην Ελλάδα. Άλλοι από αυτούς ξαναγυρνούσαν στη Μασσαλία, άλλοι έμεναν στην Ελλάδα[22].

Οι πρώτες δράσεις αλληλεγγύης των Ελλήνων της Μασσαλίας και ο «Έρανος υπέρ των Μικρασιατών αδελφών»

Στα Αρχεία της ελληνορθόδοξης Εκκλησίας της Μασσαλίας βρίσκουμε την πρώτη αναφορά σχετική με τη Μικρασιατική Καταστροφή σε επιστολή του Γε-

19. Εφημερίδες «*Le Petit Marseillais*» και «*Sémaphore de Marseille*» *24/9/1922*-30/09/1922.

20. Επρόκειτο για το πλοίο Lamartine που ξαναγύρισε στο λιμάνι της Μασσαλίας μεταφέροντας πρόσφυγες. Βλ. «*Le Petit Marseillais*» από 15/12/1922.

21. Lena Korma, « Émigrer de l'Empire ottoman en France, 1916-1939. Problématiques, historiographie, sources, nouvelles données », Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin 12011/1 (N°33), σ. 117

22. Αναφέρουμε ενδεικτικά την περίπτωση της οικογένειας Παπαστερή η οποία φιλοξενούνταν στο στρατόπεδο St. Marthe μέχρι τον Απρίλιο του 1924, επαναπατρίστηκε κατά την εκκένωση του στρατοπέδου και επέστρεψε στη Μασσαλία ένα χρόνο αργότερα. Βλ. ΝΑΜ Φάκελος 4 Μ 2471 Evacuation camp St. Marthe (εκκένωση στρατοπέδου St. Marthe).

νικού Προξενείου της Ελλάδας στη Μασσαλία προς το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο με παράκληση να τελεστεί μνημόσυνο «υπέρ των σφαγιασθέντων εν κεμαλοκρατουμένη Ασία αδελφών Χριστιανών», αίτημα που είχε αποσταλεί «προς τας εν διασπορά Ορθοδόξους Ελληνικάς Κοινότητας» με τηλεγράφημα από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Θεόκλητο στις 8 Ιουνίου 1922[23].

Κατόπιν, στις αρχές Σεπτεμβρίου 1922 το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο λαμβάνει επιστολή του Πατριάρχη Μελέτιου[24] η οποία περιλαμβάνει έκκληση προς τις ελληνικές Κοινότητες της Διασποράς να βοηθήσουν τους Μικρασιάτες πρόσφυγες.

Η επιστολή, τονίζει ότι «Πεντακόσιες και πλέον χιλιάδες αδελφών της Δ. Μ. Ασίας είναι κατά την στιγμήν ταύτην χωρίς στέγην, χωρίς άρτον. Φεύγοντες προ του προελαύνοντος τουρκικού στρατού εκ των κατοικιών αυτών ευρίσκονται τώρα συντρίμματα ελεεινά εις τας νήσους του Αιγαίου, τας νήσους του Μαρμαρά και τα παράλια της Θράκης, ή και επ'αυτού του ανακαταληφθέντος Μικρασιατικιού εδάφους.»

Στη συνέχεια, αφού υπογραμμίζει την αδυναμία της Ελληνικής Κυβέρνησης «να επαρκέσει εις την περίθαλψιν των ελεεινών τούτων συντριμμάτων του Ελληνισμού της Μ. Ασίας», κάνει την ακόλουθη έκκληση:

> Έλληνες, πλούσιοι και πτωχοί! Ζητούμεν άμεσον και ταχείαν όχι την κατά δύναμιν αλλά και την υπέρ δύναμιν συνδρομήν σας υπέρ των αδελφών μας. Από ημάς πρωτίστως εξαρτάται να σωθώσιν εκ της πείνης, του ψύχους και των ασθενειών ήμισυ και πλέον εκατομμύριον ψυχών το πλείστον γυναίκες και παιδία.
>
> Επιτροπή πολυμελής υπό την Προεδρείαν Ημών, εξ αποφάσεως των Δύο Σωμάτων καταρτισθείσα, δέχεται τον έρανον πλουσίων και πτωχών.
>
> Μας ελέχθη καθαρά παρά εξεχουσών ξένων προσωπικοτήτων ότι περιμένουν εις το έργον της περιθάλψεως Ελλήνων να ίδωσι συγκινουμένους προ των άλλων τους πλουσίους Έλληνας της Κωνσταντινουπόλεως και του εξωτερικού.

Η έκκληση του Πατριάρχη επαναλαμβάνεται με τηλεγράφημα που αποστέλλεται λίγο μετά την Καταστροφή της Σμύρνης, στις 16 Σεπτεμβρίου 1922, υπογραμμίζει και πάλι την τραγικότητα της κατάστασης και την ανάγκη βοήθειας και τελειώνει με τη φράση: «Έλληνες σώσατε τους αδελφούς σας!»[25].

Ευθύς μετά την λήψη της έκκλησης του Πατριάρχη, το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο συνέστησε επιτροπή που θα συντόνιζε τη διοργάνωση εράνων για τη

23. ΑΕΟΕΜ Επιστολή Αρ. Πρωτ. 468 από 26/8 Ιουνίου 1922.

24. ΑΕΟΕΜ Επιστολή Πατριάρχη Μελέτιου «Τη Ορθοδόξω Ελληνική Κοινότητι Μασσαλίας» από 1η Σεπτεμβρίου 1922 βλ. Παράρτημα εικ. 1.

25. ΑΕΟΕΜ Τηλεγράφημα Église Grecque Orthodoxe de Marseille 46/48 από 16 Σεπτεμβρίου 1922 βλ. και Παράρτημα εικόνα 1.

συγκέντρωση χρημάτων για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Ο ιερατικώς προϊστάμενος της Ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας, Αρχιμανδρίτης Συνέσιος Πετσάλης, ανέλαβε να ενημερώσει τους Έλληνες της περιοχής της Μασσαλίας και των γύρω πόλεων κι έτσι άρχισε η συγκέντρωση χρημάτων.

Η πρώτη αποστολή χρημάτων στο Πατριαρχείο έγινε από τον οίκο Ζαρίφη και ο Συνέσιος Πετσάλης ενημέρωσε με τηλεγράφημα τον Πατριάρχη:

> Ελήφθη έκκλησις εράνου υμετέρας παναγιότητος φροντίζομεν κατά δύναμιν. Στοπ. Συνδρομή οίκου Ζαρίφη Μασσαλίας πεντήκοντα χιλιάδων φράγκων ευρίσκεται ήδη παρά Ζαρίφη Κωνσταντινούπολιν διάθεσιν υμετέρας παναγιότητος απευθυνθείτε αυτώ.
>
> (via) Αρχιμανδρίτης Πετσάλης.

Στον έρανο υπέρ των Μικρασιατών αδελφών που οργάνωσε το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο συμμετείχαν όλες οι κοινωνικές ομάδες της ελληνορθόδοξης παροικίας της Μασσαλίας: Οι γόνοι των παλιών αρχοντικών οικογενειών, οι νέοι έμποροι και επιχειρηματίες που είχαν εγκατασταθεί πρόσφατα στην πόλη καθώς και οι μικροεπαγγελματίες και εργάτες που είχαν φτάσει πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή είτε ως πρόσφυγες είτε ως οικονομικοί μετανάστες.

Ο Αρχιμανδρίτης Συνέσιος Πετσάλης κρατούσε λεπτομερείς καταλόγους, στους οποίους κατέγραφε στην αρχή πρόχειρα ενώ μετά καθαρόγραφε τα ονόματα των δωρητών καθώς και τα ποσά δωρεών που αντιστοιχούσαν στον καθένα[26].

Μερικοί επιχειρηματίες ή βιοτέχνες οργάνωναν ξεχωριστούς εράνους για τους εργαζόμενους που απασχολούσαν και έδιναν το συνολικό ποσό στον Αρχιμανδρίτη. Ενδεικτικά αναφέρουμε το γραφείο εισαγωγών – εξαγωγών των αδελφών Κοσσαντέλη με καταγωγή από τη Σμύρνη και του Γεωργίου Παπαμιχαήλ από τη Σύμη, τσαγκάρη ο οποίος διατηρούσε βιοτεχνία κατασκευής παπουτσιών και απασχολούσε Έλληνες κυρίως συμπατριώτες του από τη Σύμη[27]. Είναι χαρακτηριστική η σημείωση «οκταετής» σε παρένθεση ενός εργαζομένου που προσφέρει στον έρανο 2 φράγκα.

Στον Έρανο υπέρ των Μικρασιατών Αδελφών μέσω του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου της Μασσαλίας συμμετείχαν με ιδιαίτερο ζήλο και οι Έλληνες των γειτονικών στη Μασσαλία κωμοπόλεων Salin de Giraud και Port Saint Louis du Rhône. Στις πόλεις αυτές υπήρχαν εγκατεστημένοι συμπαγείς ελληνικοί εργατικοί πληθυσμοί οι οποίοι είχαν φτάσει όπως προαναφέρθηκε κυρίως ως οικονομικοί μετανάστες λίγα χρόνια πριν και εργάζονταν στις αλυκές, τα εργοστάσια και τα διυλιστήρια που βρίσκονταν στην περιοχή. Σύμφωνα με τους λογαρια-

26. Βλ. παράρτημα εικόνα 2.
27. Βλ. παράρτημα εικόνα 4.

σμούς του Συνέσιου Πετσάλη οι Έλληνες του Salin de Giraud συγκέντρωσαν με έρανο και έστειλαν 460 φράγκα στη Μασσαλία ενώ αυτοί του Port Sain Louis du Rhône συγκέντρωσαν 416 φράγκα. Τα ποσά αυτά προστέθηκαν στο γενικό σύνολο των εισπράξεων στα πλαίσια του μεγάλου εράνου που είχε διοργανωθεί.

Το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο άνοιξε έναν ειδικό λογαριασμό τον οποίο ονόμασε «Compte des Réfugiés et des Réchappés des massacres de Smyrne/Λογαριασμός Προσφύγων και Επιζώντων των Σφαγών της Σμύρνης» όπου κατέθετε τις δωρεές[28]. Το τελικό ποσό που συγκεντρώθηκε ήταν 121.773, 50 φράγκα.

Μπροστά στην αθρόα συσσώρευση εκατοντάδων προσφύγων από τη Μικρά Ασία στη Μασσαλία, το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο αποφάσισε, μετά την αποστολή των 50.000 φράγκων της οικογένειας Ζαρίφη στο Πατριαρχείο, να μην στείλει άλλα χρήματα αρχικώς, αλλά να διαθέσει τα έσοδα των εράνων για την ανακούφιση των ανθρώπων που αποβιβάζονταν καθημερινά από τα καράβια σε αξιολύπητη κατάσταση.

Απέστειλε λοιπόν στις 14 Οκτωβρίου 1922 επιστολή στην οποία διευκρινίζονταν ότι τα 50.000 φράγκα είχαν ήδη αποσταλεί στην Κωνσταντινούπολη, αλλά ότι τα ποσά που συγκεντρώθηκαν μετά από την πρώτη αυτή αποστολή θα κρατούνταν από το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο ώστε ν'αντιμετωπιστούν οι πρώτες ανάγκες των προσφύγων που συνέρρεαν στη Μασσαλία.

Δια στόματος του Συνέσιου Πετσάλη, το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο διαβεβαίωνε ότι «Όσα δε ποσά εφεξής συνελέγησαν, διακρατεί εισέτι η Επιτροπή εις χείρας αυτής, ίνα μετά την αποστολήν εις Ελλάδα των ενταύθα συρρευσάντων πλείστων προσφύγων, αδυνατούντων όλως να εύρωσι πόρον ζωής ενταύθα, και μετά την παροχήν των απολύτως αυτοίς αναγκαίων, αποστείλη ως τάχαστα τη Υμετέρα Θ.Π. προς ανακούφισιν των δεινώς/πασχόντων αδελφών ημών, οίτινες ως εις πατέρα αποβλέπουσι προς τον του Γένους Αρχηγόν.» Η Επιτροπή διαβεβαίωνε στο τέλος της επιστολής ότι θα αποστέλλονταν και άλλα ποσά στο Πατριαρχείο και δικαιολογούνταν για την « περί την αποστολήν βραδύτητα του εις χείρας αυτής ποσού»[29].

Στο σημείο αυτό της έρευνας δεν βρέθηκε κάποιο έγγραφο στα Αρχεία της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας που να πιστοποιεί την αποστολή συμπληρωματικών ποσών στο Πατριαρχείο για τους Μικρασιάτες Πρόσφυγες κατά τα έτη 1922 και 1923.

Το 1923, το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο θέλοντας να συμβάλλει στην ενσωμάτωση του γυναικείου προσφυγικού πληθυσμού με στόχο την εύρεση αμειβόμενης εργασίας, προχώρησε στην αναδιοργάνωση της μίσθωσης του κτιρίου που ανήκε στην εκκλησία. Το κτίριο αυτό που βρισκόταν στην οδό rue de

28. ΑΕΟΕΜ βλ. Παράρτημα/εικόνα 5.

29. ΑΕΟΕΜ Γράμμα Α.Π. 36 της ορθοδόξου εκκλησίας Μασσαλίας προς την Α.Θ.Π. Οικουμενικω Πατριαρχη κ.κ. Μελετιω από 1η/14 Οκτωβρίου 1922 Βλ. Παράρτημα/εικόνα 4.

la Rotonde 19, ακριβώς δίπλα στο κτίριο της εκκλησίας, είχε αγοραστεί μετά από απόφαση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου το 1881[30]. Η αναδιοργάνωση περιλάμβανε την εκκένωση του πρώτου ορόφου και την αναδιαμόρφωση ενός μπροστινού δωματίου. Σε αυτό το δωμάτιο, και με την πρωτοβουλία «ορισμένων κυριών και ιδιαίτερα της κυρίας Γεωργίου Ροδοκανάκη και της κυρίας Γεωργίου Δάρα»[31] δημιουργήθηκε ένα εργαστήριο ραπτικής και κεντημάτων «Προς όφελος των προσφύγων γυναικών και ενδεών Ελληνίδων, εχουσών ανάγκην να κερδίζουν τον επιούσιον άρτον»[32].

Στο ίδιο πνεύμα αγαθοεργίας προς τους πρόσφυγες, μπορεί να τοποθετηθεί η πρόταση έναρξης μαθημάτων κατήχησης για παιδιά στον ίδιο όροφο. Τα μέλη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου αναρωτιούνται «Αν εις το μέλλον δεν θα ήτο δυνατόν να διοργανωθή εκεί άπαξ ή δις της εβδομάδος τάξις ιερών μαθημάτων υπό των ιερέων δια τα δύσμοιρα ελληνόπαιδα εν Μασσαλία, άτινα ζώντα ανά τας αγυιάς της πόλεως μόνα και έρημα λησμονούν και αυτήν την μητρικήν γλώσσαν! »[33].

Θα πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι κατά την περίοδο του μεσοπολέμου το ποσοστό των αναλφάβητων Ελλήνων προσφύγων και μεταναστών στη Μασσαλία ανέρχονταν σε περίπου 60%, γεγονός που φανερώνει μια προβληματική κοινωνία, ενώ για τους ενήλικες η πρόσβαση στη δευτεροβάθμια αλλά ακόμη και στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση είναι σχεδόν ανύπαρκτη[34].

Εκτός από τους πρώτους ειδικούς εράνους που οργανώθηκαν στην ελληνική παροικία της Μασσαλίας και τις γειτονικές πόλεις για την αντιμετώπιση των άμεσων αναγκών των προσφύγων, το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο διέθετε από το Ταμείο των Ενδεών το σύνολο σχεδόν των εισπράξεων της εκκλησίας καθώς και των ιδιωτικών δωρεών για την ανακούφιση των προσφύγων κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή, όπως φαίνεται από τα πρακτικά της Γενικής Συνέλευσης του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου και από τα πρακτικά της Φιλοπτώχου. Μετά από διασταύρωση των Αρχείων του Ταμείου Ενδεών καθώς και του Αρχείου Πρακτικών ετησίων Γενικών Συνελεύσεων των μελών της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας, παραθέτουμε τα ποσά που διατέθηκαν για την ανακούφιση των Προσφύγων μέχρι το έτος 1928, θεωρώντας ότι μετά το έτος αυτό σταματούν οι αφίξεις Μικρασιατών Προσφύγων στη Μασσαλία:

---

30. ΑΕΟΕΜ Γενική Συνέλευση 3/15 Μαρτίου 1881.

31. Πρόκειται για τη Φανή Βλαστού σύζυγο του γιατρού Γεωργίου Ροδοκανάκη και την Ελένη Συμεώνογλου, κόρη του μεγαλέμπορου Κοσμά Συμεώνογλου από τη Σμύρνη και σύζυγο του Γεωργίου Δάρα από τη Μασσαλία. Ο γάμος της Ελένης Συμεώνογλου με τον Γεώργιο Δάρα είχε γίνει στη Σμύρνη στις 24 Φεβρουαρίου 1911 και τους είχε ευλογήσει ο Σμύρνης Χρυσόστομος. ΔΑΜ πιστοποιητικό γάμου N° 49, τόμ. 1, 1911.

32. ΑΕΟΕΜ Γενική Συνέλευση από 29 Δεκεμβρίου 1923.

33. Idem: ΑΕΟΕΜ Γενική Συνέλευση από 29 Δεκεμβρίου 1923.

34. M-D Terzoglou, *ό.π.*, σελ. 31.

ΕΤΟΣ	Ποσό που διατίθεται για τους Πρόσφυγες από το ταμείο των Ενδεών
1922	15.050 φρ.
1923	15.825,35 φρ.
1924	15 276,8 φρ.
1925	25 400 φρ.
1926	50.400 φρ.
1927	48.500 φρ.
1928	50.500 φρ.

Επισημαίνουμε εντούτοις ότι οι «πτωχοί» της Φιλοπτώχου οι οποίοι και μετά το 1928 βοηθιούνταν οικονομικά από το Ταμείο Ενδεών με ανάλογα ποσά κάθε χρόνο, συνέχιζαν να προέρχονται σε συντριπτική πλειοψηφία από τον προσφυγικό πληθυσμό που αποτέλεσε τη βάση της νέας ελληνικής παροικίας της Μασσαλίας.

Ένταξη – Συλλογική οργάνωση Μικρασιατών Προσφύγων στη Μασσαλία

Με υποστηρικτικό υλικό από τα Νομαρχιακά Αρχεία Μασσαλίας θα αναφερθούμε στην ένταξη των Μικρασιατών προσφύγων στη Γαλλική κοινωνία δίνοντας ένα παράδειγμα ενός από τους ελληνικούς συλλόγους που ιδρύθηκαν κατά την περίοδο του μεσοπολέμου με πρωτοβουλία και συμμετοχή Μικρασιατών προσφύγων.

Πρόκειται για τον αμιγώς ελληνικό σύλλογο «Ακρόπολις,» που ιδρύθηκε στις 23 Αυγούστου 1937 από πρόσφυγες κυρίως Μικρασιάτες που κατοικούσαν στο προάστιο της Μασσαλίας St. Marcel.

Η σύνθεση του διοικητικού Συμβουλίου του Συλλόγου ήταν η παρακάτω[35]:

Πρόεδρος: Τερζόγλου Μιχαήλ, ξυλουργός, με καταγωγή από το Αϊβαλί της Μ. Ασίας
Αντιπρόεδρος : Αθανασιάδης Φιλάρετος, θερμαστής από το Εξάστερο Αν. Θράκης

35. ΝΑΜ, Φάκελος 4 Μ 677.

Γεν. Γραμματέας : Στάσσος Ιωάννης, σιδηρουργός από τη Σμύρνη
Γραμματέας: Τάνταλος Δημήτριος, ξυλουργός από την Κύπρο
Γεν. Ταμίας: Βαρδής Παναγιώτης, εργάτης από το Αϊδίνι της Μ. Ασίας
Ταμίας: Δημητριάδης Κωνσταντίνος ξυλουργός από την Κωνσταντινούπολη
1ος Ελεγκτής λογαριασμών: Κοκκώνης Ιωάννης, πριονιστής από το Λιβίσι της Μ. Ασίας
2ος Ελεγκτής λογαριασμών: Καλύβας Αλέξανδρος, πριονιστής από την Επισκοπή Μ. Ασίας
Σύμβουλοι:
Ουγκουρλού-Ογκλού Δημήτριος, σιδηρουργός από το Κιουπλού της Μ. Ασίας
Παντακαζάς Μιχάλης, φωτογράφος από τη Μάκρη της Μ. Ασίας
Μαρανγκός Ιωάννης, χειριστής τρυπανιού από τη Σμύρνη
Μπακαλόπουλος Ιωάννης, εργάτης από τη Σμύρνη

Η περίπτωση του Προέδρου του Συλλόγου «Ακρόπολις», Μιχάλη Τερζόγλου, ήταν παρόμοια αυτής πολλών άλλων προσφύγων οι οποίοι αφού κατοίκησαν για αρκετά χρόνια σε επισφαλείς κατοικίες στις φτωχογειτονιές του κέντρου της Μασσαλίας, άρχισαν σιγά – σιγά να αποκτούν δικές τους ιδιόκτητες κατοικίες στα προάστια της πόλης. Ο Τερζόγλου, ο οποίος εργαζόταν ως ξυλουργός σε ένα εργοστάσιο στο προάστιο St. Marcel, μπόρεσε να αγοράσει ένα οικόπεδο και να χτίσει ένα σπίτι. Με πρωτοβουλία και διαμεσολάβησή του αγόρασαν οικόπεδα και άλλοι Έλληνες που εργάζονταν σε γειτονικά εργοστάσια και βιοτεχνίες. Έτσι δημιουργήθηκε στο προάστιο St. Marcel ένας συνοικισμός με μεγάλη συγκέντρωση Ελλήνων οι οποίοι σύντομα οργανώθηκαν συλλογικά. Ο σύλλογος «Ακρόπολη», είχε έδρα ένα καφενείο της περιοχής, δεχόταν αποκλειστικά ως μέλη του Έλληνες και είχε διπλό σκοπό : «να εδραιώσει τους δεσμούς αλληλεγγύης και αδελφοσύνης μεταξύ των μελών της ελληνικής παροικίας της Μασσαλίας και να παράσχει κάθε βοήθεια στα μέλη του, μέσα στα πλαίσια των δυνατοτήτων του».

Ο σύλλογος είχε κυρίως ανθρωπιστικούς και κοινωνικούς σκοπούς. Διατηρούσε ένα αποθεματικό κεφάλαιο για την οικονομική αρωγή των μελών του σε περίπτωση ανεργίας, στήριζε τα μέλη του κατά τη διάρκεια των γραφειοκρατικών διαδικασιών για την απόκτηση γαλλικής υπηκοότητας, παρείχε συμβουλές για άλλες ενέργειες και πρακτικές που έπρεπε να ακολουθηθούν κατά τη διάρκεια διαφόρου είδους συναλλαγών με το γαλλικό Κράτος ενώ διοργάνωνε ετήσια γιορτή για τα μέλη του στις 15 Αυγούστου.

Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση ενός από τους Συμβούλους του συλλόγου, του Δημητρίου Ουγκουρλού-ογλου. Η οικογένεια ονομάζονταν Ευτυχίδη, αλλά άλλαξε το όνομά της στην Καταστροφή για να γλιτώσει τη σφαγή, διαλέγοντας ένα όνομα που σημαίνει περίπου το ίδιο στα τουρκικά[36].

36. Προφορική μαρτυρία του ογδονταετή σήμερα γιου του Δημητρίου Ουγκουρ-

Ιωάννα Μουσικούδη

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα Αρχεία της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας της Μασσαλίας αποτελούν αξιόλογες πηγές για τη μελέτη της άφιξης, εγκατάστασης και ένταξης των Μικρασιατών Προσφύγων στην περιοχή.

Μέσα από τη συστηματική αποδελτίωση των κωδίκων των γάμων και των βαφτίσεων καταδεικνύεται η κατακόρυφη αύξηση του ελληνικού πληθυσμού στη Μασσαλία με την άφιξη των προσφύγων, την οποία καταγράφουν και οι επίσημες γαλλικές απογραφές. Χαρτογραφείται εξάλλου ανάγλυφα η σταδιακή κοινωνική διαφοροποίηση της ελληνορθόδοξης παροικίας που οδήγησε σε συνύπαρξη δύο διαφορετικών «μικρόκοσμων»: ενός μικρού μεγαλοαστικού πυρήνα, αποτελούμενο κατά κύριο λόγο από γόνους των παλιών αριστοκρατικών οικογενειών κι ενός νεοφερμένου ευρύτερου πολυάριθμου εργατικού πληθυσμού.

Από την εξέταση των πρακτικών των γενικών συνελεύσεων του Ταμείου των Ενδεών / Φιλοπτώχου της ελληνορθόδοξης εκκλησίας της Μασσαλίας αναδεικνύεται η μετά την Μικρασιατική Καταστροφή άμεση δραστηριοποίηση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, καθώς και η σημαντική οικονομική και υλική βοήθεια που προσφέρθηκε μέσω των ενεργειών των μελών του για την ανακούφιση των Μικρασιατών Προσφύγων. Η εξέταση των ετήσιων οικονομικών απολογισμών του Ταμείου επιτρέπει την λεπτομερειακή καταγραφή της συνεχούς και απρόσκοπτης συνδρομής των μελών του προς τον προσφυγικό πληθυσμό αλλά και εν γένει προς τους ομογενείς αναξιοπαθούντες κατά τα έτη που ακολούθησαν την Μικρασιατική Καταστροφή, με την εξασφάλιση κονδυλίων από τα έσοδα της Εκκλησίας αλλά και από σημαντικές ιδιωτικές δωρεές.

Τέλος, με τη μελέτη της ίδρυσης και των τομέων δραστηριότητας του αμιγώς ελληνικού Συλλόγου «Ακρόπολις» διερευνάται ένα παράδειγμα συλλογικής οργάνωσης του προσφυγικού πληθυσμού η οποία αρχίζει να αναπτύσσεται σύντομα μετά την εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη και έτσι καταδεικνύεται αφενός η σταδιακή ένταξή τους στη γαλλική κοινωνία και αφετέρου η επιθυμία σύμπραξης, αλληλεγγύης, οικονομικής και ηθικής στήριξης ανάμεσά τους.

λού-Ογλού, Κωνσταντίνου, ο οποίος ζει σε γειτονική πόλη της Μασσαλίας. Σύμφωνα με την ίδια μαρτυρία, ο πατέρας του Δημητρίου ο οποίος λεγόταν Ευτύχιος Ευτυχίδης (Κιουπλού 1867-Μασσαλία 1937) ήταν αυτός που άλλαξε το όνομα της οικογένειας. Στο πιστοποιητικό θανάτου του στα Δημοτικά Αρχεία Μασσαλίας 1235 (vol5)/1937) έχει καταγραφεί ως Ευτύχιος Ουγκουρλου-Ογλού, ενώ στα Αρχεία της ελληνορθόδοξης Εκκλησίας (κωδ. Γ΄σελ 36 αρ. θανάτου 2516/1937) έχει καταγραφεί ως Ευτύχιος Ουγουρλουόγλου.

ΠΗΓΕΣ

ΑΕΟΕΜ: Αρχεία Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Μασσαλίας
ΝΑΜ: Νομαρχιακά Αρχεία Μασσαλίας
ΔΑΜ: Δημοτικά Αρχεία Μασσαλίας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

L. Korma, « Émigrer de l'Empire ottoman en France, 1916-1939. Problématiques, historiographie, sources, nouvelles données », Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin 12011/1 (N° 33).

N. Manitakis, «Travailleurs immigrés grecs en France, 1916-1931 : massification et enracinement d'un mouvement migratoire», (Έλληνες μετανάστες εργαζόμενοι στη Γαλλία, 1916-1931: μαζικοποίηση και παγίωση μεταναστευτικού κινήματος) στο βιβλίο *La diaspora hellénique en France*. Athènes, École française d'Athènes, 2000 σσ. 84-109.

I. Mousikoudis-Hatterer, *Une amitié franco-hellénique dans le Marseille de l'après-guerre (Μία γαλλοελληνική φιλία στη μεταπολεμική Μασσαλία)* Marseille, 2022 : Gaussen.

M.-D. Terzoglou, *Les réfugiés et immigrés grecs à Marseille et dans le département des Bouches-du-Rhône 1919-1939*, (*Οι έλληνες πρόσφυγες και μετανάστες στη Μασσαλία και στο Διαμέρισμα των Bouches du Rhône*) διπλωματική εργασία, Université d'Aix- Marseille I, 1994.

Ιωάννα Μουσικούδη

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΜΑΣΣΑΛΙΑΣ ΕΡΑΝΟΣ ΥΠΕΡ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ

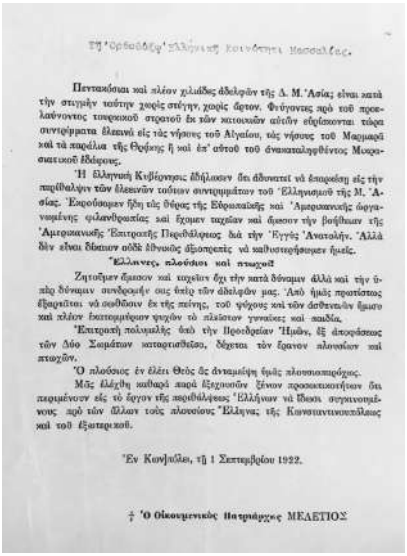

Πενταπόσιαι καὶ πλέον χιλιάδες ἀδελφῶν τῆς Δ. Μ. Ἀσίας εἶναι κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην χωρὶς στέγην, χωρὶς ἄρτον. Φεύγοντες πρὸ τοῦ προελαύνοντος τουρκικοῦ στρατοῦ ἐκ τῶν κατοικιῶν αὐτῶν εὑρίσκονται τώρα συντρίμματα ἐλεεινὰ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, τὰς νήσους τοῦ Μαρμαρᾶ καὶ τὰ παράλια τῆς Θρᾴκης ἢ καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἀναπαληφθέντος Μουδανιακοῦ Ἐδάφους.

Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἐδήλωσεν δτι ἀδυνατεῖ νὰ ἐπιφέσῃ εἰς τὴν περίθαλψιν τῶν ἐλεεινῶν τούτων συντριμμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας. Ἐπρόσφερεν ἤδη τὰς θέρας τῆς Ἐθνοσυλλογῆς καὶ Ἀμερικανικῆς ὀργανωμένης φιλανθρωπείας καὶ ἔχομεν ταχεῖαν καὶ ἄμεσον τὴν βοήθειαν τῆς Ἀμερικανικῆς Ἐπιτροπῆς Περιθάλψεως διὰ τὴν Ἔγγυς Ἀνατολήν. Ἀλλὰ δὲν εἶναι δίκαιον οὐδὲ εὔθυνδε ἀξιοπρεπὲς νὰ καθυστερήσωμεν ἡμεῖς.

Ἕλληνες, πλούσιοι καὶ πτωχοί!

Ζητοῦμεν ἄμεσον καὶ ταχεῖαν ὄχι τὴν κατὰ δύναμιν ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπὲρ δύναμιν συνδρομὴν σας ἐπὶ τῷ τῶν ἀδελφῶν μας. Ἀπὸ ἡμᾶς προτίστασις ἐξαιρεῖται νὰ ἀσθῆσιν ἐκ τῆς πείνης, τοῦ ψύχους καὶ τῶν ἀσθενειῶν ἡμισυ καὶ πλέον ἑκατομμύριον ψυχῶν τὸ πλεῖστον γυναῖκες καὶ παιδία.

Ἐπιτρεπὴ πολυμελὴς ἐπὶ τὴν Προεδρείαν Ἡμῶν, ἐξ ἀποφάσεως τῶν δύο Σωμάτων καταρτισθέσα, δέχεται τὸν ἔρανον πλουσίων καὶ πτωχῶν.

Ὁ πλούσιος ἐν ἔλλει Θεὸς δὲ ἀνταμείψῃ ἡμᾶς πλουσιοπαρόχως.

Μᾶς ἐλέχθη καθαρὰ παρὰ ἐξεχουσῶν ξένων προσωπικοτήτων δτι περιμένουν εἰς τὸ ἔργον τῆς ἀφιθάλψεως Ἑλλήνων νὰ ἴδωσι συμπονεμένους ἀπὸ τῶν ἄλλων τοὺς πλουσίους Ἕλληνας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ἐν Κωνσταντίνῳ, τῇ 1 Σεπτεμβρίου 1922.

† Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ΜΕΛΕΤΙΟΣ

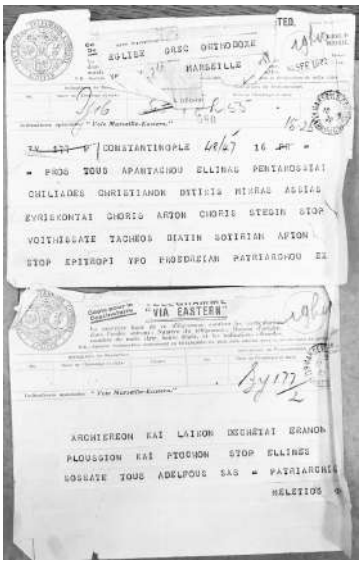

Εἰκόνα 1. Επιστολή και τηλεγράφημα του Πατριάρχη Μελέτιου προς το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο της Ορθόδοξης Ελληνικής Εκκλησίας Μασσαλίας (Αρχεία Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Μασσαλίας).

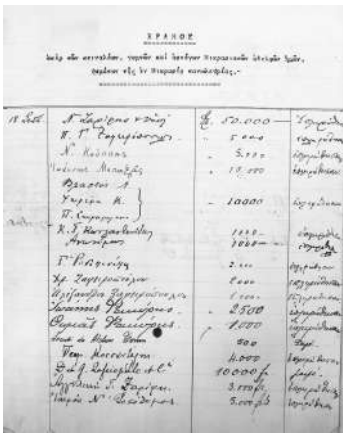

Εικόνα 2. Έρανος υπέρ Μικρασιατών Αδελφών - Μασσαλία (Αρχεία Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Μασσαλίας).

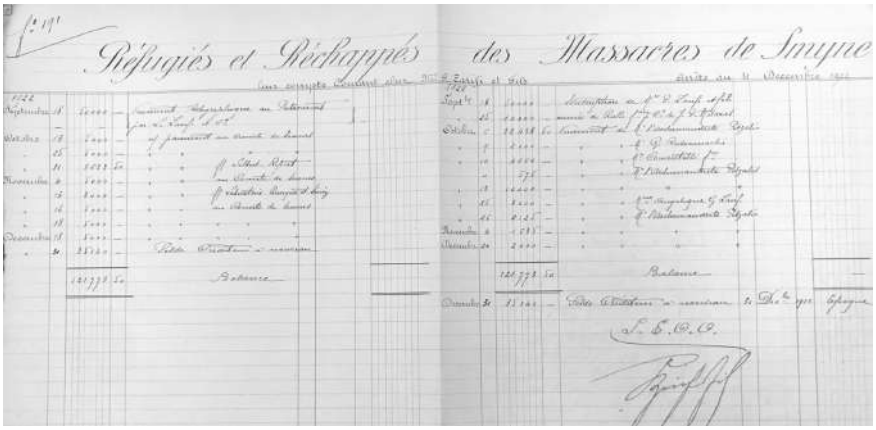

Εικόνα 3. Λογαριασμός Προσφύγων και Επιζώντων των Σφαγών της Σμύρνης (Αρχεία Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Μασσαλίας).

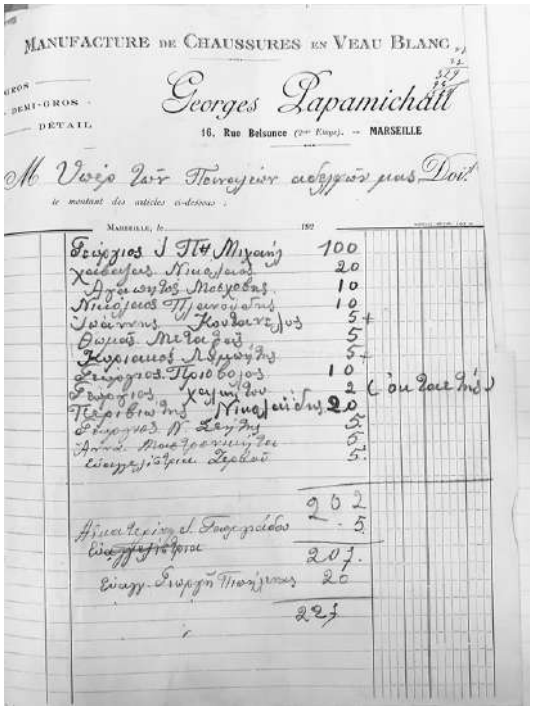

Εικόνα 4. Έρανος υπέρ των Μικρασιατών Προσφύγων μεταξύ των εργατών της βιοτεχνίας παπουτσιών του Γ. Παπαμιχαήλ με καταγωγή από τη Σύμη. (Αρχεία Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Μασσαλίας).

ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΠΑΚΑΛΗ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΘΡΑΚΗ. ΑΠΟΤΙΜΩΝΤΑΣ ΜΙΑ «ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΑ»

Ο τίτλος του συνεδρίου[1] μας παραπέμπει, εκατό χρόνια μετά, σε αναστοχασμό της Μικρασιατικής Καταστροφής. Κοιτώντας μέσα από τον φακό αυτό, μια πρώτη διαπίστωση που προβάλλει είναι ότι τόσο το έπος του ΄21 όσο και η Καταστροφή του ΄22 – που μετατράπηκε σε έπος της εγκατάστασης των προσφύγων – σηματοδοτούν τη θεμελίωση του σύγχρονου ελληνικού κράτους και τη συγκρότηση της ελληνικής ταυτότητας. Η Καταστροφή και η άμεση συνέπειά της, η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, ενίσχυσαν με τη βίαιη ενσωμάτωση του ελληνικού κόσμου της καθ' ημάς Ανατολής τόσο την εθνική συνοχή και ομοιογένεια, ιδίως στις αραιοκατοικημένες βόρειες επαρχίες, όσο και την αγροτική παραγωγική δραστηριότητα. Σε αυτήν ακριβώς την πτυχή της Καταστροφής αναφέρεται η παρούσα εισήγηση, με στόχο να προσεγγίσει ορισμένες διαστάσεις της αγροτικής αποκατάστασης στις βόρειες επαρχίες. Σε ό,τι δηλαδή έχει χαρακτηριστεί ως «μια πραγματική κοσμογονία»[2], «πραγματικόν θαύμα»[3] ή ως «ανεπανάληπτο επίτευγμα»[4] και είναι ακριβώς το πολύπλευρο και πολυσύνθετο έργο που συντελέστηκε κατά την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη. Άλλωστε, η αστική αποκατάσταση ήταν μόνο στεγαστική και δεν συμπεριέλαβε όλους τους αστικώς εγκατασταθέντες.

Μετά το ΄22 ήταν μια νέα μέρα. Για τις βόρειες επαρχίες της Μακεδονίας και της Θράκης το ΄22 ήταν η μεγάλη εποικιστική πρόκληση για λόγους οικονομικής βιωσιμότητας και εθνολογικής ομοιογένειας. Οι αναζητήσεις των νέων γεωπολιτικών και γεωοικονομικών συντεταγμένων έστρεψαν το κρατικό ενδι-

1. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο: *Επανεκτιμώντας τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-2022).*

2. Μ.Ι. Μαυρογορδατος & Α.Χ. Χαμουδοπουλος, *Η Μακεδονία. Μελέτη δημογραφική και οικονομική*, Θεσσαλονίκη 1931: Παπαδοπούλου-Μαρινέλη, σελ. 6.

3. Ζακ Ανσέλ, «Το δεύτερον ελληνικόν θαύμα», *Θάρρος* φ. 1332 (22 Οκτωβρίου 1927), σελ. 3.

4. Γ.Θ. Μαυρογορδατος, «Το ανεπανάληπτο επίτευγμα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σσ. 9-12 και Του Ιδιου, *Μετά το 1922. Η παράταση του διχασμού*, Αθήνα 22017, Πατάκη, σσ. 134-140.

αφέρον στις περιοχές αυτές. Για τη Μακεδονία, οι Μ. Μαυρογορδάτος και Α. Χαμουδόπουλος γράφουν:

> Εις τον νέον αιώνα, που ήρχισε να υποφώσκη μετά την Μικρασιατικήν Καταστροφήν, η Μακεδονία είναι προωρισμένη να διαδραματίση το σπουδαιότερον πρόσωπον[5].

Πράγματι, η μεγάλη αυτή επαρχία, γεωργική και κτηνοτροφική, προικισμένη με – ανεκμετάλλευτους – πλουτοπαραγωγικούς πόρους, παράλληλα όμως καθυστερημένη, υπανάπτυκτη και αφημένη στη μοιρολατρία της, ανέμενε την αξιοποίησή της από το 1913. Για να αντιληφθούμε την «κοσμογονία» του Μεσοπολέμου, είναι σκόπιμο να γνωρίζουμε την εικόνα της Μακεδονίας την επομένη των Βαλκανικών Πολέμων. Το 1913 κρατικοί αξιωματούχοι και γεωπόνοι περιοδεύουν αποκομίζοντας εντυπώσεις από μια terra incognita. Ο γενικός διοικητής Μακεδονίας Ε. Ρέπουλης παρατηρούσε:

> Από της Θεσσαλονίκης μέχρι του Στρυμώνος ποταμού ο τόπος είναι σχεδόν έρημος [...] περιφέρειαι οίαι των Σερρών, της Δράμας, της Καβάλλας με απεράντους πεδιάδας ευφορωτάτας θα ηδύναντο να συντηρήσουν μεγαλύτερον πληθυσμόν του νυν διαβιούντος.

Την πληθυσμιακή αραίωση απέδιδε στο ότι: «Έργα υδραυλικά δεν υπήρχον, ούτε φυσικά, υπάρχουν προς το παρόν, μέσα συγκοινωνίας επίσης [...] ευρίσκεται νυν εις πρωτογενή κατάστασιν εντελώς αναξίαν και του στοιχειωδεστέρου πολιτισμού»[6]. Ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Α. Μιχαλακόπουλος διαπίστωνε μεγάλη αντίθεση ανάμεσα στον πλούτο της γης και τη φτώχεια των ανθρώπων, κάτι που θα μπορούσε να αντιστραφεί, αν μεταλλάσσονταν οι σχέσεις ιδιοκτησίας, έτσι ώστε να ζήσει άνετα διπλάσιος αριθμός οικογενειών[7]. Παρόμοια εικόνα μιας αρχαϊκότητας στην αγροτική οικονομική οργάνωση έβλεπε και ο γεωπόνος Π. Δεκάζος. Θεωρούσε πρώτης προτεραιότητας την εκτέλεση υδραυλικών έργων στις πεδιάδες Θεσσαλονίκης, Σερρών, Δράμας, την αποκατάσταση των κολίγων σε μικροϊδιοκτήτες, τη γεωργική εκπαίδευση, την επέκταση διαφόρων αποδοτικών καλλιεργειών (καπνοκαλλιέργεια, βαμβακοκαλλιέργεια κ.ά.), τη βελτίωση της σηροτροφίας, της μελισσοκομίας καθώς και την εμψύχωση της σταβλικής κτηνοτροφίας,

5. Μ.Ι. Μαυρογορδατος & Α.Χ. Χαμουδοπουλος, *Η Μακεδονία*..., *ό.π.*, σελ. 5.

6. Λ. Νεφουσσι, «Συνέντευξις με την Α.Ε. κ. Ρέπουλην», *Μακεδονία* φ. 677 (1 Οκτωβρίου 1913), σελ. 1.

7. «Ανακοινώσεις κ. Μιχαλακοπούλου», *Σκριπ*, φ. 6.576 (24 Οκτωβρίου 1913) σελ. 4.

ώστε να εξασφαλιστεί η μέγιστη οικονομική ευδαιμονία της νέας Ελλάδας[8]. Όσα δηλαδή έμελλε να προωθήσει η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) μετά το 1923 εφαρμόζοντας ένα εκτεταμένο αγροτικό πρόγραμμα αποκατάστασης των προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη. Στο πλαίσιο της επίτευξης των στόχων αυτού του προγράμματος, η ΕΑΠ επιδίωξε να τους καταστήσει παραγωγικούς και όσο το δυνατόν πιο συνειδητοποιημένους αγρότες. Για τον λόγο αυτό τους αντιμετώπισε ως έναν πληθυσμό που διέθετε ενεργητικότητα, ικανότητα για εργασία και θέληση για μια νέα αρχή.

Παράλληλα με το έργο της ΕΑΠ, και η πολιτική παράταξη του βενιζελισμού πρωτοστάτησε τόσο στην επιστημονική προσέγγιση των αγροτικών ζητημάτων και της διευθέτησης του χώρου όσο και στην εφαρμογή ορθολογικών πολιτικών, υπό την καθοδήγηση ειδικών επιστημόνων. Γεωπόνοι, μηχανικοί, τοπογράφοι, οικονομολόγοι, συνεταιριστές κ.ά., πολλοί από τους οποίους είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό, αναλαμβάνοντας δημόσιες θέσεις, εκπόνησαν και εφάρμοσαν μελέτες για τον εκσυγχρονισμό του αγροτικού τομέα. Μέσω των τεχνοκρατικών αυτών παρεμβάσεων που θεμελίωναν τον ελληνικό κρατισμό, συντελέστηκαν μεταβάσεις-τομές από ένα καθεστώς υπανάπτυξης στην αναμόρφωση του φυσικού, και κοινωνικού-οικονομικού αγροτικού χώρου και των συστημάτων εκμετάλλευσης της γης. Δίνω σχηματοποιημένη μια εικόνα: Από τα μεγάλα αγροκτήματα, στους μικρούς οικογενειακούς κλήρους· από τον κολίγο, στον ελεύθερο γεωργό· από την αραιοκατοικημένη ύπαιθρο, στην πληθυσμιακή πύκνωση και την ίδρυση νέων αγροτικών συνοικισμών· από τις βοσκήσιμες εκτάσεις, στις καλλιεργήσιμες, γεγονός που σήμαινε την ανατροπή του γεωργοκτηνοτροφικού συστήματος. Από τα έλη, στην αποξήρανση και από την ελονοσία, στην εξυγίανση· από τις αρχαϊκές οικονομικές δομές, στα πρώτα βήματα εκσυγχρονισμού και στην εφαρμογή επιστημονικών γεωργικών μεθόδων· από την εξάρτηση και την εκμετάλλευση, στη χειραφέτηση του αγρότη και στη σφυρηλάτηση γεωργικής συνείδησης.

Το έργο της ΕΑΠ στις αγροτικές περιφέρειες της βόρειας Ελλάδας ήταν το δυσκολότερο αλλά και το σπουδαιότερο. Η ΕΑΠ έπλασε τη νέα Μακεδονία και τη νέα Θράκη. Άλλωστε εκεί εγκαταστάθηκε το 60% των προσφύγων. Την πρόοδο αυτή εικονογραφούν Έλληνες και ξένοι παρατηρητές. Ο Ζ. Ανσέλ ενθουσιάζεται με τους νεότευκτους αγροτικούς συνοικισμούς στη μακεδονική ενδοχώρα, έργο των Ελλήνων γεωπόνων:

> Μακρόθεν όμως είναι αδύνατον να συλλάβη τις το συντελεσθέν πραγματικόν θαύμα. Πας όστις είχε γνωρίση άλλοτε την ελληνικήν Μακεδονίαν δεν την αναγνωρίζει σήμερον. Αι έρημοι εξαφανίζονται. Χωρία εξέρχονται... από την γην.

8. «Η γεωργική κατάστασις εις την Μακεδονίαν. Πώς αντελήφθη αυτήν ο κ. Δεκάζος», *Νέα Ελλάς* φ. 2 (8 Σεπτεμβρίου 1913), σελ. 2.

> Πόλεις διπλασιάζουν τον πληθυσμόν των [...] νέοι συνοικισμοί μαρτυρούν το γιγάντιον έργον. Γεωπόνος του Εποικισμού ηδύνατο υπερηφάνως να μοι είπη δεικνύων τα ερείπια της αρχαίας πρωτευούσης του Βασιλέως της Μακεδονίας Φιλίππου και παρ' αυτοίς το λευκό χωριό με τα κόκκινα κεραμίδια το οποίον δεσπόζει των ελών: «Εδημιούργησα νέους Φιλίππους». Οι Έλληνες γεωπόνοι αποτελούν τους συγχρόνους δημιουργούς[9].

Ο Α. Μιχαλακόπουλος ήταν σε θέση να παρατηρεί συγκριτικά τεκτονικές αλλαγές κατά το ταξίδι του στα τέλη της δεκαετίας του '20:

> Από την φυσιογνωμίαν της Μακεδονίας του 1913 και της Θράκης του 1919 δεν απέμειναν τα αυτά, ειμή τα βουνά, τα δάση – όσα διεσώθησαν – και τα ρέοντα ύδατα. Οι κάτοικοι ήλλαξαν, και αυταί αι πεδιάδες έγιναν αγνώριστοι. Όπου άλλοτε διέτρεχε τις πεδιάδας αγόνους ή βοσκησίμους τόπους ακατοικήτους, συναντά σήμερον γαίας ανεσκαμμένας και καλλιεργουμένας, και πάμπολλα νέα χωρία ανιδρυθέντα χάριν των προσφύγων[10].

Η παραπάνω περιγραφή αναπαριστά μια πραγματική εικόνα αλλά όχι πλήρη, μια εικόνα που δεν αποδίδει τις πραγματικές συνθήκες σε όλη την ύπαιθρο. Στελέχη της ΕΑΠ επιθεωρούσαν προσφυγικές εγκαταστάσεις και στις αναφορές τους δεν αποσιωπούν τα προβλήματα, τα σφάλματα, τις αστοχίες του εποικιστικού προγράμματος καθώς και την τραγική κατάσταση που βίωναν οι λησμονημένοι παραμεθόριοι πληθυσμοί. Μέχρι τη λήξη της θητείας της ΕΑΠ (Δεκέμβριος 1930), δεν είχε εξασφαλιστεί για όλους τους αγροτικώς εγκατασταθέντες η επιδιωκόμενη αυτάρκεια. Αλλά και όσοι κατάφεραν να καταστούν αυτάρκεις δεν σημαίνει ότι ζούσαν υπό καθεστώς ευημερίας. Ο διευθυντής του Γεωργικού Τμήματος της ΕΑΠ Σ. Γούδας διέκρινε σε τρεις κατηγορίες τους πρόσφυγες της υπαίθρου ανάλογα με το επίπεδο της αποκατάστασης[11]:

Η πρώτη περιλάμβανε εκείνους που είχαν εγκατασταθεί σε χαμηλές πεδιάδες. Εκεί υπήρχε στενότητα γης και νοσηρότητα. Τα εδάφη, αν και γόνιμα, χρειάζονταν τεχνική ενίσχυση για να αποδώσουν (χρήση γεωργικών εργαλείων και μηχανημάτων, λιπάσματα, καλλιέργεια καταλληλότερων ποικιλιών, σιτηρών ιδίως). Ζώντας χιλιάδες οικογένειες δίπλα στα έλη, υπέφεραν από τη μάστιγα της ελονοσίας και τις πλημμύρες ενώ ανέμεναν στωικά την κατασκευή αποξηραντικών έργων, για να απελευθερωθούν γαίες και να καταστεί βιώσιμο το περιβάλλον.

---

9. Ζακ Ανσελ, «Το δεύτερον ελληνικόν θαύμα», *Θάρρος*..., *ό.π.*

10. Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη/Αρχείο Ελ. Βενιζέλου (ΙΑΜΜ/ΑΕΒ), φ. 106, Έκθεση Α. Μιχαλακοπούλου για τις ανάγκες της Μακεδονίας και Θράκης, χ.χ., σελ. 52-53.

11. «Ανακοινώσεις του κ. Γούδα», *Μακεδονία* φ. 5484 (26 Σεπτεμβρίου 1927), σσ. 1-2.

Τη δεύτερη κατηγορία αποτελούσαν οι εγκατασταθέντες σε ημιορεινούς συνοικισμούς (στο ενδιάμεσο των πεδινών και ορεινών εκτάσεων). Βρίσκονταν σε καλύτερη κατάσταση, διότι το κλίμα δεν ήταν ανθυγιεινό, καλλιεργούσαν σιτηρά και καπνό, προϊόν που καλλιεργούνταν σε μικρή έκταση γης, ήταν όμως αποδοτικό και προσοδοφόρο, μολονότι υποκείμενο στις διακυμάνσεις τις διεθνούς αγοράς. Μελετώντας κανείς τις περιγραφές της αποκατάστασης των εγκαταστάσεων αυτών, διαπιστώνει ότι άγγιζαν τον κανόνα της αυτάρκειας, αν συνέτρεχαν οι εξής προϋποθέσεις: στέγαση των προσφύγων σε πρώην μουσουλμανικά σπίτια που δεν χρειάζονταν επισκευές, επαρκής κτιριακή υποδομή για σχολεία και εκκλησίες, καλλιέργειες καλής ποιότητας καπνού, κοινοτικές βοσκές, ύδρευση, καλό οδικό δίκτυο και μικρή απόσταση από την πόλη. Αν η ΕΑΠ κατάφερνε να προμηθεύσει τους εποίκους με επαρκή και κατάλληλα εφόδια, ζωάρκεια, είχε χορηγήσει δάνεια και, αν όλα αυτά συνδυάζονταν με την προσαρμοστικότητα και τη συνεργατικότητα των κατοίκων και την εύρυθμη λειτουργία των συνεταιρισμών, τότε ήταν επιτυχής η αποκατάσταση. Ωστόσο η ευτυχής συνύπαρξη όλων αυτών των παραγόντων ίσχυε για το 1/3 περίπου των αγροτικών οικισμών της κατηγορίας αυτής.

Η κατάσταση παρουσιαζόταν πολύ δυσκολότερη για την τρίτη κατηγορία, τους εγκατεστημένους σε ορεινούς και ιδίως σε παραμεθόριους συνοικισμούς. Ο Sir J. H. Simpson αντιπρόεδρος της ΕΑΠ επισκεπτόμενος τη Δράμα είχε δηλώσει: «Ηύραμεν μεγάλην δυσκολίαν εις την αποκατάστασιν των προσφύγων εις αυτάς τας περιφερείας. Δεν ήθελαν και πάνε εκεί και πολλοί εγκατεστημένοι είναι δυστυχείς. Μερικοί έφυγαν και εκ των μενόντων μόνον ολίγοι εργάζονται ως πρέπει»[12]. Απομακρυσμένοι από κέντρα εφοδιασμού και καταναλώσεως, εγκατεστημένοι σε επικλινή ή άγονα εδάφη και σε μικροσκοπικούς συνοικισμούς, χωρίς επαρκές συγκοινωνιακό δίκτυο, χωρίς σχολεία, δασκάλους και ιερείς, αποκλεισμένοι τον χειμώνα, άλλοι προερχόμενοι από αστικά κέντρα και άλλοι γεωργοί βρέθηκαν σε περιοχές κτηνοτροφικές ενώ δεν είχαν ιδέα από κτηνοτροφία. Ο εφοδιασμός τους ήταν ελλιπέστατος και ακατάλληλος, συνεπώς είχαν ανάγκη από οικονομική, υλική και ηθική βοήθεια. Οι άνθρωποι αυτοί φυτοζωούσαν, ήταν σε απόγνωση και πολλοί αναγκάστηκαν να αναζητήσουν νέο τόπο εγκατάστασης στην πόλη, στα πεδινά ή σε άλλες περιοχές εκτός Δράμας.

Δύο ήταν τα προβλήματα των ορεινών περιοχών: τα σχολεία και οι δρόμοι. Ο Ι. Καραμάνος, το 1926, σε εμπιστευτική αναφορά του προς το υπουργείο Γεωργίας παρατηρούσε ότι ένας σοβαρός λόγος μετακίνησης των παραμεθορίων πληθυσμών ήταν η έλλειψη σχολείων και διδακτικού προσωπικού. Από την πλευρά της υπηρεσίας του, είχε υποδειχθεί η απόσπαση κληρωτών δασκάλων στα παραμεθόρια και είχαν παραχωρηθεί υλικά για την ανέγερση 42 σχολείων

12. Hope Simpson, «[Ανακοίνωση]», *Θάρρος* φ. 1415 (15 Ιανουαρίου 1928), σελ. 2.

σε ισάριθμους συνοικισμούς. Ωστόσο, υπήρχαν 543 προσφυγικοί συνοικισμοί στη Μακεδονία που ζητούσαν υλικά για την ανέγερση των σχολείων τους. Συνιστούσε να καταβληθεί ιδιαίτερη προσοχή στο εθνικής σημασίας ζήτημα της εκπαίδευσης. Το 1/5 στη μεθόριο της Αν. Μακεδονίας ήταν Πόντιοι ξενόφωνοι, τους οποίους, όπως εξηγεί, εγκατέστησε εκεί η υπηρεσία του γιατί ήταν «οι μόνοι ενδεδειγμένοι δια να εγκατασταθώσιν εις τα σημεία ταύτα εφωδιασμένοι με περισσόν ψυχικόν θάρρος και καλοί χειρισταί του όπλου [...] οίτινες ως μόνον ελάττωμα είχον την ξενοφωνίαν των και τούτο ουχί πάντες»[13]. Κατ' ουσίαν ο Καραμάνος υπενθυμίζει στο υπουργείο ότι η σκοπιμότητα της αποκατάστασης δεν ήταν μόνο οικονομική. Μία σημαντική παράμετρος ήταν και η εκπαίδευση ως μηχανισμός που οδηγούσε στην εθνική ομογενοποίηση, αναγκαία στη Μακεδονία – ας μην ξεχνούμε ότι αποτελούσε επιδίωξη της πολιτικής των Φιλελευθέρων μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Επομένως, για την ΕΑΠ δεν αρκούσε απλώς η δημογραφική πύκνωση της μεθορίου με Πόντιους ακρίτες. Πρωτίστως επιβαλλόταν η ενσωμάτωση μέσω της εκπαίδευσης, στην εθνική κοινότητα για τους ίδιους γεωπολιτικούς λόγους.

Για το οδικό δίκτυο. Ο Μιχαλακόπουλος παρατηρούσε πόσο ζωτικής σημασίας ήταν για τη γεωργία, τη βιομηχανία, το εμπόριο αλλά και την επικοινωνία με τους συνοριακούς πληθυσμούς η κατασκευή επαρχιακών δρόμων στη Μακεδονία και τη Θράκη. Ως εκ τούτου διαφωνούσε με την πρόθεση του κράτους να κατασκευάσει, υποτίθεται για στρατιωτικούς λόγους, πρώτα την εθνική οδό Θεσσαλονίκης-Καβάλας-Ξάνθης και κατόπιν επαρχιακές οδούς, όπως: Δράμας-Καβάλας, Δράμας-Συνόρων, Αλεξανδρούπολης-Ορεστιάδας, Αλεξανδρούπολης-Κομοτηνής και Κομοτηνής-Ξάνθης. Επιπλέον, αναγκαία θεωρούσε τα αντιπλημμυρικά έργα στον Έβρο και την κατασκευή υδραυλικών έργων σε διάφορες περιοχές της Μακεδονίας. Η κατασκευή των παραπάνω δημόσιων έργων, κατά τον Μιχαλακόπουλο, δεν ήταν αναγκαία προτεραιότητα μόνο για την οικονομική ανάπλαση των περιοχών αλλά και για έναν ακόμη λόγο. Θα ήταν μια απτή απόδειξη ότι το κράτος ενδιαφέρεται για τους εκεί πληθυσμούς και ένας τρόπος να αποκατασταθεί η χαμένη εμπιστοσύνη σ' αυτό, αφού, όπως ομολογεί, μετά την απελευθέρωση των περιοχών αυτών, οι κάτοικοι μόνο υποσχέσεις έδρεψαν, οπότε εύλογα υπήρχε δυσπιστία και κλονισμός της ψυχικής τους ενότητας[14]. Τα έργα αποτελούσαν ιστορική αναγκαιότητα για λόγους οικονομικούς, εθνικούς και πολιτικούς. Ήταν άμεσα συνυφασμένα με την εφαρμοζόμενη αγροτική μεταρρύθμιση, τις πολιτικές διαστάσεις της οποίας είχε διατυπώσει ο Βενιζέλος ήδη από το 1920[15]. Μετά το '22, καθώς φάντα-

13. ΓΑΚ/ΚΥ/Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού, φ. 829/α, Ι. Καραμάνος προς Υπουργείο Γεωργίας, αρ. πρ. εμπ. 378, Θεσσαλονίκη, 20 Απριλίου 1926, σσ. 19-20.

14. ΙΑΜΜ/ΑΕΒ, φάκ. 106, Έκθεση Α. Μιχαλακοπούλου, ... *ό.π.*, σσ. 22-35.

15. Ελισαβετ Κοντογιωργη, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σσ. 57-58.

ζε πιο ορατό το ενδεχόμενο να προσχωρήσουν στην κομμουνιστική ιδεολογία πρόσφυγες που ζούσαν άνεργοι σε πόλεις, το κράτος καλούνταν να διευρύνει τη πολιτική του αγροτικού εποικισμού μέσω της αναδιάρθρωσης και εξηγίανσης του αγροτικού χώρου. Ο Ανσέλ έγραφε σχετικά:

> Η Καβάλα η οποία είχε προ του πολέμου 30 χιλ. σήμερα έχει 90 χιλ. Δεν έχουν με τι να ζήσουν. Πρέπει να τους δοθεί εργασία ή γαίαι. Προτίθενται ν' αποξηράνουν τα όπισθεν του όρους έλη των Φιλίππων και να επεκτείνουν την καλλιέργεια του σίτου και του καπνού. Θα καταπολέμουν διά του τρόπου τούτου τον κομμουνισμόν όστις απειλεί την εργατικήν ταύτην πόλιν. Διά αυτά όμως υπάρχει ακόμη ανάγκη χρημάτων[16].

Διακρίνεται η αναφορά στους καπνεργάτες της πόλης και στο ζωηρό εργατικό κίνημα που κατευθυνόταν από τους ιθύνοντες του ΚΚΕ. Οι καπνεργάτες θεωρούνταν μια επικίνδυνη τάξη και οι απεργίες τους ήταν πονοκέφαλος για το κράτος, διότι έπαιρναν τη μορφή κοινωνικού πολέμου και κατέληγαν σε αιματηρές συρράξεις. Έτσι, την περίοδο της «μεγάλης τετραετίας» (1928-1932), η κυβέρνηση αναλαμβάνει, αμέσως σχεδόν μετά την εκλογική νίκη του Βενιζέλου, να υλοποιήσει ένα αναπτυξιακό πρόγραμμα που περιλάμβανε την κατασκευή των μεγάλων τεχνικών έργων στα τενάγη των Φιλίππων, έργα πολλαπλών στόχων: απελευθέρωση γόνιμων γαιών προς διανομή, αύξηση της αγροτικής παραγωγής, εξυγίανση του περιβάλλοντος, επέκταση της τάξης των μικροϊδιοκτητών, συγκράτηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο, αποσόβηση κοινωνικών εντάσεων και στήριξη του κοινωνικού καθεστώτος. Σαφής η ιδεολογική και πολιτική διάσταση της συγκεκριμένης πολιτικής.

Επανεκτιμώντας λοιπόν το έργο της αγροτικής αποκατάστασης, προχωρώ σε ορισμένες παρατηρήσεις:

Η ΕΑΠ δημιουργούσε πυρηνικές αγροτικές οικογένειες, έθετε τις στοιχειώδεις υλικές βάσεις (οικία, κλήρος, εφόδια) για εκκίνηση της αγροτικής ζωής και προωθούσε τη συνεταιριστική τους οργάνωση, ώστε με την προίκα αυτή να καταστούν από έποικοι παραγωγικοί αγρότες. Αποκατάσταση που περιόριζε την παραγωγικότητα. Τα μέσα που τους διέθετε δεν ήταν επαρκής όρος για να γίνουν «θαύματα» στον γεωργικό τομέα, όσο κι αν οι βόρειες επαρχίες ήταν πλουτοπαραγωγικές. Ο αγρότης καθηλωμένος σε μια οριακή αυτάρκεια και στη μικροϊδιοκτησία (30-40 στρ. δεν αρκούσαν για να ζήσει μια 4μελής οικογένεια), κατατρυχόταν από την ανασφάλεια ότι δεν θα θέριζε εκείνο το χωράφι που είχε σπείρει, αφού δεν διέθετε οριστικούς και αμετάκλητους τίτλους ιδιοκτησίας. Η αστάθεια στερούσε από τον γεωργό την ψυχολογική βεβαιότη-

16. Ζακ Ανσελ, «Το δεύτερον ελληνικόν θαύμα», *Θάρρος*..., *ό.π.*

τα, απαραίτητη για τη γεωργική πρόοδο. Από την εγκατάσταση σ΄ έναν τόπο και τον εφοδιασμό με τα αναγκαία, έως την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας και την παραγωγή πλεονασμάτων για εξαγωγές ή έστω μείωση των εισαγωγών σε δημητριακά, η απόσταση ήταν μεγάλη. Για το επόμενο βήμα απαιτούνταν η εφαρμογή συστημάτων και θεσμών που να ανταποκρίνονταν στις πραγματικές ανάγκες των αγροτών. Το ζητούμενο ήταν ο σχεδιασμός μιας εκσυγχρονισμένης γεωργικής πολιτικής, ρεαλιστικής, μακροπρόθεσμης και σε βάση αποκεντρωτική. Την πολιτική αυτή ανέλαβε, όπως αναφέρθηκε, να υλοποιήσει σε μεγάλο βαθμό η κυβέρνηση Βενιζέλου. Εκτός από τα μεγάλα υδραυλικά έργα, ίδρυσε θεσμούς (Αγροτική Τράπεζα, Καπνολογικό Ινστιτούτο)[17]. Η ίδρυση υπό την εποπτεία του υπουργείου Γεωργίας ενός σημαντικού αριθμού γεωργικών φορέων και οργανισμών που λειτουργούσαν παρεμβατικά στον τομέα της αγροτικής παραγωγής συμπλήρωνε βέβαια το έργο της αγροτικής μεταρρύθμισης, δημιούργησε όμως ένα πλέγμα πελατειακών σχέσεων και εξάρτησης των γεωργών από πολιτικά δίκτυα.

Οι παρεμβάσεις αυτές, τεχνικές, οικονομικές, θεσμικές, υγειονομικές, εκπαιδευτικές, και ο γενικότερος εκσυγχρονισμός που προωθούνταν δημιουργούσαν μια νέα πραγματικότητα. Κοιτάζοντας την αγροτική αποκατάσταση μέσα από το πρίσμα των πολλαπλών παρεμβάσεων κατά τον Μεσοπόλεμο και μέσα στα νέα κοινωνικοοικονομικά συμφραζόμενα που διαμορφώθηκαν, βλέπουμε τον πρόσφυγα να μεταλλάσσεται σταδιακά σε παραγωγικό αγρότη, προσηλωμένο στη γη του, και σε δυναμικό ρυθμιστή του αγροτικού χώρου. Συνδυάζει ένα κοινοτικό-συλλογικό πνεύμα, ως μέλος της οικείας κοινότητας και των συνεταιρισμών, με την ατομικότητα του ελεύθερου μικροϊδιοκτήτη. Ο επιφανής γεωπόνος Χ. Ευελπίδης εκτιμούσε πως η δημιουργία μικροϊδιοκτητών, η ίδρυση γεωργικών συνεταιρισμών και ο θεσμός της τοπικής αυτοδιοίκησης σφυρηλατούσαν την αγροτική του συνείδηση[18]. Πράγματι, η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών δημιουργούσε ελεύθερους μικροϊδιοκτήτες, υπεύθυνους για την καλή οργάνωση της καλλιέργειας και της παραγωγής του, αφού από αυτήν εξαρτιόταν η επιβίωσή τους. Η συμμετοχή του αγρότη στους συνεταιρισμούς λειτούργησε ως μηχανισμός σύμπηξης συνεργατικών σχέσεων και πρόσδεσης με τη γη του, ώστε να επιδίδεται με μεγαλύτερο ζήλο παραμένοντας στην ύπαιθρο. Ήταν μια πολιτική που απέβλεπε στο να αναχαιτιστεί η αστυφιλία και η μετατροπή του αγρότη σε μικροαστό. Σταδιακά οι αγρότες άρχισαν να αποκτούν συναίσθηση της συλλογικής τους δύναμης, της τάξης και των συμφερόντων τους μέσω των συνεταιρισμών, των γεωργικών ενώσεων και των αγροτικών συνεδρίων. Χαρακτηριστική η περίπτωση των καπνοπαραγωγών της Μακεδο-

17. Κωστας Κωστης, *«Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». Η διαμόρφωση του Νεοελληνικού Κράτους 18ος-21ος αιώνας*, Αθήνα 42016: Πατάκη, σσ. 623-632.

18. Χρ. Ευελπιδης, «Αγροτική συνείδησις», *Αγροτική Ελλάς* φ. 17 (19 Σεπτεμβρίου 1926) σελ. 1.

νίας, πρόσφυγες οι περισσότεροι. Στα συνέδριά τους (1924 & 1925), υποστήριξαν ότι τα συμφέροντά τους δεν συνέπιπταν με εκείνα των καπνεργατών, και αποκήρυξαν με στεντόρεια φωνή την προσπάθεια των κομμουνιστών συνδικαλιστών να τους προσεταιριστούν για να αποδυθούν σε κοινό αγώνα υπέρ της υποχρεωτικής επεξεργασίας των καπνών στις καπναποθήκες που γινόταν από ειδικευμένους καπνεργάτες[19]. Οι καπνοπαραγωγοί έχοντας συνειδητοποιήσει τη σχέση τους με το προϊόν και τη θέση τους στον κύκλο της καπνικής οικονομίας ακολούθησαν τη δική τους συνδικαλιστική πορεία.

Στην προσπάθεια επανεκτίμησης αυτής της «κοσμογονίας» που επιχειρείται στην παρούσα ανακοίνωση, χρειάζεται ίσως να ξαναδούμε ορισμένες αφετηρίες της, καθώς το έργο της ΕΑΠ, προτού ακόμη ολοκληρωθεί, είχε κατηγορηθεί. «Αν δεν ήμουν Διευθυντής του Εποικισμού, θα έλεγα εις τους μεμψιμοίρους των πόλεων [...] υπάγετε εις την ύπαιθρον. Γίνεται εκεί μια αληθής κοσμογονία [...]», απαντούσε ο Καραμάνος, με αφορμή τον θόρυβο που είχε ξεσπάσει για το έργο της ΕΑΠ.[20]. Το 1925, ανώτεροι υπάλληλοι και ο ίδιος ο Καραμάνος παραπέμφθηκαν σε δίκη για κατάχρηση και κακοδιαχείριση. Με αφορμή τις διώξεις αυτές, ο Στ. Δέλτας, έχοντας παραιτηθεί από μέλος του κεντρικού συμβουλίου της ΕΑΠ, έκρινε πως ήταν κατάλληλη η στιγμή να υπερασπιστεί το έργο της[21]. Εξαίρει πάνω και πρώτα απ' όλα τη σημασία του Πρωτοκόλλου της Γενεύης (29 Σεπτεμβρίου 1923), το οποίο είχε συναφθεί σε μια δυσμενή συγκυρία για τη χώρα, «την ώραν εκείνην ούτε δραχμήν ηδύνατο να εύρη η Ελλάς ως δάνειο ούτε εις την εσωτερικήν ούτε εις τας εξωτερικάς αγοράς [...]». Η συνομολόγησή του, με τη διαμεσολάβηση της ΚτΕ, σηματοδοτούσε την ανάκτηση της χαμένης από το 1920 αξιοπιστίας της χώρας μας. Αποτέλεσε εγγύηση για να συναφθεί το πρώτο προσφυγικό δάνειο (1924) των 10 εκατ. λιρών, κι έτσι να δείξουν ενδιαφέρον ξένοι κεφαλαιούχοι και επενδυτές και να συναφθούν κατόπιν συμβάσεις για τα μεγάλα παραγωγικά έργα (ύδρευση Αθηνών κ.ά.), τα οποία, όπως ισχυρίζεται, «άνευ της διεθνούς "ρεκλάμας" του Πρωτοκόλλου», δεν θα γίνονταν. Ουδείς βέβαια, ούτε και ο Δέλτας, αγνοούσε ότι οι όροι του Πρωτοκόλλου ήταν επαχθέστατοι. Αλλά ήταν σαφές ότι στη δεδομένη συγκυρία η χώρα δεν ήταν σε θέση να αναλάβει μόνη της το έργο της αποκατάστασης. Με πνεύμα εθνικής αυτογνωσίας ο Μιχαλακόπουλος εξηγεί:

---

19. Μπακαλη Γεωργια, *Χειραγώγηση και ριζοσπαστικοποίηση. Το καπνεργατικό ζήτημα στην Ανατολική Μακεδονία (1919-1936)* (ανέκδ. διδακτ. διατριβή ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 117-128.

20. «Θα ομιλήσουν μίαν ημέραν τα έργα», *Μακεδονία* φ. 4665 (14 Απριλίου 1925), σελ. 1.

21. Στ. Δελτας, «Το ελληνικόν κράτος και η ΕΑΠ», *Μακεδονία* φ. 4783 (14 Αυγούστου 1925) σελ. 1.

> [...] εάν το Κράτος ήθελεν διεξαγάγει το πολυδαίδαλον τούτο έργον, διά τινός αρμοδίας υπηρεσίας, με το συνηθέστατον φαινόμενον Υπουργών εναλλασσομένων ανά βραχύτατα διαστήματα και εφαρμοζόντων ιδίας έκαστος αντιλήψεις, με απειραρίθμους επιρροάς κομματικάς, [...] εάν το Κράτος λέγω ήθελεν επιχειρήσει το έργον της ΕΑΠ και τα σφάλματα θα ήσαν δεκαπλασίως περισσότερα και το έργον ατελέστερον και αι καταχρήσεις πολλαπλαί και αι δαπάναι μεγαλύτεραι. Αρκεί να αναμνησθώμεν πόσον κακώς διεξήχθη προ 20ετίας περίπου και επί πόσα έτη διήρκεσεν η εγκατάστασις των αστέγων σχετικώς από Βουλγαρίας προσφύγων. Αρκεί να ίδωμεν τι συνέβη με την αστικήν στέγασιν, και πέριξ ακόμη των Αθηνών [...] και θα συμπεράνωμεν ότι υπερβολική είναι η κρίσις των λεγόντων ότι το έργον της ΕΑΠ απέτυχεν γενικώς[22].

Το έργο και η μέθοδος της ΕΑΠ ήταν πράγματι αποτελεσματικά και είχαν οργανωμένο χαρακτήρα[23]. Αν ΕΑΠ πέτυχε να εκπληρώσει σε μεγάλο βαθμό τους στόχους της, τούτο οφείλεται στον τρόπο λειτουργίας της. Η Ελλάδα με το Πρωτόκολλο δεσμευόταν επίσημα να αναγνωρίσει στην ΕΑΠ την ιδιότητα και τα δικαιώματα εταιρείας, όπως έγραφε ο H. Morgenthau[24]. Έτσι, τα χρήματα του δανείου δεν θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από την τότε «επαναστατική» κυβέρνηση ή από οποιαδήποτε για άλλους σκοπούς, παραδείγματι στρατιωτικούς. Επιπλέον, η ΕΑΠ προστατευόταν από ενδεχόμενες πολιτικές ή κομματικές παρεμβάσεις και χρονοβόρες γραφειοκρατικές δεσμεύσεις. Ήταν, λοιπόν, η ανεξαρτησία της στρατηγικής σημασίας για να οργανώσει και να εκτελέσει το έργο της αναδημιουργίας των βόρειων επαρχιών, το οποίο ήταν ταυτόσημο με την ενσωμάτωση των προσφυγικών πληθυσμών και την ανασυγκρότηση της αγροτικής οικονομίας.

---

22. [Έκθεση] Α. Μιχαλακοπούλου, *ό.π.*, σσ. 84-85.

23. Αντωνης Λιακος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα [5]2022: *Πόλις*, σελ. 127.

24. Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922 – Το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Σηφης Κασεσιαν, Αθήνα 1994, Τροχαλία, σελ. 269.

ΜΑΡΙΑ ΜΠΟΥΖΗ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ: ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Εισαγωγή

Η Ελλάδα στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα υπέστη σημαντικές γεωγραφικές και πληθυσμιακές μεταβολές, η μεγαλύτερη από τις οποίες πραγματοποιήθηκε μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου τον Αύγουστο του 1922, όταν χιλιάδες Έλληνες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να καταφύγουν στο ελληνικό κράτος. Το έργο ήταν τιτάνιο. Έτσι, χρειάστηκε η συνδρομή τόσο εγχώριων όσο και ξένων θεσμών καθώς και ιδιωτών, ενώ αποφασίστηκε η διασπορά των προσφύγων σε όλη την επικράτεια. Στο πλαίσιο αυτό, άνθρωποι μεταφέρθηκαν στις πόλεις της Πελοποννήσου. Σκοπός, επομένως, της παρούσας ανακοίνωσης είναι να αναδειχθούν οι τρόποι και οι συνθήκες εγκατάστασης των προσφύγων στην Πελοπόννησο. Για το λόγο αυτό εντοπίστηκαν οι φορείς περίθαλψης σε κάθε πόλη και καταγράφηκαν οι συνοικισμοί που ιδρύθηκαν, ενώ αναζητήθηκε και ο τρόπος επαγγελματικής αποκατάστασης τους. Έμφαση δόθηκε στις σχέσεις που ανέπτυξαν οι νεοφερμένοι με τους γηγενείς, ώστε να σκιαγραφηθούν οι κοινωνικές επαφές ανάμεσά τους, με στόχο να εντοπιστεί ο βαθμός αποδοχής ή περιθωριοποίησης από τους ντόπιους.

Οι πρώτες αφίξεις προσφύγων

Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας είχαν δεχτεί πιέσεις και είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν τις περιοχές τους από την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα. Ωστόσο, η κατάρρευση του μετώπου οδήγησε σε ένα πρωτοφανές πογκρόμ. Ο αριθμός τους ήταν τόσο μεγάλος, που οι αρχές διαμοίρασαν τους νεοφερμένους σε διάφορες πόλεις της επικράτειας[1]. Στην Πάτρα, το πρώ-

1. Σπ. Μουρατιδης, *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, Πόντου και Ανατολικής Θράκης στην Κέρκυρα*, Αθήνα 2005, Θεμέλιο, σελ. 27. Πρόσφυγες εμφανίστηκαν στην Δράμα, την Αλεξανδρούπολη, την Χίο, την Μυτιλήνη, τον Βόλο, την Κέρκυρα, το Ηράκλειο, τα Χανιά, την Πάτρα και την Καλαμάτα.

το πλοίο έφτασε στις 20 Σεπτεμβρίου 1922[2]. Τις επόμενες μέρες οι αφίξεις εντάθηκαν, με αποτέλεσμα στις αρχές Οκτωβρίου να βρίσκονται στην πόλη 8.000 πρόσφυγες[3]. Στην αχαϊκή πρωτεύουσα κατέφθασαν πρόσφυγες και με χερσαία μέσα λόγω της μικρής απόστασης που την χώριζε από την Αθήνα[4]. Το κύριο μέσο που χρησιμοποιήθηκε ήταν ο σιδηρόδρομος, τα βαγόνια του οποίου παρέμεναν ανοιχτά για να μπορούν να επιβιβαστούν όσοι περισσότεροι πρόσφυγες γινόταν[5].

Οι αφίξεις συνεχίστηκαν σε όλη την διάρκεια των ετών 1922-1923, ενώ εντάθηκαν μετά την υπογραφή της Συνθήκης Ανταλλαγής. Έτσι, η Πάτρα έγινε χώρος συγκέντρωσης προσφύγων, καθώς το μέγεθός της και η οικονομική ανάπτυξη της επέτρεπε την εξεύρεση κατοικιών και εργασίας από τους νεοφερμένους[6]. Ο συνολικός, όμως, αριθμός των προσφύγων δεν είναι γνωστός. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τον μελετητή Λευτέρη Μαρινέλλη το μέγεθός τους άγγιξε τις 20.000[7]. Εξίσου σημαντικός ήταν ο αριθμός των προσφύγων που έφτασε στην Καλαμάτα[8]. Τα πρώτα πλοία προσέγγισαν την μεσσηνιακή πρωτεύουσα το 1922 μεταφέροντας συνολικά 1.176 άτομα[9]. Οι ροές συνεχίστηκαν και μάλιστα εντάθηκαν το διάστημα του 1923-1924 εξαιτίας της ανταλλαγής πληθυσμών, η οποία είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα. Οι νεοφερμένοι προστέθηκαν στους πρόσφυγες που είχαν ήδη εγκατασταθεί εκεί[10]. Ο συνολικός αριθμός τους, σύμφωνα με απογραφή που έλαβε χώρα τον Απρίλιο του 1923, ήταν 9.323 ψυχές, το ήμισυ των οποίων εγκαταστάθηκε στην Καλαμάτα ενώ

---

2. Λ. Μαρινελλης, *1922. Οι πρόσφυγες στην Πάτρα*, Πάτρα 2000, σελ. 51.

3. Λ. Μαρινελλης, *1922..., ό.π.*, σελ. 56-57.

4. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής στην Πάτρα του μεσοπολέμου*, Εστία Νέας Σμύρνης, σελ. 19.

5. Γ. Λαμψιδης, *Οι πρόσφυγες του 1922, Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη 1992, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη, σελ. 83.

6. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής..., ό.π.*, σελ. 20.

7. Λ. Μαρινελλης, *1922..., ό.π.*, σελ. 38. Το νούμερο, ωστόσο, αυτό δεν ανταποκρίνεται στον αριθμό των προσφύγων που παρέμειναν τελικά στην Πάτρα, καθώς η πόλη λόγω της γεωγραφικής της θέσης λειτούργησε ως κέντρο προώθησης των προσφύγων στην πελοποννησιακή ενδοχώρα. Από το δημοτολόγιο Πατρών μπορεί να υπολογιστεί ότι οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν οριστικά στην πόλη άγγιζε τις 12.000, από τους οποίους το 1/3 ήταν Πόντιοι. Οι υπόλοιποι κατάγονταν από τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, ενώ ένα μικρό ποσοστό προερχόταν από την Κωνσταντινούπολη. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Φάκελος «Σημερινή εγκατάσταση».

8. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας & Μεσσηνίας*, Καλαμάτα 2009, σελ. 29.

9. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί..., ό.π.*, σελ. 38

10. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί..., ό.π.*, σελ. 39-45. Οι πρόσφυγες της Καλαμάτα προέρχονταν από τα δυτικά και νότια παράλια της Μικράς Ασίας και τον Πόντο.

οι υπόλοιποι στην μεσσηνιακή ενδοχώρα[11]. Σε αντίθεση με την Πάτρα που προώθησε πρόσφυγες και σε άλλους γειτονικούς νομούς, ο δήμος Καλαμάτας εγκατέστησε τους πρόσφυγες εντός των ορίων της πόλης, χωρίς ωστόσο να καταστήσει την πόλη παραγκούπολη, όπως συνέβη στην περίπτωση της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης[12].

Η άμεση περίθαλψη των προσφύγων

Αμέσως μετά τον ερχομό των προσφύγων στις ελληνικές πόλεις, οι αρχές προσπάθησαν να προσφέρουν στους νεοφερμένους τα απολύτως αναγκαία για την επιβίωσή τους. Έτσι, το κράτος σε συνεργασία με ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις αλλά και ιδιώτες μοίρασαν τρόφιμα, φάρμακα, ρούχα και σκεπάσματα, ενώ παραχωρήθηκαν και προσωρινά καταλύματα[13].

Στην Πάτρα, το έργο αυτό ανέλαβε η Νομαρχία Αχαΐας με την αρωγή της Αστυνομίας και των τοπικών συλλόγων, ενώ σημαντική ήταν η δράση της επιτροπής προς περίθαλψη προσφύγων που ιδρύθηκε από την κεντρική επιτροπή[14]. Οι παραπάνω φορείς, αφού προώθησαν τους ευπορότερους προς την Αθήνα και τον Πειραιά, καθώς οι περιοχές αυτές ομοίαζαν περισσότερα με το αστικό περιβάλλον που ζούσαν, ασχολήθηκαν με την παροχή βοήθειας στους ασθενέστερους, οι οποίοι και βρήκαν προσωρινά καταφύγια στα δημόσια κτίρια της πόλης ή σε σκηνές[15]. Ωστόσο, η παρουσία τους προκάλεσε τις αντιδράσεις των γηγενών, όπως συνέβη όταν μερίδα γονέων ζήτησαν την μετακίνηση προσφύγων από τα σχολεία προκειμένου να συνεχιστούν τα μαθήματα[16]. Παράλληλα, ένα μεγάλο ποσοστό των προσφύγων αναγκάστηκε να κοιμάται «χαμαί άνευ του παραμικρού σκεπάσματος και εις το ύπαιθρον»[17], με αποτέλεσμα οι τοπικές αρχές να εγκαταστήσουν ένα αριθ-

---

11. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί...*, *ό.π.*, σελ. 28. Η απογραφή δεν περιλαμβάνει τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν μετά την Συνθήκη της Ανταλλαγής. Επομένως, ο πραγματικός αριθμός των προσφύγων στην περιοχή της Καλαμάτας ήταν αρκετά μεγαλύτερος.

12. Λ. Μαρινελλης, *1922...*, *ό.π.*, σελ. 38, Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί...*, *ό.π.*, σελ. 29.

13. Λ. Μαρινελλης, *1922...*, *ό.π.*, σελ. 40.

14. Λ. Μαρινελλης, *1922...*, *ό.π.*, σελ. 83.

15. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής...*, *ό.π.*, σελ. 20-22, 40. Τέτοιοι χώροι ήταν αποθήκες, σχολεία, ναοί, υπόστεγα και πλατείες, βλ. Λ. Μαρινελλης, *1922...*, *ό.π.*, σελ. 35.

16. Οι ίδιοι πρότειναν αντί των σχολείων οι πρόσφυγες να στεγαστούν σε «θέατρα, κινηματογράφους και αυτό το παρά πλατείαν αγίου Γεωργίου παλαιόν οίκημα του Δήμου εις το οποίον έχουσι αποθηκευτεί εκλογικά είδη», βλ. «Υποδείξεις Γονέων», Νεολόγος Πατρών, έτος ΚΘ΄, αρ. 166, (Τετάρτη 5 Οκτωβρίου 1922), σελ. 2.

17. «Αφίξεις Προσφύγων», *Νεολόγος Πατρών*, έτος ΚΘ΄, αρ. 154, (Παρασκευή 23 Σεπτεμβρίου 1922), σελ. 1.

μό προσφύγων σε σπίτια γηγενών[18]. Η τακτική αυτή προκάλεσε σε κάποιες περιπτώσεις τα παράπονα των ιδιοκτητών, οι οποίοι όμως φαίνεται να υποχωρούσαν σε περίπτωση που λάμβαναν κάποιο μίσθωμα. Ωστόσο, υπήρχαν και γηγενείς που προσέφεραν στέγη οικειοθελώς χωρίς να επιδιώκουν κάποιο όφελος, όπως ο Νικόλαος Χ. Καραγεωργίου, ο οποίος «εις την σημερινήν έκκλησιν υπέρ των ατυχών θυμάτων της Μικρασιατικής συμφοράς, χορηγεί την εν Ρίω κατοικίαν του, όπως στεγασθή μία προσφυγική οικογένεια δωρεάν, ήτις και δωρεάν να νέμεται και τον εκεί μικροελαιώνα, σταφιδάμπελον και λαχανόκηπόν του»[19]. Πολλοί παρείχαν και είδη πρώτης ανάγκης, όπως κουβέρτες καθώς και κάποια προϊόντα πολυτελείας[20], ενώ κάποιοι από τους πιο επιφανείς παρείχαν χρήματα ή ανέλαβαν με δικά τους έξοδα την περίθαλψη προσφύγων[21]. Σημαντικές προσφορές έκαναν και οι μεγάλες επιχειρήσεις της Πάτρας, όπως η Πατραϊκή, η οποία προσέφερε 500 ζεύγη καλτσών[22], ενώ ο τοπικός Τύπος πραγματοποίησε εράνους για την συγκέντρωση χρημάτων[23]. Αρωγοί στην προσπάθεια ήταν και οι τοπικοί σύλλογοι,

---

18. Φ. Γεωργακοπουλου, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο *Πέρα από την καταστροφή, Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2007: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, σελ. 76. Η επίταξη κατοικήσιμων χώρων για την στέγαση των προσφύγων είχε επιτραπεί με την ψήφιση του νόμου «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκαταστάσεως προσφύγων». Χάρις στο νόμο αυτό επιτάχθηκαν 8.000 σπίτια σε όλη την επικράτεια. Σύμφωνα με το νόμο στους πρόσφυγες παραχωρούταν ένα δωμάτιο για περιορισμένο χρονικό διάστημα, βλ. Β. Γκιζελη, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1984, Εκδόσεις Επικαιρότητα, σελ. 129-130. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής…, ό.π.*, σελ. 24.

19. «Και μία πρακτική προσφορά», *Νεολόγος Πατρών*, έτος ΚΘ΄, αρ. 138, (Τετάρτη 7 Σεπτεμβρίου 1922), σελ. 1.

20. Λ. Μαρινελλης, *1922…, ό.π.*, σελ. 102. Σε εφημερίδα της πόλης αναφέρεται ότι ο πατρινός Λάμπρος Κόκλας προσέφερε ένα βαρέλι κονιάκ.

21. Λ. Μαρινελλης, *1922…, ό.π.*, σελ. 63. Βέβαια, στο σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί πως μερίδα των βιομηχάνων που προσέφεραν στήριξη στους πρόσφυγες είχαν κίνητρο το ιδίον όφελος, καθώς οι πρόσφυγες αποτελούσαν δυνάμει ψηφοφόρους ή φθηνό εργατικό δυναμικό, βλ. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιώπης…, ό.π.*, σελ. 26. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο «φιλάνθρωπος μεγαλέμπορος και προστάτης πάσης δυστυχίας κ. Β. Μαραγκόπουλος», ο οποίος «ανέλαβων την συντήρησιν υπερεξακοσίων προσφύγων επί ένα μήνα», ενώ χρηματοδότησε και την κατασκευή ξύλινων χωρισμάτων στο Γυμναστήριο του Παναχαικού που στεγάζονταν περίπου 1.000 άτομα. «Η δράσις του κ. Μαραγκόπουλου», *Νεολόγος Πατρών*, έτος ΚΘ΄, αρ. 156, (Κυριακή 25 Σεπτεμβρίου 1922), σελ. 3. Το έργο του Μαραγκόπουλου ήταν τόσο σημαντικό που ο Νεολόγος Πατρών των ονόμασε «γίγαντα φιλανθρωπίας», βλ. «Αληθής Γίγας Φιλανθρωπίας», *Νεολόγος Πατρών*, έτος ΚΘ΄, αρ. 163, (Κυριακή 2 Οκτωβρίου 1922), σελ. 3.

22. «Η Πατραϊκή υπέρ των προσφύγων», *Νεολόγος Πατρών*, έτος ΚΘ΄, αρ. 156, (Κυριακή 25 Σεπτεμβρίου 1922), σελ. 3.

23. «Υπέρ των προσφύγων», Νεολόγος Πατρών, έτος ΚΘ΄, αρ. 137, (Τρίτη 6 Σεπτεμβρίου 1992), σελ. 1. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι «Υπόκειντες εις καθήκον αυτονόητον αλλά και συστάσεις διαφόρων πολιτών, ανοίγομεν και ημείς κατάλογον εράνων υπέρ

όπως ο Εισαγωγικός Σύλλογος Πατρών, ο οποίος συγκέντρωσε χρήματα για να τα προσφέρει στους νεοφερμένους ως ένα είδος εξαμηνιαίου επιδόματος, καθώς και ενδύματα και υποδήματα[24]. Αντίστοιχη δράση ανέλαβε το Εργατικό Κέντρο Πατρών, το οποίο διεξήγαγε έρανο για την στέγαση και την διανομή συσσιτίου[25], ενώ ο Εξαγωγικός Εμπορικός Σύλλογος επέβαλε στα μέλη του για κάθε χιλιόλιτρο εξαγώγιμης σταφίδας φόρο 30 δρχ.[26]. Τέλος, εράνους πραγματοποίησαν και διάφορα επαγγελματικά σωματεία της πόλης[27], ενώ ταυτόχρονα διεξήχθησαν και πολιτιστικές και αθλητικές εκδηλώσεις, με σκοπό την συγκέντρωση χρημάτων[28]. Εράνους πραγματοποίησε και η αγγλική παροικία της πόλης αναλαμβάνοντας παράλληλα την τροφοδοσία και την περίθαλψη ενός αριθμού προσφύγων[29]. Παρόμοιο έργο προσπάθησε να επιδείξει και ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός[30].

Στην Καλαμάτα την εποπτεία της περίθαλψης των προσφύγων την είχε η Νομαρχία Μεσσηνίας, η οποία δημιούργησε μία επιτροπή συντονισμού με επικεφαλής τον μητροπολίτη Καλαμών Μελέτιο[31]. Ο φορέας αυτός μερίμνησε για την προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων σε ναούς, σχολεία, αποθήκες και κενά διαμερίσματα[32], αλλά και σε σκηνές. Παράλληλα, ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων εγκαταστάθηκε σε επιταγμένες οικείες και αποθήκες εντός και εκτός της πόλης[33]. Σε όσους, όμως, δεν μπόρεσαν να τους εξασφαλίσουν στέγη τους προώθησαν στην μεσσηνιακή ενδοχώρα[34].

των εκ μικρός Ασίας προσφύγων, των Διαφυγόντων και θαύματος την Κεμαλικήν θηριωδίαν. Εάν οι συμπολίται ημών θεωρούσιν επαρκή την πρωτοβουλίων της εφημερίδος ταύτης, για σκοπόν του οποίου η ιερότης ουδενός την προσοχήν, ας σπεύσωσι να διαθέσωσιν εκ του βαλαντίου των ό,τι έκαστος προαιρείται». Η ανταπόκριση ήταν θερμή καθώς συγκεντρώθηκε το ποσό των 5.525 δρχ. από την πρώτη κιόλας μέρα του εράνου, βλ. Λ. Μαρινελλης, *1922…, ό.π.*, σελ. 41-43.

24. Λ. Μαρινελλης, 1922…, *ό.π.*, σελ. 59-61. Το πρώτο εξάμηνο το ποσό που συγκεντρώθηκε άγγιξε τις 29.440 δρχ.

25. Λ. Μαρινελλης, 1922…, *ό.π.*, σελ. 64.

26. Λ. Μαρινελλης, *1922…, ό.π.*, σελ. 66-68. Συνολικά, συγκεντρώθηκαν 31.600 δρχ., οι οποίες δόθηκαν για την άμεση κάλυψη των αναγκών των προσφύγων.

27. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής…, ό.π.*, σελ. 26.

28. «Δια τους πρόσφυγας», *Νεολόγος Πατρών*, έτος ΚΘ΄, αρ. 174, (Πέμπτη 13 Οκτωβρίου 1922), σελ. 2.

29. Λ. Μαρινελλης, *1922…, ό.π.*, σελ. 70. Το ποσό του εράνου ανήλθε στις 40.000 δρχ.

30. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής…, ό.π.*, σελ. 30.

31. «Καταρτισμός επιτροπής προς περίθαλψην προσφύγων», Σημαία, έτος 9, αρ. 2589, (Πέμπτη 6 Οκτωβρίου 1922), σελ. 2.

32. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί…, ό.π.*, σελ. 52.

33. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί…, ό.π.*, σελ. 74-75.

34. «Η στέγασις των προσφύγων», *Σημαία*, έτος 9, αρ. 2774, (Κυριακή 23 Οκτωβρίου 1922), σελ. 2. Συγκεκριμένα «απεστάλησαν εις Μεσσήνην 718 [πρόσφυγες], Μεθώνην 200. Κορώνην 300, Πεταλίδιον 100, κ Λογκάν 75 και εις Καντιάνικα 75».

Οι αρχές φρόντισαν και για την οικονομική τους στήριξη παραχωρώντας σε κάθε οικογένεια ένα βιβλιάριο με χρηματικό ποσό αξίας 2 δρχ. ημερησίως, ενώ παράλληλα οργανώθηκαν συσσίτια και δόθηκαν ποσότητες βασικών αγαθών με δελτίο[35]. Το νομαρχιακό έργο προς συνέδραμε και η τοπική κοινωνία οργανώνοντας λαχειοφόρους αγορές, φιλανθρωπικές γιορτές και εράνους. Συνολικά, συγκεντρώθηκε το ποσό των 700.000 δρχ., το οποίο διανεμήθηκε στους πλέον απόρους και δυστυχείς πρόσφυγες[36]. Βοήθεια παρείχαν και πολλοί από τους γηγενείς προσφέροντας υλικά αγαθά, όπως ο υποδηματοποιός Αν. Πόταρης, ο οποίος «παρέδωσεν εις τον κ. Νομάρχην τρία ζεύγη καινούριων υποδημάτων ίνα παραδωθούν είς τους πρόσφυγας αξίας πεντακοσίων δραχμών»[37]. Σημαντική ήταν και η δράση των τοπικών συλλόγων, όπως ο Σύλλογος Κυριών Καλαμάτας, οι κυρίες του οποίου οργάνωσαν έρανο στις γειτονιές της πόλης[38]. Αντίστοιχα, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός παρείχε στους πρόσφυγες κουβέρτες, γάλα, όσπρια, όρυζα, άλευρα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης[39].

Η υγειονομική περίθαλψη των προσφύγων

Οι πρόσφυγες ήταν σωματικά και ψυχικά καταβεβλημένοι ύστερα από όσα είχαν υποστεί, με αποτέλεσμα να παρουσιάζουν την εικόνα «μάλλον πτωμάτων κινουμένων ή ζώντων ατόμων»[40]. Την υγεία τους επιβάρυναν και οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης, ενώ η ελλιπής σίτιση και η κατανάλωση τις περισσότερες φορές μολυσμένου νερού τους καθιστούσε ευάλωτους σε ασθένειες, όπως η ελονοσία, η φυματίωση και ο εξανθηματικός τύφος[41]. Η ανάγκη, επομένως, παροχής υγειονομικής περίθαλψης ήταν επιτακτική. Επικεφαλής της προσπάθειας ήταν το Υπουργείο Πρόνοιας, το οποίο ίδρυσε νοσοκομεία,

35. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί...*, *ό.π.*, σελ. 52.

36. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί...*, *ό.π.*, σελ. 54.

37. «Εισφοραί ειδών προς πρόσφυγας», Σημαία, έτος 9, αρ. 2088, (Σάββατο 1 Οκτωβρίου 1922), σελ. 2.

38. «Αφίξεις 1500 προσφύγων», Σημαία, έτος 9, αρ. 2746, (Τετάρτη 21 Σεπτεμβρίου 1922), σελ. 2. Συγκεκριμένα, αναφέρεται «την προσεχήν Παρασκευήν, θα περιέλθουν την πόλιν, ίνα συλλέξωσιν ενδύματα, εσώρουχα, σκεπάσματα και ει τι άλλο προς άμεσον ανακούφισιν των προσφύγων».

39. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί...*, *ό.π.*, σελ. 56.

40. Κ. Κατσαπης, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2007: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, σελ. 52-53.

41. Κ. Κατσαπης, «Δημόσια υγεία...», *ό.π.*, σελ. 52-53, 56-57.

παρείχε δωρεάν φάρμακα και διόρισε υγειονομικό προσωπικό. Το όλον εγχείρημα συνέδραμε η Κοινωνία των Εθνών καθώς και ξένες οργανώσεις, όπως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός και η Near East Relief[42].

Στην Πάτρα εμφανίστηκαν σχετικά γρήγορα επιδημικές ασθένειες, όπως ευλογία, εξανθηματικός τύφος και διφθερίτιδα[43]. Έτσι, οι τοπικές αρχές προχώρησαν στον εμβολιασμό των προσφύγων, ώστε να προστατευτούν τόσο οι νεοφερμένοι όσοι και οι γηγενείς. Η πρακτική αυτή συνεχίστηκε σε όλο το επόμενο διάστημα[44]. Παράλληλα, λειτούργησε λοιμοκαθαρτήριο στις αποθήκες Κρωββ και Στίβενς, το οποίο ήλεγχε όλους τους πρόσφυγες μόλις έφταναν στην Πάτρα[45]. Ακόμα, ορίστηκαν από τον Ιατροφαρμακευτικό Σύλλογο της πόλης επιβλέποντες ιατροί για τις προσωρινά εγκατεστημένες προσφυγικές ομάδες, ενώ κλήθηκαν οι ιδιώτες θεράποντες να περιθάλπουν δωρεάν όσους έχουν ανάγκη[46]. Επιπλέον, ένα τμήμα του Δημοτικού Νοσοκομείου εκκενώθηκε για να εγκατασταθούν οι άρρωστοι πρόσφυγες, ενώ ταυτόχρονα, σε τμήμα του Βρεφοκομείου οργανώθηκε η υγειονομική περίθαλψη για τα προσφυγόπουλα[47].

Ωστόσο, παρά την όποια κινητοποίηση οι ανάγκες της υγειονομικής περίθαλψης των προσφύγων ήταν ακόμα επιτακτικές[48]. Για το λόγο αυτό, κρίθηκε αναγκαία η άμεση κατασκευή νοσοκομείων για τους πρόσφυγες, το σημαντικότερο από τα οποία οργανώθηκε στο «Αθανασοπούλειο» σχολείο στην οδό Μαιζώνος. Αυτό δεχόταν το μεγαλύτερο τμήμα των ασθενών προσφύγων, με αποτέλεσμα να αποκαλείται ως το «Νοσοκομείο των προσφύγων». Αντίστοιχα ιδρύματα ήταν το νοσοκομείο «Ευλογιώντων», το Δημοτικό Βρεφοκομείο και το νοσοκομείο φυματικών, το οποίο λειτουργούσε στο οίκημα Τρεμπέλα[49]. Τα ιδρύματα όμως, αυτά δεν επαρκούσαν για την κάλυψη των αναγκών των προσφύγων[50]. Έτσι, οι νεοφερμένοι μπορούσαν να αναζητήσουν βοήθεια και στα ιδιωτικά ιατρεία των γιατρών της Πάτρας, οι οποίοι προσέφεραν δωρεάν τις υπηρεσίες τους συγκινημένοι από όσα βίωναν οι πρόσφυγες[51]. Αντίστοιχα ση-

---

42. Σπ. Μουρατιδης, *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας…*, *ό.π.*, σελ. 118-119, 121.

43. Λ. Μαρινελλης, *1922…*, *ό.π.*, σελ. 152.

44. Λ. Μαρινελλης, *1922…*, *ό.π.*, σελ. 104.

45. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής…*, *ό.π.*, σελ. 29.

46. «Δια τον Ιατρικόν Σύλλογος», Νεολόγος Πατρών, έτος ΚΘ΄, αρ. 162, (Σάββατο 1 Οκτωβρίου 1922), σελ. 2.

47. Λ. Μαρινελλης, 1922…, *ό.π.*, σελ. 108.

48. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής…*, *ό.π.*, σελ. 22.

49. Λ. Μαρινελλης, *1922…*, *ό.π.*, σελ. 108-110.

50. Κ. Κατσαπης, «Δημόσια υγεία,…», *ό.π.*, σελ. 67.

51. Λ. Μαρινελλης, *1922…*, *ό.π.*, σελ. 112. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι «ο παιδίατρος-παθολόγος ιατρός Δ. Καλατζόπουλος δέχεται καθ' εκάστην 2-4 μ.μ. Οδός Σταχτούρη 48 τους εκ Μικράς Ασίας πρόσφυγας αδιακρίτως και τους απόρους της πόλεως εντελώς δωρεάν 4-8 μ.μ. και ο οφθαλμίατρος κ. Θ. Θεοδωρακόπουλος δέχεται τους πρόσφυγας τους πάσχοντας εκ των οφθαλμών δωρεάν και καθ' εκάστην 4-5 μ. Οδός Πατρέως 5».

μαντική ήταν και η αρωγή των φαρμακοποιών, οι οποίοι εκτελούσαν δωρεάν όλες τις προσφυγικές συνταγές[52].

Όπως στην Πάτρα έτσι και στην Καλαμάτα, οι πρόσφυγες ήταν κομιστές διάφορων επιδημιών, οι οποίες εξαπλώνονταν περισσότερο εξαιτίας του υγρού κλίματος και των άσχημων συνθηκών διαβίωσης. Η Νομαρχία αντιμετωπίζοντας το φάσμα της εμφάνισης ασθενειών αποφάσισε να αραιώσει τον αριθμό των προσφύγων ενισχύοντας την καθαριότητά τους[53]. Παράλληλα, οι ιατροφαρμακευτικός σύλλογος της πόλης παρείχε δωρεάν τις υπηρεσίες του[54]. Στο σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί πως η ιδιωτική πρωτοβουλία δεν αναπτύχθηκε στον ίδιο βαθμό με τις αντίστοιχες υπηρεσίες της αχαϊκής πρωτεύουσας.

Η μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων και οι φορείς της

Το μεγαλύτερο πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει το κράτος ήταν η εξεύρεση μόνιμης κατοικίας για τους πρόσφυγες, καθώς εκτός από τον μεγάλο αριθμό τους οι προσφυγικές ομάδες βρίσκονταν συνεχώς σε κίνηση, με αποτέλεσμα η αποκατάσταση τους να αποκτά χαρακτηριστικά τιτάνιου έργου[55]. Ακόμα, οι διαθέσιμοι κατοικήσιμοι χώροι εντός των πόλεων ήταν ελάχιστοι, με αποτέλεσμα το κράτος να κατευθύνει τους πρόσφυγες προς την ύπαιθρο. Η αγροτική αποκατάσταση, άλλωστε, ήταν λιγότερο δαπανηρή καθώς υπήρχαν διαθέσιμες καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Τέτοιες γαίες, όμως, ήταν ελάχιστες στην Πελοπόννησο[56]. Το γεγονός αυτό εξηγεί και το μικρό ποσοστό των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν εκεί, ένα ποσοστό που κυμάνθηκε από το 17,3% στην περιοχή του Αιγίου έως το 0,9% στα Φιλιατρά[57]. Ωστόσο, παρά τον σχετικά μικρό αριθμό τους[58], η αποκατάσταση των προσφύγων

52. Λ. Μαρινελλης, *1922…*, *ό.π.*, σελ. 103, 112.

53. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί…*, *ό.π.*, σελ. 52-53.

54. «Η ιατρική περίθαλψις των προσφύγων», Σημαία, έτος 9, αρ. 2764, (Τετάρτη 12 Οκτωβρίου 1922), σελ. 1.

55. Σπ. Μουρατιδης, *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας…*, *ό.π.*, σελ. 44-45.

56. Γ. Λαμψιδης, *Οι πρόσφυγες του 1922…*, *ό.π.*, σελ. 80. Χαρακτηριστικά, την περιοχή της Αχαιοήλιδας υπήρχε μόνο ένα μεγάλο κτήμα, όταν στην Μακεδονία οι μεγάλες εκτάσεις άγγιζαν τις 130.

57. Ενδιάμεσα ποσοστά ήταν το 12,3% στην Καλαμάτα, το 12,2% στο Άργος, το 10,8% στην Πάτρα, το 3,8% στην Σπάρτη και 2,5% στην Αμαλιάδα. Προκύπτει, επομένως, ότι μεγαλύτερο ποσοστό προσφύγων κινήθηκε στην Καλαμάτα παρά στην αχαϊκή πρωτεύουσα. Ο λόγος ίσως ήταν ότι οι τοπικές αρχές της Μεσσηνίας φρόντισαν να εγκαταστήσουν τους νεοφερμένους εντός των ορίων της πρωτεύουσάς τους, εν αντιθέσει με την περίπτωση της Πάτρας που διασκόρπισε τους πρόσφυγες και σε άλλες περιοχές γύρω από αυτήν, Γ. Λαμψιδης, *Οι πρόσφυγες του 1922…*, *ό.π.*, σελ. 168.

58. Θεωρείται μικρός ο αριθμός των προσφύγων εάν εξεταστεί συγκριτικά με τον αντίστοιχο αριθμό π0ου κινήθηκε προς τις Νέες Χώρες.

ήταν αρκετά δύσκολη, γεγονός που κατέστησε αναγκαία την συνδρομή όλων των φορέων. Ο σημαντικότερος από αυτούς ήταν το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, που ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1922. Από τις πρώτες ενέργειές του ήταν η συνέχιση των εράνων, η διανομή 300.000 κουβερτών και ισάριθμων κλινών και κλινοστρωμάτων, η οργάνωση συσσιτίων, η ίδρυση προσφυγικών εργαστηρίων και ο έλεγχος των επιδημιών[59], ενώ προχώρησε και στην ανέγερση προσφυγικών οικιών, μερικά από τα οποία οικοδομήθηκαν στο νομό της Αχαιοήλιδας. Συγκεκριμένα, εντός της πόλης κτίστηκαν 300 δωμάτια, 100 στο Αίγιο και 60 στον Πύργο, τα οποία ήταν ξύλινα και για τις στέγες είχε χρησιμοποιηθεί πισσόχαρτο[60]. Δεν χρησιμοποιήθηκαν κεραμίδια για λόγους οικονομίας. Άλλωστε, τα οικήματα είχαν προσωρινό χαρακτήρα και επομένως, η αντοχή τους στο χρόνο δεν ενδιέφερε τους ιθύνοντες[61]. Για το λόγο αυτό, δεν δόθηκε μέριμνα για την κατασκευή έργων κοινής ωφελείας[62].

Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων δεν έδρασε στον ίδιο βαθμό στην περιοχή της Καλαμάτας, εξαιτίας της παρουσίας εκεί των επιτροπών του Υπουργείου Πρόνοιας[63]. Ο συγκεκριμένος φορέας διαμοίρασε αγαθά και κατασκεύασε δύο συνοικισμούς με συνολικά 219 οικίες[64]. Ο πρώτος ονομάστηκε Κορδιά και ο δεύτερος Ανάληψη ή Χηρέικα[65]. Το 1932 ανήγειρε ακόμα δύο συνοικισμούς, τον Άγιο Κωνσταντίνο που περιλάμβανε 50 οικίες και την Αγία Τριάδα, η οποία διέθετε 90 σπίτια. Τα οικήματα των δύο αυτών συνοικισμών δεν ήταν ξύλινα αλλά λίθινα, καθώς οι πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς συνθήκες είχαν δείξει πως το όνειρο της επιστροφής θα παρέμενε μόνο όνειρο[66].

Σημαντικό ήταν και το έργο της Λιμενικής Επιτροπής Πατρών, η οποία αποφάσισε το Φεβρουάριο του 1923 να κατασκευάσει τον πρώτο οικισμό της Πάτρας, ο οποίος βρισκόταν απέναντι την παραλία ανάμεσα στο πτωχοκομείο

---

59. «Το ταμείο περιθάλψεως προσφύγων. Ο σκοπός της ιδρύσεως – το έργον του. Οι συνοικισμοί και η εγκατάστασις», *Αναμνηστικόν Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, Αθήνα 1925, σελ. 36.

60. «Το ταμείο περιθάλψεως προσφύγων..., *ό.π.*, σελ. 37-38. Η κατασκευή ξύλινων οικιών αποφασίστηκε καθώς ο συγκεκριμένος τύπος ήταν αρκετά διαδεδομένος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου οι καιρικές συνθήκες ήταν διαφορετικές. Επομένως, οι ξύλινες κατοικίες θεωρούνταν ακατάλληλες για τον χώρο της Πελοποννήσου. Όμως, το μικρό κόστος παραγωγής οδήγησε στην έγκριση αυτού του τύπου σπιτιών, Β. Γκιζελη, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί..., ό.π.*, σελ. 138-139.

61. Φ. Γεωργοπουλου, «Πρόσφυγες..., *ό.π.*, σελ. 83.

62. Β. Γκιζελη, *Κοινωνική μετασχηματισμό..., ό.π.*, σελ. 136.

63. Φ. Γεωργοπουλου, «Πρόσφυγες..., *ό.π.*, σελ. 86. Τα σπίτια αυτά παρουσίαζαν την ίδια μορφή και τα ίδια υλικά με τους οικίσκους του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων.

64. Η δράση που επέδειξε το Υπουργείο Πρόνοιας στην Καλαμάτα δεν φαίνεται να υπήρξε στην Πάτρα. Ίσως αυτό δικαιολογείται από το γεγονός ότι στις περιοχές αυτές έδρασε αρκετά γρήγορα το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων.

65. Το όνομά του προήλθε από το γεγονός ότι εκεί κατ΄ έφυγαν χήρες και ορφανά.

66. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί..., ό.π.*, σελ. 60-61.

και το εργοστάσιο πάγου[67]. Εκεί εγκαταστάθηκαν 250 οικογένειες που προηγουμένως ήταν στεγασμένοι σε αποθήκες, η παραμονή τους, όμως, εκεί δεν μπορούσε να συνεχιστεί λόγω του εξανθηματικού τύφου που ξέσπασε στο χώρο αυτό[68]. Αρχικά, ο οικισμός θα λειτουργούσε προσωρινά αλλά λόγω των συνθηκών η παραμονή των προσφύγων συνεχίστηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα, με αποτέλεσμα ο οικισμός να λάβει τα χαρακτηριστικά κέντρου συγκέντρωσης[69]. Με το πέρασμα του χρόνου, η εικόνα του οικισμού έμοιαζε με εκείνη των άλλων παραγκουπόλεων[70].

Παρά τις όποιες προσπάθειες οι αρχές δεν κατάφεραν να επιλύσουν το ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων. Έτσι, το έργο αυτό ανατέθηκε στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) που δημιουργήθηκε με την στήριξη της ΚτΕ[71]. Ο φορέας αυτός έδωσε έμφαση στην αγροτική αποκατάσταση, ενώ στα αστικά κέντρα περιορίστηκε στην υλοποίηση κάποιων μικρών παρεμβάσεων. Για παράδειγμα στην περίπτωση της Πάτρας προχώρησε σε κάποιες τροποποιήσεις των κτιρίων του ΤΠΠ, ώστε αυτά να γίνουν πιο λειτουργικά[72]. Σταδιακά, όμως, αντιλαμβανόμενη τις ανάγκες προχώρησε στην ίδρυση προσφυγικών συνοικισμών. Στην αχαϊκή πρωτεύουσα οι οικισμοί αυτοί κτίστηκαν στα όρια της πόλης, ώστε οι πρόσφυγες να είναι αθέατοι για τους γηγενείς[73]. Ο πρώτος από αυτούς οικοδομήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1924 στα οικόπεδα του Ρούφου κοντά στον καταυλισμό των αθίγγανων[74]. Συνολικά κτίστηκαν 276 μονώροφες κατοικίες, όπου εγκαταστάθηκαν 370

---

67. Λ. Μαρινελλης, *1922…, ό.π.*, σελ. 189.

68. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής…, ό.π.*, σελ. 32. Το έργο της ανέγερσης ανατέθηκε στα τέλη του Μαρτίου στον εργολάβο Ανδρέα Τσιγγάρη, ο οποίος χρησιμοποίησε ως εργάτες πρόσφυγες. Συνολικά ανεγέρθηκαν 72 ξύλινα μονώροφα σπίτια διαστάσεων 33,43 τ.μ. κατασκευασμένα από λαμαρίνες και πισσόχαρτο. Για το δάπεδο χρησιμοποιήθηκε πατημένο χώμα, Λ. Μαρινελλης, 1922…, *ό.π.*, σελ. 190.

69. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής…, ό.π.*, σελ. 36.

70. Φ. Γεωργοπουλου, «Πρόσφυγες…, *ό.π.*, σελ. 89-90, Λ. Μαρινελλης, 1922…, *ό.π.*, σελ. 190-191, Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής…, ό.π.*, σελ. 33. Τα σπίτια ήταν ετοιμόρροπα, η αποχέτευση και ο ηλεκτρισμός ανεπαρκείς και οι δρόμοι γεμάτοι λάσπες. Ωστόσο, υπήρχε άφθονο νερό.

71. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί…, ό.π.*, σελ. 73. Η ΕΑΠ έδρασε το διάστημα από τον Σεπτέμβριο του 1923 έως στις 31 Δεκεμβρίου 1930. Η λειτουργία της στηριζόταν στα δάνεια που εξώδωσε η ΚτΕ και τα έσοδα του ΤΠΠ. Μετά την λήξη της θητείας της το έργο συνεχίστηκε από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας.

72. Β. Γκιζελη, *Κοινωνική μετασχηματισμοί…, ό.π.*, σελ. 168-170.

73. Ν. Μιζταλης, *Η συνοικία της σιωπής…, ό.π.*, σελ. 35, Λ. Μαρινελλης, *1922…, ό.π.*, σελ. 189.

74. Λ. Μαρινελλης, *1922…*, σελ. 195, Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής…, ό.π.*, σελ. 39-40. Αξίζει να τονιστεί ότι οι αθίγγανοι αρχικά αντέδρασαν. Ωστόσο οι όποιες διαφορές σταδιακά αμβλύνθηκαν και οι αθίγγανοι προΐστατο πλέον στα προσφυγικά συλλαλητήρια.

πολύτεκνες οικογένειες από την Σμύρνη[75]. Ταυτόχρονα, ξεκίνησαν και οι εργασίες για τον δεύτερο συνοικισμό, στα Γερανέικα, όπου κατασκευάστηκαν περίπου 430 διώροφες τετραπλοκατοικίες από την εταιρεία Βορειάδη-Καλκάνη και Σία[76]. Εκεί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στα τέλη Νοεμβρίου 1925[77]. Στον συνοικισμό υπήρχε μόνο μία δημοτική βρύση, που λειτουργούσε συγκεκριμένες ώρες, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να λογοφέρουν και να χειροδικούν για την σειρά προτεραιότητας, ενώ προβλήματα υπήρχαν και με τον φωτισμό και την ηλεκτροδότηση[78]. Το 1928 αποφασίστηκε η ίδρυση και τρίτου συνοικισμού στα οικόπεδα Θεοφανόπουλου ως συνέχεια του δεύτερου[79]. Κτίστηκαν 216 μονώροφες διπλοκατοικίες με κήπο και πρασιά. Δεν υπήρχε, όμως, ύδρευση και αποχέτευση και σε κάποιες περιπτώσεις για να μπει μία οικογένεια σπίτι της έμπαινε μέσω του δωματίου άλλης οικογένειας[80]. Οι παραπάνω τρεις συνοικισμοί ενώθηκαν και δημιούργησαν τα «Προσφυγικά»[81]. Τέλος, το 1934 ιδρύθηκε ο τέταρτος συνοικισμός στην περιοχή Καραβά με την ενθάρρυνση των προσφύγων καθώς εκεί υπήρχε ηλεκτρισμός και ύδρευση, ενώ το έδαφος ήταν ομαλό και επίπεδο[82]. Εκεί κατασκευάστηκαν 38 οικίες με αυλή και χώρους πρασιάς[83]. Τέλος, πρόσφυγες αποκαταστάθηκαν και αγροτικά γύρω από την αχαϊκή πρωτεύουσα. Ο σημαντικότερος από τους οικισμούς δημιουργήθηκε σε εδάφη εκτάσεως 400 στρεμμάτων που ανήκαν στη μονή Γεροκομείου, από την οποία πήρε ο συνοικισμός το όνομά του. Τα εδάφη αυτά απαλλοτριώθηκαν από το κράτος και διανεμήθηκαν σε 40 οικογένειες προσφύγων, οι οποίες έλαβαν και σπόρους, εργαλεία, ζώα και αγροτικές κατοικίες[84]. Αντίστοιχος συνοικισμός ιδρύθηκε και στο Ρίο, μικρότερης όμως έκτασης. Στους εκεί πρόσφυγες δόθηκαν εκτάσεις 10 έως 15 στρεμμάτων, εργαλεία και άλογα[85]. Αγροτικά αποκαταστάθηκαν και οι πρόσφυγες που βρέθηκαν στην περιοχή του Λάπα και του Απιδώνα, δύο χωριά κοντά

75. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής...*, *ό.π.*, σελ. 42.

76. Λ. Μαρινελλης, *1922...*, σελ. 196-197.

77. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής...*, *ό.π.*, σελ. 45-47. Συνολικά, φαίνεται να εγκαταστάθηκαν 500 οικογένειες.

78. Λ. Μαρινελλης, *1922...*, *ό.π.*, σελ. 196, Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής...*, *ό.π.*, σελ. 49.

79. Λ. Μαρινελλης, *1922...*, *ό.π.*, σελ. 207.

80. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής...*, *ό.π.*, σελ. 56-58, Λ. Μαρινελλης, *1922...*, *ό.π.*, σελ. 208-210. Παρά, όμως, τις δυσκολίες ο συνοικισμός αυτός εξελίχθηκε στον πιο όμορφο χάρη στην προσωπική πρωτοβουλία των προσφύγων.

81. «Προσφυγικοί συνοικισμοί Πατρών Τα προσφυγικά», Κ.Μ.Σ. Φάκελος «Σημερινή Εγκατάσταση».

82. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής...*, *ό.π.*, σελ. 61.

83. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής...*, *ό.π.*, σελ. 62.

84. Λ. Μαρινελλης, *1922...*, *ό.π.*, σελ. 201-202.

85. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής...*, *ό.π.*, σελ. 51.

στην Πάτρα[86]. Αντίθετα, αστικά αποκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες στο Αίγιο, στους συνοικισμούς Δεξαμενής και Τεμένης, στους οποίους αρχικά οι συνθήκες ήταν άσχημες αλλά χάρη στην πρωτοβουλία των προσφύγων η κατάσταση βελτιώθηκε αισθητά[87]. Παρά, όμως, τις προσπάθειες το πρόβλημα της στέγης δεν επιλύθηκε με αποτέλεσμα οι ευπορότεροι να κτίζουν τα δικά τους σπίτια. Το κράτος τους συνέδραμε παραχωρώντας τους δάνεια και οικόπεδα κάτω από την πλατεία Βουδ[88].

Προσφυγικοί συνοικισμοί δημιουργήθηκαν σε όλη την Πελοπόννησο. Αρχικά, στο νομό Κορινθίας ιδρύθηκαν δύο τέτοιοι οικισμοί. Ο πρώτος ιδρύθηκε το 1929 και ονομάστηκε Άγιος Σπυρίδωνας. Βρισκόταν στην αρχή της πόλης και περιλάμβανε 700 σπίτια. Ο δεύτερος ήταν μικρότερης έκτασης και ήταν τοποθετημένος έξω από την πόλη. Αυτό ονομάστηκε Αγιαννιώτικα και αποτελούνταν από 60 κατοικίες. Απέναντί του υπήρχε μία παραγκούπολη, στην διέμεναν αρκετοί πρόσφυγες[89]. Ακόμα, προσφυγικός συνοικισμός ιδρύθηκε και στο Ξυλόκαστρο, το 1929, και περιλάμβανε 38 κατοικίες[90]. Τον ίδιο χρόνο εγκαινιάστηκε και ο συνοικισμός στο Βέλο, ενώ το ίδιο διάστημα ξεκίνησαν και οι εργασίες για τον οικισμό στο Κιάτο, στο οποίο κατασκευάστηκαν 105 προσφυγικές οικίες[91].

Η ΕΑΠ δημιούργησε συνοικισμούς και στο νομά Μεσσηνίας. Συγκεκριμένα, το 1930 έκτισε 68 κατοικίες στον Άγιο Ιωάννη Αβρανίου. Αντίστοιχος ήταν και ο αριθμός των σπιτιών στον δεύτερο συνοικισμό στην Ανατολική Παραλία. Το ίδιο διάστημα κατασκεύασε 52 οικίες στην περιοχή της Μεσσήνης. Ο νέος αυτός συνοικισμός ονομάστηκε «Παλαιά Βρύση»[92]. Αρκετούς συνοικισμούς ίδρυσε η ΕΑΠ και στο νομό Ηλείας, καθώς στον Πύργο δεν υπήρχαν δυνατότητες επαγγελματικής αποκατάστασης. Από τους σημαντικότερους ήταν ο οικισμός του Αγίου Διονυσίου. Αρχικά, εκεί είχε εγκατασταθεί ένας σημαντικός αριθμός προσφύγων. Όμως, λόγω της οικονομικής ανέχειας αναγκάστηκαν να μετακινηθούν, με αποτέλεσμα να διασκορπισθούν, γεγονός που δεν τους προσέδωσε στοιχεία ομοιογένειας[93]. Προσφυγικές εστίες κατασκευάστηκαν και στην

86. Λ. Μαρινελλης, *1922...*, *ό.π.*, σελ. 235. Στο Λάππα εγκαταστάθηκαν και κάποιοι Αρμένιοι πρόσφυγες. «Σημερινή Εγκατάσταση Συνοικισμοί Πατρών», *Κ.Μ.Σ. Φάκελος «Σημερινή Εγκατάσταση».*

87. Λ. Μαρινελλης, 1922..., *ό.π.*, σελ. 225-233.

88. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής...*, *ό.π.*, σελ. 58, 65.

89. «Συνοικισμοί Κορίνθου», Κ.Μ.Σ. *Φάκελος «Σημερινή Εγκατάσταση».*

90. «Σημερινή Εγκατάσταση Ξυλόκαστρου», 2*Κ.Μ.Σ. Φάκελος «Σημερινή Εγκατάσταση».*

91. «Συνοικισμός Βέλου» και «Συνοικισμός Κιάτου», Κ.Μ.Σ. Φάκελος «Σημερινή Εγκατάσταση».

92. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί...*, *ό.π.*, σελ. 60-61.

93. «Σημερινή Εγκατάσταση προσφύγων στον Πύργο», Κ.Μ.Σ. *Φάκελος «Σημερινή Εγκατάσταση».*

Αμαλιάδα και συγκεκριμένα στους συνοικισμούς Καραμάνγλου και Καλίτσα ή Αγίου Γεωργίου. Οι κάτοικοί τους, όμως, λόγω των συνθηκών παρέμειναν για μικρό χρονικό διάστημα και στην συνέχεια διασκορπίστηκαν[94]. Πιο σημαντικοί ήταν οι οικισμοί στην περιοχή της Γαστούνης, οι οποίοι έφεραν τα ονόματα «Καλό Πηγάδι», «Αγκινάρα» και «Χουντρομάρα»[95]. Τέλος, στην Ηλεία η ΕΑΠ ίδρυσε προσφυγικούς συνοικισμούς στην Κυλλήνη, την Γλύφα Ηλείας, τον Άγιο Διονύσιο Λεχαινών και την Μανωλάδα, όπου οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν κατ' εξαίρεση αγροτικά[96]. Τέλος, προσφυγικοί οικισμοί ιδρύθηκαν και στην Νέα Κίο Αργολίδας καθώς και στο Ναύπλιο. Εκεί οργανώθηκαν δύο, το Νέο Βυζάντιο και οι Άγιοι Πάντες[97]. Τέλος, η ΕΑΠ έκτισε προσφυγικά σπίτια στην Καστανιά Σπάρτης αλλά και στην Κυπαρισσία, την Πύλο και την Τρίπολη, για τα οποία οι πληροφορίες είναι ελάχιστες[98].

Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων

Εκτός, όμως, από την εξεύρεση μόνιμης κατοικίας οι αρχές προσπάθησαν να εξασφαλίσουν στους νεοφερμένους εργασία. Για το αυτό, στην διαδικασία εγκατάστασης δόθηκε έμφαση στην επαγγελματική τους ιδιότητα, χωρίς, ωστόσο, αυτό να καταστεί εφικτό[99]. Μεγαλύτερα προβλήματα είχαν να αντιμετωπίσουν οι πρόσφυγες στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπου οι νεοφερμένοι αναγκάζονταν τις περισσότερες φορές να εργάζονται περιστασιακά σε αρκετά επιβλαβείς δουλειές χωρίς να αμείβονται αντίστοιχα[100].

Η εικόνα αυτή παρουσιαζόταν και στην πόλη της Πάτρας, όπου οι αρχές δεν μερίμνησαν για την εξεύρεση εργασίας. Έτσι, αρκετοί από τους νεοφερμένους μόλις έφτασαν στην αχαϊκή πρωτεύουσα έστησαν τους δικούς τους εμπορικούς πάγκους[101]. Ακόμα, πολλοί άνοιξαν μαγαζιά δίπλα στους συνοικισμούς στα οποία έδωσαν και ιωνικά ονόματα[102], όπως και χώρους ψυχα-

94. «Σημερινή Εγκατάσταση προσφύγων στην Αμαλιάδα», Κ.Μ.Σ. *Φάκελος «Σημερινή Εγκατάσταση».*

95. «Σημερινή Εγκατάσταση Προσφύγων στην Γαστούνη», Κ.Μ.Σ. *Φάκελος «Σημερινή Εγκατάσταση».*

96. «Ν.Μανωλάδας», Κ.Μ.Σ. *Φάκελος «Σημερινή Εγκατάσταση».*

97. «Σημερινή εγκατάσταση Μποινάκι», Κ.Μ.Σ. Φάκελος «Σημερινή Εγκατάσταση».

98. «Σημερινή Εγκατάσταση Προσφύγων – Συνοικισμός Άργους» και «Σημερινή Εγκατάσταση στην Νότιο και Δυτική Πελοπόννησο», Κ.Μ.Σ. Φάκελος «Σημερινή Εγκατάσταση».

99. Γιωργος Λαμψιδης, *Οι πρόσφυγες..., ό.π.*, σελ. 15.

100. Λ. Μαρινελλης, *1922..., ό.π.*, σελ. 135.

101. Ν. Μιτζαλης, *Η συνοικία της σιωπής..., ό.π.*, σελ. 97.

102. Λ. Μαρινελλης, *1922..., ό.π.*, σελ. 385. Τα μαγαζιά αυτά ήταν συνήθως Ζαχαροπλαστεία, Ζυθοποιία και Ρακάδικα, Ι.Α. Μαστιδης, «Η ζωή των νέων κατοίκων», *Πανελλήνιον & Μικρασιατικόν Ημερολόγιον*, Αθήνα 1926, σελ. 46.

γωγίας και κατανάλωσης, ο κόσμος των οποίων ήταν αμιγώς προσφυγικός. Εκεί οι άνθρωποι γεύονταν ανατολίτικα εδέσματα και απολάμβαναν λαϊκά θεάματα[103]. Παράλληλα, οι πρόσφυγες εργάστηκαν στον οικοδομικό κλάδο, στον οποίο, όμως η απασχόληση ήταν εφήμερη και περιστασιακή, ενώ κάποιοι ασχολήθηκαν με την γεωργία και την αλιεία[104]. Αντίθετα, μεγάλος αριθμός προσφύγων εντάχθηκε ως εργατικό προσωπικό στις βιομηχανίες της περιοχής, όπου η ζήτηση εργατικών χεριών ήταν αρκετά μεγάλη[105]. Συγκεκριμένα, βρήκαν εργασία σε κλωστοϋφαντουργίες και αλευροποιίες, καθώς σε αυτούς τους τομείς οι πρόσφυγες λόγω των προηγούμενων οικονομικών δραστηριοτήτων που ασκούσαν, είχαν αρκετή πείρα και γνώσεις[106]. Η πλειονότητα, όμως, των προσφύγων εργάστηκε σε ταπητουργίες. Ιδιαίτερα οι γυναίκες εργάτριες παρουσιάζονταν ως «πεπειραμένες, με γρήγορο και σταθερό χέρι» από τις οποίες «οι πιο πεπειραμένες δένουν ως και 20.000 κόμπους την ημέρα»[107]. Το γυναικείο φύλο, όμως, αναζήτησε εργασία και ως βοηθητικό προσωπικό σε σπίτια αναλαμβάνοντας τον ρόλο της παραμάνας ή της παιδαγωγού, καθώς στην πλειονότητά του ήταν εξαιρετικά μορφωμένο και μιλούσε αρκετές γλώσσες[108]. Στο σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί ότι οι γυναίκες αναγκάστηκαν να εργαστούν όχι μόνο για βιοποριστικούς λόγους αλλά και για να προστατευτούν από τον κίνδυνο να ατιμαστούν, καθώς στο χώρο της εργασίας έβρισκαν ένα προστατευμένο περιβάλλον μακριά από τα αδιάκριτα βλέμματα[109].

---

103. Ληδα Παπαστεφανακη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά (1870-1940)*, Αθήνα 2006, σελ. 73-74. *Αναμνηστικόν Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, Αθήνα 1925, σελ. 73. Πολλοί πρόσφυγες φρόντισαν να διαφημίσουν τα μαγαζιά τους. Χαρακτηριστικά, αναφέρεται ότι «Ήρχισεν τας εργασίας του υπό το σύστημα του ΑΙ – ΛΑΙΦ της Σμύρνης. Η διεύθυνσίν του ειδοποιεί το κοινόν των Πατρών ότι εις το Κέντρον των Ιώνων θα ευρίσκη εκτός του παγωμένου ζύθου, κεφέ, ούζο, γάλα, φλυκίσματα, κονιάκ, εγχώρια και ευρωπαϊκά λικέρ ως και ουίσκη. Εκτός τούτων παρέχονται και κρύα φαγητά, ζαμπόν, ροκφόρ, τσίστερ, σαλάμι κλπ. Το Κέντρον διανυκτερεύει με ιδιαιτέραν υπηρεσίαν. Μία επίσκεψις θα σας μείνει αλησμόνητος. Τιμαί προπολεμικαί». «Το Ιωνικόν Κέντρον», Νεολόγος Πατρών, έτος ΚΘ΄, αρ. 31, (Πέμπτη 2 Φεβρουαρίου 1932), σελ. 2.

104. Λιλα Λεοντιδου, *Πόλεις της σιωπής, εργατικός εποικισμός της Αθήνα και του Πειραιά, 1900-1940*, Αθήνα 1989, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, σελ. 181.

105. Ληδα Παπαστεφανακη, *Εργασία..., ό.π.*, σελ. 49. Η Πάτρα ήταν η τέταρτη βιομηχανική πόλη της χώρας.

106. Λιζα Μιχελη, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός, Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, Αθήνα 1992, Εκδόσεις Δρώμενα, σελ. 212.

107. Λιλα Λεοντιδου, *Πόλεις της σιωπής..., ό.π.*, σελ. 198.

108. Λ. Μαρινελλης, 1922..., *ό.π.*, σελ. 134-135. Στον Τύπο υπήρχαν αγγελίες που ανέφεραν «Πρόσφυξ νεαρωτάτη ζητεί θέσιν παραμάνας. Γάλα υγιές άφθονον» ή «Πρόσφυξ διδασκάλισσα ζητεί παραδόσεις κατ' οίκον. Πληροφορίαι ξενοδοχείον η "Η Αφθονία"».

109. Λιζα Μιχελη, *Προσφύγων βίος..., ό.π.*, σελ. 208-209.

Αντίστοιχοι ήταν και οι κλάδοι στους οποίους βρήκαν καταφύγιο και οι πρόσφυγες στην Καλαμάτα. Το διάστημα αυτό, η μεσσηνιακή πρωτεύουσα είχε αρκετές βιομηχανίες, στις οποίες μεγάλος αριθμός προσφύγων βρήκε μία θέση εργασίας[110]. Ιδιαίτερα, οι νεοφερμένοι εντάχθηκαν στις καπνοβιομηχανίες, όπου το ποσοστό τους άγγιζε το 31,90%[111]. Παράλληλα, πολλοί πρόσφυγες απορροφήθηκαν από την γεωργία και πιο συγκεκριμένα από την καπνοκαλλιέργεια, η οποία άνθιζε στην περιοχή. Αρκετοί, όμως, εργάστηκαν και ως ειδικευμένοι τεχνίτες, καθώς μετά την εγκατάστασή τους έφερναν μαζί τους τις γνώσεις και τις τέχνες τους. Παράλληλα, και στην Καλαμάτα όπως και στην Πάτρα αρκετοί ήταν οι πρόσφυγες που ίδρυσαν τις δικές τους δουλειές είτε στο χώρο του μικρεμπορίου είτε στον κλάδο της βιομηχανίας. Χαρακτηριστικά, μία από τις μεγαλύτερες αλευροβιομηχανίες άνηκε σε σμυρναίο πρόσφυγα. Τέλος, και στην Καλαμάτα, όπως και στην αχαϊκή πρωτεύουσα σημαντικό μέρος του γυναικείου προσφυγικού πληθυσμού εισήλθε στην αγορά εργασίας είτε ως εργάτριες είτε ως υπηρέτριες. Άλλες πάλι επέλεξαν να εργαστούν εντός του οίκου τους[112].

Οι σχέσεις γηγενών και προσφυγών

Τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής δημιούργησαν συναισθήματα συμπόνιας στους γηγενείς πληθυσμούς. Έτσι, αρκετοί Έλληνες ανέλαβαν να περιθάλψουν πρόσφυγες παρέχοντάς τους στέγη και ασφάλεια. Υπήρχε, όμως, και μία μεγάλη μερίδα που θορυβήθηκε και ένιωσε κάποια δυσφορία στο θέαμα των νεοφερμένων, καθώς έβλεπαν τους πρόσφυγες να εγκαθίσταται στις εθνικές γαίες, τις οποίες θεωρούσαν πως τους ανήκαν[113]. Παράλληλα, οι ντόπιοι αναγκάστηκαν να παραχωρήσουν έστω και προσωρινά στους πρόσφυγες τα σπίτια τους, πρακτική που τους δημιουργούσε αισθήματα ανασφάλειας[114]. Ακόμα, η παρουσία των προσφύγων στην εγχώρια αγορά εργασίας έπληττε τα οικονομικά συμφέροντα των γηγενών, καθώς οι πρώτοι έδειχναν τεράστιο ζήλο, με αποτέλεσμα να

110. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί...*, *ό.π.*, σελ. 97. Στην πόλη υπήρχαν μεταξουργίες, οινοποιίες, σαπωνοποιίες, πυρηνελαιουργίες και καπνοβιομηχανίες.

111. Αναμνηστικόν Προσφυγικό Ημερολόγιον, Αθήνα 1925, σελ. 96, Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί...*, *ό.π.*, σελ. 96-97.

112. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί...*, *ό.π.*, σελ. 100-102.

113. Σπ. Μουρατιδης, *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας...*, *ό.π.*, σελ. 163.

114. Κ. Κατσαπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Πέρα από την καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2007, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, σελ. 120.

δημιουργήσουν τις δικές τους επιχειρήσεις, οι οποίες με το πέρασμα του χρόνου μεγαλουργούσαν[115]. Ο σημαντικότερος, όμως, λόγος για την ρήξη ανάμεσά τους ήταν το γεγονός ότι οι πρόσφυγες ανήκαν στην πολιτική παράταξη των Φιλελεύθερων[116]. Η δυσφορία αυτή σε πολλές περιπτώσεις μετατράπηκε σε ανοιχτή αντιπαράθεση με τους ντόπιους να αντιδρούν έντονα, όπως συνέβη όταν ξεκίνησε η διαδικασία πολιτογράφησης[117].

Η αντιπαράθεση γηγενών και προσφύγων ήταν εντονότερη στην Παλαιά Ελλάδα, οι κάτοικοι της οποίας ανήκαν στον αντιβενιζελικό χώρο. Ειδικότερα, παρατηρήθηκαν περιπτώσεις προπηλακισμών[118] και παράλληλα δημιουργήθηκαν τραγούδια και τρομακτικές ιστορίες, στις οποίες οι πρόσφυγες παρουσιάζονταν ως θύτες[119]. Ακόμα, αρκετοί προσέδιδαν στους πρόσφυγες κατηγορίες για βανδαλισμούς και καταστροφές[120], ενώ ανέφεραν πως είχαν υιοθετήσει χαλαρά σεξουαλικά ήθη, κατηγορία που απευθυνόταν κυρίως στο γυναικείο πληθυσμό, το οποίο θεωρούσε ανήθικο[121]. Για το λόγο αυτό πολλοί γηγενείς άνδρες έφθασαν στο σημείο να παρενοχλούν τις γυναίκες πρόσφυγες, με αποτέλεσμα να χρειαστεί η περιφρούρηση των χώρων που ζούσαν από την Αστυνομία[122]. Ακόμα, τους προσέδιδαν χλευαστικούς χαρακτηρισμούς που σχετίζονταν με τον τρόπο ζωής τους. Συγκεκριμένους, τους χαρακτήριζαν ως γιαουρτοβαφτησμένους, τουρκόσπορους και τουρκογεννημένους, ενώ παράλληλα τους προσφωνούσαν ως πρόσφυγκες. Στόχος ήταν να προσβάλλουν την καταγωγή τους[123], γεγονός που εμπόδισε την ενσωμάτωση των προσφύγων στην τοπική κοινωνία.

Στον αντίποδα, οι πρόσφυγες κατηγορούσαν τους γηγενείς ως αφιλόξενους και μη εργατικούς. Υποστήριζαν ότι οι τούρκοι ήταν πολύ πιο πολιτισμένοι από τους Έλληνες[124]. Δεν προχώρησαν, όμως σε παραπάνω χαρακτηρισμούς εναντίον των γηγενών. Αντίθετα, οι πρόσφυγες προσπάθησαν να διαφυλάξουν την μνήμη τους και να μην εμπλακούν σε αντιπαραθέσεις με το γηγενές στοιχείο[125]. Ωστόσο, όσοι έμειναν στην Πελοπόννησο αναγκάστη-

115. Λ. Μαρινελλης, *1922…, ό.π.*, σελ. 137.

116. Λ. Μαρινελλης, 1922…, *ό.π.*, σελ. 140-141.

117. Σπ. Μουρατιδης, *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας…, ό.π.*, σελ. 62.

118. Λ. Μαρινελλης, 1922…, σελ. 135-136.

119. Λιζα Μιχελη, *Προσφύγων βίος…, ό.π.*, σελ. 217. Χαρακτηριστικά, οι γηγενείς απειλούσαν τα παιδία τους ότι εάν δεν κάτσουν φρόνιμα θα ερχόταν ο πρόσφυγας να τα πάρει.

120. Ν. Μιτζαλης, Η συνοικία της σιωπής…, *ό.π.*, σελ. 24-25. Τους κατηγορούσας ως κατέστρεφαν τους χώρους πρασίνου της πόλης.

121. Κ. Κατσαπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα…, *ό.π.*, σελ. 135-136.

122. Λ. Μαρινελλης, *1922…, ό.π.*, σελ. 135-136.

123. Κ. Κατσαπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα…, *ό.π.*, σελ. 114.

124. Κ. Κατσαπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα…, *ό.π.*, σελ. 115-116.

125. Λιζα Μιχελης, *Προσφύγων βίος…, ό.π.*, σελ. 218-220.

καν να αφήσουν πίσω τους τμήματα του πολιτισμού τους και της ταυτότητάς τους για να ενσωματωθούν στην τοπική κοινωνία. Έτσι, πολλοί άλλαξαν τα μικρά τους ονόματα προκειμένου να μην καταπέμπουν στην καταγωγή τους[126], ενώ άλλοι αφαίρεσαν την κατάληξη ογλου και πρόσθεσαν το πελοποννησιακό επίθημα όπουλος[127]. Η αλλαγή των ονομάτων δεν παρατηρήθηκε σε άλλες περιοχές παρά την συμπεριφορά των ντόπιων. Αυτό ίσως καταδεικνύει την εχθρότητα που αισθάνονταν οι γηγενείς για τους νεοεισερχομένους. Με τα χρόνια οι πρόσφυγες άρχισαν να υιοθετούν τις παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα των ντόπιων σε σημείο που να αναφέρεται ότι είχαν ξεχάσει τον δικό τους πολιτισμό υιοθετώντας τον μοραΐτικο[128].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο ερχομός των προσφύγων το 1922 άλλαξε για πάντα τον εθνολογικό χάρτη της χώρας. Ο μεγάλος αριθμός τους και οι ανάγκες τους έθεταν επιτακτικά το ζήτημα της παροχής βοήθειας. Το έργο αυτό ανέλαβε, αρχικά, το ελληνικό κράτος και οι τοπικοί φορείς, με αποτέλεσμα η άμεση περίθαλψη να λάβει χαρακτήρα ανοργάνωτης προσπάθειας. Παράλληλα, κρίθηκε απαραίτητος ο διασκορπισμός των προσφύγων στην ενδοχώρα. Έτσι, ένα τμήμα του πληθυσμού μετακινήθηκε προς της Πελοπόννησο, όπου αποκαταστάθηκε στην πλειοψηφία του αστικά. Στα πλαίσια αυτά, δημιουργήθηκαν συνοικισμοί με πανομοιότυπο σχέδιο, οι οποίοι στερούνταν έργων κοινής ωφελείας, γεγονός που καθιστούσε τους χώρους αυτούς ακατάλληλους για την υγεία των προσφύγων. Ωστόσο, με το πέρασμα του χρόνου οι συνοικισμοί εξωραΐστηκαν χάρη στην δράση των ίδιων των προσφύγων. Οι ίδιοι προσπάθησαν με δικές τους δυνάμεις να δημιουργήσουν τους χώρους ζωής τους. Αντίστοιχο ζήλο επέδειξαν και για την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Οι περισσότεροι επέλεξαν είτε να εργαστούν στην τοπική βιομηχανία είτε να ιδρύσουν τα δικά του καταστήματα, πρακτική που τις περισσότερες φορές προκαλούσε τις αντιδράσεις των γηγενών κατοίκων. Έτσι, πολλοί συχνά το προσφυγικό στοιχείο ήρθε αντιμέτωπο με την εχθρότητα και την καχυποψία των ντόπιων πληθυσμών, μία εικόνα, όμως, που με το πέρασμα του χρόνου αμβλύνθηκε.

---

126. Α. Μηλιτση-Νικα, Χρ. Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί...*, *ό.π.*, σελ. 107-108.

127. Κ. Κατσαπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα...», *ό.π.*, σελ. 115. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του Ηλία Χιζάνογλου, ενός πρόσφυγα που κατέφυγε στην Πάτρα, ο οποίος όταν πολιτογραφήθηκε ονομάστηκε Χιζανόπουλος. Παναγιώτης Φωτίου - Δημήτρης Παπανικολάου, *Μνήμες Αξέχαστων Πατρίδων*, Δήμος Πατρέων, 1993, σελ. 32.

128. «Συνοικισμός Βέλου», Κ.Μ.Σ. *Φάκελος «Σημερινή Εγκατάσταση»*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τύπος
Εφημερίδα Νεολόγος Πατρών, έτος ΚΘ΄.
Εφημερίδα Σημαία, έτος 9.
Πρωτογενής Βιβλιογραφία
Αναμνηστικόν Προσφυγικόν Ημερολόγιον, Αθήνα 1925.
Πανελλήνιον & Μικρασιατικόν Ημερολόγιον, Αθήνα 1926.
Φάκελος «Σημερινή Εγκατάσταση», Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

Δευτερογενής Βιβλιογραφία

Γεωργακοπουλου Φ., «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Πέρα από την καταστροφή, Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Αθήνα 2007, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, σσ. 74-103.

Γκιζελη Β., Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα, Αθήνα 1984, Εκδόσεις Επικαιρότητα.

Λαμψιδης Γ., *Οι πρόσφυγες του 1922, Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας Θεσσαλονίκη 1992*, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη.

Λεοντιδου Λιλα, *Πόλεις της σιωπής, εργατικός εποικισμός της Αθήνα και του Πειραιά, 1900-1940*, Αθήνα 1989, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

Κατσαπης Κ., «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», Πέρα από την καταστροφή, Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Αθήνα 2007, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, σσ. 41-73.

Κατσαπης Κ., «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», Πέρα από την καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Αθήνα 2007, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, σσ. 104-126.

Μαρινελλης Λ., *1922. Οι πρόσφυγες στην Πάτρα*, Πάτρα 2000.

Μηλιτση-Νικα Α., Θεοφιλοπουλου-Στεφανουρη Χρ., *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας & Μεσσηνίας*, Καλαμάτα 2009.

Μιτζαλης Ν., *Η συνοικία της σιωπής στην Πάτρα του μεσοπολέμου*, Εστία Νέας Σμύρνης.

Λιζα Μιχελη Λιζα, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός, Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, Αθήνα 1992, Εκδόσεις Δρώμενα.

Μουρατιδης Σπ., *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, Πόντου και Ανατολικής Θράκης στην Κέρκυρα*, Αθήνα 2005, Θεμέλιο.

Παπαστεφανακη Ληδα, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά (1870-1940)*, Αθήνα 2006.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΑΘΑΝΑΗΛ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Ο ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Πρόλογος

Αφορμή για την επιλογή του θέματος αυτού υπήρξε ένα βιβλίο που ανακάλυψα στην οικογενειακή βιβλιοθήκη και αναφερόταν στον εικονογράφο Σωτήριο Χρηστίδη. Ήταν το εξαιρετικά ενδιαφέρον, ογκώδες και μεγάλου σχήματος πόνημα, του Απόστολου Δούρβαρη *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)*, από τις εκδόσεις ΕΛΙΑ[1]. Το βιβλίο συνδυαζόταν με πάρα πολλές εικόνες. Ο Α. Δούρβαρης ήταν γνωστός συλλέκτης λαϊκών αναγνωσμάτων και είχε καταρτίσει πολλές σχετικές μελέτες. Όπως ο ίδιος γράφει και στον Πρόλογο του βιβλίου του, ασχολήθηκε με τη μελέτη του έργου του Σ. Χρηστίδη για περίπου μια 15ετία[2], αποτέλεσμα της οποίας υπήρξε και η συγγραφή του. Στο βιβλίο υπήρχε μια αφιέρωση στη μητέρα μου από τη σύζυγο του Α. Δούρβαρη, Μαργαρίτα, με ημερομηνία 7 Ιουλίου 2001. Η ίδια, κάτω από την υπογραφή της, συνήθιζε να σχεδιάζει μια μαργαρίτα (εικόνα 1).

Εκείνη την εποχή ήμουν μαθητής του Λυκείου της Σχολής Μωραΐτη, μου άρεσε πολύ το σχέδιο και αρκετές φορές είχα συμμετάσχει σε εκθέσεις εικαστικών δημιουργιών που διοργάνωνε κατά καιρούς το σχολείο μου. Το βιβλίο αυτό βρέθηκε στα άμεσα ενδιαφέροντά μου. Μελετώντας το, διαπίστωσα ότι, μέσα από τις εικονογραφίες του καλλιτέχνη, «περνούσε όλη η Ιστορία της Ελλάδας». Την περίοδο της «ανακάλυψης» είχα ιδιαίτερα ασχοληθεί με το συγκεκριμένο βιβλίο και είχα προσπαθήσει να αντλήσω όσα περισσότερα στοιχεία μπορούσα για τον καλλιτέχνη. Έτσι, λοιπόν, στο πλαίσιο του θεματικού άξονα «Αναπαράσταση του τραύματος και της συνακόλουθης προσφυγιάς στη λογοτεχνία, το θέατρο, τον κινηματογράφο και σε άλλες τέχνες» του παρόντος Συνεδρίου θεώρησα ότι ο Σ. Χρηστίδης με την εικονογραφία του «Το τραγικόν πανόραμα των Σφαγών και του Εμπρησμού της Σμύρνης» αποτελεί ένα από τα πιο κατάλληλα και ζωντανά δείγματα αποτύπωσης αυτών των γεγονότων.

1. Α. Δουρβαρης, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)*, Αθήνα 1993, ΕΛΙΑ.
2. *Ό.π.*, σελ. 8.

Γιώργος Ναθαναήλ

Εισαγωγή

Η μελέτη θα αναφερθεί στη λαϊκή εικονογραφία, κάνοντας μια συνοπτική ιστορική αναδρομή της και στο ρόλο της για την ενίσχυση της συλλογικής μνήμης και της εθνικής ταυτότητας. Θα δοθούν κάποια συνοπτικά βιογραφικά στοιχεία του εικονογράφου Σωτήριου Χρηστίδη που εκφράστηκε καλλιτεχνικά στο εύρος της περιόδου 1890-1940 και θα επικεντρωθεί το ενδιαφέρον στην υπό εξέταση εικονογραφία, που φυλάσσεται στη Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, την οποία ο ίδιος ο καλλιτέχνης φιλοτέχνησε με αφορμή τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Θα γίνει, στη συνέχεια, περιγραφή της πολυπρόσωπης αναπαράστασης του συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος και ανάλυση των στοιχείων εκείνων που την κάνουν αναγνωρίσιμη. Θα περιλαμβάνει, ακόμα, αναφορές στους ήρωες που απεικονίζονται και το τοπίο που διαδραματίζεται το γεγονός. Ακόμα, θα γίνει τονισμός των χαρακτηριστικών των προσώπων και των σωμάτων που αποτυπώνονται. Θα επισημανθεί ο ρόλος των χρωμάτων, αλλά και των μηνυμάτων που εκπέμπονται μέσα από αυτά. Επίσης, στο πλαίσιο της μελέτης του εικαστικού αφηγήματος, θα τονιστεί και η σημασία του πομπού, του δέκτη και του μέσου έκφρασης, στοιχεία μέσω των οποίων ο κάθε καλλιτέχνης έρχεται σε επαφή, κάθε φορά, με το κοινό του, προσπαθώντας, με την «αφήγησή» του να το πλησιάσει, δημιουργώντας, παράλληλα, το κατάλληλο διαδραστικό περιβάλλον. Κατά την ανάλυση του έργου θα αντιπαρατεθεί και κείμενο από μαρτυρίες επιζησάντων ως και φωτογραφικό υλικό. Η μελέτη θα περιλάβει ακόμα συμπεράσματα και προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

Η λαϊκή εικονογραφία

Η λαϊκή εικονογραφία, οι λαϊκές εικόνες, οι συνθέσεις, δηλαδή, των ζωγράφων που τυπώνονται σε πολλά αντίτυπα με τεχνικά μέσα, όπως η λιθογραφία[3] για να φθάσουν στους πολλούς με μικρό κόστος[4], στην Ελλάδα χρονολογούνται από την εποχή του Μακρυγιάννη, με «πρώτο διδάξαντα» τον Παναγιώτη Ζωγράφο και τις απεικονίσεις του από το 1821. Ουσιαστικά, όμως, από το 1840 και μετά αρχίζει η ανάπτυξη της λιθογραφίας, με την άφιξη του βασιλιά Όθωνα και Γερμανών τεχνιτών[5]. Όπως σημειώνει ο καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης του

3. Σημειώνεται ότι οι λιθογραφικές αποτυπώσεις στην Ελλάδα, κατά την περίοδο 1900-1920, μπορούσαν να φτάσουν και τις οκτώ χιλιάδες αντίτυπα, κατ' ανώτατο όριο, *ό.π.*, σελ. 22.

4. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο «Λαϊκές εικόνες και γελοιογραφίες». Ανάκτηση 29/10/2022, https://nhmuseum.gr/tmimata/sylloges/item/17249-syllogi-laikon-eikonon

5. Π. Παπαδοπουλος, *Το φαντασιακό στοιχείο στις λαϊκές λιθογραφίες*, *Αυγή* (13

ΕΚΠΑ Δημήτρης Παυλόπουλος, το παλιότερο κρατικό λιθογραφείο στην Ελλάδα ιδρύθηκε το 1835 από τον Όθωνα, με διευθυντή το Γερμανό Α. Φόστερ, ενώ οι λιθογραφίες του Καρπενησιώτη ζωγράφου Αθανάσιου Ιατρίδη (1799-1866), με σπουδές στη Βιέννη, επιστάτη του πρώτου αρχαιολογικού Μουσείου Αιγίνης (1832-1834), σχεδιαστή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και καθηγητή Ιχνογραφίας το 1833 στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας, αποτελούν μέχρι σήμερα τις πλέον πρώιμες γνήσιες λαϊκές εικόνες[6].

Σε αυτή τη γόνιμη περίοδο της 100ετίας 1840-1940, η λαϊκή εικόνα λειτουργεί παράλληλα και ως δημοσιογραφική είδηση, ως ιστορική επιβεβαίωση γεγονότων και έναυσμα προβολής του φαντασιακού στοιχείου του λαού. Μέσα από τα εικονογραφημένα ιστορικά γεγονότα αποτυπώνονται οι περιπέτειές του και με τον τρόπο αυτό σφυρηλατείται και ενισχύεται η συλλογική μνήμη[7]. Χαρακτηριστικό της λαϊκής εικονογραφίας είναι ότι τυπώνεται σε μεγάλες διαστάσεις και αναρτάται σε δημόσιους χώρους, όπως, εκείνη την εποχή, σε σχολεία, καφενεία, δημόσιες υπηρεσίες, με στόχευση να γίνει γνωστή σε όσο το δυνατόν περισσότερα άτομα. Σύμφωνα με το Στέφανο Ξενόπουλο[8] «*Δεν υπήρχε μικροκατάστημα εις τας συνοικίας των Αθηνών και των επαρχιών, το οποίον να μη διεκοσμείτο με τας λαϊκάς εικόνας του Χρηστίδη*», το 1934[9]. Όπως αναφέρει

Μαρτίου 2013). Ανάκτηση 29/10/2022, https://www.avgi.gr/tehnes/44787_fantasiakostoiheio-stis-laikes-lithografies. Η. Μόρτογλου, «Λαϊκές λιθογραφίες», *Ριζοσπάστης* (21 Νοεμβρίου 1999). Ανάκτηση 29/10/2022, https://www.rizospastis.gr/story.do?id=7817

6. Γ.Α. Φαρμακιδης, *Ο ζωγράφος Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866)*, Αθήνα 1960, Μπολαρης Π., σελ. 5, Γ.Α. Μπολης & Δ. Παυλοπουλος, *Ελληνική Χαρακτική 1843-1915*, Αθήνα 2012, Da Vinci, σελ. 168, Η. Μορτογλου, «Λαϊκές λιθογραφίες...», *ό.π.* Να σημειωθεί, επίσης, ότι ο Α. Ιατρίδης, πέρα από τη ζωγραφική και το σχέδιο, ασχολήθηκε και με τη λαογραφία, βλ. σχετικά Α. Ιατριδης, *Συλλογή δημοτικών ασμάτων παλαιών και νέων μετά διαφόρων εικονογραφιών*, Αθήνα 1859, Εκδόσεις Μαυρομάτη. Στο βιβλίο αυτό περιλαμβάνονται «...εννέα λαϊκότροπες λιθογραφίες», Γ.Α. Μπολης & Δ. Παυλοπουλος, *Ελληνική Χαρακτική...*, *ό.π.*, σελ. 168.

7. Π. Παπαδοπουλος, «Το φαντασιακό στοιχείο στις λαϊκές λιθογραφίες...», *ό.π.*

8. Ο Στέφανος Ξενόπουλος (1872/3-1950) ήταν αδελφός του λογοτέχνη Γρηγόριου Ξενόπουλου. Υπήρξε ζωγράφος, σκιτσογράφος, γελοιογράφος, ψηφοθέτης, διακοσμητής και συγγραφέας. Μεταξύ των έργων του ήταν και το πολύχρωμο ψηφιδωτό του με τον δικέφαλο αετό, που φιλοτέχνησε το 1940, στην είσοδο του σολέα του Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου, καθώς και οι ψηφιδωτές παραστάσεις, μεταξύ των ετών 1935-1936, σε συνεργασία με τους μαθητές του, με θέματα από την Αρχαία Μυθολογία, στον εσωτερικό χώρο του κτιρίου της Δημοτικής Ιαματικής πηγής στο Λουτράκι, Δ. Παυλοπουλος, «Ο Άγιος Διονύσιος των Ζακυνθινών - Η ιστορία του ναού του», *SL press* 16 Αυγούστου 2020), Ανάκτηση 20/10/2022, https://slpress.gr/politismos/o-agios-dionysios-ton-zakynthinon-i-istoria-toy-naoy-toy/, Δήμος Λουτρακίου - Περαχώρας - Αγίων Θεοδώρων, «Δημοτικές Ιαματικές Πηγές», Ανάκτηση 20/10/2022, https://loutraki.gov.gr/dimotikes-iamatikes-piges/.

9. Δ. Παυλοπουλος, «Εικόνες των Βαλκανικών Πολέμων στη ζωγραφική, στη γλυπτική και στη χαρακτική», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με αφορμή τα 100 χρόνια από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) Ιστορίες Πολέμου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*, ΕΚΠΑ Αθήνα 2013, Εκδόσεις Ηρόδοτος, σελ. 373.

ο Δημήτρης Καψάλης, επιμελητής της έκθεσης «Οι λαϊκές λιθογραφίες του Σωτήρη Χρηστίδη» που διοργάνωσε το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης από 19 Νοεμβρίου έως 19 Δεκεμβρίου 1999, «*... οι μεγάλες λιθογραφίες του Σ. Χρηστίδη λειτουργούσαν σαν ρεπορτάζ. Η φωτογραφία δεν μπορούσε να κερδίσει τη λαϊκή φαντασία. Μια έγχρωμη λιθογραφία ήταν πολύ πιο εντυπωσιακή για τη λαϊκή φαντασία, απ' ό,τι μια φωτογραφία*»[10].

Σε μια πιο πρόσφατη έκθεση με έργα του Σ. Χρηστίδη, με τίτλο «Πανελλήνιος Πόθος» [Αποτυπώματα Ελληνικότητας] που διοργανώθηκε από τη Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης στην CASA BIANCA, στο πλαίσιο των 52ων Δημητρίων, το 2017, η επιμελήτρια της έκθεσης και ιστορικός τέχνης Θάλεια Στεφανίδου σημειώνει: «*... Ο Χρηστίδης ως επαγγελματίας εικονογράφος, που κατέχει τη μανιέρα του τεχνίτη και που αφομοίωσε γόνιμα το λαϊκό αίσθημα, τις αγωνίες και τα ιδεολογήματα της πολυτάραχης εποχής του (απελευθερωτικός αγώνας της Κρήτης, πόλεμος του 1897, μακεδονικός αγώνας, βαλκανικοί και μικρασιατικοί πόλεμοι), ξεκίνησε την καριέρα του ως εικονοποιός παραμυθητικών αφηγήσεων, εμμένοντας στην παραδοσιακή και λαϊκή αισθητική, πολύ μακράν των εικαστικών ιδιωμάτων που δίδασκαν οι Σχολές και Ακαδημίες Καλών Τεχνών στην Ευρώπη, για να μετεξελιχθεί σταδιακά σε δάσκαλο των γραφιστικών τεχνών. Από την άποψη αυτή η προσφορά του στο χώρο των ελασσόνων τεχνών είναι σίγουρα πολύ σημαντική. Αν σκεφτούμε μάλιστα τον πάρα πολύ μεγάλο αριθμό ανατύπων και την ευρεία τους διάδοση και διάχυση στον κόσμο, καταλαβαίνουμε το πόσο όλη αυτή η παραγωγή επηρέασε συνειδήσεις όπως και διαμόρφωσε αισθητικές αντιλήψεις... Αυτό ωστόσο που πιστεύω πως σήμερα έχει σημασία για το έργο του Χρηστίδη, αποτιμώντας το συνολικά και με σύγχρονο βλέμμα, είναι ότι προσομοιάζει σε μια ολοκληρωμένη εικονογραφική πλατφόρμα επικοινωνιακής αντίληψης, διεξοδική, σαν πλαίσιο ενός τηλεοπτικού προγράμματος με όλη του την ποικιλία: ειδήσεις, ενημέρωση, ψυχαγωγία, ιστορία, περιπέτεια, life style, celebrities, μάχες σαν video games κτλ., καλύπτοντας έτσι όλους τους τομείς όπου απαιτείται οπτική καλλιγραφία*»[11].

Μια εικονογραφική αποτύπωση ακολουθεί συγκεκριμένα πρότυπα. Ο καλλιτέχνης, εφαρμόζοντας επακριβώς τον κώδικα επικοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης και της εικαστικής, στοχεύει να συνδέσει τα τρία βασικά στοιχεία της: τον πομπό, τον δέκτη και το μέσο, με τον πιο εποικοδομητικό τρόπο. Έτσι, ο ίδιος, που αντιστοιχεί στον πομπό, με ανυποψίαστο τρόπο και το κατάλληλο

10. Η. Μορτογλου, «Λαϊκές λιθογραφίες...», *ό.π.*

11. Δήμος Θεσσαλονίκης, «Εγκαίνια Έκθεσης Πανελλήνιος Πόθος» [Αποτυπώματα Ελληνικότητας]. Ανάκτηση 15/11/2022, https://thessaloniki.gr/%CE%B5%CE%B3%CE%BA%CE%B1%CE%AF%CE%BD%CE%B9%CE%B1-%CE%AD%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7%CF%82-%CE%BF-%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AE%CE%BD%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CF%80%CF%8C%CE%B8%CE%BF%CF%82/

διαδραστικό περιβάλλον, στέλνει, μέσα από το έργο του, που είναι το μέσο, το μήνυμά του στο κοινό, που αποτελεί τον δέκτη[12]. Θα πρέπει, μέσα από τη συγκεκριμένη απεικόνιση, να αναγνωρίζεται εύκολα ο ήρωας της προς εξέταση εικόνας, ενώ ο τελευταίος απαιτείται να πλαισιώνεται από πρόσθετα αναγνωρίσιμα στοιχεία, όπως, για παράδειγμα, τον τόπο πραγματοποίησης ενός συγκεκριμένου γεγονότος ή το όποιο άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό. Σκόπιμο, επίσης, είναι να τονίζονται ιδιαίτερα τα χαρακτηριστικά του προσώπου ή η στάση των σωμάτων, ενώ οι χρωματισμοί να είναι λαμπεροί και έντονοι. Με το έργο του ο καλλιτέχνης δεν στοχεύει να αποτυπώσει, απλά, ένα γεγονός, αλλά να προκαλέσει και ενεργοποιήσει τον θεατή[13].

Ο εικονογράφος Σωτήριος Χρηστίδης και το έργο του

Ο Σ. Χρηστίδης γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη, το 1858. Ήταν ζωγράφος, λιθογράφος και εικονογράφος. Έμαθε την τέχνη της λιθογραφίας από τον Γερμανό λιθογράφο Κάρολο Χάουπτ, που είχε σπουδάσει στη Γερμανία, και την εκδοτική δραστηριότητα από τον Δράκο Παπαδημητρίου, που την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα είχε ιδρύσει τον δικό του εκδοτικό Οίκο, τον γνωστό σήμερα με την επωνυμία «Άγκυρα»[14]. Την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων ο Σ. Χρηστίδης ίδρυσε και εκείνος εκδοτικό οίκο και απεικόνισε σχεδόν όλες τις μάχες με μοναδική αυθεντικότητα[15]. Μετά το 1914 μετέφερε, για λόγους οικονομίας, τις εκδοτικές του δραστηριότητες στο ατελιέ του, που βρισκόταν στο ισόγειο του σπιτιού του, στην οδό Θεάτρου 9, στην Αθήνα, όπου εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του. Όλα τα έργα φέρουν την υπογραφή του: «Σ. Χρηστίδης» ή «Σωτ. Χρηστίδης». Στις περιπτώσεις αντιγραφών, όταν, δηλαδή, χρησιμοποιούσε ως πρότυπα έργα άλλων ζωγράφων, όπως τα σχέδια του Φον Ες, έβαζε την υπογραφή του εκτός εικόνας, στο περιθώριο[16].

Το εικονογραφικό του έργο ήταν ευρύτατο. Παρουσίασε εικαστικά «όλη την ιστορία της Ελλάδας», ξεκινώντας από την αρχαιότητα, το 1821, τους Βαλκανικούς Πολέμους, το Μακεδονικό Αγώνα, τη Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή. Ειδικότερα, σε σχέση με την περίοδο του 1890-1940, κατά τη διάρκεια της οποίας κυριάρχησε στο χώρο της εικονογραφίας, μια περίοδο μεγά-

12. Γ. Ναθαναηλ, *Ελληνική λαϊκή φορεσιά και Έλληνες ζωγράφοι κατά τον 19ο αιώνα*, αδημ. διδ. διατριβή, Κομοτηνή, 2016, σσ. 173-174.

13. Π. Παπαδοπουλος, «Το φαντασιακό στοιχείο στις λαϊκές λιθογραφίες...», *ό.π.*

14. Εκδόσεις Άγκυρα, Ανάκτηση 1/11/2022, https://e-agyra.gr/index.php?route=information/information&information_id=7

15. Α. Δουρβαρης, *Σωτήριος Χρηστίδης...*, *ό.π.*, σελ. 32, Δ. Παυλοπουλος, «Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940). Ένας άγνωστος "Θεόφιλος". Ένας λαϊκός εικονογράφος της ελληνικής ιστορίας με πάνω από 500 έργα», *Ιστορία Εικονογραφημένη* 420 (2003), σσ. 79-87.

16. Α. Δουρβαρης, *Σωτήριος Χρηστίδης...*, *ό.π.*, σελ. 20.

λων ιστορικών ανακατατάξεων της πατρίδας μας, ο Σ. Χρηστίδης λειτούργησε ως ο εικαστικός ιστοριογράφος της, απεικονίζοντας όλες τις σημαντικές σκηνές και γεγονότα με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο.

Δεν υπήρξε τομέας από τη ζωγραφική μέχρι τις γραφικές τέχνες, με τον οποίο να μην ασχολήθηκε ο συγκεκριμένος καλλιτέχνης. Ο Α. Δούρβαρης εντάσσει τα έργα του στις εξής ενότητες[17]:

1. Ζωγραφικά
2. Εικονογραφίες μεγάλου σχήματος
3. Έργα με βάση πρότυπα σχέδια του Φον Ες για την Επανάσταση του 1821
4. Εικονογραφίες μικρού σχήματος
5. Μετρητά σχέδια για κέντημα
6. Λευκώματα
7. Παρτιτούρες (εξώφυλλα)
8. Καρτ-ποστάλ, είτε πρωτότυπες ή σμικρύνσεις εικονογραφιών του
9. Λαϊκά μυθιστορήματα.

Οι περισσότερες εικονογραφίες του περιλαμβάνουν και σχολιασμούς που κατά την κρίση του συμβάλλουν πιο εποικοδομητικά στην κατανόηση του φιλοτεχνούμενου θέματος. Για παράδειγμα, στο έργο του «Ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας Δαφνοστεφής Ναύαρχος Π. Κουντουριώτης», ο Σ. Χρηστίδης σημειώνει, μεταξύ άλλων: «Ο νικητής της Έλλης και Λήμνου, ο καταναυμαχήσας τον τουρκικόν στόλον, άξιος απόγονος των ναυμάχων του 1821»[18], ενώ στο έργο «Πυρκαϊά του Μεγάλου Σπηλαίου», δίνει μια περίληψη της ιστορίας της Μονής[19].

Για την καλύτερη και λεπτομερέστερη παρουσίαση των έργων του Σ. Χρηστίδη, ο Α. Δούρβαρης στο βιβλίο του παρέχει αντίστοιχα επεξηγηματικά σχόλια για κάθε ενότητα[20], ενώ, με σχετική βραχυγραφία, πληροφορεί τον μελετητή για τον φορέα στον οποίο μπορεί να αναζητήσει το συγκεκριμένο έργο[21]. Αναφέρει, επίσης, ενδεικτικά, ότι η Εθνική Πινακοθήκη δεν διαθέτει κανένα έργο του καλλιτέχνη, ενώ λίγα έχει στην κατοχή του το Εθνικό και Ιστορικό Μουσείο και ακόμα λιγότερα το Πολεμικό Μουσείο και το Μουσείο Μπενάκη. Επισημαίνει ακόμα ότι τα περισσότερα έργα του βρίσκονται σε ιδιωτικές συλλογές[22]. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τα ζωγραφικά του έργα, ο Α. Δούρβαρης θεωρεί αδύνατο ο συγκεκριμένος καλλιτέχνης να μην έχει φιλοτεχνήσει και άλλα, πέραν των πέντε τα οποία έχει ο ίδιος καταχωρήσει στην εργογραφία του

17. *Ό.π.*, σελ. 190.
18. *Ό.π.*, σελ. 99.
19. *Ό.π.*, σελ. 137.
20. *Ό.π.*, σσ. 191-208.
21. *Ό.π.*, σελ. 191.
22. *Ό.π.*, σελ. 14.

και που, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του[23], είναι δημιουργίες της περιόδου 1891-1927. Τα έργα αυτά είναι τα ακόλουθα: «Ο Δήμαρχος Λαυρίου», «Στην ακρογιαλιά», «Νυχτερινή συνάντηση στη θάλασσα», «Ο Γιουσούφ Αράπης» και «Ο Κατσαντώνης»[24].

Μέσα σε αυτή τη μακραίωνη περίοδο της καλλιτεχνικής δημιουργίας του πιστεύεται ότι ο Σ. Χρηστίδης φιλοτέχνησε πάνω από 500[25] εικονογραφίες, οι μισές από τις οποίες, σύμφωνα με τον Α. Δούρβαρη, έχουν χαθεί[26]. Ο Δήμος Θεσσαλονίκης[27] αγόρασε για τις Συλλογές της Δημοτικής Πινακοθήκης του, 205 εικονογραφίες του από την οικογένεια Δούρβαρη, γεγονός που καταδεικνύει ότι ο ίδιος ο βιογράφος του είχε στην κατοχή του έναν πολύ μεγάλο αριθμό από τις διασωθείσες.

Το βιβλίο του Α. Δούρβαρη για τον Σ. Χρηστίδη εκδόθηκε το 1993, ενώ ο ίδιος ο Α. Δούρβαρης πέθανε την ίδια χρονιά (1931-1993)[28], οπότε σταματάει και τυπικά η έρευνα από τον εν λόγω μελετητή για το συγκεκριμένο καλλιτέχνη. Δεν γνωρίζουμε εάν έχουν πραγματοποιηθεί περαιτέρω τόσο λεπτομερείς έρευνες για εντοπισμό και άλλων χαμένων εικονογραφιών του Σ. Χρηστίδη.

Περιπτωσιολογικά, όμως, επισημαίνονται τα ακόλουθα:

Σε πρόσφατη αναζήτηση στο διαδίκτυο, εντοπίστηκαν αντίτυπα εικονογραφιών του στο Μουσείο Εικαστικών Τεχνών του Ηρακλείου (Μ.Ε.Τ.Η.) που ιδρύθηκε το Μάιο του 2000 από τον Κωστή και την Ειρήνη Σχιζάκη[29]. Οι συγκεκριμένες εικονογραφίες θα πρέπει να ενταχθούν στην ανωτέρω ενότητα 3 «Εικόνες από τα σχέδια του Ες για την Επανάσταση του 1821», σύμφωνα με τον Α. Δούρβαρη. Στην επεξηγηματική παράγραφο της σχετικής ενότητας, ο Α. Δούρβαρης,

---

23. *Ό.π.*, σελ. 191.

24. Οι τίτλοι των έργων έχουν δοθεί από τον Α. Δουρβαρη, *ό.π.*, σελ. 191.

25. *Ό.π.*, σελ. 32.

26. *Ό.π.*, σελ. 32, Δ. Παυλοπουλος, «Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)...», *ό.π.*

27. Δήμος Θεσσαλονίκης, Δημοτική Πινακοθήκη. Συλλογή Λαϊκής Εικονογραφίας. Ανάκτηση 5/11/2022, https://thessaloniki.gr/%ce%b8%ce%ad%ce%bb%cf%89-%ce%bd%ce%b1-%ce%b3%ce%bd%cf%89%cf%81%ce%af%cf%83%cf%89-%cf%84%ce%b7%ce%bd-%cf%80%cf%8c%ce%bb%ce%b7/%ce%b1%ce%bd%ce%b1%ce%ba%ce%b1%ce%bb%cf%8d%cf%88%cf%84%ce%b5/%ce%b5%ce%bc%cf%80%ce%b5%ce%b9%cf%81%ce%af%ce%b1-%cf%84%ce%b7%cf%82-%cf%80%cf%8c%ce%bb%ce%b7%cf%82/%cf%80%ce%bf%ce%bb%ce%b9%cf%84%ce%b9%cf%83%ce%bc%cf%8c%cf%82/%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%bf%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%cf%80%ce%b9%ce%bd%ce%b1%ce%ba%ce%bf%ce%b8%ce%ae%ce%ba%ce%b7/%cf%83%cf%85%ce%bb%ce%bb%ce%bf%ce%b3%ce%ad%cf%82-%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%bf%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ae%cf%82-%cf%80%ce%b9%ce%bd%ce%b1%ce%ba%ce%bf%ce%b8%ce%ae%ce%ba%ce%b7%cf%82/

28. Α. Δουρβαρης, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)... ό.π.*, σελ. 8.

29. Περισσότερα στοιχεία για το Μουσείο βλ. Μουσείο Εικαστικών Τεχνών Ηρακλείου. Ανάκτηση 15/11/2022, https://metheraklion.gr/artists/%cf%87%cf%81%ce%b7%cf%83%cf%84%ce%af%ce%b4%ce%b7%cf%82-%cf%83%cf%89%cf%84%ce%ae%cf%81%ce%b7%cf%82/

μεταξύ άλλων, επισημαίνει ότι πρόκειται για *«έκδοση των Φέξη και Κοκκινάκη που θα πρέπει να έγινε στα τέλη του περασμένου αιώνα που ζωγράφησε, χάραξε και επιμελήθηκε ο Χρηστίδης...* ενώ... *είναι άγνωστο πόσα από τα έργα του Ες εκδόθηκαν σε αυτή τη σειρά...»*[30]. Σύμφωνα με τον ίδιο, αντίτυπα των εικονογραφιών αυτών βρίσκονται στη Συλλογή του και σε εκείνη του Νίκου Πουλάκου[31]. Οι εικονογραφίες που βρίσκονται στο Μ.Ε.Τ.Η. είναι οι κάτωθι, κατά σειρά εμφάνισής τους στο διαδίκτυο: 1. «Η Άλωσις της Τριπόλεως», 2. «Η Απαγχόνισις του Πατριάρχου», 3. «Η Καταστροφή του Δράμαλη», 4. «Η Μάχη της Φοντάνας», 5. «Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη», 6. «Η Μάχη του Λάλα» και 7. Ο «Ρήγας Φεραίος». Οι έξι από αυτές περιλαμβάνονται στην εργογραφία του Α. Δούρβαρη. Η μόνη που λείπει είναι «Η Απαγχόνισις του Πατριάρχου», που εντοπίζεται για πρώτη φορά στο συγκεκριμένο Μουσείο. Επίσης, παρόλον ότι πρόκειται για εικονογραφίες της ίδιας έκδοσης, ο Α. Δούρβαρης σημειώνει ότι έχουν διαστάσεις 0,34Χ0,44 εκ., ενώ το Μ.Ε.Τ.Η., 0,50Χ0,37 εκ.

Ακόμα, στη σελίδα 30 του καταλόγου της Έκθεσης του Βουλής των Ελλήνων, που πραγματοποιήθηκε το 2004[32] για τα 30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975, εντοπίζεται αντίτυπο έγχρωμης λιθογραφίας του Σ. Χρηστίδη, με τίτλο «Ο Ρήγας Φεραίος ψάλλει τον Θούριο». Πρόκειται για έτερο αντίτυπο της συγκεκριμένης εικονογραφίας στην οποία ήδη αναφέρεται ο Α. Δούρβαρης στο πλαίσιο της εργογραφίας του καλλιτέχνη την οποία εντάσσει στην ενότητα 3, σύμφωνα με την κατηγοριοποίησή του. Οι διαστάσεις της, σύμφωνα με τον κατάλογο της Έκθεσης της Βουλής είναι 0,66Χ0,53εκ., δηλαδή διαφέρουν και πάλι από εκείνες που σημειώνει ο Α. Δούρβαρης στην εργογραφία του Σ. Χρηστίδη.

Επίσης, είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι, σε πρόσφατη ανάρτηση[33] σε ιστότοπο προώθησης αγγελιών για πωλήσεις προϊόντων, εντοπίζεται αντίτυπο εικονογραφίας του Σ. Χρηστίδη με θέμα το Καλλιμάρμαρο Στάδιο των Ολυμπιακών Αγώνων που χρησίμευε ως πατρόν κεντήματος. Ο ιδιώτης που έχει στην κατοχή του το εν λόγω αντίτυπο ενημερώνει για την αυθεντικότητά του και το τιμολογεί στο ποσό των 380€. Ο Α. Δούρβαρης το εντάσσει στην ενότητα 5. «Μετρητά για κέντημα»[34] και σχολιάζει ότι ο Σ. Χρηστίδης υπήρξε ακόμα και εκδότης, διευθυντής και σχεδιαστής περιοδικών μόδας («Εργόχειρα», «Ποικίλον», «Αθηνά»), ενώ σημειώνει ότι ένα αντίτυπο της συγκεκριμένης ει-

30. Α. Δουρβαρης, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)... ό.π.*, σελ. 201.

31. *Ό.π.*, σελ. 191 (συντομογραφίες Συλλογών).

32. Κατάλογος Έκθεσης Βουλής των Ελλήνων 2004, σελ. 30. Ανάκτηση 15/11/2022, https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH581/SYNTAGMATA-VOULI.pdf

33. Πρόκειται για τον ιστότοπο vendora, στον οποίο αναφέρονται το εξής: «Λιθογραφία Σωτήρης Χρηστίδης Στάδιο Πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων 1908 Στάγγελ Αυθεντική» (14 Οκτωβρίου 2022). Ανάκτηση 25/11/2022, https://vendora.gr/items/w50p5e/lithografia-sotiris-christidis-stadio-proton-olimpiakon-agonon-1908-stangel-afthentiki.html

34. Α. Δουρβαρης, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)... ό.π.*, σελ. 202.

κονογραφίας βρίσκεται στη δική του συλλογή και ένα έτερο, σε εκείνη του Νίκου Πουλάκου[35]. Φαίνεται, λοιπόν, ότι το δημοπρατούμενο είναι το τρίτο αντίτυπο της ιδίας εικονογραφίας. Να σημειωθεί, ακόμα, ότι η εικονογραφία αυτή είχε προβληθεί και στο διαδίκτυο[36], στο πλαίσιο της παρουσίασης της Έκθεσης στη Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης με τίτλο «Πανελλήνιος Πόθος» [Αποτυπώματα Ελληνικότητας], το 2017. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι πρόκειται για το αντίτυπο της εικονογραφίας που ανήκε στη Συλλογή του Α. Δούρβαρη και αγοράστηκε, μαζί με τις υπόλοιπες 204 εικονογραφίες, από το Δήμο Θεσσαλονίκης.

Το έργο του Σ. Χρηστίδη αναγνωρίζεται επίσημα, για πρώτη φορά το 1938, στο πλαίσιο της πρώτης έκθεσης αφιερωμένης στην ελληνική λαϊκή παράδοση, που διοργανώθηκε από τον γνωστό αρχιτέκτονα της εποχής Δημήτρη Πικιώνη. Στη συγκεκριμένη έκθεση που παρουσιάστηκαν αρχιτεκτονικές μελέτες, σχέδια, φωτογραφίες, ζωγραφικά έργα, φιγούρες του Καραγκιόζη και πλήθος σχετικών εκθεμάτων, ο Σ. Χρηστίδης εντάσσεται στην ομάδα των τριών Ελλήνων Ζωγράφων της λαϊκής παράδοσης: Θεόφιλος, Χρηστίδης και Ζωγράφος[37].

Το εξεταζόμενο υλικό

Το προς εξέταση έργο έχει τον τίτλο «Το τραγικόν πανόραμα των σφαγών και του εμπρησμού της Σμύρνης» (εικόνα 2) και βρίσκεται στις μόνιμες συλλογές της Δημοτικής Πινακοθήκης Θεσσαλονίκης[38]. Το τελευταίο, με βάση την κατάταξη του Α. Δούρβαρη, εντάσσεται στην Ενότητα 2. «Εικονογραφίες Μεγάλου σχήματος»[39]. Πρόκειται για μια πολυπρόσωπη σύνθεση η οποία αποτυπώνει το τραγικό γεγονός της εξόντωσης του ελληνικού πληθυσμού από τη Μικρά Ασία, το 1922, απεικονίζοντάς το με τη σφαγή και την πυρπόληση της Σμύρνης. Σύμφωνα με τον Α. Δούρβαρη, παρόλον ότι ο Σ. Χρηστίδης φιλοτέχνησε πολλές εικονογραφίες με θέμα τη Μικρασιατική Εκστρατεία, εντούτοις, μετά την ήττα,

35. *Ό.π.*, σελ. 203.

36. Περισσότερα στοιχεία στην ιστοσελίδα Politismica.gr, «Ο Πανελλήνιος Πόθος» του Σωτήρη Χρηστίδη στην CASA BIANCA» (3 Οκτωβρίου 2017). Ανάκτηση 16/11/2022, https://www.politismika.gr/2017/10/03/%CE%BF-%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AE%CE%BD%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CF%80%CF%8C%CE%B8%CE%BF%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%83%CF%89%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B7-%CF%87%CF%81%CE%B7%CF%83%CF%84%CE%AF/

37. Αναλυτική παρουσίαση της ζωής, του έργου του Σ. Χρηστίδη και της έκθεσης του 1938, στο Α. Δουρβαρης, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)..., ό.π.*, σσ. 11-27.

38. Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, Κατάλογος Έργων για Ασφάλιση 2016, α/α 1178, χρονολογία απόκτησης 2001. Ανάκτηση 5/11/2022, https://thessaloniki.gr/wp-content/uploads/2017/09/2017-201_epikairopoiimenos_katal_ergon-texnis.pdf

39. Α. Δουρβαρης, *Σωτήριος Χρηστίδης..., ό.π.*, σσ. 105, 201.

οι περισσότερες εξαφανίστηκαν[40]. Στην εργογραφία του εντοπίζονται μόνο δύο σχετικές εικονογραφίες, οι νικηφόρες μάχες με τίτλο «Η Γιγαντομαχία στο Σαγγάριο» και η «Η μεγάλη μάχη της 8ης Ιουλίου στο Εσκή-Σεχήρ»[41].

Το απεικονιζόμενο γεγονός φαίνεται να διαδραματίζεται στην προκυμαία, την Πούντα της Σμύρνης που, σε όλο το μήκος της, διακρίνονται σωροί στοιβαγμένων ανθρώπων, ανδρών, γυναικών και μικρών παιδιών, που θανατώνονται ή έχουν θανατωθεί από τα γιαταγάνια των Τούρκων στρατιωτών, εφίππων και μη. Όσοι Έλληνες προσπαθούν να ξεφύγουν, κυνηγιούνται με σκοπό να θανατωθούν, ενώ οι λίγοι που έχουν κατορθώσει να επιβιβασθούν στις βάρκες για να γλυτώσουν, αποτελούν ιδανικούς στόχους για τους Τούρκους που τους σκοπεύουν από την προκυμαία με τα τουφέκια τους. Οι μάνες αλαφιασμένες με τα μωρά στην αγκαλιά τους προσπαθούν να ξεφύγουν, αλλά φαίνεται αδύνατο. Η αγριότητα δεν έχει όρια. Διακρίνεται ένας ιερέας, περικυκλωμένος από Τούρκους στρατιώτες που προσπαθούν να τον σκοτώσουν. Απεικονίζονται, επίσης, ξένα πολεμικά πλοία της Αγγλίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Αμερικής. Στο βάθος, η Σμύρνη φλέγεται...

Το έργο υπογράφεται κάτω δεξιά από τον καλλιτέχνη με την ένδειξη «Σωτ. Χρηστίδης», ενώ, στο άνω δεξιό άκρο του, ο ίδιος ο καλλιτέχνης δίνει κάποιες συμπληρωματικές πληροφορίες, όπως: «Ο Εθνομάρτυρας Χρυσόστομος (ο ιερέας στην απεικόνιση), το Αγγλικό Θωρηκτό "Σιδηρούς Δουξ", το Γαλλικό θωρηκτό "Ερνέστος Ρενάν", ένα Αμερικανικό θωρηκτό και ένα Ιταλικό».

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να σημειωθεί ότι ο Σ. Χρηστίδης έχει αξιοποιήσει με τον καλύτερο τρόπο τις γνώσεις του πάνω στην τέχνη της λιθογραφίας. Δίνει ιδιαίτερη σημασία στο χρώμα, ενώ με την ικανότητα που τον διέκρινε, μπορούσε να αποδώσει, μόνο με την πίεση του κραγιονιού, πάνω σε μια μόνο λιθογραφική πλάκα, όλους τους τόνους κάθε βασικού χρώματος και, μέσα από τη μίξη διαφορετικών τόνων ενός χρώματος με εκείνους κάποιου άλλου, να δημιουργεί νέες αποχρώσεις[42].

Το χρώμα, ειδικότερα, αποτελεί έναν κοινό κώδικα επικοινωνίας μεταξύ ομοιογενών ομάδων ή πολιτισμών[43]. Μελετώντας τον κόσμο των χρωμάτων

---

40. *Ό.π.*, σελ. 30.

41. *Ό.π.*, σελ. 104.

42. *Ό.π.*, σελ. 12.

43. Τόσο ο κόσμος που ζούμε όσο και ο κόσμος της φαντασίας μας είναι γεμάτος από χρώματα. Οι πράξεις λειτουργούν μέσα από συμβολισμούς που δίνονται με τη χρήση των χρωμάτων που εκπέμπουν διαφορετικά ερεθίσματα και συναισθήματα. Ειδικότερα, για τη σχέση του χρώματος με την ιστορία και τις δυσκολίες εξέτασής του ως ιστορικού αντικειμένου, το χαρακτήρα του ως κοινωνικού προϊόντος, τις διακρίσεις των χρωμάτων, τους συμβολισμούς τους καθώς και για τα σχήματα ως συμβολικές αξίες βλ. Μ. Παστουρω, *Μπλε η ιστορία ενός χρώματος*, μτφρ. και επιστ. επιμ., Α. Καρακατσουλη, Αθήνα 2007, Μελάνι, M. Pastoureau - D. Simonnet, *Le petit livre des couleurs*, Paris 2014, Points. M. Pastoureau, *Rouge: Histoire d'une couleur*, Paris 2016, Editions du Seuil, Γ. Ίτten, *Η Τέχνη του χρώματος*, μτφρ. Ι. Ομορφοπουλου, Αθήνα 1998, Κείμενα Εικαστικών Καλλιτεχνών.

μιας κοινωνίας που προηγήθηκε με βάση τους κώδικες και τις αξίες της[44], διαπιστώνεται, για παράδειγμα, ότι τα υπόδουλα έθνη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, σύμφωνα με διαταγή του Σουλτάνου, όφειλαν να ακολουθούν έναν συγκεκριμένο χρωματικό ενδυματολογικό κώδικα. Έτσι το πράσινο, που είναι το ιερό χρώμα του Ισλάμ, ήταν απαγορευμένο για τους κατακτημένους, όπως και τα πολυτελή και ανοιχτόχρωμα υφάσματα, ενώ το λευκό, με το οποίο σχετίζεται και η ευζωνική στολή, συμβόλιζε την αγνότητα των εθνικών αγώνων[45]. Τα πιο πάνω αποτελούν μερικά μόνο παραδείγματα από τους χρωματικούς κώδικες που ακολουθούσαν οι τοπικές κοινωνίες και ομάδες της εποχής[46].

Με βάση τα ανωτέρω, διακρίνεται να ξεδιπλώνονται οι μεγάλες δυνατότητες του καλλιτέχνη σε σχέση με την υπό εξέταση εικονογραφία. Οι χρωματικές επιλογές του είναι ποικίλες. Οι στολές των στρατιωτών αποτυπώνονται με σκιάσεις του καφέ μπεζ, ενώ ορισμένες και με πράσινο, το ιερό χρώμα των Τούρκων. Το λευκό, με τις σκιάσεις του, αντιστοιχεί κυρίως στις αθώες μάνες με τα μωρά στην αγκαλιά και τους νεκρούς Έλληνες. Χαρακτηριστικές είναι οι πολύ επιτυχημένες σκιάσεις του μπλε, που απεικονίζει τη θάλασσα. Με το συνδυασμό μαύρου μπλε αποτυπώνονται τα ράσα του Αρχιεπισκόπου Χρυσόστομου. Ο Σταυρός του είναι γεμάτος αίματα που απεικονίζονται με τα κόκκινα στίγματα. Οι βάρκες με τους καταδιωκόμενους πρόσφυγες κατευθύνονται στα αγκυροβολημένα πλοία. Η πρώτη φέρει το όνομα «Η ωραία Σμύρνη». Κορυφαίος είναι και ο πολυποίκιλος έντονος χρωματικός συνδυασμός σε όλο το έργο για την απόδοση της φωτιάς της Σμύρνης.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμη και η παράθεση κάποιων αποσπασμάτων από προφορικές μαρτυρίες προσφύγων που βρέθηκαν τότε στον συγκεκριμένο τόπο απεικόνισης του συμβάντος, καταδιωκόμενοι από τους Τούρκους. Οι μαρτυρίες αυτές έχουν ιστορικό χαρακτήρα γιατί αποτελούν τεκμήρια, αποδείξεις των τραγικών αυτών γεγονότων. Τα αποσπάσματα αυτά προέρχονται από το κείμενο «Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας» και περιλαμβάνονται στην «Έξοδο», που εξέδωσε το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών: *«Ήμουν στην Πούντα. Ό,τι είχαμε, μπόγους, βαλίτσες, τα πετούσαν να περάσουν... πέρασε η μητέρα μου, η αδελφή μου έπεσε κάτω... Ένας στρατιώτης, καθώς βάσταγε το μωρό της, το τρύπησε με ξιφολόγχη... Τί να κάνει; Το 'βαλε σε μιαν ακρούλα. "Ζήσε κόρη μου, για τα άλλα σου παιδιά", της είπε η μάνα μας...»*[47].

---

44. Μ. Παστουρω, *Μπλε.... ό.π.*, σελ. 15.

45. Γ. Μυλωνας, «The Greek Evzonas», *2board* 33 (April-June 2016), σελ. 222.

46. Για τη γενικότερη κατηγοριοποίηση των ενδυμασιών των ελληνικών πληθυσμών και στο εύρος του 19ου αι., συμπεριλαμβανομένων και των κοσμημάτων, με τους σχετικούς χρωματικούς και άλλους συμβολισμούς βλ. Κ. Μπαδα, *Σημειώσεις για τον υλικό πολιτισμό (18ος-20ός αιώνας)*, Γιάννενα (χ.χ.), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σσ. 151-196.

47. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος*, επιμ. Φ.Δ. Αποστολοπουλου, τόμ. Α΄, Αθήνα 2022, Καθημερινές Εκδόσεις Μον. Α.Ε., σελ. 120.

Τέλος, στο πλαίσιο της ανάλυσης του συγκεκριμένου έργου, επισημαίνεται και η χαρακτηριστική διαφορά στην ενδυματολογική αμφίεση μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Οι απεικονιζόμενοι νεκροί Έλληνες φέρουν ευρωπαϊκή αμφίεση, όπως, μεταξύ άλλων, το χαρακτηριστικό παντελόνι[48], ενώ οι Τούρκοι στρατιώτες φορούν σαλβάρι.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το έργο εκπέμπει διάφορα μηνύματα που σχετίζονται με τα χαρακτηριστικά στοιχεία της εικονογραφίας, τις επιμέρους προφορικές μαρτυρίες προσφύγων, αλλά και τις βασικές αρχές της επικοινωνίας, δηλαδή τις σχέσεις πομπού, δέκτη και μέσου.

Μελετώντας το, σε σχέση με τα χαρακτηριστικά στοιχεία που πρέπει να αποτυπώνονται σε μια εικονογραφία, παρατηρούνται τα ακόλουθα: Οι ήρωες είναι εύκολα αναγνωρίσιμοι, όπως ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσόστομος, που δείχνει να βρίσκει τραγικό θάνατο στα χέρια των Τούρκων. Ο ίδιος βρίσκεται στο κέντρο του πίνακα, περικυκλωμένος από τους Τούρκους στρατιώτες, με το Σταυρό του ματωμένο, συμβολίζοντας έτσι το θάνατο της Χριστιανοσύνης στα εδάφη της Μικράς Ασίας· οι τραγικές μάνες με τα παιδιά στην αγκαλιά, άλλες να προσπαθούν να φύγουν από τη μανία των στρατιωτών και άλλες να κείτονται νεκρές στο έδαφος. Άλλο στοιχείο αναγνωρισιμότητας είναι το τοπίο της πόλης της Σμύρνης που φαίνεται να είναι τυλιγμένο μέσα στις φλόγες. Χαρακτηριστικές επίσης και οι σκληρές μορφές των επιτιθέμενων στρατιωτών απέναντι στον άοπλο καταδιωκόμενο πληθυσμό, τονίζοντας έτσι την αγριότητα των στιγμών. Ακόμα, η ονομασία της βάρκας «Η ωραία Σμύρνη» με τους στοιβαγμένους πρόσφυγες αποτελεί τραγική ειρωνεία σε σχέση με το συμβάν και προκαλεί θλίψη και οργή για τους τόπους που χάνονται. Η βιαιότητα των σκηνών του έργου ταυτοποιείται, επίσης και με τις προφορικές μαρτυρίες που παρατέθηκαν πιο πάνω.

Κατά συνέπεια, ο καλλιτέχνης κατάφερε με το έργο του να μεταδώσει το μήνυμά του που ήταν, μέσα από τη μεγέθυνση της σκληρότητας των σκηνών, η ενεργοποίηση του κοινού με στόχο την ενίσχυση της συλλογικής μνήμης και της εθνικής ταυτότητας.

Προτάσεις

Για την επίτευξη του ανωτέρω στόχου, σκόπιμο είναι να γίνει προσπάθεια ανεύρεσης και άλλων εικονογραφιών του Χρηστίδη που σχετίζονται με την περίοδο της Μικρασιατικής Καταστροφής, που, σύμφωνα με τον Α. Δούρβαρη,

48. Δ.Β. Οικονομιδης, «Περί Αμφιέσεως», *Αρχείο Πόντου 2*, Αθήνα 1929, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, σσ. 3-50.

έχουν εξαφανιστεί λόγω της ήττας. Επίσης, η έρευνα αυτή θα ήταν σκόπιμο να συνδυαστεί και με άλλους εικονογράφους, Έλληνες και ξένους, ακόμα και με πιο σύγχρονους, με σχετική συγκριτική ανάλυση των έργων τους.

Πέραν από την συγκεκριμένη πρόταση που προκύπτει από τη μελέτη και την ανάλυση της εικονογραφίας που εξετάσθηκε, είναι σκόπιμο να υποβληθεί και μια γενικότερη, σε σχέση με το συνολικό έργο του Σ. Χρηστίδη. Η πρόταση αυτή στηρίζεται στη σχετική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Έτσι, με αφορμή την εύρεση νέων εικονογραφιών ή πρόσθετων αντιτύπων από τις ήδη γνωστές[49] σε άλλους φορείς, όπως για παράδειγμα στο Μ.Ε.Τ.Η. ή τη Βουλή των Ελλήνων, ή ακόμα και σε ιδιώτες, θα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μια νέα ευρύτερη έρευνα για τον εικονογράφο Σ. Χρηστίδη η οποία θα μπορούσε να δώσει την ευκαιρία για εντοπισμό και άλλων χαμένων καλλιτεχνικών δημιουργιών του προκειμένου να υπάρξει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τη συνολική του προσφορά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δήμος Θεσσαλονίκης, «Εγκαίνια Έκθεσης Πανελλήνιος Πόθος» [Αποτυπώματα Ελληνικότητας] (2 Οκτωβρίου 2017). Ανάκτηση 15/11/2022, https://thessaloniki.gr/%CE%B5%CE%B3%CE%BA%CE%B1%CE%AF%CE%BD%CE%B9%CE%B1-%CE%AD%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7%CF%82-%CE%BF-%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AE%CE%BD%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CF%80%CF%8C%CE%B8%CE%BF%CF%82/

Δήμος Θεσσαλονίκης, Δημοτική Πινακοθήκη, Συλλογές Λαϊκής Εικονογραφίας. Ανάκτηση 20/11/2022, https://thessaloniki.gr/%ce%b8%ce%ad%ce%bb%cf%89-%ce%bd%ce%b1-%ce%b3%ce%bd%cf%89%cf%81%ce%af%cf%83%cf%89-%cf%84%ce%b7%ce%bd-%cf%80%cf%8c%ce%bb%ce%b7/%ce%b1%ce%bd%ce%b1%ce%ba%ce%b1%ce%bb%cf%8d%cf%88%cf%84%ce%b5/%ce%b5%ce%bc%cf%80%ce%b5%ce%b9%cf%81%ce%af%ce%b1-%cf%84%ce%b7%cf%82-%cf%80%cf%8c%ce%bb%ce%b7%cf%82/%cf%80%ce%bf%ce%bb%ce%b9%cf%84%ce%b9%cf%83%ce%bc%cf%8c%cf%82/%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%bf%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%cf%80%ce%b9%ce%bd%ce%b1%ce%ba%ce%bf%ce%b8%ce%ae%ce%ba%ce%b7/%cf%83%cf%85%ce%bb%ce%bb%ce%bf%ce%b3%ce%ad%cf%82-%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%bf%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ae%cf%82-%cf%80%ce%b9%ce%bd%ce%b1%ce%ba%ce%bf%ce%b8%ce%ae%ce%ba%ce%b7%cf%82/

49. Α. Δουρβαρης, *Σωτήριος Χρηστίδης…, ό.π.*, σσ. 191-212.

Δήμος Θεσσαλονίκης, Δημοτική Πινακοθήκη, Κατάλογος Έργων για Ασφάλιση 2016. Ανάκτηση 5/11/2022, https://thessaloniki.gr/wp-content/uploads/2017/09/2017-201_epikairopoiimenos_katal_ergon-texnis.pdf

Δήμος Λουτρακίου - Περαχώρας - Αγίων Θεοδώρων, «Δημοτικές Ιαματικές Πηγές». Ανάκτηση 20/10/2022, https://loutraki.gov.gr/dimotikes-iamatikes-piges/

Δουρβαρης Α., *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)*, Αθήνα 1993, ΕΛΙΑ.

Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, «Λαϊκές εικόνες και γελοιογραφίες». Ανάκτηση 29/10/2022, https://nhmuseum.gr/tmimata/sylloges/item/17249-syllogi-laikon-eikonon

Εκδόσεις Άγκυρα. Ανάκτηση 1/11/2022, https://e-agyra.gr/index.php?route=information/information&information_id=7

Ιατριδης Α., *Συλλογή δημοτικών ασμάτων παλαιών και νέων μετά διαφόρων εικονογραφιών*, Αθήνα 1859, Εκδόσεις Μαυρομάτη.

Ίττεν Γ., *Η Τέχνη του χρώματος*, μτφρ. Ι. Ομορφοπουλου, Αθήνα 1998, Κείμενα Εικαστικών Καλλιτεχνών.

Κατάλογος Έκθεσης Βουλής των Ελλήνων 2004. Ανάκτηση 15/11/2022, https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH581/SYNTAGMATA-VOULI.pdf

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος*, επιμ. Φ.Δ. Αποστολοπουλου, *τόμ.* Α΄, Αθήνα 2022: Καθημερινές Εκδόσεις Μον. Α.Ε., σελ. 120.

Μορτογλου Η., «Λαϊκές λιθογραφίες», *Ριζοσπάστης* (21 Νοεμβρίου 1999). Ανάκτηση 29/10/2022, https://www.rizospastis.gr/story.do?id=7817

Μουσείο Εικαστικών Τεχνών Ηρακλείου. Ανάκτηση 15/11/2022, https://metheraklion.gr/artists/%cf%87%cf%81%ce%b7%cf%83%cf%84%ce%af%ce%b4%ce%b7%cf%82-%cf%83%cf%89%cf%84%ce%ae%cf%81%ce%b7%cf%82/ .

Μπαδα Κ., *Σημειώσεις για τον υλικό πολιτισμό (18ος-20ός αιώνας)*, Γιάννενα (χ.χ.), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σσ. 151-196.

Μπολης Γ.Α. & Παυλοπουλος, Δ., *Ελληνική Χαρακτική 1843-1915*, Αθήνα 2012, Da Vinci, σελ. 168.

Μυλωνας Γ., «The Greek Evzonas», *2board* 33 (April-June 2016), σελ. 222.

Ναθαναηλ Γ., *Ελληνική λαϊκή φορεσιά και Έλληνες ζωγράφοι κατά τον 19ο αιώνα*, αδημ. διδ. διατριβή, Κομοτηνή, 2016, σσ. 173-174.

Οικονομιδης, «Περί Αμφιέσεως» *Αρχείο Πόντου 2*, Αθήνα 1929, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, σσ. 3-50.

Παπαδοπουλος Π., «Το φαντασιακό στοιχείο στις λαϊκές λιθογραφίες», *Αυγή* (13 Μαρτίου 2013). Ανάκτηση 29/10/2022, https://www.avgi.gr/tehnes/44787_fantasiako-stoiheio-stis-laikes-lithografies.

Παστουρω Μ., *Μπλε η ιστορία ενός χρώματος*, μτφρ. και επιστ. επιμ., Α. Καρακατσουλη, Αθήνα 2007, Μελάνι.

Pastoureau M. & Simonnet D., *Le petit livre des couleurs*, Paris 2014, Points.

Pastoureau, M., *Rouge: Histoire d'une couleur* , Paris 2016: Editions du Seuil.

Παυλοπουλος, Δ., «Ο Άγιος Διονύσιος των Ζακυνθινών – Η ιστορία του ναού του», *SL press* (16 Αυγούστου 2020). Ανάκτηση 20/10/2022, https://slpress.gr/politismos/o-agios-dionysios-ton-zakynthinon-i-istoria-toy-naoy-toy/.

Παυλοπουλος Δ., «Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940). Ένας άγνωστος "Θεόφιλος". Ένας λαϊκός εικονογράφος της ελληνικής ιστορίας με πάνω από 500 έργα», *Ιστορία Εικονογραφημένη* 420 (2003), σσ. 79-87.

Παυλοπουλος Δ., «Εικόνες των Βαλκανικών Πολέμων στη ζωγραφική, στη γλυπτική και στη χαρακτική», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με αφορμή τα 100 χρόνια από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) Ιστορίες Πολέμου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*, ΕΚΠΑ Αθήνα 2013, Εκδόσεις Ηρόδοτος, σελ. 373.

Politismica.gr, «Ο Πανελλήνιος πόθος» του Σωτήρη Χρηστίδη στην CASA BIANCA» (3 Οκτωβρίου 2017). Ανάκτηση 16/11/2022, https://www.politismika.gr/2017/10/03/%CE%BF-%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AE%CE%BD%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CF%80%CF%8C%CE%B8%CE%BF%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%83%CF%89%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B7-%CF%87%CF%81%CE%B7%CF%83%CF%84%CE%AF/.

Φαρμακιδης Γ.Α., *Ο ζωγράφος Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866)*, Αθήνα 1960, Μπόλαρης Π., σελ. 5.

Vendora.gr, «Λιθογραφία Σωτήρης Χρηστίδης Στάδιο Πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων 1908 Στάγγελ Αυθεντική» (14 Οκτωβρίου 2022). Ανάκτηση 25/11/2022, https://vendora.gr/items/w50p5e/lithografia-sotiris-christidis-stadio-proton-olimpiakon-agonon-1908-stangel-afthentiki.html

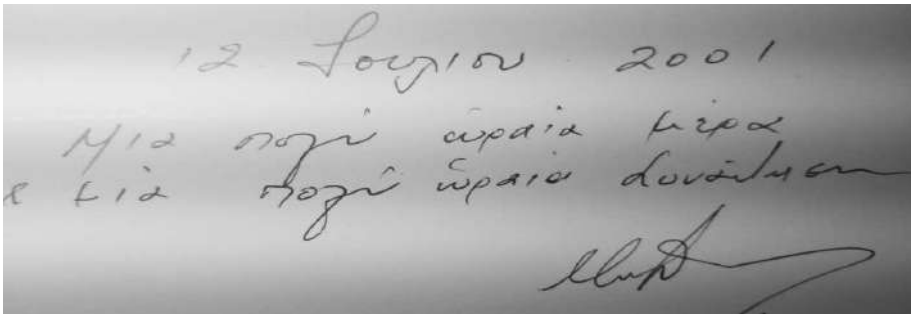

Εικόνα 1, Προσωπική συλλογή.

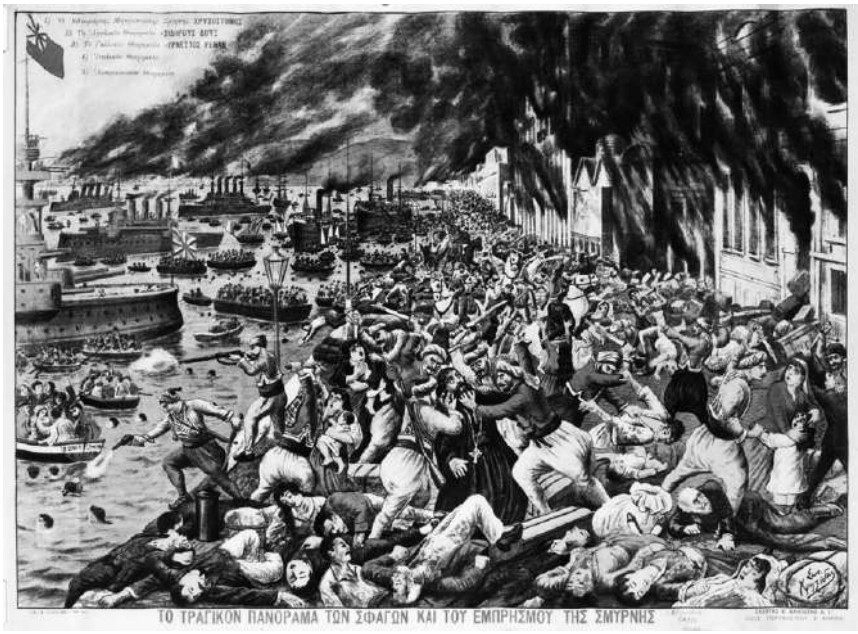

Εικόνα 2, ©Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης.

ΜΑΡΙΑ ΝΕΝΟΥ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Η ΣΜΥΡΝΗ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΑΪΚΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ

Η λαϊκή λογοτεχνία στην Ελλάδα θεωρήθηκε από κάποιους ως μια υποδεέστερη και υποτιμημένη λογοτεχνική παράδοση αποκαλώντας την «παραλογοτεχνία». Της έχουν αποδώσει κι άλλους υποτιμητικούς όρους, όπως «υπολογοτεχνία», «μυθιστόρημα της δεκάρας» και «λογοτεχνία των τριόδων»[1]. Στην Ελλάδα, έχοντας γνωρίσει μεγάλη διάδοση το ξένο επιφυλλιδικό μυθιστόρημα προωθήθηκε η συγγραφή των πρώτων λαϊκών μυθιστορημάτων κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αντλώντας τα θέματά τους, κυρίως από την Ελληνική Ιστορία. Μεταξύ των λαϊκών μυθιστορημάτων απαντώνται τα λεγόμενα «Απόκρυφα» μυθιστορήματα, ενώ κατά τον 20ο αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους και νέα είδη, όπως το αστυνομικό, το αισθηματικό και το ληστρικό μυθιστόρημα[2].

Ειδικότερα, τα γεγονότα της Μικρασιατικής καταστροφής αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για αξιόλογα ιστορικά μυθιστορήματα της ελληνικής πεζογραφίας του 20ου αιώνα, όπως η *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα, το *Νούμερο 31328* του Ηλία Βενέζη και τα *Ματωμένα χώματα* της Διδούς Σωτηρίου. Παράλληλα, κυκλοφόρησαν και μυθιστορήματα που ανήκουν στον χώρο της λαϊκής λογοτεχνίας, όπως το έργο *Η καταστροφή και η ωραία της Σμύρνης* που ανήκει στην εκτενέστατη εργογραφία του Ευρυτάνα Γιώργου Τσουκαλά (1903-1974). Πρόκειται για ένα από τα πρώτα του έργα για τη Σμύρνη των εκδόσεων Παπαδημητρίου[3], χωρίς να σώζεται το ακριβές έτος έκδοσης[4].

---

1. Σ. Ντενιση, «Εκτυλίσσοντας τον μίτο του ελληνικού μυθιστορήματος του 19ου αιώνα: ζητήματα όρων και ορισμών στο διεθνές και εθνικό τους πλαίσιο», στο Θ.Β. Κουγκουλος (επιμ.) *Το Ελληνικό «Λαϊκό» Μυθιστόρημα του 19ου Αιώνα*, Αθήνα 2021: Gutenberg, σσ. 43-54.

2. Ν. Φιλιππαιος, «Η λαϊκή λογοτεχνία στην Ελλάδα κατά τον 19ο και 20ο αιώνα», *Αντλία 6* (Σεπτέμβριος 2017), σσ. 89-105.

3. Κ.Δ. Κασσης, *Το Ελληνικό Λαϊκό Μυθιστόρημα 1840-1940 (Μυθιστορήματα και μελέτες σε λαϊκά φυλλάδια), πλήρης έκδοση*, Αθήνα 1983, χ.ε., σελ. 170.

4. Σε άρθρο του Γ. Χατζή που αναφέρεται σε τίτλους λαϊκών μυθιστορημάτων τα οποία συνδυάζουν την αισθηματική πλοκή με το ηρωικό στοιχείο εντοπίζεται και ο τίτλος *Η ωραία της Σμύρνης* του Γ. Τσουκαλά που πιθανότατα πρόκειται για το ίδιο έργο με αυτό της εν λόγω δημοσίευσης δίνοντας, παράλληλα, και το έτος έκδοσης, 1931, βλ. Γ. Χατζης, «Στα χνάρια του ντόπιου αισθηματικού μυθιστορήματος», *Διαβάζω* 100 (Αύγουστος 1984), σσ. 24-27.

Πρώτα απ' όλα, όπως αναγράφεται στο εσώφυλλο του βιβλίου, το έργο χαρακτηρίζεται ως ιστορικό και αισθηματικό μυθιστόρημα. Προτού εξεταστούν αυτές οι πτυχές του έργου, η πλοκή του με συντομία έχει ως εξής: Την ημέρα της απόβασης και της υποδοχής του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, ένα πρωτόγνωρο συναίσθημα κυριεύει τόσο την καρδιά της νεαρής Χρύσας Αργυροπούλου, όσο και του νεαρού λοχία, Αλέκου Κομνηνού, όταν εκείνη του πετάει ένα τριαντάφυλλο. Καθώς απομακρύνονται οι Έλληνες στρατιώτες, πέφτουν σε ενέδρα Τούρκων συνωμοτών έχοντας επικεφαλής τους τον Μαρτίνο. Η Χρύσα ανήσυχη παρακολουθεί τη συμπλοκή και τη γενναιότητα του λοχία από το μπαλκόνι του σπιτιού της. Στο μεταξύ, συνωμότες που συναντιούνται με εκπροσώπους του Ανώτατου Κέντρου παίρνουν οδηγίες για νέα χτυπήματα. Ο Μαρτίνο, ιταλικής καταγωγής με βεβαρυμένο παρελθόν στη χώρα του ηγείται νυχτερινής επιχείρησης για την ανατίναξη ενός ελληνικού πλοίου. Ο Κομνηνός που σκεπτόμενος τη Χρύσα δεν έχει ύπνο, αντιλαμβάνεται τους συνωμότες βάζοντας τέλος στο σχέδιό τους. Όμως, ένα ακόμη σχέδιό τους, η απαγωγή της Χρύσας για το χαρέμι του Νουρεντίν Πασά, πρώην στρατιωτικού διοικητή της Σμύρνης, ανατρέπεται και πάλι με την παρέμβαση του Κομνηνού. Τα συνωμοτικά σχέδια των Τούρκων συνεχίζονται χωρίς να εγείρουν υποψίες στους Έλληνες. Ο Κομνηνός αποφασίζει να στείλει γράμμα στη Χρύσα δείχνοντάς της ότι την σκέφτεται. Παράλληλα, επιλέγει να συνεχίσει την άσκηση των καθηκόντων του στην Αρμοστεία της Σμύρνης αφήνοντας το μέτωπο. Με τον φίλο του, τον Γιώργο συναντάνε στον περίπατό τους τη Χρύσα και την Καρολίνα της οποίας την ανάμειξη στα σχέδια των συνωμοτών κανένας δεν έχει υποπτευθεί. Ο Κομνηνός έρχεται πιο κοντά με τη Χρύσα, κι ενώ ο Γιώργος ερωτεύεται την Καρολίνα, εκείνη τρέφει αισθήματα για τον λοχία. Στη συνέχεια, ο Γιώργος ξεμυαλίζεται από τη νεαρή Εβραιοπούλα την Εσθήρ, η οποία τον χρησιμοποιεί για να έχει πρόσβαση στην Αρμοστεία και να βρεθεί στο πλευρό του Στεργιάδη εκμεταλλευόμενη τις αδυναμίες του. Στο μεταξύ, δυσάρεστα μαντάτα προμηνύει μια γριά μάντισσα στον Κομνηνό. Κι εκείνος φτάνοντας στο σπίτι της Χρύσας, διαπιστώνει τόσο την απουσία της όσο και του φίλου του έχοντας εξαπατηθεί από άνδρες του Νουρεντίν Πασά. Ο Κομνηνός καταφέρνει να εντοπίσει τραυματισμένο τον φίλο του, αλλά όχι και τη Χρύσα που πλέον βρίσκεται κλεισμένη στο χαρέμι. Ο Κομνηνός απελπισμένος επιστρέφει στο μέτωπο. Μετά από έναν χρόνο περίπου παραμονής στο χαρέμι και χωρίς να έχει ατιμαστεί για καλή της τύχη από τον Νουρεντίν, η Χρύσα δραπετεύει έχοντας τη βοήθεια ενός ερωτευμένου ζευγαριού, μιας χανούμισσας κι ενός ευνούχου. Επιστρέφοντας στους δικούς της, γεμίζει με χαρά το σπίτι της, όχι όμως και την καρδιά της, αφού ο αγαπημένος της δεν έχει αφήσει ίχνη. Αποφασίζοντας να φύγει νοσοκόμα, τοποθετείται στο στρατιωτικό νοσοκομείο στο Σεβρή Χεσάρ όπου καταφτάνει τραυματισμένος ο Κομνηνός. Συνεχίζοντας τον αγώνα στο μέτωπο, ο λοχίας παίρνει μαζί του και τη Χρύσα την οποία δεν καταφέρνει να κρατήσει

μαζί του, αφού μια ενέδρα τον αναγκάζει να την βάλει σε αμαξοστοιχία για τη Σμύρνη μαζί με τον φίλο του, ενώ ο ίδιος παραμένει στην πρώτη γραμμή. Κι ενώ η κατάσταση δυσκολεύει για τους Έλληνες της Μικρασίας, ο Στεργιάδης υπό την επιρροή της ερωμένης του, της Εμινέ συντάσσει επιστολή για τη μη εκκένωση της Σμύρνης από τους Έλληνες. Ο ελληνικός στρατός εγκαταλείπει τη Σμύρνη στην τύχη της και οι σφαγές αρχίζουν. Έλληνες και Αρμένιοι κρύβονται στα σπίτια τους, σε ιερούς ναούς, ακόμα και στο νεκροταφείο προσπαθώντας να γλιτώσουν από τη μανία των Τούρκων, αλλά μάταια. Ανάμεσα στα θύματα που βρίσκουν μαρτυρικό θάνατο και ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος. Νεαρά κορίτσια βιάζονται, έγκυες ξεκοιλιάζονται, άνδρες αποκεφαλίζονται. Μεγάλη φωτιά στη Σμύρνη που απειλεί κατοικίες αναγκάζει πολλούς να τρέξουν στους δρόμους βρίσκοντας φρικτό θάνατο από Τούρκους. Όλοι ακολουθούν τη διαταγή του Νουρεντίν: να μην μείνει ίχνος χριστιανών στη Σμύρνη. Κι ενώ γαλλικά, αγγλικά και αμερικάνικα πλοία βρίσκονται στο λιμάνι, δεν συνδράμουν, αλλά στέκουν βουβοί παρατηρητές φωτογραφίζοντας την καταστροφή. Νέα διαταγή του Νουρεντίν δίνει δεκαπέντε μέρες περιθώριο στους χριστιανούς να εγκαταλείψουν την Τουρκία, ειδάλλως θα οδηγούνται σε ειδικά στρατόπεδα αιχμαλώτων. Όσοι συλλαμβάνονται ξεκινάνε εξαντλητική πορεία χωρίς νερό και φαγητό για να μεταφερθούν σε σκλαβοπάζαρα. Πίσω στη Σμύρνη, οι συνωμότες διασπείρουν ειδήσεις πανικού, ενώ η Καρολίνα με τη γοητεία της εμποδίζει τον Άγγλο ακόλουθο να βοηθήσει τους Έλληνες. Η Χρύσα παραμένει στο πατρικό της μαζί με τον Γιώργο, αφού οι Τούρκοι αρπάζουν όσες όμορφες κοπέλες καταφτάνουν στο λιμάνι για να φύγουν. Τελικά, καταφτάνει και ο Κομνηνός σμίγοντας οι δυο τους μετά από περιπέτειες που τελειωμό δεν έχουν. Τούρκοι εισβάλλουν στο σπίτι σκοτώνοντας τον Γιώργο που ανυποψίαστος έκανε το λάθος να αποκαλύψει στην Καρολίνα την επιστροφή της Χρύσας. Σκοτώνουν και τον Κομνηνό που προσπαθούσε να προστατεύσει την αγαπημένη του και αρπάζουν τη Χρύσα για το χαρέμι του Νουρεντίν Πασά που μόλις προλαβαίνει να αποχαιρετήσει τον λοχία της με ένα φιλί.

Σε αυτό το σημείο έχοντας αποδώσει την υπόθεση του έργου όσο πιο σύντομα γίνεται, ενός έργου 416 σελίδων, θα ασχοληθούμε με τη λογοτεχνική του φύση και την αλήθεια των ιστορικών γεγονότων. Η πλοκή, λοιπόν, κινείται γύρω από τους εξής θεματικούς άξονες:

α. Την έντονη συνωμοτική δράση που αναπτύσσουν οι πιστοί ακόλουθοι του Κεμάλ εναντίον των Ελλήνων και την κεμαλική κατασκοπεία επιστρατεύοντας τη γοητεία αλλοεθνών γυναικών.
β. Τον ανεκπλήρωτο έρωτα δύο νέων εξαιτίας των περιπετειών τους και το τραγικό τους τέλος.
γ. Τη σφαγή του χριστιανικού πληθυσμού και οι αιχμάλωτοι στα στρατόπεδα και στα τάγματα εργασίας.

δ. Τον αγώνα του ελληνικού στρατού γύρω από τη Σμύρνη

Σε γενικές γραμμές, ο συγγραφέας ακολουθεί ευθύγραμμη αφήγηση κάνοντας κάποιες αναδρομές στο παρελθόν που ρίχνουν φως στην κατάσταση προσώπων της ιστορίας και γι' αυτό δεν κουράζουν τον αναγνώστη. Αντιθέτως, εξάπτουν την περιέργειά του. Ως προς τα πρόσωπα της ιστορίας, παρατηρούμε χαρακτήρες που προέρχονται από όλα τα κοινωνικά στρώματα: για παράδειγμα, η Χρύσα είναι γόνος εύπορης ελληνικής οικογένειας της Σμύρνης, ο Μαρτίνο είναι ένας λαϊκός τύπος και αρχηγός συνωμοτικής ομάδας στη Σμύρνη, η λεβαντίνα Καρολίνα φαίνεται να ανήκει στην υψηλή κοινωνία, οι Εβραιοπούλες Εσθήρ και Εμινέ που προέρχονται από χαμηλά κοινωνικά στρώματα επιδιώκουν την κοινωνική τους ανέλιξη προσφέροντας τις υπηρεσίες τους στους Τούρκους, οι ευνούχοι κλεισμένοι στα χαρέμια με τις χανούμισσες έχοντας αποφασίσει για τη μοίρα τους ο Πασάς. Πάντως, μπορούμε να κατηγοριοποιήσουμε τους χαρακτήρες σε θετικούς και αρνητικούς[5] ανάλογα με τη δράση τους προς τους Έλληνες. Οι βασικοί πρωταγωνιστές του έργου, ο Αλέκος Κομνηνός και η Χρύσα Αργυροπούλου συγκαταλέγονται στους θετικούς χαρακτήρες. Δέχονται χτυπήματα από άλλα πρόσωπα και οι περιπέτειες τους δεν έχουν τελειωμό. Ο λοχίας Αλέκος Κομνηνός ξεχωρίζει στο πεδίο της μάχης όντας ατρόμητος και θαρραλέος. Ανησυχεί για τα άτομα που νοιώθει κοντά του, όταν αυτά διατρέχουν κίνδυνο σπεύδοντας να βοηθήσει. Μάλιστα, τα αισθήματά του για τη Χρύσα δεν επηρεάζουν την κριτική του, ούτε και τις πολεμικές του επιδόσεις. Η Χρύσα, φημισμένη για την ομορφιά της στη Σμύρνη, επίσης, δεν παρασύρεται από τα αισθήματά της. Παρά την ηλικία της φαίνεται μια κοπέλα συγκροτημένη και εγκρατής όπως, ίσως, αρμόζει σε μια κοπέλα της τάξης της. Τόσο αγαθή για τις προθέσεις της φίλης της Καρολίνας, αδυνατεί να αντιλη-

5. Ν. Φιλιππαιος, *Οι Λογοτεχνικοί Χαρακτήρες που θεματοποιεί το '21 (1830-1900)*, Μεταπτυχιακή διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2009, σελ. 15.

φθεί το πραγματικό της πρόσωπο. Εξαιτίας της απαγωγής της δεν λυγίζει, αντιθέτως γίνεται πιο μάχιμη. Γι' αυτό και δεν φοβάται αργότερα να αφήσει τις όποιες ανέσεις του σπιτιού της φεύγοντας ως νοσοκόμα στο μέτωπο. Όμως, στην περίπτωση του Στεργιάδη, αν και Έλληνας συγκαταλέγεται στους αρνητικούς χαρακτήρες, καθώς γύρισε την πλάτη στον ελληνισμό της Σμύρνης. Ο ίδιος ο Γ. Τσουκαλάς του αποδίδει τον χαρακτηρισμό «έκφυλο σατράπη». Τον περιγράφει ως «[...] έναν κοντό ανθρωπάκο του οποίου το πρόσωπο με τα αδρά χαρακτηριστικά έδειχνε ισχυρογνωμοσύνη. Τα παχειά του χείλη εφανέρωναν φιλήδονον χαρακτήρα, ενώ στα μάτια του... μπορούσε να διακρίνει κανείς την κακία, που έφθανε σε βαθμό ανισορροπίας. Ήταν ο Στεργιάδης... γνωστότατος για το μεγάλο του πάθος στα χαρτιά και για τις έκφυλες ορμές του... Ήταν γεννημένος να παίξει τον ρόλο του τυράννου του σατράπου. Ο θρασύδειλος χαρακτήρας του ήξερε να είναι δεσποτικός μπροστά στους αδυνάτους, ενώ τουναντίον, μπροστά στους δυνατούς έδειχνε μια χαμερπή δουλικότητα»[6]. Όμως, και η φίλη της Χρύσας, η Λεβαντίνα Καρολίνα ανήκει στους αρνητικούς χαρακτήρες του έργου, αφού συνεργάζεται με τον Μαρτίνο, σύμμαχο των Τούρκων προκειμένου να βλάψει την Ελληνίδα φίλη της κερδίζοντας την εκτίμησή τους. Εξάλλου, φαίνεται να υπήρχε ανταγωνισμός των Λεβαντίνων με τον χριστιανικό πληθυσμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θεωρώντας ότι τα οικονομικά τους συμφέροντα προωθούνταν καλύτερα με το παλαιό καθεστώς[7]. Μάλιστα, Μάλιστα, ένας Έλληνας δημοσιογράφος στη Σμύρνη, ο Μ. Ροδάς είχε χαρακτηρίσει τους Λεβαντίνους ως «τύπους, οι οποίοι την ιδέα της πατρίδας τους την περιορίζουν μόνο στην έκταση του διαβατηρίου τους και των υλικών συμφερόντων τους»[8].

Παράλληλα, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι άνδρες είναι περισσότερο ενεργητικοί σε σχέση με τις γυναίκες, όπως συμβαίνει στα λαϊκά μυθιστορήματα για την ελληνική επανάσταση[9]. Ο Αλέκος Κομνηνός διακρίνεται για τη γενναιότητά του, επιλέγει να πολεμήσει στο μέτωπο και δυσκολεύεται να αφήσει αβοήθητους τους Έλληνες στρατιώτες. Από την άλλη, η Χρύσα δεν φαίνεται να είναι από τις κοπέλες που παραιτούνται αφήνοντας την τύχη τους στον αγαπημένο τους. Την βλέπουμε να δραπετεύει από το χαρέμι και να πηγαίνει εθελοντικά ως νοσοκόμα στο μέτωπο. Σχολιάζοντας τη γλώσσα του Τσουκαλά, παρατηρούμε ότι χρησιμοποιεί επιθετικούς προσδιορισμούς για να χαρακτηρίσει τους ήρωές του όχι όμως υπερβολικούς, όπως απαντώνται σε άλλα λαϊκά

---

6. Γ. Τσουκαλας, *Η Καταστροφή και η ωραία της Σμύρνης*, Αθήνα, χ.χ., εκδόσεις Αλ. και Ευαγ. Παπαδημητρίου, σελ. 115.

7. Μ. Γραμματικοπουλου, *George Horton και Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922), Ο ρόλος του Αμερικανού Παράγοντα*, Μεταπτυχιακή διατριβή, Α.Π.Θ., 2000, σελ. 33.

8. Μ. Ροδας, *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασία, Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1950, εκδ. Κλεισιούνη, σελ. 51.

9. Ν. Φιλιππαιος, *Οι Λογοτεχνικοί Χαρακτήρες...*, *ό.π.*, σσ. 19-20.

μυθιστορήματα. Προσπαθεί να δώσει τα γεγονότα στον αναγνώστη παραστατικά και ρεαλιστικά επιδιώκοντας μάλιστα, να καλύψει όσο το δυνατόν περισσότερες πτυχές της μικρασιατικής καταστροφής. Εντούτοις, δεν καθυστερεί την εξέλιξη των γεγονότων με λεπτομερείς περιγραφές, αλλά αφηγείται αφού κυριαρχούν τα ρήματα έχοντας κίνηση, δράση και εναλλαγή εικόνων.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το έργο κινείται σε δύο χώρους, του ιστορικού και του αισθηματικού μυθιστορήματος. Στην ιστορία διαφαίνεται η προσπάθεια των δύο νέων να προσεγγίσει ο ένας τον άλλον, το φλερτ τους, τα αγνά τους συναισθήματα, η απομάκρυνσή τους εξαιτίας άλλων προσώπων, η διατήρηση του ερωτικού ενδιαφέροντος παρά τις περιπέτειές τους, η επανασύνδεσή τους και το δραματικό τέλος τους. Από την άλλη μεριά, ο Γ. Τσουκαλάς αναφέρεται σε κάποια γεγονότα και πρόσωπα τα οποία εξετάζονται παρακάτω για την ιστορική τους αλήθεια και κατ' επέκταση για τον χαρακτηρισμό του έργου ως ιστορικό μυθιστόρημα. Ειδικότερα, πράγματι, την πρώτη μέρα απόβασης του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη σημειώθηκε άγρια συμπλοκή Ελλήνων στρατιωτών και Τούρκων με δύο εύζωνες νεκρούς και 42 Έλληνες τραυματίες, ενώ από τη μεριά των Τούρκων υπήρξαν 5 νεκροί και 16 τραυματίες[10]. Ανάμεσα στα πλοία που μετέφεραν τον ελληνικό στρατό ήταν και το ιστορικό Θωρηκτό Αβέρωφ, όπως αναφέρει και ο Γ. Τσουκαλάς, το οποίο είχε καταπλεύσει στην Κωνσταντινούπολη μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ακόμα, τα θύματα της πρώτης μέρας επιβεβαιώνουν τα γραφόμενα του Γ. Τσουκαλά για την ένταξη Ευζώνων στις τάξεις του ελληνικού στρατού (πέντε συντάγματα Ευζώνων είχαν ενταχθεί για την ακρίβεια)[11]. Συνάμα, στο πλευρό των Ελλήνων της Μικρασίας τάχθηκε και η αρμενική λεγεώνα Τορκόμ, όπως την αποκαλεί ο συγγραφέας, δηλαδή Αρμένιοι στρατιώτες υπό τον αρχηγό Τορκόμ[12].

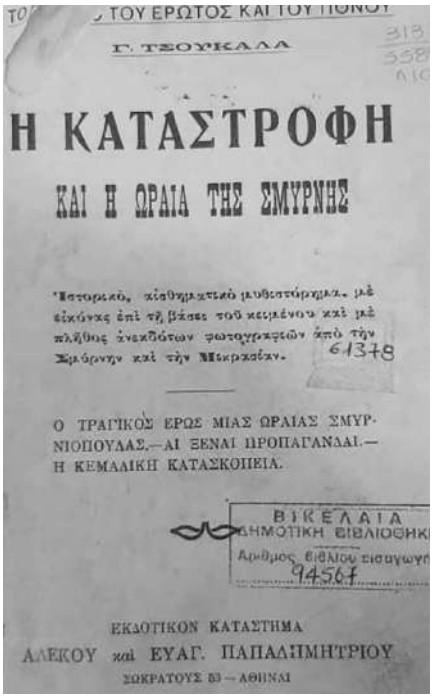
Γ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ

Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

ΚΑΙ Η ΩΡΑΙΑ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Ιστορικό, αισθηματικό μυθιστόρημα. Με εἰκόνας ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κειμένου καὶ μὲ πλῆθος ἀνεκδότων φωτογραφιῶν ἀπὸ τὴν Σμύρνην καὶ τὴν Μικρασίαν.

Ο ΤΡΑΓΙΚΟΣ ΕΡΩΣ ΜΙΑΣ ΩΡΑΙΑΣ ΣΜΥΡΝΙΟΠΟΥΛΑΣ.—ΑΙ ΞΕΝΑΙ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΙ.—Η ΚΕΜΑΛΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΟΠΕΙΑ.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ
ΑΛΕΚΟΥ καὶ ΕΥΑΓ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ 53 — ΑΘΗΝΑΙ

10. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομος Ιστορία Εκστρατεία Μικράς Ασίας 1919-1922*, Αθήνα 2001, έκδ. Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, σελ. 18.

11. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομος...*, *ό.π.*, σελ. 18.

12. Ανωνυμος, «Ελλάς και Αρμενία», *Ελεύθερος Λόγος* φ. 1652 (31 Μαρτίου 1922), σελ. 1.

Κάποιοι θεωρούν ότι αφορμή της συμπλοκής Ελλήνων και Τούρκων κατά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη δεν υπήρξε μόνο η συμπεριφορά Ελλήνων στρατιωτών προς τον τούρκικο πληθυσμό, αλλά και αιματηρά επεισόδια που είχαν προκληθεί από Ιταλούς, αφού επιθυμούσαν την κατάληψη και τη διοίκηση της Σμύρνης[13]. Παράλληλα, υπάρχουν μαρτυρίες για την υποστήριξη των Τούρκων στρατιωτών από Ιταλούς[14]. Γι' αυτό και ίσως, δεν θεωρείται τυχαία η επιλογή του Ιταλού Μαρτίνο από τον Γ. Τσουκαλά ως αρχηγού της συνωμοτικής ομάδας στη Σμύρνη. Μάλιστα, υποστηρίζεται ότι το τουρκικό εθνικιστικό κίνημα είχε αρχίσει να αναπτύσσεται πριν την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, καθώς οι Τούρκοι ήθελαν να σώσουν ό,τι μπορούσαν για τη χώρα τους. Έβλεπαν τους Σοβιετικούς να αναζητούν συμμάχους, τους Γάλλους, τους Άγγλους και τους Αμερικανούς να έχουν βλέψεις οικονομικής επέκτασης και τους Ιταλούς να βρίσκονται ήδη στα παράλιά τους[15]. Οι Τούρκοι είδαν εχθρικά τον ελληνικό στρατό, ενώ οι Έλληνες έβλεπαν την απελευθέρωση της Σμύρνης. Ο Γ. Τσουκαλάς αναφέρεται και στην κατάληψη του Αϊδινίου από τους Τούρκους στις 15 Αυγούστου που στην πραγματικότητα συνέβη στις 15 Ιουνίου του 1919 από τσέτες (άτακτα σώματα του Τουρκικού στρατού)[16] – εδώ έχουμε μια ανακρίβεια ως προς την ημερομηνία, αλλά το γεγονός της κατάληψης ισχύει και γι' αυτό έσπευσαν ελληνικές δυνάμεις για την επανάκτησή του. Μετρώντας ήττες ο ελληνικός στρατός οπισθοχώρησε προς τη Σμύρνη απ' όπου τελικά αναχώρησε, όπως γράφει και ο Τσουκαλάς. Δεν συνέβη, όμως, το ίδιο και με τους Έλληνες της Σμύρνης, καθώς ο Αρμοστής της Σμύρνης, Αριστείδης Στεργιάδης τους εξαίρεσε. Κι ενώ ο Τσουκαλάς αποδίδει την απόφασή του σε επιρροή από την Εβραία ερωμένη του και σύμμαχο των Τούρκων, η αλήθεια κρύβεται στην ίδια την επιστολή του Στεργιάδη προς την ελληνική κυβέρνηση στην οποία διαφαίνεται η αντιπάθειά του για τους Έλληνες της Μικρασίας καταθέτοντας τις εξής προτάσεις:

---

13. Οδυς. Τσιντζιρακος, «Η απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη», *Ελευθερία* φ. 35.096 (25 Φεβρουαρίου 1922).

14. Γ.Π. Καψης, *1922, Η Μαύρη Βίβλος*, Αθήνα 1992: εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, σελ. 168.

15. Δ.Ι. Λοϊζος, *Οι Μεγάλες Δυνάμεις, Η Μικρασιατική Καταστροφή και η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1994, χ.ε., σσ. 17-20.

16. Γ.Π. Καψης, *1922, Η Μαύρη..., ό.π.*, σελ. 168.

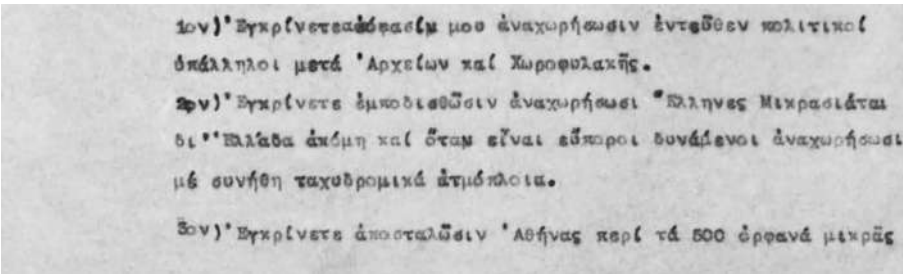
1ον) Ἐγκρίνετε ἀδφάσεις μου ἀναχωρήσωσιν ἐντεῦθεν πολιτικοί
ὁπάλληλοι μετά Ἀρχείων καί Χωροφυλακῆς.
2ον) Ἐγκρίνετε ἐμποδισθῶσιν ἀναχωρήσωσι Ἕλληνες Μικρασιάται
εἰς Ἑλλάδα ἀκόμη καί ὅταν εἶναι εὔποροι δυνάμενοι ἀναχωρήσωσι
μέ συνήθη ταχυδρομικά ἀτμόπλοια.
3ον) Ἐγκρίνετε ἀποσταλῶσιν Ἀθήνας περί τά 500 ὀρφανά μικρᾶς

(προσωπικό αρχείο Βλάση Αγτζίδη)

Μάλιστα, προτιμούσε «να τους σφάξει ο Κεμάλ, γιατί αν έρχονταν στην Αθήνα, θα ανέτρεπαν τα πάντα»[17], όπως είχε απαντήσει σε σχετική ερώτηση του Γ. Παπανδρέου. Ο Γ. Τσουκαλάς περιγράφει και τον μαρτυρικό θάνατο του Μητροπολίτη Χρυσοστόμου από τα χέρια του μαινόμενου τουρκικού όχλου. Οι λεπτομέρειες, όμως, είναι περιττές, καθώς λίγο πολύ είναι γνωστές σε όλους μας. Ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρεται και στη μεγάλη φωτιά που έβαλαν Τούρκοι στην αρμενική συνοικία και επεκτάθηκε προς τα σπίτια της προκυμαίας, γεγονός που επίσης επιβεβαιώνει η ιστορία[18]. Τέλος, γίνεται αναφορά και στα ειδικά στρατόπεδα αιχμαλώτων στα οποία βρήκαν θάνατο πολλοί Έλληνες λόγω των άσχημων συνθηκών και στις εξοντωτικές πορείες, τα γνωστά τάγματα εργασίας ή αλλιώς «αμελέ ταμπουρού»[19]. Το γεγονός ότι ο Νουρεντίν Πασάς κατά τον Τσουκαλά έδωσε 15 ημέρες διορία στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Σμύρνης να εγκαταλείψουν την πόλη μετά τον εμπρησμό της συμφωνεί, ώστε να μην καταλήξουν σκλάβοι, επίσης, με τα ιστορικά γεγονότα[20].

Από τα παραπάνω, φαίνεται, λοιπόν, ότι ο συγγραφέας μελέτησε τις ιστορικές πηγές που είχε στη διάθεσή του τότε, αφού δεν παρατηρούνται σημαντικές ιστορικές ανακρίβειες ή παραποίηση της ιστορικής αλήθειας. Παράλληλα, ο χαρακτηρισμός του μυθιστορήματος ως αισθηματικό και ιστορικό ευσταθεί λαμβάνοντας υπόψη την παραπάνω τεκμηρίωση. Το εν λόγω λαϊκό μυθιστόρημα πρέπει να βρήκε απήχηση μεταξύ άλλων και στον

17. Φαίνεται ότι Α. Στεργιάδης απάντησε σε σχετική ερώτηση του Γ. Παπανδρέου που βρισκόταν τότε στη Σμύρνη, βλ. Γ. Δαφνης, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1997, Κάκτος,

18. Α. Συριγος & Ε. Χατζηβασιλειου, *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις*, Αθήνα 2022, Πατάκης, σσ. 204-205.

19. Ν. Ανδριωτης, «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα (1821-1930»)» στο βιβλίο του *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, Γ΄ Γενικού Λυκείου*, Αθήνα, χ.χ.: Διόφαντος, σελ. 143.

20. Κ. Χατζηαντωνιου, *Μικρά Ασία: Ο απελευθερωτικός αγώνας 1919-1922*, Αθήνα 2004, Ιωλκός, σελ. 490-491.

ελληνικό προσφυγικό πληθυσμό που κατέφτασε στην Ελλάδα μετά τον διωγμό που υπέστη στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βέβαια, δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των αντίτυπων που κυκλοφόρησαν και πουλήθηκαν, αλλά εικάζουμε ότι θα ήταν μεγάλος αριθμός, αφού είμαστε στον χώρο της λαϊκής λογοτεχνίας και, μάλιστα, έχοντας τον Γ. Τσουκαλά ως συγγραφέα του μυθιστορήματος. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί η ιδιαίτερη σημασία της λαϊκής λογοτεχνίας, αφού θεωρείται ικανή να κεντρίσει το ενδιαφέρον τόσο των σημερινών αναγνωστών όσο και των μελετητών παρά την εύπεπτη λογοτεχνική της δομή[21].

21. Α. Τσαπανιδου, «Για έναν ορισμό του ελληνικού λαϊκού μυθιστορήματος του 19ου αιώνα: αφηγηματικά μοτίβα και αναγνωστική πρόσληψη», στο Θ.Β. Κουγκουλος (επιμ.), *Το Ελληνικό «Λαϊκό» Μυθιστόρημα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2021, Gutenberg, σσ. 107-140.

ΖΑΦΕΙΡΗΣ ΝΙΚΗΤΑΣ
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΘΕΑΤΡΟ ΜΙΑ ΔΡΑΜΑΤΟΥΡΓΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Η Μικρασιατική Καταστροφή απασχόλησε πολλαπλούς Έλληνες θεατρικούς συγγραφείς. Από τη δεκαετία του 1920 μέχρι σήμερα εγχώριοι δραματουργοί επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν το τραύμα της συντριβής και το τέλος του μεγαλοϊδεατισμού[1]. Ο Δημήτριος Γκαλέκας το 1922, ο Δημήτριος Βουτετάκης το 1927, ο Βασίλης Βασιλικός το 1973, ο Δημήτρης Λαζογιώργος το 1995 και ο Ανδρέας Μιχαηλίδης-Νουάρος το 1996 δημοσίευσαν έργα για το θέμα[2]. Σε αντίθεση, ωστόσο, με τη διθυραμβική διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελούσε ένα σκοτεινό εθνικό σημείο. Ένα γεγονός, δηλαδή, το οποίο δεν προσφερόταν για την οικοδόμηση μιας ευκλεούς μνήμης. Η δραματουργική της διαχείριση συνιστά μια απόπειρα συμφιλίωσης με το παρελθόν. Δρομολογεί τη διαλεκτική με την πένθιμη «κουλτούρα της ήττας»[3]. Κι επισύρει, αναπόφευκτα, την αναμέτρηση με διαστάσεις όπως ο Εθνικός Διχασμός και η στρατιωτική διαχείριση της ατυχούς εκστρατείας. Η σύνθεση έργων σε διαφορετικά χρονικά σημεία εκκινεί από ποικίλες ιδεολογικές και αισθητικές προθέσεις. Κοινός παρονομαστής παραμένει ο μετεωρισμός της ήττας, η πικρία για τις χαμένες πατρίδες και η τιμή για την ελληνική αυτοθυσία. Στην παρούσα μελέτη θα εστιάσουμε σε τρία έργα για τη

1. Για το ζήτημα βλ. και τη μελέτη μου που εστιάζει σε έργα της δεκαετίας του 1920, Ζαφειρης Νικητας, «"Τραγωδία επίκαιρος", Η Μικρασιατική Καταστροφή στη νεοελληνική δραματουργία», *Το Κωνσταντινουπολίτικο και μικρασιατικό θέατρο έως το 1922. Συνέχειες και τομές στην Ελλάδα και τη Διασπορά μέχρι τον 21ο αιώνα. Επετειακό Συνέδριο για τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Αφιερωμένο στην Ομότιμη Καθηγήτρια του ΕΚΠΑ Χρυσόθεμη Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ, 12-15 Οκτωβρίου 2022*, Αθήνα, ΕΚΠΑ (υπό δημοσίευση).

2. Τα έργα των Γκαλέκα και Βουτετάκη είναι τα εξής, Δημητριος Η. Γκαλεκας, *Η σφαγιασθείσα Σμύρνη. Τραγωδία επίκαιρος εις πράξεις δυο και εικόνας τρεις*, Εν Αθήναις 1922, Τύποις Ε. & Ι. Μπλαζουδάκη· Δημητριος Βουτετακης, *Ο φυγάς και ο ήρως. Δράμα εθνικόν εμπνευσμένον από την μικρασιατικήν τραγωδίαν*, Αθήναι 1927, [χ.ε.].

3. Οι στρατιωτικές ήττες διαθέτουν σημαίνουσες εθνικές και κοινωνικές προεκτάσεις που συνθέτουν την έννοια της «κουλτούρας της ήττας». Τα επώδυνα αυτά γεγονότα, όπως η Μικρασιατική Καταστροφή, εγκαθιδρύουν ένα πλέγμα σύνθετων πολιτισμικών και ψυχολογικών αντιδράσεων που επιχειρούν την εξήγηση της ήττας μέσα από «μυθικές» επινοήσεις, βλ. Wolfgang Schivelbusch, *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery*, trans. Jefferson Chase, New York 2003, Picador, σσ. 7-22.

Μικρασιατική Καταστροφή. Το πρώτο είναι η *Δίκη των Εξ* του Βασιλικού, το δεύτερο το *Χρυσόστομος Σμύρνης* του Λαζογιώργου και το τρίτο *Ο Άγιος Χρυσόστομος Σμύρνης* του Μιχαηλίδη-Νουάρου[4]. Τα έργα επιλέγουν διαφορετικές στρατηγικές για να φωτίσουν άλλοτε την ιστορική αλήθεια κι άλλοτε μυθοπλαστικές προεκτάσεις της. Στο επίκεντρο στέκονται οι στρατιωτικοί, πολιτικοί και θρησκευτικοί πρωταγωνιστές των γεγονότων.

Μια πολύκροτη δίκη

Μισό αιώνα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ο Βασίλης Βασιλικός αποφάσισε να συνθέσει στη Ρώμη τη *Δίκη των Εξ*. Το έργο, βασισμένο στα πρακτικά της ομώνυμης δίκης του 1922, έστρεφε το φακό σε μια λεπτή στιγμή της ελληνικής ιστορίας. Σε μια αμφίσημη δίκη που αναδύθηκε από τα σπλάχνα του Εθνικού Διχασμού[5]. Η βενιζελική Επαναστατική Επιτροπή του Κινήματος της 11ης Σεπτεμβρίου παρέπεμψε σε έκτακτο στρατοδικείο τον αρχιστράτηγο της Μικράς Ασίας. Και μαζί του πέντε πολιτικούς της φιλοβασιλικής κυβέρνησης (που ήταν στο τιμόνι της χώρας τον Αύγουστο της καταστροφής) όπως και δύο ακόμη στρατιωτικούς. Οι έξι από τους κατηγορούμενους εκτελέστηκαν[6]. Τα ιστορικά πρόσωπα που οδηγήθηκαν στο εδώλιο με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας ήταν ο αρχιστράτηγος Γεώργιος Χατζηανέστης, οι πολιτικοί Δημήτριος Γούναρης, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, Νικόλαος Στράτος, Γεώργιος Μπαλτατζής, Νικόλαος Θεοτόκης, ο στρατηγός Ξενοφών Στρατηγός και ο ναύαρχος Μιχαήλ Γούδας. Οι πολιτικοί αυτοί (αλλά και οι δύο στρατιωτικοί) είχαν διατελέσει πρωθυπουργοί και υπουργοί την περίοδο 1920-1922. Το Κίνημα απαιτούσε «την παραδειγματικήν ποινικήν τιμωρίαν των εχθρών της πατρίδος εις τους οποίους οφείλεται η κατάργησις του Μικρασιατικού Μετώπου»[7]. Ζητούσε «τον οριστικόν, ηθικόν και πολιτικόν θάνατον των Πρωτουρ-

4. Στην εγχώρια δραματουργία για τη Μικρασιατική Καταστροφή ανήκει και το έργο *Σμύρνη μου αγαπημένη* (2014) της Μιμής Ντενίση, βλ. Kristina Gedgaudaite, *Memories of Asia Minor in Contemporary Greek Culture. An Itinerary*, New York 2021, Macmillan, σσ. 145-151.

5. Για ένα αναλυτικό χρονικό της δίκης από τη Δευτέρα 31 Οκτωβρίου 1922 μέχρι την Τρίτη 15 Νοεμβρίου 1922 αλλά και τις διεργασίες που οδήγησαν σε αυτήν βλ. τη μονογραφία, Βασιλης Ι. Τσανακαρης, *Εις θάνατον! Η δίκη και η εκτέλεση των Έξι μέσα από τα πρακτικά, τα παραλειπόμενα και τα "ψιλά" των εφημερίδων*, Αθήνα 2010, Μεταίχμιο.

6. Ως «ενδικοφανής φόνος» και «ανθρωποθυσία» χαρακτηρίζεται η καταδίκη από Έλληνα νομικό, Νικος Βασιλατος, «Η δίκη που συντάραξε την Ελλάδα, στον τόμο *Η δίκη των οκτώ και η εκτέλεση των έξι. Ένα δράμα του σύγχρονου ελληνισμού*, Αθήνα 2010, Ίδρυμα Ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου, σελ. 89.

7. Αλεξανδρος Α. Οικονομοι, *Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, 1859-1922. Ένας άνθρωπος και μια* εποχή, Αθήνα 1972, [χ.ε.], σελ. 538.

γών της Καταστροφής»[8]. Το κλίμα οργής στην Ελλάδα διαμόρφωνε την ιδέα πως υπήρξε εσωτερική προδοσία, όχι απλώς πολεμική ήττα. Η καταδίκη έγινε κάτω από συνθήκες μιας αμφιλεγόμενης δίκης εξιλασμού[9]. Το ερέθισμα του Βασιλικού για τη συγγραφή του έργου δεν ήταν μόνο κοινωνικοπολιτικό αλλά και προσωπικό. Το 1971 ο συγγραφέας είχε λάβει στο Παρίσι ένα συστημένο φάκελο από τον πατέρα του[10]. Ο φάκελος περιείχε το ημερολόγιο που είχε κρατήσει ο πατέρας του κατά τη στρατιωτική θητεία του στο μέτωπο την περίοδο 1918-1922[11]. Πέραν του ημερολογίου, το κλίμα του 1972 με την κυκλοφορία του δίσκου *Μικρά Ασία* (με στίχους όπως «Η Σμύρνη, μάνα, καίγεται») είχε συνεπάρει τον Βασιλικό.

Θέατρο Ντοκουμέντο

Ο υπότιτλος του έργου του Βασιλικού, «από τα εστενογραφημένα πρακτικά», καθιστά εξ αρχής σαφή στον αναγνώστη την πρόθεση του συγγραφέα[12]. Την διάθεσή του, δηλαδή, να βασιστεί σε ντοκουμέντα, όχι στη μυθοπλασία. Ο επίλογος του Βασιλικού παρέχει πρόσθετες λεπτομέρειες. Όπως σημείωνε, όταν διάβασε τον τόμο των πρακτικών από τη Δίκη των Έξι που του χάρισε το 1969 ο Αλέκος Λεβίδης, συνέλαβε την «ιδέα ενός θεατρικού έργου»[13]. Μια ιδέα που ενισχύθηκε περαιτέρω από τη λήψη του ημερολογίου του πατέρα του το 1971. Στόχος του ήταν να συνοψίσει την «ουσία της δίκης» μέσα από ένα «μοντάζ»[14]. Επιθυμία του ήταν να διατηρήσει απαράλλακτο το κείμε-

8. *Ό.π.*

9. Για το κατηγορητήριο σε μια «δίκη παρωδία», η οποία συνδεόταν με τον Εθνικό Διχασμό, την ιδιαίτερη φύση του Κινήματος του 1922 και την ανάγκη εκτόνωσης του προσφυγικού στοιχείου βλ. Θανασης Διαμαντοπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός και η κορύφωσή του. Η Δίκη των Έξι. Εξιλασμός ή δικαστικός φόνος;*, Αθήνα 2022, Πατάκης, σσ. 95-150.

10. Βασιλης Βασιλικος, «Αντί προλόγου», στο βιβλίο Νίκος Βασιλικός, *Το ημερολόγιο της Μικρασιατικής Εκστρατείας*, *Επιλεγόμενα: Βασίλης Βασιλικός*, *Η δίκη των Εξ*, Αθήνα 2018, Πατάκης, σελ. 9.

11. Ο Νίκος Βασιλικός σημείωνε στο ημερολόγιο, «Η τραχιά στρατιωτική μου ζωή σύρει την πένα μου σε σκίτσα, σκηνές και εικόνες ποτισμένες από βαθύτατο ρεαλισμό ανάμικτον με πόνο». Οι σελίδες ανέδιδαν «του μπαρουτιού την έντονη μυρωδιά, της μάχης τον παταγώδη σάλαγον, του κανονιού τον βροντερόν βρυχυθμόν, του λαβωμένου την ανέλπιδα οδύνη», βλ. Νικος Βασιλικος, *Το ημερολόγιο της Μικρασιατικής Εκστρατείας*, *Επιλεγόμενα: Βασίλης Βασιλικός*, *Η δίκη των εξ*, Αθήνα 2018, Πατάκης, σελ. 19.

12. Βασιλης Βασιλικος, *Η Δίκη των Εξ. Από τα εστενογραφημένα πρακτικά. Θεατρικό έργο σε δύο πράξεις με ένα πρόλογο και ένα επίλογο*, Αθήνα 1973, Δωδώνη. Ο συγγραφέας συγγράφει το έργο, με εργώδη προσπάθεια, από τον Ιούνιο του 1972 μέχρι τον Ιούνιο του 1973.

13. *Ό.π.*, σελ. 125.

14. *Ό.π.*

νο των πρακτικών, χωρίς αλλοιώσεις. Αυτό μπορούσε να γίνει μόνο τμηματικά βέβαια, δεδομένου πως τα πρακτικά ξεπερνούσαν τις επτακόσιες σελίδες και η οικονομία του θεατρικού χρόνου απαιτούσε εκτενείς περικοπές. Η «ιδιότυπη θεατρικότητα» των πρακτικών έπρεπε να αποδοθεί χωρίς «προδοσία του κειμένου»[15]. Η πρώτη σελίδα του βιβλίου φανερώνει πως διατήρησε με συνέπεια τον τόπο της δίκης, που ήταν η αίθουσα της παλαιάς Βουλής (μια αίθουσα που είχε μετατραπεί σε Έκτακτο Στρατοδικείο). Αναλόγως, έθεσε ως χρόνο του έργου τον Νοέμβριο του 1922, την περίοδο στην οποία πραγματοποιήθηκε πράγματι η δίκη των δύο εβδομάδων. Ο κατάλογος των προσώπων περιλάμβανε σχεδόν όλα τα ιστορικά πρόσωπα που συμμετείχαν. Η δομή της θεατρικής δίκης είχε μείνει επίσης πιστή στην αληθινή δίκη.

Η ειδολογική προσέγγιση του Βασιλικού ήταν ευθέως εμπνευσμένη από το γνωστό «Θέατρο Ντοκουμέντο», το οποίο είχε αναπτυχθεί στη γερμανόφωνη δραματουργία τη δεκαετία του 1960[16]. Ανάμεσα στα πιο γνωστά σχετικά έργα ήταν η *Ανάκριση* (1965) του Πέτερ Βάις, ένα έργο που αξιοποιούσε τα πρακτικά της δίκης των εγκλημάτιών του Άουσβιτς[17]. Η δίκη εκείνη είχε λάβει χώρα στην Φρανκφούρτη το διάστημα 1963-1965. Οι αρχές του θεάτρου αυτού, ιδίως η έμφασή του σε μια αντικειμενική ματιά μέσα από τη χρήση γνήσιων ντοκουμέντων, είχαν επίσης διατυπωθεί από τον Βάις στο κείμενό του «Το υλικό και τα μοντέλα: Σημειώσεις για το Θέατρο Ντοκουμέντο» (1968). Το θέατρο αυτό στη Γερμανία έθετε τους κατοίκους της απέναντι στην σκληρή διαδικασία της ανάληψης των ευθυνών για τα ναζιστικά εγκλήματα του παρελθόντος, γνωστή ως «Vergangenheitsbewältigung». Ο Βασιλικός, από τη δική του πλευρά, δοκίμαζε να φέρει στην επιφάνεια ένα ελληνικό τραύμα, μια δίκη που κορύφωνε τον Εθνικό Διχασμό στο τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο συγγραφέας παρέμενε πιστός στην προτροπή του Βάις για το ένα έργο του Θεάτρου Ντοκουμέντο που «απέχει από κάθε επινόηση» και «παίρνει αυθεντικό υλικό και το τοποθετεί στη σκηνή, αναλλοίωτο στο περιεχόμενο, επεξεργασμένο στη φόρμα»[18]. Το αυθεντικό του υλικό ήταν τα πρακτικά που

15. *Ό.π.*

16. Για το θέμα βλ. το σχετικό κεφάλαιο στη μονογραφία μου για το γερμανόφωνο θέατρο, Zafiris Nikitas, «"Eine Theater der Berichterstattung", Documentary Theatre and Dramatic Fiction in Peter Weiss's Plays (1963-1969)», στο βιβλίο μου, *From Brecht to Jelinek: German-Speaking Playwrights in Perspective*, Athens 2022: Papadimitropoulos, σσ. 123-144.

17. Το έργο του Βάις είχε μεταφραστεί στα ελληνικά το 1970. Ο Βασιλικός γνώριζε τη λογοτεχνική τάση ενασχόλησης με πολύκροτες δίκες: «η Μαργκερίτ Ντυράς δούλευε για τις Δίκες της Μόσχας, η Σούζαν Σόνταγκ για τις δίκες του Μακαρθισμού, ο Πέτερ Βάις είχε γράψει την *Ανάκριση*, ο Αλεξάντερ Κλούγκε, ο Νάνι Μπαλεστρίνι μεταμόρφωναν το ντοκουμέντο αναλλοίωτο σε έργο τέχνης», βλ. Βασιλικος, «Αντί προλόγου», *ό.π.*, σελ. 12.

18. Peter Weiss, «Das Material und die Modelle. Notizen zum dokumentarischen Theater», *Theater Heute* 3 (Μάρτιος 1968), σσ. 32-33, μετάφραση δική μου.

εξέδωσε η εφημερίδα *Πρωία* το 1931, *Η Δίκη των Εξ. Τα εστενογραφημένα πρακτικά*[19]. Το καίριο έργο παρέδιδε έτσι μια ελληνική δραματουργική εκδοχή του Θεάτρου Ντοκουμέντο[20]. Ψηλαφούσε με την αντικειμενικότητα των τεκμηρίων (και όχι με την υποκειμενικότητα των ψυχογραφικών χαρακτήρων) τη Μικρασιατική Καταστροφή[21].

Το στρατοδικείο στη σκηνή

Η σύγκριση του έργου με το κείμενο των πρακτικών καθιστά σαφές πως ο Βασιλικός έμεινε πράγματι πιστός στα πρακτικά. Με τις κατάλληλες επεμβάσεις (τόσο αφαιρέσεις όσο και ανακατατάξεις) διαμόρφωσε έναν νευρώδη διάλογο για τη θεατρική σκηνή. Οι εκτενείς λόγοι των συνηγόρων και οι νομικές λεπτομέρειες παραλείφθηκαν για να τονιστεί η στιχομυθία κατηγορουμένων και μαρτύρων. Το θεατρικό έργο ξεκινά με τη διαδικασία των ενστάσεων. Στην αίθουσα εισέρχονται οι κατηγορούμενοι και παρουσιάζεται το κατηγορητήριο[22]. Οι άνδρες καλούνται να απαντήσουν σε μια σειρά από ζητήματα, στρατιωτικά και πολιτικά: την απόσπαση δυνάμεων από το μέτωπο της Μικράς Ασίας, την επιλογή άπειρων αρχηγών, τον διορισμό του αρχιστράτηγου Χατζηανέστη, τη διενέργεια δημοψηφίσματος και την επαναφορά του βασιλιά. Το επίκεντρο της διαδικασίας είναι η ένσταση των συνηγόρων των κατηγορούμενων για την αρμοδιότητα του έκτακτου δικαστηρίου. Ειδικά σχετικά με τους πολιτικούς που έχουν οδηγηθεί ενώπιον του στρατοδικείου, ένας συνήγορος

19. Ακόμη και στο εξώφυλλο του έργου του εμφανιζόταν ένα κολλάζ εφημερίδων από την περίοδο της δίκης, τονίζοντας τη χρήση των τεκμηρίων. Η εφημερίδα *Πρόμαχος*, με άρθρο της ένα μήνα μετά την εκτέλεση, σημείωνε στο πρωτοσέλιδο «Αιωνία των η μνήμη».

20. Για το Θέατρο Ντοκουμέντο στην Ελλάδα βλ. Αιμιλια-Αλεξανδρα Κρητικου, «Στα ίχνη του θεάτρου-ντοκιμαντέρ: Η πρώτη εμφάνιση του θεάτρου-ντοκουμέντο στο νεοελληνικό θέατρο», διπλωματική εργασία, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2017· Λιλα Μαρακα, «Βασίλη Βασιλικού: *Η Δίκη των Έξ*», στο *Δράμα και παράσταση: μελετήματα για το νεοελληνικό θέατρο*, Αθήνα 2006, Πολύτροπον, σσ. 217-232· Λιλα Μαρακα, «Η επίδραση του γερμανικού θεάτρου-ντοκουμέντο της δεκαετίας του ΄60 στη σύγχρονη νεοελληνική δραματουργία», *Σύγκριση* 5 (Δεκέμβριος 1993), σσ. 33-51.

21. Ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση του έργου, το 1974, ο σκηνοθέτης Γιώργος Μιχαηλίδης σκηνοθέτησε μια παράσταση με τίτλο *Δίκη των Εξ*, χωρίς όμως να επικαλείται το κείμενο του Βασιλικού. Σε ερώτηση δημοσιογράφου για το αν επηρεάστηκε από εκείνον, το αρνήθηκε απαντώντας: «Διόλου. Πρακτικά είχε ο Βασιλικός, πρακτικά είχα κι εγώ». Το συμβάν αυτό απογοήτευσε τον συγγραφέα: «Έτσι πήρα διαζύγιο από την περίφημη ευρωπαϊκή "σχολή του ντοκουμέντου" γιατί δεν υπάρχει καμιά προστασία του δημιουργού», βλ. Βασιλικός, «Αντί προλόγου», *ό.π.*, σσ. 13-14.

22. Το πλήρες κατηγορητήριο περιλάμβανε δεκαπέντε κατηγορίες (ο Βασιλικός κάνει μια επιλογή), βλ. [χ.σ.], *Η Δίκη των Εξ. Τα εστενογραφημένα πρακτικά*, Αθήνα 2014, Πελεκάνος, σ. ιε΄.

υπογραμμίζει πως μόνο η Βουλή είχε το δικαίωμα να κινηθεί εναντίον τους. Η απάντηση των βενιζελικών επαναστατικών επιτρόπων, που προωθούν την ενοχή, είναι πως το έκτακτο δικαστήριο πρέπει να εισέλθει κατευθείαν σε ζητήματα ουσίας. Χωρίς να μένει στον νόμιμο τύπο[23]. Ο πρόεδρος ανακοινώνει τελικά την παμψηφεί απόρριψη της ένστασης της υπεράσπισης.

Στη συνέχεια ο Βασιλικός παρουσιάζει τη διαδικασία με τους μάρτυρες κατηγορίας. Αυτοί υποδεικνύουν τα ελλείματα και τις αστοχίες στις πράξεις των κατηγορουμένων. Για παράδειγμα, ο στρατηγός Παπούλας, πρώην αρχιστράτηγος της στρατιάς της Μικράς Ασίας, επιρρίπτει όλες τις ευθύνες της καταστροφής στον διάδοχό του στη θέση, αρχιστράτηγο Χατζηανέστη. Παρότι ο ίδιος διοίκησε για πάνω από είκοσι μήνες το στράτευμα και ο δεύτερος μόλις για δυο και μισό[24]. Με τη σειρά του ο Αναστάσιος Βενετσανόπουλος (διευθυντής επιμελητείας του Υπουργείου Στρατιωτικών) κατηγορεί τον πρώην υπουργό οικονομικών Πρωτοπαπαδάκη για ανεπάρκεια σχετικά με τη διαχείριση των χρημάτων για τον στρατό[25]. Η διαδικασία συνεχίζεται με μάρτυρες υπεράσπισης. Ένας ισχυρίζεται πως «δεν υπάρχει δόλος» από τους κατηγορούμενους ενώ άλλος σημειώνει πως ο κομμουνισμός καλλιέργησε «την αποκαρδίωσιν του στρατού»[26]. Ακολουθούν οι απολογίες των κατηγορουμένων. Ο Χατζηανέστης αρνείται πως η ευθύνη βαραίνει εκείνον: «Δεν νομίζετε ότι επειδή απέθανεν εις τας χείρας μου η Μικρά Ασία είναι άδικον να κατηγορηθώ ότι εγώ οδήγησα τα παιδιά του κόσμου στη σφαγή;»[27]. Ο Θεοτόκης διατηρεί την ελπίδα εκπλήρωσης της Μεγάλης Ιδέας: «Η Ελλάς δεν θα ησυχάση πολιτικώς παρά την στιγμήν καθ' ην [...] το Αιγαίον γίνει λίμνη ελληνική»[28]. Το έργο κλείνει με την ανακοίνωση της καταδικαστικής απόφασης. Ο Βασιλικός ενθέτει στο έργο έναν αφηγητή, ο οποίος παρέχει κάποιες τυπικές πληροφορίες (χωρίς να επεμβαίνει περαιτέρω), και κάποιες φωνές εκτός σκηνής. Παραδίδει μια ζυγισμένη εικόνα της σημαντικής αυτής δίκης χωρίς τάσεις παρέμβασης.

---

23. Ένας επαναστατικός επίτροπος υπογραμμίζει την εθνική πίεση: «Ήλθομεν ενταύθα δια να εξετάσωμεν αν διεπράχθη κατά της Ελλάδος έγκλημα. Αυτό απαιτεί το έθνος. Αυτό απαιτεί ο στρατός, αυτό απαιτεί η Επανάστασις», βλ. Βασιλικος, *Η Δίκη των Έξ*, *ό.π.*, σελ. 14.

24. Ο Παπούλας τονίζει πως ο Χατζηανέστης δεν ήταν στις μάχες: «Εγώ υπηρέτησα 45 έτη εις το στράτευμα και ευρέθην εις τόσας μάχας και σεις δεν υπηρετήσατε εις τας μάχας δια να έχετε την πείραν την οποίαν έχω εγώ», βλ. Βασιλικος, *Η Δίκη των Εξ*, *ό.π.*, σελ. 42.

25. Η διένεξη ανάμεσα στον Βενετσανόπουλο και τον Πρωτοπαπαδάκη εστιάζει στις τιμές που είχαν τα χρειώδη του στρατού, τα τρόφιμα (ιδίως οι πατάτες τις οποίες προτιμούσαν οι στρατιώτες στη θέση των μακαρονιών και του ρυζιού) καθώς και ο καπνός.

26. Βασιλικος, *Η Δίκη των Εξ*, *ό.π.*, σελ. 89.

27. *Ό.π.*, σελ. 101.

28. *Ό.π.*, σελ. 109.

Μια νεοελληνική τραγωδία

Οι ειδολογικές προθέσεις του Λαζογιώργου υπήρξαν πολύ διαφορετικές από αυτές του Βασιλικού[29]. Στόχος του ήταν η σύνθεση «νεοελληνικών τραγωδιών, ικανών να συγκινήσουν το πλατύ ελληνικό κοινό»[30]. Επιθυμία του ήταν να «χυθεί νέο υλικό στα αρχαία καλούπια»[31]. Καινούργιες θεματικές, όπως η Μικρασιατική Καταστροφή, έπρεπε να δομηθούν με «προαιώνιους κανόνες»[32]. Ανάμεσα στα ιστορικά πρόσωπα που εξέτασε αρχικά ήταν εκείνα του Νικόλαου Πλαστήρα και του Νίκου Μπελογιάννη, κατέληξε όμως τελικά σε μια πιο ενωτική μορφή, αυτή του Χρυσοστόμου Σμύρνης. Στο πρόσωπο του Χρυσοστόμου ο συγγραφέας είδε «το σύμβολο της κατεστραμμένης πολιτείας [...] και του Μικρασιατικού Ελληνισμού»[33]. Το πόνημά του, εβδομήντα πέντε χρόνια μετά τα συμβάντα, αποσκοπούσε στην αναζωογόνηση της εθνικής μνήμης. Όπως τόνιζε ο κριτικός Δημήτρης Σιατόπουλος, ο συγγραφέας στεφόταν στην «πεπρωμένο δραματουργό Ιστορία»[34]. Το ενδιαφέρον του Λαζογιώργου για την αρχαία τραγωδία αναδυόταν και από τη σκηνοθετική του προπαιδεία. Ο συγγραφέας είχε διατελέσει βοηθός σκηνοθέτη αρχαίας τραγωδίας στον «Θυμελικό Θίασο» του Λίνου Καρζή[35]. Η δομή του έργου ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της αρχαίας τραγωδίας με πέντε επεισόδια (που περιλαμβάνουν διπλή αγγελική ρήση), πάροδο και στάσιμα. Ο Χορός απαρτίζεται από Έλληνες πρόσφυγες που είναι «ταλαιπωρημένοι αλλά στωικοί»[36]. Η Κορυφαία του Χορού φορά σκισμένα αρχοντικά ρούχα ενώ δύο ιερείς λειτουργούν ως «ηγεμόνες» των ημιχορίων κρατώντας ευαγγέλια[37]. Ζωγραφιές από τον εικαστικό Τάκη Παρλαβάντζα στο τέλος του βιβλίου παρουσιάζουν με λεπτομέρειες τη «σκευή» του Χορού. Ο λόγος του Χορού διαμορφώνεται μέσα από ένα ψηφι-

---

29. Ο Δημήτρης Λαζογιώργος-Ελληνικός (1940-2005) υπήρξε εθνοκεντρικός Έλληνας συγγραφέας. Ήδη από το 1963 επιμελήθηκε τα *Άπαντα* του Περικλή Γιαννόπουλου και συνέχισε το 1970 με ένα δοκίμιο για τη Δελφική Ιδέα. Αναλυτικότερα βλ. [χ.σ.], *Δημήτρης Λαζογιώργος-Ελληνικός. Ένας Ελληνικός ανάμεσά μας*, Αθήνα 2015, Πελασγός, σσ. 17-44.

30. Δημητρης Λαζογιωργος-Ελληνικος, *Χρυσόστομος Σμύρνης. Ο εθνομάρτυς και άγιος. Τραγωδία*, Αθήνα 1995: Πελασγός, σελ. 11.

31. *Ό.π.*

32. *Ό.π.*

33. *Ό.π.*, σελ. 12.

34. *Ό.π.*, σελ. 14.

35. Για τον Λίνο Καρζή και τη διαμόρφωση μιας «αρχαϊκής προσέγγισης» με ένα «τελετουργικό στυλ» με έμφαση στη «σκευή» των ηθοποιών βλ. Aliki Bacopoulou Halls, «Greece», *τόμ.* H. van Maanen and S.E. Wilmer (eds.), *Theatre Worlds in Motion. Structures, Politics and Developments in the Countries of Western Europe*, Amsterdam 1998, Rodopi, σελ. 277.

36. Λαζογιωργος-Ελληνικος, *Χρυσόστομος Σμύρνης*, *ό.π.*, σελ. 31.

37. *Ό.π.*

δωτό λόγου από παραθέματα ελληνικής ποίησης με θέμα τη Μικρασιατική Καταστροφή. Τα μέλη του γίνονται έτσι αντηχεία μιας πολυσυλλεκτικής εθνικής και λογοτεχνικής συνείδησης.

Προδότες και σύμμαχοι

Το ιστορικό πρόσωπο που πρωτοστατεί είναι ο Χρυσόστομος Σμύρνης. Περιβάλλεται ταυτόχρονα από πρόσθετες ιστορικές φυσιογνωμίες. Στο πρώτο επεισόδιο ο Χρυσόστομος υπερασπίζεται τους Έλληνες κατοίκους της Σμύρνης. Η καταστροφή μοιάζει πλέον αναπόφευκτη, αλλά ο ιεράρχης τονίζει την ευθύνη «απέναντι τόσων χιλιάδων ψυχών, απέναντι όλου του λαού της Ιωνίας»[38]. Έρχεται έτσι σε σύγκρουση με τον αμφιλεγόμενο Ύπατο Αρμοστή Σμύρνης Αριστείδη Στεργιάδη (1861-1949)[39]. Οι ενέργειες του Στεργιάδη, ο οποίος προέτρεπε τον πληθυσμό να μην ετοιμαστεί για αποχώρηση, κρίνονται δίχως αμφιβολία από τον Λαζογιώργο ως πράξη ύψιστης προδοσίας. Ο πολιτικός σκιαγραφείται ως ένας δόλιος και εγωμανής διπλωμάτης που φτάνει να προσβάλλει ευθέως τον Χρυσόστομο όταν εκείνος πιέζει για απαντήσεις: «παπά, μην ανακατεύεσαι στην πολιτική, ούτε στα στρατιωτικά! Δουλειά σου η εκκλησία!»[40]. Άλλα ιστορικά πρόσωπα που εμφανίζονται, αυτά με θετικό πρίσμα, είναι δύο δημογέροντες της Σμύρνης, ο Νικόλαος Τσουρουκτσόγλου και ο Γεώργιος Κλημάνογλου. Αμφότεροι οδηγήθηκαν με τον Χρυσόστομο ενώπιον του Νουρεντίν Πασά μετά την κατάληψη της Σμύρνης και παραδόθηκαν στο όχλο βρίσκοντας τον θάνατο. Οι χαρακτήρες αξιοποιούνται δραματουργικά στο έργο για να πλέξουν το εγκώμιο του Χρυσοστόμου στο πρώτο επεισόδιο, δίνοντας μια εικόνα της πάγιας φιλελληνικής και φιλανθρωπικής δράσης του Μητροπολίτη από τα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908), όταν ήταν ακόμη Μητροπολίτης Δράμας και Φιλίππων.

Η τελευταία εμφάνιση του Χρυσοστόμου στο έργο γίνεται με τη μορφή της οπτασίας στο πέμπτο επεισόδιο. Ο λόγος που απευθύνει στους Έλληνες πρόσφυγες τους προτρέπει να αποσείσουν το μίσος. Και να θέσουν το μέλλον τους

38. *Ό.π.*, σελ. 29.

39. Η σύγκρουση Χρυσοστόμου και Στεργιάδη βασίζεται σε ιστορικά γεγονότα. Ο Στεργιάδης, ως τεχνοκράτης, απέβλεπε στη διατήρηση της ελληνοτουρκικής φιλίας και καταδίκαζε τον εθνικό παλμό των ελληνορθόδοξων κληρικών (πρωτίστως του Χρυσοστόμου). Σημείωνε για τη δική του εξουσία: «Ιεροί κανόνες, εθνικοί κανόνες και Ευαγγέλιο είμαι εγώ!». Για τη διένεξη των δύο ανδρών βλ. Βασιλης Ι. Τζανακαρης, *Σμύρνη 1919-1922: Αριστείδης Στεργιάδης εναντίον Χρυσοστόμου Σμύρνης*, Αθήνα 2019, Μεταίχμιο, σσ. 29-58. Για το παράθεμα βλ. Χρηστος Αγγελοματης, *Χρονικό μεγάλης τραγωδίας. Το έπος της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1975, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σελ. 73.

40. Λαζογιωργος-Ελληνικος, *Χρυσόστομος Σμύρνης*, *ό.π.*, σελ. 29.

υπό την επιστασία του Θεού. Η θεϊκή παρέμβαση θα είναι σκληρή, από έναν Θεό που δεν είναι ελεήμονας προς τους μουσουλμάνους. Στο λογύδριό του παρελαύνουν σκοτεινές προφητείες: «Όμως, πριν βγει ο αιώνας τούτος, σαν Άγγελος / Κυρίου τιμωρός, σαν το θηρίο της Αποκαλύψεως, / η Συφορά στη Χώρα και τα σπίτια τους θα πέσει»[41]. Η μακέτα του Παρλαβάντζα για την εμφάνιση της οπτασίας παρουσιάζει τον Χρυσόστομο ως Άγιο, με λαμπερό φωτοστέφανο και γιγαντιαία αγγελική μορφή. Μια πρόσθετη σημαίνουσα ιστορική μορφή ανάμεσα στους χαρακτήρες είναι ο Αμερικανός διπλωμάτης Τζωρτζ Χόρτον (1859-1942). Ο Χόρτον υπήρξε πρόξενος στη Σμύρνη το 1919-1922 και ήταν παντρεμένος με Ελληνίδα. Τα φιλελληνικά του αισθήματα και ο αποτροπιασμός του για τις σφαγές των Τούρκων στη Σμύρνη αποτυπώθηκαν στη *Μάστιγα της Ασίας* (1926)[42].

Το διακειμενικό πλέγμα

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το διακειμενικό πλέγμα του έργου. Ο συγγραφέας ενσωματώνει μια πληθώρα παραθεμάτων, κυρίως από Έλληνες ποιητές. Διαμορφώνει έτσι έναν διάλογο με την «πατριωτική» λογοτεχνία. Τα παραθέματα εγκιβωτίζονται ιδίως στα λόγια του Χορού. Ανάμεσα στους ποιητές ξεχωρίζουν ο Κωστής Παλαμάς, ο Στέλιος Σεφεριάδης (πατέρας του Γιώργου Σεφέρη), ο Άγγελος Σημηριώτης, ο Ιωάννης Δαμβέργης και ο Γιώργος Αθάνας[43]. Στην περίπτωση του Παλαμά, τα δύο ποιήματα που επιλέγει τονίζουν, αντίστοιχα, την ατομική και τη συλλογική εμπειρία της οδυνηρής καταστροφής. Το πρώτο ποίημα είναι το «Χρυσόστομος» από την ποιητική συλλογή *Περάσματα και χαιρετισμοί* (1931). Η τετράστιχη στροφή τονίζει τη θυσία του Μητροπολίτη: «Όπου καρδιά, όπου φρόνημα, το Γένος, η Εκκλησία / και των Ελλήνων οι χοροί και των πιστών τα πλήθη, / που προσκυνούμεν, άμωμε, τη θεία δοκιμασία, και το μεταλαβαίνουμε το αίμα σου, όπου εχύθη»[44]. Το δεύτερο παλαμικό ποίημα του έργου είναι «Το Τραγούδι των προσφύγων», το οποίο γράφτηκε στις 3 Νοεμβρίου 1922 και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Μούσα* τον Ιανουάριο του 1923. Με νωπά τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής,

41. *Ό.π.*, σελ. 78.

42. Το ιστορικό πόνημα του Χόρτον δημοσιεύτηκε με τον τίτλο *The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers, With a True Story of the Burning of Smyrna*.

43. Πρόκειται για ποιητές γεννημένους μετά τα μέσα του 19ου αιώνα και πριν την ανάδυση του 20ού, οι οποίοι κατέγραψαν τον αποχαιρετισμό του μεγαλοϊδεατισμού. Στο έργο αξιοποιούνται επίσης δημοτικά τραγούδια, εκκλησιαστικά κείμενα και ιστορικές μελέτες.

44. Λαζογιωργος-Ελληνικος, *Χρυσόστομος Σμύρνης*, *ό.π.*, σελ. 58.

ο Παλαμάς αποτύπωνε στο πένθιμο ποίημά του τον μετεωρισμό του για το πλήγμα που δεχόταν η ευκλεής πατρίδα του[45].

Το επίγραμμα του Άγγελου Σημηριώτη «Σμύρνη» συνόψιζε με λυρικό τρόπο τις φλόγες στις οποίες παραδόθηκε η Σμύρνη τις στιγμές του ολέθριου τέλους. Η μυθική πόλη έμοιαζε με μια όμορφη γυναίκα: «Καλή μου, όταν λαμπάδιασε τ' ωραίο κορμί σου ως τ' άστρα, / δε βρέθη Θεός, να σου σταθεί μητ' άνθρωπος εσένα, / μον' κοίταζ' η μέρα βουβή κ' η νύχτα αναγελάστρα, / γιατί οι άνθρωπ' ήταν θεριά κ' έλειπε ο Θεός στα ξένα»[46]. Τα ποιήματα του Γεωργίου Αθάνα προέρχονται από την ποιητική του συλλογή *Αίνος και θρήνος* (1972). Το ποίημά του «Λυγμοί» θρηνεί τη διακοπή του εθνικού οράματος της ελληνικής ιστορίας: «Έσβησε η Ελληνική φωνή! Και σέρνεται κομμένο / στης Μικρασίας τους Βωμούς το ιστορικό μας νήμα»[47]. Τέλος, ο Λαζογιώργος επιλέγει ένα ποίημα από την αντίπαλη, πολεμικά, πλευρά. Πρόκειται για ένα στιχούργημα του Τούρκου Ενίς-Αβνί Μπέη που δημοσιεύτηκε το 1912 στο περιοδικό *Τανίν*. Και αποτυπώνει τον τουρκικό επεκτατισμό. Γραμμένο στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, οι οποίοι οδήγησαν στην ήττα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, το λογοτέχνημα ήταν εξίσου επίκαιρο, ιδεολογικά, δέκα χρόνια μετά. Το ποίημα απαγγέλλεται πανηγυρικά από Τούρκους στο έργο όταν εισβάλλουν παθιασμένοι στη σκηνή για να αιχμαλωτίσουν και να θανατώσουν άσπλαχνα τον Χρυσόστομο: «Θ΄ αφήσω όλεθρο που θαν' μοναδικός / και δεν ξανάγραψε ποτέ η Ιστορία· / που δεν θα διορθωθεί ποτέ πολιτισμός, / ούτε σε χρόνια δέκα. Πίστη μου είναι η Βία»[48].

---

45. Το ποίημα μετεωρίζεται ανάμεσα στην οδύνη και την αμυδρή ελπίδα: «Ούτε το ανάθεμα σκληρό, μήτε ο πνιγμένος θρήνος. / Α! και στο μαύρο Γολγοθά των εθνικών παθών, / θείε Άγγελε του τραγουδιού, βόηθα ν' ανθίσει ο κρίνος / των Ευαγγελισμών!». Ο ποιητής στρέφει με στοργή την προσοχή του στους πρόσφυγες: «τα κλαίτε εσείς τα πάντα σας, σπίτια, αγαθά, θεία δώρα, / παρατημένα, αφανισμένα, πλάσματα, πουλιά, / όπου όργωνεν ο Έρωτας, θερίζει ο χάρος τώρα, / πάει κι η πατρίδα κι η φωλιά», βλ. Κωστης Παλαμας, «Το τραγούδι των προσφύγων», *Μούσα* 6/30 (Ιανουάριος 1923), σσ. 93-94.

46. Το ποίημα του Σημηριώτη παραμένει δημοφιλές σε λογοτεχνικές ανθολογίες για τη Σμύρνη, βλ. Θωμας Κοροβινης (επιμ.), *Σμύρνη: Μια πόλη στη λογοτεχνία*, Αθήνα 2006, Μεταίχμιο, σελ. 471. Για το παράθεμα βλ. Λαζογιωργος-Ελληνικος, *Χρυσόστομος Σμύρνης*, *ό.π.*, σελ. 67.

47. Ο Αθάνας (ψευδώνυμο του Γεωργίου Αθανασιάδη-Νόβα) πενθεί το ξερίζωμα και στο δεύτερο ποίημά του, «Προτού η μοιραία σάλπιγγα»: «Γκρεμός ο δρόμος και κυλούν... κυλούν σε εκείνον / πανάρχαιες, βαθυρίζωτες, γενιές Ελλήνων». Ένα τρίτο ποίημά του, «Το καράβι της ελπίδας», εμφανίζεται ολόκληρο μετά το τέλος του έργου. Για τα δύο παραθέματα βλ. Λαζογιωργος-Ελληνικος, *Χρυσόστομος Σμύρνης*, *ό.π.*, σελ. 73 και σελ. 46.

48. Το ποίημα περιλαμβάνεται στη συλλογή μεταφρασμένης ποίησης *Ο επεκτατισμός στην τουρκική ποίηση*, πρόλ., μτφρ., σχόλ., Γιαννης Μακριωτης, Αθήνα 1991, Ρήσος, σελ. 102. Για το παράθεμα στο έργο βλ. Λαζογιωργος-Ελληνικος, *Χρυσόστομος Σμύρνης*, ο.π., σελ. 47.

Η άνοδος και η πτώση

Το έργο του Μιχαηλίδη-Νουάρου *Ο Άγιος Χρυσόστομος Σμύρνης* απεικονίζει την άνοδο και την πτώση του ιεράρχη[49]. Περιλαμβάνει σκηνές από την έναρξη της ζωής του, τους ενδιάμεσους σταθμούς και το τέλος. Σε μια σκηνή που λαμβάνει χώρα το 1867 στα Τρίγλια Βιθυνίας στη Μικρά Ασία, ο συγγραφέας μάς μεταφέρει στο σπίτι που γεννήθηκε ο Χρυσόστομος. Εκεί, διασπώντας τον ρεαλιστικό κλοιό, ο διάλογος στρέφεται στις τρεις Μοίρες που πλησιάζουν την κούνια του μωρού και ορίζουν το μέλλον του. Τα λόγια τους είναι προφητικά. Προβλέπουν πως θα ακολουθήσει τη ζωή κάθε γενναίου ανθρώπου με αφοσιωμένους φίλους κι ορκισμένους εχθρούς: «Ένας δοξασμένος θάνατος τον περιμένει»[50]. Το τέλος του παρουσιάζεται έτσι σαν πεπρωμένο. Ο επόμενος σταθμός είναι σαράντα χρόνια μετά, το 1907. Ο Χρυσόστομος είναι πλέον Μητροπολίτης Δράμας και διακονεί με πάθος το ποίμνιό του. Είναι ο «ιδεώδης ιεράρχης»[51]. Αναπτύσσει πατριωτική δραστηριότητα για το Μακεδονικό Ζήτημα. Οι κινήσεις του εντοπίζονται από τις τουρκικές αρχές και οδηγείται σε εξορία. Δώδεκα χρόνια μετά, το 1919, ο συγγραφέας μεταφέρει τη δράση στη Σμύρνη. Παρουσιάζει τον συγκινημένο Χρυσόστομο που διαβάζει ένα τηλεγράφημα του Βενιζέλου και υποδέχεται τον ελληνικό στρατό. Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας μοιάζει εφικτό[52].

Η στιγμή του θανάτου του Χρυσοστόμου, με την οποία ολοκληρώνεται το έργο, περιγράφεται με λεπτομέρεια από έναν Γάλλο ναύτη που μπαίνει στη σκηνή. Εδώ ο συγγραφέας επιθυμεί να μείνει κοντά στην ιστορική πραγματικότητα με τη χρήση λεπτομερειών. Τα πονήματα που αξιοποιεί για να αντλήσει πληροφορίες είναι *Ο θάνατος στη Σμύρνη* (1922) του Ρενέ Πιό και

---

49. Ο Ανδρέας Μιχαηλίδης-Νουάρος γεννήθηκε στη Σμύρνη τον Ιανουάριο του 1922, επτά μήνες πριν την πυρπόληση της πόλης που ξεκίνησε στις 31 Αυγούστου (με το παλαιό ημερολόγιο). Δονείται, επομένως, από αυτοβιογραφικό παλμό, καθώς ο πατέρας του, φιλόλογος Μιχαήλ Μιχαηλίδης-Νουάρος, υπήρξε πρόσφυγας. Ο συγγραφέας ήταν Καθηγητής Παιδαγωγικής στο ΑΠΘ, βλ. Ευσεβια Χασαπη-Χριστοδουλου, «Ο παιδαγωγός Ανδρέας Μιχαηλίδης-Νουάρος», *7ο Πανελλήνιο Συνέδριο, Ελληνικό Ινστιτούτο Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης*, Αθήνα 2014, [χ.ε.], σσ. 1-11.

50. Ανδρεας Μιχαηλιδης-Νουαρος, *Ο Άγιος Χρυσόστομος Σμύρνης. Ιστορικό θεατρικό έργο*, Αθήνα 1996: [χ.ε.], σελ. 12.

51. Ο χαρακτηρισμός προέρχεται από σκηνική οδηγία του Μιχαηλίδη-Νουάρου (ένα εργαλείο που χρησιμοποιεί συστηματικά στο έργο). Ο Μητροπολίτης έχει το «θείο χάρισμα του λόγου» και είναι «όπως τον πλάθει η φαντασία των πιστών και τον περιμένει η ψυχή των υπόδουλων», βλ. Μιχαηλιδης-Νουαρος, *Ο Άγιος Χρυσόστομος Σμύρνης*, *ό.π.*, σελ. 15.

52. Ο Χρυσόστομος τονίζει: «Αδελφοί μου! Σήμερον, την 1η Μαΐου 1919, ο πόθος προς ένωσιν μετά της μητρός Ελλάδος θεωρείται πράγμα και γεγονός τετελεσμένον. Η μικρά και ένδοξος Ελλάς, θα γίνει Μεγάλη Ελλάς!», βλ. Μιχαηλιδης-Νουαρος, *Ο Άγιος Χρυσόστομος Σμύρνης*, *ό.π.*, σελ. 23.

Η υπόθεση της Σμύρνης (1971) της Μάρτζορι Χουσεπιάν[53]. Ο Χρυσόστομος παραδίδεται στον όχλο και βιώνει έναν αποτρόπαιο θάνατο. Η σκηνή αξιοποιείται από τον συγγραφέα για έναν ακόμη λόγο. Την αποτύπωση του ρόλου (και των ευθυνών) των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο Γάλλος ναύτης, αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων, περιγράφει την εντολή του αξιωματικού του να μην επέμβουν στο λιντσάρισμα του Μητροπολίτη παρά τη διάθεση των ναυτών να το κάνουν. Το πορτρέτο του Χρυσοστόμου που φιλοτεχνεί ο Μιχαηλίδης-Νουάρος συνδυάζει μυθοπλασία και ιστορία για να αναδείξει έναν ιεράρχη που διαβίωσε με συνέπεια φιλοπατρίας. Έναν ιδεαλιστή που δεν δείλιασε μπροστά στη «θύελλα που πλησίαζε»[54].

Ο Εθνικός Διχασμός

Στο πρόλογο ο Μιχαηλίδης-Νουάρος υπογραμμίζει τη διάθεσή του να ενσωματώσει την όψη του Εθνικού Διχασμού. Τη σύγκρουση βενιζελικών και φιλοβασιλικών. Επιστρατεύει έτσι τους κατάλληλους χαρακτήρες που φέρνουν στη σκηνή τις αντικρουόμενες απόψεις. Σε μια χαρακτηριστική σκηνή ο Ελευθέριος Βενιζέλος συνομιλεί με τον νέο Υπουργό Εξωτερικών της κυβέρνησης Γούναρη, μετά την ήττα του στις εκλογές του 1920[55]. Ο Βενιζέλος σπεύδει να συμβουλεύσει τον υπουργό (και την κυβέρνηση) να αποφύγουν την παλινόρθωση του βασιλιά. Όπως τονίζει, μια αλλαγή στάσης των Μεγάλων Δυνάμεων λόγω της παλινόρθωσης θα μπορούσε να αποβεί ολέθρια για την Ελλάδα. Ο φιλοβασιλικός υπουργός, ωστόσο, απορρίπτει τις αιτιάσεις του: «Εάν, ημείς, αφού επανέλθει ο βασιλεύς, διαπιστώσομεν ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις αλλάζουν στάσιν

53. Το πόνημα του Γάλλου δημοσιογράφου Πιό δημοσιεύτηκε το 1922 με τον τίτλο *La mort de Smyrne*. Περιλαμβάνει ένα υποκεφάλαιο που περιγράφει τη θανάτωση του Χρυσοστόμου και τη στάση των Γάλλων στρατιωτικών (ακριβώς όπως στο έργο), με τίτλο «L' assasinat de Mgr Chrysostome. Le témoignage décisif d'un Français» [Η δολοφονία του Μητροπολίτη Χρυσοστόμου. Η αποφασιστική μαρτυρία ενός Γάλλου], βλ. René Puaux, *La mort de Smyrne*, Paris 1922, Édition de la revue des Balkans, σσ. 20-25. Το πόνημα δημοσιεύτηκε στα ελληνικά αργότερα, το 1992, René Puaux, *Ο θάνατος της Σμύρνης*, μτφρ. Άννα Κατρα, εισ.-σχόλ. Νίκος Χ. Βικέτος, Αθήνα 1992, Ειρμός.

54. Μιχαηλιδης-Νουαρος, *Ο Άγιος Χρυσόστομος Σμύρνης*, *ό.π.*, σελ. 3.

55. Οι «μοιραίες εκλογές» της 1ης Νοεμβρίου 1920 έλαβαν χώρα στη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων. Ο Βενιζέλος θεωρούσε πως το έθνος δεν μπορούσε παρά να εγκρίνει το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας και να στηρίξει το κόμμα των Φιλελευθέρων. Δεν ψήφιζαν, ωστόσο, οι Έλληνες των αλύτρωτων περιοχών (Μικρά Ασία, Βόρειος Ήπειρος, Πόντος κ.ά.) ενώ ψήφιζαν μάζες αλλοεθνών (Τούρκοι, Βούλγαροι, Αλβανοί Τσάμηδες κ.ά.) μετά την προσάρτηση των Νέων Χωρών. Επιπλέον, κάποιοι αντιβενιζελικοί, όπως ο Κ. Α. Κουμουνδούρος, ήταν κατά της διεύρυνσής της Ελλάδας. Και ενθάρρυναν αναλόγως τους ψηφοφόρους τους, βλ. Γιωργος Θ. Μαυροκορδατος, *Εθνική ολοκλήρωση και διχόνοια. Η ελληνική περίπτωση*, Αθήνα 2020, Πατάκης, σσ. 190-232.

και παύουν να μας υποστηρίζουν [...] η κυβέρνησίς μας θα εισηγηθεί εις τον βασιλέα Κωνσταντίνον, να παραιτηθεί οικειοθελώς από τον θρόνον του».[56] Ο Βενιζέλος απαντά, βεβαίως, πως μια βασιλική παραίτηση είναι μάλλον απίθανη. Ο συγγραφέας παρουσιάζει τους εγχώριους πολιτικούς σε διάσταση, χωρίς την ικανότητα να συντονιστούν για να δρομολογήσουν με ακρίβεια την επιτυχία της εκστρατείας.

Οι πολιτικές έριδες στη Σμύρνη αποτυπώνονται μέσα από το πρόσωπο του Στεργιάδη. Ο Μιχαηλίδης-Νουάρος αποτυπώνει έναν Ύπατο Αρμοστή που είναι «άτεγκτος και βλοσυρός», «επιφυλακτικός και αγέλαστος»[57]. Το 1919, τα επεισόδια μετά την αποβίβαση των ελληνικών στρατευμάτων στο λιμάνι της Σμύρνης ταράζουν τις ισορροπίες που θέλει να κρατήσει με αμφότερες τις πλευρές. Όπως διακηρύσσει ο Στεργιάδης: «Εννοώ να κυβερνήσω αυτόν τον τόπον με ισοπολιτείαν. Τούρκοι, Έλληνες, Φραγκολεβαντίνοι και Εβραίοι θα είναι ίσοι απέναντι των νόμων»[58]. Η πολιτική της «αψόγου ουδετερότητος», την οποία επιχειρεί να εφαρμόσει όμως είναι «ανέφικτος»[59]. Όπως επισημαίνουν οι Έλληνες δημοσιογράφοι που φτάνουν στο γραφείο του, η τακτική αυτή οδηγεί, από υπερβάλλοντα ζήλο, σε αδικία εις βάρος των Ελλήνων. Το εκτενές λογύδριο ενός δημοσιογράφου μεταφέρει εμμέσως τον ψόγο του Μιχαηλίδη-Νουάρου κατά της στάσης του διπλωμάτη: «δια της πολιτικής σας αυτής ενθαρρύνετε τους Τούρκους, [...] οι καταδίκες αυτές των ομοεθνών μας ρίχνουν λάδι στη φωτιά»[60]. Το περίπλοκο πολιτικό παιχνίδι ενίσχυε τον εμφύλιο διχασμό σε πολλά επίπεδα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η νεοελληνική δραματουργία επιχείρησε να αντιμετωπίσει το πλήγμα της Μικρασιατικής Καταστροφής μέσα από έργα που ανίχνευαν τη δράση των ιστορικών προσώπων. Η έμφαση δόθηκε στους Έλληνες πρωταγωνιστές και όχι στους Τούρκους ομόλογούς τους. Ο ιδιαίτερος ρόλος του αρχιστράτηγου Χατζηανέστη, ο στέρεος πατριωτισμός του Μητροπολίτη Χρυσοστόμου και η αμφιλεγόμενη στάση του Αρμοστή Στεργιάδη υπήρξαν χαρακτηριστικά σημεία αναφοράς στις θεατρικές συνθέσεις. Τόσο η αντικειμενική σκοπιά του Βασιλικού όσο και η υποκειμενικότερη ματιά των ιστορικών δραμάτων της δεκαετίας του 1990, χαρακτηρίζονται από την ισχυρή παρουσία αναπάντητων ερωτημάτων. Η βιαιοπραγία του τουρκικού όχλου που έλαβε χώρα στο λιμάνι της

56. Μιχαηλιδης-Νουαρος, *Ο Άγιος Χρυσόστομος Σμύρνης*, *ό.π.*, σελ. 35.
57. *Ό.π.*, σελ. 26.
58. *Ό.π.*, σελ. 30.
59. *Ό.π.*, σελ. 32.
60. *Ό.π.*, σελ. 33.

Σμύρνης και η πυρπόληση της πόλης υπογραμμίζουν, βέβαια, τις πράξεις των αλλοεθνών. Το έργα, όμως, δεν παύουν να θέτουν παράλληλα επί τάπητος ζητήματα σχετικά με τις πολιτικές και στρατιωτικές ευθύνες των ομοεθνών. Τα σημάδια του Εθνικού Διχασμού είναι ορατά πριν την ήττα αλλά και μετά την συντριβή. Ταυτόχρονα, τα υπό εξέταση έργα χαρακτηρίζονται από αισθητικό πειραματισμό. Οι δραματουργοί στράφηκαν στην ευρωπαϊκή γοητεία του Θεάτρου Ντοκουμέντο αλλά και την εγχώρια έλξη της αρχαίας τραγωδίας για να δομήσουν τις συνθέσεις τους. Ο μετεωρισμός ανάμεσα στο ιστορικό τεκμήριο και την υπερβατική δύναμη της μοίρας (ως αιτία μιας εθνικής καταστροφής) είναι σημαίνουσα. Δηλώνει τη συλλογική εκκρεμότητα για ένα περίπλοκο και οδυνηρό σημείο της ελληνικής ιστορίας.

Η ΔΕΥΤΕΡΑ ΗΜΕΡΑ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ

Η ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΤΕΩΣ ΑΡΧΙΣΤΡΑΤΗΓΟΥ Κ. ΠΑΠΟΥΛΑ

ΣΟΒΑΡΩΤΑΤΑΙ ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Εικ. 1: Πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Εμπρός (2 Νοεμβρίου 1922) με αποσπάσματα πρακτικών της Δίκης των Έξι. Εικονίζεται, στο σκίτσο, ο Πρωτοπαπαδάκης. (Πηγή: Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος, Ψηφιακή βάση).

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΘΕΑΤΡΟ 26

ΔΙΚΗ ΤΩΝ ΕΞ

ΒΑΣΙΛΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ

Η ΕΚΔΙΚΑΣΙΣ ΤΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΟΥΜΕΝΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΥΠΕΥΘΥΝ

Η ΣΥΝΕΧΙΣΙΣ ΤΗΣ ΕΞΕΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ ΤΗΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

ΜΑΚΡΑ ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΧΘΡΟΥ

ΡΟΜΑΧΟΣ

ΜΕΡΙΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΝΙΑ ΤΩΝ Η ΜΝΗΜΗ!

ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ 6

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ «ΔΩΔΩΝΗ»

ΕΥΑΓΓ. Κ. ΛΑΖΟΣ · ΑΘΗΝΑ

Εικ. 2: Το εξώφυλλο της Δίκης των Εξ (1973) του Βασιλικού. Διακρίνεται το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Πρόμαχος (10 Δεκεμβρίου 1922). (Πηγή: Ιστότοπος Εκδόσεων Δωδώνης).

Εικ. 3: Η αφίσα της παράστασης Η Δίκη των εξ του Μιχαηλίδη (1974)
(Πηγή: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο – ΕΛΙΑ)

Εικ. 4: Ο Μητροπολίτης Χρυσόστομος στη ζωγραφιά του Τ. Παρλαβάντζα
(Πηγή: Λαζογιώργος-Ελληνικός, Χρυσόστομος Σμύρνης, σελ. 85).

Εικ. 5: Η Κορυφαία του Χορού στη ζωγραφιά του Τ. Παρλαβάντζα (Πηγή: Λαζογιώργος-Ελληνικός, Χρυσόστομος Σμύρνης, σελ. 83)

Εικ. 5: Η οπτασία του Χρυσοστόμου στη ζωγραφιά του Τ. Παρλαβάντζα (Πηγή: Λαζογιώργος-Ελληνικός, Χρυσόστομος Σμύρνης, σελ. 87).

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΝΤΙΝΟΥΔΗ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΔΙΔΩ ΣΩΤΗΡΙΟΥ *ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ ΠΕΡΙΜΕΝΟΥΝ*: ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΦΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΝΑΚΟΛΟΥΘΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΑΣ

Εισαγωγή

Για την παρούσα ανακοίνωση επιλέχθηκε το πρώτο μυθιστόρημα της Διδώς Σωτηρίου «Οι νεκροί περιμένουν». Η επιλογή αυτή στηρίχθηκε στο γεγονός ότι το συγκεκριμένο έργο διαθέτει ένα πλούσιο αυτοβιογραφικό υπόβαθρο καθώς η συγγραφέας του έργου ξετυλίγει το κουβάρι της μικρασιατικής καταστροφής όπως το έζησε η ίδια μέσα από το προσωπείο της Αλίκης Μάγη. Ουσιαστικά, αυτό το μυθιστόρημα αποτελεί την πρώτη απόπειρα της Σωτηρίου να αφηγηθεί τα άσχημα βιώματα που έζησε εκείνη την ιστορική περίοδο, ενώ ταυτόχρονα προσπαθεί να αποτυπώσει το δράμα των προσφύγων[1].

Ο χρόνος της ιστορίας εκτείνεται σε 23 χρόνια, καλύπτει το χρονικό διάστημα από το 1918 έως το 1941. Στην προκειμένη περίπτωση θα αναδειχθούν οι τρεις φάσεις της μικρασιατικής καταστροφής όπως διακρίνονται στην αφήγηση. Η πρώτη φάση συμπίπτει με την αρχή της αφήγησης το καλοκαίρι του 1918 όταν η αφηγήτρια ήταν ακόμη ένα μικρό κοριτσάκι που ζούσε στο Αϊδίνιο της Μικράς Ασίας και κάνει ένα ταξίδι με την οικογένειά της στη Σμύρνη. Εκείνο το διάστημα η Μεγάλη ιδέα σιγόκαιγε στις ψυχές των ανθρώπων. Η δεύτερη φάση εντοπίζεται την άνοιξη του 1919 όταν η αφηγήτρια πρόκειται να μετακομίσει οικογενειακώς στη Σμύρνη για μόνιμη εγκατάσταση, καθώς η οικογένειά της αντιμετωπίζει οικονομικά προβλήματα, το ίδιο διάστημα καταφθάνει ο ελληνικός στρατός με σκοπό την απελευθέρωση των αλύτρωτων πατρίδων. Την τρίτη και τελευταία φάση αποτελεί η μικρασιατική καταστροφή και το ολοκαύτωμα της Σμύρνης. Ήδη από την επόμενη μέρα αρχίζει το ταξίδι της προσφυγιάς και της ενσωμάτωσης των ελλήνων μικρασιατών σε ένα νέο μέρος.

1. Κωνσταντινα Γαβαζα, *Εμείς και οι άλλοι στα μυθιστορήματα της Διδώς Σωτηρίου* [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία], Αθήνα 2018, ΕΚΠΑ, σελ. 5-6.

Πρώτη φάση. Η ηρεμία πριν την καταιγίδα

Η περιγραφή της Μικράς Ασίας από την αφηγήτρια μοιάζει ειδυλλιακή, ο πλούτος της γης, η ευημερία, η ευγένεια των ανθρώπων, η αρμονική συμβίωση ελλήνων και τούρκων, οι ήρεμοι ρυθμοί της ζωής φαντάζουν σαν ένα μακρινό και ευχάριστο όνειρο για την αφηγήτρια. Η ζωή στο Αϊδίνιο αποτελεί τον «χαμένο» παράδεισο για την μικρή Αλίκη, γεγονός που επιβεβαιώνεται στα λόγια της «[...] Τα πρωινά εκείνα του φιδέ παίρνανε πάντα τον τόνο γιορτής. Οι ασημένιοι δίσκοι πηγαινοερχότανε με καφέδες και γλυκά – νεραντζάκι, φιστίκι και μελιτζάνακι παραγεμισμένο με μύγδαλο, μαστίχα και πράσινο καρυδάκι. Το κέφι τότε άναβε και καθώς τα χέρια δούλευαν με σβελτάδα το ζυμάρι, άλεθαν κι οι γλώσσες. Κι η καθεμιά έλεγε τις δικές της συνταγές για φαγιά και γλυκά. Ερχόταν τότε και η νύφη του θείου Γιάγκου, η κυρία Ελβίρα Σιτζάνογλου με τα παιδιά της, τις δυο υπηρέτριές της και τις τρεις σειρές φλουριά στο λαιμό της και γινότανε ο στόχος της γενικής ευθυμίας. [...] Το μεσημέρι, όλος εκείνος ο γυναικόκοσμος έτρωγε στο σπίτι μας και τ' απόγεμα έρχονταν κι οι άντρες απ' τις δουλειές τους και το ρίχνανε στα ουζάκια. Η Ριρή έπαιζε πιάνο και οι νέοι χόρευαν. Αν ο καιρός ήταν καλός, πήγαιναν όλοι μαζί στις γύρω εξοχές – πότε στου Τσακίρογλου, πότε στο Μπουνάρι, πότε στο Κέπεζι και κουβαλούσαν εκεί οι «δούλες» τα λογιών λογιών μπουρεκάκια, τους παστουρμάδες, τις αγκινάρες τουρσί και τις παραγεμισμένες με αντζούγια ελιές. [...] Εμείς τα παιδιά δε χάναμε τίποτα από τις κινήσεις και τις διηγήσεις των μεγάλων και τρώγαμε τόσο πολύ και τόσο άταχτα, που στομαχιάζαμε και παθαίναμε πυρετούς και δυσπεψίες»[2].

Παρ' όλη την ομορφιά και τον πλούτο σε συναισθήματα αλλά και σε υλικά αγαθά που πρόσφερε η ζωή στην Μικρά Ασία στους κατοίκους της, πάντα σιγόκαιγε ο πόθος της ένωσής τους με την Ελλάδα. Η μικρασιατική εκστρατεία που κατέληξε σε καταστροφή είχε τις ρίζες της πολύ βαθιά. Η «Μεγάλη Ιδέα» που είχε φωλιάσει στις καρδιές των απλών πολιτών αλλά και των σημαντικών πολιτικών θέριευε.

Είναι γνωστό ότι η Μεγάλη Ιδέα δεν ήταν απλώς συναισθηματικό προϊόν των μεσαιωνολόγων του 19ου αιώνα· από μια άποψη είχε ηλικία αιώνων και ήταν βαθιά ριζωμένη στην εθνική και θρησκευτική συνείδηση των Ελλήνων. Αναφερόταν στην ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τη χριστιανοσύνη, την επανασύσταση της οικουμενικής χριστιανικής Βυζαντινής αυτοκρατορίας που είχε καταρρεύσει το 1453. Από την εποχή εκείνη ακόμα, η επανάκτηση της Αγίας Σοφίας και της Πόλης ήταν το πεπρωμένο και η βαθιά φιλοδοξία του ορθόδοξου ελληνισμού, όπως παραδιδόταν από γενιά σε γενιά. Η ιδέα για την ανασύσταση της οικουμενικής χριστιανικής Βυζαντινής αυτοκρατορίας εί-

2. Σωτηριοτ Διδω, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 37.

χε ριζώσει στο νου των Ελλήνων σαν λαχτάρα για την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, κι όσο περνούσε ο καιρός, τόσο λιγότερη σχέση είχε με τον συγκεκριμένο στόχο της αναβίωσης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με τη μορφή που είχε άλλοτε[3].

Έτσι, η Μεγάλη Ιδέα κατέληξε, στα μέσα του 19ου αιώνα, να περικλείει τρεις τουλάχιστον διαφορετικές τάσεις. Στην κυριολεκτική ερμηνεία της ήταν το ρομαντικό όνειρο της ανασύστασης της ελληνοβυζαντινής αυτοκρατορίας με κέντρο την Κωνσταντινούπολη. Ευρύτερα, ήταν η βαθιά φιλοδοξία να εξαπλωθεί η ελληνική πνευματική και οικονομική κυριαρχία στην Οθωμανική αυτοκρατορία, προκαλώντας βαθμιαία ανατροπή από μέσα, με μια φυσική διαδικασία που δεν ήταν απαραίτητο να καταλήξει σε βίαιη σύγκρουση των δύο αντίπαλων εθνοτήτων, Ελλήνων και Τούρκων. Τρίτον, η Μεγάλη Ιδέα θα μπορούσε να ερμηνευτεί μέσα στα πλαίσια του σύγχρονου εθνικού κράτους: προοδευτική λύτρωση των υπόδουλων ελληνικών περιοχών, με την ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος, πράγμα που σήμαινε κατά μέτωπο σύγκρουση με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Παρόλο που βρίσκουμε και τις τρεις επιμέρους ιδέες να επιβιώνουν στον 20ο αιώνα, η τρίτη ήταν εκείνη που επικράτησε. Άλλο ήταν ο ιδεατός κόσμος και άλλο ο πραγματικός[4].

Τα παραπάνω διακρίνονται και στο έργο της Σωτηρίου, δια στόματος Βασιλάκη Μάγη, «Πόλεμο; Πόλεμο! Έκανε με συγκαταβατικό χαμόγελο ο πατέρας. Όχι δα και πόλεμο, Μαίρη. Η λέξη αυτή πάει, σβήστηκε πια από το ανθρώπινο λεξιλόγιο. Ειρηνικά και μόνο ειρηνικά θα λυθεί το δικό μας πρόβλημα. Όσο αίμα ήταν να χυθεί, χύθηκε. Εγώ είμαι πολύ, πάρα πολύ αισιόδοξος για το μέλλον...»[5]. Ωστόσο, παρ' όλη την αισιοδοξία που έδειχνε μία μερίδα ανθρώπων της Μικρασίας, τελικά η επιθυμία τους δεν ευοδώθηκε καθώς ο πόλεμος δεν μπόρεσε να αποφευχθεί.

Από την άλλη πλευρά, ίσως η αισιοδοξία τους ενισχύονταν από τις εξελίξεις που ακολούθησαν τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, οι οποίες δεν ήταν δραματικές για τους κατοίκους της Μικράς Ασίας· εν αντιθέσει με κατοίκους άλλων περιοχών[6], αφού οι ίδιοι δεν εξαναγκάστηκαν σε υποχρεωτική μετανάστευση. Όμως, η σύ-

---

3. Michael Llewllyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2002, ΜΙΕΤ, σελ. 36.

4. Michael Llewllyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2002, ΜΙΕΤ, σελ. 37-38.

5. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 15.

6. Ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος δεν είχε επηρεάσει πάρα πολύ τον τρόπο ζωής στο Αϊντίνι. Οι δουλειές κλείναν κάπως δυσκολότερα από πριν, μα όσοι πλούσιοι τα κατάφερναν να 'χουν έναν μπέη προστάτη ή συνέταιρο θησαύριζαν κι απόφευγαν τις επιτάξεις, το στρατιωτικό και τους διωγμούς. [...] Οι διωγμοί του ελληνικού στοιχείου, που τους έζησαν τόσο δραματικά άλλα μέρη της Μικρασίας, εδώ δεν είχαν πάρει μεγάλη έκταση. Στο σπίτι συζητούσαν όλη την ώρα για τις σχέσεις των ραγιάδων με τους Τούρκους. Σωτηριου Διδω, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 46.

νοδος Ειρήνης των Παρισίων και η Συνθήκη των Σεβρών που ακολούθησε αν και ενίσχυσε τις ελπίδες τους για την «απελευθέρωση» των περιοχών και την ένωση με την Ελλάδα, ουσιαστικά έδρασε ως καταλύτης για την συνέχεια των γεγονότων. Την ίδια δυναμική ώθηση πρόσφερε το εθνικιστικό κίνημα των Νεότουρκων. Μια ματιά στα ιστορικά δρώμενα θα φωτίσει τις πιο αχνές πτυχές.

Η συμφωνία που οδήγησε τον ελληνικό στρατό στη Σμύρνη. Η Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων.

Η προβολή των ελληνικών διεκδικήσεων στο Συνέδριο της Ειρήνης έγινε επίσημα για πρώτη φορά με το υπόμνημα του Βενιζέλου της 17/30 Δεκεμβρίου 1918. Η προώθηση όμως του μικρασιατικού ζητήματος είχε αρχίσει δύο περίπου μήνες πριν, στις 20 Οκτωβρίου/2 Νοεμβρίου, με υπόμνημα του Βενιζέλου προς το Λόυδ Τζώρτζ. Δεν παρέλειπε μάλιστα στην επιστολή του προς τον Άγγλο πρωθυπουργό που συνόδευε το υπόμνημα να παραπονεθεί για την αδιαφορία των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στα δεινά των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και να υπενθυμίσει ότι οι ελληνικές προσδοκίες ενισχύονταν από την αναγνώριση των εθνικών διεκδικήσεων της Σερβίας και της Ρουμανίας και δεν αναιρούνταν από την εμμονή της Ιταλίας στη «νεκρή» συμφωνία του Αγίου Ιωάννη της Μωριέννης. Επίσης, ο Ελευθέριος Βενιζέλος συναντήθηκε στο Παρίσι με τον πρόεδρο Ουίλσον, στις 3/16 Δεκεμβρίου, ο οποίος του υπέδειξε τη σύνταξη αναλυτικού υπομνήματος με τις ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις.

Έτσι οι μικρασιατικές, όπως και οι άλλες ελληνικές διεκδικήσεις, περιέχονται επίσημα και ολοκληρωμένα στο ελληνικό υπόμνημα της 17/30ης Δεκεμβρίου. Ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν προέβαλε αξιώσεις σε όλη τη δυτική Μικρά Ασία, όπου σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία που παρουσίασε κατοικούσαν 1.013.195 Έλληνες. Αξίζει να σημειωθεί ότι ιδιαίτερα πυκνός ήταν ο ελληνικός πληθυσμός στην πόλη της Σμύρνης, όπου στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου σε σύνολο 35.000 περίπου κατοίκων οι Έλληνες ήταν 200.000. Η υψηλή αυτή αναλογία του ελληνικού στοιχείου αναγνωριζόταν και από τους Τούρκους και εκφραζόταν με την προσωνυμία «Γκιαούρ Ισμίρ» (Σμύρνη των Απίστων)[7].

Λίγο πριν την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, στη συνδιάσκεψη συζητήθηκε η προσάρτηση της ανατολικής Θράκης με την Αδριανούπολη και την Καλλίπολη στην Ελλάδα και προτάθηκε η δημιουργία προσωρινού αυτόνομου καθεστώτος στη Σμύρνη με ελληνική διοίκηση και με ονομαστική υποτέλεια στο σουλτάνο για πέντε χρόνια[8].

---

7. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, σελ. 111, πρβλ. Michael Llewllyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2002, ΜΙΕΤ, σελ. 77-79.

8. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, σελ. 130.

Κίνημα Νεότουρκων. Η Σύνοδος Ειρήνης των Παρισίων

Παράλληλα το εθνικιστικό κίνημα των Νεότουρκων με ηγέτη τον Κεμάλ αρχίζει να αναπτύσσεται με γοργούς ρυθμούς. Πιο συγκεκριμένα, με την καλλιέργεια του τουρκικού εθνικισμού, το κίνημα των Νεότουρκων είχε θέσει τις βάσεις για τη μετατροπή της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε εθνικό τουρκικό κράτος.

Ο διορισμός του Κεμάλ στη θέση του γενικού στρατιωτικού επιθεωρητή των Ανατολικών Επαρχιών, που συγκέντρωνε στην περίπτωση του στρατιωτική και πολιτική εξουσία, του έδωσε την ευκαιρία να συνεχίσει το διαφωτιστικό και οργανωτικό του έργο μακριά από τον έλεγχο του κέντρου, από το οποίο όμως δεν είχε ακόμα αποκοπεί. Στις 6/9 Μαΐου 1919, λίγες μέρες μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, ο Κεμάλ φθάνει στην Αμισό (Σαμψούντα) όπου, παρά την επιτήρηση των Άγγλων, πυκνώνει τις επαφές του με τους τοπικούς στρατιωτικούς και διοικητικούς παράγοντες, τονίζει την ανάγκη αντιστάσεως, κατηγορεί τη σουλτανική κυβέρνηση για αδράνεια, και συνιστά τη δημιουργία ανταρτικών ομάδων ωσότου οργανωθεί νέος τακτικός στρατός.

Στην Αμάσεια οι στρατιωτικοί ηγέτες πήραν σημαντικές αποφάσεις στο στρατιωτικό τομέα, όπως την οργάνωση ατάκτων στην περιοχή της Σμύρνης, την ανάληψη προσπάθειας για τη δημιουργία τακτικού στρατού με μυστική στρατολογία και με αρπαγές όπλων για τον εξοπλισμό του. Αποφάσισαν ακόμη να περιορισθούν σε πρώτη φάση στην τακτική του ανταρτοπόλεμου, παρενοχλώντας δηλαδή συνεχώς τον εχθρό, αποφεύγοντας τις μάχες, διαφυλάσσοντας τις στρατηγικές ορεινές διαβάσεις και υπερασπίζοντας τη γραμμή υποχώρησης προς την Άγκυρα.

Στην Εθνοσυνέλευση της Σεβάστειας, που άρχισε στις 20 Αυγούστου/4 Σεπτεμβρίου 1919, επικυρώθηκαν ουσιαστικά οι αποφάσεις του Ερζερούμ με μικρές προσθήκες, όπως η προσθήκη στο άρθρο 3 που καθόριζε ότι δε θα γινόταν δεκτή η δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους στις περιοχές του Αϊδινίου, της Μαγνησίας και του Μπαλικεσέρ. Στο ίδιο συνέδριο τέθηκε σε ψηφοφορία η επαναστατική πρόταση του Κεμάλ ότι έπρεπε να εμφανιστούν σαν έθνος και όχι σαν αυτοκρατορία, αν ήθελαν να υποστηρίξουν στο Συνέδριο Ειρήνης το δικαίωμα της αυτοδιαθέσεως[9].

Δεύτερη φάση. Απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη

Σύμφωνα με την αφηγήτρια η απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη έγινε μέσα σε ένα κλίμα έντονων πανηγυρισμών και ευχάριστων προσδοκιών

9. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, σελ. 126.

από την ελληνική πλευρά. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι «Ο κόσμος ξεχυνόταν στους δρόμους σαν το νερό που σπάζει με ορμή τα φράγματα κι απλώνεται παντού. Άντρες, γυναίκες, παιδιά, σχημάτιζαν αυθόρμητες διαδηλώσεις. Μυριόστομα ξεσπούσαν τα κρυμμένα τραγούδια τους. Ήταν μια στιγμή τέτοιου ομαδικού, ηλεκτρισμένου ενθουσιασμού, που κάνει τους απλούς ανθρώπους να αισθάνονται ήρωες. [...] Οι Σμυρνιοί πρόθυμα πετούσαν στους δρόμους τα καλύτερα χαλιά τους για να πατήσει ο στρατός, κι έκοβαν λουλούδια απ' τους κήπους και τις γλάστρες τους, κι έχυναν τη σοδειά τους το ρύζι, για να ράνουν τους απελευθερωτές»[10]. Αντιθέτως, η τουρκική πλευρά παρουσίασε άσχημες αντιδράσεις οι οποίες έφτασαν στον βαθμό των άγριων συμπλοκών «Κάθε φορά που οι Έλληνες αιχμαλώτιζαν καμιά ομάδα Τούρκων και την κλείδωναν μέσα στις αποθήκες του Τελωνείου, ο κόσμος δυνάμωνε τα ουρλιαχτά του: Σειρά σας και σειρά μας!...»[11].

Από την περιγραφή της Σωτηρίου γίνεται έκδηλο το γεγονός ότι οι άνθρωποι λησμόνησαν την ήρεμη και ατάραχη ζωή του παρελθόντος, όταν έλληνες και τούρκοι συμβίωναν φιλικά και αγαπημένα. Λίγο παρακάτω η αφηγήτρια αναφέρει ότι «Οι ταραχές πέρασαν γρήγορα. Όταν έγινε γνωστό πως 163 στρατιώτες και πολίτες πλήρωσαν με τη ζωή τους την ειρηνική κατάληψη της Σμύρνης, ο κόσμος χαλάλισε: – Μικρός ο φόρος, για μια τόσο μεγάλη μέρα!». Οι άνθρωποι θεώρησαν τις ζωές των ανθρώπων που χάθηκαν σαν μια αμελητέα θυσία στο βωμό της ελευθερίας και των ιδανικών που περίμεναν εδώ και καιρό.

Μια ματιά στις σελίδες της ιστορίας θα διαφωτίσει το ανώτερο περιστατικό. Σύμφωνα με την ιστορία του ελληνικού έθνους και την ιστορία του ελληνικού στρατού (1833-1943) μεταξύ 7.30 π.μ. και 7.50 π.μ. της 2ας/15ης Μαΐου 1919 έγινε η απόβαση των ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη κοντά στο επιβλητικό κτίριο της Λέσχης των Κυνηγών. Ο επικεφαλής του ευζωνικού Συντάγματος Δ. Σταυριανόπουλος δεν έλαβε υπόψη το τροποποιημένο σχέδιο Μαυρουδή που είχε θορυβηθεί από τα νυχτερινά γεγονότα. Ενώ πλήθος Ελλήνων αποθέωνε και έραινε με άνθη τους εύζωνες, αυτοί δέχθηκαν ομαδικά πυρά και χειροβομβίδες και αναγκάστηκαν να σταματήσουν. Τα πυρά προέρχονταν από τους τουρκικούς στρατώνες, το κτίριο των φυλακών, οι πόρτες των οποίων είχαν ανοίξει το προηγούμενο βράδυ από τους Ιταλούς που τις έλεγχαν, με αποτέλεσμα Τούρκοι κατάδικοι του κοινού ποινικού δικαίου να μείνουν ελεύθεροι, το Αρχηγείο της Χωροφυλακής, το Διοικητήριο, τα μικρά πλοία του λιμανιού και την τουρκική συνοικία, απ' όπου δρούσαν ελεύθεροι σκοπευτές. Η συμπλοκή άρχισε στις 10.30 π.μ. και διήρκεσε μία ώρα.

Οι ελληνικές απώλειες ήταν 2 άνδρες νεκροί (οι εύζωνες Βασίλειος Δάλαρης και Γεώργιος Παπακώστας) και 9 πολίτες τραυματίες. Οι Τούρκοι είχαν 5 στρατιώτες νεκρούς και τραυματίες 8 αξιωματικούς και 8 οπλίτες. Επίσης

10. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 78-80.
11. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 80.

υπήρξαν 47 νεκροί και τραυματίες, πολίτες διαφόρων εθνικοτήτων. Ακολούθησε έρευνα σε όλα τα σημεία από τα οποία προήλθαν πυροβολισμοί. Συνελήφθησαν ο βαλής της Σμύρνης και πάνω από 1.000 Τούρκοι. Ανάμεσά τους όλοι οι υπάλληλοι του Διοικητηρίου που ήταν η βασική εστία των τουρκικών πυροβολισμών. Το άτυχο αυτό γεγονός όξυνε την τουρκική αντίδραση κάτι που οδήγησε σε μεμονωμένα επεισόδια όλη τη διάρκεια της μέρας[12].

Από τα παραπάνω επιβεβαιώνεται η ένθερμη αντίδραση των ελλήνων μικρασιατών πολιτών απέναντι στον ελληνικό στρατό, αλλά και η αρνητική αντιμετώπιση από την τουρκική πλευρά. Ωστόσο, οι αριθμοί των απωλειών αν και διαφέρουν προβάλουν τις άσχημες συνέπειες της απόβασης τους ελληνικού στρατού, αλλά μπορούν να χαρακτηριστούν και ως «προάγγελος» της μετέπειτα πορείας με τραγική κατάληξη την μικρασιατική καταστροφή.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, τα περιστατικά της πρώτης μέρας συνεχίστηκαν και αργότερα με κορύφωση την καταστροφή του Αϊδινίου. Σύμφωνα με την αφηγήτρια 12 μέρες μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού «απελευθερώθηκε» το Αϊδίνιο και για ακόμη μία φορά επικρατούσε πνεύμα χαράς και πανηγυρισμού. Ωστόσο το ευχάριστο κλίμα ανατράπηκε στις 17 Ιουνίου. Η αφηγήτρια αναφέρει «πώς να ξεχάσω κείνη την ημερομηνία; οι τσέτες μπήκαν πάλι στην πόλη κι ο ελληνικός στρατός υποχωρούσε άτακτα. Μέσα σε λίγες ώρες, πήρε κι χρειάζονταν για να καούν οι θημωνιές σ' ένα χωράφι, τόσες έφτασαν για να μεταβάλουν σε στάχτη όλη εκείνη τη ζωντανή και πλούσια πολιτεία, που τη στήριξαν στα πόδια της μόχθοι, κόποι, ιδρώτας και αίμα αιώνων. Πριν προλάβουμε να καλοπιστέψουμε τη μακάβρια είδηση, το σπίτι μας γέμισε από πρόσφυγες»[13].

Πλέον η πορεία προς την καταστροφή είναι διαγεγραμμένη. Η καταστροφή του Αϊδινίου θα σημάνει την αρχή του τέλους και θα οδηγήσει στην τρίτη φάση της μικρασιατικής καταστροφής. Η αφήγηση της Σωτηρίου βρίθει από μαρτυρίες της καταστροφής, στις οποίες παρουσιάζεται γλαφυρά η απόγνωση των ανθρώπων που είδαν την περιουσία τους να καίγεται, την οικογένειά τους να καταστρέφεται και τη ζωή των δικών τους ανθρώπων να χάνεται.

Λίγο παρακάτω η αφηγήτρια διηγείται τους τίτλων των εφημερίδων «Ήταν περιγραφές των απεσταλμένων δημοσιογράφων. Τα μάτια του παίζανε νευρικά πάνω στους τίτλους: «Ο ένδοξος στρατός μας, εξεδικήθη το αίμα των αθώων». «Οι επιστρέφοντες δεν αναγνωρίζουν τα πτώματα των προσφιλών των. Η οσμή της πτωμαΐνης τους αναγκάζει να φεύγουν μακριά...» «Κίνδυνος επιδη-

12. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, σελ. 118, πρβλ. Michael Llewllyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2002, ΜΙΕΤ, σελ. 180, πρβλ. Richard Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, Αθήνα 2000, Κάτοπτρο, σελ. 118.

13. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 86.

μιών, λόγω του καύσωνος...»[14]. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του θείου Θανάση που αναφέρει η αφηγήτρια «Ο θείος Γιάγκος πήρε την εφημερίδα και συνέχισε: «Η τραγική ιστορία ενός επιζήσαντος. Παρηκολούθησε την φοβεράν σφαγήν εις όλας της τας λεπτομερείας. Έθαψε τα οκτώ τέκνα του και την σύζυγόν του και παρεφρόνησε...»[15].

Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές στις 16 Ιουνίου εκδηλώθηκε εναντίον του Αϊδινίου ισχυρή επίθεση τακτικού και άτακτου τουρκικού στρατού που διέθετε και πυροβολικό. Στις 17 Ιουνίου το πρωί οι ελληνικές δυνάμεις αναγκάσθηκαν να υποχωρήσουν. Την υποχώρησή τους ακολούθησαν εκτεταμένες σφαγές του ελληνικού πληθυσμού από τους Τούρκους και εμπρησμοί. Σύμφωνα με έκθεση του στρατηγού Νίδερ, εκτός από 800 Έλληνες που ακολούθησαν τον ελληνικό στρατό, οι υπόλοιποι πήραν τα βουνά όπου τους βρήκαν και τους εξόντωσαν όλους, ή κατέφυγαν σε καθολικό γυναικείο μοναστήρι (4.500). Στις 20 Ιουνίου, το ίδιο σώμα ανακατέλαβε την πόλη που είχαν εκκενώσει οι Τούρκοι, αφού προηγουμένως απέσπασαν βεβαίωση από τους Έλληνες κατοίκους ότι αναγνωρίζουν τις τουρκικές αρχές και αποκηρύσσουν τον ελληνικό στρατό. Συνολικά, από τους 7.500 Έλληνες του Αϊδινίου και τις 3.500 πρόσφυγες των γειτονικών χωριών μόνο 4.500 βρέθηκαν μετά την ανακατάληψη της πόλεως. Οι υπόλοιποι εξοντώθηκαν ή απήχθησαν σαν όμηροι στο εσωτερικό. Εκτός από τους προύχοντες και τους επιστήμονες, που αποτέλεσαν τον κύριο στόχο, θύματα της σφαγής ήταν και οι Έλληνες πρόσκοποι του Αϊδινίου[16].

Η Συνθήκη των Σεβρών. Η ήττα του Βενιζέλου και η επάνοδος του Βασιλιά Κωνσταντίνου

Στις 28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1920, στη μεγάλη αίθουσα του Δημαρχείου των Σεβρών οι αντιπρόσωποι των Συμμάχων και των Συνασπισμένων Δυνάμεων υπέγραψαν, 19 μήνες μετά την ανακωχή, τη Συνθήκη Ειρήνης με την οθωμανική αυτοκρατορία. Αυτή είναι κυρίως γνωστή σαν Συνθήκη των Σεβρών, αν και την ίδια μέρα στις Σέβρες υπογράφτηκαν και άλλες σημαντικές διεθνείς πράξεις.

Η επικύρωση της Συνθήκης δεν έγινε σε κανένα Κοινοβούλιο (ούτε καν στο Ελληνικό), αφού ο Μουσταφά Κεμάλ κατάφερε, με τις νίκες του στρατού του, την ακύρωση της Συνθήκης στην πράξη. Μετά τις ελληνικές βουλευτικές εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, την ήττα του κόμματος των Φιλελευθέρων, αλλά και την προσωπική συντριβή του Ελευθέριου Βενιζέλου, οι Σύμμαχοι δεν ήταν πλέον διατεθειμένοι να συνεργαστούν με τη διάδοχη κυ-

14. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 99.
15. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 99.
16. Ιστορία του ελληνικού έθνους, τόμ. ΙΕ΄, σελ. 121.

βέρνηση και τον επανακάμψαντα Βασιλιά Κωνσταντίνο. Η Ελλάδα προχώρησε μόνη της τη Μικρασιατική εκστρατεία μέχρι το τέλος της. Το αποτέλεσμα των γεγονότων αυτών ήταν τα σύνορα των δυο κρατών να διευθετηθούν οριστικά με τη Συνθήκη της Λοζάνης.

Ανάγλυφα παρουσιάζει τα γεγονότα η αφηγήτρια. Στο κεφάλαιο 9 περιγράφεται ο ένθερμος ενθουσιασμός για την πολιτική του Βενιζέλου και η τυφλή εμπιστοσύνη που έτρεφαν οι Μικρασιάτες. «Από το Νοέμβρη του 1920, που ο Βενιζέλος έχασε τις εκλογές, η Σμύρνη άρχισε να γνωρίζει μια περίοδο πολιτικού αναβρασμού, άγνωστου ως τότε στους Μικρασιάτες. Στα καφενεία, στα σπίτια, στα μαγαζιά και στους δρόμους οι Σμυρνιοί πολιτικολογούσαν – για πρώτη φορά στη ζωή τους. Μιλούσαν με φανατισμό για βενιζελισμό και αντιβενιζελισμό. Πίστευαν πως τη λευτεριά την οφείλανε στο Βενιζέλο και ράψανε τις δυο αυτές λέξεις τόσο καλά μαζί, που δεν τις ξεχώριζαν. Του Αγίου Ελευθερίου, σε πείσμα της κυβέρνησης Γούναρη, η Σμύρνη γιόρτασε τον υπερπρωθυπουργό της. Γενικός σημαιοστολισμός, γιορτές, χοροί. Στα σταυροδρόμια στήναν τραπέζια για να φάει και να πιει ο λαός. [...] Όταν ήρθε στη Σμύρνη ο Κωνσταντίνος, πολλοί μουρμούριζαν δύσθυμα: Αυτός θα μας καταστρέψει, αυτός με τη μικρή του Ελλάδα. Ωστόσο οι αξιωματικοί, που μπαινόβγαιναν σπίτι μας, μιλούσαν με σεβασμό για την πολιτική του Κωνσταντίνου. Βαρεθήκαμε τους πολέμους, έλεγαν. Θέλουμε κάποτε κι εμείς να γυρίσουμε στα σπίτια μας. Ο Βενιζέλος μας έριξε σε περιπέτειες που κανείς δεν ξέρει πού θα καταλήξουν... Δηλαδή; Θέλετε να μας παρατήστε σύξυλους τώρα που μας ξεσηκώσατε; Απαντούσε οργισμένος ο πατέρας»[17].

Ο ελληνικός στρατός συνέχισε την πορεία του στο εσωτερικό της Τουρκίας επιδεικνύοντας δύναμη και κουράγιο, κατάφερε την κατάληψη της Φιλαδέλφειας, πήρε τη νίκη στη μάχη του Δορυλαίου και του Αφιόν-Καρά-Χισάρ. Η συνέχεια όμως έμελε να είναι δραματική. Το καλοκαίρι του 1921, τα ελληνικά στρατεύματα πραγματοποίησαν μεγάλη επίθεση, που κόστισε χιλιάδες νεκρούς και τραυματίες, φτάνοντας μέχρι τον ποταμό Σαγγάριο, λίγα χιλιόμετρα πριν την Άγκυρα. Γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την αφηγήτρια «οι μήνες που ακολούθησαν κατρακύλησαν μέσα στο αίμα. Ήρθε ο Αύγουστος του 1921, με την εικοσαήμερη δραματική μάχη του Σαγγάριου»[18]. Συνάντησαν, ωστόσο, ισχυρή αντίσταση και υποχώρησαν στη γραμμή που οριζόταν από τις πόλεις Εσκί Σεχίρ-Κιουτάχεια-Αφιόν Καραχισάρ. Εκεί παρέμεινε το μέτωπο τον επόμενο έναν χρόνο.

Ωστόσο, οι όροι πλέον είχαν αντιστραφεί. Ο Κεμάλ, ενισχυμένος οικονομικά, διπλωματικά και στρατιωτικά, εμφανιζόταν αδιάλλακτος. Την ίδια στιγμή στην Αθήνα ενισχύονταν οι αντιπολιτευτικές φωνές και οξυνόταν η πολι-

17. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 129.
18. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 129-130.

τική κρίση. Σε αυτές τις συνθήκες, οι κυβερνήσεις της Αθήνας αναζητούσαν στο εξωτερικό διπλωματική και οικονομική στήριξη, αλλά οι προσπάθειες ήταν άκαρπες.

Η Σωτηρίου αναφέρει με αδρές γραμμές την πορεία των γεγονότων προς την κατάρρευση του μετώπου «Τα νέα που έφερνε η Τζένη, από τις τελευταίες περιοδείες της στο μέτωπο, δεν ήταν ευχάριστα. [...] Είναι ηλίου φαεινότερον, αγαπητή δεσποινίς Τζένη, ότι τους Τούρκους τους εξοπλίζουν οι Άγγλοι και οι Ιταλοί. Δεν έφτιαξε με τα ψέματα ο Κεμάλ 80.000 στρατό! Να, πάρτε παράδειγμα την Αττάλεια κι όλη την περιοχή νότια του Μαιάνδρου που την κατέχουν οι Ιταλοί. Εκεί οι κεμαλικοί οργιάζουν ανενόχλητα, εξοπλίζονται κι ύστερα ρίχνονται στις γραμμές μας και μας ταράζουν. Έτσι μας έφαγαν το Αϊντίνι! Η αλήθεια είναι, είπε η Τζένη, πως πρέπει να 'μαστε άγρυπνοι, όχι όμως κι απαισιόδοξοι. Υπάρχουν ακόμα βάσιμες ελπίδες. Ο θείος ένιωσε ένα ρίγος μ' εκείνη την τελευταία φράση της Τζένης Πολιτίδη. Δεν περίμενε ότι το κακό θα 'χε τόσο προχωρήσει»[19] και λίγο αργότερα «Δεν πρόλαβε ο θείος Γιάγκος να πάει το πρωί στο γραφείο του και να τος ξαναγύρισε με την Τζένη Πολιτίδη. Ερμιόνη, είπε, με φωνή συγκινημένη, μα αποφασιστική, το βράδυ αργά φεύγετε με το βαπόρι για τον Πειραιά. Τα σκεφθήκαμε τα πράματα με την Τζένη, και βρήκαμε πως έτσι θα είναι καλύτερα. Ο αδερφός μου ο Γεράσιμος κι εγώ θα μείνουμε μια δυο μέρες να ταχτοποιήσουμε τις δουλειές μας και μετά, αν χρειαστεί, θα 'ρθούμε κι εμείς. Η θεία μου έχασε το χρώμα της. Γιάγκο, δε θα φύγω δίχως εσένα, ποτέ! Είναι λοιπόν τόσο άσκημη η κατάσταση; Ο θείος κατέβασε το κεφάλι για κρύψει την απελπισία του»[20].

Τρίτη φάση. Η Μικρασιατική καταστροφή

Στις 13 Αυγούστου εκδηλώθηκε η τελική τουρκική επίθεση. Λίγο μετά η ελληνική άμυνα κατέρρευσε και άρχισε η υποχώρηση. Στις 27 Αυγούστου οι κεμαλικοί μπήκαν στη Σμύρνη. Τη νύχτα της 27ης προς 28η Αυγούστου ακούστηκαν στην πόλη γοερές κραυγές που επαναλήφθηκαν την αυγή. Οι τσέτες είχαν μπει σε εκκλησίες των προαστίων φονεύοντας και απάγοντας χριστιανούς που είχαν καταφύγει εκεί. Η είσοδος στην πόλη μεγαλύτερων τακτικών τουρκικών δυνάμεων συνεχίστηκε την επόμενη μέρα, 28 Αυγούστου, ενώ από το απόγευμα της προηγουμένης είχε αναλάβει τη διοίκηση της πόλεως ο Νουρεντίν. Από το βράδυ της Κυριακής συστηματοποιήθηκαν οι σφαγές και οι λεηλασίες στην αρμενική και ελληνική συνοικία. Τις επόμενες μέρες και ως την Τετάρτη, 31 Αυγούστου, η τρομοκρατία εντάθηκε. Οι

19. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 144-145.
20. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 150.

περισσότεροι από όσους συλλαμβάνονταν φονεύονταν. Πυροβολισμοί ακούγονταν συνέχεια, ενώ οι δρόμοι γέμιζαν καθημερινά με πτώματα. Υπολογίζεται ότι την τρίτη μέρα από την είσοδο του τουρκικού στρατού στη Σμύρνη είχαν συγκεντρωθεί εκεί 200.000 πρόσφυγες[21].

Την Τετάρτη, 31 Αυγούστου, πραγματοποιήθηκε και ο εμπρησμός της Σμύρνης, ο οποίος ήταν προμελετημένος και οργανωμένος. Η πόλη παραδόθηκε στις φλόγες, οι Έλληνες και οι Αρμένιοι κάτοικοί της στη σφαγή. Η ήττα του ελληνικού στρατού σήμανε και το τέλος του μικρασιατικού ελληνισμού. Όσοι Έλληνες σώθηκαν πήραν τον δρόμο της προσφυγιάς.

Η αφηγήτρια επιλέγει να παραθέσει μαρτυρίες για την καταστροφή, μια από αυτές είναι της Βαλεντίνης «Η Βαλεντίνη ανιστόρησε στη θεία μου όλα όσα ήξερε για την καταστροφή. Πώς μπήκαν οι ζεϊμπέκηδες μέσα στη Σμύρνη. Στην αρχή δεν πείραξαν άνθρωπο· μα ύστερα ρίχτηκαν με λύσσα στη σφαγή και στο πλιάτσικο, αρχίζοντας απ' την αρμένικη γειτονιά. Ο Νουρεντίν πασάς έβγαλε τότε φιρμάνι ν' αφήνουν όλα τα γυναικόπαιδα και τους γέρους να φεύγουν, και να κρατούνε αιχμαλώτους μόνο τους άντρες και τ' αγόρια. Η Σμύρνη είχε παραδοθεί στις φλόγες και στο αίμα. Ο κόσμος στριμωχνόταν στην παραλία ζητώντας προστασία απ' τον Αγγλογαλλικό στόλο· και παρακαλούσε τους συμμάχους του να τον σώσουν απ' το λεπίδι. Μα οι ξένοι είχαν, λέει, διαταγές να μην επεμβαίνουν! Και κάθονταν, πάνω στα καράβια τους με σταυρωμένα χέρια, και κάπνιζαν τα τσιμπούκια τους! Και κοίταζαν, σαν θεατές, και φωτογράφιζαν το φοβερό μαρτύριο ενός ολόκληρου πληθυσμού.

Κι όσοι είχαν λεφτά, έδιναν μια ολόκληρη περιουσία για να τους πάρουν οι βάρκες. Μα τις περισσότερες φορές τους εκτοπίζανε άλλοι πιο χειροδύναμοι και σβέλτοι, σπρώχναν τους πρώτους κι άρπαζαν τη θέση τους. Κι οι βάρκες, κάθε τόσο, αναποδογύριζαν, κι οι άνθρωποι πνίγονταν μέσα στον πανικό, σαν τις μύγες. [...] Μα οι Εγγλέζοι σπρώχναν τον κόσμο με χέρια και με πόδια και τους ξαναπετούσαν στη θάλασσα. Κι έλεγαν πως δεν μπορούσαν να επέμβουν στα εσωτερικά της Τουρκίας γιατί ήταν ουδέτεροι... «Ακούς ουδέτεροι οι θεομπαίχτες!»[22].

Σύμφωνα με την Ιστορία του ελληνικού έθνους σε γενικές γραμμές, οι επίσημες κυβερνήσεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων, καθώς και οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, δεν έκαναν τίποτα για να βοηθήσουν τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας στις τραγικές εκείνες μέρες της καταστροφής. Όχι μόνο έδειξαν ασυγχώρητη αδιαφορία, αλλά συχνά κράτησαν εχθρική στάση, καταφεύγοντας σε ψεύδη ή δείχνοντας απάνθρωπο κυνισμό[23].

Η πάλαι ποτέ Σμύρνη, το κόσμημα της Ιωνίας, μέσα σε λίγες ώρες έγινε στάχτη. Ωστόσο αυτή ήταν μόνο η αρχή του τέλους. Για όσους δεν έχασαν τη

21. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, σελ. 235.
22. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 163-164.
23. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, σελ. 244.

ζωή τους εκείνη την αποφράδα μέρα, ένα νέο μαρτύριο μόλις άρχιζε. Ο δρόμος για την προσφυγιά άνοιγε μπροστά τους.

Η αφηγήτρια χαρακτηριστικά αναφέρει στο έργο «Ενάμισι εκατομμύριο άνθρωποι βρεθήκανε ξαφνικά έξω απ' την προγονική τους γη. Παράτησαν σκοτωμένα παιδιά και γονιούς άταφους. Παράτησαν περιουσίες, τον καρπό στα δέντρα και στα χωράφια, το φαΐ στη φουφού, τη σοδειά στην αποθήκη, το κομπόδεμα στο συρτάρι, τα πορτρέτα των προγόνων στους τοίχους. Και βάλθηκαν να τρέχουν, να φεύγουν κυνηγημένοι απ' το τούρκικο μαχαίρι και τη φωτιά του πολέμου. [...] Κι είπαν: Περαστικοί είμαστε, ας βολευτούμε όπως όπως, κι αύριο θα ματαγυρίσουμε στα μέρη μας. Κι αποζητούσαν, τούτη την ελπίδα, με την ίδια λαχτάρα, σαν το ψωμί, το νερό και τ' αλάτι»[24].

Η πρώτες μέρες. Προσαρμογή - Υποδοχή γηγενών

Η τραγική διάσταση της καταστροφής έγινε αντιληπτή στην ευρύτερη εικόνα της μετά την έλευση των προσφύγων στη νέα τους πατρίδα. Η Ελλάδα εξαιτίας της οικονομικής της εξαθλίωσης δεν ήταν σε θέση να ανταπεξέλθει χωρίς βοήθεια στο απαιτητικό έργο της προσφυγικής αποκατάστασης. Αλλά η αντιμετώπισή ήταν επιτακτική καθώς ήδη διάφορες ασθένειες θέριζαν τους ανθρώπους. Η αφηγήτρια παρουσιάζει την εξαθλιωμένη κατάσταση στην οποία περιήλθαν οι πρόσφυγες με μελανά χρώματα «Οι πρώτες μέρες, στο λιμάνι κείνο, που ήταν η πόρτα της νέας πατρίδας μας, ήταν στυφές και πικρές μαζί. Η δυσεντερία μας θέριζε. Καθόμαστε κει στο δρόμο, δίχως κανένα αίσθημα ντροπής, κι αποπατούσαμε. Αυτό που ξέραμε ως τότε σαν ανθρώπινη αξιοπρέπεια, διπλώθηκε στον προσφυγικό μπόγο· μείναν μόνον οι χοντρές ανάγκες της ζωής, τυραννικές, απαίσιες»[25].

Όπως γίνεται αντιληπτό η κατάσταση έχριζε άμεσης αντιμετώπισης και το ελληνικό κράτος απευθύνθηκε στην Κοινωνία των Εθνών για βοήθεια. Ωστόσο, παρά τις προσπάθειες για την εξομάλυνση της κατάστασης και της ομαλής μετάβασης των προσφύγων, τα προβλήματα δεν έλειπαν, καθώς συχνά η στάση των γηγενών Ελλήνων απέναντι στους πρόσφυγες μπορούσε επιεικώς να χαρακτηριστική εχθρική, ενώ, πολλές φορές πλησίαζε στα άκρα. Οι πρόσφυγες πήραν γη που πολλοί γηγενείς θεωρούσαν δικής τους και πρόσφεραν την εργασία τους φτηνά πιέζοντας προς τα κάτω τις αμοιβές και των ντόπιων. Ακόμη, οι πρόσφυγες ήταν στη συντριπτική τους πλειονότητα βενιζελικοί κι αυτό τους έφερνε σε αντίθεση με την αντιβενιζελική Παλαιά Ελλάδα. Τέλος, πολλοί

24. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 159-160.
25. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 161.

γηγενείς θεωρούσαν τους πρόσφυγες παράδοξους, καθώς είχαν πρωτάκουστα ονόματα, έτρωγαν άγνωστα φαγητά και οι γυναίκες τους εργάζονταν σε ξένες δουλειές. Το αποτέλεσμα ήταν η λέξη «πρόσφυγας» να είναι για χρόνια απαξιωτικός χαρακτηρισμός μεταξύ των γηγενών Ελλήνων. Πάντως, η πραγματικότητα είναι ότι η άφιξη των προσφύγων άφησε το ανεξίτηλο σημάδι της στη νεοελληνική κοινωνία.

Η περιγραφή της αφηγήτριας γίνεται με αδρές γραμμές και παρουσιάζει γλαφυρά την κατάσταση που επικρατούσε «Πάψε να βρίζεις, τουρκόσπορε, ούρλιαξε η σπιτονοικοκυρά. Δεν κοιτάς την κόρη σου την πρόστυχη, που ξεμυάλισε τους άντρες της γειτονιάς και την έχεις και την καμαρώνεις; [...] Να φύγετε απ' το σπίτι μου, να ξεκουμπιστείτε, παλιοπρόσφυγες. Μας πήρατε τις δουλειές των αντρώνε μας, μας αρπάξατε το φαΐ μας, μας βρομίσατε τον τόπο. Χρόνια είχε την ταβέρνα ο Πότης μου στο Φάληρο, κι ήρτε ένας παλιοτουρκόσπορος κι άνοιξε μια παράγκα πλάι, και με τους ψευτομεζέδες του και τις ψευτοπεριποίησές του και τις λωλοσμυρνιές που κουβαλάει, μας άρπαξε την πελατεία, που να τον επάρει ο Χάρος. [...] Μνήσθητί μου, Κύριε! Έκανε η κυρία Ελβίρα, τέτοιο μίσος δε μας το είχαν μήτε οι Τούρκοι. Θα καταλαγιάσουν με τον καιρό, όλα θα καταλαγιάσουν, είπε με το συμφιλιωτικό του πνεύμα ο θείος Γιάγκος. Θα έρθουν άλλα μίση να τα διαδεχθούν, άλλα πάθη. Αυτή είναι η ζωή[26].

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σε γενικές γραμμές θα μπορούσε να χυθεί πολύ μελάνι για την μικρασιατική καταστροφή, για τα αίτια της, τους λανθασμένους πολιτικούς χειρισμούς, την εξοντωτική πορεία του ελληνικού στρατού, τις αυταπάτες που έκρυβε η Μεγάλη Ιδέα. Όπως αναφέρθηκε οι παράγοντες που οδήγησαν στη μικρασιατική καταστροφή ήταν πολλοί, το ίδιο και οι υπαίτιοι. Ωστόσο, τα θύματα αμέτρητα, καθώς ανθρώπινες ζωές θυσιάστηκαν στο βωμό του πολέμου και των καλά κεκαλυμμένων συμφερόντων. Όμως οι πληγές των ανθρώπων που έμειναν πίσω και είδαν τη ζωή τους και την περιουσία τους να καταστρέφεται εν μία νυκτί αιμορραγούσαν για χρόνια.

Ασφαλώς μια νέα πραγματικότητα διαμορφώθηκε μετά την μικρασιατική καταστροφή και για τις δύο χώρες που συμμετείχαν αντίστοιχα, μία νέα ζωή ξεπρόβαλλε που συντελέστηκε μέσα από πολύ πόνο, θρήνο και κτηνωδία. Οι μνήμες της καταστροφής έμειναν ανεξίτηλες στους ανθρώπους που την έζησαν.

Η θηριωδία του πολέμου συνοψίζεται στα λόγια της αφηγήτριας «Τι είναι λοιπόν; Τι είναι αυτό το πράμα, που λέγεται πόλεμος και που βγάζει

26. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 174.

τους ανθρώπους απ' τα συγκαλά τους και τους μαυροντύνει και καίει τ' ακριβά, αγαπημένα σπιτάκια, και σκοτώνει και τους ζωντανούς, και σκοτώνει και τη χαρά;»[27].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ιστορία του ελληνικού έθνους, *τόμ.* ΙΕ΄, Αθήνα.

Smith Michael Llewellyn, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2000, ΜΙΕΤ.

Τζανακαρης Βασιλης, *Δακρυσμένη Μικρασία. 1919-1922: Τα χρόνια που συντάραξαν την Ελλάδα*, Αθήνα 2007, Μεταίχμιο.

Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922, *τόμ.* Α΄, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Hirschon Renée, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα 2006, ΜΙΕΤ.

Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, Αθήνα 1980, Δοκίμιο – Ιστορία 1.

Βουρνας Τασος, *Η Μικρασιατική καταστροφή και το ξερίζωμα του ελληνισμού*, Αθήνα, Αφοί Τολίδη.

Clogg Richard, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1700-2000*, Αθήνα 2003, Κάτοπτρο.

Σωτηριου Διδω, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος.

Αργυρεας Διονυσιος, *Όψεις των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα από το Νοέμβριο του 1920 έως τις 12 Αυγούστου του 1922* [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία], Αθήνα 2019, ΕΚΠΑ.

Γαβαζα Κωνσταντινα, *Εμείς και οι άλλοι στα μυθιστορήματα της Διδώς Σωτηρίου* [Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία], Αθήνα 2018, ΕΚΠΑ.

27. Διδω Σωτηριου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 2011, Κέδρος, σελ. 95.

ΕΥΣΤΑΘΙΑ Ν. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ. Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑ *ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ* ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Εισαγωγή

Η ανακοίνωση έχει θέμα την αναπαράσταση της Μικρασιατικής Εκστρατείας και Καταστροφής στα σχολικά εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Μεσοπολέμου και αναπτύσσεται σε δύο βασικούς άξονες-ερωτήματα: 1ο ποιο είναι το περιεχόμενο των κειμένων που γράφτηκαν και διδάχθηκαν στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση στο μάθημα των Νέων Ελληνικών και 2ο για ποιο σκοπό διδάχθηκαν αυτά τα κείμενα και μάλιστα πριν ακόμη γίνει η επίσημη ιστορική καταγραφή του γεγονότος. Για να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα, αρχικά θα παρουσιαστεί το περιεχόμενο της εθνικής ιδέας, της Μεγάλης Ιδέας, που καθορίζει την πολιτική και εθνική κατεύθυνση της Ελλάδας από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και θα εξεταστεί πώς αυτό το περιεχόμενο διαφοροποιείται μετά τη διάψευσή της με την ελληνική ήττα στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Στη συνέχεια, θα γίνει σύντομη εξιστόρηση της Μικρασιατικής Εκστρατείας μέχρι την τραγική για την Ελλάδα λήξη της. Τέλος, θα παρουσιαστούν αποσπάσματα των ανθολογούμενων κειμένων, ώστε να διαπιστωθεί το περιεχόμενο και η στόχευση που αυτά υπηρετούν. Θα γίνει χρήση της μεθόδου της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου και Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου.

Η εθνική ιδέα: Η Μεγάλη Ιδέα

Στις συζητήσεις της Συνταακτικής Εθνοσυνέλευσης για το ζήτημα ετεροχθόνων που ζούσαν εκτός των συνόρων της Ελλάδας, σε αγόρευση του Ιωάννη Κωλέττη, την 14/1/1844, γεννιέται ως όρος η *Μεγάλη Ιδέα*, η οποία έμελλε να μείνει η κεντρική ιδέα στην εθνική ελληνική συνθηματολογία του 19ου αιώνα και αργότερα. Η Μεγάλη Ιδέα δημιούργησε προσδοκίες εθνικής αποκατάστασης του υπόδουλου Ελληνισμού και ανάκτησης των χαμένων

εδαφών, ενθαρρύνοντας αλυτρωτικά ζητήματα[1]. Σύμφωνα με τις ερμηνείες που γνώρισε η Μεγάλη Ιδέα του 19ου αι., σήμαινε την επικράτηση του ελληνικού στοιχείου στην Ανατολή είτε με επανάσταση είτε με ειρηνικά μέσα, την εθνική ενότητα, την απελευθέρωση, την παιδεία, τα στοιχεία μοναδικότητας[2]. Η κρατική αυθυπαρξία έγινε αίτημα του βαλκανικού εθνικισμού, την οποία οι συντελεστές της εκλάμβαναν ως εθνική αφύπνιση. Τα επαναστατικά κινήματα που εκδηλώθηκαν στα Βαλκάνια από τις αρχές του 19ου αιώνα είχαν ως κεντρικό τους σύνθημα την πολιτική αρχή του εθνικισμού, ότι τα εθνικά και τα κρατικά σύνορα οφείλουν να συμπίπτουν. Το επιχείρημα για ανεξάρτητη πολιτική υπόσταση δικαιολογούσε την απαίτηση για πολιτική ανεξαρτησία. Τα βαλκανικά εθνικά κράτη έθεσαν ως προτεραιότητα την εδραίωση της εθνικής ταυτότητας και την ενίσχυση της εθνικής συνοχής εντός των συνόρων τους, με την επιστράτευση διαφόρων θεσμών, όπως του στρατού, της εκκλησίας, του εκπαιδευτικού συστήματος, και με την υιοθέτηση μεθόδων ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού για την προώθηση της υποτιθέμενης εθνικής ομοιογένειας[3]. Εντάσσοντας τη Μεγάλη Ιδέα στο πλαίσιο των εθνικών συγκρούσεων, διαπιστώνουμε ότι οι εδαφικές διεκδικήσεις εθνικοποιούναι στον ορθόδοξο χώρο και οριστικοποιείται η πολιτική του ελληνικού κράτους[4]. Ο Βενιζέλος αυτοπροβλήθηκε ως παράγοντας εθνικής αναγέννησης στη συγκυρία της ντροπιαστικής ήττας του 1897 στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο και η ελληνική κοινωνία διαμόρφωσε, τότε, την αλυτρωτική ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας. Η υλοποίησή της ανατέθηκε στον Βενιζέλο ως ιστορική αποστολή, καθώς αυτός ανταποκρινόταν στο πρότυπο του πολιτικού μεσσιανισμού και του κοινωνικού δαρβινισμού[5] και οραματιζόταν μια αναγεννημένη νέα χώρα που θα πραγματώσει τα πεπρωμένα της[6]. Ο

---

1. J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843), τόμ.* B¢, μτφρ. Ν. Διαμαντουρος κ.ά., Αθήνα 1986, ΜΙΕΤ, σελ. 570 κ.ε.

2. Ε. Σκοπετεα, «Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)», Διδακτορική διατριβή, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ., 1984, σσ. 239, 253, 269-270, 303.

3. Ε. Ναξιδου, *Η ευρωπαϊκότητα εντός της βουλγαρικής βαλακανικότητας - Ο Λιούμπεν Καραβέλωφ, ο φεντεραλισμός και οι Έλληνες*, Αθήνα 2021: Αλεξάνδρεια, σσ. 37-38.

4. Σ. Αναγνωστοπουλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι. 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, β΄ έκδοση, Αθήνα 1998, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 425-426.

5. Κοινωνικός δαρβινισμός: όπως στην εξέλιξη στη φύση (φυσική επιλογή), με παρόμοιο τρόπο συγκροτείται και εξελίσσεται και η κοινωνική ζωή του ανθρώπου, δηλαδή ο ισχυρότερος και ο ικανότερος πρέπει να επιβιώνει και να ευημερεί. Διαθέσιμο στο: https://gravitonio.blogspot.com/2013/09/blog-post.html, ανακτήθηκε στις 5 Μαρτίου 2020.

6. Γ. Κοκκινος, Β. Μπογιατζης, *Αναζητώντας «ιερό καταφύγιο» ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η σύγχρονή του ελληνική διανόηση*, Αθήνα 2017, Ταξιδευτής, σελ. 53.

Βενιζέλος ανέδειξε την επέκταση στη Μικρά Ασία ως άξονα της επιδίωξης της Μεγάλης Ιδέας, καθώς η Μικρά Ασία θα αποτελούσε το ένα από τα δύο σκέλη μιας Μεγάλης Ελλάδας που θα εκτεινόταν σε δύο ηπείρους, με μια μεγάλη θαλάσσια έκταση στο μέσον. Με αυτό το σκεπτικό επέμεινε στην είσοδο της Ελλάδας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και μάλιστα στο πλευρό της Αντάντ. Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας ήταν οι «*ἀρχαιότεροι*» και «*γνησιότεροι*» αυτόχθονες της περιοχής και η ακμή του Ελληνισμού εκεί ήταν «*ἀνωτέρα*» κάθε άλλης ελληνικής περιοχής[7]. Παράλληλα, οι μεγαλοαστοί της Κωνσταντινούπολης, εφόσον κινδυνεύουν από την εθνική πολιτική των Νεότουρκων, υποστηρίζουν το ελληνικό κράτος και συνδέουν τα συμφέροντά τους με τα σχέδια της πολιτικής ηγεσίας της Ελλάδας. Επομένως, ο ελληνικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας συνδέει όχι τα συμφέροντά του μόνο, αλλά την ίδια του την επιβίωση με το ελληνικό κράτος[8]. Οι επιτυχείς πολεμικές επιχειρήσεις στους Βαλκανικούς Πολέμους έδωσαν στην Ελλάδα νέα εδάφη και κορύφωσαν τη Μεγάλη Ιδέα, όπως και στις 10 Αυγούστου 1920 η Συνθήκη των Σεβρών, που δημιουργούσε την λεγόμενη Ελλάδα των δύο Ηπείρων και των πέντε θαλασσών. Πραγματική ταφόπετρά της, όμως, υπήρξε η Συνθήκη της Λοζάνης, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, στις 24 Ιουλίου 1923 και περιόριζε την Ελλάδα στα σημερινά της σύνορα[9].

Η Μεγάλη Ιδέα στον Μεσοπόλεμο

Η ανάγκη ανασυγκρότησης της εθνικής ιδέας κατά το Μεσοπόλεμο, γίνεται επιτακτική και επιβάλλεται όχι μόνο ως συνέπεια της Μικρασιατικής Καταστροφής και της διάψευσης της Μεγάλης Ιδέας αλλά και ως αποτέλεσμα της παρατεταμένης πολιτικής κρίσης, οικονομικής και ιδεολογικής κρίσης αυτής της εικοσαετίας. Η κρίση ταυτότητας, που εμφανίζεται στον 19ο και 20ό αιώνα, είναι, σύμφωνα με τον Τσαούση, αποτέλεσμα της μετατροπής της πολιτισμικής σε πολιτική ταυτότητα. Ο Δ. Τζιόβας συμπληρώνει πως μέχρι το 1930 η πολιτισμική ταυτότητα είναι εσωστρεφής, στη δεκαετία μετά το 1930 προσπαθεί για πρώτη φορά να γίνει εξωστρεφής και δυναμική βλέποντας την Ευρώπη συναγωνιστικά και τον ελληνισμό ως ένα διαρκές γίγνεσθαι[10]. Την εποχή αυτή, μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, ο ελληνισμός χρειάζεται ένα νέο ιδανικό, με τη σταδιακή μετατόπιση από το αυτοκρατορικό ιδεώδες

7. Σ. Ριζας, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, Οι Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα 2015, Καστανιώτη, σσ. 12-17.

8. Σ. Αναγνωστοπουλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.…, ό.π.*, σσ. 532-535.

9. Ε. Σκοπετεα, «Το πρότυπο βασίλειο…, *ό.π.*, σελ. 325.

10. Δ. Τζιοβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2006: Οδυσσέας, σσ. 140, 152, 51, 53.

της εδαφικής επέκτασης στην πνευματική και πολιτισμική φυσιογνωμία του έθνους[11]. Ο χώρος όπου διαμορφώνονται και αναπαράγονται οι ταυτότητες είναι το εθνικό σχολικό σύστημα, σύμφωνα με τα Αναλυτικά Προγράμματα. Τα Αναλυτικά Προγράμματα συνδέονται άμεσα με την εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων και τα περισσότερα από αυτά αποτελούν προϊόντα των κυριότερων μεταρρυθμιστικών κινήσεων στο χώρο της εκπαίδευσης[12]. Η ελληνική περίπτωση είναι αντιπροσωπευτική στη διαμόρφωση συλλογικών αναπαραστάσεων, καθώς το έθνος προσδιορίζεται αντιστικτικά με άλλα έθνη, ο εθνικός εαυτός συγκροτείται σε άμεση αντιδιαστολή με αναπαραστάσεις για τους εθνικούς άλλους, με έμφαση στις διαφορές και όχι στις ομοιότητες. Τα σχολικά βιβλία αποτυπώνουν με τον πιο παραστατικό τρόπο το βαθμό εθνοκεντρισμού του σχολικού συστήματος και τα σχολικά βιβλία της Ιστορίας είναι το κατεξοχήν πεδίο όπου κατασκευάζονται και αναπαράγονται αναπαραστάσεις για τον εθνικό εαυτό και τους άλλους λαούς μέσα από μια ενιαία και συνεκτική αφήγηση[13].

Η Μικρασιατική Εκστρατεία

Η ανάπτυξη του κεμαλικού εθνικισμού, που έθετε σε κίνδυνο τα συμμαχικά συμφέροντα στην άλλοτε κραταιά οθωμανική αυτοκρατορία, απαιτούσε δύο τρόπους αντιμετώπισης, τον στρατιωτικό και τον πολιτικό. Καθώς η Αγγλία αδυνατούσε να στείλει στρατιωτικές δυνάμεις στα μέτωπα της Εγγύς Ανατολής για την επιβολή των όρων της Ειρήνης των Σεβρών, επέλεξε τη στρατιωτική λύση. Χρησιμοποίησε τον ελληνικό στρατό στην επιχείρηση διάλυσης της οθωμανικής επικράτειας, εξασφαλίζοντας την αισιοδοξία σπουδαίων απολαβών και για την Ελλάδα[14]. Η εντολή που δόθηκε στην ελληνική κυβέρνηση από τη συμμαχική διάσκεψη, για την κατοχή της περιοχής της Σμύρνης με στόχο την πρόληψη ταραχών ανήκε στην ευρύτερη πρακτική των νικητών να καταλαμβάνουν στρατιωτικά όποιο σημείο έκριναν σκόπιμο. Την ημέρα της απόβασης του ελληνικού στρατού στο λιμάνι στης Σμύρνης στις 2 Μαΐου 1919, φάνηκε το μέγεθος της εμπλοκής με την επιστράτευση και την

11. Γ. Κοκκινος, Β. Μπογιατζης, *Αναζητώντας «ιερό καταφύγιο»...*, *ό.π.*, σελ. 88.

12. Αγγ. Παληκιδης, *Ο ρόλος της εικόνας στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1950-2002)*, Θεσσαλονίκη 2009, Αδελφοί Κυριακίδη, σελ. 31.

13. Ε. Αβδελα, «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: «εμείς» και οι «άλλοι» στον τόμο Α. Φραγκουδάκη, Θ. Δραγωνα, (επιμ.), *«Τι είν' η πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα 1997: Αλεξάνδρεια, σσ. 36-37, 50.

14. Γ. Γιαννουλοπουλος, «Εξωτερική πολιτική στις αρχές του 20ού αιώνα», στον τόμο Χρ. Χατζηιωσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, Αθήνα 2005, Βιβλιόραμα, (σσ. 109-140), σελ. 130.

αναζήτηση της στρατιωτικής νίκης. Μετά από πιέσεις, στις 9 Ιουνίου ξεκίνησε νέα ελληνική προέλαση προς τα ανατολικά, τη Φιλαδέλφεια, τις ακτές της Προποντίδας και την Προύσα, με ταυτόχρονη υποχώρηση των τουρκικών σχηματισμών. Για την Ελλάδα ήταν μέγιστο το καθήκον να επιβάλει τα προβλεπόμενα της συνθήκης, με στόχο τον αφανισμό του Κεμάλ. Η διαπίστωση της ανάγκης για κατάληψη της γραμμής Εσκί Σεχίρ ως Αφιόν Καρχισάρ και η τυχόν επέκταση μέχρι την Άγκυρα προέκυψαν από τη διπλωματική επιτυχία των Σεβρών. Αυτό δεν άλλαξε με τη μεταβολή κυβερνητικών προσανατολισμών τον Νοέμβριο του 1920, δηλαδή με την επάνοδο του Κωνσταντίνου. Η επιστροφή του στηρίχτηκε στην υπόσχεση για τερματισμό του πολέμου, το οποίο αποζητούσε η ελληνική κοινωνία. Τον Μάρτιο του 1921 ενισχύθηκαν ακόμη περισσότερο οι γραμμές του μετώπου, με στόχο να ξεκινήσει διπλή προέλαση: στο βόρειο μέτωπο με το Γ΄ Σώμα Στρατού με στόχο το Εσκί Σεχίρ και το νότιο με το Α΄ Σώμα Στρατού με προορισμό το Αφιόν Καραχισάρ. Οι προσδοκίες διαψεύστηκαν με βαρύτατες απώλειες στις ελληνικές δυνάμεις. Αιτίες ήταν οι υπερβολικά μεγάλες εκτάσεις για τις δυνάμεις του ελληνικού στρατού, το αξιόμαχο του τουρκικού στρατού και η προβληματική προέλαση σε μια εχθρική ενδοχώρα[15]. Ως τον Απρίλιο του 1921 επιστρατεύτηκαν περίπου 60.000 άνδρες επιπλέον και στις 30 Μαΐου ο Κωνσταντίνος ανέλαβε τη διοίκηση της μεγάλης εκστρατείας[16]. Στις 4 Ιουλίου ο ελληνικός στρατός μπήκε στην Κιουτάχεια και στις 6 Ιουλίου στο Εσκί Σεχίρ, εδαφικά κέρδη με βαρύτατες απώλειες[17]. Η κατάληψη του Εσκί Σεχίρ, της Κιουτάχειας και του Αφιόν Καραχισάρ (Ιούλιος 1921) φάνηκε να δικαιώνει τις αισιόδοξες προβλέψεις του κωνσταντινικού καθεστώτος αλλά και να οδηγεί σε τελική αποτυχία, εξαιτίας της μοιραίας πορείας προς την Άγκυρα[18]. Η ελληνική στρατιωτική διοίκηση θεωρούσε τον εχθρικό στρατό υπό διάλυση, γι' αυτό αντιμετώπισε με έκπληξη την γενική αντεπίθεση των τουρκικών δυνάμεων στις 8 Ιουλίου προς το Εσκί Σεχίρ. Το πολεμικό συμβούλιο έκρινε αναγκαία τη συνέχιση της επιχείρησης προς την Άγκυρα με στόχο την ταπείνωση του Κεμάλ, την καταστροφή των αποθεμάτων και μεταφορικών μέσω του τουρκικού στρατού. Οι αποστάσεις επέβαλλαν τον εφοδιασμό της στρατιάς, τόσο σε άνδρες όσο και σε μέσα και η προέλαση έγινε στα νότια, μέσα από τις παρυφές της Αλμυράς

15. Γ. Μαργαριτης, «Οι πόλεμοι. Από τον Πόλεμο του 1897 στη Μικρασιατική Εκστρατεία», στον τόμο Χρ. Χατζηιωσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, Αθήνα 2009, Βιβλιόραμα, (σσ.165-195), σσ.186-188.

16. Στις 29 Μαΐου 1921 άρχισε η θερινή επίθεση με την άφιξη του Κωνσταντίνου, σε ημερομηνία συμβολική, γεγονός που διευκόλυνε την αρνητική απάντηση της ελληνικής πλευράς για αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Σμύρνη, Γ. Γιαννουλοπουλος, «Εξωτερική πολιτική..., *ό.π.*, σελ. 133.

17. Γ. Μαργαριτης, «Οι πόλεμοι-Από τον Πόλεμο..., *ό.π.*, σελ. 189.

18. Γ. Γιαννουλοπουλος, «Εξωτερική πολιτική..., *ό.π.*, σελ. 133.

Ερήμου, με εξαντλητική πολυήμερη πορεία διαμέσου άνυδρων και αφιλόξενων περιοχών, με αφύλακτες τις εφοδιοπομπές. Η επίθεση ξεκίνησε την 1η Αυγούστου 1921 με ισχυρή την τουρκική αντίσταση, αλλά οι ελληνικές δυνάμεις κυριάρχησαν με σοβαρές απώλειες. Από τις 29 Αυγούστου έως τις 11 Σεπτεμβρίου η Στρατιά της Μικράς Ασίας επέστρεψε στις προηγούμενες θέσεις της, στη γραμμή Εσκί Σεχίρ-Αφιόν Καραχισάρ, με δυσαναπλήρωτες τις απώλειες, καθώς υπολογίστηκε πως η πέρα του Σαγγάριου προσπάθεια μείωσε κατά 50% τη μαχητική δύναμη της Στρατιάς. Η γενική τουρκική αντεπίθεση εκδηλώθηκε στις 13 Αυγούστου 1922, ενώ η ελληνική γραμμή άμυνας εξαρθρώθηκε. Ο πανικός εξαπλώθηκε, όταν το τουρκικό ιππικό φαινόταν πανταχού παρόν, συνεπικουρούμενο από τους αντάρτες και τους εξεγερμένους μουσουλμάνους αγρότες. Η γενική διακοπή των τηλεφωνικών και τηλεγραφικών επικοινωνιών, η επισφαλής κίνηση των συνδέσμων και των αναγνωρίσεων βύθισαν τις διοικήσεις στο σκοτάδι και απέκλεισαν κάθε συντονισμένη κίνηση. Παρατηρήθηκαν απείθεια, αυτοσχεδιασμοί και άρνηση των μαχητών να πολεμήσουν[19]. Τα υπολείμματα της ελληνικής στρατιάς της Σμύρνης είχαν αναχωρήσει με πλοία από τον Τσεσμέ, ενώ η πρωτεύουσα της Ιωνίας φλεγόμενη βρισκόταν στα χέρια των νικητών. Εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες έφευγαν ή προσπαθούσαν απεγνωσμένα να φύγουν, με κάθε μέσο προς τα νησιά του Αιγαίου και τον Πειραιά. Η Μικρά Ασία είχε οριστικά χαθεί για την Ελλάδα[20]. Ο Μικρασιατικός Πόλεμος είχε μεγάλο κόστος σε ανθρώπινα θύματα, αμάχους και στρατευμένους. Ο ελληνικός στρατός είχε περίπου 23.000 νεκρούς και 50.000 τραυματίες, περισσότερους από τους πολέμους της περιόδου 1897-1918 μαζί, αιχμαλώτους και αγνοούμενους[21]. Η ερμηνεία της ήττας έγινε με την αναζήτηση προδοτών. Η δίκη, η καταδίκη και η εκτέλεση (28 Νοεμβρίου 1922) «*τῶν ἕξι*» ηγετικών πολιτικών και στρατιωτικών με το σκεπτικό της «*ἐσχάτης προδοσίας*», συνέβαλε στην καθησύχαση των πνευμάτων. Η ανακωχή που οι δυνάμεις της Entent διαπραγματεύτηκαν και για λογαριασμό της Ελλάδας στα Μουδανιά προέβλεπε τη σύγκλιση συνδιάσκεψης που θα επεξεργαζόταν τη νέα συνθήκη ειρήνης αντί εκείνης των Σεβρών. Η συνδιάσκεψη εγκαινίασε τις εργασίες της στις 20 Νοεμβρίου 1922 στη Λωζάνη με επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Στη Συμφωνία της Υποχρεωτικής Ανταλλαγής Πληθυσμών που υπογράφηκε στη Λωζάννη τον Ιανουάριο του 1923 μετακινήθηκαν προς την Ελλάδα πάνω από ένα εκατομμύριο χριστιανοί πρόσφυγες 400.000 περίπου μουσουλμάνοι πολίτες της Ελλάδας. Από την ανταλλαγή εξαιρέθηκαν οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης και οι Έλληνες ορθόδοξοι της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και Τενέδου. Η Συνθήκη της Λωζάννης, 24 Ιουλίου 1923,

19. Γ. Μαργαριτης, «Οι πόλεμοι-Από τον Πόλεμο..., *ό.π.*, σσ. 189-193.
20. Γ. Γιαννουλοπουλος, «Εξωτερική πολιτική..., *ό.π.*, σελ. 135.
21. Γ. Μαργαριτης, «Οι πόλεμοι-Από τον Πόλεμο..., *ό.π.*, σελ. 193.

έγινε δεκτή στην Ελλάδα με συγκρατημένη ικανοποίηση, καθώς στις συγκεκριμένες δύσκολες συνθήκες η Συμφωνία ήταν η καλύτερη δυνατή για την ηττημένη πλευρά του Μικρασιατικού πολέμου[22]. Το κύμα των προσφύγων που ήρθε στην Ελλάδα μετά τον Αύγουστο του 1922 προκάλεσε ένα σοκ στον ντόπιο πληθυσμό, καθώς πάνω από ένα εκατομμύριο νέοι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν σε έναν τόπο με πληθυσμό γύρω στα πέντε εκατομμύρια. Πέρα από την πολιτισμική και την πολιτική διάσταση της ενσωμάτωσης των προσφύγων ήταν και η οικονομική, η επιβίωσή τους και η στέγασή τους[23]. Παράλληλα, ο αυτοπροσδιορισμός προσφύγων και γηγενών τόνιζε τα μεταξύ τους διαφοροποιητικά στοιχεία, λειτουργώντας ενοποιητικά στο πλαίσιο της κάθε ομάδας. Αντίθετα, η διάσταση ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς κυρίως οφειλόταν στις πολιτικές και οικονομικές τριβές μέσα στις δύσκολες μεσοπολεμικές συνθήκες συμβίωσης. Για τους «παλαιούς» κατοίκους της πόλης, οι πρόσφυγες ήταν το ανταγωνιστικό εργατικό δυναμικό που απειλούσε τις ιδιοκτησίες τους με τις αναγκαστικές απαλλοτριώσεις για την αποκατάστασή τους, ενώ παράλληλα συνιστούσαν τον κύριο πολιτικό αντίπαλο του αντιβενιζελισμού. Από την άλλη, οι πρόσφυγες κλήθηκαν να προσαρμοστούν σε μια κοινωνία διαφορετικά οργανωμένη από αυτή που γνώριζαν στα μικρασιατικά παράλια. Δηλαδή, σε δύσκολη πολιτικά και οικονομικά συγκυρία, με κοινοβουλευτικό σύστημα, συνδικαλιστική οργάνωση και πολιτική δράση που δεν παρέπεμπαν στην οργάνωση της πολυεθνικής-πολυπολιτισμικής οθωμανικής αυτοκρατορίας πάνω στη βάση της θρησκευτικής, γλωσσικής και εθνικής ετερότητας των πληθυσμών της[24]. Παράλληλα, δεν αποτελούσαν ένα ενιαίο κομμάτι του πληθυσμού, καθώς υπήρξαν φορείς πολλών και διαφορετικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών με διαφορετικές γλώσσες και διαλέκτους, διαφορετικά έθιμα και παραδόσεις και αναπαρήγαγαν τις προηγούμενες μεταξύ τους διακρίσεις που είχαν αναπτύξει στην προηγούμενη πατρίδα τους[25]. Το σύνολο των αντιλήψεων για τη Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί το Παγιωμένο Πολιτισμικό Μικρασιατικό Τραύμα, το οποίο στοχεύει στη διατή-

22. Γ. Γιαννουλοπουλος, «Εξωτερική πολιτική..., *ό.π.*, σσ. 138-139.

23. Χρ. Χατζηιωσηφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας στον Μεσοπόλεμο», στον τόμο Χρ. Χατζηιωσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, Αθήνα 2009, Βιβλιόραμα, σελ. 295.

24. Μ. Χαραλαμπιδης, «Από τα πελατειακά δίκτυα στη συλλογική δράση. Η εμφάνιση του Κομμουνιστικού Κόμματος στις προσφυγικές ανατολικές συνοικίες της μεσοπολεμικής Αθήνας», στον τόμο Ε. Αβδελα, Ρ. Αλβανος, Δ. Κουσουρης, Μ. Χαραλαμπιδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2017, Αλεξάνδρεια, σελ. 190.

25. Δ. Μπαλαμπανιδης & Κ. Σουμπασης, «Η εγκατάσταση των ανταλλαξίμων προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης» στον τόμο στο Ε. Αβδελα, Ρ. Αλβανος, Δ. Κουσουρης, Μ. Χαραλαμπιδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2017, Αλεξάνδρεια, (σσ. 35-61), σσ. 47-48.

ρηση του τραύματος και του άσβεστου θυμού από γενιά σε γενιά, αντί στη διεργασία του. Η διαδικασία του πένθους δεν μπορεί να τελειώσει, γιατί οι θρηνούντες δεν έχουν αποδεχθεί τον αποχωρισμό[26].

Τα κείμενα

Τα κείμενα, δεκατέσσερα σε αριθμό και σε αρκετές επαναλήψεις – τουλάχιστον δεκαοκτώ συνολικά – ανθολογούνται – χωρίς να ακολουθούν κάποιον λογοτεχνικό κανόνα – από το 1922 έως και το 1936. Δηλαδή ξεκινά η ανθολόγησή τους ταυτόχρονα με την εξέλιξη του πολέμου στο μικρασιατικό μέτωπο, κατά τη διάρκεια του οποίου τα κείμενα αυτά γράφονται, καθώς τα περισσότερα είναι δημοσιογραφικές ανταποκρίσεις. Επιλεγμένα κείμενα για την οικονομία του χρόνου της ανακοίνωσης παρατίθενται παρακάτω με τη χρονική σειρά των γεγονότων που αφηγούνται. Η ερευνητική μεθοδολογία για την ανίχνευση της ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων είναι η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου σε συνδυασμό με την Κριτική Ανάλυση Λόγου, καθώς οι δύο αυτές μέθοδοι λειτουργούν συμπληρωματικά η μία της άλλης συγκρατώντας την υπεραπλουστευτική γενίκευση και την υπέρμετρη γλωσσική ανάλυση προς τα οποία τείνει η καθεμία χωριστά. Σε πρακτικό επίπεδο, το βασικό θεωρητικό πλαίσιο και τα διαδικαστικά βήματα εξασφαλίζονται από την Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου, ενώ η Κριτική Ανάλυση Λόγου ενεργοποιείται στις περιπτώσεις που το μήνυμα «κρύβεται» πίσω από λέξεις ή φράσεις χωρίς ιδιαίτερο ιδεολογικό χρωματισμό, σε περιπτώσεις αποσιώπησης ή γλωσσικής παραποίησης[27].

Τό πρῶτο κανόνι, Νικ. Καρβούνης (από τη μικρασιατική εκστρατεία)

> Τί ἀξίζει ἡ ζωή ὅταν δέν ἐτοιμάζεται νά δοθῇ συνολικά διά τούς ἄλλους καί διά τήν δόξαν; Τό κανόνι τῶν ἀνθρώπων καί αἱ βρονταί τοῦ Θεοῦ [...] καί ἡ τρελλή ἰαχή τῶν στρατευμάτων ἰαχή χαρᾶς, ἰαχή συναισθήσεως πληρότητος δημιουργικῆς- κάμνουν τόν κόσμον πλατύν καί ὡραῖον καί νεανικόν μέσα εἰς τό θάμβος τῆς ἐξαφνικής καταιγίδος[28].
>
> 1921

26. Λ.Ε. Τατα Αρσελ, *Με τον διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, Αθήνα 2014, Κέδρος, σελ. 44.

27. Ε. Παγκουρελια, Μαρια Παπαδοπουλου, «Κριτική Ανάλυση Λόγου-Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομέου: μια πρόταση συνδυαστικής αξιοποίησης για την ανίχνευση της ιδεολογίας των σχολικών εγχειριδίων για τη γλώσσα», διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/5159353, ανακτήθηκε στις 18 Μαρτίου 2020.

28. Αλ. Σαρης, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς ΣΤ' τάξεως τῶν Γυμνασίων καί Λυκείων μέτ' εἰκόνων και προσωπογραφιῶν τῶν συγγραφέων*, 3η έκδ., Αθήνα 1934, Ιωάννης Ν. Σιδέρης, σελ. 16.

Ο ενθουσιασμός που κατακυρίευσε το ελληνικό στράτευμα με την απόβασή του στο λιμάνι της Σμύρνης τον Μάιο του 1919 και τη νικηφόρα προέλαση στη συνέχεια, για την αίσια έκβαση της εκστρατείας, αποτυπώνεται στο παραπάνω απόσπασμα. Το κείμενο γράφεται συγχρόνως με την τέλεση των γεγονότων, επομένως, μεταφέρει αυθεντικά τα χαρούμενα συναισθήματα, χωρίς τη διαμεσολάβηση του χρόνου ή του πόνου της ήττας, κατά την ανθολόγησή του στα 1934.

Ὁ αἰχμάλωτος, Νικ. Καρβούνη

Οἱ φαντάροι μας περίεργοι ὅπως πάντοτε ἀλλά καί καλοκάγαθοι πρός τούς αἰχμαλώτους [...] [Ὁ Τοῦρκος λοχαγός αίχμάλωτος] ἐφαίνετο ὡσάν νά ἐπερίμενε ταπεινώσεις καί σκαιότητα προσβλητικήν. Ἐρευνοῦσε μέ τό βλέμμα του τά πρόσωπα τῶν ἀξιωματικῶν πού εὑρίσκοντο μέσα εἰς τήν σκηνήν τοῦ στρατονόμου, διά να μαντεύσῃ τάς διαθέσεις των.

[Ο επικεφαλής των Ελλήνων μιλά στον επικεφαλής των αιχμαλώτων]:

– Ἡ τύχη τοῦ πολέμου δέν σοῦ ἦτο εὐνοϊκή. Κάνει, ὅμως καθένας ὅ,τι μπορεῖ γιά τήν πατρίδα του. Εἶσαι μεταξύ συναδέλφων. Θά τρώγωμεν μαζί ὅσον καιρόν μείνῃς ἐδῶ.

[Ο Τούρκος λοχαγός απευθυνόμενος στους Έλληνες αξιωματικούς:]

– Σᾶς εὐχαριστῶ, κύριοι. Πρέπει νά σᾶς ἐξηγήσω ὅτι ἐντρέπομαι γιά τόν ἑαυτόν μου [...] ὄχι τόσον διά τήν αἰχμαλωσίαν μου, ὅσον διότι μέ διαψεύδετε ἐνώπιον τῶν στρατιωτῶν μου πού συνελήφθησαν μαζί μου. Τόσες φορές τούς εἶπα ὅπως κάνουν και ὅλοι οἱ συνάδελφοί μου, ὅτι οἱ Ἕλληνες σφάζουν τούς αἰχμαλώτους των, ἀφοῦ τούς βασανίσουν.

[Ο Τούρκος λοχαγός απευθυνόμενος στους στρατιώτες του:]

Θυμᾶστε τί σᾶς ἔλεγα ἐγώ καί οἱ ἄλλοι ἀξιωματικοί σας. Δέν σᾶς ἐλέγαμε τό σωστό. Οἱ Γιουνάνηδες καί ψωμί σᾶς δίνουν καί κανείς δέν θά σᾶς πειράξει. Κοιτάξτε ἐκεῖ κάτω τό χωριό, τό Σινανλή. Δέν τό ἔχουν κάψει. Βλέπετε τίς γυναῖκες στ' ἀλώνια. [...][29].

29. Αλ. Σαρης, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α΄τάξεως των Ελληνικών Σχολείων*, Αθήνα 1922, Μιχ. Ζηκακης, σσ. 24-27, Αλ. Σαρης, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α΄ τάξεως τῶν Τετραταξίων Γυμνασίων καί τῆς ἀντιστοίχου τάξεως τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως μετ' εἰκόνων και τῶν προσωπογραφίων τῶν συγγραφέων*, 1η έκδ., Αθήνα 1928, Ιωαννης Σιδερης, σσ. 25-28.

Η ηθική υπεροχή των Ελλήνων έναντι των Τούρκων είναι το θέμα και αυτού του κειμένου, όπου περιγράφεται η φιλάνθρωπη συμπεριφορά Ελλήνων αξιωματικών και στρατιωτών απέναντι στους Τούρκους αιχμαλώτους τους. Αρχικά, οι Έλληνες στρατιώτες χαρακτηρίζονται με το επίθετο «καλοκάγαθοι» που προδιαθέτει θετικά τον αναγνώστη, οπότε αβίαστα καταρρίπτονται στερεότυπα περί βάναυσης συμπεριφοράς τους και αναδεικνύονται ηθικά ανώτεροι των Τούρκων. Την ανωτερότητα αυτή την αναγνωρίζει ο Τούρκος αξιωματικός, γεγονός που προσδίδει ιδιαίτερη σοβαρότητα και αξιοπιστία σε αυτή την εικόνα. Ο διάλογος, με τον οποίο διατυπώνεται αυτή η παραδοχή, εξασφαλίζει παραστατικότητα θεατρική και αληθοφάνεια στην αφήγηση. Το κείμενο αυτό, γράφεται και ανθολογείται συγχρόνως με τα γεγονότα ως δημοσιογραφική ανταπόκριση από το μικρασιατικό μέτωπο.

Ὅπως εἰς τά μυθιστορήματα, Παύλος Νιρβάνας

> Οἱ γενναῖοι, ἐν τῷ μεταξύ, βυθισμένοι εἰς τήν μακαριότητα μιᾶς ἀναπαύσεως, [...]. Εἰς δύο γειτονικά κρεββάτια ἦσαν τοποθετημένοι δύο φαντάροι πού δέν εἶχαν δώσει κανένα σημεῖον ἀναγνωρίσεως μεταξύ των. [...] Σέ λίγο οἱ δύο ἀδελφοί, πού πέντε χρόνια εἶχαν νά ἰδοῦν ὁ ἕνας τόν ἄλλον, εὑρέθησαν σφιχταγκαλιασμένοι ἐν μέσῳ τῆς ἐπευφημούσης τό θέαμα αἰθούσης, ὅπου ὁ πόνος ἔδιδε τώρα τό χέρι του εἰς τήν τρυφερότητα[30].
>
> 1921

Μέσα στις αντιξοότητες του πολέμου, μια συγκινητική ιστορία δύο αδελφών που συναντιούνται στο νοσοκομείο τραυματίες δίνει την ανθρώπινη διάσταση του πολέμου και το μέγεθος των θυσιών που κλήθηκαν να κάνουν οι Έλληνες στρατιώτες, υπηρετώντας την Μεγάλη Ιδέα στη Μικρασιατική πολεμική επιχείρηση.

Δεξιά, καπετάνιε! Νικ. Καρβούνης (Από την μικρασιατικήν εκστρατείαν του 1921)

> Ἀπό τόν μυχό τοῦ κόλπου τῆς Κίου ἐκπλέει τό ἐπίτακτον διά τά Δαρδανέλλια [...] τό πλοῖον προχωρεῖ. [...] Τό τμῆμα αὐτό τοῦ στρατοῦ τό ὁποῖον μεταφέρεται εἰς ἄλλο σημεῖον τοῦ μετώπου, ἀποτελεῖται ἀπό κράμα ὅλων τῶν ἑλληνικῶν

30. Αλ. Σαρης, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α΄ τάξεως τῶν Τετραταξίων Γυμνασίων καί τῆς ἀντιστοίχου τάξεως τῶν λοιπῶν σχολείων τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως*, Αθήνα 1923, Μιχαηλ Σ. Ζηκακης, σσ. 63-65, Αλ. Σαρης, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α΄...*, *ό.π.*, 1928, σσ. 11-13, Αλ. Σαρης, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Γ΄ τάξεως τῶν Γυμνασίων*, 4η έκδ., Αθήνα 1936, Ιωαννης Ν. Σιδερης, σσ. 17-19.

στοιχείων. Μανιάτες, Μικρασιάται -ἀδελφωμένοι εἰς τό χακί, συνάδελφοι εἰς τό βόλι ὅλοι εὔθυμοι, ὅλοι ἕτοιμοι διά νέας δάφνας, ὅλοι παιδιά τῆς Ἑλλάδας, ἡ ὁποία ἐπανῆλθεν εἰς τά γνώριμα αὐτά ἀσιατικά της παράλια, πού εἶδαν ἄλλοτε τάς ἀττικάς τριήρεις καί τά πλοῖα τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων. Τό πλοῖον παρέπλευσε τώρα τό βόρειον ἀκρωτήριον τοῦ κόλπου [...] πρός βορράν διακρίνονται ἀχνότατα μέσα εἰς τό μέγα διάστημα κάποιαι κορυφαί. Εἶναι τά Πριγκιπονήσια. Ἡ Πόλις εἶναι ἐκεῖ κάπου [...] Διαμιᾶς τά τραγούδια, αἱ φωναί [...] σταματοῦν. Οἱ φαντάροι σηκώνονται ὄρθιοι. Μερικοί σκαρφαλώνουν [...] ἄλλοι ἀνεβαίνουν [...] ὅλοι ἀτενίζουν πρός ἕν σημεῖον. Ὀλίγα λεπτά περνοῦν ἐν σιγῇ, ἀκινησίᾳ καί ἐν ἀτενισμῷ. Ποῖος ἐσήμανε προσοχήν; Ποῖος ἐσήμανε προσευχήν; [...] Ἕναν τροῦλλον χρυσόν. Ἔξαφνα τό ἀκίνητο ἐκεῖνο ἀνθρώπινο χακί ζωντανεύει. Καί ἀπό τά στήθη ἀναπηδᾶ μία καί μόνη φωνή:

– Δεξιά, καπετάνιε, δεξιά!

[...] ἡ Ρούμελη καί ὁ Μωριάς καί τά Νησιά καί ἡ Μακεδονία καί ἡ Μικρά Ἀσία. Ὁμιλεῖ ἡ ψυχή τῆς φυλῆς. Ἀπευθύνεται ἡ Ἑλλάς πρός τόν ἑαυτόν της.

Καί ὁ γέρων τιμονιέρης μονολογεῖ:

– Δεξιά... δεξιά... γι' αὐτό τό «δεξιά» ἐσεῖς, βρέ παιδιά, κρατᾶτε τό τιμόνι...[31].

Στο κείμενο διατυπώνεται σαφής υπαινιγμός για την επιθυμία εκπλήρωσης της Μεγάλης Ιδέας με την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης και για την ιστορική αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνικού «έθνους» από την αρχαιότητα με διάμεσο το Βυζάντιο. Κινητοποιεί συναισθηματικά τον αναγνώστη ο καπετάνιος που προτρέπει το συγκινημένο πλήρωμά του να προσηλωθεί στον πραγματικό εθνικό αγώνα, δηλαδή την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, η οποία βρίσκεται στα δεξιά του πλοίου.

Ἀνέλπιστος βενζίνα, Νικ. Καρβούνης

Ἐκίνησαν καί πάλιν σιωπηλοί. Ἀφῆκαν ἀριστερά τό ἐρημωμένο χωριό κι ἐτραυοῦσαν σχεδόν εἰς τήν τύχην. Ὁ σωφέρ φαίνεται ὅτι ἔβλεπε δεξιά κι ἀριστερά φαντάσματα Τσέτηδων, διότι ἐκίνει σπασμωδικά τό κεφάλι του χωρίς νά προσέχει ἐμπρός. Τό αὐτοκίνητον προσέκρουσεν εἰς ἕνα ὀχθον καί ὀλίγον ἔλειψε νά τιναχθοῦν ὅλοι κατά γῆς[32].

---

31. Αλ. Σαρης, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α'... ό.π.*, 1923, σσ. 71-73, Αλ. Σαρης, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α'*...ό.π. 1928, σσ. 40-42, Αλ. Σαρης, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Γ'*...ό.π. 1936, σσ. 23-26.

32. Αλ. Σαρης, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα διά τούς μαθητάς τῆς Α'... ό.π.*, 1923, σελ. 62.

Η ελληνική γραμμή κατοχής της περιοχής αποφασίστηκε να επεκταθεί πέρα από την περιοχή της Σμύρνης τον Ιούνιο του 1920 και δημιουργήθηκε ένα εκτεταμένο μέτωπο επιχειρήσεων με τεράστιες δυσκολίες στον ανεφοδιασμό του ελληνικού στρατού. Τις συνθήκες αυτές αναπαριστά το κείμενο, οι οποίες αποκτούν συμβολικές διαστάσεις.

Ἡ ἐκστρατεία διά τῆς ἀχανοῦς ἁλμυρᾶς ἐρήμου, Κ. Φαλτάϊτς

> Ἡ στροφή τοῦ Γ΄ Σώματος Στρατοῦ πρός νότον ἔρριπτεν ὅλους τούς στρατιώτας ἀποτόμως εἰς τήν ἔρημον. Ὅλοι ἠκούομεν τήν ἔρημον αὐτήν μέ φόβον [...] Ἡ βλάστησις ἡ ὁποία ἀπετελεῖτο ἀπό ξηρά χόρτα ἐχάνετο βαθμηδόν καί ἡ ἄμμος- μία λευκή καί λεπτή ἄμμος- ἤρχισε νά κυριαρχῇ παντοῦ. Τότε τά ζώα ὡλιγόστεψαν τό βῆμα των, τά κάρρα ἔτριζαν μέ ἦχον θραυωμένων ὀστῶν καί τά αὐτοκίνητα ἐβυθίσθησαν καί ἐχάθησαν εἰς τό ἄσπρο πυκνό σύννεφο. Μέ ὅλην τήν δυστυχίαν τῆς πορείας αὐτῆς καί οἱ στρατιῶται μας ἠσθάνθησαν τήν χαράν τῆς ἀτελειώτου ἐκτάσεως καί ἀνεκραύγασαν μέ ὑπερηφάνειαν:
> – Ε, καϋμένε Μεγαλέξανδρε, πού περνοῦμε πάλι τό δρόμο σου.
> [...] Οἱ ἄνδρες ἐβημάτιζαν μέσα εἰς τό πυκνόν συννέφωμα τῆς σηκωνομένης σκόνης χωρίς σχεδόν γογγυσμόν. [...] ἀνέβαιναν καί φωναί τραγουδιῶν αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν ἀληθινήν δροσιάν μέσα εἰς τό ἀπέραντον καῦμα.
> – Ποῦ ἔφθασεν αὐτή ἡ Ἑλλάς, εἶπε πάλιν ὁ φαντάρος μέ θαυμασμόν. Πῆρε νησιά, ποτάμια, κάμπους ἀπεράντους, βουνά πού δεν λυώνει ποτέ τό χιόνι καί τώρα ἁπλώθηκε καί εἰς τήν ἔρημο. Τίποτε δέν τῆς λείπει γιά να την ποῦμε αὐτοκρατορία. Ἡ ἔρημος [...] πρός τό ἐσωτερικόν της ἐγίνετο περισσότερον ἀπέραντος, περισσότερον ἀμμώδης, περισσότερον καυστική. Τά ζώα μέ τήν γλῶσσαν ἔξω ἐλύγιζον, ἔπιπτον, [...] Οἱ ἄνθρωποι ὅμως ἐξήρχοντο πάντοτε νικηταί [...] .

Η ρεαλιστική περιγραφή του αφιλόξενου τοπίου και οι δύσκολες συνθήκες κατά τη διάσχιση της Αλμυράς Ερήμου το καλοκαίρι του 1921 από τον ελληνικό στρατό αισθητοποιούνται με τα πλούσια εκφραστικά μέσα στο κείμενο. Συγχρόνως προβάλλεται με έμφαση η εθνική υπερηφάνεια που γεννιέται από την επιτυχή προέλαση του ελληνικού στρατού, ως επίτευγμα του έθνους, στα βάθη της Μικράς Ασίας. Το όραμα της ανασύστασης μιας ελληνικής αυτοκρατορίας, όπως αυτής του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ξεγελά τους στρατιώτες που υπομένουν τα δεινά της εισχώρησης στην μικρασιατική ενδοχώρα. Η επίκληση αυτή στο αρχαίο ένδοξο παρελθόν, όταν το παρόν είναι αβίωτο λειτουργεί ως ένας μηχανισμός άμυνας. Το ιστορικό βάθος της εθνικής ιδέας φτάνει στην αρχαιότητα. Στο κείμενο οι στρατιώτες παρουσιάζονται να συνεχίζουν την δύσκολη πορεία αδιαμαρτύρητα και να μιλούν με περηφάνεια για την ελληνική παρουσία στην περιοχή, ενώ στην πραγματικότητα αυτές οι συνθήκες είχαν δοκιμάσει έντονα τη συνοχή και

την υπακοή του στρατεύματος. Οι λεπτομέρειες της περιγραφής ταξινομούν την πολεμική αυτή επιχείρηση ως μια υπεράνθρωπη προσπάθεια και προοικονομούν το τραγικό τέλος.

Τήν ἐπαύριον τῆς καταστροφῆς τῆς Σμύρνης (ἀνταπόκρισις εἰς ἐφημερίδα), Κ. Αθανάτου

> Ἀπό τό Ἐγγλεζονήσι 7 Σεπτεμβρίου 1922. Παραμένουν ἐδώ μερικοί ἀπό ὅσους ἐσώθησαν ἀπό τήν μεγάλην καταστροφήν. Δέν τούς κάνει καρδιά νά περάσουν ἀπέναντι στήν Μυτιλήνη, στή Χίο. [...] Ἐπῆραν τήν ἀπόφαση νά μείνουν ραγιάδες πάλι, κάτω ἀπό τή σκλαβιά, [...]. Κανείς τους δέν μποροῦσε νά φανταστῇ μεγαλύτερη συμφορά. [...] Ἐπέρασαν ἔτσι δυό-τρεῖς ἡμέρες τρομάρας, κλεισούρας, ἀπελπισίας, δακρύων καί στεναγμῶν. Ὅταν ἔξαφνα, ἕνα πρωϊνό ἡ πόλις ὅλη ξεπετάχθηκε τρελλή στό δρόμο. Φωτιά, γιαγκίνι, πυρκαγιά! Ὁ βάρβαρος ἐχθρός εἶχε ἀποφασίσει νά σβήσῃ ἀπό τό πρόσωπο τῆς γῆς τήν ἄπιστη τήν Σμύρνη καί τούς γκιαούρηδές της. [...] κι' ἡ φωτιά ἐτρεχε μέ περισσότερη μανία ἀπό τόν Τοῦρκο καί δέν ἔκανε διάκριση οὔτε στίς πόρτες τίς μανταλωμένες, οὔτε στά κλειστά παράθυρα. Χείμαρρος κόσμου μισοντυμένου, ξεμαλλιασμένου, ξεφρενιασμένου, πλούσιοι, πτωχοί, γέροι, νέοι, ἄνδρες, γυναῖκες, ἕνας χείμαρρος ἀκατάσχετος ἐχύθηκε, ἐπλημμύρισε τούς δρόμους κι' ἐτραυοῦσε πρός τήν προκυμαία, ἔτρεχε πρός τή θάλασσα. Ἀπό πίσω οἱ φλόγες τῆς φωτιᾶς ἔκαναν τά δοκάρια νά τρίζουν. Καί οἱ Γιουρούκηδες, κύριοι τῶν πάντων, μέ ντενεκέδες γεμάτους βενζίνα, ἐπατοῦσαν ἐπάνω στά κορμιά ὅσων εἶχαν ἀπομείνει καταμεσής τοῦ δρόμου κι' ἐκατάβρεχαν τά σπίτια. Ἄλλοι ἔπιαναν ὡραῖες κοπέλλες χριστιανές τάχα πώς θά τίς σώσουν, νά τίς πᾶνε στά χαρέμια τῶν πασσάδων. Ἄλλοι ἐκουβαλοῦσαν τὰ πιό πολύτιμα πράγματα τῶν σπιτιῶν. Σκηναί τουρκικῆς θηριωδίας, ἀπ' αὐτές πού περιγράφουν οἱ ἱστορικοί στό πάρσιμο τῆς Πόλης, στό χαλασμό τῆς Χίου, ἀνέζησαν ἐκείνη τήν ἡμέρα τῆς καταστροφῆς. [...] Ἀλλά στήν προκυμαία ἦταν ἄλλη φοβερή δοκιμασία. Ὁ στενός ἐκεῖνος χῶρος ἀνάμεσα εἰς τά κτίρια τῆς παραλίας καί τήν θάλασσαν ἦταν πιά γεμάτος, παστωμένος ἀπό χιλιάδες ψυχές, [...] Σέ λίγο ἡ φοβερή πυρκαϊά ἄρχισε κι' ἐκείνη ν' ἀπλώνῃ τές πύρινές της γλῶσσες πρός τήν προκυμαία. Τό πλῆθος ἐπροσπαθοῦσε τώρα ν' ἀπομακρυνθῇ ἀπό τήν πλευρά τῶν καιομένων κτιρίων κι' ἐφέρετο πρός τήν ἀκτήν, αἱ δέ δυστυχὼς ὅσοι εὑρίσκοντο στήν ἄκρη, σπρωχνόμενοι, ἔπιπταν καθ' ἑκατοντάδες στή θάλασσα. Μέσα στίς φωνές τοῦ ξετρελλαμένου πλήθους ἐπνίγοντο οἱ σπαρακτικαί ἐπικλήσεις τῶν πνιγομένων [...] Τρέμουν και τώρα πού μοῦ τά διηγοῦνται οἱ ἄνθρωποι. Δάκρυα δέν ἔχουν πιά τά μάτια τους εἶναι στεγνά.

Τον Αύγουστο του 1922, οι Τούρκοι του Κεμάλ επιτέθηκαν στις εξασθενημένες ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις, η αμυντική γραμμή έσπασε και ο ελλη-

νικός στρατός αναγκάστηκε να υποχωρήσει. Στα τέλη Αυγούστου, οι Τούρκοι μπήκαν στη Σμύρνη και πυρπόλησαν την ελληνική και την αρμενική συνοικία της πόλης. Σύμφωνα με το κείμενο, ο παραλληλισμός του οδυνηρού αυτού γεγονότος με την άλωση της Κωνσταντινούπολης και με την καταστροφή της Χίου δείχνει όχι μόνο το μέγεθος της καταστροφής αλλά και τη διάθεση σύνδεσης της νεότερης ελληνικής ιστορίας με γεγονότα σε βάθος πολλών χρόνων, για την πιστοποίηση της αδιάσπαστης ενότητας της ελληνικής ιστορίας του ελληνικού έθνους. Το κείμενο έχει ιδιαίτερη αξία, γιατί είναι ανταπόκριση σε εφημερίδα και καταγράφονται τα γεγονότα στη συγχρονία τους με λεπτομέρειες από τον δημοσιογράφο- αυτόπτη μάρτυρα και από τη μαρτυρία διασωθέντων αυτοπτών μαρτύρων.

Ὁ μαρτυρικός θάνατος τοῦ Μητροπολίτου Σμύρνης Χριστοστόμου, Σπυρ. Λοβέρδου

> Καί ἐφ' ὅσον τά πλήγματα ἦσαν βιαιότερα καί ἐξηκολούθει τό μαρτύριον, [...], ἐξέλειπον οἱ σπασμοί καί ἠπλοῦτο ἐντονωτέρα ἔκφρασις θείας ἀγαλλιάσεως ἐπί τῆς ἁγίας μορφῆς τοῦ ἱεράρχου. [...] Καί τώρα ὁ Νεκρός ἠκρωτηριασμένος, παραμορφωμένος, ἄταφος καί ἄκλαυτος ἐξακολουθεῖ τό ἀνύστακτον κήρυγμά του ἀπό τοῦ ὕψους τοῦ νέου Γολγοθά [...].

Ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος θανατώθηκε με ταπεινωτικό και βίαιο τρόπο τον Αύγουστο του 1922. Το απόσπασμα συνδέει την εθνική ιδέα με τη θρησκευτική πίστη, δυάδα που κυριαρχεί στον εθνικό ιστορικό λόγο.

Ἡ σημαία τῆς Καλλιπόλεως, Παύλος Νιρβάνας

> Ἡ τελευταία ἑλληνική σημαία, ἡ ὑποσταλεῖσα ἐπί τῆς δυσμοίρου γῆς (16-12-1922), τῆς ὁποίας διαβατική, ὡς ὡραῖον ὄνειρον, ἐσβήσθη ἡ ἐλευθερία, ὑπήρξε ἡ σημαία τῆς Καλλιπόλεως. [...] Ἡ σημαία, ὡς νά εἶχεν ἀποκτήσει ψυχήν ἀνθρώπου, ἠρνεῖτο νά ὑπακούσῃ εἰς τήν ἄδικον διαταγήν. [...] Τά μεγάλα ἱερά σύμβολα-τό ἱερώτερον ὅλων ἡ σημαία- ἔχουν τήν ἰδικήν των ψυχήν .

Η ανακωχή των Μουδανιών στις 13/10/1922, με τη συνακόλουθη αποχώρηση του ελληνικού στρατού και του χριστιανικού πληθυσμού από την ανατολική Θράκη, αποτέλεσε άλλη μια θλιβερή συνέπεια της ήττας στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Η υποστολή της ελληνικής σημαίας στην Καλλίπολη, στα Στενά, συμβολίζει την αποχώρηση της ελληνικής παρουσίας και την απώλεια της περιοχής.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά, παρατηρούμε ότι ο Μικρασιατικός Πόλεμος αποτυπώνεται στα παραπάνω ανθολογούμενα κείμενα. Η ήττα λειτουργεί ως υπέρτατο σύμβολο εθνικής τραγωδίας στην Νεότερη Ελληνική Ιστορία και ως εθνικό τραυματικό γεγονός. Τα κείμενα (14 συνολικά) διδάσκονται στην πλειονότητά τους (10 κείμενα) με τις επαναλήψεις τους στα χρόνια 1922-1928, ενώ λιγότερα στα 1934 και 1936 (4 κείμενα) στο μάθημα των Νέων Ελληνικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Η επισώρευση αυτών στα σχολικά εγχειρίδια στην κρίσιμη εξαετία μετά την Καταστροφή καταδεικνύει την ανάγκη ιστορικοποίησης και εθνικοποίησης του γεγονότος από το ελληνικό κράτος που καθορίζει το περιεχόμενο της εκπαίδευσης, καθώς και την ανάγκη συγκεκριμένης πρόσληψης από τους αναγνώστες – μαθητές.

Σύμφωνα με το περιεχόμενο των κειμένων, διαπιστώνουμε πως η έναρξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας στοχεύει στην υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, της νομιμοποιημένης πολιτικής ιδεολογίας από το Ελληνικό κράτος. Οι στρατιώτες αγωνίζονται με συλλογική διάθεση για ένα εθνικό θέμα, το οποίο από το πεδίο το πολιτικό μεταφέρθηκε στο πεδίο το πολεμικό, αγωνίζονται δηλαδή για το όραμα της εδαφικής επέκτασης της Ελλάδας στη Μικρά Ασία. Η εξέλιξη της επιχείρησης, όμως, ανέτρεψε τις αρχικές προσδοκίες, εξαιτίας της απρόσμενης ήττας του Ελληνικού στρατού. Έτσι, ο Μικρασιατικός Πόλεμος ονομάστηκε Μικρασιατική Καταστροφή, έκφραση που χαρακτηρίζει μονομερώς και συναισθηματικά το αποτέλεσμα της σύγκρουσης, διότι είναι καταστροφή για την ελληνική πλευρά ενώ για την τουρκική σηματοδοτεί την δημιουργία τουρκικού έθνους- κράτους. Η «Καταστροφή» εγγράφηκε στη συλλογική εθνική συνείδηση ως κοινή εθνική υπόθεση και ως η μεγαλύτερη εθνική τραγωδία της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας.

Σχετικά με τη στόχευση της διδασκαλίας των κειμένων στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, διαπιστώνουμε ότι η ανασφάλεια που προκάλεσε η Μικρασιατική Καταστροφή στην ελληνική κοινωνία με την έλευση των προσφύγων έπρεπε να αντιμετωπιστεί με πολιτική πρωτοβουλία προς την κατεύθυνση της ομογενοποίησης του ετερόκλητου κοινωνικού σώματος. Η Εκπαίδευση αναλαμβάνει την πραγμάτωση αυτής της στόχευσης με τον συναισθηματικά φορτισμένο λόγο των κειμένων όπου ακούγεται ο θρήνος της απώλειας συγχρόνως με την τραγωδία. Τα κείμενα λειτουργούν ως δοχείο αντήχησης στην ελληνική κοινωνία που δέχεται τους πρόσφυγες με αμφίθυμη διάθεση. Αυτή την εποχή του ισχυρού κλονισμού που προκάλεσε η Μικρασιατική Καταστροφή και η έλευση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, κρίνεται απαραίτητη για την επιβίωση του κράτους η συσπείρωση όλων, γηγενών και προσφύγων, γύρω από το κοινό παρελθόν και της αδιάσπαστης ιστορικής συνέχειας και το οδυνηρότερο εθνικό τραύμα της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας. Το κρά-

τος είναι ισχυρό, αλλά ισχυροποιείται ακόμη περισσότερο όταν εθνικοποιείται, γι' αυτό και αναζητά να ενοποιήσει το κοινωνικό σώμα, για να είναι σε θέση να καλύψει το κενό που αφήνει η Μεγάλη Ιδέα μετά το 1922 με ένα νέο όραμα. Το νέο όραμα θα το προσδιορίσει πάλι η πολιτική και θα το διεκδικήσει το έθνος συσπειρωμένο.

Τελικά, επανεκτιμώντας την Μικρασιατική Καταστροφή διαπιστώνουμε ότι η ένθεση αυτής στον κατάλογο των εθνικών τραγωδιών στοχεύει στην ενοποίηση προσφύγων και γηγενών σε μια κοινή επαναπροσδιορισμένη εθνική πορεία στα κρατικά όρια, καθώς ο εθνικισμός δεν συνιστά μια ρομαντική θέαση της κοινωνίας αλλά μια ρεαλιστική διαχείριση της πολιτικής.

ΜΑΤΙΝΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΤΟ ΡΗΓΜΑ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΗΘΗΣ: ΓΙΑ ΤΙΣ *ΣΠΑΣΜΕΝΕΣ ΚΟΛΩΝΕΣ* (1930) ΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΚΡΑΒΑΛΗ

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, η «πολιτισμική μνήμη» αναδύεται ως ένας όρος-ομπρέλα με σκοπό να περιγράψει τους σύνθετους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνίες θυμούνται το παρελθόν τους χρησιμοποιώντας μια ποικιλία μέσων και μελετάται ως διεπιστημονικό φαινόμενο με διάφορες μεθοδολογίες και οπτικές. Υπό την ευρεία έννοια θα μπορούσε να οριστεί ως «την αλληλεπίδραση μεταξύ του παρόντος και του παρελθόντος σε κοινωνικο-πολιτισμικά συμφραζόμενα»[1] και ανάλογα με την εκάστοτε προσέγγιση, υποτάσσεται σε ποικίλες ορολογίες: συλλογική μνήμη (memoire collective), κοινωνικά πλαίσια της μνήμης (cadres sociaux), κοινωνική μνήμη, μνημοσύνη (mnemosyne), τέχνη της μνήμης (ars memoriae), τόποι και εικόνες (loci et imagines), τόποι της μνήμης (lieux de memoire), επινοημένη παράδοση (invented tradition), κληρονομιά, επικοινωνιακή μνήμη, κ.ά. Η πολιτισμική μνήμη εκτείνεται σε δύο επίπεδα, ακριβώς επειδή εμπλέκονται δυο ριζικά διαφορετικές έννοιες του πολιτισμού (culture): η μια που αντιμετωπίζει τον πολιτισμό ως υποκειμενική κατηγορία νοημάτων που εμπεριέχονται στο μυαλό των ανθρώπων και η άλλη που τον αντιμετωπίζει ως σχήματα δημόσιων συμβόλων που αντικειμενοποιούνται από την κοινωνία[2]. Με άλλα λόγια, υπάρχουν δυο διαφορετικά επίπεδα αλληλεπίδρασης του πολιτισμού και της μνήμης: το ατομικό και το συλλογικό ή το γνωστικό και το κοινωνικό ή/και το μέσο (media). Το πρώτο «συνδέεται με τη βιολογική μνήμη», με τα γεγονότα εκείνα που επηρεάζουν ή, ακόμα, και τραυματίζουν το πνεύμα και το σώμα, το οποίο, βέβαια, εγγενώς διαμορφώνεται σε κοινωνικά συμφραζόμενα. Το δεύτερο αναφέρεται «στη συμβολική τάξη, στα μέσα, στους θεσμούς και στις πρακτικές διαμέσου των οποίων οι κοινωνικές ομάδες κατασκευάζουν ένα κοινό παρελθόν»[3]. Μια θεμελιώδης μνημονική πρακτική συνιστούν και τα λογοτεχνικά κείμενα. Η λογοτεχνία, πα-

1. Astrid Erll, «Cultural Memory Studies: An Introduction», στον τόμο Astrid Erll, Ansgar Nunning and Sara B. Young (eds.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, New York, de Gruyter 2008, σελ. 2.
2. Erll, «Cultural Memory Studies...», *ό.π.*, σσ. 4-5.
3. Erll, «Cultural Memory Studies...», *ό.π.*, σελ. 5.

ραμένοντας «μια μορφή πολιτισμικής έκφρασης της πραγματικότητας», «διαμορφώνει αναπαραστάσεις της μνήμης, επιλέγοντας και επεξεργάζοντας στοιχεία πολιτισμικά δεδομένου λόγου, όπως ο συνδυασμός του πραγματικού και του φαντασιακού, του αλησμόνητου και του ξεχασμένου»[4].

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να μελετήσει τη μεταστοιχείωση της ατομικής και συλλογικής μνήμης γύρω από τα γεγονότα της Μικρασιατικής καταστροφής σε πολιτισμική μνήμη μέσα από την αφηγηματοποίησή τους από τον Αϊβαλιώτη συγγραφέα Αθανάσιο Γκράβαλη. Ειδικότερα, πρόκειται να εξετάσει πώς ο συγγραφέας με οχήματα τη βιωμένη εμπειρία, τον τολμηρό ρεαλισμό, τον ανοίκειο ιδιωματικό λόγο, αλλά και τη θεματοποίηση της απόκλισης αναψηλαφεί το τραύμα του ξεριζωμού και τη νοσταλγία της απωλεσμένης «αιολικής» πατρίδας· με άλλα λόγια, να ερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους η μνήμη της Μικράς Ασίας ενεργοποιείται και αφηγηματοποιείται στη συλλογή διηγημάτων *Σπασμένες κολώνες* (1930) είτε ως ανάπλαση ενός οικείου και μακάριου κόσμου είτε ως πραγματολογική απεικόνιση του ανεπούλωτου εκπατρισμού.

Ο Αθανάσιος Γκράβαλης είναι μία από τις πιο έκκεντρες και λησμονημένες περιπτώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η ανθολόγηση και έκδοση κάποιων αφηγημάτων του από τον Ε.Χ. Γονατά, το 1988[5], μάλλον είναι η αιτία που τον διέσωσε από την ολοκληρωτική αφάνεια. Έκτοτε, διάσπαρτα αφηγήματά του περιλαμβάνονται σε συλλογές και ανθολογίες[6], έως το 2019, οπότε και επανεκδίδεται το μοναδικό ολοκληρωμένο λογοτεχνικό του έργο, η συλλογή διηγημάτων *Σπασμένες κολώνες* (1930)[7]. Ο Γκράβαλης γεννιέται στο Αϊβαλί το 1890, εκπατρίζεται δύο φορές εξαιτίας των διωγμών (1915, 1922) και εγκαθίσταται μόνιμα στη Μυτιλήνη της Λέσβου έως τον θάνατό του το 1974. «Άνθρωπος των πολλών εφημερίδων και του ενός βιβλίου»[8], αναπτύσσει, κυρίως, δημοσιογραφική δραστηριότητα, ως συντάκτης και διευθυντής σε πολλές εφημερίδες του νησιού, συμβάλλοντας στην πνευματική και πολιτισμική άνθηση της Λέσβου, της λεγόμενης «Λεσβιακής άνοιξης»[9].

---

4. Birgit Neumann, «The Literary Representation of Memory in Cultural Memory Studies», στον τόμο Astrid Erll, Ansgar Nunning and Sara B. Young (eds.), *Cultural Memory Studies…*, *ό.π.*, σσ. 334-335.

5. Αθανασιος Θ. Γκραβαλης, *Της Ματζουράνενας το χάλασμα και άλλα αφηγήματα*, επιλογή-επιμ., Ε.Χ. Γονατας, Αθήνα, Στιγμή 1988.

6. Βλ. Αθανασιου Θ. Γκραβαλη, *Σπασμένες κολώνες*, φιλολογική επιμέλεια Γιαννης Παλαβος, Αθήνα, Νεφέλη 2019, σσ. 211-212.

7. *Ό.π.*

8. Γιαννης Παλαβος, «Σπασμένες Κολώνες: ένα αδίκως λησμονημένο έργο», Αθανασιου Θ. Γκραβαλη, *Σπασμένες κολώνες*, Αθήνα, Νεφέλη 2019, σελ. 205.

9. Για πληροφορίες σχετικά με τη δημοσιογραφική δραστηριότητα του Γκράβαλη βλ. Αριστειδης Καλαργαλης, *Η «Λεσβιακή Άνοιξη»: Η ανασύσταση ενός πολιτισμικού φαινομένου μέσα από την αποτύπωσή του στον Τύπο (1910-1932)*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα πολιτισμικής τεχνολογίας και επικοινωνίας, Μυτιλήνη 2014.

Για τις Σπασμένες Κολώνες *του Α. Γκράβαλη*

Οι *Σπασμένες κολώνες* εκδίδονται στη Μυτιλήνη το 1930 και αποτελούνται από 42 αφηγήματα, που «αναπτύσσονται σαν μια ιδιότυπη μουσική σύνθεση με επαναλαμβανόμενα μοτίβα[10]» και στα οποία η ατομικά βιωμένη εμπειρία διαπλέκεται με τη συλλογική ιστορία, και έναν πρόλογο, στον οποίο ο συγγραφέας προτάσσει τους στόχους του:

> Να γράψω ένα βιβλίο δεν το είχα ποτές σκοπό κι ούτε κι αυτό που γράφω σήμερα το παίρνω για τέτοιο. Είχα όμως πάντα κι από μικρός κάτι πράματα που ήθελα να μην τα έχω μονάχα εγώ αλλά και όλοι όσοι θα είχαν την καλωσύνη να τα νομίζουν για κάτι και τα πράγματα αυτά τα ρίχνω σήμερα επάνω στο χαρτί όπως βρίσκουνται μέσα μου, όπως το μυαλό μου τα φαντάζεται κι όπως το χέρι μου μπορεί να τα ζωγραφίσει. [...] Βιβλίο είπα πως δε φαντάζουμαι πως γράφω [...] Ό,τι θαμπό απόμεινε απ' τα περασμένα μιας ζωής που αγαπώ, αγωνίζουμαι να το κρατήσω επάνω στο χαρτί για να μη χαθή ολότελα[11]. Κι ούτε αυτό ακόμα δεν κάνω καλά-καλά. Παίρνω μονάχα κάτι αλλιώτικους ανθρώπους που ζήσανε κάποτε ανάμεσά μας και που σήμερα δεν ζούνε πλια τέτοιοι, κάτι ανθρώπους που δεν μοιάζουν ούτε ο ένας με τον άλλον ούτε με όλους τους άλλους, που πότε έχουν κάτι παραπάνω απ' τους συνηθισμένους ανθρώπους και πότε κάτι το λειψό. Παίρνω μονάχα κάτι καιρούς που πέρασαν, κι αυτούς προσπαθώ να θυμηθώ[12].

Οι προγραμματικές δηλώσεις παρουσιάζουν πολλές συγκλίσεις αλλά και αποκλίσεις με την ευρύτερη ποιητική της αιολικής σχολής στην οποία εντάσσεται ο Γκράβαλης[13]. Η βιωμένη εμπειρία, η νοσταλγία της χαμένης πατρίδας, η εντοπιότητα, ο τολμηρός ρεαλισμός είναι μόνο μερικά από τα στοιχεία τα

---

10. Γιαννης Παλαβος, «Σπασμένες Κολώνες: ένα αδίκως λησμονημένο έργο», *ό.π.*, σελ. 217.

11. Βλ. και τη δήλωση της Τατιάνας Σταύρου: «Είχα μέσα μου επί χρόνια, δυο καϋμούς μεγάλους [...] έναν του πολέμου κι έναν της προσφυγιάς. Επειδή δεν κάτεχα άλλον τρόπο να τους πω στον κόσμο, για να μου φύγει το βάρος, πήρα μια μέρα ένα μολύβι κι ένα χαρτί κι άρχισα», Γ. Περαστικος, « Συνέντευξη με την Τ. Σταύρου», *Νεοελληνικά Γράμματα* 65 (26 Φεβρουαρίου 1938), σελ. 12, αναφορά στο Έρη Σταυροπουλου, «Τατιάνα Σταύρου», στο Π. Μουλλας (επιμ.-εισ.), *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τ. 8, Αθήνα, Σοκόλης 1996, σελ. 104.

12. Γκραβαλης, *Σπασμένες κολώνες*..., *ό.π.*, σσ. 9-10. Εφεξής οι παραπομπές θα γίνονται στην παρούσα έκδοση.

13. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί πως η αναφορά του Γονατά ότι το βιβλίο εκδίδεται ύστερα από θερμή προτροπή του Στράτη Μυριβήλη αποδεικνύεται ανακριβής. Όπως αποδεικνύει ο Παλαβός, ο αδελφός του Γκράβαλη ως μία από τις βασικές πηγές του Γονατά επιθυμούσε να παρουσιάσει μια αποκλειστικά θετική εικόνα του αδελφού του αποσκοπώντας στην αναγνώρισή του και αποσιωπώντας, παράλληλα, τις ακραίες ιδεολογικοπολιτικές θέσεις και τη φιλοναζιστική του στάση. Επιπλέον, ο συγγραφέας παρά την ενεργή συμμετοχή του στην πνευματική ζωή του νησιού δεν συμπορεύεται με την ομάδα του Μυριβήλη, Γκραβαλης, *Σπασμένες κολώνες*..., *ό.π.*, σσ. 212-213.

οποία συντονίζονται στην πεζογραφική παραγωγή των όμορων συγγραφέων[14]. Στον πρόλογο, λοιπόν, γίνεται σαφές πως η πρόθεση του συγγραφέα είναι να ακινητοποιήσει τα σπαράγματα της μνήμης του και να τα συγκρατήσει μέσω του γραπτού λόγου και σε ένα υπόρρητο επίπεδο να αναζητήσει και να κατασκευάσει όψεις της ταυτότητας, ατομικής και συλλογικής. Για τον Γκράβαλη το πιο ισχυρό όχημα προκειμένου να επιχειρήσει την ανάκληση στο παρελθόν και να την στερεώσει στον ρου της αφήγησης είναι η γλώσσα. Ως εκ τούτου, η γλωσσική σύσταση της συλλογής αναδεικνύεται σε δυναμικό στοιχείο της, καθώς η αϊβαλιώτικη διάλεκτος, ανάμεσα σε σποραδικές τούρκικες λέξεις και αποκλίνοντα ιδιόλεκτα, υπερισχύει. Η φωτογραφική αποτύπωση του ιδιωματικού λόγου, με πιο χαρακτηριστική τη χρήση του θηλυκού αόριστου άρθρου μπροστά από τα αρσενικά ονόματα, φωτίζει την τοπική ιδιαιτερότητα και, συνάμα, αντίκειται στη γλωσσική κανονικοποίηση και μονοτονία της εποχής. Η ανάδειξη του «ανεπίσημου», «ανήκουστου», ή/και περιθωριακού λόγου[15], μέσα από τον ανοίκειο χαρακτήρα του εξιδανικεύει και διατηρεί με τον πιο ζωντανό τρόπο τον λαϊκό πολιτισμό του τόπου του.

Τα 42 αφηγήματα εμπίπτουν σε γενικές γραμμές στους 2 θεματικούς άξονες γύρω από τους οποίους οργανώνεται η λογοτεχνία της Μικρασιατικής Καταστροφής, σύμφωνα με τη σχηματική διάκριση που έχουν κάνει οι μελετητές· δηλ. α) η ανάκληση της ειρηνικής ζωής στη Μικρά Ασία (ή την Κωνσταντινούπολη) πριν την καταστροφή και β) οι εμπειρίες του πολέμου, της αιχμαλωσίας και/ή του διωγμού[16]. Στην πρώτη περίπτωση ο Γκράβαλης καταβυθίζεται

---

14. Από την άλλη, η Γιάννα Δεληβοριά συνοψίζοντας τη διαφοροποίησή του από τους παραπάνω επισημαίνει: Οι λογοτεχνικές αρετές του "περιφερειακού" Γκράβαλη έναντι των καταξιωμένων συγχρόνων του πεζογράφων μπορούν να παραλληλιστούν με τις διαφορές ανάμεσα σε ένα σκίτσο και σε έναν ολοκληρωμένο πίνακα: η αμεσότητα, η αδρότητα και η μονοχρωμία του πρώτου αντιπαρατίθενται στην ανεπτυγμένη σύνθεση, την υπολογισμένη αρχιτεκτονική και τη χρωματική εξάπλωση του δεύτερου, βλ. Γιαννα Δεληβοριά, «Το τρελό παιδί», *Το φάσμα της τρέλας: Ζητήματα γραφής και αναπαράστασης στην ελληνική πεζογραφία του 19ου και 20ού αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 29. Στις παραπάνω παρατηρήσεις περί απόκλισης ο Παλαβός συμπληρώνει «την εκτεταμένη χρήση του ιδιωματικού λόγου, τον ωμό ρεαλισμό των προσωπογραφιών, την εστίαση στο εκκεντρικό και στο παραβατικό, και τη σύντομη, αποσπασματική φόρμα των κειμένων», βλ. Παλαβος, «Σπασμένες Κολώνες...», *ό.π.*, σελ. 222.

15. Ο Δημήτρης Τζιόβας επισημαίνει ότι «ο Bakhtin βλέπει την ανατροπή των επίσημων, παγιωμένων γλωσσών να προέρχεται από τις ανήκουστες, τις ανεπίσημες φωνές υποβαθμισμένων και περιθωριοποιημένων κοινωνικών στρωμάτων και αυτή την αναζωογονητική ανατροπή του επίσημου ονομάζει καρναβαλοποίηση», βλ. Δημητρης Τζιοβας, «Η θεωρία της διαλογικότητας και η ετερογλωσσία του νεοελληνικού μυθιστορήματος», *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, Αθήνα, Οδυσσέας 1993, σελ. 168.

16. Ο τρίτος θεματικός άξονας αναφέρεται στην επανεγκατάσταση, τις οικονομικές, κοινωνικές και ψυχολογικές δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες κατά την

στη μνήμη προκειμένου να ανασυστήσει την ειρηνική και ευτυχισμένη ζωή του Αϊβαλιού μέσα από προσωπογραφίες αφανών, έκκεντρων και καρναβαλικών χαρακτήρων, αλλά και εικόνες που αποτυπώνουν τα ήθη κι έθιμα της χαμένης πατρίδας. Στη δεύτερη περίπτωση, η εμπειρία του πολέμου αφηγηματοποιείται μέσα από πέντε παραμύθια και τα πορτρέτα/συναξάρια τριών προσωπικοτήτων/ιερομαρτύρων με σημαντική δράση στα γεγονότα της Μικράς Ασίας: τον Γρηγόριο, Μητροπολίτη Κυδωνιών (1864-1922), τον Αμβρόσιο, Μητροπολίτη Μοσχονησίων (1872-1922) και τον ιερέα Αρσένιο Μενεξέ (1923). Τα πέντε αφηγήματα εξιστορούν διαδοχικά τον διωγμό του 1914 («Παραμύθι σαν αλήθεια»), την παλιννόστηση του 1918 («Δεύτερο παραμύθι»), την άφιξη της Ελληνικής Διοίκησης στη Σμύρνη το 1919 («Παραμύθι τρίτο», «Τέταρτο παραμύθι») και την Καταστροφή, το 1922 («Το στερνό παραμύθι»). Η εμπειρία και η περιγραφή του πολέμου έχουν πρόσημο εθνικό, με άλλα λόγια, είναι σαφής η οριοθέτηση ανάμεσα στο ζεύγμα «εμείς» και οι «άλλοι». Στην απώθηση και την άρνηση της εθνικής ετερότητας που αποτυπώνονται με έντονη αντιτουρκική ρητορική θα μπορούσε κανείς να ανιχνεύσει πρώιμα δείγματα της ακροδεξιάς ιδεολογίας του συγγραφέα, η οποία από το μεταξικό καθεστώς κι έπειτα εκδηλώνεται έντονα και συστηματικά[17]. Ο Γκράβαλης υπογραμμίζει, επιπλέον, τη διάσταση ανάμεσα στα δυο έθνη προτάσσοντας το θρησκευτικό στοιχείο. Ενδεικτικά πχ. κατά την επιστροφή του 1918:

> Ένας παπάς χωρίς ράσο και καλιμαύχι τράβηξε μπροστά. [...] Όλοι πήγανε πίσω του σκυφτοί χωρίς να μιλάνε τίποτα, κι ο ουρανός ήταν συννεφιασμένος κι έβρεχε πάντα κι η γη ογρή. Ο παπάς που πάγαινε μπροστά άρχισε να ψέλνει σιγά σιγά. Τότες ούλοι που πάγαιναν από πίσω του αρχίσανε να λένε κι αυτοί «Κύριε, ελέησον» και να κάνουνε το σταυρό τους. Μια γυναίκα που άφησε τον άντρα της στο Τσαλ άρχισε να κλαίγη δυνατά και κανείς δεν της είπε να σωπάση. Μόνο λέγανε πάντα ούλοι «Κύριε ελέησον» κι ο παπάς τραβούσε με το ραβδί του μπροστά. [...] Περπατώντας έτσι φτάξανε σε μια εκκλησιά. Έτσι που ήταν οι πόρτες της ορθάνοιχτες χωρίς κανάτια, μπήκανε μέσα ούλοι, μπροστά ο παπάς με το ραβδί στο χέρι, μαζέψανε τα κονίσματα που ήτανε πεταμένα εδώ

άφιξή τους στην Ελλάδα, βλ. Νικος Μηλιωρης, «Η Μικρασιατική τραγωδία στη λογοτεχνία και την τέχνη», *Μικρασιατικά Χρονικά 13*, (1967) σελ. 350, Peter Mackridge, «Kosmas Politis and the Literature of Exile», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9, Αθήνα 1992, σσ. 227-228 και «The myth of Asia Minor in Greek Fiction» στον τόμο Renée Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn, Oxford 2003, σελ. 236, Έρη Σταυροπουλου, «Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις)», στα *Πρακτικά του Συνεδρίου Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): Οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία (Θεσσαλονίκη 2014)*, τ. Γ΄, Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών 2015, σσ. 379-398.

17. Βλ. Παλαβος, «Σπασμένες Κολώνες...», *ό.π.*, σελ. 208-209.

κι εκεί κομματιασμένα και μαγαρισμένα και γονατίσανε. Ο παπάς κάτι πήγε να ψάλη και τον πιάσανε δυνατά κλάματα. Αρχίσανε τότες να κλαιν ούλοι δυνατά και να φιλάν τα μάρμαρα με αγάπη. (72)

Και παρακάτω, η άφιξη της ελληνικής διοίκησης, που περιγράφεται ως «υπόσχεση» και «παρηγοριά» της μητέρας Ελλάδας, αφηγηματοποιείται σε μια σκηνή χριστιανικού περιεχομένου:

Η βάρκα έρχεται. Ένας γονατίζει κι αρχίζει να ψέλνη με λυγμούς:
– Τη υπερμάχω στρατηγώ τα νικητήρια, ως λυτρωθείσα των δεινών ευχαριστήρια. Ούλοι κάνουν έτσι κι ο αγέρας γεμίζει ψαλμουδίες και κλιάματα. [...] Ο Αρσένιος ο πρωτοσύγκελλος ντυμένος στα χρυσά του περιμένει στην πόρτα μ' ένα ευαγγέλιο στο χέρι. Το δίνει να το φιλήσει ο πρώτος Έλληνας γιατρός αξιωματικός κι ύστερα το παρατά και τον αγκαλιάζει σφιχτά και κλαίνε κι οι δυο τους. Κι οι καμπάνες χτυπάνε δυνατά κι ο αγέρας είναι γεμάτος φωνές και κλιάματα. Ο πρωτοσύγκελλος κάνει να μιλήση:
– Ευλογημένος ο ερχόμενος εν ονόματι Κυρίου.
– Νυν απολύεις τον δούλον σου, Δέσποτα, λέγει ο Έλληνας ο γιατρός και κόβεται σε κλιάματα κι αυτός.
Όλος ο κόσμος μπαίνει στην εκκλησιά και γονατίζει. Ψέλνουν όλοι μαζί:
– Τη υπερμάχω στρατηγώ τα νικητήρια....
Ένας φωνάζει «Χριστός Ανέστη!» κι όλοι αρχίζουν να ψέλνουν κλαίγοντας δυνατά:
– Χριστός Ανέστη εκ νεκρών θανάτω θάνατον πατήσας και τοις εν τοις μνήμασι... (75-76)

Το εθνικό αίσθημα διαχέεται οργανικά και με άλλα μέσα: σπαράγματα από τον Εθνικό Ύμνο (σελ. 78), ο μύθος της κόκκινης μηλιάς (σελ. 62), το δημοτικό τραγούδι (σελ. 199), οι πολλαπλές αναφορές στην έννοια της φυλής και, βέβαια, το μοτίβο της μητέρας-Ελλάδας.

Όλα απαντέχανε μια Ελλάδα που θα 'ρχότανε αρματωμένη καβάλα στους γιαλούς και θα 'διωχνε τον Τούρκο μακρυά, και θα 'κανε ν' ανεσάνουν όλα τα ζωντανά κι όλα τα πεθαμένα. Η αποκάλυψη έτσι έγραφε κι έτσι έλεγε κι ο Αγαθάγγελος. Ψέμα δεν μπορούσε να 'ναι ποτές το πράμα αυτό. Κακό για τη μάνα του δε λέγει ποτές κανένας κι ούτε πομπεύει το παιδί του κανένας γονιός. Όποιος αγαπά δεν βλέπει την ασχήμια. Όλα είναι όμορφα στον έρωτα μέσα κι όλα είναι αληθινά σαν ο έρωτας αυτός ζωντανεύει μέσα στα μιδούλια μιας ολάκερης φυλής.
Σαν η φυλή κατηφόριζε κυνηγημένη απ' τ' ασκέρια του Ετέμ πασά όλοι πιστεύανε πως ήταν σχέδιο η καταφρόνια κι όλοι ελπίζανε κι ανασαίνανε και τότες που η Ελλάδα έσκυβε αδύναμη μπροστά στη βία του οχτρού. Μικρά πράματα.

Η Ελλάδα μια μέρα θα θέριευε κι ο Τούρκος θα κρυβότανε πίσω απ' την κόκκινη μηλιά.

Η σχέση της Ελλάδας και της Μικράς Ασίας αναπαρίσταται ως ένας οικογενειακός δεσμός· ως μια αντιπαραβολή ενταγμένη σε έναν ρητορικά ήπιο και, βέβαια, ματαιωμένο πια μεγαλοϊδεατισμό, αλλά στέρεα εδραιωμένη στο εθνικό συλλογικό φαντασιακό, όπου το παιδί αφοσιώνεται άνευ όρων και υποτάσσεται συναισθηματικά στην εξιδανικευμένη μητέρα-έθνος. Στο πλαίσιο αυτής της συμπαγούς πλην φαντασιακής εθνικής ταυτότητας, ο αλλοεθνής/αλλόθρησκος συνιστά τον υπαίτιο της εξόντωσης και της καταστροφής. Η πολεμική βαρβαρότητα αποτυπώνεται ως ίδιον του άλλου, του Τούρκου ως μοναδικού φορέα της βίας, όπως φαίνεται στο τελευταίο μικροαφήγημα αυτής της άτυπης ενότητας, «Το στερνό παραμύθι»:

Ήρθε κι ο Τούρκος. Τον καλωσορίσανε οι ανθρώποι που δεν θελήσανε να φύγουν κι αυτός τους κλώτησε όπως πάντα. Είπαν πως θα μας σφάξουν απόψε... Και μας έσφαξαν στ΄ αλήθεια πλια. Γλέντησε επάνω στα κορμιά μας κι απάνω στην ψυχή μας το χτήνος που χρόνια έθρεψε για μας τον κακό του πόθο.
Τώρα είμαστε πάλι άνθρωποι χωρίς πατρίδα. Μαζευόμαστε τα βράδυα γύρω σε μια φωτιά γωνιά και μοιρολογούμε τα περασμένα και τα πεθαμένα. Τη μέρα ανακατευόμαστε με τον κόσμο και κάνουμε εμείς όπως κάνει αυτός. Μα μέσα μας πονάμε. Μεγάλο πράγμα να βογκά οληερίς κι ολονυχτίς στην καρδιά σου ένα καϋμός και δύσκολος ο αγώνας να θέλης να πνίξης τον καϋμό σου μέσα στην ελπίδα. (80)

Το παραπάνω απόσπασμα επιβεβαιώνει τη συναφή παρατήρηση του Peter Mackridge πως οι πρόσφυγες συγγραφείς «ζουν ταυτόχρονα σε δύο διαφορετικούς χρόνους, στο παρόν και το παρελθόν», πως «η ζωή στο παρελθόν είναι μερικές φορές πιο έντονη από τη ζωή τους στο παρόν και καταδυναστεύει την ψυχολογία τους»[18]. Στο σύντομο χρονικό άνυσμα μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, η βιωμένη εμπειρία στο εμπόλεμο πεδίο εκβάλλει στη σύγχρονη πραγματικότητα καθιστώντας τη μνημονική ανάκληση μια φυσική και αναπόφευκτη διαδικασία. Η ανάγκη της ενθύμησης συνυφαίνεται στενά με την ανάγκη ταυτοτικής συγκρότησης αφού όπως επισημαίνεται, «η μνήμη και όχι ο τόπος είναι το κύριο έδαφος σχηματισμού της ταυτότητας στους διασπορικούς πολιτισμούς, όπου ο τόπος αποκεντρώνεται και επεκτείνεται σε πολλαπλά περιβάλλοντα»[19]. Ο κοινός όρος «παρα-

18. Mackridge, «Kosmas Politis and the Literature of Exile», *ό.π.*, σσ. 232.

19. Anne-Marie Fortier, «Diaspora», στον τόμο David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, and Neil Washbourne (eds.), *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Concepts*, London, I.B. Tauris 2005, σελ. 184.

μύθι» που συναντάμε και στους 5 τίτλους δεν αντικατοπτρίζει πλήρως τη μορφολογία και τα χαρακτηριστικά του είδους, όπως η αλληγορία και το φανταστικό στοιχείο, παρά μόνο επιμέρους στοιχεία του, όπως η ανωνυμία των προσώπων και οι αόριστοι προσδιορισμοί· λειτουργεί περισσότερο ως μήτρα διαμεσολάβησης που δίνει σχήμα στη μνήμη και την ιστορία. Το τραύμα του πολέμου και του ξεριζωμού μεταστοιχειώνεται σε ένα παραμύθι με σκοπό την πραγμάτωση της έννοιας του, δηλαδή την παραμυθία και την παρηγοριά[20].

Η ζωή πριν την καταστροφή αποδίδεται με τη χρήση ενός «τολμηρού ρεαλισμού» και μέσα από το αναπαραστατικό στερεότυπο του άχρονου, ειδυλλιακού τόπου στο οποίο εγγράφονται οι ποικίλες εθιμοτυπίες και τα λαογραφικής φύσεως χαρακτηριστικά του Αϊβαλιού στα ομώνυμα αφηγήματα: ο πετροπόλεμος («Πιτρουπόλιμους»), οι «Αποκρηές», η «Καθαρή Δευτέρα», τα πανηγύρια («Παναγύρια»), οι «Πρωτομαγιές», τα «Λειτουργήματα» και τα «Γλυτώματα», αλλά και οι ιδιαίτεροι τύποι που απαρτίζουν την κοινότητα· τύποι που προέρχονται από το πεδίο του περιθωρίου, της σωματικής και πνευματικής απόκλισης, του γκροτέσκου, του αλλόκοτου· αποσυνάγωγοι τύποι με παράδοξα ενδιαφέροντα, εμμονικές συμπεριφορές και στρεβλό λόγο. Αυτοί οι «θαυμάσιοι μισοπάλαβοι που είναι τόσο γελοίοι στη δυστυχία τους και τραγικοί στην ευτυχία»[21] λειτουργούν ως όχημα κοινωνικής, πολιτισμικής και αφηγηματικής γοητείας, αλλά κυρίως ως κομμάτι της λαϊκής, αγνής και προνεωτερικής ιδιοσυστασίας του τόπου, ως αναπόσπαστο και εξισορροπητικό κομμάτι του μικρόκοσμου τον οποίο ανασυνθέτει ο Γκράβαλης[22]. Ιδωμένος μέσα από τη μπαχτινική θεωρία, αυτός ο καρναβαλικής αισθητικής μικρόκοσμος εγγράφεται στο διάκενο ανάμεσα στο απωλεσμένο παραδείσιο παρελθόν και στο δυστοπικό παρόν υπογραμμίζοντας

20. Για τη λειτουργία της σχέσης της εμπόλεμης εμπειρίας και του παραμυθιού βλ. Kristina Gedgaudaité, «Memory Work and History in the Making», στο βιβλίο της *Memories of Asia Minor in Contemporary Greek Culture. An Itinery*, Palgrave-Macmillan, 2021, σσ. 2-3.

21. [Αντώνης Βουσβούνης;], «Αθανασίου Θ. Γκράβαλη. *Σπασμένες κολώνες*. Μυτιλήνη, Ιανουάριος του 1930», *Τετράδιο* 2 (Σεπτέμβριος 1945), σελ. 31.

22. Βλ. Ματινα Παρασκευα, «Γλωσσική ετερότητα και δυσαρμονία», *Η αναπαράσταση της αναπηρίας στη νεοελληνική πεζογραφία 1880-1940: Η περίπτωση των διαταραχών λόγου*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Φιλολογίας, 2021, σελ. 108. Την άποψη αυτή ενδυναμώνει η εισαγωγή του διηγήματος «Η Τσαπαρίνας»: «Είχε μια φορά κι έναν καιρό ανάμεσά μας κάτι παλαβούς αλλιώτικους, κάτι όμορφους παλαβούς που δεν έμοιαζαν ούτε με τους σημερινούς, ούτε ο ένας με τον άλλον. Τα νεύρα των ανθρώπων δεν είχαν πάθει ακόμα τότε το σημερινό απότομο ξεκούρδισμά των. Η βίδα τότες λασκάριζε σιγά σιγά, ήμερα, ομαλά, γλυκά κι έφθανε ως την παλαβάδα που είχε κι αυτή κάποια χάρη. Ήσαν περισσότερο τύποι παρά παλαβοί, οι παλαβοί εκείνης της εποχής. Χωρίς αυτούς θα έλειπε σίγουρα από ανάμεσά μας κάτι. Χωρίς αυτούς η πολιτεία θα καταντούσε να χασμουριέται», σελ. 29.

πως τίποτα δεν έχει ολοκληρωθεί. Ο διαρκής αφηγηματικός μετεωρισμός πιστοποιεί την εκκρεμότητα του αντιφατικού του κόσμου. Με οχήματα την αμφιθυμία, την αντίφαση και τη διαβρωτική δύναμη του καρναβαλικού στοιχείου καταβυθίζεται στη μνήμη και αφηγηματοποιεί το τραύμα προκειμένου να αποκαταστήσει «τις σπασμένες κολώνες της ζωής» του[23].

Η νοσταλγία για τη χαμένη πατρίδα και τη ζωή πριν τον πόλεμο ως θεματική ερμηνεύεται από την κριτική ως προσπάθεια καταγραφής και διάσωσής τους πριν χαθούν στη λήθη[24] και, ως εκ τούτου, συνιστά για τους συγγραφείς ένα τρόπο να αγκιστρώσουν την – ουσιαστικά – ρευστή ταυτότητά τους. Στο πλαίσιο της ταυτοτικής δόμησης, το αίσθημα του ανήκειν επιτυγχάνεται όχι μόνο μέσα από την ατομική μνήμη και τον ρεμβασμό, αλλά και τη συλλογική ιστορική μνήμη που εκτείνεται και σε άλλα στάδια της ελληνικής ιστορίας[25]. Η αναζήτηση της καταγωγικής ρίζας ανιχνεύεται πάνω στη γραμμή συνέχειας με το μακρινό παρελθόν, καθώς ο Γκράβαλης ενοφθαλμίζει στην αφήγησή του στοιχεία από διάφορες φάσεις του ελληνισμού. Διόλου τυχαίο, λοιπόν, πως παρεμβάλλει έκκεντρα φαινομενικά το αφήγημα «Η σκλάβα», το οποίο αρδεύει από την ιστορία του 1821. Ή όταν θέλει να τονίσει τη γενναιότητα και την αυτοθυσία του Μητροπολίτη Κυδωνιών, Γρηγόριο γράφει: «Η Λεωνίδας με τους τρακόσιους του στις Θερμοπύλες το ίδιο έκανε. Στους δυο τάφους ταίριαζε το ίδιο επίγραμμα του Σιμωνίδη. [...] Για τον Λεωνίδα των Θερμοπυλών βρέθηκε η Σιμωνίδης να γράψει ένα αθάνατο επίγραμμα. Για τον Γρηγόριο ούτε μια λέξη δεν είπε κανένας» (193-195) και αλλού «Κάποτε ήρθε στην πολιτεία ένας Τούρκος γραμματισμένος. [...] Ξαφνιάσθηκε κι έγραψε στην Πόλη: Ένα Παρθενώνα πολεμάμε, μα να, έχει δώδεκα Παρθενώνες εδώ» (14). Μολονότι το βλέμμα του ατενίζει σε αυτή τη συνεχή γραμμή, το αίσθημα της απώλειας και του ξεριζωμού στη σύνολη συλλογή διατηρείται και είναι πάντα παρόν[26].

Οι παραπάνω παρατηρήσεις εύκολα συντονίζονται με τον τίτλο της συλλογής. Στις *Σπασμένες κολώνες* αντανακλώνται τόσο η προσάρτηση που δεν

23. Για τον καρναβαλικό χαρακτήρα της συλλογής, βλ. Ματινα Παρασκευα, «Το δισυπόστατο γέλιο: Η ποιητική της καρναβαλικής αμφιθυμίας στη διηγηματογραφία του Αθανάσιου Γκράβαλη», *The Books' Journal* 136 (Νοέμβριος 2022), σελ. 83.

24. Gedgaudaité, «An Introduction to the Histories and Legacies of the Greco-Turkish War and the Memory Studies Toolbox» στο βιβλίο της *Memories of Asia Minor in Contemporary Greek Culture*, *ό.π.*, σελ. 30.

25. Βλ. Peter Mackridge, «Kosmas Politis and the Literature of Exile...», *ό.π.*, σελ. 229.

26. Για παράδειγμα, στον τίτλο του πρώτου αφηγήματος «Αψύ αίμα», ο Γκράβαλης προσθέτει υποσημείωση στην οποία γράφει: «Η πολιτεία για την οποία μιλώ είναι το Αϊβαλί. Αυτό ήτανε πατρίδα μου μια φορά» (11) και παρακάτω στο αφήγημα «Η κυρ Μιχαλάκης» πάλι συμπληρώνει με υποσημείωση τα εξής: «Σήμερα είναι γεροντάκι πρόσφυγας. Τον βρίσκει κανένας στα καφενεδέλια του συνοικισμού και της Απάνω Σκάλας. Το μάτι του δεν ξεκολλά ποτές απ' την Ανατολή» (186).

ολοκληρώθηκε ποτέ και η κατακερματισμένη γεωγραφικά πατρίδα όσο και οι θρυμματισμένες ταυτότητες όσων βίαια αποσπάσθηκαν από τον τόπο τους χάνοντας τα δομικά στοιχεία τους. Εφόσον η κολώνα συνιστά ένα συμβολικό σήμα, ένα ιδεολογικό σύμβολο και απτό τεκμήριο για την καταγωγική σύσταση του έθνους[27] και, παράλληλα, ένα κατάλοιπο ευκλεούς παρελθόντος, τότε η λειτουργίας της συνυφαίνεται με τη στοχοθεσία του Γκράβαλη έτσι όπως την παραθέτει στον πρόλογο του βιβλίου:

> Παίρνω μονάχα κάτι καιρούς που πέρασαν, κι αυτούς προσπαθώ να θυμηθώ. Μη μπορώντας να χτίσω ένα ναό, για κείνα που νοιώθω να βρίσκουνται μέσα μου, μαζεύω μονάχα όσες σπασμένες κολώνες κείτουνται χαμαί από ένα ναό που γκρεμίσθηκε [...] και κάθουμαι και συλλογίζουμαι το κομμάτι που τις λείπει μελετώντας τες στον τόπο που είναι σπασμένες. Οι *Σπασμένες κολώνες* μου δεν έχουν πατρίδα. Βρίσκονται πάντα τέτοιες ανάμεσά μας όπου κοιτάξεις. (10)

Η αφήγηση με όχημα τη μνήμη λειτουργεί ως επανόρθωση και ως αντιστάθμισμα του ανοιχτού τραύματος, της απώλειας και του εκπατρισμού. Όπως εύστοχα επισημαίνει η Renée Hirschon,

> για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες στο σύνολο τους οι αναμνήσεις και η χρήση της μνήμης ήταν αναμφίβολα στοιχεία σημαντικά [...], για πολλούς έφτασε να αποτελεί την πολυτιμότερη περιουσία τους, εφόσον πολύ λίγα από τα υπάρχοντα τους κατόρθωσαν να φέρουν μαζί τους. Καθώς προσπαθούσαν να δημιουργήσουν έναν καινούργιο τρόπο ζωής μέσα από το χάος που υπήρχε γύρω τους. πολλοί απ' αυτούς τα κατάφεραν ξαναζώντας κάποιες πλευρές του παρελθόντος τους και δίνοντας έμφαση στη συνέχεια[28].

Ολοκληρώνοντας, αν η λογοτεχνία, σύμφωνα με τους θεωρητικούς, διαδραματίζει έναν τριπλό ρόλο για τη μελέτη της πολιτισμικής μνήμης (σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο), δηλαδή, ως μέσο, ως αντικείμενο και ως πεδίο διερεύνησής της[29], τότε η συλλογή *Σπασμένες κολώνες* του Αθανάσιου Γκράβα-

---

27. Βλ. Dimitris Tziovas, «Reconfiguring the past: antiquity and Greekness», στον τόμο Dimitris Damaskos-Dimitris Plantzos (επιμ.), *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth Century Greece*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2008, σελ. 289.

28. Renée Hirschon-Φιλιππακη, «Μνήμη και ταυτότητα», στον τόμο Ε. Παπαταξιαρχης-Θ. Παραδελης (επιμ.), *Αθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 331-332.

29. Σύμφωνα με τις Astrid Erll και Ann Rigney, η λογοτεχνία διαδραματίζει τρεις ρόλους στην παραγωγή της πολιτισμικής μνήμης: 1) ως μέσο μνήμης, 2) ως αντικείμενο μνήμης, και 3) ως μέσο να παρατηρεί κανείς την παραγωγή της πολιτισμικής μνήμης, βλ. Astrid Erll και Ann Rigney, «Literature and the Production of Cultural Memory: Introduction», *European Journal of English Studie*s 10, 2 (August 2006), σελ. 112.

λη προβάλλει επιτακτικά το αίτημα επανεγγραφής της στο ευρύτερο πεδίο της πολιτισμικής μνήμης για τα γεγονότα γύρω από τη ΜΑ. Μάλιστα, η θεματική και μορφική συνεξέτασή της με άλλα κείμενα στους άξονες της συγχρονίας και της διαχρονίας θα εμπλουτίζουν τις συζητήσεις σχετικά με το σύμπλεγμα της μνήμης και της ταυτότητας γύρω από τη λογοτεχνική αναπαράσταση της μικρασιατικής καταστροφής.

ΛΑΜΠΡΟΓΙΑΝΝΗΣ ΠΕΦΑΝΗΣ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΦΕΥΓΑΛΑΣ
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΜΟΥΣΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΡΕΠΕΡΤΟΡΙΟ ΣΤΗ ΣΜΥΡΝΗ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΜΟΥΣΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ 1922

Εισαγωγή

Αρκετές πλευρές του πολιτισμού της Σμύρνης έχουν περιγραφεί και αναλυθεί από διάφορους ερευνητές. Οι σχετικές δημοσιευμένες μελέτες έχουν αναδείξει τον ρόλο και τη θέση της Σμύρνης ανάμεσα στις πόλεις της ανατολικής Μεσογείου. Σημαντικό μέρος της μουσικής ζωής της Σμύρνης σχετίζεται με το θέατρο, ενώ η μουσική δραστηριότητα αποτελεί ένα κομμάτι των γενικότερων διεργασιών, ωσμώσεων και εκφράσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, η μουσικολογική ανάλυση φαίνεται ότι μπορεί να φωτίσει και άλλες πλευρές της ζωής των Ελλήνων της Σμύρνης, συμπληρώνοντας την ιστορική και την κοινωνιολογική ανάλυση[1]. Τα τελευταία χρόνια πριν το 1922, η εντονότερη μουσική δραστηριότητα εντοπίζεται στις θεατρικές σκηνές, στα «αριστοκρατικά καφενεία» και στους «λαϊκούς χορούς». Οι αναφορές της παρούσας μελέτης εστιάζουν στις μουσικές πρακτικές που σχετίζονται με το ρεπερτόριο που προκύπτει από το περιεχόμενο μουσικών χειρογράφων, τα οποία εντοπίστηκαν σε ιδιωτικό-οικογενειακό αρχείο σε χωριό της Λέσβου.

Επιθεωρήσεις, οπερέτες, όπερες και συναυλίες τα χρόνια πριν το 1922

Οι πρακτικές που καθιερώθηκαν στη μουσική ζωή της Ευρώπης από το β΄ μισό του 18ου αιώνα, υιοθετούνται στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα. Ανάμεσα σε αυτές, οι πρακτικές της λόγιας μουσικής που παλαιότερα προοριζόταν για τους αριστοκράτες, μπαίνουν στη ζωή των ερασιτεχνών των αστικών τάξεων. Το γεγονός αυτό ενισχύει την τάση για κατ' οίκον μουσικές εκδηλώσεις και τη δημι-

1. B. Zerouali, «Η μουσική κληρονομιά», στον τόμο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Σμύρνη. Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, Αθήνα 2004. Έφεσος, σσ. 209-210.

ουργία συνόλων (χορωδιών, φιλαρμονικών κ.λπ.). Αυτό οδηγεί σε μεγάλη κυκλοφορία των μουσικών οργάνων και των έντυπων μουσικών εκδόσεων. Από τη μία πλευρά γίνεται σαφής η συνεχής επέκταση των δυτικού τύπου τρόπων ψυχαγωγίας και καλλιτεχνικών νεοτερισμών στον σμυρνέικο πληθυσμό, ωστόσο, από την άλλη πλευρά, καταγράφονται σημαντικές αντιστάσεις τόσο από τον μουσουλμανικό πληθυσμό, όσο και από την εβραϊκή, την αρμενική, αλλά και την ελληνορθόδοξη κοινότητα. Σε κάθε περίπτωση, είναι χρήσιμο να επισημαίνεται ότι ούτε η νεοτερικότητα ούτε ο κοσμοπολιτισμός δεν αποτελούν δυτικές επινοήσεις[2].

Από το 1911, λόγω του ιταλοτουρκικού πολέμου, αλλά και μετά το ξέσπασμα του Α΄ Π.Π. το 1914 (οπότε η Οθωμανική Αυτοκρατορία τάχθηκε στο πλευρό της Γερμανίας και της Αυστροουγγαρίας), τα μικρασιατικά λιμάνια και το λιμάνι της Σμύρνης αποκλείστηκαν από τους Συμμάχους (Αγγλία, Γαλλία και Ιταλία) και στη συνέχεια και από την Ελλάδα. Ο αποκλεισμός αυτός, ανάμεσα στα άλλα, δυσκόλεψε και την πολιτιστική επικοινωνία της Σμύρνης με την Ελλάδα και τις χώρες της Αντάντ. Ωστόσο, αυτή η κατάσταση ενίσχυσε την τάση για «αυτοτελή» δημιουργία του ελληνικού σμυρνέικου στοιχείου στο θέατρο (κυρίως επιθεωρήσεις), με αποτέλεσμα τη συγγραφή δεκάδων έργων από τους Σμυρναίους θεατρικούς συγγραφείς. Τα έργα είχαν μεγάλη επιτυχία στο κοινό και κατά συνέπεια και η μουσική τους διάσταση[3]. Αναφέρεται χαρακτηριστικά: [...] *έβλεπε κανείς στις γειτονιές της Σμύρνης* [...] *μικρούς ομίλους παιδιών, που αντίς γι' άλλο παιχνίδι, έπαιζαν στους δρόμους τις οπερέτες* [...][4]. Ταυτόχρονα, ο αποκλεισμός των λιμανιών και η οικονομική κατάσταση που διαμορφώθηκε αύξησε κατά πολύ τους άνεργους στην πόλη. Στην αντιμετώπιση του φαινομένου της ανεργίας συνέδραμαν τα φιλανθρωπικά ιδρύματα της πόλης. Σύμφωνα με τον Σύλβιο (Ανδρέα Παπαδόπουλο), μέχρι το 1915 *η μόδα των φιλανθρωπικών παραστάσεων καταντά μανία*. Ως τάση *μίμησης* των αντίστοιχων ευρωπαϊκών καλλιτεχνικών δρώμενων, τα ιδρύματα αυτά προσανατολίστηκαν – ανάμεσα σε άλλα – και σε *μουσικές βραδιές*, *κονσέρτα* και *συναυλίες*, που περιλάμβαναν διάφορα σκετς και επιθεωρήσεις[5].

Οι τραγουδιστές και οι οργανοπαίχτες που έδρασαν στη Σμύρνη την περίοδο αυτή είναι εκατοντάδες. Το μεγαλύτερο μέρος αφορά *ερασιτέχνες*, κάποιοι

---

2. Β. Zerouali, «Η χοάνη των τεχνών και των τέρψεων», στον τόμο Μαρια-Καρμεν Σμυρνελη (επιμ.), *Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη; 1830-1930: Μνήμες ενός μεγάλου μεσογειακού λιμανιού*, Αθήνα 2008, Μεταίχμιο, σελ. 176 και σσ. 178-181.

3. Χ.Σ. Σολομωνιδης, *Το θέατρο στη Σμύρνη (1657-1922)*, Αθήνα 1954, σελ. 226 και σσ. 229-230.

4. Σύμφωνα με τον Ν. Τουτουντζάκη, βλ. Χ.Σ. Σολομωνιδης, *Το θέατρο...*, *ό.π.*, σελ. 243.

5. Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις στη Σμύρνη. Θέατρα, κονσέρτα, ερασιτεχνικές παραστάσεις, έργα, συγγραφείς, ηθοποιοί από το 1914 ως το 1922. Αναμνήσεις γραμμένες από τον κ. Σύλβιο [Α΄]», *Τα Παρασκήνια* 28, 26 Νοεμβρίου 1938, σελ. 6.

από τους οποίους ήταν *μορφωμένοι μουσικώς*[6]. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες οι περισσότεροι από τους ηθοποιούς-τραγουδιστές των επιθεωρήσεων *δεν είχαν ιδέα από μουσική*, ανταποκρίνονταν όμως στις πρόβες με τη βοήθεια του πιανίστα[7]. Στους σημαντικότερους μουσικούς εκείνης της περιόδου συγκαταλέγεται ο Βίκτωρ Καλλέγιας, ο οποίος δραστηριοποιείται ως διευθυντής ορχήστρας, φλαουτίστας, χορδιστής πιάνων και συνθέτης (τραγούδια για οπερέτες και επιθεωρήσεις, εμβατήρια κ.λπ.). Ξεχωρίζει η οπερέτα του σε τρεις πράξεις *Τσιν-Τσιν* (αποτελεί διασκευή μιας γαλλικής «φάρσας»), που ανέβηκε το 1916 από τον θίασο του Ζαχαρία Μέρτικα[8]. Ένα μέρος της μουσικής δραστηριότητας του μουσικού Λαίλιου Καρακάση ως το 1922 αφορά στη συνεργασία του με τον Σύλβιο, ο οποίος έγραφε τα λιμπρέτα που ο Καρακάσης μελοποιούσε. Μαζί έγραψαν και παρουσίασαν πολλές επιθεωρήσεις στη Σμύρνη. Σε αυτές ξεχωρίζει ο *Παπαγάλος της Σμύρνης*, αλλά και το *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Σμύρνης*, τα τραγούδια των οποίων έγιναν γνωστά και τραγουδιούνταν σε όλη την πόλη[9]. Ο Δημοσθένης Μιλανάκης, αδερφός της υψιφώνου Νίνας Φωκά, τα χρόνια πριν το 1922 δραστηριοποιήθηκε ως πιανίστας-συνοδός, συνθέτης θεατρικών έργων και διεύθυνε μουσικά φωνητικά και οργανικά σχήματα (π.χ. *Κουαρτέτο Σμύρνης*). Στα έργα του αυτής της περιόδου περιλαμβάνεται η μουσική στην επιθεώρηση *Λόπι*, που ανέβηκε στο *Θέατρο Σμύρνης* το 1917[10]. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η παρουσία του Γιώργου (Τζώρτζη) Βαφειαδάκη ως διευθυντή ορχήστρας ερασιτεχνών (π.χ. παράσταση στο *Θέατρο Σμύρνης*

---

6. Ενδεικτικά βλ. Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [Α΄]», *ό.π.*, σελ. 6 και Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις στη Σμύρνη. Θέατρα, κονσέρτα, ερασιτεχνικές παραστάσεις, έργα, συγγραφείς, ηθοποιοί από το 1914 ως το 1922. Αναμνήσεις γραμμένες από τον κ. Σύλβιο [Γ΄]», *Τα Παρασκήνια* 30, 10 Δεκεμβρίου 1938, σελ. 4.

7. Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις στη Σμύρνη. Θέατρα, κονσέρτα, ερασιτεχνικές παραστάσεις, έργα, συγγραφείς, ηθοποιοί από το 1914 ως το 1922. Αναμνήσεις γραμμένες από τον κ. Σύλβιο [Β΄]», *Τα Παρασκήνια* 29, 3 Δεκεμβρίου 1938, σελ. 1.

8. Για τον Β. Καλλέγια βλ. περισσότερα στα Α. Καλυβιωτης, *Σμύρνη. Η μουσική ζωή 1900-1922. Η διασκέδαση, τα μουσικά καταστήματα, οι ηχογραφήσεις δίσκων*, Αθήνα 2002, Music Corner & Τήνελλα, σσ. 140-141, Χ.Σ. Σολομωνιδης, *Το θέατρο...*, *ό.π.*, σελ. 107, 156, 192, 229, Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [Β΄]», *ό.π.*, σελ. 4 και Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [Γ΄]», *ό.π.*, σελ. 1.

9. Χ.Σ. Σολομωνιδης, *Το θέατρο...*, *ό.π.*, σσ. 230-231, Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [Β΄]», *ό.π.*, σελ. 4, Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις στη Σμύρνη. Θέατρα, κονσέρτα, ερασιτεχνικές παραστάσεις, έργα, συγγραφείς, ηθοποιοί από το 1914 ως το 1922. Αναμνήσεις γραμμένες από τον κ. Συλβιο [Δ΄]», *Τα Παρασκήνια* 31, 17 Δεκεμβρίου 1938, σελ. 7 και Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις στη Σμύρνη. Θέατρα, κονσέρτα, ερασιτεχνικές παραστάσεις, έργα, συγγραφείς, ηθοποιοί από το 1914 ως το 1922. Αναμνήσεις γραμμένες από τον κ. Συλβιο [Ε΄]», *Τα Παρασκήνια* 33, 31 Δεκεμβρίου 1938, σελ. 6.

10. Α. Καλυβιωτης, *Σμύρνη. Η μουσική ζωή...*, *ό.π.*, σελ. 140, Β. Zerouali, «Η μουσική κληρονομιά», *ό.π.*, σελ. 195, Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [Γ΄]», *ό.π.*, σελ. 4 και Χ.Σ. Σολομωνιδης, *Το θέατρο...*, *ό.π.*, σελ. 209 και 239, Τ. Καλογεροπουλος, *Το λεξικό της Ελληνικής Μουσικής Τ. Δ΄*, Αθήνα 2002, Γιαλλέλης, σελ. 127.

το 1915). Στα έργα του περιλαμβάνεται η ελληνογαλλική επιθεώρηση *Smyrne en plein air* (σε συνεργασία με τον Κ. Σπάρταλη), η οποία φαίνεται ότι σημείωσε επιτυχία[11].

Σύμφωνα με τον Σύλβιο, μετά και το ανέβασμα του *Σμυρνέικου Παπαγάλου* το 1916, η *καλλιτεχνικοθεατρική ατμόσφαιρα είχε σχηματισθή*. Αυτή περιλάμβανε το μεγάλο ενδιαφέρον του κοινού αλλά και τη δράση μιας σειράς νέων καλλιτεχνών (τραγούδι, συγγραφή και σύνθεση νέων έργων κ.λπ.)[12]. Στα σημαντικότερα γεγονότα των τελευταίων χρόνων πριν το 1922 συγκαταλέγεται η ίδρυση του *Καλλιτεχνικού Θιάσου της Σμύρνης* το φθινόπωρο του 1917, τη διεύθυνση της ορχήστρας του οποίου ανέλαβε ο Καρακάσης, ο οποίος ανέβασε αρκετές κωμωδίες και οπερέτες, αλλά και η επίσκεψη ορχήστρας 65 μουσικών στο πλαίσιο του γερμανικού θιάσου οπερέτας Μίλλοβιτς, παρουσιάζοντας έργα Βιεννέζων και Γερμανών μουσουργών[13]. Το 1920, οι σημαντικότερες παραστάσεις ανέβηκαν στο θέατρο *Σπόρτιγκ* και στο *Θέατρο Σμύρνης*, ενώ δημιουργήθηκαν και δύο νέοι σμυρνέικοι θίασοι. Πολλές οπερέτες ανέβηκαν από τον θίασο Αφεντάκη, ενώ καταγράφεται και η παρουσία του θιάσου Παπαϊωάννου, αλλά και κάποιων γαλλικών θιάσων. Το 1920 στις παραστάσεις συμμετείχαν σημαντικοί λυρικοί τραγουδιστές και ανέβηκαν γνωστές ιταλικές και γαλλικές όπερες. Παράλληλα, την πόλη επισκέφτηκαν ξένοι και ελληνικοί θίασοι. Ο Σύλβιος αναφέρει ότι η Σμύρνη ήταν *μία από τις καλύτερες πιάτσες για τουρνέ*, περιλαμβάνοντας τόσο τους ελληνικούς θιάσους όσο και τους ευρωπαϊκούς. Μάλιστα, εκτιμά ότι η παρακολούθηση των θεατρικών παραστάσεων ανέπτυξε τα *καλλιτεχνικά ένστικτα των νέων*. Σε επίπεδο τοπικών παραγωγών, οι οπερέτες στη Σμύρνη την περίοδο αυτή χαρακτηρίζονται από μία «ελληνοπρεπή» διαχείριση των επιλεγμένων ελαφρών βιεννέζικων λιμπρέτων[14].

Την ίδια περίοδο, στα αριστοκρατικά προάστια (Μπουτζά, Μπουρνόβα, Κορδελιό) οργανώνονται μουσικοφιλολογικές βραδιές. Ο Μιλανάκης, σε αυτή τη φάση διοργανώνει στο σπίτι του τις *μουσικοφιλολογικές Τετάρτες*, ενώ στο *Θέατρο Σμύρνης* οργανώνονται τα *φιλολογικομουσικά απογεύματα της Παρασκευής*, στα οποία εκτός από τις σολιστικές ερασιτεχνικές εμφανίσεις, συμμετέχει σαρανταμελής ερασιτεχνική ορχήστρα. Η μουσική αυτήν την περίοδο είναι πανταχού

---

11. Χ.Σ. Σολομωνιδης, *Το θέατρο…, ό.π.*, σελ. 236 και Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [Α΄]», *ό.π.*, σελ. 6.

12. Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [Γ΄]», *ό.π.*, σελ. 4.

13. Χ.Σ. Σολομωνιδης, *Το θέατρο…, ό.π.*, σελ. 242 και σελ. 245 και Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις στη Σμύρνη. Θέατρα, κονσέρτα, ερασιτεχνικές παραστάσεις, έργα, συγγραφείς, ηθοποιοί από το 1914 ως το 1922. Αναμνήσεις γραμμένες από τον κ. Σύλβιο [ΣΤ΄]», *Τα Παρασκήνια* 34, 7 Ιανουαρίου 1939, σελ. 6.

14. Χ.Σ. Σολομωνιδης, *Το θέατρο…, ό.π.*, σελ. 242, σσ. 252-253 και σσ. 256-259 και Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [Α΄]», *ό.π.*, σελ. 1.

παρούσα. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η μουσική υπόκρουση από βιολοντσέλο σε εικόνα *ρεμβασμού* από τον «ερασιτέχνη» Ν. Γιαννόπουλο, αλλά και οι *πιανολόγοι του* Καρακάση, που παρουσιάζονταν στο τέλος των μουσικών βραδιών[15].

Ζητήματα ρεπερτορίου και η αναζήτηση της παρτιτούρας

Οι Έλληνες μουσικοί, χωρίς βέβαια να είναι οι μόνοι στη Σμύρνη, αποτελούσαν το βασικό τμήμα των επαγγελματιών της πόλης, και η δραστηριότητά τους μπορούσε να καλύψει σε σημαντικό βαθμό τις ανάγκες του πληθυσμού τόσο σε εθνοτικό επίπεδο, όσο και σε κοινωνικό. Με αυτή την έννοια, φαίνεται ότι είχαν ρόλο «πολιτιστικών διαμεσολαβητών». Συνεπώς, το ρεπερτόριό τους χρειαζόταν να εμπλουτίζεται καλύπτοντας διάφορα ακροατήρια, ελληνικά, λεβαντίνικα, τούρκικα, αρμένικα και εβραϊκά, αλλά και τα «αριστοκρατικά» κοινά των καφενείων στις προκυμαίες, καθώς και τους λαϊκούς χορούς των περιχώρων. Στα *μπαλάκια*, δηλαδή στους λαϊκούς χορούς που γίνονταν συνήθως στα περίχωρα της πόλης, χορεύονταν ευρωπαϊκοί χοροί μαζί με λαϊκούς[16]. Ενδεικτικό είναι ότι στις ηχογραφήσεις που έγιναν στη Σμύρνη αποτυπώνεται αυτή η μεγάλη ποικιλία μουσικών ειδών, που περιλαμβάνει και λυρικά τραγούδια, τραγούδια από οπερέτες και *ελαφρά*[17]. Σε αυτό το πλαίσιο, αναφέρονται αρκετά έργα ευρωπαίων συνθετών (π.χ. οι *Τρεις Αγάπες*, μουσική Φραντζ Λέχαρ και το *Ονειρώδες Βαλς*, μουσική Όσκαρ Στράους), ενώ σε κάποια έργα (π.χ. επιθεώρηση *Οι κούκλες μας*, 1917), υπήρχαν τραγούδια στα γαλλικά και στα αγγλικά[18]. Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα από την περιγραφή της Αγγελικής Παπάζογλου:

> Παίζαμε από ρεμπέτικα μέχρι όλα τα ευρωπαϊκά. Όλες τσι οπερέττες, Δημοτικά, κλέφτικα, κρητικά, καλαματιανά, φυσούνια, θρακιώτικα, γιαννιώτικα, κοντσέρτα με καβαλλαρίες, με βαλς, με χορούς του Μπραμς, με σερενάτες... Όλα τα παίζαμε. Κι από όπερες κάτι μέρη. Ξέραμε αναγκαστικά κι ένα τραγούδι από κάθε μελέτι για να ευχαριστούμε τσι πελάτες[19].

---

15. Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [Α΄]», *ό.π.*, σελ. 6 και Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [Γ΄]», *ό.π.*, σελ. 4.

16. B. Zerouali, «Η χοάνη των τεχνών...», *ό.π.*, σελ. 181 και σελ. 189.

17. Α. Καλυβιωτης, *Σμύρνη. Η μουσική ζωή...*, *ό.π.*, σελ. 131.

18. Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [Ε΄]», *ό.π.*, σελ. 6 και Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [ΣΤ΄]», *ό.π.*, σελ. 6.

19. Α. Καλυβιωτης, *Σμύρνη. Η μουσική ζωή...*, *ό.π.*, σελ. 50.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος που συνδυάζεται το ανατολικό με το δυτικό στοιχείο στις επιθεωρήσεις. Ο Σύλβιος, λιμπρετίστας, της επιθεώρησης *Σμυρνέικος Παπαγάλος*, παραθέτει από το κείμενο του έργου:

> Κονναί τυ λε παιύ που γλεντά σε σαλόνι/ μια Σμυρνιά μπουρζουάζ και μεθάει εν τέλει
> ένα πρέσβυ τρε σικ μ' ένα βαλς ξελιγώνει/ και σαν γίνουν στουπί το γυρνά στο τσιφτετέλι,
> Είνε στο μεθύσι της «σαρμάν» μα σαν τη σφίξη το μεράκι με τα φασαμέν τραβάει αντάμ-αμάν[20]!

Ας σημειωθεί ότι στο έργο υπάρχει η χαρακτηριστική σκηνή όπου τραβιέται το πανωφόρι της αριστοκράτισσας και κάτω από τη *μεταξωτή εσάρπα* φοράει *βράκα και φέσι*[21].

Η ανάγκη για κάλυψη μεγάλου όγκου ρεπερτορίου, καθώς και η ανάγκη για ανανέωσή του με βάση τις τάσεις της επικαιρότητας, σε συνδυασμό με την επέκταση της μουσικής εγγραμματοσύνης δημιουργεί την τάση για αναζήτηση μουσικών κειμένων. Στη Σμύρνη, καταγράφεται η πώληση παρτιτούρας σε καταστήματα μουσικών ειδών. Για παράδειγμα το 1889, υπάρχουν διαφημίσεις-καταχωρίσεις που αναφέρονται σε *μεγάλη συλλογή τεμαχίων μουσικής* και *μεγάλη συλλογή μουσικών τεμαχίων όλων των εκδόσεων*[22]. Πάντως, τα τελευταία χρόνια πριν από το 1922 η σημαντικότερη πηγή παρτιτούρων στη Σμύρνη ήταν το κατάστημα του Κόντε Χωραφά, το οποίο σύμφωνα με τον Σύλβιο ήταν *περίφημο και ενημερώτατο πάντοτε για κάθε μουσικό γεγονός της Ευρώπης*[23]. Ως προς το ζήτημα της παρτιτούρας, αξιοσημείωτη είναι η πληροφορία ότι ο θεατρικός συγγραφέας Γιάννης Αναστασιάδης (Φιλιάνης) στην προσπάθειά του για πιστή απόδοση της «ανατολίτικης οπερέτας» *Χορο-χορ Αγά*, *εξαγόρασε πανάκριβα τις αυθεντικές μουσικές σελίδες του έργου*[24].

Τέλος, ο Σολομωνίδης, καταγράφει ένα ενδιαφέρον περιστατικό που, ανάμεσα στα άλλα, δείχνει τον προσανατολισμό στην αναζήτηση της παρτιτούρας, στο πλαίσιο του ανταγωνισμού μεταξύ των θιάσων. Η επιτυχία της *Τζάρντας* των Σύλβιου-Καρακάση στο θέατρο *Κραίμερ* το 1918[;] παρακίνησε τους Ανδρέα Κουτούβαλη και Σωκράτη Ρωνά να φέρουν κρυφά την παρτιτούρα της οπερέτας *Το τραγούδι του αηδονιού* και να την παρουσιάσουν στον θεατρώνη Κραίμερ. Ο Σύλβιος είχε ήδη παραγγείλει την παρτιτούρα και απαίτησε να

20. Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [Γ΄]», *ό.π.*, σελ. 1.
21. Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [Γ΄]», *ό.π.*, σελ. 1.
22. Α. Καλυβιωτης, *Σμύρνη. Η μουσική ζωή...*, *ό.π.*, σσ. 37-43.
23. Συλβιος, «Η καλλιτεχνική κίνησις... [ΣΤ΄]», *ό.π.*, σελ. 6.
24. Χ.Σ. Σολομωνιδης, *Το θέατρο*, *ό.π.*, σελ. 243.

μην ανέβει από τους Ρωνά-Κουτούβαλη. Έτσι εκείνοι παρέδωσαν το έργο τους στον Μέρτικα, με τον θίασο του οποίου ανέβηκε με επιτυχία στο θέατρο *Γκαίυ*. Σε λίγες μέρες, ο Σύλβιος ανέβασε και εκείνος το *Αηδόνι* στο θέατρο *Κραίμερ*. Τη μέρα της πρεμιέρας της νέας παράστασης οι Ρωνάς και Κουτούβαλης προμηθεύτηκαν ζουρνάδες και νταούλια και την ώρα της προεισαγωγής στο θέατρο Κραίμερ ξεκίνησαν να παίζουν δυνατά. Στο κοινό δημιουργήθηκε μεγάλη αναστάτωση, ενώ ο Σύλβιος πήγε επιτόπου στο αστυνομικό τμήμα για να διαμαρτυρηθεί. Η αστυνομία παρενέβη για να σταματήσει τα νταούλια και τους ζουρνάδες, χωρίς αποτέλεσμα όμως, γιατί ο Ρωνάς είχε εξασφαλίσει σχετική άδεια από τον Διευθυντή της Αστυνομίας[25].

Η καλλιτεχνική κίνηση στη Σμύρνη τις μέρες σύνταξης των χειρογράφων

Τα υπό μελέτη μουσικά χειρόγραφα φέρουν τις σημειώσεις *Σμύρνη 15-8-1922* και *Σμύρνη 16-8-1922*, στοιχεία που υποδηλώνουν τον τόπο και τον χρόνο ολοκλήρωσης της συγγραφής τους. Για τη βαθύτερη κατανόηση των συνθηκών κάτω από τις οποίες γράφτηκαν είναι αναγκαίο να σκιαγραφηθεί η καλλιτεχνική κίνηση εκείνων των ημερών, αλλά και η περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Τα καλλιτεχνικά γεγονότα που αναδείχθηκαν στον Τύπο της εποχής τις ημέρες σύνταξης των μουσικών χειρογράφων και σχετίζονται έμμεσα με το ρεπερτόριο που καταγράφεται σε αυτά, αφορούν σε μια συναυλία της μπάντας του στρατού της Μ. Ασίας και στις παραστάσεις όπερας ενός ιταλικού θιάσου.

Στις 11-8-1922 στην πλατεία της Μ. Λέσχης η *μπάντα του στρατού της Μικράς Ασίας* θα έδινε συναυλία υπό τη διεύθυνση του ταγματάρχη Ιωνία Τούλλη. Στη συναυλία, σύμφωνα με το πρόγραμμα που δημοσιεύθηκε στον Τύπο της εποχής, θα ακούγονταν εμβατήρια και μεταγραμμένα αποσπάσματα από όπερες και οπερέτες. Πιο συγκεκριμένα, το πρόγραμμα περιελάμβανε ένα Εμβατήριο, την Ουβερτούρα *Ποιητής και χωρικός* του Φραντς Φον Σουπέ, διασκευασμένο απόσπασμα από τον *Κουρέα της Σεβίλλης* του Τζοακίνο Ροσίνι, διασκευασμένο απόσπασμα από την οπερέτα *Η Μπεμπέκα* του Νίκου Χατζηαποστόλου, το Φοξ-Τροτ *Αϊσσά*, διασκευασμένο απόσπασμα από την *Καβαλερία Ρουστικάνα* του Πιέτρο Μασκάνι και το εμβατήριο του Σπύρου Καίσαρη, *Του Αητού ο γιος*[26].

Σύμφωνα με τον Τύπο τη εποχής, η άφιξη του ιταλικού θιάσου αναμενόταν για τις 9-8-1922, ωστόσο λόγω των προβλημάτων που προέκυψαν κατά τον σχηματισμό της μεγάλης ορχήστρας που θα συνόδευε τον θίασο, η άφιξη αναβλήθηκε για τρεις ημέρες: *Οι μελομανείς ας έχουν υπομονήν ολίγας ημέ-*

25. Χ.Σ. Σολομωνιδης, *Το θέατρο*, *ό.π.*, σσ. 244-245.
26. Εφ. *Εστία*, 11-8-1922, σελ. 2.

ρας[27]. Ο ιταλικός οπερατικός θίασος έφθασε στη Σμύρνη στις 11-8-1922 με το ατμόπλοιο *Αριστείδης*[28]. Σύμφωνα με τον Διονύσιο Λαυράγκα, ο συγκεκριμένος θίασος είχε ήδη δώσει παραστάσεις στην Αθήνα, στο νεοσύστατο *Θέατρο Ιντεάλ*, με πρώτη παράσταση την *Αΐντα*. Μάλιστα, όπως αναφέρει, έπειτα από την αποχώρηση του διευθυντή ορχήστρας του θιάσου, του προτάθηκε και ανέλαβε ο ίδιος τη διεύθυνση μένοντας για ολόκληρη τη σεζόν. Επιπλέον, πριν το ταξίδι για τη Σμύρνη ο θίασος έδωσε λίγες παραστάσεις στο θέατρο του Νέου Φαλήρου. Στη συνέχεια, αναχώρησε για τη Σμύρνη με άλλον διευθυντή, καθώς ο Λαυράγκας δεν μπορούσε για προσωπικούς λόγους να τους ακολουθήσει[29].

Όπως αναφέρεται στον Τύπο, ο θίασος θα έδινε δεκαπέντε παραστάσεις στο *Θέατρο Κυβέλη* (πρώην *Σπόρτινγκ Κλαμπ*). Καθοριστικό ρόλο για την έλευση του θιάσου στη Σμύρνη έπαιξε ο διευθυντής του *Θεάτρου Κυβέλη* Βασίλης Καμπούρης και ο ιμπρεσάριος Μόντι. Γενικά, ο θίασος αποτελούταν από τέσσερις σοπράνο, τρεις τενόρους, δύο μαέστρους και μεγάλη ορχήστρα. Έτσι, όπως αναφέρεται, ο θίασος *παρουσιάζει, ομολογουμένως, άρτιον σύνολον, πράγμα το οποίο πολύ σπανίως βλέπει η πόλις μας*[30]. Η άφιξη του συγκεκριμένου θιάσου σχολιάστηκε στον Τύπο με πολύ θερμά λόγια, καθώς ήταν γνωστή η επιτυχία του στην Αθήνα. Μάλιστα, φαίνεται ότι είχε δημιουργήσει μεγάλες προσδοκίες. Στην εφημερίδα *Εστία* αναφέρεται: *ο θίασος αποτελεί σύνολον το οποίον δεν είδε ποτέ η Σμύρνη*, ενώ γίνεται ιδιαίτερη μνεία στον τενόρο Ντελ-Ρι, ο οποίος χαρακτηρίζεται *από τους ανώτερους του κόσμου*[31]. Επίσης, υπογραμμίζεται ότι ο θίασος *είναι ο ανώτερος όλων όσοι περιώδευσαν εις την Ανατολήν*[32]. Σε αυτό το πλαίσιο, καταγράφεται και η άποψη ότι η καλλιτεχνική κίνηση στη Σμύρνη τα τελευταία χρόνια βρισκόταν σε φθίνουσα πορεία:

> Ευκαιρία μοναδική η άφιξις της μεγάλης Ιταλικής Όπερας, [...] Με ποια ανακούφισι, υποδέχθησαν οι Σμυρνηοί, την αναγγελία του Μελοδράματος; Με την ψυχή στο στόμα. Δεν λέγω υπερβολές. Η μόνη αλήθεια. Εζήσαμε ενάμιση χρόνο σχεδόν χωρίς να ιδούμε θέατρο. Από το τουρνέ της οπερέττας της Αφεντάκη. Όταν ανεχώρησεν ο θίασος εκείνος, επήρε και τα καλλιτεχνικά χρονικά της Σμύρνης μας μαζύ του! Κι ενώ χαλούσε ο κόσμος στην Αθήνα με τόσους και τόσους θίασους, εμείς εδώ ενηστεύαμεν πραγματικώς. Διότι δεν μπορώ να παραδεχθώ Πασχαλιά, τις μερικές σπασμωδικές απόπειρες του Μέρτικα ή και άλλων λαθρόβιων μπουλουκίων που ανέβαιναν κάπου κάπου στην σκηνή[33].

---

27. Εφ. *Εστία*, 9-8-1922, σελ. 3.
28. Εφ. *Εστία*, 11-8-1922, σελ. 2.
29. Διονυσιος Λαυραγκας, *Τα απομνημονεύματα μου*, Γκοβόστη, Αθήνα, 2009, σελ. 261-262.
30. Μ. Παρθ., *Το ιταλικό Μελόδραμα*, εφ. *Πατρίς*, 18-8-1922, σελ. 2.
31. Εφ. *Εστία*, 11-8-1922, σελ. 2.
32. Εφ. *Εστία*, 10-8-1922, σελ. 3.
33. Μ. Παρθ., *Το ιταλικό Μελόδραμα*, εφ. Πατρίς, 18-8-1922, σελ. 2.

Τα εισιτήρια των παραστάσεων είχαν το εξής κοστολόγιο: για τη διακεκριμένη ζώνη 200 γρόσια, για την πρώτη 150 και για την εξέδρα 75[34]. Στις παραστάσεις, όμως, που θα έπαιζε ο τενόρος Ντελ-Ρι, το εισιτήριο θα ήταν αυξημένο κατά 50 γρόσια τόσο στη διακεκριμένη όσο και στην πρώτη[35]. Γενικά, κάποιες μέρες υπήρχε μία μόνο παράσταση που συνήθως ήταν βραδινή και κάποιες άλλες υπήρχαν δύο παραστάσεις, μία απογευματινή που γινόταν νωρίς (17:30), ώστε να διευκολύνεται η έλευση αυτών που έμεναν στα προάστια και μία βραδινή[36]. Συνήθως η απογευματινή παράσταση αποτελούσε την επανάληψη της όπερας που ανέβαινε το προηγούμενο βράδυ, ενώ τα Σάββατα τα εισιτήρια των απογευματινών παραστάσεων δίνονταν σε χαμηλότερες τιμές[37].

Αν και αρχικά είχε προγραμματιστεί στην πρώτη παράσταση να ανέβει η *Αΐντα* του Τζουζέπε Βέρντι, τελικά ανέβηκε η όπερα *Τροβατόρε* του ίδιου συνθέτη. Ο λόγος αυτής της αλλαγής σχετιζόταν με την αδυναμία να αποβιβαστούν από το πλοίο όλα τα σκηνικά που απαιτούνταν για την παράσταση[38]. Η πρεμιέρα στέφθηκε με απόλυτη επιτυχία, αφού ο θίασος *εδικαίωσε την φήμην με την οποίαν μας ήλθε. Αρτίσται εκ των εκλεκτοτέρων που δύσκολα ακούει συχνά κανείς. Εκτέλεσις τελεία*[39]. Στην πρεμιέρα έδωσαν το παρών Κορδελιώτες που, όμως, δεν κατάφεραν να επιστρέψουν μετά το τέλος της παράστασης, καθώς δεν είχαν ζητήσει άδεια κυκλοφορίας για το αυτοκίνητο που τους μετέφερε. Έτσι, ξενύχτησαν στο αυτοκίνητο *ονειροπολούντες τους εκτελεστάς του «Τροβατόρε»*[40]. Για τις 12-8-1922 ήταν προγραμματισμένο το ανέβασμα της *Τόσκας* που όμως αναβλήθηκε λόγω ασθένειας της υψιφώνου. Μάλιστα, όπως αναφέρεται στον Τύπο *οι περισσότεροι απαρηγόρητοι ήσαν όσοι κατήλθον από τα διάφορα προάστεια όπως απολαύσουν ολίγην μουσικήν*[41]. Στις 13-8-1922 πραγματοποιήθηκαν δύο παραστάσεις, απογευματινή με *Τροβατόρε* και βραδινή με την *Τόσκα* του Τζάκομο Πουτσίνι, στην οποία θα εμφανιζόταν και ο τενόρος Ντελ-Ρι[42] (*όστις είνε εκ των ακουσμένων εις τα μεγάλα ευρωπαϊκά μουσικά κέντρα*)[43]. Στις 14-8-1922 πραγματοποιήθηκε επανάληψη της *Τόσκας* ως απογευματινή με τους Αμπρόζιο και Μπαλτασίνο και το βράδυ παρουσιάστηκε η *Τραβιάτα* με τους Ντελ-Ρι και τη Σαραντζίνι στους πρωταγωνιστικούς ρόλους[44]. Μάλιστα, όπως αναφέρεται σε κριτικό σημείωμα, στην τελευταία πράξη της *Τραβιάτας* η Σαραντζίνι *υπήρξεν τόσον*

34. Εφ. *Κόσμος*, 8-8-2022, σελ. 2.
35. Εφ. *Κόσμος*, 12-8-2022, σελ. 2.
36. Εφ. *Εστία*, 16-8-1922, σελ. 3.
37. Εφ. *Θάρρος*, 17-8-1922, σελ. 2.
38. Εφ. *Εστία*, 11-8-1922, σελ. 2.
39. Εφ. *Κόσμος*, 12-8-2022, σελ. 2.
40. Εφ. *Εστία*, 12-8-1922, σελ. 3.
41. Εφ. *Εστία*, 13-8-1922, σελ. 3.
42. Εφ. *Εστία*, 13-8-1922, σελ. 3.
43. Εφ. *Αμάλθεια*, 14-8-1922.
44. Εφ. *Κόσμος*, 14-8-2022, σελ. 2.

προσηρμοσμένη εις τον ρόλον της Βιολέττας και έπαιξε με τόσον βαθέως ψυχολογημένην τέχνην ώστε συνεκίνησε πραγματικά τους θεατάς[45].

Στις 15-8-1922 καταγράφεται η απογευματινή παράσταση με επανάληψη της *Τραβιάτας* και η βραδινή με την τρίτη παρουσίαση της *Τόσκας*[46]. Εγκωμιαστική ήταν η κριτική για την υψίφωνο Ταβαρές, αφού *μας παρουσίασεν όλον το καλλιτεχνικόν της τάλαντον όχι μόνον της φωνής της αλλά και αρίστου ηθοποιού*[47]. Στις 16-8-1922 πραγματοποιήθηκαν δύο παραστάσεις με όπερες της περιόδου του βερισμού. Στην απογευματινή ανέβηκε η *Καβαλερία Ρουστικάνα* με τους Αμπρόζιο, Μπαλτασίνο, Λατζαρίνι (βαρύτονος) και στη βραδινή οι *Παλιάτσοι* του Ρουτζέρο Λεονκαβάλο με τους Ντελ-Ρι και Σαραντζίνι[48]. Η εμφάνιση του Ντελ-Ρι ενθουσίασε το κοινό, αφού *απέσπασε [...] πολύ δικαίως τα παταγώδη και μακρά χειροκροτήματα των θεατών, οίτινες πανηγυρικώς τον αποθέωσαν επί σκηνής μετά την παράστασιν*[49]. Στις 17-8-1922 παρουσιάσθηκε η όπερα *Ριγκολέτος* του Βέρντι με τους Ντελ-Ρι, Σαραντζίνι και Λατζαρίνι στους πρωταγωνιστικούς ρόλους[50]. Ο βαρύτονος Λατζαρίνι (25 ετών) στον ρόλο του Ριγκολέτου απέσπασε εξαιρετικές κριτικές: [...] *έδειξεν επιμέλειαν καλώς προσηρμοσμένην* [...] *και φωνήν αξίαν λόγου* [...] *μας έδειξεν επίσης και την δύναμίν του ως ηθοποιός*[51]. Στις 18-8-1922 ανέβηκε η όπερα *Ερνάνι* του Βέρντι με τους Ταβαρές, Μπαλτασίνο και Λατζαρίνι[52] και την επόμενη (19-8) ανέβηκε η πολυαναμενόμενη όπερα *Αΐντα* με πρωταγωνιστές τους Ντελ-Ρι και Ταβαρές[53]. Στις 20-8-1922, στην απογευματινή, επαναλήφθηκε η όπερα *Παλιάτσοι* (χαρακτηρίζεται ως ο θρίαμβος του θιάσου), ενώ στη βραδινή ανέβηκε για 3η φορά η *Τραβιάτα*, με τους Ντελ-Ρι και Σαραντζίνι[54].

Στις 21-8-1922, στην απογευματινή παράσταση ανέβηκε για δεύτερη φορά η *Αΐντα*. Στους πρωταγωνιστικούς ρόλους οι Ντελ-Ρι, Ταβαρές και ο βαθύφωνος Βλαχόπουλος που, όπως αναφέρεται, κατέφθασε την προηγούμενη ημέρα στη Σμύρνη. Η βραδινή παράσταση περιελάμβανε την όπερα *Αντρέα Σενιέ* του Ουμπέρτο Τζορντάνο, μελόδραμα που, όπως αναφέρεται, για πρώτη φορά θα παιζόταν στη Σμύρνη[55]. Σύμφωνα με τον Λαυράγκα, μαζί με τον Βλαχόπουλο κατέφθασε και αυτός στη Σμύρνη έπειτα από επείγουσα πρόσκληση του

45. Μ. Παρθ., *Το ιταλικό Μελόδραμα*, εφ. *Πατρίς*, 18-8-1922, σελ. 2.
46. Εφ. *Κόσμος*, 15-8-1922, σελ. 2.
47. Μ. Παρθ., *Το ιταλικό Μελόδραμα*, εφ. Πατρίς, 19-8-1922, σελ. 2.
48. Εφ. *Εστία*, 16-8-1922, σελ. 3.
49. Μ. Παρθ., εφ. *Πατρίς*, 18-8-1922, σελ. 2.
50. Εφ. *Θάρρος*, 17-8-1922, σελ. 2.
51. Μ. Παρθ., *Το ιταλικό Μελόδραμα*, εφ. *Πατρίς*, 19-8-1922, σελ. 2.
52. Εφ. *Κόσμος*, 18-8-1922, σελ. 2.
53. Εφ. *Θάρρος*, 19-8-1922, σελ. 2.
54. Εφ. *Κόσμος*, 20-8-1922, σελ. 2.
55. Εφ. *Κόσμος*, 21-8-1922, σελ. 2.

θιάσου. Όταν έφθασαν στις 20-8[56] τους υποδέχθηκαν τα μέλη του θιάσου σαν σωτήρες. Η ατμόσφαιρα που περιγράφει στα απομνημονεύματά του ο Λαυράγκας για εκείνες τις μέρες πριν την καταστροφή δηλώνει την κατάσταση που επικρατούσε στη Σμύρνη εξαιτίας των γεγονότων:

> Ένας αόριστος φόβος, μια νευρικότητας, κάτι κρυφομιλήματα ανάμεσα σε διάφορες ομάδες που σχηματίζονταν εδώ κι εκεί στην προκυμαία [...]. Στα κέντρα Κρέμερ, Φώτη, Κωστή και Καφέ ντε Παρί υπήρχε ελάχιστος κόσμος. [...] κάποιοι γνώριμοι αξιωματικοί που συναντήσαμε στο δρόμο απορούσαν πώς ήρθαμε εκεί, όταν ώρα με την ώρα μας απειλούσε γενική καταστροφή[57].

Παρόλα αυτά, σύμφωνα πάντα με τον Λαυράγκα, *με κρύα καρδιά και μετανοιωμένοι* άρχισαν τις πρόβες με σκοπό να ανεβάσουν την *Αΐντα*. Παρόλο που το θέατρο στην παράσταση ήταν γεμάτο, δεν υπήρχε κανένας Έλληνας. Την άλλη μέρα *καμνιόνια, αυτοκίνητα, αραμπάδες, μετέφεραν ολημερίς τραυματίες, πρόσφυγες ελεεινούς, γυμνούς και απελπισμένους*. Έτσι, αποφάσισαν να φύγουν, αλλά δεν υπήρχε καράβι και έπρεπε να περιμένουν για την επόμενη ημέρα. Επέστρεψαν, λοιπόν, στην πρόβα: *μα με τι κουράγιο να πιάσω την μπαγκέτα, όταν μέσα η καρδιά μου σπαρταρούσε τρομαγμένη και το μυαλό μου δεν δούλευε*[58]*;* Το βράδυ, παρόλο που τα μέλη του θιάσου τους εγγυούνταν την ασφάλεια, ο Λαυράγκας ήταν ανήσυχος, αφού όπως χαρακτηριστικά αναφέρει *συλλογιζόμουν την οικογένειά μου και δεν έβλεπα την ώρα να ξημερώσει για να μπω στο βαπόρι που θα ερχόταν και να το σκάσω*[59]. Την επόμενη μέρα έτρεξαν μαζί με το πλήθος στην προκυμαία. Στο τελωνείο υπήρχε συνωστισμός και ο κόσμος ήταν αγανακτισμένος. Ένας ναύτης, αναγνωρίζοντας τον Λαυράγκα, συνέβαλε να επιβιβαστούν στο πλοίο *Κατερίνα* που ήταν ασφυκτικά γεμάτο και έτσι κατάφεραν να φθάσουν στον Πειραιά[60].

Για τις 22-8-1922 ήταν προγραμματισμένη η παρουσίαση της όπερας *Μποέμ* του Πουτσίνι με τους Ντελ-Ρι και τον Βλαχόπουλο στους πρωταγωνιστικούς ρόλους. Παράλληλα, στον Τύπο της εποχής είχε αναγγελθεί και το ανέβασμα

---

56. Ο Λαυράγκας στα απομνημονεύματά του αναφέρει ότι έφθασε στη Σμύρνη στις 14-8. Ωστόσο, αυτή η ημερομηνία δεν τεκμηριώνεται από τον Τύπο της εποχής, αλλά και από τα γεγονότα, αφού ο Λαυράγκας επισημαίνει ότι κλήθηκε οκτώ ημέρες μετά την άφιξη του θιάσου στη Σμύρνη. Είναι τεκμηριωμένο ότι ο θίασος έφτασε στη Σμύρνη στις 11-8, επομένως η 14-8 που αναφέρει ο Λαυράγκας ως ημερομηνία άφιξής του στη Σμύρνη τίθεται υπό αμφισβήτηση.

57. Λαυραγκας, *Τα απομνημονεύματά μου*, *ό.π.*, σελ. 263.

58. *Ό.π.*, σελ. 263.

59. *Ό.π.*, σελ. 264.

60. *Ό.π.*, σσ. 264-265.

του *Φάουστ* του Σαρλ Γκουνό με διευθυντή ορχήστρας τον Λαυράγκα[61]. Προφανώς τα γεγονότα που συνέβησαν εκείνες τις ημέρες δεν επέτρεψαν την παρουσίαση αυτών των οπερών.

Τα χειρόγραφα

Τα υπό μελέτη μουσικά χειρόγραφα εντοπίστηκαν σε ιδιωτικό-οικογενειακό αρχείο σε χωριό της Λέσβου[62]. Δεν είναι γνωστό πώς έφτασαν τα χειρόγραφα στη Λέσβο, ωστόσο υπάρχουν πολλοί τρόποι με τους οποίους θα μπορούσε να συμβεί αυτό. Η μετακίνηση μουσικών και μουσικού υλικού από πόλεις της δυτικής Μικράς Ασίας προς τη Λέσβο την περίοδο μέχρι το 1922 ήταν κανόνας. Αφ' ενός η μελέτη των δικτύων της πολιτιστικής επικοινωνίας έχει αναδείξει αυτή την τάση (π.χ. αγοραπωλησίες έντυπων παρτιτούρων και μουσικών χειρογράφων) αφ' ετέρου η Λέσβος δέχτηκε μεγάλο αριθμό προσφύγων ακριβώς το 1922.

Το υλικό αφορά 12 σελίδες μουσικών χειρογράφων διαταγμένες σε ανεξάρτητα φύλλα δεκατεσσάρων τυπωμένων πενταγράμμων ανά σελίδα. Από τη μία πλευρά, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να δημιουργήθηκαν και άλλα τέτοια χειρόγραφα, τα οποία να αποσπάστηκαν από τα υπόλοιπα ή να χάθηκαν ή να καταστράφηκαν. Από την άλλη πλευρά, η μελέτη του μουσικού υλικού που παρουσιάζεται σε αυτά, δεν φανερώνει κάποιο ημιτελές μουσικό τεμάχιο ή άλλο στοιχείο που να υποδηλώνει ότι υπάρχουν επιπλέον χειρόγραφες σελίδες. Στα συγκεκριμένα χειρόγραφα περιλαμβάνονται 12 μουσικά τεμάχια που καταλαμβάνουν από μισή ως τρεις σελίδες το καθένα. Τα περισσότερα κομμάτια αποτελούν μεταγραφές αποσπασμάτων από όπερες και οπερέτες που είχαν παιχθεί στη Σμύρνη τα προηγούμενα χρόνια ή από χορούς του δημοφιλούς αστικού ευρωπαϊκού ρεπερτορίου της εποχής (πόλκες, ταγκό, φοξ-τροτ). Γενικά, μέσω των μεταγραφών οι οπερατικές και οπερετικές μελωδίες διαδίδονταν εκτός θεάτρου, ακόμα και στις πιο λαϊκές τάξεις. Αυτός είναι και ο λόγος που τα έργα διασκευάζονταν, μεταγράφονταν και τεμαχίζονταν σε ταχύτατους ρυθμούς και σε μεγάλες ποσότητες. Αποτελούσαν με αυτόν τον τρόπο στοιχείο ευρύτερης, μαζικής διάδοσης και εμπορικότητας. Μάλιστα, η σχέση ήταν αμφίδρομη, αφού η κυκλοφορία των μεταγραφών αποτελούσε διαφήμιση για το ανέβασμα μιας όπερας/οπερέτας[63].

---

61. Εφ. *Κόσμος*, 22-8-1922, σελ. 2.

62. Πρόκειται για το Αρχείο της Βούλας Βερβέρη-Κουτσουραδή, την οποία και ευχαριστούμε θερμά.

63. Καιτη Ρωμανου, *Έντεχνη ελληνική μουσική στους νεότερους χρόνους*, Αθήνα 2006, Κουλτούρα, σελ. 56.

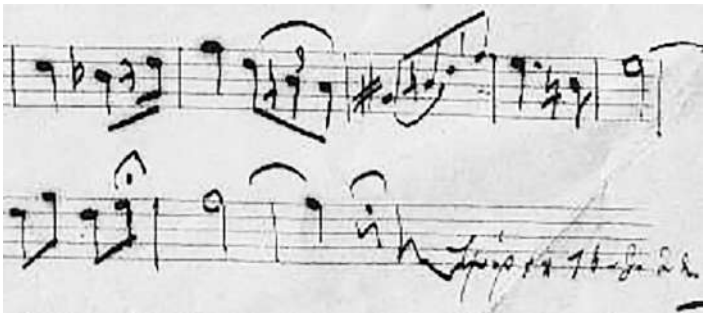

Από τη μελέτη των χειρογράφων προκύπτει ότι πρόκειται για μεταγραφές για βιολί. Αυτό τεκμηριώνεται από τη μελωδική έκταση στην οποία κινούνται οι μελωδίες, η οποία ταυτίζεται με το ρετζίστρο του βιολιού, από την επιλογή τονικοτήτων που ταυτίζονται με αυτές που το βιολί ηχεί καλύτερα (π.χ. σολ μείζονα, ρε μείζονα, ντο μείζονα), από τη χρήση των καλλωπιστικών φθόγγων (επερείσεις, τρίλιες) σε συγκεκριμένους φθόγγους που τεχνικά δίνουν αυτή τη δυνατότητα, από τη χρήση των συζεύξεων προσωδίας που ενώνουν περιορισμένο αριθμό φθόγγων, ώστε να ανταποκρίνονται στις τεχνικές δυνατότητες του δοξαριού (αποκλείοντας το μαντολίνο), από τις συνηχήσεις έως δύο φθόγγων που ανταποκρίνονται στις τεχνικές δυνατότητες του οργάνου και αποκλείουν οποιοδήποτε πνευστό μουσικό όργανο, από την επιλογή των προς συνήχηση φθόγγων, ώστε να ανταποκρίνονται στις τεχνικές δυνατότητες του οργάνου και από τη δακτυλοθεσία που σημειώνεται σε ορισμένα χειρόγραφα (ένδειξη να παιχθεί με 3ο δάκτυλο το μι ύφεση στη 2η σελίδα της *Κάρμεν*).

Το μεγαλύτερο σε έκταση μέρος του υλικού των χειρογράφων (8 σελίδες) αντιστοιχεί σε ρεπερτόριο τεσσάρων μελοδραματικών έργων και μιας Σουίτας. Ορισμένα από αυτά συνδέονται με τις παραστάσεις του ιταλικού θιάσου που προαναφέρθηκαν. Στα χειρόγραφα καταγράφονται οι παρακάτω τίτλοι με συγκεκριμένα χωροχρονικά στοιχεία:

Cavaleria Rusticana, *Σμύρνη 16-8-1922* (2 σελίδες).

Πρόκειται για υλικό από την όπερα *Καβαλερία Ρουστικάνα* του Μασκάνι. Περιλαμβάνει μεταγραμμένες δημοφιλείς μελωδίες της όπερας, όπως η άρια *O lola ch'ai di latti la cammisa* (*Siciliana*). Αυτή η όπερα ανέβηκε στη Σμύρνη από τον ιταλικό θίασο την ίδια ημέρα της συγγραφής του χειρογράφου.

Παλιάτσοι, *Σμύρνη 16-8-1922* (1 σελίδα).

Πρόκειται για υλικό από την όπερα *Παλιάτσοι* του Λεονκαβάλο. Περιλαμβάνει μελωδικό υλικό από δημοφιλείς μελωδίες της όπερας, όπως την

άρια *Vesti La Giubba*. Η όπερα ανέβηκε την ίδια ημέρα της συγγραφής του χειρογράφου.

Pot pouri Carmen, Σμύρνη 15-8-1922 (3 σελίδες).

Πρόκειται για μεταγραφή διάφορων μερών από τις δύο ορχηστρικές Σουίτες της όπερας *Κάρμεν* του Ζορζ Μπιζέ. Στη μεταγραφή περιλαμβάνονται τα εξής μέρη: *Les Toréadors* από την 1η Σουίτα, καθώς και *Habanera* και *Danse Boheme* από τη 2η Σουίτα.

Lucia (Donizeti), Σμύρνη 16-8-1922 (1,5 σελίδα).

Περιλαμβάνει διάφορες μελωδίες από την όπερα *Lucia di Lammermoor* του Donizetti, όπως το Χορικό *Per te d'immenso*, τα ντουέτα *Il pallor funesto orrendo, Soffriva nel pianto*, το κουαρτέτο *Sconsigliato! In queste porte chi ti guida* κ.ά.

Arlesiene (μισή σελίδα, συμπληρώνοντας την προηγούμενη).

Πρόκειται για μεταγραφή του Μενουέτου από τη 2η Σουίτα *Αρλεζιάνα* του Μπιζέ. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεταγραφή είναι στην ίδια τονικότητα με το πρωτότυπο.

Το μικρότερο σε έκταση μέρος των χειρογράφων (4 σελίδες) αντιστοιχεί σε περισσότερους τίτλους (7 μουσικά κομμάτια) που αντιστοιχούν σε οπερέτες, επιθεωρήσεις και άλλο δημοφιλές υλικό της εποχής. Ας σημειωθεί ότι πολλά από αυτά αντιστοιχούν σε έργα που συνδέονται με τις παραστάσεις του θιάσου Αφεντάκη[64] που ανέβηκαν στη Σμύρνη περίπου ενάμιση χρόνο πριν τη σύνταξη των χειρογράφων:

Τιπ-τοπ, Σμύρνη 15-8-1922 (1 σελίδα).

Το μουσικό υλικό αντιστοιχεί στο τραγούδι *Αχ η φτωχειά* [*Polka-Duetto, Ρι-ρή-Περλερές*], από την οπερέτα του Θεόφραστου Σακελλαρίδη *Δις Τιπ-Τοπ* (*Η δεσποινίς Τιπ Τοπ*). Το έργο φαίνεται ότι παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην Αθήνα το 1916. Από τον εκδοτικό οίκο *Μυστακίδης, Ευσταθιάδης & Μακρής* κυκλοφόρησαν παρτιτούρες των τραγουδιών *Τουμ λα λα*, *Ανδαλούζα* (duettino), *Θέλω σφιχτά να σ' αγκαλιάσω* (valse duetto), *Αχ κορίτσια να ξέρατε* (duetto), *Αχ η φτώχεια* (polka duetto) με ένδειξη *Tempo di* polka[65], ενώ ανάμεσα στα τραγούδια που ηχογραφήθηκαν σε δίσκους 78 στροφών περιλαμβάνεται το *Τιπ Τοπ - Αχ η φτωχιά*[66].

---

64. Βλ. και Μ. Παρθ., *Το ιταλικό Μελόδραμα*, εφ. *Πατρίς*, 18-8-1922, σελ. 2.

65. Ορισμένες εκδοχές των παρτιτούρων είναι διαθέσιμες στη Μουσική Βιβλιοθήκη Λίλιαν Βουδούρη, Digital Collections https://digital.mmb.org.gr/digma/ [τελευταία πρόσβαση 30-11-2022]

66. Πρόκειται για ηχογράφηση του 1920 στη Νέα Υόρκη με τραγουδίστρια την Μαρία Παπαγκίκα, βλ. Αρχείο Κουνάδη, "Τιπ Τοπ - Αχ η φτωχιά", 2019, https://vmrebetiko.gr/item?id=11135 [τελευταία πρόσβαση 30-11-2022].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στις 5 Αυγούστου 1919 είχε ηχογραφηθεί η *Πόλκα Τιπ-Τοπ* στα στούντιο της Victor στη Νέα Υόρκη, με συντελεστές τους Γιώργο Μακρυγιάννη (βιολί), Κώστα Καστρουνή (τσίμπαλο) και Μαρία Σμυρναία (τραγούδι)[67]. Ανάμεσα στις πόλεις που ανέβηκε η συγκεκριμένη οπερέτα περιλαμβάνεται και η Σμύρνη, όπως, για παράδειγμα, η παράσταση από τον θίασο Αφεντάκη[68]. Πάντως, σε συνδυασμό με το δίκτυο αναπαραγωγής ηχογραφημένου υλικού που καταγράφεται στην πόλη[69], φαίνεται ότι το τραγούδι γνωρίζει μία αξιοσημείωτη διάδοση. Παρακάτω παρατίθενται τα πρώτα μέτρα του τραγουδιού στην αρχική του έκδοση και σε δύο μεταγραφές του (Παπαγκίκα και χειρόγραφο):

Παρτιτούρα πιάνου (δεξί χέρι) – εισαγωγή – χ.χ.

Μεταγραφή εκδοχής [Παπαγκίκα] – εισαγωγή – 1920

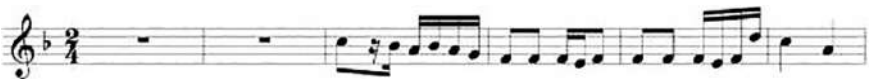

Παρτιτούρα χειρογράφου – εισαγωγή – 1922

Από τα παραπάνω παραδείγματα γίνεται φανερή η σχέση του τραγουδιού με τις μεταγραφές του. Στην περίπτωση της Παπαγκίκα η διαφοροποίηση έγκειται στη μονοφωνική απόδοση του τραγουδιού, ενώ στο χειρόγραφο η διαφοροποίηση έγκειται στην αλλαγή της τονικότητας και στην προσαρμογή του υλικού στις τεχνικές δυνατότητες του βιολιού.

---

67. Ν. Διονυσοπουλος, *Γιώργος Μακρυγιάννης ο «Νισύριος». Ιστορικές ηχογραφήσεις 1917-1919 με το βιολί του Γιώργου Μακρυγιάννη*, Αθήνα 2011, Μορφωτικό Πολιτιστικός Εξωραϊστικός Σύλλογος Νισύρου, σελ. 44 και σελ. 51 και Αρχείο Κουνάδη, "Πόλκα Τιπ-Τοπ", 2019, https://vmrebetiko.gr/item?id=11243 [τελευταία πρόσβαση 30-11-2022].

68. Χ.Σ. Σολομωνιδης, *Το θέατρο...*, *ό.π.*, σελ. 257.

69. Α. Καλυβιωτης, *Σμύρνη. Η μουσική ζωή...*, *ό.π.*, σσ. 50-64.

Γλυκειά Νανά, Σμύρνη 16-8-1922 (1 σελίδα μαζί με το *Καθώς περνούν*).

Η οπερέτα *Η Γλυκιά Νανά* του Θεόφραστου Σακελλαρίδη ολοκληρώθηκε το 1921 και ανέβηκε από τον θίασο Μηλιάδη[70]. Ορισμένες παρτιτούρες τραγουδιών του έργου κυκλοφόρησαν ευρέως και σε αρκετές επανεκδόσεις[71]. Το περιεχόμενο του χειρογράφου αντιστοιχεί στην έκδοση του τραγουδιού *Η Γλυκειά Νανά* (για φωνές και πιάνο). Και οι δύο παρτιτούρες βρίσκονται σε περιβάλλον Ρε μείζονας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αυτάρκεια της μελωδικής γραμμής του χειρογράφου. Στα πρώτα τέσσερα μέτρα η μελωδία αντιστοιχεί στη μελωδία της εισαγωγής, περίπου όπως παρουσιάζεται από την υψηλότερη φωνή στο δεξί χέρι του πιάνου. Ωστόσο, στη συνέχεια, η μελωδία του χειρογράφου ακολουθεί τη μελωδία της φωνής του τραγουδιού, χωρίς να περιλαμβάνει τις μελωδικο-ρυθμικές απαντήσεις που παρουσιάζονται από το πιάνο.

Καθώς περνούν (Μοντέρνα Καμαριέρα), Σμύρνη 16-8-1922.

Η *Μοντέρνα Καμαριέρα* είναι η πρώτη οπερέτα του Νίκου Χατζηαποστόλου που ανέβηκε το 1916 από τον θίασο *Παπαϊωάννου*[72]. Στις παρτιτούρες που κυκλοφόρησαν περιλαμβάνεται το τραγούδι *Καθώς περνούν τα όνειρά μας*[73], το υλικό του οποίου αντιστοιχεί στο χειρόγραφο με τίτλο *Καθώς περνούν (Μοντέρνα Καμαριέρα).* Ας σημειωθεί ότι το τραγούδι έχει παρουσία και στη δισκογραφία των 78 στροφών. Στην αντιπαραβολή του μουσικού υλικού αναδεικνύονται οι διαφορές, τόσο σε επίπεδο γραφής (βλ. βιολιστική γραφή) όσο και στη μορφή:

Παρτιτούρα πιάνου (δεξί χέρι) – εισαγωγή – χ.χ.

Παρτιτούρα χειρογράφου – εισαγωγή – 1922

70. Τ. Καλογεροπουλος, *Το λεξικό της ελληνικής μουσικής, από τον Ορφέα έως σήμερα Τ. Ε΄*, Αθήνα 1998, Γιαλελλή, σελ. 314.

71. Π.χ. εκδοτικός οίκος *Μουσική* Ζαχαρία Μακρη, Μουσική Βιβλιοθήκη Λίλιαν Βουδούρη, Digital Collections, https://digital.mmb.org.gr/digma/handle/123456789/59347 [τελευταία πρόσβαση 30-11-2022].

72. Στον συγκεκριμένο θίασο προσλήφθηκε ως διευθυντής ορχήστρας το 1910, Τ. Καλογεροπουλος, *Το λεξικό της ελληνικής μουσικής, από τον Ορφέα έως σήμερα, Τ. ΣΤ΄*, Αθήνα 1998, Γιαλλελή, σελ. 492.

73. Έκδοση *Γεωργίου Δ. Φέξη*, Αρχείο ΕΡΤ https://archive.ert.gr/53648/ [τελευταία πρόσβαση 30-11-2022].

Στη Σμύρνη, από τον Ιούνιο ως τον Οκτώβριο του 1919 ανέβηκαν από τον θίασο *Αφεντάκη* στο θέατρο *Ολύμπια* και αργότερα στο *Θέατρο Σμύρνης* αρκετές βιενέζικες, αλλά και ελληνικές οπερέτες, ανάμεσα στις οποίες και η *Μοντέρνα Καμαριέρα*[74].

Γλεντσέδες, Σμύρνη 16-8-1922 (1 σελίδα μαζί με την *Polca*).

Σε ένα φύλλο χειρογράφων παρουσιάζεται σε έκταση 6 συστημάτων μουσικό υλικό με τίτλο *Γλεντσέδες*. Το υλικό παρουσιάζεται με οπλισμό σολ μείζονας, ενώ έχει έντονα τροπικά στοιχεία χουζάμ και σεγκιάχ. Σε επίπεδο ρυθμού, είναι διαταγμένο σε 7/8, παραπέμποντας σε χορό καλαματιανό. Πρόκειται για το τραγούδι που περιλαμβάνεται στην επιθεώρηση *Ο Παπαγάλος* του Αντώνη Βώττη [του 1920][75], όπως προκύπτει από τις σχετικές μουσικές εκδόσεις[76]. Χωρίς να μπορεί να εξακριβωθεί αν όντως παίχτηκε στη Σμύρνη *Ο Παπαγάλος* [του 1920] (και όχι παλιότερος), δεν μπορεί να είναι τυχαία η αναφορά περί παρουσίασης του συγκεκριμένου έργου από τον θίασο Αφεντάκη[77].

Polca, Σμύρνη 16-8-1922.

Η συγκεκριμένη πόλκα ακολουθεί τα μορφολογικά και μελωδικά πρότυπα ανάλογων συνθέσεων που ήδη από τον 19ο αιώνα δημιουργούνταν σε διάφορα Ευρωπαϊκά κέντρα. Αποτελείται από δύο μέρη, το πρώτο σε ρε μείζονα και το δεύτερο στην IV (σολ μείζονα).

Αϊσά (Φοξ-τροτ), Σμύρνη 16-8-1922 (1 σελίδα μαζί με το *Tango du Reve*)

Αυτό το κομμάτι φαίνεται ότι παίχθηκε πέντε μέρες νωρίτερα (11-8) από την μπάντα του Στρατού της Μ. Ασίας. Το περιεχόμενο τοποθετείται σε ρε μείζονα και διαρθρώνεται σε διμερή μορφή, όπως ανάλογες συνθέσεις που έγιναν εξαιρετικά δημοφιλείς από το 1910 έως το 1930.

Tango du Rêve

Πρόκειται για το μουσικό υλικό του δημοφιλούς τραγουδιού της εποχής *Le Tango du Rêve* (σύνθεση του Edouard Van Malderen), του οποίου παρτιτούρες (π.χ. Editions L. Maillochon, 1919) και διάφορες ηχογραφήσεις εκδόθηκαν ως

74. Χ.Σ. Σολομωνιδης, *Το θέατρο…*, *ό.π.*, σσ. 249-250.

75. Ας σημειωθεί ότι το έργο αυτό δεν έχει σχέση με τον *Παπαγάλο της Σμύρνης* των Σύλβιου-Καρακάση.

76. Βλ. εκδοχή *Edition Moderne*, Μουσική Βιβλιοθήκη Λίλιαν Βουδούρη, Digital Collections, https://digital.mmb.org.gr/digma/handle/123456789/55051 [τελευταία πρόσβαση 30-11-2022] και εκδοχή *Μουσικού Οίκου Μιχαήλ Καζάζη*, Αρχείο Κουνάδη, "Οι γλεντζέδες", 2019, https://vmrebetiko.gr/item?id=2217 [τελευταία πρόσβαση 30-11-2022].

77. Χ.Σ. Σολομωνιδης, *Το θέατρο…*, *ό.π.*, σσ. 255-257.

το 1922. Σε κάποιες από αυτές, μάλιστα, τεκμηριώνεται η σύνδεσή του με το θέατρο (π.χ. απόδοση από τον Γάλλο τενόρο Louis Gazette, ένα όνομα συνδεδεμένο με την *Opéra-Comique*)[78].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το ρεπερτόριο και οι μουσικές πρακτικές στη Σμύρνη κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα δείχνουν ένα πολυποίκιλο πολιτιστικό μωσαϊκό με επίκεντρο το θέατρο. Τα μουσικά χειρόγραφα που μελετήθηκαν αφορούν ένα μέρος των βιολιστικών πρακτικών στη Σμύρνη. Η μεταγραφή οπερατικών/οπερετικών μελωδιών, αλλά και δημοφιλών ευρωπαϊκών χορών για βιολί έδινε τη δυνατότητα αυτό το ρεπερτόριο να διαδοθεί μαζικά και να περάσει στα λαϊκά στρώματα της πόλης. Ένα σημαντικό μέρος του υλικού των μεταγραμμένων κομματιών των χειρογράφων συνδέεται με την τελευταία σημαντική καταγεγραμμένη μουσικοθεατρική δραστηριότητα (Θίασος Αφεντάκη, από το 1919 και μετά) και αφορά συγκεκριμένες παραστάσεις οπερετών και επιθεωρήσεων στην πόλη. Επίσης, ένα άλλο μέρος των χειρογράφων συνδέεται, τόσο σε επίπεδο ημερομηνιών όσο και σε επίπεδο ρεπερτορίου, με την παρουσία του ιταλικού θιάσου στην πόλη τον Αύγουστο του 1922. Σύμφωνα με τα παραπάνω, φαίνεται ότι η επιρροή του θεάτρου στις μουσικές πρακτικές και το ρεπερτόριο της Σμύρνης εξακολουθεί να είναι καθοριστική, μέχρι τις τελευταίες μέρες πριν την καταστροφή.

78. *Le Tango du Reve (Madleren) chanté par Monsieur Gazette de l' Opéra-Comique* (1920).

ΕΙΡΗΝΑ ΡΟΥΣΟΓΙΑΝΝΑΚΗ
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ: ΨΗΦΙΔΕΣ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ *ΣΤΟΥ ΧΑΤΖΗΦΡΑΓΚΟΥ* ΤΟΥ ΚΟΣΜΑ ΠΟΛΙΤΗ

Το 1962, σαράντα χρόνια έπειτα από τη Μικρασιατική Καταστροφή, ο Κοσμάς Πολίτης αρχίζει να δημοσιεύει στο περιοδικό *Ταχυδρόμος* το μυθιστόρημα *Στου Χατζηφράγκου*. Σύμφωνα με τον Peter Mackridge, ο οποίος έχει επιμεληθεί την έκδοση του μυθιστορήματος στη Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη της Εστίας, ο Κ. Πολίτης στο μυθιστόρημα, «με το λαϊκό ύφος και τα άφθονα ηθογραφικά στοιχεία που χρησιμοποίησε, είχε πάψει να είναι κοσμοπολίτης κι έγινε Ρωμιός»[1]. Ο τίτλος του μυθιστορήματος παραπέμπει στην ονομασία μιας λαϊκής συνοικίας της Σμύρνης. Στο εισαγωγικό παράθεμα (μότο) του μυθιστορήματος «Καταφέρανε να 'χω στην πατρίδα μου το αίσθημα του ραγιά», η χρήση της έννοιας του *ραγιά* παραπέμπει στο βίωμα του αλύτρωτου ελληνισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας και έπειτα. *Στου Χατζηφράγκου*, ο όρος προσλαμβάνει νέα σημασία. Κατά τον Mackridge, στο μυθιστόρημα αναπαρίσταται το βίωμα των Μικρασιατών προσφύγων στον ελλαδικό χώρο, οι οποίοι νιώθουν ξένοι στην ίδια τους την πατρίδα[2], ανελεύθεροι, ραγιάδες.

Σαφής αναφορά στα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής γίνεται στην «Πάροδο», μέσα από τη βιωματική προοπτική του Γιακουμή του Μπαξεβάνη. Ωστόσο, σε ολόκληρο το έργο απαντούν αναφορές στα *τραγικά* γεγονότα της Καταστροφής του '22, μέσα από συμβολικές αναπαραστάσεις.

Στη μελέτη αυτή θα επιχειρήσουμε μια προσέγγιση του μυθιστορήματος *Στου Χατζηφράγκου* μέσα από την ιστορική προοπτική του δράματος της Μικράς Ασίας. Θα επιχειρήσουμε να δείξουμε τον τρόπο με τον οποίο η ιστορία αναδύεται μέσα από τον λογοτεχνικό μύθο.

---

1. Peter Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου *Στου Χατζηφράγκου*», στον τόμο Κοσμάς Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου. Τα σαραντάχρονα μιας χαμένης πολιτείας*, επιμέλεια Peter Mackridge, Αθήνα 1993, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. 27-28*.

2. Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου...», *ό.π.*, σελ. 32*.

Η Μικρασιατική τραγωδία

Όλοι οι μελετητές, φιλόλογοι όπως ο Mackridge[3], διπλωμάτες της εποχής της Καταστροφής όπως ο Bareilles[4], σύγχρονοι ιστορικοί όπως ο Llewellyn Smith[5], αλλά και πολιτικοί της εποχής της Καταστροφής, όπως ο Winston Churchill[6] θεωρούν και ονομάζουν τραγικό το βίωμα της Καταστροφής. Συγγραφείς όπως ο Κοσμάς Πολίτης *Στου Χατζηφράγκου* πραγματεύονται το μικρασιατικό δράμα με τραγικούς όρους[7]. Ενδεικτικό για το γεγονός αυτό είναι ο τίτλος «Πάροδος» για το κεφάλαιο του *Χατζηφράγκου* στο οποίο ο Κοσμάς Πολίτης αφηγείται τα γεγονότα της Καταστροφής. Έπειτα, το γεγονός ότι αφηγείται τα γεγονότα της Καταστροφής μέσα από το δραματικό προσωπείο του Γιακουμή παραπέμπει στην τραγωδία και προσδίδει δραματικότητα στο κείμενο.

ΜΥΘΟΣ

Όψεις του μύθου

Σύμφωνα με τον Mackridge, τα τρία κύρια πρόσωπα στο μυθιστόρημα βιώνουν το καθένα το δικό του δράμα. *Στου Χατζηφράγκου*, «το δράμα του Παντελή είναι μάλλον ερωτικό· του παπα-Νικόλα ιδεολογικό και διανοητικό· του Σταυράκη υπαρξιακό»[8]. Τα τραγικά βιώματα των προσώπων του μυθιστορήματος προοιωνίζονται την τραγωδία της Σμύρνης που θα καταστραφεί στα 1922. Στην τραγική θεματική του μυθιστορήματος εγγράφονται επιμέρους τραγικοί μύθοι. *Στου Χατζηφράγκου*, πέρα από το τραγικό νόημα, η τραγικότητα ενοικεί και στην αισθητική του μυθιστορήματος γενικότερα: τα παιδιά αντιπροσωπεύουν τους αγγέλους/αγγελιαφόρους, οι γειτόνισσες τον τραγικό χορό, υπάρχει τραγική ειρωνεία και, στην ιστορία του Αρίστου και του Σταυράκη, τραγική *καταστροφή*[9].

---

3. Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου...», *ό.π.*

4. Bertrand Bareilles, *Το Ανατολικό δράμα. Από την Αθήνα στην Άγκυρα*, μτφρ. Σοφη Κωτσακη-Δρετακη, Ηράκλειο 2013, Δήμος Ηρακλείου-Βικελαία Βιβλιοθήκη, σελ. 85, σελ. 107.

5. Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία. 1919-1922*, μτφρ. Λινα Κασδαγλη, 3η ανατύπωση, Αθήνα 2022, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σελ. 19.

6. Winston Churchill στον τόμο Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας*, *ό.π.*, σελ. 9.

7. Βλ. και Π.Κ. Κιτρομηλιδης, «Πρόλογος», Ηλίας Βενέζης, *Η «Κιβωτός» του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, επίμετρο Αλληλογραφία Ηλία Βενέζη-Μέλπως και Οκτάβιου Μερλιέ, πρόλογος Π.Μ. Κιτρομηλίδη, φιλολογική επιμ.-σημειώσεις Χ.Λ. Καραογλου, Αθήνα 2001, Το Βήμα, 11· O. Merlier, στον τόμο Ηλιας Βενεζης, *Η «Κιβωτός» του Μικρασιατικού Ελληνισμού...*, *ό.π.*, σελ. 168.

8. Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου...», *ό.π.*, σελ. 36*.

9. Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου...», *ό.π.*, σελ. 49*, σελ. 58*.

Σύμφωνα με τον Mackridge, ο Αρίστος και ο Σταυράκης είναι καταδικασμένοι σε θάνατο διότι η πρώτη γυναίκα την οποία βλέπουν γυμνή είναι νεκρή. Η νεκρὴ κοπέλα την οποία ανακαλύπτουν ο Αρίστος και ο Σταυράκης, στο επίπεδο του μύθου, αντιπροσωπεύει την αρχαία θεά Άρτεμη, όπως φαίνεται σε διάλογο των δυο παιδιών (120). Στην αρχαία μυθολογία, η Άρτεμις ήταν προστάτιδα της αγνότητας, μια εκδικητική παρθένα θεά. Παρουσιάζεται να εκδικείται όντα τα οποία την επιθύμησαν ή την είδαν γυμνή· θνητούς, όπως ο Ακταίων, προσωποποιημένα στοιχεία της φύσης, όπως ο Αλφειός[10].

ΙΣΤΟΡΙΑ

Πρώτος ο Mackridge υποστήριξε ότι η ίδια η πόλη της Σμύρνης πρωταγωνιστεί στο μυθιστόρημα[11]. Η Καστρινάκη, με αφορμή την παραπάνω άποψη, την οποία υιοθετεί, προχωρεί σε μια ερμηνεία των συμβολικών δομών του μυθιστορήματος[12]. Στο επίπεδο του πολιτικού συμβολισμού, σύμφωνα με την Καστρινάκη, η νεκρή κοπέλα την οποία ανακαλύπτουν ο Αρίστος και ο Σταυράκης στην τοποθεσία Μερσινλί αντιπροσωπεύει την ίδια τη Σμύρνη[13]. Η νεκρή κοπέλα ονομάζεται «νεράιδα» (206-207) και είναι πολύ πιθανόν να αντιπροσωπεύει τη «νεράιδα Μικρασία» που η Σμύρνη είναι «μαργαριτάρι στα μαλλιά [της]» κατά τον Παλαμά[14]. Όπως η νεκρή κοπέλα, οι Σμυρνιώτες βίωσαν στο 1922 την απώλεια, την καταστροφή, τα μαρτύρια, τον θάνατο. Ειδικότερα, η νεκρή κοπέλα αντιπροσωπεύει τις κόρες της Σμύρνης που κακοποιήθηκαν, βιάστηκαν, σφάχτηκαν μέσα στις φλόγες. Ο καβγάς των δυο αγοριών για τη νεκρή νεράιδα, τη «νεράιδα Μικρασία», παραπέμπει στις γεωπολιτικές συνθήκες οι οποίες οδήγησαν στην Καταστροφή.

---

10. *Παγκόσμια Μυθολογία*, Αθήνα 2008, Εκδοτική Αθηνών, σσ. 101-102, λήμμα «Άρτεμις».

11. Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου...», *ό.π.*, σελ. 32*, σελ. 36*.

12. Αγγελα Καστρινακη, «Ρεαλιστικές και συμβολικές δομές *Στου Χατζηφράγκου* του Κοσμά Πολίτη», στον τόμο Έλενα Κουτριανού και Έλλη Φιλοκύπρου (επιμ.), *Μα τι γυρεύουν οι ψυχές μας ταξιδεύοντας; Αναζητήσεις και αναμνήσεις των Ελλήνων λογοτεχνών του Μεσοπολέμου (1918-1939). Διεθνές Συνέδριο προς τιμήν του Peter Mackridge. Καλαμάτα 18-19 Μαΐου 2017*, Αθήνα 2018, Νεφέλη, σσ. 179-152.

13. Καστρινακη, «Ρεαλιστικές και συμβολικές δομές...», *ό.π.*, σελ. 187.

14. Σύμφωνα με τον Παλαμά η Σμύρνη είναι το «μαργαριτάρι στα μαλλιά της νεράιδας Μικρασίας», βλ. Δρ. Ζωη Ν. Μαργαρη, «"Έτσ' ήταν στη Σμύρνη μουρέλι μ'": Ενθυμήματα της μουσικοχορευτικής ζωής της Σμύρνης στη Λέσβο», Ιωαννης Καραχριστος-Παρασκευας Ποτηροπουλος (επιμ.), *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17ος αι.-1922). Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Υμηττός, 20-23 Σεπτεμβρίου 2012*, Αθήνα 2016, Εθνικό Τυπογραφείο, σελ. 345.

Κοινωνική διαστρωμάτωση

Ο Mackridge έχει παρατηρήσει ότι *Στου Χατζηφράγκου* ο Κ. Πολίτης επιλέγει μια λαϊκή συνοικία της Σμύρνης, για να αποτυπώσει τη ζωή του «κοσμάκη» και όχι των πλουσίων, στους οποίους μόνο σποραδικά και κατ' εξαίρεση αναφέρεται[15]. Η επιλογή να αποτυπώσει περισσότερο τη λαϊκή, παρά τη μεγαλοαστική ζωή θα πρέπει να εξηγηθεί από τη σοσιαλιστική ιδεολογία του συγγραφέα. Ακόμη, ο Κ. Πολίτης δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη ζωή των παιδιών, παρά των ενηλίκων[16]. Ήδη από την εποχή της *Eroica* (1937) έχει γίνει φανερή η έλξη που ασκεί στον συγγραφέα η παιδική ηλικία.

Μια πολυπολιτισμική, κοσμοπολίτικη πόλη

Οι αγώνες ναυσιπλοΐας με τους οποίους ξεκινά το μυθιστόρημα υποδηλώνουν τον ανταγωνισμό των διαφορετικών εθνοτήτων από τις οποίες συντίθεται ο πληθυσμός της Σμύρνης. Οι πρόξενοι/διπλωμάτες (κονσόλοι) των διαφορετικών εθνοτήτων παρακολουθούν τους αγώνες (7-8). Γίνεται λόγος για ελληνική, γαλλική («φραντσέζικη»), ιταλική, αγγλική («εγγλέζικη»), ολανδέζικη, γερμανική σημαία («παντιέρα») στα σπίτια της προκυμαίας. Καθεμιά από τις εθνότητες θα παίξει τον δικό της ρόλο στην τύχη της Σμύρνης. Γίνεται, ακόμη, αναφορά στις τουρκικὲς συνοικίες («τουρκομαχαλάδες») και στην εβραϊκή συνοικία («οβραιακή»).

Από τον 17ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα, η Σμύρνη είναι μια πολυπολιτισμική μητρόπολη, μια ανερχόμενη οικονομική δύναμη της Ανατολικής Μεσογείου[17], στο μεταίχμιο μεταξύ Δύσης και Ανατολής[18], το «μικρό Παρίσι της Ανατολής»[19]. Σύμφωνα με τον Georgelin, «στις αρχές του 20ού αιώνα, η

---

15. Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου...», *ό.π.*, σσ. 33-34*.

16. Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου...», *ό.π.*

17. Σχετικά με τη Σμύρνη ως οικονομικό κέντρο, βλ. Όλγα Κατσιαρδη-Hering, «Σμύρνη, χώρος και κοινωνικές εξελίξεις. Στο δίκτυο των πόλεων-λιμανιών της Ανατολικής Μεσογείου», Καραχρηστος, Ποτηροπολος (επιμ.), *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου...*, *ό.π.*, σσ. 73-91· Μαρια-Χριστινα Χατζηιωανου, «Η συγκρότηση των χριστιανικών εμπορικών δικτύων στην Οθωμανική Σμύρνη, 18ος-19ος αι.», Καραχρηστος-Ποτηροπουλος (επιμ.), *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου...*, *ό.π.*, σσ. 95-109· Elena Frangakis-Syrett, «Trade, Capital and Credit in the Long 18th Century: The case of Smyrna», *ό.π.*, σσ. 111-125· Γιωργος Καραμπελιας, «Ο "καημός της ρωμιοσύνης" – η Σμύρνη ως η επιτομή ενός επιβεβλημένου μεταπρατισμού», Καραχρήστος-Ποτηρόπουλος, *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου...*, *ό.π.*, σσ. 127-140.

18. Γιωργος Καραμπελιας, «Ο "καημός της ρωμιοσύνης"», *ό.π.*, σελ. 38

19. Νικος Βικετος, «Χαιρετισμοί»: Καραχρηστος-Ποτηροπουλος (επιμ.), *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου...*, *ό.π.*, σελ. 70· Παυλινα Νασιουτζικ, *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα. Η συνάντηση της αγγλοσα-*

Σμύρνη είναι μια πόλη 300.000 κατοίκων [...]. 245.000 Οθωμανοί υπήκοοι ζουν στη Σμύρνη, μεταξύ των οποίων συναντάμε: 90.000 μουσουλμάνους, 110.000 Έλληνες ραγιάδες, 30.000 Εβραίους ραγιάδες και 15.000 Αρμένιους ραγιάδες. Υπάρχουν επίσης 55.000 ξένοι εγκαταστημένοι στη Σμύρνη, μεταξύ των οποίων 30.000 Έλληνες υπήκοοι, 10.000 Ιταλοί, 2.000 Γάλλοι, 1.200 Βρετανοί και 10.000 άλλοι Ευρωπαίοι». Στα 1914-15, ο πληθυσμός υπολογίζεται σε 500.000 κατοίκους, κατανεμημένους σε κάτι λιγότερο από 30% Τούρκους, 64% Έλληνες, 4% Εβραίους, 2% Αρμένιους και περί τους 2.000 "ξένους"»[20]. Στα 1920, η Σμύρνη είχε πληθυσμό 365.000 κατοίκων: 80.000 Τούρκοι, 165.000 Έλληνες, 40.000 Αρμένιους, 55.000 Ιουδαίους και 25.000 Ευρωπαίους[21]. Η Σμύρνη είναι ένα πολυπολιτισμικό ανερχόμενο εμπορικό και πολιτισμικό κέντρο.

Η κοινωνία της Σμύρνης βρίσκεται ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει η αγάπη του παπα-Νικόλα για το ούτι του Εβραίου παιχνιδιάτορα σιορ Ζαχαρία και ο έρωτας του νεαρού Παντελή για την επίσης Εβραία σύζυγο του σιορ Ζαχαρία σιόρα Φιόρα. Φιόρα σημαίνει άνθος, γιατί το ερωτικό συναίσθημα κάνει την ψυχή να ανθίζει.

Τέχνη

Ο καρσιλαμάς και το ζεϊμπέκικο ήταν αγαπημένοι χοροί στη Σμύρνη[22] και *Στου Χατζηφράγκου* αντιπαρατίθενται στην ευρωπαϊκή πόλκα[23].

Έπειτα, στη Σμύρνη η μουσική ήταν μέρος της καθημερινής ζωής και είχε τις αφορμές του στις χαρές και τις λύπες των ανθρώπων[24]. Στου Χατζηφράγκου, ο μικρός Παντελής αυτοσχεδιάζει ένα τραγούδι με αφορμή τον καημό του για το τυφλό αδερφάκι του (82-85). Στα 1889 δημιουργήθηκαν οι δι-

---

ξονικής σκέψης με την ελληνική, Αθήνα 2002, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σελ. 92· στον Ιδιο Τομο, *ό.π.*, σελ. 108.

20. Hervé Georgelin, *Σμύρνη. Από τον κοσμοπολιτισμό έως τους εθνικισμούς*, μετάφραση Μαρία Μαλαφέκα, Αθήνα 2007, Κέδρος, σελ. 51.

21. Κυριακος Τσαγκριδης, *Από την ουτοπία στον τόπο. Η πόλη της Σμύρνης*, Αθήνα 2001, Leader Books, σσ. 50-51.

22. Αικατερινη Πολυμερου-Καμηλακη, *«Ζωντανή συλλογική μνήμη»* στον τόμο *«Σήκω ψυχή μου». Εικόνες και μουσικές των προσφύγων του '22*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων 2022, 12· Στον Ιδιο *τόμ.*, σελ. 45, σελ. 55, σελ. 121 κλπ.· Διδω Σωτηριου, *Ματωμένα χώματα*, Αθήνα, Κέδρος 1983, σελ. 20.

23. Πολιτης, *Στου Χατζηφράγκου*, *ό.π.*, 96· βλ. σχετικά Δρ. Ζωη Ν. Μαργαρη, «"Έτσ' ήταν στη Σμύρνη μουρέλι μ'": Ενθυμήματα της μουσικοχορευτικής ζωής της Σμύρνης στη Λέσβο» στον τόμο Καραχρηστος-Ποτηροπουλος (επιμ.), *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου...*, *ό.π.*, σσ. 348, 352.

24. Λαμπρος Λιαβας, «Οι προσφυγικές μνήμες και ο ρόλος του τραγουδιού» στον τόμο *«Σήκω ψυχή μου». Εικόνες και μουσικές των προσφύγων του '22*, *ό.π.*, σελ. 24.

άφορες εστουδιαντίνες, δηλαδή ολιγομελείς μουσικές ομάδες[25]. *Στου Χατζηφράγκου* γίνεται αναφορά στη «Σμυρναίικη Εστουδιαντίνα», «τα Πολιτάκια»[26].

Οικονομία

Στην ενότητα της «Παρόδου», ο Γιακουμής ο Μπαξεβάνης περιγράφει τα τσερκένια, δηλαδή τους χαρταετούς των νέων της Σμύρνης. Οι διαφορετικές εθνότητες των τσερκενιών (Τούρκος, Φραντσέζος, Έλληνας, Αμερικάνος) καθρεφτίζουν τις εθνότητες που έπαιξαν κύριο ρόλο στο ιστορικό πεπρωμένο της πόλης της εποχής πριν από την Καταστροφή:

> Το πιο φτηνό τσερκένι, ήτανε ο Τούρκος: ένα μονοκόμματο κόκκινο χαρτί, με κολλημένα πάνω το μισοφέγγαρο και τ' άστρο. Ύστερα ερχότανε ο Φραντσέζος, μπλου, άσπρο, κόκκινο, κολλημένα πλάι πλάι με τσιρίσι. Ακόμα πιο ακριβός ήτανε ο Έλληνας. Βλέπεις, για την ελληνικιά παντιέρα, χρειάζονται πολλές λουρίδες, άσπρες και γαλάζιες, χώρια ο σταυρός στη μια γωνιά, και ήθελε δουλειά το κόλλημα. Στο κόστος τού παράβγαινε ο Αμερικάνος, κόκκινες και άσπρες λουρίδες, και τ' άστρα στη γωνιά. Μα πιο ακριβό απ' ούλα τα τσερκένια [...] ήτανε το μπακλαβουδωτό. [...]. (142)

Οι εθνότητες των τσερκενιών και η άμιλλά τους στο οικονομικό κόστος, αντικατοπτρίζουν γεωπολιτικούς και οικονομικούς συσχετισμούς των εθνοτήτων της Σμύρνης. Σύμφωνα με τον Γάλλο διπλωμάτη Bareilles:

> Η Τουρκία υπήρξε πάντοτε φτωχή, αλλά από τους ηγέτες της δεν έλλειψε ποτέ το χρήμα. Είναι η μόνη χώρα στον κόσμο όπου η κατάσταση των οικονομικών δεν έχει καμιά σχέση αιτίας-αιτιατού με τις γενικές οικονομικές συνθήκες. Στην ουσία, οι ιθύνοντες δίνουν ό,τι θέλουν. [...][27].

Όπως υποστηρίζει ο Bareilles, η Τουρκία είναι μια χώρα με ευκατάστατους άρχοντες και φτωχούς αγρότες. Οι δεύτεροι «δεν λογαριάζ[ουν] πολύ ούτε το

---

25. Γιωργος Κωσταντζος, «Η γέννηση και η εξέλιξη της λόγιας μουσικής της Σμύρνης. Καταγραφές-Επιρροές-Συνθέτες», Καραχρηστος-Ποτηροπουλος (επιμ.), *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου*, *ό.π.*, 336.

26. Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου...», *ό.π.*, σελ. 33*· σχετικά με τις Εστουδιαντίνες, βλ. Γιωργος Κωσταντζος, «Η γέννηση και η εξέλιξη της λόγιας μουσικής στη Σμύρνη: Καταγραφές-Επιρροές-Συνθέτες» στον τόμο Καραχρηστος-Ποτηροπουλος (επιμ.), *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου*, ό.π., σελ. 336· Τσαγκριδης, *ό.π.*, σελ. 98.

27. Bareilles, *Το Ανατολικό δράμα*, *ό.π.*, σσ. 55-56.

τομάρι [τους] ούτε το πουγκί [τους]»[28]. Η φτήνια του τουρκικού τσερκενιού κατά τον Γιακουμή και τον Κ. Πολίτη υποδηλώνει τη φτώχεια των Τούρκων υπηκόων, η οποία οδηγεί στην ευτέλεια της ανθρώπινης ζωής. Ο Τούρκος υπήκοος «δεν κοστίζει πολύ» για τους Τούρκους ηγεμόνες.

Το τρίτο πιο φτηνό τσερκένι είναι «ο Έλληνας». Σύμφωνα με τον νομικό και διπλωμάτη Llewellyn Smith, η συμμαχική οικονομική και στρατιωτική υποστήριξη αποσύρεται από την Ελλάδα τη στιγμή που στην οικονομική ζωή της χώρας αρχίζουν να εκδηλώνονται συμπτώματα πληθωρισμού και πτώσης της τιμής του συναλλάγματος[29].

Η Γαλλία και η Βρετανία απλώνονταν στον παγκόσμιο χάρτη ως ηγέτιδες δυνάμεις της αποικιοκρατικής Ευρώπης. Στη Συνθήκη της Λωζάννης, οι Μεγάλες Δυνάμεις, Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία, Αμερική προσπάθησαν να υποστηρίξουν τα συμφέροντά τους. Στην *έκφρασιν* των τσερκενιών, οι Γάλλοι παρουσιάζονται ως το πιο φτηνό τσερκένι έπειτα από τον Τούρκο, γεγονός το οποίο αποδίδει την ανωτερότητα της Γαλλίας ως ευρωπαϊκής δύναμης απέναντι στην Τουρκία. Ωστόσο, η φτήνια του γαλλικού τσερκενιού υποδηλώνει την οικονομική και στρατιωτική αδυναμία των Γάλλων σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές εθνότητες. Η αδυναμία αυτή έχει ως συνέπεια γεωπολιτικές και οικονομικές παραχωρήσεις στην Τουρκία[30]. Εντέλει, η Γαλλία ζημιώνεται πιο πολύ από τις άλλες Δυνάμεις στο πλαίσιο των γεωπολιτικών συνθηκών που στοιχειοθετούν το «ανατολικό δράμα»[31]. Με την ήττα των γαλλικών στρατευμάτων στην Κιλικία και τη σφαγή των Αρμενίων σε γαλλική επικράτεια, οι Γάλλοι γίνονται ευάλωτοι απέναντι στις απαιτήσεις των Βρετανών[32].

Έπειτα, το γεγονός ότι το ελληνικό τσερκένι είναι πιο ακριβό από το τουρκικό και το γαλλικό τσερκένι υποδηλώνει την εξαιρετική οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη των ακτών της ελληνικής Ιωνίας ήδη από την εποχή της αρχαιότητας, η οποία συνεχίστηκε ως τη σύγχρονη εποχή. Ως μαρξιστής, ο Κοσμάς Πολίτης ερμηνεύει τις διεθνείς σχέσεις μέσα από το οικονομικό πρίσμα.

Το πιο ακριβό τσερκένι – έπειτα από το μπακλαβουδωτό – είναι ο «Αμερικάνος». Η Αμερική ήταν η ανερχόμενη στον παγκόσμιο χάρτη οικονομική δύναμη και από τον 19ο αι. υπήρχε μια ευημερούσα από οικονομική και εκπαιδευτική άποψη αμερικανική παροικία στη Σύρνη[33]. Η ελληνική διπλωματία προσέβλεπε στην κραταιά νέα δύναμη για οικονομικούς και στρατιωτικούς πόρους[34].

---

28. Bareilles, *Το Ανατολικό δράμα*, *ό.π.*
29. Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας*, *ό.π.*, σελ. 306.
30. Bareilles, *Το Ανατολικό δράμα*, *ό.π.*, σσ. 154-155.
31. Bareilles, *Το Αναολικό δράμα*, *ό.π.*, σελ. 174· Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας*, *ό.π.*, σσ. 228-229.
32. Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας*, *ό.π.*, σελ. 229.
33. Νασιουτζικ, *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη...*, *ό.π.*, σελ. 86.
34. Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας*, *ό.π.*, σελ. 455.

Η ευθύνη των Μεγάλων Δυνάμεων

Στην «Πάροδο», στην κουβέντα του Γιακουμή με τον μπαρμπέρη φανερώνεται η γιγάντια ευθύνη των Μεγάλων Δυνάμεων για την Καταστροφή:

> Μου λέει, ακόμα, λέγανε, πως κάποιος, σαράφης στο Σκοτεινό Μπεζεστένι, για να γλιτώσει, σκαρφάλωσε στην πριμάτσα ενός εγγλέζινου κάργκο, μες στο λιμάνι, σύρθηκε ανηφορίζοντας πάνω στο παλαμάρι κι άδραξε με τα δυο χέρια του την κουπαστή του βαποριού για να τη δρασκελίσει. Μα ένας Εγγλέζος ναύτης του κοπάνησε τα δάχτυλα μ' ένα σίδερο, ο άνθρωπος λασκάρησε, ήχασε την ισορροπία του, ήπεσε στη θάλασσα και πνίγηκε. Καμπόσοι, μου λέει ο μπαρμπέρης, είχανε καταφέρει να μπούνε σε πλεούμενα, βάρκες, καΐκια. Πλευρίσανε τα εγγλέζικα βασιλικά, φωνάζανε αμάν, ρίχτε τη σκάλα, ρίχτε μας σκοινιά, γλιτώστε μας. Τους αποδιώχνανε. Και όσοι δοκιμάζανε ν' αρπαχτούν από την κρεμασμένη ανεμόσκαλα, οι Εγγλέζοι την τινάζανε και τους πετάγανε στη θάλασσα. Βλέπεις, κρατάγανε ουδετερότητα. Έτσι την κρατάγανε. Λένε πως οι Φραντσέζοι, σε τούτη την περίσταση, φερθήκανε πιο ανθρωπινά... (147)

Οι διαφορετικοί συγγραφείς, άλλοτε πιο ξεκάθαρα, άλλοτε πιο κρυπτικά, αποδίδουν στις Μεγάλες Δυνάμεις τις ευθύνες τους για την Καταστροφή της Σμύρνης. Ο Llewellyn Smith αφηγείται ότι τον καιρό των κρίσιμων γεγονότων μόνο θεωρητική ήταν η στήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων[35]. Ο Bareilles αναφέρεται εκ των υστέρων στην αναγκαιότητα της συνεργασίας των Γάλλων με τους Έλληνες[36].

Ο Κ. Πολίτης αποσιωπά την ευθύνη της Ρωσίας στο συμβούλιο της συνθήκης Μπρεστ-Λιτόφσκ του 1921 και στη Λωζάννη το 1923. Στο μυθιστόρημα, αποσιωπείται ο ρόλος των Ρώσων στην διεθνή πολιτική σκηνή, όπου πάρθηκαν οι αποφάσεις για την τύχη του αλύτρωτου ελληνισμού. Αντίθετα, ο Γάλλος δημοσιογράφος Bareilles τονίζει τον αρνητικό ρόλο των «κακών» Μπολσεβίκων στην ελληνική υπόθεση. Ιδεολογικοί λόγοι στοιχειοθετούν τα αίτια αυτής της απόκλισης[37]. Έπειτα, ο Llewellyn Smith αναφέρει ότι η ρωσοτουρκική προσέγγιση ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1920[38].

Ωστόσο, στην «Πάροδο» η μοίρα της Σμύρνης, που αναλήπτεται στα ουράνια παραλληλίζεται με τον Χριστό, ο οποίος «βγαίνει από τον τάφο και αναλήφτεται στον ουρανό, κρατώντας μια πασχαλιάτικη κόκκινη παντιέρα» (143). Η ορθόδοξη χριστιανική αναπαράσταση του Πάσχα συντίθεται με την εικονοποι-

35. Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας* (βλ. ολόκληρη τη μονογραφία).
36. Bareilles, *Το Ανατολικό δράμα*, *ό.π.*, σελ. 109.
37. Bareilles, *Το Ανατολικό δράμα*, *ό.π.*, σελ. 74, σελ. 126.
38. Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας*, *ό.π.*, σσ. 296-298.

ία του ύμνου της *Κομμουνιστικής Διεθνούς* («bandiera rossa»), σε μια εικόνα ελπίδας, αισιοδοξίας, ανάστασης και επανάστασης.

Η Μεγάλη Ιδέα

Σε μια ιστορική προσέγγιση των χρόνων της Μεγάλης Ιδέας, οφείλουμε να κάνουμε τη διάκριση ανάμεσα στην εθνική και την εθνικιστική ιδεολογία. Η εθνική ιδεολογία συνίσταται στη συνείδηση της εθνότητας. Η εθνικιστική ιδεολογία προκύπτει από την εθνική ιδεολογία, όμως η εθνικιστική ιδεολογία προτάσσει την ανωτερότητα της εθνότητας μιας συλλογικότητας έναντι των άλλων εθνοτήτων. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας είναι μια εθνικιστική ιδεολογία.

Όλοι οι ιστορικοί του δράματος της Μικράς Ασίας αναφέρονται στην ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας ή στο «όραμα της Ιωνίας», όπως ονομάζει την ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας στο Μεσοπόλεμο ο Llewellyn Smith. Η καταστροφή της Σμύρνης έθεσε τέλος στο γεωπολιτικό αφήγημα της Μεγάλης Ιδέας[39].

Η Μεγάλη Ιδέα, όψη της οποίας είναι και το «όραμα της Ιωνίας»[40], αναφέρεται στην πολιτική διεύρυνση της έκτασης της Ελλάδας, στην ενσωμάτωση των αλύτρωτων περιοχών στην εδαφική της επικράτεια. Η ιδεολογία αυτή είναι απότοκος της εθνικιστικής ιδεολογίας η οποία αναδύεται στην Ευρώπη με τη διάδοση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης.

Στην πρώτη σκηνή του *Χατζηφράγκου*, γίνονται αγώνες ναυσιπλοΐας, όπου συναγωνίζονται οι διάφορες εθνότητες της Σμύρνης. Ο Παντελής, ένας νεαρός τεχνίτης, κυβερνά το ελληνικό πλοιάριο. Το ελληνικό πλοιάριο υπό τον Παντελή, ξεπερνά τα υπόλοιπα και κερδίζει τη νίκη. Τη στιγμή της νίκης, ο Παντελής φωνάζει, κατά τον ύμνο του Σολωμού, «Χαίρε ω χαίρε ελευθεριά». Το γεγονός αυτό κάνει να φουντώσει ο εθνικός ζήλος των νεαρών Ελλήνων.

Στη διάρκεια της εκδρομής του σχολείο στον λόφο Πάγος, με τα αρχαία και βυζαντινά ερείπια, ο δάσκαλος, ο κύριος Κουρμέντιος, με την εθνικιστική ρητορεία του διατυπώνει τη θεωρία της συνέχειας του ελληνισμού από την αρχαιότητα, μέσω του Βυζαντίου, ως τη σύγχρονη εποχή. Ο δάσκαλος διακηρύσσει την ελληνική κυριότητα στη γη που πατούν στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον (– Όλα αυτά ήσαν ελληνικά. Όλα αυτά [...] ήσαν, είναι και θα είναι ελληνικά... [...]. ...εις αιώνα τον άπαντα: 53). Σύμφωνα με τον Llewellyn Smith,

---

39. Ιωαννης Καραχριστος & Παρασκευας Ποτηροπουλος, «Εισαγωγή. Η Σμύρνη πριν το 1922», Καραχριστος-Ποτηροπουλος, *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου*, *ό.π.*, σελ. 31.

40. Ο Llewellyn Smith αφηγείται την ιστορία του «οράματος της Ιωνίας», κύριος εκπρόσωπος του οποίου στον 20ό αιώνα υπήρξε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας*, *ό.π.*, (βλ. όλη τη μονογραφία). Το «όραμα της Ιωνίας» διαφοροποιείται από τη Μεγάλη Ιδέα στο γεγονός ότι η δεύτερη εκδηλώνεται ήδη από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας και εξασφαλίζει άλλους πολιτικούς φορείς.

από τον 18ο αιώνα, «η εκπαίδευση βρισκόταν στην καρδιά της αναζωπύρωσης του ελληνισμού στη Μικρά Ασία»[41]. Από το βουνό Πάγος εξασφαλιζόταν μια πανοραμική θέα της σμυρνιώτικης επικράτειας[42].

Στην επιστροφή του σχολείου από την εκδρομή, τα σκολιαρόπαιδα με τους δασκάλους τους περνούν από την τουρκική συνοικία. Ο δάσκαλος κύριος Δερβέρης ωθεί τα παιδιά να περάσουν με βηματισμό (– Εν δυο, εν δυο), σαν σε εθνική, μαθητική ή στρατιωτική παρέλαση. Έπειτα, οι μικροί Έλληνες μαθητές ανταλλάσσουν πετριές με μια ομάδα μικρών Τούρκων. Οι αψιμαχίες παύουν με την επέμβαση ενός έφιππου λεβέντη Τούρκου πραματευτή (59-60).

Στου *Χατζηφράγκου*, Έλληνες παρουσιάζονται να ζητωκραυγάζουν τον βασιλιά ενώ οι Τούρκοι αντίστοιχα ζητωκραυγάζουν τον σουλτάνο (62). Στην «Πάροδο», ο Γιακουμής ο Μπαξεβάνης, διαποτισμένος από την εθνική ιδεολογία, θα ήθελε να διακηρύξει την ελληνική του εθνικότητα και το ορθόδοξο θρήσκευμά του στους Τούρκους αστυνομικούς, αλλά από φόβο τους παρουσιάζεται ως καθολικός (148).

Ο βασιλιάς

Στου Χατζηφράγκου, όπως είπαμε, Έλληνες Οθωμανοί υπήκοοι παρουσιάζονται να ζητωκραυγάζουν τον βασιλιά (62). Ωστόσο, η πτώση του Βενιζέλου και η άνοδος του βασιλιά στο θρόνο το 1920 συνετέλεσαν στη δυσμένεια των συμμάχων για την ελληνική κυβέρνηση και το ελληνικό αλυτρωτικό όραμα. Οι δυο φίλοι, ο Αρίστος και ο Σταυράκης, παρουσιάζονται μαγεμένοι από το ελληνικό όραμα του αλυτρωτισμού:

– Ζήτω η Ελλάς!
– Μέθυσες, μωρέ Αρίστο;
– Ναι, από δόξα και μεγαλείο. Έλα, πάνω στο βήμα, σα μάρσα:

Ψ'ωμί κι ελιά,
κι Έλληνα Βασιλιά.
[...].

– Πότε λες να 'ρθουνε; Τώρα κοντά; Εν δυο, εν δυο:

Ψ'ωμί κι ελιά,
κι Έλληνα βασιλιά.

---

41. Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας*, *ό.π.*, σελ. 70. Σχετικά με τις εκδρομές των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στην ύπαιθρο (με αναφορά στο χωρίο από του *Χατζηφράγκου*), βλ. Georgelin, *ό.π.*, σσ. 129-131.

42. *Σμύρνη. Η πόλη της Σμύρνης πριν από την καταστροφή*, Λιβάνη, Αθήνα 1991, σσ. 35-36.

– Δε θ' αργήσουνε. Μπορεί και φέτος. Μπορεί του χρόνου. (133)

Στη δεύτερη και την τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα, ο Βενιζέλος συνέβαλε στην πολιτική/ιδεολογική εδραίωση του οράματος του ελληνικού αλυτρωτισμού και το είδε να καταρρέει μαζί με τον ελληνικό στρατό στη δυτική Μικρά Ασία. Παρά τη διπλωματική του δεινότητα, ο Βενιζέλος δεν κατάφερε να εξασφαλίσει τη στήριξη των Συμμάχων στην πραγματοποίηση του οράματός του[43].

ΜΝΗΜΕΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

Η πυρκαγιά της Σμύρνης

Στην «Πάροδο», αφηγητής είναι ο Γιακουμής ο Μπαξεβάνης, ένας αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων:

> Κάτι μας ξύπνησε μέσα στη νύχτα. Η κάψα; Οι φωνὲς; Σκυλιά ουρλιάζανε. Η φωτιά ήτανε μακριά. Καρατάρησα με το μάτι πως θα 'χε φτάσει από το Μπασμαχανέ στον Άη-Δημήτρη, αφού είχε πάρει σβὰρνα ολόκληρη την Αρμενιά. [...]. Ένα σύννεφο μπακιρί σκέπαζε το μισό ουρανό. Μπροστά μου, τ' αλάνι λες και φωτιζότανε από ένα πλούσιο ηλιοβασίλεμα, πορτοκαλί. Άνθρωποι βγαίνανε από τα σπίτια, κοιτάζανε ψηλά, μαζώνονταν εδώ κι εκεί, φωνάζανε, χειρονομούσαν, ξαναμπαίνανε στα σπίτια τους και πάλι ξαναβγαίνανε, φωνάζανε, κοιτάζανε ψηλά. Είχε σηκωθεί σορόκος, όχι δυνατός, όσο χρειαζὸτανε για να το γλεντά η φωτιά. Δε βιαζότανε, σίγουρη για τον εαυτό της, ξέροντας πως ατή της ήτανε ο νόμος κι οι προφὴτες. Σεργιάνιζε στις σκεπές, χωνότανε στα σπίτια, ξεπεταγότανε απ' τα παράθυρα. Ο καπνός ανέβαινε κόκκινος, καρουλιαστός, απλωνότανε ύστερα σε μπακιρένια σύννεφα [...]. (151)

Λένε για τον οξαποδώ, πως ύστερ' από τα μεσάνυχτα βιάζεται να τελέψει τη δουλειά του, πριν να λαλήσει κόκορας την αυγή. Το ίδιο βιαζότανε τώρα η φωτιά, διχάλωνε, τριχάλωνε, έζωνε την Αγια-Φωτεινή, τον Αη-Γιώργη, μια Τρίτη γλώσσα έγλειφε κιόλα το μαχαλά της Άγιας Αικατερίνης. Έδινε χέρι κι ο σορόκος στη φωτιά, κι αυτή σαλτάριζε, ήβλεπες ένα σπίτι να φουντώνει πολύ πιο εδώ, στα Τράσα ή στο Κερατοχώρι [...] κι ύστερα, σε μια στιγμή, ν' αρπάζει ολάκερο σοκάκι. Ο ρόχος σκέπαζε κάθε άλλο σαματά, χίλιοι ανέμοι ουρλιάζανε, χοχλακιστός, καρουλιαστός... (153)

---

43. Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας*, *ό.π.*. (βλ. ολοκληρη τη μονογραφία).

Η ανάληψη της πολιτείας και το ιπτάμενο ράσο

Στην «Πάροδο», ο Γιακουμής ο Μπαξεβάνης (περιβολάρης) παραλληλίζει τα τσερκένια, τους χαρταετούς που υψώνονται, με την ίδια την πόλη της Σμύρνης (140-141). Σύμφωνα με την Καστρινάκη, «ο βασικός συμβολικός άξονας του μυθιστορήματος είναι ο θάνατος και η ανάσταση/ανάληψη»[44]. Στην αφήγηση του Γιακουμή, στην «Πάροδο», στην εικόνα των τσερκενιών, των χαρταετών που σεργιανίζουν στον ουρανό, αποτυπώνεται η ανάληψη της νεκρής πολιτείας[45]. Στην «Πάροδο», η εικόνα της πολιτείας που πεθαίνει στη γη και αναλήπτεται στα ουράνια για να συντροφεύσει τους αγγέλους υποδηλώνει τον παραλληλισμό της πολιτείας με τον Χριστό και τη Θεοτόκο, που κοιμήθηκαν και αναλήφθηκαν. Η πολιτεία αναλήπτεται και αποθεώνεται. Η εικόνα παραπέμπει στην Κοίμηση και την ανάληψη της Θεοτόκου.

Στην «Πάροδο», στον λόγο του Γιακουμή, γίνεται αναφορά σε κάποιο ιπτάμενο ράσο, το οποίο σεργιάνιζε στον ουρανό την πρώτη νύχτα της πυρκαγιάς της Σμύρνης (140, 143, 153). Πρόκειται για το ράσο του δεσπότη Χρυσόστομου, ο οποίος εξευτελίστηκε, κακοποιήθηκε και φονεύθηκε από τους Τούρκους[46], ώστε να τιμωρηθεί για την ακάματη φροντίδα για το ποίμνιό του[47]:

> μαθεύτηκε πως πετσοκόψανε το δεσπότη στο Κονάκι. Πήγε να απολογηθεί στον πασά, κι εκείνος τον παράδωσε στον τούρκικο λαό να τον δικάσει. Όσο κι αν φέρθηκε ασυλλόγιστα ο Χρυσόστομος [...] τα χρόνια της Κατοχής – αν και, να πεις, αν φερνότανε με νου και γνώση θα τον βγάζανε προδότη – όσο κι αν φέρθηκε άμυαλα, ωστόσο δεν παράτησε το ποίμνιό του, δεν ήφυγε μαζί με τις άλλοι, που το σκάσανε κρυφά, ενώ βεβαιώνανε πως θα κρατάγανε την πολιτεία [...]. (147)

> – Σκοτώσανε το δεσπότη» [λέει ο Γιακουμής στη γυναίκα του Κατερίνα].
> – Θεός σχωρέσ' τονε», μου λέει, έτσι απλά [αφηγείται ο Γιακουμής] – μα σαν έπιασε να κόβει το ψωμί, το χέρι της τρεμούλιαζε απ' τον αγκώνα. (148)

Ξάφνου, σωριαστήκανε πέρα ένας τρούλος εκκλησιάς κι ένα καμπαναριό, έτσι, σαν ψεύτικα, τίποτα δεν ακούστηκε μέσα στο ρόχο της φωτιάς, μονάχα η

---

44. Καστρινακη, «Ρεαλιστικές και συμβολικές δομές...», *ό.π.*, 181.

45. Mackridge, «Η ποιητική του χώρου και του χρόνου...», *ό.π.*, σελ. 43*.

46. Στεφανος Δ. Ήμελλος, «Χαιρετισμοί», στον τόμο Καραχρηστος-Ποθηροπουλος, *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου*, *ό.π.*, σσ. 56-57· Llewellyn Smith, *ό.π.*, σσ. 533-534.

47. Georgelin, *Σμύρνη. Από τον κοσμοπολιτισμό έως τους εθνικισμούς*, *ό.π.*, σσ. 309-311· Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας*, *ό.π.*, σελ. 521· Τσαγκριδης, *Από την ουτοπία στον τόπο...*, *ό.π.*, σελ. 150.

καμπάνα σήμαινε, και τότε, κοίτα Γιακουμή, μου λέει [η Κατερίνα] –ένα ράσο τινάχτηκε ψηλά κι ανέμιζε απλωτό, κούφιο, μαύρο πάνω στο μπακιρί ουρανό, το ράσο του δεσπότη, μου λέει, και πλάι στο ράσο κορωνίζει μια καμπάνα σαν ήλιος ασπροπυρωμένη και αστραφτερή... και ούλο ανέβαινε και σήμαινε λυπητερά η καμπάνα, ψηλά, ολοένα πιο ψηλά, πλάι στο ράσο – ούτε φεγγάρι ούτε άστρα είχε ο ουρανός – ώσπου χαθήκανε από τα μάτια μας κι από τ' αυτιά μας [...]. (153)

Στην εικονοποιία του κειμένου, το ιπτάμενο ράσο υποδηλώνει την ανάληψη του Χρυσόστομου στον ουρανό ως μάρτυρα.

Η Έξοδος

Σχετικά με την απεγνωσμένη Έξοδο των κατοίκων της Σμύρνης, ο Γιακουμής αφηγείται:

> Σιγά σιγά, πήρε τ' αυτί μου ένα βουητό, σα να κύλαγε άγριο ποτάμι, ξεχυλούσε κατά δω, ζύγωνε ολοένα. Και ξαφνικά, μπουκάρανε απ' τα σοκάκια κοπάδι ανθρώποι, σκυφτοί, αλαφιασμένοι, μ' ένα μπόγο στον ώμο, μ' ένα μωρό στην αγκαλιά, μ' ένα τέντζερε στα χέρια ή μ' ένα μύλο του καφέ, πράματα ασυλλόγιστα, τρελοί, μουγγοί [...].
>
> [...]. Βγαίνανε απ' την Κόλαση, πορτοκαλιοί και κόκκινοι απ' τη μεριά που χτύπαγε η φωτιά. [...].
>
> Ένα γρήγορο ποδοβολητό ακούστηκε σε κάποιο καλντερίμι. «Οι Τούρκοι!» στριγγλίσανε οι γυναίκες του μαχαλά, και δυο αλόγατα χιμήξανε στ' Αλάνι, έρημα και ξεσέλωτα, σταθήκανε απότομα, χλιμιντρίσανε ψηλά τον ουρανό, και ύστερα χυθήκανε μπροστά, χαθήκανε μες στους μπαξέδες. (152-153)

Ο συγγραφέας αποδίδει τον τρόμο της νύχτας της Καταστροφής ως ανθρώπινο βίωμα, ως μια συλλογική παραζάλη (*ασυλλόγιστα*). Μέσα από το προσωπικό βίωμα, αναδύεται ο τρόμος της ιστορίας της κοινότητας. Η αφήγηση του συγγραφέα, όμως, δε φτάνει ως την τραγική Έξοδο στην προκυμαία της Σμύρνης. Μια λεπτομέρεια της ιστορικής αφήγησης είναι ότι η φωτιά, την οποία άναψαν οι Τούρκοι, εξαπλώθηκε με τον δυνατό άνεμο, λαμπαδιάζοντας από την αρμενική ως τις ελληνικές συνοικίες.

Στου Χατζηφράγκου στην «Πάροδο» ο μπαρμπέρης αφηγείται σχετικά με τη σφαγή των Αρμενίων:

> Όσο με ξούριζε ο μπαρμπέρης, μου κουβέντιαζε μουρμουριστά. Στην Αρμενιά, μου λέει, δεν απόμεινε ρουθούνι. Οι Αρμεναίοι ταμπουρωθήκανε στην εκκλησία

τους, τον Άη-Στέφανο, από κει αντισταθήκανε και από κει χτυπούσανε. Μα τους ξεπαστρέψανε. Τους είχανε άχτι. Βλέπεις, είχανε φτιάξει κομιτάτο, πηγαίνανε κι αυτοί για τη Μεγάλη τους Ιδέα, για τη Μεγάλη Αρμενία. (146-147)

Σύμφωνα με τον Bareilles,

«Η λεηλασία», λέει ο ανταποκριτής της εφημερίδας *Times*, «γενικεύτηκε. Η Σμύρνη δεν ήταν παρά ένα τεράστιο σφαγείο, τα πτώματα – συχνά ακρωτηριασμένα – ήταν διάσπαρτα στους δρόμους, εμποδίζοντας ακόμη και την κυκλοφορία. Οι Αρμένιοι που είχαν καταφύγει στις εκκλησίες καίγονταν ζωντανοί, κοπέλες βιάζονταν και σφαγιάζονταν»[48].

Στου Χατζηφράγκου, η «Πάροδος» λήγει με το θάνατο της συζύγου του Γιακουμή Κατερίνας:

Η Κατερίνα κἀθισε στο κατώφλι. Πονάς; Δεν είναι τίποτα, κλωτσάει το μωρό. Άλλα κοπάδια ροβολούσανε στ' Αλάνι, βαμμένο κόκκινο πορτοκαλί, πότε γυρίζανε στο κίτρινο πότε στο βυσσινί, από τα σπίτια ολόγυρα στ' Αλάνι βγάζανε μόμπιλα και τα στοιβάζανε καταμεσίς, σωροί σωροί, οι άνθρωποι χειρονομούσανε κι ανοιγοκλείνανε το στόμα τους μα δεν έβγαινε μιλιά, ούλα πνιμένα μέσα στο ρόχο της φωτιάς – και να, καθώς κοιτάζαμε, μια φλόγα ξεπήδησε από μια σκεπή, μιαν άλλη κείθε, μιαν άλλη δώθε, άρπαξε μια βελέντζα εδώ, ένα στρώμα εκεί, μια μπατανία, ένα κοφίνι, αφανοί του Άη-Γιάννη, κανένας δεν τους πήδαγε, ύστερα λαμπάδιασε το πεύκο του μπαξέ μας, πετάγονταν οι κουκουνάρες ίδιες φλογισμένα τοπία – μην τρέχεις, είπε η Κατερίνα, το παιδί – τη σήκωσα στα χέρια βαρεμένη πέντε μηνώ, σταμάτησα εκατό δρασκελιές πιο πέρα, στο χωραφάκι με το θερισμένο καλαμπόκι, την απόθεσα χάμω στην άλλη άκρη, πλαγιαστή, δε βαστάω πια, μου λέει, σφιγγότανε τρεμουλιαστά, με το μανίκι της νυχτικιάς μου σφούγγιζα τον ιδρώτα πάνω στο κούτελό της, βογκούσε, μούγκριζε, τρίζανε τα δόντια της, πονάω, πονάω κάτω από τον αφαλό, εκεί απόβαλε το γιο μας, ήτανε γιος, το 'δα στη φλόγα του σπιτιού, κι η σίχλια γης ρούφηξε ούλο της το αίμα... Παιδούλα, ονειρευότανε την ευτυχία η Κατερίνα. (153-154)

Το πεθαμένο παιδί της Κατερίνας και του Γιακουμή αντιπροσωπεύει το ακυρωμένο μέλλον της πολιτείας. Στην αφήγηση του Κοσμά Πολίτη, το προσωπικό δράμα λειτουργεί μετωνυμικά, υποδηλώνοντας το συλλογικό δράμα. Η αποβολή του παιδιού και ο θάνατος της Κατερίνας υποδηλώνει τον ολοκληρωτικό χαμό της πολιτείας. Η αφήγηση λήγει με την αναδρομή στη νύχτα των Αποκριών, όταν η Κατερίνα, μικρό κοριτσάκι, έλεγε ότι ονειρεύεται την ευτυχία:

48. Bareilles, *Το Ανατολικό δράμα*, *ό.π.*, σσ. 103-104.

[Ο μπαρμπα-Κωστής] γύρισε το κεφάλι του:

«Γιατί δε μιλάτε, βρε κουτάβια; Τι συλλογιέστε σα ντερβίσηδες;»

Η Κατερινούλα είπε:

«Συλλογιέμαι την ευτυχία».

Το μπαγάσικο! μουρμούρισε από μέσα του ο μπαρμπα-Κωστής, μιλάει σα μεγάλη. (254)

Με την ελπίδα της μικρής Κατερίνας για την ευτυχία αποτυπώνεται το ειρηνικό όνειρο του νεαρού κοριτσιού. Η μικρή Κατερίνα επιθυμεί να ζήσει· να ερωτευτεί, να κυοφορήσει τη ζωή, να δημιουργήσει. Η πραγματικότητα, ωστόσο, θα διαψεύσει το όνειρο της ειρήνης. Όμως, ο Σαββίδης έχει παρατηρήσει ότι το μυθιστόρημα κλείνει με τη «ελπίδα», στο χωρίο το οποίο πρόσθεσε ο συγγραφέας[49]:

Κάποιες φορές, τη νύχτα, σηκώνεις τη ματιά σου κι αγναντεύεις τ' άστρα, περιμένοντας μήπως σταλάξουνε κάποιο βάλσαμο, κάποια παρηγοριά ή ελπίδα. Μα εκείνα λάμπουνε παγερά και ατσαλένια.

Ωστόσο, κοίτα, να! Χάραξε κιόλα η ανατολή κι έρχεται κύματα κύματα το φως για μια παγκόσμια ελπίδα. (256)

Στου Χατζηφράγκου, ο Κ. Πολίτης υπερβαίνει την ιστορία και οραματίζεται την «παγκόσμια ελπίδα» (256).

Η μικρασιατική ταυτότητα

Ο Γιακουμής ο Μπαξεβάνης εκφράζει ολόκληρη τη γενιά των προσφύγων του ΄22. Στο μυθιστόρημα, ο Γιακουμής αντιπροσωπεύει την προσφυγική ταυτότητα των Ορθόδοξων Οθωμανών υπηκόων, οι οποίοι αντιμετώπισαν το τραυματικό βίωμα της Καταστροφής[50] και, έπειτα από την ανταλλαγή πληθυσμών, μετέφεραν στην Ελλάδα τον πολιτισμό της Ιωνίας. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες αισθάνονται ξένοι στην Ελλάδα, αφού βιώνουν την καταπίεση, την έχθρα και

49. Η ιστορία των δυο τελευταίων παραγράφων του Χατζηφράγκου αποθησαυρίζεται από τον Σαββίδη, ο οποίος παραθέτει μάλιστα τις δυο παραγράφους, Γ.Π. Σαββιδης, «Αντί Στεφάνου. Μαρτυρία για τα είκοσι τελευταία χρόνια του Κοσμά Πολίτη», *Εφήμερον Σπέρμα* (1973-1978), Αθήνα 1978, Ερμής, σσ. 67-68.

50. Νικος Ανδριωτης, «Η συμβολή της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς στην επούλωση του τραύματος του ξεριζωμού», στον τόμο *«Σήκω ψυχή μου». Εικόνες και μουσικές των προσφύγων του ΄22*, *ό.π.*, σσ. 16-17.

την καταστολή. Για αυτούς τους λόγους οι πρόσφυγες διατηρούν στην Ελλαδική «πατρίδα [τους] το αίσθημα του ραγιά» (4).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο μυθιστόρημα *Στου Χατζηφράγκου* αναπαρίσταται η ολοζώντανη μνήμη της Σμύρνης πριν από την Καταστροφή. Η μυθοπλαστική αφήγηση λειτουργεί συμβολικά ως ανάθημα του συγγραφέα σε αυτήν την αγαπημένη μνήμη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bareilles Bertrand, *Το Ανατολικό δράμα. Από την Αθήνα στην Άγκυρα*, μτφρ. Σοφη Κωτσακη-Δρετακη, Ηράκλειο 2013, Δήμος Ηρακλείου-Βικελαία Βιβλιοθήκη.

Benezhς Ηλιας, *Η «Κιβωτός» του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, επίμετρο Αλληλογραφία Ηλία Βενέζη-Μέλπως και Οκτάβιου Μερλιέ, πρόλογος Π.Μ. Κιτρομηλίδη, φιλολογική επιμ.-σημειώσεις Χ.Λ. Καραογλου, Αθήνα 2001, Το Βήμα.

Καραχρηστος Ιωαννης-Ποτηροπουλος Παρασκευας (επιμ.), *Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17ος αι.-1922). Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Υμηττός, 20-23 Σεπτεμβρίου 2012*, Αθήνα 2016, Εθνικό Τυπογραφείο.

Καστρινακη Αγγελα, «Ρεαλιστικές και συμβολικές δομές στου Χατζηφράγκου του Κοσμά Πολίτη», Έλενα Κουτριανου & Έλλη Φιλοκυπρου (επιμ.), *Μα τι γυρεύουν οι ψυχές μας ταξιδεύοντας; Αναζητήσεις και αναμνήσεις των Ελλήνων λογοτεχνών του Μεσοπολέμου (1918-1939). Διεθνές Συνέδριο προς τιμήν του Peter Mackridge. Καλαμάτα 18-19 Μαΐου 2017*, Αθήνα 2018, Νεφέλη.

Llewellyn Smith Michael, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία. 1919-1922*, μτφρ. Λινα Κασδαγλη, 3η ανατύπωση, Αθήνα 2022, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Νασιουτzικ Παυλινα, *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα. Η συνάντηση της αγγλοσαξονικής σκέψης με την ελληνική*, Αθήνα 2002, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Πολιτης Κοσμας, *Στου Χατζηφράγκου. Τα σαραντάχρονα μιας χαμένης πολιτείας*, επιμ.: Peter Mackridge, Αθήνα 1993, Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Σαββιδης Γ.Π., «Αντί Στεφάνου. Μαρτυρία για τα είκοσι τελευταία χρόνια του Κοσμά Πολίτη», *Εφήμερον Σπέρμα* (1973-1978), Αθήνα 1978, Ερμής.

«Σήκω ψυχή μου». Εικόνες και μουσικές των προσφύγων του ΄22, Αθήνα 2022, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Σμύρνη. Η πόλη της Σμύρνης πριν από την καταστροφή, Αθήνα 1991, Λιβάνης.

Τσαγκριδης Κυριακος, *Από την ουτοπία στον τόπο. Η πόλη της Σμύρνης*, Αθήνα 2001, Leader Books.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΙΔΟΥ
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΠΤΥΧΕΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ – ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ

Εισαγωγικά

Η απόσταση 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί εφαλτήριο να ξαναδιαβαστεί η ιστορία και με νηφαλιότητα να επαναπροσδιοριστούν οι διαστάσεις της μεγαλύτερης τραγωδίας του νέου Ελληνισμού. Η καταστροφή αυτή σήμανε τη συρρίκνωση του ελληνικού στοιχείου στα ασφυκτικά όρια της μητροπολιτικής Ελλάδας αλλά και την οικονομική και πολιτισμική αιμοδότησή της ως απόρροια της έλευσης ενάμιση σχεδόν εκατομμυρίου προσφύγων. Αναμφίβολα, η αποκατάστασή τους αποτέλεσε το μεγαλύτερο ειρηνικό επίτευγμα του νεοελληνικού κράτους. Το τιτάνιο αυτό όμως έργο προκάλεσε και τριβές.

Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία και τη Βέροια

Εθνικοί και οικονομικοί λόγοι υπαγόρευσαν την εγκατάσταση του 52% των προσφύγων στη Μακεδονία[1]. Συγκεκριμένα, το Δεκέμβρη του 1926 καταγράφηκαν από το τμήμα στατιστικής της Γενικής Διεύθυνσης Εποικισμού Μακεδονίας 435.977 εγκατασταθέντες πρόσφυγες. Ειδικότερα, στην περιοχή της Βέροιας αριθμούνται 14 αμιγείς προσφυγικοί οικισμοί με 912 οικογένειες και 57 μικτοί με 3.008 οικογένειες. Συνολικά, ο αριθμός των προσφύγων στην περιοχή της Βέροιας αριθμούσε 15.072 άτομα[2], ενώ σύμφωνα με άλλη πηγή 17.649 το 1926[3], εκ των οποίων οι 4.934 εγκαταστάθηκαν μέσα στην πόλη της Βέροιας[4]. Αλλά και πριν το 1922, μεταξύ των ετών 1913-1916 μαρ-

1. Μ. Βαρλας, «Οι πρόσφυγες», στον τόμ. 12, *Ιστορία των Ελλήνων. Νεότερος Ελληνισμός*, Δομή, σελ. 204.

2. Στ. Πελαγιδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930) Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 2003, β΄ έκδ., σσ. 162-163.

3. Εποικιστικός χάρτης Μακεδονίας, Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας, Τμήμα Στατιστικής, Δεκέμβρης 1926.

4. Τ. Χαλκια, «Εκκλησία και κοινωνία στη Βέροια. Από την απελευθέρωση μέχρι την μετεμφυλιακή εποχή (1912-1958)», Ανέκδοτη Μεταπτυχιακή εργασία στο τμήμα της Θε-

τυρείται στην περιοχή η ύπαρξη 212 προσφυγικών οικογενειών, των οποίων τα μέλη ανέρχονταν σε 862[5].

1. Συγκρούσεις

Το προσφυγικό στοιχείο κλήθηκε από την ιστορική συγκυρία να συμβιώσει με τον ντόπιο πληθυσμό. Επρόκειτο όμως για μια συμβίωση που σε ορισμένες περιπτώσεις πήρε χαρακτήρα συγκρουσιακό σύμφωνα με το αρχειακό υλικό στο οποίο βασίστηκε η παρούσα συγγραφή.

Οι πρόσφυγες, πέρα από τη στέρηση της πατρογονικής γης που επέφερε ο βίαιος ξεριζωμός τους και την απόλυτη φτώχεια είχαν να αντιμετωπίσουν αρκετές φορές και ένα εχθρικό περιβάλλον. Η κρατική βοήθεια δεν ήταν αρκετή για να άρει την επιφυλακτικότητα των ντόπιων απέναντι στους νέους συνοίκους. Οι γηγενείς δυσανασχετούσαν με την υλική στήριξη που πρόσφερε το κράτος στους πρόσφυγες[6]. Εξάλλου, η τοπική κοινωνία είχε ήδη διαμορφώσει τα δικά της δίκτυα σχέσεων στα οποία οι πρόσφυγες γίνονταν αντιληπτοί ως παρείσακτοι[7].

1.1. Η νομή της γης-καταπατήσεις αγρών από μέρους των προσφύγων.

Το ζήτημα των σχέσεων των δύο πλευρών θίγεται από τα πρώτα φύλλα της τοπικής εφημερίδας «Αστήρ», αποδεικνύοντας ότι απασχολεί την τοπική κοινωνία. Το δημοσίευμα με τίτλο «Πρόσφυγες και Εντόπιοι» είναι αποκαλυπτικό των μεταξύ τους σχέσεων το 1924 και προοιωνίζει την αντιπαράθεση. Οι πρόσφυγες στο δημοσίευμα άλλοτε αποκαλούνται από τον συντάκτη «αδελφοί» και άλλοτε «ξένοι», υποδηλώνοντας τη διάσταση μεταξύ των δυο ομάδων. Διαπιστώνεται ότι δύο χρόνια μετά την εγκατάσταση των προσφύγων στη Βέροια και στα περίχωρά της «*ουδέν ίχνος φιλίας και ομονοίας υπάρχει με-*

ολογικής Σχολής του ΑΠΘ, τομέας Ιστορίας, ειδίκευση Ιστορίας, Θεσσαλονίκη, 2011, σελ. 53. Προσβάσιμο στο: http://ikee.lib.auth.gr/record/127194/files/GRI-2011-7228.pdf

5. Κ. Φωτιαδης, «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία», τόμ. Β. Κολιόπουλος & Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιΐα*, Αθήνα 2009: Μίλητος, σελ. 52 και Αθ. Βουδουρης, «Όψεις του προσφυγικού ζητήματος στην Ημαθία, από τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου μέχρι την περίοδο του "Εθνικού Διχασμού" (1913-1916)», *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Ν. Ημαθίας*, 15 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2011), σελ. 17.

6. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εποχής το κράτος «*εδαπάνησεν και θα δαπανά τις είδε έως πότε, τα πολυτιμότερα εκατομμύριά του δια την περίθαλψιν και παρηγορίαν των αδελφών Προσφύγων [...] Ολίγαι συνεισφοραί δεν εγένοντο, ολίγαι φορολογίαι δεν εδημιουργήθησαν και ολίγα δεν εθυσίασαν οι εντόπιοι δια να παρηγορίσουν τους αδελφούς των συναισθανόμενοι πλήρως την θέσιν εκείνων*» στο «Πρόσφυγες και Εντόπιοι», *Αστήρ*, φ. 3, (Δεκέμβριος 1924), σελ. 3.

7. Ρ. Αλβανος, *Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες, Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη 2019, Επίκεντρο, σελ. 47.

ταξύ αυτών και εκείνων, ουδεμία σχέσις και προθυμία δια το καλόν εκ μέρους αμφοτέρων [...]. Πάντοτε εθεωρήθη ο πρόσφυξ ως ξένος εις τον τόπον της εγκαταστάσεώς του και πάντοτε ηθικώς παρηγκονίσθη»[8].

Η μεταξύ τους διάσταση αποδίδεται στη συμπεριφορά των προσφύγων, οι οποίοι καταχράστηκαν τη φιλήσυχη στάση των ντόπιων και τη φιλοπροσφυγική υποστήριξη του κράτους. Επεισόδια συνέβησαν κυρίως στα χωριά της περιφέρειας και σχετίζονταν με την τακτική των προσφύγων να καταλαμβάνουν αγρούς των ντόπιων. Σύμφωνα με τις κατηγορίες που τους προσάπτονται, ενώ το κράτος δια νόμου όριζε την παραχώρηση στους πρόσφυγες γαιών προς καλλιέργεια «εκ τσαϊρίων», ορισμένοι από αυτούς δίχως καμιά διαταγή προέβησαν στην κατάληψη αγρών των χωρικών έτοιμων για σπορά, δείγμα της οκνηρίας ορισμένων προσφύγων. Εξαιτίας αυτής της διεκδίκησης μένουν ακαλλιέργητοι οι αγροί[9].

Το θέμα της διανομής κλήρων για καλλιέργεια και βοσκή, κύρια πηγή βιοπορισμού των προσφύγων, προκάλεσε προστριβές με την Εποικιστική Υπηρεσία και με γηγενείς καλλιεργητές κατόχους τίτλων. Οι παραχωρούμενες στους πρόσφυγες γαίες προέρχονταν από την περιουσία των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων και Βουλγάρων και από απαλλοτριωμένες δημόσιες εκτάσεις ή μοναστηριακή γη[10]. Σύμφωνα με εγκύκλιο της Γενικής Διεύθυνσης Εποικισμού τα νοικιασμένα από τους ντόπιους μουσουλμανικά κτήματα παραχωρούνταν στους πρόσφυγες το ταχύτερο. Για τους ακτήμονες που στερούνταν παλιών καλλιεργητικών σχέσεων προς το κτήμα που κατείχαν οριζόταν ότι αυτό θα διανέμεται κατά το ήμισυ με τους πρόσφυγες, ενώ οι ντόπιοι θα απαλλάσσονταν από την καταβολή των οφειλομένων στους ιδιοκτήτες[11]. Έτσι εξηγείται η αντιδικία προσφύγων – γηγενών, καθώς κτήματα που ως τότε καλλιεργούσαν αδιάλειπτα οι ντόπιοι τώρα περνούν στην κυριότητα των προσφύγων, ενώ άλλα μοιράζονται και στις δύο πλευρές.

Απόφαση του Γραφείου Εποικισμού Βέροιας πιστοποιεί την εφαρμογή της παραπάνω εγκυκλίου[12]. Προβλέπεται ο προσωρινός διαχωρισμός 600 στρεμμάτων του κτήματος των ιδιοκτητών αδελφών Χατζίκου και Ελένης Φυλακτού, σε τριπλή σχεδιαγραμματική έκταση χωρισμένη με νοητά όρια. Οι εκτάσεις καλύπτουν τις επαρχίες «Γεράκι», «Μαυραγγέλη» και «Μελίκη». Πέρα από τα 600 στρέμματα, όλο το υπόλοιπο κτήμα, πλην του δασικού, διατάσσεται να διανεμηθεί στους εκεί εγκατεστημένους πρόσφυγες[13].

---

8. «Πρόσφυγες και Εντόπιοι», *ό.π.*

9. «Πρόσφυγες και Εντόπιοι», *ό.π.*

10. Στ. Πελαγιδης, «Προσφυγικά προβλήματα του βορειοελλαδικού και λοιπού χώρου στο ελληνικό κοινοβούλιο (1924-1928), *Μακεδονικά* 26, (1987), σσ. 63-97.

11. «Διά τα Μουσουλμανικά κτήματα», *Μακεδονία* φ. 4419, (10 Ιουλίου 1924), σελ. 2.

12. Ιστορικό αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού (εφεξής ΙΑΠΕ), Συλλογή Ιδιωτικών εγγράφων, Συλλογή Φυλακτού Ελένης, Απόφαση Εποικισμού Βέροιας, 22 Οκτωβρίου 1929.

13. ΙΑΠΕ, Συλλογή Ιδιωτικών εγγράφων, Συλλογή Φυλακτού Ελένης, Απόφαση Εποικισμού ..., *ό.π.*

Ωστόσο, αυτές οι ιδιοκτησίες καταπατήθηκαν από πρόσφυγες της ομάδας Γεράκι, προκαλώντας σύμφωνα με αναφορές κρατικών φορέων τις καταγγελίες των ντόπιων. Επιστολή του Γραφείου Γεωργικής Περιφέρειας Βερμίου με αποδέκτη την προσφυγική ομάδα αναφέρεται στην αυθαίρετη καλλιέργεια από τους πρόσφυγες εκτάσεων της ιδιοκτησίας Φυλακτού, πράξη παράνομη μετά τη βάσει νόμου διανομή γαιών και συνιστά να παύσει η καλλιέργεια αυτών των εκτάσεων, προκειμένου να μην υποστούν τις συνέπειες του νόμου[14].

Ωστόσο, η καταπάτηση του αγροκτήματος της Ελένης Φυλακτού συνεχίζεται, παρά τη ρητή απαγόρευση. Οι πρόσφυγες βόσκουν τα ζώα τους στην τοποθεσία Μπουζάκι, την οποία χρησιμοποιούσε ο ενοικιαστής κτηνοτρόφος Μιχ. Μπέκας ως «γεννολείβαδο». Η Υπηρεσία επικαλούμενη την προστασία του κτηνοτρόφου από τις διατάξεις του ενοικιοστασίου των βοσκών διατάσσει: «*[...] παύσητε πάσαν αυθαίρετον βόσκησιν των ζώων σας επί της εν λόγω τοποθεσίας, καθ' όσον εις περίπτωσιν λήψεως προσωρινών μέτρων εναντίον σας υπό του ειρημένου κτηνοτρόφου η υπηρεσία ημών ουδόλως θα δυνηθή να σας υποστηρίξη*»[15].

Οι καταγγελίες συνεχίζονται, προκαλώντας την παρέμβαση της Γεν. Διεύθυνσης Γεωργίας και Εποικισμού Μακεδονίας-Θράκης. Διατάσσεται η σύλληψη του πρόσφυγα Θεμιστοκλή από τα Παλατίτσια με την κατηγορία ότι κτίζει και καλλιεργεί εντός της έκτασης που αποδόθηκε οριστικά με απόφαση της Επιτροπής στον Φυλακτό. Το έγγραφο κλείνει με την παράκληση «*συνδράμετέ τον δια της Αστυνομικής αρχής*»[16].

Η καταπάτηση ιδιοκτησιών ντόπιων από τους πρόσφυγες εξακολουθεί, προξενώντας την έγγραφη παρέμβαση της Γεωργικής Περιφέρειας Βερμίου με αποδέκτη τον αστυνομικό σταθμάρχη Μελίκης. Το τεκμήριο αναφέρεται στα προβλήματα που προξενεί η αυθαίρετη διάνοιξη οδών από τους πρόσφυγες, μέσα στις ιδιοκτησίες των ντόπιων. Διατάσσεται η απαγόρευση στους πρόσφυγες κληρούχους Γεράκι και Μελίκης κάθε αυθαίρετης ενέργειας σε ιδιοκτησίες άλλων και ο περιορισμός των δραστηριοτήτων τους αποκλειστικά στις δικές τους για να μην προκληθούν συγκρούσεις[17].

Καταγγελίες των ντόπιων σε βάρος προσφύγων για καταπατήσεις ιδιοκτησιών εμφανίζονται και στον τοπικό Τύπο. Κάτοικοι του χωριού Μουσταλή, καταφέρονται εναντίον του πρόσφυγα συγχωριανού τους Γ. Παπασσάβα, γιατί κατέστρεψε τα χωράφια τους με τα 18 βουβάλια του[18]. Η αντιπαράθεση

---

14. ΙΑΠΕ, Συλλογή Ιδιωτικών εγγράφων, Συλλογή Φυλακτού Ελένης, Γενική Διεύθυνση Γεωργίας, Γραφείο Γεωργικής Περιφέρειας Βερμίου, 14 Οκτωβρίου 1931.

15. ΙΑΠΕ, Συλλογή Ιδιωτικών εγγράφων, Συλλογή Φυλακτού Ελένης Γενική Διεύθυνση Γεωργίας, Γραφείο Γεωργικής Περιφέρειας Βερμίου, 12 Δεκεμβρίου 1931.

16. ΙΑΠΕ, Συλλογή Ιδιωτικών εγγράφων, Συλλογή Φυλακτού Ελένης Γενική Διεύθυνση Γεωργίας και Εποικισμού Μακεδονίας-Θράκης, 1 Φεβρουαρίου 1932.

17. ΙΑΠΕ, Συλλογή Ιδιωτικών Εγγράφων, Συλλογή Φυλακτού Ελένης, Γενική Διεύθυνση Γεωργίας, Γραφείο Γεωργικής Περιφέρειας Βερμίου, 29 Μαΐου 1933.

18. *Αστήρ*, φ. 61 (7 Σεπτεμβρίου 1927), σελ. 1.

γηγενών-προσφύγων πήρε τη μορφή ανοιχτής σύγκρουσης στο χωριό της Αγίας Βαρβάρας σύμφωνα με δημοσίευμα στον «Ταχυδρόμο» Θεσσαλονίκης και στην «Αστήρ» Βέροιας «*περί συμπλοκής Ποιμένων και Προσφύγων...*». Ο γηγενής Ν. Καρακώστας καταθέτει ότι δεχόμενος επίθεση αυτός και ο αδελφός του από τους αδελφούς Ιορδάνου αντέδρασαν με ανάλογο τρόπο: «*εν καταστάσει αμύνης ευρισκόμενοι ανταπαντήσαμεν με τα ξύλα δια να σώσωμεν τους εαυτούς μας*»[19]. Τονίζεται η προκλητική συμπεριφορά των προσφύγων, οι οποίοι ενθαρρυμένοι για τέσσερα χρόνια από τον τέως πληρεξούσιο Αβραάμ Γρηγοριάδη δημιουργούσαν ζητήματα υβρίζοντας και απειλώντας.

Έκτροπες σκηνές μεταξύ γηγενών και προσφύγων της Αγ. Μαρίνας εκτυλίχτηκαν μπροστά στο δικαστικό μέγαρο. Προκειμένου να αποφευχθούν ανάλογες σκηνές συστήνεται στην Εποικιστική Υπηρεσία να λύνει τα αναφυόμενα ζητήματα με την ίδια πλάστιγγα δικαιοσύνης για γηγενείς και πρόσφυγες[20].

Διαφορετική είναι η οπτική του βεροιώτη βουλευτή Φιλελευθέρων Ι. Παπαδάκη. Ο πολιτευτής, προβαίνοντας σε απολογισμό της κυβερνητικής αγροτικής πολιτικής, αναφέρεται στις σχέσεις προσφύγων-γηγενών στην επαρχία Βέροιας. Τονίζει τις προσπάθειες πρόληψης συγκρούσεων, την εξαιρετική αλληλεγγύη μεταξύ των δύο πλευρών, την πλήρη αφομοίωση και την επιτυχή συγκριτικά με άλλες περιφέρειες αγροτική εγκατάσταση στην περιοχή. Για τον πολιτευτή δεν υπάρχουν πλέον προσφυγικά ζητήματα. Γι' αυτόν πρόσφυγες και εντόπιοι είναι ένα και τα προβλήματα κοινά[21]. Μάλιστα, εκτιμά ότι εξισώθηκαν οι πρόσφυγες με τους γηγενείς: «*αρκούντως ικανοποιήθησαν, ευρισκόμενοι σήμερον εις την αυτήν θέσιν με τους γηγενείς γεωργούς[...]*» και «*ουδεμία σχεδόν προστριβή ή σύγκρουσις παρατηρήθη*»[22].

1.1.2. Η «πολιτική» της Εποικιστικής Υπηρεσίας Βέροιας ως αιτία διενέξεων προσφύγων-γηγενών-Στάση επίσημων οργάνων

Πολλές καταγραφές μαρτυρούν ότι η πολιτική των επίσημων φορέων αποκατάστασης πυροδοτεί συγκρούσεις ανάμεσα στις δύο πλευρές. Κατά τον ειρηνοδίκη Ευ. Φαρμακίδη πολλές από τις διενέξεις προσφύγων-γηγενών διαπιστώνεται ότι εκκινούν από την πλημμελή στάση του Γραφείου Εποικισμού Βέροιας. Επιρρίπτονται ευθύνες στην Εποικιστική υπηρεσία, «*δια της αλλο-*

19. «Ξέναι Δημοσιεύσεις "Ανασκευή Ανακριβειών"», *Αστήρ*, φ. 31 (22 Αυγούστου 1926), σελ. 2.

20. «Προ των προχθεσινών σκηνών», *Αστήρ*, φ. 76 (11 Μαρτίου 1928), σελ. 1.

21. «Τα Σοβαρά Ζητήματα της Επαρχίας μας. Το Αγροτικόν. Συνέντευξις του ημετέρου Διευθυντού μετά του Πληρεξουσίου Βερροίας κ. Ι. Παπαδάκη», *Αστήρ*, φ. 16 (13 Σεπτεμβρίου 1925, σελ. 1.

22. «Τα φλέγοντα ζητήματα της επαρχίας μας. Το Εκπαιδευτικόν, Η Γέφυρα Κοκκόβης. Η Συγκοινωνία μας. Η Ύδρευσις της πόλεώς μας. Ο Ηλεκτροφωτισμός. Το Προσφυγικόν κ.λπ.», *Αστήρ*, φ. 13 (2 Αυγούστου 1925), σελ. 1.

προσάλλου και ουχί σθεναράς τακτικής της»[23], η οποία παρουσιάζεται ως ηθική αυτουργός των έκτροπων σκηνών προ του δικαστικού μεγάρου μεταξύ προσφύγων και γηγενών της Αγ. Μαρίνας. Γίνεται λόγος για «*[...]αλληλοσυγκρουόμεναι λύσεις που δίδει η εποικιστική υπηρεσία εκδίδουσα και ακυρούσα ταυτοχρόνως διαταγάς της, παραχωρούσα τους αυτούς αγρούς εις δύο και περισσότερους χωρικούς γενομένη ούτω ηθική αυτουργός των διαπληκτισμών και φιλονικειών μεταξύ αυτών, εισηγουμένη πρώτον την απ' ευθείας πώλησιν των χωραφιών διαφόρων τσιφλικίων εις τους κολλήγους, και μετά προτείνουσα την ακύρωσιν των συμβολαίων, εξαναγκάζουσα ούτω τους ατυχείς χωρικούς, να καταφεύγωσι εις τα δικαστήρια και να υποβάλλονται εις μυρίους κόπους και έξοδα ...»*[24]. Κατηγορείται ακόμη ότι συναίνεσε στην κατάφωρη αδικία σε βάρος δεκαπέντε γηγενών αγροτών, οι οποίοι απομακρύνθηκαν από τα κτήματα που καλλιεργούσαν, και επιδόθηκαν σε Καυκάσιους πρόσφυγες, ευνομούμενους του Εποικισμού, επιτηδευματίες και όχι γεωργούς, που νέμονταν τα κτήματα αυτά με εκμίσθωση[25].

Καταγγελίες βαρύνουν και τον Διευθυντή Εθνικής Τράπεζας Βέροιας, καθώς απείλησε τους προσφυγικής καταγωγής κατοίκους του συνοικισμού Άμμου με έκδοση ενταλμάτων προσωπικής κράτησης λόγω των χρεών τους, παραβιάζοντας τη διαβεβαίωση και υπόσχεση που δόθηκε στους πρόσφυγες από τους Καραμάνο-Τρακάκη για παράταση της προθεσμίας καταβολής αυτών. Επίσης, γιατί εξύβρισε τους πρόσφυγες, λέγοντας: «*ήλθετε εδώ σεις οι πρόσφυγες και κατεστρέψατε την πατρίδα μας*»[26].

1.1.3. Ανώμαλες δικαιοπραξίες

Μεταξύ των οξύτατων προβλημάτων που προέκυψαν μετά την έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα, ιδιαίτερα στις Νέες Χώρες, συγκαταλέγονται οι ανώμαλες δικαιοπραξίες. Πρόκειται για αγοραπωλησίες μουσουλμανικών κτημάτων, τα οποία περιήλθαν στην κυριότητα των γηγενών κατά την περίοδο αποχώρησης των μουσουλμάνων από την Ελλάδα μετά το 1912 – και στερούνταν συμβολαιογραφικών πράξεων, μιας και έλαβαν χώρα παρά τις απαγορευτικές διατάξεις της ελληνικής Πολιτείας αλλά με την ενθάρρυνση πολιτικών ότι επίκειται άρση αυτών[27]. Όμως, τα κτήματα αυτά δεσμεύτηκαν προκειμένου να αποδοθούν στους πρόσφυγες, όπως όριζε η Σύμβαση Ανταλλαγής Πληθυσμών (1923).

---

23. «Πινακίδες», *Αστήρ*, φ. 87 (4 Ιουνίου 1928), σελ. 3.
24. «Είμεθα Συνοφάνται;» *Αστήρ*, φ. 91 (2 Ιουλίου 1928), σελ. 1.
25. «Οι γηγενείς Βεροιαίοι και γενικώς οι Μακεδόνες εν διωγμώ», Ελεύθερον Βήμα", *Αστήρ*, φ. 198/85 (20 Ιουλίου 1932), σελ. 2.
26. «Η στάσις του Διευθυντού της Τραπέζης», *Αστήρ*, φ. 51 (24 Απριλίου 1927), σελ. 2.
27. Κ. Τσιτσελικης, *Αι ανώμαλοι δικαιοπραξίαι επί ακινήτων εν ταις Νέαις Χώραις*, Θεσσαλονίκη 1926, σελ. 10.

Η Πολιτεία από την πλευρά της θεσπίζει νομοθετικά διατάγματα, με τα οποία είτε αποκαθίσταται η ελευθερία συναλλαγών σε ακίνητα των Νέων Χωρών, δίχως όμως να προβαίνει στην επίλυση των προβληματικών συμβάσεων που έγιναν ως εκείνη την περίοδο, όπως συνέβη με το Βασιλικό Διάταγμα της 21 Δεκεμβρίου 1920[28], είτε ρυθμίζει τις παράνομες δικαιοπραξίες υπέρ των προσφύγων. Πρόκειται για τον Νόμο 4399/ 1929, που τακτοποιεί τις σχέσεις ιδιοκτησίας μεταξύ γηγενών και προσφύγων, προασπίζοντας τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των προσφύγων στις ανταλλάξιμες γαίες. Έπονται οι νόμοι: Ν.4724/ 18 Μαΐου 1930[29] και Ν. 5221/ 1 Αυγούστου 1931[30]. Η συχνότητα έκδοσης νομοθετημάτων αποτελεί πειστήριο πόσο περίπλοκο έχει γίνει το θέμα.

Το ζήτημα βαθαίνει το χάσμα γηγενών-προσφύγων, ώστε να καταστεί αγεφύρωτο, σύμφωνα με τα δημοσιεύματα που εμφανίζονται με την εφαρμογή του «*δημευτικού νόμου 4818 περί ανωμάλων δικαιοπραξιών*», η οποία χαρακτηρίζεται απογυμνωτική *και συνδέεται με τους «Προσφυγοπατέρες»*. Γράφεται χαρακτηριστικά: «*Θα απογυμνωθούν από τας περιουσίας των οι γηγενείς Μακεδόνες, κηρυσσόμενοι εν διωγμώ, διότι διέσωσαν την ελληνικότητά της Μακεδονίας;*»[31].

Η οριστική διανομή γαιών στους πρόσφυγες το 1932 χαρακτηρίστηκε ως κατάφωρη αδικία, προκάλεσε διαμαρτυρίες, καθώς «*Αφαιρούνται αγροί από τους μεν και δίδονται εις τους δε*». Πρόκειται για αγρούς σπαρμένους από τους πρώτους ιδιοκτήτες (γηγενείς), τους οποίους όμως τελικά καρπώνονται άλλοι. Η πολιτική αυτή προκαλεί διαμαρτυρίες, γιατί οι γεωργοί της πόλεως τελούν υπό καθεστώτος διωγμού[32].

Με αφορμή την απόδοση κτημάτων που καλλιεργούσαν ντόπιοι στους Καυκάσιους πρόσφυγες θίγονται στον τοπικό Τύπο οι συνέπειες της υπογραφής των «*εγκληματικών*» νόμων «περί ανωμάλων διακαιοπραξιών». Γίνεται λόγος για προγραφές των γηγενών Μακεδόνων, οι οποίοι υποβάλλονται σε δαπάνες παραβόλων και δικηγορικών αμοιβών μέχρι και δύο χιλιάδων δραχμών, χάνοντας τα αγορασμένα από την εποχή της Τουρκοκρατίας ακίνητα. Ο νέος νόμος συνεχίζει το μαρτύριο των γηγενών καθώς «*παρατείνει την προθεσμίαν του νόμου 4399 δια νέας αιτήσεις και νέαν εξέτασιν με τα ίδια αποτελέσματα και μόνην διαφοράν να αγοράσουν πάλιν τα αγορασμένα κτήματά των*». Ο Φαρμακίδης καταφέρεται εναντίον των πολιτευτών, που διαγκωνίζονται να προσελκύσουν την προσφυγική ψήφο, γι' αυτό και επιδιώκουν την ψήφιση ευ-

28. Κ. Τσιτσελικης, *Αι ανώμαλοι δικαιοπραξίαι...» ό.π.*, σσ. 18-20.

29. Ν.4399/ 1 Νοεμβρίου 1929, φ. 392, «*περί ρυθμίσεως ανωμάλων δικαιοπραξιών εν ταις Νέαις Χώραις*», Ν.4724/ 18 Μαΐου 1930, φ. 172, "Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως νόμου 4399 «*περί ρυθμίσεως ανωμάλων δικαιοπραξιών εν ταις Νέαις Χώραις*».

30. Ν. 5221/ 1 Αυγούστου 1931, φ. 252, "Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου 4399 «*περί ρυθμίσεως ανωμάλων δικαιοπραξιών εν ταις Νέαις Χώραις*»".

31. «Ερωτήματα Εθνικής Σπουδαιότητος», *Αστήρ* φ.142/29 (3 Ιουνίου 1931), σελ. 2.

32. «Κατάφορος αδικία», *Αστήρ* φ. 195/82 (29 Ιουνίου 1932), σελ. 4.

νοϊκών προς αυτούς νόμων, που πλήττουν τα δίκαια των γηγενών, αφήνουν αγεφύρωτο το χάσμα *και αποτελούν αιτία εχθρότητας των γηγενών Μακεδόνων προς το κράτος*[33].

Το ζήτημα των ανωμάλων δικαιοπραξιών απασχόλησε και νομικούς της εποχής, οι οποίοι παρενέβησαν και πρότειναν δικαιότερες λύσεις προς όφελος και των πληγέντων γηγενών, όπως τον Κ. Τσιτσελίκη, με τη νομικοκοινωνική μελέτη του «*Αι ανώμαλοι δικαιοπραξίαι επί ακινήτων εν ταις Νέαις Χώραις*[34].

«*Πρόσφυγες και γηγενείς ενωθήτε*» κραυγάζει με το ομότιτλο άρθρο του ο προσφυγικής καταγωγής δημοδιδάσκαλος Κωστοχωρίου Χαρ. Χιονίδης, υπαινισσόμενος το διχαστικό κλίμα μεταξύ τους. Ο τίτλος είναι δηλωτικός της πόλωσης κλίματος που είχε διαμορφωθεί και υπονόμευε την ειρηνική συμβίωση προσφύγων και γηγενών[35]. Η χρήση της Προστακτικής έγκλισης καθιστά επιτακτική την ανάγκη άρσης των διαφορών ενώ παράλληλα μαρτυρά ότι δέκα χρόνια μετά δεν έχει σημειωθεί μεγάλη πρόοδος στο ζήτημα των σχέσεων των δύο πλευρών. Οι ντόπιοι θεωρούν τους πρόσφυγες υπαίτιους της οικονομικής κακοδαιμονίας τους, ενώ οι τελευταίοι καταριούνται την ώρα που ήρθαν στην Ελλάδα και κατηγορούν τους γηγενείς ως οπισθοδρομικούς, συμφεροντολόγους και απάτριδες. Τα κύρια αίτια της διαμάχης μεταξύ τους αποδίδονται στην οικονομική κρίση.

1.2. Διάσταση γηγενών–προσφύγων σε πολιτικό επίπεδο

Οι πρόσφυγες παραδοσιακά ήταν προσδεμένοι στο άρμα του βενιζελισμού. Δημοσιεύματα τούς εμφανίζουν είτε από τη θέση του ψηφοφόρου είτε από αυτή του πολιτευτή να τάσσονται στο κόμμα των Φιλελευθέρων[36].

Το κόμμα των Φιλελευθέρων έβρισκε πολλούς υποστηρικτές στη Βέροια και από τη μερίδα των γηγενών. Ωστόσο, πρόσφυγες και γηγενείς, αν και ήταν ομοϊδεάτες, αντιπροσωπεύονταν από διαφορετικούς πολιτευτές. Στις εκλογές της 19ης Αυγούστου 1928 οι γηγενείς Φιλελεύθεροι υπέδειξαν ως υποψήφιο τον γηγενή Ι. Παπαδάκη ενώ οι πρόσφυγες τον προσφυγικής καταγωγής Αβραάμ Γρηγοριάδη, εκτός από ορισμένους που υποστήριξαν τον Σ. Μουράτογλου και άλλους τον Σωκράτη Γεωργιάδη[37]. Επίσης, αν και στην πόλη υπήρχε Σύνδεσμος Φιλελευθέρων εντοπίζεται η ίδρυση Πολιτικού Κέντρου Φιλελευθέρων Προσφύγων Βέροιας, «*προς εξυπηρέτησιν των πολλαπλών αναγκών του Προσφυγικού κόσμου*»[38]. Πολιτευτές προσπαθούν να διχάσουν γηγενείς και πρόσφυγες, καλώντας τους τελευταίους να ψηφίσουν βουλευτές προσφυγικής καταγωγής. Το παράδειγμα αυ-

33. «Οι γηγενείς Βεροιαίοι και γενικώς...», *ό.π.*
34. «*Αι ανώμαλοι δικαιοπραξίαι επί ακινήτων...*», *ό.π.*
35. «Πρόσφυγες και γηγενείς ενωθήτε», *Αστήρ* φ. 192/79 (8 Ιουνίου 1932), σελ. 1.
36. «Ανακοινωθέν», *Αστήρ* φ. 56 (8 Ιουνίου 1927), σελ. 1.
37. «Η Εκλογική Κίνησις», *Αστήρ* φ. 94 (25 Ιουλίου 1928), σελ. 3.
38. «Πολιτικόν Γραφείον Φιλελευθέρων Προσφύγων Βέρροιας-Περιφέρειας», *Αστήρ* φ. 97 (14 Αυγούστου 1928), σελ. 3.

τό μιμήθηκαν και άλλοι από τους πολιτευόμενους, όπως ο Μουράτογλου, «*ούτως ώστε να υπάρχη κίνδυνος οι πολίται παραμερίζοντες τας πολιτικάς των πεποιθήσεις να διαιρεθώσιν εις γηγενείς και πρόσφυγας, πράγμα ολέθριον δι' αμφοτέρους*. Απάντηση στην προσπάθεια του Μουράτογλου δίνει ανακοινωθέν του εκλογικού κέντρου του υποψήφιου δημάρχου Α. Πρωτοψάλτου, προσπαθώντας να συσπειρώσει τους πρόσφυγες δηλώνοντας κατηγορηματικά ότι: «*Οι πρόσφυγες σήμερα δεν είναι πρόσφυγες, αλλά Βερροιώται ενδιαφερόμενοι μόνον δια τα συμφέροντα του Δήμου, αποφασισμένοι εν αδελφική συμπνοία μετά των αδελφών εντοπίων να εργασθώσι δια το καλόν της νέας των πατρίδας*»[39].

Μια ανάγνωση αυτής της διαφορετικής εκπροσώπησης έχει να κάνει με την ανάγκη επίλυσης των προβλημάτων των δύο πλευρών, καθώς αυτά όχι μόνο δεν ταυτίζονται, απεναντίας, συχνά είναι ανταγωνιστικά.

Στις δημοτικές εκλογές δημοσιεύματα εμφανίζουν την εκλογική συμπεριφορά των προσφύγων διαφορετική. Γράφεται ότι και οι δύο πλευρές στηρίζουν την εκλογή του Α. Πρωτοψάλτου, «*του αχρωματίστου υποψηφίου δημάρχου..., υπέρ της υποψηφιότητος του οποίου μετά φανατισμού εργάζονται συμπαγείς μάζαι γηγενών και Προσφύγων, αδιακρίτως πολιτικής αποχρώσεως*»[40].

Τέλος, εκφραζόταν η άποψη ότι οι πρόσφυγες, κυρίως όσοι εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία, «*ένεκα της δυστυχίας των, αποτελούσι έδαφος εξόχως ευνοϊκόν δια την εξάπλωσιν του κακού κομμουνισμού*», σύμφωνα με δημοσίευμα εφημερίδας «Βουλγαρία», η οποία σχολίαζε τη σχετική με την εξάπλωση της κομμουνιστικής προπαγάνδας είδηση της «Οπινιόν», εφημερίδας που εκδιδόταν στη Θεσσαλονίκη[41].

1.3. Ζητήματα εθνικής συνείδησης

Άλλες κατηγορίες που βαρύνουν τους πρόσφυγες είναι ότι γίνονται αίτιοι της μετανάστευσης των σλαβοφώνων στη Βουλγαρία, εξαιτίας του ότι «*ως κατακτηταί εγκαθίστανται εντός των οικιών και αγρών των αλλά και δια παντοίων μέσων προσπαθούσι να χαρακτηρίζωσι τον πληθυσμόν τούτον ως υποθάλποντα την βουλγαρικήν δήθεν υφισταμένην προπαγάνδαν*»[42]. Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι στο δημοσίευμα τίθενται ζητήματα εθνικής συνείδησης των σλαβοφώνων κατοίκων της περιοχής. Ανεξάρτητα από το αν είναι βάσιμες ή όχι οι αιτιάσεις αυτές, προδίδουν μια ιστορική

39. «Εκλογικόν κέντρον υποψηφίου Δημάρχου Αντωνίου Πρωτοψάλτου. Απάντησις εις τα ανακοινωθέντα του Στ. Μουράτογλου», *Αστήρ* φ. 276/163 (8 Φεβρουαρίου 1934), σελ. 1.

40. «Η εκλογική κίνησις της εβδομάδος», *Αστήρ* φ. 274/161 (31 Ιανουαρίου 1934), σελ. 4.

41. «Η εντατική προπαγάνδα του Κομμουνισμού», *Σκριπ* φ. 7845 (7 Νοεμβρίου 1924), σελ. 6.

42. Πρόσφυγες και Εντόπιοι», ... *ό.π.*

πραγματικότητα για την περιοχή της Μακεδονίας, στην οποία έδρασε η βουλγαρική προπαγάνδα από τα τέλη του 19ου ως και τα μέσα του 20ου αι. στο πλαίσιο του ανταγωνισμού για τη διεκδίκηση εδαφών της Μακεδονίας. Άλλωστε, δεν είναι τυχαία η επιλογή της Μακεδονίας ως τόπου εγκατάστασης του βασικού όγκου των προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής, προκειμένου να ενισχυθεί το ελληνικό στοιχείο σε μια περιοχή διεκδικούμενη από τους βόρειους γείτονές της. Συγκεκριμένα, μέχρι το 1925 στους εποικισμούς Κατερίνης, Βέροιας, Νάουσας και Κοζάνης εργαλειοποιήθηκε ο προσφυγικός ελληνισμός με σκοπό να αναχαιτιστεί η βουλγαρική προπαγάνδα. Στις περιφέρειες της Μεραρχίας Δ. Μακεδονίας έγιναν ορατά τα μειονεκτήματα της εποικιστικής πολιτικής που υιοθετήθηκε. Ειδικότερα, η εγκατάσταση Πόντιων και τουρκόφωνων προσφύγων σε περιοχές με συμπαγή σλαβόφωνο πληθυσμό που στόχευε στην αφομοίωσή τους δεν απέδωσε. Το ίδιο συνέβη και όπου εγκαταστάθηκαν Καυκάσιοι πρόσφυγες, λόγω του δυσνόητου της γλώσσας τους, της οκνηρίας και της άγνοιας σε γεωργικές καλλιέργειες. Δεν ανέπτυξαν καμιά επαφή με τους ντόπιους, τους οποίους θεωρούσαν Βούλγαρους, ενώ δεν έλειπαν και διάφορα επεισόδια ανάμεσά τους[43].

Οι πίνακες με τις προτεινόμενες περιοχές των περιφερειών της Χ Μεραρχίας Δ. Μακεδονίας για εγκατάσταση εκ νέου προσφυγικών οικογενειών προδίδει τη στόχευση της ελληνικής Πολιτείας. Για την Περιφέρεια Βέροιας επιλέχθηκαν: «*Μαρούσα*, *Καρυά*, *Καβάσλα*, *Παλατίτσα*, *Νησί*, *Νησελούδι*, *Αγία Μαρίνα*, *Ράδανη*, *Καστανιά*, *Μικρή Μηλιά*, *Μουρτσάλη*, *Πλαταμών*, *Τοπόλιανη*». Μεταξύ των παραπάνω περιοχών διακρίνουμε τόπους με σλαβόφωνο πληθυσμό, όπως την Αγία Μαρίνα. Το έτος 1923 από τα 51 χωριά της υποδιοίκησης Βέροιας τα 10 χωριά που μιλούσαν τη «βουλγαρική» ήταν: η Αγία Μαρίνα, ο Άνω Κοπανός, η Βέτσιστα, η Γιάντσιστα (Αγ. Γεώργιος), το Γενί Κιόϊ (Αρχάγγελος), το Ζερβοχώρι, ο Κάτω Κοπανός, η Λυκοβίστα, (ή Λυκοβίτσα, Λυκογιάννη), και τα Μονόσπιτα[44]. Το ίδιο έτος υπολογίζεται ότι οι σλαβόφωνοι αποτελούσαν το 4% του συνολικού πληθυσμού του Νομού Ημαθίας[45]. Συνολικά, σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία του 1925, το ποσοστό σλαβόφωνων στην περιοχή της Βέροιας ήταν: 1.109

43. Ι. Χατζηισαακ, «Προσφυγικές ροές μετά τον θρίαμβο των Σεβρών στη Μακεδονία 1920. Η αλληλογραφία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας», στην ιστοσελίδα http://www.ionikiestia.gr/sinedrio/hi.pdf

44. Σπ. Δ. Λουκατος, *Πολιτειογραφία της Νομαρχιακής Περιφέρειας της Θεσσαλονίκης κατά την αυγή της δεύτερης δεκαετίας από την απελευθέρωσή της, 1923. Μέρος Α΄. Υποδιοικήσεις: Βέροιας-Θεσσαλονίκης-Κατερίνης*, Αθήνα 1987, σελ. 116.

45. Ι.Δ. Μιχαηλιδης, *Σλαβόφωνοι Μετανάστες και Πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη (1912-1930)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 51.

τέως Πατριαρχικοί και 735 τέως Σχισματικοί, ενώ αναφέρονται και 16 υπό μετανάστευση[46].

2. Αναφορές που μαρτυρούν τη σύναψη σχέσεων προσφύγων-γηγενών

Αν και λιγοστές, δεν απουσιάζουν οι αναφορές που μαρτυρούν τη σύναψη σχέσεων προσφύγων-γηγενών. Το 1922 στο πολυεπίπεδο φιλανθρωπικό έργο της «Φιλοπτώχου Αδελφότητος Κυριών Βέροιας» συγκαταλέγεται η διανομή ειδών ρουχισμού, οικιακών σκευών και χρηματικών ποσών στους πρόσφυγες[47]. Μάλιστα, προκειμένου να συνδράμει τις άπορες οικογένειες προσφύγων της Μ. Ασίας και του Πόντου προχώρησε το 1922 στη σύσταση και δεύτερου εργαστηρίου ραπτικής, όπου εργάζονταν γυναίκες πρόσφυγες. Στην απόφαση αυτή προχώρησε κατόπιν έκτακτης συνεδρίασης στις 30-10-1922[48]. Επίσης, στον Τύπο κοινοποιείται η είδηση ότι η Φιλόπτωχος διένειμε την περίοδο του Πάσχα στους άπορους γηγενείς και πρόσφυγες 12.000 δρχ.[49].

Αλλά και ευκατάστατοι πολίτες συνέδραμαν οικονομικά τους πρόσφυγες, όπως η Ελισάβετ Περικλέους Μπαρμπούρη, με το ποσό των 1.000 δρχ. υπέρ ορφανών και προσφύγων παίδων[50].

Ήδη από το 1926 στο τοπικό Τύπο συναντούμε δημοσιεύματα αναφερόμενα στη σύναψη γάμων μεταξύ προσφύγων-γηγενών, απόδειξη ότι το προσφυγικό στοιχείο αρχίζει να ενσωματώνεται στην τοπική κοινωνία: «*Οι γάμοι παίρνουν και δίνουν ιδίως μεταξύ των αδελφών προσφύγων και των συμπολιτών μας κουτσοβλάχων*»[51].

Για αδελφά συναισθήματα, τα οποία τρέφει η πλειοψηφία των γηγενών προς τους πρόσφυγες κάνει λόγο η ανακοίνωση του Συλλόγου Φιλελευθέρων Βέροιας, με στόχο την αποκατάσταση των προσφύγων που διασύρονται σε δημοσίευμα της 29ης Μαΐου 1927 της τοπικής εφημερίδας «Βέροια». Οι πρόσφυγες πρέπει να έχουν σε όλα τα επίπεδα ίδια δικαιώματα με τους γηγενείς, «*η δε Πολιτεία πρόγραμμα εν παντί έχει την εναρμόνισιν των συμφερόντων γηγενών και προσφύγων και τελείαν εξαφάνισιν πάσης από πά-*

46. Ι.Δ. Μιχαηλιδης, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών (1912-1930): ο πόλεμος των στατιστικών*, , Αθήνα 2003, Κριτική σελ. 237.

47. Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Βέροιας, Ιστορία, στην ιστοσελίδα: https://www.filoptoxos-adelfotis-verias.gr/%ce%b9%cf%83%cf%84%ce%bf%cf%81%ce%af%ce%b1-%ce%bc%ce%b1%cf%82/

48. Π.Δ. Πυρινος, *Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Βέροιας. Εκατό χρόνια προσφοράς 1905-2005*, Βέροια 2005, Έκδοση: Δήμος Βέροιας σελ. 61.

49. «Διανομή βοηθημάτων», *Αστήρ* φ. 80 (16 Απριλίου 1928), σελ. 4.

50. «Πινακίδες», *Αστήρ* φ. 7 (Απρίλης 1925), σελ. 2.

51. *Αστήρ* φ. 20 (7 Φεβρουαρίου 1926), σελ. 2 και «Ευτυχείς Γάμοι», *Αστήρ*, (9 Νοεμβρίου 1926), σελ. 4.

σης απόψεως διακρίσεως ίνα έτι μάλλον συσφιχθώσιν οι φυλετικοί δεσμοί χάριν της ασφαλείας πρώτον και κατόπιν του μεγαλείου της πατρίδος»[52].

3. Στάση των τοπικών εφημερίδων απέναντι στους πρόσφυγες

Διατυπώνεται η άποψη ότι ο Τύπος αποτελεί αδιάσπαστο κομμάτι της Ιστορίας, καθώς όχι μόνο την καταγράφει αλλά και επειδή, *την ώρα της καταγραφής, λειτουργεί και ως (συν)παραγωγός της*[53]. Επιπλέον, μια εφημερίδα παρουσιάζει τη συμπυκνωμένη αποτύπωση μιας ποικιλίας απόψεων με αποτέλεσμα το γενικότερο κλίμα της εποχής να αποτυπώνεται ικανοποιητικά. Άλλωστε, η τρέχουσα δημοσιογραφία, καθώς δεν έχει πάντα τον χρόνο να επεξεργαστεί σε βάθος τα θέματα που παρουσιάζει, βρίσκεται πλησιέστερα στον παλμό της στιγμής. Για τους λόγους αυτούς ενδιαφέρει η διερεύνηση της στάσης μιας εφημερίδας στο εξεταζόμενο ζήτημα της παρούσας εργασίας, αυτό δηλ. των σχέσεων γηγενών-προσφύγων.

Η μελέτη της «Αστήρ» φανερώνει το ενδιαφέρον της για τον προσφυγικό κόσμο μιας και αναλαμβάνει την ευθύνη ενημέρωσής του για όσα θέματα τον αφορούν. Στο δημοσίευμά της με τον τίτλο: «Προσφυγικά», δηλώνεται η απόφασή της να παρέχεται σε ειδική στήλη πληροφόρηση για τους πρόσφυγες: «*Έπιθυμούντες όπως η Εφημερίς μας καταστεί εξυπηρετικόν όργανον, εις πάντας από του παρόντος φύλλου ανοίγομεν και καθαρώς προσφυγικήν στήλη, σκοπούντες όπως παρέχωμεν κάθε πληροφορίαν δια τα προσφυγικά ζητήματα*[54]. Σε άλλο δημοσίευμα ο «Αμερόληπτος» σημειώνει ότι «... *αισθάνεται δικαίως την χαράν της δια του «Αστέρος» συσφίξεως των δεσμών των ανωτέρω συμπατριωτών Εντοπίων και Προσφύγων*»[55].

Επιπλέον, πολύ συχνά δίπλα σε κάθε αναφορά στους γηγενείς και τα προβλήματά τους η εφημερίδα δεν παραλείπει να παραθέσει και τους πρόσφυγες. Αυτό σημαίνει ότι η διεύθυνση της εφημερίδας εκλαμβάνει τους πρόσφυγες ως οργανικό κομμάτι της πόλης. Συχνά, σχεδόν στερεοτυπικά, οι πρόσφυγες αποκαλούνται «*αδελφοί*»[56], στοιχείο που επιβεβαιώνει την ευνοϊκή αντιμετώπισή τους από την εφημερίδα. Μάλιστα, με δημοσιεύματά της προωθεί τη σύσφιξη των δεσμών μεταξύ «*Εντοπίων και Προσφύγων*». Ενδεικτικό ακόμη της φιλοπροσφυγικής στάσης της Αστήρ είναι ότι η διεύθυνση της εφημερίδας εκφρά-

52. «Ανακοινωθέν», *Αστήρ* φ. 56 (8 Ιουνίου 1927), σελ. 1.

53. Π. Μπουκλας, «Ο Τύπος ως συμπαραγωγός της Ιστορίας», *Καθημερινή*, (22 Μαρτίου 2015).

54. «Προσφυγικά», *Αστήρ* φ. 90 (25 Ιουνίου 1928), σελ. 1. Παρόμοια τακτική ακολουθούν και κεντρικές εφημερίδες, όπως για παράδειγμα η εφημερίδα «Μακεδονία» της Θεσσαλονίκης, στην οποία υπάρχει στήλη με τίτλο «Προσφυγική Ζωή», βλέπε: *Μακεδονία* φ. 5231 (5 Ιανουαρίου 1927), σελ. 19.

55. «Πρόσφυγες και Εντόπιοι», ..., *ό.π.*

56. «Με λίγα λόγια», *Αστήρ* φ. 50 (10 Απριλίου 1927), σελ. 1.

ζει τη διαφωνία της με όσες αρνητικές κρίσεις κατά των προσφύγων καταθέτει ο «Ιδανικός» στο άρθρο του με τίτλο «*Πρόσφυγες και Εντόπιοι*»[57]. Άλλωστε, στο ζήτημα των διενέξεων προσφύγων γηγενών κρατά ίσες αποστάσεις. Τέλος, στην εφημερίδα φιλοξενούνται και δημοσιεύματα άλλων εφημερίδων, όπως του «Ελεύθερου Βήματος» Αθηνών[58], των οποίων η θεματολογία σχετίζεται με το προσφυγικό, δίνοντας με αυτό τον τρόπο τη δυνατότητα να αποκτηθεί ολοκληρωμένη εικόνα της πορείας του προσφυγικού ζητήματος στη χώρα μας, ιδιαίτερα της πολιτικής που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις απέναντι σε αυτό.

Σε μια προσπάθεια ερμηνείας του ενδιαφέροντος της «Αστήρ» για τους πρόσφυγες μπορούμε να εικάσουμε ότι αυτοί αποτελούν ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό του πληθυσμού της πόλης και επομένως από οικονομική καθαρά άποψη είναι φυσικό να προσβλέπει σε αυτούς, προβάλλοντας θέματα που τους αφορούν προκειμένου να ενισχυθεί η κυκλοφορία της εφημερίδας. Πιθανόν όμως να ερμηνεύεται και από τον πολιτικό προσανατολισμό της στη βενιζελική παράταξη, στην οποία ανήκαν ως επί το πλείστον και οι πρόσφυγες. Χαρακτηριστική της υποστήριξής της στον Φιλελεύθερο χώρο είναι η δράση της «Αστήρ» παραμονές των εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928. Με μια σειρά δημοσιευμάτων, όπως αυτό που φέρει τον τίτλο: «*ΓΕΩΡΓΟΙ ΓΗΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ, καταψηφίσατε με φανατισμό τους Βασιλικούς...*» στοχεύει στη συσπείρωση του εκλογικού σώματος της πόλης στο κόμμα των Φιλελευθέρων, συγκεκριμένα στον Κυβερνητικό Συνδυασμό, αποτρέποντάς τους από τον φιλοβασιλικό χώρο. Απευθύνεται άμεσα στους Φιλελεύθερους πρόσφυγες παρακινώντας τους να ψηφίσουν τον Κυβερνητικό Συνδυασμό με την εικόνα του Βενιζέλου, υποδεικνύοντας τους υποψηφίους Ι. Παπαδάκη, Α. Βουτυρά, Β. Αγγελή και Ν. Τζερμιά, που πρόσκεινται σε αυτόν τον συνδυασμό[59].

Σχετικά τώρα με τη στάση στο προσφυγικό της τοπικής εφημερίδας «Βέροια», η οποία τάσσεται στο πλευρό των «Λαϊκών», οι πληροφορίες είναι έμμεσες, αντλημένες από δημοσίευμα της «Αστήρ». Η εφημερίδα κατηγορείται ότι μέσω των δημοσιευμάτων της διασύρει και εξυβρίζει μεγάλο ποσοστό των προσφύγων, σύμφωνα με το ανακοινωθέν του Συλλόγου Φιλελευθέρων Βέροιας. «*Κατόπιν των δημοσιευθέντων εν τη εφημερίδι «Βέρροια» της 29ης Μαΐου ε.ε. δια των οποίων οι αδελφοί νέοι συμπολίται μας πρόσφυγες τοσούτον ανοικείως διασύρονται και μυκτιρίζονται, σπεύδει αυθόρμητος να διαδηλώση την αγανάκτησιν της μεγίστης μερίδος των γηγενών Βερροιέων, διότι αι στήλαι της εφημερίδος ταύτης εχρησιμοποιήθηκαν ως βάθρον από του οποίου να υβρισθή ο ήμισυς σχεδόν νέος ελληνισμός της πόλεώς μας*»[60].

---

57. «Πρόσφυγες και Εντόπιοι»..., *ό.π.*

58. «Η Μακεδονία και τα κόμματα. Δύο άρθρα του Κ.Μ.Ι. Μαυρογορδάτου», *Αστήρ* φ. 341/228 (17 Ιουλίου 1935), σελ. 1.

59. «Γεωργοί Γηγενείς και πρόσφυγες», *Αστήρ* φ. 98 (17 Αυγούστου 1928), σελ. 1.

60. «Ανακοινωθέν», *Αστήρ* φ. 56 (8 Ιουνίου 1927), σελ. 1.

Τέλος, τα αποτελέσματα της έρευνας στην εφημερίδα «Μακεδονική Ηχώ» είναι πενιχρά σχετικά με το εξεταζόμενο θέμα, ίσως γιατί την εποχή ίδρυσής της, το 1935, έχει δρομολογηθεί η λύση αρκετών ζωτικών προσφυγικών προβλημάτων. Βέβαια, αρκετές είναι οι αναφορές στο ζήτημα των προσφυγικών χρεών, όμως απουσιάζουν αυτές που σχετίζονται με συγκρούσεις. Παρόλ' αυτά στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας, στο οποίο προαναγγέλλεται ο στόχος της, μεταξύ άλλων συγκαταλέγεται: «*να εκκαθαρισθή τελείως το ζήτημα της αποκαταστάσεως γηγενών και προσφύγων, δια να γίνουν αυτάρκεις και παύσουν να απασχολούν τον κρατικόν προϋπολογισμόν*»[61].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Διαπιστώνεται ότι οι σχέσεις γηγενών και προσφύγων δυναμιτίζονται για την κατοχή και καλλιέργεια της γης ακόμη και μια δεκαετία μετά από την έλευση των τελευταίων στην Ελλάδα. Οι πρόσφυγες κατηγορούνται από τους ντόπιους ότι καταπατούν την ιδιοκτησία τους, οι οποίοι προκειμένου να την προστατεύσουν καταφεύγουν στους επίσημους φορείς εξουσίας. Οι τελευταίοι προσπαθούν να δράσουν κατευναστικά, δίχως να λείπουν τα περιστατικά καταγγελιών σε βάρος τους για πλημμελείς πρακτικές, με αποτέλεσμα την όξυνση σχέσεων των αντίδικων πλευρών. Ωστόσο, η νομοθετική πολιτική περιπλέκει περισσότερο την υφιστάμενη κατάσταση. Τα άρθρα μιλούν για χάσμα αγεφύρωτο μεταξύ των δύο πλευρών, για το οποίο είναι υπεύθυνοι και οι χειρισμοί των πολιτικών-«Προσφυγοπατέρων». Διαπιστώνεται ότι οι αντιπαραθέσεις εκκινούν από το δυσεπίλυτο ζήτημα των ανώμαλων δικαιοπραξιών, οι οποίες ενώ δομήθηκαν προκειμένου να προστατευτούν οι μουσουλμανικές περιουσίες υπέρ της αποκατάστασης των προσφύγων, οδήγησαν τελικά σε καταστάσεις αφόρητης αδικίας για τους γηγενείς.

Ωστόσο, οι συμπλοκές που έχουν καταγραφεί είναι μεμονωμένες και φανερώνουν ότι στην περιοχή της Βέροιας οι αντιθέσεις δεν ήταν τόσο έντονες, ώστε να φτάσουν σε επίπεδο αιματηρών συγκρούσεων όπως συνέβη αλλού. Βέβαια, και εδώ, όπως και σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας με σλαβόφωνο πληθυσμό, αμφισβητείται η ελληνικότητά τους από τους πρόσφυγες, στοιχείο που ενισχύει το πολωτικό κλίμα μεταξύ τους.

Ο ανταγωνισμός προσφύγων και ντόπιων αντικατοπτρίζεται και στο πολιτικό επίπεδο, μιας και η επίλυση των προβλημάτων των δύο πλευρών συχνά είναι αποτέλεσμα άσκησης πίεσης και πολιτικής βούλησης.

Πέρα από το πολωτικό κλίμα στις μεταξύ τους σχέσεις δεν έλειψε η αλληλεγγύη και βοήθεια προς τους πρόσφυγες είτε ατομικά είτε οργανωμένα μέσω τοπικών φορέων.

---

61. «Για μια καινούργια αύριον γιομάτη δημιουργία, εργασία και αγάπη. Για τη Μακεδονία μας», *Μακεδονική Ηχώ* φ. 11 (1 Απριλίου 1935).

Ο τοπικός Τύπος, με τη δημοσιοποίηση των προβλημάτων που βίωνε η προσφυγική κοινότητα αλλά και αυτή των ντόπιων, προσπαθούσε να λειτουργήσει μεσολαβητικά στις αντιπαραθέσεις μεταξύ των δύο πλευρών. Ωστόσο, στα δημοσιεύματα που αφορούν τις συγκρούσεις με μήλον της έριδος την κατοχή γης η εφημερίδα παρουσιάζει την οπτική των γηγενών, προβάλλοντας τα δίκαιά τους και απουσιάζει ο δημόσιος λόγος των προσφύγων.

Συμπερασματικά, η σημερινή πλήρης απαλοιφή των διαχωριστικών γραμμών ντόπιων και προσφύγων είναι αποτέλεσμα διεργασιών και ωρίμανσης της κοινωνίας, η οποία προέκυψε όχι μόνο από τον ανταγωνισμό και την αντιπαράθεση των δύο πλευρών αλλά και από την αγαστή συνύπαρξη. Ο προσφυγικής καταγωγής δάσκαλος το 1932 υπογράμμιζε προφητικά ότι μέσω των γάμων, της συμβίωσης και της ένωσης θα προκύψει μια νέα καλύτερη «ράτσα» και συνολική πρόοδος. Πράγματι, σήμερα, η δημιουργία του νεοελληνικού πολιτισμού αποτελεί μεταξύ άλλων ένα κράμα της κουλτούρας που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες μπολιασμένης με στοιχεία που έδωσαν οι ντόπιοι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ρ. Αλβανος, *Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες, Κράτος και πολιτικές ταυτότητες στη Μακεδονία του Μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη 2019, Επίκεντρο.

Μ. Βαρλας, «Οι πρόσφυγες», στον τόμο 12, *Ιστορία των Ελλήνων. Νεότερος Ελληνισμός*, Δομή.

Σπ. Δ. Λουκατος, *Πολιτειογραφία της Νομαρχιακής Περιφέρειας της Θεσσαλονίκης κατά την αυγή της δεύτερης δεκαετίας από την απελευθέρωσή της, 1923. Μέρος Α΄. Υποδιοικήσεις: Βέροιας-Θεσσαλονίκης-Κατερίνης*, Αθήνα 1987.

Ι.Δ. Μιχαηλιδης, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων Πληθυσμών (1912-1930): Ο πόλεμος των στατιστικών*, Αθήνα 2003, Κριτική σελ. 237.

Στ. Πελαγιδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930), Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 2003, β΄ έκδ.

Στ. Πελαγιδης, «Προσφυγικά προβλήματα του βορειοελλαδικού και λοιπού χώρου στο ελληνικό κοινοβούλιο (1924-1928), *Μακεδονικά* 26, (1987).

Π.Δ. Πυρινος, *Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Βέροιας. Εκατό χρόνια προσφοράς 1905-2005*, Βέροια 2005, Έκδοση: Δήμος Βέροιας.

Κ. Τσιτσελικης, *Αι ανώμαλοι δικαιοπραξίαι επί ακινήτων εν ταις Νέαις Χώραις*, Θεσσαλονίκη 1926.

Κ. Φωτιαδης, «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία», στον τόμ. Β. Κολιόπουλος & Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιία*, Αθήνα 2009: Μίλητος.

Διδακτορικες-Μεταπτυχιακές εργασίες

Ι.Δ. Μιχαηλιδης, *Σλαβόφωνοι Μετανάστες και Πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη (1912-1930)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 51.

Τ. Χαλκια, «Εκκλησία και κοινωνία στη Βέροια. Από την απελευθέρωση μέχρι την μετεμφυλιακή εποχή (1912-1958)», Ανέκδοτη Μεταπτυχιακή εργασία στο τμήμα της Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ, τομέας Ιστορίας, ειδίκευση Ιστορίας, Θεσσαλονίκη, 2011, σελ. 53. Προσβάσιμο στο: http://ikee.lib.auth.gr/record/127194/files/GRI-2011-7228.pdf

Πρωτογενείς πηγές

Ιστορικό αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού (εφεξής ΙΑΠΕ), Συλλογή Ιδιωτικών εγγράφων, Συλλογή Φυλακτού Ελένης.

Νομοθετικά διατάγματα

Ν.4399/ 1 Νοεμβρίου 1929, φ. 392, «*περί ρυθμίσεως ανωμάλων δικαιοπραξιών εν ταις Νέαις Χώραις*».

Ν.4724/ 18 Μαΐου 1930, φ. 172, "Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως νόμου 4399 «*περί ρυθμίσεως ανωμάλων δικαιοπραξιών εν ταις Νέαις Χώραις*».

Ν. 5221/ 1 Αυγούστου 1931, φ. 252, "Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου 4399 «*περί ρυθμίσεως ανωμάλων δικαιοπραξιών εν ταις Νέαις Χώραις*»."

Τύπος: Εφημερίδες-περιοδικά

ΑΣΤΗΡ, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΗΧΩ ΒΕΡΟΙΑΣ, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, ΣΚΡΙΠ

Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Ν. Ημαθίας, 15 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2011).

Διαδικτυακές πηγές

Ι. Χατζησαάκ, «Προσφυγικές ροές μετά τον θρίαμβο των Σεβρών στη Μακεδονία 1920. Η αλληλογραφία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας», στην ιστοσελίδα http://www.ionikiestia.gr/sinedrio/hi.pdf.

ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΣΤΟΥΡΟΣ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΕΓΓΡΑΦΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟΥΣ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥΣ ΣΤΗΝ ΚΟΜΟΤΗΝΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Η περιοχή της Θράκης, που εντάχθηκε στο Ελληνικό κράτος το 1920, συμμετείχε στις βουλευτικές εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 για την Γ΄ Εθνοσυνέλευση. Για τον λόγο αυτό ψηφίστηκε ο Νόμος 2485/7 Σεπτεμβρίου 1920 *Περί Βουλευτικῶν εκλογῶν ἐν Θράκη* ο οποίος τροποποιούσε και συμπλήρωνε τον Νόμο ΧΜΗ/17 Σεπτεμβρίου 1877 *περί ἐκλογῆς Βουλευτῶν*.

Σύμφωνα με το 3ο Άρθρο του Νόμου αυτού, για να εγγραφεί κάποιος στους εκλογικούς καταλόγους αρκούσε μόνο η κτήση της Ελληνικής Ιθαγένειας δια της αθρόας πολιτογραφήσεως ή η ιδιότητα του κατοίκου[1]. Η εγγραφή των δικαιουμένων στους εκλογικούς καταλόγους μπορούσε να γίνει μετά από αίτηση των ιδίων είτε οίκοθεν από την αρμόδια Επιτροπή σύνταξης ή την Αρχή των καταλόγων κατά συνοικισμούς, χωριά και πόλεις.

Στα ΓΑΚ (Γενικά Αρχεία του Κράτους) του νομού Ροδόπης υπάρχουν αποφάσεις[2] του Πρωτοδικείου Κομοτηνής εγγραφής χριστιανών εκλογέων στους εκλογικούς καταλόγους των ετών 1923,1924 και 1925. Αφορούν την εγγραφή συνολικά 20.438 εκλογέων την τριετία 1923-1925 Στους καταλόγους αυτούς έχουν εγγραφεί μόνο άνδρες που έχουν συμπληρώσει το 21ο έτος της ηλικίας τους, που αποκτούν το εκλογικό δικαίωμα στο νομό Ροδόπης, δεδομένου ότι το δικαίωμα ψήφου δόθηκε στις γυναίκες στην Ελλάδα το έτος 1952.

Ανάμεσά τους αναφέρονται 13.047 χριστιανοί πρόσφυγες το έτος 1923 και 4.027 το έτος 1925, που αποκτούν το εκλογικό δικαίωμα στο νομό Ροδόπης. Σχεδόν το 30% αυτών, εγγράφεται στους δήμους Κομοτηνής και Ξάνθης. Πάνω από το 70% των προσφύγων που εγγράφηκαν το 1923 και το 52% των εγγραφομένων το 1925, προέρχονται από την Ανατολική Θράκη.

1. «Εἰς τάς περί ὧν ὁ παρών νόμος νέας χώρας ἀρκεῖ ἡ ἰδιότης τοῦ κατοίκου τοῦ ἔχοντος ἤδη ἤ διά τῆς ἀθρόας πολιτογραφήσεως κτησαμένου την Ἑλληνική Ἰθανένεια».

2. Πρόκειται για ένα από τα παλαιότερα αρχεία που διασώζονται στα Γ.Α.Κ. της Θράκης. Οι πληροφορίες αυτές δόθηκαν από τον κ. Παναγιώτη Κροκίδα, Προϊστάμενο των Γενικών Αρχείων του Κράτους στην πόλη της Κομοτηνής, Ιούνιος του 2020. Οι αποφάσεις του Πρωτοδικείου Κομοτηνής αποτελούν ένα σύνολο 69 τόμων που παραχωρήθηκαν στα ΓΑΚ Κομοτηνής από το Πρωτοδικείο Ροδόπης και αφορούν τη χρονική περίοδο από το έτος 1923 έως το έτος 1968.

Το τυπικό των αποφάσεων εγγραφής των χριστιανών εκλογέων του 1923, έχει την παρακάτω διατύπωση

Αριθ...
Τό Δικαστήριο τῶν ἐν Ροδόπῃ Πρωτοδικῶν
Συγκείμενον ἐκ τῶν Δικαστῶν Νικ. Παλτύκα Προέδρου,
Χαριλάου Κούρου και Ἐμμανουήλ Τσαγκαράκη Εἰσηγητοῦ.
Συνεδράσαν δημοσίᾳ καί ἐκτάκτως ἐν τῷ ἀκροατηρίῳ του
τήν 29 Ὀκτωβρίου 1923 παρουσίᾳ τοῦτ' Εἰσαγγελέως Ἀλεξάνδρου
Παπανδρέου καί τοῦ Ὑ/γραμματέως Ἰ. Συλβέστρου, ἵνα δικάσῃ ἐπί
τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν ἐκλογικῶν καταλόγων προσφύγων
τοῦ Δήμου ..... διά τό ἔτος 1923.
Ὁ Εἰρηνοδίκης Κομοτηνῆς διά τοῦ ὑπ' ἀριθ. 473 τῆς
24 Ὀκτωβρίου ἐ.ἔ. ἐγγράφου του ὑπέβαλε πρός τόν Πρόεδρον
τοῦ Δικαστηρίου τούτου ἅπαντα τά διά τήν ἐγγραφήν τῶν προσφύγων
εἰς τούς ἐκλογικούς καταλόγους του Δήμου .....
ἐγγραφα διά τό ἔτος 1923.
Ὁ δέ Πρόεδρος διά τῆς πράξεως του ὥρισε δικάσιμον
τήν ἄνω συνεδρίασιν καθ 'ἣν.
Ἀκοῦσαν τοῦ Εἰσηγητοῦ Δικαστοῦ ἀναγνόντος τήν κατά νόμον
Τοῦ Εἰσαγγελέως ἀφεθέντος εἰς τήν κρίσιν τοῦ Δικαστηρίου.
Σκεφθέν κατά τόν νόμον
Ἐπειδή ἐτηρήθησαν αἱ νόμιμοι διατυπώσεις διά τήν κατά τό
ἔτος 1923 ἐγγραφήν ἐν τοῖς ἐκλογικοῖς καταλόγοις τοῦ ἄνω
Δήμου τῶν ἐκλογέων τῶν διαμενόντων ἐν τῶ ὡς ἄνω Δήμῳ.
Ἐπειδή πάσαι αἱ ὑποβληθεῖσαι αἰτήσεις περί ἐγγραφῆς ἐν τοῖς
ἐκλογικοῖς καταλόγοις προσφύγων τοῦ ἄνω Δήμου εἰσί νόμιμοι
τηρηθείσης τῆς νομίμου διαδικασίας, δέον νά γίνωσι δεκταί
καί διαταχθεί ἡ έγγραφή τῶν ἐν τῷ διατακτικῷ τῆς παρούσης
ἀναφερομένων έν ἰδίῳ παραρτήματι τοῦ ἐκλογικοῦ καταλόγου
τοῦ Δήμου .....
Διά ταῦτα
Διατάσσει τήν έγγραφήν ἐν τῶ ἐκλογικῷ καταλόγῳ προσφύγων
τοῦ Δήμου ..... τῶν κάτωθι ἐκλογέων

Κάθε απόφαση αφορά διαφορετικό Δήμο[3], ο οποίος έχει συμπληρωθεί χειρόγραφα και ακολουθεί χειρόγραφη κατάσταση εγγραφομένων εκλογέων.

3. Οι Εκλογικοί κατάλογοι όλων των αποφάσεων του Πρωτοδικείου Ροδόπης αναφέρουν όλες τις κοινότητες ως «Δήμους». Η διατύπωση αυτή ακολουθείται και στην δημοσίευση.

Εγγραφές προσφύγων στην Κομοτηνή του Μεσοπολέμου

Πέρα από τους τόπους προέλευσης, από τους πίνακες των αποφάσεων εγγραφής μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες σχετικά με την ηλικία και το επάγγελμα των προσφύγων.

Τόποι καταγωγής των εγγραφόμενων προσφύγων

Στον επόμενο πίνακα παρατίθενται οι εγγραφόμενοι πρόσφυγες το έτος 1923 (11.716)[4] και 1925 (3.190)[5] κατά αριθμό και ποσοστό επί του συνόλου του κάθε έτους, με βάση την καταγωγής τους.

Τόπος καταγωγής Προσφύγων	1923		1925		Σύνολο προσφ. ανά περιοχή
	Ποσοστό%	Αριθμός ατόμων	Ποσοστό%	Αριθμός ατόμων	
Ανατολική Θράκη	72,30	8.471	52,04	1.660	10.131
Μικρά Ασία	17,67	2.070	13,54	432	2.502
Πόντος	3,71	435	9,94	317	752
Ανατολική Ρωμυλία	2,24	262	14,51	463	725
Καππαδοκία	2,05	240	5,61	179	419
Καύκασο	2,03	238	4,36	139	377
	100.00	11.716	100,00	3.190	14.906

4. Στους καταλόγους του 1923 αναφέρονται τα στοιχεία 13.047 προσφύγων εκλογέων που προέρχονται συνολικά από 503 πόλεις και χωριά. Ο πίνακας 1 περιορίζεται στην αναφορά 128 πόλεων από τις οποίες κατάγονται τουλάχιστον 20 πρόσφυγες (συνολικά 11.716 άτομα).

5. Στους καταλόγους του 1925 αναφέρονται τα στοιχεία 4.027 προσφύγων εκλογέων που προέρχονται συνολικά από 297 πόλεις και χωριά. Ο πίνακας 1 περιορίζεται στην αναφορά 62 πόλεων από τις οποίες κατάγονται τουλάχιστον 15 πρόσφυγες (συνολικά 3.190 άτομα).

Στους νομούς Έβρου και Ροδόπης, λόγω της εγγύτητας στις εστίες που εγκαταλείφθηκαν και της έντονης φήμης περί επιστροφής, ήταν φυσικό να εγκατασταθεί μεγάλος αριθμός ανατολικοθρακιωτών προσφύγων.

Οι ροές από την Ανατολική Θράκη διατηρούν σταθερά το μεγαλύτερο ποσοστό προσφύγων.

Το ποσοστό των μικρασιατικής καταγωγής προσφύγων παρόλο που και το 1923 βρίσκεται σε μικρό αριθμό, είναι φανερά μειωμένο το 1925. Αυτό δικαιολογείται, όμως, αφού οι μικρασιάτες μετακινήθηκαν κυρίως δια θαλάσσης προς τη Θεσσαλονίκη, την Καβάλα, τον Πειραιά και άλλα λιμάνια και εγκαταστάθηκαν κατά πλειοψηφία στη Μακεδονία. Οι πρόσφυγες από τη Μ. Ασία εγκαταστάθηκαν[6] στους Ασκητές, στους Αγίους Θεοδώρους, στην Πελαγία, στον Σώστη, στην Καλλιθέα και στην Καρυδιά.

Οι πρόσφυγες από την Καππαδοκία, τον Πόντο και τον Καύκασο, με βάση τα ποσοστά, φαίνεται να εγκαθίστανται στη Ροδόπη κυρίως μετά το 1923, αλλά και αυτοί σε μικρούς σχετικά αριθμούς.

Οι πρόσφυγες από τον Πόντο εγκαταστάθηκαν στο Θρυλόριο, στους Ύφαντές και στα χωριά της περιοχής Σαπών: στη Νέα Σάντα, Κίζαρι, Αετόλοφο, Κασσιτερά και στις Σάπες. Επίσης, στην Αετοκορυφή, στην Καρυδιά, και κάποιες οικογένειες στην Αίγειρο[7].

Τέλος, από την Ανατολική Ρωμυλία φαίνεται να προέρχεται ένας αριθμός προσφύγων ο οποίος διπλασιάζεται το 1925 σε σχέση με το 1923.

Η παρούσα δημοσίευση αφορά πρόσφυγες οι οποίοι έχουν εγγραφεί ως εκλογείς στο Δήμο Κομοτηνής[8] ερευνώντας από πού προέρχονται οι πρόσφυγες αυτοί, τις πορείες που ακολούθησαν για να φτάσουν στην πόλη της Κομοτηνής καθώς και άλλες πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε από τους εκλογικούς καταλόγους σχετικά με αυτούς.

Στο Δήμο Κομοτηνής εγγράφηκε συνολικά σχεδόν το 15,32% των εγγραφομένων προσφύγων χριστιανών εκλογέων του 1923 και το 15,17% του 1925. Πρόκειται για 1.999 άνδρες το έτος 1923 και 611 άνδρες το έτος 1925, ηλικίας άνω των 21 ετών.

Σύμφωνα με τους πίνακες του 1923, από τους 1.999 εγκατασταθέντες εκλογείς οι 1502 καταγόταν από την Ανατολική Θράκη, και αναλυτικότερα από Σαράντα Εκκλησιές(260), Αδριανούπολη(156), Βιζύη(144), Αρκαδιούπολη(138), Σηλυβρία(84), Μάλγαρα(81), Κεσσάνη(78), Σκεπαστός(75), Βρύση(66), Φανά-

6. Κ. Κατσιμιγας, « Η αρχιτεκτονική φυσιογνωμία των αγροτικών οικισμών του Νομού Ροδόπης», *Θρακική Επετηρίδα 5 (1984)*, σελ. 253.

7. Μαρτυρία του Γ.Ν., κατοίκου Θρυλορίου στον γράφοντα 16.4.2021. Πολλοί Πόντιοι που εγκαταστάθηκαν το 1923 στην περιοχή του Κάλχαντος μετακινήθηκαν λίγο αργότερα στο χωριό της Καρυδιάς.

8. Σύμφωνα με το Προεδρικό Διάταγμα της 30ης Ιουλίου 1924 ο Δήμος Κομοτηνής αποτελείται από την πόλη της Κομοτηνής και τους συνοικισμούς Κρανοβούνιο, Ρηγόπουλο, Παραδημή και Ύφαντές.

ριο Ραιδεστού(49), Χαριούπολη(42), Σκοπός(35), Γέννα(29), Σοφίδες(21), Τυρολόη(20), Πάνορμος(16), Ψαθή(14), Αρτισκός(13), Καλημέριο(12), Ορτάκιοι(12), Κωνσταντινούπολη(8) και Ραιδεστός(10) και οι υπόλοιποι 137 από άλλα χωριά της Αν. Θράκης. Επίσης 340 εκλογείς κατάγονταν από την Μικρά Ασία και αναλυτικότερα από την Προύσα(113), τη Νικομήδεια(66), τα Μουδανιά(25), το Βίγα(21), το Πάμπουτζακ(20), τα Κιουπλιά(14), το Δορύλαιο ή Εσκί Σεχήρ(13), το Γενή Σεχήρ(11) και το Κιζ Δεβέν(5) και οι υπόλοιποι 52 από άλλα χωριά της Μικράς Ασίας. Επίσης (96) εκλογείς καταγόταν από την Καπαδοκία και αναλυτικότερα από την Κιουτάχεια(68), την Καισάρεια(7), το Ικόνιο(6), τη Νίδη(5), τη Νεάπολη(3) και οι υπόλοιποι 9 από άλλα χωριά της Καπαδοκίας. Τέλος (31) εκλογείς προέρχονται από τον Καύκασο[9] και (30) από τον Πόντο, Τραπεζούντα(12), Πόντος[10](9), Κερασούντα(5), Υοσγάτη(2) και Αργυρούπολη(2).

Σύμφωνα με τους πίνακες του 1925 ενεγράφησαν πρόσφυγες 611 εκλογείς, από τους οποίους οι 475 κατάγονταν από την Ανατολική Θράκη και συγκεκριμένα από Αδριανούπολη(123), 40/Εκκλησιές(59), Σκεπαστό(40), Αρκαδιούπολη(35) Φανάριο Ραιδεστού(32), Κεσσάνη(27), Πέτρα(15), Βιζύη(14), Γέννα(14), Μάλγαρα(13) και άλλοι 103 από διάφορα χωριά της Αν. Θράκης. Επίσης (70) πρόσφυγες κατάγονταν από την Μικρά Ασία και ειδικότερα Βίγας(14), Μουδανιά(10), Πάνορμος(7), Προύσα(6), Μπίλετζικ(5), Νικομήδεια(4) και οι υπόλοιποι 19 από άλλα χωριά της Μικράς Ασίας. Από την Καπαδοκία κατάγονται 31 εκλογείς, Κιουτάχεια(25), Ικόνιο(4) και Άγκυρα(2). Από τον Καύκασο 21 πρόσφυγες, από τον Πόντο 10 πρόσφυγες. Τέλος, 4 εκλογείς από την Ανατολική Ρωμυλία, Σιδηροχώριο(2), Βάρνα(2) και Καβακλί(1).

Χριστιανοί πρόσφυγες εκλογείς στην πόλη της Κομοτηνής

Στον παρακάτω πίνακα εμφανίζονται οι συνοικίες της Κομοτηνής που εγκαταστάθηκαν χριστιανοί πρόσφυγες σύμφωνα με την 80η απόφαση του Πρωτοδικείου Ροδόπης[11] με ημερομηνία 29 Οκτωβρίου 1923[12].

Α/Α	ΟΔΟΣ-ΠΕΡΙΟΧΗ ΟΙΚΙΑΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΚΟΜΟΤΗΝΗ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΚΛΟΓΕΩΝ
1	Άγιος Γεώργιος	14
2	Αθ. Διάκου	2
3	Αρίφ Χανέ	11

9. Ως καταγωγή των εκλογέων αυτών αναφέρεται γενικά «Καύκασος».

10. Ως καταγωγή των εκλογέων αυτών αναφέρεται γενικά «Πόντος».

11. 2ος Τόμος Πολιτικών Αποφάσεων Πρωτοδικείου Ροδόπης, 1923, απόφαση 80.

12. Είναι η μόνη απόφαση που αναφέρει την περιοχή εγκατάστασής τους στην πόλη της Κομοτηνής.

4	Αρμενική	6
5	Αντιγόνου	1
6	Βαρούς	2
7	Ηρακλείτου	1
8	Βενιζέλου	2
9	Γενετζέ	10
10	Γενή Μαχαλέ	1
11	Εβραϊκή	4
12	Εγνατία Οδός	3
13	Καλέ	2
14	Κιρ Μαχαλέ	13
15	Κοτζά Νασούφ	5
16	Κρανοβούνιον	3
17	Λαχανόκηποι	2
18	Λέων Σοφού	1
19	Μαχκεμέ	15
20	Ναρλή Μπαχτσέ	3
21	Οσμανιέ	4
22	Πλατεία Ελευθερίας	1
23	Σερδάρ	6
24	Σεχρικιουστού	9
25	Σιδηροδρομικός Σταθμός	3
26	Ταμπαχανέ	12
27	Τζαματίκ	1
28	Τσαλδάρ	1
29	Χατζή Απτή	5
30	Χατζή Γιαβάς	23
31	Χατζή Ιπεκτσή	1
32	Χατζή Καραγκιόζ	8
	Κενό	28
	ΣΥΝΟΛΟ	**203**

Στον χάρτη που ακολουθεί με κόκκινα πλαίσια εμφανίζονται οι παραπάνω συνοικίες της Κομοτηνής όπου εγκαταστάθηκαν χριστιανοί πρόσφυγες το 1923.

1. Η συνοικία του Αγίου Γεωργίου είναι από τις πιο παλιές συνοικίες χριστιανών της Κομοτηνής. Από το 1934, αναφέρεται[13] ως βόρειο όριο της συνοικίας, η τότε οδός Κωνσταντινουπόλεως, σημερινή Σισμάνογλου. Το 1923 η συνοικία προσδιορίζεται πέριξ της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου. Σύμφωνα με τον χάρτη του Ακτσόγλου[14] εκεί ήταν οι Συνοικίες Καράχ ή

13. Τ. Κελεσιδης, *Ιδού, η Ροδόπης μας, Οικισμοί, Τοποθεσίες και τοπωνύμια του Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή 2003, σελ. 221.

14. Μαρτυρία Κ.Κ., κατοίκου Κομοτηνής, 3.4.2021 στον γράφοντα.

Φαράχ και Χατίμπ. Ο προσφυγικός συνοικισμός του Αγίου Γεωργίου δημιουργήθηκε μετά το 1924[15].

2. Αθανασίου Διάκου. Βρίσκεται δυτικά του βυζαντινού κάστρου, σε πολύ κοντινή απόσταση. Κατοικούσαν ντόπιοι χριστιανοί και εβραίοι. Σύμφωνα με τον χάρτη του Ακτσόγλου εκεί ήταν η συνοικία Κιουτσούκ Ναρλί.

3. Συνοικία Αρήφ Χανέ. Μεγάλη συνοικία που εκτείνεται από το σχολείο Ινταντιέ στην Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη μέχρι την οδό Πύργου στο σημερινό ξενοδοχείο Ανατόλια[16].

4. Αρμενική ή Αρμενιό. Συνοικία της Κομοτηνής στην οποία και σήμερα ζουν οι ελάχιστοι εναπομείναντες της ανθούσας κάποτε Αρμενικής Παροικίας. Στην περιοχή βρίσκεται και η εκκλησία των Αρμενίων, του Αγίου Γρηγορίου ή Σουρπ Κρικόρ. Το Αρμενιό είναι η περιοχή δυτικά του σημερινού Δημαρχείου Κομοτηνής και ανατολικά του Ξενοδοχείου «Ξενία». Η σημερινή οδός Δημήτρη Μπλέτσα (όπου βρίσκεται το Δημαρχείο Κομοτηνής και η Αρμένικη εκκλησία) μέχρι τις αρχές του αιώνα ονομαζόταν «Αρμένικη Οδός», η οποία στην συνέχεια μετονομάστηκε σε «Κωνσταντινουπόλεως» και αργότερα σε «Βασιλέως Γεωργίου»[17].

5. Αντιγόνου. Ο δρόμος στο Βορειοανατολικό άκρο του πάρκου.

6. Βαρούς. Βαρώσι. Είναι η περιοχή της σημερινής οδού Βενιζέλου που είχε καεί ολοκληρωτικά το 1860, από τυχαίο γεγονός, και μεταδόθηκε σε όλα τα σπίτια που ήταν χτισμένα από ξύλα. Βαρούς(varies caddeji) στα τουρκικά, σημαίνει Κέντρο. Τα. Το βόρειο όριο της ήταν η σημερινή Πλατεία Αρχ. Χρυσάνθου.

7. Βασ. Ηρακλείτου. Είναι ο δρόμος δυτικά της οδού Ιώνων, βόρεια και πίσω από το ΚΑΠΗ[18].

8. Βενιζέλου. Η γνωστή εμπορική οδός στο κέντρο της πόλης.

9. Γενιτζέ. Παλιά συνοικία της Κομοτηνής, στα βόρεια και ανατολικά του άλσους της Αγίας Παρασκευής. Αναφέρονται[19] ως δρόμοι της από το 1934, οι τότε οδοί Αγχίσου, Αδριανουπόλεως, Αινείου, Αντιγόνου, Παρμανίωνος, Περδίκα. Η οδός Περδίκα ήταν το βόρειο όριο της.

10. Γενί μαχαλέ. Η συνοικία προσδιορίζεται Βόρεια της Εγνατίας και εκατέρωθεν της Μεγάλου Αλεξάνδρου μέχρι σχεδόν την συμβολή με την Ολύμπου[20].

11. Εβραϊκή συνοικία. Βρισκόταν δίπλα από τη σημερινή μητρόπολη. Εκεί, υπήρχε και η Χάβρα, η παλιά συναγωγή των Εβραίων που κατεδαφίστηκε

---

15. Μαρτυρία Κ.Κ., κατοίκου Κομοτηνής, 3.4.2021 στον γράφοντα.

16. Μαρτυρία Κ.Κ., κατοίκου Κομοτηνής, 3.4.2021 στον γράφοντα.

17. Κωνσταντινος Χατζοπουλος, *Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής*, Εκπολιτιστικός Μορφωτικός Όμιλος Αρμενίων Κομοτηνής, Κομοτηνή 2009. Η συνοικία απεικονίζεται με ακρίβεια στο Σχέδιο Κ. Κατσιμίγας σελ. 119.

18. Μαρτυρία Κ.Κ., κατοίκου Κομοτηνής, 3.4.2021 στον γράφοντα.

19. Τ. Κελεσιδης, *ό.π.*, σελ. 221.

20. Μαρτυρία Κ.Κ., κατοίκου Κομοτηνής, 3.4.2021 στον γράφοντα.

οριστικά πριν μερικά χρόνια. Η κοινότητα των Εβραίων βρισκόταν ανάμεσα στα τείχη του βυζαντινού Φρουρίου και η συνοικία ονομαζόταν «Εβραγιά». Η εβραική συνοικία το 1923 βρίσκεται στη δυτική πλευρά του κάστρου, αναμεμειγμένη με χριστιανικές οικίες[21].

12. Εγνατία οδός. Υπάρχει και σήμερα με την ίδια ονομασία.

13. Καλέ. Με την ονομασία, είναι γνωστή η αλάνα απέναντι από το Μητροπολιτικό Ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Καλές, είναι φυσικά το φρούριο και τα τείχη του Θεοδοσίου. Εννοεί το εσωτερικό του Κάστρου. Υπήρχαν πολλές κατοικίες μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο[22].

14. Κιρ Μαχαλέ. Αναφέρεται[23] από το 1871 από το Μελίρρυτο και ήταν η συνοικία της Εξοχής ή Ακραία συνοικία όπως μεταφράζεται το όνομά της στα τουρκικά. Το 1936, περιελέμβανε μεταξύ άλλων τις τότε οδούς Αγαθουπόλεως, Αδριανού, Αίμου, Αριστοτέλους, Βλαχάβα κ.α. Σήμερα είναι η περιοχή Φιλιππουπόλεως και Μεσημβρίας, όπου υπάρχει και το 2ο μειονοτικό σχολείο[24].

15. Κοτζά Νασούφ. Είναι η συνοικία πίσω από την Τσανάκλειο περικλείεται[25] από τις οδούς Μακεδονίας,, Δημοκρίτου και Νέστορος Τσανακλή, τότε ποτάμι.

16. Κρανοβούνιο. Συνοικισμός 6-7 χιλ. νοτιοδυτικά της Κομοτηνής.

17. Λαχανόκηποι. Ως Λαχανόκηποι αναφέρονται τουλάχιστον τρεις περιοχές. Οι περιοχές πίσω από το 3ο Λύκειο στην προέκταση της Αθ. Διάκου, η σημερινή περιοχή του Κτελ και μια περιοχή κοντά στον Σιδηροδρομικό Σταθμό. Πιθανόν να αναφέρεται στην περιοχή του ΚΤΕΛ (περιοχή Μπαχτσεβάν κατά Ακτσόγλου).

18. Λέοντος Σοφού.

19. Μαχκεμέ (τουρκ. = δικαστήρια). Έφτανε μέχρι την οδό Αλεξάνδρου που σήμερα δεν υπάρχει, η διάνοιξή της λέγεται Μαρινάκη. Στα βόρεια φτάνει μέχρι την Μαυρικίου και μπλέκεται λίγο με την Αρήφ Χανέ[26]. Δηλαδή στα δυτικά του παλαιού δικαστικού μεγάρου.

20. Ναρλή Μπαχτσέ. Ή συνοικία βρίσκεται απέναντι από την Τσανάκλειο[27]. Κιουτσούκ Ναρλί κατά Ακτσόγλου.

21. Οσμανιέ. Αναφέρεται[28] σαν συνοικία της Κομοτηνής από το 1934 και υπάρχει ακόμη με το παράξενο βακούφικο σχολείο που δεν έχει προαύλιο. Βρίσκεται στην αρχή της σημερινής οδού Μεγάλου Αλεξάνδρου. Απόλυτη ταύτιση με το Γενί Μαχαλέ.

---

21. Μαρτυρία Κ.Κ., κατοίκου Κομοτηνής, 3.4.2021 στον γράφοντα.
22. Μαρτυρία Κ.Κ., κατοίκου Κομοτηνής, 3.4.2021 στον γράφοντα.
23. Τ. Κελεσιδης, *ό.π.*, σελ. 124.
24. Μαρτυρία Ι.Ρ., κατοίκου Κομοτηνής,10.3.2021 στον γράφοντα.
25. Μαρτυρία Κ.Κ., κατοίκου Κομοτηνής, 3.4.2021 στον γράφοντα.
26. Μαρτυρία Κ.Κ., κατοίκου Κομοτηνής, 3.4.2021 στον γράφοντα.
27. Μαρτυρία Κ.Κ., κατοίκου Κομοτηνής, 3.4.2021 στον γράφοντα.
28. Τ. Κελεσιδης, *ό.π.*, σελ. 222

22. Πλατεία Ελευθερίας. Είναι η σημερινή Πλατεία Αρχ. Χρυσάνθου, ανατολικά του κάστρου.

23. Σερδάρ. Η συνοικία γύρω από τη σημερινή οδό Νικ. Ζωίδη, αναφέρεται[29] από το 1934, με αυτό το όνομα. Το τζαμί στη διασταύρωση με την Παρασσίου, σήμερα λέγεται Σερδάρ Μαχαλιέ Τζαμί και παλαιότερα Σαμπουνί Αλή Τζαμί.

24. Σεχρέ Κιουστού. Αναφέρεται[30] σαν συνοικία της Κομοτηνής από το 1934 και βρίσκεται[31] δυτικά και βόρεια του γυμνασίου Τζελάρ Μπαγιάρ. Σεχρέ Κιουστού, λέγεται και το τέμενος της περιοχής. Επίσης στη συνοικία αυτή υπάρχει και το μειονοτικό σχολείο που ονομάζεται Σεχρέ Κιουστού, που δεν λειτουργεί.

25. Σιδηροδρομικός Σταθμός. Υπήρχαν αγροικίες και 4-5 σπίτια βουλγάρων[32].

26. Ταμπαχανέ συνοικία. Το μικρό τέμενος στην αρχή της οδού Γ. Νικολάου της Κομοτηνής. Τα Ταμπάκικα ήταν η γειτονιά των βυρσοδεψίων της Κομοτηνής, στις όχθες του Μπουκλουτζά και βρισκόταν[33] στην περιοχή του μύλου του Χαλιγιάννη, λίγο μετά το εστιατόριο «Αδέρφια ». Το τζαμί της γειτονιάς, λέγεται Ταμπαχανέ Τζαμί. Η γειτονιά όμως είναι εκατέρωθεν της Βύρωνος, στην απέναντι όχθη του Μπουκλουτζά[34].

27. Τζαμί Αττίκ (σημαίνει παλαιό τέμενος). Είναι η συνοικία Βόρεια και λίγο ανατολικά από το Εσκί τζαμί στην Πλατεία Αρχ. Χρυσάνθου.(κατά Ακτσόγλου).

28. Τσαλδάρ. Άγνωστη τοποθεσία.

29. Χατζή Απτή. Είναι η συνοικία που βρίσκεται σήμερα το χειμερινό ΔΗΠΕΘΕ. Μικρή γειτονιά[35].

30. Χατζή Γιαβάς. Περιοχή Κεσικμπάς[36] (από το Σύλλογο Επιστημόνων Μειονότητας προς τη Νέα Μοσυνούπολη. Η συνοικία νότια του Γενί Μαχαλλέ.

31. Χατζή Μπεχτσή. Αναφέρεται[37] σαν συνοικία της Κομοτηνής από το 1934, με τις τότε οδούς Ακροϊνού, Εγνατίας, Σαγγαρίου, Φιλίππου.

32. Συνοικία Καραγκιόζ ή Χατζή Καργκιόζ. Αναφέρεται[38] σαν συνοικία της Κομοτηνής από το 1934, με τις οδούς Αιδινίου, Αχαιών, Κουμάρων, Καποδιστρίου, Κλεμανσώ, Κιλκίς, Κρήτης, Προύσης, Σμύρνης κ.α.

---

29. *Ό.π.*, σελ. 222.
30. *Ό.π.*, σελ. 222.
31. Μαρτυρία Κ.Κ., κατοίκου Κομοτηνής, 3.4.2021 στον γράφοντα.
32. Μαρτυρία Κ.Κ., κατοίκου Κομοτηνής, 3.4.2021 στον γράφοντα.
33. Τ. Κελεσιδης, *ό.π.*, σελ. 226.
34. Μαρτυρία Κ.Κ., κατοίκου Κομοτηνής, 3.4.2021 στον γράφοντα.
35. Μαρτυρία Κ.Κ., κατοίκου Κομοτηνής, 3.4.2021 στον γράφοντα.
36. Μαρτυρία Ι.Ρ., κατοίκου Κομοτηνής,10.3.2021 στον γράφοντα.
37. Τ. Κελεσιδης, *ό.π.*, σελ. 223.
38. *Ό.π.*, σελ. 221.

Η αστική εγκατάσταση περιελάμβανε την ανέγερση οικημάτων σε 5 συνοικισμούς του αστικού κέντρου της Κομοτηνής (μέχρι τις 31/12/1928 είχαν ανεγερθεί 1.849 οικήματα)[39].

Και στην περίπτωση της Κομοτηνής όπως συνέβη σε όλη την Ελλάδα, οι πρόσφυγες είχαν να επιλέξουν, για το κτίσιμο των σπιτιών τους, την ανάθεση σε εργολάβους ή να εργαστούν οι ίδιοι στην κατασκευή τους[40].

«Όταν ήρθαμε στην Κομοτηνή η οικογένειά μας έμεινε σε ένα σπίτι με μουσουλμάνους μη ανταλλάξιμους της Κομοτηνής, στην περιοχή που βρίσκεται πίσω από το πάρκο της πόλης, και παρέμεινε στο ίδιο σπίτι έως ότου της παραχωρήθηκε το δικό της στον συνοικισμό του Αγίου Γεωργίου, επί της οδού Νικηφόρου Φωκά»[41].

Οι συνοικισμοί στην πόλη της Κομοτηνής στους οποίους εγκαταστάθηκαν[42] πρόσφυγες είναι:

1. Ρέμβης-Σταθμού (1.250 κατοικίες)
2. Στρατώνων[43] (155 κατοικίες)
3. Αγίου Γεωργίου (452 κατοικίες)
4. Καβακλιώτικα[44] (59 κατοικίες)
5. Παλαιών Δικαστηρίων (14 κατοικίες).

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Το 1920 ο Νομός Ροδόπης αποτελούνταν από την Υποδιοίκηση Κομοτηνής και την Υποδιοίκηση Ξάνθης. Περιελάμβανε τις πόλεις της Κομοτηνής και της Ξάνθης καθώς και 261 οικισμούς και είχε συνολικό πληθυσμό 116.879 κατοίκους χριστιανούς και μουσουλμάνους. Η σύμβαση περί ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών πληθυσμών της 30ής Ιανουαρίου 1923 μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, εξαίρεσε τους μουσουλμάνους που κατοικούσαν στην ελληνική Θράκη από την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών.

---

39. *Ό.π.*, σελ. 409.

40. Μ. Κοσμιδου, *Η Αστική αποκατάσταση των προσφύγων στη Ροδόπη*, Έκδόσεις-Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή 2019, σελ. 33.

41. Μ. Κοσμιδου, *ό.π.*, σελ. 53. Η πληροφορήτρια Μεταξία Κοσμίδου μεταφέρει όσα η ίδια είχε ακούσει από τη Χρυσή και τον Χρήστο Φειδά, τη γιαγιά και τον παππού της από την πλευρά της μητέρας της.

42. Μ. Κοσμιδου, *ό.π.*, σελ. 75.

43. *Ό.π.*, σελ. 48-49. Εντός αυτής υπάρχει η υποπεριοχή των «Χηραίικων», καθότι εκεί δόθηκαν απευθείας από το κράτος μικρές κατοικίες στις χήρες της Μικρασιατικής Καταστροφής που είχαν απομείνει άστεγες και δεν είχαν μεγάλη οικογένεια.

44. *Ό.π.*, σελ. 52. Νότια της συνοικίας του «Σταθμού» και προς τα ανατολικά δημιουργήθηκε μια επιπλέον συνοικία, αυτή των Βορειοθρακιωτών που οι ντόπιοι αποκαλούν «Καβακλιώτικα», καθότι η πλειοψηφία των κατοίκων προέρχονταν από περιοχές της Ανατολικής Ρωμυλίας.

Η εκκένωση της Ανατολικής Θράκης σήμαινε τη μετακίνηση 260.000 Θρακών, όπως και την αποχώρηση δεκάδων χιλιάδων προσφύγων από τη Μικρά Ασία, οι οποίοι με την κατάρρευση του μετώπου της Μικράς Ασίας είχαν καταφύγει στη Θράκη.

Οι πίνακες των αποφάσεων εγγραφής εκλογέων στους εκλογικούς καταλόγους του νομού Ροδόπης στους οποίους αναφερθήκαμε, περιέχουν πληροφορίες που δίνουν το στίγμα των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στον νομό κατά τα πρώτα χρόνια μετά τη μικρασιατική καταστροφή. Συγχρόνως, όμως, παρουσιάζει και ένα δείγμα της ταυτότητας του γενικού πληθυσμού και φιλοδοξεί να αποτελέσει μια μικρή συμβολή στη μεγάλη έρευνα σχετικά με τους πρόσφυγες στην Ελληνική Θράκη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κατσιμιγας Κ., «Η αρχιτεκτονική φυσιογνωμία των αγροτικών οικισμών του Νομού Ροδόπης», *Θρακική Επετηρίδα 5 (1984)*,

Κελεσιδης Τ., *Ιδού, η Ροδόπης μας, Οικισμοί, Τοποθεσίες και τοπωνύμια του Νομού Ροδόπης*, Κομοτηνή 2003.

Κοσμιδου Μ., *Η αστική αποκατάσταση των προσφύγων στη Ροδόπη*, Έκδόσεις Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή 2019.

Χατζοπουλος Κωνσταντινος, *Οι Αρμένιοι της Κομοτηνής*, Εκπολιτιστικός Μορφωτικός Όμιλος Αρμενίων Κομοτηνής, Κομοτηνή 2009.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΖΕΛΕΠΗΣ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

«ΓΗ, ΑΙΟΛΙΚΗ ΓΗ, ΓΗ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΜΟΥ»: Ο ΗΛΙΑΣ ΒΕΝΕΖΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΡΑΜΑ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΣ

Όταν πριν από εκατό χρόνια οι Έλληνες της Μικράς Ασίας αναγκάστηκαν με τη βία να εγκαταλείψουν τις πατρογονικές τους εστίες έχαναν τα πάντα. Γι' αυτό και την ώρα που απομακρύνονταν, σαν άλλοι πρωτόπλαστοι, από τις ακτές της Ιωνίας, από τον προσωπικό τους, δηλαδή, παράδεισο[1], αυτόν που κατοικούσαν από αιώνες πολλούς, γύριζαν με θλίψη το κεφάλι τους και έβλεπαν για τελευταία φορά ό,τι άφηναν πίσω τους – τον γενέθλιο τόπο τους, τα σπίτια, τους φίλους τους, Τούρκους στην καταγωγή, με τους οποίους ζούσαν ειρηνικά –, αποχαιρετώντας για πάντα τη γη τους[2].

Υπήρχαν, όμως, και αυτοί που, εγκλωβισμένοι ακούσια στη Μικρά Ασία, θα οδηγούνταν στα τάγματα εργασίας (τα γνωστά «αμελέ ταμπουρού») και από εκεί, με μαθηματική ακρίβεια, στον θάνατο. Ένας από αυτούς ήταν και ο Ηλίας Βενέζης, «ἕνα τσακισμένο ἀδύναμο παιδί, δεκαοχτὼ χρόνια γεμάτα φρέσκο αἷμα καὶ ὄνειρα ποὺ κουράστηκαν»[3], που βρέθηκε άξαφνα εν μέσω της καται-

1. Ο μπαρμπα-Ιωσήφ, ήρωας του μυθιστορήματος *Αἰολικὴ γῆ*, περιγράφει στην αγαπημένη του Μαρία την Ανατολή με τα ακόλουθα λόγια: «Σήμερα ἦρθε ἕνα καράβι ἀπ' τὰ μέρη αὐτά. Ἤμουνα στὸ λιμάνι κ' εἶδα τοὺς ταξιδιῶτες. Ὅλοι τους λέγανε γιὰ μιὰ πλούσια χώρα μὲ ψηλὰ δέντρα καὶ παχιὰ γῆ. Ἕνα σπόρο τῆς ρίχνεις καὶ σοῦ δίνει πεντακόσιους σπόρους, χίλιους σπόρους. Τὰ βουνά, λέει, εἶναι γεμάτα ἀπὸ κοπάδια ζωντανὰ ἀμέτρητα, χώρια τ' ἀγρίμια, ἐλάφια καὶ ἀρκοῦδες κι ἀγριογούρουνα, ποὺ ζοῦνε στ' ἀπάτητα μέρη. Ἐκεῖ εἶναι ἡ βλογημένη γῆ τοῦ κόσμου», (Ηλ. Βενεζης, *Αἰολικὴ γῆ. Μυθιστόρημα. Πρόλογοι Δ. Δασκαλόπουλου, Ἄγγ. Σικελιανοῦ, L. Durrell, P. Amandry*, Αθήνα 200863, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., σσ. 60-61).

2. Είναι χαρακτηριστική του συναισθηματικού κλίματος του αποχωρισμού μία σκηνή από την *Αἰολικὴ γῆ*, απόσπασμα της οποίας παραθέτουμε: «Ὁ παπποὺς γυρίζει καὶ κοιτάζει πίσω του, ν' ἀποχαιρετήσει τὰ δέντρα καὶ τὰ Κιμιντένια. [...] Στέκεται μιὰ στιγμὴ μπρὸς στὴ μεγάλη πόρτα τοῦ ὑποστατικοῦ μὲ τὰ μάτια γυρισμένα σ' αὐτό. [...] Ἔπειτα βγάζει τὸ καλπάκι του, γονατίζει ταπεινά, σκύβει καὶ φιλᾶ τὸ χῶμα ποὺ τὸ βλόγησε μὲ τὴ ζωή του. – Ἔχε γειά!» (Ηλ. Βενεζης, *Αἰολικὴ γῆ*..., *ό.π.*, σσ. 303-305).

3. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο 31328. Τὸ βιβλίο τῆς σκλαβιᾶς. Εἰσαγωγὴ Δ. Δασκαλόπουλος*, Αθήνα 2005[48], Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., σελ. 50. Μιλώντας, για μιαν ακόμη φορά, ο Βενέζης για τον εαυτό του, σε άλλο σημείο του ίδιου έργου, λέει: «Ἤμουν δεκαοχτὼ χρονῶ. Δὲν ἤμουν ἐμπόρευμα γιὰ τὴν Ἑλλάδα, μήτε μιὰ ὀκά· μήτε λίγο σάπιο πράμα – τίποτα» (Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*,

γίδας. Στο παρόν, λοιπόν, άρθρο θα ξετυλίξουμε, ακολουθώντας τα βήματά του, το κουβάρι της πονεμένης αυτής ιστορίας του ελληνισμού και – συνάμα – του ανθρώπου, εν γένει[4].

«Γυμνοί, πεινασμένοι, διψασμένοι, καταματωμένοι, εἴχαμε φτάσει στὴν Πέργαμο». Η ιδιαίτερα σύντομη αυτή φράση από το βιβλίο της ωριμότητας του Ηλία Βενέζη, την *Ἐφταλοῦ*[5], κρύβει μέσα της – παρά τη συντομία της – μεγάλη ένταση. Ένας ορισμός – ο πιο σύντομος – του μαρτυρίου, ο οποίος φέρνει στον νου ένα χωρίο από την πρώτη *Πρὸς Κορινθίους* επιστολή του Αποστόλου Παύλου, το οποίο αναφέρεται στους μάρτυρες της πίστεως, τα χαρακτηριστικά των οποίων έχουν, αναμφίβολα, και οι Έλληνες της Μικράς Ασίας. Γράφει ο Απόστολος των Εθνών: «ἄχρι τῆς ἄρτι ὥρας καὶ πεινῶμεν καὶ διψῶμεν καὶ γυμνητεύομεν καὶ κολαφιζόμεθα καὶ ἀστατοῦμεν [= γυρίζουμε από τόπο σε τόπο, χωρίς σπίτι]· [...] ὡς περικαθάρματα τοῦ κόσμου ἐγενήθημεν, πάντων περίψημα [= αποβράσματα της κοινωνίας] ἕως ἄρτι» (4.11-13).

«Φοβερὴ [...] ἡ μανία τοῦ ἐξαγριωμένου ἀνθρώπου», θα γράψει η αδερφή τού Ηλία Βενέζη Αγάπη, στο *Χρονικὸ τῶν δέκα ἡμερῶν*, μιλώντας για τους εξαγριωμένους από τα πάθη Τούρκους στρατιώτες. Και συνεχίζει: «Μὲ φυλαγμένα τὰ κακά του ἔνστικτα, ξεσπᾶ τώρα σὲ κάθε εἴδους βανδαλισμούς. Οἱ τρόποι δὲν τελειώνουν ποτὲ καὶ ὁ ἕνας εἶναι χειρότερος ἀπὸ τὸν ἄλλο». «Ἂν πεθάνω καὶ μὲ ρίξουν στὴν κόλαση, δὲ θὰ τρομάξω καὶ τόσο, ἀφοῦ ἔχω ζήσει τὴν ἀγριότητα ποὺ θὰ ὑπάρχει ἐκεῖ. Τί μπορεῖ νὰ εἶναι πιὸ τρομερὸ καὶ πιὸ ἄγριο ἀπὸ ὅ,τι εἶδα καὶ ἔζησα;»[6].

σελ. 26). Κι αυτό, γιατί «τὸ σάπιο ἐμπόρευμα – τὰ παιδάκια κ' οἱ γυναῖκες – θὰ μπαρκέρναν γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Μὰ οἱ ἄντρες, ἀπὸ δεκαοχτὼ ἴσαμε σαράντα πέντε χρονῶ, θὰ φεῦγαν γιὰ τὸ ἐσωτερικό, σκλάβοι στὰ ἐργατικὰ τάγματα» (Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο...*, *ό.π.*, σελ. 25).

4. Στη ζωή και στο έργο του Ηλία Βενέζη είναι αφιερωμένη η μελέτη του γράφοντος (βλ. Δ. Τζελεπης, *Στὰ κύματα ἡ μοίρα τοῦ κόσμου. Προσεγγίζοντας τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἠλία Βενέζη*, Θεσσαλονίκη 2019, Νησίδες).

5. Ηλ. Βενεζης, *Ἐφταλοῦ: Ἱστορίες τοῦ Αἰγαίου*, Αθήνα 19964: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., σελ. 81.

6. Αγ. Μολυβιατη-Βενεζη, *Τὸ χρονικὸ τῶν δέκα ἡμερῶν. Ἀϊβαλὶ (Κυδωνίες) 1922. Πρόλογος Π.Γ. Μολυβιάτης. Εἰσαγωγὴ-Ἐπιμέλεια Εἰρ. Σαρίογλου*, Αθήνα 2012, Ἑλληνικὸ Ἵδρυμα Ἱστορικῶν Μελετῶν, σσ. 125 και 78, αντίστοιχα. Και από το έργο της Αγάπης ας περάσουμε σε έναν διάλογο ανάμεσα σε δύο αρκούδες με κοινό περιεχόμενο, ο οποίος φιλοξενείται στην *Αἰολικὴ γῆ*: ««Τί φοβερὸ θεριό, λοιπόν, νά 'ναι αὐτό, "ὁ ἄνθρωπος", συλλογιζόταν τὸ ἀρκουδάκι. [...] "Τί ἔχει μ ' ἐμᾶς ὁ ἄνθρωπος; Τί ἔχει μὲ τὴ φυλή μας;" "Τοῦ μοιάζουμε", εἶπε ἡ μεγάλη ἀρκούδα. "Μποροῦμε νὰ σταθοῦμε στὰ δυὸ ποδάρια καταπῶς στέκεται αὐτός. Μποροῦμε νὰ χορέψουμε ὁλόρθες σὰν αὐτόν. Μποροῦμε ὅπως αὐτὸς νὰ σηκώσουμε ἁλυσίδες. Τοῦ μοιάζουμε". "Καὶ μ' αὐτὸ τί;" "Ο ἄνθρωπος ἀγαπᾶ νὰ χτυπᾶ ὅσους τοῦ μοιάζουν", εἶπε πάλι ἡ μεγάλη ἀρκούδα. "Ἀγαπᾶ νὰ σκοτώνει τὸν ὅμοιό του"» (Ηλ. Βενεζης, *Αἰολικὴ γῆ...*, *ό.π.*, σελ. 223).

Ανατρέχοντας κανείς στο «συναξάρι τῆς Ἀνατολῆς»[7], δηλαδή στο *Νούμερο 31328*, έρχεται αντιμέτωπος με πλήθος περιστατικών που φανερώνουν πως τα λόγια της Αγάπης κάθε άλλο παρά υπερβολικά ήταν.

Σταχυολογώ κάποια εξ αυτών. Δύο από τα μαρτύρια με τα οποία έρχονταν καθημερινά οι αιχμάλωτοι σε επαφή ήταν το φάσμα της πείνας[8] και της δίψας[9], καθώς και η ατέρμονη, άσκοπη, πορεία προς το άγνωστο, πολλές φορές, μάλιστα, δίχως υποδήματα και ρούχα, με μόνη συντροφιά το λίγο φως των αστεριών του νυχτερινού ουρανού ή τον καυτό ήλιο και την ανελέητη βροχή που έκαιγε ή μαστίγωνε – χωρίς οίκτο – τα βασανισμένα και ταλαιπωρημένα τους κορμιά. Η πορεία που τους κρατούσε άγρυπνους μερόνυχτα πολλά, κάνοντας εντονότατη την επιθυμία τους να σταματήσουν για να κοιμηθούν. Κι αυτό, γιατί «πέρα ἀπ' αὐτὸ – νὰ σταθεῖς στὸν ἴδιο τόπο μιὰ μέρα, δυὸ μέρες, τρεῖς μέρες, μιὰ ἀκινησία στὰ ποδάρια, ὄχι στὸ μυαλὸ – δὲ θὰ ὑπάρχει τίποτα. Θὰ τελειώνει ὁ κόσμος. Θά 'ναι ἡ εἰρήνη»[10].

---

7. Δανείζομαι τη φράση από το έργο του Βενέζη *Γαλήνη* (Ηλ. Βενεζης, *Γαλήνη. Μυθιστόρημα*, Ἀθήνα 2004[38]: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., σελ. 139).

8. Το εύρος των περιστατικών που καταγράφονται στο *Νούμερο 31328* σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα είναι μεγάλο. Για παράδειγμα, άλλοτε, οι αιχμάλωτοι δεν τρώνε για ολόκληρες ημέρες (Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο...*, *ό.π.*, σελ. 62) ή, σε αντικατάσταση της τροφής που δεν βρίσκουν, σκύβουν ταπεινωμένοι στη γη, για να ξεριζώσουν λίγα χόρτα (Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο...*, *ό.π.*, σελ. 90) ή να πάρουν τις πεπονόφλουδες που κείτονται κατά γης (Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο...*, *ό.π.*, σελ. 146).

9. Και για τη δίψα έχουμε αρκετές αναφορές. Σε μία από αυτές ο Βενέζης, σημειώνει: «Ἔχει ἕνα κιούπι μὲ σάπιο νερὸ ποὺ βρωμᾶ καὶ βγάζει κουνούπια. Σκύβω καὶ πίνω» (Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο...*, *ό.π.*, σελ. 48), έχοντας πλήρη επίγνωση πως το νερό αυτό μπορεί να τον οδηγήσει στον θάνατο. Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί και το περιστατικό με τη γυναίκα που πηγαίνει μέσα στις χούφτες της λίγο νερό στον άνδρα της, επειδή, όμως, δεν προλαβαίνει να φτάσει στον προορισμό της, καθώς το νερό χύνεται ανάμεσα από τα δάχτυλά της, αυτός «μ' ἀγκριλωμένα μάτια ποὺ τ' αὐλάκωνε ἀκόμα τὸ ὅραμα, χίμηξε καὶ τῆς ἔγλειφε τὰ βρεμένα δάχτυλα ἕνα ἕνα, μὲ λύσσα, σὰ νά 'θελε νὰ τὰ καταπιεῖ» (Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο...*, *ό.π.*, σελ. 89).

10. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο...*, *ό.π.*, σελ. 133. Η πορεία που ακολούθησαν – πεζή – οι αιχμάλωτοι, όπως αυτή παρουσιάζεται στο *Νούμερο 31328*, έχει ως εξής (ας σημειωθεί πως οι παρακάτω καταγραφόμενες σελίδες προέρχονται από το Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο...*, *ό.π.*), Αϊβαλί (Ayvalık, σελ. 68), Αγιασμάτ (η αρχαία Πιτάνη, κοντά στο σημερινό Çandarlı, σελ. 76), Τσάμκιοϊ (Çamköy, σελ. 98), Πέργαμος (Bergama, σελ. 107), Κίρκαγατς (Kırkağaç, σελ. 132), Μπακίρκιοϊ (Bakır, σελ. 169), Αξάρ (Akhisar, σελ. 205), Μαγνησία (Manisa, σελ. 210), Κασαμπάς (Turgutlu, σελ. 230), εκ νέου Μαγνησία (σελ. 247) και τέλος, Σμύρνη (Izmir, σελ. 317), απ' όπου και αναχώρησαν για την Ελλάδα. Διάνυσαν, δηλαδή, συνολικά με τα πόδια μιαν απόσταση διακοσίων πενήντα και πλέον χιλιομέτρων. Μάλιστα, για να φτάσουν από το Αϊβαλί στην Πέργαμο – για να διασχίσουν, δηλαδή, τα πρώτα ογδόντα περίπου χιλιόμετρα της μαρτυρικής αυτής πορείας –, χρειάστηκαν λιγότερες από τρεις ημέρες συνεχούς πορείας (βλ. Ηλ. Βενεζης, «Τί ἀφηγεῖται ὁ αἰχμάλωτος Ἠλίας Βενέζης, γραμματεὺς τότε τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κυδωνιῶν», στον τόμο *Ἡ καταστραφεῖσα Πέργαμος*, Μυτιλήνη 1926, Ἔκδοσις τοῦ Συνδέσμου τῶν Περγαμηνῶν ὁ «Ἄτταλος», σελ. 45).

Και όταν, κάποια στιγμή, οι πορείες αυτές ολοκληρώνονταν, για λόγους που δεν σχετίζονταν με την επιθυμία των δεσμωτών για ξεκούραση, οι δήμιοί τους τους οδηγούσαν σε χώρους αφιλόξενους (όπως, για παράδειγμα, σε στάβλους και αποθήκες), όπου, οι πολυπληθείς αιχμάλωτοι αναγκάζονταν να περνούν βασανιστικά τις ώρες τους, γέρνοντας το κορμί τους πάνω στα υγρά περιττώματα των αλόγων, «ἀποπατώντας ἐκεῖ μέσα» και οι ίδιοι[11].

Μάλιστα, όταν ο χώρος ήταν υπερβολικά στενός, αποφάσιζαν να κοιμηθούν καθιστοί. Δεν έλειπαν, όμως, οι περιπτώσεις εκείνες που την ώρα του ύπνου κάποιοι πέθαιναν και έγερναν το κεφάλι τους στο κορμί του άλλου. Όταν το αντιλαμβανόταν αυτό ο ζωντανός, έσπρωχνε το νεκρό σώμα προς την άλλη πλευρά, να γείρει προς τον διπλανό του. Μια προσπάθεια να αποσείσεις από πάνω σου το φορτίο ενός νεκρού σώματος. Όχι γιατί φοβάσαι τον θάνατο, αλλά γιατί δεν σου επιτρέπει να κοιμηθείς ανενόχλητος[12].

Να, πώς εξηγείται και η – κατά τα άλλα, απάνθρωπη – ανακούφιση των αιχμαλώτων, όταν οδηγούσαν κάποιους από αυτούς στον θάνατο: «Ἄνεση! Ἦταν μιὰ εὐτυχία ποὺ μπουκάρησε σὰ νὰ τὴν πίεζε μιὰ τρομερὴ δύναμη νὰ χυθεῖ. Χύθηκε. Τὴν ἁρπάξαμε. Μπῆκε μὲς στοὺς πόρους, στὸ αἷμα, τὸ ἀναστάτωσε. "Τί καλὰ ποὺ φύγαν!"»[13].

Πλάι, όμως, σε αυτά, υπήρχαν και οι κολαφισμοί, από στρατιώτες που «βαστοῦσαν ἕνα καμτσίκι καὶ χτυποῦσαν μὲς στὰ μοῦτρα, σὰ νὰ εἶχαν πινέλο, μπογιαντίζοντας φουτουριστικὰ σχέδια»[14]. Ή τα ψυχολογικού τύπου μαρτύρια, αυτά που ταπείνωναν και εξευτέλιζαν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, μαρτύρια σαν αυτό που υπέστη ο ίδιος ο Βενέζης, τον οποίο ανάγκασε ένας αξιωματικός να ανεβοκατεβαίνει – σαν άλλος Σίσυφος – έναν λόφο, μεταφέροντας ένα λουλούδι. Ένα μαρτύριο που επαναλήφθηκε δεκάδες φορές, με τον αξιωματικό να απολαμβάνει –περιχαρής– το έργο των χειρών του[15].

Και ένα μαρτύριο συγκλονιστικό, όπως το αφηγείται ο Βενέζης σε ένα από τα ταξιδιωτικά του κείμενα, τις *Περιηγήσεις*:

«Ἤμαστε στρατοπεδευμένοι-φυλακωμένοι σε ἕνα παλιὸ κτίριο, ἄλλοτε φρενοκομεῖο. Στοὺς τοίχους ὑπῆρχαν, στὴ σειρά, κάτι κουφώματα, ἴσα-ἴσα νὰ χωρῆ ὄρθιο τὸ σῶμα ἑνὸς ἀνθρώπου. Σιδερένια κάγκελα ἔκλειναν αὐτὰ

11. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 135. Ανάλογες καταγραφές που σχετίζονται με τον τόπο κατοικίας των αιχμαλώτων, βλ., ενδεικτικά, και στο Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σσ. 39, 48, 117, 133-134, 163-164 και 169-170.

12. Βλ. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 213.

13. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σσ. 136-137.

14. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 38. Θύματα, όμως, ξυλοδαρμού πέφτουν ακόμη και οι άρρωστοι, γιατί δεν έχουν την ικανότητα να δουλέψουν, βοηθώντας στις εργασίες τούς Τούρκους. Διαβάζουμε, συγκεκριμένα: «Ἀφήσανε στὸ κελάρι μονάχα ἐκείνους ποὺ εἶχαν πουντιάσει τὴ νύχτα τῆς βροχῆς. Αὐτοὶ δὲ δουλέψαν, γιατὶ ἦταν ἄρρωστοι. Φάγαν μονάχα ξύλο – ἐπειδὴ ἦταν» (Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 134).

15. Βλ. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σσ. 259-261.

τὰ κουφώματα· οἱ ἐπικίνδυνοι τρελοὶ κλειδώνονταν ὁλόρθοι σὲ αὐτὰ τὰ κουφώματα, δὲν μποροῦσαν νὰ σαλέψουν, οὔρλιαζαν καί, ἀποκαμωμένοι, ἀποκοιμιόνταν. Τώρα ποὺ ἤμαστε ἐμεῖς στὸ τρελοκομεῖο, ὄχι οἱ τρελοί, οἱ φύλακές μας χρησιμοποιοῦσαν αὐτὰ τὰ κουφώματα γιὰ τοὺς τιμωρημένους σκλάβους. Τοὺς κλείδωναν ἐκεῖ ὁλόρθους μιὰ μέρα καὶ μιὰ νύχτα, ἢ δυὸ μερόνυχτα συνέχεια, χωρὶς φαγί, χωρὶς νερό, νὰ λερώνωνται, νὰ βρωμοῦνε καὶ νὰ φωνάζουν ἔλεος. Ἦταν ἡ πιὸ ἄγρια τιμωρία, ποὺ τὴν τρέμαμε ὅλοι»[16].

Δεν μπορούμε, όμως, από τα μαρτύρια αυτά να παραλείψουμε και τους βιασμούς των γυναικών που έμειναν στη Μικρά Ασία είτε γιατί δεν θέλησαν να εγκαταλείψουν τους δικούς τους ανθρώπους είτε γιατί δεν πρόλαβαν να επιβιβαστούν σε κάποιο από τα καράβια που σάλπαραν για την Ελλάδα. Έναν τέτοιο βιασμό, ενός δεκαπεντάχρονου, μόλις, κοριτσιού, περιγράφει η αδερφή του Βενέζη, στο *Χρονικὸ τῶν δέκα ἡμερῶν*:

«Μιὰ κοπελίτσα. Θά 'ναι δὲ θά 'ναι δεκαπέντε χρονῶ. Ἕνα παιδί. Δυὸ στρατιῶτες σὲ στιγμὲς ἐξαλλοσύνης. Ἡ κοπελίτσα φωνάζει, χτυπιέται, κλαίει, ἀμύνεται, φωνάζει γοερά! Προσπαθεῖ νὰ τοὺς ξεφύγει. Αὐτοὶ ἐξαγριώνονται περισσότερο. Ἀπὸ τὶς φωνές, ἔρχονται ἄλλοι δυό. Τὴ χτυποῦν, τὴ ρίχνουν κάτω, τὴ ξεσχίζουν, τὴν γυμνώνουν ὁλότελα... Ὁ ἕνας, ὁ ἄλλος, ὁ ἄλλος! Ὠρύονται καὶ θριαμβολογοῦν. Οἱ φωνὲς τῆς κοπελίτσας σιγὰ-σιγὰ ἐξασθενοῦν, ἐξασθενοῦν καὶ σταματοῦν ὁλότελα. Ξαπλωμένη στὶς πέτρες, μὲ τὰ χέρια ἀνοιχτά, μὲ γερμένο τὸ κεφάλι στὸ ρεῖθρο. Κατάχλωμη, ἀκίνητη. Θὰ ἔχει πεθάνει φαίνεται καὶ αὐτοὶ ἀσελγοῦν ἀκόμα ἐπάνω στὸ ἀναίσθητο κορμί»[17].

---

16. Ηλ. Βενεζης, *Περιηγήσεις. Στὴ Ρωσία, τὴ Δαλματία, τὴν Ἐλβετία, τὴν Ἀγγλία*, Ἀθήνα 1990[2]: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., σσ. 303-304. Τις σκέψεις αυτές τις φέρνει στον νου του ο Βενέζης κατά το ταξίδι του στην Αγγλία το 1973. Συγκεκριμένα, καθώς βρίσκεται μπροστά στον θησαυρό του τάφου του Τουταγχαμών, ο οποίος, με αφορμή τη συμπλήρωση πενήντα ετών από την ανακάλυψή του στις 17 Φεβρουαρίου 1923, είχε εκτεθεί στο Βρετανικό Μουσείο, σκέφτεται – συνειρμικά – ό,τι συνέβη στον ίδιο και στους άλλους αιχμάλωτους Αϊβαλιώτες τον ίδιο εκείνον μήνα, δηλαδή τον Φεβρουάριο του 1923. Αναφορά σε αυτόν τον τόπο της βασάνου, τον επονομαζόμενο «Χατζή-Χασάν», σε αυτό το κτήριο το «χωμένο σὲ τεράστιο λάκκο», έχουμε και στο *Νούμερο 31328* (βλ. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο...*, *ό.π.*, σσ. 215-216). Αποτελούσε, άλλωστε, τον τόπο στον οποίο βρισκόταν το εργατικό τάγμα στο οποίο είχαν εγκατασταθεί ο Βενέζης και οι άλλοι συναιχμάλωτοί του στην περιοχή της Μαγνησίας.

17. Αγ. Μολυβιατη-Βενεζη, *Τὸ χρονικὸ...*, *ό.π.*, σελ. 139. Οι βιασμοί αυτοί των γυναικών γίνονταν τις περισσότερες φορές καθ' οδόν (βλ. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο...*, *ό.π.*, σελ. 94-95 και 98), ακόμη, όμως, και μέσα σε εκκλησίες, μπροστά στα μάτια των ίδιων τους των παιδιών ή των συζύγων τους (βλ. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο...*, *ό.π.*, σελ. 77-84). Και σε αυτήν, βέβαια, την περίπτωση, οι αιχμάλωτοι αντιμετωπίζουν, εξαιτίας των δικών τους μαρτυρίων, τους αλλεπάλληλους βιασμούς ως μία δυνατότητα παύσης της ατελείωτης πορείας, καθώς, όπως ομολογεί ο Βενέζης, «μᾶς δῶσαν πολλὴ ἄνεση. Ἦταν ἔδαφος ἀκαλλιέργητο, καὶ κάθε τόσο εἴχαμε στάση» (Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο...*, *ό.π.*, σελ. 114).

Όμως, συχνά έρχονταν – απρόσκλητες – και οι σκέψεις να βασανίσουν ακόμη περισσότερο τα βασανισμένα κορμιά. Ιδιαίτερα κατά τις νύχτες, οι οποίες, όπως παρατηρεί ο Βενέζης, «εἶναι γεμάτες κίνδυνο γιὰ τὸ μυαλό»[18]. Τι, όμως, έφερναν οι νύχτες αυτές διαρκώς μπροστά τους, διασαλεύοντας την ψυχική τους γαλήνη; Μα, ασφαλώς, την ίδια τη ζωή. Τη φυσιολογική ζωή με τις καθημερινές της συνήθειες, αυτήν από την οποία απομακρύνονταν καθημερινά, όσο παρατεινόταν η αιχμαλωσία τους. Γράφει ο Βενέζης: «Ὁλένα τ' ἀχνάρια τοῦ κόσμου ξεμακραίνουν καὶ σβήνουν. Κάποτε δὲ θὰ θυμόμαστε πιά. Ἄ, σίγουρα θά 'ρθει κι αὐτό. Ἂς ἔρθει! Τότες πιὰ δὲ θὰ μένει παρὰ μονάχα ἡ σκοτεινὴ ἀγάπη γιὰ τὴ ζωή. Θὰ ὑπάρχουμε ἐπειδὴ θὰ ὑπάρχει. Τίποτα ἄλλο δὲ θὰ θυμίζει πὼς δὲν εἴμαστε μὲς στοὺς νεκρούς»[19].

Γι' αυτό και, μπορεί τα χόρτα να μην έχουν να σου προσφέρουν τίποτε το γευστικό, όμως, ο Βενέζης εξομολογείται πως τρώει μερικά «ἔτσι, ἀπ' τὴν κρυφὴ χαρὰ νὰ θυμηθεῖ πῶς τρώει ὁ ἄνθρωπος»[20]. Πάει, επίσης, πολύς καιρός από τότε που ξεφύλλισαν τελευταία φορά τις σελίδες ενός βιβλίου. Κι όταν αυτό γίνεται με ένα περιοδικό που βρέθηκε εντελώς αναπάντεχα μπροστά τους, το διάβασμα γίνεται γέφυρα για να τους μεταφέρει στον κόσμο των ζωντανών: «Ἦταν κάτι νέο, ὕστερα ἀπὸ τόσον καιρό. Σὰ νά 'χαν ξεσυνηθίσει τὰ μάτια – γι' αὐτὸ θά 'ταν ποὺ τρέμαν τὰ ματόκλαδα»[21].

Και όλα τα παραπάνω μαρτύρια επισφραγίζονταν, τις περισσότερες φορές, με έναν θάνατο ατιμωτικό ή επώδυνο. Θάνατος διά λόγχης ή διά τουφεκισμού, πέταγμα μέσα σε πηγάδια, ξυλοκόπημα μέχρι θανάτου, θάνατος δι' απαγχονισμού[22]. Και γύρω από τα νεκρά σώματα «οἱ χωριανοὶ μαζεύουνταν παρέες παρέες, βλέπαν μὲ περιέργεια [...], φτοῦσαν, φεύγανε ἱκανοποιημένοι»[23]. Και από τη στιγμή εκείνη, τα νεκρά σώματα έμεναν έκθετα, βορά στα άγρια θηρία, δίχως να λάβουν από τους οικείους τους τα νενομισμένα[24].

Η Αγάπη Μολυβιάτη-Βενέζη, γράφει για τους νεκρούς της Μικρασίας: «Μετὰ ἀπὸ λίγο θ' ἄρχιζαν νὰ τοὺς ἀπογυμνώνουν τὰ ὄρνια καὶ στοὺς ἐκτελεστές

---

18. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 165. Αντίθετα, κατά τη διάρκεια της ημέρας, η όχληση των σκέψεων περιορίζεται στο ελάχιστο, σύμφωνα με την εξομολόγηση του Βενέζη: «Τὶς μέρες δουλεύουμε σκληρά. Δὲν ὑπάρχει περιθώριο γιὰ σκέψεις» (Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 248).

19. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σσ. 248-249.

20. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 90.

21. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σσ. 156-157.

22. Βλ., ενδεικτικά, για τους συγκεκριμένους τρόπους θανάτωσης, τα ακόλουθα σημεία: Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 64 (λογχισμός), σελ. 30 (τουφεκισμός), σελ. 220 (πέταγμα σε πηγάδια), σελ. 199 (απαγχονισμός), σελ. 113 (ξυλοκόπημα).

23. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 199.

24. Σε δύο σημεία του *Νούμερου* δίνονται ακόμη και συγκεκριμένα αριθμητικά στοιχεία νεκρών που παρέμειναν άταφα στον τόπο του μαρτυρίου τους. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για 500 και 40.000 ανθρώπους (βλ. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σσ. 235-235 και σελ. 280, αντίστοιχα).

τους θὰ ἔμενε τὸ κέρδος ἀπὸ τοὺς σκελετούς, τοὺς ὁποίους ἀργότερα θὰ φόρτωναν, μακάβριο ἐμπόρευμα, στὰ καράβια τῶν πολιτισμένων τῆς γῆς, οἱ ὁποῖοι θὰ τοὺς ἀγόραζαν γιὰ νὰ τοὺς χρησιμοποιήσουν γιὰ λαβὲς μαχαιριῶν καὶ γιὰ ἀντικείμενα πολυτελείας»[25].

Πώς, όμως, υπομένουν οι αιχμάλωτοι όλα αυτά τα μαρτύρια, τα οποία προσβάλλουν, αναμφίβολα, την ανθρώπινή τους υπόσταση; Άρχισαν να τα συνηθίζουν. Ακόμη και τα πιο σκληρά από αυτά, καθώς «μάθαν νὰ λυποῦνται σὲ μεγάλες πίκρες – δὲν ὑπῆρχε ἄλλο περιθώριο»[26]. Υπομένουν, έτσι – στωικώ τω τρόπω –, τους εμπτυσμούς και τα ραπίσματα, τα κολαφίσματα και τις ύβρεις. Υπομένουν – σιωπώντας – τον εξευτελισμό τους και μονολογούν: «Μὰ στὸ τέλος, εἶπα πὼς δὲν πειράζει – ἂς γράψουμε δυὸ πόντους λιγότερη ἀξιοπρέπεια»[27]. Η άκρα ταπείνωσις.

«Σκέπτομαι», είχε – δικαιολογημένα – σημειώσει ο Τέλλος Άγρας, μιλώντας για τον Βενέζη, «"τί κατάρα εἶχαν αὐτὰ τὰ μάτια, νὰ ἰδοῦν ὅσα εἶδαν, τὰ μάτια ἑνὸς παιδιοῦ δεκαοχτὼ χρονῶν!"»[28].

Όταν ακούστηκε η μαγική για τους πολυβασανισμένους στα «αμελέ τα-μπουρού» Έλληνες της Μικρασίας λέξη της ανταλλαγής αιχμαλώτων, το «μπουμαντελέ», η χαρά όλων ήταν απερίγραπτη[29]. Κι αυτό γιατί ήρθε η στιγμή να ανεβούν στο καράβι που θα τους οδηγήσει σε μερικές ώρες στην Ελλάδα. Ο Ηλίας θα γράψει από το κατάστρωμα του καραβιού: «Ρουφῶ

---

25. Αγ. Μολυβιατη-Βενεζη, *Τὸ χρονικὸ*..., *ό.π.*, σελ. 59, υποσημείωση. Στην τύχη των οστών, τα οποία θα αποτελούσαν την πρώτη ύλη για την κατασκευή λιπάσματος, αναφέρεται και ο Βενέζης (βλ. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 283).

26. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σσ. 214-215. Αξίζει να αναφερθεί και η ακόλουθη φράση, η οποία φανερώνει πόσο μεγάλη υπήρξε η εξοικείωση των αιχμαλώτων με τον θάνατο, με αποτέλεσμα να χαθεί ακόμη και η διάθεσή τους να μισήσουν αυτούς που διέπρατταν αυτά τα στυγερά εγκλήματα: «Γυρίζω τὸ πρόσωπό μου ἀδιάφορα. Δὲν ἔχω πιὰ τὴ δύναμη ποὺ χρειάζεται νὰ μισήσεις ἕναν ἄνθρωπο» (Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 67).

27. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 151.

28. Τ. Άγρας, «Ένα μεταπολεμικὸ βιβλίο», *Τετράδια «Εὐθύνης»* 6 (1999), σελ. 68. Ο εικαστικός και ασχολούμενος με την κεραμική, επίσης Αϊβαλιώτης, Πάνος Βαλσαμάκης σημειώνει: «Σκέφτουμαι, ἀκόμα, [...] πῶς ἄντεξε στὴ φοβερὴ δοκιμασία, τὸ χλωμὸ ἀγόρι τῶν δεκαοχτὼ χρόνων, ὁ Ἠλίας Βενέζης, ποὺ στὴν καταστροφὴ τοῦ 1922 πῆρε τὸ δρόμο τοῦ ἀφανισμοῦ καὶ τῆς φρίκης, καὶ ποὺ νύχτες πολλές, καὶ ἄλλες τόσες μέρες, δοκίμασε τὴν ἀφάνταση πίκρα τῶν καταδικασμένων. Πῶς βρῆκε τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀντοχὴ καὶ τὴν ὑπομονή, ἀνάμεσα στὴν πιὸ ἀνεκδιήγητη ἀνθρώπινη μοχθηρία. Στὸ φανατισμὸ καὶ τὴν ποταπότητα. Στὴν ἐκμηδένιση τοῦ ἐγώ, τὴν ψυχικὴ συντριβή, τὸ μαρασμὸ καὶ τὴν κατάθλιψη» (Π. Βαλσαμακης, «Οἱ "Νέοι ἄνθρωποι" τοῦ Ἀϊβαλιοῦ καὶ ὁ Βενέζης», *Αἰολικὰ γράμματα*, 2 (12) (1972), σσ. 513-515).

29. Για τις αντιδράσεις των αιχμαλώτων στο άκουσμα της λέξης, βλ. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 238. Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, και το ακόλουθο απόσπασμα, όταν η απελευθέρωση ήταν πλέον γεγονός: «Ξεκινοῦμε. Ένα βῆμα, δυὸ βήματα, πενήντα μέτρα, ἑκατό. Σιγὰ σιγὰ τὸ στρατόπεδο σβήνει, χάνεται ἀπ' τὰ μάτια μας. Γυρίζω γιὰ τελευταία φορά. [...] Σὲ λίγο ὅλα ἔχουν χαθεῖ» (Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 317).

τὸν ἀγέρα τῆς θάλασσας καὶ στὸ αἷμα μου τρέχει μιὰ πλούσια ζωή»[30]. Ήταν 8 Δεκεμβρίου του 1923.

Το νέο της επιστροφής έπεσε σαν κεραυνός εν αιθρία στους ανθρώπους που με αγωνία περίμεναν τόσους μήνες την επιστροφή των αγαπημένων τους. Είναι αλήθεια πως, έπειτα από τόσο μεγάλο διάστημα σιωπής, η επιστροφή δεν ήταν αναμενόμενη. Κάθε άλλο. Γι' αυτό και η ζωή, η οποία είχε αρχίσει να βρίσκει δειλά-δειλά τους κανονικούς της ρυθμούς, ταράσσεται απότομα.

«Τὰ βόδια σταμάτησαν νὰ σέρνουν τ' ἀλέτρι καὶ γύρισαν ἀργὰ τὰ πικρὰ μάτια τους σ' ἀνατολὴ καὶ δύση. Τὸ σίδερο ποὺ ἔσκαβε τὴ γῆ ἔπεσε ἀπ' τὰ χέρια τοῦ ἀνθρώπου κ' ἔμεινε ἐκεῖ. Ὁ λάκκος ποὺ ἀνοῖγαν ἔστεκε ἀνοιχτός. Τὰ πρόβατα ξεσηκωθῆκαν ἀπ' τὴ μακάρια ἀκινησία τοῦ μεσημεριοῦ. Καὶ ὅλα, οἱ ἄνθρωποι, τὰ σίδερα, τὰ ζωντανά, χιμῆξαν μαγνητισμένα πρὸς τὰ χαμηλά. [...] Ὅλα τὰ καλύβια εἶχαν νὰ περιμένουν ἕναν ἄνθρωπο ἀπ' τὴν Ἀνατολή. Ὅλα ἦταν ἀναστατωμένα»[31].

Όμως, η απογοήτευση υπήρξε μεγάλη. Κι αυτό, γιατί, ενώ χιλιάδες ήταν οι εναπομείναντες στη Μικρά Ασία, ελάχιστοι μόνο επέστρεψαν πίσω. Ένας από αυτούς ήταν και ο Βενέζης, έπειτα από δεκατέσσερεις ολόκληρους μήνες δεινής δοκιμασίας, μαζί με είκοσι δύο μόλις άλλους αιχμαλώτους από το Αϊβαλί[32]. Ας δούμε πώς περιγράφει την άφιξή του στη Μυτιλήνη:

«Ἦταν ἡ μέρα ποὺ γύριζα στὴ Μυτιλήνη ἀπὸ τὰ κάτεργα τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἀποβάθρα ἦταν γεμάτη κόσμο. Ὅλοι ἤθελαν νὰ μοῦ σφίξουν τὸ χέρι, νὰ μοῦ μιλήσουν, νὰ μὲ ρωτήσουν γιὰ τοὺς δικούς τους, ποὺ εἶχαν μείνει στὴν ἀπέναντι αἰολικὴ γῆ...». Τον πλησιάζει, τότε, ένας άγνωστός του, ο ομότεχνός του Στράτης Μυριβήλης, του σφίγγει το χέρι και τον ρωτά: «–Τί σκοπεύεις νὰ κάνεις τώρα; – Νὰ ξεχάσω! εἶπα ἁπλά. – Πρέπει νὰ τὰ γράψεις ὅλα. [...] Δίσταζα, δὲν ἤθελα νὰ γράψω, δὲν μποροῦσα νὰ γράψω»[33].

---

30. Ann. Benezh-Κοσμετατοῦ, «Τὸ ἀρχεῖο Βενέζη στὴ διάθεση τῶν ἐρευνητῶν», *The Athens Review of books*, 5 (45) (2013), σελ. 45.

31. Ηλ. Βενεζης, *Γαλήνη...*, *ό.π.*, σελ. 120.

32. Τα Χριστούγεννα του 1974 το περιοδικό *Νέα Έστία* φιλοξένησε ένα εκτενές αυτοβιογραφικό κείμενο του Βενέζη – γραμμένο, ωστόσο, σε τρίτο πρόσωπο –, στο οποίο, ανάμεσα στα άλλα, διαβάζουμε: «Ἀπὸ τοὺς τρεῖς χιλιάδες συμπατριῶτες του ποὺ εἶχαν συλληφθῆ γλύτωσαν μόνο εἰκοσιτρεῖς. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς εἰκοσιτρεῖς ἦταν ὁ Βενέζης» (Γ. Βαλετας, «Ὁ μαρτυρικὸς θριαμβικὸς ἀνήφορος τοῦ Βενέζη: Ἐπισκόπηση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του», *Νέα Ἑστία*, 96 (1139) (1974), σελ. 101). Η κόρη του, ωστόσο, αναφέρει πως οι διασωθέντες του Αϊβαλιού ήταν μόνο δεκαεννέα (βλ. Ann. Benezh-Κοσμετατοῦ, «Elias Venezis Biographical Note», Αθήνα: Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών (2017), διαθέσιμο στο διαδίκτυο: http://www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/elias-venezis-biographical-note [26-12-2022]). Στη διάσωση αυτών των είκοσι τριών ανθρώπων αναφέρεται ο Βενέζης και στο λογοτεχνικό του έργο, στην σκηνή στην οποία ο αξιωματικός τούς επιλέγει, για να τους χρησιμοποιήσει σε καταναγκαστικά έργα, επιλογή που κατέστη σωτήρια για αυτούς τους ανθρώπους (βλ. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο...*, *ό.π.*, σελ. 141).

33. Γ. Βαλετας, «Ὁ μαρτυρικὸς...», *ό.π.*, σελ. 111. Ωστόσο, για την «αθέτηση» του

Τα συναισθήματα του Ηλία, τη στιγμή που συνάντησε – έπειτα από τη δεκατετράμηνη αιχμαλωσία του – ξανά τους δικούς του, ήταν σίγουρα αντιφατικά. Από τη μια, μεγάλη ήταν, αναμφίβολα, και δίχως όρια η χαρά του για την εύνοια της τύχης[34]. Παράλληλα, όμως, η πρώτη εκείνη περίοδος ήταν και μια περίοδος ιδιαίτερα δύσκολη. Ο Μυτιληνιός συγγραφέας και γνωστός του Βενέζη Ασημάκης Πανσέληνος γράφει για τις συγκλονιστικές εκείνες στιγμές:

«Θυμοῦμαι πόσο λίγο μιλοῦσε. Εἴταν καθὼς ὅταν σὲ ἀμολύσουν ξαφνικὰ ἀπὸ τὴ φυλακή. Ὑπάρχει πάντα μιὰ ἀδεξιότητα νὰ μπεῖς στὴ ζωὴ κι ἡ πραγματικότητα σὲ διεγείρει μὲ μιὰ ἀμφιβολία ἐφιαλτική. Τὸ μυαλὸ βρίσκεται σὲ ἀδυναμία νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν ἐλευθερία μονομιᾶς»[35].

Τη στιγμή, λοιπόν, αυτή, που τελείωνε ένα δράμα, αυτό της αιχμαλωσίας και των ανελέητων βασανιστηρίων, ξεκινούσε ένα άλλο, το δράμα της προσφυγιάς και των αναμνήσεων.

Ξεκινά, καταρχάς, ένας τιτάνιος αγώνας για την προετοιμασία μιας ζωής φυσιολογικής. Αυτό που πάνω απ' όλα απαιτείται είναι η έντονη επιθυμία για τη ζωή. Τα κοπάδια των ξεριζωμένων αυτών ανθρώπων «ἔπρεπε νὰ δεθοῦν καὶ νὰ ριζώσουν, [...] μὲ τὸ τυφλὸ ἔνστιχτο τοῦ γεροῦ φυτοῦ»[36]. Τα προσκόμματα πολλά. Ανάμεσά τους η αναζήτηση μιας κατοικίας[37] και ενός

λόγου του γράφει ο Δεσποτόπουλος: «Ἀπόφευγε νὰ μιλάη [ενν. ο Βενέζης] ὄχι μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ γι ' αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ συμφορὰ ποὺ εἶχε πλήξει ὅλον τὸν Μικρασιατικὸ Ἑλληνισμό. [...] Ἔλεγες πὼς ὁ σιωπηλὸς ἐκεῖνος κατεχόντανε ἀκόμη ἀπὸ καταπληξία. [...] Ὡστόσο ἡ μεγάλη τραγωδία ποὺ εἶχε ζήσει μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους σκλάβους καὶ ὁ νεαρὸς Βενέζης ἀποδείχθηκε πὼς δὲν τὸν εἶχε συντρίψει ἀνεπανόρθωτα. Τὸν βαθύτατο ψυχικὸ τραυματισμό του ἀντιμετώπισε νικηφόρα μὲ τὸ κατάλοιπο τῶν ἀναζωογονητικῶν δυνάμεων ποὺ διέθετε ὁ ὀργανισμός του καὶ ἡ προσωπικότητά του. Αὐτὰ τὰ κεφάλαια τὸν βοήθησαν [...[νὰ μετουσιώση βαθμιαία τὶς τραυματικὲς μνῆμες του σὲ πηγὴ πνευματικῆς δημιουργικότητας» (Κ.Ι. Δεσποτοπουλος, «Ἡ φιλία μου μὲ τὸν Βενέζη», Τετράδια «Εὐθύνης», 6 (1999), σσ. 21-22).

34. Δύο περιστατικά αποδεικνύουν περίτρανα την εύνοια της τύχης. Το πρώτο έχει να κάνει με έναν Τούρκο αξιωματικό, ο οποίος, τη στιγμή που είναι έτοιμος να επιλέξει τον Βενέζη, για να τον οδηγήσει – μαζί με άλλους – πίσω από τους λόφους και από κει στη σφαγή, παραπατά μόνο «κατὰ δυὸ πόντους» – όντας μεθυσμένος – και τον προσπερνά (βλ. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σελ. 53). Παρόμοια είναι και η σκηνή όπου ο αξιωματικός τον επιλέγει μαζί με άλλους είκοσι δύο αιχμαλώτους. Ωστόσο, όσους επέλεξαν αυτήν τη φορά δεν τους θανάτωσαν, αλλά τους χρησιμοποίησαν για καταναγκαστικά έργα. Στον θάνατο, οδηγήθηκαν, απεναντίας, όσοι δεν είχαν επιλεγεί. «Ποιὸς νὰ τό 'λεγε, μουρμουρίζει ἕνας, πὼς αὐτὴ τὴ φορὰ τὸ ξάφρισμα [...] θὰ 'ρχόταν μαθὲς ἀπ' τὴν ἀνάποδη. Ἐμᾶς ποὺ ξεδιαλέξαν μείναμε. Κ' οἱ ἄλλοι...» (σελ. 141).

35. Ας. Πανσελινος, «Ὁ παλιὸς φίλος μου Ἠλίας Βενέζης», *Αἰολικὰ γράμματα*, 2 (12) (1972), σελ. 479.

36. Ηλ. Βενεζης, *Γαλήνη*..., *ό.π.*, σελ. 30.

37. Ενδεικτική των συνθηκών της ζωής κατά τις πρώτες ημέρες της άφιξης των προσφύγων στην Ελλάδα είναι το ακόλουθο απόσπασμα από το διήγημα «Τὰ νερὰ» της

κομματιού γης, κατάλληλου προς καλλιέργεια, καθώς και η αντιμετώπιση των αντιδράσεων των ντόπιων, οι οποίοι υπήρξαν ιδιαιτέρως εχθρικοί έναντι των προσφύγων. Όμως, οι πρόσφυγες έρχονται αντιμέτωποι και με άλλου είδους προβλήματα. Και πρώτα απ' όλα τα βασανιστικά ερωτήματα τα οποία δημιουργούσε το αβέβαιο μέλλον τους.

Αναρωτιέται η Αγάπη: «Τί ἔχουμε κερδίσει, τώρα, μ' αὐτὸν τὸν ἐρχομό μας ἐδῶ, ἀφοῦ ἔτσι κι ἀλλιῶς γιὰ βορὰ προοριζόμαστε; Μόνο ποὺ ἐκεῖ θὰ εἴχαμε ἤδη λυτρωθεῖ, μιὰ ποὺ τὰ ὄρνια τῆς Ἀνατολῆς, σὰν βάρβαρα καὶ πειναλέα, θὰ μᾶς εἶχαν καταβροχθίσει, εὐθὺς ἀμέσως, ἐνῶ τοῦτα ἐδῶ σὰν πολιτισμένα θὰ μᾶς ἐξοντώσουν σιγὰ σιγά, γιατὶ τοῦτα δὲν εἶναι πουλιά, ἀλλὰ ἀθλιότητα καὶ στερήσεις, κακουχίες καὶ ἀπάνθρωπες συνθῆκες διαβίωσης»[38].

Είναι, από την άλλη, η ανάμνηση του γενέθλιου τόπου που δεν δίνει τη δυνατότητα στους πρόσφυγες να ηρεμήσουν τη συνείδησή τους.

Ο Γιώργος Βαλέτας διασώζει την πληροφορία πως, όταν πήγε, στα 1962, ο Λέσβιος λαογράφος και φίλος του Βενέζη Παν. Νικήτας, στο Αϊβαλί, «ἡ πρώτη του δουλειὰ ἦταν νὰ βρεῖ τὸ σπίτι του καὶ νὰ τὸ φωτογραφίσει. Ὅταν, γεμάτος χαρά, ἔδωσε στὸ Βενέζη τὴν ἱστορικὴ αὐτὴ φωτογραφία, τὸν εἶδε νὰ τὴν παίρνει καὶ μ' ἕνα ξηρὸ "εὐχαριστῶ" νὰ τὴ βάζει στὴν τσέπη του, χωρὶς νὰ τὴν καλοκοιτάξει. Ὁ Νικήτας τὸ ἔλεγε μὲ παράπονο. Δὲν περίμενε τόση ψυχρότητα». Και ο Βαλέτας καταλήγει: «Δὲν μποροῦσε νὰ κατανοήσει τί ἐσήμαινε γιὰ τὸ Βενέζη αὐτὴ ἡ φωτογραφία, τί χρειαζόταν γιὰ νὰ τὴν κοιτάξει καὶ νὰ ἐκφράσει στὸ φίλο του αὐτὸ ποὺ ἔνοιωθε»[39].

συλλογής *Αἰγαῖο*. Αναφέρεται, συγκεκριμένα, σε εκείνους που κινήθηκαν προς την περιοχή της Καστέλλας: «Στὴν Πειραϊκὴ ἀκτή, πέρα ἀπ' τὴν Καστέλλα, ἐκεῖ σ' ἕνα λόφο εἶναι ὁ βαθὺς ὁ λάκκος, ἴσαμε τριάντα μέτρα κάτω ἀπ' τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς. Κάποτε ἦταν νταμάρι γιὰ πέτρα. Θὰ σταματήσανε νὰ τὸ δουλεύουν ἐπειδὴ στὸ βάθος βρῆκαν νερό. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν παρατημένη πληγὴ ἦρθαν καὶ στῆσαν τὶς καλύβες τους κάμποσες φαμίλιες ἀπ' τὴν Ἀνατολή, πρόσφυγες θαλασσινοί. Τὰ νερὰ ἔχουνε μαζευτεῖ τώρα σ' ἕνα μεγάλο βαθούλωμα στὴ μέση τοῦ λάκκου. Μήτε λιγοστεύουν ποτέ, μήτε πληθαίνουν. Ἔρχουνται ἀπὸ τὸ βάθος τῆς γῆς καὶ μένουν πάντα ἀκίνητα» (Ηλ. Βενεζης, *Αἰγαῖο*, Ἀθήνα 200619, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., σελ. 159).

38. Αγ. Μολυβιατη-Βενεζη, *Τὸ χρονικὸ*..., *ό.π.*, σελ. 198.

39. Γ. Βαλετας, «Ἠλίας Βενέζης: Ὁ ραψωδὸς τοῦ χαμένου παραδείσου, ἐθνικὸς πεζογράφος παγκόσμιας προβολῆς: Προσχέδιο βιβλιογραφίας», *Αἰολικὰ γράμματα*, 2 (12) (1972), σσ. 557-558. Ένα χρόνο πριν, δηλαδή στα 1961, τοποθετείται ένα περιστατικό το οποίο εξηγεί, ενδεχομένως, την παραπάνω – αγενή εκ πρώτης όψεως – συμπεριφορά του Βενέζη. Σε μιαν ανάλογη, λοιπόν, προσφορά κάποιων άλλων φωτογραφιών του Γάλλου καθηγητή της ιστορίας και επιγραφολόγου Louis Robert (1904-1985), μέλους του École française d'Athènes, ο Βενέζης αντέδρασε ως εξής, όπως θυμάται ο ίδιος στην *Ἐφταλοῦ* του: «Σκύβω ἀπάνω τους μὲ συγκίνηση, προσπαθῶ νὰ θυμηθῶ, ὕστερα ἀπὸ πενήντα χρόνια, νὰ ἀναγνωρίσω. Τί ξέρω ἀπὸ αὐτὴν τὴν πατρίδα ποὺ παρουσιάζουν οἱ εἰκόνες τοῦ Louis Robert; Βλέπω στὸ κέντρο τῆς πόλης ἕνα ψηλὸν μιναρέ. Δὲν ὑπῆρχε τζαμί, δὲν ὑπῆρχε μιναρὲς σ' αὐτὴν τὴ χριστιανικὴ πολιτεία τῆς Μικρασίας, γιατὶ δὲν ὑπῆρχαν καὶ Τοῦρκοι ποὺ νὰ τὴν κατοικοῦν. Μὲς στὴν Τουρκιὰ ἦταν μιὰ πολιτεία καθαρὰ ἑλληνική.

Ὑπάρχουν, ωστόσο, και οι άλλοι. Αυτοί που επιλέγουν να πραγματοποιήσουν ένα ταξίδι στη γη τους, πραγματικό ή νοερό. Σαν τον Αϊβαλιώτη ψαρά, τον Γιάννη, ο οποίος είπε: «"Ἐγὼ θ' ἀνοίγω τὰ μάτια μου σὰν χαράζη καὶ θὰ βλέπω τὰ βουνὰ τῆς Ἀνατολῆς»[40]. Ή σαν τον ίδιο τον Βενέζη, ο οποίος γράφει στην *Ἐφταλοῦ* του: «Ἔχουμε φέρει στὴν Ἐφταλοῦ ἕνα κομμάτι ἀπ' τοὺς βράχους τοῦ Σαρμουσάκ, τῆς ἀντικρινῆς Ἀνατολῆς. Τὴν πελεκήσαμε, τὴ στήσαμε ἀπάνω στὸ λόφο τῆς Ἐφταλοῦς ποὺ ἀγναντεύει τὰ παράλια τῆς Μικρασίας». Και, έτσι, «τὶς νύχτες, κάτω ἀπ' τὸν κατακάθαρο οὐρανό, καθισμένοι ἀπάνω στὴν πέτρα ποὺ φέραμε ἀπ' τὴν ἀντικρινὴ Ἀνατολή, ἀναπολοῦμε μὲς στὴ βαθιὰ σιγὴ τὴ ζωή μας»[41].

Ὑπάρχουν, βέβαια, και οι άλλες αναμνήσεις. Αυτές που γεμίζουν την ψυχή με μιαν άφατη αγαλλίαση. Είχαν, λοιπόν, οι πρόσφυγες να θυμούνται και τους Τούρκους εκείνους, που, μολονότι ανήκαν στο στρατόπεδο του νικητή, απέδειξαν «πὼς ὑπάρχει πάντα μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ὁ Θεός. Τὸν στριμώχνει κάποτε σὲ μιὰ γωνιὰ ἡ θηριωδία, ἀλλὰ τὸν ἀπελευθερώνει ἡ καλοσύνη, ἡ ἀγάπη καὶ ἡ συμπόνια, ποὺ ἐκτοπίζοντας τὸ θηρίο, ξαναδίνει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἀνθρωπιά»[42].

Η περίπτωση, του Κεμαλεντίν είναι μια ιστορία που συγκλονίζει και που, όταν τη γνωρίσεις, δεν είναι εύκολο να την ξεχάσεις ποτέ. Πρόκειται για ένα περιστατικό «τὸ ἕνα, ἴσως καὶ τὸ μοναδικό, ἀλλὰ μὲ τόση ἀκτινοβολία ὥστε νὰ καλύπτει τὴν ἀσχήμια ὅσων ἔγιναν κατὰ τὴ γεμάτη ἀθλιότητα καὶ ντροπὴ ἐκείνη ἐποχή», κατά την έκφραση της Αγάπης[43].

Τρεῖς φωτογραφίες δείχνουν ἕνα καταστραμμένο βυζαντινὸ ξωκλήσι. [...] Καὶ μιὰ ἄλλη τὸ μοναστήρι τῆς Ἁγιᾶς Παρασκευῆς, τὸ προγονικὸ τοῦ Φώτη Κόντογλου, ἐκεῖ ποὺ ὁ συμπολίτης μου ἔγραψε τὸν φημισμένο "Πέντρο Κάζας", κι ὅπου τόσες φορὲς πήγαμε μαζί» (Ηλ. Βενεζης, *Ἐφταλοῦ*..., *ό.π.*, σσ. 54-55).

40. Ηλ. Βενεζης, *Ἐφταλοῦ*..., *ό.π.*, σελ. 13.

41. Ηλ. Βενεζης, *Ἐφταλοῦ*..., *ό.π.*, σσ. 56-57 και 183, αντίστοιχα. Ανάλογες με αυτές περιπτώσεις συναντούμε και άλλες στον λογοτεχνικό κόσμο του Βενέζη. Σταχυολογούμε δύο από αυτές. Η πρώτη αφορά στον γιατρό Δημήτρη Βένη, λογοτεχνικό ήρωα της *Γαλήνης*, ο οποίος επιθυμούσε να φυτέψει έναν τριανταφυλλώνα στην άγονη γη της Αναβύσσου, προκειμένου να φέρει την ανάμνηση της πατρίδας του στον νέο τόπο όπου κατέφυγε μετά τον ξεριζωμό (βλ., για παράδειγμα, Ηλ. Βενεζης, *Γαλήνη*..., *ό.π.*, σελ. 38 και 53). Η δεύτερη προέρχεται από το ίδιο μυθιστόρημα και έχει πρωταγωνιστή τον μπαρμπα-Κοσμά. Και αυτός θέλει να φυτέψει ένα δέντρο του τόπου του (μια λεύκα ή έναν πλάτανο) πλάι στο καλύβι του, το οποίο βρισκόταν δίπλα στη θάλασσα, ως ανάμνηση της πατρίδας του (βλ. Ηλ. Βενεζης, *Γαλήνη*..., *ό.π.*, σελ. 161).

42. Αγ. Μολυβιατη-Βενεζη, *Τὸ χρονικὸ*..., *ό.π.*, σελ. 169. Στιγμιότυπα ανθρωπιάς και καλοσύνης, μέσα στις απάνθρωπες, κατά τα άλλα, συνθήκες της Μικρασιατικής Καταστροφής, μπορούμε να καταγράψουμε πολλά. Απομονώνουμε, ανάμεσα σε άλλες, την περίπτωση των Τούρκων που ήταν επιφορτισμένοι με τη φύλαξη των Ελλήνων αιχμαλώτων, οι οποίοι φύλακες και τη συντροφιά των Ελλήνων επιδιώκουν και καπνό για να φτιάξουν τσιγάρα τούς προσφέρουν (βλ. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σσ. 277 και 162, αντίστοιχα).

43. Αγ. Μολυβιατη-Βενεζη, *Τὸ χρονικὸ*..., *ό.π.*, σελ. 42.

Ήταν την εποχή που τον Ηλία τον είχαν συλλάβει οι Τούρκοι[44]. Η μητέρα του με τα υπόλοιπα πέντε της παιδιά έχουν κατευθυνθεί προς την προκυμαία, για να επιβιβαστούν σε κάποιο πλοίο και να περάσουν από εκεί στην Ελλάδα. Η Αγάπη, όμως, αρνείται να εγκαταλείψει τον αιχμάλωτο αδερφό της, γι' αυτό και παραμένει – εκείνες τις τραγικές για τον ελληνισμό μέρες του Σεπτέμβρη του '22 – μόνη στο Αϊβαλί. Παρακαλεί, λοιπόν, έναν άγνωστό της Τούρκο αξιωματικό, τον οποίο συναντά τυχαία μπροστά της, να τη βοηθήσει να απελευθερωθεί ο Ηλίας[45].

Αυτό, λοιπόν, το «κατάξανθο μὲ σγουρὰ μαλλιὰ παλληκάρι, μὲ μάτια γαλανά, γεμάτα θλίψη σε ἕνα πρόσωπο ἥμερο καὶ γλυκό»[46], αρχικά οδηγεί την Αγάπη μαζί με τον πατέρα της – ο οποίος μετά την άρνηση της Αγάπης να επιβιβαστεί στο καράβι παραμένει κι αυτός στη Μικρά Ασία – σε ένα σπίτι. Τους παρέχει στέγη και φροντίζει να περάσουν – όσο πιο ανώδυνα και ήρεμα γίνεται – τη βραδιά, σαν νά 'ταν δικοί του άνθρωποι, ριψοκινδυνεύοντας ακόμη και τη δική του ζωή, καθώς απέκρυπτε εχθρούς σε καιρό πολέμου.

Συνάμα, κάνει ό,τι περνάει από το χέρι του, προκειμένου να αφεθεί ελεύθερος ο Ηλίας και να φυγαδευτεί στην Ελλάδα. Όταν, τέλος, αυτό δεν επιτυγχάνεται, φροντίζει για την ασφαλή αναχώρηση της Αγάπης και του πατέρα της για την Ελλάδα.

Πού, όμως, μπορεί να οφείλεται η συμπεριφορά αυτή του Τούρκου αξιωματικού; Η συμπεριφορά του φαντάζει περίεργη – όχι μόνο στα μάτια τα δικά μας, αλλά και στους άμεσα εμπλεκόμενους στην ιστορία –, γι' αυτό και δεν μπορεί να γίνει εύκολα πιστευτή. Γράφει η Αγάπη: «Μ' ὅλο ποὺ εἶμαι τόσο παραζαλισμένη, ὅλα τοῦτα μὲ παραξενεύουν καὶ μὲ κάνουν ν' ἀπορῶ. Πῶς

44. Στις συνθήκες σύλληψης του Ηλία αναφέρεται ο αδερφός του Θάνος Βενέζης, ο οποίος έτυχε να είναι παρών στις δραματικές εκείνες ώρες: «Ἔφταξαν [ενν. ο Ηλίας και ο επίσης Κυδωνιάτης Γεώργιος Μολυβιάτης, μετέπειτα γαμπρός του Βενέζη και σύζυγος της αδερφής του Αγάπης] ὡς τὸ μουράγιο καὶ κόλλησαν ἐκεῖ στὸν τοῖχο. Ἦταν πέντε βήματα τὸ καράβι. Ἕνα σάλτο ἦταν, ἕνα σάλτο. Εἶχαν σωθεῖ! Ἐχαμογέλασε τ' ἀχείλι μου καὶ πῆγα νὰ κάνω τὸν σταυρό μου. Ἐκείνη τὴν ὥρα ἄκουσα ἕνα διαολεμένο σφυριχτὸ καὶ εἶδα ἕναν ἀπὸ τὸ καράβι νὰ κάνει σινιάλο. Ἐκόπηκαν τὰ πόδια μου. Ἀκούμπησα ἐκεῖ κάπου· τὰ μάτια μου ἦταν θολά. Εἶδα δυὸ στρατιῶτες νὰ τρέχουν καὶ νὰ τοὺς βάζουν μπρὸς στὶς λόγχες τους, ὕστερα εἶδα ἕναν μεγάλον νὰ ἀφρίζει καὶ νὰ μουντέρνει κατὰ πάνω τους, σειώντας ἕνα βούνευρο: – Γκιαβούρ... γκιαβούρ... Αὐτὰ μονάχα ξεχώριζα μέσα στὰ ἀφρισμένα λόγια του. [...] Δὲν θυμᾶμαι τίποτα ἄλλο. Μονάχα τὸ τελευταῖο βλέμμα τοῦ ἀδερφοῦ μου. Τοὺς τράβηξαν καὶ τοὺς ἔχασα», (Θ. Βενεζης, «Δύο αἰχμάλωτοι». Αἰολικὰ γράμματα, 2 (12) (1972), σσ. 510-511).

45. Την προσπάθεια αυτήν για τη σωτηρία του την αναφέρει ο Βενέζης στο *Νούμερο 31328*, χωρίς, ωστόσο, να μνημονεύει το όνομα του Κεμαλεντίν (βλ. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σσ. 60-61). Η συγκεκριμένη, βέβαια, έλλειψη μνείας είναι δικαιολογημένη, εάν αναλογιστούμε το γεγονός πως το όνομα του Τούρκου αυτού αξιωματικού το άκουσε ο Βενέζης από την αδερφή του πενήντα περίπου χρόνια αργότερα, τον καιρό της ασθένειας· μετά, δηλαδή, από το 1971, όταν το *Νούμερο 31328* αριθμούσε ήδη περί τις δέκα εκδόσεις.

46. Αγ. Μολυβιατη-Βενεζη, *Τὸ χρονικὸ*..., *ό.π.*, σελ. 90.

γίνεται; Ἔξω χαλᾶ ὁ κόσμος. Βαναυσότητες, βασανισμοί, φόνοι, μίσος, κακία, ἐξευτελισμοί! Πῶς μπορεῖ νὰ συμβιβαστοῦν ὅλ' αὐτὰ μὲ τούτη τὴν εὐγένεια καὶ τὴν ἀνθρωπιά; Μήπως δὲν εἶναι Τοῦρκος;»[47].

Δύσπιστος, όμως, είναι και ο Ηλίας, όταν ακούει πρώτη φορά καταλεπτώς την ιστορία από το στόμα της αδερφής του. Ευρισκόμενος στο κρεβάτι του πόνου, λίγο πριν από τον θάνατό του, και αδυνατώντας να μιλήσει, της γράφει σε ένα σημείωμα τα εξής: «Μὲ συγκλόνισε ἡ ἀφήγησή σου. Εὐχαριστῶ. Ἀμυδρὰ θυμόμουν κάτι λίγα πράματα, ποὺ μοῦ εἶχες πεῖ μόλις γύρισα. Τώρα καταλαβαίνω καὶ τὴ δική σου αὐταπάρνηση καὶ τὴ στάση αὐτοῦ τοῦ Τούρκου ἀξιωματικοῦ. Ἀλήθεια, δὲν ἐπεχείρησε νὰ σὲ πειράξει;»[48].

Και από τις απορίες και τα εύλογα ερωτήματα ας περάσουμε στην εξιχνίαση του μυστηρίου. Η αφήγηση της Αγάπης συγκλονίζει:

«Καταγότανε ἀπὸ τὴν Προύσα, λεγότανε Kemaledin, εἶχε μητέρα, πατέρα καὶ τρεῖς ἀδερφές. Τρία νέα κι ὄμορφα κορίτσια 16, 18 καὶ 20 χρονῶν. Τὶς ἀγαποῦσε πολὺ καὶ τὶς τρεῖς, μὰ τὴ μικρή του ἀδερφὴ τὴ λάτρευε. Τώρα δὲν εἶχε τίποτε. Τοὺς εἶχαν σκοτώσει ὅλους οἱ δικοί μας[49]. Καὶ εἶχεν ὁρκιστῆ στὸ κοράνι τους νὰ ἐκδικηθῆ σκοτώνοντας κάθε ἑλληνίδα κοπέλα ποὺ θά 'βρισκε μπροστά του. Μὰ ξαφνικὰ εἶδε ἐμένα. Κι ἤμουνα ἐγώ, λέει, ἴδια ἡ μικρή του ἀδερφή, ἀπαράλλαχτη. Τίποτα δὲ μὲ ξεχώριζε ἀπὸ κείνη[50]. Κι ὅπως μὲ εἶδε νὰ κλαίω καὶ νὰ παρακαλῶ, ἦταν σὰ νὰ βρέθηκε μπροστά του ἡ ἀδερφή του ζωντανή, κι ἡ παράκλησή μου ἦταν παράκληση τῆς ἀδερφῆς του. Τότε ὄχι μονάχα ξέχασε τὸν ὅρκο του, ἀλλὰ ἔκαμε δεύτερον ὅρκο νὰ κάνη ὅ,τι μπορεῖ γιὰ νὰ μὴν κλαίω ἐγώ, ἡ ἀδερφή του»[51].

---

47. Αγ. Μολυβιατη-Βενεζη, *Τὸ χρονικὸ*..., *ό.π.*, σελ. 107.

48. Γ. Βαλετας, «Ὁ μαρτυρικὸς...», *ό.π.*, σελ. 110.

49. Ανάλογη είναι και η περίπτωση ενός Τούρκου γιατρού στο Μπακήρ, ο οποίος, μολονότι οι Έλληνες είχαν σκοτώσει τη μητέρα του, πρόσφερε αφειδώς τις ιατρικές του υπηρεσίες στον άρρωστο Ηλία, φροντίζοντας, παράλληλα, να τον πάρει υπό την προστασία του, μέχρις ότου αναρρώσει πλήρως (βλ. Ηλ. Βενεζης, *Τὸ νούμερο*..., *ό.π.*, σσ. 174-177).

50. Την ίδια αυτήν παρατήρηση τη συναντούμε και στο *Χρονικὸ τῶν δέκα ἡμερῶν*: «Ἦταν ἡ μικρότερη καὶ ἡ ἀγαπημένη του. Κι ἐγὼ ἤμουνα, ὅλως διόλου, ἴδια μ' ἐκείνη. Στὰ μάτια, στὰ μαλλιά, στὸ πρόσωπο καὶ σὲ ὅ,τι ἄλλο μπορεῖ νὰ κάνει δυὸ ἀνθρώπους νὰ μοιάζουν μεταξύ τους. Γι' αὐτὸ ξαφνιάστηκε τόσο πολύ, ὅταν μὲ εἶδε χτές. Νόμισε πὼς ἦταν ἐκείνη. Καὶ μόλις μ' ἀντίκρισε ἔσβησε τὸ μίσος καὶ φώτισε τὴν ψυχή του ἡ ἀγάπη» (Αγ. Μολυβιατη-Βενεζη, *Τὸ χρονικὸ*..., *ό.π.*, σελ. 115). Το όνομα αυτής της αδερφής του ήταν Ζεχρά (Zehra). Ήταν, μάλιστα, τόσο μεγάλη η ταύτιση της μορφής της Ζεχρά με αυτήν της Αγάπης στο μυαλό του Κεμαλεντίν, γι' αυτό και η τελευταία παρατηρεί: «Ἀκόμα καὶ τὸ ὄνομά μου ἔχει ἀλλάξει. Ἀπὸ χτὲς λέγομαι Ζεχρά. Τόσο ἐτοῦτος ὁ καινούριος ἄνθρωπος [ενν. ο Κεμαλεντίν], ποὺ μπῆκε στὴ ζωή μου τόσο ξαφνικά, ὅσο καὶ ὁ στρατιώτης του, μὲ ἀποκαλοῦν Ζεχρά» (Αγ. Μολυβιατη-Βενεζη, *Τὸ χρονικὸ*..., *ό.π.*, σελ. 119). Γι' αυτό και αργότερα, στις επιστολές που συνέγραψε η Αγάπη για τον Κεμαλεντίν, υπέγραφε με διπλό όνομα, ως Αγάπη-Zehra.

51. Ηλ. Βενεζης, *Μικρασία, χαῖρε*. [*Διήγησις συμβάντων*], Ἀθήνα 2005[8]: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ἰ.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., σ. 55. Αξίζει να σημειωθεί πως

Γι' αυτό και, όταν η Αγάπη βρίσκεται πλέον ασφαλής μαζί με την οικογένειά της στην Ελλάδα, νιώθοντας πως πίσω στην Ανατολή έχει αφήσει μόνο του έναν δικό της άνθρωπο, αρχίζει να του γράφει γράμματα, που δεν θα φτάσουν, ωστόσο, ποτέ στον προορισμό τους. Απομονώνω από την ανεπίδοτη αυτήν αλληλογραφία μία μόνο παράγραφο από τις πλέον εκφραστικές:

«Τὸ ξέρω πὼς γι' αὐτὰ τὰ γράμματα δὲν θὰ ὑπάρξει ποτὲ παραλήπτης. Οὔτε καὶ θὰ τὰ διαβάσει κανείς. Μὰ ἐγὼ δὲ θὰ πάψω νὰ τὰ γράφω. Νὰ τὰ γράφω γιὰ σένα. Γιὰ σένα, Kemalettin, ποὺ τὶς μέρες ἐκεῖνες τῆς φρίκης καὶ τοῦ τρόμου, ἥλιος φωτεινός, ἅπλωσες τὴ ζεστασιά σου σ' ὅλες τὶς γωνιὲς τῆς δικῆς μου ψυχῆς. Γιὰ σένα, ποὺ μέσα στὸν ἐξευτελισμὸ καὶ τὴν κατάπτωση τοῦ ἀνθρώπου, μ' ἔκανες νὰ πιστέψω ὅτι ἡ ὀμορφιὰ φυτρώνει παντοῦ. Φτάνει νὰ ὑπάρχει ἡ ρίζα. Καὶ στὸν κατάξερο βράχο μπορεῖ νὰ βρεῖ μιὰ ρωγμή, μιὰ σχισμάδα γιὰ νὰ ξεμυτίσει αὐτὸ τὸ ντελικάτο ἄνθος τῆς καλοσύνης καὶ τῆς ἀγάπης»[52].

Δικαιολογημένα, χαρακτήρισε η Αγάπη τον Κεμαλεντίν «ἄγγελο μὲ δίχως φτερά». Δικαιολογημένη, όμως, είναι και η εξομολόγησή της: «προφέρω τ' ὄνομά σου κι αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ προσευχηθῶ»[53].

Από τότε που έγινε εκείνο το «σπαραχτικὸ πείραμα τῆς ἱστορίας, ποὺ λέγεται Ἀνταλλαγὴ τῶν Ἑλληνοτουρκικῶν πληθυσμῶν», όπως τη χαρακτήρισε ο Βενέζης στην *Ἐφταλοῦ* του[54], ο μικρασιατικός ελληνισμός υποτάχθηκε στο

το κείμενο της Αγάπης που περιλαμβάνεται στο *Μικρασία, χαῖρε* είχε δημοσιευτεί πρώτη φορά στο αφιερωμένο στα πενηντάχρονα της Μικρασιατικής Καταστροφής τεύχος του περιοδικού *Αἰολικὰ Γράμματα* (βλ. Αγ. Βενέζη - Μολυβιάτη, «Πῶς ἔπιασαν τὸν Ἠλία αἰχμάλωτο», *Αἰολικὰ γράμματα*, 12 (1972), σσ. 505-509). Το είχε αποστείλει, μάλιστα, στο περιοδικό ο αδερφός της Ηλίας, συνοδεύοντάς το και με την ακόλουθη επιστολή η οποία τοποθετήθηκε στην πρώτη σελίδα (σ. 465) του συγκεκριμένου τεύχους: «Ἀγαπητὰ Αἰολικὰ Γράμματα, Μοῦ ζητήσατε νὰ σᾶς γράψω μερικὲς σελίδες μὲ ἐνθυμήσεις τῆς πατρίδας μου καὶ μὲ τὰ συμβάντα ἐκεῖ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1922. Ἡ ψυχική μου διάθεση αὐτὸν τὸν καιρὸ δὲν μὲ βοηθᾶ νὰ ἐπιστρέψω σ' ἐκεῖνον τὸν κύκλο τῆς ζωῆς μου. Ἀλλὰ καὶ ἂν τὸ ἔκανα, θὰ ἐπαναλάμβανα, κατὰ ἕναν τρόπο, τὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ "Νούμερο 31.328". Ἀντὶ γι' αὐτὸ ὅμως, σᾶς στέλνω τὴν συγκλονιστικὴ μαρτυρία τῆς ἀδερφῆς μου ἕνα σημειώμά της ποὺ ἔλαβα χτές. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ συναρτᾶται μὲ τὸ "Νούμερο 31328". Ἀπ' τὰ γεγονότα ποὺ ἱστορεῖ ἀναδεικνύεται καὶ ἡ ὀμορφιὰ τοῦ ἀνθρώπου, στὸ πρόσωπο ἑνὸς Τούρκου ἀξιωματικοῦ, ποὺ προσπάθησε νὰ μὲ σώσει ἀπ' τὴ σκλαβιά. Σᾶς εὐχαριστῶ. Μὲ τοὺς φιλικούς μου χαιρετισμούς. Ἠλίας Βενέζης».

52. Αγ. Μολυβιατη-Βενεζη, *Τὸ χρονικὸ*..., *ό.π.*, σελ. 195. Πρόκειται, συγκεκριμένα για μια σειρά οκτώ επιστολών, οι οποίες και περιλαμβάνονται στο εν λόγω βιβλίο, μετά την κύρια αφήγηση, υπό τον τίτλο «Γράμματα χωρὶς παραλήπτη» (Αγ. Μολυβιατη-Βενεζη, *Τὸ χρονικὸ*..., *ό.π.*, σσ. 191-206). Ας σημειωθεί, επίσης, πως με τον ίδιο ακριβώς τίτλο κυκλοφόρησε από το ΙΔ.ΙΣ.ΜΕ. (το 2013) και ένα ντοκιμαντέρ τής ιστορικού δρος Ειρ. Σαρίογλου-Scott (σε σκηνοθεσία του Ηλ. Δημητρίου και μουσική τής Ευ. Ρεμπούτσικα), βασισμένο στις ανεπίδοτες αυτές επιστολές.

53. Αγ. Μολυβιατη-Βενεζη, *Τὸ χρονικὸ*..., *ό.π.*, σσ. 204 και 196, αντίστοιχα.

54. Ηλ. Βενεζης, *Ἐφταλοῦ*..., *ό.π.*, σελ. 61. Διά στόματος γιατρού Δημήτρη Βένη ο

πεπρωμένο του. Έκτοτε, «ἡ Μικρασία σώπασε. [...] Μπῆκε κι' αὐτή [...] στὴν περιοχὴ τοῦ θρύλου, στὴν περιοχὴ τῶν χαμένων θεοτήτων καὶ τῶν χαμένων εἰδώλων. Ἐκεῖ θὰ ἔχει τὴν ἄλλη διάρκεια. Αὐτὴν ποὺ μὲ τὸ νὰ εἶναι σὲ σφαίρα ἄλλη δὲν μπορεῖ πιὰ καμιὰ ἀνθρώπινη πράξη, καμιὰ ἀγριότητα νὰ τὴν πειράξει: τὴ διάρκεια τῆς ὀμορφιᾶς»[55].

Βενέζης λέει στη *Γαλήνη* του και τα εξής: «Ό,τι πάθαμε ἐμεῖς στὴν Ἀνατολὴ λίγες φορὲς ἔγινε στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου» (Ηλ. Βενεζης, *Γαλήνη*..., *ό.π.*, σελ. 101).

55. Ηλ. Βενεζης, «Μνήμη: τὰ τριάντα χρόνια τῶν χαμένων πατρίδων», *Νέα Ἑστία*, 52 (605) (1952), σελ. 1188.

ΚΩΣΤΑΣ ΤΖΙΑΡΑΣ
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΤΟ 1922 ΩΣ «ΑΠΕΙΛΗ» ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΙΕΡΑΡΧΟΥΣΑΝ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΩΣ ΤΟΠΟ «ΥΨΗΛΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ»

Τον Νοέμβριο του 1922, λίγους μήνες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ο διάσημος Νορβηγός εξερευνητής, διανοούμενος και διπλωμάτης Φρίντγιοφ Νάνσεν, σε υπόμνημά του προς την Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) με ειλικρινή φόβο επισήμαινε τον κίνδυνο οι πρόσφυγες της Μικρασίας να απειλήσουν την «κοινωνική και οικονομική σταθερότητα όχι μόνον της Ελλάδας αλλά και των γειτονικών χωρών της Εγγύς Ανατολής»[1]. Νωρίτερα, τις μέρες της επικράτησης του κινήματος Πλαστήρα – Γονατά – Φωκά, στα μέσα Σεπτεμβρίου, ο Βρετανός διπλωμάτης Lindley περιγράφοντας πιο συγκεκριμένα τους φόβους των ελίτ διαπίστωνε με ανακούφιση ότι στην Αθήνα δεν εμφανίστηκε καμία κόκκινη σημαία, παρότι περίσσευαν οι στρατιώτες στην πόλη. Με ανησυχία ωστόσο επισήμαινε: «Ανά πάσα στιγμή μπορεί να ξυπνήσουν και να καταλάβουν πως οι ίδιοι έκαναν την επανάσταση και πως τώρα έχουν την εξουσία στα χέρια τους»[2]. Ο Αμερικάνος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη εκτιμούσε το 1925 ότι η περίοδος της έλευσης των προσφύγων αποτελούσε μοναδική ευκαιρία για την επικράτηση του κομμουνιστικού κινήματος, την οποία το κομμουνιστικό κίνη-

1. Βλ. Α. Τουντα-Φεργαδη, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986, Παρατηρητής, σελ. 44-45. Παραπέμπει στο Ιστορικό Αρχείου του Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), Ειδικός Φάκελος Προσφυγικού Δανείου, Α/7, 1924, Extrait aun Rapport du Dr. Nansen le 18 Novembre 1922 (Societe des Nations L' Ouvre d' Establissement des Refugies Grecs Projet al' Emprunt International, Γενεύη 30 Οκτωβρίου 1924, 8-9. Για τον Φ. Νάνσεν, ως Ύπατο Αρμοστή της ΚτΕ και τη συμβολή του στο έργο της ανταλλαγής των πληθυσμών βλ. ανάμεσα σε άλλα. Μπ. Τολεσχαουγκ, *Φρίντγιοφ Νάνσεν*, μτφρ. Κυριακη Παπαδοπουλου-Σαμουελσεν, Αθήνα 2012, Μάτι, βλ. επίσης τη δημοφιλή βιογραφία του R. Huntford, *Nansen: The Explorer as Hero*, Λονδίνο 2001, Litlle Brown Book Group, όπου ο Νάνσεν υμνείται ως ένας «γεννημένος εκτός εποχής, άνθρωπος της Αναγέννησης». Για το επιστημονικό έργο του Νάνσεν αλλά και τη βιβλιογραφία που αναφέρεται σε αυτόν και το έργο του βλ. United Nations Office at Geneva Library, "Selected Bibliography of Fridtjof Nansen", *Refugee Survey Quartely*, Vol. 2, No. 1 (2003), σελ. 65-70.

2. Σπ. Μαρκετος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Αθήνα 2000, σελ. 577.

μα είχε χάσει[3]. Αν και σήμερα η συζήτηση σχετικά με τις δυνατότητες επικράτησης μιας κομμουνιστικής επανάστασης στην Ελλάδα το 1922 κλείνει υπέρ του όχι και συνδέεται ανάμεσα σε άλλα και με την απουσία επαναστατικού προσανατολισμού στον υποκειμενικό παράγοντα[4], στην παρούσα ανακοίνωση θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε τους παράγοντες ή μέρος των παραγόντων που ταξινομούσαν την Ελλάδα ως επικίνδυνο τόπο από την κατάρρευση του Μετώπου ως το καλοκαίρι του 1923. Αξιοποιώντας διπλωματικά έγγραφα, στρατιωτικές αναφορές και αστυνομικές εκθέσεις αλλά και τον Τύπο και τα δικαστικά αρχεία θα ανιχνεύσουμε τον χαρακτήρα και τα χαρακτηριστικά της περιόδου της αποσταθεροποίησης επικεντρώνοντας στις Νέες Χώρες.

Στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο φόβος του μπολσεβικισμού, πραγματικός ή φαντασιακός – όπως συχνά αποτιμάται – ήταν οπωσδήποτε πειστικός και είχε πολλούς λόγους να είναι κυρίαρχος[5]. Η νίκη της Οκτωβριανής Επανάστασης έδινε ένα εξαιρετικά χειροπιαστό και ελκυστικό παράδειγμα στους πολλούς που είχαν υποστεί τις συνέπειες του πολέμου στο μέτωπο και τα μετόπισθεν. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που αποπειράθηκαν να το ακολουθήσουν. Στη Φινλανδία η Επανάσταση των εργατών που είχε επικρατήσει με ευκολία στον βιομηχανικό Νότο τον Ιανουάριο του 1918, είχε πνιγεί στο αίμα ως τον Μάιο του ίδιου έτους με την επέμβαση ισχυρών γερμανικών στρατευμάτων. Στη Γερμανία η κομμουνιστική εξέγερση των εργατών, των στρατιωτών και των ναυτών στο τέλος του Πολέμου καταπνίγηκε τον Ιανουάριο του 1919 με τη σύμπραξη των Freikorps με τη σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση. Στην επίσης ηττημένη Ουγγαρία η Σοβιετική Κυβέρνηση άντεξε κάποιους μήνες, ως τον Αύγουστο του 1919 και την ένοπλη επέμβαση Γαλλίας, Τσεχοσλοβακίας και Ρουμανίας. Στην Ιταλία, την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1920 εργατικές εξεγέρσεις στο Τορίνο και το Μιλάνο οδήγησαν σε καταλήψεις εργοστασίων και στον σχηματισμό ένοπλων εργατικών φρουρών. Αν και περιορίστηκαν κυρίως σε οικονομικά αιτήματα προκάλεσαν σημαντικούς φόβους και βίαιη επέμβαση του στρατού. Ο Eric Hobsbawm έχει επισημάνει αποήχους της Οκτωβριανής Επανάστασης, «μπολσεβικικές περιόδους» και συγκροτήσεις σοβιέτ στην

3. National Archives of the United States (Derpartment of Stattes) [DS], Records of the Department of State relating to internal affairs of Greece, 1910-1928, M. 443, 74, No. 11, From R.F. Fernald, *Consulate to Department of State*, "*Commounistic Activities in Macedonia*", Θεσσαλονίκη 2 Μαρτίου 1925, σελ. 4.

4. Βλ. συνοπτικά Κ. Σκολαρικος & Κ. Τζιαρας, «Στοιχεία αποσταθεροποίησης της αστικής εξουσίας κατά την ήττα της Μικρασιατικής Εκστρατείας», στον τόμο Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ (επιμ.) *1922: Ιμπεριαλιστική Εκστρατεία και Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα 2022, Σύγχρονη Εποχή, σσ. 197-239.

5. Βλ. R. Gerwath & J. Horne, "Bolshevism as Fantasy: Fear or Revolution and Counter-Revolutionary Violence, 1917-1923" στον τόμο R. Gerwath & J. Horne (επιμ.) *War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, Οξφόρδη 2012, Oxford University Press, σσ. 40-51.

Ισπανία, στο Πεκίνο, την Ινδονησία, την Αυστραλία, την Κούβα, την Αργεντινή και το Μεξικό. Ανακατατάξεις χωρίς σαφή επαναστατικά χαρακτηριστικά αλλά με απρόβλεπτες συνέπειες λάμβαναν χώρα, επίσης στην Ανατολική Μεσόγειο και τα Βαλκάνια. Στον κυρίως ευρωπαϊκό χώρο, οι βαριές απώλειες των στρατευμάτων και η αβάσταχτη επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου των λαϊκών τάξεων, έκαναν τις επαναστατικές εκδηλώσεις σαφέστερες και σφοδρότερες, Ένας «ευρωπαϊκός εμφύλιος» σοβούσε όσο τουλάχιστον διαρκούσε ο ρωσικός αντίστοιχος και σχετιζόταν άμεσα με αυτόν και άφησε τη σφραγίδα του για τις επόμενες δεκαετίες[6].

Ο πόλεμος γινόταν αντιληπτός από πολλούς ως ο «μεγάλος σκηνοθέτης» της Επανάστασης γεννώντας ελπίδες ή πανικό. Ακόμα και οι ψυχραιμότεροι συμφωνούσαν ότι ιδίως το τέλος του, το τέλος του πολέμου, ήταν μια εξαιρετικά ασταθής και επικίνδυνη για την κοινωνική τάξη περίοδος. Για την Ελλάδα ο πόλεμος τελείωνε το 1922 με μια σφοδρή, ανθρωποβόρα ήττα και οι μεγάλοι του κόσμου ανησυχούσαν για την εξέλιξη των πραγμάτων και την ενδεχόμενη ανατροφοδότηση του επαναστατικού πυρετού στη γεω-στρατηγικά κρίσιμη και πρόσφατα επαναχαραγμένη ή ακόμα «υπό χάραξη» περιοχή των Νότιων Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου. Υποψιάζονταν βάσιμα ότι η απελπισία των κατοίκων της χώρας, παλαιών και νεοφερμένων, αποτελούσε εύφλεκτο, επικίνδυνο υλικό. Το ηττημένο και υπό κατάρρευση ελληνικό κράτος θεωρήθηκε, όπως υπογραμμίζει ο Γιώργος Μαργαρίτης χώρος υψηλού επαναστατικού κινδύνου σε τέτοιο βαθμό που η Κοινωνία των Εθνών έσπευσε να θέσει την χώρα κάτω από την κηδεμονία της και ουσιαστικά να την κυβερνήσει μέσω της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) ως το 1930[7].

Τα δύο μεγάλα προσφυγικά δάνεια το 1924 και το 1928, η εξασφάλιση και η διαχείρισή τους καθόρισαν τις προτεραιότητες και τους χειρισμούς των επάλληλων ελληνικών κυβερνήσεων στην πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία[8]. Όπως έχει επισημανθεί από τα προσφυγικά δάνεια εξαρτιόταν όχι μόνο η ολοκλήρωση της προσφυγικής αποκατάστασης αλλά και η ίδια η αναπαραγωγή

---

6. Ε. Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, μτφρ. Βασιλης Καπετανγιαννιδης, Αθήνα 201813, Θεμέλιο, σσ. 92-99, Γ. Μαργαριτης, *Πλημμυρίδα και Άμπωτη. Ο ευρωπαϊκός 20ος αιώνας*, Αθήνα 2014, Βιβλιόραμα, σσ. 237-250, 263-271 και αναλυτικότερα στο J.D. Smele, *The "Russian" Civil Wars 1916-1926*, Οξφόρδη & Νέα Υόρκη 2015, Oxford Univesrity Press. Για τον όρο «ευρωπαϊκός εμφύλιος» βλ. Ernst Nolte, *La guerre civile europeenne 1917-1945. Nationalosocialisme et bolschevisme*, Παρίσι 1987, Editions des Syrtes.

7. Γ. Μαργαριτης, «1922: Η δεύτερη γέννηση του ελληνικού κράτους», στον τόμο Λη Σαραφη, Ειρηνη Λαγανη, Δεσποινα Παπαδημητριου, Μαρια Σπηλιωτοπουλου (επιμ.), *Αποτυπώσεις της Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Προκόπη Παπαστράτη*, Αθήνα 2021, Βιβλιόραμα, σσ. 85-86.

8. Ε. Κοντογιωργη, «Η αποκατάσταση» στον τόμο Βασιλης Παναγιωτοπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμ.* 7, Αθήνα 2003, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 104-106.

του οικονομικού-κοινωνικοπολιτικού συστήματος. Πλήθος ξένων διπλωματών και εμπορικών πρακτόρων και άλλων οικονομικών παραγόντων συνωστίστηκαν μετά την Καταστροφή στη χώρα διαγκωνιζόμενοι για τα μεγάλα έργα της αποκαταστάσεως[9]. Διπλωμάτες, στελέχη της ΕΑΠ και άλλοι ξένοι παρατηρητές άφησαν έναν σημαντικό όγκο λεπτομερών, τακτικών αναφορών και απολογιστικών κειμένων σχετικά με την πολιτική, κοινωνική και οικονομική κίνηση στην Ελλάδα από τις αρχές του Μεσοπολέμου. Οι ελληνικές διοικητικές, στρατιωτικές, αστυνομικές και δικαστικές αρχές ενέτειναν την επιτήρηση και την καταστολή επικεντρώνοντας σε όσους έκριναν κάθε φορά πιο επικίνδυνους αφήνοντας επίσης μια ποικιλία σχετικών τεκμηρίων. Οι σχετικές προς μελέτη πηγές είναι πολλές και εκτιμούμε ότι η έρευνα αναδεικνύει όλο και περισσότερες εμπλουτίζοντάς τες με νέα ερωτήματα.

Η εμπλοκή της Κοινωνίας των Εθνών και η ανάληψη από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων της ευθύνης για τη διαχείριση της κατάστασης επιβεβαιώνει την εξαιρετική κρισιμότητα των εξελίξεων στη χώρα αλλά και τους φόβους του διεθνή παράγοντα για τις επιπτώσεις που θα μπορούσε να έχει η αποσταθεροποίηση στην Ελλάδα στην ευρύτερη περιοχή. Ο β΄ κατά σειρά πρόεδρος της ΕΑΠ, Charles P. Howland τόνιζε το 1925 ότι η υπόθεση της προσφυγικής αποκατάστασης δεν ήταν μόνο ζήτημα ανθρωπισμού, αλλά και πολιτική αναγκαιότητα: «ο σεβασμός της τάξης και των νόμων εξαφανίζεται όταν κάποιος βλέπει τη γυναίκα του και τα παιδικά του να πεθαίνουν [...] και οι άνθρωποι γίνονται αναρχικοί»[10]. Η ακραία φτώχεια, το μέγεθος της ανθρωπιστικής κρίσης, αποτελούσε έναν προφανή και πιεστικό παράγοντα εξαιρετικής αστάθειας. Με έναν τρόπο η ΕΑΠ θα μπορούσε να ειδωθεί ως φορέας πρόληψης των κοινωνικών και πολιτικών αναταραχών, εργαζόμενη συστηματικά για την αναίρεση των συνθηκών της ακραίας και επικίνδυνης διάχυτης φτώχειας[11]. Εν πολλοίς τα κατάφερε και οπωσδήποτε έτσι δήλωνε κατά την αποχώρησή της το 1930, όταν τα πράγματα φαινόταν να έχουν ομαλοποιηθεί[12].

Μετά τον πόλεμο η κατάσταση μόνο ομαλή δεν έμοιαζε. Πρώτα απ' όλα ως το καλοκαίρι του 1923 και την υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης η Ελλάδα δεν είχε τυπικά εξασφαλισμένη την ειρήνη. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Σπέ-

---

9. Χρ. Χατζιωσηφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία» στον τόμο Χρ. Χατζηιωσηφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, τόμ.* Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, Βιβλιόραμα, σσ. 62-63, 78.

10. Greek Refugee Settlement Commision, *Greek Refugee Settlement*, Γενεύη 1926, League of Nations, σσ. XV-XVI.

11. Κ. Τζιαρας, *Τα λαϊκά στρώματα στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940), Κοινωνική και πολιτική διάσταση της φτώχεια*, (διδακτορική διατριβή), ΑΠΘ 2017, σσ. 12-21.

12. Βλ. ενδεικτικά την αισιόδοξη έκθεση του προέδρου της ΕΑΠ το 1926. Ch. P. Howland, "Greeks and Her Refugees" *Foreign Affairs*, Vol. 4, No. 4 (1926), σσ. 613-623.

ντζο και τη μελέτη για τη «Στρατιά του Έβρου» τουλάχιστον δύο φορές, τον Ιανουάριο και τον Μάιο του 1923 οι διαπραγματεύσεις για την ειρήνη κινδύνευσαν να ναυαγήσουν και να πυροδοτηθεί νέος πόλεμος[13]. Ο εμπνευστής και στρατηγός της Στρατιάς, Θεόδωρος Πάγκαλος ήταν ίσως ο μόνος που πίστευε στις δυνατότητες του πολέμου και επεδίωκε τη συνέχισή του από την ελληνική πλευρά[14]. Οι εντάσεις στις διαπραγματεύσεις προκάλεσαν σκλήρυνση των μέτρων πειθάρχησης στο στράτευμα και ένταση της επιτήρησης όλων όσων θεωρούνταν ότι μπορούσαν να δράσουν επικίνδυνα και αποσταθεροποιητικά. Ο Σουλεϊμάν Απράσης, μουσουλμάνος κάτοικος Θεσσαλονίκης, τον Οκτώβριο του 1922 καταδικάστηκε σε φυλάκιση δύο μηνών για το ότι στις αρχές του Σεπτεμβρίου ερεθίζοντας «εις διχόνοιαν τους πολίτας διέδιδεν ότι ο Κεμάλ ήτο εις την Κωνσταντινούπολιν και μετά παρέλευσιν πέντε ημερών θα έλθη και ενταύθα»[15]. Το αρχείο του Πλημμελειοδικείου από όπου αντλούμε το συγκεκριμένο στιγμιότυπο φιλοξενεί πλήθος άλλων παρόμοιων περιστατικών εντάσεων και στη συνέχεια της περιόδου. Τα στρατιωτικά και τα αστυνομικά αρχεία την ίδια εποχή μυρίζουν ακόμη περισσότερο μπαρούτι.

Στην ύπαιθρο και στις πόλεις, κυρίως στις Νέες Χώρες, συγκεντρώνονταν οπωσδήποτε πολλοί επικίνδυνοι «άλλοι». Σε έκθεσή του για την κίνηση της εγκληματικότητας τον Μάρτιο του 1922, ο αστυνομικός διευθυντής Θεσσαλονίκης επιχειρηματολογώντας για την ανάγκη εφοδιασμού των εργατών με βιβλιάρια ταυτότητας ανέφερε την ύπαρξη ανάμεσα στους εργάτες λιποτακτών, ανυπότακτων και άλλων καταδιωκομένων, όπως και προσώπων ξένων εθνικοτήτων και πολλών νεοφερμένων. Η εργατική τάξη, από φύση και θέση επικίνδυνη στη συγκεκριμένη συγκυρία, συνδέονταν επιπλέον στις Νέες Χώρες και με την αντεθνική δράση[16].

Στις αναφορές για τις εχθρικές-ξένες προπαγάνδες, αξιωματικοί της Χωροφυλακής και ξένοι διπλωμάτες συμπεριλαμβάνονταν σταθερά την ιταλική, βουλγαρική, τουρκική και μπολσεβικική[17]. Τους πρώτους μήνες μετά την Καταστροφή έμφαση δινόταν ιδίως στην τουρκική προπαγάνδα. Τακτικά πληρο-

---

13. Γ. Σπεντζος, «Η στρατιά του Έβρου, οι ελληνικές εναλλακτικές και η συνθήκη της Λωζάννης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 16, (2005-2014), σσ. 170-191.

14. Γ. Μαργαριτης, «Οι πόλεμοι», στον τόμο Χρηστος Χατζηιωσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, τόμος Α2, Αθήνα 1999, Βιβλιόραμα, σελ. 186.

15. Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (ΙΑΜ), ΔΙΚ. 1.05, Μονομελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 6576, 28 Οκτωβρίου 1922.

16. Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (ΙΑΜ), Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (ΓΔΜ), Φ. 87, 58-59, Αστυνομική Διεύθυνσις Θεσσαλονίκης προς την Γενικήν Διοίκησην, «Περί της εγκληματικότητος του λήξαντος μηνός Μαρτίου», Θεσσαλονίκη 14 Απριλίου 1922, σελ. 2-3.

17. Βλ. ενδεικτικά, NA, DS, M.658, "Economic and Politcal Notes, Θεσσαλονίκη 17 Νοεμβρίου 1922, 7.

φοριακά δελτία κατατόπιζαν για την πορεία του «κεμαλικού αγώνος»[18], ενημέρωναν για τις οργανωτικές μορφές και δράσεις αλλά και τις περιπτώσεις και τα ενδεχόμενα ένοπλων εκφράσεων[19]. Σύμφωνα με τις αστυνομικές αρχές είχε διαμορφωθεί ένα «βουλγαροτουρκικό κομιτάτο» με τον στόχο της αυτονόμησης της Μακεδονίας, έπειτα από την διαπεραίωση του κεμαλικού στρατού στη Θράκη[20]. Το φθινόπωρο του 1922 η εφ. *Καθημερινή* έκανε λόγο για συνεργασία των Κεμαλικών με Έλληνες και Βούλγαρους κομμουνιστές[21]. Απόρρητα έγγραφα που έφταναν από τη Σόφια στις ελληνικές στρατιωτικές αρχές περιέγραφαν τη Βουλγαρία ως το «Ελ Δοράδο του Κομμουνισμού» και έκαναν λόγο για τη συγκρότηση εκεί μιας «Κόκκινης Μεραρχίας» και το απειλητικό ενδεχόμενο να περάσει τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα[22]. Τα τελευταία χρήζουν ενδεχομένως διεξοδικότερης μελέτης. Αυτό που κατά τη γνώμη μου οπωσδήποτε βλέπουμε στα παραπάνω είναι τα πρώτα βήματα της σύμπτυξης της αντιβουλγαρικής με την αντικομμουνιστική προπαγάνδα. Οι συλληφθέντες αλλοεθνείς ληστές τιμωρούνταν με εκτέλεση σε επιδεικτικές τελετές παραδειγματισμού. Η εφ. *Μακεδονία* πανηγύριζε σε τέτοιες περιπτώσεις ενάντια στους διάφορους «Χασάνηδες και Μεμέτηδες» και άλλους που επιχειρούσαν να επιβληθούν στην Κυβέρνηση[23].

Ο Γενικός Διοικητής Χωροφυλακής Μακεδονίας παρατηρούσε, πάντως, θέτοντας την κοινωνική συνιστώσα του φαινομένου της εκρηκτικής έξαρσης της ληστείας στην ύπαιθρο στο τέλος του πολέμου, ότι οι ληστείες διαπράττονταν

---

18. ΓΑΚ, ΙΑΜ, ΓΔΜ, Φ.87, 20-22, Αστυνομική Διεύθυνσις Θεσσαλονίκης προς το Αρχηγείον Χωροφυλακής (Τμήμα Α1) «Περί εντάσεως των ενεργειών εχθρικών προπαγανδών», Θεσσαλονίκη 22 Δεκεμβρίου 1922, σελ. 1-3.

19. Βλ. ΓΑΚ, ΙΑΜ, ΓΔΜ, Φ.87, 6-7, Ανωτέρα Διοίκησις Χωροφυλακής Μακεδονίας προς το Αρχηγείον της Χωροφυλακής, «Εγκληματικότης μηνός Σεπτεμβρίου 1922», Θεσσαλονίκη 20 Οκτωβρίου 1922, σελ. 6-7: «Από της 5/14ης Σεπτεμβρίου ε.ε. οι Οθωμανοί του χωρίου Ραχματλή Νιγρίτης εκαλούντο εις συνέλευσιν εις το Σχολείον... Τους προέτρεπον να συνεισφέρωσι χρήματα, άτινα να αποστείλωσι εις Θεσσαλονίκην προς τον Αμπτή Βέην προς ενίσχυσιν του Κεμαλικού αγώνος. Ούτος δε θα αποστείλη εις αυτούς όπλα, δι ων θα οπλισθώσιν οι κάτοικοι και κηρύξωσιν επανάστασιν ευθύς ως ο Κεμάλ διαπεριωθή εις Θράκην μετά των στρατευμάτων του».

20. ΓΑΚ, ΙΑΜ, ΓΔΜ, Φ.87, 17. Ανωτέρα Διοίκησις Χωροφυλακής Μακεδονίας προς Αρχηγείον Χωροφυλακής, «Έκθεσις εγκληματικότητος μηνός Οκτωβρίου 1922», Θεσσαλονίκη 15 Νοεμβρίου 1922, σελ. 7, βλ. και ενδεικτική σχετική αναφορά στον Τύπο, «Και άλλη συμμορία. Και αυτή συνετρίβη», *Μακεδονία* φ.3844 (12 Νοεμβρίου 1922), σελ. 4.

21. Κ. Σκολαρικος & Κ. Τζιαρας, «Στοιχεία αποσταθεροποίησης...», *ό.π.*, σελ. 228.

22. ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1922, 20.7, «Φάκελλος Ρωσσίας. Μπολσεβικισμός σε Βαλκάνια, Ρωσσία, Μ. Ασία», Νο 2226, «Legation de sa Majeste Hellenique en Bulgarie» προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Σόφια, 3/16 Μαΐου 1922, ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1922, 20.7, *ό.π.*, Ελληνικήν Πρεσβείαν Σόφιαν (υπογραφή: Παπάς) προς Υπουργείον Εξωτερικών, Βάρνα 9 Δεκεμβρίου 1922, ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1922, 20.7, Νο 4991, «Legation de sa Majeste Hellenique en Bulgarie» προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Σόφια 28/11 Δεκεμβρίου 1922.

23. «Της ημέρας», *Μακεδονία* φ.3847 (15 Νοεμβρίου 1922), σελ. 1.

από γεωργούς, ποιμένες και πρόσφυγες. Η συμπερίληψη της τελευταίας ομάδας αξιολογούνταν από όλες τις πλευρές ως το πλέον επικίνδυνο στοιχείο[24]. Έπειτα από ληστρική επίθεση στην εθνική οδό που ένωνε τις Σέρρες με τη Θεσσαλονίκη τον Νοέμβριο του 1922, θύματα υπήρξαν, αρκετοί Αμερικάνοι πολίτες. Ο Αμερικανός πρόξενος κατέληγε σε σχετικό σημείωμά του ανακουφισμένος ότι οι δράστες δεν ήταν πρόσφυγες ή πρώην στρατιώτες αλλά επαγγελματίες ληστές[25]. Η μακεδονική ενδοχώρα και οι αφύλακτοι οδοί προς τα αστικά κέντρα και τη Θεσσαλονίκη θα παρέμεναν επικίνδυνα περάσματα για καιρό ακόμα, ενώ κυρίως οι λιποτάκτες αλλά και σημαντικός αριθμός προσφύγων θα επάνδρωναν τα ληστρικά σώματα, όπως παρατηρούσε απολογιστικά ο συνταγματάρχης Ζήρος στο σχετικό λήμμα του *Λεξικού Νομικής, Δικαιοσύνης και Αστυνομίας* δέκα χρόνια περίπου αργότερα[26]. Ορισμένες περιπτώσεις φονικών ληστειών το πρώτο διάστημα είχαν θύματα μουσουλμάνους χωρικούς και χαρακτηριστικά αντεκδίκησης[27]. Τον Δεκέμβριο του 1923 θύμα ληστών έπεσε η Βρετανική Αποστολή Περίθαλψης Προσφύγων. Συγκεκριμένα, ανάμεσά στα θύματα ήταν ο αντιπρόσωπος της φιλανθρωπικής οργάνωσης «Δια την προστασίαν των παιδίων» (Save the Children), ο οποίος μαζί με άλλους Βρετανούς αξιωματούχους περιόδευαν στη Δυτική Μακεδονία, για να επιθεωρήσουν τα «υπέρ των προσφύγων έργα». Το συγκεκριμένο και ανάλογα περιστατικά δημιουργούσαν έντονους φόβους για τη δυσαρέσκεια του διεθνή παράγοντα και εκτεταμένη «καθησυχαστική» αλληλογραφία προς τις ξένες πρεσβείες[28].

Έναν χρόνο νωρίτερα, η μεταφορά της ληστρικής δράσης στο αστικό πλαίσιο και ειδικότερα η προσφυγική συμμετοχή είχε προκαλέσει εντονότερες ανησυχίες. Στην παραδειγματική εκτέλεση εφτά προσφύγων ληστών πίσω από το Α΄ Στρατιωτικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης τον Δεκέμβριο του 1922 συγκε-

---

24. ΓΑΚ, ΙΑΜ, ΓΔΜ, Φ.87, 1-10, Ανωτέρα Διοήκησις Χωροφυλακής Μακεδονίας προς το Αρχηγείον Χωροφυλακής, «Εγκληματικότης μηνός Σεπτεμβρίου», Θεσσαλονίκη 20 Οκτωβρίου 1922, σελ. 1-10.

25. NA, DS, M. 443, 658-659, No 81355, American Consule to the Department of State, "Economic and political notes"-"brigandange", Θεσσαλονίκη 17 Νοεμβρίου 1922, σελ. 8-9.

26. Φ.Α. Ζηρος, *Λεξικόν Νομικής, Δικαιοσύνης και Αστυνομίας*, τόμος Ε, Αθήνα 1934, λήμμα «ληστεία», σσ. 590-591.

27. Γ. Γκλαβινας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923): Αντιλήψεις και πρακτικές της ελληνικής διοίκησης, σχέσεις με χριστιανούς γηγενείς και πρόσφυγες*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ 2008, σελ. 496-497. Ένοπλες επιθέσεις σε βάρος μουσουλμάνικων χωριών σημειώθηκαν σε αρκετές ακόμα περιοχές της ενδοχώρα, ενώ κάποιες φορές, όπως στην περίπτωση του χωριού Μισελί, κοντά στον Χορτιάτη, οι φόνοι και οι τραυματισμοί συνοδεύτηκαν «μετά βασάνων». Στην περιοχή της Γουμένισσας, τον Νοέμβριο, πέντε Καυκάσιοι πρόσφυγες, οι οποίοι κατέδωσαν στις αρχές μουσουλμάνους για κατοχή όπλων, δολοφονήθηκαν. Στη συνέχεια συγγενής των θυμάτων σκότωσε έξι μουσουλμάνους ως πράξη αντεκδίκησης.

28. Για το περιστατικό της ληστείας βλ. «Η δημόσια ασφάλεια εις την Ελλάδα» *Ριζοσπάστης* φ.785 (24 Δεκεμβρίου 1923), σελ. 4.

ντρώθηκε πλήθος κόσμου και το σύνολο των επίσημων φορέων. Ο παριστάμενος Αμερικάνος Πρόξενος δήλωσε εμφατικά ότι οι «νεοφερμένοι έπρεπε να μάθουν να υπακούν στον ελληνικό νόμο»[29]. Η απότομη αύξηση του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, λόγω της έλευσης των εξαθλιωμένων στην πλειοψηφία τους προσφύγων, ήταν ο παράγοντας που καθιστούσε, όπως όλοι συμφωνούσαν, αδύνατη την τήρηση της δημόσιας ασφάλειας. Τον Οκτώβριο 1922 άστεγοι πρόσφυγες εισέβαλαν και εγκαταστάθηκαν σε «τουρκικά και ελληνικά οικήματα» και άδειασαν τις αποθήκες του Ερυθρού Σταυρού, εντείνοντας τον διάχυτο φόβο για εκτροπή της κατάστασης. Οι αστυνομικές δυνάμεις με την αρωγή δύο λόχων στρατιωτών κατέστειλαν τα επεισόδια. «...Πεζοί και έφιπποι περιπολίαι διέσχιζον δι' όλης της ημέρας και της νυκτός την πόλιν»[30].

Στις 22 Σεπτεμβρίου 1922 είχε δημοσιευτεί άρθρο της *Μακεδονίας* με τίτλο «Αφοπλίσατε όλους τους Τούρκους»[31]. Η δύσκολη συγκατοίκηση και οι σφοδρές εντάσεις που προκαλούσε δυσκόλευαν τους διπλωματικούς χειρισμούς και το συναινετικό κλίμα που προϋπέθεταν. Αποφασιστική σημασία είχε να περιοριστεί η εκτεταμένη λαϊκή οπλοφορία. Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι το τελευταίο τετράμηνο του 1922 το 18% των κατηγορουμένων που οδηγήθηκε στο Πλημμελειοδικείο Θεσσαλονίκης δικάστηκε για παράνομη οπλοφορία, οπλοχρησία ή άσκοπους πυροβολισμούς. Τα κατασχεμένα όπλα ήταν κατά κύριο λόγο περίστροφα, παλιότερων τύπων ή πιο σύγχρονων συστημάτων, αποτελεσματικά σε διαπροσωπικές συγκρούσεις αλλά όχι ικανά να πλήξουν με τρόπο ριζοσπαστικό την κοινωνική τάξη. Δεν ήταν όμως τα μόνα όπλα που κυκλοφορούσαν. Στις 8 Οκτωβρίου σε όλες τις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης δημοσιεύτηκε διαταγή που απαγόρευε την κατοχή κάθε πολεμικού όπλου, όριζε διορία τριών ημερών για την παράδοσή τους και ανακοίνωνε το δικαίωμα της στρατιωτικής αρχής να ενεργεί κατ' οίκων έρευνες[32]. Την 1η Νοεμβρίου ο διευθυντής αστυνομίας, συνταγματάρχης Καράμπελλας εξέδωσε διαταγή, βάσει της οποίας κάθε λιποταξία, όπως και κάθε μη παράδοση πολεμικών τυφεκίων, χειροβομβίδων και εκρηκτικών υλών θα τιμωρούταν με θάνατο[33]. Νέες διαταγές ανανέωναν τις διορίες και προέβλεπαν τον τουφεκισμό

29. Βλ. αναλυτικά Κ. Τζιαρας, «"Δεν μας τρομάζει ο θάνατος – Μας τρομάζει η πείνα". Η "κίνησις της εγκληματικότητος" στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο της έλευσης των μικρασιατών προσφύγων του 1922», στον τόμο Έφη Αβδελα, Ραϊμονδος Αλβανος, Δημητρης Κουσουρης, Μενελαος Χαραλαμπιδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2017, Αλεξάνδρεια, σελ. 211-218.

30. «Τα χθεσινά έκτροπα. Τα μέτρα των Αρχών», *Μακεδονία* φ. 3838 (26 Οκτωβρίου 1922), σελ. 1.

31. «Αφοπλίσατε όλους τους Τούρκους. Ανακάλυψις όπλων», *Μακεδονία* φ. 3794, (22 Σεπτεμβρίου 1922), σελ. 3.

32. Κ. Τζιαρας, *Τα λαϊκά στρώματα...*, *ό.π.*, σσ. 567-575.

33. «Αι λιποταξίαι και τα πολεμικά όπλα» *Μακεδονία* φ. 3834 (1 Νοεμβρίου 1922), 2.

των παραβατών και την εξορία των οικογενειών τους στην Αφρική[34]. Επόμενες σχετικές αναγγελίες όριζαν ως τόπους εξορίας μετέπειτα συνήθη μέρη όπως τα νησιά Χίος, Σάμος, Λέσβος και Κρήτη[35].

Λιποτάκτες, ανυπότακτοι και πρόσφυγες συγκαταλέγονταν οπωσδήποτε στις «επικίνδυνες τάξεις» και προξενούσαν τους ισχυρότερους φόβους[36]. Αποτελούσαν όμως υπολείμματα, τραγικά λείψανα πληθυσμών με μάλλον εξαιρετικά περιορισμένες δυνατότητες κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, παρέμβασης στη συγκυρία. Την οργάνωση των αποδεκατισμένων στρατιωτών θα αναλάμβαναν με σημαντικά αποτελέσματα οι σύλλογοι των Παλαιών Πολεμιστών το επόμενο διάστημα, ενώ οι πρόσφυγες επιδόθηκαν κατά βάσει στη μάχη της επιβίωσης και στις προσδοκίες της ενσωμάτωσης. Οι μεγάλες επαναστατικές ανατροπές προϋπέθεταν ενδεχομένως άλλες χρονικές αλληλουχίες. Γράφει σχετικά ο Γιώργος Μαργαρίτης:

> Όταν παρήλθαν οι ελπίδες που γέννησε το καλοκαίρι του 1919, οι παρατακτοί στρατιώτες του μετώπου είχαν πλέον το ίδιο αριθμητικό μέγεθος με τους λιποτάκτες κάθε μορφής και είδους και τους ανυπότακτους. Και αυτοί που είχαν στολή και αυτοί που δεν είχαν, διέθεταν όπλα και ένοιωθαν πίκρα και οργή. Οποιοδήποτε καθεστώς θα έτρεμε μπροστά στην δύναμη αυτών των εξοργισμένων. Ιδιαίτερα εκείνες τις εποχές όπου θάμπωνε τον κόσμο η λάμψη της Ρωσικής Επανάστασης. Ο στρατός δεν μπορούσε να αποστρατευθεί. Αφέθηκε, λοιπόν, να καταστραφεί εκείνο το φοβερό καλοκαίρι του 1922[37].

Το καλοκαίρι του 1921, κατά την μάλλον πλέον κρίσιμη περίοδο, πάντως η κλιμάκωση των ανυποταξιών, των λιποταξιών και άλλων μορφών «παθητικής αντίστασης» στο Μέτωπο δεν κατέληξαν να είναι άμεσα απειλητική για την αστική εξουσία. Η άρνηση σωμάτων να πολεμήσουν δεν εκδηλώθηκε με γενικευμένη αμφισβήτηση της τάξης, ενώ και το απεργιακό κύμα που ξέσπασε στην χώρα, στα μετόπισθεν, δεν υιοθέτησε με τρόπο γενικευμένο, καθολικά αιτήματα για τον τερματισμό του πολέμου[38]. Επρόκειτο για την πλέον έντονη περίοδο αποσταθεροποίησης της αστικής εξουσίας.

---

34. «Ύστατη έκκλησις να προσέλθουν οι ανυπότακτοι. Τυφεκισμός και εξορία», *Μακεδονία* φ. 3859 (27 Νοεμβρίου 1922), σελ. 4.

35. Κ. Τζιαρας, *Τα λαϊκά στρώματα...*, *ό.π.*, σσ. 576-577.

36. Για τις «επικίνδυνες τάξεις» βλ. το εμβληματικό έργο του L. Chevalier, *Laboring Classes and Dangerous Classes in Paris during the First Half of the Nineteenth Century*, Νέα Υόρκη 1973, H. Ferting και για τη σχετική συζήτηση στην ελληνική περίπτωση και την επιρροή του έργου του Στάθη Δαμιανάκου στο Χ. Δεμεντζοπουλος – Β. Νιτσιακος (επιμ.), *Όψεις του Λαϊκού Πολιτισμού, Μνήμη Στάθη Δαμιανάκου*, Αθήνα 2007, Πλέθρον.

37. Γ. Μαργαριτης, «1922: Η δεύτερη γέννηση του ελληνικού κράτους»... *ό.π.*, σσ. 85-86.

38. Σκολαρικος & Τζιαρας, «Στοιχεία αποσταθεροποίησης...», *ό.π.*, σσ. 216-224.

Έκτοτε μέλημα των ελίτ ήταν η αποφυγή της πολιτικής συνάντησης του λαού και του στρατού που είχε υποστεί την καταστροφή. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος ελόχευε στη συνάντηση των ριζοσπαστών εργατών με τους πολλούς απελπισμένους, επιστρέφοντες και νεοφερμένους. Ήταν πλέον μια εύλογα επικίνδυνη πιθανότητα και λόγο για τον οποίο η κατάσταση της έκρυθμης αστάθειας δεν θα έπρεπε να κρατήσει για πολύ και οπωσδήποτε να μην πολιτικοποιηθεί με ριζοσπαστικό τρόπο μέσω οργανωμένων ή «ατυχών συναντήσεων» και εμπλοκών. Αρκετά ήταν τα σχετικά προληπτικά κατασταλτικά μέτρα που εντοπίζουμε. Τον Σεπτέμβριο του 1922 ο Φρούραρχος στην Αθήνα επιχείρησε να αποσπάσει φυλακισμένα στελέχη του ΣΕΚΕ και να τα εκτελέσει[39], ενώ στη Θεσσαλονίκη, την ίδια περίπου περίοδο, η υπό κομμουνιστική καθοδήγηση Καπνεργατική Ομοσπονδία, που είχε πρωταγωνιστήσει σε σκληρές ταξικές αναμετρήσεις το προηγούμενο διάστημα, δήλωνε ότι στην πόλη «δεν υπήρχε πλέον καμιά ασφάλεια για τη ζωή των καπνεργατών»[40].

Οι μεγάλες πολιτικές συγκεντρώσεις του φθινοπώρου του 1922 πήραν χαρακτήρα υποστήριξης του προνουντσιαμέντο των Βενιζελικών στρατιωτικών. Οργανώθηκαν υπό τον έλεγχό τους και είχαν ως βασικούς ομιλητές μέλη της οικονομικής και πολιτικής ελίτ[41]. Οι κομμουνιστές συμμετείχαν στα συλλαλητήρια με δικό τους πλαίσιο. Τους απαγορεύτηκε όμως να εκπροσωπηθούν με ομιλητή, ενώ ο *Ριζοσπάστης* κυκλοφόρησε με λογοκριμένα τα εκτεταμένα σχετικά σχόλια. Όταν το ΕΚΘ θέλησε να πρωταγωνιστήσει στην οργάνωση ανάλογου συλλαλητηρίου στη Θεσσαλονίκη μέσω συσκέψεων για τα αίτια της προσφυγικής τραγωδίας στα εργατικά σωματεία, οι στρατιωτικές αρχές απαγόρευσαν κάθε σχετική συγκέντρωση[42]. Η δίκη και η εμφατική εκτέλεση των Εξι υπευθύνων της Κωνσταντινικής περιόδου λειτούργησε οπωσδήποτε εκτονωτικά και επιχείρησε να κλείσει τη συζήτηση για τα αίτια της ήττας και της τραγωδίας των προσφύγων. Τέτοιες συζητήσεις θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε αμφισβήτηση και κλυδωνισμούς την αστική εξουσία[43]. Η συζήτηση για τα αίτια της ήττας θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε επικίνδυνα συμπεράσματα και επικίνδυνες συναντήσεις. Τα επικίνδυνα συμπεράσματα και οι επικίνδυνες συναντήσεις εκφράστηκαν δυναμικά (ίσως όμως «εκπρόθεσμα») στις μεγάλες διαδηλώσεις το καλοκαίρι του 1923 στο Πασαλιμάνι. Η ουσιαστική πολιτικοποίηση της απεργίας, όπως παρατηρεί ο Χρήστος Χατζηιωσήφ συνίστατο στην απόδοση της ευθύνης για τη Μικρασιατική Εκστρατεία και την καταστροφή στον ταξικό αντίπαλο των εργατών. «Η πρόκληση για την πολιτική και την οι-

39. Ν. Ψυροῦκης, *Η Μικρασιατική Καταστροφή 1918-1923*, Αθήνα 1975, Εκδόσεις Επικαιρότητας, σελ. 183.

40. Κ. Τζιαρας, *Τα λαϊκά στρώματα...*, *ό.π.*, σελ. 634-635.

41. Χρ. Χατζιωσηφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία...», *ό.π.*, σελ. 44.

42. Τζιαρας, *Τα λαϊκά στρώματα...*, *ό.π.*, σελ. 638-640.

43. Χατζηιωσηφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία...», *ό.π.*, σσ. 46-47.

κονομική εξουσία της αστικής τάξης εκτιμήθηκε ως αρκούντως μεγάλη, ώστε η στρατιωτική κυβέρνηση να εγκαταλείψει τις αμφιταλαντεύσεις και τους δισταγμούς της [...] και την 20η Αυγούστου να κηρύξει τη διάλυση των αναγνωρισμένων εργατικών σωματείων και να διατάξει την κατάσχεση της περιουσίας τους». Δύο μέρες αργότερα η φρουρά του Πειραιά διέλυσε με εκτεταμένη χρήση όπλων διαδήλωση εργατών και προσφύγων με αποτέλεσμα περίπου 500 συλλήψεις, 100 τραυματίες και 11 νεκρούς, ανάμεσα στους οποίους και ο 12χρονος πρόσφυγας μαθητής Γιώργος Παυλίδης[44].

Λίγους μήνες νωρίτερα, την άνοιξη του 1923 στη Θεσσαλονίκη 10.000 άνθρωποι συμμετείχαν στην κηδεία διαδήλωση του δολοφονημένου εργάτη Νίκου Τομογλή. Ο Τομογλής ήταν εργάτης, πρόσφυγας, παλαιός πολεμιστής και κομμουνιστής, συγκέντρωνε στο πρόσωπό του τους περισσότερους από τους κυρίαρχους φόβους των αρχών. Είχε δολοφονηθεί κατά την ανάκρισή του στο Γ΄ Αστυνομικό Τμήμα της Θεσσαλονίκης. Μολονότι το περιστατικό επιχειρήθηκε να υποβαθμιστεί, η κηδεία του, στην οποία καλούσαν το ΕΚΘ, το ΣΕΚΕ, η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών, ο Σύνδεσμος Οικοδόμων και η Διεθνής Ένωση Καπνεργατών, εξελίχθηκε σε μια μαζική εργατική διαμαρτυρία[45]. Ο αρχιστράτηγος Θόδωρος Πάγκαλος, που βρισκόταν τότε στη Θεσσαλονίκη εμφανώς θορυβημένος εξέδωσε στις 17 Μαρτίου επίσημο σχετικό ανακοινωθέν. Σε αυτό, διατυπωνόταν η δέσμευση για την αυστηρή τιμωρία του δράστη, αλλά και η ταυτόχρονη προειδοποίηση ότι η «Επανάστασις» θα ήταν αμείλικτη και σε όσους εμφανίζονταν ως υποστηρικτές των δικαίων του εργατικού κόσμου και εκμεταλλεύονταν «τη λαϊκή ευπιστία και απλότητα»[46]. Ο περίφημος για τον λαϊκισμό του Πάγκαλος[47], αναπαρήγαγε στερεότυπα που ο Εντσο Τραβέρσο θα κατέτασσε στο φάσμα του ταξικού ρατσισμού, και ασφαλώς ο Έλληνας στρατιωτικός, δεν ήταν ο μόνος με παρόμοιες αντιλήψεις εκπρόσωπος των ελίτ του Μεσοπολέμου[48]. Ανάλογα χαρακτηριστικά είχε και η κυρίαρχη πρόσληψη των ελίτ για τους προλεταριοποιημένους πρόσφυγες, στους οποίους χρέωναν ανάμεσα σε άλλα ελλείψεις στη γλωσσική επάρκεια, την πολι-

---

44. Χατζηιωσηφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», *ό.π.*, σσ. 50-54, ΚΚΕ, *Έπεσαν για τη ζωή: Ήρωες, μάρτυρες λαϊκών απελευθερωτικών αγώνων*, *τόμ.* 1ος, Αθήνα 1994, Σύγχρονη Εποχή, σελ. 20.

45. Α. Δαγκας, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος. Ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς» στον τόμο Χρηστος Χατζηιωσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ο μεσοπόλεμος 1922-1940*, *τόμ.* Β2, Αθήνα 2003, Βιβλιόραμα, σελ. 198.

46. Θ. Παγκαλος, «Ανακοινωθέν» *Εφημερίς των Βαλκανίων* φ. 1612 (17 Μαρτίου 1923), σελ. 1.

47. Βλ. σχετικά σχόλια στο Θ. Βερεμης, *Οικονομία και δικτατορία*, Αθήνα 1982, Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, σελ. 98.

48. Για την πρόσληψη των υποτελών τάξεων ως κατώτερων, πρωτόγονων φυλών και τον ταξικό ρατσισμό βλ. Ε. Traverso, *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας: Μια ευρωπαϊκή γενεαλογία*, μτφρ. Νικος Κουρκουλος, Αθήνα 2013, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, σσ. 139-153.

τική αγωγή, την κοινωνική πειθαρχία και την αυτοπειθαρχία αλλά και την υπεργεννητικότητά τους που ενίσχυε τη δημογραφική αναλογία των χαμηλότερων, επικίνδυνων τάξεων[49].

Οι δυνατότητες των υποτελών τάξεων να δράσουν επαναστατικά επικίνδυνα φαίνεται πως το 1923 είχαν υποχωρήσει, είχε παρέλθει η περίοδος της έντονης αποσταθεροποίησης. Η βενιζελική παράταξη κατόρθωσε να αποκαταστήσει την κρίση και να αναλάβει την κυβερνητική πρωτοβουλία, αποδίδοντας τις ευθύνες για την ήττα στην αντίπαλη αστική παράταξη ενσωματώνοντας τη λαϊκή οργή. Η λαϊκή οργή δεν αξιοποιήθηκε με τρόπο αποφασιστικό από το ΣΕΚΕ, στο οποίο μετά από σφοδρές ιδεολογικές συγκρούσεις είχε επικρατήσει η τάση που υποστήριζε τη γραμμή της «μαρκάς νομίμου υπάρξεως». Ήδη τα καλοκαίρι του 1921 ο Νίκος Δημητράτος, εκπρόσωπος του ΣΕΚΕ στο 3ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς έθεσε ως πολιτικό πρόταγμα του Κόμματος τον τερματισμό του πολέμου και την αποστράτευση και όχι τη μετατροπή του ιμπεριαλιστικού πολέμου σε σοσιαλιστική επανάσταση. Τον Φεβρουάριο 1922 επισφραγίστηκε η συγκεκριμένη συντηρητική, ρεφορμιστική στροφή στην Α΄ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του ΣΕΚΕ(Κ). Το ΣΕΚΕ φάνηκε απρόθυμο να ακολουθήσει μια ταξικά αυτόνομη πολιτική με αποτέλεσμα να απουσιάσει από τη συγκεκριμένη περίοδο στην Ελλάδα ο πολιτικός παράγοντας που θα έκανε τις συνδέσεις και θα αναλάμβανε τον συντονισμό σε γραμμής ανατροπής της αστικής εξουσίας, που θα πρωταγωνιστούσε, δηλαδή στους φόβους που εξέφρασαν οι διεθνείς και εγχώριες ελίτ[50].

Η υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης, τον Ιούλιο του 1923 σηματοδότησε τη λήξη της περιόδου της επικίνδυνης κρίσης. Τα μεγάλα προσφυγικά συλλαλητήρια που πραγματοποιήθηκαν για την καταδίκη της Σύμβασης της Ανταλλαγής εφτά μήνες νωρίτερα, παρά τους φόβους που εκφράστηκαν στα διάφορα προξενικά γραφεία, έμοιαζαν περισσότερο με μνημόσυνα[51]. Το κράτος ανακατέλαβε το μονοπώλιο της βίας, το οποίο τελικά και παρά τους σε κάθε τόνο και με κάθε τρόπο διατυπωμένους φόβους δεν είχε κατορθώσει να αμφισβητήσει το νεαρό ΣΕΚΕ. Η βενιζελική παράταξη είχε με επιδέξιους χειρισμούς εγκαίρως αποκαταστήσει την κρίση στις πολιτικές κορυφές. Στο επίπεδο της κοινωνίας η ολοκλήρωση της Ανταλλαγής των Πληθυσμών εξομάλυνε τις εντάσεις μεταξύ προσφύγων και γηγενών μουσουλμάνων στη Μακεδονία και τη Θεσσαλονίκη. Από το 1925 η αποκατάσταση θα άρχιζε να παίρνει σάρκα και οστά όπως φαίνεται με ενάργεια στις δημοσιευμένες στατιστικές και στη μείωση των θανάτων από τη χρονιά εκείνη. Στην πόλη της

49. Χρ. Χατζηιωσηφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία...», *ό.π.*, σσ. 101-102.

50. Κ. Σκολαρικος & Κ. Τζιαρας, «Στοιχεία αποσταθεροποίησης...», *ό.π.*, σσ. 223-225.

51. «Ο χθεσινός αυθόρμητος συναγερμός των προσφύγων», *Μακεδονία* φ. 3895 (9 Ιανουαρίου 1923), σελ. 1. Μίλησαν επίσης εκπρόσωποι Αρμενίων και Κιρκασίων προσφύγων και δημοσιογράφοι. Το ψήφισμα επιδόθηκε στα προξενεία Αγγλίας, Γαλλίας, Ιταλίας και ΗΠΑ. Στο δημοσίευμα υπογραμμίεται ότι δεν σημειώθηκαν έκτροπα.

Θεσσαλονίκης τη θέση των εχθρικών «άλλων» θα λάμβαναν σταδιακά και με μεγαλύτερη ένταση οι φτωχικοί εβραϊκοί πληθυσμοί, όταν ο αντισημιτισμός θα συναντούσε τον αντιμπολσεβικισμό[52].

Ο αντικομμουνισμός θα αντικαθιστούσε τη Μεγάλη Ιδέα ως επίσημο ενοποιητικό εθνικό αφήγημα κάνοντας τα πρώτα βήματά του μαζί με την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας με το κατοχυρωτικό ψήφισμα το 1925[53]. Οι Νέες Χώρες θα παρέμεναν τόπος εντονότερης ταξικής σύγκρουσης και οπωσδήποτε βιαιότερης καταστολής του εργατικού κινήματος, ιδίως στα καπνεργατικά αστικά κέντρα[54]. Οι Έλληνες ιθύνοντες ακολούθησαν τις διεθνείς υποδείξεις για την αποτροπή του κινδύνου της γιγάντωσης ενός πολιτικά επικίνδυνου προλεταριάτου. Έχουν σχολιαστεί συχνά στη βιβλιογραφία οι πολιτικές διαστάσεις της έμφασης της ΕΑΠ στη μικροαστική αποκατάσταση των προσφύγων, τόσο στην αγροτική όσο και στην αστική της εκδοχή. Η επιλογή της εκτεταμένης προσφυγικής ιδιοκατοίκησης αποτελεί το σύνηθες παράδειγμα για την τεκμηρίωση της συγκεκριμένης θέσης. Μια έκθεση του 1929 για τις στεγαστικές ανάγκες της Μακεδονίας και της Θράκης υποστήριζε ότι η ιδιοκατοίκηση θα συγκρατούσε το κύμα του κομμουνισμού. Η έκθεση έδινε προτεραιότητα σε 15.000 προσφυγικές και 15.000 καπνεργατικές άστεγες οικογένειες, υποδεικνύοντας τους πλέον επικίνδυνους[55].

Το 1929 η ψήφιση του Ιδιώνυμου συμπίπτει χρονικά με την ολοκλήρωση του έργου και την αποχώρηση της ΕΑΠ από τη χώρα. Η ένταση της καταστολής συνόδευσε, όπως έχει σχολιαστεί, την αποχώρηση του παράγοντα της πρόληψης και της εποπτείας. Οι φόβοι του διεθνή παράγοντα και της ελληνικής ελίτ για μια επαναστατική εκτροπή στη χώρα δεν θα πραγματοποιούνταν κατά τον Μεσοπόλεμο. Η πολιτική, ταξική αναμέτρηση θα διεξάγονταν λίγα χρόνια αργότερα, στο νέο πλαίσιο που διαμόρφωσε η δεκαετία του 1940 και θα ιεραρχούσε και τότε την Ελλάδα σε τόπου υψηλού επαναστατικού κινδύνου, θα προκαλούσε εκ νέου διεθνείς φόβους και ξένες επεμβάσεις. Στο επίπεδο της κοινωνίας, όπως επισημαίνει ο Γιώργος Μαργαρίτης, τότε, κατά τη δεκαετία του 1940 θα επιχειρούνταν να λυθούν οι εκκρεμότητες που είχε αφήσει το 1922 σχετικά με το σε ποιον θα ανήκε το ξαναγεννημένο μετά την Καταστροφή ελληνικό κράτος[56].

---

52. Κ.Τζιαρας, *Τα λαϊκά στρώματα*, *ό.π.*, σσ. 132-142.

53. Χρ. Χατζηιωσηφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία...», *ό.π.*, σσ. 66-68.

54. S. Seferiades, "The coercive impulse: Policing Labour in Interwar Greece", *Journal of Contemporary History*, Vol. 40, No. 1 (Jan., 2005), σσ. 55-78, Χρ. Χατζηιωσηφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία...», *ό.π.*, σελ. 82, Κ.Τζιαρας, *Τα λαϊκά στρώματα*, *ό.π.*, σσ. 676-749.

55. Βλ. ενδεικτικά Λ. Λεοντιδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα 2001, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, σσ. 202-234.

56. Γ. Μαργαριτης, «1922: Η δεύτερη γέννηση του ελληνικού κράτους...», *ό.π.*, σελ. 86.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Πρωτογενείς πηγές

National Archives of the United States (Derpartment of Stattes) [DS], Records of the Department of State relating to internal affairs of Greece, 1910-1928, M. 443, 658.

Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (ΙΑΜ), ΔΙΚ. 1.05, Μονομελές Πλημμελειοδικείο, 1922-1923.

Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (ΙΑΜ), Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (ΓΔΜ), Φ.87, 1-10, 17, 20-22, 58-59.

ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1922, 20.7, «Φάκελλος Ρωσσίας. Μπολσεβικισμός σε Βαλκάνια, Ρωσσία, Μ. Ασία».

Β. Ημερήσιος Τύπος

Εφημερίς των Βαλκανίων, 1923.
Μακεδονία, 1922-1923.
Ριζοσπάστης, 1922-1923.

Γ. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Chevalier L. (1973) *Laboring Classes and Dangerous Classes in Paris during the First Half of the Nineteenth Century*, Νέα Υόρκη, H. Ferting.

Gerwath R. & Horne J. (2012), "Bolshevism as Fantasy: Fear or Revolution and Counter-Revolutionary Violence, 1917-1923", στον τόμο R. Gerwath & J. Horne (επιμ.) *War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, Οξφόρδη, Oxford University Press, σσ. 40-51.

Greek Refugee Settlement Commision (1926) *Greek Refugee Settlement*, Γενεύη, League of Nations.

Howland Ch. P., (1926) "Greeks and Her Refugees" *Foreign Affairs*, Vol. 4, No. 4, σσ. 613-623.

Huntford R., (2001) *Nansen: The Explorer as Hero*, Λονδίνο, Litlle Brown Book Group.

Nolte E., (1987) *La guerre civile europeenne 1917-1945. Nationalosocialisme et bolschevisme*, Παρίσι, Editions des Syrtes.

Seferiades S. (2005) "The coercive impulse: Policing Labour in Interwar Greece", *Journal of Contemporary History*, Vol. 40, No. 1, σσ. 55-78.

Smele J.D., (2015) *The "Russian" Civil Wars 1916-1926*, Οξφόρδη & Νέα Υόρκη, Oxford Univesrity Press.

United Nations Office at Geneva Library (2003) "Selected Bibliography of Fridtjof Nansen", *Refugee Survey Quartely* , Vol. 2, No.1, 65-70.

Δ. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Βερεμης Θ., (1982) *Οικονομία και δικτατορία*, Αθήνα, Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.

Γκλαβινας Γ., (2008) *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923): Αντιλήψεις και πρακτικές της ελληνικής διοίκησης, σχέσεις με χριστιανούς γηγενείς και πρόσφυγες*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ.

Δαγκας Α., (2003) «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος. Ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς» στον τόμο Χρηστος Χατζηιωσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ο μεσοπόλεμος 1922-1940, τόμ.* Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα.

Δεμεντζοπουλος Χ.-Νιτσιακος Β. (επιμ.), (2007) *Όψεις του Λαϊκού Πολιτισμού, Μνήμη Στάθη Δαμιανάκου*, Αθήνα, Πλέθρον.

Ζηρος Φ.Α, (1934) *Λεξικόν Νομικής, Δικαιοσύνης και Αστυνομίας, τόμ.* Ε, Αθήνα 1934, λήμμα «ληστεία», σσ. 590-591.

Κοντογιωργη Ε., (2003) «Η αποκατάσταση» στον τόμο Βασιλης Παναγιωτοπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τόμ.* 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 101-118.

ΚΚΕ (1994) *Έπεσαν για τη ζωή: Ήρωες, μάρτυρες λαϊκών απελευθερωτικών αγώνων, τόμ.* 1ος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαργαριτης Γ., (2021) «1922: Η δεύτερη γέννηση του ελληνικού κράτους», στον τόμο Λη Σαραφη, Ειρηνη Λαγανη, Δεσποινα Παπαδημητριου, Μαρια Σπηλιωτοπουλου (επιμ.), *Αποτυπώσεις της Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Προκόπη Παπαστράτη*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, σσ. 79-86.

Μαργαριτης Γ., (2014) *Πλημμυρίδα και Άμπωτη. Ο ευρωπαϊκός 20ος αιώνας*, Αθήνα, Βιβλιόραμα.

Μαργαριτης Γ., (1999) «Οι πόλεμοι», στον τόμο Χρηστος Χατζηιωσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922, τόμ.* Α2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, σσ. 149-187.

Μαρκετος Σπ., (2000) *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κ. Σκολαρικος & Κ. Τζιαρας (2022) «Στοιχεία αποσταθεροποίησης της αστικής εξουσίας κατά την ήττα της Μικρασιατικής Εκστρατείας», στον τόμο Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ (επιμ.) *1922: Ιμπεριαλιστική Εκστρατεία και Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σσ. 197-239.

Σπεντζος Γ., (2014) «Η στρατιά του Έβρου, οι ελληνικές εναλλακτικές και η συνθήκη της Λωζάννης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 16, σσ. 170-191.

Τζιαρας Κ., (2017) «"Δεν μας τρομάζει ο θάνατος – Μας τρομάζει η πείνα". Η "κίνησις της εγκληματικότητος" στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο της έλευσης των μικρασιατών προσφύγων του 1922», στον τόμο Εφη Αβδελα,

Ραϋμονδος Αλβανος, Δημητρης Κουσουρης, Μενελαος Χαραλαμπιδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σσ. 211-231.

Τζιαρας Κ., (2017) *Τα λαϊκά στρώματα στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940), Κοινωνική και πολιτική διάσταση της φτώχεια*, (διδακτορική διατριβή), ΑΠΘ.

Τολεσχαουγκ Μπ., (2012) *Φρίντγιοφ Νάνσεν*, μτφρ. Κυριακη Παπαδοπουλου-Σαμουελσεν, Αθήνα, Μάτι.

Τουντα-Φεργαδη Α., (1986) *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986, Παρατηρητής.

Traverso E., (2013) *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας: Μια ευρωπαϊκή γενεαλογία*, μτφρ. Νικος Κουρκουλος, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Χατζιωσηφ Χρ., (2003) «Κοινοβούλιο και δικτατορία» στο Χ. Χατζηιωσηφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, τόμ.* Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, σσ. 37-123.

Hobsbawm E., (201813) *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, μτφρ. Βασιλης Καπετανγιαννιδης, Αθήνα, Θεμέλιο.

Ψυρουκης Ν., (1975) *Η Μικρασιατική Καταστροφή 1918-1923*, Αθήνα: Εκδόσεις Επικαιρότητας.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΤΣΙΡΙΓΩΤΗΣ
Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΨΗΛΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ, 1919-1922

Εισαγωγή

Στην παρούσα μελέτη θα επιχειρηθεί μια αξιολογικά ουδέτερη περιγραφή της ελληνικής υψηλής στρατηγικής στη Μικρά Ασία την περίοδο 1919-1922, μέσα από τη διερεύνηση των αιτίων-αιτιατών που οδήγησαν στην αποδιάρθρωσής της, κατά την τελευταία φάση της Μικρασιατικής εκστρατείας. Κατά τούτο ως κεντρική υπόθεση εργασίας προς έλεγχο εγγράφεται η ανορθολογική αξιολόγηση των ανακατονομών ισχύος-συμφερόντων μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων της εποχής και των αναφυόμενων εξωτερικών απειλών που οδήγησαν στην μικρασιατική καταστροφή. Για μια σειρά από λόγους και αιτίες που συνέχονται με την παρείσφρηση εσωτερικών παραγόντων στη διαδικασία διαμόρφωσης της ελληνικής υψηλής στρατηγικής, οι λήπτες αποφάσεων παρουσιάστηκαν αδύναμοι ή ανίκανοι να αξιολογήσουν τις άμεσες απειλές που αναφύονταν για την ευόδωση του πολιτικοστρατιωτικού εγχειρήματος στη Μικρά Ασία μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920. Για τους σκοπούς της μελέτης ορίζουμε την υψηλή στρατηγική ως την τέχνη, την ικανότητα της χρήσης όλων των διαθέσιμων μέσων του κράτους για την επίτευξη των ιεραρχημένων και προσδιορισμένων πολιτικών στόχων[1]. Συνεπακόλουθα η αξονική της λειτουργία κρυσταλλώνεται στη σύζευξη και στον προσανατολισμό όλων των πηγών ισχύος του κράτους, για την πραγμάτωση των οριοθετημένων πολιτικών στόχων, τόσο σε περίοδο ειρήνης όσο και σε περίοδο πολέμου.

Στο πλαίσιο της ανωτέρω συλλογιστικής ο μεθοδολογικός προσανατολισμός της περιπτωσιολογικής μας ανάλυσης, εδράζεται στον εμπειρικό έλεγχο των ικανών και αναγκαίων προϋποτιθέμενων συνθηκών (μεταβλητές συνθήκης)[2], που εμπερικλείει ο σχεδιασμός μιας λυσιτελούς υψηλής στρατηγικής. Δηλαδή οι εν

1. Βλέπε εκτενέστερα Δ. Τσιριγωτης, *Η Ελληνική Στρατηγική στη Μικρά Ασία, 1919-1922*, Αθήνα 2010, Ποιότητα, σσ. 81-92.

2. Η μεταβλητή συνθήκης εκφράζει μια προϋποτιθέμενη συνθήκη. Η τιμή της μεταβλητής συνθήκης καθορίζει το βαθμό επενέργειας της ανεξάρτητης μεταβλητής στην εξαρτημένη μεταβλητή, βλέπε, St.Van Evera, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της Πολιτικής Επιστήμης*, Αθήνα 2000, Ποιότητα, σελ. 27.

λόγω συνθήκες-προϋποθέσεις, που εξάγονται από τη διαδικασία διαμόρφωσης-εφαρμογής της υψηλής στρατηγικής, θα ελεγχθούν εμπειρικά μέσα από την επιλεγόμενη ιστορική περίπτωση, με απότοκο τη διερεύνηση του βαθμού σπουδαιότητάς τους[3] καθώς και του εύρους εφαρμοσιμότητάς τους και της ερμηνευτικής τους δύναμης[4].

Τοιουτοτρόπως, στο πρώτο μέρος της μελέτης, θα εξετασθεί το γεωπολιτικό πλαίσιο της διαδικασίας διαμόρφωσης-εφαρμογής της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής.

Στο δεύτερο μέρος θα πραγματωθεί ο εμπειρικός έλεγχος μέσα από τη συγκριτική ανάλυση της υψηλής στρατηγικής των Ελευθερίου Βενιζέλου με την αντίστοιχη των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων, ώστε να καταδειχθούν τα σημεία τρωτότητας σε αναφορά με τις μείζονες προϋποτιθέμενες συνθήκες-διαστάσεις της υψηλής στρατηγικής.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος θα καταγραφούν τα γενικά συμπεράσματα της μελέτης σε μια προσπάθεια ν' αναδειχθούν οι εσωτερικές και εξωτερικές (παρεμβαίνουσες)[5] μεταβλητές διαμόρφωσης και εφαρμογής της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής και να αξιολογηθεί το μέτρο αποτελεσματικότητάς της.

Γεωπολιτικό Πλαίσιο: Συστημικοί περιορισμοί και ευκαιρίες

Η ελληνική υψηλή στρατηγική, σε όλες τις ιστορικές της φάσεις οριοθετείται (ως εξαρτημένη μεταβλητή) από την ευρύτερη κατανομή-ανακατανομή ισχύος και συμφερόντων στο Ευρώ-ασιατικό υποσύστημα. Αυτό γιατί η γεωπολιτική θέση της Ελλάδας και η συνεπαγόμενη υψηλή γεωστρατηγική της σημασία[6], στο περιφερειακό υποσύστημα των Βαλκανίων και της Ανατολικής

3. Σύμφωνα με τον Van Evera ο βαθμός σπουδαιότητας συναρτάται από την επίδραση της ανεξάρτητης στην εξαρτημένη μεταβλητή. Δηλαδή η διακύμανση της τιμής της ανεξάρτητης μεταβλητής θα πρέπει να προκαλεί μεγάλη διακύμανση στην τιμή της εξαρτημένης μεταβλητής, Van Evera, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της Πολιτικής Επιστήμης*, *ό.π.*, σελ. 36.

4. Όσο μεγαλύτερη είναι η κλίμακα των φαινομένων που επηρεάζει και ερμηνεύει η διακύμανση της τιμής της ανεξάρτητης μεταβλητής, τόσο μεγαλύτερη είναι η ερμηνευτική της δύναμη. Τοιουτοτρόπως η εφαρμοσιμότητά της συναρτάται από το βαθμό συχνότητας της ανεξάρτητης μεταβλητής στην καθημερινή ζωή. Ο υψηλός βαθμός συχνότητας της ανεξάρτητης μεταβλητής ενισχύει και την εφαρμοσιμότητά της, Van Evera, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της Πολιτικής Επιστήμης*, *ό.π.*, σσ. 36-37.

5. Η παρεμβαίνουσα μεταβλητή εκφράζει ένα παρεμβαίνον φαινόμενο, το οποίο περιλαμβάνεται στην ερμηνεία μιας αιτιώδους θεωρίας. Τα παρεμβαίνοντα φαινόμενα διεγείρονται από την ανεξάρτητη μεταβλητή και προκαλούν την εξαρτημένη μεταβλητή, Van Evera, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της Πολιτικής Επιστήμης*, *ό.π.*, σσ. 26-27.

6. Στο βαθμό και στο μέτρο που ο ελληνικός γεωγραφικός χώρος, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, θα αποτελέσει το αποφασιστικό θέατρο των στρατιωτικών επι-

Μεσογείου, την καθιστούσε ανέκαθεν μήλον της έριδος για τις Μεγάλες Ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Ως εκ τούτου ο έλεγχος της εγγύς Ανατολής και της Ανατολικής Μεσογείου από τις Μεγάλες Ευρωπαϊκές Δυνάμεις, αντικατοπτρίζονταν στη βέλτιστη δυνατή διαχείριση του Ανατολικού ζητήματος – εξισορρόπηση της ισχύος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας & συγκράτηση της επέκτασής της στην Γηραιά Ήπειρο. Ουσιαστικά το Ανατολικό ζήτημα αποκρυσταλλώνονταν στις εναλλακτικές πολιτικό-στρατηγικές ενέργειες των εκάστοτε ισχυρών δυνάμεων της Ευρώπης, να ελέγξουν τον γεωπολιτικό χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και της Εγγύς Ανατολής, με τη χρήση πολιτικό-διπλωματικών, οικονομικών και στρατιωτικών μέσων, επιδιώκοντας τη διαμόρφωση ισορροπιών ισχύος και συμφερόντων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Συνακόλουθα η προοδευτική γεωπολιτική συρρίκνωση της τελευταίας[7], δημιούργησε ένα ευμέγεθες κενό ισχύος και ένα μείζον ζήτημα για το συμφέρον επιβίωσής της. Δηλαδή το ζητούμενο και συνάμα το παράθυρο ευκαιρίας ή τρωτότητας, για τις υψηλές στρατηγικές των ισχυρών κρατών της Ευρώπης, συνυφαίνονταν μεταξύ δύο πολιτικό-στρατηγικών επιλογών:

α) την ανάσχεση της γεωγραφικής επέκτασης και συνεπαγόμενα της αύξησης των συντελεστών ισχύος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα την αποδιάρθρωση και τον διαμελισμό της σε σφαίρες επιρροής,
β) τη συγκράτηση της γεωπολιτικής της συρρίκνωσης και τη συντήρησή της ως περιφερειακής δύναμης στην Εγγύς Ανατολή.

χειρήσεων (θαλάσσιων και χερσαίων) των Ευρωπαϊκών δυνάμεων για την γεωπολιτική ανάσχεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συνεπακόλουθα σε κάθε περίοδο του ανατολικού ζητήματος, άμεσα ή έμμεσα, αναδεικνύεται η υψηλή γεωστρατηγική σημασία του ελληνικού χώρου στις υψηλές στρατηγικές των Μεγάλων Ευρωπαϊκών δυνάμεων. Κορυφαίο σημείο αποτελεί ο αξονικός πολιτικός στόχος της πολιτικής της Μεγάλης Αικατερίνης, (1782), για τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την αντίστοιχη ίδρυση μια Ελληνικής αυτοκρατορίας με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Για την συγκεκριμένη πτυχή βλέπε Μ.Θ. Λασκαρις, *Το Ανατολικόν Ζήτημα, 1800-1923, τόμ. α'* (1800-1878), Θεσσαλονίκη 2006, Επίκεντρο, σσ. 38-39. Αναλυτικότερα για την γεωστρατηγική σημασία του ελληνικού γεωγραφικού χώρου κατά την ιστορική εξέλιξη του Ανατολικού ζητήματος, βλέπε E. Driault, *Το ανατολικό ζήτημα: από τις αρχές του έως τη συνθήκη των Σεβρών, τόμ. α'*, Αθήνα 1997, Κάτοπτρο, σσ. 30-52.

7. Η περίοδος της γεωγραφικής επέκτασης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ολοκληρώνεται με τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς, το 1699. Ακολουθεί μια μακρά περίοδος παρακμής της έως και την αποδιάρθρωσή της, το 1923 με τη Συνθήκη της Λοζάνης, (συγκρότηση εθνικού τουρκικού κράτους). Ως μείζονες αιτίες της παρακμής της εγγράφονται: α) η αποδιάρθρωση του ενιαίου-κεντρικού διοικητικού συστήματος, β) η διαφθορά των Οθωμανικών ενόπλων δυνάμεων και γ) η ανορθολογική εκμετάλλευση του αγροτικού πληθυσμού. Αναλυτικότερα για τις αιτίες που οδήγησαν στην πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βλέπε, L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, London 2000, Hurst & Co., σσ. 216-225. Για την Συνθήκη του Κάρλοβιτς, ως αφετηριακό σημείο της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. E. Driault, *Το ανατολικό ζήτημα, ό.π.*, σελ. 21.

Η απόληξη του Ανατολικού ζητήματος μεταξύ των δύο αλληλοαποκλειόμενων λύσεων, είτε δηλαδή τη συντήρηση, είτε τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συνυφαίνονταν άμεσα με τον αέναο ελληνικό εθνικό στόχο Μεγάλη Ιδέα. Ειδικότερα η επιτυχία ή η αποτυχία της εδαφικής ολοκλήρωσης του Ελληνικού έθνους ήταν αντιστρόφως ανάλογη με τη διατήρηση ή την αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας[8]. Από τη μια πλευρά, η επιβίωσή της λειτουργούσε ως δομικός περιορισμός στην εθνική ολοκλήρωση της Ελλάδας, στο βαθμό που οριοθετούσε τον ζωτικό της χώρο σε συγκεκριμένες γεωγραφικές συντεταγμένες[9]. Από την άλλη πλευρά ο διαμελισμός της και η δημιουργία νέων κρατών, λειτουργούσε υποστηρικτικά και ενισχυτικά για τον αέναο ελληνικό εθνικό στόχο. Η προκρινόμενη λύση στο εν λόγω ζήτημα, αποκρυσταλλώθηκε σε μια σειρά μυστικών συμφωνιών[10], μεταξύ Βρετανίας, Γαλλίας, Ρωσίας και Ιταλίας, κατά την περίοδο του Α'Π.Π, για τη διανομή των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στις εν λόγω συμφωνίες-συνθήκες περιλαμβάνονταν[11]:

α) Η Συμφωνία της Κωνσταντινούπολης, (4 Μαρτίου-10 Απριλίου 1915), μεταξύ της Βρετανίας, Γαλλίας και Ρωσίας, στην οποία έγιναν δεκτές οι ρωσικές αξιώσεις για την προσάρτηση των Στενών, της Κωνσταντινούπολης και της Δυτικής Θράκης σε περίπτωση νίκης Ανταντ[12], με αντάλλαγμα την επιδίκα-

8. Για τη συγκεκριμένη υπόθεση εργασίας βλ., Δ. Τσιριγωτης, «Η Μεγάλη Ιδέα ως ανεξάρτητη μεταβλητή της Υψηλής Στρατηγικής του Ε. Βενιζέλου και της Στρατηγικής του Ι. Μεταξά», *Γεωστρατηγική*, τ. 15ο-16ο, (Σεπτέμβριος 2008-Απρίλιος 2009).

9. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά διαστήματα, από τον 17ο έως και τον 19ο αιώνα, τα ανταγωνιστικά πολιτικά-εμπορικά συμφέροντα και οι συνεπαγόμενοι ανταγωνισμοί των Ευρωπαϊκών κρατών, αποκρυσταλλώνονταν σε μέσα εξωτερικής εξισορρόπησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, (π.χ. συμμαχίες, πολιτικές ουδετερότητας), επιβραδύνοντας την παρακμή της και παρατείνοντας την κυριαρχία της. Δηλαδή ο φόβος ως προς τη διανομή των σχετικών κερδών στην περίπτωση διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ώστε να μην δημιουργηθεί ένα παράθυρο ευκαιρίας που θα καθιστούσε εφικτή την πρωτοκαθεδρία μιας μόνο μεγάλης δύναμης στην περιφέρεια της Εγγύς Ανατολής, έσωζε την Αυτοκρατορία από την ολοκληρωτική της καταστροφή. Βλ. σχετικά Ε. Driault, *Το ανατολικό ζήτημα*, *ό.π.*, σσ. 67-68.

10. Σχετικά με τις μυστικές συμφωνίες-συνθήκες για τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που ξεκινούν το 1914, με την πολιτικό-στρατιωτική σύμπραξη της τελευταίας με τις Κεντρικές δυνάμεις βλέπε J.C. Hurewitz, (compiled, translated and edited), *The Middle East and north Africa in world politics: a documentary record*, New Haven 1997, Yale University Press, σσ. 16-19, 21-26, 60-64, 94-96, Lord Kinross, *Ataturk: the rebirth of a nation*. London 1964, Weidenfeld and Nicolson, κεφ. 18ο, P. Dumont, *Κεμάλ: Ο Δημιουργός της Νέας Τουρκίας*, Αθήνα 1998, Κούριερ, σσ. 19-21.

11. Βλέπε, "Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1917, Supplement 2, The World War", Volume I, File No. 861.00/873. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1917Supp02v01/d416 (Πρόσβαση: 22.11.2022).

12. Προς επίρρωση βλ. A.L. Macfie, *The end of the Ottoman Empire, 1908-1923*, London 1998, Longman, σσ. 161-163.

ση εδαφικών ζωνών για τη Γαλλία και τη Βρετανία στην περιφέρεια της ασιατικής Τουρκίας και στις αραβικές επαρχίες[13].

β) Η Συμφωνία του Λονδίνου, (26 Απριλίου 1915), μεταξύ των Δυνάμεων της Ανταντ και της Ιταλίας, με την οποία επικυρώνονταν στην τελευταία τα Δωδεκάνησα και η Τριπολίτιδα, ενώ μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου θα δύνατο να αποσπάσει μια εδαφική ζώνη στην Μικρά Ασία, στην περιοχή της Αττάλειας[14].

γ) Η Συμφωνία Σαϊκς-Πικώ, (26 Απριλίου-23 Οκτωβρίου 1916), με την οποία πραγματώνονταν ο ολοκληρωτικός διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μεταξύ της Βρετανίας, Γαλλίας και Ρωσίας[15]. Συγκεκριμένα η Ρωσία θα διεύρυνε τα σύνορά της νότιο-δυτικά προς την Εγγύς Ανατολή, μέσω της προσάρτησης της Αρμενίας, του Ερζερούμ και του βόρειου Κουρδιστάν. Η Γαλλία θα λάμβανε την Κιλικία, τα παράλια της Συρίας και τη βόρεια Μεσοποταμία, ενώ η Βρετανία ένα τμήμα της Παλαιστίνης, τις νότιες περιοχές του Ιράκ και τον Περσικό κόλπο[16].

δ) Η Συμφωνία του Αγ. Ιωάννη Μωρριένης, (19 Απριλίου 1917), με την οποία αναγνωρίζονταν και κατοχυρώνονταν οι ιταλικές εδαφικές αξιώσεις στις επαρχίες του Αϊδινίου και της Σμύρνης[17].

Αν και η επανάσταση-επικράτηση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία θα αναστείλει τα προσυμφωνημένα εδαφικά κέρδη στην Αγία Πετρούπολη, η τελική έκβαση του Α' Π.Π. θα οδηγήσει στην ολική αναδιαμόρφωση του εδαφικού καθεστώτος στη Μικρά Ασία. Οι δυνάμεις της Ανταντ, κατά τη διάρκεια της διάσκεψης Ειρήνης των Παρισίων θα χρησιμοποιήσουν εργαλειακά την Ελλάδα για ν' ανακόψουν την προέλαση των Ιταλικών στρατευμάτων, προτείνοντάς την

---

13. Βλέπε σχετικά, H. Nicolson, *Curzon. The Last Phase, 1919-1925*, Boston & New York 1934, Houghton Mifflin Company, σσ. 83-84.

14. Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι η αρμόδια βρετανική δια-τμηματική επιτροπή Ντε Μπουσέν,(ονομαζόμενη από τον επικεφαλής της, τον αναπληρωτή υφυπουργό εξωτερικών της Βρετανίας Sir Maurice de Bunsen), για την Ασιατική Τουρκία, στην τελική της έκθεση που υποβλήθηκε στις 30 Ιουνίου του 1915, στην βρετανική κυβέρνηση, πρότεινε τέσσερα εναλλακτικά πολιτικό-στρατηγικά σενάρια για την επίλυση του Ανατολικού ζητήματος. Τα εν λόγω σενάρια, προσανατολίζονταν αφενός στον γεωγραφικό περιορισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εκτός της Ευρωπαϊκής ηπείρου, και αφετέρου στη δημιουργία σφαιρών επιρροής μεταξύ των δυνάμεων της Ανταντ, με παρεπόμενο την δημιουργία Ελληνικής εδαφικής ζώνης στη Σμύρνη και σε μια ανάλογη ενδοχώρα γύρω από αυτή. Αναλυτικότερα βλέπε, J.C. Hurewitz, *The Middle East and north Africa in world politics*, *ό.π.*, σσ. 26-46.

15. Βλ. A.L. Macfie, *The end of the Ottoman Empire, 1908-1923*, London 1998, Longman, σσ. 164-169.

16. Βλέπε σχετικά D. Lloyd George, *War Memoirs*, *τόμ.* IV, London 1934, Ivor Nicholson & Watson, σσ. 1826-1827.

17. Αναλυτικότερα βλέπε B. Gokay, *A Clash of Empires. Turkey between Russian Bolshevism and British Imperialism, 1918-1923*, London 1997, I.B. Tauris, σσ. 41-42.

αποστολή ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στην περιοχή της Σμύρνης για τη διατήρηση της εσωτερικής τάξης-ασφάλειας (Μάιος 1919).

Σχεδιασμός και εφαρμογή της ελληνικής υψηλής στρατηγικής

Έχοντας ήδη περιγράψει το ιστορικό-γεωπολιτικό υπόβαθρο της περιπτωσιολογικής μας ανάλυσης, στις γραμμές που ακολουθούν θα διερευνήσουμε τη διαδικασία διαμόρφωσης-εφαρμογής της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής την περίοδο 1919-1922, μετά την απόφαση του Έλληνα πρωθυπουργού, Ελευθέριου Βενιζέλου, να αποδεχθεί τη διασυμμαχική πρόσκλησή-πρόκληση για την αποστολή στρατιωτικών δυνάμεων στη Σμύρνη. Σπεύδουμε να προσημειώσουμε ότι για τη βέλτιστη δυνατή ανάλυση του ερευνητικού ερωτήματος, το Ελληνικό πολιτικό-στρατιωτικό εγχείρημα στη Μικρά Ασία διακρίνεται σε δύο περιόδους. Η πρώτη περίοδος εκκινά τον Μάιο του 1919, με την αποδοχή της διασυμμαχικής πρόσκλησης, από τον Ε. Βενιζέλο, για αποστολή ελληνικού στρατού στη Σμύρνη. Η δεύτερη περίοδος αρχίζει με την άνοδο των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων στην εξουσία, τον Νοέμβριο του 1920, έως τον Σεπτέμβριο του 1922, με την ήττα-αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων από τη Μικρά Ασία.

Αναλυτικότερα, το κεντρικό ερώτημα που τίθεται προς εξέταση, είναι εάν ο Ε. Βενιζέλος διαμόρφωσε και εφάρμοσε μία ολοκληρωμένη υψηλή στρατηγική, αξιολογώντας τις απειλές-ευκαιρίες του διεθνούς περιβάλλοντος και αναπτύσσοντας τα ικανά-αναγκαία μέσα για την πραγμάτωση της εθνικής ολοκλήρωσης. Αφετηριακά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι το εγχείρημα στη Μικρά Ασία, εδράζονταν στην προάσπιση του συμφέροντος επιβίωσης των ελληνικών πληθυσμών από τις άμεσες απειλές – διώξεις & εκτοπισμοί χριστιανικών πληθυσμών από τους Νεότουρκους[18].

---

18. Αναλυτικότερα, μετά την επανάσταση των Νεότουρκων (Ιούλιος 1908) τίθεται σε εφαρμογή το πολιτικοστρατηγικό τους σχέδιο για την εξόντωση των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολίας. Οι διωγμοί των χριστιανικών πληθυσμών εντατικοποιούνται και συστηματοποιούνται αμέσως μετά τους Βαλκανικούς πολέμους (1913) μέχρι και το 1922. Τα μέτρα εξόντωσης των μη μουσουλμανικών πληθυσμών χωρίζονται σε τρεις περιόδους-φάσεις. Στην πρώτη φάση, 1913-1914, αλλοιώθηκε η εθνολογική σύσταση στη δυτική Μικρά Ασία.

Στη δεύτερη φάση, καθ' όλη τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, επιχειρήθηκε η εξόντωση των Ελλήνων και των Αρμενίων. Η τρίτη και τελευταία φάση εκκινά με τη συγκρότηση της άτυπης κεμαλικής κυβέρνησης της Άγκυρας, Σεπτέμβριος 1919, και την έξαρση του κεμαλικού εθνικισμού. Εκτενέστερα βλ. F. Sartiaux, *Η Ελληνική Μικρασία*, Αθήνα 1993, Ιστορητής, σσ. 159-62, Κ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Αθήνα 2004, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, σσ. 258-262.

Ως εκ τούτο, ο κρητικός πολιτικός εμφορούμενος από τον αέναο εθνικό στόχο της Μεγάλης Ιδέας οικοδόμησε μία λελογισμένη πρόταση υψηλής στρατηγικής εδραζόμενη:

α) Στην οριοθέτηση-ιεράρχηση και πραγμάτωση διαδοχικών, βραχυπρόθεσμων-μεσοπρόθεσμων-μακροπρόθεσμων πολιτικών στόχων. Από τον βραχυπρόθεσμο στόχο της εσωτερικής οικονομικοστρατιωτικής και κοινωνικοπολιτικής ανασυγκρότησης του ελληνικού κράτους (1910-1912), θα προχωρήσει στην πραγμάτωση του μεσοπρόθεσμου στόχου – αναβίβασης της θέσης-ρόλου της Ελλάδας στη Χερσόνησο του Αίμου, για την επιδίωξη του μακροπρόθεσμου στόχου της εθνικής ολοκλήρωσης – Μεγάλη Ιδέα, υπό το γράμμα της Συνθήκης των Σεβρών.

β) Στην ανάπτυξη και πρόσκτηση ικανών και αναγκαίων συντελεστών εσωτερικής-εξωτερικής εξισορρόπησης για την επίτευξη των πολιτικών στόχων[19]. Εξωτερική οικονομική και εσωτερική διπλωματική-στρατιωτική εξισορρόπηση. Αναλυτικότερα τον Φεβρουάριο του 1918, η Αγγλία, η Γαλλία και οι ΗΠΑ άνοιξαν πιστώσεις στην ελληνική κυβέρνηση, βάση των οποίων η Εθνική Τράπεζα προχώρησε στην έκδοση τραπεζογραμματίων αξίας 850 εκατομμυρίων δρχ.[20].

γ) Στην έγκυρη και έγκαιρη στρατηγική ενόραση των αναφυόμενων παράθυρων απειλών και ευκαιριών του διεθνούς συστήματος με απότοκο την άμεση ανάσχεση των πρώτων και τη βέλτιστη δυνατή αξιοποίηση των δεύτερων. Ως παράθυρα ευκαιριών δύναται να εκληφθούν η διασυμμαχική εντολή για αποστολή ελληνικού στρατού στη Σμύρνη (Μάιος 1919), η διακήρυξη της αρχής των εθνοτήτων/ αυτοδιάθεσης των λαών στο δωδέκατο σημείο του Ουίλσον, για την «πλήρη και απρόσκοπτη δυνατότητα της αυτόνομης ανάπτυξης των εθνοτήτων υπό την τουρκική κυριαρχία», η αποδιάρθρωση των άμεσων περιφερειακών απειλών – Βουλγαρία, Οθωμανική

---

19. Ειδικότερα, ο Ε. Βενιζέλος θα χρησιμοποιήσει συντελεστές πολιτικοδιπλωματικής και οικονομικοστρατιωτικής ισχύος για την επίτευξη των ακόλουθων επιχειρησιακών-τακτικών στόχων: α) Εξισορρόπηση (εσωτερική και εξωτερική) της ισχύος του αντιπάλου διασφάλιση σχετικής υπεροχής της Ελλάδος στο πολιτικοστρατιωτικό πεδίο, β) υπονόμευση της διεθνούς θέσης του αντιπάλου ενίσχυση της διεθνούς θέσης της Ελλάδος, γ) εκμετάλλευση των στρατηγικών συγκριτικών πλεονεκτημάτων της Ελλάδος έναντι του αντιπάλου. Εκτενέστερα βλ. Δ. Τσιριγωτης, *Εναλλακτικές στρατηγικές των λιγότερο ισχυρών κρατών στο διεθνές σύστημα των νεότερων χρόνων*, (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2006, Πάντειο Πανεπιστήμιο, κεφ. 5.5.1.

20. Συμφωνία Ηνωμένων Πολιτειών, Γαλλίας, Μ. Βρετανίας και Ελλάδος περί χορηγήσεως δανείου στην Ελλάδα, 10 Φεβρουαρίου 1918. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, [ΑΕΒ] Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 15/ φάκελος 5.

αυτοκρατορία – για το συμφέρον επιβίωσης και τα ζωτικά συμφέροντα της Ελλάδας και η εκστρατεία της Ουκρανίας.

Αντίστροφα στα δεύτερα εμπερικλείονταν τα ανταγωνιστικά ζωτικά συμφέροντα της Ιταλίας στη Σμύρνη και τα γαλλικά οικονομικό-εμπορικά συμφέροντα στην Εγγύς Ανατολή, το κίνημα των Νεότουρκων και η πολιτική εκτουρκισμού & διώξεων των χριστιανικών πληθυσμών, η επικράτηση Μπολσεβίκων στη Ρωσία και η συμμαχία με τον Κεμάλ[21].

Στο πλαίσιο της ίδιας προβληματικής εξετάζεται η στάθμιση της απορρέουσας πολιτικοδιπλωματικής συγκυρίας μετά την αποβίβαση της 1ης Ελληνικής μεραρχίας στη Σμύρνη, δηλαδή η στάση των Μεγάλων δυνάμεων και η παρεμβαίνουσα μεταβλητή του τουρκικού εθνικισμού. Με εξαίρεση την Ιταλία, τα ζωτικά συμφέροντα της οποίας συγκρούονταν με τα αντίστοιχα της Ελλάδας, τόσο στην Ιωνία όσο και στο ζήτημα των Δωδεκανήσων και της Β. Ηπείρου, η πολιτικοδιπλωματική συνεργασία της Ελλάδας με τη Βρετανία[22] και τη Γαλλία[23] θα παραμείνει, αν όχι αρμονική, τουλά-

21. Αξίζει ν' αναφερθούν οι αντικειμενικοί στόχοι της κυβέρνησης των Μπολσεβίκων όπως αποκρυσταλλώνονται στο «[...] κείμενο της προκηρύξεως του Λένιν και τον επί των Εθνικοτήτων Λαϊκου Κομισσάριου Στάλιν «προς τας εργατικάς τάξεις των Μουσουλμάνων της Ρωσσίας και της Ανατολής». Η προκήρυξις αυτή ουδέν άλλο είναι, η συνέχισις του παλαιού σχεδίου των Γερμανών προς υποκίνηση επαναστάσεως εις τας Ινδίας και εν γένει εξέγερσιν των Ισλαμικών πληθυσμών κατά της Χριστιανικής κυριαρχίας. Η προκήρυξις εξαγγέλει την εις την Τουρκίαν παραμονήν της Κωνσταντινουπόλεως και την εις αυτήν απόδοσιν των υπό του Ρωσσικού στρατού καταβλήθεισων κατά τη διάρκειαν του πολέμου τουρκικών επαρχιών, εν οις και τα υπό πυκνοτάτου ελληνικού πληθυσμού κατοικούμενα διαμερίσματα του Πόντου. Ο κίνδυνος της αποχωρήσεως του Ρωσσικού στρατού εμπνέει ζωηρότατας ανησυχίας μεταξύ του εν λόγω πληθυσμού, εν τη Νοτίω Ρωσσία [...] συνάγεται ότι οι Έλληνες του Καυκάσου ήρχισαν κινούμενοι προς ενεργείας, τεινούσας εις την αποτροπήν του φοβερού τούτου κινδύνου, όστις θα εκθέση εις ολεθρίους αληθώς καταστροφής πληθυσμούς, οίτινες ενόμισαν πλέον ευκταίου ελεύθερους». Κακλαμάνος προς Πολίτη, Πετρούπολη, (2205), Α/5/VI.1, 12/25 Δεκεμβρίου 1917. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών/Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου (στο εξής: Αρχείο ΥΠ.ΕΞ./Υ.Δ.Ι.Α.).

22. Για πραγματολογική επαλήθευση της αγαστής διασύνδεσης των ελληνικών και βρετανικών συμφερόντων στη Μικρά Ασία, βλ. Δ. Τσιριγωτης, *Εναλλακτικές στρατηγικές των λιγότερο ισχυρών κρατών στο διεθνές σύστημα των νεότερων χρόνων*, *ό.π.*, σσ. 392-3.

23. Αν και θα πρέπει να επισημανθεί η σταδιακή μεταστροφή της Γαλλικής εξωτερικής πολιτικής από τον Ιανουάριο του 1920. Αρχικά γαλλικοί οικονομικοί κύκλοι με τη συνδρομή του γαλλικού Τύπου αντιτίθεντο στην ικανοποίηση των εδαφικών διεκδικήσεων της Ελλάδας στην Ιωνία λόγω της πεποίθησής τους ότι η δημιουργία ενός εξαρτημένου από τη Γαλλία τουρκικού κράτους θα αναδεικνυόταν σε εγγυητή των συμφερόντων τους. Αντίστοιχα, τον Μάρτιο του 1920 η γαλλική κυβέρνηση πρόδηλωσε την απόφασή της να επιζητήσει την αλλαγή των όρων ειρήνης για την κεμαλική κυβέρνηση λόγω της πολιτικοστρατιωτικής της αδυναμίας να αναλάβει τη διεξαγωγή ενός νέου πολέμου στην Ανατολία για την επιβολή των ελληνικών πολιτικών στόχων. Δ. Τσιριγωτης, *Εναλλακτικές στρατηγικές των λιγότερο ισχυρών κρατών στο διεθνές σύστημα των νεότερων χρόνων*, *ό.π.*, σσ. 388-392.

χιστον ενεργή μέχρι και το τέλος της κυβερνητικής θητείας του Ε. Βενιζέλου (Νοέμβριος 1920)[24]. Από την άλλη πλευρά θα ήταν άκαιρο-άτοπο να υποστηριχθεί εκ προοιμίου ότι ο Ε. Βενιζέλος αγνόησε τον παράγοντα του τουρκικού εθνικισμού, για τον λόγο ότι σε επιστολή του (Οκτώβριος 1920) αποφαίνεται σχετικά για τον βαθμό σπουδαιότητας και το μέτρο αποτελεσματικότητάς του: «Αὐτοαποκαλεῖται ἐθνικιστικό, ἀλλὰ δὲν ἔχει τίποτε κοινὸ μὲ τὸν ἐθνικισμό»[25]. Βέβαια σε καμία περίπτωση δεν δύναται να παροραθεί το γεγονός ότι η παρουσία των Ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στη Σμύρνη αφύπνισε και ενδυνάμωσε τον τουρκικό εθνικισμό. Από την άλλη πλευρά όμως ,η εξέλιξη του κεμαλικού εθνικιστικού κινήματος δεν είχε προσλάβει (τουλάχιστον μέχρι τον Νοέμβριο του 1920) την έκταση και την ένταση ενός καθολικού εθνικού προτάγματος ικανού να εξουδετερώσει την ισχύ του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή της Σμύρνης[26].

δ) Στην αγαστή διασύνδεση και χρήση του συνόλου των διαστάσεων της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής (πολιτικοδιπλωματική-οικονομικοστρατιωτική), αποφεύγοντας τη στρατηγική υπερεπέκταση[27] και υπερεξάπλωση[28]. Αφενός γιατί ο πολιτικός στόχος – διατήρηση της τάξης και της ασφάλειας στην περιοχή της Σμύρνης – ήταν περιορισμένος και αφετέρου η αποστολή της Ιης Ελληνικής μεραρχίας στη Σμύρνη ενείχε τη διεθνή νομιμοποίηση των τριών (Βρετανία, Γαλλία, ΗΠΑ) εκ των τεσσάρων συμμάχων[29]. Ωστόσο η περιορι-

---

24. Βλ. Κ. Σβολοπουλος, *Η απόφαση για επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Αθήνα 2009, Ίκαρος εκδοτική εταιρεία, σσ. 72-80.

25. Παρατίθεται στο Κ. Σβολοπουλος, *Η απόφαση για επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Ιδιο, *ό.π.*, σελ. 42.

26. Για επαλήθευση της συγκεκριμένης υπόθεσης βλ. Γ. Σπυριδωνος, *Πόλεμος και ελευθερίαι*, Αθήναι 1957, σελ. 136. Επίσης, Σπ. Μαρκεζινης, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, τόμ.* Α΄, Αθήναι 1973, Πάπυρος, σελ. 78. Για μία διαφορετική εκτίμηση βλ. A.A. Pallis, *Greece's Anatolian Venture – and After*, Λονδίνο 1937, σελ. 29.

27. Ως στρατηγική υπερεπέκταση περιγράφεται η κατάσταση στην οποία περιέρχεται ένα κράτος όταν οι στόχοι που θέτει υπερβαίνουν το σύνολο των συντελεστών (εσωτερικής-εξωτερικής εξισορρόπησης) της εθνικής του ισχύος. Βλ. Arthur Stein, «Domestic Constraints, Extended Deterrence, and the Incoherence of Grand Strategy: The United States, 1938-1950» στο R. Rosecrance, A. Stein, *The Domestic Bases of Grand Strategy*, Ithaca and London 1993, Cornell University Press, σσ. 99-101.

28. Η στρατηγική υπερεξάπλωση είναι η κατάσταση χρείας στην οποία υπεισέρχεται ένα κράτος λόγω μίας ευμεγέθους-άμετρης εδαφικής του επαύξησης με συνεπαγόμενο το αναφυόμενο κόστος για την διατήρηση των κτήσεων να υπερβαίνει το σχετικό όφελος. Βλ. R. Gilpin, *Πόλεμος και αλλαγή στη διεθνή πολιτική*, σελ. 287. Για μία ενδελεχή θεωρητική και περιπτωσιολογική ανάλυση της στρατηγικής υπερεξάπλωσης βλ. P. Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, London 1988, Unwin.

29. Για ενδελεχή ανάλυση βλ. Δ. Τσιριγωτης, «Η Μεγάλη Ιδέα ως ανεξάρτητη μεταβλητή της υψηλής στρατηγικής του Ε. Βενιζέλου και της στρατηγικής του Ι. Μεταξά», *ό.π.*

σμένη (αρχικά μέχρι τον Ιούνιο του 1920) δυνατότητα διεξαγωγής επιθετικών στρατιωτικών επιχειρήσεων από τις ελληνικές δυνάμεις σε μία ακτίνα 3 χλμ. περιμετρικά της Σμύρνης, μείωσε το μέτρο αποτελεσματικότητας της ελληνικής στρατιωτικής στρατηγικής.

ε) Τελευταία και εξίσου σημαίνουσα παράμετρος είναι η εσωτερική προσαρμοστικότητα/νομιμοποίηση της υψηλής στρατηγικής του Ε. Βενιζέλου. Η αναγκαιότητα της εσωτερικής νομιμοποίησης του Μικρασιατικού εγχειρήματος – επιβολή των όρων της Συνθήκης των Σεβρών στην κεμαλική κυβέρνηση – από τον Έλληνα πρωθυπουργό ανάγονταν σε προϋποτιθέμενη συνθήκη για την αύξηση του μέτρου της εθνικής πολιτικής ισχύος –της ικανότητάς του να κινητοποίηση τους ανθρώπινους και υλικούς εθνικούς πόρους για την υποστήριξη του αξονικού πολιτικού του στόχου[30].

Αδιαμφισβήτητα, η υψηλή στρατηγική του κρητικού πολιτικού για την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας εδραζόταν σε συλλογικά αποδεκτές εθνολογικές και πολιτισμικές παραδοχές, που ενείχαν ηθικοκανονιστική και κοινωνικοπολιτική νομιμοποίηση[31]. Ωστόσο, μία σειρά παρεμβαίνουσων μεταβλητών, όπως η πόλωση του διχαστικού κλίματος μεταξύ βενιζελικών-αντιβενιζελικών λόγω του δυναστικού ζητήματος που ανέκυψε μετά το θάνατο του βασιλιά Αλέξανδρου[32], η λειτουργική ανεπάρκεια της βενιζελικής κυβέρνησης στο εσωτερικό, παράλληλα με την εκδήλωση αυταρχικών συμπεριφορών εις βάρος των μελών της αντιπολίτευσης, απομείωσαν το βαθμό εσωτερικής νομιμοποίησης της πολιτικής των Φιλελευθέρων, γεγονός που αποκρυσταλλώθηκε στη συντριπτική τους ήττα στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 (κέρδισαν μόνο 118 από τις 369 έδρες στη Βουλή).

Ποιο ήταν όμως το μέτρο αποτελεσματικότητας της υψηλής στρατηγικής του Ε. Βενιζέλου για την πραγμάτωση της εδαφικής ολοκλήρωσης του ελληνικού έθνους;

Κρίνοντας εκ του προσωρινού και τυπικού αποτελέσματος του γράμματος της Συνθήκης των Σεβρών[33] με την οποία δημιουργείτο (έστω και

30. Για την εν λόγω πτυχή της εσωτερικής κινητοποίησης υλικών και ανθρώπινων εθνικών πόρων βλέπε, J.W. Taliaferro, "*State Building for Future Wars*: Neoclassical Realism and the Resource-Extractive State," *Security Studies* 15, no. 3, (September 2006), σσ. 464-495.

31. Βλ. Ξ. Στρατηγος, *Η Ελλάς εν Μικρά Ασία*, Αθήνα 1925, σσ. 114-5.

32. Ειδικότερα, οι αντιβενιζελικές πολιτικές παρατάξεις οικοδόμησαν την προεκλογική τους εκστρατεία στο δυναστικό ζήτημα αξιώνοντας την επανεθρόνιση του βασιλιά Κωνσταντίνου, τον οποίο τον προέβαλαν στον ελληνικό λαό ως ενσαρκωτή των αξιών της δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Βλ. Γκαΐλς Μιλτον, *Χαμένος παράδεισος. Σμύρνη 1922*, Αθήνα 2008, εκδόσεις Μίνωας, σελ. 216.

33. Με την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920),

στα χαρτιά) η Μεγάλη Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών, ο βαθμός αποτελεσματικότητας της υψηλής στρατηγικής του κρητικού πολιτικού ήταν υψηλός. Με την εφαρμογή μίας επιδέξιας, προσαρμοσμένης στις αναφυόμενες ευκαιρίες-απειλές του διεθνούς περιβάλλοντος και ορθολογικής διπλωματικής στρατηγικής, διασφάλισε τη διεθνή νομιμοποίηση των ελληνικών εδαφικών αξιώσεων σε μείζονες περιοχές της Μικράς Ασίας[34]. Η παραδοχή αυτή ως προς τον υψηλό βαθμό αποτελεσματικότητας της υψηλής στρατηγικής του Ε. Βενιζέλου γίνεται εναργέστερη, εάν συνεκτιμηθεί η διαμορφωθείσα ισορροπία ισχύος-συμφερόντων στη Ιωνία κατά τη χρονική περίοδο, από την αποβίβαση της Ιης Ελληνικής μεραρχίας στη Σμύρνη (Μάιος 1919) έως τη διεξαγωγή των εκλογών (Νοέμβριος 1920). Ειδικότερα, μία σειρά παρεμβαίνουσων μεταβλητών, όπως η αποδιάρθρωση των ενόπλων δυνάμεων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας[35], η ενεργή παρουσία συμμαχικών στρατευμάτων στην Μικρά Ασία (Κωνσταντινούπολη, Άδανα, Αττάλεια, Κιλικία, Νικομήδεια), η εξωτερική πολιτικοδιπλωματική και οικονομική εξισορρόπηση της Βρετανίας, η απουσία ενός οργανωμένου εθνικιστικού νεοτουρκικού κινήματος και η ισχυρή Ελληνική στρατιωτική δύναμη που έφθασε τους 75-80.000 άνδρες τον Μάρτιο του 1920, οδήγησαν στη δημιουργία ενός ευνοϊκού για την Ελλάδα ισοζύγιού πολιτικοστρατιωτικής ισχύος[36].

εκχωρούνταν στην Ελλάδα η δυτική και το μεγαλύτερο τμήμα της ανατολικής Θράκης, όλα τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, συμπεριλαμβανομένης της Ίμβρου και της Τενέδου (εκτός από τα Δωδεκάνησα, τα οποία εκχωρήθηκαν στην Ιταλία) και η Σμύρνη. Ειδικότερα, η ενδοχώρα της Σμύρνης θα τελούσε υπό τουρκική επικυριαρχία, ενώ η άσκηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων της περιοχής μεταβιβαζόταν στην Ελλάδα. Μετά την παρέλευση πενταετίας από την έναρξη ισχύος της Συνθήκης θα μπορούσε να διενεργηθεί δημοψήφισμα για την ενσωμάτωση των εν λόγω περιοχών στην Ελλάδα. Αναλυτικότερα, βλ. Θ. Χριστοδουλιδης, *Διπλωματική Ιστορία Τριών Αιώνων*, *τόμ.* Β΄, Αθήνα 1997, Σιδέρης, 1997, σσ. 571-2, Α. Τουντα-Φεργαδη, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας (1912-1941)*, Αθήνα 2005, Σιδέρης, σσ. 150-1, Στέφ. Ι. Στεφανου (επιμ. και ιστορικά υπομνήματα), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου: Η ζωντανή ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους 1909-1935*, *τόμ.* Β΄, Αθήνα 1982: Λέσχη Φιλελευθέρων, σσ. 720-31.

34. Για το αναμφίλεκτο γεγονός της διεθνούς νομιμοποίησης-αναγνώρισης από τις δυνάμεις της Αντάντ (πλην της Ιταλίας) της επέκτασης της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία, βλ. Κ. Σβολοπουλος, *Η απόφαση για επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, *ό.π.*, σσ. 25-43.

35. Μετά την ανακωχή του Μούδρου (17/30. 10.1918) και την υπογραφή της ομώνυμης Συνθήκης (18/31.10.1918) μεταξύ των δυνάμεων της Αντάντ και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η τελευταία ανέλαβε την υποχρέωση μεταξύ και άλλων να παραδώσει τον οπλισμό του στρατού της και τα πολεμικά της πλοία στους συμμάχους.

36. Σύμφωνα με επίσημες στρατιωτικές πηγές τουλάχιστον μέχρι και τις αρχές του Μαρτίου του 1920 η ισορροπία στρατιωτικής ισχύος στο μικρασιατικό θέατρο ήταν ευνοϊκή για τις ελληνικές δυνάμεις Ξ. Στρατηγος, *Η Ελλάς εν Μικρά Ασία*, *ό.π.*, σελ. 91).

Δυνάμει των ανωτέρω διαπιστώσεων εύλογα κανείς διερωτάται εάν η αλλαγή στην πολιτική διακυβέρνηση της Ελλάδας ήταν η αξονική αιτία της Μικρασιατικής καταστροφής και όχι η πολιτική απόφαση του Ε. Βενιζέλου ν' αποδεχτεί τη συμμαχική πρόσκληση-πρόκληση για αποστολή ελληνικού στρατού στη Σμύρνη.

Η ανάληψη της πολιτικής διακυβέρνησης της Ελλάδας από τις αντιβενιζελικές πολιτικές παρατάξεις θα οδηγήσει στην αποδιάρθρωση της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής. Οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις, αν και πολέμιες της υψηλής στρατηγικής του Ε. Βενιζέλου για την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας, θα διατηρήσουν και θα ενισχύσουν το πολιτικοστρατιωτικό εγχείρημα στη Μικρά Ασία, χωρίς ωστόσο να οικοδομήσουν μία ορθολογική και αποδοτική υψηλή στρατηγική.

Αναλυτικότερα, οι εγγενείς αδυναμίες της υψηλής στρατηγικής των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων που οδήγησαν στην αποδιάρθρωσή της εντοπίζονται στην μη ικανοποίηση των προσδιοριστικών της κριτηρίων. Πρωταρχικά αναφαίνεται ο χαμηλός βαθμός προσαρμοστικότητας της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής στις εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες. Από τη μια πλευρά καταγράφεται η υποπλασία της προορατικής ικανότητας των μετανοεμβριανών ελληνικών κυβερνήσεων, απόρροια της λανθασμένης διάγνωσης-αξιολόγησης των άμεσων συστημικών απειλών. Για παράδειγμα το τελεσίγραφο των συμμαχικών δυνάμεων για την επιβολή οικονομικού αποκλεισμού στην περίπτωση επανόδου του βασιλιά Κωνσταντίνου στην Ελλάδα[37]. Η πολιτικοδιπλωματική και οικονομικοστρατιωτική εξωτερική εξισορρόπηση του κεμαλικού καθεστώτος από τη Σοβιετική Ρωσία, τη Γαλλία και την Ιταλία. Η πολιτική απόφαση της Γαλλίας και της Ιταλίας για την αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών (Ιανουάριος 1921)[38].

Από την άλλη πλευρά αναφύεται η πολιτικοδιπλωματική απίσχνασή της Ελληνικής πολιτικής ηγεσίας να αξιοποιήσει τα αναφυόμενα παράθυρα ευκαιριών για έναν αμοιβαίο διπλωματικό συμβιβασμό με το λιγότερο δυνατό κοινωνικοπολιτικό κόστος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι προτάσεις των Αγγλογάλλων στη Διάσκεψη του Λονδίνου (Μάρτιος - Ιούνιος 1921) για συνθηκολόγηση μεταξύ των αντιμαχόμενων μερών. Ομοίως η Αθήνα δεν εκμεταλλεύθηκε την αναφυόμενη ευκαιρία για τη συγκρότηση μιας πελατειακής σχέσης με τη Μεγάλη Βρετανία. Τέλος, η κυβέρνηση του Δ. Γούναρη απώλεσε το μοναδικό παράθυρο ευκαιρίας που δύνατο να δημιουργηθεί, μέσα από

37. Winston Churchill, *The World Crisis: The Aftermath*, σσ. 387-389. Παρατίθεται στο M. Smith, *Το όραμα της Ιωνίας*, Αθήνα 2002, ΜΙΕΤ, σελ. 293.

38. Βλέπε W.N. Medlicott, D. Dakin, M.E. Lambert (επιμ.), *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1η σειρά, *τόμ.* XVII, «Greece and Turkey 1921-1922. Her Majesty's Stationery Office», London 1970, No.440.

τη διακήρυξη μιας εναργούς και αξιόπιστης ακροσαλούς πολιτικής-δέσμευσης (Φεβρουάριος 1922) για την άμεση αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μικρά Ασία[39].

Η δεύτερη αβελτηρία εντοπίζεται στην αμετροέπεια της σύζευξης του αξονικού πολιτικού στόχου με το σύνολο των διατιθέμενων μέσων. Οι μετανοεμβριανές ελληνικές κυβερνήσεις οριοθετώντας ως κεντρικό πολιτικό τους στόχο την εθνική ολοκλήρωση, όχι μόνο συνέχισαν τη στρατιωτική εμπλοκή της Ελλάδας στη Μικρά Ασία, αλλά μεγέθυναν την ένταση-έκταση του πολιτικοστρατιωτικού τους εγχειρήματος. Ως κύριο μέσο για την επίτευξη του εν λόγω στόχου επιλέχθηκε η χρήση της στρατιωτικής ισχύος, εφαρμόζοντας μια επιθετική στρατιωτική στρατηγική, άμεσης προσέγγισης, για την επιβολή της πολιτικής τους βουλήσεως στο κεμαλικό καθεστώς. Εξ αναγκαιότητας, λόγω απουσίας συντελεστών εξωτερικής εξισορρόπησης, η Αθήνα θα αναγάγει τη στρατιωτική ισχύ σε κεντρικό μέσο της υψηλής της στρατηγικής[40]. Παρεπόμενα η οικονομικοκοινωνική συρρίκνωση του ελληνικού κράτους, λόγω της μακροχρόνιας – συστηματικής άντλησης οικονομικών πόρων – ανθρώπινου δυναμικού και η υπέρβαση του σημείου κορύφωσης των Ελληνικών επιθετικών επιχειρήσεων στρατηγικής στη Μικρά Ασία (Ιούλιος - Αύγουστος 1921) οδήγησαν στη στρατηγική υπερεπέκταση της ελληνικής υψηλής στρατηγικής[41].

Αναλυτικότερα, η ελληνική πολιτικό-στρατιωτική ηγεσία παρωθείτε στη διεξαγωγή ενός πολέμου παρεμπόδισης, αφενός για την αποτροπή του ενδεχόμενου αλλαγής της ισορροπίας ισχύος και συμφερόντων υπέρ του κεμαλικού κινήματος και αφετέρου για την κατοχύρωση εδαφικών κερδών[42]. Για τον λόγο αυτό η κυβέρνηση του Ν. Καλογερόπουλου αποφασίζει την επανέναρξη και εντατικοποίηση των επιθετικών στρατιωτικών επιχειρήσεων της Ελληνικής Στρατιάς της Μικράς Ασίας, (Μάρτιος 1921) με στρατιωτικό στόχο την εκμηδένιση των κεμαλικών στρατιωτικών δυνάμεων[43]. Οι επιθετικές στρατιωτικές επιχειρήσεις συνεχίσθηκαν, κλιμακώθηκαν και ολοκληρώθηκαν τον Ιούνιο-Ιούλιο του 1921, με απότοκο την κατάληψη-κατοχή από τον ελληνικό στρατό της γραμμής Εσκή Σεχήρ-Κιουτάχειας-Αφίον Καρα Χισάρ. Συνακόλουθα μετά από δύο πολεμικά συμβούλια (στην Κιουτάχεια) μεταξύ αξιωματούχων της

39. Δ. Τσιριγωτης, *Η Ελληνική Στρατηγική στη Μικρά Ασία, 1919-1922, ό.π.*, σσ. 422-423.

40. Δ. Τσιριγωτης, *Η Ελληνική Στρατηγική στη Μικρά Ασία, 1919-1922, ό.π.*, σσ. 295-296.

41. Για ενδελεχή ανάλυση βλ. Dionysis Tsirigotis, «The impact of the excess of the culminating point of attack of the Greek military strategy on the outcome of the Greek campaign in Asia Minor (August 1921-August 1922)», *Defensor Pacis, τόμ.* 24, (Ιούνιος 2009).

42. Ι.Δ. Πασσα, *Η Αγωνία ενός Έθνους*, Αθήναι 1925, σσ. 190-191.

43. Δ. Τσιριγωτης, *Η Ελληνική Στρατηγική στη Μικρά Ασία, 1919-1922, ό.π.*, σσ. 296-297.

ελληνικής πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας και του βασιλιά Κωνσταντίνου, για την αξιολόγηση της διαμορφωθείσας κατάστασης στο θέατρο του πολέμου, αποφασίσθηκε (στο δεύτερο συμβούλιο[44]), η προέλαση της Ελληνικής Στρατιάς προς τον Σαγγάριο και ενδεχομένως μέχρι και την Άγκυρα (εάν και εφόσον καθίστατο εφικτό υπό τη βάση των διαμορφωμένων συνθηκών στο θέατρο του πολέμου)[45].

Αντίστοιχα και στο βαθμό που η εφαρμογή της στρατιωτικής στρατηγικής συναρτούνταν από την οικονομική βάση του Ελληνικού κράτους, οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις θα χρησιμοποιήσουν τη διπλωματική διάσταση της υψηλής στρατηγικής για την εξεύρεση οικονομικών πόρων. Μέσω της διπλωματικής προσέγγισης της Βρετανίας θα επιζητηθεί η σύναψη δανείου στην αγορά του Λονδίνου. Παρά την ευόδωση των διπλωματικών διαπραγματεύσεων η έκδοση του δάνειου των 15 εκατομμυρίων λιρών δεν θα πραγματοποιηθεί[46].

Από τις ανωτέρω επισημάνσεις καταγράφεται, (ως τρίτο πρόβλημα) ο υψηλός βαθμός τρωτότητας της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής, αποτέλεσμα της επιχειρησιακής και τακτικής αδυναμίας της Ελληνικής στρατιωτικής στρατηγικής να υπερκεράσει τους θεμελιώδεις παράγοντες της τριβής και της ομίχλης του πολέμου[47]. Οι εν λόγω παρεμβαίνουσες μεταβλητές εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια των επιθετικών επιχειρήσεων της Ελληνικής Στρατιάς πέρα από τον Σαγγάριο (Ιούλιος - Αύγουστος 1921) και κορυφώθηκαν την περίοδο της αντεπίθεσης των κεμαλικών στρατιωτικών δυνάμεων τον Αύγουστο του 1922[48]. Με διαφορετικά λόγια, η στρατηγική αποτελεσματικότητα της επιχειρησιακής δράσης της Ελληνικής Στρατιάς στη Μικρά Ασία υπονομεύθηκε, εκτός από την επίτευξη επιχειρησιακού αιφνιδιασμού από τον Κεμάλ κατά την έναρξη της τουρκικής αντεπίθεσης, από τον παράγοντα του τυχαίου, του απρόβλεπτου, του λάθους και της ατελούς και λανθασμένης λειτουργίας της διαδικασίας συλλογής-αξιολόγησης πληροφοριών[49].

---

44. Π. Παναγακος, *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Δεκαετίας, 1912-1922*, Αθήναι 1960, σ.σ. 477-478.

45. Π. Παναγακος, *Συμβολή εις την Ιστορίαν της Δεκαετίας, 1912-1922*, *ό.π.*, σ.σ. 478-479.

46. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, first series, vol. XVII, *ό.π.*, No. 549, υποσημ. 3 και No. 741, υποσημ. 2.

47. Για ανάλυση του παράγοντα της τριβής και της ομίχλης του πολέμου βλ. M. Howard & P. Paret (επιμ., μτφ.), Carl von Clausewitz, *On War*, Princeton 1989: Princeton University Press, σσ. 101-2, 119-121. Για εμπειρική επαλήθευση βλ. Διονύσης Τσιριγώτης, *Εναλλακτικές στρατηγικές των λιγότερο ισχυρών κρατών στο διεθνές σύστημα των νεότερων χρόνων*, *ό.π.*, σσ. 590-1.

48. Δ. Τσιριγωτης, «Η μάχη του Δορύλαιου και οι επιθετικές επιχειρήσεις πέρα από το Σαγγάριο», *Αεροπορική Επιθεώρηση* 125, (Αύγουστος 2022), σσ. 82-99.

49. Αναλυτικότερα, βλ. Γ. Σπυριδωνος, *Πόλεμος και ελευθερίαι*, *ό.π.*, σσ. 197-8.

Τέταρτο και εξίσου σημαντικό πρόβλημα ήταν η ανορθολογική και αντιπαραγωγική συνύφανση των όψεων-διαστάσεων της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής. Η αχίλλειος πτέρνα της υψηλής στρατηγικής των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων αποκρυσταλλώνεται στην αποτυχία της εσωτερικής διασύνδεσης των πολλαπλών της διαστάσεων, με συνεπακόλουθο την αλληλοϋπονόμευση και αλληλοεξουδετέρωσή τους κατά την εφαρμογή τους. Για παράδειγμα, η ελληνική στρατιωτική στρατηγική υπονόμευσε την αποτελεσματικότητα της ελληνικής διπλωματικής στρατηγικής, από τη στιγμή που η αντιβενιζελική πολιτική ηγεσία εγκατέλειψε το πεδίο των διαπραγματεύσεων και προσέφυγε στη συστηματική χρήση της στρατιωτικής ισχύος. Παρεπόμενο ήταν η αποδυνάμωση της διεθνούς θέσης της Ελλάδας και αντίστροφα, η ενίσχυση της διαπραγματευτικής θέσης του Κεμάλ. Ειδικότερα, μετά από ένα παρατεταμένο χρονικό διάστημα, (Φεβρουάριος - Μάρτιος 1921) διαπραγματεύσεων, μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων μερών, Ελλάδας-Τουρκίας και των Συμμαχικών δυνάμεων, στο Λονδίνο, (17.2/12.3.1921), η ομώνυμη Διάσκεψη κατέληξε σε σχέδιο απόφασης για την τροποποίηση των όρων της συνθήκης των Σεβρών[50]. Το αναμορφωμένο σχέδιο για την τροποποίηση της Συνθήκης εμπεριείχε ευμενείς πολιτικούς-οικονομικούς όρους για την Τουρκία, μεταξύ των οποίων[51]:

α) Διεθνής αναγνώριση μέσω της ένταξής της στην Κοινωνία των Εθνών.
β) Διατήρηση της Κωνσταντινούπολης – εγκατάσταση τουρκικού στρατού και διασφάλιση του πολιτικού ελέγχου των Στενών.
γ) Ενίσχυση της τουρκικής στρατιωτικής και ναυτικής ισχύος.
δ) Οικονομικά προνόμια.
ε) Υπαγωγή της Σμύρνης στην τουρκική πολιτική κυριαρχία.

Η Ελληνική πολιτική ηγεσία, ακολουθώντας τη διπλωματική αρχή της μετριοπάθειας και της αυτοσυγκράτησης[52], αποδέχθηκε εν μέρει τις προτάσεις της διασκέψεως (6/19.3.1921). Ωστόσο λόγω της σθεναρής πολιτικής στάσης της κεμαλικής κυβέρνησης[53] και της κατευναστικής πολιτικής παροχών και πλεονεκτημάτων από τις Μεγάλες Ευρωπαϊκές δυνάμεις, οι διαμεσολαβητικές προσπάθει-

50. Για μια συγκριτική ανάλυση των υπομνημάτων των Συμμαχικών Δυνάμεων περί τροποποίησης της Συνθήκης των Σεβρών, κατά τις διασκέψεις του Λονδίνου και του Παρισιού του 1921, βλ. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, first series, vol. XVII, *ό.π.*, σσ. 536-556.

51. Ξ. Στρατηγος, *Η Ελλάς εν Μικρά Ασία*, *ό.π.*, σελ. 177-178.

52. Βλέπε σχετικά M.Wight, *Διεθνής Θεωρία*, Αθήνα, 1998 Ποιότητα, σελ. 236.

53. Η Κεμαλική πολιτική ηγεσία, ενεργώντας με γνώμονα την ενίσχυση της σχετικής ισχύος και κατ' επέκταση της διαπραγματευτικής της θέσεως, έθεσε ως αδιαπραγμάτευτο όρο για την αποδοχή της ανακωχής την άμεση εκκένωση της Μικράς Ασίας από τον ελληνικό στρατό, πριν από την έναρξη των διαπραγματεύσεων. Βλ. σχετικά, *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, first series, vol. XVII, *ό.π.*, No.583, 584, 585.

ες για ανακωχή οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο, με αποτέλεσμα την αποδυνάμωση του μέτρου αποτελεσματικότητας της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής.

Τοιουτοτρόπως, η πολιτική απόφαση της κυβέρνησης του Π. Πρωτοπαπαδάκη (Ιούλιος 1922) για την εφαρμογή μίας επιθετικής στρατιωτικής στρατηγικής με αντικειμενικό στρατιωτικό στόχο την καταστροφή του κέντρου βάρους του αντιπάλου – Κωνσταντινούπολη[54] – αφενός εμβάλλονταν από την απίσχνασή της οικονομικής της ισχύος[55], και αφετέρου εξουδετερωνόταν από την πολιτική απόφαση των συμμαχικών δυνάμεων να αποκρούσουν βίαια κάθε στρατιωτική ενέργεια προς την κατεχόμενη από τα διασυμμαχικά στρατεύματα ζώνη της Κωνσταντινούπολης[56].

Γενικότερα, η αδιάλειπτη και αποκλειστική χρήση της στρατιωτικής ισχύος για την επίτευξη του θεμελιώδους πολιτικού στόχου, καταδεικνύει το υψηλό κόστος εφαρμογής της σε συνάρτηση με τα προσδοκώμενα οφέλη. Το απόλυτο και σχετικό κόστος της Ελλάδας μετουσιώνεται σε στρατιωτικό, οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Ειδικότερα, η Ελληνική στρατιωτική στρατηγική αποδιαρθρώθηκε από την επιθετική στρατιωτική στρατηγική εκμηδένισης που εφάρμοσε ο Κεμάλ τον Αύγουστο του 1922. Το σύνολο σχεδόν της Ελληνικής Στρατιάς της Μικράς Ασίας υπέστη βαρύτατες απώλειες σε έμψυχο δυναμικό και αρκετές μονάδες του αιχμαλωτίστηκαν από τον αντίπαλο[57]. Προηγουμένως η υπέρ-εξάντληση των στρατιωτικών-οικονομικών πηγών ισχύος και του έμψυχου δυναμικού της Ελλάδας, απόρροια της στρατιωτικής στρατηγικής εξουθένωσης που εφάρμοσε ο Κεμάλ, από τον Σεπτέμβριο του 1919 μέχρι και τον Ιούλιο του 1922 είχαν οδηγήσει στην οικονομικοστρατηγική της υπερεπέκταση[58].

---

54. Βλ. Δ. Τσιριγωτης, *Εναλλακτικές στρατηγικές των λιγότερο ισχυρών κρατών στο διεθνές σύστημα των νεότερων χρόνων*, *ό.π.*, κεφ. 5.2.2.4.

55. Ο Έλληνας πρωθυπουργός Δ. Γούναρης είχε προδηλώσει τον Φεβρουάριο του 1922 το οικονομικό αδιέξοδο στο οποίο είχε περιέλθει η Ελλάδα: «Εν τω μεταξύ πληροφορούμαι εξ Αθηνών ότι οι πόροι του Δημόσιου Ταμείου εξαντλούνται σήμερα». Δ. Τσιριγωτης, *Η Ελληνική Στρατηγική στη Μικρά Ασία*, *1919-1922*, *ό.π.*, σσ. 277, υποσημείωση 72.

56. Μ. Ροδας, *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασία*, Αθήνα 1950, Κλεισιούνη, σελ. 323.

57. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων του Σαγγάριου (Ιούλιος 1921), «οι συνολικές απώλειες της Στρατιάς έφθασαν στον αριθμό 23.608 από τους οποίους οι 3.879 νεκροί (224 αξιωματικοί και 3655 οπλίτες). Σε αυτούς πρέπει να προστεθούν οι 376 αγνοούμενοι οι οποίοι – σε αυτή τη μάχη – δεν είναι ζωντανοί αιχμάλωτοι. Οι τραυματίες του Σαγγάριου φθάνουν τους 19.353 (735 αξιωματικοί, 18.618 οπλίτες)», βλ. Φ. Γρηγοριαδης, *Διχασμός-Μικρά Ασία*, *τόμ.* Β΄, Αθήνα 1971, Κεδρηνός, σσ. 85-86.

58. Χαρακτηριστικά ο Α. Διομήδης ανέφερε: «Τὸ δημόσιο χρέος μας ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1920 μέχρι τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1922, ἤτοι ἐντὸς δεκαπενταμήνου, αὐξήθηκε μὲ τὴν ἀνάληψη δανείων κατὰ 1.672.000.000 δρχ [...]». Α. Διομηδης, *Τα οικονομικά της Ελλάδος. Προ και μετα την 1ην Νοεμβρίου 1920*, Αθήνα 1922, σελ. 58.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά, η απουσία μίας ορθολογικά διαμορφωμένης και συνεκτικά συγκροτημένης πρότασης υψηλής στρατηγικής ήταν η αξονική αιτία της στρατηγικής ήττας της Ελλάδας στη Μικρά Ασία και της εκρίζωσης του αέναου εθνικού στόχου της Μεγάλης Ιδέας. Αντίστοιχα, μέρος της ευθύνης, καταλογίζεται και στον θεσμό της βασιλείας, η παρέμβαση του οποίου ήταν καταλυτική όχι μόνο στη διεθνή απονομιμοποίηση του κεφαλαιώδους στόχου της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής, αλλά και στην απομείωση της εσωτερικής της συνοχής – εθνικός διχασμός. Τοιουτοτρόπως οι ευθύνες του Ε. Βενιζέλου δεν σχετίζονται με την έναρξη της μικρασιατικής επιχείρησης αλλά με την πολιτική του στάση απέναντι στο θρόνο, όταν στον κορυφαίο σημείο της πολιτικής του νίκης άφησε ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία να περιορίσει στο μέγιστο δυνατό βαθμό τις εξουσίες του μονάρχη[59].

Αναλυτικότερα δύναται να εντοπίσουμε τις εγγενείς αδυναμίες της υψηλής στρατηγικής των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων υπό το πρίσμα των ακόλουθων προσδιοριστικών κριτηρίων αξιολόγησής της[60]:

1. Χαμηλός βαθμός προσαρμοστικότητας της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής στις εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες. Η υποπλασία της προορατικής ικανότητας των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων, ως αποτέλεσμα της λανθασμένης διάγνωσης-αξιολόγησης των άμεσων συστημικών απειλών (το τελεσίγραφο των δυνάμεων της Ανταντ) και η διπλωματική τους αδυναμία να εκμεταλλευτούν τα αναφυόμενα παράθυρα ευκαιρίας (προτάσεις της Αντάντ για συνθηκολόγηση κατά διάρκεια διασκέψεων του Λονδίνου, Μάρτιος & Ιούνιος 1921). Επίσης πρέπει να επισημανθεί η πολιτικοδιπλωματική τους αδυναμία να οργανώσουν και να κινητοποιήσουν τα αντικεμαλικά κινήματα αντίστασης και κυρίως το κίνημα της Εθνικής Μικρασιατικής Άμυνας – της οργάνωσης των μικρασιατικών πληθυσμών – για να συνδράμουν την Ελληνική Στρατιά Μικράς Ασίας[61].

2. Η ανορθολογική διασύνδεση του πολιτικού στόχου με τα διαθέσιμα μέσα. Η στρατηγική επιλογή των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων να επιβάλουν την πολιτική τους βούληση στο κεμαλικό καθεστώς χρησιμοποιώντας μια επιθετική

---

59. Βλ. Ευαγγελος Κοροβινης, *Η νεοελληνική φαυλοκρατία*, Αθήνα 2008, Αρμός, σελ. 61.

60. Δ. Τσιριγωτης, *Η Ελληνική Στρατηγική στη Μικρά Ασία, 1919-1922, ό.π.*, σσ. 391-426.

61. Βλ. Στρατηγός Κούτσης [Κωνσταντινούπολη] προς το ελληνικό υπουργείο Άμυνας, (1713), 16.9.1921. Βότσης [Κων/πολη] προς το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών, (57), 13/26.9.1921. «Προσπάθειες οργάνωσης αντι-κεμαλιστικών κινημάτων στη Μικρά Ασία», Αρχείο ΥΠ.ΕΞ./Υ.Δ.Ι.Α, 1921.

στρατιωτική στρατηγική βασισμένη αποκλειστικά στην εσωτερική στρατιωτική και οικονομική ισχύ οδήγησε στην υπερεπέκταση-υπερεξάπλωση της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής και συνεπακόλουθα στην κοινωνικοπολιτική και οικονομική αποδιάρθρωση του Ελληνικού κράτους.

3. Ο υψηλός βαθμός τρωτότητας της αντιβενιζελικής υψηλής στρατηγικής, ως συνέπεια της επιχειρησιακής και τακτικής αδυναμίας της στρατιωτικής στρατηγικής να υπερβεί τους θεμελιώδεις παράγοντες της τριβής και της ομίχλης του πολέμου, που παρουσιάστηκαν κυρίως κατά τις επιθετικές επιχειρήσεις προς τον Σαγγάριο (Ιούλιος - Αύγουστος 1921) και κορυφώθηκαν με την αντεπίθεση των κεμαλικών στρατιωτικών δυνάμεων τον Αύγουστο του 1922.

4. Η ανορθολογική και αντιπαραγωγική συνύφανση των εναλλακτικών διαστάσεων της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής. Η αχίλλειος πτέρνα της υψηλής στρατηγικής των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων αποκρυσταλλώνεται στην αποτυχία διασύνδεσης των εναλλακτικών διαστάσεων της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής. Για παράδειγμα, η ελληνική στρατιωτική στρατηγική υπονόμευσε την αποτελεσματικότητα της ελληνικής διπλωματικής στρατηγικής στη διάσκεψη του Λονδίνου (Φεβρουάριος - Μάρτιος 1921). Η αντιβενιζελική κυβέρνηση ξεκίνησε επιθετικές επιχειρήσεις παρά τις υποδείξεις της Αντάντ και τις προτροπές για συμφιλίωση και συνθηκολόγηση με την κυβέρνηση του Κεμάλ.

5. Η απομείωση του μέτρου αποτελεσματικότητας της Ελληνικής υψηλής στρατηγικής. Η αδιάλειπτη-αποκλειστική και άνευ όρων χρήση της στρατιωτικής ισχύος για την επίτευξη του θεμελιώδους πολιτικού στόχου οδήγησε σε ένα ανυπέρβλητο οικονομικοστρατιωτικό και κοινωνικοπολιτικό κόστος.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΤΣΟΥΠΡΟΥ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑΣ: Η ΔΟΚΙΜΙΑΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΒΙΩΜΑ ΚΑΙ Η ΜΥΘΟΠΛΑΣΤΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ

«Η προσαρμογή στις περιστάσεις ήταν πάντα το έμβλημα
των Μικρασιατών, για να μπορέσουν να επιβιώσουν
και να σταδιοδρομήσουν μέσα στην τουρκική αυτοκρατορία. Φυσικά,
δεν τολμώ να πω πως είμαι πρόσφυγας.»
«Οι Αθηναίοι μάς συμπεριφέρονται ανάλογα με τα πολιτικά
τους φρονήματα – ως πρόσφυγες οι βενιζελικοί,
ως «πρόσφυγκες» οι βασιλόφρονες...»[1]

Ο πεζογράφος Τάσος Αθανασιάδης διέγραψε με την συγγραφική πορεία του έναν κύκλο, ο οποίος για πολλούς κριτικούς και αναγνώστες δεν είναι εμφανής, γι' αυτό και δεν έχει αναδειχθεί ιδιαίτερα. Αυτός ο κύκλος αφορά στην Μικρασιατική καταγωγή του και στο πώς αυτή αποτυπώθηκε στο λογοτεχνικό έργο του. Ο Τ. Αθανασιάδης έγινε γνωστός με τα μυθιστορή-

1. Βλ. Τασου Αθανασιαδη, *Τα Παιδιά της Νιόβης*, γ' τόμ., Αθήνα 1995, Βιβλιοπωλείον τής "Εστίας", σσ. 105-106 και σελ. 45 αντίστοιχα. Οι καταχωρίσεις προέρχονται από το «ημερολόγιο του κυρίου Τρύφωνα Ιωαννίδη»: η πρώτη, καταγεγραμμένη στην Πάτρα, στις 23.11.1922 και η δεύτερη, καταγεγραμμένη στην Αθήνα, στις 20.9.1922. Ο Τρύφων Ιωαννίδης ήταν πραγματικό πρόσωπο (όπως και πολλά άλλα από τα συμμετέχοντα στην μυθιστορηματική δράση ή απλώς εμφανιζόμενα σε κάποιες από τις σελίδες της), φίλος των γονιών τού συγγραφέα και συμπαραστάτης του υιού, ακόμη και στα πρώτα βήματα της σταδιοδρομίας του. Ως αληθινός «λόγιος», δε, όπως είναι το προσωνύμιό του στο μυθιστόρημα, ο Τρύφων Ιωαννίδης είχε πράγματι συγγράψει μια μικρή μελέτη με πληροφορίες για το Σαλιχλί, η οποία, μάλιστα, δημοσιεύτηκε με το όνομά του, Τρυφων Ι. Ιωαννιδης, «Αναμνήσεις από το Σαλιχλή», *Μικρασιατικά Χρονικά* / Σύγγραμμα Περιοδικόν, Εκδιδόμενον υπό τού τμήματος Μικρασιατικών Μελετών τής Ενώσεως Σμυρναίων, Τόμος Όγδοος, Αθήναι, 1959, σσ. 377-384. Το αντίστοιχο «Ανάτυπον» που βρίσκεται / ανήκει στην Βιβλιοθήκη – «Αρχείο Τάσου Αθανασιάδη» συνοδεύεται από την ακόλουθη χειρόγραφη / ιδιωτική Αφιέρωση: «Στον εκλεκτόν συμπατριώτην μου κ. Τάσσον (sic) Αθανασιάδην, για τον οποίον είμαι πολύ υπερήφανος» (ακολουθεί η υπογραφή τού Τρύφωνα Ιωαννίδη). Στοιχεία από αυτήν την μικρή μελέτη ενετάχθησαν, όπως ήταν φυσικό, και στις σελίδες τού μυθιστορήματος· πρβλ. π.χ. Τασου Αθανασιαδη, *Τα Παιδιά της Νιόβης*, β' *τόμ.*, Αθήνα 1988, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", σσ. 24-25 και Τρυφων Ι. Ιωαννιδης, «Αναμνήσεις από το Σαλιχλή», *ό.π.*, σσ. 377-378, 380-381.

ματά του, τα οποία, εκτός, βέβαια, του τελευταίου, είναι τοποθετημένα σε περιοχές τού Ελλαδικού χώρου: στην Αθήνα *Οι Πανθέοι*, σε ένα "συνθετικό" νησί των Κυκλάδων *Η Αίθουσα του Θρόνου*, στην Πάτρα και στο Αίγιο *Οι Φρουροί της Αχαΐας*, στην Αθήνα *Οι Τελευταίοι Εγγονοί*. Με το *Τα Παιδιά της Νιόβης*, όμως, και σε ηλικία 70 και πλέον ετών, ο Αθανασιάδης αποφασίζει να μιλήσει για τον τόπο τής καταγωγής του αλλά και για τις προσωπικές και οικογενειακές εμπειρίες του πριν, κατά την διάρκεια και τον πρώτο καιρό μετά την Μικρασιατική Καταστροφή[2].

Πού τοποθετείται, όμως, χρονολογικά, ο πεζογράφος Τάσος Αθανασιάδης στην Ιστορία της Νεότερης Ελληνικής Λογοτεχνίας, ως προς αυτό που συνήθως αποκαλούμε «γενιά» (με όλες τις επιφυλάξεις που συνοδεύουν τον όρο); Ο ίδιος θεωρούσε ως γενιά του την γενιά που άρχιζε να δίνει το έργο της στην δεκαετία 1940-1950, γι' αυτό και αντέδρασε στον χαρακτηρισμό του ως «ύστατου εκπροσώπου τής γενιάς τού Τριάντα»[3]. Υπήρξαν, όμως, και κάποιοι κριτικοί στο παρελθόν (ένας εξ αυτών ήταν και ο Άρης Δικταίος)[4], οι οποίοι, συμφωνώντας περισσότερο με τον ίδιο τον συγγραφέα, μίλησαν για «πρώτη μεταπολεμική γενιά». Στην πραγματικότητα, πρόκειται για μία κατάσταση μεικτή, όπου, ενώ ο συγγραφέας συμπορεύτηκε πνευματικά και ηλικιακά με την Γενιά του Τριάντα, έδωσε το έργο του από την δεκαετία του '40 και ύστερα, καθώς προτίμησε να εξασφαλιστεί πρώτα επαγγελματικά (εργάστηκε αρχικά ως δικηγόρος και στην συνέχεια σε διοικητική θέση στο Εθνικό Θέατρο, από το 1945 έως το 1972 – εργασία που του έδινε την δυνατότητα να ασχολείται παράλληλα με το δημιουργικό του έργο)[5] και κατόπιν να αποτολμήσει μία συγγραφική σταδιοδρομία.

---

2. Η προαναφερθείσα έννοια/ εικονοποίηση του κύκλου αποσαφηνίζεται μέσω του γεγονότος ότι δεν ήταν ετούτη η πρώτη φορά κατά την οποία ο συγγραφέας άντλησε από τον τόπο και τις εμπειρίες των παιδικών του χρόνων τα θέματα των λογοτεχνικών κειμένων του. Η απόδειξη για αυτό βρίσκεται στην μικρή συλλογή με τον τίτλο *Στο πρώτο σκαλί*, η οποία, βέβαια, διόλου τυχαία, εκδόθηκε πολύ αργότερα από τον χρόνο συγγραφής των διηγημάτων και περιλαμβάνει πρωτόλεια διηγήματα, δημοσιευμένα στον Τύπο, περιοδικό και ημερήσιο, όταν ο Τάσος Αθανασιάδης ήταν «σε πολύ νεαρή ηλικία» (βλ. Τασος Αθανασιαδης, *Στο πρώτο σκαλί*, Σειρά «Γραφές της Αθωότητας», Αθήνα 2002, Ελληνικά Γράμματα). Μεταξύ αυτών των πρωτόλειων διηγημάτων, τα οποία συγκεντρώθηκαν εκ των υστέρων και καθ' υπόδειξιν τού συγγραφέα, υπάρχουν κάποια που συνδέονται με το μυθιστόρημα *Τα Παιδιά της Νιόβης*, μέσω της επανάληψης χωρίων ή μέσω σύντομων αναφορών (βλ. αναλυτικά στο δοκίμιό μου: «Ο Μικρασιάτης Τάσος Αθανασιάδης: Ο κύκλος και η αναστροφή», *Ο Σίσυφος* 7 (Ιαν.-Ιούν. 2014), σσ. 101-108).

3. Για το συγκεκριμένο ζήτημα, βλ. αναλυτικά στο δοκίμιό μου «Ο μυθιστοριογράφος Τάσος Αθανασιάδης και η θέση του στη Νεοελληνική Λογοτεχνία», *Νέα Εστία* 1858 (Ιούνιος 2013), σσ. 124-136.

4. Βλ. στο Άρης Δικταιος, *Αναζητητές προσώπου*, Αθήναι 1963, Εκδοτικός οίκος Γ. Φέξη,, σσ. 145-152.

5. Βλ. σχετικά και στο Σταυρουλα Γ. Τσουπρου, *Τάσος Αθανασιάδης «Με τα μάτια της γενιάς μας»*, Αθήνα 2007, Εκδόσεις Γρηγόρη, σελ. 17.

Μέλος τής διάσημης Γενιάς, λοιπόν, και ο Τάσος Αθανασιάδης; Επίγονος έστω; Και σε τι διαφέρει από αυτήν αλλά και από ό,τι προηγήθηκε αυτής ή της εναντιώθηκε; Στην παρούσα περίσταση, θα περιοριστούμε σε μία σύντομη αντιπαραβολή με το ένα από τα τρία "σκέλη" τής ως άνω Γενιάς, την «Αιολική Σχολή» (πάντως, ο συγγραφέας μοιράστηκε κάποια χαρακτηριστικά και με τα άλλα δύο "σκέλη": τον «αστικό ρεαλισμό» και τους «μοντερνιστές»), καθώς σχετίζεται με την μικρασιατική καταγωγή του, γεγονός το οποίο, πολύ συχνά, και τουλάχιστον έως πριν από την προβολή τής ομώνυμης με το τελευταίο του μυθιστόρημα σειράς[6], *Τα Παιδιά της Νιόβης*, προκαλούσε έκπληξη στο αναγνωστικό του κοινό όταν το πληροφορούνταν, καθώς σε κανένα από τα προηγούμενα μυθιστορήματά του δεν υπήρχαν στοιχεία εμφανή που να παραπέμπουν εκεί. Αυτή η καταγωγή, λοιπόν, θα μπορούσε να τον εντάξει, έστω ως αργοπορημένο επίγονο, στην «Αιολική Σχολή», που για χάρη του ίσως να μετονομαζόταν σε «Μικρασιατική» για να περιλαμβάνει και την Ιωνία, από όπου καταγόταν ο ίδιος. Αλλά ο Τ. Αθανασιάδης καθόλου δεν θα ταίριαζε με το "κλίμα" αυτής της Σχολής και όχι μόνον επειδή οι δύο πρώτοι από την βασική πεντάδα που την αποτελεί (Στρατής Δούκας, Ηλίας Βενέζης, Στράτης Μυριβήλης, Φώτης Κόντογλου) έκαναν την εκδοτική τους εμφάνιση με αφηγήσεις που αναφέρονταν στην Μικρασιατική Καταστροφή (ο Τ. Αθανασιάδης το έκανε, όπως προαναφέρθηκε, περισσότερο από 60 χρόνια μετά). Ούτε επειδή από τον νεότερο εξ αυτών (τον Ηλία Βενέζη) είχε διαφορά σχεδόν 10 χρόνια. Αλλά, κυρίως, επειδή την ομάδα αυτήν των λογοτεχνών την ένωνε «ο βαθύς σεβασμός προς τις παραδόσεις τής ελληνικής αγροτικής ζωής» (κάτι που δεν ανήκε στα άμεσα ενδιαφέροντα του Τ. Αθανασιάδη) και, ταυτόχρονα, «η αντίθεση προς τον νεοφερμένο, δυτικότροπο αστικό πολιτισμό» (ο οποίος, όμως, εκείνου τού ασκούσε ακαταμάχητη γοητεία). Ο Τ. Αθανασιάδης επέλεξε μια θεματολογία διαφορετική, στο μεγαλύτερο μέρος τής συγγραφικής του πορείας, και δεν επεδίωξε να γράψει για την συλλογική εμπειρία μιας κοινότητας (αν και κατάφερε να αποδώσει θαυμαστά, σύμφωνα με την κριτική, τον αγώνα του Αλβανικού Μετώπου, στο τρίτο βιβλίο των *Πανθέων*, την *Κερκόπορτα*), ούτε αναζήτησε την ομαδική και αυθεντική φωνή, όπως έκανε η «Αιολική Σχολή» ή, με τον δικό του τρόπο, ο Παντελής Πρεβελάκης. Δεν επέμεινε (χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν την σεβόταν) στην έννοια της «παράδοσης» και στην σωτηρία που πιθανώς να ερχόταν από εκεί, ενώ τα επαρχιακά σκηνικά που επέλεξε για δύο τουλάχιστον από τα μυθιστορήματά του δεν επελέγησαν για τους ίδιους λόγους για τους οποίους είχαν επιλέξει τα δικά τους αγροτικά ή επαρχιακά σκηνικά οι άλλοι συγγραφείς.

---

6. Το εν λόγω σήριαλ, πάντως, δεν σεβάστηκε ούτε το πνεύμα ούτε το γράμμα τού βιβλίου· βλ. ενδεικτικά στο άρθρο μου «Το έργο του Τάσου Αθανασιάδη», *Η Καθημερινή* φ. 26.396 (3 Οκτωβρίου 2006), σελ. 14.

Μια γρήγορη, αναγκαστικά, ματιά στην ερευνητική κατεύθυνση της ειδολογικής τοποθέτησης των μυθιστορημάτων, από την άλλη, οδηγεί στην διαπίστωση της επίδρασης που άσκησε στο έργο τού Τάσου Αθανασιάδη το «επιστολογραφικό μυθιστόρημα» του 18ου αιώνα, καθώς, στα μυθιστορήματά του υιοθετούνται τόσο η αλληλογραφία όσο και το ημερολόγιο, τα οποία, μάλιστα, συχνά συνυπάρχουν στην ίδια καταγραφή (δηλαδή, ο ήρωας ή η ηρωίδα στέλνουν μία επιστολή, η οποία ταυτόχρονα αποτελεί και απόσπασμα από το ημερολόγιό τους). Να διευκρινιστεί ότι τόσο τα ημερολογιακά ένθετα, όσο και οι παντός είδους επιστολές και σημειώματα που "συγγράφουν" οι ήρωες και οι ηρωίδες τού Τ. Αθανασιάδη εντάσσονται, βέβαια, στο είδος τού πλασματικού ημερολογίου. Διαπιστώνεται, δε, ότι, ως προς το "ένθετο" ημερολόγιο γενικά, η συγγραφική πορεία τού Τ. Αθανασιάδη υπήρξε εξελικτική, κάτι το οποίο αφορά ιδιαιτέρως την παρούσα Ανακοίνωση, αφού, στο μυθιστόρημα *Τα Παιδιά της Νιόβης*, ο συγγραφέας κατέληξε να παραχωρήσει (στο "ένθετο" ημερολόγιο) τα δύο τρίτα τού συγκειμένου, καθώς, πέραν τού τριτοπρόσωπου αφηγητή, υπάρχουν εδώ δύο επιπλέον (ημερολογιακές εκείνες) «φωνές», οι οποίες, παρεμπιπτόντως, βρίσκονται σε μάλλον αποκλίνουσες πορείες, όχι, βέβαια, όσον αφορά στο αφηγούμενο υλικό, αλλά όσον αφορά στον τρόπο αφήγησής του. Στο «αφήγημα περί παιδικής ηλικίας»[7] τού Στέργιου υπερτερεί το μυθοπλασιακό στοιχείο και το ημερολογιακό πρότυπο είναι αυτό τού journal intime (προσωπικό ημερολόγιο), ενώ στο ημερολόγιο του Τρύφωνα Ιωαννίδη, που, σε αντίθεση με το προηγούμενο, αναγγέλλεται πάντοτε ως τέτοιο (ενώ η αφήγηση του Στέργιου ξεχωρίζει μόνον από τα πλάγια τυπογραφικά στοιχεία), η μίμηση του ημερολογιακού προτύπου που επιτυγχάνεται πλησιάζει περισσότερο στην μορφή τού εξωτερικού ημερολογίου (journal externe). Ο Τ. Αθανασιάδης επέλεξε ως προσωπική του αφηγηματική τεχνική, μεταξύ και άλλων, βέβαια, τεχνικών, την ημερολογιακή γραφή, διότι το αίτημα της περιρρέουσας λογοτεχνικής ατμόσφαιρας του Μεσοπολέμου για την μυθιστορηματική απόδοση του εσωτερικού ανθρώπου υπήρξε και δικό του αίτημα και ανάγκη.

Η πηγή τού τίτλου τού συγκεκριμένου έργου (όπως και των υπόλοιπων μυθιστορημάτων τού Τάσου Αθανασιάδη) "κρύβεται" εντός τού συγκειμένου και, μάλιστα, ο συγγραφέας επανέρχεται σε αυτήν, σχεδόν εμμονικά, συνολικά πέντε φορές μέσα στους δύο πρώτους τόμους. Πρόκειται για τον γνωστό μύθο τής μαρμαρωμένης Νιόβης, της κόρης τού Τάνταλου και αδελφής τού Πέλοπα:

7. Βλ. σχετικά στο Σταυρουλα Γ. Τσουπρου, *Το Παρακείμενο και η ...–(Δια)κειμενικότητα ως Σχόλιο στο πεζογραφικό έργο του Τάσου Αθανασιάδη (και στα 21 εγκιβωτισμένα ποιήματα του πεζογράφου)*, Αθήνα 2009, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, στην Ενότητα 2.8.1., Σημ. 3, σσ. 225-226.

Με τον Αμφίωνα, που είχε παντρευτεί, είχε κάνει επτά γιους και επτά κόρες. Ζούσε πολύ ευτυχισμένη. Μια μέρα, ο δαίμονας την έσπρωξε να καυχηθεί πως ήταν καλύτερη απ' τη Λητώ, γιατί εκείνη είχε μονάχα δυο παιδιά – την Άρτεμη και τον Απόλλωνα. Η θεά, οργισμένη απ' την προσβολή, ζήτησε απ' τα παιδιά της να την εκδικηθούνε. Η Άρτεμη σκότωσε τις κόρες της και ο Απόλλωνας τους γιους της. Μπόρεσαν και ξέφυγαν μια κόρη και ένας γιος. Τα άλλα μείναν άταφα δέκα μέρες, ώσπου τα θάψανε οι θεοί. Η Νιόβη, απαρηγόρητη, κατάφυγε στον πατέρα της τον Τάνταλο, στο Σίπυλο. Εκεί οι θεοί τη μεταμόρφωσαν σε βράχο. Κλαίει αδιάκοπα. Απ' τα δάκρυά της έχει σχηματιστεί ένα ρυάκι...[8].

Ρητή δήλωση για το γεγονός ότι η συγκεκριμένη τοποθεσία τού ενέπνευσε τον τίτλο τού μυθιστορήματος γίνεται από τον συγγραφέα (και) στο βιβλίο του *Ελεγειακό Οδοιπορικό. Το χρονικό του ταξιδιού στην γενέτειρά μου*, λειτουργώντας ταυτόχρονα και ως επιβεβαίωση του αυτοβιογραφικού στοιχείου:

Το ανηφόρισμά μας στην τοποθεσία τού βράχου τής Νιόβης, έξω απ' την πόλη, είχε για μένα σημασία συμβολική αφού μου είχε εμπνεύσει τον τίτλο τού μυθιστορήματός μου *Τα παιδιά της Νιόβης*. Καθώς περνούσα παιδί με το τραίνο απ' τα σύνορα της Μαγνησίας, η μορφή μιας γυναίκας σε στάση γυρτή – με τη βοήθεια και της φαντασίας μου – μου φαινόταν ν' αχνογράφεται σε κάποια πλαγιά τού μυστικού Σίπυλου. [...] Απόγονοι των δυο παιδιών τής γιαγιάς Νιόβης (συμβολικά, της Μικράς Ασίας) ήταν τα προσφυγόπουλα, που είχαν καταφύγει στην Ελλάδα μετά τη μικρασιατική καταστροφή για να δημιουργήσουν μια καινούρια ζωή – κι εγώ μαζί τους...[9].

---

8. Βλ. στο Τασοϋ Αθανασιαδη, *Τα Παιδιά της Νιόβης*, β' τόμ., ό.π., σσ. 35-36.

9. Βλ. στο Τασος Αθανασιαδης, *Ελεγειακό Οδοιπορικό. Το χρονικό τού ταξιδιού στην γενέτειρά μου*, Αθήνα 1992, Βιβλιοπωλείον τής "Εστίας", σσ. 71-73. Αυτή η ερμηνεία τού συμβολισμού τού τίτλου, που ανήκει στο δημόσιο γραπτό επικείμενο (ως προς το συγκεκριμένο μυθιστόρημα) του συγγραφέα – ενώ αποτελεί, ταυτόχρονα, μέρος τού κειμένου ενός άλλου βιβλίου του – εντάχθηκε, τελικά, προσαρμοσμένη κατάλληλα, και στο κείμενο του μυθιστορήματος, στον τέταρτο τόμο. Αρχικά, οι 2 πρώτοι τόμοι συνιστούσαν ένα αυτοτελές όλον και αυτό το καθεστώς ίσχυσε για 7 χρόνια, από το 1988 έως το 1995, οπότε κυκλοφόρησαν ο τρίτος και ο τέταρτος τόμος. Το ταξίδι στην γενέτειρά του ο συγγραφέας το πραγματοποίησε στο ενδιάμεσο διάστημα των επτά χρόνων (συγκεκριμένα το 1990) και, ύστερα από αυτό, αποφάσισε, πειθόμενος στις παροτρύνσεις φίλων, να γράψει μια συνέχεια στους δύο πρώτους τόμους, όπου να εξιστορεί και την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Βλ. αναλυτικότερα στο Σταυρουλα Γ. Τσουπρου, *Το Παρακείμενο και η ...–(Δια)κειμενικότητα...*, ό.π., στην Ενότητα 2.8.1. Είναι, επίσης, ενδιαφέρον ότι στο *Ελεγειακό οδοιπορικό* ο Τάσος Αθανασιάδης παραθέτει αυτούσια αρκετά αποσπάσματα από τους δύο πρώτους τόμους των *Παιδιών της Νιόβης*· αυτό θυμίζει, τηρουμένων, βέβαια, των αναλογιών, εκείνο που συνέβη όταν ο Στρατής Δούκας ζήτησε από τον ήρωά του, τον Νικόλαο Καζάκογλου, αφού είχε πια εκδοθεί το *Ιστορία ενός Αιχμαλώτου*, «να γράψει την ιστορία του. Ο ίδιος· [...] Μα δεν τα κατάφερε στο γράψιμο όσο στην προφορική αφήγησή του· τα καλύτερα κομμάτια είναι όσα αντέγραψε λέξη με λέξη από το βι-

Ο Τάσος Αθανασιάδης, όποτε του ετίθετο το αντίστοιχο ερώτημα, αρνιόταν σταθερά ότι η αυτοβιογραφικότητα αποτελεί στοιχείο τού έργου του, κάτι το οποίο καταγράφεται και από τις / τους κριτικούς, με λιγότερες ή περισσότερες επιφυλάξεις. Πιο συγκεκριμένα, για το *Τα Παιδιά της Νιόβης* είχε δηλώσει: «Το μυθιστόρημα που γράφω τώρα εξελίσσεται σε τρία επίπεδα: ο μυθιστοριογράφος αφηγείται· ο χρονικογράφος κάνει εγγραφές στο ημερολόγιό του από τα αξιοσημείωτα εθνικά και κοινωνικά γεγονότα της γενέτειράς μου (το Σαλιχλί της Μ. Ασίας, οι αρχαίες Σάρδεις του Κροίσου)· ο ηλικιωμένος αναπολεί την παιδική του ζωή [...]. Ωστόσο και σε αυτό ελάχιστα αυτοβιογραφούμαι. Το να πλάθω μια πραγματικότητα, να την αναπαριστάνω με λεπτομέρειες για να γίνει πειστική – έργο φανταστικών προσώπων – είναι για μένα μια φυγή, που δίνει νόημα στη ζωή μου πενήντα, κάπου, χρόνια ώς τώρα...»[10]. Οπωσδήποτε, πάντως, τα αυτοβιογραφικά στοιχεία σε ετούτο το μυθιστόρημα είναι πολύ περισσότερα από όσα (συνειδητά) αναγνωρίζει ο συγγραφέας, δεδομένου ότι και η αντιστοιχία τού βιογραφικού του, όπως το καταθέτει ο ίδιος, με τα πρόσωπα και τα γεγονότα τού μυθιστορήματος είναι πρόδηλη[11].

Εξάλλου, υπάρχει τουλάχιστον ένα ακόμη παρακειμενικό στοιχείο, και μάλιστα στον χώρο τού περικειμένου αυτήν την φορά, που μπορεί να εκληφθεί ως ισχυρή ένδειξη αυτοβιογραφικότητας· ο Τάσος Αθανασιάδης αφιερώνει τον τρίτο τόμο[12] τού μυθιστορήματος *Τα Παιδιά τής Νιόβης*:

«Στις αείμνηστες αδελφές μου
Στάσα, Αλέκα, Καλλιρρόη».

Πρέπει να δοθεί προσοχή σε αυτά τα (πραγματικά) ονόματα, τα οποία μέσα στο μυθιστόρημα μετατρέπονται σε: Τασώ (και το «Τασώ» και το «Στάσα» προέρχονται από το κύριο όνομα «Αναστασία»), Αλέξα, Ρόη και ανήκουν στις αδερφές τού

βλίο· [...]» (βλ. στο Στρατη Δουκα, *Ιστορία ενός αιχμαλώτου*, Αθήνα [20]1989, Κέδρος, σελ. 67). Ο Τάσος Αθανασιάδης, συγγράφοντας το *Οδοιπορικό*, θεώρησε πιθανότατα ότι ο εννοούμενος συγγραφέας τού μυθιστορήματος *Τα Παιδιά της Νιόβης*, ένας από τους πολλούς «δεύτερους εαυτούς» του, είχε αποδώσει επιτυχώς το κοινό εξωλογοτεχνικό παρελθόν τους, οπότε υιοθέτησε τα «επιτεύγματά» του, έμμεσα επιβραβεύοντάς τον κιόλας και προσθέτοντας, παράλληλα, με αυτόν τον τρόπο, μερικές επιπλέον ενδείξεις ομοδιακειμενικότητας στο έργο του, αλλά και πολλές επιπλέον αποδείξεις τής αυτοβιογραφικότητας που χαρακτηρίζει το μυθιστόρημα *Τα Παιδιά της Νιόβης*.

10. Βλ. αναλυτικά στο Σταυρουλα Γ. Τσουπρου, *Το Παρακείμενο και η ...–(Δια)κειμενικότητα...*, ό.π., στην Ενότητα 1.4.3., σσ. 73-74.

11. Βλ. σχετικά στο «Οι εκτενείς συνθέσεις μού έδιναν οξυγόνο. (Ο συγγραφέας Τάσος Αθανασιάδης αφηγείται στον Τάσο Γουδέλη)», *Το Δέντρο* 116 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2002), σσ. 71-78 (Α΄ Μέρος) και *Το Δέντρο* 117-118 (Απρίλιος-Ιούνιος 2002), σσ. 138-143 (Β΄ Μέρος).

12. Η αφιέρωση υπάρχει μόνον στον τρίτο τόμο τού μυθιστορήματος· βλ. σχετικά στο Σταυρουλα Γ. Τσουπρου, *Το Παρακείμενο και η ...–(Δια)κειμενικότητα...*, ό.π., στην Ενότητα 5.2., σσ. 356-357, βλ. επίσης στο Σταυρουλα Γ. Τσουπρου, *Τάσος Αθανασιάδης. «Με τα μάτια της γενιάς μας»*, ό.π., σσ. 11-16.

συγγραφικού alter ego, του Στέργιου. Μία άλλη αφιέρωση, εκείνη του μυθιστορήματος *Οι Πανθέοι*, αποκαλύπτει το αληθινό όνομα της μητέρας τού συγγραφέα, «Ανθή», το οποίο στο *Τα Παιδιά της Νιόβης* γίνεται «Χρυσάνθη». Όσο για το βαφτιστικό όνομα του μικρού Στέργιου, μπορεί να μην έχει καμία σχέση με το «Τάσος», αλλά το επώνυμό του, όπως και όλης τής οικογένειας, είναι «Αναστασιάδης»[13]. Τα ανωτέρω περικειμενικά στοιχεία σχετικά με τα γυναικεία ονόματα, καθώς επίσης και το οικογενειακό όνομα του συγγραφέα, «Αθανασιάδης», το οποίο ομοίως συνιστά περικειμενικό στοιχείο, σε συνδυασμό με τις επικειμενικές πληροφορίες που συγκεντρώνονται από τις συνεντεύξεις και τις αφηγήσεις τού συγγραφέα νομιμοποιούν την μελετήτρια/ τον μελετητή να θεωρήσει πως *Τα Παιδιά της Νιόβης* περιέχουν σε (πολύ) μεγάλο βαθμό αυτοβιογραφικά στοιχεία, των οποίων την αποσιώπηση αποπειράται, μάλλον ανεπιτυχώς, το «συμβόλαιο μυθοπλασίας»[14].

Στο μυθιστόρημα *Τα Παιδιά της Νιόβης* συμβαίνει κάτι πολύ περισσότερο από αυτό που και ο ίδιος ο Τάσος Αθανασιάδης αναγνωρίζει ότι συμβαίνει με κάθε συγγραφέα: «[...] δεν είναι τολμηρό να υποστηρίξει κανείς, πως κάθε άξιος δημιουργός αυτοψυχογραφείται ή αυτοβιογραφείται μέσα στο έργο του – είτε είναι έργο τού λόγου (σαφέστερα, βέβαια, σ' αυτό), της εικαστικής ή της μουσικής.»[15]. Όπως καταδεικνύεται και κατά την μελέτη τού «συμβολαίου μυθοπλασίας» αυτού του μυθιστορήματος[16], το αυτοβιογραφικό στοιχείο δεν «ζωοποιεί»[17] απλώς τους ήρωες και τις ηρωίδες, αλλά είναι το βασικό τους χαρακτηριστικό.

---

13. Βλ. στο Randa Sabry, «Quand le texte parle de son paratexte» [= «Όταν το κείμενο μιλάει για το παρακείμενό του», *Poétique* 69 / «Paratextes» [Αφιέρωμα στο «Παρακείμενο»] (Φεβρουάριος 1987), σσ. 83-99, όπου γίνεται λόγος και για την «εσωτερική υπογραφή» (signature intérieure) του συγγραφέα, για στοιχεία, δηλαδή, που εγγράφονται με ποικίλους τρόπους μέσα στο κείμενο και προδίδουν, μεταξύ άλλων, και το όνομα του συγγραφέα. Το παραπλήσιο ηχητικά «Αναστασιάδης» θεωρώ πως παρέχει ένα τέτοιου είδους «κλειδί», παρόλο που ο συγγραφέας είχε έναν φίλο στο Σαλιχλί, που λεγόταν Τάσος Αναστασιάδης και θα μπορούσε, έτσι, να είχε δανειστεί από αυτόν το όνομα για την οικογένεια που πρωταγωνιστεί στο μυθιστόρημα *Τα Παιδιά της Νιόβης*.

14. Της ιδίας γνώμης φαίνεται να είναι και ο Π.Δ. Μαστροδημήτρης: «Παρά την προειδοποιητική δήλωσή του ότι «*Τα Παιδιά της Νιόβης* είναι έργο μυθοπλαστικής φαντασίας», στο βιβλίο συμπλέκονται με μιαν ακατάλυτη συνοχή και πυκνότητα η ιστορία με τον μύθο, το προσωπικό βίωμα με τον μαζικό ενθουσιασμό, η ατομική αγωνία με την εθνική προσδοκία και πίστη»· βλ. στο Π.Δ. Μαστροδημητρης, «Το τελευταίο μυθιστόρημα του Τασου Αθανασιαδη. (Ο Ελληνισμός και η Ανατολή στα *Παιδιά της Νιόβης*)», στο βιβλίο του *Προοπτικές και Προσεγγίσεις. Μελέτες Νεοελληνικής Φιλολογίας*, Αθήνα 1991, Νεφέλη, σσ. 191-197 / εδώ, σελ. 191.

15. Βλ. στο δοκίμιο «Συμβίωση με το Δαιμόνιο», στον δεύτερο τόμο Δοκιμίων, Τασου Αθανασιαδη, *Βεβαιότητες και αμφιβολίες*, Αθήνα [1]1980, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", σσ. 11-41/ εδώ, σελ. 28.

16. Βλ. στο Σταυρουλα Γ. Τσουπρου, *Το Παρακείμενο και η ...–(Δια)κειμενικότητα...*, ό.π., στην Ενότητα 1.4.3., σσ. 73-78.

17. Βλ. σχετικά στο Μαριας Λαμπαδαριδου–Ποθου, «Η μοναξιά τής ιδιοφυΐας», *Πνευματική Κύπρος* 274-276 / «Αφιέρωμα στον Τάσο Αθανασιάδη» (Οκτώβρης-Δεκέμβρης 1983), σσ. 224-226 / εδώ, σελ. 226.

Προσπερνώντας εδώ αναγκαστικά την εξέταση των συμβολικών διαστάσεων του τίτλου[18], η οποία θα οδηγούσε την παρούσα Ανακοίνωση σε μία διαφορετική, εν πολλοίς, κατεύθυνση, η εστίαση κατευθύνεται στην διαπίστωση ότι όταν το μυθιστόρημα διαβάζεται στο φως τού τίτλου του και μόνον, δεν αναδιατάσσει σημαντικά τα νοήματά του. Ίσως εκείνο που, κυρίως, προσφέρει αυτός ο τίτλος, μετά την λήξη τής ανάγνωσης, η οποία «ουσιαστικά επιφέρει την παρακμή τού τίτλου ως πρωτεύοντος μεταγλωσσικού εκφωνήματος»[19], να έχει σχέση με τον εννοιολογικό «μετασχηματισμό της πρόσθεσης»[20], και την συνακόλουθη παραπομπή τού αναγνώστη στην παιδική ηλικία τού συγγραφέα.

Ολοκληρώνοντας ο Τάσος Αθανασιάδης την πορεία του ως μυθιστοριογράφου, πραγματοποίησε, όπως αναφέρθηκε ήδη εν τάχει, μία «αναστροφή». Ενώ από το μυθιστόρημα *Οι Πανθέοι* μέχρι το *Οι Τελευταίοι Εγγονοί* είχε παρακολουθήσει σε ομαλή γραμμική εξέλιξη την νεοελληνική κοινωνία από τις παραμονές τού Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι και την μεταπολίτευση, στην συνέχεια, με ένα ανάδρομο άλμα, γύρισε στην προ του μυθιστορήματος *Οι Πανθέοι* εποχή, 5 χρόνια πριν την Μικρασιατική Καταστροφή, στο 1917. Δεδομένων και των πολλών αυτοβιογραφικών στοιχείων στο εξεταζόμενο μυθιστόρημα, το διαγιγνωσκόμενο συγγραφικό Σχόλιο στον τίτλο του μάς οδηγεί αναπόφευκτα σε μία κατεύθυνση την οποία μια ερευνητική εργασία όπως η παρούσα οφείλει συνήθως να αποφεύγει, λόγω της επισφάλειας που δημιουργεί η υποκειμενικότητά της: στην κατεύθυνση ενός κρυμμένου συναισθηματισμού. Ο συγγραφέας επιστρέφει στην παιδική του ηλικία, αποτίοντας τον φόρο τιμής που κάθε Μικρασιάτης / Μικρασιάτισσα συγγραφέας αποτίει κάποια στιγμή στην γενέθλια χώρα. Αυτήν την γενέθλια χώρα ο Τ. Αθανασιάδης την τοποθέτησε και στον τίτλο του, όπως, με παρεμφερή τρόπο, ο Ηλίας Βενέζης (*Αιολική Γη*), η Διδώ Σωτηρίου (*Ματωμένα Χώματα*), ο Κοσμάς Πολίτης (*Στου Χατζηφράγκου*). Προσθέτοντας και την λέξη «παιδιά», προσδιόρισε, ασυνείδητα ίσως, και την δική του ηλικία, και τον βαθμό τής συμμετοχής του στα δρώμενα. Και επειδή αυτός ο βαθμός δεν θα μπορούσε τότε να ήταν μεγάλος, υποβοήθησε και διεύρυνε "τον ρόλο του", μέσω της επινόησης του, τμηματικά, εγκιβωτισμένου αναδρομικού αφηγήματος του ηλικιωμένου πια Στέργιου, όπου, ανάμεσα στα άλλα, αναδιφά και τις απαρχές τής λογοτεχνικής κλίσης του.

---

18. Για αυτό το ζήτημα βλ. στο Σταυρουλα Γ. Τσουπρου, *Το Παρακείμενο και η ...–(Δια)κειμενικότητα...*, ό.π., στην Ενότητα 2.8.3., σσ. 230-234.

19. Βλ. στο Γρηγορης Πασχαλιδης, «Περί τίτλων: Οι τίτλοι μέσα και ανάμεσα στα λογοτεχνικά κείμενα και την ερμηνεία τους», *Λόγου Χάριν* 4 (Καλοκαίρι 1996), Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σσ. 73-91 / εδώ, σελ. 89.

20. Για τον «μετασχηματισμό της πρόσθεσης», ο οποίος λειτουργεί στον τίτλο αυτού του μυθιστορήματος, βλ. στο Σταυρουλα Γ. Τσουπρου, *Το Παρακείμενο και η ...–(Δια) κειμενικότητα...*, ό.π., στην Ενότητα 2.0.1.1.1. (στο (3)), σσ. 111-112, αλλά και εδώ στην συνέχεια.

Το μυθιστόρημα *Τα Παιδιά της Νιόβης* είναι το μόνο όπου ο Τ. Αθανασιάδης δεν περιορίστηκε στην πάγια (έως τότε) τεχνική επιλογή του: την τριτοπρόσωπη αφήγηση με εξωτερική εστίαση, από έναν «παντογνώστη», μη προσωποποιημένο αφηγητή[21]. Βεβαίως, πάντα και παντού στα μυθιστορήματά του υπάρχουν επιστολές και ημερολόγια (ή και άλλου είδους εμβόλιμες ιστορίες), μεταδιηγητικές, δηλαδή, πρωτοπρόσωπες και αυτοδιηγητικές αφηγήσεις, που παρεμβάλλονται στην ροή τής κυρίως αφήγησης, από ζώντες ή και τεθνεώτες εσωδιηγητικούς αφηγητές. Αλλά, όπως σημειώνει και η Έρη Σταυροπούλου: «Στα *Παιδιά της Νιόβης*, ιδιαίτερα, αυτό το στοιχείο υποκειμενικής διήγησης, το ημερολόγιο, διαμορφώνει καθοριστικά τον τρόπο τής αφήγησης. Η ιστορία φτάνει στον αναγνώστη από τρεις εστιάσεις: υπάρχει η απρόσωπη «αντικειμενική» αφήγηση, η παράλληλη με τα γεγονότα σοβαρή[22] ημερολογιακή καταγραφή ενός ώριμου στην ηλικία ήρωα και η σε απροσδιόριστο χρόνο συναισθηματική αποτύπωση των εντυπώσεων και αναπολήσεων ενός νέου»[23]. Και είναι

---

21. Βλ. σχετικά και στο Έρη Σταυροπουλου, «Τάσος Αθανασιάδης: Παρουσίαση – Ανθολόγηση», *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία. Από τον Πρώτο ώς τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1939)*, τόμ. Β΄, Αθήνα 1996, Σοκόλης, σσ. 50-119 / εδώ, σελ. 70.

22. Να σημειωθεί, πάντως, ότι οι περί ων ο λόγος εδώ καταγραφές τού κυρίου Τρύφωνα Ιωαννίδη είναι διανθισμένες και με χιούμορ και με σατιρικές αιχμές.

23. Βλ. στο Έρη Σταυροπουλου, «Τάσος Αθανασιάδης: Παρουσίαση – Ανθολόγηση», *ό.π.*, σελ. 71. Μια διαφορετική θεώρηση της εφαρμογής αυτής της τεχνικής γίνεται από τον Π.Δ. Μαστροδημήτρη: «Συγχρόνως, ο συγγραφέας ύφαινε την αφήγησή του σε δύο επίπεδα δράσης, πράγμα που αποτελεί μια από τις κεντρικές παραμέτρους τής γραφής του: το ψυχολογικό και το ιστορικό επίπεδο, συμπλέκοντάς τα κατά τρόπον λογικά αριστοτεχνικό και αισθητικά λειτουργικό.». Ο ίδιος ερευνητής λίγο αργότερα κάνει μια εκτενέστερη αναφορά στις τρεις φωνές: «Ο Αθανασιάδης αναπτύσσει με μοναδική ικανότητα τα παραπάνω τρία επίπεδα συλλογικού και προσωπικού βιώματος. Κάθε επίπεδο, άλλωστε, διακρίνεται κι από μια διαφορετική αισθητική λειτουργία. Ο αφηγητής ο οποίος «ανοίγει» το έργο μιλάει ως εκπρόσωπος της ελλαδικής κοινωνίας που θέλει να εκθέσει τι έγινε και ποιοι άνθρωποι έφθασαν στις ακτές τής Ελλάδας. Οι ημερολογιακές σημειώσεις τού πρόσφυγα Τρύφωνα Ιωαννίδη εκφράζουν τη συναισθηματική αντίδραση ενός συγκροτημένου χαρακτήρα, που με συστηματικό και ορθολογικό τρόπο επιχειρεί να κατανοήσει την καινούρια πραγματικότητα και να προσδιορίσει τη θέση του μέσα σε αυτήν. Τέλος, ο εσωτερικός μονόλογος του νέου που φαίνεται να αντιπροσωπεύει τον ίδιο τον συγγραφέα, επιδιώκει να λειτουργήσει ως συνδετικός ιστός μεταξύ εξωτερικής και εσωτερικής πραγματικότητας, μέσα απ' τον οποίο θα δηλωθούν οι υποσυνείδητες αντιδράσεις που αποκαλύπτουν όχι μόνο τη δική του εσωτερική ζωή αλλά και τη ζωή ολόκληρης της κοινωνίας που κινείται γύρω του»· βλ. στο Π.Δ. Μαστροδημητρης, «Το έπος της προσφυγιάς. Σχόλια στο μυθιστόρημα του Τάσου Αθανασιάδη *Τα παιδιά της Νιόβης*», *Νέα Εστία* 1754 (Μάρτιος 2003), σσ. 408-415 / εδώ, σσ. 408 και 411 [= Ο Ιδιος, στο Άντα Κατσικη-Γκιβαλου (επιμ.), *Η Λογοτεχνία σήμερα: Όψεις, Αναθεωρήσεις, Προοπτικές*, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 29, 30 Νοεμβρίου – 1 Δεκεμβρίου 2002, Γ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο με διεθνή συμμετοχή, Αθήνα 2004, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 665-669]. Στο ίδιο ζήτημα αναφέρεται και ο Βαγγέλης Αθανασόπουλος: «Η αφήγηση οργανώνεται αντιστικτικά σε τρία επίπεδα. Το πρώτο είναι εκείνο του συγγραφέα-αφηγητή και αποτελεί το πλαίσιο της αφήγησης μέσα στο οποίο αναπτύσσονται τα άλλα

αυτή η τελευταία που συνιστά την ιδιαιτερότητα του εξεταζόμενου μυθιστορήματος, καθώς αποτελεί, όπως γράφει και ο Π.Δ. Μαστροδημήτρης[24] (με την σύμφωνη, πιθανότατα, γνώμη, όλων των κριτικών), το όχημα της άμεσης αντιπροσώπευσης του ίδιου τού συγγραφέα μέσα στο μυθιστόρημα.

Θεωρώ, λοιπόν, πως ο τίτλος εφιστά την προσοχή τού αναγνώστη σε αυτό ακριβώς το υπολανθάνον μήνυμα του βιβλίου, που περιέχεται, κυρίως, στην λέξη «*παιδιά*» και που μετουσιώνεται λογοτεχνικά μέσω της «φωνής» τού Στέργιου[25].

Αλλά ο συγγραφέας Τάσος Αθανασιάδης δεν αρκέστηκε, όπως θα διαπιστωθεί, στο να καταστήσει την μυθοπλαστική εκδοχή αποδέκτη, πέραν τής δημιουργικής του φαντασίας, και του προσωπικού του βιώματος. Θέλησε, επιπλέον, και κατόρθωσε να ενσωματώσει εξίσου, στο πλάσιμο των προσώπων ξεχωριστά, όπως και της μικροκοινωνίας εν συνόλω που κατοικεί τις σε-

---

δύο: (1) εκείνο του χρονικογράφου που κρατά ένα ημερολόγιο συμβάντων. [...] και (2) εκείνο του ηλικιωμένου Στέργιου [...] Η ανάπτυξη της ιστορίας παίρνει τη μορφή μιας μουσικής σύνθεσης, καθώς τα επεισόδια μεταφέρονται από το ένα επίπεδο στο άλλο· υπάρχουν περιστατικά που καταγράφονται στο ημερολόγιο για να περάσουν στην αναπόληση και με τον τρόπο αυτό να εξελιχθούν σε βιωμένες εμπειρίες. Ακόμη και τα μοτίβα περνούν από επίπεδο σε επίπεδο παίρνοντας τη μορφή μιας παραλλαγής και με τον τρόπο αυτόν συνιστούν μιαν αφήγηση που συχνά γίνεται πρισματική, ενώ παράλληλα διαπλέκονται σε μια σύνθεση που δεν είναι επιφανειακή. Έτσι λοιπόν, ανάμεσα στα τρία επίπεδα της αφήγησης αναπτύσσονται σχέσεις συμπληρωματικότητας, αντιστοιχίας, αλληλοϋποστήριξης. Οι σχέσεις αυτές δεν λειτουργούν μόνο στο επίπεδο της ιστορίας και της πλοκής αλλά και σε εκείνο τού συναισθηματικού τόνου τής αφήγησης. Οι σχέσεις αυτές αναπτύσσονται πάνω στη βάση μιας ελεύθερης συμμετρίας: τους δύο ακραίους άξονες του σχήματος αποτελούν οι εγγραφές στο ημερολόγιο του Τρύφωνα Ιωαννίδη από το ένα μέρος και οι αναπολήσεις του Στέργιου από το άλλο. Στο ημερολόγιο έχουμε την εξωτερική αφήγηση ενός χρονικογράφου, η οποία αναφέρεται σε γεγονότα ιστορικά κυρίως, ενώ στην αναπόληση έχουμε μια αφήγηση εσωτερικευμένη που ανακαλεί τις υποβλητικές στιγμές, σκηνές και φάσεις μιας καλλιτεχνικής συνείδησης και μιας θερμής ιδιοσυγκρασίας που ωριμάζει με τρόπο μαγικό. Ανάμεσα στους άξονες της εξωστρεφούς και της εσωστρεφούς αφήγησης βρίσκεται η αφήγηση του συγγραφέα-αφηγητή η οποία μέσα από τη φαινομενική της ουδετερότητα περιλαμβάνει, αφομοιώνει και αξιοποιεί με μια αισθητικά αποτελεσματική ισορροπία τη νηφαλιότητα της αφήγησης του χρονικογράφου μαζί με την ευαισθησία της νοσταλγικής αναπόλησης.»· βλ. στο Βαγγελης Αθανασοπουλος, «Έπος για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας. Το τετράτομο έργο τού Τ. Αθανασιαδη "*Τα παιδιά της Νιόβης*"», *Η Καθημερινή* φ. 23.376 (17.9.1996), σελ. 10 (= Ο Ιδιος, *Οι μάσκες του ρεαλισμού. Εκδοχές τού νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, τόμ. Γ΄, Αθήνα 2003, Καστανιώτης, σσ. 323-326, με τον τίτλο εκεί: «Οι πολλαπλές λειτουργίες τής αφηγηματικής αντίστιξης»).

24. Βλ. στο Π.Δ. Μαστροδημητρης, *Προοπτικές και Προσεγγίσεις*..., ό.π., σελ. 195, καθώς και στο Π.Δ. Μαστροδημητρης, «Το έπος τής προσφυγιάς....», *ό.π.*

25. «Ο πρωτοπρόσωπος λόγος είναι ιστορικά ο πλέον χαρακτηριστικός τρόπος εκφοράς τού αυτοβιογραφικού λόγου· σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε η πρωτοπρόσωπη αυτοδιηγητική αφήγηση στη μυθοπλασία να περιγράφεται κοινώς ως "αυτοβιογραφικού τύπου αφήγηση"»· στο Γρηγορης Πασχαλιδης, *Η Ποιητική της Αυτοβιογραφίας*, Αθήνα 1993, Σμίλη, σελ. 142.

λίδες τού μικρασιατικού μυθιστορήματός του, και την ρητορικά διατυπωμένη και όλως ιδιαίτερη άποψή του πάνω στο θέμα τής προσφυγικής ταυτότητας.

Στην Ομιλία του με τον τίτλο «Το Ιωνικό ήθος», την οποία εκφώνησε στην εκδήλωση της «Ενώσεως Σμυρναίων», στις 10 Ιουνίου 1965, φοβούμενος και ο ίδιος, όπως έλεγε, ότι «η εικόνα τής Ιωνίας, όπως την έχουμε σμιλέψει στη μνήμη μας [...], θα φύγει μαζί μας», πρότεινε στους νέους, «αφού δεν μπορούν να λέγονται Ίωνες», «να επιδιώξουν μια μετάσταση αυτού του αισθήματος της νοσταλγίας απ' τα πράγματα στο πνεύμα» και να «καλλιεργήσουν συνειδητά ένα ύφος ιωνικό». Εξηγούσε πως «μια νοοτροπία, σημαίνει μια πνευματική στάση ιδιότυπη στη ζωή, μια αντίληψη της ζωής προσωπική – χαρακτηριστικό, που δεν έχουν το προνόμιο πολλές περιοχές να επιδείξουν» και προχωρούσε, έτσι, στο κεντρικό σημείο τής Ομιλίας του: «Ιδού, λοιπόν, μερικά διάσπαρτα χαρακτηριστικά αυτού του ιωνικού ύφους και ήθους, όπως έχουν αποκρυσταλλωθεί μέσα στην τρισχιλιόχρονη διάρκεια της ελληνικής ιστορίας, για να τα κάνουν οι νέοι μας εμβλήματα – είτε υπηρετούν το Πνεύμα είτε τη Δράση: τη λεπτότητα στην απόλαυση της ζωής· τη διαύγεια στη σκέψη· το καλό γούστο· την πνευματικότητα· την κοινωνικότητα· την απλότητα· τη σαφήνεια· τη λυρική διάθεση – μ' ένα λόγο: την Αρχοντιά. Είναι αληθινά, έξοχες αρετές, για τις οποίες, όσοι Ίωνες, έχομε κάθε δικαίωμα να υπερηφανευόμαστε, γιατί χαρακτηρίζουν την υπόστασή μας»[26].

Καθώς, λοιπόν, στους δύο πρώτους τόμους[27] τού μυθιστορήματος *Τα Παι-*

---

26. Βλ. στο Τασου Αθανασιαδη, *Βεβαιότητες και αμφιβολίες*, ό.π., σσ. 343-345 / εδώ, σσ. 343-344. Ο Π. Δ. Μαστροδημήτρης (στην Εισήγησή του κατά την τελετή αναγόρευσης του λογοτέχνη και Ακαδημαϊκού Τάσου Αθανασιάδη σε επίτιμο διδάκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής τού Πανεπιστημίου Αθηνών) εξέτασε τους ως άνω απαριθμημένους κεντρικούς άξονες, αφ' ενός, ως «άμεση αποτύπωση των βασικών χαρακτηριστικών τής πεζογραφίας (μυθιστορήματα και «βιογραφήσεις») του τιμωμένου και, αφ' ετέρου, ως πραγματωθείσες εκδηλώσεις τού «ιωνικού ήθους» τού ίδιου τού συγγραφέα στον χώρο τής δοκιμιογραφίας και της «λογοτεχνικής κριτικής», τις οποίες επίσης άσκησε και οι οποίες διακρίνονται, στην περίπτωσή του, από «έναν έντονο χαρακτήρα αυτοανάλυσης και αυτοερμηνείας»· βλ. στο Π.Δ. Μαστροδημητρης, «Τάσος Αθανασιάδης: Το "ιωνικό ήθος" τής κριτικής του» (Ανάτυπο), *Νέα Εστία* 1606 (1 Ιουνίου 1994), σσ. 706-714 [= Ο Ιδιος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Φιλολογίας*, Αθήνα [2]1998 (έκδοση συμπληρωμένη): Νεφέλη, σσ. 263-274]. Για το ίδιο ζήτημα βλ. και στο Π.Δ. Μαστροδημητρης, «Η Δοκιμιογραφία τού Τάσου Αθανασιάδη: κύριες συντεταγμένες τού έργου και ζητούμενα της έρευνας», *Εκδήλωσις εις μνήμην τού Ακαδημαϊκού Τάσου Αθανασιάδη (1913-2006), 18 Ιανουαρίου 2011*, Εν Αθήναις 2011, Ανάτυπον εκ των *Πρακτικών* τής Ακαδημίας Αθηνών, τόμ. 86 Β΄ (2011), σσ. 41-49 / εδώ, σσ. 45-47.

27. Στους τόμους γ΄ και δ΄ τού μυθιστορήματος *Τα Παιδιά τής Νιόβης* ο συγγραφέας εστιάζει στον πρώτο καιρό μετά την Μικρασιατική Καταστροφή (βλ. σχετικά και στο Τσουπρου Σταυρουλα, «Ο πρώτος καιρός τής εγκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα από *Τα Παιδιά της Νιόβης*», *Αιολικά Γράμματα* 184 / «Τάσος Αθανασιάδης. Αφιέρωμα» (Ιούλης-Αύγουστος 2000), σσ. 250-254) δίνοντας την ευκαιρία, μεταξύ των άλλων, να διαπιστωθεί «in vivo» (για την χρήση αυτού του όρου βλ. στο Τασου Αθανασιαδη, «Μυθιστορηματική μαρτυρία», στο βιβλίο του *Αναγνωρίσεις* (Δοκίμια),

διά της Νιόβης, ο Τάσος Αθανασιάδης είχε την ευκαιρία να μας αναπαραστήσει με άνεση χρόνου / έκτασης, βιωματική – ιστορική γνώση, φιλοσοφημένη στάση ζωής και (ψυχολογικά)[28] ρεαλιστική αφηγηματική τεχνική τον τρόπο ζωής των Μικρασιατισσών και των Μικρασιατών στην πατρίδα τους (προτού έρθει η μαύρη ώρα τής Καταστροφής), έτσι όπως αυτός είχε διαμορφωθεί μέσα στους αιώνες, στην συνέχεια εδώ θα επιχειρηθεί ο, δείγματος χάριν, εντοπισμός κάποιων, τουλάχιστον, εκ των χαρακτηριστικών τού προαναφερθέντος «Ιωνικού ήθους» μέσα στις σελίδες.

Α. Η ίδια η λέξη «αρχοντιά» ή λέξεις σύνθετες με αυτήν ή παράγωγές της εμφανίζεται τουλάχιστον τέσσερεις φορές μέσα στις σελίδες τού πρώτου τόμου· για την πρώτη και την τρίτη από αυτές χρησιμοποιείται και η τουρκική γλώσσα. Πρώτα, κατά την περιγραφή τής επίσημης υποδοχής τού δεσπότη Φιλαδελφείας στον σιδηροδρομικό σταθμό του Σαλιχλί: «Οι δημογέροντες [...] πρόβαλαν στο περιστύλιο του μικρού πάρκου του με τ' άσπρα λινά τους κρατώντας τα μπαστούνια με την ασημένια λαβή. [...] Ο πελώριος Αντώναγας, βιάζοντας με δυσκολία το βήμα του, βρέθηκε κάποια στιγμή μπρος τους. Σήκωσε τις χερούκλες του σ' ένα επιφώνημα: "Μασαλά! Μασαλά... Νέ κιμπάρ μπέ... Νέ κιμπάρ μπέ..."» (η τουρκική φράση μεταφράζεται ως εξής στην υποσημείωση: "Να μη βασκαθείτε... Τι αρχοντιά είναι αυτή..." (α΄ τ., σσ. 60-61)[29]). Στο επόμενο παράθεμα, πρόκειται για «"το προτελευταίο σαββατιάτικο απόβραδο της Αποκριάς. [...] Γινόταν σωστό ραβαΐσι στον κεντρικό δρόμο με τις παρέες τούς κουδουνάτους. [...] Η Σαρρίνα αναγνώρισε τον γιο τού κτηματομεσίτη Καντάρογλου, τον ωραίο Τζανή, ντυμένο αρκουδιάρη, να τραβά απ' το λουρί του την αδελφή του την Αρίκα, αρκούδα. Τους φώναξε: "Όπως και να μασκαρευτείτε, η κιμπαριά σας δεν κρύβεται..."» (στην υποσημείωση η λέξη «κιμπαριά» μεταφράζεται ως «Αρχοντιά» (α΄ τ., σσ. 223-224)[30].

Αθήνα 1974, Βιβλιοπωλείον τής "Εστίας", σσ. 23-29) η επιβίωση των χαρακτηριστικών τής μικρασιατικής Αρχοντιάς.

28. Για τον «ψυχολογικό ρεαλισμό» στο έργο του Τασου Αθανασιαδη βλ. ενδεικτικά στο δοκίμιό μου «Ο μυθιστοριογράφος Τάσος Αθανασιάδης και η θέση του...», *ό.π.*, σελ. 134.

29. Η παρούσα παραπομπή, όπως αντίστοιχα και οι επόμενες, τόσο στο κυρίως κείμενο όσο και στις υποσημειώσεις γίνονται στα Τασου Αθανασιαδη, *Τα Παιδιά τής Νιόβης*, α΄+β΄ τόμ., Αθήνα [2]1988: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας".

30. Στην δεύτερη κατά σειράν εμφάνισή της, η λέξη βρίσκεται σύνθετη με την λέξη «άνθρωπος»: «Ο Κόκκινος ήταν ένας εράσμιος πληθωρικός αρχοντάνθρωπος» (α΄ τ., σελ. 204). Τέλος, στην τέταρτη, ο Τρύφων Ιωαννίδης χαρακτηρίζει στο ημερολόγιό του την μητέρα τού Χατζή Λεόντη, της οποίας πρόσφατα είχε γίνει η κηδεία, ως «αρχόντισσα» (α΄ τ., σελ. 347). Παρατηρείται ότι ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός μπαίνει στο στόμα διαφορετικών μεταξύ τους ατόμων. Δηλαδή, εκτός από την δεύτερη εμφάνιση της λέξης, όπου μιλά ο εννοούμενος συγγραφέας / αφηγητής, πρόκειται, κατά σειράν, για τον Αντώναγα, ο οποίος δεν είναι γνήσιος μέτοχος της σαλιχλιώτικης κουλτούρας (βλ. σχετικά στο Τασου Αθανασιαδη, *Τα Παιδιά τής Νιόβης*, α΄ τ., ό.π., σσ. 53, 76, 274-275,

Β. Το επεισόδιο της συγκέντρωσης στο σπίτι της κυρίας Μαρίας τής δασκάλας, ενταγμένο στο αρχικό κεφάλαιο του μυθιστορήματος, καταλαμβάνει αρκετά μεγάλη έκταση και συμπληρώνει, από την πλευρά του, το γενικότερο πλάνο του Σαλιχλί, με το οποίο ξεκινά το βιβλίο. Διότι, πέραν τού βασικού άξονα, που εδώ είναι η εισβολή των Τούρκων χωροφυλάκων στο σπίτι τής δασκάλας και η αποτυχημένη προσπάθειά τους να βρουν τον γιο της, ο οποίος κρυβόταν εκεί για να γλιτώσει τα «φονικά τάγματα εργασίας» στα βάθη τής Ανατολής – συμβάν που επιτρέπει στην αναγνώστρια / στον αναγνώστη να γίνουν μάρτυρες της αλληλεγγύης και του ψυχικού δεσίματος που υπάρχει μεταξύ των περισσοτέρων από τους κατοίκους τού Σαλιχλί, λόγω, βέβαια, και της αναγκαστικής συμβίωσής τους, σε καθημερινή βάση με τον εχθρό –, το εν λόγω επεισόδιο παρέχει πλήθος ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την κοινωνική ζωή τής μικρασιατικής κωμόπολης.

Μέσω των συγκεκριμένων ενασχολήσεών τους στην διάρκεια των τακτικών συναντήσεων στο σπίτι τής κυρίας Μαρίας, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγεται και η περί ης ο λόγος εδώ συνάντηση, διαπιστώνεται, κατ' αρχάς, η «πνευματικότητά» τους: «[...] ήταν μια μύηση στην εθνική ιδέα και στο πνεύμα. Διαβάζονταν εφημερίδες απ' την Ελλάδα και την Ευρώπη [...] ποιήματα των γάλλων ρομαντικών και του Παλαμά [...] σελίδες του Σατωβριάνδου απ' την "*Αταλά*" και της Μπίτσερ Στόου απ' την "*Καλύβα τού Μπαρμπα-Θωμά*"» (α΄ τ., σσ. 20-21). Ο λόγιος Τρύφων Ιωαννίδης, εμπορικός αντιπρόσωπος στο επάγγελμα, ανακοινώνει ότι θα γράψει «ένα διήγημα εμπνευσμένο απ' την αποψινή τους περιπέτεια, για να το δημοσιεύσει στην "*Αμάλθεια*"» (α΄ τ., σ. 30), την εφημερίδα τής Σμύρνης. Καθώς παίζουν όλες και όλοι μαζί τον Κλήδονα, για να ρίξουν στάχτη στα μάτια τής «πολίτσιας», η Ιφιγένεια Κοκκίνου, κόρη τού γιατρού, απαγγέλλει στίχους τού Μυσσέ στα γαλλικά (α΄ τ., σελ. 33), ενώ η δασκάλα, στην προσπάθειά της να παραπλανήσει τους χωροφύλακες, ώστε να μην βρουν την κρυψώνα του γιου της, «πήρε μεμιάς την έκφραση της Ευαγγελίας Παρασκευοπούλου, όπως την είχε δει στο «Θέατρον Σμύρνης» να παίζει τη «*Φαύστα*» τού Δημητρίου Βερναρδάκη. Σήκωσε σε μια μελοδραματική ικεσία τα μπράτσα της [...]» (α΄ τ., σελ. 35). Στα ίδια αυτά στιγμιότυπα διαπιστώνεται παράλληλα τόσο η «κοινωνικότητα» όσο και η «λυρική διάθεση» των Σαλιχλιωτισσών και Σαλιχλιωτών, παρόλο που, αμφότερες, δοκιμάζονται σκληρά κάτω από τις παρούσες συνθήκες τής έντασης και του φόβου, εξαιτίας τού (επικείμενου) ερχομού των ζαπτιέδων. Ύστερα, μάλιστα, από «τις

αλλά και στο Τρύφων Ι. Ιωαννιδης, «Αναμνήσεις από το Σαλιχλή», *ό.π.*, σσ. 378-379), για την Σαρρίνα, βέβαια, μια γυναίκα πολύ κοινωνική και με καλό γούστο, και για τον Τρύφωνα Ιωαννίδη, τον λόγιο του Σαλιχλί. Επίσης, και οι αποδέκτες τού εν λόγω χαρακτηρισμού είναι διάφοροι. Η παραπάνω "πολυφωνία" λειτουργεί εδώ ως ένδειξη της εγκυρότητας του χαρακτηρισμού, μέσα, βέβαια, στο πλαίσιο του μυθιστορήματος, όπου τα πάντα κατευθύνονται από τον (εννοούμενο) συγγραφέα/ αφηγητή.

πρώτες στιγμές, το θέατρο που θα 'παιζαν μπροστά στην πολίτσια άρχισε να τους φαίνεται διασκεδαστικό, φτάνει ο Αγαμέμνων να 'τανε ασφαλής στην κρυψώνα του» (α΄ τ., σελ. 30).

Ταυτόχρονα, οι ασχολίες που επιλέγει για τις ελεύθερες ώρες της η σαλιχλιώτικη κοινωνία, είτε στο συγκεκριμένο επεισόδιο είτε σε άλλα, δείχνουν και «λεπτότητα στην απόλαυση της ζωής», αλλά και «απλότητα». Μια παρόμοια αλληλοπεριχώρηση κάποιων από τα διάσπαρτα χαρακτηριστικά τού ιωνικού ύφους και ήθους, που ανεφέρθησαν από τον Τάσο Αθανασιάδη στην ως άνω ομιλία του, είναι αναμενόμενη, λόγω της κατά περίσταση εννοιολογικής εγγύτητάς τους.

Τέλος, το τέχνασμα που επινόησε η κυρία Μαρία για να κοροϊδέψει τους χωροφύλακες φανερώνει, πράγματι, «διαύγεια σκέψης», χαρακτηριστικό το οποίο, υπό το κράτος, μάλιστα, της ψυχολογικής πίεσης, πάμπολλες φορές απέβη σωτήριο στις συγκεκριμένες περιοχές και συνθήκες, εξ ου και αναπτύχθηκε, αναγκαστικά, σε μεγάλον βαθμό.

Γ. Σε ό,τι αφορά στην «πνευματικότητα» και, ειδικότερα στην «πνευματικότητα» των γυναικών στην Μικρά Ασία, διαπιστώνεται ότι οι αντιλήψεις ήταν, από μία άποψη, αρκετά προοδευτικές. Διότι μπορεί εκεί «[...] οι εύποροι γονείς [να] θεωρούσαν υποτιμητικό να χάνουν τα κορίτσια τους καιρό πιο πέρα απ' το εξατάξιο Δημοτικό [...εφόσον] σκοπός τους ήταν να γίνουν καλές νοικοκυρές» (α΄ τ., σσ. 93-94), αλλά υπήρχαν και οι «φτωχοκοπέλες», οι οποίες, αν και δεν μάθαιναν «ξένες γλώσσες, πιάνο και ζωγραφική...», όπως τα «κορίτσια απ' τα καλά σπίτια τής Σμύρνης» (α΄ τ., σσ. 101-102), ήταν όμως ελεύθερες (αν όχι, συχνά, αναγκασμένες, για οικονομικούς λόγους) να εξακολουθήσουν τις σπουδές τους και να γίνουν, επί παραδείγματι, δασκάλες (α΄ τ., σελ. 94). Το πρότυπο της Μικρασιάτισσας, ευρισκόμενο στους αντίποδες όποιου νοήματος μπορεί να δοθεί σε χαρακτηρισμούς όπως «παστρικές Σμυρνιές», που επικράτησαν για ένα αρκετά μεγάλο διάστημα μετά τον ερχομό των προσφύγων στην Ελλάδα (στον τρίτο τόμο του μυθιστορήματος, γίνεται αναφορά σε σχετικά επιθεωρησιακά νούμερα στο θέατρο)[31], ήταν να είναι μια καλή νοικοκυρά, που θα συνδύαζε, όμως, ταυτόχρονα, κοινωνικές και πνευματικές αρετές στο πρόσωπό της.

Δ. Αν η πνευματικότητα οριστεί ως ωριμότητα και ελευθερία τού πνεύματος, καλλιέργεια της σκέψης και της κρίσης τού ατόμου ή της ομάδας, θα μπορούσε ως ένδειξή της να θεωρηθεί και η αποδοχή / ένταξη στους κόλπους τής κοινωνίας τού Σαλιχλί της Μαντάμ Ζιζής, της χήρας «ενός γάλλου αρχαιολόγου, που είχε πεθάνει από συγκοπή καθώς έκανε ανασκαφές στις γειτονικές αρχαίες Σάρδεις» (α΄ τ., σελ. 42). Μόνο σε μια ανοιχτόμυαλη, πολιτισμένη κοι-

31. Βλ. στο Τασου Αθανασιαδη, *Τα Παιδιά της Νιόβης*, γ΄ τόμ., *ό.π.*, σελ. 102.

νωνία θα ήταν ευπρόσδεκτα ή έστω θα γίνονταν ανεκτά τα παρακάτω: «Άνοιξε σπίτι της σχολειό και δίδασκε γαλλικά λανσάροντας στην πουριτανή κοινωνία τη σουφραζέτα με το τσιγάρο στο στόμα, τα πανταλόνια, τ' αντρικά κομμένα μαλλιά και τη σπινθηροβόλα ελευθεροστομία, που κάνανε τη συντροφιά της περιζήτητη ακόμη και στα σπίτια των τούρκων» (ό.π.).

Ε. Η αποχαιρετιστήρια εκείνη συζήτηση τού Χατζή Λεόντη, θείου τής Σαρρίνας, με τον Τούρκο καδή, πολύ κοντά στις τελευταίες σελίδες τού δεύτερου τόμου, άρα και στην αναπόδραστη Καταστροφή, αποτελεί λαμπρή στιγμή για το μυθιστόρημα, όπως και συνολικά για το έργο τού Τάσου Αθανασιάδη, ενώ συμπυκνώνει, με όχημα τον λόγο ενός (νηφάλιου) Τούρκου, όσα εθίγησαν εδώ.

> – Έχω διαβάσει πολύ ιστορία, Λεόν εφέντη... Οι λαοί μας ανακάτεψαν τετρακόσια χρόνια τα αίματά τους. Εσείς μας δώσατε το περισσότερο... Πολλές βαλιντέ σουλτάνες, που ήταν ρωμιές, γέννησαν στο Δοβλέτι μας σουλτάνους, βεζύρηδες, πασάδες, σερασκέρηδες. Είσαστε έξυπνη φυλή... [...] Εγώ πολύ λυπάμαι που φεύγετε. Δίνατε ζωή οι ρωμιοί στη Μικρά Ασία. Είσαστε φυλή με φυσική ευγένεια. Έχετε την πρόοδο στο αίμα σας. Σας αρέσει το γέλιο, το λούσο, τα γράμματα... Μας ωφελήσατε... [...] Χατζή Λεόντη, είσαι ένας άρχοντας... Πάντα μάς έδειξες φιλία – και στη δύναμή μας και στην αδυναμία μας... [...] Γιατί να σας χάσουμε; Ομορφαίνατε το Σαλιχλί. Του δίνατε ζωή... (β' τ., σσ. 331-333).

Η απάντηση που δίνει σε κάποια στιγμή τής κουβέντας ο Χατζή Λεόντης αξίζει να προσεχθεί ιδιαίτερα: «– Καδή εφέντη, πρέπει να φύγουμε... Συνηθίσαμε πια στην ελευθερία... Δε γίνεται αλλιώς... Δεν ξέρομε εκεί που θα πάμε τι μας περιμένει. Μα...» (β' τ., σελ. 331).

Σε αντίθεση με την υποταγή στο «κισμέτ» (λέξη που επαναλαμβάνεται 4 φορές στο τελευταίο κομμάτι τής συνομιλίας (β' τ., σσ. 333-334), ο έλληνας έχει αποδείξει τόσο στους ειδωλολατρικούς όσο και στους χριστιανικούς χρόνους, ότι ξέρει να ορθώνει το ανάστημά του απέναντι στην μοίρα του, αδιάφορο αν ο Θεός έχει αποφασίσει ήδη για την ζωή του ή όχι. Ο Μικρασιάτης δεν αποδέχεται την μοίρα τής ταπείνωσης· επιλέγει την μοίρα τής προσφυγιάς. Και παραμένει «άρχοντας», ακριβώς για αυτό.

Φίλος προσωπικός και συνοδοιπόρος (από κάποια απόσταση) των γνωστών Μικρασιατών Λογοτεχνών Ηλία Βενέζη και Γιώργου Θεοτοκά, ο Τάσος Αθανασιάδης διαφοροποιήθηκε, έως ένα βαθμό, και από τον αστικό ρεαλισμό και, περισσότερο, από την Αιολική Σχολή, για να βάλει την δική του σφραγίδα στο προσφυγικό έπος, χρωματισμένη με την διορατικότητα που τον διέκρινε και της οποίας δείγμα παρέχεται σε όσα έγραφε στην γνωστή πια εδώ

ομιλία του, το μακρινό αλλά την ίδια στιγμή και κοντινό 1965: «Το βλέπομε όλοι, πως ο κόσμος ολοένα μικραίνει, οι λαοί συναδελφώνονται, αφού η ταχύτητα μίκρυνε στο ελάχιστο τις αποστάσεις κάνοντας άχρηστα τα εθνικά σύνορα. Μέσα σε αυτή τη χοάνη των ανασχηματισμών, η ελληνική κοινωνία αναδιαρθρώνεται. Κάποτε, βάση της είταν το τρίπτυχο από το πνεύμα τής παλαιάς Ελλάδος, καθώς είχε διασταυρωθεί με τη νοοτροπία τής Μακεδονίας, της Κρήτης και των νησιών. Ύστερα, ήρθαμε εμείς, κατατρεγμένοι, για να της μεταγγίσουμε, ωστόσο, το σφριγηλό αίμα μας, ενισχύοντας, έτσι, τον εθνικό κορμό. Η εισφορά συνεχίζεται στις μέρες μας: Ομογενείς απ' την Πόλη, την Αίγυπτο· σε λίγο, απ' την Αφρική και την Αιθιοπία· οι Κύπριοι – θα κάνουν ακόμη πιο πλούσιες τις διασταυρώσεις σε αυτό το μωσαϊκό. Είναι μικρή φιλοδοξία να κυριαρχήσει το ιωνικό ήθος – να προβληθεί η μικρασιατική νοοτροπία, σαν η πιο ολοκληρωμένη αντίληψη ζωής; Ιδού μια επιδίωξη για τους νέους μας, μια ειρηνική κατάκτηση τόσο σύμφωνη με την Ιστορία τής Ιωνίας. Έτσι μονάχα η πατρίδα μας θα επιζήσει, θα διαιωνιστεί, θα μείνει αθάνατη. Είναι η καλύτερη υπηρεσία, που μπορούμε να προσφέρουμε στην υπόθεση της Ιωνίας – και η δημιουργικότερη»[32].

32. Βλ. στο Τασου Αθανασιαδη, *Βεβαιότητες και αμφιβολίες*, ό.π., σελ. 345.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΦΕΓΓΟΜΥΤΗΣ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΑΣ. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΝΙΚΕΣ ΣΤΟΝ «ΠΟΛΕΜΟ ΤΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ» ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΛΟΓΟ

Στην παρούσα ανακοίνωση θα παρουσιαστεί απόσπασμα από τα απομνημονεύματα ενός εκ των πρωταγωνιστών του νεοτουρκικού κινήματος Ali İhsan (Sabis), Harp Hatıralarım, İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri (Οι πολεμικές αναμνήσεις μου, ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας και οι κρυφές κατευθύνσεις), τομ. 6 İstanbul 1993 και συγκεκριμένα οι σελίδες 102-119. Στις οποίες περιγράφονται οι εορτασμοί που διοργανώθηκαν την 30-3-1922 από την 1η Στρατιά με εδαφική αρμοδιότητα το μέτωπο του Afyonkarahısar, όπου ο συγγραφέας ήταν διοικητής, επί της επετείου από την νίκη του τουρκικού στρατού στην περιοχή İnönü έναντι του ελληνικού. Θα παρουσιαστεί η τελετή εορτασμού, το γεύμα που παρατέθηκε στην έδρα του επιτελείου του και τα καλλιτεχνικά δρώμενα που διοργανώθηκαν. Όλες οι τελετές γίνονται με την παρουσία του Mustafa Kemal (Atatürk), του Ρώσου και Αζέρου, πρεσβευτών και άλλων στρατιωτικών ακολούθων. Θα παρατεθούν επίσης οι συνομιλίες που διημείφθησαν μεταξύ τους καθώς και η εκδήλωση της ευαρέσκειας του Mustafa Kemal (Atatürk) για την κατάσταση και το ηθικό του στρατεύματος πριν την μεγάλη επίθεση (Büyük Taaruz τουρκιστί).

Μέσα από αυτή την αφήγηση θα γίνει η προσπάθεια να παρουσιαστεί η κατά τον συγγραφέα αποφασιστικότητα του τουρκικού στρατού προς τη τελική νίκη που δεν είναι άλλη από την κατάληψη της Σμύρνης και την ολοκληρωτική καταστροφή του ελληνικού στρατού καθώς και οι νέες τελετές εορτασμού του "απελευθερωτικού κινήματος" οι οποίες αποσκοπούν στην υποκατάσταση του θρησκευτικού από τον εθνικιστικό δημόσιο λόγο, την δημιουργία νέων εορτών που διαμορφώνουν μια νέα εθνική μνήμη και την καθιέρωση του Mustafa Kemal (Atatürk) ως αναμφισβήτητου ηγέτη του κινήματος.

Βιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα

Ο Ali İhsan (Sabis), στρατιωτικός και πολιτικός, γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1882 και απεβίωσε το 1957. Φοίτησε σε όλες τις βαθμίδες των στρατιωτι-

κών σχολών με κυριότερη την Ανώτερη Στρατιωτική Ακαδημία στο Μοναστήρι (Βόρεια Μακεδονία) όπου αποφοίτησε το 1905, πρώτος στην τάξη του και με συμμαθητή του τον Mustafa Kemal[1]. Λόγω της συμπάθειας των σπουδαστών στο κίνημα των Νεότουρκων ο διοικητής της σχολής τους μοίρασε σε διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας. Κατά την διάρκεια του αντικινήματος κατά των Νεότουρκων συμμετείχε με τα στρατεύματα της Ένωσης και Προόδου στην καταστολή του και διατέλεσε διοικητής των στρατευμάτων στην περιοχή Beyoğlu της Κωνσταντινούπολης. Στάλθηκε κατά τα έτη 1909-1911 στην Γερμανία για εκπαίδευση. Στην διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων πολέμησε στο μέτωπο της Çatalca και του Şarköy[2].

Φωτογραφία του Ali İhsan Sabis. Πηγή: A. İ. Sabis, Milli Mücadele Hatıralari, Er. Çiftci (επιμ.), İstanbul 2021: Timas Yayınları, σελ. 507.

1. T.C. Genelkurmay Başkanlığı (Τουρκικό Γενικό Επιτελείο Στρατού), *Türk istiklal harbi´ne katılan tümen ve daha üst kademelerdeki komutların biyografileri (Βιογραφικά στοιχεία μεράρχων και ανωτάτων αξιωματικών που συμμετείχαν στον πόλεμο της ανεξαρτησίας)*, Ankara, 1989, T.C. Genelkurmay Başkanı Basinevi, σελ. 174.

2. G. Polat, (λήμμα) «Ali İhsan Sabis», στον τόμο K. Fleet, G. Krämer, D. Matringe, J. Nawas, E. Rowson (επιμ.), *Encyclopaedia Of Islam Three*, Leiden - Boston 2015, Brill, σελ. 25.

Μετά τον πόλεμο υπηρέτησε στο Γενικό Επιτελείο, διευθυντής του 1ου γραφείου δίπλα στον Enver Paşa με κύριο καθήκον την ανανέωση του στρατεύματος. Κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου πολέμησε στο μέτωπο του Καυκάσου και της Μεσοποταμίας με τα καθήκοντα του Διοικητή Σώματος και του Διοικητή Στρατιάς. Με την λήξη του πολέμου συνελήφθη το 1919 από τους Βρετανούς και εξορίστηκε στην Μάλτα[3]. Δραπέτευσε τον Οκτώβριο του 1921 και έφτασε στην Μικρά Ασία όπου τέθηκε στην διάθεση του Mustafa Kemal για τον «Αγώνα της Ανεξαρτησίας». Διετέλεσε διοικητής της 1ης Στρατιάς στο Afyonkarahisar. Κατόπιν διαφωνιών με τον επικεφαλής των στρατιωτικών δυνάμεων İsmet Paşa (İnönü), τις κατηγορίες εναντίον του για σχέσεις του με μέλη που αντιπολιτεύονταν τον Mustafa Kemal καθώς και για την κακή χρήση των στρατιωτικών εφοδίων, παύτηκε από τα καθήκοντά του. Διετέλεσε διοικητής της 1ης Στρατιάς για χρονικό διάστημα περίπου 8 μηνών. Κατόπιν συνταξιοδοτήθηκε και ασχολήθηκε με το εμπόριο[4].

Ο Διοικητής της 1ης Στρατιάς Ali İhsan Paşa: Sabis Ali İhsan, Milli Müc..., ό.π., σελ. 513.

3. Z. Türkmen, (λήμμα) «SABİS, Ali İhsan», στον τόμο İslam Ansiklopedisi αρίθμ. 35, İstanbul 2006, Türk Diyanet Vakfı, σελ. 347.

4. Στο Ιδιο, *ό.π.*, σελ. 348.

Κατά την διάρκεια του 2ου Παγκοσμίου Πολέμου διετέλεσε αρθρογράφος της τουρκικής εφημερίδας Tasviri Efkâr (Απεικόνιση των Γεγονότων) και άλλων εφημερίδων[5] καθώς και διευθυντής έκδοσης της γερμανόφωνης εφημερίδας Türkische Post κατά το χρονικό διάστημα 1943-1944[6]. Με την αρθογραφία του καθώς και με την έκδοση των απομνημονευμάτων του επέκρινε τις πράξεις του πρωθυπουργού İsmet İnönü και άλλων πρωταγωνιστών της στρατιωτικής και πολιτικής ζωής. Συνελήφθη τον Μάιο του 1944 και καταδικάστηκε σε 15 μήνες φυλάκισης. Εξέτισε την ποινή του και αποφυλακίστηκε τον Σεπτέμβριο του 1945. Εκλέχτηκε βουλευτής της περιοχής Afyonkarahisar το 1950 με το Δημοκρατικό Κόμμα του Adnan Menderes[7].

Μάχη του Ίνονου (İnönü Muharebesi)

Σύμφωνα με την τουρκική ιστοριογραφία υπάρχουν δύο περίοδοι των μαχών. Η πρώτη φάση της μάχης του İnönü θεωρείται το χρονικό διάστημα 6-11 Ιανουαρίου 1921 ενώ η δεύτερη φάση στις 23 Μαρτίου - 1 Απριλίου 1921.

Στην πρώτη φάση υπήρξε επίθεση των ελληνικών δυνάμεων στο μέτωπο Bursa-Uşak-Sarayköy. Μαζί με τις ελληνικές δυνάμεις επιχειρούσαν και ο δυνάμεις του Çerkes Etem[8]. Σκοπός της επίθεσης ήταν η εξουδετέρωση και η διάλυση των κεμαλικών δυνάμεων[9]. Η επίθεση αποκρούστηκε στην περιοχή İnönü και είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της εμπιστοσύνης στον τουρκικό στρατό[10], την ανύψωση του ηθικού του τουρκικού λαού[11] καθώς και την εξουδετέρωση των τοπικών εξεγέρσεων[12].

---

5. G. Polat, «Ali İhsan Sabis», *ό.π.*, σελ. 26.

6. E. Dağli, «İstanbul'da bir Alman Gazetesi Türkische Post (Η Türkische Post μια γερμανική εφημερίδα στην Κωνσταντινούπολη)», Türkiyat Araştirmalari Enstitüsü Dergisi (Περιοδικό του Ινστιτούτου τουρκικών ερευνών) 59 (2017), σελ. 514.

7. G. Polat, «Ali İhsan Sabis», *ό.π.*, σελ. 26-27.

8. T.C. Genelkurmay Başkanlığı (Τουρκικό Γενικό Επιτελείο Στρατού), *Türk İstiklal Harbi İkinci Cilt Batı Cephesi 3 ncü Kısım, Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri [9 Kasim 1920 - 15 Nisan 1921] (Πόλεμος της τουρκικής ανεξαρτησίας, 2ος τόμ., Δυτικό Μέτωπο 3ο Μέρος, 1η & 2η μάχη του İnönü, μάχες του Aslıhanlar& του Dumlupınar (9 Νοεμβρίου 1920 - 15 Απριλίου1921)*, Ankara 1999, Genelkurmay Basım Evi, σελ. 145.

9. Στο Ιδιο, *ό.π.*, σελ. 149.

10. Στο Ιδιο, *ό.π.*, σελ. 246.

11. H. Özlü, «İnönü Müharebeleri (Η μάχη του İnönü)», σελ. 3. Πηγή: https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/inonu-muharebeleri/?pdf=3583 (Ημερ. Πρόσβασης 25/08/2022)

12. T.C. Genelkurmay Başkanliği, *Türk İstiklal Harbi…*, *ό.π.*, σελ. 149.

Γενική κατάσταση των στρατευμάτων μετά το τέλος της 1ης μάχης του İnönü στις 4 Φεβρουαρίου 1921. Οι ελληνικές δυνάμεις σημειώνονται με το κόκκινο χρώμα ενώ οι τουρκικές με το μπλε χρώμα. Πηγή: T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi....*, *ό.π.*, σελ. 656.

Κατά την δεύτερη φάση που ξεκίνησε στις 23 Μαρτίου του 1921 η επίθεση των ελληνικών στρατευμάτων κινούμενων από τις τοποθεσίες İzmit – Bursa – Uşak, με στόχο την γραμμή Eskişehir – Afyonkarahisar. Στην κατεύθυνση προς το Eskişehir στην περιοχή του İnönü πραγματοποιήθηκαν ιδιαίτερα αιματηρές[13] μάχες όπου και σταμάτησε η προέλαση των ελληνικών στρατευμάτων. Οι επιχείρηση αυτή ήταν η πρώτη αποτυχία στο μικρασιατικό μέτωπο. Δεν είχε μεγάλο κόστος όσον αφορούσε την στρατιωτική της σημασία όμως είχε ένα μεγάλο ψυχολογικό αντίκτυπο. Ο ελληνικός στρατός συνειδητοποίησε ότι πλέον αντιμετωπίζει έναν τακτικό στρατό και έναν αντίπαλο που συνεχίζει να ενισχύεται[14].

13. Η. Özlü, «İnönü...», *ό.π.*, σελ. 4.

14. Ι. Γιαννουλοπουλος, «Οι πολεμικές επιχειρήσεις του Μαρτίου 1921», στον τόμο Γ. Χριστοπουλος, Ι. Μπαστιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, *τόμ. 34*, Αθήνα 2015, Παραπολιτικά Εκδόσεις, σσ. 164-166.

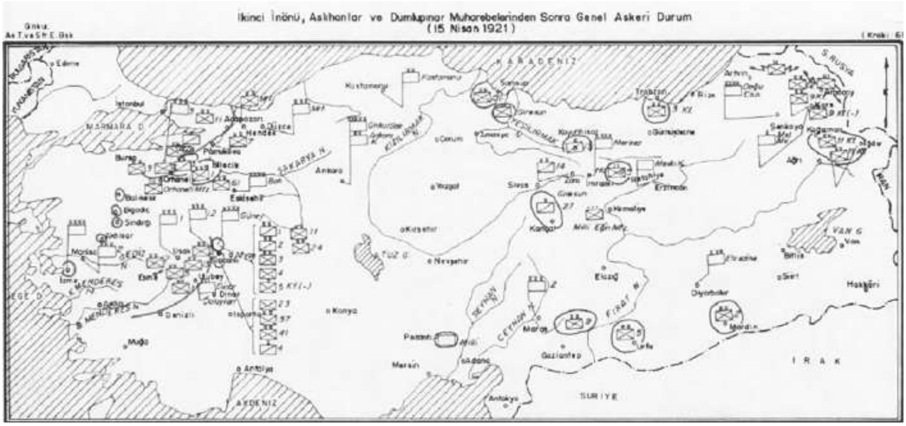

Γενική Στρατιωτική κατάσταση μετά την δεύτερη μάχη του İnönü.
Πηγή: T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Türk İstiklal Harbi..., ό.π., σελ. 694.

Τα αποτελέσματα της νίκης των τουρκικών στρατευμάτων όπως αναφέρονται στη τουρκική ιστοριογραφία ήταν τα εξής:

- Η αποδοχή της τουρκικής κυβέρνησης από τα Ευρωπαϊκά κράτη.
- Αύξηση του κύρους και της επιρροής της κυβέρνησης.
- Ενίσχυση των απόψεων των κρατών που είχαν διαφορετικές αντιλήψεις απέναντι στις ελληνικές και βρετανικές επιδιώξεις.
- Στα χέρια του κεμαλικού κινήματος ήλθε πλέον η ολοκληρωτική πρωτοβουλία των κινήσεων στην εσωτερική πολιτική σκηνή.
- Αυξήθηκε η εκτίμηση στην διοίκηση του στρατεύματος που έδωσε ώθηση στην στρατολόγηση νέου προσωπικού, ανυψώθηκε το ηθικό του στρατεύματος που κέρδισε την μάχη παρόλες τις αντίξοες συνθήκες.
- Ξεκίνησε η αποχώρηση των Γάλλων από την περιοχή του Zonguldağ και των Ιταλών από τις νότιες περιοχές της Μικράς Ασίας.
- Κάθε μέρα που περνούσε μετά τις επιτυχίες του τουρκικού στρατού η Αντάντ ήταν αναγκασμένη σταδιακά να αλλάξει τις αποφάσεις της[15].

Η τελετή εορτασμού

Ο εορτασμός σύμφωνα με τον Ali İhsan (Sabis) θα πραγματοποιούνταν στις 30 Μαρτίου στην περιοχή του Çay έπειτα από πρόσκληση του αρχηγείου του δυτικού μετώπου. Ο Ali İhsan (Sabis) ως διοικητής της 1ης Στρατιάς θα είχε και την ευθύνη διοργάνωσης του εορτασμού.

15. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi...*, *ό.π.*, σελ. 513.

Ο Mustafa Kemal κατά την άφιξή του στον σιδηροδρομικό σταθμό του Çay συνοδευόμενος από τον Ρώσο πρέσβη Aralof και τον Αζέρο πρέσβη Abilof. Πηγή: https://isteataturk.com/Kronolojik/Tarih/1922/3/30/Mustafa-Kemal-Pasa-Ilgin-Manevralari-ni-izlemek-icin-geldigi-Afyon-Cay-da-30031922/1 (Ημερομηνία Πρόσβασης 28/9/22).

Η γιορτή ξεκίνησε με την υποδοχή στον σιδηροδρομικό σταθμό του Çay όπου θα γινόταν η άφιξη του Mustafa Kemal, μαζί του θα ήταν ο Ρώσος και ο Αζέρος Πρέσβης καθώς και στρατιωτικοί ακόλουθοί τους παρουσία και του επικεφαλής του αρχηγείου του δυτικού μετώπου İsmet Paşa. Μετά την παράθεση γεύματος, κατευθύνθηκαν έφιπποι προς το μέρος που θα γινόταν η επιθεώρηση των στρατιωτικών τμημάτων και έπειτα η παρέλαση. Η κωμόπολη του Çay βρίσκεται σε πλαγιά βουνού και ο συγγραφέας το περιγράφει ως εξής «*... Κατεβαίνοντας προς το σημείο που ήταν συγκεντρωμένα τα στρατεύματα, φαινόταν σαν ένα δάσος από ξιφολόγχες και σαν ένα υπέροχο μνημείο από χαλκό. Ο Mustafa Kemal γύρισε προς το μέρος μου χαμογελώντας και με την έκφραση των ματιών του εξέφρασε την ευχαρίστησή του*»[16]. Ο συγγραφέας ερμηνεύει την ευχαρίστηση του Mustafa Kemal ως αποτέλεσμα ότι πρώτη φορά κατά την διάρκεια του "Πολέμου της Ανεξαρτησίας" πραγματοποιήθηκε επιθεώρηση και παρέλαση στρατευμάτων. Παρουσιάστηκε ως ένα κανονικό στράτευμα, πειθαρχημένο, εκπαιδευμένο και καταρτισμένο. Επίσης οι ξένοι πρέσβεις και στρατιωτικοί ακόλουθοι θαύμασαν αυτήν την τελετή[17].

16. A.İ. Sabis, *Harp Hatıralarım, İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri, Altıncı cilt* (Οι πολεμικές αναμνήσεις μου, ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας και οι κρυφές κατευθύνσεις), *τόμ.* 6, İstanbul 1993, Nehir Yayınları, σελ. 104.

17. Στο Ιδιο, σελ. 104-105.

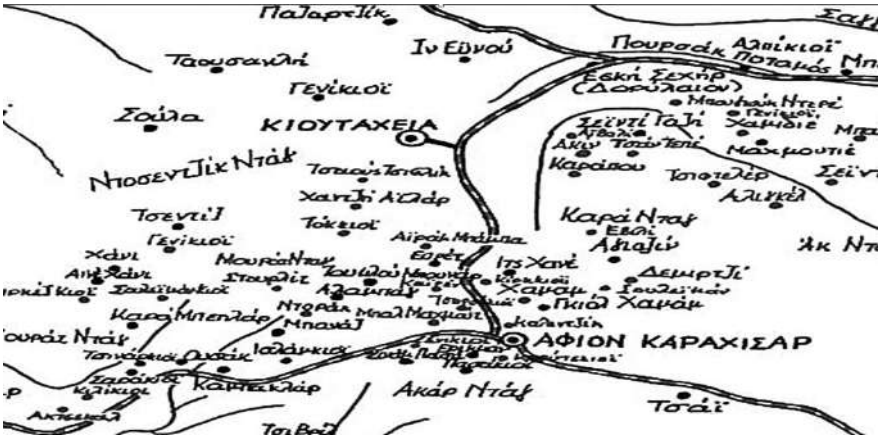

Χάρτης της περιοχής του Afyon Karahisar όπου περιλαμβάνεται και η κωμόπολη του Çay επί της σιδηροδρομικής γραμμής. Πηγή: Ι. Κουτσονικόλας, Από την Αράχωβα στα κράσπεδα της Άγκυρας, ημερολόγιο εκστρατείας 1919-1922, Α. Στάθης (επιμ.), Αθήνα 2008: Δήμος Αράχωβας, σελ. 1.

Έπειτα ο Mustafa Kemal αφού συγχάρηκε τον Ali İhsan (Sabis) ζήτησε να δει τους διοικητές των έφιππων τμημάτων για να τους εκφράσει την συγκίνηση και το αίσθημα της νίκης που του έδωσε η τελετή. Ο διοικητής έδωσε εντολή να έρθουν όλοι άμεσα στο σημείο σημειώνοντας συγκεκριμένα και θέλοντας να επαινέσει τον εαυτό του, τα εξής: «*... Αυτά που παρουσίασαν τώρα, τα έκαναν με τέτοια σοβαρότητα, με τέτοια σπιρτάδα και τάξη σαν να ήταν γερμανικός στρατός. Ο Mustafa Kemal ανέβηκε στο άλογο του χαμογελώντας και σε μια σύντομη ομιλία τους συγχάρηκε και τους εξέφρασε την εκτίμησή του. Μετά από όλα αυτά με δυνατή φωνή ρώτησε:*

– Φίλοι μου! Αυτές τις ξιφολόγχες πότε θα τις βάλετε στις θήκες τους;

Επειδή κατάλαβα την πρόθεση του Mustafa Kemal και για να μην δοθεί κάποια ακατάλληλη απάντηση, χωρίς χρονοτριβή σήκωσα το χέρι μου.

– Με την άδεια σας μπορώ να δώσω εγώ απάντηση για την 1η Στρατιά;

– Ορίστε!!!

– Εάν δεν εξουδετερώσουμε τους αντιπάλους μας και δεν τους ρίξουμε στην θάλασσα στην Σμύρνη δεν θα βάλουμε τις ξιφολόγχες στις θήκες μας. Το είπα θέλοντας να του δείξω ότι δεν θα αποδεχτούμε μια πρόταση ανακωχής

– Είμαι πολύ ευχαριστημένος, είμαι σίγουρος για το αποτέλεσμα[18]».

Κατά την διάρκεια αυτής της συνομιλίας ο Ρώσος πρεσβευτής ζητούσε να

18. Στο Ιδιο, σελ. 105-106.

μεταφραστεί η συνομιλία. Έπειτα για την διασκέδαση του στρατεύματος διάφοροι στρατιώτες διοργάνωσαν ορισμένα θεατρικά δρώμενα (köy oyunları[19], orta oyunu[20]), διάφορους μονολόγους, πάλεψαν και τραγούδησαν τραγούδια με εθνικό περιεχόμενο (memleket havaları). Με την δύση του ηλίου επέστρεψαν στο σιδηροδρομικό σταθμό του Çay. Ο Mustafa Kemal ήταν πολύ ευχαριστημένος με αυτά που είδε και υπαγόρευσε άμεσα ένα κείμενο στον Διευθυντή του 1ου Γραφείου προκειμένου να δοθεί ως τηλεγράφημα στο ειδησεογραφικό πρακτορείο Ανατολή.

Έπειτα παρατέθηκε το βραδινό γεύμα όπου είχαν γίνει όλες οι κατάλληλες προετοιμασίες. Μια ομάδα στρατιωτικών, ερασιτεχνών μουσικών έπαιζαν σάζι. Σε αυτούς που παρευρισκόταν στο γεύμα και είχαν πιει δημιουργήθηκε μια ευχάριστη ατμόσφαιρα. Η ερασιτεχνική ορχήστρα έπαιζε στρατιωτικά εμβατήρια και δυτική μουσική (alafranga)[21].

Ο Ali İhsan (Sabis) χωρίς καθυστέρηση ενημέρωσε τον Mustafa Kemal ότι κάποιοι αξιωματικοί έχουν γράψει ένα θεατρικό έργο σχετικά με τον "Αγώνα της Ανεξαρτησίας" και συμμετέχουν στρατιώτες, ερασιτέχνες ηθοποιοί. Ο Mustafa Kemal ενθουσιάστηκε και μεταφέρθηκαν άμεσα στον χώρο της παράστασης. Η παράσταση περιείχε ότι και μια παράσταση βαριετέ: μονολόγους, τραγούδια εθνικού περιεχομένου, τσερκέζικα τραγούδια, τραγούδια των Ζεϊμπέκηδων, τραγούδια την τουρκόφωνων μουσουλμάνων του Πόντου (Λαζοί) και στο τέλος ένα θεατρικό έργο με θέμα τον "Αγώνα της Ανεξαρτησίας". Μάλιστα στο τέλος της παράστασης ένας έφεδρος αξιωματικός που έπαιζε τον ρόλο ενός ηλικιωμένου εθελοντή γυρνώντας προς τον Mustafa Kemal είπε από σκηνής: *«Ορίστε εδώ είναι οι φίλοι μας που θα σώσουν την πατρίδα»*. Όλοι συμπεριλαμβανομένων του Mustafa Kemal και των ξένων πρεσβευτών σηκώθηκαν και χειροκρότησαν[22].

Την επόμενη μέρα στις 31/3/1922 αφού βγήκαν αναμνηστικές φωτογραφίες, ο Mustafa Kemal του εξέφρασε την εκτίμηση του για τις απογευματινές εκδηλώσεις και ήταν ευχαριστημένος με την κατάσταση των στρατευμάτων. Έπειτα ανέβηκε στο αυτοκίνητο και κατευθύνθηκε προς στο Akşehir.

---

19. Λαϊκό δρώμενο της υπαίθρου, θρησκευτικής και μυθολογικής προέλευσης. Συμμετείχε ο αγροτικός πληθυσμός επικαλούμενος την άνωθεν βοήθεια για την αναγέννηση της φύσης, την αφθονία της παραγωγής, την υγεία των ζώων και την αύξηση του αριθμού τους. Πραγματοποιούνταν στους γάμους, στις γιορτές και σε άλλες επετείους ή περιστάσεις, N. Aycil, A. Saygin, «Isparta köy seyirlik oyunları», *Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi 12* (Δεκέμβριος 2019), σσ. 1-2.

20. Είδος παραδοσιακού τουρκικού θεάτρου με ηθοποιούς και με μουσική, χωρίς σκηνικά, χωρίς γραπτό κείμενο. Η παράσταση πραγματοποιείται ανάμεσα στους θεατές που σχηματίζουν ένα κενό κύκλο. Κύριοι χαρακτήρες είναι ο Pişekar (ο μορφωμένος, ο σοβαρός) και ο Kavuklu (παρομοιάζει με τον Καραγκιόζη και τον Χατζιαβάτη), N. Albayrak, (λήμμα) «Orta oyunu», İslam Ansıklopedisi 33, Cilt, Ankara 2007, Türk Diyanet Vakfı, σσ. 400-402.

21. A.İ. Sabis, *Harp Hatıralarım…*, *ό.π.*, σσ.106-107.

22. Στο Ιδιο, σσ. 112-113.

Αναμνηστική φωτογραφία μετά την τελετή στην κωμόπολη Çay, ο Ali İhsan τέταρτος από δεξιά. Πηγή: M. Uyar, Büyük Taaruz ve Ali İhsan Sabis Paşa, https://www.indyturk.com/node/545351 (Ημερομηνία Πρόσβασης 29/9/22).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνα στα ανωτέρω αποσπάσματα των απομνημονευμάτων του Ali İhsan (Sabis) στα οποία περιγράφεται η τελετή εορτασμού της νίκης των τουρκικών στρατευμάτων στην μάχη του İnönü μας οδηγεί σε ορισμένα συμπεράσματα. Κυριότερο η παρουσία του Mustafa Kemal ως αναμφισβήτητου ηγέτη του "Αγώνα της Ανεξαρτησίας" και κυρίαρχου της εσωτερικής πολιτικής σκηνής.

Η απάντηση του διοικητή της 1ης Στρατιάς Ali İhsan (Sabis) στην ερώτηση Mustafa Kemal προς τους διοικητές του Ιππικού θέλει να τονίσει την αποφασιστικότητα του τουρκικού στρατού για την ολοκληρωτική επικράτηση επί του ελληνικού καθώς ο στρατιωτικός στόχος είναι σαφής. Αυτό φαίνεται από τα συνθήματα που επικρατούσαν στον τουρκικό λαό και στο τουρκικό στράτευμα όπως το *İzmir'e Doğru*[23] και το *Akdeniz'e Doğru* άλλωστε κατά την Μεγάλη Επίθεση (Büyük Taaruz) η εντολή του Mustafa Kemal ήταν «Ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri (Στρατέ εμπρός, πρώτος σας στόχος η Μεσόγειος)»[24]. Δηλαδή εκεί που τελείωνε η τουρκική επικράτεια. Μπορούμε να εικάσουμε έστω και παρακινδυνευμένα ότι σε αυτήν την απάντηση διαφαίνονται και τα πρώτα ση-

23. Τίτλος εφημερίδας που εκδιδόταν στο Balikesir και ήταν προπαγανδιστικό όργανο του "Εθνικού Κινήματος", B. Ayhan, «Kuvayı Milliye'nin propaganda gazetesi: İzmir'e Doğru (Προς την Σμύρνη: προπαγανδιστική εφημερίδα του "Εθνικού Κινήματος")», *Sosyal Bilimler Dergisi 20* (2008), σσ. 325, 331.

24. M.Kemal, *Nutuk*, Ankara 2015, Kaynak, σελ. 514.

μάδια της κατάληξης του μικρασιατικού ελληνισμού ως επακόλουθο της στρατιωτικής νίκης των κεμαλικών στρατευμάτων.

Όσον αφορά την καθιέρωση της γιορτής επί της επετείου, συμπεραίνεται ότι το νέο κράτος που θέλει να ιδρύσει ο Mustafa Kemal θα έχει νέα ιστορία, καθώς η επίσημη μνήμη που ορίζουν οι θεσμοί εξουσίας ή οι ηγεμονικές ομάδες, κατασκευάζουν το παρελθόν προσπαθώντας να ανταποκριθεί στις τρέχουσες ανάγκες ή στην συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Προσπαθούν μέσω των επισήμων τελετών να διαμορφώσουν την συνολική αντίληψη της κοινωνίας για το παρελθόν[25]. Άλλωστε ο Mustafa Kemal χρησιμοποίησε και την νίκη στα Δαρδανέλια το 1915 για την εδραίωση εθνικής τουρκικής συνείδησης[26].

Σχετικά με το γεύμα που παρατέθηκε στον Mustafa Kemal και στους λοιπούς επισήμους περιγράφεται από τον Ali İhsan (Sabis) ότι καταναλώνονταν αλκοόλ[27] από τους συνδαιτυμόνες ενώ και στο καλλιτεχνικό πρόγραμμα που ακολουθούσε συμπεριλαμβανόταν και δυτική μουσική (alafranga). Επίσης δεν αναφέρεται η παρουσία θρησκευτικού λειτουργού και καμία διενέργεια προσευχής κατά την διάρκεια της τελετής και του γεύματος. Αυτό πιθανότατα οφείλεται στις πεποιθήσεις του Mustafa Kemal που ήταν επηρεασμένος από τις φιλελεύθερες και αθεϊστικές ιδέες των Ιακωβίνων της Γαλλικής Επανάστασης και εξέφραζε την αντίθεσή του στον θρησκευτικό φανατισμό[28].

Καταλήγοντας, η έρευνα επί του συγκεκριμένου αποσπάσματος και γενικότερα του συγγραφικού είδους των απομνημονευμάτων οφείλει να γίνεται μέσω μιας κριτικής προσέγγισης. Διότι τα απομνημονεύματα είναι ένας συνδυασμός ιστοριογραφίας και προσπάθειας δικαίωσης του συγγραφέα/πρωταγωνιστή. Είναι μια καταγραφή γεγονότων που όμως πολλές φορές τα γραφόμενα απέχουν από την αντικειμενικότητα, καθώς προσδοκούν να τονίσουν εκ των υστέρων την δράση του συγγραφέα ή να τον δικαιώσουν για τις προηγούμενες πράξεις ή τις παραλείψεις του[29].

---

25. Π. Βογλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στον τόμο Ρ. Βαν Μπουσχοτεν, Τ. Βερβενιωτη, Ε. Βουτυρα, Β. Δαλκαβουκης, Κ. Μπαδα (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη 2008, Επίκεντρο, σελ. 65.

26. Χ. Φλαϊσερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης, Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Αθήνα 2008, Νεφέλη, σελ. 34.

27. Σχετικά με την κατανάλωση αλκοόλ από τον Mustafa Kemal, βλ. Ι.Μ. Μπακιρτζης, «Η αναγγελία στον τύπο του κορυφαίου γεγονότος στην Κωνσταντινούπολη του 1928. Η γλωσσική μεταρρύθμιση και η αλλαγή των αριθμών και του ημερολογίου», *Βαλκανικά Σύμμεικτα 14-15* (2003-2004), σσ. 165-166, υπ. 17.

28. Χρ. Κ. Χριστοδουλου, *Μουσταφά Κεμάλ, ο βίος του και η πολιτεία στην Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 2007, Εξάντας, σελ. 135.

29. Μ. Χρυσανθοπουλος, Β. Βασιλειαδης, Γ. Δεληβορια, Κ. Τικτοπουλου, *Αυτοβιογραφία, μεταξύ Ιστορίας και Λογοτεχνίας τον 19ο αιώνα*, Ζωγράφου 2015, ΣΕΑΒ, σελ. 13-14. Πηγή: www.kallipos.gr (Ημ. Πρόσβασης 10/11/2021).

Ο Mustafa Kemal κατά την αγόρευση στο συνέδριο του CHP το 1927. Πρόεδρος του συνεδρίου όπως εμφανίζεται στην φωτογραφία είναι ο İsmet Paşa (İnönü). Πηγή: https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturkun-nutuk-adli-eseri/ (Ημερ. Πρόσβασης 16/10/2022).

Πόσο μάλλον όταν ο Ali İhsan (Sabis) παύτηκε των καθηκόντων του πριν την μεγάλη επίθεση του Αυγούστου το 1922. Επιπλέον ο Mustafa Kemal κατά την εξαήμερη ομιλία του στο δεύτερο συνέδριο του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος το 1927 (Nutuk), ασκεί έντονη κριτική στο πρόσωπο του συγγραφέα για τις πράξεις και τις παραλείψεις του στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον «Πόλεμο της Ανεξαρτησίας».

Φωτογραφία του Ali İhsan (Sabis) με τον İsmet (İnönü) το 1912 κατά την διάρκεια μιας συνομιλίας. Πηγή: E. Çiftçi (Η φωτογραφία δόθηκε από την οικογένεια του Ali İhsan (Sabis)) https://twitter.com/dunyaharptarihi/status/1390725025142018048 (Ημερ. Πρόσβασης 20/10/22).

Επακόλουθο της στάσης αυτής είναι ότι το ακαδημαϊκό κατεστημένο φαίνεται να αγνοεί επιδεικτικά τον Ali İhsan (Sabis), σε μια ιδιότυπη καταδίκη της μνήμης για όσα πρόσωπα ήρθαν σε αντιπαράθεση με τον Mustafa Kemal και τον κύκλο των συνεργατών του. Διότι δεν έχει πραγματοποιηθεί εκτεταμένη έρευνα των απομνημονευμάτων, όπως αποδεικνύεται από την αναζήτηση στο ηλεκτρονικό αποθετήριο των τουρκικών πανεπιστημίων, όπου υπάρχει μόνο μια μεταπτυχιακή εργασία για ένα τέτοιας σημασίας έργο, με συγγραφέα έναν εκ των πρωταγωνιστών της κρισιμότερης περιόδου της οθωμανικής και τουρκικής ιστορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

N. Aycil, A. Saygin, «Isparta köy seyirlik oyunları», *Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi 12* (Δεκέμβριος 2019).

N. Albayrak, (λήμμα) «Orta oyunu», İslam Ansıklopedisi 33. Cilt, Ankara 2007: Türk Diyanet Vakfı.

B. Ayhan, «Kuvayı Milliye'nin propaganda gazetesi: İzmir'e Doğru (Προς την Σμύρνη: προπαγανδιστική εφημερίδα του "Εθνικού Κινήματος")», *Sosyal Bilimler Dergisi 20* (2008).

Π. Βογλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στον τόμο Ρ. Ban Μπουσχοτεν, Τ. Βερβενιωτη, Ε. Βουτυρα, Β. Δαλκαβουκης, Κ. Μπαδα (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη 2008, Επίκεντρο.

Ι. Γιαννουλοπουλος, «Οι πολεμικές επιχειρήσεις του Μαρτίου 1921», στον τόμο Γ. Χριστοπουλος, Ι. Μπαστιας (επίμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τομ. 34*, Αθήνα 2015, Παραπολιτικά Εκδόσεις.

E. Dağli, «İstanbul'da bir Alman Gazetesi Türkische Post (Η Türkische Post μια γερμανική εφημερίδα στην Κωνσταντινούπολη)», Türkiyat Araştirmalari Enstitüsü Dergisi (Περιοδικό του Ινστιτούτου τουρκικών ερευνών) 59 (2017).

M. Kemal, *Nutuk*, Ankara 2015, Kaynak.

Ι. Κουτσονικολας, *Απ' την Αράχωβα στα κράσπεδα της Άγκυρας, ημερολόγιο εκστρατείας 1919-1922*, Α. Σταθης (επιμ.), Αθήνα 2008, Δήμος Αράχωβας.

Ι.Μ. Μπακιρτζης, «Η αναγγελία στον τύπο του κορυφαίου γεγονότος στην Κωνσταντινούπολη του 1928. Η γλωσσική μεταρρύθμιση και η αλλαγή των αριθμών και του ημερολογίου», *Βαλκανικά Σύμμεικτα 14-15* (2003-2004).

H. Özlü, «İnönü Müharebeleri (Η μάχη του İnönü)», σελ. 3. Πηγή:https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/inonu-muharebeleri/?pdf=3583 (Ημερ. Πρόσβασης 25/08/2022).

G. Polat, (λήμμα) «Ali İhsan Sabis», στον τόμο K. Fleet, G. Krämer, D.

Matringe, J. Nawas, E. Rowson (επίμ.), *Encyclopaedia Of Islam Three*, Leiden – Boston 2015, Brill.

A.İ. Sabis, *Milli Mücadele Hatıralari*, Er. Çiftci (επιμ.), İstanbul 2021, Timas Yayınları.

A.İ. Sabis, *Harp Hatıralarım, İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri, Altıncı cilt* (Οι πολεμικές αναμνήσεις μου, ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας και οι κρυφές κατευθύνσεις) *τομ.* 6, İstanbul 1993, Nehir Yayınları.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı (Τουρκικό Γενικό Επιτελείο Στρατού), *Türk İstiklal Harbi İkinci Cilt Batı Cephesi 3 ncü Kısım, Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri [9 Kasim 1920 - 15 Nisan 1921] (Πόλεμος της τουρκικής ανεξαρτησίας, 2ος τόμ., Δυτικό Μέτωπο 3ο Μέρος, 1η & 2η μάχη του İnönü, μάχες του Aslıhanlar & του Dumlupınar (9 Νοεμβρίου 1920 - 15 Απριλίου1921)*, Ankara 1999, Genelkurmay Basım Evi.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı (Τουρκικό Γενικό Επιτελείο Στρατού), *Türk istiklal harbi΄ne katılan tümen ve daha üst kademelerdeki komutların biyografileri(-Βιογραφικά στοιχεία μεράρχων και ανωτάτων αξιωματικών που συμμετείχαν στον πόλεμο της ανεξαρτησίας)*, Ankara, 1989, T.C. Genelkurmay Başkanı Basinevi.

Z. Türkmen, (λήμμα) «SABİS, Ali İhsan», στον τόμο İslam Ansiklopedisi αρίθμ. 35, İstanbul 2006, Türk Diyanet Vakfı.

Χ. Φλαΐσερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης, Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Αθήνα 2008, Νεφέλη.

Χρ. Κ. Χριστοδουλου, *Μουσταφά Κεμάλ, ο βίος του και η πολιτεία στην Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 2007, Εξάντας.

Μ. Χρυσανθοπουλος, Β. Βασιλειαδης, Γ. Δεληβορια, Κ. Τικτοπουλου, *Αυτοβιογραφία, μεταξύ Ιστορίας και Λογοτεχνίας τον 19ο αιώνα*, Ζωγράφου 2015, ΣΕΑΒ. Πηγή: www.kallipos.gr (Ημ. Πρόσβασης 10/11/2021).

Διαδικτυακοί τόποι

https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturkun-nutuk-adli-eseri/ (Ημερ. Πρόσβασης 16/10/2022).

https://isteataturk.com/Kronolojik/Tarih/1922/3/30/Mustafa-Kemal-Pasa-Ilgin-Manevralari-ni-izlemek-icin-geldigi-Afyon-Cay-da-30031922/1 (Ημερομηνία Πρόσβασης 28/9/22).

E. Çiftçi, (Η φωτογραφία δόθηκε από την οικογένεια του Ali İhsan (Sabis)) https://twitter.com/dunyaharptarihi/status/1390725025142018048 (Ημερ. Πρόσβασης 20/10/22).

M. Uyar, Büyük Taaruz ve Ali İhsan Sabis Paşa, https://www.indyturk.com/node/545351 (Ημερομηνία Πρόσβασης 29/9/22).

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΦΙΛΙΟΥ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΞΕΝΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Το χρονικό διάστημα 1922-1924 κατέφτασαν στην Ελλάδα, 1,5 εκατομμύριο περίπου πρόσφυγες από την Ανατολή. Η Ελλάδα, ανήμπορη να διαχειριστεί το τεράστιο μέγεθος της κρίσης που προκάλεσε η άφιξη των προσφύγων, ζήτησε τη βοήθεια της Αμερικής και της Ευρώπης. Στις εκκλήσεις της, ανταποκρίθηκαν άμεσα οι Ηνωμένες Πολιτείες και πολλά ευρωπαϊκά κράτη, μεταξύ των οποίων η Ιταλία, η Ελβετία, η Ολλανδία και η Μ. Βρετανία[1]. Οι χώρες αυτές μέσω του *Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού* ή των *Επιτροπών Περιθάλψεως των Προσφύγων* που ίδρυσαν οι διπλωματικές αποστολές τους στην Ελλάδα, παρείχαν στην ελληνική κυβέρνηση σημαντική στήριξη στο έργο της περίθαλψης των προσφύγων[2].

Οι κυριότεροι ξένοι οργανισμοί που δραστηριοποιήθηκαν στη Θράκη, κατά το χρονικό διάστημα 1922-1923, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών και του αρχείου της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) που φυλάσσεται στη Γενεύη, φαίνεται πως ήταν ο *Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός (ΒΕΣ)*[3] *και ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός (ΑΕΣ)*[4].

Αναλυτικότερα, ο ΒΕΣ άρχισε τη λειτουργία του στην Ελλάδα στις 29 Ιανουαρίου του 1923. Σκοπός του ήταν η ίδρυση τριών μεγάλων προσφυγικών νοσοκομείων για την περίθαλψη των προσφύγων. Τη διοίκηση των νοσοκο-

1. Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών {στο εξής Ι.Α.Υ.Ε.}, ΚτΕ 1923, φ. 10, υποφ.2 «Ζητήματα Υγιεινής και Κοινωνικής Πρόνοιας», βλ. την έκθεση του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως προς το Υπουργείο Εξωτερικών για τη δράση των ξένων φορέων στην Ελλάδα σχετικά με την περίθαλψη των προσφύγων (14/9/1923). Όπως αναφέρεται σε άλλο έγγραφο του ίδιου υποφακέλου, το οποίο υπογράφει ο Υπ. Υγιεινής, Κ. Γόντικας (5/9/1923), από την έκθεση του Υπουργείου για τη δράση των ξένων φορέων στην Ελλάδα απουσιάζει η δράση του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού.

2. Στο Ιδιο, βλ. την έκθεση του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως προς το Υπουργείο Εξωτερικών (14/9/1923).

3. Στο Ιδιο, βλ. το συνημμένο έγγραφο «Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός».

4. Antonis Klapsis, "American Initiatives for the Relief of Greek Refugies, 1922-1923", *Genocide Studies and Prevention* 6(2011), pp. 98-106.

μείων είχαν αναλάβει αξιωματικοί του βρετανικού στρατού, ο αρχιστράτηγος Marshall Stewart και ο στρατηγός Patrick Hehir[5]. Τα νοσοκομεία αυτά ιδρύθηκαν στον προσφυγικό καταυλισμό του «Στρίγγου» στον Πειραιά με 30 κλίνες, στη Δράμα με 100 κλίνες και στην Κομοτηνή επίσης με 100 κλίνες[6].

Σε ό,τι αφορά το προσφυγικό νοσοκομείο της Κομοτηνής, επρόκειτο για την φορητή νοσοκομειακή μονάδα του βρετανικού ιδρύματος *Lady Rumbold's Fund* και έφερε την ονομασία *Lady Rumbold's Field Ambulance*[7]. Η συγκεκριμένη φορητή μονάδα στις 23 Νοεμβρίου του 1922 μεταφέρθηκε από την Αλεξανδρούπολη και εγκαταστάθηκε στο Παλλάδιο της Κομοτηνής[8], παρέχοντας τις υπηρεσίες της σε όσους πρόσφυγες βρίσκονταν εγκατεστημένοι σε επιφάνεια, συνολικής έκτασης 500 τετραγωνικών χιλιομέτρων[9]. Το ίδρυμα *Lady Rumbold's Fund* στήριξε οικονομικά τη λειτουργία του νοσοκομείου της Κομοτηνής μέχρι τα τέλη Μαρτίου του 1923[10]. Από τις 11 Φεβρουαρίου όμως του 1923 μέχρι τα τέλη Ιουλίου του 1923, τη διοίκηση του νοσοκομείου ανέλαβε ο ΒΕΣ[11]. Το νοσοκομείο σταμάτησε να λειτουργεί στις 30 Ιουλίου του 1923, οπότε και διακόπηκε η λειτουργία του ΒΕΣ στην Ελλάδα[12]. Υπολογίζεται ότι κατά το χρονικό διάστημα της λειτουργίας του νοσηλεύτηκαν σε αυτό περισσότεροι από 9.000 ασθενείς πρόσφυγες που υπέφεραν από τις μεταδοτικές ασθένειες της ελονοσίας, της φυματίωσης και του ενδημικού πυρετού, αλλά και από αφροδίσια νοσήματα[13]. Παράλληλα, ασθενοφόρα οχήματα του νοσοκομείου, στελεχωμένα με ιατρικό προσωπικό, επισκέπτονταν σε εβδομαδιαία βάση τα κοντινά χωριά, για να εξετάσουν ασθενείς και για να πραγματοποιήσουν εμβολιασμούς κατά της ευλογιάς[14]. Μετά από τη διάλυση του νοσοκομείου, ο υλικοτεχνικός

5. Ι.Α.Υ.Ε, *ό.π.*, βλ. το συνημμένο έγγραφο «Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός».

6. Στο Ιδιο.

7. United Nations of Geneva (UNOG), Registry Archives of "Societe des Nations" (SdN) at Records and Archives, f. C1129/25/N8, Nansen Office for Refugees - Delegation in Greece, βλ. την έκθεση του Treloar (Gumuldjina, 22nd February 1923).

8. Στο Ιδιο, f. R1762/48/24912/24912, Jacket 1, Settlement of Refugees on Vacant Lands in Macedonia and Thrace (1922-1923), βλ. το έγγραφο "Near East Refugees. Western Thrace Refugees Settlement".

9. Στο Ιδιο, f. C1129/25/N8.

10. Στο Ιδιο, f. R1762/48/27978/24912, Scheme of Settlement in Western Thrace of Asia Minor Refugees: Council 24th Session, Geneva, April 1923, βλ. την έκθεση του αντιπροσώπου του ΒΕΣ Patrick Hehir "Societe de la Croix-Rouge Britannique - Section Du Proche-Orient, Athenes, 8 Avril 1923".

11. Στο Ιδιο.

12. Ι.Α.Υ.Ε, *ό.π.*, βλ. το έγγραφο « Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός».

13. UNOG, f. C1128/24/N5, Nansen Office for Refugees - Delegation in Greece, βλ. το «Πρωτόκολλον της Παραδόσεως και Παραλαβής του εν Παλλαδίω Νοσοκομείου του Αγγλικού Ερυθρού Σταυρού».

14. Στο Ιδιο, f. C1128/24/N8, Nansen Office for Refugees - Delegation in Greece, βλ. το έγγραφο «British Red Cross Society, Lady Rumbold's Hospital, Gumuldjina 7th June 1923».

εξοπλισμός του στάλθηκε στο προσφυγικό νοσοκομείο που είχε ιδρύσει ο ΒΕΣ στη Δράμα[15].

Ο *Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός (ΑΕΣ)*[16] ήταν ο πρώτος ξένος οργανισμός που δραστηριοποιήθηκε για την μεταφορά των προσφύγων από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα και την περίθαλψή τους. Ο ΑΕΣ διαίρεσε την χώρα σε 12 τομείς, εγκαθιστώντας σε καθένα απ' αυτούς επιτροπές περιθάλψεως με κύριο έργο τη διανομή τροφίμων στους πρόσφυγες[17]. Οι δράσεις των επιτροπών του ΑΕΣ ελέγχονταν από ένα επιτελείο, το οποίο αποτελούνταν από Αμερικανούς και Έλληνες επιθεωρητές, οι οποίοι εργάζονταν ως οικονομικοί έφοροι ή ως διευθυντές τραπεζικών υποκαταστημάτων[18].

Η Θράκη αποτέλεσε έναν από τους δώδεκα τομείς. Σε καθεμιά από τις τρεις μεγάλες πόλεις της περιοχής, στην Αλεξανδρούπολη, στην Κομοτηνή και στην Ξάνθη, ο ΑΕΣ ίδρυσε επιτροπές που είχαν ως κύριο έργο τη διανομή των τροφίμων. Επικεφαλής του τομέα στη Θράκη ορίστηκε ο J. Davidson, ενώ στις κατά τόπους επιτροπές τοποθετήθηκαν ως υπεύθυνες γυναίκες που ήταν μέλη των *Συλλόγων Κυριών και Δεσποινίδων*[19]. Οι κυρίες των Συλλόγων παρείχαν δωρεάν στους πρόσφυγες τα βασικά είδη πρώτης ανάγκης, όπως φαγητό, νερό, ζάχαρη, καφέ και μακαρόνια. Όλες οι δράσεις τους καταγράφονταν σε εβδομαδιαίες αναφορές, οι οποίες υποβάλλονταν στις τοπικές αρχές και στον ΑΕΣ[20]. Στις 30 Ιουνίου του 1923 η δράση του ΑΕΣ τερματίστηκε στην Ελλάδα[21].

Από την πρώτη στιγμή της άφιξης των προσφύγων στην Ελλάδα, πολλές ευρωπαϊκές χώρες απέστειλαν στην ελληνική κυβέρνηση δωρεάν σκηνές, για να φιλοξενήσουν πρόσφυγες στους καταυλισμούς που δημιουργήθηκαν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσαν *η Γαλλία* με την αποστολή 1.000 σκηνών, *η Πολωνία* με την αποστολή 30 μεγάλων σκηνών και *το Βέλγιο* με την αποστολή 2.000 σκηνών[22]. Από τις σκηνές που έστειλε το Βέλγιο, οι 1.000 κατέληξαν

15. Στο Ιδιο, f. C1128/24/N5.

16. A. Klapsis, "American Initiatives for the Relief of Greek Refugies, 1922-1923", *ό.π.*, σελ. 99.

17. Στο Ιδιο.

18. «Ο εφοδιασμός των προσφύγων. Η μέριμνα του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού», *Μακεδονία*, φ. 3877 (16 Δεκεμβρίου 1922) (Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html).

19. «Πώς συνετελέσθη η εγκατάστασις των προσφύγων. Από το Δεδέαγατς», *Μακεδονία*, φ. 3877 (16 Δεκεμβρίου 1922). Στο ίδιο άρθρο αναφέρεται ότι επικεφαλής του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στη Θράκη ήταν ο κ. «Δάβιδσον» (Davidson), που ξεχώριζε για τα φιλελληνικά του αισθήματα. Ο ίδιος μερίμνησε και για τη δημιουργία κέντρου τροφοδοσίας στην Αλεξανδρούπολη, το οποίο διένειμε ψωμί στους πρόσφυγες.

20. Στο Ιδιο.

21. A. Klapsis, "American Initiatives for the Relief of Greek Refugies, 1922-1923", *ό.π.*, σελ. 100.

22. UNOG, R1762/48/24912/24912.

στην Κομοτηνή, για να φιλοξενήσουν 5.000 πρόσφυγες[23]. Οι ξένες κυβερνήσεις προμήθευαν συνεχώς μέχρι το 1923 τις *Επιτροπές Περιθάλψεως των Προσφύγων* που είχαν ιδρύσει οι διπλωματικές τους αποστολές στην Ελλάδα, με βασικά είδη πρώτης ανάγκης (ρουχισμό, υποδήματα, κλινοσκεπάσματα, αλεύρι, αλάτι, ζάχαρη, ρύζι, σαπούνι, φάρμακα κ.ά) αλλά και με χρηματικά ποσά[24]. Τον Αύγουστο του 1923 φαίνεται πως οι ξένες *Επιτροπές Περιθάλψεως* διέκοψαν τη λειτουργία τους, επειδή σταμάτησαν να εφοδιάζονται και να χρηματοδοτούνται από τα αντίστοιχα κράτη[25].

Εκτός όμως από τους ξένους φιλανθρωπικούς οργανισμούς, με το έργο της περίθαλψης των προσφύγων στην ελληνική επικράτεια ασχολήθηκαν από την πρώτη στιγμή της άφιξής τους και ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες του αρχείου της ΚτΕ που φυλάσσεται στη Γενεύη, προκύπτει ότι στην περιοχή της Θράκης δραστηριοποιήθηκαν κατά το χρονικό αυτό διάστημα η οργάνωση *Save the Children Fund (S.C.F.)* ή *Αγγλική Επιτροπή Περίθαλψης Παίδων*[26], το *Imperial War Relief Fund* (I.W.R.F.)[27] καθώς και η βρετανική φιλανθρωπική οργάνωση με την επωνυμία *Lady Rumbold's Fund*.

Οι δύο πρώτες οργανώσεις, *S.C.F.*και *I.W.R.F.*, ανέλαβαν από την 1η Απριλίου ως τις 31 Ιουλίου 1923 τον επισιτισμό 10.000 προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί από την *Αποστολή* της ΚτΕ στην πεδιάδα της Ροδόπης[28]. Παράλληλα, ο ΑΕΣ συνέχιζε να χορηγεί καθημερινά σιτηρέσια στους υπόλοιπους πρόσφυγες της περιοχής, μέχρι και τα τέλη Ιουνίου του 1923, δηλαδή μέχρι να πραγματοποιηθούν οι πρώτες σοδειές που θα καθιστούσαν τους πρόσφυγες διατροφικά αυτάρκεις[29].

Αντιπρόσωπος των δύο βρετανικών οργανώσεων ορίστηκε ο βρετανός γιατρός *Sams*. Ο ίδιος είχε τη δυνατότητα, με τη συγκατάθεση της ΚτΕ, να αποσπά

---

23. Στο Ιδιο.

24. Ι.Α.Υ.Ε, *ό.π.*, βλ. την έκθεση του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως (14/9/1923). Όπως προκύπτει από την έκθεση αυτή, οι ξένες κυβερνήσεις προμήθευαν τις Επιτροπές που είχαν ιδρύσει στην Ελλάδα για την περίθαλψη των προσφύγων με χρήματα αλλά και με είδη πρώτης ανάγκης.

25. Στο Ιδιο.

26. Στο Ιδιο, βλ. το συνημμένο έγγραφο «Αγγλική Περίθαλψις Παίδων».

27. Στο Ιδιο, βλ. το συνημμένο έγγραφο με αριθμό 316, με ημερομηνία 7 Φεβρουαρίου 1923.

28. UNOG, f. C1128/24/N7, Nansen Office for Refugees - Delegation in Greece, βλ. το έγγραφο "Draft Solutions in Feeding Western Thrace". Ο επισιτισμός των προσφύγων είχε αρχίσει νωρίτερα, τον Ιανουάριο του 1923, από την *Αποστολή*, με σκοπό να αντιμετωπιστεί η φυματίωση. Κατόπιν, από τον Μάρτιο του 1923, εξαιτίας της έλλειψης κονδυλίων, το επισιτιστικό πρόγραμμα ανέλαβαν οι οργανώσεις Save the Children Fund και Imperial War Relief Fund.

29. Στο Ιδιο, f. R1762/48/28816/24912, Settlement of Refugees in Western Thrace - Col. Treloar - Sends a report on this work, to be submitted to the Council, βλ. την έκθεση του G. Treloar προς την Ύπατη Αρμοστεία της ΚτΕ, με έδρα την Κωνσταντινούπολη (Gumuldjina, 12 April 1923).

κάθε φορά από τους ξένους οργανισμούς που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή, το προσωπικό που απαιτούνταν για την εφαρμογή και την υλοποίηση του επισιτιστικού προγράμματος[30]. Ο ίδιος επίσης όφειλε να μεριμνά για τη λειτουργία αρτοποιείων και κουζινών σούπας και γάλακτος, να εξασφαλίζει την αυτάρκειά τους σε είδη πρώτης ανάγκης, (όπως ψωμί, φασόλια, ρύζι, αλεύρι και γάλα), και να διαμορφώνει, επίσης, κατάλληλη δίαιτα για τις εγκυμονούσες γυναίκες και τους αρρώστους. Όλα τα είδη πρώτης ανάγκης κατέφταναν με πλοία στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, μετά από συνεννόηση μεταξύ του Sams και της κεντρικής διοίκησης του S.C.F. που είχε την έδρα της στο Λονδίνο[31]. Στη συνέχεια, ο Sams έπρεπε να ρυθμίσει το ζήτημα της μίσθωσης οχημάτων, με έξοδα των 2 οργανώσεων, προκειμένου να μεταφερθούν τα προϊόντα από τη Θεσσαλονίκη στην Κομοτηνή[32]. Η διαδικασία της παραγγελίας, της άφιξης και της μεταφοράς των βασικών ειδών στην Κομοτηνή φαίνεται πως πραγματοποιήθηκε μόνο μία φορά στο διάστημα που οι 2 οργανώσεις είχαν αναλάβει τον επισιτισμό των προσφύγων. Κι αυτό γιατί ο Sams κατάφερε να υπολογίσει με ακρίβεια το μέγεθος της παραγγελίας που αναλογούσε σε 10.000 πρόσφυγες και στην κάλυψη των βασικών αναγκών τους για 3 μήνες. Έτσι, στις 10 Μαΐου 1923 ο Sams πληροφορήθηκε ότι κατέφτασαν οι παραγγελίες από το Λονδίνο και μετέβη την ίδια ημέρα από την Κομοτηνή στη Θεσσαλονίκη, για να παραλάβει και να κανονίσει τη μεταφορά γάλακτος, ζάχαρης, ρυζιού, φαρμάκων, 95 τόνων αλεύρων και 33 «μπαλετών» ρούχων από τη Θεσσαλονίκη με προορισμό την Κομοτηνή[33].

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, από τον Νοέμβριο του 1922 ως τον Ιανουάριο του 1923 την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των προσφύγων της Θράκης είχε αναλάβει το προσφυγικό νοσοκομείο που συστάθηκε με χορηγία του βρετανικού ιδρύματος *Lady Rumbold's Fund*. Για έναν περίπου μήνα, από την 1η ως τις 23 Νοεμβρίου 1922 το νοσοκομείο λειτούργησε στην Αλεξανδρούπολη, εξετάζοντας καθημερινά περισσότερους από 700 πρόσφυγες και παρέχοντας συσσίτιο στα μικρά παιδιά. Κατόπιν, το νοσοκομείο μεταφέρθηκε από την Αλεξανδρούπολη στην Κομοτηνή και εγκαταστάθηκε στο χωριό Παλλάδιο[34]. Το νοσοκομείο λειτούργησε με δαπάνες του βρετανικού ιδρύματος μέχρι τον Ιανουάριο του 1923. Το νοσοκομείο αποτελούνταν από σκηνές, στις οποίες μεταφέρονταν οι ασθενείς ανάλογα με το είδος της ασθένειας που αντιμετώπιζαν, για να περιορίζεται έτσι η μετάδοση ασθενειών. Εκτός από τις σκηνές των αρρώ-

30. Στο Ιδιο, f. C1128/24/N7.

31. Στο Ιδιο, f. C1128/24/N8, βλ. την έκθεση του Sams στον Treloar (Gumuldjina, 20th May 1923).

32. Στο Ιδιο.

33. Στο ιδιο. Σύμφωνα πάντα με την ίδια έκθεση, ο Sams δήλωνε ενθουσιασμένος που έφτασαν από το Λονδίνο όλα τα προϊόντα που είχε παραγγείλει και τα οποία ήταν αρκετά για να καλύψουν ανάγκες 3 μηνών.

34. Στο Ιδιο, f. R1762/48/24912/24912.

στων, λειτουργούσε σκηνή-χειρουργικό τμήμα, σκηνή-τμήμα εξωτερικών ασθενών, σκηνή-μαγειρείο. Το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό του νοσοκομείου αποτελούνταν από τον αρχίατρο dr. Cosk, 3 βοηθούς γιατρούς, 1 νοσηλευτή και 3 νοσοκόμους. Το νοσοκομείο διέθετε επίσης οδηγό και μεταφραστή[35]. Οι αμοιβές όλου του προσωπικού καταβάλλονταν από την ΚτΕ, η οποία έπρεπε να χορηγεί κάθε μήνα στο βρετανικό ίδρυμα το ποσό των 376 αγγλικών λιρών συνολικά[36]. Το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό του νοσοκομείου δεν μερίμνησε μόνο για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των αρρώστων προσφύγων. Φρόντισε, επίσης, για την οργάνωση και την επίβλεψη της υγιεινής κατάστασης στους προσφυγικούς καταυλισμούς, ενώ έλεγχε και τη διανομή φαγητού στα μικρά παιδιά. Η τελευταία πληρωμή του προσωπικού του νοσοκομείου από την ΚτΕ πραγματοποιήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου του 1923. Έκτοτε η διοίκησή του πέρασε στην αρμοδιότητα του Βρετανικού Ερυθρού Σταυρού[37].

Τον συντονισμό των δράσεων όλων των ελληνικών και ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων που ασχολούνταν με την περίθαλψη των προσφύγων, καθώς και την ενημέρωση της διεθνούς κοινής γνώμης για τις ανάγκες τους, ανέλαβε Το *Παράρτημα της Επιτροπής των Προσφύγων της ΚτΕ*[38], το οποίο δημιουργήθηκε στην Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1922 με έδρα την Αθήνα.

Επιπλέον, στην περιοχή της Θράκης, η ΚτΕ μερίμνησε για την περίθαλψη και τη μεταφορά των προσφύγων της ανατολικής Θράκης, συστήνοντας ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1922 στην περιοχή για τον σκοπό αυτόν την *Αποστολή για τους Πρόσφυγες στη Θράκη* με έδρα τη Ραιδεστό[39]. Επικεφαλής της ορίστηκε ο αναπληρωτής Ύπατος Αρμοστής, συνταγματάρχης George Divine Treloar[40].

Στις εκκλήσεις της Ελληνικής Πολιτείας για την αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης στην περιοχή της Θράκης, η ΚτΕ απέστειλε τον Νοέμβριο του 1922 την *Αποστολή* στην περιοχή της Αλεξανδρούπολης, για να συνδράμει στην αντιμετώπιση του προβλήματος. Έτσι, από τον Νοέμβριο ως τα μέσα Δεκεμβρίου του 1922 η *Αποστολή* εγκατέστησε στην περιφέρεια της Αλεξανδρούπολης 4.000 περίπου πρόσφυγες σε 4 προσφυγικούς καταυλισμούς[41].

---

35. Στο Ιδιο, f. C1129/25/N8, βλ. την έκθεση του Treloar (Gumuldjina, 24th January 1923).

36. Στο Ιδιο, f. C1128/24/N1, Nansen Office for Refugees - Delegation in Greece, βλ. το έγγραφο "Contract between League of Nations and Lady Rumbold's Ambulance Section, Constantinople October 11th 1922".

37. Στο Ιδιο, f. C1129/25/N8, βλ. την έκθεση του Treloar, (Gumuldjina, 22thFebruary 1923).

38. Ι.Α.Υ.Ε, *ό.π.*, βλ. το έγγραφο «Κοινωνία των Εθνών».

39. UNOG, f. C1128/24/N4, Nansen Office for Refugees - Delegation in Greece, βλ. την έκθεση του Treloar προς την ΚτΕ "Geneva, 1 October 1923".

40. Στο Ιδιο, f. C1128/24/N1, βλ. το έγγραφο "League of Nations, Constantinople 15th October 1922".

41. UNOG, f. C11 29/25/N8, βλ. την έκθεση του Treloar προς την Ύπατη Αρμοστεία της ΚτΕ με έδρα την Κωνσταντινούπολη (Gumuldjina, 20th December 1922).

Ο πρώτος καταυλισμός βρισκόταν σε απόσταση «ενός μιλίου έξω από την πόλη»[42]. Ο δεύτερος καταυλισμός στήθηκε πρόχειρα από τους πρόσφυγες στο σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης[43], ο τρίτος στο σιδηροδρομικό σταθμό της περιοχής Bidekli (Μπιντικλί) της υποδιοίκησης Σουφλίου[44] και, τέλος, ο τέταρτος μετατράπηκε πολύ σύντομα σε ένα αμιγώς προσφυγικό χωριό που βρισκόταν στα «τρία μίλια δυτικά του Δεδέαγατς»[45]. Τέλος, οργανώθηκε και ένας νέος καταυλισμός στο χωριό Shaibas, που βρισκόταν «ανατολικά του Δεδέαγατς»[46].

Επιπλέον, η *Αποστολή* δημιούργησε στον καταυλισμό της πόλης *Γραφείο Ευρέσεως Εργασίας* και μια μικρή βιομηχανία παραγωγής ξυλάνθρακα, στην οποία απασχολούνταν μόνον πρόσφυγες[47].

Το πρώτο δεκαπενθήμερο του Δεκεμβρίου του 1922 η *Αποστολή* της ΚτΕ αναχώρησε για την Κομοτηνή[48], με σκοπό να περιθάλψει και να εγκαταστήσει 10.000 περίπου πρόσφυγες σε μια πεδινή ζώνη συνολικής έκτασης 100.000 στρεμμάτων. Η ζώνη αυτή βρισκόταν ανάμεσα στην Κομοτηνή και το Πόρτο Λάγος και ανάμεσα στην Κομοτηνή και στο Θρυλλόριο προς το δρόμο των Σαπών[49], οριοθετημένη από τον οδικό άξονα Κομοτηνής-Αλεξανδρούπολης και Κομοτηνής-Ξάνθης. Η περιοχή επιλέχθηκε για εμπορικούς λόγους, επειδή τη διέτρεχε η σιδηροδρομική γραμμή Αλεξανδρούπολης-Ξάνθης. Επιπλέ-

---

42. Στο Ιδιο, f. R1762/48/28816/24912.

43. Στο Ιδιο, f. C1129/25/N8.

44. Στο Ιδιο. Πρόκειται προφανώς για το χωριό Μπιντικλί της υποδιοίκησης Σουφλίου το οποίο, σύμφωνα με τον πίνακα με τις μετονομασίες των οικισμών της Θράκης κατά την περίοδο της ελληνικής διακυβέρνησής της (1920-1922), μετονομάστηκε σε Τύχιον (Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, τεύχ. Β΄, αρ. φ. 1, «Μετονομασία συνοικισμών των Νομών Αδριανουπόλεως, Σαράντα Εκκλησιών, Ραιδεστού, Καλλιπόλεως, Έβρου και Ροδόπης», σελ. 9). Το χωριό Τύχιον μετονομάστηκε το 1953 σε Τυχερό (ΦΕΚ, τεύχ. Α΄, αρ.φ.195/31-7-1953, Ν.Δ. «Περί μετονομασίας συνοικισμών και κοινοτήτων εν τω Νομώ Έβρου»).

45. UNOG, f.C1129/25/N8. Πρόκειται προφανώς για τον οικισμό Νέα Χιλή.

46. Στο Ιδιο, f. R1762/48/28816/24912. Πρόκειται προφανώς για το χωριό Σουμπάσκιοϊ της υποδιοίκησης Σουφλίου το οποίο, σύμφωνα με τον πίνακα με τις μετονομασίες των οικισμών της Θράκης κατά την περίοδο της ελληνικής διακυβέρνησης (1920-1922), μετονομάστηκε σε Δεκάτη (Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, *ό.π.*, σελ. 8).

47. Στο Ιδιο, f. R1762/48/28816/24912. Για τη λειτουργία του βιομηχανικού τομέα της Αλεξανδρούπολης, βλ. στο UNOG, Delegation in Greece (1922-1927), f. C1134/30/N4, Labour Office Bureau a/c- Invoices, Dede-Agatch (1922), το έγγραφο «Labour Office, Invoices Dedeagatch, No 4».

48. Στο Ιδιο, f. R1762/48/28816/24912. Σύμφωνα με την έκθεση του Treloar (Απρίλης 1923), η Αντιπροσωπεία της ΚτΕ αναχώρησε από την Αλεξ/πολη για την Κομοτηνή, το χρονικό διάστημα 4-15 Δεκεμβρίου 1922.

49. Στο Ιδιο, f. R1762/48/27978/24912, βλ. το έγγραφο 4115 « Societe Des Nations. Refugies du Proche - Orient. Colonies de refugies de la Thrace Occidentale. Repport du Dr. Nansen, Haut - Commisaire pour les refugies, 1923».

ον, διέθετε καθαρό πόσιμο νερό, εύφορες εκτάσεις και ήταν ασφαλής από ληστρικές επιδρομές[50].

Η εγκατάσταση των προσφύγων σε αυτήν την περιοχή έγινε με τον ίδιο τρόπο που χρησιμοποιήθηκε για την εγκατάσταση των προσφύγων κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό της Αλεξανδρούπολης: Αρχικά σε σκηνές, μέχρι την ολοκλήρωση των πρώτων οικιών, οπότε οι σκηνές μεταφέρονταν σε άλλη περιοχή, προκειμένου να στεγαστούν άλλοι πρόσφυγες[51]. Υπήρξε όμως και ένας μικρός αριθμός προσφύγων που φιλοξενήθηκε προσωρινά σε οικήματα ντόπιων κατοίκων της περιοχής, μέχρι να κατασκευαστούν οι πρώτες κατοικίες[52].

Για τον επισιτισμό των προσφύγων, η ΚτΕ εξασφάλισε τα απαραίτητα κονδύλια για την παρασκευή 1.000.000 σιτηρεσίων που διανέμονταν καθημερινά στους πρόσφυγες από τα μέσα Δεκεμβρίου ως τα τέλη Μαρτίου του 1923[53].

Η περιοχή της εγκατάστασης των προσφύγων διαιρέθηκε σε 4 διοικητικές ζώνες, επικεφαλής των οποίων ορίστηκαν οι αντιπρόσωποι της *Αποστολής* της ΚτΕ, οι οποίοι όφειλαν να μεριμνούν για την ομαλή λειτουργία των οικισμών (διανομή εφοδίων και συσσιτίων, οικοδομική δραστηριότητα κ.ά.)[54].

Το χρονικό διάστημα που η *Αποστολή* πραγματοποιούσε το έργο της προσφυγικής εγκατάστασης στην πεδιάδα της Κομοτηνής, κλιμάκιο της *Επιτροπής Εποικισμού* της Ξάνθης πήγε στην περιοχή για να μελετήσει και, κατόπιν, να εφαρμόσει με τον ίδιο τρόπο το επιχειρησιακό σχέδιο της *Αποστολής*, προκειμένου να εγκατασταθούν πρόσφυγες στην πεδιάδα που εκτείνεται μεταξύ Ξάνθης και Πόρτο Λάγος[55].

Για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των προσφύγων, η ΚτΕ ανανέωσε το συμβόλαιο που είχε υπογράψει τον Οκτώβριο του 1922 με το βρετανικό ίδρυμα «Lady Rumbold's Ambulance Found»[56].

Τέλος, μέχρι οι πρόσφυγες να καταστούν διατροφικά αυτάρκεις με τις πρώτες σοδειές του καλοκαιριού του 1923, η *Αποστολή* μερίμνησε και για την επαγγελματική αποκατάστασή τους, δημιουργώντας ένα Γραφείο Εργασίας και έναν μικρό βιομηχανικό τομέα στην περιοχή εγκατάστασης που αποτελούνταν από τμήματα ταπητουργίας, υφαντουργίας, παραγωγής τούβλων, ασβέστη κ.ά.[57].

---

50. Στο Ιδιο.

51. Στο Ιδιο.

52. Στο Ιδιο.

53. Στο Ιδιο, f. R1762/48/24912/24912.

54. Στο Ιδιο, f. C1128/24/N8, βλ. το έγγραφο « The Save the Children Fund, Western Thrace, in conjunction with the League of Nations Commission for Refugees in Western Thrace, Gumuldjina, 19th May 1923», αλλά και το έγγραφο "Gumuldjina, 20th May 1923".

55. Στο Ιδιο, f.C1128/24/N4. Στο ψηφιοποιημένο αρχείο της ΚτΕ που φυλάσσεται στη Γενεύη δεν υπάρχει άλλη αναφορά για την εγκατάσταση των προσφύγων στην πεδιάδα Ξάνθης – Πόρτο Λάγος. Επίσης, δεν γίνεται καμμιά αναφορά στις σχετικές βιβλιογραφικές μελέτες για το ζήτημα αυτό.

56. Στο Ιδιο, f. C1128/24/N1.

57. UNOG, f. R1762/48/28816/24912, βλ. την έκθεση του G. Treloar προς την Υπα-

Από το 1924, το έργο της ΚτΕ για την προσφυγική αποκατάσταση με μόνιμο πια χαρακτήρα, ανέλαβε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως των Προσφύγων (ΕΑΠ), ένας αυτόνομος οργανισμός που δημιουργήθηκε για τον σκοπό αυτό υπό την αιγίδα της ΚτΕ. Από το σύνολο των 15 περίπου εκατομμυρίων λιρών που είχε στη διάθεσή της, στην εποικιστική περιφέρεια Θράκης δαπανήθηκαν ως τον Αύγουστο του 1930 για την αγροτική αποκατάσταση 1.087.867 αγγλικές λίρες[58]. Επιπλέον, από τα 5 εκατομμύρια καλλιεργήσιμα στρέμματα, η ΕΑΠ διαχειρίστηκε στη Θράκη τα 1.250.514 στρέμματα[59].

Στο πλαίσιο του προγράμματος αποκατάστασης των προσφύγων η ΕΑΠ μερίμνησε για την εγκατάστασή τους στα απαλλοτριωμένα τσιφλίκια, καθώς και στους αγροτικούς και ημι-αγροτικούς συνοικισμούς της Ροδόπης[60]. Παράλληλα, μερίμνησε για την εγκατάσταση των αγροτών προσφύγων στις 8.060 κατοικίες των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων της παρανέστιας περιοχής της Ξάνθης και των σλαβόφωνων που εγκατέλειψαν την περιοχή με βάση την συνθήκη του Νεϊγύ (1919) περί ανταλλαγής των πληθυσμών[61].

Επιπλέον, η ΕΑΠ προμήθευσε με ζώα, σπόρους, εργαλεία και άλλα γεωργικά εφόδια τις αγροτικές οικογένειες, προκειμένου αφενός να περιορίσει την τάση των προσφύγων να μετακινηθούν σε άλλες περιοχές και, αφετέρου, να καταστήσει μόνιμη την εγκατάσταση τους στη Θράκη. Συνολικά, από τις αρχές Ιανουαρίου 1924 μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1926 η ΕΑΠ χορήγησε σε 16.274 οικογένειες προσφύγων της Θράκης 5.091 ζώα, 4.248 άροτρα, 4.248 άμαξες,

---

τη Αρμοστεία στην Κωνσταντινούπολη (Gumuldjina, 8th August 1923). Βλ. επίσης f. C1128/24/N6, Nansen Office for Refugees - Delegation in Greece, την πρώτη εβδομαδιαία αναφορά λειτουργίας του βιομηχανικού τομέα «Refugee mission Industry Department Western Thrace, Gumuldjina, weekly report, 26/1- 2/2/1923») και f. C1129/25/N8, βλ. την έκθεση της *Αποστολής της ΚτΕ* στη Θράκη, προς την Ύπατη Αρμοστεία για τους Πρόσφυγες (Gumuldjina, 24th January 1923). Ο βαρώνος J.K. Kaufman, όταν η *Αποστολή της ΚτΕ* βρισκόταν στην Αλεξανδρούπολη (Νοέμβριος-Δεκέμβριος του 1922), είχε οριστεί επικεφαλής του Γραφείου Εργασίας του «Camp No 1» της Αλεξανδρούπολης.

58. Ε. Πελαγιδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη 1994, Αφοί Κυριακίδη, σελ. 223 και 224.

59. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930*, Αθήναι 1930, Εθνικόν Τυπογραφείον, σελ. 162 (Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της ΕΛΣΤΑΤ, http://dlib.statistics.gr/). Στη Θράκη ως τις 31 Δεκεμβρίου του 1928 είχαν παραχωρηθεί στην ΕΑΠ συνολικά 2.260.190 στρέμματα γης για την αποκατάσταση των προσφύγων, από τα οποία μόλις τα 1.250.514 στρέμματα ήταν καλλιεργήσιμα, ενώ τα υπόλοιπα 1.009.676 ήταν μη καλλιεργήσιμα.

60. Ν. Παπαδοπουλος, « Η εγκατάστασις των προσφύγων», *Λεύκωμα Μακεδονίας-Θράκης*, Κομοτηνή 1932, σελ. 165. Ο Ν. Παπαδόπουλος διετέλεσε από το 1923 έως το 1931, προϊστάμενος του Γραφείου Στατιστικής της Δ/νσης Εποικισμού Θράκης.

61. Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μτφρ. Φιλοκτητης & Μαρια Βεϊνογλου, Αθήνα 1997, Τροχαλία (ανατύπωση της πρωτότυπης έκδοσης που έγινε στη Γενεύη το 1926 από την «Κοινωνία των Εθνών»), σελ. 72. Από το σύνολο των κατοικιών, οι 464 επισκευάστηκαν κατά το χρονικό διάστημα 1924-1926 με δαπάνες της ΕΑΠ για την εγκατάσταση προσφύγων.

10.260 γεωργικά εργαλεία, 650.305 οκάδες ζωοτροφές, 1.010.572 οκάδες σπόρους, 1.985.830 οκάδες δημητριακά[62] και οικοδομικά υλικά.

Το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης ολοκληρώθηκε σε μεγάλο βαθμό από την Ε.Α.Π. ως τις 18 Δεκεμβρίου 1930. Μετά από τη διάλυσή της, το έργο της ΕΑΠ συνεχίστηκε από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας.

Συμπερασματικά, κατά το χρονικό διάστημα 1922-1923 διάφοροι διεθνείς φορείς, καθώς και ξένοι φιλανθρωπικοί οργανισμοί και οργανώσεις από την ευρωπαϊκή και την αμερικανική ήπειρο δραστηριοποιήθηκαν στον ελληνικό χώρο, για να βοηθήσουν την Ελληνική Πολιτεία να αντιμετωπίσει την κρίση που προκάλεσε η άφιξη 1.5000.000 περίπου προσφύγων από την Ανατολή. Στην περιοχή της Θράκης, μάλιστα, το πρόβλημα ήταν ιδιαίτερα έντονο, δεδομένου ότι ο αριθμός των προσφύγων αντιστοιχούσε στο 1/3 του συνολικού της πληθυσμού, αγγίζοντας τις 100.000 περίπου ψυχές.

Στις εκκλήσεις της ελληνικής πολιτείας για τη διαχείριση της προσφυγικής κρίσης, η ΚτΕ, φαίνεται ότι δραστηριοποιήθηκε στη Θράκη ήδη από τον Νοέμβριο του 1922, σχεδιάζοντας και υλοποιώντας προγράμματα κοινωνικής μέριμνας που προέβλεπαν τη στέγαση των προσφύγων σε καταυλισμούς, την καθημερινή παροχή συσσιτίου και την ιατροφαρμακευτική τους περίθαλψη και την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Αρωγοί στην προσπάθειά της κατά το χρονικό διάστημα 1922-1923 στάθηκαν ο Αμερικανικός και ο Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός και οι οργανώσεις Save the Children Fund, Imperial War Relief Fund και Lady Rumbold's Fund. Η κοινωνική προσφορά των οργανισμών αυτών σταμάτησε το 1923, επειδή από το 1924 μέχρι το 1930 ανέλαβε να υλοποιήσει το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων η ΕΑΠ υπό την αιγίδα της ΚτΕ.

62. UNOG, f. R428/10/49791/40786, Autonomous Office for the Settlement of Refugees - Ninth (9th) Quarterly Report, το έγγραφο «League of Nations, Ninth Quarterly Report on the Work of the Refugee Settlement Commission, Athens, February 25th, 1926-Geneva, March 1st, 1926», σελ. 4 και 5. Σύμφωνα με την ίδια έκθεση, οι 16.274 οικογένειες αγροτών προσφύγων περιλάμβαναν 65.915 άτομα συνολικά.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΡΑΝΙΩΤΗΣ
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΤΤΑ ΣΤΗ ΡΗΞΗ: ΕΝΩΣΕΙΣ ΘΥΜΑΤΩΝ ΣΤΡΑΤΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1922-1924

Εισαγωγή

Η πολυτάραχη ελληνική πολεμική δεκαετία 1912-1922 ανέδειξε μια νέα κοινωνική κατηγορία στο προσκήνιο, τους ανάπηρους και τους συγγενείς των πεσόντων (χήρες και ορφανά του πολέμου) που αριθμούσαν 100.000 χιλιάδες[1]. Στην Ευρώπη οι οργανώσεις των αναπήρων και θυμάτων πολέμου λειτούργησαν κυρίως ως ομάδες πίεσης αναζητώντας μεταρρυθμιστικές λύσεις εντός του αστικού πολιτικού συστήματος[2]. Σε κάποιες περιπτώσεις, απέρριψαν τον εθνικισμό και τον μιλιταρισμό, επηρεάστηκαν από τις ιδέες των μπολσεβίκων συνδέοντας τη λύση των προβλημάτων τους με την γενικότερη επαναστατική ανατροπή[3]. Όμως οι οργανώσεις που συνδέθηκαν με τα νεοπαγή κομμουνιστι-

1. «100 χιλιάδες τα θύματα του πολέμου μας. Συνέντευξις με τον κ. Καμπά», *Εμπρός* φ. 9399 (12 Δεκεμβρίου 1922), σελ. 1.

2. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας είναι η Βασιλική Βρετανική Λεγεώνα που ιδρύθηκε το 1921 και συνδέθηκε πολιτικά με τους Συντηρητικούς και στην Γαλλία η Γενική Ομοσπονδία των Θυμάτων Πολέμου που συστάθηκε το 1916 και εξέφραζε το μετριοπαθές κέντρο καθώς και η Εθνική Ένωση των Αναπήρων και Αποστρατευμένων που πρωτοστάτησε στην ενοποίηση του κινήματος το 1917-1918. Για τη Βρετανία βλ. M. Meaghan, *Enabling the Great War: Ex – Servicemen, the Mixed Economy of Welfare and the Social Construction of Disability, 1899 – 1930*, Phd thesis, Leeds 2007: University of Leeds, σσ. 186-194. D. Cohen, *The War Come Home. Disabled Veterans in Britain and Germany, 1914-1939*, Berkley and Los Angeles 2001: University of California Press, σσ. 48-57. Για την Γαλλία βλ. A. Prost, *In the Wake of War: "Les Anciens Combattants" and the French Society 1914-1939*, Providence – Oxford 1992, Berg, σσ. 29-32.

3. Στη Γερμανία ήδη από το Μάιο του 1917 είχαν οργανωθεί στο Βερολίνο διαμαρτυρίες των τραυματιών και αναπήρων πολέμου για την ανεπαρκή κρατική φροντίδα ενώ τον Ιανουάριο του 1918 ανάπηροι πολέμου οργάνωσαν αντιδιαδήλωση στη διαδήλωση του κόμματος για την Πατρίδα με αποτέλεσμα να συγκρουστούν με ακροδεξιούς πολιτοφύλακες. Αρχικά η Οργάνωση υπό την ηγεσία του Erich Kuttner συνδέθηκε με τους σοσιαλδημοκράτες. Το 1919 επήλθε διάσπαση από την οποία προέκυψε η Η Διεθνής Ένωση των Θυμάτων Πολέμου και Εργασίας (*Internationaler Bund der Opfer des Krieges und der Arbeit*) που ιδρύθηκε το 1919 και συνδέθηκε με το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας. Ιδίως ανέπτυξε αγώνες γύρω από τα ζητήματα των βετεράνων που έπασχαν από την ασθένεια της

κά κόμματα μειοψηφούσαν. Αντιθέτως η ελληνική περίπτωση διαφοροποιείται καθώς κυριάρχησε το κομμουνιστικό κίνημα από το 1921-1922[4], γεγονός που συνεχίστηκε και μετά την ήττα με την ίδρυση της Ομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου-Στρατού.

Έχει υποστηριχθεί ότι η σχέση των αναπήρων πολέμου με την ελληνική κοινωνία και τους άλλους πολίτες λειτούργησε καταλυτικά στην μετατόπιση τους από τον εθνικισμό στον κομμουνισμό[5]. Ωστόσο, επιχειρώ να εντάξω αυτή την ιδιομορφία σε ένα ευρύτερο ερμηνευτικό σχήμα. Τρείς είναι οι βασικοί άξονες της προσέγγισης μου. Πρώτον, όπως και στις άλλες ευρωπαϊκές εμπόλεμες χώρες έτσι και κατά τη διάρκεια της πολεμικής δεκαετίας 1912-1922 στην Ελλάδα διαμορφώθηκε αυτό που ορίζει ο Βρετανός ιστορικός Eric Leed ως «οικονομία της θυσίας» όπου οι πολίτες-στρατιώτες και οι οικογένειες τους κλήθηκαν να υποβληθούν σε πολεμικές θυσίες για την πατρίδα με την υπόσχεση της συμβολικής και οικονομικής αποκατάστασης[6]. Δεύτερον, όπως έχουν δείξει και νεότερες έρευνες, στο πλαίσιο του ολοκληρωτικού ιμπεριαλιστικού πολέμου κατασκευάστηκε από τα πάνω ένα «εθνικό συμβόλαιο» μεταξύ των κρατών και των πολιτών το οποίο, ρητά ή άρρητα, υποσχόταν ότι θα εξασφάλιζε την οικονομική επιβίωση των πολιτών, θα αναβάθμιζε το κοινωνικό τους κύρος επεκτείνοντας την προνοιακή προστασία σε αυτούς και τις οικογένειες τους[7].

«πολεμικής νεύρωσης» και τις διεκδικήσεις που προέβαλλε για κοινωνικό έλεγχο στην παροχή υγείας. R. Weldon Whalen, *Bitter Wounds: German Victims of the Great War 1914-1939*, Ithaca 1984, Cornell University Press, σσ. 123-125, J. Crouthamel, «War Neurosis versus Savings Psychosis: Working Class Politics and Psychological Trauma in Weimar Germany», *Journal of Contemporary History* 37.2 (2002), σσ. 177-182.

4. Κ. Παλούκης, «Η Πανελλήνιος Ένωσις Τραυματιών Πολέμου και η ριζοσπαστικοποίηση των αναπήρων πολέμου στην Αθήνα (1918-1923)» στον τόμο Δ. Καμούζης, Α. Μακρής, Χ. Μινασιδης (επιμ.), *Έλληνες στρατιώτες και Μικρασιατική Εκστρατεία. Πτυχές μιας οδυνηρής* εμπειρίας, Αθήνα 2022, Εστία, σσ. 345-372 και [Του Ιδιου], «Οι ανάπηροι πολέμου 1912-1922: ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος πρόνοιας; Α΄ Μέρος», *Ιστορικά* 61 (Δεκέμβριος 2014), σσ. 359-382 και «Οι ανάπηροι πολέμου 1912-1922: ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος πρόνοιας; Β΄ Μέρος», *Ιστορικά* 62 (Ιούνιος 2015), σσ. 115-134, Γ.Β. Χρανιωτης, *Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου: παλαιοί πολεμιστές, εργατικό και κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα, 1922-1928*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2021, ΑΠΘ, σσ. 521-540.

5. Κ. Παλούκης, «Η Πανελλήνιος Ένωσις Τραυματιών Πολέμου...», *ό.π.*, σσ. 345-346.

6. E.J. Leed, *No Man's Land: Combat and Identity in World War I*, Cambridge 1979, Cambridge University Press, σσ. 204-210. Πρβλ. Adrian Gregory, *The Last Great War. British Society and the First World War*, Cambridge 2011: Cambridge University Press, σσ. 112-151.

7. Για τη ρωσική περίπτωση βλ. J.A. Sanborn, *Drafting the Russian Nation. Military Conscription, Total War and Mass Politics, 1905-1925*, Ilinois 2003, Northern Illinois University Press, σσ. 20-62. Για την Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. M. Besikci, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance*, Leiden 2012, Brill και Y. Akin, *When the War Come Home: The Ottoman Great War and the Devastation of an Empire*, Standford 2018, Standford University Press.

Υποστηρίζω ότι σε αυτό το πλαίσιο οι υποσχέσεις του ελληνικού κράτους αυτοακυρώθηκαν λόγω της στρατηγικής επιλογής να δοθεί προτεραιότητα στην κάλυψη των πολεμικών αναγκών. Έτσι, οι Ενώσεις Θυμάτων Στρατού (εφεξής ΕΘΣ) προώθησαν αυτό που ο John Horne έχει περιγράψει ως «πολιτισμική αποστράτευση», δηλαδή την αποσύνδεση από τις πολεμικές συμπεριφορές και την απόρριψη του πολέμου[8]. Συνέδεσαν μάλιστα τα αντιπολεμικά αιτήματα με τις κοινωνικές τους διεκδικήσεις.

Το κληροδότημα των πολέμων: η άνιση κατανομή των πολεμικών θυσιών

Η «οικονομία της θυσίας» κλονίστηκε λόγω της παρατεταμένης πολεμικής περιόδου και κατέρρευσε μεταπολεμικά καθώς διευρύνθηκε το χάσμα ανάμεσα στις υποσχέσεις του ελληνικού κράτους και τους όρους διαβίωσης των θυμάτων πολέμου. Σε συνθήκες έκρηξης της μεταπολεμικής ανεργίας και ενώ τα ισχνά επιδόματα εφέδρων είχαν να καταβληθούν πάνω από ένα χρόνο[9] τα θύματα πολέμου δυσκολεύονταν να επιβιώσουν: το κόστος ζωής από 542, 3 δραχμές τον Ιούνιο του 1922 έφτασε τις 1305, 4 το Νοέμβριο του 1923 και 1436 τον Δεκέμβριο του 1924[10]. Το μέσο ενοίκιο εικοσαπλασιάστηκε από 100 δρχ. το 1914 σε 2.000 το 1922-1923[11] ενώ το 1920, το λευκό ψωμί από 0,39 (το 1914) αυξήθηκε σε 1,56 δραχμές η οκά για να εκτοξευθεί η τιμή του τον Ιούνιο του 1922 σε 2,40 και τον Μάρτιο του 1923 σε 7 δραχμές[12]. Ο πληθωρισμός στα βασικά αγαθά από το 1914 έως το 1922 συνολικά έφτασε το 597%[13] για

8. J. Horne, "Demobilizing the Mind: France and the Legacy of the Great War, 1919-1939", *French History and Civilization* 2 (2009), σσ. 101-119.

9. Βλ. κοινό υπόμνημα προς την Επανάσταση του 1922 από Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών, Μαγνησίας, Καρδίτσας, Καβάλας, Δράμας, Θεσσαλονίκης και Θράκης. «Αι Ενώσεις Αποστρατευομ. Πολεμιστών Αθηνών και Επαρχιών», *Ριζοσπάστης* φ. 2215 (21 Σεπτεμβρίου 1923), σελ. 2.

10. Department of State, National Archives of United States (εφεξής DSNA of US), M. 443, No. 721, Sidney O' Donogrue to Department of State, "Political Notes", Θεσσαλονίκη, 22 December 1922 και No. 516, W. L. Lowrie to Department of State, "Cost of Living in Greece", Αθήνα, 13 December 1923 και G. W. Osborn to Department of State, "Cost of Living", Αθήνα 12 February 1924. Public Record Office (εφεξής P.R.O), Foreign Office (εφεξής FO) 286/950, "Social Conditions in Greece", 1925.

11. Ν.Π. Πρατσικα, *Έρευναι περί της «Ακρίβειας της ζωής» και τη κινήσεως των τιμών εν Αθήναις κατά τα έτη 1923-1927*, Εν Αθήναις 1927, σσ. 13, 22-24, 27.

12. SDNA of US, M. 443, No. 505, W.L. Lowrie to Department of State, "Cost of Living in Greece", Athens, 23 June 1921 και No. 510, "Cost of Living in Greece", Athens 16 July 1923.

13. Γ. Μητροφανης, «Τα δημόσια οικονομικά. Οικονομική ανόρθωση και πόλεμοι, 1909-1922» στο τόμο Β. Παναγιωτοπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σσ. 119, 124, 127.

να αγγίξει το 1.200% το 1923[14]. Τέλη Απριλίου 1923 η Ζηνοβία Αγένη, γενικός γραμματέας του Σωματείου Απορφανισμένων Θυμάτων Στρατού (εφεξής ΣΑΘΣ) Αθηνών, Πειραιώς και Περιχώρων σημείωνε χαρακτηριστικά:

> Από πολλού χρόνου η κατάστασις των οικογενειών των εις τους διαφόρους πολέμους φονευθέντων κατέστη αληθώς απελπιστική. Η καθημερινή αλματώδης αύξησις όλων των ειδών οδηγεί ασφαλώς τας οικογένειας αι οποίαι έχασαν τους προστάτας των εις τον εκ πείνης. Η κατάστασις των θυμάτων τοιούτων είναι τραγική και από ημέρα εις ημέρα καθίσταται τραγικωτέρα[15].

Η ανεπαρκής αντίδραση του ελληνικού κράτους στην κερδοσκοπία των τιμών προκάλεσε αμφισβήτηση των πολεμικών θυσιών. Όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη[16] στοχοποιήθηκαν οι κερδοσκόποι. Η Ένωση Αναπήρων, Τραυματιών, Θυμάτων Πολέμου των νομών Αχαΐας και Ηλείας σε ψήφισμα τους μετά την Μικρασιατική Καταστροφή διεκδικώντας την καταβολή των επιδομάτων για τα μέλη τους τόνιζαν ότι λόγω της κερδοσκοπίας από τον πόλεμο πολλοί «πλούτισαν... οι οποίοι ουδέν πρόσφερον εις την Πατρίδα αλλά δια της μεθόδου του εμπορεύουσι αφαίμαξαν τον Ελληνικόν λαόν, ιδιώς δε τον στρατευόμενον κόσμον»[17].

Οι ισχνές συντάξεις των θυμάτων πολέμου σε σχέση με τις υπέρογκες πολεμικές δαπάνες προκάλεσε επίσης ρήξεις. Το φθινόπωρο του 1921 ενώ ο πόλεμος κόστιζε 8 εκατομμύρια δραχμές την ημέρα[18] το Υπουργείο Περιθάλψεως δαπάνησε μόλις 8.500.000 δραχμές για τα θύματα πολέμου στα έτη 1920-1922[19]. Η γραφειοκρατία όξυνε το πρόβλημα. Τον Δεκέμβριο του 1922 περίπου 75.000 χιλιάδες υποθέσεις που αφορούσαν την Μικρασιατική Εκστρατεία παρέμεναν ανεκδίκαστες γεγονός που έκανε τον Διευθυντή της Υπηρεσίας Θυμάτων Πολέμου Καμπά

---

14. N. Potamianos, "Internationalism and the Emergence of Communist Politics in Greece, 1912-1924", *Journal of Balkans and Near Eastern Studies* 21.5 (2019), σελ. 10.

15. Ζηνοβια Αγενη, «Τα αιτήματα των ορφανών πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2069 (25 Απριλίου 1923), σελ. 1.

16. Για παράδειγμα στη Γερμανία οι κινητοποιήσεις αναπτύχθηκαν γύρω από το ζήτημα βασικών τροφίμων όπως οι πατάτες, το χοιρινό κρέας και το βούτυρο. Βλ. B. Davis, *Home Fires Burning. Goods, Politics and Every Day Life in World War I Berlin*, Chappel Hill and London 2000, The University Of North Carolina Press, σσ. 6, 48-92. Εκτός από τη Γερμανία βλ. ενδεικτικά για την Αυστρία, τη Σκωτία και την Ιταλία G. Eley, *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία. Ιστορία της ευρωπαϊκής Αριστεράς 1850-1923*, τ. Α΄, μτφρ. Αθανασιος Κατσικερος, Αθήνα 2010, Σαββάλας, σσ. 242-252.

17. «Ψήφισμα Αναπήρων Τραυματιών και Θυμάτων Πολέμου Αχαϊολίδος», *Ριζοσπάστης* φ. 2044 (30 Μαρτίου 1923), σελ. 2.

18. M. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σ. Μαρκετος, Αθήνα 2002, ΜΙΕΤ, σελ. 93.

19. «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων 1960 και 2503 "Περί περιθάλψεως θυμάτων πολέμου"», Νόμος 2802, 14 Ιουνίου 1922, *ΦΕΚ*, αρ. φ. 96, 22 Ιουνίου 1922, σελ. 419.

να εκτιμά ότι απαιτούνταν μία εικοσαετία για να εξεταστούν όλες, σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι «οπότε και ο λόγος της συντάξεως θα έχει εκλείψει βεβαίως και οι δικαιούμενοι προς σύνταξιν»[20]. Μόνο το 20% από τα καταγεγραμμένα θύματα πολέμου (20.000 χιλιάδες) που αφορούσαν στρατεύσιμους των ετών 1912-1921 λάμβαναν μηνιαία σύνταξη 60 έως 100 δραχμές[21]. Είναι ενδεικτικό ότι η Επιτροπή Απονομής Πολεμικής Συντάξεως της επαρχίας Καρδίτσας από τις 1.500 αιτήσεις είχε εξετάσει μόλις 94 τον Αύγουστο του 1924 ενώ παρέμεναν εκκρεμείς περιπτώσεις από τον Μάρτιο του 1921[22]. Στη Φθιώτιδα η τοπική Ένωση Παλαιών Πολεμιστών ζητούσε λήψη αυστηρών μέτρων από το κράτος για την Επιτροπή Απονομής Συντάξεως (εφεξής ΕΑΣ) Θυμάτων Στρατού καθώς, όπως υποστήριζε, επί ενάμιση χρόνο δεν εκδίκασε παρά ορισμένες μόνο αιτήσεις με στόχο την εξυπηρέτηση κομματικών συμφερόντων[23]. Σε παρόμοιες καταγγελίες προχώρησε και η Ένωση Θυμάτων Ηρακλείου ζητώντας την παρέμβαση του νομάρχη λόγω της έντασης του φαινομένου της επαιτείας στην πόλη[24]. Η απονομή σύνταξης δεν προϋπέθετε την επαρκή αντιμετώπιση των βιοποριστικών αναγκών. Αν, για παράδειγμα, στις αρχές του 1924 εγκρίνονταν η σύνταξη μιας χήρας συζύγου με τέσσερα παιδιά αυτή υποχρεωνόταν να ζήσει με 30 δραχμές το μήνα σε συνθήκες οικονομικής δυσπραγίας[25]. Τον Ιούλιο του 1928 αναγνωρίσθηκε το δικαίωμα σύνταξης σε 56.539 αναπήρους και θύματα πολέμου γεγονός που δείχνει ότι μέχρι το 1928 μόλις 19.000 περίπου περιπτώσεις είχαν λάβει σύνταξη[26].

Η μεταπολεμική αναδιοργάνωση του κινήματος των θυμάτων πολέμου Συλλογικές διεκδικήσεις και κοινωνική ριζοσπαστικοποίηση: η σύνδεση με το εργατικό και κομμουνιστικό κίνημα

Η διάψευση των προσδοκιών και των ελπίδων λόγω της μη επίλυσης των προβλημάτων ενίσχυσαν την αίσθηση της αδιαφορίας και εγκατάλειψης που εί-

20. «100 χιλιάδες τα θύματα του πολέμου μας. Συνέντευξις με τον κ. Καμπά», *Εμπρός* φ. 9399 (12 Δεκεμβρίου 1922), σελ. 2.

21. Γ.Β. Χρανιωτης, *Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών... ό.π.*, σελ. 662.

22. «Πως αμοίβονται τα θύματα πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2513 (2 Αυγούστου 1924), σελ. 4.

23. «Από το κίνημα μας στις επαρχίες», *Ριζοσπάστης* φ. 2464 (14 Ιουνίου 1924), σελ. 3.

24. Συγκεκριμένα η Επιτροπή Πολεμικών Συντάξεων Ηρακλείου κατηγορούνταν για αδιαφορία αφού δεν συνεδρίαζε και δεν εκδίκαζε τις «υπεραρκετές» αιτήσεις των διαφόρων Θυμάτων Πολέμου. Γ. Σπυριδακης, «Τα θύματα Ηρακλείου», *Φωνή του Εφέδρου* φ. 94 (18 Σεπτεμβρίου 1924), σελ. 2.

25. Υπουργείον Οικονομικών, «Ανακοινωθέν περί των Συντάξεων των Θυμάτων Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2870 (29 Νοεμβρίου 1923), σελ. 3.

26. Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φάκ. 067, 1928, «Στατιστικός πίνακας του Π.Θ.Π. στον οποίο καταγράφονται οι ανάπηροι πολέμου και οι οικογένειες των θυμάτων πολέμου που δικαιούνται σύνταξη», Ιούλιος 1928.

χαν ήδη διαμορφώσει κατά την πολεμική περίοδο. Η Πανελλήνια Ένωση Αναπήρων Πολέμου (εφεξής ΠΕΑΠ) λόγω διώξεων και φυλακίσεων εκατοντάδων μελών της μετά τις κινητοποιήσεις του Μαΐου 1922 και της μη ίδρυσης οργανώσεων εκτός Αθήνας και Θεσσαλονίκης προέκρινε την ανασυγκρότηση του κινήματος σε πανελλαδικό επίπεδο και τη δημιουργία ενός συνδικαλισμού με πρότυπο το εργατικό κίνημα και τις επαναστατικές οργανώσεις του εξωτερικού: δηλαδή τη συγκεντροποίηση του, την εγκατάλειψη της τακτικής των διαπραγματεύσεων και της άμεσης δράσης των αναπήρων και των θυμάτων πολέμου για βελτίωση του επιπέδου ζωής και έλεγχο της διαδικασίας πρόνοιας[27].

Παρόμοιες απόψεις εξέφρασε και ο Σύνδεσμος Χηρών και Ορφανών Θυγατέρων των Αξιωματικών του Στρατού (εφεξής ΣΧΟΘΑΣ). Με αφορμή την ανάκληση επιδόματος για τις οικογένειες των αποστράτων πριν το 1912 και την διαίρεση τους σε τρείς κατηγορίες για την ανάλογη καταβολή σύνταξης από το στρατιωτικό καθεστώς Πλαστήρα-Γονατά, με επιχείρημα την έλλειψη κρατικών κονδυλίων, η Βασιλική Ζορμπά ανακαλούσε στη μνήμη της ότι το ίδιο επιχείρημα επικαλούνταν οι Αντιβενιζελικοί την περίοδο 1920-1922[28]. Για το ΣΑΘΣ Αθηνών, Πειραιώς και Περιχώρων οι ευκαιρίες για τα ορφανά πολέμου στην πρόνοια, την κατοικία και τις συντάξεις ήταν επίσης ανύπαρκτες, παρά τις διατυπωμένες ελπίδες για μη εγκατάλειψη τους από την κυβέρνηση[29].

Η αρχική κωλυσιεργία και η απόρριψη των αιτημάτων της ΠΕΑΠ μετά από τρεις άκαρπες συναντήσεις της με το στρατιωτικό καθεστώς Πλαστήρα-Γονατά αναζωογόνησε το κίνημα των αναπήρων πολέμου και ενίσχυσε τη δημοκρατική του λειτουργία. Στις αρχές του 1923 ιδρύθηκαν Σύνδεσμοι Αναπήρων και Τραυματιών Πολέμου στα Γιάννενα, τη Λάρισα, τον Βόλο, το Ηράκλειο, την Πάτρα και τη Λαμία[30]. Οι συλλογικές διαδικασίες απέκτησαν δυναμική. Στη Γενική Συνέλευση της 7ης Φεβρουαρίου παρευρέθηκαν 1.000 ανάπηροι και τραυματίες της Αθήνας οι οποίοι κατέληξαν στη σύνταξη ενός ψηφίσματος για επαρκείς συντάξεις, προνοιακά επιδόματα και στέγαση[31].

---

27. Γ. Σταματοπουλος, «Το καθήκον των αναπήρων», *Ριζοσπάστης* φ. 1865 (30 Αυγούστου 1922), σελ. 1. Για την όξυνση των συνθηκών διαβίωσης και τα προβλήματα με την κωλυσιεργία του κράτους στην άσκηση προνοιακής πολιτικής μετά την Μικρασιατική Καταστροφή βλ. τις επισημάνσεις της ΠΕΑΠ σε έκκληση της προς τον ελληνικό λαό. Μαρκου Παντελης – Κωνστ. Βιταλης, «Έκκλησις των αναπήρων πολέμου προς τον ελληνικόν λαόν», *Σκρίπ* φ. 7531 (30 Δεκεμβρίου 1922), σελ. 2.

28. Βασιλικη Ζορμπα, «Ταχ. Δελτάρια», *Ριζοσπάστης* φ. 2004 (18 Ιανουαρίου 1923), σελ. 1.

29. Ζηνοβια Αγενη, «Τα αιτήματα των ορφανών πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2069 (25 Απριλίου 1923), σελ. 1.

30. Βλ. αντιπροσώπους και οργανώσεις που εκπροσωπήθηκαν στο Συνέδριο Θυμάτων Πολέμου. «Το Συνέδριον Θυμάτων Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2127 (23 Ιουνίου 1923), σελ. 2.

31. Ζητούσαν τον άμεσο καταρτισμό του νομοσχεδίου απονομής σύνταξης, καταβολή εφάπαξ βοηθήματος 1500 δραχμών για κάθε μέλος, άμεση έκδοση βιβλιαρίων σύνταξης

Ακολούθησαν συνελεύσεις και ψηφίσματα διαμαρτυρίας για παρόμοια ζητήματα και στην επαρχία (π.χ. Πάτρα) με κεντρικό αίτημα τον κοινωνικό έλεγχο των προνοιακών διαδικασιών[32] όπως συνέβη και από αντίστοιχες οργανώσεις στη Γερμανία το 1918[33].

Σε αυτές τις συνθήκες η νέα Γενική Συνέλευση της ΠΕΑΠ, στα τέλη Φεβρουαρίου 1923, προχώρησε στην εκλογή τριμελούς επιτροπής με στόχο την συνεννόηση με τα επαρχιακά της τμήματα για ανάληψη κοινής προσπάθειας σύγκλησης συνεδρίου Αναπήρων Πολέμου και ίδρυση Ομοσπονδίας στο πλαίσιο που είχε επεξεργαστεί. Είναι ενδεικτικό ότι η συγκρότηση της θεωρήθηκε απαραίτητη για την επιτυχή έκβαση του αγώνα των αναπήρων και την υλοποίηση των αιτημάτων τους[34]. Η άποψη αυτή ενισχύθηκε από την τακτική που ακολουθούσε η κυβέρνηση. Οι παραχωρήσεις της ήταν ελεγχόμενες και περιορισμένες. Από τη μία δεχόταν μόνο την εφαρμογή του νόμου 2769 περί συντάξεων της κυβέρνησης των Αντιβενιζελικών (1922) χωρίς όμως να αποδέχεται τροποποίηση του, όπως πρότεινε η ΠΕΑΠ. Επίσης, αρνήθηκε να συζητήσει οποιαδήποτε αύξηση των συντάξεων ή διανομή εφάπαξ βοηθήματος. Η στάση αυτή κρίθηκε ως «κοροϊδία» με αποτέλεσμα να ενταθούν οι κινητοποιήσεις αλλά και οι διαδικασίες για την οργανωτική ενοποίηση[35].

Ταυτόχρονα οργανώθηκαν δράσεις και παρεμβάσεις που ανακούφιζαν τα θύματα πολέμου όπως έρανοι αλληλεγγύης τα ποσά των οποίων διανέμονταν απευθείας μετά από Γενικές Συνελεύσεις στα άπορα μέλη[36], διεκδικήθηκε η άρση της απαγόρευσης της κυβέρνησης για τον ερχομό των αναπήρων στο σωματείο όπου γίνονταν η επιδιόρθωση των τεχνητών μελών και αναθεωρούνταν τα βιβλιάρια σύνταξης[37]. Σε άλλες περιπτώσεις κατορθώθηκε η εκταμίευση καθυστερημένων επιδομάτων για πολλούς μήνες[38]. Επίσης, εξέταζαν τις συστά-

---

τόσο για τους ιδιοκτήτες σπιτιών όσο και για τους άστεγους που ήταν πολλοί και την ανέγερση συνοικισμού αναπήρων. «Η χθεσινις συνέλευσις των τραυματιών», *Ριζοσπάστης* φ. 2017 (8 Φεβρουαρίου 1923), σελ. 1.

32. «Ανακοινωθέν της Πανελληνίου Ενώσεως Αναπήρων Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2024 (15 Φεβρουαρίου, σελ. 2 και «Ψήφισμα Αναπήρων Τραυματιών και Θυμάτων Πολέμου Αχαϊολίδος», *Ριζοσπάστης* φ. 2044 (30 Μαρτίου 1923), σελ. 2.

33. D. Cohen, *The War Come Home. Disabled Veterans...*, *ό.π.*, σσ. 163-164.

34. «Ανακοινωθέν της Πανελληνίου Ενώσεως Αναπήρων Πολέμου προς τα μέλη αυτής», *Ριζοσπάστης*, φ. 2025 (1 Μαρτίου 1923), σελ. 2.

35. «Πανελλήνιος Ένωσις Αναπήρων Πολέμου. Ανακοινωθέν», *Ριζοσπάστης* φ. 2031 (17 Μαρτίου 1923), σελ. 1.

36. «Πανελλήνιος Ένωσις Αναπήρων Πολέμου. Ευχαριστήριον», *Ριζοσπάστης* φ. 1899 (13 Ιανουαρίου 1923), σελ. 2 και «Αλληλεγγύη Θυμάτων Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2112 (8 Ιουνίου 1923), σελ. 1.

37. «Το υπόμνημα της Ενώσεως των Αναπήρων. Η μεγάλη ακρίβεια του βίου και τα θύματα πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2051 (6 Απριλίου 1923), σελ. 2.

38. Για παράδειγμα η Ένωση Αναπήρων και Τραυματιών Πολέμου Λαρίσης κατάφερε μετά από συνεχείς και έντονες ενέργειες της προς το Υπουργείο Περιθάλψεως να καταβληθεί το ποσό των 48.000 δραχμών για επίδομα που καθυστερούσε να εκταμιευ-

σεις των θυμάτων πολέμου για εκκρεμείς υποθέσεις τους σχετικά με τις συντάξεις ή την εξεύρεση εργασίας για να τις προωθήσουν προς επίλυση[39]. Τέλος, διανέμονταν τρόφιμα σε χήρες πολέμου και μητέρες πεσόντων[40].

Τα οξυμένα οικονομικά και στεγαστικά προβλήματα οδήγησαν στις αρχές του 1923 στην οργάνωση πιο δυναμικών κινητοποιήσεων. Έξω από το πρωθυπουργικό γραφείο του Πλαστήρα 2.000 χιλιάδες διαδηλωτές απαίτησαν την εφαρμογή του νόμου 2769 και στις επαρχίες. Ακολούθησε η κατάληψη του συνοικισμού «Κουντουριώτικα». που είχε χρηματοδοτηθεί από ομογενείς Έλληνες της Αμερικής για την εγκατάσταση βετεράνων αναπήρων. Το στρατιωτικό καθεστώς όμως αποφάσισε να διαθέσει το συνοικισμό για τη στέγαση προσφύγων. Αφορμή στάθηκε το Νομοθετικό Διάταγμα της 2ας Ιουνίου 1923 περί απαγόρευσης διαμονής των αναπήρων πολέμου χωρίς μόνιμη και δηλωμένη κατοικία σε Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη και Πάτρα. Μολονότι δεν υποστηρίχθηκε η κινητοποίηση από την κίνηση του Αρχείου, 200-300 ανάπηροι διαδήλωσαν για το στεγαστικό ζήτημα, κατέλαβαν τα οικήματα του συνοικισμού και εγκαταστάθηκαν στα περισσότερα οικήματα. Το στρατιωτικό καθεστώς χρησιμοποίησε στρατιωτική δύναμη (17ο Σύνταγμα Πεζικού) για να καταστείλει την κινητοποίηση. Το στρατιωτικό τμήμα άνοιξε πυρ εναντίον των αναπήρων οι οποίοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το συνοικισμό ενώ σημειώθηκαν και 14 συλλήψεις τους οποίους, πλην δύο, η κυβέρνηση αναγκάστηκε να αφήσει ελεύθερους μετά από έντονες διαμαρτυρίες. Εκατοντάδες ανάπηροι – 800 με 1000 – στάλθηκαν σε απομακρυσμένες περιοχές και νησιά (Ήπειρος, Κρήτη κ.ά.). Αργότερα γύρω από τη «Στέγη της Πατρίδας», στην οδό Πανόρμου οι ανάπηροι πολέμου προχώρησαν στην ανέγερση πρόχειρων παραπηγμάτων που εξελίχθηκαν σε μόνιμες κατοικίες. Πολύ γρήγορα, αναπτύχθηκε μία κοινότητα με ισχυρή συνοχή στη βάση της ταξικής αλληλεγγύης καθώς διενεργούνταν καθημερινό συσσίτιο, υπήρχε κοινό ταμείο για την αντιμετώπιση των εξόδων ενώ διεξάγονταν και μαρξιστικά μαθήματα με πρωτοβουλία των Αρχειομαρξιστών[41].

Τομή, ωστόσο, για τη συλλογική έκφραση των θυμάτων πολέμου αποτέλεσε η ίδρυση και η εδραίωση της Ομοσπονδίας Θυμάτων Στρατού (εφεξής ΟΘΣ)

θεί για πέντε μήνες. «Ένωσις Αναπήρων Πολέμου Λαρίσης», *Ριζοσπάστης* φ. 2109 (6 Ιουνίου 1923), σελ. 1.

39. «Σωματείον Αναπήρων και Απορφανισθέντων Θυμάτων Στρατού. Ανακοινωθέν», *Ριζοσπάστης* φ. 2240 (16 Οκτωβρίου 1923), σελ. 2.

40. «Ένωσις Θυμάτων Στρατού Αθηνών», *Ριζοσπάστης* φ. 2394 (4 Απριλίου 1924), σελ. 2.

41. Κ. Παλούκης, «Η Πανελλήνιος Ένωσις Τραυματιών Πολέμου...», *ό.π.*, σσ. 365-371. βλ. επίσης την ομιλία του Σπυριδάκη αντιπροσώπου της Ένωσης Θυμάτων Πολέμου στο Α΄ Συνέδριο Εφέδρων Κρήτης στις 24 Αυγούστου και το άρθρο στις 23 Σεπτεμβρίου 1924, Κ. Καστρίτης, *Ιστορία του Μπολσεβικισμού – Τροτσκισμού στην Ελλάδα*, τ. Β΄, Αθήνα, χ.χ : Εργατική Πρωτοπορία, σσ. 140-141 και τη μαρτυρία του Λευτέρη Αποστόλου όπως παρατίθεται στο Θ. Μπενάκης, *Η άλλη όψη του ελληνικού εργατικού κινήματος 1918-1930*, Αθήνα 2003, Κούριερ, σσ. 107-108.

διαδικασία που ξεκίνησε στα τέλη Φεβρουαρίου από την ΠΕΑΠ. Στις 20 Ιουνίου 1923 8 σωματεία προχώρησαν στην ίδρυση της με τη σύγκληση του Α΄ Συνεδρίου. Συμμετείχαν 22 αντιπρόσωποι, ανάμεσα τους και 4 γυναίκες του ΣΑΘΣ[42]. Μέχρι τις αρχές του 1924 τα σωματεία έφτασαν τα 26, ανάμεσα τους χήρες, ορφανά πολέμου και φθισικοί[43]. Οι οργανώσεις διακρίνονταν για την μαζικότητα τους καθώς ο αριθμός των μελών των ενώσεων που εκπροσωπήθηκαν στο συνέδριο φαίνεται ότι προσέγγιζαν τις 4.800[44] , σημαντικοί αριθμοί αν αναλογιστούμε ότι δεν διαθέτουμε ακριβείς αριθμούς μελών για τις υπόλοιπες 18 οργανώσεις που εντάχθηκαν μετά το συνέδριο ενώ και ο ΣΧΟΘΑΣ αριθμούσε 1.500 μέλη[45].

Από την έναρξη του συνεδρίου υπήρξε η επιδίωξη για έκδοση εφημερίδας, γεγονός που αποτέλεσε ξεχωριστό θέμα συζήτησης από την ημερησία διάταξη[46]. Το σχέδιο υλοποιήθηκε μετά το Συνέδριο με την έκδοση της *Φωνής των Θυμάτων* η οποία αποτέλεσε το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο της Ομοσπονδίας. Ασχολήθηκε κυρίως με την ανάδειξη των προβλημάτων και τις συνθήκες ζωής των αναπήρων και θυμάτων πολέμου στα νοσοκομεία και στις συνοικίες. Η αιχμηρή αρθρογραφία της και η κριτική για την εγκατάλειψη και την αδιαφορία του κράτους[47] προκάλεσε την αντίδραση των αρχών με την απαγόρευση της κυκλοφορίας της[48]. Επίσης, απέκτησε πρόσβαση στον τύπο αποκτώντας στήλη για τις ανακοινώσεις της στον *Ριζοσπάστη*.

Σημαντική εξέλιξη αποτελεί η ενδυνάμωση των δεσμών αλληλεγγύης με τη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (εφεξής ΓΣΕΕ) που είχαν αναπτυ-

---

42. «Το Συνέδριον των Θυμάτων Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2127 (23 Ιουνίου 1923), σελ. 2.

43. Για μια αναλυτική παρουσίαση των οργανώσεων βλ. Χρανιωτης, *Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών...*, *ό.π.*, σσ. 617-618.

44. Σύμφωνα με το καταστατικό της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού τον Μάιο του 1924 ο αριθμός των ψήφων στο Συνέδριο ήταν ανάλογος των αριθμών των εν τάξει μελών κάθε οργάνωσης. Επομένως, Ένωση με 100 ή λιγότερα μέλη εκπροσωπούνταν με 1 αντιπρόσωπο, μεταξύ 100-400 με 2 και από 400 μέλη και πάνω με 1 επιπλέον ανά 300 μέλη. *Πόλεμος κατά Πολέμου. Αποφάσεις του πρώτο Πανελληνίου Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού*, Αθήναι 1924, σελ. 129.

45. [Χήρα αξιωματικού], «Η Φωνή των αδικουμένων», *Ριζοσπάστης* φ. 1669 (31 Ιανουαρίου 1922), σελ. 1.

46. «Το Συνέδριον των Θυμάτων Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2127 (23 Ιουνίου 1923), σελ. 2.

47. Βλ. την έρευνα της εφημερίδας που δημοσιεύτηκε στον *Ριζοσπάστη* με τίτλο «Πως παιρνούν οι ανάπηροι στα νοσοκομεία», *Ριζοσπάστης* φ. 2211 (17 Σεπτεμβρίου 1923), σελ. 3.

48. Βλ. την διαμαρτυρία του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Αναπήρων και Θυμάτων Στρατού. «Η διαμαρτυρία των θυμάτων πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2263 (22 Νοεμβρίου 1923), σελ. 2.

χθεί από το 1921-22[49]. Η διεξαγωγή του συνεδρίου φιλοξενήθηκε στην αίθουσα συνεδριάσεων της τελευταίας η οποία συμμετείχε στο συνέδριο ως παρατηρητής με συμβουλευτική ψήφο[50]. Η σύμπλευση με τη ΓΣΕΕ διευρύνθηκε. Το πρώτο εξάμηνο του 1923 η ΓΣΕΕ υποστήριξε τα αιτήματα των Θυμάτων Πολέμου υποβάλλοντας συμπληρωματικές προτάσεις στην κυβέρνηση Πλαστήρα, ζήτησε την αποφυλάκιση των διωχθέντων συνδικαλιστών αναπήρων πολέμου[51] και συμμετείχε με αντιπροσώπους της σε συνεργασία με την ΠΕΑΠ σε συναντήσεις με τον Υπουργό Προνοίας και Δημοσίας Αντιλήψεως[52]. Με υπόμνημα τους, επίσης, έξι Εργατικές Ομοσπονδίες, το Εργατικό Κέντρο Αθηνών, εργατικές οργανώσεις της Αθήνας και του Πειραιά και η ΓΣΕΕ απαίτησαν την κατοχύρωση των δημοκρατικών ελευθεριών με τον τερματισμό της καταστολής εναντίον των αναπήρων πολέμου και τη διατήρηση της «Στέγης της Πατρίδος»[53]. Η σχέση ήταν αμφίδρομη. Τον Μάρτιο του 1924 το Σωματείο Αναπήρων Πολέμου Πάτρας έγινε, μετά από αίτηση του, δεκτό από το Εργατικό Κέντρο Πατρών, με επίσης συμβουλευτική ψήφο[54]. Ακόμα και ο ΣΧΟΘΑΣ εκτιμούσε ως καταλυτική την υποστήριξη της ΓΣΕΕ στην όποια αύξηση των συντάξεων[55].

Εκτός από το εργατικό κίνημα η ΟΘΣ επιδίωξε τη συνεργασία και με το Κομμουνιστικό Κόμμα. Το ιδρυτικό της συνέδριο χαιρετίστηκε από την Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας, πρόεδρος του Συνεδρίου και τα εκλεγέντα μέλη της Εκτελεστικής και Εποπτικής Επιτροπής αλλά και της Συντακτικής Επιτροπής της εφ. *Φωνής των Θυμάτων* ήταν τα στελέχη και τα μέλη του κομμουνιστικού κινήματος[56]. Η κυριαρχία των κομμουνιστικών ιδεών τεκμηριώνεται τόσο από την έγκριση της απόφασης για συνεργασία με τη ΓΣΕΕ που είχε ήδη οργανικά συνδεθεί με το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (Κ) από το 1920 όσο και για την προσχώρηση στη Διεθνή Αναπήρων

---

49. Γ.Β. Χρανιωτης, *Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών…, ό.π.*, σσ. 525-526, 528-531.

50. «Το Συνέδριον των Θυμάτων Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2126 (22 Ιουνίου 1923), σελ. 1 και «Το Συνέδριον των Θυμάτων Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2127 (23 Ιουνίου 1923), σελ. 2.

51. «Η Γενική Συνομοσπονδία δια τους τραυματίας», *Ριζοσπάστης* φ. 1894 (8 Ιανουαρίου 1923), σελ. 2.

52. «Πανελλήνιος Ένωσις Αναπήρων Πολέμου. Ανακοινωθέν», *Ριζοσπάστης* φ. 2010 (24 Ιανουαρίου 1923), σελ. 2.

53. Πρόκειται για τις Εργατικές Ομοσπονδίες Ναυτεργατών, Καπνεργατών, Φορτοεκφορτωτών, Τριατικών, Ηλεκτρισμού, Εργατών Επισιτισμού. «Διαβήματα δια τους αναπήρους πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2106 (2 Ιουνίου 1923), σελ. 1.

54. «Από την επαρχιακή ζωή. Πάτρα», *Ριζοσπάστης* φ. 2381 (22 Μαρτίου 1924), σελ. 2.

55. Βασιλικη Ζορμπα, «Ταχ. Δελτάρια», *Ριζοσπάστης* φ. 2004 (18 Ιανουαρίου 1923), σελ. 1.

56. Επρόκειτο για τους Κυρίτση, Γ. Σταματόπουλο, Χ. Αλεξόπουλο, Π. Ιωάννου, Κούλα Δαυλάκου, Α. Κύλης, Η. Κορακλής, Ε. Δευτεραίος, Ν. Μαρασλής. «Το Συνέδριον των Θυμάτων Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2129 (25 Ιουνίου 1923), σελ. 2.

Πολέμου που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία των αντίστοιχων κομμουνιστικών οργανώσεων Αναπήρων Πολέμου στην Ευρώπη υπό την ηγεσία του αντιμιλιταριστή λογοτέχνη Ανρύ Μπαρμπύς. Αξιοσημείωτο είναι ότι προτάσσονταν η πάλη των τάξεων ως βάση για την οργάνωση και την μόρφωση των μελών της. Το αίτημα για απαλλαγή των αναπήρων πολέμου από την στρατιωτική επίταξη και η επισήμανση ότι οι ανάπηροι, οι χήρες και τα ορφανά πολέμου ήταν θύματα «της ιμπεριαλιστικής πολιτικής των κυβερνήσεων της χώρας» και τα ορφανά πολέμου ήταν παιδιά των «φονευθέντων» και όχι «πεσόντων» οπλιτών[57] δείχνουν την αντιμιλιταριστική και αντιπολεμική κατεύθυνση σε ευθυγράμμιση με το κομμουνιστικό κίνημα.

Από άποψη κοινωνικής σύνθεσης, αν και δεν διαθέτουμε μητρώα μελών, μπορούμε να οικοδομήσουμε κάποιες υποθέσεις εργασίας μέσα από τα αιτήματα που διατυπώθηκαν και από τις προτάσεις που συζητήθηκαν στο Συνέδριο. Υπήρχαν θέσεις του προγράμματος του παρέπεμπαν στα δικαιώματα της εργατικής τάξης. Οι προτάσεις για παράδειγμα να τεκμηριώνουν τα θύματα πολέμου δικαίωμα αποζημίωσης όπως τα θύματα εργατικού ατυχήματος[58], να βασιστεί η σύνταξη στην πρόοδο του τιμαρίθμου της «ζωής» και στη μεταλλική δραχμή και όχι στον βαθμό απόλυσης και να μην επιστρατεύονται οι εργαζόμενοι σε κρατικές και ιδιωτικές υπηρεσίες εν καιρώ απεργίας αναδεικνύουν την εργατική σύνθεση των μελών[59]. Είναι, εξάλλου, ενδεικτικό ότι η ΕΘΣ Αθηνών μετά από γενική συνέλευση αποφάσισε την καθολική συμμετοχή των μελών σε συλλαλητήριο της εργατικής τάξης στον Πειραιά[60].

Εκτός από εργάτες φαίνεται πως συσπείρωνε ή επιχειρούσε να εντάξει στις τάξεις της και μικροαστούς. Τα αιτήματα για την ανέγερση 100 περιπτέρων σε κεντρικά σημεία της πόλης της Αθήνας με 2 ανάπηρους το καθένα και μονοπώληση του καπνού μόνο από συνεταιρισμούς[61] έθιγε το κρατικό μονοπώλιο. Πολλοί ανάπηροι πολέμου ήταν περιπτεριούχοι καπνοπώλες αποτελώντας ένα από τα φτωχότερα τμήματα της μικροαστικής τάξης. Σύμφωνα με την ανάλυση του Νίκου Ποταμιάνου σωματείο καπνοπωλών προϋπήρχε στην Αθήνα πριν τους πολέμους εντασσόμενο στις συσσωματώσεις των μικροαστών με ενεργό ρόλο

57. «Το Συνέδριον των Θυμάτων Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2128 (24 Ιουνίου 1923), σελ. 4 και φ. 2129 (25 Ιουνίου 1923), σελ. 2, «Θύματα Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2185 (20 Αυγούστου 1923), σελ. 2.

58. «Η χθεσινις συνέλευσις των τραυματιών», *Ριζοσπάστης* φ. 2017 (8 Φεβρουαρίου 1923), σελ. 1.

59. «Το Συνέδριον των Θυμάτων Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2128 (24 Ιουνίου 1923), σελ. 4 και φ. 2129 (25 Ιουνίου 1923), σελ. 2.

60. «Ομοσπονδία Θυμάτων Στρατού. Ανακοινωθέν», *Ριζοσπάστης* φ. 2252 (11 Νοεμβρίου 1923), σελ. 2.

61. «Το Συνέδριον των Θυμάτων Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2127 (23 Ιουνίου 1923), σελ. 2.

στη συγκρότηση του «μικροαστικού ταξικού πόλου»[62]. Οι βενιζελικές κυβερνήσεις με τους νόμους του 1920 παραχώρησαν τη διανομή και διαχείριση των περιπτερών στην τότε φίλια πολιτικά ΠΕΑΤΠ 1913-1918 με στόχο τη δημιουργία ενός μικροαστικού στρώματος σε μία κατηγορία περιθωριοποιημένη και εν δυνάμει απειλητική για το κοινωνικό καθεστώς[63]. Στην ίδια λογική κινούνταν και οι προτάσεις τους Αλέξανδρου Σβώλου το 1923[64]. Οι περιπτεριούχοι καπνοπώλες αποτελούσαν στην ουσία το φτωχότερο τμήμα της μικροαστικής τάξης. Η απόφαση του Συνεδρίου για μη εφαρμογή της κυριακάτικης αργίας στα περίπτερα των αναπήρων πολέμου[65] αντανακλά ίσως και τη διαμάχη για αυτό το ζήτημα μεταξύ των διαφορετικών τμημάτων των μικροαστών[66].

Πέρα από τις ταξικές αναλύσεις για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και τη ρητορική του εργατικού κινήματος που μετέφεραν στο επάγγελμα οι κομμουνιστές ανάπηροι πολέμου[67] φαίνεται ότι οι κοινωνικές αντιθέσεις της μικροαστικής τάξης εκφράζονταν και σε αντίπαλα σωματεία αναπήρων πολέμου. Για παράδειγμα ο Αλληλοβοηθητικός Σύλλογος «Η Αλληλεγγύη» Περιπτεριούχων καπνοπωλών τραυματιών πολέμου, μάλλον Αντιβενιζελικοί – πρώην Επίστρατοι, σε γενική συνέλευση διαμαρτυρήθηκαν κατά των προέδρων Καμπά και Κωνσταντόπουλου του οκταμελούς Συμβουλίου Τμήματος Αντιλήψεως Θυμάτων Πολέμου για παράνομες προσλήψεις περιπτεριούχων τραυματιών χωρίς εξουσιοδότηση και επιβολή υπέρογκων ενοικίων, αδύνατο να πληρωθούν με αποτέλεσμα τη στέρηση δυνατότητας οικονομικής ενίσχυσης άνεργων και μη τραυματιών και την εγκατάλειψη των περιπτέρων ώστε να δοθούν σε Εται-

---

62. Ν. Ποταμιανος, *Οι Νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Ηράκλειο 2015: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

63. Πρόκειται για τους νόμους 1960 τον Ιανουάριο 1920 και 2206 τον Ιούνιο του ίδιου έτους. Γ. Χρανιωτης, *Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών...*, *ό.π.*, σσ. 429-434.

64. Για τη δημόσια συζήτηση μεταξύ Αλέξανδρου Σβώλου και ΠΕΑΠ για την επαγγελματική αποκατάσταση των αναπήρων πολέμου μέσα από τις στήλες του *Ελεύθερου Βήματος* και του *Ριζοσπάστη* βλ. Κ. Παλουκης, «Η Πανελλήνιος Ένωσις Τραυματιών Πολέμου...», *ό.π.*, σσ. 362-365.

65. «Το Συνέδριον των Θυμάτων Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2129 (25 Ιουνίου 1923), σελ. 2.

66. Ν. Ποταμιανος, *Οι Νοικοκυραίοι...*, *ό.π.*, σσ. 451-459.

67. Με αφορμή την καθυστέρηση καταβολής του επιδόματος στους περιπτεριούχους Αθηνών και Πειραιώς εκφράζονταν επίσημη διαμαρτυρία από το Σύνδεσμο Αναπήρων Πολέμου Αχαΐας και Ηλείας καθώς όπως τονίζονταν ήταν «φτωχοί βιοπαλαισταί και οικογενειάρχαι», λόγω ακρίβειας της ζωής, της άνισης κατανομής του πλούτου λόγω της κερδοσκοπίας από τον πόλεμο. *Ριζοσπάστης* 30 Μαρτίου 1923. Βλ. αντίστοιχα τις αναλύσεις των αρχειομαρξιστών για την ταξική θέση των αναπήρων καπνοπωλών. Κώστας Παλούκης, *Η Οργάνωση Αρχείον του Μαρξισμού (1919-1934). Κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας*, διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2016: Πανεπιστήμιο Κρήτης, σσ. 625-637.

ρείες[68]. Στοιχεία ενός ασαφούς αντιπλουτοκρατικού λόγου που ανιχνεύονται παραπάνω διανθίζονταν με προτάσεις για κρατική παρέμβαση και κορπορατιστική οργάνωση: προτάσεις για συμμετοχή στα αρμόδια συμβούλια εκτός από τους «εγγράμματους ανάπηρους» και των προέδρων της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών Ελλάδος και του Εμπορικού Επιμελητηρίου οι οποίοι «γνώριζαν από εμπορικά κέρδη»[69] δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Είχε καλλιεργηθεί από την Αντιβενιζελική παράταξη αλλά και από τον Ιωάννη Μεταξά μετά το 1922 για την κινητοποίηση και τον έλεγχο των μικροαστών[70]. Για τις ΕΘΣ στόχος ήταν η κυριαρχία των κομμουνιστικών ιδεών και η απομάκρυνση των περιπτεριούχων αναπήρων, γηγενών και προσφύγων από τα «αντιδραστικά» σωματεία[71].

Σε οργανωτικό επίπεδο η ανάπτυξη της ΟΘΣ εξαπλώθηκε στις περισσότερες πόλεις: εκτός από την Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, τη Λάρισα, το Βόλο, το Ηράκλειο, τη Λαμία και την Πάτρα ενώσεις ιδρύθηκαν στην Καρδίτσα, τα Τρίκαλα, τη Χαλκίδα, τη Λήμνο, τα Χανιά και το Ρέθυμνο. Στη συνέχεια επεκτάθηκαν σε κωμοπόλεις όπως η Καλαμπάκα[72], η Αταλάντη, η Μάνδρα Αττικής και η Αράχωβα αλλά και σε χωριά των νομών όπου έδρευαν οι ενώσεις. Η απόφαση για ένταξη στην Ομοσπονδία λαμβάνονταν ύστερα από συλλογικές διεργασίες, συνελεύσεις και καμπάνιες ενημέρωσης για τη σημασία της ένταξης στην ΟΘΣ και της κοινής δράσης. Η απήχηση ήταν σημαντική. Χαρακτηριστική είναι η σύνταξη ενός κοινού καταστατικού για όλες τις

68. «Αλληλοβοηθητικός Σύλλογος Η Άλληλεγγύη Περιπτεριούχων Καπνοπωλών Τραυματιών Πολέμου», *Σκρίπ* φ. 7589 (22 Δεκεμβρίου 1923), σελ. 3.

69. Για τα αιτήματα βλ. «Αλληλοβοηθητικός Σύλλογος Η Άλληλεγγύη Περιπτεριούχων Καπνοπωλών Τραυματιών Πολέμου», *Σκρίπ* φ. 7589 (22 Δεκεμβρίου 1923), σελ. 3.

70. Ο λόγος των Εθνικοφρόνων, μετέπειτα Λαϊκών του Δημήτριου Γούναρη πριν το 1922 στόχευε κυρίως στην εγκόλπωση μικροαστικών στρωμάτων που απειλούνταν από την οικονομική και κοινωνική πολιτική των Φιλελεύθερων, τάση που εξηγεί και το εκλογικό αποτέλεσμα της 1ης Νοεμβρίου 1920 στην Παλαιά Ελλάδα. Κυρίως στους επαγγελματίες και τους εμπόρους διέθετε ερείσματα το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά καθώς ήλεγχε την Ένωση Επαγγελματιών της Αθήνας και τον Εμπορικό Σύλλογο. Χρηστος Χατζηιωσηφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία» στον τόμο Χ. Χατζηιωσηφ (επιμ.), *Η Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα 1922-1940: Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β2, Αθήνα 2002, Βιβλιόραμα, σσ. 42-43, 67.

71. Ο Κώστας Γιοφύλλης τόνιζε σε άρθρο του στο *Ριζοσπάστη* σχετικά με την κίνηση περιπτεριούχων και μικρασιατών Αναπήρων για ίδρυση άλλου σωματείου και του ενδεχόμενο να κληθούν στο Εξαμελές Συμβούλιο ότι ήταν «αφελή θύματα». Δεν είναι τυχαίο ότι διεκδικούνταν άμεση χορήγηση κατοικίας και για τις οικογένειες των αναπήρων προσφύγων στον υπό ανέγερση συνοικισμό της «Στέγης της Πατρίδος». «Το υπόμνημα της Ενώσεως των Αναπήρων. Η μεγάλη ακρίβεια του βίου και τα θύματα πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2051 (6 Απριλίου 1923), σελ. 2 και Κωστας Γιοφυλλης, «Από τις αναπηρικές αμαρτίες. Το Εξαμελές Συμβούλιον», *Ριζοσπάστης* φ. 2201 (7 Σεπτεμβρίου 1923), σσ. 1-2.

72. «Σύνδεσμος Αναπήρων Πολέμου Καλαμπάκας», *Ριζοσπάστης* φ. 2070 (26 Απριλίου 1923), σελ. 1.

οργανώσεις που θα απάρτιζαν την Ομοσπονδία. Η τελευταία αποτελούσε το δευτεροβάθμιο όργανο εκπροσώπησης των θυμάτων πολέμου και οι κατά τόπους ενώσεις τα πρωτοβάθμιες οργανώσεις[73].

Από τις ανταποκρίσεις στο *Ριζοσπάστη* για τη δράση των ενώσεων προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τη δυναμική του φαινομένου. Το ζήτημα της λειτουργίας των εξαμελών Επιτροπών Απονομής Συντάξεων εκ των οποίων δύο ήταν θύματα πολέμου ύστερα από πρόταση των ΕΘΣ συνιστά ένα καλό παράδειγμα. Το γεγονός αυτό σήμαινε καταρχάς ότι οι ανάπηροι και τα θύματα πολέμου αποκτούσαν εν δυνάμει έλεγχο στη λειτουργία τους. Για παράδειγμα στη Χαλκίδα η τοπική ένωση πίεζε με έντονες δράσεις για τη λειτουργία της. Στη Λάρισα η δράση της ΕΘΣ είχε ως συνέπεια την έναρξη λειτουργίας της Επιτροπής και την καταβολή συντάξεων[74]. Στα Γιάννενα και το Ηράκλειο της Κρήτης οι δύο τοπικές ΕΘΣ κατάφεραν να ελέγξουν τις αρμόδιες ΕΑΣ με αποτέλεσμα να λειτουργούν κανονικά και οι συντάξεις να καταβάλλονται στους δικαιούχους. Στα Γιάννενα η επιτυχία στην καταβολή των συντάξεων είχε ως αποτέλεσμα την οργανωτική πύκνωση της, με μαζικές εγγραφές πολλών μελών, ίδρυση τοπικών ομίλων στα χωριά και εντατική διάδοση της *Φωνής των Θυμάτων*. Σε σύντομο χρονικό διάστημα η ΕΑΣ του νομού λειτουργούσε κανονικά και συντάξεις καταβάλλονταν στους δικαιούχους[75].

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Τα όρια της δυναμικής του κινήματος θυμάτων πολέμου

Υπήρχαν όμως και αδύνατα σημεία στην εσωτερική ζωή των ενώσεων. Από τις αναφορές της Ομοσπονδίας στα μέσα Σεπτεμβρίου 1923 προκύπτει ότι σε πανελλαδικό επίπεδο 6 σωματεία είχαν αδρανοποιηθεί. Καταλογιζόταν «έλλειψη θελήσεως» και «αδιαφορίαν» όπως στις περιπτώσεις των ΕΘΣ του Βόλου, της Λήμνου και της Λαμίας, απουσία ταξικής συνείδησης όπως στην Χαλκίδα, κατάχρηση χρημάτων εράνου και συνεργασία με τις τοπικές στρατιωτικές αρχές για το τμήμα της Θεσσαλονίκης. Καταγράφονται και μεμονωμένες ενέργειες μελών για συγκρότηση επιτροπής και συνάντηση με κρατικούς

73. «Ανακοινωθέν Ενώσεως Αποστρατευόμενων Πολεμιστών Αθηνών», *Ριζοσπάστης* φ. 2155 (21 Ιουλίου 1923), σελ. 3. «Θύματα Πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2185 (20 Αυγούστου 1923). «Ομοσπονδία Θυμάτων Στρατού», *Ριζοσπάστης* φ. 2212 (18 Σεπτεμβρίου 1923), σελ. 2 και φ. 2213 (19 Σεπτεμβρίου 1923), σελ. 2. Κοτλα Δαγλακου, «Για τα θύματα», *Ριζοσπάστης* φ. 2282 (11 Δεκεμβρίου 1923), σελ. 1.

74. «Ομοσπονδία Θυμάτων Στρατού», *Ριζοσπάστης* φ. 2350 (19 Φεβρουαρίου 1924), σελ. 2.

75. «Ομοσπονδία Θυμάτων Στρατού», *Ριζοσπάστης* φ. 2212 (18 Σεπτεμβρίου 1923), σελ. 2.

υπαλλήλους του εξαμελούς συμβουλίου εκτός συλλογικών διαδικασιών. Κοινή συνισταμένη των συστάσεων ήταν ότι η πειθαρχία, η τήρηση του καταστατικού και η οργάνωση κινητοποιήσεων αποτελούσαν προϋποθέσεις για την διεκδίκηση των συντάξεων από τις αρμόδιες επιτροπές. Στη Λαμία παρατηρούνταν αδυναμία στην οργάνωση κινήσεων για την τακτική λειτουργία της τοπικής ΕΑΣ ενώ στη Λήμνο η αδρανοποίηση επήλθε λόγω της καταβολής καθυστερημένων από μήνες επιδομάτων περίθαλψης, γεγονός που καλλιέργησε στα μέλη ένα αίσθημα αναμονής για καταβολή και των συντάξεων[76].

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι παρά την οργανωτική ενοποίηση υπήρχαν αντιλήψεις που στηρίζονταν σε μία λογική συνεργασίας με τις κρατικές αρχές, «ανάθεσης» για την διαχείριση των προβλημάτων και εξυπηρέτησης αιτημάτων σε αντίθεση με την κουλτούρα των συλλογικών διεκδικήσεων και των αγωνιστικών κινητοποιήσεων που επικράτησε στο Συνέδριο. Παρόμοια προβλήματα αντιμετώπιζαν την ίδια περίοδο και εργατικά σωματεία. Σε ένα απολογισμό της συνδικαλιστικής δράσης ο Σεραφείμ Μάξιμος παρατηρούσε το 1923 την εξής αντίφαση: σωματεία με επαναστατικές αρχές πρότειναν για τα καθημερινά ζητήματα μεταρρυθμιστικές λύσεις και με δυσκολία κατόρθωναν να διακρίνουν στην πράξη τη συνεργασία των τάξεων από την πάλη[77].

Στους παράγοντες που οδήγησαν σε ορισμένες περιπτώσεις σε αποδιοργάνωση τις προσφάτως νεοιδρυμένες ΕΘΣ συγκαταλέγεται επιπλέον η αντίληψη σε ορισμένους ότι η «Επανάσταση» Πλαστήρα-Γονατά λόγω της στρατιωτικής τους ιδιότητας θα έστρεγε να ικανοποιήσει τα αιτήματα τους αναγνωρίζοντας τις πολεμικές τους θυσίες[78]. Οι κρατικές πιέσεις και η καταστολή λειτούργησαν, επίσης, καταλυτικά. Δεν ήταν μόνο, για παράδειγμα, ότι θέτονταν εμπόδια στην εγγραφή αναπήρων στη «Στέγη της Πατρίδας» αλλά απαγορεύονταν και η συμμετοχή τους στο σωματείο. Ακόμα, οι αντιπρόσωποι κομμουνιστικών οργανώσεων απορρίπτονταν από το εξαμελές συμβούλιο προτιμώντας εκπροσώπους των βενιζελικών ή ευνοώντας την ίδρυση «αντίπαλων σωματείων» όπως στην περίπτωση των περιπτεριούχων και προσφύγων αναπήρων υποσχόμενοι την αντιπροσώπευση τους στο εξαμελές συμβούλιο, επιχειρώντας με αυτό τον τρόπο την οικοδόμηση πελατειακών δικτύων[79].

---

76 «Ομοσπονδία Θυμάτων Στρατού», *Ριζοσπάστης* φ. 2212 (18 Σεπτεμβρίου 1923), σελ. 2 και φ. 2213 (19 Σεπτεμβρίου 1923), σελ. 2, βλ. επίσης επιστολή Αναπήρων Λήμνου. «Μιλούν οι Λήμνιοι σακάτηδες συνάδελφοι», *Καμπάνα* φ. 13 (3 Ιουλίου 1923), σελ. 2.

77. Αντωνης Λιακος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, σελ. 143.

78. «Ψήφισμα Αναπήρων Τραυματιών και Θυμάτων Πολέμου Αχαϊολίδος», *Ριζοσπάστης* φ. 2044 (30 Μαρτίου 1923), σελ. 2, «Τα αιτήματα των ορφανών πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2069 (25 Απριλίου 1923), σελ. 1.

79. «Το υπόμνημα της Ενώσεως των Αναπήρων. Η μεγάλη ακρίβεια του βίου και τα

Η διάλυση των εργατικών οργανώσεων και το κλείσιμο των γραφείων τους μετά την καταστολή της απεργίας του Αυγούστου 1923 επηρέασε και τις ΕΘΣ. Λόγου χάρη, το τμήμα του Πειραιά και Αθήνας προέβαλλε συνεχή αιτήματα για επαναλειτουργία των γραφείων τους όπως και της Ομοσπονδίας[80]. Η αύξηση της καταστολής και η περιστολή των συνδικαλιστικών ελευθεριών καθιστούσε ως ένα βαθμό και τον «συνδικαλισμό» των αναπήρων και θυμάτων πολέμου, που συνδέθηκε με το εργατικό κίνημα, ευάλωτο. Ο Αλεξόπουλος στην παρέμβαση του στο Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού κατά την συζήτηση για το ενδεχόμενο συγχώνευσης των οργανώσεων Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Πολέμου επιχειρώντας μια ιστορική ανασκόπηση του κινήματος των Αναπήρων Πολέμου τόνισε ότι η κρατική καταστολή κατά την κινητοποίηση για την κατάληψη του συνοικισμού Κουντουριώτικα αλλά και η εκπλήρωση παράλληλα ορισμένων απαιτήσεων των θυμάτων πολέμου είχαν ως αποτέλεσμα «το σκόρπισμα των οργανώσεων» και την «εξασθένιση της επαναστατικότητας» τους[81].

Εν κατακλείδι, η μεταπολεμική περίοδος αποτελεί μία συνέχεια της προηγούμενης. Οι ριζοσπαστικές πολιτικές τάσεις της πολεμικής περιόδου κυρίως των ετών 1921-1922 ενισχύθηκαν μετά την αποστράτευση. Σε συνεργασία με το εργατικό κίνημα και με την υποστήριξη του ΣΕΚΕ(Κ) και της ΟΚΝΕ προωθήθηκε ένας «επαναστατικός συνδικαλισμός», κυρίως στα αστικά κέντρα όπου ήταν συγκεντρωμένοι η πλειοψηφία των θυμάτων πολέμου. Πλέον, οι κομμουνιστικές ΕΘΣ θα πλαισιώνονταν από τις αντίστοιχες των Παλαιών Πολεμιστών. Επρόκειτο για βίους παράλληλους, τουλάχιστον μέχρι τη διεξαγωγή του Πανελλήνιου Συνεδρίου των Παλαιών Πολεμιστών το Μάιο του 1924.

θύματα πολέμου», *Ριζοσπάστης* φ. 2051 (6 Απριλίου 1923), σελ. 2 και Κώστας Γιοφύλλης, «Από τις αναπηρικές αμαρτίες. Το Εξαμελές Συμβούλιον», *Ριζοσπάστης* φ. 2201 (7 Σεπτεμβρίου 1923), σσ. 1-2.

80. «Ομοσπονδία Θυμάτων Στρατού. Ανακοινωθέν», *Ριζοσπάστης* φ. 2252 (11 Νοεμβρίου 1923), σελ. 2, ΚοΥΛα ΔαΥΛακοΥ, «Για τα θύματα», *Ριζοσπάστης* φ. 2282 (11 Δεκεμβρίου 1923), σελ. 1.

81. «Το Συνέδριον των Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού», *Ριζοσπάστης* φ. 2436 (17 Μαΐου 1924), σελ. 3.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Θανασης Β. Κουγκουλος. *Η αναπαράσταση του γενέθλιου τόπου στα διηγήματα του Γ.Μ. Βιζυηνού*. Serie de Estudios Neogriegos 1. Granada 2020: Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, 200 σελ. ISBN 978-84-95905-94-9.

Το παρουσιαζόμενο βιβλίο του Θανάση Κούγκουλου είναι μια μελέτη που απαρτίζεται, στο πρώτο της μέρος από το βασικό κείμενο (17-105), μια εκτεταμένη βιβλιογραφία (107-129), την περίληψη σε ελληνικά, αγγλικά και τουρκικά (βοηθώντας έτσι τους μελετητές της γείτονος), και στο δεύτερο μέρος της από ένα παράρτημα με α) πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό με χάρτες, σχέδια αρχαιολογικών χώρων και φωτογραφίες (παλαιές και σύγχρονες) της περιοχής της Βιζύης, β) κείμενα των Κ. Παλαμά και Ζωής Μελανδινού των ετών 1920 και 1918 αντίστοιχα και γ) φωτογραφίες από το 3ο Διεθνές Συμπόσιο «Ιστορία και Πολιτισμός της Βιζύης». Τέλος, ακολουθεί ένα χρησιμότατο για τον αναγνώστη ευρετήριο προσώπων και τόπων. Το βιβλίο εντάσσεται στις εκδόσεις του πολύ δραστήριου Κέντρου Βυζαντινών Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών που εδρεύει στο Πανεπιστήμιο της Γρανάδας, υπό τη διεύθυνση του Καθηγητή Μόσχου Μορφακίδη-Φυλακτού.

Ο Θανάσης Κούγκουλος, Θρακιώτης και πλέον μέλος ΔΕΠ του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, έχει μια προϋπηρεσία διδασκαλίας και στο Πανεπιστήμιο της Αδριανούπολης (Trakya Üniversitesi), οπότε έρχεται με τη γνώση της τουρκικής γλώσσας να γεμίσει ένα κενό των ερευνών για τον Βιζυηνό, αφού μπορεί και κινείται άνετα τόσο στη βιβλιογραφία για τον συγγραφέα, την εποχή και την περιοχή που τον ενδιαφέρει, έχοντας μάλιστα ζήσει αρκετό καιρό εκεί. Ειδικά η γνώση της γλώσσας και η βιωματική σχέση είναι απαραίτητη για μελέτες που άπτονται ιστορικών και λαογραφικών θεμάτων. Επιπλέον, η βιβλιογραφία για τον Θρακιώτη συγγραφέα είναι πλούσια και θα μπορούσε να χρησιμεύσει σε όποιον μελετητή ασχολείται με τη ζωή και το έργο του.

Η διεπιστημονικότητα του εγχειρήματος επικεντρώνεται στο πλησίασμα της φιλολογίας με την ιστορία και τη λαογραφία, αλλά έχει και άλλες δύο συμβάλλουσες επιστήμες, τη γεωγραφία και την αρχαιολογία, για συγκεκριμένα επί μέρους θέματα (τοποθεσίες και κτίρια), καθιστώντας τη μελέτη πολύ ενδιαφέρουσα και πρωτότυπη. Όλα αυτά είναι εμφανή τόσο από τη βιβλιογραφία (με πολλές καταχωρήσεις από τουρκικές πηγές και μελέτες) όσο και από το επίσης πλούσιο υλικό που εικονοποιεί όσα ο Βιζυηνός περιγράφει μέσω της γλώσσας. Εξάλλου, η ανίχνευση του ρόλου του τόπου στο έργο επιβάλλει την αρωγή από τις επιστήμες που κατ' εξοχήν τον μελετούν.

Αν και αρχικά το μελέτημα φαίνεται να αφορά στον Βιζυηνό και στη ζωή του, η προσέγγιση των έργων καθαυτών είναι επίσης κεντρικό μέλημα του Θανάση Κούγκουλου, ο οποίος ανιχνεύει τον ρόλο των στοιχείων από τη ζωή του Βιζυηνού ως ερμηνευτικά εργαλεία για την παρουσίαση των διηγημάτων. Βασικό θέμα που ενδιαφέρει στην παρούσα προσέγγιση είναι, όπως προαναφέρθηκε, ο τόπος ως άξονας γύρω από τον οποίο στοιχειοθετείται η εκάστοτε αφήγηση. Εν ολίγοις, θα συμπληρώναμε ότι ο τόπος στα διηγήματα του Βιζυηνού αναδεικνύει την οιονεί αυτοβιογραφία ως κατασκευή που συμβολοποιεί την πραγματικότητα εν είδει κατόπτρου παραμορφωτικού. Όπως επισημαίνεται στη μελέτη, ανιχνεύεται η «ποιητική του χώρου», για να θυμηθούμε τον Gaston Bachelard. Ο Βιζυηνός στο πέρασμα των χρόνων ταυτίστηκε συχνά με τον γενέθλιο τόπο του, τη Θράκη, όπως ο Καβάφης με την Αλεξάνδρεια ή ο Παπαδιαμάντης με τη Σκιάθο και την Αθήνα.

Ο τόπος, και ειδικά ο γενέθλιος τόπος, γίνεται κομβικό σημείο στην εικόνα που έχει ο κάθε άνθρωπος για το παρελθόν του και αυτός εγχαράσσεται στη μνήμη με τρόπο ανεξίτηλο, αλλά πολύ συχνά εκλαμβάνει διαστάσεις συμβόλου ή παραμορφώνεται όταν ανακαλείται σε στιγμές που ο ενθυμούμενος βρίσκεται σε μακρινή χρονικά απόσταση. Η αναπαράσταση της μνήμης από τα παιδικά χρόνια αποτελεί προάγγελο της αναζήτησης ενός χαμένου χρόνου, ο οποίος στην εποχή της ώριμης νεοτερικότητας του 20ού αιώνα θα γίνει κομβικής σημασίας και εδώ έγκειται η πρωτοτυπία και η πρωτοπορία του έργου του Θρακιώτη συγγραφέα. Το μνημονικό του πεζογράφου που θα ανασύρει το υλικό της μνήμης θα απεικονίσει τον τόπο συχνά όπως ήταν ή θα κρατήσει από αυτόν επιλεκτικά κάποια στοιχεία που θα αναδίδουν την οσμή της συγγραφικής παρέμβασης εν είδει σωματοποιημένης λογοτεχνικά μνήμης. Ωστόσο, εκτός από τον τόπο/χώρο βασικότατο ρόλο παίζει ο χρόνος. Η μπασλαρική ποιητική του χώρου έχει απέναντί της την μπαχτινική έννοια του χρονότοπου στο μυθιστόρημα ή το αφήγημα εν γένει. Εκτός από το «εκεί» υπάρχει και ένα τότε, άλλοτε παγωμένο στον άχρονο χρόνο της μνήμης μα άλλοτε αντιμέτωπο με την μεταμόρφωση του χώρου της ιστορίας στο τώρα της αφήγησης.

Σε μια μυθοπλαστική αφήγηση, η μυθοποίηση λειτουργεί γενικότερα ως παραμορφωτικός καθρέφτης (όχι μόνο για τον τόπο) και έτσι η έννοια της αναπαράστασης τίθεται ως φίλτρο ενός ρεαλισμού που περνά μέσα από την ψυχολογία του δημιουργού, όπως ο Βιζυηνός το θέτει στις *Ψυχολογικές μελέτες επί του Καλού*, ένα φιλοσοφικό έργο του Βιζυηνού στον κλάδο της Αισθητικής με καθοριστική σημασία για την ερμηνεία των λογοτεχνικών κειμένων του. Το οιονεί αυτοβιογραφικό υπόστρωμα των ιστοριών του Θρακιώτη είναι εκείνο που ως υποκειμενικό στοιχείο αντιπαρατίθεται με το οιονεί αντικειμενικό της πιστής περιγραφής ενός υπαρκτού τόπου σε κάποιο παρελθόν κάπως (παιδικό συνήθως), μια αθωότητα την οποία προσπαθεί να ανακτήσει μέσω του τόπου για να καλύψει το κενό από την απώλεια του χρόνου που πλέον τελειώνει όσο πλησιάζει κανείς προς το γήρας. Έτσι, για παράδειγμα ο Καρσί μαχαλάς της Βιζύης γίνεται ο τόπος που βρίσκεται απέναντι, ο μη κοντινός (σελ. 48) κατά τον Θανάση Κούγκουλο.

Στην ανά χείρας μελέτη εξετάζεται όχι μόνο ο ρόλος που ο τόπος έχει στην αφήγηση αλλά και το πώς τα σημαινόμενά του αποκτούν νόημα σε αυτή. Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε ότι ισχύει και για τον χρόνο, ο οποίος είναι αναπόσπαστο κομμάτι της αναπαραστατικής λειτουργίας, αφού επιδρά επί του χώρου κατά τη διαδικασία συμβολοποίησης μέσω της μνήμης. Επίσης, ο μεν χώρος αποκτά χρονική υπόσταση ή κινητικότητα όταν αναπαρίσταται, όπως στην περίπτωση του διηγήματος «Το μόνον της ζωής του Ταξίδιον», όταν η Μπαήρα αποκτά τη δυναμική της προστασίας του παππού από τη στατικότητα της ζωής του, ενώ ο χρόνος γίνεται άχρονος εντός των παραμυθιακών οιονεί βιωμάτων του με τις γοργόνες και τις δοξασίες. Άλλο ένα παράδειγμα κινητικότητας του χώρου (ήτοι δυναμικής που βρίσκουμε κανονικά μόνο στον χρόνο) έχουμε και στην «Πρωτομαγιά», όπως την περιγράφει ο μελετητής στην κρινόμενη μελέτη (σελ. 50-51) με τη χρήση λέξεων που δηλώνουν κίνηση κατά την περιγραφή της φύσης. Βέβαια, οι μεταμορφώσεις που επέρχονται λόγω έλευσης χρόνου είναι εμφανώς πιο έντονες όταν ο αφηγητής περιγράφει ως μεγάλος παίζοντας με την οπτική τού τώρα της αφήγησης με το τότε της ιστορίας κατά το οποίο ήταν παιδί.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως αυτή η «τοποκεντρική» παρουσίαση των διηγημάτων του Βιζυηνού αποτελεί μια πρωτότυπη προσέγγιση, κυρίως λόγω του τρόπου με τον οποίο γίνεται. Δεν παίρνει απλά τα δεδομένα της τοπογραφίας για να τα περιγράψει, αλλά προσπαθεί να τα αντιμετωπίσει ως μεθοδολογικό εργαλείο στην ερμηνευτική προσέγγιση του κειμένου και στην ανίχνευση της διαδικασίας συγγραφής ενός ιδιάζοντος διηγηματικού τύπου, εκείνου των ιστοριών του Θρακιώτη γνώριμού μας. Δεν πρόκειται για διηγήματα έτσι

απλά, μα για έναν τύπο του είδους που είναι sui generis και ακραιφνώς βιζυηνικός. Οι σπουδές του συγγραφέα στη Γερμανία σε φιλοσοφία, ψυχολογία και παιδαγωγική τον ωθούν να γράψει με έναν τρόπο που οδεύει, ή που έχει ήδη φτάσει, σε ένα κατ' εξοχήν νεωτερικό αναπαραστατικό τρόπο. Η Βιζύη λειτουργεί ως άλλη «μαντλέν» που ο Βιζυηνός βουτά στη μνήμη του για να ξαναδημιουργήσει (αναπαριστώντας) έναν δικό του τόπο, την απολύτως δική του Βιζύη, ίδια μα και εντελώς διαφορετική στα σημαινόμενά της τοποθεσία, στην αναζήτηση του χαμένου του χρόνου.

Νίκος Μαυρέλος
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ι. ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ

ΚΟΣΜΗΤΟΡΑΣ
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

ΜΕΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΑΣ
Καθηγητής και Πρόεδρος του Τμήματος
ως τακτικό μέλος

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ
Αναπληρωτής Καθηγητής και Αν. Πρόεδρος του Τμήματος
ως αναπληρωματικό μέλος

ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ
Καθηγητής και Πρόεδρος του Τμήματος
ως τακτικό μέλος

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΜΗΣ
Καθηγητής και Αν. Πρόεδρος του Τμήματος,
ως αναπληρωματικό μέλος

ΤΜΗΜΑ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΗΛΙΑΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
Καθηγητής και Πρόεδρος του Τμήματος
ως τακτικό μέλος

ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΑΣΗ
Καθηγήτρια και Αν. Πρόεδρος του Τμήματος
ως αναπληρωματικό μέλος

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΣ ΜΕΛΩΝ Ε.Ε.Π.
Δεν έχει εκλεγεί εκπρόσωπος

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΣ ΜΕΛΩΝ Ε.ΔΙ.Π.
ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΓΟΥΡΟΠΟΥΛΟΣ
μέλος Ε.ΔΙ.Π. του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας
ως τακτικό μέλος

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΤΣΕΝΤΙΚΟΠΟΥΛΟΣ
μέλος Ε.ΔΙ.Π. του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας
ως αναπληρωματικό μέλος

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΣ ΜΕΛΩΝ Ε.Τ.Ε.Π.
ΑΡΙΛΙΑ ΣΠΑΡΤΑΛΗ
μέλος Ε.Τ.Ε.Π. του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας,
ως τακτικό μέλος

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ
ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΣΜΗΤΕΙΑΣ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΘΕΟΔΩΡΑ ΙΣΠΙΚΟΥΔΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΛΗ ΔΕΠ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Καθηγητής
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Καθηγητής
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΕΛΠΙΔΑ ΒΟΓΛΗ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΟΥΡΕΜ-ΚΩΤΣΟΥ ΝΤΟΥΣΑΝΚΑ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΑΡΚΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΛΗΚΙΔΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΕΛΕΟΝΩΡΑ ΝΑΞΙΔΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ANDREW FARRINGTON, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ, Επίκουρος Καθηγητής
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΡΑΒΒΑ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΑΘΗΝΑ ΣΥΡΙΑΤΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡΥΣΗΣ, Επίκουρος Καθηγητής
MARCO MIOTTO, Επίκουρος Καθηγητής
ΑΘΗΝΑ ΜΑΧΑ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΕΛΕΝΗ ΦΑΣΣΑ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής

ΜΕΛΗ Ε.Ε.Π.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΓΕΛΑΡΙΔΗΣ

ΜΕΛΗ Ε.ΔΙ.Π.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΓΟΥΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΤΣΕΝΤΙΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΙΟΤΣΕΚΟΓΛΟΥ

ΜΕΛΗ Ε.Τ.Ε.Π.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΟΥΦΙΝΑ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΘΩΜΑΗ ΤΣΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

1. «*Σπουδές στην Τοπική Ιστορία – Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*»
Διευθυντής: **ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΑΣ**, Καθηγητής
Γραμματειακή υποστήριξη: Συμβασιούχος Υπάλληλος: **ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΕΡΑΦΕΙΜΙΔΗΣ**

2.Διιδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ιστορία της Ιατρικής και ΒιολογικήΑνθρωπολογία: Υγεία, Νόσος και Φυσική Επιλογή»

– Τμήμα Ιατρικής της Σχολής Επιστημών Υγείας του Α.Π.Θ.
– Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ.

3. Διιδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Λαογραφία και πολιτιστική διαχείριση» (Folklore, Folkloristics and Cultural Management).
– Τμήμα Φιλολογίας ΕΚΠΑ
– Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης ΕΚΠΑ
– Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δ.Π.Θ.
– Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου

ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΛΗ ΔΕΠ

ΖΩΗ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ, Καθηγήτρια
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Καθηγήτρια
ΦΛΩΡΑ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ, Καθηγήτρια
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής
ΜΑΡΙΑ ΤΖΙΑΤΖΗ, Καθηγήτρια
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Καθηγητής
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΜΗΣ, Καθηγητής
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΥΡΕΛΟΣ, Καθηγητής
ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΤΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΣΟΦΙΑ ΒΟΥΛΓΑΡΗ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ ΜΠΟΥΣΕΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΕΙΡΗΝΗ ΚΟΡΡΕ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΜΑΡΙΑ ΜΗΤΣΙΑΚΗ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΣΜΑΡΩ ΝΙΚΟΛΑΙΔΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΑΝΝΑ ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια
RAIMONDO TOCCI, Επίκουρος Καθηγητής
ΣΤΕΡΓΙΑΝΗ ΧΕΛΙΔΩΝΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής
ΜΑΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ, Επίκουρος Καθηγητής
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΙΩΤΗΣ, Επίκουρος Καθηγητής
ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΟΣΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια

ΜΕΛΗ Ε.ΔΙ.Π.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΜΕΛΗ Ε.Τ.Ε.Π.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΑΤΣΙΚΑΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΣΜΑΝΗΣ
ΑΡΙΛΙΑ ΣΠΑΡΤΑΛΗ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ
ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΑΡΚΟΥΔΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

1. «Κείμενα και Πολιτισμός»
Διευθυντής: **ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ**, Καθηγητής
Γραμματειακή υποστήριξη: Συμβασιούχος Υπάλληλος, **ΕΛΕΝΗ ΒΛΑΧΟΥ**

2. Δια-Ιδρυματικό Π.Μ.Σ «Εξειδίκευση στις Τ.Π.Ε. και Ειδική Αγωγή – Ψυχοπαιδαγωγική της Ένταξης»
Διευθύντρια: **ΜΑΡΙΑ ΜΗΤΣΙΑΚΗ**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Γραμματειακή υποστήριξη: Συμβασιούχοι Υπάλληλοι: **ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΡΟΥΔΑΣ**, **ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΥΚΟΣ**, **ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΔΟΜΝΟΓΛΟΥ**

3. Δια-Ιδρυματικό Π.Μ.Σ «Αρχαία Ελληνική Γραφή: Φορείς και Περιεχόμενο»
– Τμήμα Φιλολογίας του ΕΚΠΑ
– Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ.
Αναπληρωτής Διευθυντής: **ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ ΜΠΟΥΣΕΣ**, Αναπληρωτής Καθηγητής
Γραμματειακή υποστήριξη: μέλος ΕΤΕΠ του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ.: **ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΣΜΑΝΗΣ**

ΤΜΗΜΑ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΜΕΛΗ ΔΕΠ

ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΑΣΗ, Καθηγήτρια
ΗΛΙΑΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΘΩΜΑΔΑΚΗ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΛΑΚΙΔΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΠΑΡΟΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΒΑΛΣΑΜΙΔΗΣ-ΕΚΙΤΖΗ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΚΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΡΙΜΠΑΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΙΑΚΩΒΟΣ ΑΚΤΣΟΓΛΟΥ, Επίκουρος Καθηγητής
ΑΜΑΛΙΑ ΑΒΡΑΜΙΔΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΣΤΕΦΑΝΙΑ ΑΜΟΙΡΙΔΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΑΡΩΝΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Επίκουρος Καθηγητής
ΚΑΜΙΛΛΑ ΓΙΟΥΣΟΥΠΟΒΑ, Επίκουρη Καθηγήτρια

ΜΕΛΗ Ε.Ε.Π.

ΙΛΟΝΑ ΜΑΝΕΛΙΔΟΥ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΑΥΡΙΔΟΥ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΑΖΑΡΕΤΙΑΝ
ΑΪΣΕ ΧΑΣΑΝ

ΜΕΛΗ Ε.ΔΙ.Π.

ΚΕΡΑΤΣΩ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΡΙΤΖΑΛΕΟΣ

ΜΕΛΗ Ε.Τ.Ε.Π.

ΚΟΝΔΥΛΕΝΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού
Παρευξεινίων Χωρών

1. «Ψυχοπαιδαγωγικές, Διδακτικές και Διαπολιτισμικές Προσεγγίσεις στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες»
Διευθύντρια: **ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΑΣΗ**, Καθηγήτρια
Γραμματειακή υποστήριξη: Συμβασιούχος Υπάλληλος, **ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΚΟΥΤΣΙΔΗΣ**

2. «Συγκριτική Φιλολογία στον Παρευξείνιο Χώρο»
Διευθυντής: **ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΛΑΚΙΔΗΣ**, Αναπληρωτής Καθηγητής
Γραμματειακή υποστήριξη: Συμβασιούχος Υπάλληλος, **ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΑΛΕΞΙΟΥ**

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ακαδημαϊκό έτος 2021-2022

Στο ακαδημαϊκό έτος 2021-2022, τα πεπραγμένα της Κοσμητείας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης [στο εξής: ΣΚΑΣ] έχουν, κατά τομείς, ως εξής:

Α. Λειτουργία Ακαδημαϊκών Οργάνων - διοικητικά ζητήματα.

Καθιερώθηκαν, με αποφάσεις της Κοσμητείας, συγκεκριμένες συνεδριάσεις των συλλογικών οργάνων της ΣΚΑΣ, την πρώτη Τετάρτη κάθε μονού μήνα για την Κοσμητεία και τον Απρίλιο κάθε ακαδημαϊκής χρονιάς για τη Γενική Συνέλευση της Σχολής. Συνολικά πραγματοποιήθηκαν εννέα συνεδριάσεις της Κοσμητείας και ελήφθησαν αποφάσεις επί όλων των διοικητικών θεμάτων που διαβιβάστηκαν από τα Τμήματα της ΣΚΑΣ (εγκρίσεις μητρώων, εκπαιδευτικές άδειες, αναστολές φοίτησης κ.λπ.) και εμπίπτουν στις αρμοδιότητες της Σχολής, με σκοπό την εύρυθμη λειτουργία της. Ιδρύθηκαν και στελεχώθηκαν η Επιτροπή Διεθνών Ακαδημαϊκών Σχέσεων και Συνεργασιών και η Επιτροπή Διοργάνωσης Εκδηλώσεων και Τελετών της ΣΚΑΣ (Ιούνιος 2022) για την υποβοήθηση του έργου και των δραστηριοτήτων της Σχολής. Επίσης τον Ιούνιο του 2022 πραγματοποιήθηκε και η πρώτη Γενική Συνέλευση της Σχολής, στην οποία πήραν μέρος συνάδελφοι και των τριών Τμημάτων, και συζητήθηκαν ζητήματα σχετικά με την λειτουργία, την φυσιογνωμία και το ακαδημαϊκό έργο της Σχολής.

Β. Ζητήματα ταυτότητας, ενημέρωσης και επικοινωνίας της ΣΚΑΣ.

Θεσπίστηκε λογότυπο της ΣΚΑΣ και αναμορφώθηκε, ανακαινίστηκε, εμπλουτίστηκε και επικαιροποιήθηκε η ιστοσελίδα της ΣΚΑΣ, ώστε να είναι σύγχρονη, φιλική στον χρήστη και λειτουργική, σε συνεργασία με το μέλος ΕΔΙΠ του ΤΙΕ Κυριάκο Σγουρόπουλο (βλ. https://classic.duth.gr). Παραλλήλως, με στόχο την αλληλογνωριμία των μελών της ΣΚΑΣ σε επιστημονικό, ερευνητικό και ακαδημαϊκό επίπεδο, η Κοσμητεία κοινοποίησε και γνωστοποίησε σε όλους δράσεις συναδέλφων της Σχολής (συνέδρια, εκδηλώσεις, εκδόσεις και παρουσιάσεις βιβλίων και εργασιών, ομιλίες, βραβεύσεις, ακαδημαϊκές επι-

τυχίες κ.λπ.), ώστε να προωθηθεί η υπόθεση της καλλιέργειας και παγίωσης ενός ακαδημαϊκού «κλίματος Σχολής» μεταξύ των μελών της ΣΚΑΣ, που είναι απαραίτητο, δεδομένου ότι η Σχολή μας είναι σχετικά νεότευκτη. Η προσπάθεια αυτή θα συνεχιστεί και τον επόμενο χρόνο, γι΄ αυτό και παρακαλούνται οι συνάδελφοι να κοινοποιούν τα σχετικά στην Κοσμητεία με μηνύματά τους, ώστε αυτά να προωθούνται καταλλήλως και να ενημερώνονται όλοι.

Γ. Επιστημονικά Συνέδρια και εκδηλώσεις.

Προγραμματίστηκαν, σε συνεργασία με τα Τμήματα της ΣΚΑΣ, τα επιστημονικά συνέδρια και οι σχετικές επιστημονικές εκδηλώσεις της Σχολής για τις επετείους των 100 χρόνων από την Μικρασιατική Καταστροφή (2022), τη Συνθήκη της Λωζάννης (2023) και την Ανταλλαγή Πληθυσμών (2024), γεγονότα καθοριστικά που διαμόρφωσαν την πληθυσμιακή, οικονομική και πολιτισμική φυσιογνωμία της σύγχρονης Ελλάδας. Μετά από σχετική συμφωνία, η ΣΚΑΣ συμμετείχε στους συνδιοργανωτές του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Bloch Symposium 'Utopie und Widerstand. Ideologiekritik – Politische Musik-Bildung'», διοργανώθηκε από το Paris – Lodron Universität, και ειδικότερα το Τμήμα Εκπαιδευτικών Επιστημών, του Salzburg της Αυστρίας (8-10 Ιουνίου 2022). Επίσης, Η ΣΚΑΣ συμμετείχε στους διεθνείς συνδιοργανωτές της συναυλίας της Μαρίας Φαραντούρη με τίτλο «Τραγούδια που έγραψαν ιστορία» (Αυστρία, Salzburg, Μεγάλη Αίθουσα του Πανεπιστημίου, 8 Ιουνίου 2022, 20:00), στα πλαίσια του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Bloch Symposium 2022», με πρωτοβουλία του Καθηγητή Βασίλειου Μπάρου – Καθηγητή και στο Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξεινίων Χωρών της ΣΚΑΣ – με τραγούδια για τις δημοκρατικές αξίες, την κοινωνία και τον άνθρωπο: θέματα διαχρονικά και απολύτως επίκαιρα όχι μόνο στο πλαίσιο της σύγχρονης μαζικής μετανάστευσης και προσφυγιάς που προκαλούν ξενοφοβία και εθνικιστική έξαρση αλλά και, προσφάτως, της θανατηφόρου εξάπλωσης των ιών που επιφέρει νέα δεδομένα στην ανθρώπινη μετακίνηση, διαβίωση και συμβίωση.

Δ. Ίδρυση και έκδοση Επιστημονικής Επετηρίδας της ΣΚΑΣ.

Ιδρύθηκε η Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, με επιστημονικό εκδότη και διευθυντή της (editor) τον εκάστοτε Κοσμήτορα, και μέλη της επιστημονικής - κριτικής επιτροπής τους Προέδρους των Τμημάτων και ένα εκπρόσωπο των ΕΔΙΠ της Σχολής. Ο πρώτος τόμος της Επετηρίδας, που καλύπτει το ακαδημαϊκό έτος 2021-2022 έχει τίτλο Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστη-

μίου Θράκης 1 (2021-2022). Ζωή Γαβριηλίδου – Ν. Μαθιουδάκης – Μαρ. Μητσιάκη – Ασημ. Φλιάτουρας (επιμ.), Γλωσσανθοί. Μελέτες αφιερωμένες στην Πηνελόπη Καμπάκη-Βουγιουκλή, και περιλαμβάνει τιμητικό αφιέρωμα επ' ευκαιρία της συνταξιοδότησής της πρώην Κοσμήτορος της ΣΚΑΣ ομ. Καθηγήτριας Πην. Καμπάκη-Βουγιουκλή. Παρουσιάστηκε επίσημα και επιδόθηκε σε ειδική εκδήλωση, στο πλαίσιο του 2ου Colloquium Μεταπτυχιακών Φοιτητών, Υποψηφίων Διδακτόρων και Μεταδιδακτορικών Ερευνητών της Ειδίκευσης Γλωσσολογίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του ΔΠΘ (Κομοτηνή, 27 Μαΐου 2022). Ο πρώτος τόμος της Επετηρίδας μας είναι διαθέσιμος σε ηλεκτρονική μορφή στην ιστοσελίδα της Κοσμητείας (βλ. https://classic.duth.gr). Δεδομένου δε ότι υπάρχουν οι προϋποθέσεις για τη συνέχιση της έκδοσης του περιοδικού, παρακαλούνται οι συνάδελφοι των Τμημάτων της ΣΚΑΣ που επιθυμούν να αποστείλουν τις προς έκδοση μελέτες τους για τον επόμενο τόμο, ως και τα τέλη Οκτωβρίου 2022.

Ε. Ακαδημαϊκά, ερευνητικά και εκπαιδευτικά ζητήματα.

Τέθηκε σε επιστημονικό – ακαδημαϊκό διάλογο το ζήτημα και οι βάσεις και ξεκίνησε ο σχετικός διάλογος μεταξύ των συναδέλφων και των Τμημάτων της ΣΚΑΣ για την καθιέρωση του θεσμού των κοινών μαθημάτων μεταξύ των Τμημάτων, κατά την διαδικασία αναθεώρησης των προγραμμάτων σπουδών τους. Τον Μάιο 2022 η Κοσμητεία της ΣΚΑΣ μετά από σχετική πρότασή μου, με ομόφωνη απόφασή της, εξέδωσε εκτενή ανακοίνωση σχετικά με τον τρόπο υπολογισμού του ερευνητικού και συγγραφικού έργου των μελών ΔΕΠ των επιστημών που θεραπεύονται στη Σχολή, αλλά και με την θέση των κλασικών και ανθρωπιστικών επιστημών στον τρόπο υπολογισμού της ακαδημαϊκής αριστείας από την ΕΘΑΑΕ, την οποία κοινοποίησε και δημοσίευσε σε πανελλαδικό επίπεδο, ασκώντας κριτική και διατυπώνοντας προτάσεις για τα καίρια αυτά ζητήματα.

Στ. Βραβεία Αριστείας της ΣΚΑΣ.

Αναμορφώθηκε, με πρόταση του Κοσμήτορα και απόφαση της Κοσμητείας, ο κανονισμός των βραβείων της ΣΚΑΣ, που απονέμονται σε μέλη της σε ετήσια βάση, με στόχο την βελτίωση και τη συνέχιση αυτού του ακαδημαϊκού θεσμού αριστείας. Έτσι, λειτούργησε η Επιτροπή Αριστείας και απονεμήθηκαν τα προβλεπόμενα βραβεία: για το ακαδημαϊκό έτος 2021-2022 η απονομή έγινε στους χώρους της Τσανακλείου Σχολής, στο πλαίσιο του 2ου Colloquium Μεταπτυχιακών Φοιτητών, Υποψηφίων Διδακτόρων και Μεταδιδακτορικών Ερευνητών της Ειδίκευσης Γλωσσολογίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του ΔΠΘ (Κομοτηνή, 27 Μαΐου 2022).

Ζ. Τιμητικοί τίτλοι και σχετικές εκδηλώσεις.

Καθιερώθηκε η απονομή του τιμητικού τίτλου του «Φίλου της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών», καθώς επίσης και συντάχθηκε και εγκρίθηκε από την Κοσμητεία ο σχετικός κανονισμός. Επίσης καθιερώθηκε η πραγματοποίηση τιμητικών τελετών για τους ομότιμους καθηγητές της ΣΚΑΣ, με την ευκαιρία απονομής του τίτλου, αλλά και ειδικών τελετών για τα αφυπηρετίσαντα μέλη της Σχολής (μέλη ΔΕΠ, ΕΔΙΠ, ΕΤΕΠ, ΕΕΠ, διοικητικό προσωπικό) που επέδειξαν ιδιαίτερες ικανότητες κατά την άσκηση των καθηκόντων τους και προσέφεραν στη Σχολή και στα Τμήματά της. Το ακαδημαϊκό έτος 2021-2022 ο τίτλος του «Φίλου της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών» απονεμήθηκε, με ομόφωνη απόφαση της Κοσμητείας, μετά από εισήγησή μου, στον κ. Σπυρίδωνα Καμαλάκη. Καθιερώθηκε, σχεδιάστηκε και κατασκευάστηκε το τιμητικό μετάλλιο της Σχολής, που άρχισε να απονέμεται με απόφαση της Κοσμητείας από τον Μάρτιο του 2022, αρχής γενομένης από τον Αρχιεπίσκοπο Αμερικής κ. Ελπιδοφόρο. Το μετάλλιο αυτό αποφασίστηκε και καθιερώθηκε στο πλαίσιο της επετείου των δέκα χρόνων λειτουργίας της ΣΚΑΣ, με στόχο την προβολή του έργου μας σε σημαίνοντα στελέχη της επιστημονικής κοινότητας και της κοινωνίας. Ήδη αποφασίστηκαν και έγιναν οι απονομές του μεταλλίου στον Καθηγητή Eusebi Ayensa i Pratt, στον ομ. Καθηγητή και Ακαδημαϊκό Πασχάλη Κιτρομηλίδη, στον Μακαριώτατο Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ. Ιερώνυμο, στον Θρακιώτη ζωγράφο Ιωάννη Μητράκα, και στην Α.Θ.Π. τον Οικουμενικό Πατριάρχη κ.κ. Βαρθολομαίο. Τέλος, η ΣΚΑΣ, με ομόφωνη απόφαση της Κοσμητείας που επικυρώθηκε από την Σύγκλητο του ΔΠΘ, απένειμε τον τίτλο της Επίτιμης Καθηγήτριας στην ομ. Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Κύπρου και Ακαδημαϊκό της Κυπριακής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών κα Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου. Η σχετική τελετή πραγματοποιήθηκε στην Κομοτηνή (24 Μαΐου 2022).

Η. Διεθνείς συνεργασίες και ακαδημαϊκή εξωστρέφεια.

Δρομολογήθηκε, σε συνεργασία με τον Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Andew Farrington η υπογραφή πρωτοκόλλου συνεργασίας με το George Mason University της Πολιτείας της Virginia των ΗΠΑ (Νοέμβριος 2021). Παραλλήλως, σε συνεργασία με τον Καθηγητή του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας Νικόλαο Μαυρέλο η Σχολή υπέγραψε σύμφωνο συνεργασίας (Memorandum of Understanding) με το El-Mergib University (جامعة المرقب) της Λιβύης. Συγκεκριμένα, το σύμφωνο προβλέπει ανάπτυξη κοινών ακαδημαϊκών δράσεων ανάμεσα στα Τμήματα της ΣΚΑΣ και τις Σχολές Αρχαιολογίας και Τεχνών του πανεπιστημίου El-Mergib, καθώς και ανταλλαγές

φοιτητών και διδακτικού προσωπικού, ώστε να συμβάλει στην ακαδημαϊκή εξωστρέφεια της Σχολής και του ΔΠΘ γενικότερα.

Όσα παραπάνω αναφέρθηκαν είναι τμήματα ενός συνολικότερου προγραμματισμού για την ανάδειξη της Σχολής μας, των Τμημάτων της και του ακαδημαϊκού, εκπαιδευτικού και ερευνητικού έργου που επιτελείται σε αυτά. Δεδομένου ότι η ΣΚΑΣ μετρά μόλις δέκα χρόνια από την δημιουργία της, αν και τα Τμήματά της είναι σαφώς παλαιότερα, έχει ανάγκη από αυτήν την προβολή και την ανάδειξη, όπως επίσης και από την δημιουργία ενός πνεύματος ακαδημαϊκής συνεργασίας και συνέργειας, που συχνά χρειάζεται ενίσχυση.

Προς την κατεύθυνση αυτή, πέρα από τον αυτονόητο στόχο της σύννομης και εύρυθμης λειτουργία, κινούνται όσα παραπάνω αναφέρθηκαν, και με την συνεργασία και την βοήθεια όλων μας ευελπιστούμε ότι θα συνεχιστούν και θα εδραιωθούν και κατά το επόμενο ακαδημαϊκό έτος.

Καθηγητής Μανόλης Γερ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ ΤΗΣ ΣΚΑΣ

Ιδρύεται «Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών» του ΔΠΘ με σκοπό τη δημοσίευση επιστημονικών εργασιών από μέλη ΔΕΠ ή από μέλη ΕΔΙΠ, ΕΕΠ και ΕΤΕΠ, με απαραίτητη όμως στις κατηγορίες αυτές την κατοχή διδακτορικού τίτλου.

Η Επετηρίδα θα εκδίδει έναν τόμο κάθε χρόνο, ή αν αυτό για διάφορους λόγους δεν είναι εφικτό διπλούς τόμους που θα καλύπτουν δύο χρονιές, αρχής γενομένης από το 2022.

Εκδότης (editor) είναι ο εκάστοτε Κοσμήτορας και εκδοτική επιτροπή οι πρόεδροι των Τμημάτων της Σχολής, μαζί με ένα εκπρόσωπο των κατηγοριών ΕΔΙΠ, ΕΕΠ και ΕΤΕΠ, με απαραίτητη όμως στις κατηγορίες αυτές την κατοχή διδακτορικού τίτλου.

Η εκδοτική επιτροπή απευθύνεται στα Τμήματα εγγράφως για τη συλλογή εργασιών, στα τέλη κάθε χρονιάς, θέτοντας ως χρονικό όριο για την παράδοσή τους το πρώτο τετράμηνο του επόμενου χρόνου, συγκεντρώνει τις μελέτες και τις κρίνει, κατά τις ειδικότητες των μελών της, κατά περίπτωση δε επιλέγει ad hoc εξωτερικούς κριτές οι οποίοι θα κρίνουν τις υπό δημοσίευση εργασίες, και θα αποφασίσουν αν είναι δημοσιεύσιμες, ή ποιες αλλαγές και διορθώσεις μπορούν να προταθούν στους συγγραφείς. Συνεπώς η δημοσίευση μιας μελέτης θα εγκρίνεται μετά από διπλή «τυφλή» κρίση, θα κρίνεται από δύο πάντοτε μέλη της Επιτροπής ή εξωτερικούς κριτές. Καλό είναι η ύλη να παραδίδεται στο τυπογραφείο πριν τις θερινές διακοπές κάθε χρόνου, ώστε ο τόμος να εκδίδεται πριν τις διακοπές των Χριστουγέννων, σε έκταση ανάλογη με την προσφορά εργασιών αλλά και τις εκάστοτε οικονομικές δυνατότητες.

Οι μελέτες πρέπει να είναι επιστημονικές και πρωτότυπες, ώστε να προάγουν την έρευνα και την επιστήμη, απεικονίζοντας το επιστημονικά και ερευνητικά ενδιαφέροντα των μελών της Σχολής. Δεν δημοσιεύονται λογοτεχνικά, δοκιμιακά κ.λπ. κείμενα, πλην των επιστημονικών. Οι μελέτες θα είναι γραμμένες στην ελληνική, ή σε μία από τις τρεις κύριες ευρωπαϊκές γλώσσες (αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά).

Πέραν των μελετών, η έκταση των οποίων καθορίζεται σε περίπου ένα τυπογραφικό δεκαεξασέλιδο, μπορούν να δημοσιεύονται ακόμη μικρότερα ερευνητικά κείμενα που παρουσιάζουν πρωτοτυπία στην κατηγορία «Σύμμεικτα», καθώς και βιβλιοκρισίες. Κάθε συγγραφέας θα έχει τη δυνατότητα

να δώσει σε κάθε τόμο είτε μελέτη, είτε μικρότερο κείμενο για τα σύμμεικτα και έως τρεις βιβλιοκρισίες. Κατά την κρίση της επιτροπής αυτό μπορεί κατά περίπτωση να αλλάζει, στην περίπτωση που η ύλη δεν θα επαρκεί για την έκδοση του τόμου.

Επίσης οι μελέτες κατά το θέμα τους μπορεί να συνοδεύονται από έως πέντε σελίδες με φωτογραφίες, πίνακες, διαγράμματα κ.λπ., η απόδοση τω οποίων σε έγχρωμη ή ασπρόμαυρη εκτύπωση θα εξαρτάται από τον εκάστοτε εκδότη (publisher).

Οι παραπομπές των μελετών θα είναι υποσελίδιες, κατά το υπόδειγμα που ακολουθεί, και το οποίο θα τηρείται αυστηρά, για να υπάρχει ομοιομορφία στην έκδοση. Σε περίπτωση μη τήρησής του από τον συγγραφέα, η μελέτη θα επιστρέφεται με την παράκληση να ακολουθηθεί το υπόδειγμα. Κατά την κρίση του, εφόσον το κρίνει σκόπιμο, ο συγγραφέας μπορεί να παραθέτει στο τέλος του κειμένου του τη βασική βιβλιογραφία, πάντοτε σύμφωνα με το υπόδειγμα που ακολουθεί.

Κάθε συγγραφέας, μετά την έκδοση του τόμου, θα παίρνει ένα αντίτυπο και ένα ηλεκτρονικό ανάτυπο σε αρχείο pdf της μελέτης του. Αν θέλει τυπωμένα ανάτυπα, θα πρέπει να συνεννοείται με τον εκάστοτε εκδότη (publisher) του τόμου.

ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΠΑΡΑΠΟΜΠΩΝ

Μονογραφία: Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998: Θεμέλιο, σ. 23.

Άρθρο σε περιοδικό: Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η Πολιτισμική Εικονολογία και οι στόχοι της», *Διαβάζω* 417 (Ιούνιος 2001), σσ. 92-95.

Ανακοίνωση σε πρακτικά συνεδρίου: Β. Αποστολίδου, «Ο ρόλος της πεζογραφίας στη μυθοποίηση της πόλης. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Αθήνα 2004: Ε.Μ.Ν.Ε., σσ. 559-572.

Μελέτη σε συλλογικό τόμο: Μ. Δημητροπούλου, «Η Αθήνα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα: Χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού ρεύματος. Μια πρώτη προσέγγιση», στον τόμο Λ. Σαπουνάκη-Δρακάκη (επιμ.), *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, Αθήνα 2005 : Διόνικος, σσ. 123-130.

Ξένη μελέτη μεταφρασμένη: Έρβ. Γκόφμαν, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, μετάφρ. Μαρία Γκόφρα, Αθήνα 2006: Αλεξάνδρεια, σ. 23.

Δεύτερη κ.λπ. έκδοση: Στιλπ. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία. Τα μνημεία του λόγου*, εν Αθήναις 1965^2: Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, σ. 123.

Άρθρο σε εφημερίδα: Μ. Γ. Βαρβούνης, «Σάμος και λαογραφία», *Σαμιακόν Βήμα* φ. 3745 (23 Μαϊου 2012), σ. 14.

Κεφάλαιο βιβλίου ενός συγγραφέα: Μ. Γ. Βαρβούνης, «Παραδοσιακά αθλητικά αγωνίσματα», στο βιβλίο του *Μικρά Λαογραφικά*, Αθήνα 1998: Παπαζήσης, σσ. 123-156.

Μελέτη σε περιοδικό σε τόμο του οποίου περιλαμβάνονται πρακτικά συνεδρίου: Άγγ. Ρήγας, «Ένας έμπορος καπνών στη Σάμο σε μυστική αποστολή», *Σαμιακές Μελέτες* 6 (2003-2004). *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος κατά τον 20ό αιώνα»*, σσ. 331-337.

Μελέτη πρωτοδημοσιευμένη σε περιοδικό και αναδημοσιευμένη σε τόμο του ίδιου συγγραφέα: Ν. Δημητρίου, «Ιωάννης Κουκούλης. Πανσαμιακή φυσιογνωμία αδικημένη», *Απόπλους* 5 (1991), σσ. 27-31 [= Ο ίδιος, *Μελέτες και Άρθρα. Ανατύπωση κειμένων 1927-1996*. (επιμέλεια - εισαγωγικά κείμενα Μ. Γ. Βαρβούνης), Αθήνα 1996, σσ. 230-235].

Επανάληψη παραπομπής: α. Σε αυτοτελές έργο (βιβλίο κ.λπ.): την πρώτη φορά: Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998: Θεμέλιο, σ. 23. Τις επόμενες: Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ*... ό.π., σ. 34.

β. Σε άρθρο: την πρώτη φορά: Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η Πολιτισμική Εικονολογία και οι στόχοι της», *Διαβάζω* 417 (Ιούνιος 2001), σσ. 92-95. Τις επόμενες: Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η Πολιτισμική Εικονολογία ...», ό.π., σ. 93.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 7

ΕΛΠΙΔΑ ΒΟΓΛΗ
Το ελληνικό δαιμόνιο: Από τη «νεογλώσσα» της Μεταπολίτευσης στον εκσυγχρονιστικό δημόσιο διάλογο των χρόνων του Χαριλάου Τρικούπη . . . 9

ΑΛΚΗΣ ΔΕΡΒΙΤΣΙΩΤΗΣ & ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΟΥΡΤΟΠΑΛΛΑΣ
Τα συντάγματα της Ελληνικής Επανάστασης 25

ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ & ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΗΓΟΥΜΕΝΙΔΟΥ
«Ξένη, άπροικη και μουσικός»: Γυναίκες μουσικοί στην Κύπρο στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα· η περίπτωση της Μάγδας Χιονά-Ηγουμενίδου (1917-2017) 39

ΜΥΡΟΦΟΡΑ ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΟΥ
Μια πόλη της πληροφορίας: Η πολιτισμική διάχυση της πόλης της Τραπεζούντας 59

ΕΥΣΤΑΘΙΑ Ν. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ
Το περιοδικό «Φιλόλογος» και η Βαλκανική θεματογραφία: Η νεότερη ιστορία των βαλκανικών κρατών 73

NIKOLETA TZANI
La conversation symboliste entre deux sculpteurs gregs modernes 101

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ
Σκόρπια ομιλήματα μνήμης για τον Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη 133

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ
Ο «Παιδικός Αστήρ» και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 155

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡ. ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ
Η Σάμος, το μοναστικό κέντρου του Λάτρους και η μονή της Πάτμου κατά τους βυζαντινούς αιώνες 173

«ΕΠΑΙΝΟΙ» ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΕΩΝ ΕΠΙΤΙΜΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΜΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ 189

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Ο καθηγητής Walter Puchner και η προσφορά του στις ελληνικές λαογραφικές σπουδές 191

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Αντικείμενα, άνθρωποι και πολιτισμός: Η συμβολή της Ευφροσύνης Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου στη μελέτη και ερμηνεία του λαϊκού υλικού πολιτισμού 203

«ΕΠΑΝΕΚΤΙΜΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ (1922-2022)». ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ (21-23 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2022) 227

ΡΟΥΖΗ-ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑ ΑΓΓΕΛΑΚΗ
Η επανεγγραφή του τραύματος της Μικρασιατικής Καταστροφής και της ιδεολογίας του προσφυγισμού στη συλλογική συνείδηση των νέων, μέσα από τον έντεχνο αφηγηματικό λόγο 229

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ
Ιστορία σε ψυχές. Ο αντίχτυπος της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Κύπρο: Μαρτυρίες προσφύγων» 251

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Λαογραφία: Μια αμφίδρομη και παραγωγική σχέση 265

ΜΑΡΙΑ ΚΑΡΑΒΑΣΙΛΗ & ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΕΤΡΙΔΗΣ
Όψεις της εγκατάστασης και αποκατάστασης των προσφύγων, βάσει του αρχείου των Εκτιμητικών Επιτροπών Ανταλλάξιμων του Υπουργείου Γεωργίας (1926). Η περίπτωση της επαρχίας Λυκίας 277

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΝΤ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΚΗΣ
Η Μικρασιατική Καταστροφή μέσα από το αρχείο της Αγιορείτικης Μονής Σίμωνος Πέτρας 299

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΡΑΪΑΣ
Ἄφησα ἐν ὅλῳ δύο χιλιάδων ἐτῶν Ἑλλάδα καὶ πολιτισμόν...: Μια ερμηνευτική προσέγγιση 341

ΜΑΡΙΑ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗ
Η έλευση των προσφύγων και η διαμόρφωση του χώρου στο έργο Παναγία η Γοργόνα του Στρατή Μυριβήλη 351

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Σ. ΜΑΡΚΟΥ
Χωρο-χρονικές εγγραφές της μνήμης: Το σερντιβάν της Νικομηδείας στα απομνημονεύματα ενός έλληνα πρόσφυγα 359

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΗΝΑΟΓΛΟΥ
Από την Μελούνα στον Σαγγάριο: Η ελληνική διπλωματία ανάμεσα στον καιροσκοπισμό και τον σχεδιασμό 375

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ
«Τί(ς) πταίει;» καταγγελίες, αποσιωπήσεις και πρότυπα συλλογικής μνήμης για τη Μικρασιατική Καταστροφή στη λογοτεχνία για παιδιά και νέους 381

ΘΕΟΔΩΡΑ (ΔΩΡΑ) ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ
Στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων και μετασχηματισμός του αστικού χώρου στην πόλη της Χίου 399

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΥΣΙΚΟΥΔΗ
Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Μασσαλία: Η Μικρασιατική Καταστροφή μέσα από τα αρχεία της ελλληνικής ορθόδοξης εκκλησίας 411

ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΠΑΚΑΛΗ
Το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη. Αποτιμώντας μια «Πραγματική κοσμογονία» 431

ΜΑΡΙΑ ΜΠΟΥΖΗ
Οι πρόσφυγες στην Πελοπόννησο: Περίθαλψη και εγκατάσταση 441

ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΑΘΑΝΑΗΛ
Ο εικονογράφος Σωτήριος Χρηστίδης και η καταστροφή της Σμύρνης 461

ΜΑΡΙΑ ΝΕΝΟΥ
Η Σμύρνη στο ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα του 20ού αιώνα 477

ΖΑΦΕΙΡΗΣ ΝΙΚΗΤΑΣ
Μικρασιατική Καταστροφή και θέατρο μια δραματουργική επισκόπηση . . . 487

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΝΤΙΝΟΥΔΗ
Διδώ Σωτηρίου *Οι νεκροί περιμένουν*: Αναπαράσταση των τριών φάσεων της Μικρασιατικής Καταστροφής και της συνακόλουθης προσφυγιάς 505

ΕΥΣΤΑΘΙΑ Ν. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ
Η Μικρασιατική Καταστροφή στην εκπαίδευση. Η αναπαράστασή της στα Νεοελληνικά Αναγνώσματα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στον Μεσοπόλεμο 519

ΜΑΤΙΝΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ
Το ρήγμα της μνήμης και της λήθης: *Για τις Σπασμένες Κολώνες* (1930) του Αθανάσιου Γκράβαλη 535

ΛΑΜΠΡΟΓΙΑΝΝΗΣ ΠΕΦΑΝΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΦΕΥΓΑΛΑΣ
Μουσικές πρακτικές και ρεπερτόριο στη Σμύρνη με αφορμή μουσικά χειρόγραφα του 1922 547

ΕΙΡΗΝΑ ΡΟΥΣΟΓΙΑΝΝΑΚΗ
Η ποιητική της μνήμης: Ψηφίδες του μύθου και της ιστορίας στο μυθιστόρημα *Στου Χατζηφράγκου* του Κοσμά Πολίτη 565

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΙΔΟΥ
Πτυχές του προσφυγικού ζητήματος την περίοδο του Μεσοπολέμου – Σχέσεις γηγενών και προσφύγων – Το παράδειγμα της Βέροιας 583

ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΣΤΟΥΡΟΣ
Εγγραφές προσφύγων με φάση τους εκλογικούς καταλόγους στην Κομοτηνή του Μεσοπολέμου 599

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΖΕΛΕΠΗΣ
«Γῆ, Αἰολικὴ Γῆ, Γῆ τοῦ τόπου μου»: Ο Η. Βενέζης και το δράμα της Μικρασίας 611

ΚΩΣΤΑΣ ΤΖΙΑΡΑΣ
Το 1922 ως «απειλή» και οι παράγοντες που ιεραρχούσαν την Ελλάδα ως τόπο «υψηλού κινδύνου» 643

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΤΣΙΡΙΓΩΤΗΣ
Η ελληνική υψηλή στρατηγική στη Μικρά Ασία, 1919-1922 661

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΤΣΟΥΠΡΟΥ
Η ρητορική της μικρασιατικής φυσιογνωμίας: Η δοκιμιακή αποτύπωση το προσωπικό βίωμα και η μυθοπλαστική εκδοχή 677

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΦΕΓΓΟΜΥΤΗΣ
Η αρχή της καταστροφής και της προσφυγιάς. Οι πρώτες νίκες στον «Πόλεμο της ανεξαρτησίας» και η θέση τους στον δημόσιο τουρκικό λόγο . . . 691

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΦΙΛΙΟΥ
Ξένοι φορείς για την περίθαλψη και την εγκατάσταση των προσφύγων της Θράκης 701

ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΡΑΝΙΩΤΗΣ
Από την ήττα στη ρήξη: Ενώσεις Θυμάτων Στρατού και κοινωνική ριζοσπαστικοποίηση στην Ελλάδα, 1922-1924 717

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ 721

Διάρθρωση της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών 729

Πεπραγμένα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών – Ακαδημαϊκό έτος 2021-2022 735

Κανονισμός του περιοδικού 738

Περιεχόμενα 739

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ελλάδα)
Imprimé en Union Européenne (Grèce)
Printed in the European Union (Greece)

Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ. Τόμος δεύτερος (2022-2023). Σχεδιασμός, στοιχειοθεσία και αναπαραγωγή: εργαστήριο γραφικών τεχνών Ηρόδοτος (Αθήνα), με *Απλά*, *Apollonia*, *Bodoni*, *GFS Didot*, *Ocra* και *Symbol*. Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: τυπογραφείο QPC (Αθήνα), σε χαρτί *Book paper ivory* (*bouffant ivoire*) ειδικής παραγωγής. Για λογαριασμό της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών (ΣΚΑΣ) του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και των εκδόσεων Ηρόδοτος. Καθηγητής Μανόλης Γ. Βαρβούνης, κοσμήτορας της ΣΚΑΣ, επιστημονικός διευθυντής. Δημήτριος Κ. Σταμούλης, εκδότης. Αριθμός έκδοσης 614. Αθήνα, β΄ τετράμηνο 2023. *(Made and printed in Greece)*.